

શેઠ હાજીસુલેમાન શાહમહમદ લોધીયા,

જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીના એક લાઇફ મેમ્બર.

દુનિયાનાં દૂરદરાજ ભાગોમાં સુસાક્ષીઓ કરવા માટે મથકર

થયલા એક અઠંગ સુસાક્ષર, “મોહમેદન” શ્રી કળવણીનાં

એક કિંમતી મદદગાર, શુભરાતી સાહિત્યના સાચા

કદરદાન, આદિ ઉત્તમ ગુણોની કદરશનાશી

પ્રત્યે, આ વિદ્યાજ્ઞાનનો ગ્રંથ તમોને

સન્માનપૂર્વક અર્પણ કરવાની

રજા લઉં છું.

લાજ સેવક
રતનજી ફરામજી શેઠના

આ અંથ વિષે “જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી” તરફનો ખુલાસો.

“જાન પ્રસારક મંડળ” દ્વારા રોક બેનચી અરેશર દરમિયાન કામદીને ચાલુ
ભાગ માટે રૂ. ૪૦૦ નો ધનામનો વેસાસો લખાવવા માટે નીચેના પત્ર લખી માર્ગ
કાઢી હતી.

પાલરગેટ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, તા. ૨૬-૯-૧૯૦૦

શ્રેષ્ઠ નિશાચારી હિરણ્યકશિપુ પાત્રે.

ગાન પ્રસારક-મંડળીના જ્ઞાનરત્ન સેક્રેટરી ભોગ.

આહેવા :-

સાહેબ :-
 ગુનાચક્રના પુરતક ૪ થા માટે ચ, છ, જ, અને ઝ નાં મુજાશરો ઉપર ઇનામની
 દરીફાઇ માટે ધારા મુજબની આગલી શરતો પ્રમાણે મારે નામે જરૂરપૂર્વક છપાવશેછ,
 લા. સેવક,

બેજનલ અરહેસર કામદીન.

ઉપલી માગણી મંડળાએ ઉપકાર સાથે સ્વીકારી નીચલી જાહેરખબર સુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં છપાવી હતી:-

જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી.

શ્રી યોગેશ્વર ચરણેશ્વર દત્તેશ્વર કામદીન તરફનો રૂ ૪૦૦ નાં ધનામનો રેસાલો,
જ્ઞાનચક્ર ભાગ ૪ થી

નીચલી ચરતે લખી માગવામાં આવેછે:—

૧૨.—ખારાખડીના ચાર વ્યંજન ચ, છ, જા અને જ વાળા શબ્દો અતુલ્ય ઇચ્છા સાર્થકોપીક્રિયાને ધોરણ ઉતારી લઈ તે વિષેનું જ્ઞાન આપવું, પણ જરૂરોસ્તી ધર્મ અને પ્રતિભાસ તથા દેશી હુમરાવાળા વિષયો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું.

૨—બનતાં મુઘી બાબતોની ધણી લંબાણ વિગત આપવા કરતાં તેની વધુ સમ્યા પરં બધાનું આપણું.

૩—એ ૪ થો ભાગ તા. ૩૦ મી જુન ૧૯૦૨ સુધીમાં નીચે સહી કરનાર ઉપઃ
 યોગદાતા. લખનારે પોતાનું નામ એકું પરચિત્રમાં બધે કરી તે ઉપર પોતાનો તખલ્લુસ
 (Motto) લખવો, અને જે તખલ્લુસનારો રેસાલો તપાસનારને લાપક જણાશે તેનેજ
 લગતું પરમિતું ઉબેડીને ઇનામ આપવામાં આવશે.

૪—કનામ નેલવનાર ધણીએ પોતાને હિસાબે તથા ખર્ચ એ જાગ છપાવી બાહેર પાડ્યો.

મુંગઈ, તા. ૧૦ મી આગસ્ટ ૧૯૦૧.

નક્ષત્રવર્તનથી હિરણ્યભાઈ પટેલ.

ऑनररी सेंटरी.

(छिटोनी-निबिड'स, आंठ रौड.)

[illegible]

ખ,

ચેઠ. નુશારવાનજ હોરજલાઈ પટેલ તે

ગાંધી પ્રસારક, મડળીના ઑનરરી સેક્રટરી જોગ.

સાહેબ,

શુનરાતી સાધકલોપીડિયા બાગ ચોથા માટે "સત્ય મેહેનત મામે" જશ:—ખતુ ધરે તો અતે યશ." ધાળા તંખલુસ સાથે લખાઈ આવેલાં જે રેસાલો જ્ઞાન પ્રસારક મડળીની કારિખાર મડળીએ અમો ઉપર તપાસી રિપોર્ટ કરવા મોકલી આપ્યોછે તેના સંબંધમાં જણાવવાની રજા લિયે છિયે કે એ રેસાલો આગલા બાગો જેટલોજ ફોટોગ્રાફ રીતે લખવામાં આવ્યોછે અને તેને ઇનામને લાયક ઠરાવવામાં અમો સધળા પરીક્ષકો એકમત છિયે. રેસાલાના દફતર તેમજ કદ ઉપરથી અમને લાગેછે કે તે આગલાજ ફોટોગ્રાફ લેખક તરફથી લખવામાં આવ્યોછે. માટે તેઓને અમારી મુલાકાતે મોકલશે તો કેટલીક ખામદના સંબંધમાં જે કાંઈ સુચનાઓ કરવાની છે તે જણાવીશુ.

જેકે અમો એ રેસાલાને ઇનામને લાયક ઠરાવ્યે છિયે તોપણ અમોએ એવા રેસાલાઓ લિયે અમારા તા. ૧૮ મી માર્ચ ૧૯૦૦ ના એક આગલા રિપોર્ટમાં ઉમેર્યું હતું એમ એકવાર ફરીથી જણાવ્યા વિના ચાલતું નથી કે "એ કિસમની જતાઓ કોઈપણ એકજ મગજથી અને એકલે હાથે લખાવવી એ અશક્ય જેતું છે, અને એવાં પુસ્તકમાં સમાવવામાં આવતી છૂટી છૂટી બાળદોને તેમના આસ અભ્યાસીઓથી જેવો ઇનસાફ મળે તેવો એક માણસથી આપી શકાય નહિ." છતાં બ્યારે એકજ હાથે એ પુસ્તકના બાગો લખાવવાનું કામ કરાવવામાં આવ્યુંછે ત્યારે તે એક સારી ન્હાની શરૂઆત કરેલી લેખાશે, કારણ અમોએ ઉપર વર્ણવેલા નિયમે શુનરાતી સાધકલોપીડિયા લખવાનાં કામમાં હાથમાં લખાતા રેસાલાઓ કીક મદદગાર ધધ ખડશે એમાં સંદેહ નથી.

વળી અમને એકવાર ફરીથી જણાવવાની ફરજ પડેછે કે અમારી કમિટિનાં મત સુજખ, આ જ્ઞાનચક્રનાં પુસ્તકમાં હયાત શખસોની છાંદગીનાં જતાંત આપવાનું કામ અવલથીજ હાથ ધરવામાં નહિ આવ્યું હતે તો ધણું મેહેનત થતે; પણ તેમજથું નથી, અને પેહેલા બાગમાં એવાં જન્મચરિત્રો દાખલ કરવામાં આવ્યાં તેથી ખીન્નમાં અને પેહેલા બે બાગમાં આવ્યાં, તેથી નીન્નમાં એવાં જન્મચરિત્રો રહેવા દેવામાં આવ્યાંછે. તોપણ આ ચોથો બાગ તપાસેતે પખતે વળી અમો સુનચુખ આ જુનો સંબંધ ખડો ઉઘો છે. અમારો છેલ્લો તા. ૧૩ મી માર્ચ ૧૯૦૨ નો રિપોર્ટ કરતી વખતે અમને લાંબું હતું, કે એકવાર જુલમરેજુ ધોરણ દાખલ થવા પામ્યું એટલે પાઠશાળાઓમાં ખીન્ન ધોરણ કામ લેતું કદાપી વારંતવીક થઇ ન પડે માટે પ્રતી, સંભાળ સચે દયાત આસામીઓનાં જન્મચરિત્રો રહેવા નેવાં, પણ જેમ કામ આગળ વધતું જાયછે તેમ મજકુર ધોરણો લીધે હબી થતી મુશ્કેલી વધતી જાયછે અને અમને લાગેછે કે એકવાર એ જુલ થઇ તેને વળગી રહેવાને બદલે હજીખી જન્મચરિત્રો દાખલ કરવાનું ધોરણ બદલવું જોઈએ એટલામાટે અમારું આધીન મત એ છે કે આ ચોથા તથા હવે પછીના બાગોમાં હજાત શખસોના જન્મચરિત્રો આપવાં નહિ, મગર આગળ ઓછી જરૂરના જન્મચરિત્રો આપવી.

ગામ અને કાંઈ વધુ અગત્યનાં જંગમચરિત્રો આવી શકે નહિ, તેથી કંદાખી ઈન્દ્રાદિ
જેઈ-સાક્ષી મનાશે. હાથ યગે, જેનો ફેસલો કરવાનું અમે તમારી કારોબાર મંડળીની
મુનસરી ઉપર સોંપે છે.

પરીક્ષકો તરીકે અમે રિપોર્ટ કરીએ છીએ તારે અગત્ય જણાવવું નેધરે કે જે
જાતનું પુસ્તક અમને તપાસવાને સોંપવામાં આવ્યું છે તે ખારીટીથી તપાસવાનું મતાય છે.
પરેક બાબતમાં ફેરાવેથી વિગતો સત્તાવાર પુસ્તકો પાસે રાખીને તપાસી જોવી અને
સંજો નામો તથા તારીખે તારીખ વગેરે બરાબર છે કે નહિ તે નિર્ધાર કરતા જવો. કામ
ઝોટલું બિંકટ થઈ પડે કે અમેએ તો અમારી તપાસ માન-ઉપર ટપડેની રાખીએ. અમે
પુસ્તકના સામાન્ય ધોરણ, બાબતોની ચુટણી અને ઘણી-ઉપયોગી બાબતોની તકરારને લગતા
નાશુક વિષયોની વિગતવાર તપાસ ઉપરજ આમ ધ્યાન આપ્યું છે. ઝોટલામાટે અમને
લખે છે કે જંગમચરિત્રો ઘણા કાંવા બાબતું ધોરણ નક્કી કર્યા બાદ, ખીજા ભાગે માટેના
રેસાલાઓ જે હાલનાજ સેખક તરફથી અને હાલનાજ ધોરણે લખાયા આવે તો તે પરીક્ષકો
ઉપર મોકલી આપ્યા વિના પસાર કરવામાં ખોટું થશે નહિ.

લા. મેવકા,

હારાશાહ રતનજી ચીચગર,
શેહેરીઆરજી દાદાભાઈ ભટ્ટા,
બહુમનજી બેહરામજી પટેલ,
રૂસ્તમ પેસ્તાનજી મસાની.

ઉપલા રિપોર્ટ પ્રમાણે "સત્ય જોઈનાત પામે જય, —ખંત ધરે તો અતે મથ"
એ તખલુસનાં પરબિડાં સાચનો રેસાલો મનામને તથા છપાવવાને લાચકનો કાંથી
કારોબાર મંડળીએ તા. ૫ મી "અક્ટોબર ૧૯૦૩ ને દિને મળેલી પોતાની સભામાં આ
રેસાલા સામે આનેકું ઉપલા તખલુસવાળું પાંખિટું ઉમેડવાથી તેના લખનાર તરીકે શી.
રતનજી દુરામજી જોનાતું નામ બહાર થયું હતું.

વળી, ઉપલા રિપોર્ટ મધે, પરીક્ષકોએ જે બાબતોને ફેસલો કરવાનું "કારોબાર
મંડળી"ની મુનસરી ઉપર સોંપ્યું હતું તેના સબંધમાં કારોબાર મંડળીએ પોતાની જે
સભામાં વિચાર ચલાવ્યા બાદ છેવટે એવો ઠરાવ કર્યો કે હયાત ધણીના જંગમચરિત્રની
બાબત પ્રગટ કરના પેટલાં મંડળીના સરનામીન તથા મુનસરીને દેખાડવી અને તેમની
સૂચના મુજબ અમલ કરવો.

ઉપલી વિગતો ઉપરથી જોવામાં આવશે કે આ મંડળીના એક લાઇફ-મેમ્બર શેહ
બેજનજી અરદેશર દસ્તુર કામદીનની ઉદારતાથી ગુજરાતી બાપમાં વિદ્યાગાનનો આ
ઉપયોગી વાંચ રચાઈ શક્યો છે. અને તે છપાવી બાહરે પાડવામાં આ મંડળીના એક
ખીજા લાઇફ-મેમ્બર જેહ દાહી સુયેમાન શાહમહમદની કૃતિમતી મદદ મળી છે, જે માટે
એ બંને યદ્યોગીનો મંડળી આ પ્રસંગે ઉપકાર આપે છે.

ગુરુદય શેહ અરદેશર સોદરામજી દસ્તુર કામદીન ગુજરાતી સાહિત્ય ખીલવવા માટે
જેમ પોતાનો સ્ખરિત્વ દિલગુરુને વાપરતા હતા, તેમ પોતાના બહા પિતાને શુભ-દુનિય
ચાલી શેહ બેજનજી અરદેશર દસ્તુર કામદીન પણ વિદ્યાગાનના કામોમાં પોતાનો હિસ્સો
આપતા રહે છે અને તેમ કરીને એવળ પોતાના બેહસ્તાનશીન પિતાજીનાં ફરોદરને યાદ
કરી તેમના શુભ કામની નક્ક ચાલુ રાખી, તેમનાં ફરોદરને ખુશદાલ કરે છે એ અમને
ધણી રોજેમણું છે.

આ અંચની છપામણીમાં મદદ તરીકે રૂ. ૪૦૦) ઈનામ હંતનારને 'મંડળી મારફતે
આપવાની માગણી ફરનારો નીચેના પત્ર બહીતા મુસાફર શેહ દાહી સુયેમાન શાહમહમદ
તરફથી મળ્યો હતો.

મેહેરમાન શેઠ નશરવાનજી હીરજીભાઈ પટેલ,

આનરરી સેક્રેટરી “જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી”—મુબંધ.

મેમણ હાલ સુલેમાન શાહમહમદ લોધિયા કેપટીનવાલાની સલામ સાથે વિનંતી કે—
તમારી મંડળીની તપાસતળે પ્રગટ થતાં “જ્ઞાનચક્ર” યાને મુજરાતી “સાહકલો-
પીડિયા” ની અંથમાળાની ચોગ્યતા અને આવા એક “વિદ્યાજ્ઞાન” ના અંથને કાંઈપણ
મારી તરફથી ચોગ્ય મદદ થઈ શકે એવા ધરાઈથી તમારી મંડળીની તપાસ તળે હાલમાં
આ અંથમાળાનો ભાગ ૪ થો (પુસ્તક પાંચમું) જેમાં “ગ, છ, જ, ઝ, ” અક્ષરો
ઉપરના વિષયો છે તે અંથને પ્રગટ કરવા માટે મનામ જીતનારને “તમારી મંડળીના આગલા
નીચમ મુજબ” મદદ તરીકે રૂ. ૪૦૦ સોંપુ છું તે સ્વિકારશોજી. કૃપાકરી મારી અરજ
રચનારને જણાવશો કે, આ અંથમાં ઇસલામી વિષયો એટલે મોહમેદન ધર્મવારીય, સંસાર
અને રીતી રવાજો સંબંધી બાબતો વધારે દાખલ કરવાની મેહેરમાની કરે, એજ અરજ.

હા. હવાગીર સેવક તમારો

હાલ સુલેમાન શાહમહમદ

ઉપરો પત્ર તથા તે પછીના પત્રો તેમના જવાબો સહિત મુનશીએ કારોબાર મંડળીની
તા. ૫ મી અક્ટોબર ૧૯૦૩ ને દિને ગળેલી સભામાં રજુ કર્યા હતા અને તે સંબંધી જે
કસબ એ સભામાં થયો હતો તે નીચે મુજબ લખી જણાવ્યામાં આવ્યો હતો:—

“જ્ઞાન. પ્રસારક મંડળી”

(છોટાની બિલ્ડિંગસ—ગ્રાંટ રોડ)

મુબંધ, તા. ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૩.

શેઠ હાલ સુલેમાન શાહમહમદ,

ધારા સાહેબ,

તા. ૧૪ મી મે ૧૯૦૩ નો તમારો પત્ર જે સાથે રૂપિયા ચારસો તમે મોકલી
આપ્યા હતા, તે તેમજ ત્યાર પછીના તમારા બીજા પત્રો તેમના જવાબો સહિત ગઈ
કાલે મળેલી “કારોબાર મંડળી” ની સભામાં રજુ કરવામાં આવ્યા હતા, અને તમે મોકલેલા
રૂપિયા ચારસો જ્ઞાનચક્ર—ભાગ ૪ થો જે બાબતમાં જેક જેમજનજી અરજદાર દસ્તુર
કામદીનવાળું રૂપિયા ચારસોનું ઇનામ જીતનારને મનામને રસાલો છપાવવાના બાબતમાં મદદ
તરીકે આપવાની તમે બીધેલી મોગજી “કારોબાર મંડળી”એ ઉપકારસહિત સ્વીકારી છે.

હા. સેવક,

નશરવાનજી હીરજીભાઈ પટેલ

આનરરી સેક્રેટરી.

શેઠ જેમજનજી કામદીન આપવા કમુલેલા મનામના રૂપિયા ચારસો તેમજ શેઠ
હાલ સુલેમાન શાહમહમદે છપાવવાની મદદમાં આપેલા રૂ. ૪૦૦) મનામ જીતનારને
આપવામાં આવશે.

મુબંધ, તા. ૧૬ મી

મે ૧૯૦૪.

સરનશીન

મો ૩૬ કા

પ્રસ્તાવના.

“જ્ઞાનચક્ર” ની અંથમાળાનાં એક પછી એક ઝંકરી ચરે પુસ્તકો નિર્ધારિત પ્રગટ કર્યા પછી હાલમાં આ પાંચમું પુસ્તક અભ્યાસી વંશ્યક-વર્ગ સનમુખ થઈતાં મને એટલેજ પ્રવહાલી ઉપજી છે કે આ અંથમાળા લગભગ અડધી અડધ પૂરી કરવામાં હું એકસ દરજ્જે દહેમદ થયો છું.

અર અંથમાળા ઇત્યાદી દરીદ્રાઈથી લખાવવાની પેલેસ રોક અરદેશર ચોદરાખજ દસ્તુર કામદીનજીએ કાઢી, તે કામ તેમના બેટા શેઠ બેજનજી અરદેશર કામદીનજીએ ચાલુ રખાવી, જે ઉદારતાથી આ વિદ્યાજ્ઞાનની અંથમાળાને પ્રગટ કરાવવામાં મુખ્ય મદદ આપી, તે એમને મુજબની સાહિત્યની એક ઉમદા અંથમાળાના મુરખી તરીકે લાંબો કાળ સુધી કીર્તિવંત બનાવશે. આવી એક દલદાર અંથમાળા આપણાં મુજરાતી સાહિત્યની હાલની ગરીમ હાલત મુજબ પ્રભુ-આશ્રયથી પ્રગટ થતી આવના જમાનામાં તો મુરદેલ છે અને તેથી એવા સમયમાં જેઠ બેજનજીની ઉદાર મદદ આ અંથમાળાને નિયામત લખાવવા માટે એક અમૂલ્ય નવાજસ ગણાય.

આ અંથમાળા લખાવ્યા પછી તેને વધુ આશ્રયથી નવાજવાંની જોઈવણ બેહેરતનદીન શેઠ અરદેશરજીએ કરી, પ્રથમ મરદુમ રોક નશરવાનજી નવરોજ વાહાડીયા સી. આઈ. ઇ. ને એના એક મદદગાર તરીકે ખડા કર્યા હતા, અને તે સાહેબની મદદથી આ અંથમાળાનાં બે અંથ પ્રગટ કર્યા પછી, નીજ તથા ચોથા પુસ્તકને શેઠ મનચેરચાહ નજરવાનજી દસ્તમ-દરામનાએ પણ આગલેજ ધોરણે મદદ કરી હતી.

ઉપલા સાહેબોએ જ્ઞાનચક્રનાં આગલાં દફતરોને ખાસ હપામણી માટેની મદદ તરીકે આશ્રય આપ્યા પછી, હાલમાં આ પાંચમું પુસ્તકને ફનિયાના દૂરદરાજ ભાગોમાં મુસાફરી કરી પોતાના અગત અતુલવથી “પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા” નામે મુસાફરીનો અંથ રચી બજારમાં થયલા મુસાફર જેઠ હાજ મુબેશાન શાહમદમદ લોધીયાએ આ અંથનું ઉપરોક્તિપણું સ્વીકારી; મુજરાતી સાહિત્ય તરફની પોતાની શ્રદ્ધાગીરીને અનુસરીને, ઉદાર મદદ, હર્મેશનાં આતુ નિયમ મુજબ કરવાથી, આ પ્રસંગે હું એમનો પણ આભાર માનું છું. શેઠ હાજ મુબેશાન શાહમદમદે આ અંથમાળાના આગલા ધોરણે, બનતાં સુધી મોદમેદન તરારીખ સંસાર અને રીતિ રિવાજ સંબંધી જાણતો દાખલ કરવાની ખાએસ પતાવ્યાથી તેમની પ્રવ્રજાને અનુસરી, મારી અદના કોશીસથી, આ અંથમાળાનાં જે ધોરણથી જુદી-જુદી પ્રજા તથા જુદા જુદા ભાગો સંબંધી વિષયો જોડે ઇંસલામી વિષયો પણ તેમા અપક્ષ-પાત્રણે દાખલ કરવાની સંજાળ સંગમાં આવે છે, તેજ ધોરણ મુજબ મેં મારી ચાલુ રીતીયજ, આ અંથ પણ રચવાની સંજાજ લીધી છે.

નવનવ પ્રસાદ શેઠના કૃત.

શ્રી મં ચ કું

યાને

ગુજરાતી સાહિત્યોપદિયા

પુસ્તક યમું.

ધાસ.

ધાસ ચીનાઇ—એનાં જાડની જાડમાંથી તંતુઓ કાઢી તેવું સૂતર જાડતી કપડાં બનાવવામાં આવેછે. આસામ, પૂર્વ અને ઉત્તર બંગાલ, શાહરણપૂર તથા કલકત્તાનાં બગીચાઓમાં એની ખેતી ચાલે. મુંબઈ ઇલાકામાં એ ઉગી શકે છે નહિ તેનાં અપ્તર કરવા ખાનદેશ અને ડોકલમાંના દેશી ગામમાં એની ખેતી કરી જોવામાં આવી હતી, પણ ત્યાંની હવા તેને માફક મર જણાઈ નહિ. નેટલ, મોરિશીઅસ, આસહર્થ, ટોરસીકાનાં ટાપુ, દક્ષિણ ફ્રાન્સ, આનલનાં ટાપુ અને ગ્રેટન વગેરે ઠેકાણે એની ખેતી કરવામાં આવેછે.

એનાં જાડ ધણું કંઠણ હોય છે અને તે કોઈપણ જાતની જમીનમાં ઉગી શકેછે, તોય સૂરા રસાળ અને જમીન જાડી ભરપૂર હોય છે ત્યાં આ જાડ ધણું જલદી ઉગેછે. આ જાડનાં મૂળાં ૧૨ થી ૧૪ ઇંચ ઉંડાણમાં જતાં હોવાથી નીચેની મટારી નરમ હોવી જોઈએ.

જાડ જલદી વધી મળજીતીથી કાપી શકાય

વનસ્પતિની રોપણી કરવી પડેછે. જે ઠેકાણે ઘણો વસંદ પડેછે અને વાતાવરણ, જાડું રહેછે તેવે ઠેકાણે એ જલદી ઉગેછે.

ખેતી માટે ખેતર જમીન રસાળ હોય તો તેમાં ખાતર નાખી તૈયાર કરેછે, અને પછી તેને સાફ કરી ત્રણ શીટની અંતરે કિતાઓ પાડી વસંદની આખેરીમાં તેના મૂળાં અથવા કલમો લાવી રોપવામાં આવેછે. એના પાક માટે યુનો, મીઠું અને 'નાઇટ્રેટ ઓફ સોડા' ખાતર ધણું મળજીત ગણાયછે.

એના જાડ ઉગાડવા માટે કાંઈ પણ મેદો નત કરવી પડતી નથી. મૂળાં, કાંખાના કટકા અથવા ખીયાંથી આ જાડ ઉગી શકેછે, મૂળાં વડે નવી રોપણી કરવી હોય તો, મુખ્ય જાડની આશુમાં ઉગેલા ફણાં મૂળાં સાથે કાપી કાઢી આગળથી તૈયાર કરી રોપવા ખેતરમાં ત્રણ ઇંચ ખોદી દારેછે. હવા મરમ હોય તો મીઠું પાણી સીપવું જોઈએ.

એનાં જાડ ૪ થી ૫ શીટ સુધી ધણું જલદી વધેછે. આ જાડ ધણું કાળ

રહેલું હોવાથી એનાં મૂળાયાં દિવસરદિન વધુ મજબૂત થતા જાય છે. જે સારી રીતિમાં હોય તો બે મહસમાં પાક તેઆર થાય છે. એના અઢી ઘણાં વર્ષો સુધી ટકી રહેતાં હોવાથી એની ખેતી દર વર્ષે કરવી પડતી નથી. એનાં મૂળાયાં ઉંડાણમાં જતા હોવાથી ગરમીમાં ગમે તેવો ફેરફાર થયા છતાં જાડને કાંઈ પણ ફરકતું થતી નથી. દર વર્ષે મૂળાયાં વધારે ફેલાતા રહી ઘણાં મજબૂત થતા જાય છે, અને એને નવા ફળુગા કુટી નવા જાડ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જાડને કાંઈ પણ જાતની કાંઈ લાચ પડતી નથી. એક વખત ખેતી કીધા પછી ક થી ૪ વખત એની કાપણી કરી શકાય છે, પણ આ પાકે કરી એક મોટું નુકસાન થાય છે તે એ કે, આ જાડ તેથી જમીનમાંનાં સાતે ચૂરી લે છે. તેથી કદાચ એની ખેતી કાઢી નાખીયા પછી તે જમીનને દિવસો સુધી પડત નાખવી પડે છે.

આ જાડની કાપણી કરવાનો અનુકૂળ સમય કયો તે જણાવવા ઘણા અનુભવનું કામ છે. સાધારણ નિયમ એ છે કે જાડની છાલ કંઈક થવાનો જે વખત તેજ કાપણીનો ચોગ્ય સમય ગણાય છે. આ વેળા ચડ ઉપરની છાલ લીલી હોય છે ને તે તપકીરીયા રંગ પકડવા માંડે છે. એના જાડ ૩ થી ૪ શીટ ઉંચા થયા એટલે કાપવા લાયકનાં મણા પેહેલાં ડાંખળીઓની લંબાઈ બે શીટથી વધુ નથી હોતી ત્યારે તેના તંતુ ઘણા બારીક નિકળે છે. ખરા, પણ ઘણાં તંતુઓ ફેકટ જવાને સંભવ હોય છે; કુટી ડાંખળીઓમાંથી જેટલા જમજબૂત તંતુઓ નિકળે છે તેવા લાંબી ડાંખળીઓમાંથી નિકળતા નથી. ૨૪ કલાકમાં જેટલા તંતુઓ કાઢવાનો સંભવ હોય તેટલી જ ડાંખળીઓ કાપવી સારી, પેહેલી કાપણી કરતાં બીજી કાપણીથી ઘણાં સારાં તંતુઓ નિકળે છે. જાડપર ફલ આવવા પેહેલાં કાપણી કરવી પડે છે.

એકજ ખેતરમાંના પાકની દર વર્ષે પાંચ વખત કાપણી કરી શકાય છે. જૂન મહિનાથી

આગસ્ટ મહિના સુધી કરેલી કાપણી ઘણી સારી હોય છે; ફેબ્રુઆરી મહિનાના પાક વખતના તંતુઓ ઘણાં મજબૂત હોય. આસામે પ્રાંતમાં જમીનમાં ખાતર નાખી સારી માલજત કરી પાક ઉતારી એટલે ૧ ફેબ્રુઆરી જમીનમાં ૧૦ થી ૧૨ મણુ ધાસ ઉત્પન્ન થાય છે. એક એક જમીનમાં ૪૪ શેર તંતુ એક કાપણીમાં નિકળે છે. એક વર્ષમાં ૪ કાપણીઓ થાય છે, તેથી એક એક ખેતરમાંથી ૧૭૬ શેર તંતુ નિકળી શકે છે.

આલજીયસમાં એક એક જમીનમાંથી ૪૦ ટન માલ નિકળે છે. એક એક જમીનમાંથી દર કાપણીએ ૨૫૦ પોંડ માલ ઉત્પન્ન થાય છે એમ ધારીએ તો ચાર કાપણી થાય તો ૧૦૦૦ રતલ માલ મળી શકે.

ચીન દેશમાં એનાં જાડ ૧ શીટ ઉંચા વધ્યા કે તેની કાપણી શરૂ કરે છે. દરેક વર્ષનાં દસમાં મહિનામાં ફળુગા કાપી કાઢવા પેહેલાં ઘોડાની લીલું અથવા હાનતું નાકું ખાતર નાખે છે. પછી આગલા મહિનામાં આ ખાતર કાઢી નાખી નવા ફળુગા કુટવા માટે તેને જગા આપે છે. બીજે વર્ષે વળી પાછા કાપી કાઢે છે અને ત્રીજા વર્ષની સેવટમાં મૂળાયાં ઘણા મજબૂત થાય છે, અને તેથી ઘણા ફળુગા કુટે છે. પછી વર્ષમાં જીવ વખત એ પ્રમાણે કાપણી શરૂ કરે છે. મૂળાયાંથી કુટેલા ફળુગા ૬ ઇંચ ઉંચે આવે એટલે ડાંખળીઓ કાપી કાઢે છે. પેહેલી કાપણી પાંચમાં મહિનાની શરૂઆતમાં, બીજી ૬ મા મહિનાના બે અઠવાડિયા પછી અને ૩ થી ૮ મા મહિનાના પેહેલા વખવાડીયામાં અથવા ૯ માત્રા આરભમાં કરે છે. બીજા પાકની કલમો ઘણી જલદી વધે છે, અને તેમની ઘણા ઉત્તમ તંતુઓ નિકળે છે. કાપણી પછી બાકી રહેલા સાંકપેર ખાતરનું પડ આપી ઉપર પાણી સીપે છે. સાંભળતી કરેલી ખેતી ૮૦ થી ૧૦૦ વર્ષ ટકે છે.

તંતુઓ બહુ પાડવાની રીત—આ કૃતિ હાથવતી અથવા મંત્રવતી કરે છે. ડાંખળીઓ

લીલી હોઇ કાપીઆ પછી એક કલાકમાં તેને છોલી નાખવી નોંધવો. લંડન મધે ૧૮૮૨માં 'સોસાયટી ઓફ આર્ટસ' ની સભા મેન્ડર જનરલ હાઇડના સુરેનથીનપંચા હેઠળ મળી હતી, તે વખતે ડોક્ટર ફાર્મસે ચીનાઇ ધાસ ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. ભાષણ પર તકરાર આપતાં મી. ઓક્રોએ યોગ્ય પ્રયોગો કરી કહ્યું કે "મેં તંત્ર છાંયકમાં રાખી સોમવારની સહવાર સુધી તેમજ રેહવા દીધા પણ સહવારે નોડેડો તો આ ટેબલ નેવડો ઢગલો એકમેક સાથે ચોંટી ગયેલો હતો ને તેથી તે ઉપયોગ વગરનો થવાથી નાખી દેવો પડ્યો. આ ઉપરથી ડાંખણીઓ કાપીયા પછી તેને તરત છોલવી નોંધવો, અને તેમાંના સુંદર જેવો ચીકલો પદાર્થ નિકળી જવા માટે તેને તેવાજ વેહેતા પાણીમાં સુકવું નોંધવો, એ જાણીતી ખીના છે. આ ચીકલો પદાર્થ કાઢી નાખવા ચોડો વખત લાગે તો તાંતુનો રંગ કાળો થાય છે."

ચીનાઇ ધાસ માને ચીનદેશમાંજ ખેતી કરી કાઢેલા ધાસની કિંમત લંડનમાં દર ટને ૪૯૦ થી ૫૦૦ રૂપિયાની ઉપજે છે. મેમસ ડેથ અને એલકૈડે શોધી કાઢેલા ચંત્રથી તેઆર થએલા માલની કિંમત દર ટને ૭૦ થી ૯૦ રૂપિયાની ઉપજે છે.

આ ધાસના ઇંતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે 'હિંદુઓના રામાયણમાં' 'ખાજકુયલી' નાં વચ્ચે વિષેનું વર્ણન આપી તેની સફાઈ અને સુંદરતાની ધણી તારીફ કરેલી છે. આ ઉપરથી 'ખાજકુયલીનું' સ્તરિક (ચીનાઇ ધાસ) કેટલીક સદીઓ પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં જાણીતું હોવું નોંધવો, એમ માલમુ પડે છે. રક્ષી ઇલીઝાબેથનાં રાજ્યમાં 'લોમ્બેડ' *

* આ 'ખાજકુયલી' વચ્ચે સરેશ્વર શ્રીમાં શૈભવન્ન તરીકે જણાવેલું છે. ચીની ભાષામાં એને 'રુડુ' અથવા 'રુકો' નામે જાણાયે છે, અને તેમાંથી કાઢેલા સુતરનું શૈભ નામ છે. આ મળતા નામ ચીનાઈ લોકોના 'રુકોમ' તેજ હિંદુઓનું 'શૈભ વચ્ચ' હોવું નોંધવો.

નામનું વનસ્પતિ શાસ્ત્રી હતો, તેણે લખેલું છે કે કલકત્તામાં 'ખાજકુયલી' નામના એક આડમાંથી સુતર કાઢી લેના અતી સુંદર અને નરમ કપડાં વણવામાં જાવે છે. પછી કેટલોક કાળ વિતા બાદ એનાં બનેલા સુંદર કપડાં યુરોપમાં જવા લાગ્યા, ધણું કરી જાવા ટાપુમાંથી નેધરલેંડમાં એનાં વચ્ચો જતાં. અત્રે આ વચ્ચ નેટલ ઝાંકને નામે જાણીતું છે.

આસામમાં અને બંગાલના કેટલાક ભાગમાં આ વનસ્પતિ ઉગે છે, અને ત્યાં એની ખેતી પણ કરવામાં આવે છે. ડોક્ટર ફાર્મસે ૧૮૦૩ માં સુમાત્રાના ટાપુમાંથી 'કાષોઇ'નાં ૪ ઝાડ લાવી કલકત્તાના બગીચામાં રોપી લેયાં. આ ૪ ઝાડમાંથી ખીજાં દળરો ઝાડ ઉત્પન્ન થયાં. રંગપૂર અને દીનાપૂરમાં ઉગતી "કોંકુરા" વનસ્પતિ અને ડૉ. ફાર્મસે લાવી ઉગાડેલી વનસ્પતિ એકજાતની છે, એમ ડૉ. બી. હેમીલ્ટને શોધી કાઢ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૧૦ માં ડૉ. ફાર્મસે ઉગાડેલી વનસ્પતિમાંથી કાઢેલા સુતરની ત્રણ ગાંસડીઓ ડૉ. હેમીલ્ટને ઇંગ્લેન્ડ મોકલી તેનાં દોરડાં વણાવી જોયાં તો તે ખીજા જાતનાં દોરડાં કરતાં ધણાંજ મજબુત જણાયા હતાં, ત્યાર પછી ખીજા ગાંસડી કોર્ટેસ ઓવ ડીરેક્ટર ઉપર મોકલી તે વેળા મેસર્સ હિલ અને બંડીએ એના માટે બનાવેલા ચંત્રોને ૧૮૧૬માં દાખલ કર્યા ડીરેક્ટરે હિંદુસ્તાન મોકલાવ્યા, ૧૮૧૬ થી ૧૮૪૦ સુધી એનો ધધો મદીપર હતો. ૧૮૪૦ માં મી. નેકિન્સે શોધ કરી જાહેર કર્યું કે આ વનસ્પતિ આસામનાં જંગલમાં મળી આવે છે, ત્યારથી એના ઉપર લોકો પાછાં ધ્યાન ખેંચાયું હતું. આસામની આ જંગલની વનસ્પતિનાં યોગ્ય નમૂનાઓ કલકત્તાના "બાગમારીની મંડળી" ઉપર મોકલાવ્યા. આ નમુના કેટલીક સોસાયટીએ પોતાનાં બગીચામાં રોપીયા હતા. ત્યારથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંની આ વનસ્પતિમાંની ખેતી અને તેમાંથી સુતર.

કાંઠવાની રીત એ ઉપર વેપારીઓએ પત્ર દ્વારાએ સોસાયટી ઉપર નવો નવી સુચના આ મોકની ૫૦૦ ફાનગર અને તેના ૫૪ી સર વિલીયમ ફરે ચીનાઈવામ અને આ હિંદી સુતરથી વણાતા વસ્ત્ર વચ્ચેનું ગતિતાપણ જીતવાથી આપ્યું ૬૦ સં ૧૮૫૧મા કંગો કરી તૈયાર કરેલા ચીનાઈ ધાસના સુતરના નમુના લડનના પ્રદગણમા મેકવામા આગ્યા હતા જે ઉપર વેપારી ઓળખાવત ધ્યાન ખેંચાયું હતું, અને તે માટે નણુ આદ ધનામમા મદદ્યા હતા ૧૮૫૨મા હિંદુસ્તાન ડી સરકારે આસામમાથી મઈ આવ ડીરેક્ટર ઉપર આ માન મો. યો ત્યારે ૧૦મી ફર્મસે પ્રયોગ કરી રશિયન ગાળનું સુતર અને એના સુતરની મજબૂતા હતું પ્રમાણુ ૧૬૦ ને ૨૮૦ છે એમ પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

૧૮૫૪મા મઈ આવ ડીરેક્ટરે હિંદુસ્તાન સરકાર પાસે ૧૦ ટન (૨૮૦ ગણ) ચીનાઈ ધાસના તત્તુ મગાવ્યા પણ તે વેળા એની ખેતી નાના માપાપર ચતી હોવાથી તેઓએ કુ માલ લગન મો. યો તે પછી બગાલ સરકાર દર વર્ ૧૦ ટન માલ લડન મો. લતી અને તેથી પ્રગતે પણ એનો વેપાર કરવાનો ઉચ્ચમ આવતા સરકારે આ વેપાર ખોતાના હાથમાથી જતો મેલ્યો હતો ૧૮૭૨ મા એના સુતરનો વેપાર એ દમ વધી ગયો હતો ચીનથી લડન ૨૦૦ થી ૩૦૦ ટન માન જવા લાગો ને તે માન દર ટને ૮૦૦ થી ૮૦૦ રૂપિયે વેચાતો પણ એજ વર્ ધીરાજી ધવાધી ચીનાઈ માલ ૩૦૦ થી ૪૦૦ પેડે એક ટનને બાતે વેચાતા લાગો, ત્યારે હિંદુસ્તાનની માલ દર ટને ૧૫ થી ૩૦ પાડને આવેલ વેચાયો ૧૮૮૦મા એનો વેપાર કરવા દીનાપૂરના રાજાએ ૧૦૦ એકર જગાપર એની ખેતી કરવાની શરૂ કરી હતી ૧૮૮૧ મા બગાનના શાહાબાદમા મેસર્સ યૌરોજ અને ટામગન તથા મીલને એની ખેતી કરવા માડી એનું સુતર લડન તથા કામ દેશમાં ૧૮૮૨ મા મોકલ્યું હતું

યુરપખડમા આ વનખર્ષત પ્રગિ નતા પાગી છે. ઇટલીમા એના મોટા મોટા ખેતરો છે, પોર્તુગલ દેરો એના દસ લાખ મૂળીયા રોપ્યા છે ૦ એન દેરો પણ એની ખેતી કરના માડી છે, પણ કામે સરમા આગેતાની વારી જગ્યા લઈ એની ખેતી મોટા વિસ્તારપર કરના માડી છે. આવશ્યક અને ઇજાખતમા એની ઉત્તમ ખેતી ચાલે છે. ધાસગજી—આ ધામને કેસેક દેકાજે 'દમ ધાન' કહેછે વાયવ્ય નરકના પ્રાંતે તથા પળખ ધનાના હુમરે તથા જગશેમા એ ઉત્પન્ન ચાય છે મીનોન તથા મિગાપૂરમા ધામગજીનું તેન કાવામા આવેછે, તેથી તે તરફ એની ખેતી રવામા આવેછે નાવલુ-રની આમપામ આ ધામ વલુ પાડે. તામીન ભાપામા આ ધામને કામાધી-પુલ્લ, મડ-પુલ્લ, કવટ-પુલ્લ અને શુનારીપ-પુલ્લ એવા નામે ઝાળખેતે મિનોનમા આ ધામ ૭ થી ૮ શીટ ઉચુ વધેછે આ ધાસનો રગ લાવાસ ઉપર હોઈ એના પાદ-ગની પાખળી લાટી હોયછે. આ ધાસના પાડાનું તેલ કાઢવામા આવેછે, ૫૬ રતલ ધાસમાથી ૮ તોના તેન નિકળેછે. એનું સ્વચ્છ તેલ પાતણુ અને રગહિન હોય છે

કાનખેથી દર વર્ ૪૦,૦૦૦ રતલ તેન પરદેસ જાય છે. આ તેલની કિમત ૪૦૦૦ રૂપ્યા ચાય છે 'હનીસોપ' બનાવવા માટે એનું તેન સુગંધી તરીકે મિશ્ર કરવામા આવે છે, સિતોનમા ધાસ ગજીની ખેતી 'ઇંગરીશ ગીનીસાંસ' મુજબ કરવામા આવેછે એક વર્માએથી નણુ વખત એની કાપણી કરવામા આવેછે કાપ્યા પછી તેને બઢીર્મ નાખવામા આવેછે. એક એકર ખેતરમા યુવા ધાસ ગજીમાથી ૩૬ બાટથી તેન નિકળે છે સિતોનમા એજ ધામના છાપરા ખેડુતો બનાવેછે.

ધાસ પિત્તપાપડા—એના છોડ જમીન ઉપર દેલાય છે. એના ઝીણા પાદમા પાસે દિડવાં જવા તોરા આવેછે, એનું શાક બનેછે. પિત્ત

જવર ઉપર એનો કાઢવો કરી પાવાથી તાપ નુરગ પડે છે. તેમજ ઉઘડી ઉપર એનો કાઢવો મધ સાથે બેળાને પાવામાં આવે છે.

ધી લાન—ધરૂાનને તાએનો એક પ્રાંત. એનો પશ્ચિમ સાંકડો ભાગ અવધ્યુર્જનાં પર્વતો અને કાંસપિયન સમુદ્રની વચ્ચે છે, આ દેશ અરિયન કોંકસસથી ઉત્તર પશ્ચિમમાં અસતારા નદીથી જૂદો પડે છે. એનું દેવ-કુળ ૪૨૫૨ ચૌરમ મેષ છે. આ દેશમાં મેપક, જોક, આપ, વગેરેનાં ગિચ્છ જંગલો છે. આ દેશમાં કુળકુળાદીની મોટી ઉત્પત્તિ થાય છે. મુખ્ય પેદાશ અને વેપાર રેસમનો છે. આ દેશની ભૂમિમાં બાંજરી, ઘઉં, કુળકુળાદી અને ચોખાની મોટી પેદાશ થાય છે. દોરો આ દેશમાં ધણું ઉછેરવામાં આવે છે, દેશની વસ્તી ૧,૫૦,૦૦૦ થી ૨,૫૦,૦૦૦ ની ધારવામાં આવે છે. અત્રેની આબો હવા તંદ્રાસ્તી બગાડનારી છે.

ધુધક—તુલકળામાં અગત્ય ધરાવનાર પાંચમાં ૩મી ભૂપણ. એ પગમાં બાંધવામાં આવે છે. એને બગાડમાં તાકી કહે છે.

ધેડસ—હિંદમાં મુખ્ય કૌરી ગુજરાત અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વૈદ્યરમિયાન એક વખત એનો પાક થાય છે. એનો રંગ મુઘ્ધ સફેદ હોય તેનો આકાર પપેનસ જેવો હોય છે. એ વજનમાં એકથી સવા તોલો હોય છે.

ધેવડો—એના વેસા પાંચથી સાત વર્ષ જીવે છે. એનીપર ત્રિદળ પાંદડાં ઉગે છે. ઘેવડાની શીંગ તેમજ તે માહેલા દાણાનું શાક અતી સ્વાદિષ્ટ થાય છે. ઘેવડામાં ચોખારી, વોટ, ગંધા, ઘેવો અને ડાળો એવી અનેક જાતો છે. કાળા શિંગવાલા ઘેવડાની શિંગો ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબી હોય છે. બોટ ઘેવડાની શિંગો ૨-૯ ઇંચ લાંબી હોય છે. બીજી જાતનાં ઘેવડાની શિંગો ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબી હોય છે. બોટ ઘેવડાની શિંગો અગ્રકા જેવડી હોય લીલારંગની હોય છે, ચોખારી ઘેવડાની શિંગો ને ૪ ધાર હોય છે અને તે ૬૦ ઇંચ લાંબી હોય. વરસાદની મોસમમાં ઘેવડા

ના નુકસાની અંતર ઉપર પાવીયાથી ઉગે છે. ઘેવડાની એક મોટી દાણાદાર જાતને વામપાપડી કહે છે. ઘેવડાના પાંદડાનો રસ ચોપડવાથી વિષ ઉતરે છે.

ધેલાસોમનાથ—કાકીઆવાડ ઈલાકામાં જ-સલ્જુની પૂર્વે ૧૧, મેવપર, ઘેણા નદીને કાંઠેનું ગામ; આ ગામમાં સોમનાથ મહા-દેવનું ધામ છે. અત્રે શાવણ મહિનામાં જન્માષ્ટમીને, રોજ મેલો ભરાય છે. આ માહા-દેવ માટે દંતકથા એવી છે કે ગુજરાતનાં બાદશાહ મુઝફરશાહ (પેહેલા)ની બેગમનો સોરડી સોમનાથને અમુક વખત દર્શન કરવાનો નિયમ હતો, પણ તે દૂર પડવાને લીધે બેગમે મહાદેવને પોતાને ત્યાં લઈ જવા સારું આરાધનાં કરવા માંડી એક દિવસ મહાદેવ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને વર આપવા કહ્યું. તે ઉપરથી બેગમે પોતાના શહેરમાં આવવા વચન માગ્યું, તે મહાદેવે કબુલ્યું, પણ તેમાં એવી શરત કરી કે, લીંગને ઉપાડ્યા પછી જ્યાં જમીન ઉપર મૂકશે ત્યાંજ તે રહેશે. બેગમે ધામધુમથી તે લીંગને ઉપાડી હાલ જ્યાં સોમનાથ છે ત્યાં મુકામ કર્યો. આ જગાએ ભૂવધી લીંગને જમીન ઉપર મૂક્યું, કે તે ત્યાંથી ઉપડ્યું નહિ, આથી બાદશાહે સરસે યજ્ઞ તેની ઉપર વૃક્ષચરનો ધાવ કર્યો, તે ધાવની નિશાની આજે પણ લીંગ ઉપર જણાય છે. બાદશાહનાં આવા કૃત્યથી બેગમે દુનિયા યજ્ઞ દટારીથી આપધાત કર્યો. આજે પણ આ દેાળની સામે કબર છે, તે બેગમની કબરને નામે જાળખાય છે. આ જગા લાકીના રેલ્વે સ્ટેશનથી ઉત્તરમાં ૨૨ મેલમર છે. લોક વચ્ચી ૨૦૦ ની છે.

ધોગરા—‘સરસુ’ અર્થે ‘દેવ નદી’ આ નદી તીમેટમંથી નિકળી રેન્ગપાદ અને અયોધ્યા પ્રાંતમાંથી નિકળી જપર-શહેરની ઉપર જંગાને ઉત્તર તરફથી મળે છે, એની લંબાઇ સુમારે ૬૦૦ મેલની છે. આ નદીને પહાડી પ્રદેશમાં ડાળી અને સરસુ નદી મળે છે. એ

નળોનો સર્જન થતા થતા દેવ તરફ પહોંચી
પ્રદેશભાષી નિકળી મેદાનમાં વહેણે, ત્યા
મોગરા, મૂરખ અને દેવ નદી એ ત્રણ નામે
જોડાઈ પાંચ છે.

મોટી નદીમાં એનાં ઝાડ બોરડીના ઝાડ
જેવા થાય છે, અને તેપર ઝીણા ફળો આવે છે.
ધોટીવેલ—એના વેલા ચોખાસામાં ઉત્પન્ન
થાય છે, એ ઝાડ અથવા વાડ ઉપર મોટા
વિસ્તારપર પસરે છે, એના પાદમાં જાડા
અશ્વત્થામા મોટા અને જાડા રેવાલામાં હોય છે,
એનીપર ચણા જેવા ઝીણા ફળોના શુભ્રા
આવે છે.

વોડા કાતરી—એને સરૂતમાં ‘અથ
કાતરી’ કહે છે. આ વનસ્પતિ કેટલાક ઝાડના
મૂળોપર પોતાની મેળે ઉગે છે. ૫૦ ડીમક
ના જથ્થામાં મુજબ, આ વનસ્પતિનાં
મૂળોમાં ગોવામાં કરીયાણા વેચનારને ત્યા
મળે છે. તાપ ઉપર આ બીજ આપધિ તરીકે
વપરાય છે.

ધોડા માખી—આ માખી મૂરખના દરેક
ભાગમાં મળી આવે છે, પણ રંગોટલડમાં
કવચિત જથ્થામાં છે આ માખી લખાઈમાં
કે ઉચ્ચ રોષ રંગે કાળી પણ પેટ ઉપર પિંચી
છાટદાર હોય છે. એની મોટી આંખો લીલા
રંગની પણ ઉપરથી સુનેરી મળકાટવાળી
હોય છે. આજ માખીમાં તપકિયાં રંગો
વોડા માખી ત્રાસદાયક હોય છે, પણ તેની
આંખો કાળી માખ કરતા વધારે સ્પષ્ટ
હોય છે.

ધોડા વછડા આ આપધિમાં વપરાતો રોષો
મૂરખ અને એશિયા ખંડના જૂના જૂન
દેશોમાં જોવામાં આવે છે. એની દવા
મુશ્કેલ અને છે તબીબારોગશાસ્ત્રી એ મુજબ
લાવવામાં આવે છે.

વોડાસર—શુભ્રાત મહિકામાં ઇલાકાનાં છેડં
દક્ષિણ ભાગમાં, વાતક કાંઠા એ જામના
જલમાં વાતક નદીના કિનારા ઉપર
જામ એના તાપમાં ૩૬ સારસ મેવ જમીન,
૨૫ ગામો ને ૮૪૦૦ ની લોક વસ્તી છે.

વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ૩. ૨૫,૦૦૦ની છે,
તેમાંથી ૩૫૦૧ ગાયકવાડને તથા મિત્રી
ને ૪૮૮૧૧ બરવા પડે છે હાલમાં એના
તાલુકાને તાલે ૫૫ ગામો છે. દેશની બુમિ
સપાટ હોઈ રસાય છે, તેમાં ધોખા, કપાસ,
અને કઠોળ વગેરે પાકે છે. મુખ્ય વસ્તી
કોળી, રજપૂત, બ્રાહ્મણ, વાણીયા, ચારણ,
પાટીદાર, વગેરેની છે. મુખ્ય શહેર ધોડાસર
વાતક નદીને કાંઠે છે, તેમાં કાંઠારની દરબા-
ર છે. ધોડાસરના કાંઠારના પૂર્વજ વેગરજ ૧૨
મી સદીમાં જુદેલખાડથી શુભ્રાતમાં આવી
અણ્ણહીવવાડ પાટણના સોલકી રાજા સિદ્ધ-
રાજ જયસિંહની નોકરીમાં રહ્યો. સિદ્ધરાજે
તેને તેની ઇમાનદારીમાં ૮૪ ગામો ને ડાગ-
રવા તાલુકો જમીન તરીકે આપ્યો. તે
પછીના આઠમાં વશજ આપાણે આગળ
જોએલા ધામે ફરી અહમદશાહની કૃપાથી
મેળવી બરકુડામાં ગાદી સ્થાપી પણ ૧૮મી
સદીની શરૂઆતમાં મોગલાઈ તથા મરા-
ઠાની પડતી વેળા કેટલાક ગામો ખોતા
ધોડાસરના ગાદી સ્થાપી. હાલમાં તેમના
વંશજ સત્તા ચલાવે છે.

ધોડા—શુભ્રાતમાં ધોડાએને પાખો
હતી એમ કહ્યા ઉપરથી જણાય છે. તે
સમયે ધોડાએને પાખો રોવાથી તેઓ મનુ-
ષ્યની તાબેદારી નહિ ગણકારતા સામા મનુ-
ષ્યોને હેરાન કરતા અને તેમની ખેતીવાડીને
નાશ કરતા હતા. જ્યારે સાલોમનનું અદ્વલ
રાજ્ય શરૂ થયું ત્યારે પ્રજાએ આ જુલમની
ખબર મળ્યાં હતાં કરી, તેથી પાદશાહે દેવોને
હોકમ ફીરો કે ધોડાએને કેદ કરી કતલ કરવા.
પણ દેવો તેમના જોર પામે અશક્ત હોવાથી
તેમનું કેદ ફાળું નહિ, ત્યારે જે નેહેરુમાં
તેઓ પાણી પીતા હતા તે નેહેરુ પાણી
કેરી જનાળું, અને જ્યારે તેઓએ તે પાણી
પીધું કે છાકટા બની ઉડ્યા અશક્ત થઈ
જમીનપર પડ્યા, કે મુરખ દેવોએ એક
હજાર ધોડાએને કેદ કરી ૯૦૦ ને કાપી
નાખ્યા. તેટલા જળરાધલ ફરેતાએ આવી

સુલેમાનને ફરમાવ્યું કે મનુષ્ય જાતને આ પ્રાણી બંધવમાં ધણું ઉપયોગી થઈ પડનાર હોવાથી એમને કતલ ના કર. તેથી સુલેમાને ફરિસ્તાઈ આરજ કબુલી. ધોડાઓની પાંખો નાખી કરવાને આરજ કરી. ત્યારથી ધોડાઓ વગર પાંખના બની મનુષ્યની તાબેદારી કરવા શિખ્યા. આ ધોડાઓની આવાદુશી આરખસ્તાનનાં ધોડાઓની પેદાશ થએલી જણાવવામાં આવે છે.

જેમ ધોડો પોતાની હસ્તી માટે પ્રાચીન તવારીખ ધરાવે છે તેમ તેના ઐદ ગુણ અને ફાયદા માટે પણ ધણું જણાવવા જોગ છે. કહે છે, કે ધોડાની પાસે શેહેતાન કદી આવી શકતો નથી, પંથુ તે ૪૦ કદમ દૂર નહાસતો રહે છે, તેમજ માઠા બનાવની ૪૦ દિવસ આગમજથી ધોડાને ખખર (આગાહી) થાય છે. જે ઘેરમાં ધોડા હોય છે ત્યાંથી બલા તથા દુઃખ દહો દેઈ થઈ ધોડો રાખનાર ધણી આખાહી બોગવે છે.

મુખ્ય કરી ધોડા ચાર રંગના ગણાય છે, અને ખાકીના રંગો તેની શાખા ગણાય છે. સફેદ, કાળો, લાલ અને પીળો, એ તેના ૪ મુખ્ય રંગો છે. સફેદ સારી ખાશિઅત તેના ધણીને સાફ કરનાર ગણાય છે. લાલ રંગના ધોડાને “યુજ” ને નામે આરખો ઝાળખે છે. તેની લાલી, કેસર, દાડમનું ફલ, લાખનો રંગ એ ઉપર હોય તો ઉત્તમ જાતવાન ધોડો ગણાય છે. પિળા રંગનો ધોડો સુનેરી યા રોશનીના રંગનો હોય છે. જે ધોડા ઉપર સફેદ ધામાં હોય છે તે ઉર્તમી જાતવાન ગણાય છે.

પ્રાકીન મીસરમાં ધોડો, ધંણું માત્રીતો ગણાતો હતો. ખ્રિસ્તીઓનાં પ્રાચીન “જેનીસીસ” ગ્રંથમાં ધોડાની વૃદ્ધિ રાજાઓએ કરવાની મનાઈ. કીધી પણ સાલોમનના પાદશાહી તબેલામાં ૨૪,૦૦૦ ધોડાઓ હતા. ધણી પ્રાચીન કાળમાં મીસરમાં બાંધેલા બાંધકામ ઉપર ધોડાની મૂર્તિ કેતરેલી જણાય છે.

જરથોસ્તીઓના પુસ્તકેશનામાં મળેલા સાહિત્યને લગતા ગ્રંથમાં ધોડાને “ખરી” કહેલા વર્ગમાં મેળી તેને બૂદી બૂદી જાતના વર્ગમાં વેહેવી નાખવામાં આવે છે. ધોડાની સાથી ચઢતા ગણેલા છે, બીજી જાતનો ધોડાને ગણેલા છે, ત્રીજી જાતના ધોડાને દુશ્મા-વેલા છે, ને ચોથી જાત ગણેલી છે. પાંચમી જાતની ધોડાની ને ૬ કી પાણીમાં રેહેનાર જાતની ધોડાની જાત છે. યુનહેદશના ૧૩માં પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબ અવસ્તા જમાનાનો એક અંચળ ધોડો દિવસના ૧૨૫ મેસની મુસાફરી કરી શકવા શક્તિવાન હતો. અપિ-યન-યપ્તના ૧૨ માં ફકરામાં ધોડાની લઘાઈ દરમ્યાનની અંચળાઈનું વર્ણન નીચે મુજબ દર્શાવેલું છે, “જેઓને અય પવિત્ર અપિ. તું મદદ કરે છે તેમના ધોડાઓ (ફરમોનામાં) દેહેશત ફેલાવે છે. અડપ ચાલનાં હોય છે, શીશુ ફેંકે છે, પ્રકાશિત રથ ખેંચે છે, રથમાં, જોડાઈને (સ્વારની) મર્જ પડે ત્યાં કુચ કરે છે. ઇશ્વરી કિર્તન ગાતાં, સેતાખ ધોડાવાલા, મજબુત રથવાલા, તિક્ષણ ભાલાવાલા, લાંબી લાકડીવાલા, અડપથી જતા તીરોવાલા, દૂર સુધી પોંદ્યનાર, ફરમોનાનો દુખાઓ પ્રકડનારા અને દુશમનને તેના મોહડા આગળથી મારનાર પેહેલવાનોને (પોતાની પીઠ ઉપર અથવા રથમાં બેસાડી) તેઓ લઇ જાય છે.”

“પ્રાચીન કાળની ઇઝીપ્શિયન, ગ્રીક વગેરે પ્રજાના કેતરકામે ઉપરથી તેમજ ખ્રિસ્તી ધર્મગ્રંથ આછળજ ઉપરથી જણાય છે કે ધોડાને રથ ખેંચવાના તેમજ સપારીનાં કામમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા હતા.

પ્રાચીન ઇરાની પાદશાહ પેહેલવાનો બ્યારે કાંઈ લઘાઈમાં જતા સુ, પોતાની નેક મુરદે પોંદ્યતી હતા ત્યારે અર્દવિચર ફરેતાની નંધવતે ધોડા, જોહા, તથા બીજાં ગોસપ દો ગરીબોને વેહેવી આપતા. તેમજ મિઝ, સરોશ, અર્દવિચર અને અસ્તિપવધ ઈજ-દોનાં રથને સફેદ ધોડા ખેંચતા અવસ્તામાં ચીતારેલાં.

પ્રાચીન આર્યનો અસ્વમેધ નામની અતી મહત્વની ક્રિયામાં ધોડો ભોગ આપતા (ચુઓ અસ્વમેધ) હતા, અને જે ૧૦૦૦ અસ્વમેધ કરીને તેને ઇન્દ્રાસન મળતું.

સાધધન પ્રત લદાધમા છત્ર મેજ વડા પછી પેતાના દેશમાં જોને ૩૬ વરેલા દુર અને સાથે તેમના યોડાઓને પણ બળી આપતા હતા, અને જ્યારે તેમના દેશનો રાજા મળ્યું પામતો ત્યારે તેને ઉત્તમ મિત્રના પર હાથચારીથી સજ્જની સુનાવતા અને તેના માનીતા ધોડાને પણ શુભળાવી મારી ત્યાજ દાટતા હતા. શીકા સફેદ યોડાને પવિત્ર માની તેઓ સૂર્યનો ગ્રહ જિએ છે એમ માનતા આગલી જન્મ પ્રત સફેદ ધોડાને દેવતા માટે ભોગ આપના સાયક મણી તેને હનગ કામમાં નહિ વાપરના પાંચાળની સવારી માટેજ વાપરના.

ધોડાનાં જાતી વર્ગ ચાર માનેના છે આ હાથ ક્ષત્રિય, ગણ્ય અને શૂદ્ર આ જાતી તેના રંગ તથા શુભ ઉપરથી માનેલી છે.

સાક્ષીજાતી-ધોડાના શરીરનો કુલ અથવા ૬ પ્રમાણે વાસ આવે છે આ ધોડો ગરીબ, દયાળુ હોય છે અને તે પાણી પીતી વેળા પાણીમાં મોઢું હાડી પીયે છે આ જાતનો ધોડો લદાધ દરમ્યાન નહાસતો દરેકે તેથી તેને ઘેરમાજ નાખનામાં આવે છે, આથી જાતનો ધોડો ઘેરમાં રાખ્યાથી ત્યા ધનની ટકી થાય છે.

ક્ષત્રિયજાતી-ધોડાના શરીરનો વાસ બરો નેવો વા ફાગર નેવો આવે છે એ અચળ અને બળવાન હોય છે તે પાણી પીતી વેળા હોઠ બીડી ખરી દોઢાઈ કરે છે આ જાતના ધોડા લદાધ મારે પસંદ કરવામાં આવે છે. ગણ્યજાતી-ધોડાના શરીરનો વાસ ધી નેવો આવે છે તેના અંગે કુપ્ત ભાવ હોય છે, અને તે પાણી પીતી વેળા નાખે પૂણ્ય પાણીમાં હાડે છે.

શૂદ્રજાતી-ધોડાના શરીરનો વાસ માછલી જેવો આવે છે, અને પાણી પીતી વેળા તે

પાણીને નાક અડાડતો નથી, અને પાણીમાંથી મોઢ બહાર ખેંચી લેતા મોઢમાંથી પાણી ગળે છે આ ધોડો જ્વજ્જાને શ્રુતામાં જ હોય છે. એ જોને લાધ્ય લખજાના ઉપયોગનો છે.

ધોડો જન્મ પામતા તે દાત વિનાનો હોય છે પણ જો માસ પુગે થતા તેને ૪ દિવસ ઉગે છે તેમાંના મે ઉપરની, ને જે નીચેના જડમાંના હોય છે. પાચ માંડનો થતા તેને એક દર આઠ દાત ઉગે છે, તે ઉપલા દાતોની આમપામ ને તેને તે ઉપર હોય છે તે પછી ૮ મ અને થતા ૮ મા બીજા ૪ ઉમેગય છે આ દાતો એ વર્ષ વેગ સફેદ કુધ નેવા રમ્મ હોય છે, પણ બીજા વર્ષની શરૂઆત થતાજ તે નફેદ રંગ બદલાતો જઈ મેલો રંગ બને છે અને જે વર્ષની ઉગરનો થતા તેના દાત રમ્મીન બને છે અઢી વર્ષે થતા પ્રથમ ઉગેના ચાર દાત પડવા માટે છે, પણ એક વર પછી તે પાછા કુળી નિકળે છે તેટલા બીજા રંગ ઉગેના ચાર દાત પડે છે ને ૬ માસમાં તે પાછા ઉગી નિકળે છે સાડા ચાર વર્ષની વયે છતાં ઉગેના ચાર દાત પડી પાચ વર્ષની વયે સર્વે દાત એ સરખા બની જાય છે આખમાંજો ધોડાની બચપણની ઉમર ૧૧ પરિક્ષા આ ૧૦ દાત ઉપરથી થઈ શકે છે.

ધોડાને ઉપના દાતો ઉપરાત બીજા ૩૦ દાત પાછળથી ઉગે છે, એટલે તે ૪૨ દાતિયે બને છે જ્યારે ધોડો ૬ વર્ષની વયે પુગે છે ત્યારથી તે ૮ વર્ષનો થાય ત્યાંવેર તેના ઉપર જણાયેલા ૧૨ દાતની આસપાસ કાળા રંગની લીટીઓ માલમ પડે છે એ પછી ૮ મે વર્ષથી ૧૨ વર્ષની ઉમર વેરમ તેનાં ૨૦ સરસિઓ બને છે પછી ૧૨ થી ૧૪ માં વર્ષ વેગમ પિળો રંગ બદલાઈ દાત કુધીયા રંગના બને છે, પણ ૧૫ થી ૧૭ વર્ષની વયે સફેદ દાત ઉપર પિળી હાટ પડે છે પણ ૧૮ થી ૨૦ વર્ષની વયે પિળા હાટ કાળા બને છે, પણ ૨૦ થી ૨૩ મે વર્ષ ફરી દાત સફેદી પડે છે, પછી ૨૪ થી ૨૬ મે વર્ષ

સફેદી જતી રહી દાતો વાંકા વળે છે. તે પછી ૨૭ થી ૩૦ વર્ષની ઉંમર જેડીની ગણાય છે. અનુભવિઓ ધોડાની ઉંમરની આંખેરી એ મુજબ ૩૨ સુધી પેરની ગણાવે છે.

લશકરી ધોડાઓ ૧૦૦ આગળ હયા હોય છે. તેમજ ધોડાની લંબાઇ તેના મધ્યથી પુછડી થેર ૧૬૦ આંગળી હોય છે; અને તેના પેટ તથા પીટનો ઘેરાવો ૧૦૦ આંગળો હોય છે. અનુભવિઓ ખીલ વર્ગના ધોડાને ૮૦ આગળ હયા, ૧૪૦ આગળ લાંબા ને પીઠ, પેટનો ઘેરાવો ૯૦ આગળનો ગણાવે છે.

ધોડા ખરીદતી વેળા તેનાં શુષ્કદોશ, તેના રંગરૂપ ઉપરથી ખારખાખા આવે છે.

“ખગુરનો જેવો રંગવાલો ધોડો ખડતળ મેહેનત કરનાર હોઈ લદાખના મેદાનના મેહેનત કરવા શક્તિમાન હોય છે.

“અબજકી” ધોડો તેના માલેકની તરફ વફાદાર હોય છે. તેનો રંગ સફેદ શિદા મિશ્ર હોય છે, તેનું માથું પગ વગેરે સફેદ હોઇ બાકીનું આગ કાળું હોય છે. આથી આ ધોડો પાદશાહ તથા અમીરો ધણી પસંદ કરે છે.

જે ધોડાનો આગમો અધો ભાગ લાલ હોય ને પાછળો અધો હડનાલના જેવા રંગનો પિળો હોય તે ધોડો સારો રાખવા લાયક હોય છે.”

“જે ધોડાનું માથું, કાન, ચારે પગ લાલ અને છાતી સફેદ હોય છે તે ધોડો શુષ્કવતો ગણાય છે. તેમજ તેના ધોડા પર સ્વારી કરનાર હમેશાં ફટકે મેળવે છે.”

“અરપે જરદા” યાને જેમાં ચોરે પગો સફેદ, આંખો સફેદ હોય તે ધોડો પણ આંખો તોખમનો શુષ્કવતો ગણાય છે.”

“જે ધોડાનો નમણો કાન લાલ અથવા કાળો હોય તે ધોડાનો માલેક તવંગર ખની અનેક ધોડાનો ઘણી ચાલે છે.

“અરપે જરદા” યાને જેની આંખો હરણની આંખો પ્રમાણે કાળી હોય, પીઠ હુપી હોય,

પેટ પરનાં બાન નરમ ને ચળકતા હોય, તે ધોડો ચચળ ને પુશકળ દોડનાર ગણાય છે.

“ખાકી યા જંગલી, ઉંદર યા કોહવાના જેવા રંગવાળો નેહેસ્ત ગણાય છે.”

“જે ધોડો કાલી હરણના રંગનો હોઇ તેનું પેટ અથવા તથા પગ સફેદ હોય, અને જેની પેશાની સફેદ નહિ હોય તે ધોડો પાશ્વ લાયકનો ગણાતો નથી.”

“જે ધોડો તમામ કાળા રંગનો હોઇ તેની પુછડી સફેદ હોય તે પણ નેહેસ્ત ગણાય છે. જે ધોડાની પેશાની ઉપર મુદ્દે ધાણું, નિહુરફના કુંલનાં આકારનું અથવા પુનમના ચંદ્રના જેવું, અથવા તો છત્રના જેવા આકારનું હોય, તે ધોડો સારો ગણાય છે, યા તે જગે સાકળનાં જેવું પેચદાર ધાણું હોય તો તે નેહેસ્ત ગણાય છે. અમરને કાઈ ધોડો સફેદીને અનુસરતો હોય પણ તેનું તાવનું આંખો, કમ વગેરે કાળું હોય તે નેહેસ્ત ગણાય છે.”

“સફેદ રંગના ધોડાપર લાલ અથવા પિળા રંગના કુવા હોય છે, તે ધોડો નેક ગણાય છે. તેમજ કોઇથી રંગના ધોડા ઉપર કાળા ધાભા હોય તો તે પણ મુખારક ગણાય છે.

સગનવંતા ધોડાઓ.

દુવમંદ—આ ધોડાની છાતી ઉપર નાનાં બરી રીતનો ગાંધ હોય છે.

પંચકદયાણ—આ ધોડાના ચારે પગ અને માથાં ઉપર સફેદ તીખાની નીશાની હોય છે. પંચકદયાણનો અર્થ પ્રાચી જાતનું શુષ્ક થાય છે.

મેહેરાંચહરજ—ધોડાના પાળનાં શુષ્કે ગંભા નાના શુષ્કાંતી અંદર મેટા, શુષ્કાંતી સમાપ્ત થાય છે.

અપસગન હરયા ધોડા.

ગ્રામ—આ ધોડાનો પટો ગાધનાના પેટો વાલા ભાગ ઉપર એક નીશાની હોય છે.

વાંકરચુતરો—આ ધોડો હમેશા વાંકી ચાલે ખુદરતી રીતે ચાલે છે.

ધાંકણુયો—એક એકની ઉપર ધાળના ગુચ્છા હોય છે.

એહરાફોડ—આ ધોડાનાં વાળનાં ગુચ્છાની મોટાં ગુચ્છાંની અંદર નાનાં ગુચ્છાં સમાઈ છે.

શલકાકાલુ—આ ધોડાને જે ગળાંની નજીક વાળને, ગુચ્છો હોય તે પોતાના શેઠનું નખોડ વાળી નાંખે છે.

આંસુધાર—આંખની નજીક આ ધોડાને ઢાલ હોય છે. તે પોતાના શેઠને સદા દલગીરીમાં રાખે છે.

ધોડાપર ૮ પ્રકારનાં ચક્રો હોય છે. તે જૂદા જૂદા ભાગોપર કરચળી વળેલાં કાલાં ખાખાનાં હોય છે.

૧ છું ચક્ર પાણીમાં થતા કમળ જેવું, ૨-જુ શીપ જેવું, ૩-જુ કળી જેવું, ૪-જુ ગાયના જીભ જેવું, ૫-જુ હરણની ફડી જેવું, ૬-જુ કાનકચુરા જેવું, ૭-જુ પગમાંના ખડાવ જેવું, ૮-જુ અર્ધ ખડાઉ જેવું.

આ આઠ તદ્દાના ચક્ર ધોડાના ચરીરનાં ૧૦ ભાગ ઉપર હોય છે. તેમાંનો ૧ ધોડાના નીમસા હોડ ઉપર, બે ધોડાની ખાનગી જગ્યા ઉપર, બે છાતી ઉપર, બે માથાં ઉપર, બે ફડી પાસે ને એક કપાળની ઉપર, આ મુજબ તેની નેમેલી જગ્યાપર ચક્રો હોય તે ધોડો સારો ગણાય છે, તેમાં “દેવમન” નામનો જગ્યા ઉપર ચક્ર હોય તો તેને બાઅયશલી ધોડો કહે છે.

જે ધોડાને અવાજ ગર્જનાં જેવો હોય તે જાડાવાનું ગણાય છે. પણ જે વાલ, ફાઈલાં, યા ગમેડાને મળતો અવાજ ધરાવે છે તે મેહેસ્ત ગણાય છે.

જે ધોડાને પુસીને દુરગંધી ભયો વાસ મારતો હોય તે ધોડો મેહેસ્ત ગણાય છે.

રંગ ઉપરથી નામ અથવા જાતો—

ધોડાના રંગ અનેક છે, પણ મુખ્ય રંગ ૭ છે, તેનું પરસપર મિશ્રણ થઈ ૯૬ રંગ બનેલાં છે. તેના રંગ ઉપરથી તેને જૂદાં જૂદાં નામો મળેલાં છે. જેમકે—ચક્ર વાક, મલ્લી

નલિખા, અષ્ટ મંગળ, મુખી; પંચકંઠ યાલ, શામવર્ણી, શિસ્તર, જ્ય મંગળ વગેરે.

અનેક દેશની ઉત્પત્તિ મુજબનાં જાતી લેક—નામો—જે દેશમાં જે ધોડો ઉત્પન્ન થાય છે તે દેશનું નામ કાંને ગણ તેને મળે છે. જેમકે સિંદી, કાડીયાવાડી, અરબી, કાણુલી, બિવરચડી અથવા દક્ષણી, પદાડી, પેશુ, મારવાડી, કમ્બી, માળવી, આરદ્રેલીયન વગેરે.

૧—સિંધી ધોડાનું નાક બકરા જેવું હંચુ હોઈ તે દેશ રેતીનો હોવાથી તેની ચાલ પણ રેતીમાં ચાલવા જેવીજ હોય છે. આ જાત કાડીઆવાડી ધોડાથી ઉત્પન્ન થએલી છે; તેથી જેટલી જાતો કાડીઆવાડમાં છે તેટલી સિંધમાં પણ છે.

૨—કાડીઆવાડી ધોડા તીખા, શરીરે પતળા અને દેખાવવાં હોય છે. તેમાં જૂદી જૂદી સંખ્યાખંધ જાતો છે, જેનાં નામો—કૂલ માળીયા—માણુકયો, બોરિયા, તાજણીયા, કેશયા, મુલાડયો, રેડીયો, માલિયા, બોદલિયા, લખીયા, કસિયા, સિંગાળીયો, બાદરીયો, અવરકાળ, જખાદિયા, હરણીયા, માદ્યા, ડાહર, રેશમિયા, લખમિયા, વાગળીયા, બેગડિયા, અટપખ્યા, નાગકપ્યા, બહેરિયા, સારદીયા, રીમિયા, બોજળિયો, ચિંતામણી, અગરિયો, પરવાળિયો, મોરધન, પારખમણી, પટેયા, પોપટ, છલખલ, તોખારિયા, સાંકળીયો કાખર, ધુમટી, કાલડી, વહનાગ, કાગડિયો, ખખાળિયો, દસળિયો, મણીયા, આખાડિયો, રામપદા, પાર્વેયુ, કાળીમાર, શિનયા, ચાંગ્યો પુતગીયો, તેજો, પિછપીયો, બેખારિયો, સળીયો, દાવલીયો, કાલાલ, વડિયુયા, લાલપા, રૂપાળિયો મળિયા, ગલિયો, હરડીયો, મોદાલિયો, કીળાલીયો, માકડો, બાજળીયો, છપરિયો, ચોટીયા, દિરાજો, બલીયુયા, માછલીયો જેટલી જાતનાં ધોડો હાલમાં દિંદુરજાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રાણી જેમ જીવતાં જીવત મનુષ્યને અતી ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેમ મુવ પછી

પણ તેની લાસ મનુષ્યનાં ઉપયોગની અનેક
ચીજો બનાવવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં
આવે છે. યુરપમાં તેનાં પગનાં હાડકાં જે
ધંધાં કંઠણ અને સફેદ હાથે 'તેના છીરકાંટાના
હાથા બનાવવામાં આવે છે. પુછડી તથા યાજના
બાલતું કપડું વણવામાં આવે છે. આંસળાં અને
ગરનતો આળીને તેના હાડકાનો કાલસો
બનાવવામાં આવે છે; જે વેળા નિકળતા
ધુમાડમાંથી એમેનિયા બનાવવામાં આવે છે,
તે ઉપરાંત આમડામાંના નાનાં ઢુંકા બાલ,
ગાદીઓ બનાવવાના કામમાં આવે છે, અને
આમડું ચોકસ ઉંચા પ્રકારના શેકારી વગેરે
ખુટ બનાવવાના કામમાં આવે છે, વળી તેની
ખરી સાફ કરી તેમાંથી તેલ કાઢી લેવામાં
આવ્યા પછી, બાકી રહેલી કંઠણ ચીજનાં
નિષ્કા અને દાંતકોતરણી બનાવવાના
કારખાનાવાલાઓને વેચવામાં આવે છે.

ધોડાની ખરીપર નાલ મારવાનો રવાજ
પ્રથમ ક્યારે નિકળ્યો તે ચોકસ નથી.
અસલનાં વખતના ઈરાની ચોધાઓ પોતાના
ધોડાની ખરી ફાટી ન જાય તે માટે તેપર
ધાતુનું પડ (સુન્તા, ચાંદી વગેરેનું) કરતા હતા.
હિંદુ વિરસ કાંચો ઉપરથી જણાય છે કે
રમપૂત ધોડાઓ પોતાના ધોડાની ખરીપર
ઉંચી ધાતુનું પડ કરતા હતા. હોમરના વીર-
રસ કાંચ ઉપરથી એક દાખવો એવો
મળે છે કે તે વખતે પિત્તળની ખરીવાલા
ધોડાઓ લઠાઈમાં જતા હતા, યાને તેમની
ખરીપર પિત્તળના પતરાના ધુટ્ટો જડતા હતા
એ રપટ જણાય છે.

એરીસોતોલ અને પલિનીનાં જૂનાનામાં
સાવંગર લેકો ધોડાની ખરી ચીરાર્થ નહિ જાય
તેં માટે તેમને આમડાનાં ખુટ ચોદેચવતા
હતા, ને કાપતો ખુટનાં તળાયામાં ધાતુનાં
પતરા જડતા, રાતના જણીતા નીરોએ
પોતાના ધોડાની ખરીપર રૂપાનાં પતરાં જડા-
વેલા હતા.

હાલમાં જે નાજ જડવામાં આવે છે તેની
ચેહેલવેહેથી નાજની શોધ ક્યારે થઈ એ

શેહેનશાહ લીઓના લખાણ ઉપરથી મળે છે,
કે ચેહેલવેહેથી આ બનાવ ૧૬૮૮ માં બન્યો
હતો.

ધોતકી—સિધમાં શિકારપૂર જીલ્લાનો એક
તાલુકો. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૪૨,૪૫૩ ની
હતી. તેમાં ૫૬૦૦ હિંદુ, ૪૫૨૫૩ મોહ-
મેદન, ૭૫૩ શીખ ને ૮૪૭ ખ્રીશ ક્રામની
વસ્તી હતી. 'તાલુકાનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૪ ચોરસ,
મૈલ છે. તેમાં બે શહેરો ને ૯૮ ગામો છે.

ધોતકી—ઉપલા તાલુકાનું મુખ્ય શહેર, લોક
વસ્તી ૩૨૪૦ ની છે. તેમાં મુખ્ય વસ્તી
પઝાન, મલેક, સૈઅદ, મોચી ને લોહાર
ટોળાના મોહમેદનોની છે. હિંદુ વસ્તી વાણી-
આઓની છે. ગામ નજદીકથી સિધ ૫૦ જમ
અને દિલ્લી રેલવે પસાર થાય છે. અત્રે પીર-
મુસાશાહની એક મોટી દરગાહ છે જે ૧૧૩
શીટ લાંબી ને ૬૫ શીટ પોહળી છે. મુખ્ય
વેપાર ગુળી, ઉન અને શેરડીનો આવે છે.
અત્રેનાં લોહાર તરફથી બનતું ધાતુકામ
ને લાકડાંપરતું નકસી કામ ઘણું વખણાય છે.

ધોર—પશ્ચિમ અફઘાનીસ્તાનનો એક પહાડી
પ્રદેશ, હીરાતની દક્ષિણ પૂર્વે અને કંદહારની
ઉત્તર પશ્ચિમે છે. આ જગ્યામાં હજારા અને
ધમકસ ટોળાઓ વસે છે. ૧૮૪૫થી આ દેશ
હિરાતને તાબે ગણાય છે.

ધોરકલ્પ—હાલમાં ચાતુ જે પ્રકારના તેનો
એ રપ મો દિવસ, અથવા કલ્પ થઈ ગયો.
આ કલ્પની રાત સમાપ્ત થનાના, વખતે
મત્સ્ય અવતાર થયો હતો અને પછી દિવસ
અથવા કલ્પ જે શરૂ થયો તે-? આ વારાહ
કલ્પ કે જે હાલમાં ચાલુ છે.

ધારીનસ—આ ગ્રીસના ત્રણ પડોનો નેસ-
માંથી શરીર માંહે લાલ દોહી પહે છે. એને
જીવન તથા ધર્મની પંજુ કહે છે. આ નેસમાં
લોહી અંતી ધેમથી ફરકર કરે છે, અને તેથી
તેની, પ્રમનીપર સ્પર્શ કરવાથી તેને જાણી
સકાય છે. હાલની પોંદનીના અગ્રકાં તરફના
ભાગ ઉપર આંગળી મેળીયાથી જે ઉડની
નમ જણાય છે તે ધમની છે. દિલ્લા ડાખ.

ચ—મુળાક્ષરનો ૧૭ મો અક્ષર.

ચએચરતે સરોવર—ધગનનાં પ્રાચીન મુગોળ મુજબ આજરણિગનનાં આ 'સરોવર' હતો કે જે હાંધ ઉરમિયાને નામે બાણીતો છે. (મુગો ઉરમિયા) આજ સરોવર આસપાસ પાંદશાહ ક્યમ્પશરએ ચઢાધ કરી ત્યાંની મૂર્તિપૂજક પ્રગતને વશ કરી ત્યાં પવિત્ર દીન ફેલાવી હતી, તથા ત્યાં આદરશુભર નામે આતશકહેલ બધાંબું હતું. એને હુસ્તુ નામના સરોવરથી ૫૦ ફરસંગ દુર જણાવેલો છે.*

ચકનાસ—સિયામ તથા બરમાનાં જંગલોમાં આ ઉંદરને મળતું પ્રાણી જણાય છે. એના પંજ તિણા નખવામાં હોય છે. તે તરફનાં જંગલોમાં ચકનાસ ધાસ તળે ભરાઈ ખેરાક શોધે છે. જ્યારે હાથીઓ એમનાં રહેઠાણનું ધાસ ખાવા જાય છે ત્યારે તેમની સુંદર ચકનાસ ચોંદડી બેસી તે કદાવર પ્રાણીને પોતાના તીણા પંજથી જમવી તેનું મરણ નીપજવે છે.

ચકમક—આ ખનીજ મુખ્યકરી ચોકવાલી જમીનના ઉપવા પડમાં મળે છે, પણ કોઇવાર ચોકનાં પડની વચ્ચે પણ તેનાં પાતળા ચપટાં પડે જડે છે. ચકમકના રંગની અનેક જાતો છે—તે કાબરચીત્રી હોય છે અને સેહેજ કાબરચીત્રી કાળા, પિળા અથવા રતાસદાર કાળા રંગની થતી જાય છે, તેનાં ઝળકાટ ઝાખે હોય છે અને તે કોર આગળથી તદન પારદર્શક હોય છે. તે સેહેજમાં ભાંજી શકાય છે. જે તેનાં જે કેટકાને અધારામાં ધર્યા હોય તે તેમાંથી ઝાંખું ચૂનવાણું તથા ચોકસમતનો વાસ નિકળે છે.

• “હુસ્તુને આતશની નિયાએશમાં “વરોઈશ હયોઅત્રધ (જેને કેટલાકે ક્યમ્પશરનો સરોવર એમ અર્થ કરે છે તેની—) સુધે સરખાવવામાં આવે છે, અને જે હાલનો વાન સરોવર અથવા સેવન સરોવર ધારવામાં આવે છે.” અં ૧૦ વિં ફરહંગ પૃષ્ઠ ૭૭

તે પિગળી શકતી નથી, પણ ગમ્મ દીવાડી તેનો ચુણ મેહેજ બદલાય છે. તે વેળા તે વધારે ભાગે તેની બને છે, (મુખ્ય કરી તેને જ્યારે લાનચોળ કરી પાણીમાં બોળે છે ત્યારે ભાગે છે), તથા પારદર્શક અને સફેદ થાય છે.

ઉપયોગ—ચકમક સખત હોવાથી દિવાસ-ળાની શોધ થઇ તે આગમગ્ન બળતું ફરવા માટે તેનો ઉપયોગ ફરવામાં આવતો હતો. પાણીનાં વાસણ બનાવવામાં માટીમાં બેળેલી ચકમક બહુ ખપે છે. જ્યારે ચકમક મ્હોટા કદની મળે છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ બાધકામમાં પણ કરે છે. તે રસ્તા બાંધવાનાં કામમાં પણ આવે છે. પણ તે ભાગી ભૂકા થાય તેવી હોવાથી તથા તે સખત અને અણીદાર હોવાથી યોગ્યતા નાળ, પેશાં તથા જોડા જ-દી પતળાં બનાવે છે. તેના હવે રસ્તા બાંધવામાં ઉપયોગ કરતાં નથી. આગસા જ-યાનામાં ચકમકને વારેધડીએ છરી, તીર, તથા ભાલાનાં માથાં અને બીજા હથિયારો બનાવવામાં વાપરતા હતા.

ચકમાં—ચિતાગોંગ જલમાં વસતી એક પ્રજા. આ પ્રજા ‘તોતીયા જેમ મહાક’ તરફ ૨૮૦૦૦ ની સંખ્યામાં વસે છે. આ પ્રજા મનુષ્ય બળી આપવાને આશ્રયે, પણ ૧૮૫૨ માં આવી રીતે મનુષ્યબળી આપવા માટે બ્રિટીશ સરકારે કેટલાક ચકમાંસોને ખૂનનાં આરોપસર પકડી શિક્ષા કરી હતી. આ મનુષ્યવધની જગ્યા જગલમાં ૬ શીટ ઉંચા બાંજુની વાડવાલી ઘેરેલી જગ્યાઓ કરેલી છે. હાલમાં તેઓમાંથી મનુષ્ય બળાં આપવાની ચક્ર નિકળી ગઇ છે, છતાં ચોરી છુપીથી તેઓ કોઇ કોઇ વેળા આ ધોર ધર્મી ક્રમ જાળવે છે.

ચક—વર્ણન ચક. જેમકે રાશિચક, નક્ષત્રચક એ જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું મુખ્ય અંગ ગણાય છે.

ઝોરાંની ઉપરી બાલુમાથી ઝોડ સોની નળી
ને પ્રથમ ચપી અનેની દોષ કમાન આકારે
જમણી તથા કામી ગમવાક લેટે ચો છાતીમા
૨૫ પેટના નીચલા ભાગ વેર હેડે ઉતરેછે તે
'મોગી' ધોરી નસ કહેવાયછે આ મોગી ઘેરી
નેસના ઉપના વાકદાર ભાગમાથી ૩ ધમની
નિકળે છે અને તેમાથી નિકળેની શાખાઓ
'એલ્ડ' તથા, 'ગરદન', માથુ વગેરે ભાગમા
રાત્રી લોહી ખેદવાડેછે

મોગી ધમનીની છતીમા આવેના ભાગ
માથી નાદની શાખાઓ જાતી તથા પીઠના
ભાસમા વડે પેટમા આ મોગી ધમની
માથી હોજરી આતરડા, દા ડુ, ત તી ચુ
દાના તથા પેટમાના દરે ભાગ તથા અવ
યવમા એ ઘેરી નસ વધેછે, પછી પેટમા
નીચલા ભાગમા મોગી ધમનીના મે ભાગ
આયછે અને તેમાનો અડે ભાગ દરે જગ
અને ધગના મન ભાગોમા લોહી પોહવાડેછે
આ રીતે ધોરી નેમની શાખાઓ તમામ શરીર
માહેલા દરે હાડકા, માસના લોચા, પેટ તથા
ઝતીના અવયવ તથા બેજના તેના કદ
સુજ્જની ઘેરી નેમ વધી સખધ ધરાવેછે
આ ધમનીની નાદનામા નાદની ને ઝીણી
શાખા તલૂ કરતા બારીક હોયછે

ધોરાખારી—સિધમા આ કરાચીને તામેના
તાડુમે લોક વસ્તી ૩૪,૩૬૦ની છે તેચ

૩૪૧૭ દિડુ, ૩૪૦૦ મોલમેદન; ૬૮૭
લીખ અને ૪૪, ૫૨ મમની વસ્તી હતી.
સેનના પ ૬ આરમ મેન છે તેમા ૧ મેટ્ટેને
૮૭ ગમગ છે વાપિક ઉપમ ૮૧૪૦ ખેડતી
ઉપજે છે અગ્રેની ૨૬૩૬૦. એ ૨ જમીન
ખેતીનાડીમાટે રાખતીછે

ધોલીના—એના જલ દિદમા ધણુ રિસાળ
ઉગેછે એની મોગાકા પાટકી તમામ ઉપર
રોયછે એનીપર ઉગતા દીનામા કાળા
રગના મિ ૮ રોયછે ધોલીકાની જે વતે
છે મોના ફળ જેની અડી આગમ મોટા
રોયછે, તેનુ ગા બનેછે

ધોયા—આ રિસાળ આ રિસાળ ગમની
ચુની હતી. એને બચપમુમા રકનપીતને
રોગ લાગુ પ. પો દતો, પલુ અધિવધે તે
રોગ સારો ચાની એના લગન થયા હતા
ધોપાએ નગવે સહિતાના ૧૦ મ. ગના
૩૮ અને ૪૦ મુ તો આ હતા

ધોળ—આ આરે માસ ઉગતુ ઉભિય બધે
આપોઆપ ઉગેછે વાડીમા ધની ધોળના
પાટા નાચુક નેલાના રોયછે, જેની બાડ
બનેછે પોતાની મેજ થતી ધોળના પાટા
ઝીણુ, રાતા ને રૂચીલીન હોયછે ધોળના
ખીયા બહુની દાર જેના હોયછે ખીયા
આબ્યા પછી એ બાડતુ શાખ અવાતુ નથી.
આ ઉભિજની ધોળના આધિમા રેવીછે.

ચ—મુળાક્ષરનો ૧૭ મો અક્ષર.

ચએચસ્તે સરોવર—ધરાનનાં પ્રાચીન ભૂગોળ મુજબ આનંદગિમ્નનાં આ સરોવર હંતો કે જે હાલ ઉર્મિયાને નામે જાણીતો છે. (જુઓ ઉર્મિયા) આજ સરોવર આસપાસ પાદશાહ ક્યમ્બારએ ચઢાઇ કરી ત્યાંની મૂર્તિપૂજક પ્રત્નને વશ કરી ત્યાં પવિત્ર દીન ફલાની હતી, તથા ત્યાં આદરશુશરૂષ નામે આતશકહેલ બંધાવ્યું હતું. એને હુસ્તુ નામના સરોવરથી ૫૦ ફરસંગ દુર જણાવેલો છે.*

ચકનાસ—સિયામ તથા બરમાનાં જંગલોમાં આ ઉદરને મળતું પ્રાણી જણાય છે. એના પંજન તિથ્યા નખવાલાં હોય છે. તે તરફનાં જંગલોમાં ચકનાસ ઘાસ તળે બરાઈ ખોરાક શોધે છે. જ્યારે હાથીઓ એમનાં રહેઠાણનું ઘાસ ખાવા જાય છે ત્યારે તેમની સુંદર ચકનાસ ચોંદડી એમી તે કદાવર પ્રાણીને પોતાનાં તીણાં પંજથી ઝડપી તેનું મરણ નીપજાવે છે.

ચકમક—આ ખનીજ મુખ્યકરી ચોકવાલી જમીનનાં ઉપસા પડમાં મળે છે, પણ કોઇવાર ચોકનાં પડની વચ્ચે પણ તેનાં પાતળા ચપટાં પડે જડે છે. ચકમકનાં રંગની અનેક જાતો છે—તે કાબરચીત્રી હોય છે અને સેહેજ કાબરચીત્રા કાળા, પિળા અથવા રતાસદાર કાળા રંગની થતી જાય છે, તેનાં ઝળકાટ ઝાંખે હોય છે અને તે કોર આગળથી તદન પારદર્શક હોય છે. તે સેહેજમાં ભાંજ ચકાય છે. “એ તેનાં એ કેટકાને આધારમાં ધરવા હોય” તો તેમાંથી ઝાંખુ ચૂનવાળું તથા ચોકસમતનો વાસ નિકળે છે.

* “હુસ્તુને આતશની નિવાએશમાં “વરોઈશ હયોત્રદ” (જેને કેટલાકે ક્યમ્બારનો સરોવર એમ અર્થ કરે છે તેની—) સથે સરખાવવામાં આવે છે, અને જે હાલનો વાન સરોવર અથવા સેવન સરોવર ધારવામાં આવે છે.” અં ૧૦ ચિં ૬૨૬ ગ ૫૪૮ ૭૭

તે પિગળી સકતી નથી, પણ ગદમ કીધાકી તેનો શુષ્ક મેહેજ બદલાય છે. તે વેળા તે વધારે ભાગે તેવી બને છે; (મુખ્ય કરી તેને જ્યારે લાનચોળ કરી પાણીમાં બોળે છે ત્યારે ભાગે છે), તથા પારદર્શક અને સફેદ થાય છે.

ઉપયોગ—ચકમક સખત હોવાથી દિવાસ-ગાની શોધ યદ તે આગમજ્ઞ, બળતું કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો હતો. પાણીનાં વાસણ બનાવવામાં માટીમાં બેળેલી ચકમક બહુ ખપે છે. જ્યારે ચકમક મ્હોટાં કદની મળે છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ બાધકામમાં પણ કરે છે. તે રસ્તા બાંધવાનાં કામમાં પણ આવે છે. પણ તે ભાગી બૂકા થાય તેવી હોવાથી તથા તે સખત અને અણીદાર હોવાથી ઘોડાની નાળ, પૈડાં તથા જોડા જ-દી પતળાં બનાવે છે. તેના હવે રસ્તા બાંધવામાં ઉપયોગ કરતાં નથી. આગળ જ-માનામાં ચકમકને વારંધડીએ છરી, તીર, તથા બાધાનાં માથાં અને ખીજાં હથીવારે બનાવવામાં વાપરતા હતા.

ચકમાં—ચિતાગોમ જુદામાં વસતી એક પ્રજા. આ પ્રજા ‘તોતીયા જેમ મહાલ’ તરફ ૨૮૦૦૦ ની સંખ્યામાં વસે છે. આ પ્રજામાં મનુષ્ય બળી આપવાનો ચાલ છે, પણ ૧૮૫૨ માં આવી રીતે મનુષ્યબળી આપવા માટે બ્રિટીશ સરકારે કેટલાક ચકમાંસોને ખૂનનાં આરોપસર પકડી શિક્ષા કરી હતી. આ મનુષ્યવધની જગ્યા જંગલમાં ૬ શીટ ઉંચા બાંજુની વાડવાલી ઘેરેલી જંગ્લામાં કરેલી છે. હાલમાં તે એમાંથી મનુષ્ય બળા આપવાની ચાલ નિકળી ગઇ છે, છતાં ચોરી છુપીથી તેઓ કોઇ કોઇ વેળા આ ધોર ધર્મ કરે બજાવે છે.

ચક—વર્ણન ચક. જેમકે રાશિચક, નક્ષત્રચક એ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર મુખ્ય અંગ ગણાય છે.

ચક્રવર્તી—આ નાદની તેકડી કાચમિરની પૂર્વથી પહેલીજતી 'વિતરતા' નદીને કાઢે છે. 'ચક્ર' નું 'ચક્ર' એ રૂપાંતર બની હાથમાં એને 'ચક્રવર્તી' કહે છે. આ તેકડીપર હાલમાં જેને 'ચક્રવર્તી' જાણાય છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે આગળ તે એક મોટું શહેર તથા ત્યાં દિવસો હશે. તેમજ હાલમાં પણ ત્યાં દર વર્ષે કાશમિરી, કાબુલી અને સીથિયન દેશનાં નાણાં જરે છે. તેમાં કેટલાક સુન્નાં રૂપાનાં પણ જણાય છે. અંગ્રેની જમીન ખોદતાં કેટલાક નવી શોધો થઈ શકશે એમ ડૉ. બુલ્લેરે કહેવું છે.

ચક્રવર્તી—(શુઓ કુરુક્ષેત્ર.)

ચક્રપદ છંદ—પ્રાગળ શાસ્ત્ર મુજબ ૧ ભગણ, ૩ નગણ, ૧ લધુ, તે ૧ ગુરનો ચક્રપદ છંદ થાય છે, તેમાં ૭ અક્ષરે વિસામો આવે છે.

ચક્રવર્તી—આ જાણિતો કવિ બ્રાહ્મણ નેશ્વર પ્રાંતમાંના ટેકું નામે ગ્રામમાં જન્મ્યો હતો. એ શ્રી રામચંદ્રને ભક્ત હોવાથી એનામાં કવિતાઈ જ્ઞાન સાફ હતું. એ ૧૬ વર્ષની ઉંમરથી કવિતા રચવા લાગેા. એ યમક બાંધવામાં કુશળ હતો. જે કાંઈ સંભાષણમાં બોલવું પડતું તે એ 'મેઠાજાદ' બોલતો. એની કીર્તિ સાંભળી પાર્શ્વમનીડુએ એને પોતાના અથવામાં લઈ એની પાસે શ્રી રામચંદ્રપ્રીત્યર્થે ૧૦૦ સ્તોત્ર કરવા વિશે કહ્યું. આ કામ એણે બજાવ્યાથી એને એની મેહેનતના બદલામાં જમીનો મળી હતી. એ ૬૦ વર્ષની વૃદ્ધ વયે મરણ પામ્યો હતો.

ચક્રવર્તિ—મોટા રાજ્યોપર સર્વોપરી સત્તા ફેરવનાર મહાન રાજાને ચક્રવર્તિ મામ આગમ્મા 'જમાનામાં આર્પતા' હતા. આવા ચક્રવર્તિ રાજા દિંદમા, ગણુત્રીનાં યદ્ય ગયા છે. હાલમાં જંગલ તરફ આંધળું કુંદુજમાં 'ચક્રવર્તિ' નામ વાપરવામાં આવે છે. '૭ મે' એકવડે દિંદમા ચક્રવર્તિ મહારાજા ગણુપણે.

ચક્રશસ્ત્ર—શ્રીકૃષ્ણે એક લઘાઈનું હથિયાર. આ ચક્ર દાંતારાજી હોઈ તેને વચલી આંગળીમાં પેહેરી લઘાઈ દરમ્યાન લશ્કરનાં

સમુદાયમાં ફેરવીને 'ફેંકવામાં' આવતું. દેવ-તાઈ લઘાઈઓમાં ફેવતાઓ બળતા ચક્રને લશ્કર ઉપર ફેંકી મોટી આગ લગાડી શકતા હતા.

ચક્રવર્તી—નિર્ણયવર્મા નામે કાશમિરના રાજાના મરણ પછી ઇ. સ. ૯૨૧માં એ બાળવયે રાજ્યગાદીને માલિક કહેવાયો. પણ એના દુરાચરણને લીધે એને મંત્રીઓએ પદભ્રષ્ટ કરી ચક્રવર્મા નામે એક ખેશીને રાજ્યપદ આપ્યું, પણ તેને ૧ વર્ષ પછી પદભ્રષ્ટ કરી પાર્શ્વવર્માને બીજવાર રાજ્યમંત્રીઓએ ખેસાડ્યો. પણ ચક્રવર્માએ મંત્રીઓને દ્રવ્યની લાલચ આપવાથી ઇ. સ. ૯૨૪ માં ફરી ગાદીએ ખેસાડ્યો. એણે પ્રપંચી 'મેઘવર્ધન' નાં પુત્રને રાજ્ય કારોવાર સોંપ્યો હતો. ચંદર વર્ધનને ન્યાયાધિશનું કામ સોંપ્યું તથા શંભુવર્ધનને ગૃહ કૃષ્યો ઉપર નેત્ર્યો પણ એજ વર્ષનાં વૈશાક માસમાં ચક્રવર્મા પાસે મંત્રીઓએ 'પગાર આપવાનું ધન નહિ હોવાથી એને માદા હાડી નહાશી જવું' પડ્યું, એ નહાશીને મંડળ જઈ રહ્યો. એક દિવસ શ્રી દક્ષિણસી 'સંભામ' નામનો લઘાઈક ડાખર સાથે ચક્રવર્માની મુલાકાત થતાં તેને મોટી હોલત અને ઓધાની લાલચ આપતાં તેણે લઘાઈમાં મદદ કરવાનું વચન આપી લઘાઈની તૈયારી કરી. પેહેલી લાઈઈ પશ્ચિમ પાસે થઈ તેમાં ચક્રવર્માએ ચંદરવર્ધનને નાશ કરી દુશ્મનની સેનાને નહસાડી. આ લઘાઈમાં દુશ્મનનાં ૫૦૦૦, માનસેનો નાશ થયો, આથી શંભુવર્માએ ફરી સૈન્ય બેશું કહ્યું, પણ તેજલા ચક્રવર્મા મોટા સૈન્યદળ સાથે રાજધાનીમાં દાખલ થયો અને શંભુવર્મા નામે પ્રપંચી રાજાને મારી નાખી નર્ત્યતિ. રાજ્ય કરવા લાગેા; તે પછી ચક્રવર્મા રંગ રાગમાં પહોં કાળ મુમાંવડા લાગેા. એક સમયે 'કામ્ય' મંત્રીએ પોતાની 'હસી' અને 'નાગલતા' નામે બે પુત્રીઓ સાથે દરબારમાં આપી વલ તથા 'ગાયણથી રાજાનું' મન મોહિત કર્યું. તેમાં હસી કંચનીએ રાજાનું

મન વંશકરી રાણી ૫૬ પામી. હાસી રાણી ચત્રાથી તેની નીચ જાતવાસાઓનું રાજ્યમાં બળ વધ્યું. આથી ચક્રવર્તી દુરાચરણમાં પડી ઇ. સ. ૬૩૫ માં મર્થિત ગયો હતો.

ચક્રવક—(બુઝો. જલોક.)

ચક્રવાલ—એજ નામના તેહેસીલદારીનું ગામ. જેહેલમ શહેરની દક્ષિણ પૂર્વે ૫૪ મેલપર છે. જમુનાં મેહેર રજપૂતોએ આ ગામ સ્થાપન કર્યું હતું. જેનાં વંશને હાલમાં પણ જમીનદારો છે. ૧૮૮૧માં સોડવસ્તી ૧૭૧૭ની હતી; તેમાં ૩૨૭૪ મુસલમાનો અને ૨૦૪૫ હિંદુઓ અને શિખ ૩૯૩ હતા.

ચક્રીકા—આ એક અતી મુંદર કુલજાડનાં મૂળીઓ ગાંધવાલાં હોય છે. એનાં પાંદડાં ત્રીદળ અથવા ચતુર્દળ હોય છે. એનાં પાંદડાં રાત્રે બિડાઇ જઇ જુલતા રહે છે. એપર પ્રકારે અનેક પ્રકાર તથા રંગનાં આવે છે. ચક્રીકોના છોડ કુડામાં સારાં ઉછરે છે, એના દિગામ ઉપર બે દિવસ આંતરે પાણી પાવું, પણ કુલો ખીલી રહેતાં પાણી સીપવાનું બધ કરવું. એ છોડ સુકાતાં તેની ગંડાને છાંયડાવાલી જગ્યાની રેતીમાં મે માસ સુધી જાળવી રાખે છે, અને તેની મોસમ આવતાં તે મૂળીયાં ફરી ઉપયોગમાં લેવાય છે.

ચક્રુણુ—આ વિદ્વાન રસાયન શાસ્ત્રી ઇ. સ. ૬૯૭ માં બૂખાર દેશથી લલિતાદીત્યે કાશિનરમાં તેડાવી પોતાની દરબારમાં રાખ્યો હતો. એ રસાયન પ્રયોગથી સોનું બનાવી શકે તો અને તેથી રાગના ખર્ચનામાં પુરાકળ સોનું બનાવી એકઠું કર્યું હતું. એની ખૂસે બે મણી હતા—જેમાંનો એક પાણીમાં નાખતાં પાણીના બે ભાગ ચતા, ને બીજો નાખતાં તે પેહેલાં મણીને બેઝી લાવતેક આ મણી રાજ લલિતાદીત્યે માગતાં ચક્રુણે તે આપીઆથી તેના બદલામાં રાજએ મધ દેશમાંથી આણેલી બુદની ચર્તિ ભેટ આપી હતી. જે ચર્તિને ચક્રુણે પોતાનાં વિહારમાં સ્થાપન કરી હતી.

ચકોર—ફાર્સીમાં એને ‘ચાતુરાજોર’ કહે છે. આ પક્ષી દીબેટ તેમજ કોંસ કોંના પ્રદેશમાં, પુરાકળ, મળી, આવેલી મધુપૂતી નદીમાં જયારે પર્વતોપર બરફનો જીવ્યો ત્યારે ચકોર નદી કોંના પ્રદેશમાં પુરાકળ ઉભાઇ જાય છે, અને ત્યાંના ખડકોમાં બરાઈ રહે છે. ડાં ચામસને એક મૂને પોતાની શોકારી ટોળીની મદદથી મોટા વિસ્તારવાલો ભાગ રોડી ચકોરનાં ટોલાને પકડવાની બારે મેહેનત કરી હતી, પણ તે ટોળી માત્ર ૬ થી ૮ ચકોરને પકડી રાખી હતી. આ પક્ષી મધુપ્ય સાથે કદી હળીમળી જતું નથી.

ચક્ર—સુત્રોપહાને ધરાન મુજબ આ શહેરને અદ્ધરમજદે ઉપજ કર્યું હતું. આ શહેર ખોરાસાનમાં જણાવવામાં આવે છે. શીરહોસી એને ‘ચેહેરમ’ તરીકે જણાવી ગયો છે. એને ફાર્સીમાં ‘ચકર’ ને નામે ઓળખાવ્યું છે, ને સંસ્કૃતમાં ‘ચક્ર’ કહે છે.

ચંગા—આ ચીનાઇ માપ ૧૦ ઇંચ લંબાઇનું હોય છે.

ચંગા—નેપાલ અને સડીમની વચમાંની સરહદપર વસ્તી પ્રજા. આ પ્રજા ચપળ, મહેનતુ અને ખડતળ બાંધાની છે. તેઓ ખેતીવાડીનો ધંધો કરી તેપર ગુજરાન કરે છે, અને ગાય, કુકર, તથા મરધાં બતકાં પાળી શૂનો ભારે શોખ ધરાવે છે, તેઓ ખાંણની બનાવેલી કુપડીમાં વસે છે. આ પ્રજા દારૂના અસરમાં બધે ફુગેલી જાય છે.

ચંગચૌ—ચીનનું એક જણીતું શહેર. એમોની પશ્ચિમથી દક્ષિણે ૨૪ મેલપર છે. લોક વસ્તી ૧૦,૦૦,૦૦૦ ની છે.

(૨) ચીનમાં કયોમસ પ્રાંતમાંનું ગામ, વાનકીંગની પૂર્વથી દક્ષિણે ૫૦ મેલપર છે. લોક વસ્તી ૩૬,૦૦૦ ની છે.

ચંગલંગર—જંગલમાંનું એક દેશી રાજ્ય. શ્વેતકળ ૯૦૬ ચારસ મેલ છે. લોક વસ્તી ૧૩,૪૧૬ની છે. એની ઉપર પૂર્વથી દક્ષિણમાં ૩૦૦૦ (શીટ) લંબા પર્વતની દાર લંબાયેલી છે, અને આ દેશનો ધણોખરો ભાગ પહાડી છે.

આ રાજ્યે મરાઠા તથા પિંડારાનાં દોરથી ઘણું ખમ્યું છે. અત્રે બનાસ તથા ત્યૂરુમન બે નાહની નદીઓ વહે છે. અત્રેનાં વડા બાંધપતિને બાધા નામે ઓળખે છે. તે 'જન-કપૂર' ગામમાં વસે છે. આ રાજ્યને વાર્ષિક ત્રેદસલ ૩૪૦ પૌંડની ઉપજ છે, જેમાંથી યોધાધનાં ૪૮ પૌંડ ભરવા પડે છે. મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે.

ચંગલો—આ તીબેટમાં વસતી પ્રજા જૂતા-નર્મની 'હ્લોપા' જાતની એક શાખા ગણાય છે; એઓ દક્ષિણ દિશાલયાનાં ભાગમાં ખેતીવાડીને ધંધો કરે છે. એઓ રંગે કાળા અને મજબૂત ખડતળ બાંધાનાં છે.

ચંગશા—ચીનમાં આ શેહેર હંગકુવાંગ નદી-પર હુનાન પ્રાંતનું મુખ્ય શેહેર છે. લોક વસ્તી ૩,૦૦,૦૦૦ ની છે.

ચંગસીલ—પંજાબમાં બાશહરનાં રાજ્યમાંના પર્વતની એક હાટ. આ પર્વત દિશાલયની દક્ષિણ પશ્ચિમ દારમાંથી નિકળી કુનાવારની દક્ષિણ હદ બાધે છે. એની ઉચાઇ સમુદ્ર સપાટીથી ૧૩૦૦૦ થી ૧૪૦૦૦ ફીટની છે.

ચંગાર—પંજાબમાં આ બટકતી પ્રજા છે. આ પ્રજા તર્કીશ ચીંગાનેહ, ઇટાલીયન સીંગારો, સ્પેનીશ છટાનો અને ઇંગલીશ છંપસીને મળતી છે. દરિયા તરફ આ પ્રજાને 'કંજૂર' કહે છે કે, જેનો અર્થ 'નાચનારી બાળા' ને મળતો થાય છે.

ચંગાલ—અફઘાન તરફ આ નામના જાડની

ઉત્પત્તિ થાય છે. એના લક્ષ્યામાંથી હોડી બનાવી શકાય છે.

ચંગીઝખાન—એને ઝંગીજ અથવા જંગી-જને નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. એની અટક 'તયિજન' હતી. એનો પિતા 'યુસુફ' મેંગીશ' દીખાનો ઉપરી હતો. ચંગીઝનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૫૪ માં હિન્દી, સ. ૫૪૪ માં થયો હતો. ૧૩ વર્ષની ઉંમરે એના પિતાના મ્હોત પછી વડપણ પામ્યો. પણ એને નહાથી 'અવનતખાન'નાં આશ્રયમાં જઈ રહેવું પડ્યું; જ્યાં એ તેની બેટી સાથે પરણ્યો, પણ પાછળથી સસરા જમામ વચ્ચે અનખનાન ચર્તાં એણે મ્હોટું લશકર મેળવી જંગેજગ ફત્તેહો મેળવવા માડી. ૪૯ વર્ષની વયે ચંગીઝખાન અજીક કહેવાયો; અને તાર-તરી ખાને એને 'ખાકાનનો' એલકાળ ઇ. સ. ૧૨૦૬-દિ. સ. ૬૦૨ માં આપ્યો. તે પછી એણે પોતાને તારતરીનાં શેહેનશાહ તરીકે જાહેર કીધો. એણે પોતાનું પાયતખત 'કારાકોરમ' બનાવ્યું હતું. તે પછી એણે ૨૨ વર્ષ દરમ્યાન કોરિયા, સિચીયા, ચીનનો કેટલોક ભાગ અને એશિયાનાં પ્રસિદ્ધ ભાગો-પર પોતાની રાજસત્તા રચાવી. એનું મરણ ઇ. સ. ૧૨૨૭ માં ૨૯, આગસ્ટે નિપજ્યું. (દિ. સ. ૬૨૪ રમજાન). એણે પોતાનું રાજ્ય ૨૭૦૦ મેલ લાંબુ અને ૧૫૦૦ મેલ પોહણું બનાવ્યું હતું. એણે આ બોહોણું રાજ્ય ૪ પુત્રાને વેહેંચી આપ્યું હતું; જુજી, ઝોકતય, અધતાય અને તુક્ષીઆન.

ચંગીઝખાન	૪૦ સન૦
જુજીખાન (ચંગીઝનો બેટા)	૧૨૦૬:
ઝોકતય. (" ")	૧૨૨૭:
તુક્ષીનાં 'ખાન' (ઝોકતયની બાલ)	૧૨૪૧
કાયુક ખાન (ઝોકતયનો બેટા)	૧૨૪૫
ઝાયુલગન (કાયુકની બાલડી)	૧૨૪૬
મંચુખાન (જુજીખાનનો બેટા)	૧૨૪૮
	૧૨૫૧ (૧૨૫૬માં મરણ નીપજ્યું.

મંથુના મરણ પછી મોંગોલ રાજ્ય જૂદા જૂદા હીરસેદારોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. તેમાં ચીન, ધરાન વગેરેમાં તેઓ સ્વતંત્ર પાદશાહ થયા.

કબલાખખાન (મંથુનો બાપ) ચીનનો પાદશાહ, એણે યુનવશની—રચાપના કરી
...૧૨૬૦ માં

અધતાખખાન (એ ચંગીઝનો ભેટો) ત્રાન્સકોક્સ્યામાં રાજ્ય સ્થાપી પોતાના વંશની સ્થાપના કરી—૧૨૪૦. જીજી (ચંગીઝનો ભેટો) એણે કાપચીક વડે રચાપના—૧૨૨૬ (જીજી હલાકુખાન.)

અધતીખાન—અંગીઝખાનનો એકમાર્ગી અને પરહેજગાર ભેટો. એના પિતાની મજીને લીધે એને ત્રાન્સકોક્સ્યા, બલખ અને કાશગરનાં રાજ્યકર્તા તરીકેનો ઓધો ૬૦ સં ૧૨૨૭ લેવો પડ્યો હતો. એનું મરણ ૬૦ સં ૧૨૪૧ના જુન—હીજરી સન ૬૩૮ માં નીપળ્યું હતું. એના વંશમાંથી હીંદના મોગલ શહેનશાહાતનાં પાદશાહો થયા હતા.

અધતાઈ—આજ તુર્ક ટોળામાં શહેનશાહ બાજરનો જન્મ થયો હતો; દિલ્લીની રાજદરબારમાં અધતાઈ ટોળાવાલાઓની છેલ્લેવેર સત્તા ચાલુ હતી. એઓમાં બે પંથ, બે ભાષા અને બે જાતી છે. તેમાં તેહેરાન, ધરાને અને તુર્કસ્તાનનાં અધતાઈ ગણાય છે. ધરાની અધતાઈઓ શીયા પંથ પાળે છે અને તુર્કસ્તાનનાં સુની પંથનાં છે, અને તેઓ તુર્ક ભાષા બોલે છે. ૬૦ સં ૧૩૩૦ માં આ ટોળાની રાજ્ય સત્તા ઘણી બળવંત ગણાતી હતી. એઓ ખોજંદ, તાશખંદ, ઝોનાર, સાયરોપોલીસ અને અલેક્ઝાન્દ્રીયાની ઉત્તર તરફ સત્તા ભોગવતા હતા.

અર્ધ છંદ—૧૦ શ્લોક ૨૦૫ ૧ ને છેલ્લી રગણુ, બીજો સગણુ, ત્રીજો ને ચોથો જંગણુ ને પાંચમો ભગણુ હોય તો એ અર્ધ બને. તેમાં દસ તથા છ અક્ષરે વિસામો આવે છે.

અચળાછંદ—પિંગળશાસ્ત્ર મુજબ ૮ ગુરુ લઘુનો અથવા રગણુ, જંગણુ, રગણુ, જંગણુ, રગણુ ને ૧ લઘુનો અચળાછંદ બને છે. તેમાં ૬ અક્ષરે વિસામો આવે છે.

અચારૂ—૩૦ વિલસનનાં જણાવવા મુજબ દક્ષિણુ હિંદમાં વસતી એક જગલી પ્રજા.

તેઓ મુખ્ય કરી ચીનસરાના વતની હોવાથી એ નામે ઝોળખાય છે

અધર્મ—આ પદાર્થ નેતર તથા ચોક્કસ પ્રકારનાં ધાસમાંથી બનાવવામાં આવે છે. મહાભારતનાં કિનારાપર નેતરની ઝાડીઓ છે—તેમજ ને તરફ અધર્મ વણવા લાયકનું જાડું ધાસ હોય છે. જંગાલમાં ‘મહુરા તથા સીતળપટ્ટી’ ગામમાં ધાસની અધર્મો બને છે. આજ અધર્મને અને ચીનાઈ સાદરી કહે છે, પણ તે મુખ્ય કરી જંગાલમાંના ‘મિદનાપૂર’માં બને છે.

મદ્રાસ ઇલાકામાં પાલધાટ તથા તિનાવેલીમાં અતી ઉત્તમ અધર્મ બને છે. આ અધર્મો બનાવવામાં નદીમાંની શેવાળોનો ઉપયોગ કરે છે. આ અધર્મો ઝોટફી તો નરમ હોય છે કે એક મનુષ્ય તેપર સુધ શકે તેવી અધર્મની હાથમાંની લાકડી જેવડી. ઝીણી ધડી કરી શકાય છે. પાલધાટની અધર્મ ઉપર ચાર ખૂણા, આંક ખુણા રોઝી ભૂમિતિની સીધી રેખા બનાવેલી હોય છે. આ અધર્મો શાલ ઉપર વણે છે. એના ‘માગ’ ઉપરના તાણા સુતરના હોય છે અને અગ્રા દોરા શેવાળનાં હોય છે. આ શેવાળને રંગી તેની અધર્મ વણવાથી લેખણીજ સુંદર દીસે છે.

જંગાલમાં ‘કર્દળી’ની ઝાલની અધર્મ વણે છે. તેને ‘સીતળપટ્ટી’ કહે છે. આ અધર્મ ઝોટફી તો લીસી અને સફાઈદાર બનાવેલી હોય છે કે જોયપર બિઝાવેલી અધર્મ ઉપરથી સાંપ વડીક ચાલી શકતો નથી. આ અધર્મ અતિશય ચંક્ર ધરાવતી હોવાથી ગર્ભમાં જંગાલનાં શ્રીમતો તેને બિઝાના ઉપર બિઝાતી તેપર સૂતે છે. ઉત્તમ કારીગર.

રીની સીતળપાટી, ફરીદપૂર, બાકરગઢ અને ચિતાગોંગ છલકામાં બનેછે. આ ચટાઈ સ્ત્રીઓ વણેછે. જે કુમારીકા ઉત્તમ પ્રકારની સીતળપાટી વણી જાયછે તેના પિતાને જા- માઈ તરફથી સામાં રીતમાં નાણાં મળેછે. આંધ્ર સીતળપાટી રૂ. ૫ થી રૂ. ૧૦૦ સુધી વેચાયછે.

લાંડ કપામેંબાર નામે મદ્રાસના આગલા એક ગવર્નર માટે મદ્રાસમાં એક ચટાઈ રૂ. ૧૦૦૦ ખર્ચા બનાવવામાં આવી હતી.

બરમામાં હાથીદાંતની ચીરથી વણેલી ચટાઈઓ 'શીગદર' ગામમાં બનેછે.

કાચીનમાં તદેવાર ક્રીસમ અને રંગની ચટાઈઓ બનેછે. મુખ્ય ચટાઈ ૪ રંગની બનેછે. તે રંગે સફેદ, લાલ, કાલી અને પિળા હોયછે. સફેદ રંગ પ્રદત્તી છે બપારે બીજા રંગો મેળવણીથી ચટાવવામાં આવેછે. આ ચટાઈ ૦) બાનાથી ૦)પાસ સુધી સાધારણ મળેછે. પણ ખુમાસદાર, હલકી અને ઉચી ક્રીસમની ખાસ કારીગરીથી વણેલી ચટાઈ રૂ. ૧૫ થી રૂ. ૨૫ સુધી મળેછે, આ સાદી માટેનું ધાસ બિનાસવાલી જગ્યા અને નદીઓને કીનારે ઉગેછે. જેની ઉચાઈ આસરે ૬ ફીટ જેટલી હોયછે, અને તે ધાસનો આકાર ત્રિકોણના જેવો હોયછે. સાદીઓ વણવાની અગાઉ આ ધાસને કુશળતાથી ચીરી નાખી તેના ભાગો કરેછે. જેવા કુમાસ કે ક્રીસમની ચટાઈ બનાવવી હોય તે વખતે તે ધાસનાં ૪—૮ કે કોઈ વેળા ૧૨ ભાગ કરવા પડેછે. આ મુજબ ધાસમાંથી ઉતારેલી ચીપોને ઘણીજ સંખ્યાથી સુકવવામાં આવેછે. સાદી વણવા માટેની 'સાલ' ધાદી હોયછે.

જેપાની ચટાઈ દુનિયામાં હરીદાર્થ વિનાની ગણાયછે. તે દેશમાં આ ચટાઈ માટેનું ધાસ ઉગાડવા તેના બિયાં કીસેબરમાં રોપી જુન તથા જુલાઈમાં તેના પાક ઉતારવામાં આવેછે. આ નવા ધાસમાંથી ચટાઈ બનાવવાનું કામ આગળ માસથી શરૂ કરી કીસેબરમાં પૂરું

કરેછે. ઉત્તમ જાતની સાદી વણવા માટે મુતરનો ઉપયોગ કરેછે, તેથી માલ સારો બનેછે. ત્યાં આ ચટાઈ બનાવવાનાં સાંચા ગુચવણબુદ્ધિ બનાવવામાં આવેછે, અને તેના મુત્રા પૂરે ચલાવી શકેછે, તથા દરેક ચટાઈ વણવા સાંચા ઉપર ૨ થી ૩ માનસો કામે લાગેછે. તેઓ ચટાઈ રંગવા માટે જે રંગ વાપરેછે તે ઘણીજ ઉચી કુશળતાથી બનાવેછે. આ ચટાઈઓ એટલી તો જાત અને પ્રકારની બનાવેછે કે કોઈ વેળા તે ૩૦૦૦ થી ૪૦૦૦ જાતની જેવામાં આવેછે. ૪૦ વાર લાંબી અને ૧ વાર પોહળી ચટાઈની કિંમત તેની જાત તથા કુમાસ મુજબ ૩ થી ૧૫ ડોલર જેટલી થવા જાયછે. પણ ૬ થી ૧૦ ડોલરની સાદીનો ખર્ચ ભારે થાયછે, આ સાદીનાં બંડલનું વજન ૧ મણથી ૧ હંડરવેટ સુધીનું હોયછે. ૧૮૮૬ માં જેપાન દેશથી પેહેલવેહલી ચટાઈનો નિકાસ વેપાર માત્ર ૮૯ થોંડનો થયો હતો, ત્યારે ૧૯૦૦ પછીથી તે વધતાં વધતાં હાલમાં ૧ થી સળ્વા લાખ થોંડની ચટાઈ દર વર્ષે પરદેશ રવાના થાયછે.

ચંદ્રબુદ્ધી છંદ—પિંગળરાત્ર મુજબ આ છંદ બે નગણુ અને ૭ રગણુનો બનેછે.

ચણા—દિલ્લે ધાનમાં ચણા મુખ્ય છે. આ ધાન્ય દિંદુસ્તાનમાં રખ્યી ખેતરમાં પાકેછે. ચણાં અતી પ્રાચીનકાળમાં ઝીક અને રેમવ લોકો જાણતા હતા, અને તેથી તે પ્રાચીન આર્ય પ્રજાને પણ જાણીતાં હશે એ સંભવિત છે. ચણાનો મુખ્ય પાક ગુજરાત, દક્ષિણ દિંદુસ્તાન, સિંધ, કાશ્મીર, અરબસ્તાન વગેરે દેશમાં થાયછે. ચણા દક્ષિણ કાશ્મીરમાં મુદલ રતાં નથી; તેનું કારણ ત્યાંની સારી જમીન બદિ હોવાનું છે.

ચણાનાં છોડની ઉચાઈ એકથી દોહોડ વેંહત જેવડી હોયછે, તેને આશવિન મહિનામાં પાવેછે ને તે ગ્રાહ્ય અથવા ફાગણમાં તેઆર થાયછે. એનાં છોડને પાણીની ગરબ હોતી નથી પણ તેને સરદ જમીનની નરરે છે, એના છોડ સર્વે તથા અકળનાં—દુધારથી

વધે છે, એની પર નાહની શીંગમાં એકથી બે દાણાં હોય છે. પ્રથમ એની શીંગ લીલી, ને સુકાતાં પિળી બને છે. તે બરાબર પાકતાં તેનાં છોડ ઉપેડી કાઢી તેને તડકામાં સૂકવી એકઠાં કરી રાખે છે, પછી તેને ખજમાં નાખી, ઝૂંડી સેમાંથી દાણા કઢાડી લઈ એ ત્રણ દિવસ તાપમાં મેલે છે, આથી ઉચી જાતના ચણા જન્મસરી, તેથી ઉતરતા જાતનગરી અને સદથી હલકા ચાટીચણા કહેવાય છે.

ચણાની દાળનાં તરેવાર પકવાનો બનાવવામાં આવે છે. તેના લોટ પણ ઉપયોગી છે.

ચણાની આંખ કાઢવા માટે ન્યારે તેના છોડ ઉપર ધ્રુસ આવે છે ત્યારે મજસકામાં તેના ખેતરપર ઝીણી આદર પાંચરે છે, એટલે તે જાકળથી ભિન્ન થઈ જાય છે; તે પાણી નીચવી લઈ ઉપયોગમાં લીધે છે. એ અતિગંધ ખાટી હોવાથી તેને ચણાની ખાટી કહે છે. અને તે આપધિમાં ઘણી ઉપયોગી હોય છે.

ઘૂંબ ઇલાકામાં ચણાની ખેતી માટે ૪,૦૦,૦૦૦ એકર જમીન રોકાયેલી છે. એની સાથે ઘઉં અથવા કરગાઉ પેંણ વાવે છે, જેથી એક નહિ તો બીજું ધાન્ય પાકે છે. દક્ષિણ તરફના દેશોમાં આ એક અતિ સ્વાદિષ્ટ ધાન્ય ગણાય છે. ઘૂંબ ઇલાકામાં એનો પાક દર એકરે ૮ મણુ ઉતરે છે.

વાયવ્ય પ્રાંતમાં એની વાવણીનો હિંગામ સપ્ટેબર, ઓક્ટોબર અને પાક માર્ચ તથા એપ્રિલમાં ઉતરે છે. દર વર્ષે એક એકરે ૧૦૦ સેતલ બિયાં લાગે છે. પાક જોરથી ઝૂંબા માટે રોપા નાહના હોય ત્યારે તેનાં છેડા કામવાની તે તરફ ચાલે છે. ત્યાં દર એકરે ૯ થી ૧૦ મણુ ચણાનો પાક ઉતરે છે; પણ ભિન્ન પ્રવાસા ખેતરમાં ૧૨ થી ૧૫ મણુનો પાક ઉતરે છે.

મધ્યપ્રાંતમાં ઘણે ઠેકાણે તેને રબ્બી ખેતરોમાં વાવે છે, પણ ખજાનમાં ઘઉંની કાપણી થયા પછી તરતજ એની રોપણી

ચણાનો નિકાસ બરમા તરફ કરવામાં આવે છે. બરમામાં આ માલની હિફુસ્તાન તરફથી આવાત ૧,૪૦,૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતનો દર વર્ષે ચાલે છે. ચણા ઘોડાની ચંદી માટે પુષ્કળ ખપે છે.

ચણાની દાળ ઘઉં કરતાં પાષ્ટિક છે. તેનાં લાડુ વગેરે પદાર્થ બનાવે છે. માયાના દુધાગ્ર પર દેશીવેદો ચણાના આટાને નાઇની ભૂખીમાં મેળવી ચોપડે છે. તેમજ સરકમ ઉપર બૂનેલા ચણા ખાવા આવે છે. પંથરીનાં મરેજ પર ચણાનો ખાર સિંધાતુણ અને વાંગજમાર એ એકત્ર કરી પાય છે; અથવા મેટલી હોંગ, ચુંક, મરી, પીપર, ટોર્ડોન, જવખાત, સિંધાલુણ એનું ૩ માસા ચૂર્ણ ચણાનાં ખે તોલા ખારમાં પાય છે.

ચણાડી—એના વેલા ઉગે છે તે વેલાનાં પાંદડાં બારિક પણ લાખાં હોય છે. ચણાડી ૪ જાતની હોય છે. રાતી, ઘોળા, પ્રળા અને પિળા. રાતી ચણાડીનાં ઝાડ બહુ સાધારણ હોય છે; તેનાં મૂળાયાં જેડીમધના જેવાં હોય છે અને તેને ઠેકાણે ગાંધીજી ચણાડીનાં મૂળાયાં પણ આવે છે. જેડીમધની માફક તે પણ ચોડા મૂળાયાં હોય છે. મૂળાયાં તેમજ ચણાડીનાં પાંદડાંના કલ્ક જેડીમધના શીરા જેવાં થાય છે. સફેદ ચણાડી પોષ્ટિક છે, તે પાકમા વપરાય છે. મૂળાયાં તથા પાંદડાં ખાંસી તથા તણખીયા માટે વપરાય છે, એનું આવ્યું હોય તો પાંદડાં મોઢામાં રખાય છે. ચણાડીનું તેલ નિકળે છે તે ઘાયુ કિપર ચોપડાય છે.

ચણાડી સોનાનું તોલ કરવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે. એક તોવાની ૯૬ ચણાડી ચડે છે. ચણાડીની ગણનાં દુર્વિદમાં છે. એનાં બીજ વાંતિકારક, ચર્મનાશક છે પાંદડાં વિષનાશક છે. સફેદ ચણાડી ધણેકરી વચિકરણનાં ઉપયોગમાં લીધે છે.

ચણાડી વધારે ખાધાથી ઉંડી થાય છે. તેને દેશી વેદચાત્રમાં ૭ મોહાં જેર માટેનું ને ૨૨ મોહાંમાં આટ્યું પણ તેટલી

ખધી ચલોડી ઝેરી નથી. ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને પંજાબ તરફ ચામડા માટે ચમાર સોડો ઢોરોને ખીરી નાખવા ચલોડીનો ઉપયોગ કરે છે. જોકે પેટમાં લીધાથી ઉલટી ઉપરાંત તેનું ખીંચું ઝેર જણાવું નથી, પણ જે ચામડીમાં દાખલ કરવામાં આવે તો તેના ઝેરથી મરણ નિપજે છે. ચમાર સોડો ચલોડીનાં ફાનરાં કાઢી તેના બિયાંનો આક્રો બનાવી તેમાં પાણી રડી સોયના આકારની આણીદાર ચાર બનાવી તેને તેમાં

ચૂકવે છે અને પછી તે ચાર જાનવરને ભોકાડે, એટલે રતનાના જેવો તથાનો તિફાણ વરમ થઈ ઢોર મરણ પામે છે.

ચતરંગ—સર્વોત્તમ શાસ્ત્ર મુજબ જેમાં ચાર જૂથનાં વ્યાવતાં હોય તે ચતરંગ. એટલે પ્રથમ કાવ્ય રચનામાં અમુક વાક્યો; ૨—સરગમ, જે રાગમાં જે સ્વર આવતો હોય તેની; ૩—તિરાનાનાં બોલ; ૪—મૃદંગના બોલ—તકીલીથી તિરકટ ધી ધત્યાદી. એવા ચાર અંગથી ગાંધેલી જે બીજા હોય તે ચતરંગ.

ચતરંગ.

હેમ નામદાર કર હોય જરા, જળ વુદ્ધમ જૈર સર આન પડા,
માહત વકતકા દેખે કયસે દાદખાહ ! આઠ પહર ધ્યાન દાદમેલગા-દેખ,
અકસર તું હોકર રખ ધરકો બેદર, તાકે દાયમ આલમ બેગમ આવે,
જયે મતલબ પામે, હરદમ કામયાબ આમકો મુદામ ચારજૂસે,
કપદ દરપર હોગર બેકસ, કમું કરસે શહ બેદાદ-દેખ.

—નિગાહે ગફલત.

ચતુરઉપાધ્યા—બગાલનાં બ્રાહ્મણોનું નામ. તેઓ ચતુરજ્ઞા અથવા ચતુરજ્ઞને નામે પણ ઓળખાય છે.

ચતુરંગ—(વુઓ સેતરંગ) (૨) સોગવંશીય અનુકુલોત્પન્ન ચિત્રરથ અને મોગપાદ રાજાનો પુત્ર; એનો પુત્ર પ્રયુલાહ હતો.

ચતુરદશી—ગૈન માસમાં ૧૩ થા ૧૪ ને દિવસે આ તેહેવાર આવે છે. આ તેહેવાર ‘કામ’ ના માનાય છે. આ તેહેવાર ઉદેપૂરનાં રજપૂતો બોહી બ્રામધમથી પામે છે.

ચતુરભૂજ—દુર્ગાદેવીનું ખીંચું નામ, એ પદમાસનપર બેસે છે.

ચંચલવરચ—જુનદેહસમાં વેઉરજરસના વડા ધર્મગુર તરીકે આ રાજસને જણાવેલો છે.

ચંદઈદ—છંદ શાસ્ત્ર મુજબ વીપમરા બે નગણ, એક જગણ, ૧ રગણ, એક લણ, એક ગુર અને સમમા એક નગણ, બે સગણ, એક જગણ, ને બે ગુર હોયતો ચંદ છંદ બને છે.

ચંદનગઢ—આ પહાડી કિલ્લો માહારાષ્ટ્ર દેશમાં કોરગામમાં આવેલો છે. એનો દરવાજો નૈઋત્ય દિશા તરફ હોઈ ત્યાં જવાનો માર્ગ પહાડી અને ખીકટ છે. દરવાજામાંથી માહોદાખલ થવા માટે ચોડીક સીલી ચઢવી પડે છે, અને પછી ઉપર સપાટ મેદાન આવે છે. તેમાં એક મહાદેવનું મંદીર તથા વડદક્ષ છે. ત્યાંથી ખીજી સીલીઓ ચઢી ઉપર જતાં કિલ્લાની ઉપર જવાય છે, જ્યાં બે ઉપર બે અતી ઉંચા પથ્થરનાં મ્હોટા સ્થંભો છે. આ સ્થંભ માત્ર ચાર ચાર પથ્થરથીજ બાંધેલાં છે. તેના વિષે એમ કહે છે કે વીજપૂરના ૬૬૧ પાદશાહ ખીજા બ્રાહ્મી અલીલરાહે (ઈ. સ. ૧૫૮૦ થી ૧૬૨૬) ઇ. સ. ૧૬૦૦માં આ કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. તે વેળા આ અતી અગવળ સ્થંભો ઉભા કરવા માટે તેણે પ્રથમ એક પથ્થર

■ આંડ રફે. ઇ. સ. ૧૧૬૦ નાં સુમારમાં પન્ડાજનાં રાજાએ બાંધેલા ૧૫ કિલ્લાઓનાં જે નામો દર્શાવ્યાં છે, તેમાં ચંદનગઢનું પણ નામ આવેલું છે.

દાઢ્યા પછી તેની આસપાસ મટોડીથી ટેકડોં કરી તેની ઉપર પથ્થર ચઢાવ્યો, અને એ સુગળ ચાર પથ્થર ચઢાવી આસપાસની મટોડી કાઢી નખાવી હતી. આ કિસ્સામાં આ બે રથબે શિવજી બીજું કશું જોવા લાયક નથી. આ કિસ્સામાં એક તળાવ છે પણ તે બિસમાર હાલતમાં હોવાથી તેમાં પાણી રહેતું નથી. આગળ આ કિસ્સામાં એક સુબેદાર રહેતો હતો. એની પાસેજ અંધા મેલ પર વંદન નામનો એક કિસ્સો છે; અને એ બેઉ કિસ્સાઓએ ઇતિહાસમાં સાથેજ અગત્યતા ભળવી છે.

૪. સ. ૧૬૭૩ માં સિવાજીએ મુસલમાનો પાસેથી આ કિસ્સા છતી લીધા હતા; તે પછી ૪. સ. ૧૭૦૧ માં ઝારંગનેએ મરાઠાઓ પાસેથી ફરી છતી લીધી, પણ શાહ હેઠથી છુટી દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે તારાબાઈએ ગાદી માટે તટો કંબે, તે વેળા ૧૭૦૮ માં શાહ મહારાજે પોતાના સૈન્યની છાવણી ચંદન-વંદનના કિસ્સામાં નાખી હતી. ૧૭૪૦ નાં સુમારમાં આ કિસ્સો વિજાપૂર સરકારનાં પ્રગણામાં એક મુખ્ય મથક ગણાતું હતું, અને તેનું વાર્ષિક ઉત્પાદ ૨૧,૬૪૪ રૂપાતું હતું. ૪. સ. ૧૮૧૮ માં પેશવાઈની આખેરી સાથે આ કિસ્સો બ્રિટીશ સરકારના તાબામાં આવ્યો ને બિસમાર હાલતમાં પડ્યો.

ચંદન ખરવો—એના વૃક્ષ બે હાથ ઉચા વધેછે. એના પાંદડા નાજુક હેષ્ટ. નીચેની બાજુએ કાંઈક ગતા અથવા ગુલાબી રંગના હોયછે. એની બાજુ પારે ગાંસ મળતી નથી. કારણ તે જલદીથી મુશ્કેલ જાયછે. સિવજીનાં એ રાવવામાં આવેછે. સુગંધ તથા ઉત્તર દિ'દુરતાન અને બીજાં ભાગેમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાયછે. એની યોજના ઓપધિમાં વેળેલી છે.

ચંદવાવતી—ગોદરા સેહેરનું પ્રાચીન નામ.

ચંદપૂર—ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રાંતમાંના બીજનેર જિલ્લામાંનું એક તેલેલી, સેત્રજી ૩૦૭

ઝારસ' મેલ છે. તેમાંનો ૨૧૩ એકર ભાગ ખેડાયેલો છે. લોક વસ્તી ૧,૨૩,૬૭૯ ની છે. જમીનનું મેહેસલ તથા સરકારી મેહેસલ જુમલે ૪૨૮૬૦ પૌંડનું ઉપજેછે.

ચંદપુર—ઉપલા તેલેલીનું મુખ્ય ગામ; બીજનેરની દક્ષિણે ૧૯ મેલપર છે, ગામ ૧૬૫ એકર જમીન ઉપર છે. ૧૮૮૧માં લોક વસ્તી ૧૧,૧૮૨ ની હતી, તેમાં ૭,૬૧૮ મોહમેદન તથા ૩,૫૫૭ હિંદુઓ છે.

ચંદખારોટ—પૃથુરાજસો નામે હિંદમાં પ્રસિદ્ધતા પામેલા અંધનો ક્ષેત્ર. આ મેહાકવિ સવત ૧૨૨૦ થી સવત ૧૨૪૯ સુધી દિલ્લીમાં પૃથુરાજ ચૌહાણની દરબારમાં રાજકવિ અને મંત્રિ તરીકેના ઓહાપર હતો. એની જન્મ ભૂમિ 'અંબલ' અજમેરમાં હતી. એ રથજીભોરવાલા વિશલદેવ ચૌહાણનો પ્રાચીન કવિ વંશનો હતો. તે જાતે ચારણ હતો પણ પૃથુરાજ અને બિમદેવની લક્ષ્યમાં તેને બિમે બાદ તરીકે જણાવ્યો છે. એની સ્ત્રીનું નામ પ્રભાવતિ હતું. ચંદખારોટ વિદ્વાન મંત્રિ ઉપરાંત પૃથુરાજના મૈત્ર્યમાં સેનાધિપતિનું ૫૬ પણ પામ્યો હતો. એ લક્ષ્યમથે લશ્કરને ઉશ્કેરવા તહેવાર કાળે રચી તેઓ વચ્ચે ગાઈ તેમને ઉશ્કેરતો હતો. એણેજ બિમદેવ રાજની દરબારમાં એલચી તરીકે જઈ તેની સાથે મુદ્દ કરવાની માગણી ધણાજ શાયેથી કરી પોતે લક્ષ્યમાં આજેવાને જાગ લઈ જય મેળવ્યો હતો.

૪. સ. ૧૧૬૩ માં શાહાજુદિન ઘોરીએ હિંદમાં જળવ યદ્દ દિલ્લી પર હથેા કરવાની બાજુ રચી તે વેળા ચંદ ખારોટ પોતાના જન્મવતન અજમેરથી દિલ્લી આવતાં મંવ નોની છાવણીમાં ચંદા જોઈ શુપ્ત વેગે ગયે, પણ ત્યાં પંદરગજ નતાં કુલેથી લાંબે વખતે છુટકો પડ્યો. તે વેળા પૃથુરાજ દાર પામી ચવનેને હાથ કેદ થયે હતા. આથી ચંદ ખારોટ ફરી શાહજુદીનની દરબારમાં જઈ પૃથુરાજ સાથે મેજાપ ઝીલે. ત્યાં શાહજુદીને ચંદ ખારોટ પૃથુરાજની બાજુવિધામાં કુશળતા

વરણસી, તેની અપંગ આંખો છતાં 'શબ્દ' વેધી બાણ' મારવાનાં એલો કરી બતાવવાની તકિયો કરી. દરબારમાં લોકાનાં ઊગળવર તર્ક લટકાવ્યા હતા, તેપર કાંકરી મારતાં સ્વામીપર દાનધરી પૃથુરાજ તે તવા વિધતો હતો, તેટલાં આગગજથી કરી રાખેલા સંકેત મુજબ, ચંદ્ર બારોટ નીચેલો દોહરો બોલતાં, પૃથુરીને નિશાન મુજબ શાહમુદ્દિનને પાપુથી વિધી નાખ્યો.—

ચારખંડ, ચોવીસ મળ, અંચુલ અષ્ટ પ્રમાણુ
એ તે પર મુલતાનહે, મત સુકે ચંદ્રહાણુ.

પાદશાહ મરણુ પામતાંજ પૃથુરાજ તથા ચંદ્ર બારોટ અપસમાં એકમેકને તોટે વળગી તલવાર વડે પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. ચંદ્ર બારોટ રચેલો પૃથુરાજસો નામે અંચમાં એક લાખ મ્લોકો છે. તેમાં હોંદુઓની પુરાણી ભાષા છે. આ અંચ હોંદમાં અતી લોકપ્રીય છે.

ચંદ્ર—આ ચંદ્ર સુર્યમાળામાંનો છે. જેમ પૃથ્વી સૂર્ય આસપાસ ફરે છે તેમ ચંદ્ર આપણી પૃથ્વી આસપાસ ફરે છે; અને સૂર્ય આસપાસ પૃથ્વી ફરે છે ત્યારે તેની આસપાસ ચંદ્ર પણ ફરે છે. આથી પૃથ્વી સાથે ચંદ્રની પણ પ્રદક્ષિણા સૂર્ય આસપાસ થાય છે.

આ પણુને અંતરિક્ષામાંના સર્વ નરકપદાર્થ કરતાં ચંદ્ર અતી નળદીકમાં દેખાય છે. તેમજ એ પણ ખરું છે કે કોઈવેળા ચંદ્ર કરતાં પણ એખાદ ધૂમકેતુ આપણી નળદીક આવી જાય છે, તેણુ આવા કોઈક ધૂમકેતુ શિવાય ચંદ્ર કરતાં બાકીનાં સર્વ અંતરિક્ષરથ નરક પદાર્થ આપણાથી હમરો, લાખો, કરોડો દાસ, દૂર છે. ચંદ્ર આપણને સૂર્ય જેવડો મોટો દિસે છે, પણ ખરું જોતાં તે સૂર્ય કરતાં ઘણાજ નાહનો છે. તે આકારે એટલો તો નાહનો છે કે ૬,૦૦,૦૦,૦૦૦ ચંદ્રને એકઠાં કરીયે ત્યારે એક સૂર્ય જનશે. ચંદ્ર આવડો નાહનો છતાં આપણને જે મોટો જણાય છે તેનું કારણ તે સૂર્ય કરતાં ૪૦૦ ઘણો આપણી પૃથ્વી નળદીક છે; પણ સૂર્ય આપણાથી

૯,૨૭,૦૦,૦૦૦ મેલ અંતરપર છે, ને ચંદ્ર પૃથ્વીથી ૨,૪૦,૦૦૦ મેલ છેટે છે.

પૃથ્વી અને ચંદ્રનું આકારમાન ઉપરથી જોતાં પૃથ્વીનો વ્યાસ વ્યાસે ૮૦૦૦ મેલ અને ત્યારે ચંદ્રનો વ્યાસ ૨૧૬૦ મેલ યથો ત્યારે ચંદ્રના વ્યાસ કરતાં પૃથ્વીનો વ્યાસ ચાર ઘણો છે. ચંદ્રના આકારથી ૫૦ ઘણી પૃથ્વી મોટી છે, એટલે ત્યારે ૫૦ ચંદ્રમાંને એકઠા કરીશું ત્યારે એક પૃથ્વી જેવડો ગોળાર્થ જનશે.

ચંદ્ર પોને નિસ્તેજ છે. તેના પોતામાં પ્રકાશ નથી, તે માત્ર સૂર્ય પ્રકાશથીજ પ્રકાશે છે. ચંદ્રની રેશમી સૂર્યના પ્રકાશ પાસે એટલી તો ઓછી છે કે સૂર્ય જેવડો પ્રકાશ પાડતા ૬,૦૦,૦૦૦ સંપૂર્ણ ચંદ્રમાં આકાશમાં પ્રકાશવા નોંધએ.

ચંદ્ર પૃથ્વી આસપાસ ફરે છે એ ખીના ચંદ્ર તારા મધેથી જતાં દેખાય છે તે ઉપરથી જણાય છે. આને જે તારા પાસે ચંદ્ર છે તે તારા પાસે ફરી તેને આવતાં સુમારે ૨૭૬ દિવસ લાગે છે. એટલા કાળમાં પૃથ્વી પોતાની કક્ષામાં ગ્રીયલ વધેલી હોય છે. તેટલો માર્ગ કમણુ કરવા ચંદ્રને ખીળ બે દિવસ લાગે છે. આથી પૃથ્વી આસપાસ ચંદ્રને એક ફેરો ખાતાં સુમારે ૨૭૬ દિવસ નોંધએ. ચંદ્રને પોતાના આંસ ઉપર ફરવા પણ એટલાજ દિવસ લાગે છે. આથી ચંદ્રની એકજ બાણુ પૃથ્વી તરફ સદા ફરેલી રહે છે અને તેટલીજ બાણુ આપણને જણાય છે. ચંદ્રની બીજી બાણુ આપણને કદીપણુ દેખાતી નથી, અને દેખાશે પણ નહિ. ૨૭૬ દિવસમાં ચંદ્ર પોતાના આંસપર ફરે છે, આથી ચંદ્રમા ઉપરનો દિવસ આપણા એક પખવાડીયાં જેટલો હોય છે અને રાત પણ તેવડીજ લાંબી હોય છે.

ચંદ્રને પોતાનો પ્રકાશ નહિ હોવાથી સૂર્યન પ્રકાશથી પ્રદક્ષિત ચંદ્રની બાણુમાંનો જેટલો ભાગ પૃથ્વી તરફ વળેલો હોય છે, તેટલોજ ચંદ્રનો ભાગ આપણને દેખાય છે, જે પ્રકા-

શીત, સર્વ બાંજી પૃથ્વી તરફ વળેલી હોય તો આપણને પૃથ્વી ચંદ્ર દેખાય છે અને તેને આપણે પૌર્ણિમાનો ચંદ્ર કહીએ છિયે. અર્ધા બાજી વળેલી હશે તો તે વખતે અષ્ટમી થઈ એમ આપણે કહીએ છિયે. અને જો ચંદ્રની પ્રકાશિત બાજી આપણા તરફ તદનજ વળેલી નહિ હોય તો તે દિવસે ચંદ્ર બિલકુલ દેખાશે નહી, અને એ દિવસને આપણે અમાવાસ્યા કહીએ છિયે. આ મુજબ ચંદ્રને કલા હોય છે.

ચંદ્ર પોને નિસ્તેજ પદાર્થ હોવાથી તે પૃથ્વી આસપાસ ભ્રમણ કરતાં જ્યારે સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે આવે છે ત્યારે સૂર્ય અદૃશ થાય છે, અને તેથી પૃથ્વીપર અધાર છવાય છે; તેને આપણે સૂર્ય ગ્રહણ કહીએ છિયે. જો સૂર્યનો કાંઈક ભાગ અદૃશ થયો તો તેને સૂર્યનું અપૂર્ણ ગ્રહણ કહીએ છિયે. કાંઈ વેળા ગ્રહણ સમયે ચંદ્રના થોડા સૂર્ય બિંબનો વચ્ચે ભાગ ઢંકાઈ જઈ સૂર્ય આસપાસનો ભાગ પ્રકાશતો દેખાય છે, એને કંકણ ગ્રહણ કહીએ છિયે; સૂર્ય તથા પૃથ્વી વચ્ચે ચંદ્ર આવતાં સૂર્ય ગ્રહણ થાય છે, અને સૂર્ય તથા ચંદ્ર એમની વચ્ચે પૃથ્વી આવતાં ચંદ્ર ગ્રહણ થાય છે. કારણ કે પૃથ્વી પણ ચંદ્ર પ્રમાણે જ નિસ્તેજ છે, અને તેની છાયા અંતરિક્ષામાં અતિ લાંબા છેટા (મિસો) સુધી પોંદ્યો છે. ચંદ્ર પૃથ્વી આસપાસ ફરતો હોય ત્યારે પૃથ્વીની છાયામાં આવતાં, તે પૃથ્વી વચ્ચે હોવાથી સૂર્યનો પ્રકાશ તેનીપર પડતો નથી. આ વેળા ચંદ્ર ગ્રહણ થાય છે. સૂર્ય ગ્રહણ પ્રમાણે જ આ ગ્રહણ પણ અંશ ગ્રહણ તથા ખગ્રાસ હોય છે. સૂર્ય અને પૃથ્વી એમની વચ્ચે ચંદ્ર આવવાનો સંભવ ફક્ત અમાવાસ્યાને દિવસે જ રહે છે અને સૂર્ય તથા ચંદ્ર એમની વચ્ચે પૃથ્વી આવવાનો સંભવ ફક્ત પૌર્ણિમાએ રહે છે. એને લીધે સૂર્ય ગ્રહણ થાય તો તે અમાવાસ્યાએ જ થાય છે અને ચંદ્ર ગ્રહણ માત્ર પૌર્ણિમાએ થાય છે. હવે દર અમાવાસ્યાએ સૂર્ય ગ્રહણ અને દર

પૌર્ણિમાએ ચંદ્ર ગ્રહણ થવું જોઈએ એમ દિસે છે, પણ તેમ થતું નથી. કારણ ચંદ્ર ને માર્ગથી ફરે છે તે માર્ગની એટલે. ચંદ્રની લીટી અને પૃથ્વી ને કક્ષામાં રહે છે તે કક્ષાની લીટી, આ બેઉ લીટી એક સંપાદીમાં હોતી નથી, તેઓ એક મેકથી જરા ઉપસેલી રહે છે. આથી અમાવાસ્યાના અને પૌર્ણિમાને દિને, ચંદ્ર પૃથ્વીની કક્ષાની લીટીથી જરાક ઉપર અથવા નીચે રહે છે. આથી દર માસે અથવા પૌર્ણિમાએ ચંદ્ર ગ્રહણ થતું નથી. ને જ્યારે માસે કે પુનઃ ચંદ્ર અને પૃથ્વી જરાજર એક લીટીમાં આવે તે વખતે માત્ર ગ્રહણ થઈ શકે છે. ગ્રહણ સંજોગી એક વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક બીના એ છે કે “ થોડે થોડે વર્ષે તેને તેજ ગ્રહણ ફરી ફરી આવે છે. ચાલુ વર્ષનાં ગ્રહણો ગયાં વર્ષનાં અથવા આવતા સાલના ગ્રહણ મુજબ આવતાં નથી એ ખરું, પણ ધણાં વર્ષોમાં થતાં ગ્રહણોનો સમય જોતાં તો એમ જણાય છે કે ધણાંખરાં તેજ ગ્રહણો ફરી ફરી આવે છે. એક ગ્રહણ થયા પછી ૬૫૮૫ કુ દિવસે તેવાજ ગ્રહણો ફરી ફરી થાય છે. સને ૧૮૮૧ ની ૫મી ડીસેમ્બરે એક ચંદ્ર ગ્રહણ થયું. આ તારીખની ૬૫૮૫ દિવસ પૂર્વે ૧૮ વર્ષ અને ૧૧ દિવસ પહેલાં ૧૮૬૩ની ૨૪ મી નવેમ્બરે આ બનાવ બન્યો હતો.

ખુદ્દી આંખે જોતાં ચંદ્રનો પૃષ્ઠ ભાગ તદન સપાટ નહિ હોય એવો જણાય છે. દુર્બિનમાંથી ચંદ્ર બહુ જોતાં ત્યાં મોટા મોટા પર્વતો અને શુક્ર તથા ખીણો દેખાઈ છે. પૌર્ણિમાનો ચંદ્ર અને સપ્તમિનો ચંદ્ર દુર્બિનમાંથી ઠીક દેખાય છે. ચંદ્ર પર ને કાંઈક ધાબાં દેખાય છે. તે પાણીના સાગરોની હશે. એમ પ્રાચીન કાળની વિદ્વાનો ખુદ્દી આંખે જોઈ, કહેતા, હાલમાં પણ તે સમુદ્ર પાણી સ્થિત માત્ર મોટી ખીણ આકારે જણાય છે. ચંદ્રમાં પર ને અળકતા ઉપસેલા ભાગો જણાય છે તે પર્વતોની દારનાં છે. તેમજ ચંદ્રમાં ઉપર કંસાડા જેવા ઉપસેલા

ભાગે જણાય છે, એ પદાર્થ ચંદ્રમાં ઉપરના થઈ પડેલા જ્વાલામુખી પર્વતનાં મુખો છે. આ મોઢાં સેકડો મેલ પોદળા છે અને તેની પાસેનાં પવંતો હમ્મશે શીટ ઉંચા છે. લાખો વર્ષ પહેલાં ચંદ્રમાં પર મ્હોટા મ્હોટા જ્વાલામુખીઓ હતા, એમ કહેવામાં હરકત નથી. પૃથ્વી ઉપરનાં જ્વાલામુખી પર્વત પ્રમાણે ચંદ્ર ઉપરનાં જ્વાલામુખી પર્વતમાંથી લાવા બહાર નિકળતો નથી. હાલમાં એજ લાવાનાં મુખ ખુલ્લું મળ્યાં છે. એને ખુલ્લું જતાં લાખો તર્ક થયાં હશે.

ચંદ્ર ઉપરનાં જે જ્વાલામુખી પર્વતો આજે શાંત થયેલા જણાય છે તેવું કારણ જણવાય છે. સૂર્ય, પૃથ્વી અને ચંદ્ર એ ત્રણ ગોળાર્ધ, ને મનમાં રાખો. એ ત્રણમાં સૂર્ય એ અતી મ્હોટો છે, ચંદ્ર અતિશય નાદનો છે, સૂર્ય પર અતિપત્ત ઉચ્ચતા છે, તે આપણે જણાવે છીએ. પૃથ્વીના પૃથ્થ ભાગ ઉપર પર્વત, સમુદ્ર વગેરે હોય, આ પૃથ્થ ભાગ થડો છે તોય પૃથ્વી માહેલો ભાગ ઉચ્ચ છે. આ ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે જેટલો પદાર્થ મ્હોટો, તેટલો તેને થડો પડવા વખત પણ વધારે જોઈએ. સૂર્યમાસામાંના પદાર્થ પ્રથમ શાથી અને કેમ ઉચ્ચ રહે છે તે ઇશ્વર જાણે. એટલું ખૂં કે તે સર્વ પદાર્થો કેટલાક યુગો થયાં મંડ મળતા નહોતા. સૂર્ય એવડો મ્હોટો છે કે તેને ખુલ્લતાં હજી અસંખ્ય જમાના જોઈએ. પૃથ્વી નાદની હોવાથી તેનો પૃથ્થ ભાગ થડો બની પ્રાણીઓને રહેવા લાયકનો થડો પ્રદેશ બનેલો. અને ચંદ્ર સર્વમાં નાદનો છે તેથી ચંદ્રમાં એકદમ થડો પડ્યો છે. કેટલાં વર્ષો પૂર્વે જ્વાલા મુખી પર્વત ચંદ્ર પર બળતા હતા એ કહેવાય શક્ય તેમ નથી, તે માટે ત્રાજ અનુમાન કરી શકાય. જે જેના જ્વાલામુખી પર્વત ચંદ્રપર બળતા હતા તે જેના પૃથ્વી પર પ્રાણીની વસ્તી નહોતી. સારાંસ ચંદ્રને થડો થતાં કરોડો વખા વિતી ગયાં હશે.

હવે ચંદ્ર પરનો આવી ઉગ્ગર ચિત્ર વિચીત્ર દેખાવ હાં દેખાવ છે તે જોઈએ. દુર્બિનમાંથી જોતાં ચંદ્ર પર ખાષ, ખીણો, ડુંગર, અને પવંતો નજરે પડે છે. પણ પૃથ્વી પર જેમ ગિચા અરણ્યો જણાય છે તેવા ચંદ્ર પર હોય એમ ખીણકૂલ દેખાતું નથી. ત્યાં જંગલ ઠીવું કશું નથી, અને તેથી પ્રાણીની વસ્તી પણ નથી. એમ હાં હશે? પૃથ્વી પ્રમાણે ચંદ્રને પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા એ સર્વ તારક્યી મળે છે. ચંદ્ર ઉપરનાં દિવસ અને રાત આપણા પખવાડીયાં જેટલાં મ્હોટા છે, નોય ત્યાં પણ દિવસ રાત્રી હાલમાન છે. હવે એ ખૂં કે ચંદ્રમાપર વનસ્પતિ અથવા પ્રાણી છે કે નહિ એ મ્હોટી દુર્બિનવડે પણ જોઈ શકાઈ નથી. આ જંગલ કે પ્રાણી ચંદ્ર પર છે એ હજી મ્હોટી શક્તિની દુર્બિનવડે પણ દેખાતું નથી. આથી ચંદ્રના એકંદર પૃથ્થ ભાગ ઉપરની સર્વ બિનાને સક્ષમ વિચાર કરી ત્યાં વનસ્પતિ અને પ્રાણી જીવન માટે યાણી જરૂર છે એ આપણે અનુભવિયે છીએ. પણ પ્રાણી ચંદ્રમાં પર મુશ્કેલ જણાયું નથી. ચંદ્રમાં પર જો પ્રાણી હો તે પ્રાણીનાં ઢગ અને ઢગોનાં જૂદા જૂદા રૂપો તરો આપણી નજરે જરૂર દેખાઈ આવતો, મગજ ઉપરનાં સમુદ્ર જેમ દુર્બિનવડે દેખાય છે તેમ ચંદ્ર ઉપરના સાગર દેખાઈ આવતો, પણ પૃથ્વી ઉપરનાં સ્વચ્છ વાતાવરણમાંથી જોતાં ચંદ્રમાંપર માદાસાગર, સમુદ્ર, સરોવર કે નદીઓ ખીણકૂલ જણાતાં નથી. વાદળ અથવા ધુમસ વરીક દેખાતું નથી; આ ઉપરથી ચંદ્રમાં કેવળ નિર્જન બધાનક પ્રદેશ છે એમ ખજાણવેતાઓ કહે છે.

વનસ્પતિ અને પ્રાણીના જીવન માટે જન પ્રમાણે હવા એ પણ અવશ્યની છે. પૃથ્વી આસપાસ જેમ કેટલાક મંતે ૧૦૦ થી ૧૨૫ મેલ હોયે સુધી વાતાવરણ પસરેલું છે તેમજ ચંદ્રમાંપર પણ વાતાવરણ પસરેલું હશે એમ દેખાતું નથી, તારાઓની પાસે ચંદ્ર આવતાં તારો એકદમ દેખાતો નથી

અને પછી યોડવારે તે એકદમ દેખાયછે. ચંદ્ર ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ એકદમ પડેછે અને તે એકદમ નહિ સંરખે પણ થાયછે, ચંદ્રમાં પર જે વાતાવરણ હતું તો એમ નહિ થતે. સૂર્યનો પ્રકાશ પડત પડતાં પડતે, અને જતાં જતાં વખત લાગતે. આ ઉપરથી ચંદ્રમાપર વાતાવરણ પણ નથી એ વાત સિદ્ધ થાયછે. પાણી અને વાતાવરણ એ જો નહિ હોય તો પછી ત્યાં જીવન શકિત તે કેમ હોય ?

ચંદ્રના યોગે આપણી પૃથ્વીપર એક વિશેષ મહત્વની વાત બનેછે. જો દ્રાષ્ટ કારણથી આકાશમાંથી ચંદ્રમા જો અનદીઠ થાય તો સમુદ્ર કિનારાનાં શહેરો પડી ભાગશે અને ભરતી યા ઓટ થશેજ નહિ ને તેથી વેપાર વેહવારમાં હોટી ખલત પોંદાયશે.

ભરતી તથા ઓટ મુખ્ય કરી ચંદ્ર યોગે થાયછે. સર્વ પદાર્થ એકમેકને પોત પોતાના સામર્થ્યથી (આકારનાં માનથી) ખેંચેછે. પૃથ્વી ચંદ્રને પોતા તરફ ખેંચેછે, અને ચંદ્ર પૃથ્વીને પોતા તરફ ખેંચેછે. સૂર્ય સર્વ ગ્રહોને પોતા તરફ ખેંચેછે અને સર્વ ગ્રહ સૂર્યને પોતા તરફ ખેંચેછે. આ મુજબ દરેક પદાર્થને પોતા તરફ ખેંચેછે. પૃથ્વી પોતાના આંસ ઉપર ફરેછે ત્યારે તેની ઉપરનાં સર્વ પ્રદેશ ચંદ્ર સામે આવેછે. તે ચંદ્રના આકર્ષણથી ચંદ્ર તરફ વિશેષ ખેંચાયછે. તેમાં પાણી એ પ્રવાહી અને હલકું હોવાથી જમીન કરતાં વધારે ખેંચાયછે; આથી સમુદ્ર ચંદ્રમાં સામે આવતાં પાણી ઉપર ઝેટ્ટા નેવેમથી ઉછળેછે. આ રીતે સમુદ્રનાં પાણી વધવા ઓડતાં ભરતી થાયછે. સુમારે ૬ કલાક માંથી વધેછે, પછી ભરતી પુરી થઈ સુમારે ૧૨ મિનિટ પાણી તેવુંજ સ્થિર રહેછે તેને 'સમા' કહેછે. પાંણી સુમારે ૬ કલાકમાં ઓસરી જાયછે અને સર્વ પાણી ઓસરી જતાં ૧૨ મિનિટવેર તેમજ રહેછે. ત્યારે તેને 'નિખાર' કહેછે. પંજુ ફરી ભરતી શરૂ થાયછે. આ રીતે ૨૪ કલાક અને ૫૦ મિનિટ

ટમાં ખે ભરતી થાયછે; પણ સૂર્ય અતિશય દુર હોવાથી તેના પ્રમાણમાં ભરતી થતી જણાતી નથી. તોય અમાસને દિવસે સૂર્ય અને ચંદ્ર એકજ દિશાએ હોયછે તૈથી તેમજ તે દિવસે આકર્ષણ એક જની ભરતી રોજ કરતાં વિશેષ થાયછે. પૌર્ણીમાં દિને સૂર્ય અને ચંદ્ર એકમેક સામે આવતાં તેમજ આકર્ષણ સામસામાં આવતાં તે દિને પણ ભરતી રોજ કરતાં વધુ થાયછે.

હિંદુ જ્યોતિશ શાસ્ત્ર મુજબ ચંદ્રમાં ગ્રહ, બ્રહ્માણ્ડ, યજ્ઞ અને વ્રતનો રાજા છે. એના અંગ ઉપર સસલા જેવી નિશાનો છે, તેથી તેને 'શંશાક' કહેછે. એનામાં અમૃત છે તે તેના કિરણ યોગે ભૂમિપર પડેછે, તે ઉપરથી એને સુધાગુ, સુધાધાર, એવાં નામો આપેલાંછે. એ અત્રીનો પુત્ર, એને શિવે પોતાના મસ્તક પર ધારણ કર્યોછે. એની સ્ત્રીનું નામ રોહિણી છે. એના રથને ૧૦ સદેહ ઘોડા જોડેલાછે. એ ઔપધીનો રાજા પણ ગણાય છે. એનો વાર મોમવાર છે અને તેના દિવસને તિથી કહેછે. સોમવારે પ્રવાસે જવા માટે સમુદ્રનું માનવામાં આવેછે; પણ તે દિવસે પૂર્વ બાજી પ્રવાસ કરવાની મનાઈછે. તેમજ નવો ઘોડો દાથી અને રથ એની પર બેસવા માટે એ શૂભ દિવસ માનેલો છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્ર મુજબ ચંદ્ર અનેક સમયે આકાશ ભૂમિ અને જળમાં રહેછે. તે ઉભો રહેછે, તે જાગતો થા નિંદ્રાવશ પણ રહેછે. તેના રંગ રાશિ, સ્થાન મુજબ બદલાયડે; એટલે મિથુન, કન્યા, મીન, દર્ભ આ રાશિમાં તે પિંગ્વ; તુળા, વૃશ્ચિક, કર્કનાં શરૂ; મકર, કુંભ રાશિમાં કાળો હોયછે. જોપિને ચંદ્ર કેવો રંગનો છે એમ સુજાતનું ને જણાવવામાં આવે કે તે રંગે કાલ છે તો યુદ્ધ થવાની નિશાની, પિંગ્વો હોય તો મુખની નિશાની, અને કાળો હોય તો મૃત્યુની નિશાની.

ચંદ્રની અસર વિશેનાં પેહેમે પ્રાચીન કાળથી મનુષ્યમાં જડ થાલી બેઠાછે. પ્રજામાં એવો પણ એક વેદેમ છે કે ચંદ્રના તેજથી

માં પાંધવામાં આવ્યો હતો, અને ગોલકોંડાના રાજ્ય અમલ વેળા ૧૬૪૬ માં નાશ પામ્યો હતો; પણ આક્રંદના નવાખનો અમલ વેળા (૧૨૫-૧૪૫) તદ્દન પડી બાગો. ૧૭૫૮ માં અત્રે નવાખ વાહેજખાને ત્રીપતિમાં આશ્રય લીધો હતો. ૧૭૮૨ માં દેવરવંશીએ આ કિલ્લો તાબે કર્યો હતો. આ કિલ્લો એક ઝેનાઘટનાં ખડક ઉપર તળેટીથી ૬૦૦ ફીટ ઉચો છે. 'ફાઈ સેન્ટ બ્યોર્ન' નો કિલ્લો પાંધવા માટેની સનદ ઇ. સ. ૧૬૪૦ માં ઇંગ્લેન્ડની કુખનીને જે મળી તેની પર અત્રેજ સહી સાખ ચર્ચ હતી. હાલનું ચંદ્રગીર નાહતું પણ સુંદર રીતે બંધાયેલું અને કિલ્લો પૂર્વમાં છે. આ શહેર આસપાસનો દેશ અતી ફળદ્રુપ હોઈ તેની કુદ્રતી અને હરતા નજરને છક કરે છે.

ચંદ્રગુપ્ત—યયાતી રાજાના પુત્ર 'પુર' નાં વંશમાં રાજસંધ નામે પરાક્રમી રાજા થઇ ગયો, તેના વંશમાં મૈર્ય નામે રાજા થયો, આ રાજા ધણી સ્ત્રીએને પરણેલો હોવાથી એને લાં ૧૦૦ પુત્રની ઇંદી થઇ હતી. મૈર્યનાં મરણ પછી તેના ભાઇ 'નંદો' એ પોતાનાં ૧૦૦ ભત્રીજાએને બેલરામાં પુરી તેઓપર ભૂખમરો પાડ્યો પણ તેમાં માત્ર ચંદ્રગુપ્ત હાડખીજર અવતારે છેલ્લે જીવતાં જણાતાં તે ફર કાઢ્યાએ તેને નખ્યો અનેલ જોઈ છોડી મેલ્યો.

ચંદ્રગુપ્ત ખંદ મક્કા થતાં ભંટકતો ભંટકતો પંચનદ પ્રદેશમાં ગયો, જ્યાં તક્ષશિલાનો રહેવાથી ચાણક્ય નામે પંડીત સામે જાળખાન પડતાં તેને પોતાની સર્વે બીના જણાવી, તેમની મદદ મેળવી. શ્રીકં ઇતિહાસ કર્તા મુજબ ૪૦ સં ૫૦૦ પૂર્વે ૩૨૭માં સીકંદરે જ્યારે પંજાબમાં ચડાઈ લઇ આવ્યો તે વેળા ચંદ્રગુપ્તે કુસુમપૂર (પાટલી પુત્ર) નહાવી ગયો.

સીકંદર પોતાને દેશ પાછો ફર્યા પછી ચંદ્રગુપ્તે ચાણક્યની ચંત્રરાજ અને પર્વતેશ રાજાની મદદથી મગધ દેશની ગાદી નંદો

પાસેથી છતી લઈ મૈર્ય વંશની સ્થાપના કરી હતી.

નંદો નિર્બળ થતાં તેના કુશળ મંત્રિ રાક્ષસે ચંદ્રગુપ્તને થેરીને હરાવવાનો નિશ્ચય કરી પર્વતેશ રાજાને પોતાના પક્ષમાં લીધો, પણ તે ચંદ્રગુપ્ત તથા ચાણક્યની ચંત્રરાજીમાં માર્યો ગયો; આથી 'રાક્ષસ પ્રધાને', પંજાબના રાજા મલયેકેટ, કુલ્તનાં રાજા ચિત્રવર્મા, મલય દેશનાં રાજા સિંહનાદ, કાશ્યમિરનો પુષ્કરાક્ષ અને સિંધુદેશનાં જૂમાંળ રાજાની સાલતા મેળવી મગધદેશને થેરવાની બાજુ રચી, પણ ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણક્યે પોતાના અસાધારણ કુશળતાથી આ સર્વ રાજાઓ વચ્ચે વેર પડાવી જુદા પાડ્યા; અને ભદ્રમહ તથા પુરપદ્મ નામે સરદારને પાછળથી હુમલો કરવા મોકલ્યા; આથી રાક્ષસ પ્રધાન પોતાની નેમમાં નિશાણ નિવડી ભંટકની સ્થિતિમાં કુસુમપૂરમાં બંધ બસાયો. ત્યાં ચાણક્યે તેની સુલાકાત લઇ રાક્ષસને ચંદ્રગુપ્તના મંત્રિનું પદ અપાવ્યું. ૪૦ સં ૫૦૦ પૂર્વે ૩૦૨ માં સેલ્યુકસ નામે શ્રીકં સરદારે મગધ દેશપર ચડાઈ કરી, તેને ચંદ્રગુપ્તે હરાવી સુલ્લે કરી, પાછો વાળ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તનું લશકર ૪,૦૦,૦૦૦ સીપાહોનું હતું; અને તેની પાસે દર્યાઇ લશકરનો બજા એક કાઢ્યો હતો. એનું રાજ્યધાની પાટલી પુત્રની આસપાસ જે મોટો કોટ હતો તેને ૫૭૦ જુરજો અને ૬૪ દરવાજા હતા. એના સમયમાં ભરતખંડમાં ૧૦૮ સ્વતંત્ર રાજાઓ હતા. એ સર્વેનો અર્થો ભાગ ચંદ્રગુપ્તનાં આશ્રય તળે આવ્યો હતો.

ચંદ્રગુપ્તનાં કાળ આજથી ૨૨૧૦ પૂર્વે સુમારે થયો એમ કેટલાકે જણાવે છે. પણ જો એમાં જણાવ્યા મુજબ ધ્રુવિષ્ટર શકનાં ૧૬૬૩ માં વર્ષ પ્રસાંથી નામે સંવત્સર ચત્રશુદ્ધ ૧ રવિવારે ચંદ્રગુપ્તને રાજભિષેક થયો હતો. તેણે ૨૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને યુદ્ધિષ્ઠીર શક ૧૭૧૫ 'ધ્યો' નામનાં સંવત્સરમાં મરણ પામ્યો હતો. આ રીતે જોતાં ચંદ્ર

ગુપ્તને યથ જવાને, ૩૨૦૦ વર્ષ થાય છે. મૂરખીયન તવારીખ નવેશોએ સેકંદરના સમયકાળના સાંદ્રકોટસને અંદ્રગુપ્ત તરીકે જણાવી તેના સમયનો જે કાળ બતાવ્યો છે તેમાં નામ ફરેને લીધે બહુ રહેલી જણાવવામાં આવે છે.

અંદ્રગુપ્ત—પ્રાચીન ગુજરાતમાં ગુપ્ત રાજાઓના અમલ હતો, તેમાં અંદ્રગુપ્ત ૩ જે રાજા થયો. એણે ૪૦ સં ૩૪૯ થી ૩૬૯ સુધી સ્થાન ભોગવ્યો. આ રાજા તિહૂટના કુમારદેવી સાથે પરણ્યો હતો. એને ત્યાં સમુદ્રગુપ્ત નામે મહા પરાક્રમી પુત્ર અવતર્યો હતો. અંદ્રગુપ્તે ગુપ્તવંશમાં મોટી નામના મેળવી માહારાજા ધીરાજનો એકકાળ મેળવ્યો હતો.

અંદ્રગુપ્ત બીજો—જે ઉપલા અંદ્રગુપ્તનો મૌત્ર અને સમુદ્રગુપ્તનો પુત્ર ૪૦ સં ૩૬૬ થી ૪૧૫ સુધી અમલ ભોગવ્યો. એ પણ પોતાના પિતા જેવો મહા પરાક્રમિ નિવડ્યો. એણે જ સુનાનાં સીકાણું ચલણ રાજ્યમાં ચાલુ કર્યું હતું. એણે માત્રવા તથા ગુજરાત તાબે કરી ગુપ્ત પ્રદેશ સાથે તેને ભેડી નાખ્યું હતું. ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ ગુજબ “એણે માળવા અને ગુજરાત ક્ષત્રવ વંશ પાસેથી લીધો હતો એમ લાગે છે, કારણ કે રૂપાનાં સિકા પડાવનાર પેહલો ગુપ્ત રાજા એજ હતો; અને એના રૂપાનાં સિકા ક્ષત્રવ રાજાઓના સિકાઓને મળના આવે છે. માળવા દેશ છત્તી લેવાને અંદ્રગુપ્ત અશ્વદબાદથી બુદ્ધિભંડ તથા બિલાસનિ માર્ગે માળવામાં આવ્યો હતો. બિહાર પાસે પિંડિયા (હાલનું) એસ. નગર) ત્યાં ઉદાગીરિની ગુફાઓ છે, તેમાં ‘કોસ જોમનાં સુને-પીરસેન’ ના કુળના ‘શાળ’ નામના કોઇએ કાવરાવેલો સાંઘ વ-એરેનો લેખ છે. એ લેખમાં જણાવ્યું છે કે ‘શાળ’ પાટલીપુત્રનો વતની તથા કપિ હતો અને અંદ્રગુપ્તનાં રાજ્યમાં લશાઇ અને સ-દહા કરનાર પ્રધાનના હોદ્દાપર હતો. આ રાજાએ પૃથ્વી છત્તી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો

હતો, તેથી રાજાની સાથે તે એ જગેએ આવ્યો હતો. તેની પાસેની ગુફામાં અંદ્ર-ગુપ્તને ખડકી આવનાર ‘રતકાનિકના’ રાજાએ કાતરાવેલો લેખ છે.”

“ત્રીજો લેખ સાંચી સ્તૂપના ક્ષારાપર છે, તેનો સર્વ ૪૧૨નો છે. અંદ્રગુપ્તે પોતાનો અગ્રણ્ય પત્નિ માલવાની રાજધાની ઉજ્જન સુધી ફેલાવ્યો હતો. ઉજ્જનથી રાજ્ય છડવાનાં બાધ અને તાડને માર્ગે દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવ્યો અને બરચ કિનેરથી કાઠીયાવાડમાં ગયો હતો. કાઠીયાવાડમાં એના કનૈયા રા-જ્યકર્તા હતા. અંદ્રગુપ્તે ગુપ્ત સનેની ગર-આવ કરી છતાં તેની ગણતરી પોતાના મૂળ પુરુષથી ગણતરીમાં લીધી હતી, એના પછી એનો ભેટો કુમારગુપ્ત ગાદીનશીન થયો હતો. (જુઓ કુમારગુપ્ત).

અંદ્રગોપાલ—અથવા ગોપાલમારને નામે આ ગવર્ધનો દિગંમાં વિખ્યાતી પામ્યો છે. એ કૃષ્ણાની ‘રાજ્ય દરબારમાં પ્રસિધ્ધતા પામી ગયો છે. એ જાને કુમાર હતો, ત્યારે કટલાકો એને હમમ જાતનો જણાવે છે. એનું વતન ‘નડીયા’ હતું. એને બચપણથી માયનનો શાળ હોવાથી તેને એણે અ-ભ્યાસ મૂખત કર્યો હતો. એ ધૃપદ તથા ખ્યાલ ગાવામાં કુશળ હતો. અને એણે રાગ-રાજમાં મોટો મુધારો વધારો કર્યો હતો. ગવેશ ઉપરાંત એ એક અન્ધો કારીગર હતો. બનારસ (કાશી) માં એણે પોતાની અન્ધી દુનરમંદીથી માર્ગ તથા મંદીરો જમાણાઓની સમગ્ર અર્થે બાંધ્યા હતાં.

અંદ્રનગર—(અંદ્રનું શહેર) બંગાળમાં દુગલી છલ્લામાં આ ક્રેન્ચ મથક, દુગલી નદીના જમણા કાંઠાપર કલકત્તાથી ૨૨ મૈલ પર ચીનસરા પાસે છે. ગામ ૩૬ ચારસ મૈલ પર વસાયેલું હોઇ લોક વસ્તી ૨૫,૪૯૫ની છે.

૧૬૭૩ માં આ શહેર ક્રેન્ચોને હસ્તક થયું; અને દુપલીના અમલમાં ૧૬૮૮ માં એ ચરતીકળાએ પુર્યું હતું. ૧૭૩૧-૪૧ માં અને ૨૦૦૦ ઇટેના મકાનો હતા.

૧૭૫૭માં એડમીરલ વોટસને એનીપર ગરબ-
છાંટનો મારો ચલાવી ભારે નુકસાની પછી
કમળે કચું હતું, પણ કોલકરારથી ૧૭૬૩
માં આ શહેર ફ્રેન્ચોને મળ્યું હતું, ફરી
૧૭૯૦માં દુશમબંધ થતાં એનીપૂર ઇંગ્લેન્ડે
હલ્લો કરી કમળે કચું, પણ ૧૮૦૨ ના
કોલકરાર પછી ફ્રેન્ચોને મળ્યું, પણ
તેજ વર્ષમાં ફરી ઇંગ્લેન્ડે છતી લઈ
૧૮૧૫ ની સદે પછી પાણું ફ્રેન્ચોને
આપ્યું હતું. અત્રે ફ્રેન્ચ હાકેમ યોગા ફ્રેન્ચ
સરદારો સાથે અમલ ચલાવે છે. અત્રે ઇસ્ત-
ઈડીયા રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. પોંડેચરીના ગવરનર
જનરલનો નેમેસો ગવરનર અત્રે સત્તા
ચલાવે છે.

ચંદ્રપૂર—(પદમા પૂર સાથે) મધ્ય પ્રાંતમાં
સંભલપૂર જિલ્લામાંની એક જમીનદારી છે.
પદમાપૂર સંભલપૂરની ઉત્તર પશ્ચિમે ૪૦
મૈલપર અને ચંદ્રપૂરની પશ્ચિમે ૨૦ મૈલપર છે,
આ બે જગીરીનું ક્ષેત્રફલ ૩૦૦ ચૌરસ મૈલ
છે, તેમાં ૨૪૮ ગામડાં છે. લોક વસ્તી
૬૬૫૮૫ ની છે, તેમાં ૩૩૦૭૧ પુરુષો
તથા ૩૩૫૦૮ સ્ત્રીઓ છે. દર ચૌરસ મૈલે
૨૨૨ની લોક વસ્તીનું પ્રમાણ આવે છે.
પદમાપૂરની જમીન ફળદ્રુપ હોઈ તેમાં
ચોખા, રૂ, અને શેરડી તથા કપાસ પાકે છે;
પણ ચંદ્રપૂરમાં પાણી પુરકળ છતાં ત્યાંની
જમીન કાળી તથા રેતાલ હોવાથી સારો
પાક ઉતરતો નથી. આ જગીરીનું વાર્ષિક
ઉત્પન્ન ૧૨૨૫ પૌડનું છે.

ચંદ્ર પુષ્પા—હિંદી ભાષામાં એને છોટા
ચાંદ કહે છે. એના મૂળામાં અંધારા ઈર્ષ્યારમાં
ચોળેલા છે. કાંઈ તરફ સ્ત્રીને પ્રસ્તાવેદના
ચંતાં વિષુ આવવા માટે ચંદ્ર પુષ્પાનો રસ
આવે છે. એનો ઉપયોગ તાપપર થાય છે.
એના મૂળામાં પર્થ્વી ઈર્ષ્ય લાંબા ને આંગળાં
જેવળે જાડા ને જાડા ગેરના રંગની હોય છે.
એ સ્વાદે કડવું હોય છે. એનો કાઢવો
(૧૬ તોલા મૂળામાંમાં પાંચેર પાણી) પાવામાં
આવે છે.

ચંદ્ર. પુન્દ્ર—હિંદીના મુંદરખનમાં વસ્તી એક
પ્રજા. એઓ નીમક પકવવાનો ધંધો કરે છે.

ચંદ્રેલાગ—(બુઓ ચિનાબ.).

ચંદ્ર રેખા—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ જાંઘ
રગણનો ચંદ્ર રેખાકંદ બને છે. તેમાં ૭મે
અક્ષરે વિસામે આવે છે.

ચંદ્રવર્ત્ત—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ રગણ;
નગણ, ભગણ અને સગણનો આ કંદ બને છે.
એમાં ૪ અક્ષરે વિસામે આવે છે.

ચંદ્રસેની કાયસ્ત—પુના તથા મુંબઈ તરફ
વસ્તી એક હિંદુ પ્રજા. એઓ દેવધર્મ
સંબંધી ક્રિયા કામ કરી શકે છે. એઓમાં
બે તક છે. એક 'પાતાને પરભૂ અને બીજા
દેવાની પરભૂ' ને નામે ઓળખાય છે, પાતાને
પરભૂ મુખ્ય તથા આસપાસનાં ગામોમાં
ને બીજા ગોવા તરફ વસે છે.

ચંદ્રલેખા—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ ત્રીજો
મગણ, બીજો રગણ, ને ચોથો તથા પાંચમો
ચગણ હોય તો તે ચંદ્રલેખા કહેવા.
તેમાં મુની એટલે ૭ અક્ષરે વિસામે આવે છે.

ચંદ્રાધી—માયસોરના રાજ્યમાં શીમેગ
જિલ્લામાં પશ્ચિમ ઘાટમાં એક શિખર. એ
સમુદ્ર સપાટીથી ૨૮૩૬ ફીટ ઉંચો છે. આગળ
આ શિખર પર કિશ્કેબંદી કરેલી હતી.
આ શિખર ઉપર પરશરામની માતા રેણુકાનું
મંદીર છે. તબેડીમાં એજ નામનું ગામડું છે;
જેમાં ૮૦૯ ની વસ્તી છે.

ચંદ્રાપિંડ—આ કોસમિરનો માહાશય ૪૦
સં ૬૮૪ માં હુલ્લના મરણ પછી ગાદીએ
બેઠો. આ રાજા ઇન્સાશી અને ધર્મશિળ
હતો. એના ઇન્સાશીપણાની અનેક કથાઓ
તેમાં એક કથા એ છે કે એણે એક મેદલ
બાંધવા મોઝ્યો, જે જ્યાં આસે કોઈ મોઝીનું
ધર હતું. તે એચીએ પોતાનું ધર લાંબી
બાંધવા. નાં પાડવાથી રાજાએ તેનો દડ
કણુલ્યો, પણ મોઝીએ રાજાને પોતાને ધર
આપી તેની કિંમત આપી. ધર કળને લેવા
કહેતાં, રાજા પડે તેના ધર જાડ સાડું નકિ
કરી આવ્યો હતો. તે જગાપર ચંદ્રાપિંડે

વિભૂવનસ્વામિનું મંદીર બધાંજુ. અને સ્ત્રીએ પ્રકાશિકા નામનો વિહાર બધાંજુ હતો. પણ એક મને એક બ્રાહ્મણના જૂનનો જોડિય ઇન્સાફ કરતાં ખૂની બ્રાહ્મણને શિક્ષા કાઢી, આખી એના બાઇ તારાપિટે તે બદુમર બ્રાહ્મણ પાસે અભિચાર મંત્ર વડે ચંદ્રાપિડને ઇ.સ. ૧૬૩ માં મારી નખાવ્યો. ચંદ્રપિડ એટલો તો બલો હતો કે મરતી વેળા પોતાને મારનાર બ્રાહ્મણને તેનો ચુંદા માફ કરી છોડી મેલ્યો હતો.

અંદાવતી—આખુની દક્ષિણે ૧૨ મેલપર અને અંબાબવાનીના તથા તારંગિના મંદીરથી ૧૨ મેલ ઉપરનું ગામ ઉગડ જગા ઉપર છે. આગળ વખતમાં એ અતી મોટું શેહેર હતું; અને ત્યાંથી ચુંજરાતનો વેપારી માલ 'ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં' જતો હતો; અને તે વેળા એ પવિત્ર સ્થળ ગણાતું હતું. આગળ અત્રે બધાંજુલા મંદીરોની દુનરમંદી જોવાજોગ છે. આ શેહેર ૭ મી સદી વેર જહોનલાલીમાં હતું. ૭ મી સદીમાં પરમારોનાં હસ્તક હતું, જમની પાસથી શિરોહિના મોહાંજુએ તે સીધું ને તે પછી અનહિલવાડના સોલંકીનું ખંડીયું થયું. કુતચુદીન ઝોળાક ચુંજરાત પર આવ્યો ત્યારે તેને આખુ આગળ અત્રેના રાજા ધારાવે ૧૧૭૭ માં ઘેંચો હતો; પણ તેજુ અંદાવતી જતીને છુટયું હતું. ૧૨૭૦ માં નાહોલના મોહાંજુએ તાજે કીધું. પણ તેમને ઇ.સ. ૧૩૦૦ માં દેવોરાનાં ચોહાણેએ ખસેડ્યાં. ૧૩૦૪ માં મુસલમાનોનાં હાથમાં ગયું. પછી ૧૫ મી સદીમાં સુલતાન અહમદ અત્રેનાં મકાનો તોડી પાડી અમદાવાદને સંજુર્ગાયું; અને અત્રેના આહોંશ કરીગરેને ત્યાં વસાવ્યા, ત્યારથી તે તદન ભાગી પડ્યું છે.

અંદા—અથવા મહાલકા, હેરાબાદના નવાબની બેગમ. એ એક કાબેલ ચાએર. ત્રીકે વખણાય છે. એના રચેલા દીવાનને શેર મોહઅહમદને ફરી સુધારી રચ્યું હતું. અંદાની રચેલી ગતલોની એક નકલ કેપટન માલક-

મને ઇ.સ. ૧૭૯૯ નાં અંકડોંગરમાં બેટ આપી હતી, કે જે નકલ અને દીવાન હાલમાં ઇસ્ત ઈડીયા લાયબ્રેરીમાં જંગવી રાખેલાં છે.

અંદા—મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂરનો એક જિલ્લો. એનું સેન્ટ્રલ ૧૦૭૮૫ ચોરસ મેલ છે. એની ઉત્તરે વર્ધા અને મંડાલ. પૂર્વે વહાડ, દક્ષિણે વહાડ; પશ્ચિમે વર્ધા નદી, જસ્તાર તથા રાયપૂર. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૫,૫૮,૮૫૬ ની હતી. તેમાં ૩,૨૬૮૨૪ પુરુષો અને ૩૨૨૩૨૨ સ્ત્રીઓ હતી. તેને તાજે ૨૯૫૮ ગામડાં તથા શેહેરો છે. મુખ્ય પ્રજા હિંદુ સંખ્યા ૪,૯૯૩૨૭; કપીર ૫૪૫ ૧૦૬૪, ૧૭૩ સતનામી, ૧૦૯૮૭ મોહમ્મદન અને ૨૮૯ ખ્રિસ્તી તથા ૭૩૭ જૈનધર્મિઓ વસે છે. બોલાતી ભાષા મરાઠી તથા તેલુગુ છે.

પ્રદેશ પહાડી હોઇ તેમાં વાઇનગંગા, પ્રાણ્વિતા, બાગા અને ઇરાવતી નદીઓ વહે છે. જંગલમાં સાગનાં ટેકો પ્રચલ્ન છે. 'વેરાડ' માં કોલસો ધણો મળે છે. 'વેરાડ'માં હોરા તથા 'લાલ' જડે છે. લોખંડ, સોણ અને જુલ્લામાં ધણું મળે છે.

મુખ્ય પાક—ચોખા, શેરડી, કપાસ, જુવાર, ધઉ, ચણા વગેરેનો થાય છે. આ જુલ્લામાં બિડીનાં પાતરાં ધણું ઉગે છે. નેહેરનું પાણી ૩૦૦ ચોરસ મેલ ફેલાયલું છે.

આ દેશનો ૧૦૭૮૫ ચોરસ મેલ જમીનનો માત્ર ૯૧૪૮ ચોરસ મેલ ભાગ ખેતીવાડી ખાતે વેંદાયલો છે. તેમાં ૫૮૪૦ ચોરસ મેલ ખેતી લાયકનો છે અને ૩૭૯૭ ચો. મે. નાખીકો.

ઈર્ષ્ય સંસ્કારને તાજે આ જિલ્લા-આજુ પછી મુંગ, હેરાબાદ, દખલુ વગેરે દેશો સાથે એનો વેપાર બોહોલો વધ્યો છે. આગલા વખતથી અત્રેનું સુતરાઉ કાપડ વખણાય છે, અને તે અરજસ્તાન તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સારે ભાવે વેચાય છે. અત્રે રેખમ દેળવેલું ચામડું, સુતરાઉ રેસમી કાપડ વગેરેનાં

કારખાનાં છે. સરકારને વાર્ષિક મેહસુલ ૪૪૩૯૫ પૌંડની ઉપજે છે.

ચંદા જીલ્લાનો વેપાર વર્ધા, નાગપૂર, ભંડારા, રાયપૂર, બસ્તાડ, નિજમનો મુલક અને વહાડ સાથે ચાલે છે. ભંડારા અને ચંદાની જગ્યામાં માલ ધણે ખપે છે. અત્રેનું 'ઝીલ્' કાપડ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં જાય છે, નિકાર માલ રેલમી કાપડ, કાલસો, લોખંડ છે. મુખ્ય ગામે ચંદા, વરારા છે.

ચંદા—એજ નામના જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર. ૧૮૮૧માં લોક વસ્તી ૧૬૧૩૭ની હતી. અત્રેના વેપારી તથા કારીગરો મરાઠા તથા તેલંગી બ્રાહ્મણો છે. તેમાં ૧૪૩૪૦ હિંદુઓ છે, ને ૧૩૦૮ મોહમેદનો છે. એના મુખ્ય જીલ્લામાં ઉપજતા પદાર્થોનો અત્રે સારો પાક થાય છે. અત્રે દર એપ્રેલ માસમાં ત્રણ અઠવાડિયાં વેર મ્હોટો મેળો ભરાય છે. આ શહેરની આસપાસ પૂર્વે મેલ ઘેરાવાવાલો કોટ છે, આ કોટને જંગેજંગ જુરને હોઈ પાંચ દરવાજા છે. એની ઉત્તર પૂર્વે ગિરગ જંગલની ઝાડી ને ખેતીની જમીનો છે, દક્ષિણ તરફ માનેકુર્ગ પર્વતની હાર લંબાયેલી છે, પશ્ચિમ તરફનો ભાગ ખેતીવાડીના મેદાનોથી ભરપૂર છે. ગોંડના રાજાઓની કબરો અમલેશ્વર મહાકાળી અને મુર્લિધરના મંદીરો વગેરે જોવાનેમ બાંધકામો છે.

ચંદા—ઔદમાં સુલતાનપૂર જીલ્લાનું એક પ્રગણું, એની દક્ષિણે પ્રતાપગર જીલ્લો ને ઉત્તરે અલહીમ્પુ છે. સેત્રફળ ૧૩૦ ચૌરસ મેલ છે, તેમાં ૨૦ ગામડાં છે. તેમાંનાં ૧૪૬ ગામડાં તાલુકદારીમાં અને ૧૪૪ જમીનદારીમાં છે. લોક વસ્તી ૭૬૭૯૦ ની છે, તેમાં ૭૧૪૦૮ હિંદુ તથા ૫૩૮૨ મોહમેદનો છે.

ચંદાના—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ કામ મોહિની-છંદને મળતે (જુઓ કામમોહિની.)

ચંદાસાહેબ—એનું મુળનામ હસેન દોસ્તાખાન હતું. એ આરકાટના નવાબ દોસ્તાલી ખાનનો જમાઇ હતો, એણે ત્રિચના-પલ્લીની રાણીને પ્રપંચથી લોલવી ઇ. સ.

૧૭૩૬માં રાજ્યગાદી મેળવી હતી, પણ ૧૭૪૧ માં ૨૬ મી માર્ચે મરાઠાઓએ એને કેદ કરી સતારાના કિલ્લામાં કેદ કર્યો હતો, પણ ત્યાંથી મોન્સની સાલતાવીના દાસી ગયો હતો, ૧૭૪૮માં કુપલીએ એને કનાઉટનો નવાબ બનાવ્યો હતો, પણ ૧૭૫૨ માં મરાઠાઓએ એને કેદ કરી એનું માથું કાપી એના સસરાપર વેરના અંબજમાં ભેટ તરીકે મોકલી આપ્યું હતું.

ચંદ્રીકા—(જુઓ લક્ષ્મી) (૨) પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ ૨ નંગણ, ૧ તગણ, ૧ રગણ અને ૧ ચુરનો ચંદ્રિકા છંદ બને છે, તેમાં ૪ અક્ષરે વિસામાં આવે છે.

ચંદુર—બિરારમાં અમીરકોલ જીલ્લાનો મુખ્ય તાલુકો. સેત્રફળ ૮૫૫ ચૌરસ મેલ છે, તેમાં એ શહેરો તથા ૨૬૬ ગામડાં છે, લોક વસ્તી ૧૭૧૬૧૧ ની છે. તેમાં ૮૮૮૧૩ મુસ્લિમો અને ૮૨૭૭૮ સ્ત્રીઓ છે, દર ચૌરસ મેલે ૨૦૦૭૧ ની રાસ આવે છે, ૬૬૬ ચૌરસ મેલ જમીન ખેતીવાડી ખાતે રાકાયેલી છે; ૧૧૧ ચૌરસ મેલ ખેડી શકાય તેવી છે, અને ૧૫ ચૌરસ મેલ ખેડવા લાયક છે, વાર્ષિક ઉત્પાદ ૪૦૫૪૭ પૌંડનું ઉપજે છે.

ઉપલાનું મુખ્ય શહેર ચંદુર મુબુધથી ૪૩૦ મેલ ઉપર ૭. આઇ. પી. રેલ્વેના સ્ટેશનવાળું ગામ છે.

ચંદુસ—એના ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઉગે છે. એ લોખાનની જાતનું વૃક્ષ છે. એનો મ્હોટો ભાગ આફ્રિકા ખંડમાંનથા જીનોવાના ટાલુમાં ઉગે છે. એનાં વૃક્ષમાંથી જે રસ નિકળે છે તેને ચંદુસ કહે છે, તે રંગે કિચીત લીલો પિળો હોય છે. ચંદુસમાંથી પોર્નિશ બનાવવામાં આવે છે. તેમજ તેનો મલમ તૈયાર કરવા માટે પણ ઉપયોગ થાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એને સફેદ ગમર કહે છે, એનો રસ આપધિ ઉપયોગમાં યોગ્ય છે.

ચંદરી—ગવાધીવરના રાજ્યમાંનો જીલ્લો. એને તાબે ૩૮૦ ગામો છે. ૧૮૬૦ માં કેલ-

કરાર પછી અત્રે બિટીશોની સત્તા સ્થાપન થયું છે.

મુખ્ય શહેર ચંદ્રેરી કિલ્લાવાળું છે, અને તે ગવાલીધરની દક્ષિણે ૧૦૫ મૈલ પર ને. આશીની દક્ષિણે ૧૭૦ તથા દિલ્લીની દક્ષિણે ૨૬૦ મૈલ પર છે. આખરે અકબરીમાં લખ્યા મુજબ આગળ અત્રે ૧૪૦૦૦ પથ્થરની બાંધણીનાં ધરો હતો, તેમજ ૩૮૪ બગીચા અને ૩૬૦ ધર્મશાળાઓ તથા ૧૦૦૦ મસ્જિદો હતી. અત્રેના કિલ્લાની આસપાસ રસ્તા ફોંધ તે હવે જગ્યા પર છે.

ચંદ્રેશીગઢ—આ કિલ્લો પનવેલ તાલુકામાં પનવેલની નૈઋત્યે ૧૦ મૈલ ઉપર ‘તામસઇ’ નામના ગામડામાં છે. આ કિલ્લો મલગમદ અને ‘પેબ’ કિલ્લાની વચ્ચે એક તેકડી ઉપર બાંધેલો છે. હાલમાં કિલ્લાની કિલ્લેબંદી બીલકુલ નથી. ઉપર માત્ર બે ટાંકી અને ૫૬ બાંજોનાં ધરોની નિશાનો છે. આ કિલ્લા વિષે કશી તવાગીખમાં નોંધ મળતી નથી.

ચંદ્રેલી વંશ—આ રાજવંશનો મુલક જોણુ કુતી અથવા જોળભુકિત છે, અને તેની રાજ્યધાની ‘મહોળ’ અથવા ‘મહોલ્સવ’નાં નામે જાણીતી છે. એની ઉત્તરે જમના નદી, દક્ષિણમાં કિયાન અથવા કેન નદી, પશ્ચિમે ધસાન નદી અને પૂર્વે વિંધા પર્વત છે. કેન નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહે છે તેથી આ પ્રદેશનો પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે વિભાગ બનેલાં છે. પશ્ચિમ વિભાગમાં રાજધાની, નગરો; મહોળ અને ખજુરાહો આવી જાય છે તેમજ પૂર્વ વિભાગમાં કલિંજર અને અજયગઢ મામના મહોટી કિલ્લાઓ છે. આ પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૦૦૦ મૈલ કરતાં વધુ હતું. ખજુરાહોમાં હજુ પણ બૈવ્ય દેવાલયોનાં સમૂહ આવી રહેલાં છે. તે ઉપરથી તેની ધનાઢ્યતા જણાય છે.

‘મહોળખંડ’ ઉપરથી જણાય છે કે આ ખંડના રાજા ચંદ્રવંશી છે, અને બનાસ

રાજ્યર હેમરાજની પુત્રી હેમાવતીનાથી તેઓની લગ્નિતિ છે,—એવી દંતકથા છે. પણ સિલા લેખોમાં તેમને ચંદ્રાત્રેય (ચંદ્રક આત્રેય) વંશના ગણે છે; અને એ લેખોથી ઉપરની ખીનાને કશી ટેકા મળતો નથી. આ રાજવંશની તર્વારીખ તેમના વખતનાં સુત્રા, ચાંદી, ત્રાંખાના સિક્કા મળ્યા ઉપરથી જણાય છે. એ રાજ્યના જડેલા સુત્રાના સિક્કાનું વજન ૬૨ મેન છે, ને ત્રાંખાના પણ તેવાજ મહોટા છે.

લીધેછે. વણકરો એતું સતરતું કાપક બોલરામાં ચંકવાની જગ્યામાં બેસી બનાવેછે. તેઓ અધારામાં વણેછે, કેમકે તેનીપર બહારની યુગની રચકણ પડે નહિ તેની સંભાળ લેવી પડેછે.

ચંદાર—એજ નામના ઇશ્વારનું મુખ્ય શેઠર, નારીકની ઉત્તર પૂર્વે ૪૦ મેનપર નેકડીની તળેટીમાં છે. થોડે વસ્તી ૪૮૯૨ની છે, તેમાં ૩૫૫૧ હિંદુ ને ૧૦૬૧ મોહમેદના છે. રેલ્વે સાધન નાખવા આગમજ અને ત્રાંચા પિત્તળનાં તથા લોહાના નાહનાં કારખાનાં હતા. અત્રે દર અડવાડીયે બનર બરાયછે. આ ગામ ૧૭૫૩માં હોયકરે વસાવી અત્રે પોતાની ખાનગી મીનકત ૧૮૧૮ સુધી રાખી હતી. અત્રેનો કિલ્લો ૩૯૫૪ ફીટ ઉંચો હોવાથી તે ગામમાં બંધ દેખાયછે. એના પ્રગણાનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૮ ચૌરસ મેન ને તેમાં વસ્તી ૫૦૮૫૬ની છે.

ચનામીયા—આ ચંદ્રબન્સી રજપૂતની જાત, જ્ઞેનપૂર તથા ગોરખપૂરમાં વસેછે.

ચંપકછંદ—પિંગળશાસ્ત્ર મુજબ ૮ તથા ૬ માત્રાની ૨ યતિયો, તેમાં ૨ ગુર અતે હોય તો ચંપકછંદ બનેછે.

ચંચુતી—એક જાતનાં નાહના છોડનું ફળ. પાલી તરફથી અજમેરમાં આણવામાં આવે છે. આ ફળ, દવા તથા યુગધી બનાવવાના ઉપયોગમાં આવેછે. એ તે તરફ ૧ ૩૫ીયે નેર વેચાયછે.

ચંપા—આફ્રિકાનાં લેગોસવાસુ મથક તરફ 'પેમો' નામની પ્રજામાં વસનાં યૂરપીયન તથા દેશીઓને આ વિચિત્ર રૂપ લાગુ પડે છે. આ દર્દનો હુમલો થતાં દર્દીનાં હાથ યુગનાં સંધાઓ, ગોટલાં તથા હાથ યુગના સંધાઓમાં ફાપારો થાય છે. તે ફાપારો ધીમે ધીમે વધવા માંડે છે, અને પછી તે ભાગપર સોજે અડે છે. વળી તે સોજવાથી ભાગપર કણ્ઠવરનાં ઇડા જેવે ફાંફાઓ ઉઠે છે. આ ફાંફાઓમાંથી અતિ ખરાબ પ્રકારની ગંધ મારતી રસી અને પડે વહે છે. આ રસી

વહેતાં રોગ વધવા માંડે છે, તથા દર્દીનો હાડકો કોહવાટ લાગુ પડે છે, જેથી થોડા વખતમાં તેનાં હાથ યુગ. બેકોળ બને છે.

ચંપા—હિંદમાં મોંગીરથી ૫૦ મેન આગમ ચંપા નગર હતું. હાલમાં જેને આગમપૂર કહેછે તેનું ચંપા એ પ્રજાનું નામ છે. એની રાજધાની ૭ મી સદીમાં ભાગીરથી કાંઠે એક નદીમાંના ટાપુની પચીસ મેન પશ્ચિમમાં હતી એમ લખેન જણાયેછે આ ઉપરથી તે તેકરી પથ્થરવાટની સામેના ખડકવાડા ટાપુવાડી હશે. પથ્થરવાટની પશ્ચિમે ૨૪ મેન પર હાલનું ભાવપૂર છે. ભાવપૂરની પશ્ચિમે અને પાસેજ ચંપાનગર અને ચંપાપુરી એવા બે ગામડાં છે. આ ઉપરથી ત્યાંજ પ્રાચીન કાળના અંગદેશનું ચંપાનગર હશે એમ સિદ્ધ થાયછે.

“એના રાજ્યની મર્યાદા તે વેળા ૬૬૭ મેન હતી.” આ ઉપરથી એની મીમા ઉત્તરે ભાગીરથી, પશ્ચિમે દિરપર પર્વતનું રાજ્ય, દક્ષિણે હામુદા નદી, અને પૂર્વે ગંગાની શાખા હશે. આટલા દેશનો ધેરાવો નકાશામાં ૪૨૦ મેસનો જણાયેછે.

મોંગીરનું રાજ્ય એક રાજાએ લીધું હતું એનું વર્ણન જડેછે, તે રાજા ચંપાનો હશે, અને એમ માની આ રાજ્યમાં મોંગીર અને પ્રવર્તું 'કાંકળેવ' એ પકડીયે તો ધેરાવો ખરાબર મળેછે.

અંગદેશ અને તેની રાજધાની ચંપા એનું વર્ણન રામાયણ તથા માહાભારતમાં અનેક ઠેકાણે આપેલું મળેછે. આ ચંપા નગરી ગંગાને કાંઠે હતી.

અંગદેશનું નામ પડતાનું કારણ રામાયણમાં કથા દ્વારાએ વર્ણવે છે. તે ઉપરથી

“અંગદેશની રાજધાની ચંપા નગરી હતી તે વિષેનું વર્ણન રામાયણ બાળકાંડ સર્ગ ૮, સ્લોક ૧૧; અને સર્ગ ૧૭ સ્લોક ૩૫ જુઓ. તેમજ ભારત વનપર્વ, અધ્યાય ૧૧૩, સ્લોક ૧૫ જુઓ. દસ કુમાર ચરિત્રમાં પણ અંગદેશની રાજધાની ચંપા નગરીને જણાવીછે.

સરયુ ગંગાના સંગમની ઉપર અંગદેશ નદિ
માનીયે તોડ ત્યાંથી તે પસરેલા હતો એમ
જણાયું છે. આ સંગમથી આવલપુર સુધી
૧૧૬૦ મૈલનું અંતર છે. પાંડવો તિરયાના
કરતી અંગદેશમાં પુગા ત્યારે તેમની કથામાં
દશરથનો મિત્ર 'લોમપાદ' એની કથા બની
(વનપર્ય અધ્યાય ૧૧૦ થી ૧૧૪ સુધી)
તે બેતાં ડોશિરી નદી એ પણ અંગદેશમાંજ
આવવા અંગદેશની તલન પાસે હતી એમ
મજબૂત જણાયું છે. ફૈસલિનો ગંગા સાથે મળે
આવલપુરની નીચે ગુમારે ૨૦થી ૨૫ મૈલ-
પર થયો હતો, ત્યારે આવલપુર પાસે ચંપા-
નગરી હતી એમ જે ઉપર જણાવ્યું છે તે
હિંદુ ધર્મ કથાઓ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે.
હવે જુએનના સમયમાં અંગદેશ સરયુના
સંગમ સુધી નહોતો, પણ પૂર્વે કોઈ આગલા
વખતમાં તે સરયુ અને ડોશિરી એમના સંગમ
વચ્ચે ગંગા ઉપર હતો એમ સ્પષ્ટ જણાયું છે,
ઉપર મોઢાંગીરી અથવા હાથનું મોંગીર એમ
જણાવ્યું અને ભીમ ગિરિજાથી નિકળી અંગ-
દેશમાં પ્રથમ જઈ પછી મોંગીરમાં ગયો
એમ વર્ણન મળે છે, અને તે પૂર્વે જતો હતો
ત્યારે અંગદેશની પૂર્વમાં મોંગીર હતું એમ
ખ્યાલમાં આવે છે. અને મોંગીર તો આવલપુરની

કુંતીને કુમારી અવસ્તામાં કહી નામે પુત્ર
થયો. તે તેણે પેઠીમાં સુઝી નદીમાં છોડ્યો. આ
પુત્ર રાધાને મળ્યો અને પછી તે અંગદેશનો
રાજા થયો. આ કથા જણાવી છે (જુઓ કહ્યું)
તે વેળા કુંતી પોતાના પિતા કુંતી લોખને વેર
હતી તેના રોહર પાસેની 'અશ્વત્થી' નદીમાં
તેણીએ પેઠી તરની મેલી હતી તે પેઠી કેમ કેમ
આગળ વધી પિની કથા હિંદુ ધર્મ કથા અંશમાં
પણ લીધે, આ ગંગા ઉપરથી જણાયું છે કુંતી
લોખની 'ગંગા'ની 'અશ્વત્થી' ને મળનારી
આશ્વત્થી નદીપર હતી 'અશ્વત્થી' ચર્મનાને મળે
છે, અને તે ગંગા સાથે મેડાયે. નંગાને કોઈ
અંગદેશ અને ચંપા નગરી હતી. આટલી
વાતો આ વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયું છે. વન
પર્ય અધ્યાય ૨૪-૧૧૩ અને ૮૫-૧૪ ઉપરથી
પણ ચંપા ગંગાને કોઈ હતું એમ સ્પષ્ટ
જણાયું છે.

પશ્ચિમે છે. પણ 'આ શકનું' સમાધાન કરી
શકાયો. ઉપરના અધ્યાયમાં જે દેશો છે તે
હવાય આગળ પીછળ લખ્યા હશે. તેમજ
ન હોય તોય ગ્રીન્ડિંગથી મોંગીર કરતાં
આવલપુર ઘણું લાંબે છે એમ નથી જ, અને
અંગદેશના ગંગા દક્ષિણમાં ઘણા પસરેલા
હમે તેને લીધે મગ્ય દેશમાંથી નિકળવા
પછી મોંગીરનું રાજ્ય પ્રથમ નદિ મળતાં
અંગદેશ પ્રથમ મળ્યો હશે, આથી ભિમ
પ્રથમ ત્યાં ગયો અને પછી પાછો વળી
મોંગીર ગયો હશે એ સંભવિત છે. આ સ્વયં
અનુમાનો જુલ ભયાં અપૂર્યે તો મોંગીર
અને ચંપા એમનાં સ્થાનોનો નિર્ણય ક્યો
છે; તેમાંનું એક અનુમાન બોલું દર્શાવે.

ચંપાનગરી આવલ પુર પાસે હાલની ચંપા
નગરી પાસે હતું એ વાતને ભારતીય
અથોથી પુષ્ટી મળે છે. ત્યારે મોંગીર એ મોઢા-
ંગીર કરતાં આવલપુર પાસે ચંપાનગરી
હતી એ ધ્યાનમાં ઉતરે તેવું છે.

શ્રી રામચંદ્રજીના મહત્વમાં અંગદેશ સર-
યુ સુધી હતો, પણ પાંડવોના સમયમાં તેની
પશ્ચિમ ભિમા તેની નીચે હતી એમ જણાય
છે, કારણ 'વિદેહ દેશ' જતી ભિમ ભાગી-
રથીની દક્ષિણે આવ્યો ત્યારે તેને પ્રથમ
અંગદેશ નદિ મળતા તે પ્રથમ મગ્યમાં
ગયો. માત્ર સદીમાં પણ તેની એવીજ
સ્થિતિ હતી એ પ્રથમ જોયું છે.

ચંપા—અથવા ચંપાવતી યા ચંપા. રાવી
નદીના ઉગમ પ્રદેશ અને ચિનાબ નદીના
ઉપરના ભાગના દરમ્યાનનો જે ટાપુ તે,
એનું 'ચંપા' નામ પ્રાચીન કાળથી ચાલુ
પ્રચારમાં છે. તે આગમન એની રાજધાની
જુદીય નદીપર 'વર્મપુર' અથવા 'વર્માવર'
એ હતું, વર્મપુરી જગ્યાપર હજી દેવતાક
એક સુંદર મંદીરો અને એક ગંગવર
પિત્તળનો નંદી છે, દેવળમાંના લેખ ઉપરથી
તે ૯ અથવા ૧૦મી સદીનાં હશે એમ
જણાયું છે. પ્રાચીન ચંપાવતી રોહર એવું
હેમણે હતું એમ ત્યાંના વતનીઓ કહે છે.

આ ચંપાવતી શેહેર, ચંપાના 'શાલ' રાજના કુર્બરે ચંપાદેવીના માનાયે વસાવ્યું, આથી તેને ચંપાવતી એ નામ પડ્યું.

રાજ તરંગીણીમાં આ સંસ્થાનને 'ચંપા' નામથી અનેક ઠેકાણે લેખેલું છે, અને તે દરેકને ચંપાની વંશાવળી સાથે જોડેલું છે.

ઇ. સ. ૧૦૨૮ માં કાશમિરના અનંત રાજાએ ચંપા પ્રાંત પર સ્વારી કરી ત્યાંના શાલ રાજાને મારી નાખ્યો, પણ પછી કેટલીક સુદતા પછી કાશમિરના રાજાએ ચંપાવતીના રાજાથી શરીર સંબંધ કિંધાથી બેઠક ધરાવ્યા વગેરે સુદે થઈ હતી, મહુ પ્રીત તવારીખ નવેશો શાલ રાજા ઉપલી લક્ષ્મમાં માર્યો ગયો હતો એમ જણાવી તેના પુત્રે ચંપાપુરને નવી રાજધાની બનાવી દેવીના નામ ઉપરથી ચંપા નગરી નામ રાખ્યું હતું. પણ હાલમાં તે ત્યાં ચંપાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે પછી કાશમિરના રાજાએ ચંપાના રાજાકતા સાથે વિવાહ સંબંધ બેડી (રાજતરંગીણી ૭.૨૧૮.૫૮૯, ૧૫૨૦) સુદે કરી હતી, તે પછી મુમલમાનોની સ્વારીઓથી તે સ્વતંત્ર થયું. પણ ૧૯ મી સદીમાં શુવાનસીંગે તે છતી ધીણે ત્યાંવેર સ્વતંત્રજ હતું.

ચંપા—મધ્ય હિંદમાં બિલાસપુર જિલ્લાની એક જમીનદારી. ક્ષેત્રફળ ૧૨૦ ચોરસ મેલ છે. તેમાં ૬૫ ગામડાં અને તેમાં ૬૩૭૭ મકાનો છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૨૩૮૧૯૧ની હતી. જેમાં ૧૧૭૧૬ પુરુષો અને ૧૨૧૦૩ સ્ત્રીઓ હતી. સુખ્ય શેહેર ચંપા છે, જ્યાં શાલના વંશકરોનો ધંધો મારો સાથે છે.

ચંપા—કોબોડીધામાં આ એક પ્રાંત કોબીન માંધનાની સત્તા તળે છે. ૧૫ મી સદીમાં મલાઈ અને જાવાની સત્તા તળે હતું, અને એજ સદીની અધવચમાં જાવાની એક શાહાનંદે રાણી તરીકે સંભાવન થઈ હતી. અનામી ભાષામાં અત્રેની પ્રાંતને 'લોપ' કહે છે, અને તેઓ સુદ તથા જૈન ધર્મ

પંથ પ્રાપ્ત છે. પુરાણ જમાનામાં ચંપાની સત્તા પેશુ તથા ચીનની સરદાર ઉપર બળવાન ગણાઈ હતી.

ચંપાછટ—હિંદુઓનું આ જાત, મગસર શુદ્ધ ૧ થી શુદ્ધ ૬ સુધી, કેટલાક જાત ચંપામાં મગસર શુદ્ધ ૬ ની પેડે, ભાદરવા શુદ્ધ ૬ ને પણ ચંપાછટમાં ગણી છે, અને તે બંને દિસોપર કરવાની વિધિ એક સરખી છે. ચંપાછટનું મહાત્મ મહાદારી મહાત્મમાં વંચુ છે. જલ્લાંડ પુરાણમાં એવું લખેલું છે કે "શેકરે મયાસર નામે ત્રણ શેહેરો બાળી નાખ્યાં, અને તેમાં સુ-માલ નામનો અસુર બળી મર્યો. તે રાક્ષસને મલ્લ અને મણી નામના બે પુત્રો હતા, જેઓએ પોતાના બાપનાં અકાળ મરણથી દુઃખી થઈ ૫૦૦૦ વર્ષ સુધી અંશુકા ઉપર ઉભા રહી તપ કર્યું. જલ્લાએ પ્રસન્ન થઈ તે બંને ભાઈઓને વંદન આપ્યા પછી તેઓએ દેવ તથા સપ્તઋષિ વગેરેને પિંડવા માંડ્યા. તે ઉપરથી દેવો અંકરને શરણે ગયા, અને તેમણે આતંક અવતાર ધારણ કરી તે બંને રાક્ષસોને મારી નાખ્યા.

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં આ તેહેવાર મહોટી ધામધુમથી પાળે છે. સુખ્ય કરી જોશુરીમાં ખડેબાવું મંદીર છે ત્યાં આ તિથિ પર મહોટી જાત્રા ભરાય છે.

ચંપાતી—આ બાવાની રોટલી ઘઉંનાં ચાટા-માંથી બનાવવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૬૫૭ ના બળવાની ચી મારી મુકવા માટે મામેગાજ ચંપાતીઓ નહિ જણાવવા સમયે એ બળવાની એક નિશાની તરીકે વેહેલી એટી વેળા ચોક્કસ દિવસે બહુ ઉઠાવ્યું હતું આ ચંપાતી વિશેનો ખાનગી બેદ કદી જોહેરમાં ખુવાસા સાથે ખાંચે નથી.

ચંપારણ—બંગાલ ઇલાકામાંનો જિલ્લો. ઉત્તરે નેપાળ, પૂર્વે સુરુદરપુર, દક્ષિણે સુરુદરપુર અને સારણ, પશ્ચિમે ગોરખપુર. ક્ષેત્રફળ ૩૫૩૧ ચોરસ મેલ છે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૧૪૪૦૮૧૫ ની હતી. તેમાં ૪૯,૭,૪૫૧

છે. એની ઉત્તર પશ્ચિમે કાશ્મિરનું રાજ્ય, પૂર્વે અને ઉત્તર પૂર્વે લંબાકા અને દક્ષિણ અને દક્ષિણ પૂર્વે કાશ્મિર તથા ચુદાસપુર છે. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૨,૧૫૭૭૩ની હતી. અત્રેની પ્રતિબેલીવાડી તથા ભરવાડોના ધંધા કરેછે. અત્રેની લોક વસ્તીમાં ૧,૦૮,૩૭૭ હિંદુ, ૧૮૫૬ મોહમ્મદન, ૩૮૫ બુદ્ધિસ્ત અને ૭૨ શિખ તથા ૮૦ ખ્રિસ્તીઓ છે. મહાડોપર ધણોપરો ખરફ વરમેછે. આ રાજ્યમાંથી રાવી અને ચીનાબ નદીઓ જંગલમાંથી વહેતી હોવાથી ત્યાં ઈમારતી લાકડાં મહોટા જગ્યામાં મળેછે. બ્રિટીશ સરકારને અત્રેના જંગલમાંના ઇમારતી લાકડાંથી દર વર્ષે ૧૦,૦૦૦ પૌડથી ૨૦,૦૦૦ પૌડની ઉપજ થાયછે.

૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૧૨૪૦૩૨ની હતી. વાર્ષિક પેદાશ રૂપા ૩,૫૦,૦૦૦ ની ઉપજેછે, તેમાંથી બ્રિટીશ સરકારને રૂપ૦૦૦ ખંડણીના ભરવા પડેછે અત્રેની જમીનનાં રસાળપણને લીધે તેમાં ચાહ, ઘઉં, જાજરી, કઠોળ, મકાઈ વગેરે પાકેછે. તેમજ ખનીજ પદાર્થોમાં તાંબુ, બોક્ષ્ટ ને રસેટનાં પથ્થર પ્રચલ્લ જડેછે. રાજ્યના લશકરમાં પેદા ૧૬૦ ને ૪ તોપા છે.

અંબાની આબોહવા ચાહની ખેતી લાયકની છે. અત્રેના જંગલમાં શેકારે પ્રચલ્લ મળેછે; ત્યાં મૂગ હરણુ પણ જડેછે, છતાં તેનો શેકાર કરવાની સખત મનાય છે. ચંબા તથા લાહુલની તળેટીમાં તીમેટના બગેલાં ધણુ જડેછે.

હાલનો ચંબાનો રુખ સ્વામિસિંહ ૧૮૬૬ માં જનમ્યો હતો. ૧૮૮૧માં રાજ્યની ઉપજ ૨૪,૦૦૦ પૌડની હતી. પંજાબના સરદારોમાં અત્રેના રાજાની પદ્ધિ ૧૫ મી છે. તેમને બ્રિટીશ દરમાં ૧૫ તોપોનું માન આપવામાં આવેછે. આ રાજ્ય બ્રિટીશ આશ્રય તળે ૧૮૪૬ માં આવ્યું. આગળ એ કાશ્મીરને તાબેનું રાજ્ય હતું. પણ ૧૮૪૭ના ક્રોડકરાર પછી બ્રિટીશોએ આશ્રયમાં લીધું.

ઉપવાંતુ મુખ્ય શહેર ચંબામાં લોક વસ્તી ૫૨૧૮ની છે, તેમાં ૭૪૮૮ હિંદુ, ૩૦૪૩ શિખ, અને ૫૫ પરકોમના હતા. શહેરમાં કાપડ, લોહકામ, લેલ, ચામડાં, તેમજના વગેરેના મુખ્ય વેપાર ચાલેછે.

ચંબા—ગુદ્ડે—કાંચાના પ્રદેશમાં વસ્તી પ્રજા. ચંબા પર્વતની તળેટીમાં વમેડે. તેઓ પોતાને રજપૂત તરીકે ઓળખાવેછે. આ કામ યુરપિયને જેવી આંખવેર તાલેલી ટોપી પહેરેછે. તેઓ કીંગણ, જળીયા અને રાકેડી બાંધનારા છે. આગળ તેઓમાં જતીભેદપણ નહોતું પણ હિંદુઓ સાથના સંબંધથી તેઓમાં હવે જતી ભેદ વધ્યોછે.

ચંબેલી—એનો વેચો અતિ મહોટા થાયછે. કેટલાક વૃષ્ટપર ચંબેલીના વિશાળ વેલા ફરી વળેલા હોયછે. એનાં પાંદડાં ધોળાં પણ નાચુક ને મુગધી હોયછે, એનાં પાંદડાંનો રસ પ્રજ્વલોધક છે. દાદર તથા ચાંદી ઉપર એના મૂળ ઘણી ચોપડવાથી આરામ થાયછે. જખમ ઉપર એનાં પાંદડાંની ચેપલી બાંધવાથી રજ આવેછે.

ચંબેગમ—મલગારના સમુદ્ર કાંઠાપર આ અતી મુંદર વૃક્ષ ૨૦ થી ૨૫ ફીટ વધેછે એનું લોકુ ૧૮ ઇંચ ઘેરાવામાં હોયછે. આ વૃક્ષપર ઉમતાં ગોલ ફળો તે તરફની પ્રજા આપધિ ઉપયોગમાં લીધેછે.

ચમક—(જુઓ ધનુરવા.)

ચમખમખકાર—મહાસથી ૧૪ મેવપરનો એક મંભવર તથાવ. આ તક્તવ કોઈએક આગલા રાજાએ બધાએ હતો. એનું શેત્રફળ ૪૬૪૮ એકર અથવા ૭૨૬ ચૌરસ મેલ છે. હાલમાં એમાં ૫૭૨૯ એકરનાં વિસ્તારમાં પાણી ફેંકે છે. આ નેચોવન ૧૯ મી નદીમાં બીટીગોએ સમારી મુકાવો હતો.

ચમરી—ચમરી. આ વસ્તુ ધણુકરી પીજાની, ચંદનના લાકડાંની, ધોળાના ગાલની, અથવા ધામની બનાવેછે. મુખ્ય કરી દેવ તાએ માટે બનાવવામાં આવતી ચમરી.

લીખે તરફના ગોધાના બાલની જનવેહે. આગળ લઘુક ધોડાઓના કપાળ ઉપર નાદની ચમરી લટકાવી મળુગારવામાં આવનાર હતા. તેમજ લઘુકના વાવટાપર પણ ચમરીનો સળગાર કરવામાં આવતો હતો.

અમર—(જુઓ અમર ને અમર.)

અમરેરકલ—બુદ્ધિરતોનો એક ધર્મ સંબંધી નાચ. પેદાનમાં ધર્મ સંબંધી સરઘસ દરમ્યાન ભાષિદો આ નાચ કરે છે, અને તે બે દિવસપર ચાલુ રહે છે. ચીનમાં એને 'ટીગેટ' કહે છે.

અમાર—મોચી. દિંદમાં આ ચાતી નીચ વર્ણુ ગણાય છે. ઉત્તર દિંદુસ્તાનમાં વસતી અમાર જાતની ૭ શાખા બનેલી છે. જાતુઆ, કાએન, દારીસ, જયસવારા, કોશિઆ, અઝીમશુરહા, અને ધેરઅમાર. જાતુઆ અમારની શાખા દિંદી, ઉત્તર પશ્ચિમમાં, રેદિવખંડમાં મધ્ય દુઆખનાં ઉપના ભાગમાં વસે છે. કાએન અમારની જાત જુદેલખંડ તથા આમરમાં, કોદિલ અમાર નીચલા દુઆખમાં, જય સ્વારી અલાદેખાદથી જોનપુર, મીરઝાપુર અને જનારસથી તે સમદપુર સુધી વસે છે, કોશિઆ અમાર ગાઝીપુરમાં અને ખીહારમાં, અઝીમ શુરહા જોરખપુર તથા અઝીમધરમાં અને દાચી અમાર આંદમાં વસે છે. આ જાતવાળા અપસમાં જોગન તથા લગ્ન વ્યવહાર રાખતાં નથી. હેલ્લી શાખા વણકરનો ધંધો કરે છે.

દિંદુસ્તાનમાં આ કોમ ખીજ કોમને અંકુશી સકશે નથી, અને તેથી તેઓ નીચ વર્ણુનાં ગણાય છે. એઓ વિશે કહેવત છે કે કાલા બ્રાહ્મણ ગોરા અમાર ઈનકે સાથ જુ ઉતરે પાર.

માને કાળા બ્રાહ્મણ તથા ગોરા અમાર સાથે નાચમાં બેસી પાર ઉતરી સકશે નહિ. આટલું તેમના વિશે હલકું મત જણાવવામાં આવે છે.

મધ્ય દિંદુસ્તાનમાં હાલમાં અમારો સત્તામાંની પંથમાં દાખલ થયા છે.

દક્ષિણ દિંદુસ્તાનમાં અમારોનો પેશો અમારમાં સાફ કરવાનો તથા છુટ રીયવાનો છે. તેમનાં મથક ધણું દરી અમની બદાર હોય છે અને તેઓનો રહેવાસ ધણો અસ્વચ્છ હોય છે. આ કોમનો બીજો ધંધો સીંગડાં, હાડકાં તથા બદલાદનો પણ છે. તેઓ રબી કાળા, કીમણા, કોમ ધર્મવાળાં, તે અમળ હોય છે. તેમના ફેલકાક જુદા પથીઓ મુએલા ટોરોનું ખાસ ખાય છે ત્યારે લગ્ન મળના ખાતા નથી. તેઓ મામહારી દિંદુ ટોરા છતાં ગામાસ ખાતા નથી પણ નીચ વર્ણુના અમાર ગોમાસ ખાય છે.

મહુરા તરફના અમારો ટોપકી, ચટાક વગેરે કાપડ વણવાનું કામ કરે છે. ઉત્તર દિંદુસ્તાન અને જમાલમાં અમારું ફળવવાનો ધંધો કરે છે. તેમજ તેઓ હારનેસ અને છુટ ઉત્તમ તદ્દાના જનાવી જાહે છે.

જુદેલા અમાર ખીડી બનાવવાનો ધંધો કરે છે. મરાઠાં અમાર જોડ વગેરે રીયવાનો ઉદ્યોગ કરે છે. માંગ અમાર ચપલ બનાવે છે. મુસલમાન અમાર પુસ્તકો બાંધવાનું કામ કરે છે. કચ્છી અમાર જોડ રીયવાનો ઉદ્યોગ કરે છે.

ઓરંગાબાદ તરફના અમાર સીતળા તથા મરીઆઈનાં જડત મણાય છે, તેઓ મુચાખાક રળને અગ્નિદાહ આપે છે. છતિસગઢ તરફ વસતા અમારો ખેતીવાડીનો પેશો કરે છે, અને તેઓ સતનામી પંથ પાળે છે.

જુજરાતનાં અમાર બ્રાહ્મણની સાધારણ કિંયા પાળે છે. તેઓ કાળટિયા બ્રાહ્મણ કે ગરગો પુછી, હાકરંતું નામ પાડે છે, ચાંચો દરી તેસવાળ કરે છે, ૧૨,૧૬ લગીમાં હાકરંતું પુરણાવે છે, ને ખીજ બ્રાહ્મણને મળતી દિવાકમ કરે છે.

અમિહા—ઉત્તર અને પૂર્વ ચિત્તાગોંગમાં વસતી પ્રમ. એઓ કુદરતી નીચળા પ્રદેશમાં મંદાડની તળેટીવાલા મેદાનેમાં વસે છે. એમનાં નાક પોહળાં, નાદની આંખો, પોહળાં મોહડાં અને 'નાગા' પ્રભૃતી દેખાવમાં તદન જુદા હોય છે.

અંમેલી—એનું ઝાડ વેળા પ્રમાણે પસરેછે. એને જાળનાં કુવ જેવી મુખથી આવેછે એના નાદનાં કુવો આગરત માંસમાં ઉમે. એનાં પાંદડાં જુદાં જેવાં સફેદ અમ્મે નાદનાં હોયછે. એના વેલાને વર્માદની સરખાતામાં જાટવાં પડેછે. નવું ઝાડ કવમના કટકાં રાખ્યાથી થાયછે. એ સાધારણ જાતની જાળીનમાં પણ ઉમેછે. એની પર ૮ દિવસ આંતર પાળી રીપનું પડેછે. એના કુવનું તેજ બનેછે.

અયતપત—દક્ષિણ આફ્રિકામાંનું આ કિલ્લાવાનુ ગામ છે. ૧૭૯૦ સુધી અત્રેનો કિલ્લો મરાઠાઓ દરતક હતો; તે પછી દિલ્લી પતીને હસ્તક થયો હતો. ૧૭૫૦માં શાહ નવાઝ ખાને એમાં આશ્રય લીધો હતો, પણ તે પછી ફ્રેન્ચોને દરતક થયો હતો. તે પછી ફરી મરાઠાઓને હાથ ગયો ને ૧૭૫૭માં ફરી ફ્રેન્ચોએ છતી લીધો. પણ તે પછી ૩ વર્ષ બાંધવાસની લડાઈથી બિટીરોને તાબે થયો; ૧૭૮૨માં દેદરઅલીએ બિટીરો સાથે લગાઈ કરી, તે પછી મરાઠાઓ સાથળાં કરારથી આ કિલ્લો તેમને આપી બાલાચાટખાને કમબખતો કિલ્લો બિટીરોએ લીધો હતો. આ કિલ્લો ૫૮૦ ચાર્ડ લાંબો ને ૪૩૦ ચાર્ડ પોહજો છે. તેની આસપાસ ૧૪ બુરજો છે.

અયમ્માર—જેઠસવેમના નાશ પછી નદારીને જે ધન્યા જ્યુ ટોળા અરબસ્તાન જઈ વસ્યા તે પાછળથી પર ધર્મમાં દાખલ થયા તેમનું નામ. અરબસ્તાનમાં આ ટોળાથી વસાયું એક ગામ છે. આ ગામ ઇ. સ. ૬૨૭માં મોહમ્દે છતી લીધું હતું. આ અયમ્માર ગામ મદીના પાસેછે. અત્રે વસ્તા અયમ્મારેને ઝોમરે, સિરીયા તરફ હાંકી મેળવા હતા. હિજામાં ખુલ્લુ અગળ ખ્રિસ્તી રાજ્યસત્તા ૬૬૦ વર્ષ પર કાયમ હતો.

અયવન—દિંદુ ધર્મમાં મુજબ વારણિ બ્રહ્મા ૭ પુત્રમાંનો એક, એનું અયવન નામ પડવાનું કારણ એ કે જુનુની પત્નિ પુત્રોમાં ગર્ભાણી હતી ત્યારે તેને એક રાક્ષસ ઉડાવી લઈ નહાસનો હતો, તેટલાં તે માર્ગમાં

પ્રયત્ન થતાં (ગર્ભની અવૃત્તિ થવાથી) તેનું નામ (અયવન) પડ્યું, ને તે પછી પુત્રોમાં પોતાને ધરે ગાઇ.

એ માહાત્માની હોવાથી એને એવી તપશ્ચર્યા આરમિ કે વર્ષાદવા વેદનાથી એની ઉપર રેતીનાં પડો બંધાઈ ગયાં અને એ માહે દટાઈ ગયો. એક ગમે તે જગે સર્વાતી રાજ પેતાની ૪૦૦૦ સ્ત્રીઓ તથા લશ્કર સાથે આવી ગયાં; ત્યારે તેની પુત્રા 'સુન્ધ્યા'એ રમતાં રમતાં અયવનનાં પગ ઉપર થએલા દગજાપર રમવા લાગી, તેટલાં એક દેહાણનાં છિન્નમાંથી સમાધિત થએલા અયવનનાં નેત્ર જણાતાં તે શું સ્ત્રી છે તે જોવાની ઉત્કટથી લાંબા સમયીયા તેમાં મોહ્યા. જેથી તેમાંથી લોહી નિકળ્યું. આવી સુન્ધ્યા ધમરાઈને જાવણીમાં ગઈ. પણ તે તરફ અયવનની આંખો અપંગ થવાથી રાજાનાં સંન્યમાં મર્ડી ફાટી. આવો મામલો જોઈ સુન્ધ્યાએ સર્વળીના પિતાને જણાવતાં તેણે પેયો દમયો ખણાવી અયવનને બહાર કાઢી તેની પ્રાર્થના કરી કેાપ સમાવવા હતું. અયવને સુન્ધ્યાને લગનમાં લઈ સર્વઉપરથી દુખ ટાળ્યું. સર્વાતી રાજ સુન્ધ્યાને અયવન પાસે મેલી પોતે પોતાને દેશ ગયો.

સુન્ધ્યાએ પતિને પોતાની જ અટકચાળી માલથી પિઠા થવાને લીધે તેની અત્યંત માવજત કરવા લાગી. તેટલાં અશ્વનીકુમારે આવી સુન્ધ્યાનું પતિવ્રતપણું અજાણવા તહેવાર રીને તેને મોદપાશમાં લેવા માંડી પણ તેણીએ તેને તુરંતજાતી, અશ્વની કુમાર અયવનને આથે લઈ સરોવરમાં નીહવા ગયો, જ્યાં અયવન પૂર્વરૂપ નેનામાં જુલમ્ડ બન્યો. અયવનથી સુન્ધ્યાને પ્રભતિ નામે પુત્ર થયો હતો.

(૨) પુરુષોત્તમન અઞ્જમીદ રાજ. તેના મુધનું નામે રાજનો પૌત્ર અને સુહોત્ર રાજનો પુત્ર.

અયૂલાન—ચીનમાં આ એક પ્રકારના નાદનો પુત્ર ઝાડ ઉપરના કીણા કુલનું નામ.

પુત્રને એકસ નાનની ચાહે સાથે જંગવામાં આવે છે. એ વેપારમાં અગત્યની ઝીજ ગણાય છે. એના એળથી ચાહમાં સ્વાદ વધે છે. પણ તે માધી પડે છે.

ચુરસેન—ચુરસેન આયિપેલેગોને લગતો પ્રાંત, ચીનાઇ સમુદ્ર કાંઠે નીંગપો ખાસે છે. એનું કુળ ૨૩૦ ચારમ મેલ છે. વસ્તી ૨,૦૦,૦૦૦ થી ૨,૫૦,૦૦૦ની છે. આ પ્રાંત જો કે બહાડી છે, તે છતાં હલુકા છે. એનું રાજધાની શેઠર 'હોંગકાર'માં વસ્તી ૪૦,૦૦૦ની છે, અને તે બંદરવાણું શેઠર છે. અત્રેના ટાપુ પર બુધના મુર્તિવાસા અનેક મંદીરાં છે.

ચુદાડી ફ્રાન્કસ—આ શિવદીશ શેઠર ન્યુ-એટલની ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૮ મેલ ઉપર છે. એ સમુદ્ર સપાટીથી ૩૨૫૪ ફીટ ઉપર છે. ૨૦૦ વર્ષ થયાં આ ગામ ધણિયાલના કારખાના માટે જાણીતું છે. ૧૮૩૪ માં વસ્તી ૬૫૦૦ ની અને ૧૮૮૮ માં વસ્તી ૨૫૬૦૩ ની હતી.

ચર—પંજબમાં રહેતી યોગી જાતની પ્રજા. આ પ્રજાનો મોટો ભાગ નાનકો પંથ પાળે છે. એમને રંગરેથિય અથવા મઝહબી શીખ કહે છે.

ચરખારી—બ્રિટીશ કિંગ્ડમને તાબેનું આ દેશી રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮૬૧ ચારસ મેલ છે, તેની ઉત્તરે સુરેશ સંરથાન, નેપાલે બલીપુરા, આગિ બુલે પટ્ટરી દેશ અને દક્ષિણે ચુરી-હર સંરથાન છે. ૧૮૮૧ માં લોકવસ્તી ૧,૪૩,૦૧૫ ની હતી. તેમાં ૧૩૫૬૩૫ હિંદુ, ૬૨૭૦ મોહમ્મેદો તથા ૧૦૦ જૈનો છે. એમાં ૨૮૭ ગામો છે; જે ગામોમાં ૨૪૨૫૪ મંદીરો છે. લોકવસ્તી દર ચારસ મેલે ૧૮૧ ની છે. રાજ્યની વાર્ષિક ઉપજ ૫૦૦૦૦૦ ની ઉપજે છે. દેશનો મુખ્ય ભાગ સપાટ હોવાથી ફળદ્રુપ છે, અને જંગલ રહિત છે. મુખ્ય ઉપજ ગઉ, વાવર, બાજરી, તલ, અળશી, શેરડી, તંબાકુ, ગળી અને તમામ જાતના ઢોળાની છે. મુખ્ય વસ્તી બુદ્ધવા રજપૂત,

ચુરખર અને આંહરની છે. તેઓની ભાષા બુદ્ધી છે.

રાજ્યને તાબે ૨૨૦ ચાર ને ૨૦૮૦ પ્વાલ, ૩૨ તોપો અને ૧૩૧ ગોલ્દાનો છે. અત્રેના રાજ્યકર્તા સર્વેયમી બુદ્ધવા મતના રક્ષિત હાથ તે માહારાજના એલકામથી જોળખાય છે. દાસના રાજ્ય લખાસંદેવ છત્રસાલનાં વડા છે. રાજ્યને ૧૧ તોપનું માન બ્રિટીશ હાવણીમાં મળે છે.

ઉપલા રાજ્યનું રાજ્યધાની શેઠર ચરખારી ગવાલીવરથી બંદાની વચ્ચે બંદાની ૪૨ મેલ પર છે. આ ગામ ઉચા ટેકડા રોડી જગ્યા ઉપર દિલ્લા સાથે છે. આ કિલ્લા પર દાર્યા ઉપર બેસી ટેકડીવાળા ભાગપરથી ચઢી ચકાવ તેવી સીડીઓનો માર્ગ બનાવેલા છે.

ચરગાખાર—લીમડીમાં ખ્ર.સ ૧૭૭૮માં આ 'ખાર' એક પ્રકારની મટોડીમાથી બનાવવામાં આવતો હતો. એની માટી લીંબડીથી ૪ મેલ દુરથી ખોદી વાહાણોમાં લાવી તે માટીને ત્રાંબાની કથરાટમાં ભરી, તેની ઉપર મુનાની દાક બંધરાવી કથરાટને એક ચોખટ બળતી તલેણી ઉપર મેળવતા, કથરાટની તળે એક કાણું રાખી ત્યાં આગળ એક ત્રાંબાની નળીનો એક છેડો વળગાવતા. નળીનો બીજો છેડો ડેગમાં પડતો, કથરાટમાંની મટોડી જેમ જેમ ગરમ થતી તેમ તેમ તેમાંથી ખાર પિગળીને નળામાંથી પેલા ડેગમાં પડતો, અને ત્યાં તે બધાતો. આ ખાર અત્યંત ભર્ય અને ફીનારાના ભાગથી દૂર આવેલા સુલકેમાં 'મોહસતા' હતા. ખુદ લીમડીમાં આ એક ખૂબ ખાસો આવ ૨. ૬ ઉપજતો હતો.

ચર્ચરી—અથવા ચર્ચરી છંદ. ૧ હો તે છેલ્લો રંગણ, ૨ જો સમણ, ૩ જો ને ૪ થો જગણ, ૫ મો ભગણ હોય તે ચર્ચરી છંદ. એમાં ૧૦ તથા ૬ આકારે વિસામો આવે છે.

ચર્દ—આદમાંનું એક પ્રગણ. એની ઉત્તરે નેપાલનું રાજ્ય, રવેલીગા પ્રગણ અને દક્ષિણ પશ્ચિમે નાનપારા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૦૬

ચારમ' મેન છે, તેમાં ૧૪૨ ચારસ મલ જમીન ખેતીવાડી'માં રોકાયેલી છે. તેનું વાર્ષિક મેહેસુલ ૧૩૨૫૩ 'પૌંડનું' ઉપજે છે. લોક વસ્તી ૭૬૦૧૮ ની છે. તેમાં ૩૯૩૧૫ પુરૂષો અને ૩૬૭૦૩ સ્ત્રીઓ છે. પ્રગણામાં ૭૩ ગામે છે.

ચરનદાસ—આ ચરનદાસી પંથના સ્થાપકો જન્મ ૪૦ સં ૧૭૦૩ માં અવવાર પાસે 'દેહરા' મા થયે હતો. બાળવયમાં એ દિલ્હી જઈ રહ્યો હતો. એ એક ઉત્તમ ગદ્યકો હતા. મરણ ૪૦ સં ૧૭૮૨ માં નીપજ્યું હતું. એ બીજા આશ્રમગીરના સમયમાં હતો. એની પેઢેલી એડી એનીજ બેહેન શાહાઈબાઈ હતી. આ પંથમાં કૃષ્ણ તથા શાધાને પૂજ્ય ગણવામાં આવ્યા છે. દિલ્હીમાં ચરનદાસની સમાધી છે, જ્યાં તેના ભાવિકો ચાલુ દર્શને જાય છે.

ચરખી—આ પદાર્થ શરીરનાં ઘણા ભાગમાં હોય છે. તે ઘણું હરીને સયોજકની સાથે લેવામાં આવે છે. સયોજકમાં પિણા રંગના લોચા ચરખીના હોય છે. ચરખી કાંમોન અને હાઈડ્રોજનની બને છે શરીરને બરાબર કમરત નહિ હોય તો ચરખી વધે છે

જંગલના જનવરનાં ગોરતમાં, પાણેનાં જનવરોનાં ગોશ કરતાં, ઓછી ચરખી હોય છે. જનવરમા ચરખીનો ભાગ વધારે હોય છે, તે જનવરોને ખાનારાઓ પસંદ કરે છે. બીજ અને મટન જે બનદરમાંથી મળે છે તેમાં તેના વજનનો ચોથો ભાગ ચરખી હોય છે. ૧૦૦ રતલ ગોશમાં 'મરક્યુલીન' તથા ચર્ખી વગેરે નીચલા કોઠામાં જણાવ્યા મુજબ હોય છે.

વરત

રતલ.

મરક્યુલીન ... '... ... ૬૩

ચરખી... ... ૩૦

જૂદી જૂદી જાતનાં નીમક તથા લોહી ૭

૧૦૦

કેટલેક દરજ્જે ગોશ્તમાંનો ચરખીનો આગ મળેપ ખોરાકમાંના સ્થાવરી જંગો

પુરી પાડે છે. મરધીમાં 'મટન' કરતાં પણ ચરખી ઓછી હોય છે.

ગોશ ગાવમાં મરક્યુલીન, હોય છે, પણ ચરખી જૂદા જૂદા પ્રમાણમાં હોય છે. જે ગોશમાં ચરખીનો ભાગ ઓછો હોય છે તેમાં પકાવતી વેળા ચર્ખી જેવાં પદાર્થો ભેળાં પડે છે; જે તેમાં રહેલી ચરખીની ખોટ પુરી પાડે છે; કાંઈ જાતની માછલીમા ચરખી ઓછી હોય ત્યારે તેને ધી અથા તૈવમા પકાવવી પડે છે; પણ 'હેરિંગ, સાલમન અને ઇલ્ડ્રે' ચરખી વધારે હોવાથી તે પોતાનીજ ચરખીમાં તળી ચકાવે છે.

ચર્મપત્તી—ભારત વર્ષમાંની એક નદી. એ કુતિરાજીની દક્ષિણે છે. રવિદેવ રાજાના યુગમાં જે પથ માંચા ગયા તેમના ચર્મમાથી જે રકન પ્રવાહ નિકળ્યો તેમાંથી આ નદી ઉત્પન્ન થઈ હતી; તેથી તેનું નામ ચર્મપત્તિ પડ્યું. હાલમાં આ નદી જળ રૂપે. (ભારત આદિ-પર્વ અ. ૨૯.)

ચોરેન્થસ ઓન્થ સેનાલિસ—જવામાં આ ઝાડ ૧૫૦૦ ફીટની ઉંચાઈવાળા ભાગમાં ૩ થી ૪ ફીટ ઝાડી આકારે ઉગે છે. એનાં મૂળીયાં જલદી સુકાય જાય છે અને તે સ્ત્રીપથિ ઉપચારમાં ઉપયોગી છે. સહિય ૭૫૨ ને ઘણાં બહારીર ગણાય છે. આ મૂળીયુ તાપ ઉપર ત્વક્ષીર હોય તે તીક્ષ્ણ અને ઉત્તેજક છે.

ચવેણી—એના ઝાડ સહ્યાદ્રી અને ખીજ દેશમાં વસાઈતી મોસમમાં આપોઆપ ઉગી થકીમાં મરી જાય છે. એનાં ઝાડને ખગી ચામાં રોપ્યાથી તે અતી શેદરા આવે છે. તેને દરરોજ પાણીનો મોટો જથ્થો પાવે પડે છે. એનાં ફળ ખાવા લાયક નહોતાં નથી. એને જગતી ફળો પૂણ કહે છે અને તેમાં કષામીયા જેવાં બીજ હોય છે.

મનીષા જાતનાં ફળો ચવેણી જેવાં હોય છે એના યડના તરૂ અતી મજબૂત હોવાથી તેનું સ્તન બને છે. બાગમાં ફીજ જાતનાં ફળોના ઝાડ હોય ત્યારે ચવેણી રોપવાં નહિ. કારણ કે તેમ રોપ્યાથી એના પૂકેસરતે

સંબધ બીજી કેળનાં સ્ત્રી કેસરથી મતાં તે
કેળ બીગરે છે.

ચસકા—એમાં યા અને ચળ એવાં શબ્દોનાં
અર્થો ભેદભેદ થાય છે. તેમજ કેટલાક એને
સર્વક, ગોમે, ઘોડા, દુક અને બીજી નામે
પણ ઓળખે છે. વેધકશાસ્ત્રમાં દશોળ્યા મુજબ
ચસકા અથવા શબ્દમાં કેટલે જગે જ્ઞાનતત્ત્વનાં
દર્શને લીધે જે પીડા અથવા વેદના થાય છે
તેને લાચ પાડી આ ટુકાણે બીવેચન કહ્યું છે.
આ ચસકા શરીરનાં જૂદા જૂદા ભાગના
ભાસખાં અને સાંધાઓના બંધારણમાં મારે છે.

“ મોઢાની આસપાસ, ગાલપર, દાંતમાં
તથા છેક માથા ઉપર ચસકા નિકળે છે; તેને
દાંતચળ કહે છે. કમર અથવા કુલામાંથી
ચસકા મારે છે તે ઠેક જગે પછવાડેના ભાગમાં
ધૂરણ સુધી અગર પગની એડી સુધી પોંદ-
વે છે તેને ‘રાંઝણ’ કહે છે. અર્ધુ મસ્તક
દુખે છે તેને આધાશીય કહે છે. કંખવાની
બળગરા અથવા ચસકા એક પખામાં થાય છે ”

“ સર્વ પ્રકારનાં ચસકામાં એકેરાની આસ-
પાસનો ચસકા અતી સાધારણ છે. એમાં એક
ચસકા આંખની ઉપર ભ્રમરમાંથી કપાળમાં
નિકળે છે; બીજો એક ગાલ અને તેજ આશુતું,
નાક નીચલી પાપણ અને ઉપરનો હોઠ
તેટલા ભાગમાંથી ઉત્તર થાય છે; અને ત્રીજો
દાંત તથા જઠરામાં ઉત્તર થાય છે. આ ચસકા
નબળાઈ, જડખાનું હાડકાનાં દરદને લીધે,
કાંઈ મગજની વ્યાધીને લીધે, તંત્ર ઉપર
કાંઈ ગાંઠના દબાણથી અગર દિસ્તીયાથી
ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તેવું મુખ્ય કારણ તો
દાંત છે. દાંત સડી જવાથી, બાંગી જવાથી
સ્પર્શ પડી જવાથી, મૂળમાં દુર્ખારો થઈ
મેસકા મારે છે, અથવા પાસ પાસવાથી ચસકા
મારે છે. આથી કેટલીકવાર તપાસ કરી
ચસકાનું કારણ આપતાં દાંત પેંડકવામાં
આવે છે. કાંઈવાર અછરણ, સરદીના અથવા
પત્રનથી ચસકા મારે છે.

બીજી જાતનાં ચસકાને રાંઝણ કહે છે. તેમાં
‘નીતખના’ ભાગમાંથી જન્મના પાછલા

ભાગમાં ચસકા આવે છે. તેમાં પંગના તે
ભાગમાં જે જ્ઞાનતત્ત્વ આવે છે તેપર દબાજુ
થતાં, ઝોટા દર્બજ થતાં થાકથી, સાર્દા
અથવા ચંદીથી થા તે તંત્ર મુદ્દત આવતાં
તથા વાપ્યથી ચસકા ઉપડે છે. ધાતુ કરી
રાંઝણ એકજ પગમાં થાય છે અને તે લાંબો
વખત રહે છે.

ત્રીજી જાતનાં ચસકાને આધાશીય કહે છે
(જુઓ આધાશીય)

દુખવામાં છાતીની એક જાગ્રુ અથવા
પીડની એક જાગ્રુપર નાહના મોતી જેવી
ફાલ્લી થઈ પીડા આવે છે. આ ફાલ્લીથી
અગત હડી ચસકા મારે છે અને તે કાંઈ
વેળા પોતાની મેજ બેમી પાછી ઉપરે છે.

આ દર્દનો ઇલાજ બાબેલા તખીમોની
ચોગ્ગ સલ્લાથી કરેલા દવાદારક છે.

ચસકા—કાચની પ્રથમ શોધ રૂબા પછી
ચસકાની શોધ ઘણા લાંબા વખત પછી
થઈ હતી. ધણાકેતુ એવું મત છે કે ૧૩ મી
સદીમાં ‘અલેકઝાન્ડર ડી ઇસ્પાઇ’ નામના
ઇટાલિયને પ્રથમ ચસકા બનાવ્યા હતા, અને
બીજાઓના મત મુજબ ‘રોબર્ટ’ નામના
ઈંગ્લેશ શીલ્ડરે પ્રથમ ચસકા બનાવ્યા હતા
પણ ચસકાનો જાહેરમાં ઉપયોગ કરવાનું
ઉત્તરન આપવાનું તથા એની શોધને ખીલ-
વવાનું માન ઈંગ્લેન્ડના રાજ ચાર્લ્સ બીજાને
ધટે છે. જ્યારે રાજ ચાર્લ્સ બીજાને ઈંગ્લેન્ડથી
નહાશી કાન્સ જઈ બરાયો ત્યારે ત્યાંના
રાજ ૧૪માં જુઈએ તેને બેઠું પેનશન
આપવું કહ્યું. એક દિવસ તે ફરતો ફરતો
કોલો, રોહેરેલા કાચ કાચના એક અનુભવી
કારીગર સાથે તેની મુલાકાત થતાં તેનો
કારખાનામાં ફરતાં અડસપાટિક રીતે એક
કાચમાંથી જોતાં તેને જણાયું કે તે કાચ-
માંથી સારું જણાય છે. આથી ચાર્લ્સની
જીવાસા ઉચકેવાતાં તેણે વધુ તપાસ કરી,
જેથી તેને માલમ પડ્યું કે ચોક્કસ કાચમાંથી
તેને જ્યારે ઘણું સારું જણાયું હતું ત્યારે
બીજા કાચોમાંથી તેની આંખ કરતાં પણ

આજા હોતાનું જણાવ્યું હતું. તેણે તે ઉપરથી પેલા સંપત્તિ કાચો ખરીદ કર્યા અને પેલા કારીગરને પોતાની નોકરીમાં ઘણા કાચો.

આમરે ચાલેસ બીજે ઇંગ્લેન્ડ પહોંચી પૂરો ત્યારે તે દેવ્ય કારીગરને પોતાની સૂચે લેવો ગયો. ત્યાં તેણે તે કારીગરને પોતાની નળામાં આંખને અવસરનો એક કાચ બનાવવાનો હુકમ કર્યો, પણ તે વેળા કાચ બનાવવાનો હુકમ દોલનાં જેટલો જણીતો નહિ હોવાથી ૬૦૦૦ કાચો બીગડવા પછી રાજ ચાલેસને પોતાની આંખને અવસરનો કાચ મળ્યો. તે કાચનો તેણે એરેરી પામે ચસમો બનાવ્યો; જે આખી દુનીયામાં પેહેલો ને કિમતી ચસમો હતો, આ ચસમો ૧,૦૦,૦૦૦ પૌંડની કિંમતનો થયો હતો તે માહેલા કાચ આજે પણ • બ્રીટીશ મ્યુઝીયમમાં જાળવી રાખવામાં આવ્યો છે.

અક્ષુઃશ્રવા—સર્પને ગીત=સંગીત. બહુ પ્રિય હોય છે, પણ તેને કાન હોનાં નથી, માત્ર નેત્ર હોય છે. આ નેત્ર વડે તેઓ સાંભળે છે, તે ઉપરથી તેમનું નામ અક્ષુઃશ્રવા પડ્યું છે, ચંડીમાં સર્પનાં નેત્રા સુકાચાર્થ જાય છે, ને શ્રીમદ્ભગવતમાં પ્રકૃતિસત થાય છે.

આઇના રૂટ—એક જાતનો મીનાઇ રોષો. એનું ઉત્પત્તિસ્થાન ચીન, કોચીન અને જાપાન દેશ છે. આગળ એ યુરપમાં વનઝાપત્રિ તરીકે જાણીતું હતું. પણ હાલમાં તેનું મહત્ત્વ કશું રહ્યું નથી. પણ તેના અંગે માત્ર સંધીવા તથા ચાંદીના દંડ સારાં કરવાનો ચુલુ છે.

આઇલકસર જોશિયા—આ વેપારી આફ્રિકાના લેખરનો જન્મ ૧૬૩૦માં થયો હતો. એ પોર્ટસ્મથમાં ખાતે દુકાન તથા ઇંત-ઈંડીયા કુંપનીના ડીરેક્ટર તરીકેનું કામ જાળવતો હતો, જ્યાં તેણે દુકાનના જ કામમાંથી ૨,૦૦,૦૦૦ પૌંડની ઘણત મેળવી હતી. ૧૬૭૮માં એ બેરોનાઈટી એટાળ પામ્યો હતો. ૧૬૯૯ માં ૨૨ જુને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૮ થી ૧૬૭૦ સુધીમાં એણે

વેપાર સંબંધી અનેક અથા રમી પ્રગટ કર્યાં હતાં.

આઇલ્ડ ફ્રાન્સીસ જેમ્સ—આ જાણીતો ગીત, ગરબાનો સંગ્રહ કરનાર લેખકનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૫માં ૧લી ફેબ્રુઆરીએ થયો. ૧૮૪૬માં એ હાર્વર્ડ ખાતે મેન્સ્યુએટ થયો હતો. પ્રથમ એ ત્યાં ગણિત શાસ્ત્રનો શિક્ષક નેમાયો હતો. જે વર્ષ યુરપમાં ચુબરી એ હાર્વર્ડ ખાતે ૧૮૫૧માં અગ્રંદાર બાબ્બ શાસ્ત્રી તરીકે નેમાયો હતો. જે પછી એ ૧૮૭૬ માં એંગ્લો સેક્સન અને ઇંગ્લીશ સાહિત્ય તરફ વૈજ્ઞાનિક. ૧૮૪૮માં એણે Four Old Plays નામે અંચ રચ્યો. Spenser ૧૮૫૫ માં પાચ દક્ષતરમાં પ્રગટ કર્યો, અને ઇંગ્રેજ તથા સ્ટેટિશ ગાયન સંગ્રહ ૧૮૫૭ માં બોસ્ટન ખાતે ૮ દક્ષતરમાં પ્રગટ કર્યું હતું, તે શિવાય એણે અનેક અથા 'ઝીટ' કરી પ્રગટ કર્યાં હતાં. મરણ ૧૮૯૬ માં ૧૧ સપ્ટેમ્બરે નિપજ્યું.

આઇવ—આ વર્ષાનું છોડ કે થી ૧ શીટ ઉચો, કંદવાળું, એની પર નળીદાર પાંડડાં ને રતાસદાર રંગના કુલો આવે છે. આ છોડ નદી કાંઠે ઉગે છે. એને માટે બીની જગ્યા હોય છે. યુરપ તથા એશિયામાં એ પાલાડી ભાગમાં તથા ઉત્તર અમેરિકામાં બિનાસદાર મેદાનોમાં ઉગે છે, એ સિદનમાં કમિયત જણાય છે, આ જોર્નવાલ અને નોર્થમગરલેન્ડ તરફ આ છોડ જણાય છે, યુરપનાં ડેટલાક પાલાડી પ્રદેશમાં એની તહેવાર જાતો જણાય છે, આ છોડ બગીચામાં ઉગાડ્યાં હોય તો તે ઉત્તમ પ્રકારનો બીલે છે, અને તે સૂપ, લાજ તથા સાદાંને જો ઉપયોગમાં લેવાય છે, એના કંદ મેદાનોમાં તે લપચેજમાં લેવાય છે, પણ નાહતાં બીજા મેસરંગ માટે વેપવા થકી રહેવા દે છે.

ચાંચે—આ કંદવાલા પેલા હિંદુસ્તાનના કટલાક ભાગમાં ઉગે છે, એના કંદ ગરીબોને નિર્વાહ અર્થે ઉપયોગી છે, એ સફરકંદ જેવા

સ્વાદિષ્ટ હોય છે. દુકાળ સમયે આ કંદ દુકાળીયાઓ દોરો ખાઈ નિર્વાહ કરે છે.

ચાએમૂળ—એ સિ કાનાના અડીને મળતું જાય, કંઈમાંલના હિનારા તથા બનામાં ઉગે છે. આ જાડમાંથી નારંગીયારંગ બને છે અને હાલને રંગારીઓ લાલ રંગ આપવાના ઉપયોગમાં લીધે છે.

ચાકણનો કિલ્લો—આ કિલ્લો પુનાથી નાજીક જવાના માર્ગમાં ખેડાની દક્ષિણે ૧ મેલ ઉપર છે; અને પુનાની ઉત્તરે ૧૮ મેલ ઉત્તરે છે. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં ઈંગ્લેન્ડે તેને જમીન દેસ્ત કર્યો હતો. માંડરૂ ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં તેનું એવું વર્ણન કરેલું છે કે “આ કિલ્લો ચતુષ્કાષ્ઠ છે. તેની આગવી બાબુએ અસખ્ય બુરજો અને દરેક ખુણે કંચા બુરજો છે. કિલ્લાની કાંઠા અતી ઉંચા હોઈ તેની આસપાસ ખાણ છે. આ ખાણમાં ઉત્તર તરફ જ માત્ર ખાણી છે. બીજે કોણે તે સહી, ૩૦ ફીટ હડી અને ૧૫ ફીટ લાંબી છે. કિલ્લામાં જવાનો દરવાજો પૂર્વ તરફ હોઈ અંદર જવાને પાંચથી ૭ દરવાજા છે. કાંઠની બીજી તરફનો દેટભાગ ભાગ પડી ગયો છે. આ ભાગ, ઇ. સ. ૧૨૮૫ માં એક હબલી સરદારે કિલ્લાનાં બહારથી બીજે એક કાંઠા બાંધ્યા હતા તેનો અવશેષ ભાગ છે એમ કહે છે. અજાઉદીન ખાલમણી (ઇ. સ. ૧૪૩૫-૧૪૫૭) એ પોતાના સરદાર માલિક ઉલ તુગરને કોકણનાં કિલ્લા લેવાયથી મોકલ્યો હતો, ત્યારે તેણે પોતાનું ચાલું ચાકણમાં કંઈ હતું. (ઇ. સ. ૧૪૪૩) જેણે ત્યાંથી કોકણપર જે સ્વારીઓ કરી તેમાંની કેટલી સ્વારીદરમ્યાન મર્ષિમાં તેને અમર અરણ્ય લાગતાં તેના દક્ષિણી અને દક્ષિણી સિપાઈઓ આગળ જવા માટે સાફ ના પાડી બેઠા; પણ માલિક ઉલતુગર આગળ પધવાં દેટ લઈ બેઠા, આથી તેઓએ બંડ ઉઠાવી માલિકતુગરથી તથા તેમના ૫૦૦ મેંગલોને ત્યાંને ત્યાંજ રહેવાની નાખ્યા. આથી બીજી બમેલા મેંગલો ચાકણના કિલ્લામાં આવી બસાઈ બેઠા. દક્ષિણમાંના સરદારોનાં

બનમાં મેંગલો કોકણમાંથી પાછા જાય એમ હતું તેથી તેઓએ પાદશાહે એવું બોલું સમજાવ્યું કે માલિક ઉલતુગરના અધિચારી પગલાંથી મેંગલોએ ઉદ્ધતપણ અને નીચપણ વર્તન કરવાથી આ બનાવ બની, અને તે લોકોએ મોકલું બંડ કંઈ છે. આથી પાદશાહે તે સરદારોપર કેટલું મોકલું કેવમરે “એકદમ મેંગલોને દાર કરી નાખ્યા.” આથી મતલબી સરદારોએ તુરતજ ચાકણપર ઘેરા નાખ્યો. પણ મેંગલોએ બે માસ વેર તેમને દાદ આપી નહિ. છેલ્લે તે દક્ષિણી સરદારોએ એની મુક્તિ પોતા કે પાદશાહની બનાવવી સહી મોકલારતું એક પત્ર બનાવી તેમાં “તમેમ્મિ કિલ્લો છોડી એકદમ નિકળી આવવું” એવો લેખ લખ્યો અને તે મેંગલોપર મોકલ્યો. આથી મેંગલોની જે ટાંગીઓ બહાર બહ પડ્યા કરી પડી. પછી એક દિવસે જે મેંગલો બાકી રહ્યા હતા તેમને સરદારોએ પોતાને ત્યાં મેળખાવી મારે બોલાવી મુક્તિથી દાર કરી નાખ્યા, અને લામચા પેલી જે કુકડીપર હલવા કરી તેમાંના દરેક સિપાહને રહેવાની નાખ્યા. બાકી બચેલી એક કુકડીએ પાદશાહ તરફ નંદારી બહ સર્વ બીના બહેર કરી; આથી અજાઉદીને આ દગમખાજ સરદારોને સખ્ત સિદ્ધા કરી; ત્યારથી ચાકણમાં મુસમખનોનું બહુક ધાણું બેસાડ્યું. ઇ. સ. ૧૪૮૬ માં ચાકણનો અધિકારી ઝાબુદીને બંડ કંઈ, ત્યારે મર્ષીક અદમદ એ કિલ્લો લેવા માટે ચાકણમાં આવ્યો. ત્યારે બંધુદીને વિમ્બપુરના અધિકારી મુમ્મદ અફઝખાન પાસે મદદ માંગી. પછી તેજ વર્ણની આખેરીમાં અદમદ બીજા અદમદ-શાહ બાદમણી (ઇ. સ. ૧૪૮૨-૧૫૧૮) નું સ્થાગિત કણુપ કંઈ નહિ અને તે સ્વતંત્ર પદે વર્તવા લાગ્યો. ત્યારે તે પાદશાહે મુમ્મદ અને જેતુદીને તેઓપર ચલાઈ કરવા મોકલ્યો. અદમદજેતુદીને પોતા તરફ ખેંચવાની વણી મુક્તિ કરી પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. બાદમણી સમ્ય મેંગલપર ચલાઈ લાવે છે એમ

જણાતાં, પોતાના મર્વ 'કુંડ' અને શિવનેરી કિલ્લામાં મોકલી, પોને લડવા ગયો. એક દિવસે મધરાત્રે તે પોતાના શુનન્દ સિપાહો લઈ એકદમ ચાકણ તરફ ગયો અને અતી સાર્વતાથી કિલ્લાની દોવાલ 'પર સિદીઓ લગાવી પોતાના ૨૭ માનમાં સાથે મહે તુડી પડ્યો. તે વેળા જનદોન સાથે ધણુ સિપાહો હતો, તેથી તેઓ વચ્ચે સખત ઝપાઝપી થઈ, પણ અદમદના માણસો યોગ્ય દોવાથી તેમનું કશું વળ્યું નહિ; પણ જ્યારે છત્રપતિ લડાઈ ચાલી ત્યારે અદમદે જનુદોનને કાર કંઈ કે તેના સિપાહો ડરીને શરણે આપ્યા. આવી રીતે ચાકણનો કિલ્લો તાજે કરી બાદશાહના મેનપર ચડાઈ કરી તેનો પરાજય કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં અદમદ નગરના ૧૦ મા પાદશાહે (ઇ. સ. ૧૫૯૫-૯૬) ચાકણનો કિલ્લો શિવાજીના બપાવા 'મોલોજી મોસલા'ને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૩૬ માં અદમદનગરનું રાજ્ય પડી બાગ્યું ત્યારે ચાકણનો કિલ્લો શિવાજીના પિતા શાહાજી મોસલેના તાબામાં આવ્યો. તેણે શીરગોળ નરસારને દારોનો નેમ્યો. પછી ઇ. સ. ૧૬૪૭ માં શિવાજીએ કિલ્લેગરને વશ કરી પોને લીધો. ઇ. સ. ૧૬૬૨ માં મોગલ મરદાર શાહિસ્તેખાન શિવાજીનું બંડ તોડવા દક્ષિણમાં આવ્યો અને પ્રથમ 'સુપા' ગામ લઈ ચાકણપર ગયો. પણ હુમલો કરી કિલ્લો લેવો બીકટ જોઈ દેવાસને સરંગ લગાડી ઉદારવાનો નિશ્ચય કર્યો. બે માસવેર કાંઈ વળ્યું નહિ. સેવટે એક જુરજ ઉરાડી મેલ્યો. આથી સખ્યા બંધ મરાઠા સિપાહીઓનો ધણું નિકળ્યો, અને મોગલ લોકો મહે પેઠા, પણ મરાઠાઓએ આગમજથી જુરજની અંદર મટોડીનો બીજો જુરજ બનાવ્યો હતો. હાલ આજો દિવસ ચાલી, તેમાં મટોડી ધણું નિકળ્યો અને છેલ્લે મરાઠાઓનાં ૮૦૦ સિપાહો મળ્યા ગયા; બાદ મેગલો હત્યા. શીરગોળ પોતાના કુંડ સાથે આલેજી કિલ્લામાં જઈ રહ્યો. પછી તેનાં

સાથીઓ અન્નપાણી વિના મરવા પડતાં. મોગલોને શરણે ગયા શાહિસ્તેખાને શીરગોળ સાથે સ્મરી રીતે વર્તિ તેને શિવાજી ઉપર પાછો મોકલ્યો. શિવાજીએ તેના શરતમતની તારીફ કરી તેને 'મ્હોડું ધનામ આપ્યું'. શાહિસ્તેખાને ૧૬૬૩માં કિલ્લાને સમર્પ્યો અને ત્યાં જુસમેગખાન નામે સરદારને રાખ્યો. ફરી તેજ વર્ષમાં શિવાજીએ શાહિસ્તેખાનપર યુનામાં હુમલો કરી તેને નદસાડ્યો ત્યારે આરંગઝેબને શાહિસ્તેખાનપર ગુસ્સો છુટવાથી તેને અંગાલના સુબેદારની જગાપર મોકલ્યો. પછી પોતાના બેઠા મોઅજમને દક્ષિણના સુબેદાર તરીકે નેમ્યો, અને ચાકણ તથા શિવનેરી કિલ્લામાં સિપાહો રાખી બાકીનાં સિપાહોને દિલ્હિસ્તાનમાં પાગ મોકાવ્યા.

એક વેળા તુકારામ બાવાના કિર્તનમાં નિવાજી બેઠો હતો તે વેળા ચાકણના મોગલ મેન્યે એકએક તેઓપર હુમલો કર્યો, પણ તેમાંથી શિવાજી જમી છડી ગયો. પછી ૧૬૬૪ માં આરંગઝેબે શિવાજીને રાખતો ખેતાબ અને યુના, સુપા તથા ચાકણ જગીર તરીકે બક્ષેમ આપ્યાં. ઇ. સ. ૧૬૭૧ માં મોગલસરદાર દોવાવરખાને મરાઠાઓ પાસેથી ચાકણ છતી લીધો. પણ ૧૬૮૫ માં આરંગઝેબના બંડ-ઓર શાહામદા અકબરને મોગલોએ તેજ જગા પર હાર ખવાડી. ઇ. સ. ૧૭૪૬ માં સિંધાના દિવાન ગાયોબાતાત્યા કુંજરે પેશવાના ખાનગી મેનાપતિ બાજુરાવ ફકકેને કેદ કરી ચાકણના કિલ્લામાં રાખ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં મરાઠા સાથે ઈંગ્લેન્ડની જે છેલ્લી લડાઈ થઈ તે વખતે લેફ્ટનન્ટ કૉનલ ડીકને મ્હોડો સેન્ય મુમુદ સાથે લઈ ૧૮૧૮માં ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ કિલ્લાપર હલ્લો કરી જલદાઈ કરી છતી લીધો. ઇ. સ. ૧૮૨૭ માં કૉપટન ફ્લેન્સ ચાકણના કિલ્લો માટે લખે છે કે "મોરે બાગર સુરે મ્હોડી જગા છે, અને ગામ તથા કિલ્લો મળે ૩૦૦ ઘરો છે, તથા ગાંધીની ૭ હુકનો છે. હાલમાં આ કિલ્લો જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યો છે. ચાકવત—એનાં આડ સર્વ ઠેકાણું હાય બર હયાં વધે છે. એ સિયાળા તથા ઉન્હાળામાં

હોયે. એના પાંદડા ઘણાં મહોદાં દોતાં નથી; તે નાણુક હોયછે. એની બાહ્ય વર્ષમાં પાંચથી ૬ માસ મળેછે. એનું ઝાડ જોવામા જોવાયમાન રહેછે. આ બાજુ પાંદડા છે. એની બાજુ કુમળીજ ખસાયે તેને “આજર” આવી એટલે તેની રચાદ કાચો ચાયછે; એ શિતળ અને શરીર દિવાવછે.

ચાંગદેવ—મરાઠી ભાષામાં મેહેલી કવિતાઓ રચનાર, આ કવિ દેવનાની ઉપમાથી ઓળખાયોછે. ભક્તિ વિષય મુળજ ચાંગદેવ જોઈએ નાથના અમયમાં હતો. એટલે એ ૧૦૦૦ વર્ષ પર થઈ ગયો હતો. ચાંગદેવની ઉક્તિ આટલે ભરતખડના અર્થાચીન એતિહાસિક કાલમાં જણાવેછે કે “સ્વર્ગમાં મરેદુષ્ટ નામે દેવતાઓ હતા. એક સમયે ઈશ્વર રાજ્યએ તેમને કોઈ કારણથી એવે આપ આપ્યો કે તમે ચાપ લોકમાં જન્મ લેશો, ત્યારે તેઓએ ઉપાસ માટે પ્રાર્થના કરતાં હિંદુ કહ્યું “સદીઓ પછી પૃથ્વી પર ચાનેશ્વર પ્રભુની દેવાંશ પ્રગટ થશે, ત્યારે તેનું દર્શન થતાં અને અનુભવ થતાં તમે સ્વર્ગ પાછા ફરશો.” આ ઉપરથી મરેદુષ્ટ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા.

મરેદુષ્ટ પૃથ્વી પર આવતાં તેઓએ મનુષ્ય રૂપ ધારણ કર્યું, અને વાપી તથા પચેભુષી નદીના સંગમ ઉપર “કદળી” ના વનમાં રહ્યા. તે સમયે જન્મને જન્મને ચાંગદેવ દેખાયો તેઓ ધણા અજ્ઞ અથા, અને તેઓએ તેને દેવનો અંશ માન્યો, એની રમણીય તથા દિવ્ય કૌતિ ઉપરથી (વાગ્દેવ) એનું સંદેશ ચાંગદેવ દેવ સર્વજ્ઞ પ્રસિદ્ધ થયું.

દેવતા ક્ષેત્રમાં જ્યારે ચાનેશ્વર પાડને મોહકે “ચંદ બેહાલ્યા,” ત્યારે આ વાત સાંભળીને ચાંગદેવ પ્રેતાના ૧૪૦૦ જીવ્યો સાથે વાપ ઉપર બેસી હાથમા સાપનો ચાપકો લઈ ચાનેશ્વરને મળવા ગયા. આ વેળાં ચાનેશ્વર પ્રેતાના બાળ સાથે તડકામાં એક ભીત ઉપર બેઠો હતો, તેણે ચાંગદેવને આવતાં

જોઈ ભીતને “ચાંગદેવ ચલાવી” ચાંગદેવ સામે ગયો, આથી ચાંગદેવ શર્મિષ્ઠ થયો અને વાપ ઉપરથી હેડે ઉતરી અપાતાક જ્ઞાનો ઉપરે, જાનેશ્વરથી સાંભળ્યો હતો. ચાનેશ્વરે ચલાવેલી ભીંત દાર્શમાં “અગ્રીસ” ગાગરની બાહર કાંચમ છે. ચાંગદેવનું ચાંગવટેશ્વર પણ બીજું નામ છે, એની અદૈશીક શક્તિમાં અમલદાર ભક્તિ નિબંધમાં છે.

ચાપા—ઈસના પૂર્વ તરફના ભાગનું નામ. આ ભાગ ઓદિદની પાસે, સિંધના બ્રાહ્મણી રાજ વંશનો રથાપક ચાપ ઇ. સ. ૬૪૧માં થઈ ગયો, આજ ચાપ પછીના વંશને ચચીનો અથવા જાઓડી રજપુત તરીકે ઓળખાયે; ઇસના કાઠેના અનેક ગામે ચાચના નામ ઉપરથી ઓળખાય છે; જેમકે ચાચપર, ચાચાર, ચાચોત, ચાચી વગેરે. સિંધના રાજ વંશનો રથાપક ચાપ બ્રાહ્મણ જાતાનો હતો. તેમજ એણે સેત્રજની રમતની શોધ કરી હતી એનું દત્તકથાઓમાં જણાવેલું છે. ગાયના વંશનેએ ઠાશમિર અને કોલપી તે મકરાન અને દાખાલના બંદરે અને સુરનથી કંદહાર તથા સુલેમાનના ધરવનો વેર રાત્રમસતા અચાવી હતી. આ રાત્રવંશે ૧૩૭ વરપ રાજ્યઆમલ ભોગવ્યો હતો.

ચાચનામે—એને તારીખે હિંદુ વ સિંધ પણ કહે છે. આ ક્ષેત્ર અરેબીકમાં ઇ.સ. ૭૫૩ આગમજ રચાયો હતો; જેનો તરજુમો મોહમદ નામે ચાપસે ૧૨૬૫ માં કર્યો હતો. સિંધમાં આરબી રાજ્યની રથાપનાનો આ અંશમાં ઇતિહાસ આપેલો છે.

ચાપા—એલ નામના તેહરીલનું મુખ્ય ગ્રેહર જમનાની પશ્ચિમે ૯ મેલઉપર છે અને મુઝા ગ્રેહરથી ઉત્તર પશ્ચિમે એની ઉત્તર ભણીનો ભાગ ૨૧ મેલ પર છે. આ ગ્રેહરની વચવાટનું ક્ષેત્રફળ ૯૪ ગ્રેહર છે. લોક વગી ૬૦૧૪ ની છે. તેમાં ૪૯૫૮ હિંદુ તથા ૧૦૫૯ મોહમેદનો છે. અન્નેનો

દિશો. શિરશાહના મમયનો ૬ એકર જગ્યા રહેલો.

ચાંદ—અથવા તસાદ. આ સરોવર ઉત્તર આફ્રિકાના સુનાનેમાં છે. એનું જુલો સેનક્રેશન ૧૦,૦૦૦ ફોરસ મેપ સુક્રી મોસમમાં હોયછે, પણ વર્ષાદની મોસમમાં તે ચારથી પાંચ ઘણું વધુ વિસ્તારમાં ફેલાયછે, પશ્ચિમ તરફનો અર્ધો ભાગ સંપૂર્ણ સરોવર છે, પણ પૂર્વ તરફનો ભાગ ટાપુવાળો હોઈ તેમાં સરોવરની નેહરો ફરી વળેલી છે, અને ત્યાં હબશીઓની વસતી છે. દક્ષિણ પૂર્વ તરફથી જે મ્હોટો રોહ 'શેરી' નામે વહેછે તે સિવાય સર્વે નાહના ઝરા છે. આ સરોવરનું પાણી અતી સ્વચ્છ અને તાજું રહેછે, કાંઈ વેળા આ સરોવર ઉભાતો તે ઉત્તર પૂર્વ તરફ ૩૦૦ મેનવેર વહેછે, આ સરોવરની પ્રથમ સુલાકાત લેનાર પુરખન યુસાફર ઝંહેમ, ફેલપરટન અને ઓહની હતા. ૧૮૭૦ માં આ 'મરોવર' ઘણો ઉભાયો હતો, આ સરોવરની આસપાસ ભોતું, હેનમ, વાદાવ અને બાગીર્મીનાં રાજ્યો છે.

ચાંદચાત—ગુજરાતમાં ખાવનપૂરને તાબેની નાહની કકરાત, એને સુવનાનપૂરને નામે પણ ઓળખામાં આવેછે. તેને તાબે ૧૧ ગામડાં છે (સેનક્રેશન ૪૪૦ ફોરસ મેપ) લોક વસતી ૫૩૩૦ ની છે, તેમાં ૨૮૦૩ પુરખો ૨૫૨૭ સ્ત્રીઓ છે. મુખ્ય વસતી હિંદુ મુન્નમશમાનોની છે, રાજ્યકર્તા જાડોજ રજપુત કુચનાં રાજ્ય કુટુંબી છે, અધિપતિ શકોરના એલકાબથી ઓળખાયછે, વારસિક ઉપજ ૩૩૬૦ પૌડ ઉપજેછે, આ કકરાતમાં મીઠું પુરંકળ પાડેછે, આ રાજ્યમાં નદી નાળાં નથી પણ તલાવો અનેક છે, પણ ચાંચમાં પાણી સુકાઈ જાયછે ત્યારે કુવાનાં પાણી વાપરવાં પડેછે, પંચી ૨૦ શીટ જમીન ખાદતાં પાણી જડેછે.

ચાણકચ—ગોધાર દેશની (કંદહાર) રાજધાની તૈક્ષશિલાનો આ નિદવાન ખાદજી રેહવાથી હતો. એણે 'ત્રગવેદનું' અધ્યયન કર્યું હતું.

જન્મતાં એનાં મોહમાં હોત જણાતા એના પિતાએ ગુરૂની આજ્ઞાથી તે તોડી પડાવ્યા હતા. પશ્ચિમ તરફના પંક્તિનોનાં જણાવ્યા મુજબ એનો જન્મ ઇ. સ પૂર્વે ૩૬૦ બી. આગમજ થયો હતો (જુઓ. ચંદ્રગુપ્ત). એનો પિતા એના જન્મ પછી ભરજી પામતાં એની માતાએ એનું પાત્રન કર્યું હતું. એને પ્રથમ નંદ રાજાએ સાથે સારી મિત્રાચારી હતી પણ એક સમયે દરબારમાં એનું માન રાજાએ નહિ જાળવ્યાથી. એણે ચંદ્રગુપ્તનો પક્ષ પકડી તેને રાજ્ય અપાવી નંદને હરાવ્યો હતો. એણે ચાણક્ય નીતિ નામે ૧,૦૦,૦૦૦ શ્લોકનાં સંગ્રહનો એક નીતિ ગ્રંથ રચ્યો હતો જે આર્ય પ્રજામાં ઘણો પ્રસિદ્ધ છે.

ચાંદ—ચાકરી તથા દર્બાજ માણસોને બાહાદુરીના કામોના બદલામાં ચાંદનું ઈનામ આપવાની રીત અસલી. લોકોમાં નહોતી. ઈંગ્લંડમાં કોમવેલના વખતથી ચાંદ ઇનામમાં આપવા લાગ્યા. પેટેલવેહેલા ચાંદ અનેક, મન્ક, પેન અને લોસન નામના અમલદારોને મળ્યા હતા. હાલના વખતમાં ચાકરી બહાદુરીને મારેજ નહિ પણ વિદ્યા હુન્નરમાં કામેલત પામેલા મોધક વિદ્વાનો તથા જાહેર અમલદારો, આ સખામતે બહાદુરીને આપવામાં આવેછે.

ચાંદ્રમાસ તથા વર્ષ—આશ્વિનમાં સર્વ ચંદ્રના યોગ (પૂર્વપર અંતરનો અભાવ જે વખતે થાય તે વખતથી આરંભીને ફરી તેવો યોગ જેટલા વખતમાં થાય તેને એક ચાંદ્રમાસ કહેછે; બ્યન્હારમાં માસની ગણતરી આ મારી ઉપરથી ચાલેલી છે. એક માસના ત્રીસમાં ભાગને તિથી કહેછે. ચાંદ્રમાસ ૩૦ દિવસો ગણાયછે. એનું વર્ષ ૩૫૪ દિવસ અને ૩૬૬ કડીનું હોયછે. તેની ગણતરી ચંત્ર શુદ્ધ પંચી ફેગણ પદ ૩૦ સુધીના દિવસો ઉપરથી ચાયછે. જે વર્ષમાં અધિક માસ હોય તે વર્ષમાં તેના દિવસ ૩૮૪ થઈ તે ઉપર ૬૬૬ થકી આવેછે. યુસલમાનો પણ ચાંદ્રમાસને

વર્ષ ગણેડે પણ તેઓમાં અધિક માંસ જેવી કાંઈક ગણતી નહિ હોવાથી તેમના વર્ષ દિવસ ચાલુ બૂલથી બરપૂર રહે છે.

ચાંદબીબી—આ શરવીર બેગમ નગરના હાદેમ હસના નિખમની બેટી હતી, એને સોલાપૂર શહેર રીતમાં આપી ઇ. સ. ૧૫૬૪માં બીજાપુરવાલા 'અલીઅબદલા' સાથે પરણાવી હતી, પણ કમનસીબે તેણીને ભંતાર મરણ પામી આથી બચપણમાં જ વિધવા થઇ અહમદનગર પાછી જઇ રહી, જ્યાં ચાંદબીબીએ પોતાના બીજા બાહદર નીજમ-શાહની વતી અહમદનગર જાણવવા માટે અનેક પરાક્રમે કરી બતાવ્યો હતો. અહમદનગરનો નવાબ બહારાન ૧૫૪૫માં મરણ પામ્યો, તે સમયે તેના દાવાદાર ચાર બૃહદ્દુશમન ઉમમ થયા. જેઓના હાથમાં નગર હતું તેઓએ દિલ્લીથી મેમલોને મદદે બોલાવ્યા. આ શાહાજાદા સુરાદ સુબરાત તથા માગવા થઇ અહમદનગર આવી અટક્યો, તે આગમજ ચાંદબીબીએ તે નગર પચાવી બેસનારાઓને શહેર છોડી જવાની ફરજ પાડી અને રાજ્યનો સર્વ એખતાર પોતાને હાથ લીધો.

બીજાપુરના રાજા તથા બીજા હરીફોને આ બેગમે બોલવી રીતે સમજાવ્યું કે માહો માહેના કબ્જા પડતાં મેલી સધળાંએ એક સંપ થઇ પરાયા. દુશમન સામેજ સદવામાં તેઓને લાભ સમાપ્તો છે. આ મુજબ સમજવતાં ચાંદબીબીને થણા મલો કરવાં પડ્યાં. મોગલ લશ્કર શહેરની નાકા-બંદી કરવામાં રોકાયું હતું તેટલાં 'નેહા' લામનો હબશી સરુવર પોતાની ફાજ સાથે તે શહેરમાં દાખલ થયો કે ચાંદબીબીના બીજા હરીફો પણ બીજાપુરવાલોના લશ્કર સાથે મળી મોગલોની સામે થયા, બચારે મોગલોએ પોતાનીજ સામે આપું બળ એખું થયું એજું ત્યારે સુરંગ વડે કોટ બાંનવા પ્રયત્ન કર્યો ને તેમાં કામ્યા, પણ ચાંદબીબીની સરદારી તળેનાં લશ્કરે મોગલ સેન્યને

દિલ્લામાં દાખલ થવા દીધું નહિ. તે પછી તુરતજ સુલ્હે કરવામાં આવીનેમાં અહમદનગર વાલા પાસેથી દિલ્લીના પાદશાહે થોડું આગમજ શુદ્ધી લીધેલાં બીહારનાં પ્રાંતપર તે પાદશાહી દાવો નહિ કરવાની કમ્બાલ આપી.

પણ આ સુલ્હે પછી નેહા લામનો હબશી સરદાર ચાંદબીબીને નિમકદરામ નીવડી મોગલોને મળી જઇ તેમની મદદ જોળવી. પણ આ વેળાની લડાઇઓમાં શાહા-બદલ મેરાદને નાસીપાસ થઇ દિલ્લી જવું પડ્યું. તે વખતના મોગલ રાજ્યની ચટતીને આ એક જી ભત તરફથી ગચક નહિ મળતું એક મહાન અકબરે પોતાના બીજા બેટા દાનીઅલ તથા મીરજાખાનને અહમદ નગરપર ચડાઇ કરવા મોકલ્યા, પણ આ વેળા ચાંદબીબીએ ઝાલપણથી સુલ્હે કરવાને વિચાર કર્યો તેટલાં ૧૬૦૦ માં કોઇ દુશ-મને તેણીનું અચાનક ખુન કર્યું. ખુનીઓ કે જેઓએ દગાથી આ રેશાહિતકારી શુરી ચણીને મારી હતી તેઓને જલ્દથીજ ખાતમ પડ્યું કે ચાંદબીબીની તેમને કેટલી અમત હતી. મોગલોનું લશ્કર લડીયા વીનર શહેરમાં દાખલ થયું ને મ્હેડી છૂટ ચલાવી. આ હિમ્મતવાન રાણી પોતાની બાહોશી અને હિમ્મત માટે હિંદુસ્તાનમાં વખણાઇ ગએલી એરતોમાં શ્રેષ્ઠ ફરજને મોગવે છે.

ચાંદલો—હિંદુ સ્ત્રીઓ કપાળ ઉપર રૂપરી ચા સેનેરી બનાવવાનાં ચાંદલા ચોટકે. ત્યારે દેડલાક રૂપેમાં તે ઢેકાણે કકુ લગાડે છે. નીચ વર્ણની સ્ત્રીઓ ચાંદલાને ઢેકાણે છુંદણ પાડે છે. કુમારીકા ચા પરણેલી સ્ત્રીને ચાંદલો કરવાનો અધિકાર હોય છે, વિધવાઓ ચાંદલો કરતી નથી પણ હિંદુઓમાં દલકી વર્ણની સ્ત્રીઓમાંથી વિધવા સ્થિતિમાં પણ ચાંદલો કરે છે, આ રવાજ હિંદુ સ્ત્રીઓમાંથી પારસી સ્ત્રીઓમાં દાખલ થયો છે. અને તે રવાજ જાદીરાણનાં સમયમાં ફરજવાત કેલકારની રહે - પારસીઓને લમ ચા શબ પ્રસંગે

ચાંદીને દરવાંતી દરજ્જા નાખ્યાથી જમાના થયા તે ચાલેનો આવ્યો છે.

ચાંદી—અથવા રૂપું. સંસ્કૃતમાં 'રોપ્ય', લંડીનમાં અર્ગેન્ટમ, ઇંગ્લીશમાં સિલ્વર.

ઉપજ—આ અતી સુંદર અને ઉપયોગી ધાતુ પ્રત્યક્ષ કાળથી લોકોને જાણીતી છે, પણ પ્રાચીન કાળમાં ભરતખંડમાં અને ખીજ ઠેકાણે ખનિજ અવસ્થામાંથી એને કેવી રીતે જૂદી પાડતા હતા તે જણાયું નથી, તેમજ ભરતખંડમાં એ કયાં જડતી હતી અને કયા દેશથી આવતી હતી એ જણાયું નથી. કૃષ્ણકાંઠા ધાતુની અશોધિત ધાતુમાં મુખ્ય કરી ત્રાંબુ અને સિસું એના મધ્યરમાં જડે છે. આ ધાતુ સાથે અથવા સોનું, પારા અને એન્ટીમની એમની સાથે મિશ્ર થએલી સ્થિતિમાં મળે છે. પણ એ ધણું જૂની સંસ્કૃષ્ટમાં અથવા કવચિત ક્ષેત્ર-રાષ્ટ્રની સ્થિતિમાં મળે છે. આ સ્થિતિમાં તેની અશોધિત ધાતુમાં સિસું, એન્ટીમની ત્રાંબુ અને લોહું એમના સંસ્કૃષ્ટની ભેળ હોય છે.

અમેરિકા ખંડમાં મેક્સિકો તથા પીરુ દેશમાંની રૂપાની ખાણોમાં ચાંદી પ્રગટ મળે છે. આ ઠેકાણે સંસ્કૃષ્ટને રૂપે ચાંદી જડે છે. ચૂનાઇટ સ્ટેટમાં રૂપાની અનેક ખાણો છે. તેમજ આ ખંડમાં ઇન્ડિયા તથા મિક્સીમાં ચાંદી પારા સાથે મિશ્ર થએલી જડે છે. ચિલીમાં અને પીરુમાં ક્ષેત્રાઇડને રૂપે ચાંદી ધણી જડે છે, યુરુપખંડમાં જર્મની, સેક્સની, હંગેરી અને બોહિમિયા દેશમાં ચાંદીની સારી ખાણો છે. ત્યાં સંસ્કૃષ્ટ રૂપે ચાંદી જડે છે. નર્મમાં, કેમ્બ્રિજમાં, સેક્સનીમાં, સ્વીડન અને હુમ્બર્ગમાં ચાંદીની ગંભીર ખાણો છે. ઇંગ્લેન્ડમાં કાર્નવાલમાં શિસાનાં સંસ્કૃષ્ટમાં ચાંદી જડે છે, ચીન દેશમાં ચાંદીની ખાણો છે, હિંદુસ્તાનમાં—મદ્રાસ ઈલાકામાં, મહેસર અને કચ્છા પ્રાંતમાં મુળદ ઇલાકામાં, ધારવાડ જિલ્લામાં, રાજ-

પુતાનામાં, અજમીર પ્રાંતમાં, અને ખરમાં ચાંદીના પથ્થરા જડે છે.

૧૮૬૧ માં ચૂનાઇટ સ્ટેટમાંથી ૪૦૦૦૦૦૦ પૌંડની ચાંદી મળી હતી.

૧૮૭૧ માં ૪૬,૦૦,૦૦૦ પૌંડની; ૧૮૮૧ માં ૮૬,૦૦૦૦૦ પૌંડની અને ૧૮૮૯ થી દરવર્ષે ૧,૨૯,૨૯,૦૦૦ પૌંડની નિકળે છે. હાલમાં ક્ષેત્રેડો તથા મોન્ટેના ધાતુના ખાણોનાં મુખ્ય ઠેકાણાં છે, ચૂનાઇટ સ્ટેટની ટંકશાળના ડીરેક્ટરના રિપોર્ટ મુજબ ૩૬૮૯ માં નીચે મુજબ ચાંદી જૂના જૂના દેશોમાંથી મળી હતી, ૧,૧૧,૦૩,૪૦૦ પૌંડની મેક્સિકોમાંથી; ચીલી, બોલિવિયા અને પીરુમાંથી એકંદર ૪૦૮૫૦૦૦ પૌંડની. યુરુપન સરચાનોમાંથી ૨૧,૩૬,૦૦૦ પૌંડની. આ વર્ષમાં હુનિયામાં ચાંદીની એકંદર ઉપજ ૩,૨૫,૮૩,૦૦૦ પૌંડની થઈ હતી, ૧૮૯૮ માં તમામ હુનિયામાં ચાંદીની ઉપજ ૧૮૩,૦૦૦૦૦૦ ઓસ, મેક્સિકોમાંથી ૫૮૦૦૦૦૦૦ ઓસ, આસ્ટ્રેલિયા અને બોલિવિયામાંથી ૧૭-૦૦૦૦૦ ઓસ. પીરુમાંથી ૧૦૦૦૦૦૦૦ ઓસ અને ખીજ કેનેડા, સ્પેન તથા ચીલીની પણ તેવાજ હતી.

ખનાવટ—ચાંદીની અશોધિત ધાતુમાં ચાંદીનો અંશ ઘણો થોડો રહે છે, પણ તેના કિમતીપણને લીધે અને તેની સાથે ખીજ પણ ધાતુઓ મળતી હોવાથી મુશ્કેલ અંશ રહેતા રૂપાના પથ્થરમાંથી પણ ચાંદી કાઢે છે અને તેમાં કાપડો રહે છે, ચાંદી અને ખીજ કૃત્રીક ધાતુ પ્રવાહિ મારામાં પિગળી તેમજી થાયું પામે છે; આથી ચાંદી ઘણું જૂના પારાને યોગ પથ્થરમાંથી જૂની કાઢે છે, જુનારે અક્ષિ અસમકત સ્થિતિમાં ચાંદીના પથ્થરમાં રહે છે ત્યારે તેનો જુકો કરી તે જુકાને મોટા પીપમાં નાંખી તેમાં પારા રેડે, અને પછી ખુબ ડોલવે છે. આથી પારા ચાંદી સાથે સંયોગ પામી તેનો લેવાદાર મિશ્ર પદાર્થને ઇમેજમાં 'લિલિડ ઓમાલુગમ' કહે છે એ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને કપડામાં રેડી તેમાંના

પારાનો વધુ ભાગ કાઢી નાખે, પણ તે ધન 'ઑમાલગમ'ને બઢીમા નાખી ગમ કરે. એકને તેમાનો પારો ઉડી નષ્ઠ તમે બાંદી, ફરે એાદીનો મોટો ભાગ સદ્કાષ્ઠ રિયતિમા મળે, આ અવસ્થામા તેમાં ત્રાણ, સો, શિશુ અને બીજી અનેક ધાતુના સદ્કાષ્ઠનો ભેળ દોાય છે, આ પથ્થરમાથી આગે કાઢનાના કારખાના અમેરિકા તથા સુરપમા અનેક છે.

ચાંદી કાઢવાની રીત—ચાદીના પથ્થર એકા હરી તેમાથી ધગી ચાદીના ભેળવાના પથ્થરના જુના કાઢવામા આવે છે, કારણ તે જતના પથ્થરમાથી ચાદી કાઢેલી મોઢી પડે છે તેમાંથી આગળ જણાવ્યા મુજબની રીતથી શીઝું કાઢી ચાદી જુદી કરે છે ચાદીના સદ્કાષ્ઠના પથ્થર કાળાસપર દોાય છે, આ પથ્થર આતી ધનવર્ધનીય અને નરમ દોાય છે, તે એકસેતો નરમ દોાય છે કે તેને હરી વડે કાપી ગમાય છે, અને તેના અંગે જલદી રસ થયોનો મુશ્ય છે આ પથ્થર સાધારણ બળ તણુથી પિગળવા ગાડે છે. પથ્થરમા મારી ચાદીના સદ્કાષ્ઠનો ધસોખરો ૮૭ ભાગ ચાદી અને ૧૩ ભાગ ગધક દોાય છે, બીજી ધાતુનાં ભેળથી તેને જુદાજુદા રંગ આવે છે, આ અને બીજા લક્ષણો ઉપરથી ચાદીના સદ્કાષ્ઠના પથ્થર ચૂદી કાઢે છે, પછી તેની ઝીણી સૂખ કરી તેમા દશાશ વજન જેટલુ નીમક મેળવી તેને એક રસ કરી ચાળી નાખે છે, પછી તે મિશ્રણને રેવેલર 'જરેવરી ફર્નેસ'મા ધીમી ચાલથી બૂંદે છે. આ વખતે મિશ્રણ પિગળી નહિ જાય અને તેના ગોળા નહિ અને તે માટે સ્ક્રેવમેન્ટ, રહી તેને રોહવિયા કરે છે આ ક્રિત્રિયા મિશ્રણમા ચુલ્લેનિક અને એ ટીમતી દોાય તો તે ઉવાના ઑકસિજનથી સયોગ પામી ઑકસાષ્ઠ રૂપે ઉડી જાય છે, તેની સાથે ટ્રેલીક ગધકની વરાગ પણ આદસાષ્ઠ રૂપે ઉડી ચાદી, ત્રાણ અને સોડું એના સદ્કાષ્ઠ ઑકસિજનથી સયોગ પામી તેનું સલ્ફેટ બને છે. પછી તેની ગર્ભા વધારે છે.

તેથી મજેદ અને નીમક (મોડિયમ ક્લોરાઇડ) પૃથગ્રૂત બની, નીમકમાના ક્લોરિનથી ચાદી, ત્રાણ અને સોડ મયોગ પામી તેના ક્લોરાઇડ બને છે. અને મોડિયમ ધાતુ ગવક અને ઑકસિજનથી સયોગ પામી મોડિયમ સલ્ફેટ બને છે.

પછી તે જુદેલા પથ્થરનો ઝીણા ભૂખ કરી તેને મોગે છે. તે જુદાને મોટા ઉચા પીપમા રેડી તેમા પાણી અને આમ બનાવેલા સોખના કટકા નાખી પીપને તેના આસ આમપાસ દર મિનિટ ૨૦ વખત ફેરવે છે અને એ મુજબ ઘણાં વખત પીપ ફેરવ્યા પછી ચાદી અને તાનાના ક્લોરાઇડમાના ક્લોરિનથી સોડું મયોગ પામી રૂપ અને ત્રાણ એ બેઉ ધાતુ સુક્ષ્મ રૂપે રૂપે જુદા પડે છે. તેમજ સોડાના ક્લોરાઇડથી સોડું સયોગ પામી સોડાનો મનકલોરાઇડ બને છે, સોડું નાખી પાણી રોહવાનું કારણ એ છે કે તેના પછી જે પારો નાખવાનો તે ક્લોરિનથી મળી પારાનો સમ કલોરાઇડ (રમ કપુર) બને નહિ; કારણ તે આગળ પૃથગ્રૂત થયો નથી અને તે એટલે પારો ફેલ્કટ જાય છે.

પછી પીપમા પાંગે નાખી પીપને ચક્રવત મુમારે વીસ કલાક ફેરવે છે, જુદ પડેલું રૂપ અને ત્રાણ આ ધાતુ પારાથી સયોગ પામી ચાદી તથા તાનાનું ઑમાલગમ બને છે. પારો ઘણો નાખેતો હોવાથી તે ઑમાલગમ પારામા પિગળી પ્રવાહિ એમાલગમ બને છે, તે બીજા પદાર્થથી સ્વચ્છ કરવા માટે પીપમા બીજુ પાણી રેડી પીપોને એ કયાક વેર ફેરવે છે, પછી પીપના તળીયામાના છિદ્ર મુદના કરી તે ધનાદિ ઑમાલગમ નાખી લે છે. પછી તેને કેનવાસના કપડામા નાખી ગાગે છે, અને તેમાનો વધારે પારો કાંદી નાખે છે. એટલે ફરી રેવેલર, ધન ઑમાલગમ લોહાના રિટાર્ટમા નાખી લાકડાના કોનસાના અક્ષિપર ગરમ કરે છે, આથી તેમાનો પારો ઉડી જાય ચાંદી તથા ત્રાણ મિશ્રણ પાછળ રહે છે. આ મિશ્ર ધાતુના સોખમાં

ત્રણ યા ચાર ધણા વજનનાર શિશુ મેળવી તેને ગરમ કરે છે. આથી ચાંદી શિસાં સાથે મિશ્ર થઈ જઈ રસ બંનનારી ધાતુ બને છે, તેના રસ બુની તે ગાળાઓમાંથી વહે છે, અને પાછળ ત્રાંચુ રહે છે, આ કૃતિને 'લિક્વેશન' કહે છે.

તે પછી શિસાંમાંથી ચાંદી 'ક્યુપેલેશન' નામે રીતથી જૂદી કાઢે છે. આ બનાવટની રીત એ છે કે, શીમાને હવાના પ્રવાહમાં ચાલી ગરમ કર્યાથી હવામાંનું ઑક્સિજન તે જઈ શોષી લઈ વિદ્યાર્ણ શિસાને ઑક્સાઇડ બને છે, અને ચાંદી ધાતુની રિયક્ટિમાં પાછળ રહે છે. જે શિસાને ઑક્સાઇડ બને છે તેના રસ ક્ષણેક વહી જાય છે અને કેટલોક જે 'ક્યુપેલ' નામે સવિદ્યાર્ણ પાલામાં શિસા ગરમ કરવામાં આવે છે તેના ઝિંકમાં શોષાઈ જાય છે.

ચાંદી ગાળવાની અમેરિકન રીત—યુરપ પ્રમાણે મેક્સિકો અને ચિલી દેશમાં બળતણ સસ્તું અને સારું મળતું નથી, આથી ત્યાં ચાંદીના પર્યટને નહિ જૂંજતા પાણી, શેલા અને અચ્ચરની મદદથી તેને છુંદી છેલ્લે પારાથી ચાંદી જૂદી કાઢે છે. પ્રથમ પર્યટ એખટા કરી તેને ડાંગવડે છુદે છે, આ ડાંગ પાણીના બળથી ચાલે છે, તેના જૂકાને મોટા પર્યટપર પાણી નાખી ઝીણું કરે છે; પછી તેમાં સેંકડે ૧ થી પાંચ બાગ નીમક મેળવે છે, અને પછી ઘોડા તથા અચ્ચરના પગ દબાવી મિશ્ર કરે છે, આ મુજબ નીમક સાથે ચાંદીના પર્યટને જૂકા મિશ્ર થતાં તેને કેટલાક દિવસ સુધી તેવીજ રિયક્ટિમાં રાખે છે, પછી તેમાં કૌપર પાવરીટીન ત્રાંખાના ગંધક મુક્ત અરોપિતો પાવ એને જૂંજ તેના પાઉડર ચાંદીના પર્યટના જેવું થી જેવું જૂંજ ઉપર ઉપલા મિશ્રણમાં મેળવે છે, અને ફરી પાંચ છ. ઘોડાઓ પાસે પાંચથી ૭ કલાકેર છુંદવી તેડું મિશ્રણ કરે છે. 'કૌપર પાવરીટીન' જૂંજ બનાવેલી જે પાઉર તેને ઇંગ્રેજમાં ખાણ ખોદનારા

'મશ્ચેલ' કહે છે, તેમાં જે, બાગ મોરચુ (ત્રાંખાનો સફેદ) હોય છે, આ સફેદ, અને નીમક એકમેકનું પુણ્યકસ્થ કરી ત્રાંખાનો ક્ષોરાઇડ તથા સોડીયમનો સફેદ બને છે, એ મુજબ મિશ્રણ તેમાર થતાં પર્યટમાં જેટલી ચાંદી હોય તેના પ્રમાણ મુજબ તેનાથી બમણો પારો તેમાં મેળવે છે. પારો સારી રીતે મિશ્ર કરવા માટે પ્રથમ મુજબ ઘોડા પાસે છુંદાવે છે. તેને તે પછી ૧૬ થી ૨૦ દિવસ તેવીજ રિયક્ટિમાં રહેવા દે છે, ત્રાંખાના ક્ષોરાઇડનું હવા અને પાણીના યોગે ચાંદીના પર્યટમાંની ચાંદીનો સ્વદર્શક ઉપર ક્રિયા થઈ સ્વદર્શક પ્રયુક્ત થાય છે, ગંધક ઉડી જાય છે, ચાંદી ત્રાંખાના ક્ષોરાઇડમાંના અર્ધા ક્ષોરિનથી સયોગ પામી ચાંદીનો ક્ષોરાઇડ બને છે અને હવામાંનું ઑક્સિજન જે ક્ષોરિનની જગ્યા લઈ ત્રાંખાનો ઑક્સિજન ક્ષોરાઇડ બને છે. પછી પેહેલા જેટલો ફરી પારો ઉમેરે છે. તેથી ફરી ચાંદીનો ક્ષોરાઇડ પ્રયુક્ત બની કેટલોક પારો ક્ષોરિનથી સયોગ પામી પારનો ક્ષોરાઇડ (રસકપૂર) બને છે, અને જૂદી થયેલી ચાંદી પારાથી સયોગ પામી ચાંદીનો અમાલગમ બને છે, તે ખડું મિશ્રણ તેવીજ રીતે વળી ૧૫-૨૦ દિવસ સુધી રહેવા દે છે. આથી ફરી ચાંદી પારા સાથે સાથે સયોગ પામી એમાલગમ બને છે, અને વળી પારનો ક્ષોરાઇડ (રસકપૂર) બને છે, પછી પ્રથમ જેટલો બીજો પારો તેમાં ઉમેરી આગમ મુજબ ઘોડા પાસે છુંદાવે છે અને ૨૦ થી ૨૫ દિવસ સુધી તેને તેમજ પર્યટ રહે છે. પછી ચાંદીનો જે અમાલગમ બને છે તેને પિગળાવવા માટે વુની આગળથી અર્ધા પારો તેમાં મેળવે છે અને ફરી છુંદાવે છે, આ વેળા અમાલગમ પારોમાં પિગળી પ્રવાહી અમાલગમ બને છે, પછી તેને ખૂંન ઘોળને તે પ્રવાહિ અમાલગમ જૂદો પાડે છે.

આ બનાવટમાં પારો ઘણો લાગે છે, અને પારાનો રસ કપૂર બનવાથી તેના ઘણો નાશ

ચાય છે, આ કૃતીમાં ચાંદીના કલોરાંધ્રજાતુ કલોરીન જૂદું કાઢી નાખવા અને ચાંદી પિગળાવવા પારાનો ઉપયોગ કરે છે, પણ આગળ જણાવેલી પ્રક્રિયા કૃતીમાં કલોરીન લોઢાથી જૂદું પાડી જૂદી પડેલી ચાંદીમાં પિગળાવવા પારાનો ઉપયોગ કરે છે.

ચાંદીની મીઠ્ર ધાતુ—ચાંદીની અનેક મીઠ્ર ધાતુઓ બને છે, પણ તેમાં માત્ર ત્રાંચુ તથા ચાંદી મળીને બનેલી મીઠ્ર ધાતુ જાત્રી ઉપયોગમાં આવે છે. નાણાં પાડવા, વાસણો બનાવવા માટે શુદ્ધ ચાંદી ઘણી નરમ હોવાથી તે ઘણી ઘસાય છે, તેથી તેને કઠોળતા આપવા તેમાં ત્રાંચુ ઉમેરવામાં આવે છે. રૂપામાં જૂદા જૂદા પ્રમાણથી ત્રાંચાની ભેળ કરવામાં આવે છે. ઈંગ્લંડના અલગુમા સેક્ટે ૭૫ ભાગ ત્રાંચુ હોય છે. ફ્રાન્સનાં નાણાંમાં ૧૦ ભાગ, પ્રશિયન નાણાંમાં સેક્ટે ૨૫ ટકા અને હિંદુસ્તાનના નાણાંમાં સેક્ટે ૧૨ ટકા ત્રાંચુ હોય છે. સેક્ટે ૧૦ ટકાથી વધારે ત્રાંચુ ચાંદીમાં મિશ્ર કરવાથી દવામાં તેના પર કાઠ ચડે છે. ૪ ભાગ ચાંદીમાં ૧ ભાગ ત્રાંચુ ઉમેરવાથી તે ધાતુ કઠોળ બને છે. ઈંગ્લેન્ડના નાણાંમાં વિપિષ્ટ ચુરત ૧૦૦ હોય છે, હિંદુસ્તાનનાં રૂપા નાણાંમાં વિપિષ્ટ ચુરત ૧૦૦૪ છે. આ ઉપરથી કલલ્લ નાંખી બનાવેલા રૂપા તરતજ તેના વિં ચુરતની પરિક્ષાથી ઝાળખાઇ આવે છે.

બીજી દેહલીક ધાતુ ચાંદીમાં મેળવવાથી ચાંદી કસહિન બની નાણા પાડવા લાગતી રહેતી નથી. તેને ચાંદીમાં કલલ્લ, જસત, એટીમની, ચિરમીય, સિય અને આર્મેનિક આદિ ધાતુ મેળવી હોય. તે રૂપો કાર્યો બને છે. આવી શુદ્ધ કરતી વખતે ઉપથી ધાતુઓને તેમાંથી તદન નિર્મૂળ કરવી પડે છે. ચાંદીને સાંધવા માટે ૬ ભાગ પિત્તળ, પાંચ ભાગ ચાંદી અને બે ભાગ જસતના મિશ્રણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ચાંદી શુદ્ધ કરવાની રીત—તદન ચોખી ચાંદી જૂદી કાઢવાની અનેક રીતો છે, તેમાંની

એક અત્રે દર્શાવી છે. ચાંદીને નાઇટ્રિક એસિડમાં ગરમી આપી પિગળાવવું, જે તેમાં ત્રાંચુ દશે તે ચાંદીના નાઇટ્રેટ સાથે ત્રાંચાનો નાઇટ્રેટ ઉત્પન્ન થશે, અને રસપર ગળીના રંગની ઝાંખ આવશે. ચાંદીમાં સુનાતુ મિશ્રણ દશે તે તેની કાળી જૂડી નહિ પિગળતાં તે નીચે પડશે. રસમાં પાણી મેળવી રસ ગાળી લઇ અવિદાવ્ય સુનાના રસમાંથી તેને જૂદું કાઢવું, પછી તેમાં નીમક (સોડીયમ કલોરાઇડ) નો રસ મેળવવો. એટલે ચાંદીના કલોરાઇડનો સ્ફિદ દહી જેવો અવિદાવ્ય સાકા બને છે. તેને ખૂબ ઘોષ સુકવવું. તેમાં તેના જમણા વજનનો પાપડખાર (સોડિયમ કાર્બોનેટ) મેળવવો અને મિશ્ર મટાડીની ખૂસમાં નાખી તેને રસ બનાવવો. ત્યાં એકમેક પર ક્રિયા થઇ શકે ચાંદી બને છે. અથવા કલોરાઇડમાં ધીમે સલ્ફ્યુરિક એસિડ મેળવી તે ઢવવા જસતની સળીઓ નાખવી એટલે જસત ચાંદીની જગા લઇ જસતનો કલોરાઇડ બને છે. તે રસમાં વિદ્રુત ચાય છે અને રૂપું જસતની સળી પર એકઠું થાય છે. આ મુજબ ચાંદીના કલોરાઇડના પ્રમાણ મુજબ ૧ કલાક યા એકથી બે દિવસ સુધી તેને નહિ ડોહવતાં રસને તેમજ રાખવાથી સર્વે ચદી એકઠી થાય છે. જે જસત ઉપર ચાંદીની જૂડી એકઠી થાય છે તેને ઝોખવી લઇ ફરી જળમિશ્રિત સલ્ફ્યુરિક એસિડમાં બે દિવસ બીનરવા મેળવે, એટલે તેમાં જસતનાં ક્ષારોનો બારી રહેશે. અંશ નિકળી જશે, પછી તે જૂડાને ખૂબ ઘોષને સુકવવી અને તે 'શુદ્ધરને' ગાળી તેની લગડી બનાવવી.

ચાંદીની મરીક્ષા અથવા કસોટી—ચાંદીને સખત બનાવવા તેમાં જે ધાતુનો ઉપયોગ કરે છે, તે કરતાં રૂપીયાની વધુ કિંમત હોવાથી કોઇપણ દલગી ચાંદીમાં 'શુદ્ધ ચાંદી' પ્રમાણ કેટલું છે તે બરાબર સેહેજ કાઢી સકાય એ એક મોટી અગત્યની કસોટી છે. જવાહેરો માટે અને બીજા નફોર્નાં ઘરેણાં

હાજરી ચાંદીનાં બનાવે છે, તેમાં ચોક્કસ ચૂંક ચાંદી હોવી જોઈએ એવો ઈશ્વરમાં કાયદો છે, અને પ્રથમ પ્રત્યેક લગડી અને વાસણની પરિક્ષા કરી તેનીપર સરકારી છાપ મારી પછી તેને વેચવા મેળે છે. તેવો કાયદો આપણા દેશમાં નહિ હોવાથી ઘરેણાં બનાવનાર ચાંદીમાં ગમે તે પ્રમાણે ત્રાંચુ ઉમેરેછે, અને કસોટીના પથ્થરપર ચાંદીને ઘસી તેની પરિક્ષા કરેછે. પણ તેમ રૂપું વધુ યા ઓછું છે તે ચોક્કસ કહેવાઈ શકતું નથી. પણ આ ખરી કસોટી કરવાની રીતો ટંકસાળમાં ચાલુ છે. હાલમાં ટંકસાળોમાં 'ગેલ્વેઝાક' રીત ચાલુ છે. આ રીતની પરિક્ષા એટલીનો સૂક્ષ્મતાથી કરવામાં આવેછે કે ૧૦૦૦ ભાગમાં ધણીતો ૩ ભાગની જુલ પડેછે. પણ આ પરિક્ષાનું કામ ધણી કડાકુટ તથા અક્ષતું હોયછે.

ચાંદીની ગીલીટ—ત્રાંચુ, પિત્તલ વગેરે ધાતુનાં વાસણુપર ચાંદીની ગીલીટ કરી તેનો પૃષ્ઠ ભાગ ચળકતો અને કાયમનો બનાવેછે. ચાંદીનો થર જાડો હોયછે તો તેને 'પ્લેટિંગ' કહેછે, અને થર પાતળો હોયછે તો તેને 'સિલ્વરિંગ' કહેછે. ગીલીટ કેટલાક ચંત્રવડે યા વિજળીથી ચઢાવેછે. ત્રાંચાના પત્રાપર ચાંત્રિક રીતે ચાંદીની ઝલેલ ચઢાવવી હોય તો તેના પૃષ્ઠ ભાગપર ક્ષણ કરી તેનીપર પતળી ચાંદીનું પત્ર ચઢાવેછે. તેની બાજબ ત્રાંચાના પત્રોના આકારની જાડાઈના પ્રમાણુ ઉપરથી લેછે. આ સંયુક્ત વાસણુને ચાંદી પિગળી નહિ જાય તેટળી ધીમાં આંચે ગર્મિ આવેછે, પછી તેને તે ગરમ સ્થિતિમાં ટાપી અથવા બે લોહાના રોડર વચ્ચે દાખીને ખેંચી બેઠના એક ઇંચ કરેછે. એટલે ત્રાંચાપર ચાંદીની ઝલેલ સર્વ જાણુએ એક-સરખી ચડેછે. એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો કાય લગાડતા નથી. માત્ર ચાંદીના પત્રાના કોંઠા આસપાસ ત્રાંચાપર કાંટ નહિ ચડે તે માટે ટંકજુખારનો પાઉર ચોપડેછે. પછી તે પત્રને રોડર વચ્ચે દાખી ગમે તેવા પતળાં પત્રાં બનાવેછે.

ગીલીટ રીત એ છે કે ત્રાંચાની લગડીનો પૃષ્ઠ ભાગ ચાંદીના નાઇત્રિકના રસથી ઘોષ નાખેછે. આથી રસમાંજ ચાંદીને જગે, ત્રાંચુ જાડ ચાંદીનો પાતળો થશે ત્રાંચાપર ચડેછે, અને ત્રાંચાપર ચાંદીનું પત્ર સારી રીતે ચોંટી બેસેછે. પછી લગડીપર ચાંદીનું પાતળું પત્ર હાજી તેને એકદમ રોડર વચ્ચે દાખી ચાંદી ચઢાવેછું પત્રું બનાવેછે. પોલાદ ઉપર ચાંદીની ઝલેલ કાંઈ જુદી રીતે ચઢાવેછે. પ્રથમ પોલાદ પર ક્ષણ ચઢાવી તેનીપર કાંચી ચાંદીનું પાતળું પત્રું જડેછે અને ગીલીટ કરેછે.

પણ હાલમાં ઉપલી રીતે 'પ્લેટિંગ' નહિ કરતાં વિજળીથી ચાંદી ચઢાવેછે. પોટાસયમ સાર્ફનાઇડના દ્રવમાં ચાંદીનો સાધનાઇડ પિગળાવી ગીલીટ કરવાનો રસ બનાવેછે, આ દ્રવમાં પોટાસયમ સાધનાઇડ પ્રથમ વધારે ઉમેરેછે. આથી દ્રવમાં જુલ રૂપું રૂપું પડી ચીજપર ચડેછે તેટલું જ રૂપું નહિ પિગળેછે, પછી વિજળીક તારના જસતને વાસણુ જોડી ઉપલા દ્રવમાં બોળેછે અને ધલેકટ્ટો પોઝેટિવને ચાંદીનું પત્રું જોડી તેને બોળેછે. પ્રવાહથી ચાંદીનો સાધનાઇડનુપ્રયગભૂત બની તેમાંનું રૂપું ધલેકટ્ટો નેગેટિવ ને જોડેલા પદાર્થ પર ચડેછે, અને જુદા પડેલા સાધના-જન આસ ધલેકટ્ટો પોઝેટિવને જોડેલી ચાંદી સાથે સંયોગ પામી ચાંદીનો સાધનાઇડ બને છે અને દ્રવમાં પિગળી દ્રવ કમજોર થતો નથી.

પારાની મદદથી ચાંદી ચેલ્વવાની શુદ્ધ અને આદ્ર એવી બે રીતો છે. આદ્ર રીતે ત્રાંચુ, પિત્તળ, કાચ પત્તાદી ઉપર ચાંદી ચડાવી શકાય છે, ત્રાંચુ અથવા પિત્તળના ગ્રાસણુ ઉપર નાઇત્રિક ઑસિડમાં થોડો વખત દુબાડી તેના પૃષ્ઠભાગ ઉપરનો કાંટ વગેરે કાઢી નાખેછે. અને પછી તેને પાણી વડે સ્વચ્છ રીતે ઘોષ તેના ઉપર ૧૦૦ ભાગ પોટાસયમ બાયટ્રોટ્ટ, ૧૦ ભાગ ચાંદીનો ક્લોરાઇડ, અને ૧ ભાગ ચાંદીનો હાઇડ્રો

કેવોરાઈડ (રસ પુષ્પ) આ ત્રણેનું મિશ્રણ મસળેછે, ત્રાંસુ ચાંદી, અને પારાના ક્લોરોઈડ-આના ક્લોરિનથી સંયોગ પામી પારા અને ચાંદી આ જૂદા પડેછે, તેમાંથી માત્ર ચાંદીને ત્રાંસાપર બેસાડવા પારાના ડાંક મુજબ ઉપયોગ થાયછે, આ મુજબ કર્યા પછી વાસણુ-ત્વર કલ્લહ વ્હરેછે.

શુદ્ધ રીતે ચાંદી અઠાવવા પારામાં ડાંક ચાંદી મેળવી ચાંદીનો અંશગત તંત્રાર કરેછે, અને વાસણુને નાઇટ્રિક ઍસિડમાં બોળાને ધોઇ તેનીપર આ અંશગત ચોપડે છે, પછી વાસણુને ગર્મી આપી તેપરનો પારા ઉડાવી નાંખેછે. એટલે ચાંદીનો પાતળો થશે વાસણુપર ચડેછે, પછી વાસણુને પોલીશ કરેછે.

ચાંદીના ધર્મ—ચદ્ધ ચાંદી સ્વચ્છ, સફેદ અને અત્યંત તેજસ્વી હોયછે, રસેચ્છ સ્થિતિમાં ચાંદી કાળી જણાયછે, કાંચુ સ્થિતિમાં ચાંદી, ત્રાંસુ અને સુના વચ્ચે છે. એના અંગે ચીવટપણું પુરકળ છે. એ ધનવર્ધનિય અને પ્રસરણશીલ હોઈ તેનાં પાતળા વરખ બનાવી શકાયછે, એનું વિશિષ્ટ ગુણ '૧૦૫' છે. ધડી ધડી ચાંદીને ગર્મી આપ્યાથી તે સ્ફટિક રૂપ અને જરડ બને છે, ચાંદીનો રસ ૧૯૮૧° ફેરન ઉપ્પુ માનપર બનેછે. આ રસને થડા પાડતાં તે ધનસ્થિતિમાં આવતાં ચાતી તરીત પ્રસરણ પામેછે. ચાતી ઉચ ઉપ્પુમાન ઉપર ચાંદી ઉડી જાયછે. ઉપ્પુતા અને વિદ્યુતતાને રૂપે ઉત્તમ વાહક છે. બિનાસર્વાંશી આ સુષ્ટી દવામાં તેપર કાદ ચડતો નથી, અને કોઈપણ ઉપ્પુ માન ઉપર ઍકસિડાઈઝ થતો નથી. પણ ચદ્ધ ચાંદીનો રસ બનાવ્યો 'હેર્મ' તો તે રસ પોતાના આકારથી 'રર' ધણું ઍકસિજન શોષી લીયેછે, પણ તે ધન ચતાં સર્વ ઍકસિજન નિકળી જાયછે, જે ચાંદીના રસને ઍક્રેએક થડો કાપો હોય તો પ્રથમ તેના બહારનું અંગ ધન બની ગાહે રસ રહી જાયછે, ઉપર બહારનું તેમ રહે ધન ચતાં ધણી તરથી

ડુલેછે, તે માટે જ્યારે માહેયો રસ ધન બનેછે ત્યારે માહેલું ઍકસિજન બહાર પડવાથી અને ધનીબવન કાળે તે ડુલેછે, તેથી ઉપ્પુ કવચ ટુટી ચાંદીના રસના ગોળ મણકા અને સળી બહાર પડેછે. જે ચાંદીમાં સેંકડે ૧ અથવા ૨ ભાગ ત્રાંસુ દોાયછે તો આ પ્રકાર જનતો નથી, એટલે ઍસિજન શોષાઈ જતો નથી. ધણું કરી જે ચાંદી સુનાનો રસ બનાવવાના ઉપયોગમાં લીયેછે તેમાં ત્રાંસુ દોાયછે, આથીજ આ પ્રકાર ધણાકાનાં જોવામાં આવતો નથી. ક્લોરિન, બ્રોમિત અને આયોડીન આ ત્રણેથી ચાંદી ધિરથી સંયોગ પામેછે. ફાસફોરસ સાથે ચાંદી ગરમ દર્ધથી બેઠેનો રસ બની સંયોગ થાયછે, ચાંદીને ગધકથી ચાતી મળ્યુત રસાવનાકર્ષણ છે.

ચાંદી ધણા દિવસ દવામાં રહેતાં કાળી પડે છે. તે ગધકથી સંયોગ પામતાં એમ થાયછે, કારણ દવામાં ધણું કરી નાહના મ્હોટા મેદેરામાં સદ્ધયુરેટ ટ્રોફોજન આ દુર્ગંધી ગ્લાસ ધણાખરાં નાળાં ગટર, વગેરે પ્રાણીજ દ્રવ્યના કોદવાટથી ઉત્પન્ન થાયછે, આ વાચુ રૂપે પૃથ્થકરણ થઈ તેમાંના ગધકથી સંયોગ પામી ચાંદીપર કાળો થશે ચડેછે, તેને સાવનાઈઝ ઍવ પોટાસ્પમના દ્રવથી સેંદેજમાં ધોઇ નાળી શકાયછે, પણ સાઈનાઈઝ ઍવ પોટાસ્પમ બયંકર એર હોવાથી તેનો ઉપયોગ ચાતી સંભાળ લઇનેજ કરવો પડેછે. અંબોનિયાના દ્રવથી ચોળીયાથી પણ કાળો થર જતો રહેછે. નાઇટ્રિક ઍસિડમાં ચાંદી જલદી પિગમેછે. પાણી અને નાઇટ્રિક ઍસિડને સંગ્રાહર એકા કરી મિશ્રણ કાઢાથી તેની ક્રિયા ચાંદીપર ધણીએરથી થાયછે. નાઇટ્રિક ઍસિડની ગ્લાસ ઉડી જઈ ચાંદીનો માષ્ટેટ બનેછે. શુદ્ધ હાઇડ્રોક્લોરિક ઍસીડની ચાંદી-પર ધણી ક્રિયા થઈ ચકતી નથી. નાઇટ્રોહાઇડ્રો ક્લોરિક ઍસિડમાં ચાંદી જલદી વિદ્યત થાયછે અખળતા સદ્ધયુરિક ઍસિડમાં ચાંદી તુરત પિગમેછે અને ચાંદીનો સફેદ બનેછે. આઈડે-લીનું હાઇડ્રેટ અને નાઇટ્રેટનું માત્ર ચાંદીપર ક્રિયા થતી નથી.

ઉપયોગ—નાણા પાડવાં, વાસજીનનાવવાં અને ધરણા મટે ચાંદીનો ખાર ઉપયોગ થાય છે; વિજળી યોગે હેલકી માત્રુપર, ચાંદી અઢાવી રાક્ષય છે. એના દુરનો ઉપયોગ, છત્રી પાડવામાં થયેા, થાય છે.

દિંદી સરકાર ચાંદીનો હરેક રૂપિાનો સિક્કો પાડવા પાછલ પાય પ્રેન્સ નેટયો નક્કી લે છે અને આથી સરકારને આવી રીતે ખારે વટાવ મળે છે. હાલમાં દર વર્ષે દિંદી ટંકસાળામાં ૮ થી ૯ કરોડનાં ચાંદીના સીકકા પાડવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાન સાથે બીજા ખરેને ચાંદીનો બોહાળો વેપાર આવે છે. ૧૯૦૦-૧૯૦૧માં હિંદમાં આયાત થએલી ચાંદી ૪, ૫૯, ૨૨ ૨૫૩ રૂપિાની ને ૧૯૦૨માં ૧૧,૩૫,૦૭,૫૯૧ રૂપિાની થઈ હતી. નેમજ હિંદથી ચાંદી કામતો નિકાસ વેપાર ૧૯૦૦ માં ૩,૧૬,૮૫,૭૦૦ ને ૧૯૦૨ માં ૫૦,૯૫,૦૮,૭૭૨ રૂપિાનો થયો હતો.

ચાંદી અથવા ટાંકીનું રૂંદ—આ રૂંદ હદ બહાર રંડીખાજથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગ પુરૂષ તથા સ્ત્રીને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. ચાંદીનો રોગ એપીના વર્ગનો છે. એટલે ચાંદીનું પર ચાપ તેનો કાઠને એપ લગાડીયે તો તેમાંથી તેને ચાંદી થાય છે. ચાંદી અને પરમો એ તદન વેગળા દરદો છે. ચાંદીમાંથી ચાંદીજ ઉત્પન્ન થાય છે. ચાંદી નરમ પ્રકારની હોય છે ત્યારે તે અસહ્ય ભાગમાં જણાય છે, પણ બીજા પ્રકારની ચાંદી કઠણ હોય છે જેની અસર તમામ શરીરપર થાય છે. આ ચાંદીનો એપ લાઇ દર્દના બીજા ભાગપર લગાડવાં કરી અસર મળી નથી પણ પેહેના પ્રકારની નરમ ચાંદીનો એપ લાગુ પડે છે. નરમ ચાંદી સાથે બદ થતાં તે ધણું કરી પાકી કુટે છે, પણ કઠણ ચાંદી સાથે બદ થતાં તે પાકતી નથી પણ ધણુ કાળ ચુધી કઠણ ને ચુએવી રહે છે. આ રૂંદ ધણુ કરી સર્વ સયોગની અદર ઈંદ્રીનો ભાગ છેલ્લાવાથી તથા તેને એપ

લાગુવાથી થાય છે. તે ધણું કરી, બીજા દિવસે જણાય છે અથવા પાચા સાત દિવસમાં તેને ઉદભવ થાય છે. તે કુલ ઉપર તેની પાછળના ખાગમાં અગર ચામડી ઉપર હોય છે. આસપાસ એપ લાગતાં એકમાથી એ ચાર ચાંદી પણ પડી જાય છે. ચાંદુ ગેળાકાર ને ઉંડું હોય છે. તેની નીચેનો અને કારનો ભાગ નરમ હોય છે, તેની સપાટીપર સફેદ મૂત્ર મેસ હોય છે તથા તેમાંથી પુષ્કળ પર નિકળે છે. કાઠપાર પ્રાણીની અંદર મૂત્ર માર્ગમાંથી ચાંદી પડે છે. જ્યારે ચાંદી જોડામાં હોય છે ત્યારે તેની આસપાસનો ભાગ ખવાતો જાય છે, તથા ફેલાય છે. તેની બદ થતાં તે પાકી કુટી ખાંડો પાડે છે. જે જલદી રજાતો નથી. કાઠ વાર તેનું એટલુ તો જોર હોય છે કે તે સડી ખરી પડે છે. આવા બીકટ દર્દને લીધે જોના ઇલાજ બણેલા તખીમો પાસે કરાવવો સારો, નહિ તો તેથી દર્દી એલદ હેરાન પામ છે.

ચાંદુ—ચામડી ઉપર વરમ, ઇંજા, કુલ્લો અગર બીજા કારણથી જખમ થઇ ચામડીનો કાઠ ભાગ પાછાને તેમાંથી પર નિકળવા કરે છે તેને ચાંદુ કહે છે. કટલીક વેળા શરીરના રોગને લીધે ચાંદા પડે છે, જેમકે રક્ષાકુલા સર્પિ, ગર્ભ, અર્જુન વગેરે. જેનું લોહી અને શરીર સારાં હોય તેને સેહેજ સાજ ચાંદુ થતું નથી ને થયું હોય તો તે જલદી રજાઇ જાય છે. પણ નયજા શરીરપર જરાક કારણથી ચાંદુ થાય છે. ચાંદા ૭ પ્રકારના હોય છે. તદોસ્ત ચાંદુ, ન્ખાણુ ચાંદુ, સડેયુ ચાંદુ, દુખાતુ ચાંદુ, દાઢક ચાંદુ, કઠણ લીધે ચાંદુ, ને દુખાતુ ચાંદુ. તદોસ્ત ચાંદુ જલદી રજાઇ જાય છે. આ ચાંદુ ધણુ ખરું જોગ અને વચમાંથી જરા ખાગવાજું હોય છે, તેની કાર પાતળી અને તેવી જોય લાલ હોય છે, અને તે સુમારી હોતી નથી, પણ નાહના કાણાથી ઢંકાયવી એટલે દાનાદાર હોય છે. તેના માહેથી પાક પડે નિકળે છે જે જલદીથી રજાઇ જાય છે.

નખણું ચાંદુ' બેઠાએ તે કરતાં વધારે પોટીસ બાંધવાથી તે વધારે નખણું બનેછે, તેની ભોંય સાલ દોષછે ખરી પણ તે ઉપ-
જ્ઞાઈં દાણાં પણા મોટા ઉપસેલા, પુલી આવેલા અને પોચા હોયછે.

મજતા ચાંદામાંથી નકારી ગયાતી રસી નિકળેછે અને તેની સંપાટી ઉપર પુલ્લીને ટેકાણે સડેલા ભાગ સફેદ અગર કાળા રંગના હોયછે. જે કટલીક વાર ફેલાતો જાયછે આવા દંડથી દર્દની તંદરોસ્તી થણી બિગડેછે.

પીરતું ચાંદુ' નાદનું હોયછે અને તેનું મુખ્ય લક્ષણ એ હોયછે કે તેમાં અતીરાય વેદના થાયછે, તેની સંપાટી જરા ઉઠી અને રસી પાતળી હોયછે.

કંઠુ ચાંદુ સાંખા કાળનું ગણાયછે. ; તેની કોર કંઠુ તથા ઉઘી હોયછે, સંપાટી નીચી હોયછે. સાલ પુલ્લી સારી હોતી નથી અને પાતળી રસી રકત મિશ્રીન નિકળેછે.

ફૂલતા ચાંદામાંથી લોહી ઝરેછે. આ ચાંદુ પગ ઉપરજ થાયછે. પગ ઉપર પુલ્લી ફસ હોયછે તેને લીધે ચાંદુ ખરેછે અને તેમાંથી લોહી નિકળેછે.

આ સર્વ પ્રકારના ચાંદા ઉપર આયોડો-ફાઈ આકસીર ગણાયછે. આયોડોફાઈ ચાંદા ઉપર ભભરાવેલા અને તે ઉપર ૩ અગર બોરાસિક' ઓઇન્ટમેન્ટ' મુકી ખાટો બાંધેલા, અથવા આયોડો ફાઈને એક દ્રામ ચાર દ્રામ્સ સાદા મર્ચમંત્રાં મેળવીને લગાડેલા. તે સિવાય દરેક જાતના ચાંદાના જુદા જુદા ઉપાયો યોજવાં હોયછે, તે રીતે 'માવજત' પ્રાપ્ત થાય તે જલદી ફેલાઈ જાયછે.

ચાંતીખન—સિયામનું ત્યાં એક અતી અગત્યનું બંદર શહેર એજ નામની નદીના મુખ ઉપર સિયામી આખાત પાસેછે. ૧૮૯૩ ના કોલકાર પુરા કરવાની જામીનગીરીમાં આ બંદર ફ્રેન્ચોને નામેછે. વસ્તી ૩૦ ૦૦૦ નીછે.

ચાન્સેલ—પરવેદીકુડ-હોમ આપવાની જગ્યા-

નો દેવળનો ભાગ તથા ખિસ્તી દેવભોજનનો ખાનગ-યાજ-સામગ્રી.

ચાન્સેલર—ન્યાય કાર્ટનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ. કલેજનો વડિવંટ. દરનાર મંદળીનો અધ્યક્ષ. ઈંગ્લેન્ડ સરકારનો સર્વથી ઉપરી મેદેસલી અમલદાર. આગલા રોમન રોદેનસાદના મુખ્ય દંધાને ચાન્સેલર કહેતા હતા. ચેન્સેલર ઠી ક્રાન્સ, ક્રાન્સમાં પુરાણા વખતથી ચેન્સેલરની પદ્ધિ અતિ મદતની ગણાતી. કોઇ રાજ્યમાં તે સર્વ અધિકારીએને ઉપર ગણતો હતો, અને તેની સત્તા તથે થણી ખરી અદાલતો તથા સરકારી ખાતાંઓ રહેતાં પણ રાજ્ય કાંની પછી આ ઓધા ક્રાન્સમાંથી સદાને નિકળી ગયોછે. યુરપનાં થણાખરા દેશોમાં આજ નામને મળતી પદ્ધિ અનેક હોઇ તેઓ જુદા જુદા ખાતાનાં અધિકારી ગણાયછે.

જર્મનીમાં મુખ્ય કાળમાં આર્યમિશ્ર પ તથા મેજેનાં ધર્મોદર, પવિત્ર રોમન રાજ્યના આર્ય ચેન્સેલર ગણાતા હતા અને તેઓ વાર્ધસ-અને ચેન્સેલર પણ સુકર કરતા.

આરટીમામાં મુખ્ય રાજ્યધિકારી અમલદાર ચાન્સેલરને નામે ઓળખાયછે. જર્મન રોદેન-સાદતની ફરી નવા ધોરણે સ્થાપના થયા પછી પ્રિન્સ બિસમાર્ક રોદેનસાદતના ચેન્સેલરની પદ્ધિ ખામ્મે દતો (Reichshanser.)

રશિયામાં પરદેશી ઓરીસના વડા પ્રધાનને વાઇસ ચેન્સેલર કહેછે. રોમન ગ્રંથમાં દહ કીશ્વર ચેન્સેલર નમેછે.

ચેન્સેરિ—ઈશ્વરમાં પેદેલાંની પાંદામેટથી ઉતરથી સદર અદાલત; પણ હાલમાં તેને 'હાઇકાર્ટના' પેટામાં દાખલ કરીછે.

ચાનસામા—વડાદરાના રાજ્યમાનું આ એક આમ ચુન્દાવ પ્રાંતમાં છે. મોક વસ્તી ૭૪૫૨ ની છે, તેમાં ૩૪૬૩ પુરષો અને ૩૪૮૯ સ્ત્રીઓ. અત્રે સરકારી કચેરી, પોસ્ટ ઓફીસ, સ્કૂલો અને જન મંદીરા છે. અત્રેનું મારસનાથનું મંદીર જાહેર ઉધરા-

હાથી આંધવામાં આવ્યું છે, જેની પાછળ ૭૦,૦૦૦ પૌડો ખર્ચ થયો હતો. આ અતિ રોનકદાર મંદીર દુરથી કેન્દ્ર કિલ્લા જેવો દિસે છે, અને તે સર્વ આંધકામ કાત-રેલા માર્ગજના પથ્થરથી આંધવામાં આવ્યું છે. આ મંદીરમાં ૨૪ તિર્થંકરો ઉપરાંત બીજી અતિ સુંદર મૂર્તિઓ છે.

ચાપરા—જગલમાં સારન જલ્લાનો મુખ્ય વિભાગ. જ્ઞેનજળ હર ચૌરસ મેલ છે. તેમાં ૧૬૪૩ ગામમાં ને ૧૩૯૯૪૧ મકાનો છે. લોક વસ્તી ૯૮૫૮૩૪ ની છે. તેમાં ૪૫૫૬૫૪ પુરષો અને ૫૩૦૧૮૦ સ્ત્રીઓ છે. હિંદુ વસ્તી ૮૯૪૬૮૨ની તથા મોહમેદનોની ૯૧૦૦૪ની છે. ૬૨ ચૌરસ મેલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૯૮૮૮ આવે છે.

(૨) ઉપલાતું મુખ્ય ગામ જોગરા નદી કાંઠે ૪ મેલ લાંબુ અને ૩ મેલ પોહણું છે. ૧૮૮૧માં લોક વસ્તી ૫૧૬૭૦ ની હતી; તેમાં ૩૯,૬૫૧ હિંદુ, ૧૧,૯૧૨ મોહમેદન તથા ૧૦૭ ખ્રીસ્તીઓ છે. અત્રે સરકારી કચેરી, જ્ઞેન પોસ્ટ ઓફીસ, પોલીસ સ્ટેશન, ધર્મશાળા ઇન્ડિયન શાળા ને દવાખાતું મુખ્ય સરકારી ખાતાં છે. અત્રે ગંગામાં આવતી જરતીથી કેટલીક વેળા રેલ ચઢે છે. આગળ અત્રે કેન્દ્ર, દમ અને પોર્ટુગીઝોની કોઠીઓ હતી. વાર્ષિક ઉપજ ૨૪૫૪ પૌડની છે.

ચાંપાનેર—ગુજરાતમાં આ પુરાણું મેહેર પાવાગઢની પ્રજ્ઞાએ ૧ મેલ અને વડોદરાની પૂર્વે ૨૫ મેલપર તથા જોધરાની દક્ષિણે ૪૨ મેલપર છે. આગળ આ મેહેર મહોદી પ્રસિદ્ધતાએ પ્રચલિત હતું, પણ હાલમાં ત્યાં ૯ બીલ તથા નાયડાઓની જ વસ્તી છે.

આ મેહેર વનરાજ આવડાના મળયમાં (૭૪૬ થી ૮૦૬ માં) ચાંપા નામના એક ખેડુતે વસાવ્યું હતું. ૧૧ મી સદીમાં રામજોડ તુવાર પાવા અધિપતિ હતો, પણ એ અણહિલવાડનો મંડલેશ્વર હતો કેમકે ૧૨૬૭ માં અભાઉદીને રાજ્યની આખેરી આણી ત્યાં સુધી ચાંપાનેર અણહિલવાડના

રાજ્યના પૂર્વ તરફના ભાગમાં મહોદો કિલ્લો ગણાતો હતો. તે પછી જોધાણુ રજપૂત ચાંપાનેર આવી વસ્યા, જેઓએ ૧૪૮૪ માં આ મેહેર ખોદ્યું, મહમદ બેગડાના સમયે ચાંપાનેર આવતાં તેના છેલ્લા રાજ્ય કર્તા મુસલમાન નહિ થવાથી તેને મૂરી નાખ્યો પણ તેનો કંવર વટલવાથી તેને નિબમ ઉલમુલ્કનો ખેતામ આવ્યો તે પછી મહમદ શેકરતું નામ મેહમુદખાદ રાખ્યું અને તે ખોતે અમદાવાદમાં રહેતો હતો, છતાં સુંદર ચાંપાનેરને જ પાપતખતની ઉપમાં ચૂંપાવતો હતો. તે વેળા ચાંપાનેરમાં ચંદનનાં વૃક્ષો ઝોટલાંતે ઉભા થયાં હતાં કે તેનું બાકડું ધ્રમરત આંધવાના કામમાં વડીક વપરાવા લાગ્યું, તે વેળા ત્યાં કારીગીરી વધતાં ચાંપાનેર એક સુલભ નગરી બની. મેહમુદ બેગડાએ ચાંપાનેરમાં એક કિલ્લો, મસજીદ તથા મેદેસો બધાવી અખીર ઉમરાવોને ત્યાં વસાવ્યાં હતાં.

મેહમુદ પછી બહાદુરશાહ ૧૫૪૬ માં આવે ત્યાં સુધી ચાંપાનેર ગુજરાતનું મુખ્ય રાજધાની હતું, બહાદુરશાહ પછી અમદાવાદ રાજધાની થતાં ચાંપાનેર ભાગલા લાગ્યું ને ૧૫૫૪ માં તો ત્યાનો વેપાર ભાગી પડ્યો, અહમરનાં સમયમાં પણ ચાંપાનેર પર કોષ્ટએ લક્ષ આવ્યું નહિ ને તે વધુ ધડી ભાગ્યું; ને સત્તરમી સદીમાં આ ગામ જંગલી હાથીઓના શેઠર કરવાનું મથક બન્યું.

ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં બ્રિટીશને તાજે આવ્યું ત્યારે ત્યાં માત્ર ૫૦૦ ની લોક વસ્તી હતી, તે પછી પણ ત્યાંની રોગીટુંદવાદી વસ્તી જેવું કશું રહ્યું નહિ, જોધરાથી ચાંપાનેર નવાં સિકંદરશાહની સુંદર કબર (૧૪૩૬) છે, જેને મુસલમાનો માને છે, તેની ઉત્તર પૂર્વે ૧૦૦ વાર ઉપર, એક મીનારાની મસજીદ છે તેની દક્ષિણે ૩ મેલપર બીજી પાંચ મહુડાની મસીદ છે, પશ્ચિમ દરવાજેથી એક મેલ માર્ગ વટાવતાં એક ખુલ્લી જગા આવે છે

ત્યાં આગળ ચાંપાનેરના મકાનો હતી, ઉત્તર તરફ કાંટની ભીંત ટેકરીને મથાળે સુધી જઈ ત્યાંથી બાકી ફરે છે, ને રસ્તાની પાસે સમાંતરે આવી દેખાય છે, તે ભીંત ઊંચ સુનાની હતી પણ તે પછી વગર ઘડેલા પથ્થરની બનાવી હતી, આ કાંટને મદમદ બેગડાએ 'નેહાંપનાદ' નામ આપ્યું હતું ને આ ચાંપાનેરના કિલ્લા આસપાસ ફરી વળેલી છે, તેની પશ્ચિમથી ૧૦૦ યાર્ડ પર દક્ષિણ દરવાજો છે. કિલ્લામાં દરવાજાની પરિમિતે એક દેખાવડી મસજિદ છે. પૂર્વ દરવાજાની પૂર્વે ૫૦ યાર્ડ પર જુમ્મા મસજિદ આતિ સુંદર દુબરમંદી સાથે કાયમ છે, કિલ્લાની ઉત્તરે કે મેક્કા પર નગીના મસજિદ સફેદ પથ્થરની બાંધેલી છે. એ સિવાય ધસલામી ચાંપાનેર તેની આગળી ધમારનો તથા મસજિદોનાં ખંડીયરો સાથે કાયમ છે.

ચાંપો—ચાંપાનો વૃક્ષ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં આવે છે. જેમકે ખેર ચાંપો, સફેદ ચાંપો, નાગ ચાંપો, સુવતાન ચાંપો અને સોન ચાંપો અથવા રાપ ચાંપો. ખેર ચાંપાનું વૃક્ષ ધણું મોટું થતું નથી. તે પર ભારે ધણી છળી આવે છે ત્યારે તે પર ઝાઝાં ફુલો હોતાં નથી. અને ભારે પાંદડાં હોય છે ત્યારે ફુલો હોતાં નથી. એની પર વસંદમાં પાંદડાં આવે છે તેના લાંબા પાંદડા કાળાસદાર લીલા રંગના હોય છે, અને ફુલો ગર્ભામાં આવે છે. એના ફુલ સફેદ રંગના હોય છે અને તેની વચમાં પીળા રંગની ઝાંખ હોય છે. આ ઝાડની છાલ, વીક અને સિંગની ઓળખિમાં ચોળનાં કરેલી છે.

સફેદ ચાંપો—એના વૃક્ષ ખેર ચાંપાના ઝાડને મળતું હોય પણ આ જાતનાં ઝાડ ઝાઝાં જણાતાં નથી. એ આતિ નાદનું ઉગે છે. એના પાંદડા ખેરના પાંદડાં કરતાં નાદના હોય છે અને તે પણ ખેરના પાંદડા સુજળા દર વર્ષે ખરી પડે છે. એના ફુલો તદન સફેદ હોય છે. નવાં ઝાડ ઝાખળી રોપાયી ઉગે છે.

નાગ ચાંપો—એનું વૃક્ષ નાદનું હોય છે, પણ દેખાવમાં ધણુ અભારિક હોય છે. એનો આકાર 'પિરમીડ' જેવો હોય છે. એનું થડ સૂકું, પાંદડા ભાલારોડા નરમ હોય છે. એની ઉપલી બાજુ ચળકતી અને નીચેની બાજુ કાંધક સફેદ હોય છે. માર્ય માસમાં ભારે એની પર નવાં પાંદડા આવે છે ત્યારે તે ચળકતા લાલાસપર હોય છે, તેથી ભારે સવાર સદાંજ તે પર સૂવના કિચ્છા પડે છે ત્યારે દુરથી તેની શોભા મનોહરતા ભરી જણાય છે, એના ફુલને આકાર નાગ જેવો હોવાથી તેને નાગચાંપો કહે છે. ફુલની સુગંધી ઉત્તમ હોય તે દેખાવમાં સુંદર હોય છે. ફુલો એપ્રેલમાં ભારે આવે છે ત્યારે પવનની દક્ષીણી તેની સુગંધી દુરવેર ફેલાય છે. એના ફુલો દબેલી જેવડાં મોટાં ને તેની અધ્ય ભાગ પિળો રહે છે, અને શુભાખના પાંખળી જેવી પાંચ મફેદ પાંખળીઓ તેની આસપાસ હોય છે. નાગ ચાંપો મુખ્ય કરી કોકણ, કનાટક અને આસામ પ્રાંતમાં આવે છે એના ઝાડને ઉત્તમ પ્રકારની લાલ જમીન જોઈએ. બીજાં કદળુ હોવાથી તેને પ્રથમ ૧૦ થી ૧૨ દિવસ પાણીમાં ભીજવી રાખવાં પડે છે. પ્રથમ રોપાએને 'નરસરીમાં' માં તે આર કરી પછી બે વર્ષનાં થતાં તેને કાયમની જગ્યા પર લઈ જઈ રોપે છે. આ ઝાડ અતીન્દ્ર નાજુક હોવાથી કોઈ વેળા એકથી બીજી જગે રોપવા જતાં તે કરનાઈ જાય છે. એને ઝાંખડાવાલી જગામાં ઉછેરવો પડે છે. ઝાડ ૫ થી ૬ ફીટ ઉંચા થતાં સુધી તેને ૩ દિવસ આંતરે પાણી રોપવું જોઈએ, પછી પાંચ ૭ દિવસ આંતરે. એ ૧૦ થી ૧૨ વર્ષનું થવા પછી તેની પર ફુલો આવે છે.

સુલતાન ચાંપો—એનું વૃક્ષ નાગ ચાંપાના વર્ગનું જ છે. આ ઝાડ કોકણ તથા મલખાર પ્રાંતમાં પુષ્કળ ઉગે છે. એના જાડાં પાંદડા લીલા કાળાસદાર પણ ચળકતાં હોય છે. એનાં ફુલો પિળા રંગના હોય છે, કોઝુમાં આ ઝાડ ૭ થી ૮ વર્ષનું થતાં તેની પર ફુલો આવે છે.

એનીપર જે ફોળા આવેછે તે સોપારી નેવાં હોયછે અને તેપરતું કાટવું કઠણ હોયછે. તેમાં જે ગર હોયછે તેનું તેજ નિકળેછે. એ સ્વાદે કઠવું હોવાથી તેનો ઉપયોગ બાળવામાં થાયછે. એનો ખોળાખાતર તરીકે વૃષાયછે.

સોનાચાપો—એના વૃક્ષ વિશાળ ઉગેછે. એના પાંદડાં આંખાનાં પાંદડાં નેવાંલાંબા હોયછે અને તેનો રંગ શીકકો લીલો હોયછે. એનું લાકડું કઠણ અને મજબૂત હોયછે. તેની ડાળો જાતો છે. એક જાતનાં ઝાડપર પિંગા રંગના પુલો આવેછે, બીજી જાતનાં ઝાડપર ફિક્કા પિંગા રંગના આવેછે અને ત્રીજી જાતપર સફેદ રંગના આવેછે. એની પાંખળીઓ લાંબી હોયછે, આ ઝાડપર વર્ષમાં જે વખત પુલોનો બહાર આવેછે, એક વર્સાદમાં અને બીજો ગર્મીની મોસમમાં. એની ઊલ ઓપધિ ઉપયોગમાં આવેછે, નવાં ઝાડ બિયાં-માંથી ઉત્પન્ન થાયછે, ઝાડ મોટાડું થાય ત્યાં સુધી તેને ચાર દિવસે પાણી ખાવું અને તેને સખત તડકો લાગે નહિ તેની સંભાળ રાખવી.

ચામડી—અથવા કાળ, મોસેપોટોમિયાના નીચલા ભાગમાં વસતો એક આરબ રોજો. આ રોજોની પ્રજા સખત મેહેનત કરનારા હોવાથી દેખાવે અંચળ, ને ખીયેલા બાંધાતા હોયછે, આ પ્રજા યુરોપિયન પ્રજાની જાણમાં ૧૮ મી સદી પછી આવી હતી.

ચાંદા—આ દર્દમાં ચામડી લાલ થઇ શરીર ઉપર જગેજગ નાહના મોટા. રાતા કાંધા પડેછે અને ચામડી ગરમ થઇ ચેગ આવેછે. આ ચાંદાપર આગળી દાખના રંગના દર્દે થાયછે, ચાંદા મટતાં તે કેકાણુની પતલી ચામડી ઉતરી જાયછે. ધવડયાથી, મધ માખીના ડંખથી, ગર્મીથી, સાંધાપરની તથા ડોકની ચામડી ધસાવાથી ચામડી લાલ બને છે, બચ્ચાને તથા મોટા આદમીને ડોધવાર લોહિવિકાર થઇ રાતા ચાંદા પડેછે. એના ઉપાય તરીકે ક્રિઝોએન્ટ્રેન્ટ ચોપડેછે, ગવિસરાધન તથા શુક્રાચળ સમ ભાગે

એકત્ર કરી તે અથવા યુનાની તેલ પછી તેપર ચોપડેછે, તે પછી દલકો જોલાખ આપવાથી દર્દ મટેછે.

ચામડી—અથવા ત્વચા. પ્રાણીના શરીરનું રક્ત કરનાર, સ્પર્શજાનની ઈરી છે, એનાં જે પડ હોયછે. એનું ઉપરું પડ દેખાઇતું પતણું લાગેછે, તેની તળાવે કાળા રંગની નાહની કણો હોયછે જેથી ચામડીનો રંગ અપાયલો છે, ચામડીનાં આ પતળા પડ તળાવે સખત અને જાડું પડ છે. જેની ઉપર નાહની અણીઓ અથવા ટોચો હોય છે, જેમાં જ્ઞાન તંત્રની જળ પંથરાયલી હોયછે, અને તેથી તેમાં સ્પર્શજાન રહેછે, ખરી ત્વચામાં પરસેવાના છિદ્ર, બાલનાં મૂળ, લિંગપિંડ અને સ્પર્શકર રહેછે. આ પરસેવાના મુખ્યના આખા શરીરમાં ૭૦,૦૦,૦૦૦ હોયછે, બહારની ત્વચામાં છિદ્રો તે તેના મુખોછે. તે શિવાય રેશમાં, મજબૂત તંત્રનાં મૂળ નાહની નાહની ઉંચી કણોમાં બેસાડેલાં હોઇ તેની આસપાસ રક્તવાહિનીઓ દેખાયછે. એ એટલાં તો સૂક્ષ્મ હોયછે કે એક ઈંચ જગ્યામાં સુમારે ૩૦૦૦ તંત્રો સમાયવાં હોયછે, આ દરેક ત્વગવચનાં જૂદા જૂદા ધર્મે છે, બહારની ચામડીનો આટો બની તે નહિ જેવી મધ વુરત તેની જગે બીજી ચામડી આવતીજ રહેછે. વળી ચામડીમાં રહેલા તેલમય પદાર્થોથી ત્વચાને મુલાકામપણું આવેછે, અને કાંઈ નિક્ક અસિડ, યૂરિઆ ઇત્યાદી તત્વોથી શરીરમાહેલા વિષકારક પદાર્થ પેસીના સાથે બાહર પડી લોહી શુદ્ધ થાયછે, અને શરીરમાંની ઉચ્ચતાનું માન તેથી એક સરખું રહેછે. એ પેસીનો જો શરીરમાં રહે તો તેથી મોટી હાલી થાય.

મનુષ્યની ઉપરની ચામડીમાં ચપટ એપી-થિલ્યમનાં કેટલાક ચર હોયછે. તેના અંદરના ચર માહેલા રજકણમાં રંગ રહેછે. જેપર જૂદી જૂદી ત્વચાના રંગનો આધાર રહેછે. નીચેથી ઉત્પન્ન થઇ જેમ એવી.

યર ઉપર આવતા જાય છે તેમ વધારે સખત અને ગપટા બનતા જાય છે. ખરી આમડીમાં રેયામય પદાર્થ રહે છે. અને તે સ્થિતિસ્થાપક બરડ છે. તેથી આમડીને ખેંચી શકાય છે, અને તે લાંબી ટુંકી થાય છે. તેની હેઠળ ચરબીનો ચર હોય છે જ્યાં તેની સપાટીમાં સર્વ સ્થળે સ્પર્શગ્રાન હોય છે. તેની પર સૂક્ષ્મ સ્પર્શાકૂર, પંચરાયલા હોય છે. તેમાં કંચવા-દિની અને ગ્રાન તાંતુના વાંતણુ હોય છે. આકૂરનો છેડો એક હોય છે અથવા તેની આખાઓ થાય છે. ”

આમડી અથવા અંગ તંદ્રોસ્ત હાલતમાં થંડુ મા ગરમ લાગતું નથી પણ દુબ્ધ થતાં ગર્ભી સંબંધી હાલત તથા રંગમાં ફેર પડે છે. આમડીને હાથ લગાડતાં ગરમ લાગે છે, તેથી તાવ દટલો છે તે જણાઈ આવે છે. સર્વ જાતની બિમારીમાં, શીતળા, ગોવરૂં અને ચેપી, બેજા ઉપર લોહી ચઢી તાવ આવતાં, કાળજાનાં, ફેફસાના અને પેટનાં ધણુ રોગોમાં આમડી ગરમ થાય છે.

જ્યારે બિમારના બદનમાંની ગર્ભી ધટી જાય છે ત્યારે આમડી થંડી થાય છે. તાવ ઉતરી જતાં, નળજાઈમાં, કોલેરામાં અને ધણુ જુના રોગોમાં આમડી થંડી પડે છે. સખત બિમારીમાં આમડી થંડી પડે તો અગાજ નિશાની છે.

મા નજલાની નિશાની અંતલાવે છે. કોલેરાનો હુમલો તથા આમડી તથા નખનો રંગ બહુ આંસમાની અથવા કાળો મારે છે. ત્રાંખાના રંગપર ચાઈડી આવતાં ગુરદાના એક જાતના દર્દની નિશાની સમજાય છે. લોહીમાં બગાડ થતાં આમડી પર કાળા ચાઈ પડે છે. પિળી આમડી કમજાનો મા પિત્તાનો હુમલો અંતલાવે છે. સરવે જાતની નળજાઈમાં આમડી શીકડી મારે છે.

આંમડાનો ઇતિહાસ, બનાવટ, વેપાર તેને કેળવવાના કારખાનાનું વર્ણન.

આમડાં—આપણા શરીરનું થંડી તથા પવન અને સર્જાથી રક્ષણ કરવા માટે તદ્દત જંગલી સ્થિતિમાં પણ જે વસ્ત્ર તરીકેની શોધ કરવામાં આવી તે પ્રથમ આંમડાનાં વસ્ત્ર પેહેરવાનો રેવાજ ગણાય છે. ધરાનીઓના મુળ પુરૂષ તરીકે જાણીતા યએલા મેહાબાદી વંશના અમલમાં તથા ગયોમરદના જમાનામાં આમડાંના વસ્ત્ર પેહેરતા હતા. હિંદુઓના પુરૂષ દેવતા ચંકરના બદન પર હાથીનું આમડું તથા વાધના આમડાંના વસ્ત્ર હતાં, અને આગલા હિંદુ રૂપીઓ હરણનું આમડું પાંચરી તેપર બેસતા તથા ઉધાતા હતા. ધરાનીઓને અતી પ્રાચીન કાળમાં જે

કેળવેલા 'ગાયમંપર' સોનેરી હરદે લખવામાં આવ્યા હતા. (જુઓ કેતાબ ખાતું) અને તે જમાનાઓ સુધી ઉપયોગમાં આવ્યાં હતા.

હોમરે 'પોતાપી ધંધીયડ' પણ ચર્મપત્ર ઉપરજ લખી હતી. (કાંઈ કહેછે કે તે સાંપના ચામડાપર લખી હતી). જ્યારે આજે પ્રજાના અર્ધરતવએળેમાં અપસમાં જે તડાં પડ્યા તે એક આજે ટોળો હોમ નામના પેગબરના વખતમાં સિંધુ નદી તરફ ધસડાઇ આવ્યો, તેઓએ તે પછી ધીરે ધીરે ઉજ્યુ પ્રદેશમાં વસાહત કરી અને ગાયના દુધાપર તથા કંદમૂળપર નિર્વાહ કરવા માંડતાં માસ ખાવાથી પરહેજ રહેવા લાગ્યા. તે સમયે ૩ માંથી બનાવેલું કાપડ પેહરવાનો રેવાજ નિકળતા ચર્મ પેહેરવું વૃક્ષાનકારક જણાવી આગલા ચામડાનાં પોશાખને પડતાં મેલ્યા હતા.

તે પછી બાદ ધર્મની સ્થાપના થતાં "અદિ'સા પરમે ધર્મ" આ વાક્ય મુજબનો ધર્મ ચાલુ થયો. કેટલાક કાળ પછી ભૌદ્ય દિ'દમાં પડી ભાગ્યા છતાં બાદ ધર્મ મતનો ને છાપ પ્રજાપર પડ્યો હતો તેથી દિ'સા કરવું મહા પાતક છે એમ ને સિદ્ધાંત હતું, તે ચાલુ થયો, તે હજી કાયમ છે. કેટલાક બંગાલી બ્રાહ્મણોએ અદિ'સા પરમે ધર્મને તોડી પડ્યા માટે માસ ખાવાનો આસ રાફ કર્યો હતો અને આથી બે ધર્મ વચ્ચે ને પડવાઈ જમી રોડી, રોડમા, સત્તરમાં પણ એકથી એક વિરૂધ નિયમો દાખલ થયાં છે. સાંખ્ય અને લસિત એઓએ લખેલાં શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા મુજબ ચામડાના વાસણમાં પાણી પીવું શુદ્ધ છે, તેમજ થી તથા તેવં બરવાના ચામડાના કુપામાં પણ કશે દોષ નથી.

હિંદુ સંતાનમાં ચામડાની બનાવટ— હાલમા હિંદુસંતાનમાં ચામડાનાં છુટ, જોડા, કુંપા, વાસા, ઢોલ, મુદંગ, મોટ, પખાલ, ઘોડાનો સામાન, હજમની ધોપડી, કાચળા, તણાયા, ચોપડાનાં પુકા, પાણી પીવાની ઝરી વગેરે બનાવવામાં આવે છે.

પુના, મીરજ, મુંબઈ વગેરે ઢેકાણે ઉત્તમ જોડા બને છે. અહમદનગર, વિન્નપૂરમાં બનતા ચાંચના જોડા ધણા નાણીતા છે. રત્નાગીરિ જિલ્લામાં 'લાંજે' ગામમાં ચપલ ઉત્તમ તહોદાર બને છે. મુંબઈ, મહાબળેશ્વર, પુના, સોલાપુર, કલકત્તા વગેરે શહેરોમાં તહેવાર વેલાની છુટ તથા પેટીઓ સારી બને છે. અમદાવાદમાં બનતા ચોપડાના ચર્મ પુકા જમાનાઓ થયાં વખણાય છે, તે શિવાય અમદાવાદનું ચર્મ તથા બકરાના ચામડાને કેળવી તેને તહેવાર ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

પંજાબમાં દિલ્લીના તહેવાર જરીદાર જોડા જૂદી જૂદી જાતનાં બનાવે છે. તેમજ મોતીની બનાવેલી સપાટ તથા તેની પર દીલી કસબનું ભરતકામ, સોનેરી રૂપેરી જરીનું ભરત, લાલ, કાળું, પિરોભરગનું ચામડું વગેરે હુન્નરમંદીની રેલછેલથી બનાવવામાં આવે છે. ૧૮૬૪ માં ફક્ત દિલ્લીથી પરદેશ ખાને મોકલેલા જોડાની કિંમત ૨૪,૦૦,૦૦૦ ની ઉપજ હતી, પણ તે પછી દિનપરદિન આ તહેજાતના જોડા બનાવવાનો ઉદ્યોગ વધનાં દાલમાં ૬થી ૮ લાખના જોડા પરદેશ રવાના થાય છે. દિલ્લી જેવાજ જોડા આયા તથા જયપૂરમાં પણ બને છે. મધ્ય પ્રાંતના મદા ગામમાં જરીદાર જોડા બને છે. તેમજ નિખમશાહીમાં રામપૂર શહેર એવા જોડા બનાવવા માટે ખ્યાલું છે.

ઉત્તરની તથા ઓરમાં દિલ્લી જેવાજ જોડા બનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ છે; અને તે કામ મુસલમાનોજ બતાવે છે.

અત્તરના ડગરા રાજપુતાનામાં બોલે છે. વાયવ્ય પ્રાંતમાં ગોરખપૂર ગામમાં સંતરત્ત ચામડાની તહેવાર મોજે બનાવી તેપર કંશિર કાઢ્યામાં આવે છે; અને તેની બનાવેલી ચીજોને મુરખતો સાર ઉત્તેજન આપે છે. હિમાલય પર્વત ઉપરના વિલાસપૂર ગામમાં ચીરટની દાખડી, ચોપડીના પુકાં વગેરે ચીજો ચામડાની બનાવી તેનીપર સુદર પક્ષીઓનાં

પિંઢાં ચોંટાડી ધણીજ શોભાછતી ચીજો બનાવેછે. 'પંભમ'માં પિત્તળના કુંકા ઉપર આમડાનું ઉત્તમ નક્શિકામ કરેછે. તેમાં લીલા રંગનું આમડું તથા ચાંદીનો વરખ વધારે ખખાવેછે.

ગામડી દોરનેસ, બંદુસ, સકલાત, ગજની, કિનખાખ વગેરે પણ એનાજ બનાવેછે. મધ્ય પ્રાંતના નંદા ગામમાં ધોડાનાં દોરનેસ ઉત્તમ પ્રકારના બનેછે. જયપુરમાંના 'ખેત્રી' ગામમાં ઉંઠ ઉપરનો સામાન આમડાનો બનાવેછે. બિંકાનેરમાં ઉંટનો સામાન, રેકાબનાં પટ્ટા, દોસ્તાન, ચોપડાનાં પુઠાં વગેરે આમડાની ચીજો ઉત્તમ બનેછે. કાનપુરમાં દાલમાં આમડાં કેળવવાનો ઉદ્યોગ ધણી દદ સુધી વધ્યોછે. અને ત્યાં તેના યાકદાન, મસક, દોરનેસ, પોટંમે-ટો વગેરે સારાં બનેછે.

આમડાની દાલ બનાવવાનો ઉદ્યોગ હિંદમાં જમાનાઓઘયાં જણીનોછે. બાલુ ત્રિલોક્યનાથના જણાવવા મુજબ હિંદુસ્તાનમાં દાલપર નક્ષી કાઢવાનો કુતાર પ્રથમ શરૂ થયો હતો. મુઘલ ઇલાકામાં નક્ષીની દાલો મરાઠા રાજ્ય અમદાવેળાજ બનવા માંડી. કચ્છ સરંધાનમાં બૂજ ગામમાં શેગાન ચઢાવેલી નક્ષીદાર દાલો બનેછે. તેમજ વડોદરા અને અમદાવાદમાં દુબરમદીથી બરપૂર દાલો બનેછે.

કાંચા તથા કુશિયાર પુરમાં 'તુંગા' નામના કાડનાં પાંદડા છુંડી તેને આમડાને ચોપડી આમડું કેલવેછે, અને તેનાં ધનુર કમલા દાય મોળાં, પગના મોળાં, કોયલા તથા અનેક વર્સા બનાવેછે. વળી તેઓ આમડાપર કશિદ પણ કાઢેછે.

પેશાવર, બાનુ અને કોહટ ખાતે ધગને લોટવાના પટ્ટા બનેછે. રેરાશાજીખાનમાં તલવારતી આનો આમડાની બનાવેછે. ત્રિજાપદશી, મલખાર, કૃષ્ણા, ચોદાવરી, વિઠ્ઠાપદશ્ય, પેરિયા કુલન વગેરે ગામમાં બકરાનાં આમડાને બાલ સાથે કેલવેછે. આમડાનાં રમવાનાં પાંનાં મદ્રાસમાં બનેછે.

તેમજ જયપુરમાં બનતા રંગબેરંગી નક્ષીકામનાં આમડાનાં રમવાના કાંડ બનેછે. કેટલેક કેકાણે નક્ષીદાર ટેબલકમોય આમડાના બનેછે.

આમડાનો વેપાર બેહવાર.

કચ્છમાં આમડાને કેળવવા પછી ઉપયોગમાં આવેછે. આ આમડાં ગાય, બેંસ, બકરાં, બેંટા, બકરી, ઘોડા વગેરે પ્રાણીને દલાલ કરી તેના બદનપરથી ઉતારી લીયેછે. મુલેશ દોરનું ઉતારેલું આમડું દલથી જાતનું ગણાયછે. પણ તરતનાં કાપેલા દોરનું આમડું કેલવવા લાયકનું ગણાયછે, આમડાની ગાય દુર કરવા તેને સુનાના મિશ્રણ સાથે આમેજ કરેછે. આ આમડાનો સ્થાનિક ઉપયોગ સર્વત્ર સરખો છે.

હિંદુસ્તાન, આસ્ટ્રેલ્યા, અમેરિકા, સંયુક્ત-સંસ્થાનો અને દક્ષિણ અમેરિકાના કેટલાક દેશોમાંથી આમડાના કાચા માલનો મ્હોટો નિકાસ વેપાર ચાલેછે. હિંદુસ્તાન શિવાય બાકીનાં બીજા દેશો આમડાં નહિ મોકલતાં પાક્ષ-રંગાવેલા આમડાં મોકલેછે. હિંદુસ્તાનમાંથી બંગાલ અને માદ્રાસથી કાચા આમડાં ધણા નિકાસ થાયછે.

હિંદુસ્તાનમાં સારો પાક ઉપજેછે ત્યારે આમડાનો નિકાસ વેપાર સાધારણ હોયછે; પણ જ્યારે કુકાશ પડેછે ત્યારે દોરો સસ્તા થતાં તેને મ્હોટો નિકાસ વેપાર ચાલતો હતો. ૧૯૦૦ના મ્હોટા કુકાળ સમયે પાસ આરા વિના દોરો હવળતા થવાથી મુજરાત તથા કાઝીયાવાડ પ્રાંતમાં લાખો દોરો પાણીને મૂળે વેચવામાં આવ્યા હતા; તે તથા કેટલાક નિરક્ષણીયાતાને કાપી તેમનાં આમડાનો મ્હોટો નિકાસ વેપાર ચલાવ્યો હતો.

હિંદુસ્તાનમાંથી કચ્છમાં આમડાં પૂનાકુટક કીંગડમ (ઇંગલંડ વગેરે) જાયછે, અને તેને કેળવવાની ચીજો પણ તેજ દેશથી આવેછે. આ દ્રવ્યયોગે કચ્છમાં આમડાં પાક્ષ બને છે. કાનપુર તથા મદ્રાસમાં બે સરકારી કારખાનાં આમડાં રંગવાના તથા તેની ચીજો બનાવવાનાં ચાલુછે. વળી બંગાલમાં વિદ્યાન

બાહ્યોએ આ ઉદ્યોગ ચલાવવાની કારખાના સ્થાપન કર્યા છે. મુમુક્ષુમાં પણ એક મહોદ્ કારખાના સીમમાં મીઠા આદમજી પીરબાઈની માલેકીતને ચાલે છે, તે ખીજ નાહના કારખાના તે તરફ અનેક છે.

ધુનડમાં નાર્યમટન અને ચિરટલમાં છુટ ઉત્તમ અને સારા બને છે, જેનો ફેનાવો તમામ દુનિયામાં થયો છે. ફ્રાન્સમાં મોજ માટેની તહેવાર સુદર ચીજો આમડાની બનાવવામાં આવે છે. જર્મનીમાં આમડાં અનેક પ્રકારના બને છે. ઉદર તથા કાગાઈના આમડા આરટેસ્યાથી ફ્રાન્સમાં પુરકાગ નિકાસ થાય છે, જેના સારા હાથમોજા બને છે. હાલક તથા બેવજમમાં આમડાના અનેક કારખાના છે.

હિંદુસ્તાનમાંથી આયાત નિકાસ વેપાર આમડાનો ફેવો છે તે નીચલા કોષા ઉપરથી જણાશે

આયાત

માન	૧૮૯૨	૧૮૯૪
	રૂપા	રૂપા
છુટ વગેરે બનાવટી માન	૧૩,૮૬,૦૦૦	૧૪,૨૭૦૦૦
કેળવેલા ચામડા	૬ સ ૧૮૭૬ મા ૫,૩૬,૦૦૦	૨૦૦૭૦૦૦

નિકાસ

માન	૧૮૭૬	૧૮૯૪
	રૂપા	રૂપા
કાચા આમડા	૨,૮૪,૩૯,૦૦૦	૩૫૬૭૪૦૦
રૂઝેલા આમડા	૧,૧૮,૦૦૦૦	૩,૨૩૩૮,૦૦૦

હિંદુસ્તાનમાં વળી આમડાનો ખાંસ ધધો કરનાર મહોદ્ એક વર્ગ છે કે જે ચમાર ચા મોચીને નામે જાણીતો છે. આ પ્રજા અબણુ અને દાલીદ્ર રિયંતિમાં હોવાથી તેઓ આમડાના ઉદ્યોગને ખીલવી શક્યા નથી અને તેથીજ આ ઉદ્યોગ હિંદમાં હજુ પૂર્ણ કળાએ પુગો તથી, પણ હવે હિંદની પ્રજાના હૃદય (વર્ગમાંથી નીચ ઉચ ધધાની છીટ દ્વારા થતી હોવાથી ખીજ વર્ણની/ઉચ પ્રમને હાય હવે આ ઉદ્યોગ જવા માડ્યા પછી તેને ખીનરવાની સારી કોશીસ કરવામાં આવે છે, અને દિનપર દિન તેને સરકારી લયકર ખાતા તરફથી સારો આશ્રય મળતો રહે છે.

આમડાં કેળવવાનો ઉદ્યોગ હુન્નર.

હિંદુસ્તાનમાં કાનપૂર, આગ્રા, મધરાસ, નવસારી મુમુક્ષુ અને મહોદી ટેનેરીઓ પાને થત વડે આમડા કેળવવાના કારખાનાઓની મદદથી મહોદા પાવાપર આ ઉદ્યોગ ચાલે છે, અને સરકારના કૃમેસરિયટ વગેરે ખાતા તરફથી જાવેના આમડાની બનાવટને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. આથી આ ઉદ્યોગમાં દિનપર દિન વધારો થતો ચા પો છે, હિંદમાં સર્વેથી મહોદી ટેનેરી કાનપૂર ખાતેની મેસર્સ કુપર એલનની હુનીની છે, કે જ્યાં સરાસરી ૨૫૦૦ કામદારો જામે લાગે છે. મુજર્ પાસે ધારાવીમાં લગભગ ૪૦ ટેનેરીઓ છે જેમાંની થોડીક પૂખ્ત પેઢીઓ હસ્તકથી અને ખીજ પાર્સી, મુસલમાન વગેરે ખાતગી માલેકી તળે ચાલે છે, તેમાં આદમજી પીરબાઈવાલી ટેનેરીમાં ૧૦૦૦ કામદારો જામે લાગેલા રહે છે.

મહોદી ટેનેરીઓમાં મોરોકો, રોન, રોલર, સ્કીન, રશિયન લેધર વગેરે જનવાળા તથા જનવિનાનાં આમડા બનાવવામાં આવે છે અને નાહતી ટેનેરીઓમાં માન આકડાઓ સાદ

હિંદી સોદાગર દ્વારા ખીજમાંથી

કરવા તથા કેળવવાનું (અસહી રીત મુજબ) કામ બજાવવામાં આવે છે.

‘આમઝાં બનાવવાની ક્રિયાને અદ્વિઆતમાં બે મોટા વિભાગોમાં વહેંચી શકાય. એક ટેનિંગ કે જેની મદદથી કાચાં સખ્ત આમઝાં અને સગાર નરમ અને વાળી શકાય એવું બનાવવામાં આવે છે, અને બીજો બર્ચુકરી-ઈંગ (Barrying) કે જેની મદદથી તે નરમ પાડેલું આમઝાં ચર્મદાર પદાર્થો વગેરેની મદદથી વધારે નરમ, સાસ કેખાવનું અને ‘લાઈટરૂફ’ બને છે, કાંઈ સધળાંજ આમઝાંઓ આ બે ક્રિયાઓમાંથી પસાર થતાં નથી. કેટલાંક આમઝાંઓ જેવાં કે-ગ્લવ, કીડને સુદલ ટેન કરવામાં આવતાં નથી; પણ ફટ ફટકી અને ખારથી સાફ કરી તેને “કરી” કરવામાં આવે છે, અને વળી કેટલાંક આમઝાંઓને ક્રિઈમની ક્રિયા જોઈતી નથી. જોકે સેવટની ‘શ્રીનિશ’ આપતી વખતે વધતાં ઓછા તેલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

‘જડાં આમઝાં’ જે બદલ વગેરે મોટા ઓપગાંઓના શરીરનાં ખાલમાંના બને છે તેનાં બે પડ હોય છે, એક ઉપરું અને પાતળું જેને ઈપિડર્મિસ (Epidermis) કહે છે, અને બીજું ‘કોરિયમ’ (Corium) અને માંદેલું; જે આમઝાં બનાવવામાં ખરેખર કામમાં આવે છે, અને જેની ઉપર પેલા ‘એપિડર્મિસ’ નું પડ ચંપેલું હોય છે. એ ઉપલી આમઝી આમઝાંને ‘ટૂન’ કયાં પોદેલાં સાખરી ઉમેડી કાઢવામાં આવે છે. એ જાડા તથા પાતળાં બે પડોના વચ્ચે વ્યર્થ અને બીજા ચીકણા પદાર્થો, ખાલ, નસ, શાખા જત્યાદી અવશેષો અને પદાર્થોની જગ્યા હોય છે. પુખ્ત રીતે સૂકવેલાં માથ કે બાકનાં આમઝાંમાં સાધારણ રીતે સેંકડે ૯૫-૮૬ ‘જલ્ડિન’ થી સરસીનાં જેવું ગરમ પાણીમાં પિગળી જાય તેવું તત્વ, ૧ ટકાને સમારે ચર્મી, બા ટકા ‘બનીજ પદાર્થો’ તત્વ અને ૩ ઉપર ૮૬ હિદ્રોફાર સાખાઓ હોય છે. કે જે સાખાઓ ગરમ

પાણીમાં ચાકુ ઉકાળવા ‘હતાંબી’ પિગળતાં નથી, પણ છુછાંની માફક એમના એમ રહી જાય છે. જેમ મનુષ્ય જાતનાં રાખપમાં બને છે તેમ જે જનાવરો થંડા મુલકોમાં રહેનારા અને સખ્ત બહેનત કરનારાં હોય છે, તેમનાં આમઝાં જડાં અને બરેલાં હોય છે, બ્યારે લાડથી પાળેલાં અને બેસાડીને ચારે ખવાડેલા જાનવરો અંગે માતેલાં હોય નાળી તેમના આમઝાં પાતળાં રહે છે.

‘કાચાં આમઝાં લાંબા પછી ‘ટૂનર’ તેમને પ્રથમ સોજાં પાણીમાં બોળી કાઢે છે. જેથી તેમને વળગેલું લોહી, કચરા વગેરે નિકળી જાય છે. જે આમઝાંને માંદું દોધેલું હોય છે તે તેમને વધારે સખ્ત અને ફરી ફરીને સોજાં પાણીમાં નાખીને ધોવામાં આવે છે, બ્યારે સૂકાં પડી ગયેલાં આમઝાંને તેમની અસહી નરમ રીતિમાં પાછાં લાવવા માટે તેથીજી વધારે વખત પાણીમાં બોળી રાખવાં પડે છે. આ મુજબ લાંબો વખત પાણીમાં બોળી રાખ્યાથી આમઝાં દોહી નહિ જાય તેની સાકુચેતીનાં ઉપાય તરીકે પાણીમાં નીમક, ટકનખાર, સફાઈડઓવ સોડિયમ થી તે કાર્બોલિક એસિડ દ્રવ્યોકયાર ઉમેરવામાં આવે છે. ગરમ ઋતુવાળા દેશોનાં કારખાનાઓમાં એ રીતે આમઝાંને નરમ પાડવા માટે ૩૦થી ૨૫ ડીગ્રી સુધીનું ‘બાર્કાઈટર’ નું સોલ્યુશન વાપરવું પડે છે. પાણીમાં નાખીને આમઝાંને નરમ બનાવવા ઉપરાંત તે માટે યંત્રોની મદદ લેવામાં આવે છે. આ કામ માટે દોલમાં The American Double-Shower નામનું યંત્ર વપરાય છે; આ યંત્રોમાં બિયુલેલા આમઝાંઓ બારી હોયોડા થી દસ્તાઓથી ડુકાય છે થી ચુંદાય છે, અને તેથી નરમ બને છે. આ યંત્રો સાધારણ રીતે ‘સ્ટોફ’ ને નામે ઓળખાય છે. આમઝાં સેટેલથી વળી જકે અને વાળતાં બાગી કે ચીરાઈ નહિ જાય એટલા નરમ બનાવ્યા પછી તેમને આ યંત્રોમાં નાખવામાં આવે છે, જ્યાં તેમને

જેમ જરૂર હોય તેમ ૧૦ મિનિટથી ના
કનાડ સુધી કુપા પછી બહાર મીડીને
પાણી થકા પાણીમા બોળાયામા આવેડે

“આ રીત મુજબ ચામડાને નરમ
બનાવના પછી તેથી ઉપરના મુન ઉપર
કાપનાની ક્રિયા શરૂ થાય, જેને સ્વેટિંગ
ની (Sweating) ક્રિયા કહેડે આ ક્રિયા
માટે આથ રણુ ગેને યુનો વાપરનામા આવે
છે આ સામનો ૧૦૧ બગ ૧૨ખાનાના
લાઓ સપ્તમુ ગણેડે તથા તેથી ચામ
માટેનો ૨ વિચારાજ નરો અો તેની રી
તેનુ ૧ ૧ ગોપુ ચતુ ગણી તેને બીનકા
નાકાર ૧ ૧૫ ૧૫ એપ્લ તો ચોમ્સ છે કે
ચામડાનો નુ ૧ ના પાણીમા મ ૧૫૨૧ નાશ થનો
નથી વળી યુનો ચોમ્સ ૦ ધ્યામાજ પાણીમા
પિગળી શકનો હોનાથી બગાડ થરાનો સબન
આટો રહેનાના સમયથી, તેમજ આ ક્રિયા
માટે યુનોજ નમાનાઓથી વપરાનો આવેનો
અને તેની યુની ખાખીઓ કારીગરોને
પુરની જલ્દીની થઇ ગએની હોવાથી તથા
તેના જેનુ બીજુ કાંઈ સરતુ સાધન જોવી
કાંઈવામા આવેનુ નહિ હોવાની ઝગનના
કારખાનાનાઓ પણ યુનો ૮ વાપરડે

“ચામડા પી ઉની માનુગે યુનો લગા
યાથી તેની ઉપરના બાન જડ મુળાથી
એવા હીના પડી જાયડે, કે એખવી કાપતા
જડ નિ બી આવેડે આ નિયા માટે મ્હોટા
ખાજઓમા યુનાનુ પાણી ભરી તેમા ચામ
ડાને સપાટ પાયરી દેવામા આવેડે, અને
નરો ૮ અથવા દિનમમા બે મુર તેમો
બહાર નીચે નીચે બાગી રહેના યુનાને
દોઢગી પાણીમા આવેજ કુપામા આવેડે,
તથા ચામડાને પાલ તેમા પાયરી દેવામા
આવેડે

“આ પાણીમા ચામડાને ટેના દિનસ
ગણવા તે માટે યુનો ટેનો સ્વેવો તથા કેમ
કામ લેનુ તે બાબે ઇંગવંડ તથા અમેરિ
કાના મરજાનાનાઓમા મનદેર જેવામા
આવેડે એક અમેરિકન અનુભવી જણાવે

કે દર ૬૦ થી ૭૦ ચામડા દીક ૫૮ રતન
તાબે યુનો પુરનો છે

એટલા યુનામા ૩ થી ૪ દિનસ ચામડા
પરના માલ નિકળી આવશે અને ચામડુ
પોખારો ” ત્યારે બીજા હાથ ઉપર ઝગનકના
ટેનિગના એમ મ્હોટા કારખાનાનાનો વડો
પોતાના અનુભવ ઉપરથી એનુ જણાવના
માગેડે કે “આ દિના માટે એવાર વપરાઈ
યુકેનો યુનાના પાણીમા ચામ ડાને ૬ થી
૧૦ દિનસ સુધી રાખના પછી દર બાકે
એક ચામડા દીક ૩ થી ૧૨ રતન તાબે
યુનો લઈને બનાવેના નના પાણીમા તેમને
પાછા નાખવા ” ૨૫ રીને ૧૩ અનુભવિઓ
ગોથી ઉની હાપર જના જેવામા આવેડે
ત્યારે તે બેની નચે એમ મ યમ માં જે
સચવામા આવેડે કે ૦ ચામડા દીક ૨
થો ૪ રતન યુનો ૧૧ બનાવેના પાણીમા
ચામ ડાને ૮ થી ૧૦ દિન રાખુ દેવતો
જમ તેટલા નખતમા તે પોખારો, તથા
તે ૧૫ બાન દીના ૫૦

એવાર વાપરના યુનાના પાણીમા ચામડા
મધેના જનાવગી પદ્ધતિ ઓગળી નિમ્બેતા
હોનાથી તેમજ તેમા એમેનિયાનુ તત્વ
દાખલ થતુ હોનાથી ચોમ્સ હઠ સુધી આ
વપરાયતુ યુનાનુ પાણી તાજા બનાવેના
પાણી કરતા બાન દીના પાડા માટે વારે
અમરજાર ગણાયડે, અને એ અનુભવી
ટનગુ તો એવુ મત છે કે વપરાયતુ યુનાનુ
પાણી વાપરાથી ચામડાનુ વજન પણ
ખીતેડે, જેકે તેથી ચામડા લંબાઈ પાતગા
બનેડે તેપણુ બે વપરાવાના પગીનો ઉપ
યોગ એકએ તે કતા કાઝોના રોજો ભરી
રાખ્યો તો ચામડાને નોખે એટલા પેડ્યો
વાનો સુણુ તે બોધેડે

અમેરિકન ટનરે આ ક્રિયા માટે અકસર
ની છુદ્દના સોવના ચામડા બનાવના માટે
જે રીત વાપરેડે તેમી આ ક્રિયાના
સબધમા જણવાએગડે આ રીતને તેઓ
“બેટો મેચડ” કહેડે તે એ છે કે ચામડાને

રાખેતા મુદ્દળ તૈઆ કરીને ચુનાના જલ-દ
પાણીમા તેઓ ૮ થી ૧૦ દવા નાખી રાખેછે
પછી તેને એ પાણીમાથી બહાર કાઢી ૪૩ કીમી
જાલી ગર્મીએ ઉકાળેના પાણીમા નાખવામા
આવેછે, જ્યા તે બીજા ૨૪ થી ૪૬ કલાક
કુધી રહેછે અને ગરમ પાણી ચામડાના માવને
બીજવીને નરમ બનાવે, તથા તે બીજા
હિંદોને કુનાની મેગેટે નાની ચામડાના
માથેના શાખાઓમા ચુનોની એટલો યોડો
પેદશ થતા પામેછે કે સેહેજ માજ બચ
કારીને તેમને લામના થડા પાણીમા હોમાની
મકાવડે જે ચામડાના શાખા બહુ મજમુત
બનાવના હોય, જેવું જે છુટના મોનતું
ચામડું તે માહે આ દિવા અજમાવવાની
બચામણ મરી શાય

“ચામડા ઉપરના બાન ઉમેડી ૧૮૫
માટે ચૂરપ તથા અમેરિકા બીજી પ્રેલી-
રીતીઓ અને સાધનો પણ વધતી જોઈ
કરેઓ સાચે વરાયડે કહેડે કે ‘સદ્દાઈડ’
ઓન મોડિયમ તથા ‘સદ્દાઈડ’ ઓવ આ
સૈનિક (૨૨મા) પણ ચામડા ઉપરના બાન
અછા રીન દીના કરી આપવાની શકિત
ધરાવેછે, આ વળી તેઓ ઉપના રીતીઓ
(૫૨ દાયગે એ ધરાવેછે કે ચુનાથી તથા
પ્રાહ્વાટ ઉપત કરનાથી જનારે બાનની જડમા
હિંદો નરમ બી નમળા પડી જાયછે ત્યારે
‘સદ્દાઈડ’ ની અસર બાન ઉપરજ પડ
બારી થાયછે ના દિવા અને માટે ચુના
મેગો સદ્દાઈડ ઓવ આરુનિમ્તો ઉધોગ
કાના વખતથી થનો આવેતો મજબુઆ
આરેડે, પણ આજના વખત મા પ્રેનાક
ટૅનરો તેને બંને ‘સદ્દાઈડ’ ઓન ‘મોડિયમ’
વડે પસંદ કરે, અને ચુનાન મેજ સાથે
યા તે વગર પણ બાન દીના કરનારી તે
કરોગી (ડેપીટેટરી) માત્રમ પડીકે
મોતના ચામડા માટે ૩૦ નિ ૧૫ ઇંચનર
નામે એ આશ્રિયત શાંતીએ, દર-ગા ન
પાણીમા ૪ થી ૫ ૨૧૧ આ સદ્દાઈડ
પુરતી ધારેડે, અને કેટલાક ટૅનરોગી એ

પ્રમાણે પુરતું જણાવેછે. તેઓ આ સદ્દા-
ઈડના પાણીમા ચુનો કે પાઇપ કને નાખીને
તેને કાજ જેવું જાડું બનાવેછે અને તે
ચામડાની બાનના બુગ્ગુપર છુધી લગા-
રેછે એક માણુમ ચામડ ઉપર આ મેનરથી
રેડતો જાયછે અને બીજે તેને એક પીછો
‘યા ઝાડુ વડે ચામડા ઉપર રગડીને પચાવતો
જાયછે કહેડે કે એ પછી ૧૨ થી ૧૫
કનાકમા ચામડા મધેના બાન દીના પડી
જઈ ઓખવી કારવાને લાયકના થઈ પડેછે
જ્યારે એક અનુભવી તો એ માટે ૨ થી ૩
કનાક પુરતા ધારેછે, અને વળી કહેડે કે. જો
એ કરના વધુ વખત ચામડાને ‘સદ્દાઈડ’ના
જલ-દ મોડિયમના નાખી મેજવામા આવે,
તો ચામડા ઉપર મનુ જેવા ધાત્મા પડશે,
અને ચામડાને બીજી રીતે નુપ્તિાન થશે
આ સોલ્યુશનમાથી ચામડાને કાકા પડી
તે ઉપરના બાન ઓખવવા પેહેના તેમને
પાણીમા કુનાડી કાકામા આવેડે, એમ
કધેથી ચામડું પોખાય, તેમજ તેની ઉપર
વળગી રહેતી સદ્દાઈડ ધોવાઈ જાયછે, જેમ
જે નહિ થાય તો કામદારોના હાથના
આગળાની ચામડી અને નખ હાથ પામે,
કેમકે સદ્દાઈડમા બાગી નાખવાની (Cata-
lanc) આશિયત છે બાવ દીના કરના માટે
વળી બીજે એક ઉપાય લાકડાના બગેના
મનસાના ઉપયોગનો હતો, અને પ્રેનાક
વડેની વાત પર એ જણે તે માટે પેટન્ટ
મેજનુ હુટ્ટ ‘કાર્ટી પોદાશ’ તેમજ
સોલ્યુશન પણ આ કિયા માટે ફીક ઉપયોગી
થઈ પડ્યા જણાય છે, પણ ચુના ઉપર
તેનો પ્રેજ જણુનામેગ નામ યા સદ્દાઈડ
ધરાવતા નથી ઉપનાત તેનો ઉપયોગ અમુક
અને કેટલીક વેળા ચામડાના ગાખાને નુ-
સાન કરનારો સમર્થનામા આવેછે

“ઉપર જણાવેની ગમે તરી ગતે કે
મેનવણીથી ચામડા મધેના બાનને દિના
પાડના પછી આ બાનને ઓખવી કાકાના
કામ કહેછે સાધારણુ મીને આ કામ માટે

આમડાંને લોખંડના કે કોઈ ધાતુનાં એક નીમડાં ઉપર આડું નાખીને એક બાજુથી હાથવાળી એક બુટ્ટી છરી બાજુ ઉપર ભેરને હાથે ફેરવવામાં આવેછે, તો ખાસ રોહનમાં ખેંચાઈ નિકળે છે. મધ્ય ધણી વેળા જુના લાંબા બાજુએ એ રીતે ઉપડી આવેછે, જ્યારે નવા અને નાહના બાજુ છુટા પડતાં નથી. (તિશણુ ધારવાલી છરીઓથી પણ છુટા) પડતાં નથી. આ ક્રિયા માટે કેટલાક ચુરપી-ચન તથા અમેરિકન કારખાનાવાહાઓએ ખાસ યંત્રો બનાવેલાં છે; જેમાં બાજુ ધરી કાઢવા માટેનું એક ખાસ બનાવટનું ચક્ર હોયછે. એવા કેટલાક યંત્રો એક દિવસમાં ૮૦૦ આમડાં ઉપરનાં બાજુ ઉતારી આપી શકેછે. પણ આ યંત્રોનાં ઉપયોગીપણા બાળે ઈંગ્લંડના ટનરોમાં બે મત છે.

ખાસ છુટા પાટયા પછી આમડાંની પેલી બાજુએ વળગેલું ભાસ, ચર્બિ ઇત્યાદી એક ધારદાર, છરીવડે ઓખતી કાઢવામાં આવેછે. ફક્ત બહારની અપાટીપર વળગેલી ચર્બિજ નહિ પણ આમડાંના છિદ્રોમાં અન-દીક રીતે બરાબ રહેલી ચર્બિ પણ દાખી કે એવી કાઢવાની સંભાળ લેવામાં આવેછે. કેમકે નહિતો પાછળથી 'ટેનિંગ'ની અગ-ત્યની ક્રિયા વેળા મુશકેલી નડે, એટલુંજ નહિ પણ આ છુપાઈ રહેલી ચર્બિ આખા આમડામાં પસરવા પામીને તે ઉપર મ્હોટાં અને કદશપાં ધામાં પાડે. આ કામ માટે મધ્ય મેલર્સ ગેરીક અને ટર્સન વગેરેની શોધ મુજબના અને મેલર્સ બોર્સક હાથ વ્યંન્ન સન્સની બનાવટનાં યંત્રો વપરાય છે.

આમડાં બનાવવાના ઉદ્યોગને લગતાં સઘળાંજ યંત્રો કાંઈ હાથની મેહેનત નેટરું સારું કામ કરી શકતાં કે મહેનતનો ઝાઝો બચાવ કરતાં સમજવામાં આવતાં નથી. જ્યારે વળી તેઓમાંના કેટલાક નાહના બનવરેના આમડાં માટે ફીક ક્રોમ લાગેછે. પણ ગાય બેંસ ઘોડા ઇત્યાદી મ્હોટા ચો પગાંઓના આમડાં નિરૂપયોગી થઈ પડેછે.

કેમકે આખા આમડાંઓને તેઓ સફાઈથી પોંદચી વળી શકતાં નથી. આ ઉપલી રીતે બાજુ છુટા પાડી તેની પીછની બાજુ બરાબર ધરી કાઢવા બાદ, આમડાંને 'સોલ' ના આમડાંને લાવકના અને મ્હોટા જનાવરનાં હોયછે તો પીકનાં, પેટ આગળનાં તથા મરદન તરફના એમ જૂના જૂના પતળા બાગે કાપી કાઢવામાં આવેછે. પીઠ આગળનું આમડું જે હમેશાં વધારે જાડું રહેછે તેને 'બટ' Butt કહેછે અને તેની પાછળ 'ટેનિંગની' ક્રિયા સંગીનપણે થાયછે, જ્યારે જે આમડાં વધારે પાતળાં હોયછે તેને Official કહેવામાં આવેછે અને તેને માટે સરવું ટેનિંગ બસ થાયછે. બાદ આમડાંનાં એ કાપી કાઢેલાં કંકડાંઓને ચીકા પાણીમાં માતો ચુનાના નીતારી કાઢેલાં પાણીની મેળવણી વાલા પાણીમાં હોમાવીને ૧૨ થી ૨૪ કલાક સુધી રાખી મેળવામાં આવેછે કે જેથી તેમની ઉપર બાકી રહેલો ચુનો ઇત્યાદી યોવાઈ જાયછે, કેમકે 'ટેનિંગની' ક્રિયા માટે આમડાંને ટેનિંગહાલમાં લઈ જવા પેટેલાં તેઓ ઉપરનો ચુનો મટાડું ચોક્કસ આદ કરી કાઢવાની ધણી જરૂર હોયછે. આ ચુનો વગેરે જે બરાબર ઘોઈ નહિ કાઢ્યો હોય તો તુકસાન એ થાયછે કે પાછળથી ટેનિંગની ક્રિયા વેળા પ્રવાહી ટેનિંગ સાથે આમેજ થઈને આમડાંને રંગ મિગાડી નાખેછે. વળી ચુનો ચોક્કમાં ફેરવાઈ જઈને પણ આમડાંની સપાટીને બરાબર ટેન થવા દેતો નથી. આજ સમયને માટે ચુનો લગા-ડેલાં આમડાંને ખુસ્કી દવામાં નાખી મેળ-વાતુંથી કાપદાકારક સમજવામાં આવતું નથી. કેટલાક ટેનરો ઉપર જાણ્યા મુજબ આમડાંને ઘોંટા ઉપરાંત બુટ્ટી છરીઓ વડે તેઓ ઉપરનો ચુનો ઓખવી પણ કાઢેછે. 'ટેનિંગ' માટે મુખ્ય કરી ઓઢના ઝાડની છાલ, ડીનીડીરી, હરડાં આલેવીયત પાઈન, બાવળની છાલ, અને સ્પેનીશ ચેસ્ટનટ જેવાં ઝાડની છાલ, કાથો, હરડાં બેલડાં, ઈવરિંગ

વગેરે વાપરવામાં આવે છે. ઉપલા સર્વ પદાર્થો પોતાની ખાસીયતમાં જુદાં જુદાં હોય છે. કોઈ ચામડાને ઘેરા ચા ખુદેશો રંગ આપે છે, કોઈ ચામડાને નરમ, તો કોઈ સખ્ત બનાવી મેળે છે. કોઈથી ચામડાં ટેન થયાં પછી ધામાં પડે છે, ઇલાદી, પણ એ સર્વ પદાર્થોમાં એકની છાલ ધણા હાંખા વખતથી અને ઈંગ્લેન્ડના કારખાના વાસાઓની આપુ પસંદગી વચ્ચે વપરાતી રહી છે. એકે 'સોલના' ચામડાં માટે તે એખલી વાપરવી પરવડતી નથી અને બીજા પદાર્થો એમીજ તેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. એવાં સોલના ચામડાં માટે યુનાનનાં એકના કાડનાં ફળમાથી મેળવવામાં આવતું ટેનિંગ ત્યાં વધારે પસંદ કરવામાં આવે છે, તેથી ચામડાં ઠીક પોખાતા અને તેની શાખા ચીપટ બનતા તથા તેના વજનમાં વધારો થતો કહેવાય છે. 'મિરા બોલમ' યાને હરડાં બેહરાં જેમની દિલ્લાથી હમરો મણુની પરદેશખાતે નિકાસ થાય છે તેમને પણ આ કામ માટે વાપરવામાં આવે છે, અને તેમનું ટેનિંગ ચામડાંને અચ્છો રંગ તથા દેખાય આવતું હોવાથી, ઈંગ્લેન્ડના ટેનરો તેમને ટેનિંગની ક્રિયા માટે પસંદ કરે છે, પણ જડાં ચામડાં જેમને મારાં સખત બનાવ્યાં હોય તે માટે હરડા બેહરાંનું ટેનિંગ પમદ કરવામાં આવતું નથી, કેમકે તેથી ચામડાં નરમ અને પોળાં બની જતાં કહેવાય છે.

“ઉપર જણાવેલી ગમે તેવી ચીજ ટેનિંગના વર્ષસમાં આવે, પણ તેમાંથી ટેનિંગ જેટલી કઠવા પેહેલાં તેમને રહોટી ધરી જોમાં ત્યાં થતોનાં રેકરો વચ્ચે હુંદીને અને પીસીને પેહેલાં તેમનો ખારીક ભૂકો કરવામાં આવે છે કે જેથી તેઓમાંનું ટેનિંગ પાણીમાં સમગ્ર પુરેપુરું જોવાઈ નિકળે. હરડાં અને બીજાં કેટલીક જાતોનાં એ રીતે બાંધેને ભૂકો કરવા માટે ખાસ મ્હોટાં યંત્રો બનાવવામાં આવ્યાં છે, જેમને કીસમ્-ટીમેન્ટર કહે છે. ચામડાંને “ટન” કરવા માટેની ટેનરીઓ

બાંધવા માટે સુધરેલી રીતે તેમને ઈંટની બાંધીને ઉપરથી ‘પોટલેન્ડ સીમેન્ટ’ નું ‘પ્લાસ્ટર’ કરી લેવામાં આવે છે. આ બાંધકામ માટે યુનો વાપરી શકાતો નથી, કેમકે યુનો ઝોળાવી નીકળવાથી ટેનિંગની પ્રવાહી તેમજ ચામડાં જગડી જવાનો સંભવ રહે છે.

‘મોલનાં ચામડાંને ટેન કરવા માટે તેમની ઉપરનાં બાલ ઝોળાવી કાઢવા પછી સોજન પાણીમાં ધોઈ નાખી આ તો ‘હાઇડ્રોક્ષેરિક’ કે બીજામાં યોગ્ય ઝંસિડના સેહેજ અંશવાલા પાણીમાં મોળા કાટીને તેમને ઉપલી ટેનરીના ખાડામાં લાકડીઓ ઉપર લટકતા ઉમાંનાખવામાં આવે છે, જ્યાં તેઓને પેહેલાં તો થોડાંક ટેનિંગવાળા પાણીમાં પોખાવા દેવામાં આવે છે. તેઓમાં એક સરખા પ્રવાહી પડે છે, એટલે તેમને બીજા ખાડાઓમાં લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાં તેમને ઉમાં તલિ પણ આડાં નાખવામાં આવે છે. આ ખાડામાં પ્રથમ કરતાં ટેનિંગને વધારે જલસદ પ્રવાહી દાખલ કરેલી હોય છે. સાધારણ રીતે ૨૫ થી ૩૦ કીમી જેટલી જલસદ મેલવણી પાસ થાય છે. આ મેલવણીમાં ચામડાં ૧ થી ૨ માસ સુધી નાખી મુકવામાં આવે છે. આ સુદત પછી તેમને ત્રીજવાર એક બીજા ખાડામાં લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાં ૪૦ થી ૬૦ અને ૭૦ કીમી જેટલી જલસદ પ્રવાહી હોય છે, જ્યાં ચામડાંઓને થોડા થોડા દિવસોને આંતરે ફેરવ ફેરવ કરીને દર વેળા કાટકી કાઢવામાં આવે છે, તથા ચામડાંને વુકસાન યુગાડવા વગર સલામતી સાથે જેટલી જલસદ મેલવણી પાછ શકાય એટલી ખરામાં આવે છે, પણ એ મેલવણીનું બેર ધીમે ધીમે નિયમીત વખતે વધારવામાં આવે છે. સરખાતાનાં તખ્ત વેળા આ માટે ઘણીજ સંભાગ લેવી પડે છે; કેમકે આ વેળા સુધા ચામડાં ટેનિંગે ઝડપથી શોરી લીયે છે. જેમજેમ આ ક્રિયા આગળ વધતી જાય છે તેમતેમ ચામડાંના બહારની સપાટિમાં ટેનિંગ વધારે પડી રહે છે, અને તે પછી તેના માર્હેલા બાગમાં ધીમે ધીમે દાખલ થવા માંડે છે.

આથી શરૂઆતના તબક્કામાં ચામડાને વાર વાર ફેરવવાની તથા તેમને બેઠેએ એટલું જલદુ ટેનિન મેળવેછે કે કેમ, તેની સંભાળ રાખવાની જરૂર પડેછે. શરૂઆતના તબક્કામાંથી પસાર થયા પછી ચાંમડાને વધારે જલદુ પ્રવાહિમાં અને વધારે લાંબો વખત નાખી મેળી શકાયછે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબની રીતે ચામડાને 'ટૅન' કરતાં ઘણી વાંખી મુદત નિકળી જાયછે, પણ એ રીતે ચામડું અછી રીતે 'ટૅન' થવું તથા તેમ ચીવટપણની ખાશિ-અત આવતી મનજવામાં આવેછે. અમેરિકન ટૅનરો એનાં કરતાં વધારે ઝડપી ક્રિયા એખ-ત્યાર કરેછે, અને તેથી તેઓ પાંચથી દસ અઠવાડીયાના અરસામાં ચામડાને ટૅન કરી આપેછે. તેઓ એ માટે ગરમ ટૅનલીકર' વાપરેછે, તથા ટેનિનના એક્ષ્ટ્રેક્ટનો ઉપયોગ કરેછે. વખતનો બચાવ થયા સાથે આ ઝડપી ક્રિયાથી ચામડું વધારે કઠણ બનેછે, પણ ચીવટપણની ખાશિઅતમાં તે કાતાલ રહેછે, અને તેને ઝડપથી ગરજતાં તેમાં ચીરા પડેછે. એટલું જતાં ટેનિનના એક્ષ્ટ્રેક્ટ વાને અરકનો ને યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કર્યો હોય તો તેથી ઘણું સરસ ચામડું બનાવી શકાયછે.

ચાંમડાને ટૅન કરવાના સંબંધમાં, બલકે તે માટે વાપરવાની મેળવણીના સંબંધમાં ખીછ એક વાત એ યાદ રાખવાની છે કે ચામડાને જે રંગ આપવો હોય તે આપવા માટે, પૈસાની વાણ નહિ કરતાં, અનુમરતા યોગ્ય પદાર્થજ વાપરવાં, કેમકે ઉપર જણાવ્યું તેમ શરૂઆતના તબક્કામાં ચામડું 'ટૅનિન' ઘણી ઝડપથી ખેંચી લેછે, જેથી તે તેની રંગમાં ખરાબર ભેસી જાયછે. અનુભવી ટૅનરોનું મત એવું છે કે પૈસાની કલકસર કરવી હોય તો તે શરૂઆતના તબક્કા વેળા નહિ પણ વચસા તબક્કા વેળા કીધી હોય તો પરવડે, કે જેટલા વખતમાં અનુસરતી ટેનિન ચામડામાં પેવશ થઇ ચુકેલી હોયછે.

'ટૅનરીમાંથી બહાર કાઢ્યા પછી ચામડાં-ઓને બામ્બુ ઉપર ઉભાં સુકાતાં' નાખવામાં આવેછે. અર્ધાક સુકાવા પછી તેમને જમીન ઉપર અકેકની ઉપર ટગલાઓ કરી ટાંચી મુકવામાં આવેછે; એવી રીતે કે તેઓમાં ગર્ભા આવી લગાર પાણી છુટે. આમ કીધાથી એ પછીની ક્રિયા વધુ સવળ થઇ પડેછે. પછી એક આડ ઉભા લીમડાં વાને ધોડા ઉપર ચામડાઓને નાખી તેમની સપાટી એક ત્રીકોણ આકારની લગાર ધારદાર છરી વડે એવી રીતે ઝોળવવામાં આવેછે કે તેમની ઉપરના 'ગ્રેન' ખેંચાઇને સાફ સપાટ બનેછે; તેમજ ટેનિંગની ક્રિયા વેળા ચામડાની સપાટી ઉપર 'બ્લુમ' (Bloom) વાને સફેદ છારી બાગેછે તે ઝોળવાઈ નિકળેછે. આ ક્રિયાને આઈઝીંગ આઉટ (Striking Out) કહેછે. આ ક્રિયા માટે યંત્ર બનાવવામાં આવ્યાછે.

ઉપલી ક્રિયા પછી પેલા ચામડાને ધોડુંક તેલ લગાડીને પાણું, લગાર સુકાવાદેવા બાદ લાકડાંની કે જસતની સપાટ બેઠક ઉપર નાખવામાં આવેછે, અને ભારી વજન સામનાં પિત્તળનાં શેઘરો તેમની ઉપર ફેરવવામાં આવેછે. બાદ તેમના 'ગ્રેનની' ઉપર વારા ફરતી ચોક્કસ રંગ લગાડવામાં આવેછે, જેથી ટૅનિંગની તથા તે પ્રક્રિયાની ક્રિયા વેળા જે બી ધાબાધુભી પડ્યાં હોય તે નિકળી જાય આખાં ચાંમડાનો રંગ એક સરખો બનેછે. પછી એ રંગ સુકાવામાં આવેછે કે તેમને ઉપલીજ રીતે બીજીવાર શેઘ કરવામાં આવેછે, તથા સ્ટીમની રહેજ જમી આપેવા એક એલેડામાં તે પછી તેમને મંપૂણું રીતે સુકવવામાં આવેછે. કેટલાક ટૅનરો ચાંમડાને ટૅનરીમાંથી કાઢ્યા પછી આંઝાં સુકાવા દેતા નથી, પણ તેઓ લગાર બિલુને બિલુજ સ્નાઈક આઉટ કરેછે, તથા તેઓ ઉપર બાગેલું બ્લુમ સંધવું ઝોળવી કાઢેછે. ઉપર જણાવેલા સ્ટીમની ગર્ભાવાવા, ઝોરડામાં સુકાવા પછી ખીછ

વાર 'આઈઆઈ' કરવામાં આવે છે. ઉપલી રીત મેહનતની છે અને તેથી ચામરાજનાં વજનમાં પણ એકસ ઘટાડો થાય છે, છતાં ઇંગ્લેન્ડમાં ટનરો તે પસંદ એટલામાટે કરે છે કે એવી કિંમતી કેલવેલાં ચામરાજ વધારે સારી કિંમત ઉપજાવી આવે છે. કેમકે તેથી ચામરાજને રંગ તથા દેખાવ સામે ખીલી નિકળે છે. ટન કરેલાં ચામરાજને અધારી જગ્યામાં અને ધીમે ધીમે પોતાની મેળે જ સુકાવા દેવાનું ફાયદાદારક સમજવામાં આવે છે.

વળી જૂદા જૂદા પ્રકારના ચામરાજ, જેમકે છુટ્ટું જુલના પંચ લાયકના, સંકલરી બનાવવા લાયકનાં, ગાડીનાં તકીયા લાયકનાં ચામરાજ કે 'ટ્રેસિંગ' હાઇડ તથા કોમન હાઇડને નામે ઓલખાય છે તેમને બનાવવાની રીતો જૂદા જૂદા પ્રકારની છે. તેમજ ચામરાજ કેળવી તેને સાફ કરી નક્કી પાડવી, દાનાદાર તદ્દો પાડવી, વોરનીશ ચોપડું વગેરે માટે જૂદી જૂદી ક્રિયા કરવી પડે છે. જેનું જૂડું જૂડું વર્ણન આ અંકમાં કરવા જેટલી જગ્યા નહિ હોવાથી માત્ર ઉપલા વર્ણન ઉપર સંતોષ પડશે.

રશિયન લેધર રશિયાનું ઘણું વખાણાય છે. ત્યાં ચામરાજને કેળવતી વખતે તેને 'બર્મ' જાતના ગાડની છાલનાં તેલમાં બોળા રાખે છે, તેથી તેમાંથી મનપસંદ વાસ નીકળી મુકાણું બને છે. આ વાસને લીધે રશિયન લેધરને ઉધાધ લાગતી નથી, તેમજ તે પર કુચ ચઢતી નથી. આ ચામરાજ મુખ્ય કરી ચોપડી બાંધવા, ગોટ ફાંદીયા વગેરે બનાવવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે.

ચામરાજ રંગવાની પદ્ધતિ જૂદી જૂદી રીતો છે. તેમાં સફેદ અથવા જૂરા રંગના ચામરાજને નીચે જણાવ્યાં મુજબની મેલવણીથી જાત જાતનાં રંગ આપી શકાય છે. લાલ રંગ મેદીરમળને સનનાં કપડાની કાચળાંમાં બાંધી સુમારે જે ટકા એમોનિયાના મિશ્રણવાળા પાણીમાં ઉકાળવાથી મનપસંદ લાલ રંગ મળે છે. એલીઝરીનને મગતા પાને ચામરાજનાં

જેવો લાલરંગ સોડના સોલ્યુશનમાં એલીઝરીનને મેળવીને એક બ્રશ વડે આ મેળવણી ચામરાજ ઉપર લગાડવાથી, તથા પાછળથી સાબુનાં પાણીથી ઘોષ નાખ્યાથી ઉપજે છે, રાતો રંગ—આપવા માટે એક બાગ ટાઈર અને ૬૦ બાગ પાણીમાં "એકર એક્સ્ટ્રેક્ટ"ની મેલવણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. લીલો પણ ખુલ્લો રંગ—ફરટીક આરકીલ તથા પાણીના મેલવણીથી બને છે, તે કરતાં વધારે ઘેરો લીલો રંગ—પાણીમાં પિકીટ એસિડ મેળવ્યાથી બને છે, ઘણો ઘેરો લીલો રંગ—બનાવવા માટે એક બાગ લોગઉડ અને ૪ બાગ 'કવેરસાઈટ્રન'ની મેળવણી, પૈલેશાં 'વીનિયાલ'ની જલદ મેલવણી ચામરાજ ઉપર લગાડવા પછી ચોપડાથી ઉપજાવી શકાય છે.

વોટરપ્રૂફ ચામરાજ બનાવવા માટે 'બેન્ઝો-એસિડની' પ્રવાહિ સાથે પેરેરીનનું મીન આમેજ કરવાથી બનાવી શકાય છે, એક સીસીમાં ઉપલી પ્રવાહી નાખી તેમાં જેટલું પિગળે તેટલું મીન પિગળાવવું, આ મેલવણી ચામરાજ ઉપર ઝડપથી ચોપડવી. તેમાંની ઉપલી એસિડ હવામાં ઉડી જઈ મીલુ ચામરાજનાં છિદ્રમાં પેવશ થઈ તેને વોટરપ્રૂફ તેમજ નરમ બનાવશે. પેટ'ટ લેધર માટે આ મેલવણી ઉપયોગી ગણાય છે.

ચામર છંદ—પિંગળ સાત્ર મુજબ રંગણ, જમણું ને મગણુંના ચામર છંદ બને છે, તેમાં ૮ અંશુરે વિસામે આવે છે.

ચામરાજ—મહેસરના રાજ્યનો મૂળ રથાપક. ૧૫૦૭માં ચામરાજનાં હાથમાં મહેસરનું રાજ્ય હતું. એ ૩ આંગળાં હતાં, એ પ્રથમ એક જમીનદાર હતા. પણ તેના વારસ બેઠા ચામરાજે ઇ. સ. ૧૫૨૪ માં પોતાના ત્રણ પુત્રો વચ્ચે જગીરો વહેંચી આપી હતી. તેમાં સર્વથી નાહના બેઠાને પુરાગતનો કિલ્લો અને તેની પાસેના ગામે આખ્યાં હતાં, તેજ વર્ષમાં તેણે કિલ્લો સુધારી નવાબો તેનું નામ બદિપાસર પાડ્યું અને તે ગામ ઉપરથીજ. મહેસર નામ પડ્યું.

આમરાજ નગર—એજ નામના તાલુકાનું મુખ્ય શહેર મહેસૂરની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૬ મેલ પર છે. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૪૧૨૩ ની હતી. એનું પુરાણ નામ 'અક્રેતાર' હતું પણ ૧૮૧૨ માં મહારાજ આમરાજ ઉદયાગનો અત્રે જન્મ થયાથી એનું નામ આમરાજ નગર પડ્યું. ૧૮૨૫માં મહારાજએ અત્રે 'આમરાજેશ્વરનું' મંદીર બંધાવ્યું હતું, તેમજ અત્રે એક રાજ મહેલ છે કે જે પુરાણ શહેરના ખડીયરની પૂર્વે જે મેલ પર છે. તેને મણીપુરને નામે ઓળખે છે.

આમુડ—ચાવડા વંશનો એ પાંચમો રાજા, ઇ. સ. ૮૮૦ માં, સેમરાજ પછી ગાદીએ બેઠો. એણે ૯૦૮ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો. તે દરમ્યાન એણે અણ્ણહિલના પાટણમાં ભૂધેશ્વરનું મંદીર બંધાવ્યું હતું. એના પછી એનો પુત્ર ધાધડ ગાદીએ બેઠો.

આમુડ—સોલંકી વંશનો આ બીજો રાજા એણે ઇ. સ. ૯૯૭થી ૧૦૦૦ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો. એ મહાપગકમિ મૂળરાજનો પૂવરાજ હતો. એને વલ્લભરાજ, દુરલભરાજ અને નાગરાજ એવા ત્રણ પુત્રો હતા. આ રાજા ધણો દયાભિચારી હોવાથી તેની બેહેન વાલિણીદેવીએ તેને પદબ્રજ કર્યો હતો. એ પોતાનાં પુત્રાં કર્તકોનો પશ્ચાત્તાપ કરવા કાશી જતો હતો, તેવામાં માળવાના રાજાએ તેને છુટી લીધી, તેથી તે માછો ફરી પોતાના પુત્ર વલ્લભરાજને માળવાપર ચઢાઇ કરવા ઉશકેર્યો, તે ચઢાઇ દરમ્યાન શિતળાથી મરણ પામ્યો. આવી આમુડે બીજા પુત્ર દુલભરાજને ગાદીએ બેસાડી પોતે નરમદાપર ગકલ સ્ત્રિય પુર જઇ રહ્યા.

આમુડા—(ગુઓ કાલીકા દેવી.)

આમુડી બેતા—માયસોરની આ એક દ્રવ્ય ટેકરી માયસોરના કિલ્લાની દક્ષિણ પૂર્વે જે મેલ ઉપર સમુદ્ર સપાટીથી ૩૪૮૯ ફીટ ઉપર છે. અત્રેથી ગાડી ઘોડે જવાનો માર્ગ પડે મેલ લાંબો છે, કે જ્યાં હાલના માહા-

રાજના દાદાએ બંધાવેલું સામુદેવીનું મંદીર છે. હૈદરઅલીના અમલ સુધી અત્રે સત્તુલ્ય બળી આપવામાં આવતા હતા, અત્રે એક નકર પથ્થરમાંથી ૧૬ ફીટ ઊંચો નુદી કોતરી કાઢવામાં આવ્યો છે, આ નદી, ઇ. સ. ૧૬૫૯માં માયસોરના રાજા દોડાદેવરાજે કોતરાવ્યો હતો.

ચારકોલ—અથવા લાકડાનો કોવસો. લાકડામાંથી હવા કઢાડી નાખ્યા પછી તેને સખ્ત ગર્ભી આપવાથી ચારકોલ બને છે. ચારકોલ ધણી જાતનાં થાય છે, જે વાપરવામાં આવેલા લાકડાની જાત ઉપર આધાર મળે છે. જ્યાં ધુમાડા વિના સખ્ત ગર્ભાંતી જરૂર હોય છે ત્યાં ચારકોલ વપરાય છે. શોખંડમાંથી પોલાદ બનાવવાની ક્રિયા વખતે ચારકોલ બળતણ તરીકે વપરાય છે. કારણ કે એવા કામ માટે જોઈતું કારબોનનું તત્વ એમાંથી મળી શકે છે. જ્યારે એને દળીને એનો બારીક શૂકો કરવામાં આવે છે ત્યારે સેગ્ગ બેક અથવા કાળજા માટે વપરાતા પદાર્થો માહેયો એક પદાર્થ બને છે. જાપવાના કામમાં વપરાતી સાદિ બનાવવાના કામમાં પણ એ વપરાય છે.

ચારનુંદ—મધ્ય એશિયામાંનું આ એક રશિયન ગામ. એ આમુડ ક્યા ઉપર ડાબી ગમ ૬ મેલ ઉપર છે. અત્રે ૪૫૦૦ ની વસ્તી છે. ૧૮૮૮ માં અત્રેથી નાન્સાકો-કેસ્થાની મંજીવર રેલ્વે, નદી ઉપર બાંધેલાં પૂલ ચારને પસાર થાય છે.

ચારન—પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાંની આ પ્રાંત વતની છે. એઓ ભાટ અને ગંદાને મજાતા છે. જાક રિવે એલી દંતકથા છે કે-પાર્વતીએ શિવના અશ્રુમાંથી પોતાની મોજા યદી જામી ઉત્પન્ન કર્યા, પણ તેઓએ શિવની રક્ત કરી તેને રાજુવડાં માંડ્યો. આથી પાર્વતીએ તેમની પર ક્રોધે ભરાઇ રવર્ગમાંથી હાંપી મેલી પાતાળમાં મોકલી રખડતી કામ તરીકે બટકવાના શ્રાપ આપ્યા, તથા તેઓએ પૃથ્વી પરના ચોદાઓની કીર્તિ ગાઈ તથા દેવતા-

ઓની સ્તતિ માધ્ય જીવંતી ગુજરાતી તેમને નસીબે મરણ્યુ હતું.

ખીજ કયા મુજબ આદાદેવનો એક નંદી સ્ત્રી સિંહ એના બે વાહન હતા: પશુ નંદીને સિંહ રોજ મારી જતો હોવાથી આદાદેવ ગેફળરોજ નંદીને ફરીફરી સંજવન કરતાં કંટાળીને તેની રખેવાળી થકી ચારણ જીવંતી કરી.

હંસ તથા મુજબાન અને માળવામાં ચારણને ખીજ પ્રજા તરફથી ધણું આદર માન મળે છે, આગલા વખતમાં જો કોઇ વનજર ચાગની સરદારી તથા જંગલમાંથી મુસાફરી કરતો હોય તો આ શિવના પુત્રની ટોળીને હુદાગ હુદવાથી ડરતા, તથા તેમના તરફ માન ધરાવી તેમને પોતાના સાથી સાથે વગર દરકતે જવા દેતા. પશુ જો કોઇ હુદવા આવતા તો તેઓ પોતાનું ખૂન પોતાને હાથે ફેડી તેનું પાપ ચોરાને માથે નાખતા. પશુ જો ચોરા સંપેને હુદતા તો તેઓ પોતાને હાંપ પોતાનો પ્રાણ ધનજીત આતર ગુમાવતા. ચારણ પ્રજા લખી વાંચી જાણનારી કૃતિવાયલી પ્રજા છે. આ પ્રજાનો મુખ્ય વસ્તીવાસો બાગ કચ્છ, જૂજ અને ચિતોર તરફ છે. જ્યારે ઇ. સ. ૧૪૦૦ માં કાઠીઓ દુકાળવા પીડાઇ કચ્છમાંથી કાઠીવાવાડ ગયા ત્યારે તેમની સાથે ચારણની એક ટોળી ગઇ હતી. તેઓ બટકની જીંદગી માણે છે. ચારણ સ્ત્રીઓ ભવિષ્યતઃ પશુ મળવવા માટે ધણી પ્રસિદ્ધતા પામી છે, અને તેથી તેઓ ધણી વખલાય છે. તેઓનાં કટકાકં ધંધાદારીઓ તથા ખેડૂનો છે. ચારણ સ્ત્રી પુરુષો દેખાવમાં, ઉંચા અને 'ધક' ધણી છે, તેઓ હિંદુ રિવાજ પાળે છે તેમજ સ્ત્રીઓ, નાતક, તરે છે, તેમની પૂજ્યદેવી બેવાની છે, તે શિવજી બોહીચર અને આશુરિ માતાને માને છે.

ચારતાર—એક પ્રકારનું દેશી વાજાનું. આ વાજામાં ૩ તાર પિત્તળનાં અને એક તાર પોલાદનો હોય છે.

ચારત્રીસ—ચરિત્રી લોખંડનાં કેન્દ્ર ચિહાનનું મુખ્ય શહેર, પેરિનની દક્ષિણ પશ્ચિમ ૫૫ મેલ પર છે. આ શહેર ઉપલું અને નીચલું એમ બે શહેરમાં વહેંચાયેલું છે. આ શહેર ૧૧૪૨ અને ૧૨૬૦ વચ્ચે બંધાયું હતું. તેમાં દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફનો ૩૪૨ ફીટ ઉપર તથા ઉત્તર પશ્ચિમનું શહેર ૨૭૧ ફીટ નીચું છે. જે ઇ. સન ૧૫૦૬-૧૪માં બંધાયું હતું અને ફર અઘવાડીયે ધાન્યનું ખજાનું ભરાય છે. અત્રે હન, મોજાન કાચકામ વગેરેનાં કારખાનાં છે. ૧૮૭૨માં વસ્તી ૧૯૩૨૨ની તે ૧૮૯૧માં ૨૨૭૨૨ની હતી.

ચારમાગ—જમના નદીને કાંઠે આખર શાહે એક મંજવર બગીચો બનાવ્યો હતો, જેને હસ્ત બેહસ્ત કહેતા હતા. તેમાં તહેવાર જાતની ફળફળાદી અને મેવો ઉગેલા હતા. હાલમાં આ બગીચાની હસ્તીનાં ખંડીયર મળતાં નથી.

ચાર્લિસનખર્ગી—આ પશિયન શહેર રિપ્ત નદી પર ચાર્લિસની પશ્ચિમે ૩ મેલ પર છે. અત્રેનો પાદશાહી મેહેલ ૧૬૬૩માં બંધાયો હતો. અત્રે કાચકામ રંગવાની એક પાદશાહી પાદસાળા તથા એનજીનિયરીંગ સ્કૂલ, યત્રોના કારખાનાં, પોસ્ટાલીનના કારખાનાં, કાચ, કાગળ, ચામડાં, રસાયન પદાર્થો અને ખીર બનાવવાનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૧૮૭૧માં ૧૬૫૧૮ની, ૧૮૮૦માં ૩૦૪૮૩ ની તથા ૧૮૯૧ માં ૭૬૮૫૯ ની હતી.

ચાર્લિસા ધી ડ્રેટ—(જુઓ ચાર્લમન)

ચાર્લિસ ૧ લો—આ ઇંગ્લેન્ડના રાજાનો જન્મ ૩૦ ફેબ્રુઆરીમાં ૧૯ નવેમ્બર ૧૬૦૦ માં થયો. એ બાળવયમાં એટલો તો નખજો અને અસક્ત હતો કે પાંચ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી બોલવાનું વટીક સિખ્યો નહોતો અને ૭ વર્ષ સુધી તો ફ્રેન્ડીશમાં મારી ચાલતો હતો. એને બેપ્તિસ્મ આપ્યું તેજ વેળા ડયુક ઓફ યોર્કનો બેતાબ આપ્યો; પશુ પ્રિન્સ

હેત્રિના મરણથી ૧૬૧૬માં એને પ્રિન્સ આર્ચર
વેરસનો ખેતાખ આપ્યો. અને ૧૬ મી નવે-
મ્બરે ચાર્લસ ફ્રાન્સની સાહેબદી હેત્રિએટા
સાથે પરણ્યો.

૧૯૨૫ માં ૨૭ મી માર્ચે રાજ્યભાદીએ બેડો. ૧૭ મી જુને એ પોતાની ડિવ રાણીને લેવા ડોહર ગયો હતો. એ ધર્મપર ખરી નિષ્ઠા રાખનારો હતા, અને એ ગંભીર તો એટલો હતો કે સદા ઉદાસ દેખાતો. વ્યભિચારાદિક ઈરિયેની મોજ શોખને એ ધિક્કારતો હતો, આથી એનો અમ્મદ બેસતા દરબારમાંથી દુરાચારનો નાશ થયો, ને દેશમાં મૂનિતીનો વધારો થયો. પણ - એનામાં એક એ બોડ હતી કે તે પોતે રાજ તરીકે તદ્દન સ્વતંત્ર સમજતો. એ દર બનતો ને પ્રમાણિક નહોતો, તથા તેની રાણી દુરાચારી તથા ક્રૌંચિક પંથની હતી. તેમજ બકિંગહામ એના પિતાનો માનીતો હતો તેની કુલ સત્તા એનાપર જારી હતી. એણે બકિંગહામની સલાહથી રૂપેન સાથે લગાઈ કરી, જે ૪ વર્ષ જારી રહી તે દરમિયાન રાજ્યએ કોમન્સ તથા હોર્સની સભા સાથે અનન્યતા કરી પોતાની સ્વતંત્રતા જાણી. બકિંગહામના બંધાવ અરથે લોર્ડો સાથે અનન્યતા કરી ૧૯૨૬ માં ૧૫મી જુને સભા બરખાસ્ત કરી. પણ પૈસાની તંગી વધવાથી ચાર્લ્સે પ્રજાપર જુલમી કર નાખી એકદા કરવા માંડ્યા. જેઓ કર નહિ આપતા તેઓને કેદમાં પુરતો. તેમાં હેમ્પડન અને તાવંગર પ્રરથોને પણ કેદ કરવા. આથી પ્રજાએ તેમનો ઇન્સાફ ખુલ્લી અદાલતમાં કરવા માંડ્યો, પણ જડજેએ રાજના અધિકાર સામે ચવા ના પાડ્યાંથી પ્રજા ઉશકેરાઈ. તેટલાં ક્રાન્સપર ચડાઈ મેકલેવી તેમાં હાર મળવાથી ચાર્લ્સે કરી પાર્લિમેન્ટ ૧૯૨૮માં બોલાવી અને કેડીએને છોડી મેળવ્યા. કોમનસે માગેલી શર્તો ચાર્લ્સે કબુલ કરવાથી પારલામેન્ટ ૪મ ૦૦૦ ગોડનો કર ઉધરાવવાનો સમને અધિકાર આપ્યો. તેટલાં બકિંગહામને

ફેલ્ટન નામે સખસે ૧૬૨૮ ના જુલહમાં
મારી નાખ્યો. તે પછી પણ ગામએ જકાત
લેવામાં સખ્ખી વાપરી; તેમાં ચેમ્ખસે,
વાસાવ અને સૌદ્ધ જેવા દેશદિતકારીઓ લંડ-
વામાં પાયમાલ થયા. ૧૬૨૫માં ચૈંથી
પાર્શ્વમેંટ થયી તે વેળા ચાર્લમ્બલુની સ્વ-
તંત્રતાથી વર્તી પોનેજ પાર્શ્વમેંટ, ગરખાસ્ત
કરી જાહેર કર્યું કે પોને હવે પછી સ્વતંત્ર
પણે રાજ્ય ચલાવશે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચાલેસે ૧૬૩૫ થી ૧૬૪૦ સુધી પાલ્લમંટે વિના રાજ્ય કર્યું. આ મુદત દરમ્યાન જહાત તથા વેરા નહિ આપનારને તથા ધર્મે સંબંધી 'લાડ' ના મતને મળતા નહિ આપનાર વગેરેને દંડ, કેદ, ફટકા, પીસરી, નાકકાન ચીરવાની, કાન કાપવાની વગેરે નિંદ્ય સિક્કા કરી. આ શિક્ષા કરવા માટે 'સ્ટાર એમ્પર અને હાઇ મિશનની કોર્ટો પુર જોશથી ચાલુ હતી. એક વેળા હેમ્પડન પાસેથી રૂ ૧૦ નો નજવો કર ઉપરાવવા માંગતો તકાળે કરવાથી તે વીર પુરવે જળરી બાથ બિડી. આ માત્ર ૧૦ રૂપ્યા માટે ૬ માસ લડત ચાલી તેમાં હેમ્પડન સાથે ૭ ન્યાયાધીશો અને તરફથી બેના મત પડ્યાં, પણ હેમ્પડન ડર્યો નહિ, તેણે લોકોને ઉશકેરી મેળવ્યા. આથી લોકો પણ કર આપવા સામે થયા. આ વેળા રાજ્યએ બારે જુલમ કરવાથી ધણાકો અમેરિકા તરફ ગયા, પણ રાજ ચાલેસે તેમાંના ધણાકને અટકાવ્યા, તેમાં એનું રાજ્ય ઉધું વાળનાર ક્રમવેલને પણ જતો. અટકાવો (૧૬૩૦). આવી રીતે વર્તણૂક ચલાવવાથી પ્રજા બારે ઉશકેરાઈ મઠ. તેઓએ કિલ્લા અને ચાણા કબજે કર્યા. ક્રાન્સના રાષ્ટ્ર દુધી નારાજ થીએલા ઈંગ્લેન્ડની મદદ મેળવી. ૧૬૩૮ માં ૨૨ નવેમ્બરે ગ્લાસગોમાં સભા મળી, તેણે હાઇ કમિશન કોર્ટ ઠાઠી નાખી અને ધર્મે સંબંધી સર્વે ધારા રદ કર્યા. પાંચમી પાલ્લમંટે ૧૮૪૦ ના એપ્રિલમાં મળી આ સભામાં ચાલેસથી સખ પામેલા

અને સંકટથી કાપર યજ્ઞેલા સર્વે આબ્યા. પણ કોમન્સે હેમ્પડનના કામનો જે જડ-જોએ ફેસલો કર્યો તે ખોટો છે તથા જડજોને સજા કરાવી એણે જાણાવ્યાથી ચાર્લસે ફરી પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરી. ૧૬૪૦ માં ૨૫૦૦૦ રકોટ સિપાઈઓ ઉત્તર તરફના પ્રગણાપર ચડી આવ્યા. આથી ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા ધણી ખુશ થઈ. રાજાએ ચાર્લમાં સભા બરવાતું કરવું. તેટલાં ૧૬૪૦ માં ૩૭ નવેમ્બરે રાજાને ફરજવાત પાર્લામેન્ટ બોલાવવી પડી. આ વેલા પ્રજાસક્ષિઓ જીવપર ઉદાર થઈ આવ્યા. આ પાર્લામેન્ટને લાંબી પાર્લામેન્ટ કહે છે. જે ૧૬૬૦ સુધી વિસરજન થઈ નહોતી.

આ પાર્લામેન્ટ મદ્યા પછી રાજાનો અમલ પડી બાગો. ઇંગ્લડનાં રાજા પ્રકરણમાં 'ટારી' અને 'વિથ' એવા બે મ્હોટા પક્ષ હજી આજુ છે તેવું બીજા આ પાર્લામેન્ટે રેખ્યું. આ પાર્લામેન્ટ પ્રજાપર જીલમ જીભરનારા અમીર ઉમરાવો તથા અધિકારીઓને સખત સજા કરી, જેની સામે ચાર્લસ થઈ શક્યો નહિ.

ઉપલા બનાવ પછી બે વર્ષ સુધી ખટ-પટો ઉઠી. ૧૬૪૨ ના આગસ્ટમાં નોટિંગ્હામ-માં રાજા સામે પાર્લામેન્ટનું લશ્કર લડવા ગયું. આ વેળા લડન શહેરે ૪૦૦૦ સીપાઈ ઇંગ્લેન્ડ અને બેલ્ડ્રોમથી પાર્લામેન્ટને મદદ કરી. શરઆતમાં ચાર્લસની ચઢતી થઈ. નોર્થમટનમાં ૧૫૦૦૦ સીપાઈઓને સરદાર થઈ 'ચેડેસ' ગયો, ચાર્લસ ૧૦૦૦૦ સીપાઈ ત્યાં જૂસળરી ગયો ત્યાં અનેક ક્રાપડિપી થઈ. છેલ્લે ૨૯ નવેમ્બર ૧૬૪૨ માં ક્રિયાળો, શઝ, ત્યાં લડાઈ બંધ પડી. ૧૬૪૩ માં 'રિડીંગ' કસ્ટો એલેક્સે જીવી લીધો. બિરટલ તે પછી સાઈબર્ન ૩૫૨ને હાથ ગયું, પણ પાર્લામેન્ટે 'લાર્ડ' ને મારી નાખ્યો. સ્કોટીશોને પાર્લામેન્ટે ૧૮૪૪ માં એક લાખ પૌંડ આપવાથી તેઓ ઇંગ્લંડમાં પાર્લામેન્ટ તરફથી લડવા આવ્યા, તેટલાં લાર્ડ આર્મોન્ડે આપર-

લડથી ૫૦૦૦૦ નું લશ્કર રાજાની કુમકે મોકલ્યું, પણ તે ફાજનો નાથ ફેરફારે વેદસ નજદીક રખ જાનેવારીએ કર્યો. પછી એ ફાજ સ્કોટ સેન-સુથે જોગાઈ પૌંડ શહેરને ઘેરું. ૩૫૨ે ૨૦૦૦૦ ના સેન્યુ જોડે છુટકો કરવા આવ્યો પણ કોમવેલની ચતુરાઈ અને ફેરફારની મદદથી શાહાજાદો હાથે, ને ન્યુકેસ્ટલ સ્કોટ લશ્કરે લીધું. આથી પાર્લામેન્ટ મજબુતાઈ પામી (૧૬૪૪ અક્ટોબર)

૧૬૪૫માં એકસાથીન કસયામાં રાતી તથા પાર્લામેન્ટ સાથે મુલ્કે કરવાની ધણાકોએ જોલવણ કરી પણ રાજાએ માન્યું નહિ. તે પછી ચાર્લસે લડાઈ ઉઠાવી, અનેક ઝપાઝપી ઓ યથા પછી ૨૪ મી જુને ચાર્લસ નહાથી વેદસ ગયો. ત્યાં સ્કોટ સેના તેની પાછળ ગઈ. ૩૫૨ે બિરટલ શહેર આપી દીધું કે રાજા ૨૫ નવેમ્બરે આંકસફડ જઈ જારાયો, પણ સ્કોટ લોકોએ પાર્લામેન્ટ પાસેથી ૪૦૦૦૦ પૌંડ લઈ રાજાને કોમવેલને સ્વાધીન કર્યો. ૧૬૪૭માં ૧૧મી નવેમ્બરે રાજા ચાર્લસ હેમ્પડન, કોર્ટમાંથી નહાશી જતાં માર્ગમાં પકડાયો. ૧૬૪૮માં ૧૩ જાનેવારીએ પાર્લામેન્ટ રાજાને પટલ્લટ કર્યો. આથી પ્રજાને કેટલોક ભાગ સામે ગયો, પણ કોમવેલના બળસામે કોષણ કાંઈ વળ્યું નહિ. રાજાએ છુટકો માટે ધણા પ્રયત્ન કરવા માંડતા તેને ન્યૂપોર્ટથી બીજા કિલામાં પુર્યો. રાજાને વધ કરવાની કોમવેલે આજી રચી પણ સભાસભા એકમત થયા નહિ, આથી ૧૮૪૮ ની ૬ ડી ડીસેમ્બરે કોમવેલે સભામંડળનું મંદાન ઘેરી ધણાકને તાબે કર્યો. ૧૬૪૯ માં રાજાને ન્હાઈટ હોલમાં આણી રાખ્યો. વેસ્ટમિન્સ્ટર હોલમાં નવી કોર્ટ મંળી ત્યાં ૩ દિવસ વેર રાજાને ઇન્સાફ કરી શિરચ્છેદની રેખ આપી. આ ઇન્સાફ મુજબ ૩૦ જાનેવારીએ ચાર્લસને વ્હાઈટ હોલ નજદીક કતલ કરવામાં આવ્યો.

ચાર્લસ ૨ લો—આ ઇંગ્લડના રાજાનો જન્મ ૧૬૩૦૭૨૯ એ માં થયો. ૧૬૪૨માં એ

એકાદી હીલ ખાતે રહેતો હતો અને ૧૬૪૬ માં પશ્ચિમ ભાગમાં હતો, અને તે પછી ક્રાન્સ તરફ સીસલી અને જર્મની માર્ગે નહાલી ગયો. એ બે વર્ષ સુધી પારિસમાં રહ્યા બાંધી તે હાલંડ ગયો. ૧૬૪૮ માં એણે લશ્કરી કાદલા સાથે જોડાઈ થોમ્સ માર્ગે ઇંગ્લંડ પર ચડાઈ કરી પણ તે પછી ચાર્લસની ટેપ વિશે જાણતાં 'ઢરેં કાગળે મત્ત' કરીને પિતાનો પ્રાણ બચાવવા પાર્લામેન્ટને અરજ કરી, પણ કશું વળ્યું નહિ, તેથી તે પરદેશ ગયો. પણ ને. પછી ૧૬૫૧ માં સિઓન ખાતે એ રાજ તરીકે ગાદીએ બેઠો, અને તેજ વર્ષના આગસ્ટમાં ૧૦૦૦૦ ના સૈન્ય સાથે ઇંગ્લંડ પર ચડાઈ લઈ ગયો પણ '૩ જી સપ્ટેમ્બરે કોમવેલે તેનો તદ્દન પરાજય કર્યો. તે પછી ચાર્લસે ક્રાન્સ, કોલોગન વગેરે ટેકાણે બટકવામાં વખત કાઢ્યો. પણ તેટલાં કોમવેલે મરણ પામતાં તેના બેટાએ ખુશીથી રાજ્ય લગામ છોડી દેવાનું જણાવવાથી પાર્લામેન્ટે ચાર્લસને ચોક્કસ થતોએ કરી રાજ્ય-ગાદી આપવા જણાવ્યું, તે તેણે કબુલ કરી ૧૬૬૦ માં ૨૭ મે એ ડાયરમાં પગ મેલ્યો. અને ૨૮મીએ લંડનમાં દાખલ થઈ રાજ્ય-સત્તવર બેસી ફરમાવેને માફ કર્યા.

પાર્લામેન્ટે ચાર્લસને ૧૨૦૦૦૦૦ પૌંડની પેદાશ કરી આપી હતી. પાર્લામેન્ટે ફ્યુડલ ધારા બંધ કરી જમીનદારોને મુક્ત કરી દારૂ પર જકાત નાખી, ને પછી કોમવેલે, આપર્ટન તથા શ્રાડથાનાં મુદ્દાને ખણી કાઢવી ફાસીએ લટકાવ્યાં, ને તેમનાં માથાં કાપી વેસ્ટમિન્સ્ટરમાં લટકાવ્યાં (જુઓ આલીવર કોમવેલે). તે પછી ૪૦૦૦ પાદળ અને ૧૦૦૦૦ રવાર રૂપાળી બ્રાહ્મણી ફોજને રમ આપવામાં આવી. ઇંગ્લંડમાં જનશુક અને પગારદાર લશ્કર રાખવાનો ચાલ એનજ અમલમાં નિકળ્યો. ૧૬૬૧માં સ્કોટલંડમાં પાર્લામેન્ટ મળી ને ત્યાં ચાર્લસની સત્તા સ્થાપન થઈ. ચાર્લસ પ્રોટેસ્ટન્ટ તથા કેથોલીક વચ્ચેના ધર્માંધપણ દુર ચાલે જોવા ઇચ્છતો હતો, પણ પાર્લા-

મેન્ટનાં એક તર્જી ધર્માંધપણને લીધે તે કંઈ કરી શક્યો નહિ.

આ વેળા ક્રાન્સમાં ૧૪ મેા લુધ રાજ્યા સને હતો. તે વેળા પોર્ટુગલ તથા સ્પેન વચ્ચે કલ્હનજો, તેમાં લુધએ ઇંગ્લંડ જોડે પોર્ટુગલને મદદ કરી, તેમજ ચાર્લસે પોતાની બેહેનનાં લગન લુધ જોડે કર્યાં અને પોતે ૧૬૬૨માં પોર્ટુગલના રાજાને કુવરીને વધ્યાં. આ વેળા રાજાને ૫,૦૦,૦૦૦ પૌંડ રોકડ તથા મુબઈ ટાપુ અને આફ્રિકાને તાનજીસે નામે કિલ્લો પેહેરામણીમાં મલ્યો. પણ ચાર્લસ કુછંદી હોવાથી આ રાણીને મુખ આપ્યું નહિ; પણ એણે સર્વે દોલત બદરાહે ઉઘાવી, તથા ડકર્ટમ્બર અને તેનો મજબુત કિલ્લો ક્રાન્સને વેચ્યો.

ચાર્લસના ભાઈ જેમ્સના મુરખીપણા હેડળ આફ્રિકન કંપની ઉભી થઈ. તેના માનસોએ ગીનિને કંઈથી મોતું આપ્યું, તેના સિદ્ધ પાડ્યા જે ઉપરથી તે સિદ્ધ ગીનિને નામે જાળખાયો.

એના રાજ્ય અમલ વેળા ઇંગ્લંડ પર બે આફરો વર્સ. ૧૬૬૫માં લંડનમાં કાળા રોગ નામે મર્કી ફાટી. જુલાઈ માસમાં ૬૯ હજારે એટલે સતવારીઆમાં ૧૧૦૦ માણસ મુવા, ને સપ્ટેમ્બરમાં ૧૦,૦૦૦ મુવા, પણ ૧ વર્ષમાં જુમરે ૧,૦૦,૦૦૦ માનસો મરણ પામ્યા હતા. આ વેળા પાર્લામેન્ટને ઓક્સફર્ડ લઈ ગયા. બીજી આફર ૧૬૬૬માં મરસી. સપ્ટેમ્બરના રવિવારે સધ્યાકાળે બંધક આગ લાગી; આ આગ ૧૦ મિનિસ લંબાઈ તેથી સમામ રોહર નાશવંત હાલતમાં આણ આ આગથી ૪૦૦ મોહલા જેમ ૧૩૦૦૦ ધરો હતા તે સર્વે બળી ગયાં. અને ૬ માનસો બળી મુવા હતા.

૧૬૬૮ માં ચાર્લસે હાલંડ તથા સ્વિડન જોડે કરાર કર્યો, આથી ક્રાન્સ નરમ પ્રયુ. પણ ૧૬૭૦ નાં મે માસમાં ચાર્લસે ડોલ્હર ખાતે ક્રાન્સ જોડે મુખ કાલકરાર કરી પેલે રામન કેથોલિક ધર્મ પુલ્લે પણ પાલવા.

નખી હતું તથા હાલડ અને રપેન જોડે ચૂદ થાય તેમા કાન્સને મદદ આપવાનું કમુદ્યુ તેના બદલામા. લુધએ જોને ૧૨૦૦૦૦ 'પૌન્ટુ' પેનશન આપવાનું કમુદ્યુ તથા તેટલા ઇંગ્લેન્ડમા બડ ચાયનો ચાર્લસને ૫૦૦૦ નાનલસકરથી લુધએ મદદ કરવી એવું હ્યેક તેમજ જોને ૧૩૦૦૦૦૦ પાડ પાર્નામેટના લઘાઇ માટેના ઉચાપત કર્યા. ૧૬૭૩ મા પાવામેટ મળી, તેણે બળત વામીથી મામે યદ રોગન ક્યોલિક પથતુ બગ દોડ્યું. તે વેળા જે પણ ક્યોલિક હોય તેવી રાજદુવારી હક યા સત્તા ભોગવાય નહિ એવા કસમ લેવા પડતા. જે કામદો ૪ થા જ્યોર્જના સમય સુધી કાયમ હતો. ૧૬૭૪ મા ચાર્લસે વનદાઓ પાસથી ૩૦૦૦૦૦ પાડ દડ લઇ સંહા કરી ૧૬૮૦ મા મયેવી પાર્નામેટ વેળા કામને જેમ્મ ક્યોલિક હતો તેથી તેનો દાવો તખ્તપરથી રદ કર્યો પણ ચાર્લસે પોતેજ હાજર થઇ મત લેતા તે ખીલ ઉડી ગયું. આથી કામન્સે-એ બડ ગ્રાફ્ટ નામે કાયોલિકના વડા ઉમરાવને નાજદ્રોહના તોહમત માટે ઇન્સાફની અદાલતમા ખેચી તેને સિરડેદ કરાવી ગુન્સો ખાતી કર્યા. ૧૬૮૦ ના માર્ચમા ચાર્લસે ઝાકસફાઈમા પાર્નામેટ બોલાવી. ૧૬૮૩ મા રાજ ચાર્લસને મારી નાખના રાઈકાફિસ નામે જમામા પ્રથમ રચાયા, પણ ચાર્લસ બચી ગયો તે પ્રપત્તી સભ પામ્યા આ વેના લાડ રસન નામે ઉમરાવને રાજક્રોધમા સડોની તેને સિક્કા કરી. તે પછી ચાર્લસ માદો પડી ૧૬૮૫ મા ૨૭ જુલારીએ મરણ પામ્યો. મરતી વેળા તેણે કયે નિટ પથ સિદ્ધાંતો હતો.

ચાર્લસ ૪ થો—આ જર્મેનીના પાદશાહને ઇ. સ. ૧૭૪૭ મા ઇલેક્ટરેએ ચુટી કાઢ્યો ને રોહનશાહ નેમ્યો. પ્રથમ એ બોહિમીયાનો રાજા હતો પણ ઇલેક્ટરોની ચુટણીથી ચુટાઈ રાજ થતા ૧૭૫૬ માં એણે ઝાક સ્વાર્થ પત્રીકા એવી કાઢી કે ક્યા ક્યા રાજ-

ઓને ચટાળીનો હક છે તે નેમા લખેલું હતું, અને તેપર ગાના મોલર કંરેલી હતી. આ પત્રીકામા નીચે મુજબ નામો હતા—મેન્ઝ, ફ્રાન્ક અને ટ્રોબરગના આલે બિશપ તથા બોહિમીય, આડેનબર્ગ, મેકસની અને રદાઇન પારેગીનેટના મર્યાનિક ભળી માગ પાલેટાનન મુખ્ય કાન્ઝાગી, સેકસનીનો ઇન્ડ પાયગાનો ઉપરી, આડેનબર્ગનો માગર ખાનગી કારમાગી, એસા ઇલેક્ટરોને મુખ્ય નામના ઝોલા આપરા હતા ક્રાંક ફાટમા ઇલેક્ટરોની મમા મેળા માદશાહની ચુટણી કર્યા, અને એક્ષમા રાજ્યભિષેક કરવો એરો દરાન થયો જાહેર મ્યત્રીય-મમા જે જુના નાણા મળે તેમા વર્તુગમાં વચ્ચોવચ ગળ અને તેની ગામપામ ઇલેક્ટરોની તમરીરો ફાટગેલી હોયકે આ ચુજળ ચિન કાદવાનું કારણ એ હતું કે સપ્ત ઇલેનો ચ્વાગિ જેમ સુર્ય વચ્ચે વસેકે તેમ પૃથ્વી ઉપરના ઇલેક્ટર રૂપી ૭ ઇલેનો ચ્વાગિ પાદશાહ પણ વચ્ચે હોવો જોઈએ.

ચાર્લસ પોને બોહિમીયાનો રાજા તો હતો પણ તેની નજર આડેનબર્ગના સરથાનપર હતી, અને પેટેઈલનનું સરથાન સગાઇથી મનશે એવી ધાગણ હતી. એણે પ્રજા સાથે ઘણી સારી મિનાચારી રાખી તેની મહે-ગાની મેગરી મમે તેમ વર્તના લાગે અને જ્યોવાતુ કુટુમ બળવત ક્યું એણે ઇલેક્ટરોને લાચ રસનતથી પોતા તરફ કરી પોતાના વડા પુત્રનેજ મળ્યાગાદ માદો આપવાનું વચન લીતું. વળી એણે પોતાના ખીજા બેદા સિડરમનું લાન હગેરી તથા પોવાડ આ બે દેશના રાજાની રાજા કન્યા સાથે નરી તે રાજ્યો વારસામા મેગવરની ગોઠવણ કરી હતી, તે પછી ચાર્લસ જીવ-દીજ મરણ પામ્યો.

ચાર્લસ પાંચમો—આ જર્મેનીના પાદશાહનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૦ મા ૨૪ મી ફેબ્રુવારી-એ થન્ટ ખાને થયો. એ મેકસીમીલીયન પાદશાહના મરણ પહેલાં તેનો પુત્ર દિલીપ

મરણ પામતાં શીલિપનો પુત્ર ચાર્લસ એ રપેનની માટીપર બેઠો. મેક્સિમીલિયનના મરણ પછી પાશ્ચાત્ય કોણુને નેમચે આ સવાય હોયે એ પેહેવક રપેનનો રાજ્ય હોવાથી તે બીજાઓના હકને પ્રોત્સાહ પોહ્યા-ડશે એવી દેશગતથી જર્મનીના ઇલેક્ટરોએ તે પાશ્ચાટીનુ નકપણ આપના હિમ્મત છરી શક્યા નહિ. ફ્રાન્સનો રાજ્ય પેહેલો ફ્રાન્સીસ એ એક નેકે શરરીર હતો નોત તે ફ્રેન્ચ રાજ્ય હોવાથી આ દેશને વગા ખપતો ન હતો. મેક્સમીનીના એક્ટર ફેડરિચ મી સમજે આ મ્હોટપણુ લેવાનું ના પાડયુ ત્યારે માન જર્મનીના ઈલેક્ટરોએ ચાનમને નુગી લકયો તે વેળા નાનમે કમુવાત આપી કે પરદેશી એ સાથે કોનકાર કરવા અથવા દેશમા એખામ મસ્થાનિકો રાજ્યમા રહ્યુ બકાટ દેરવતુ, એવી વાતો સંરથાનીકાની સમતિ વિના કરીશ નહિ. દરબારમા જર્મન અથવા ફ્રેન્ચ ભાષા ચાનુ નખીશ અને જર્મનીમાના એખાની જગ્યા જર્મન લોકો ગિરાય બી જાને આપીશ નહિ. ઉપની કમુવાત આ પ્યાથી એને ૧૫૨૦ માં એનાશાપન ખાને રાજનમિયે-કયા આ મેર કમુનાતો છેલે સુધી ચાનમે જોકે પાળી નહોતી, પરંતુ તે કમુનાતો તોડાનો તેનો છનગે હતો એમ પણ નહીં પણ એની કારકાલમા કાલ મેરા નો નિવલય મનાનો જન્યા કે તે સમય મુજબ એને વર્તવુ ભાગ પડયુ હતુ આ મુજબ પશ્ચિમ તરફ ફ્રાન્સ, દક્ષિણે પોપ અને પૂવ તુર્ક પ્રમ્મ જોવા મળત દુશમનો ઉમા થયા હતા ચાર્લસે જર્મનીનુ નામ યુરપમા વધાયુ (જુઓ જર્મનીનો ઇતિહાસ) એની કારગીર્તી પછી જર્મનીમા કવલ ઉત્પત્ત કરવાને ફ્રાન્સના પ્રપચો શરૂ થયા. તુર્ક રોકેને જર્મ પિપર સ્વારી કન્વા મુખ્યમગણુ પણ ફ્રાન્સનીજ ઉશકેરણી હતી, પણ ચાર્લસે ફ્રાન્સીસ રાજ્યનો અને વેળા પરજ્ય રી તેને કેદ કર્યો હતો, મુ હલમગની લકાર્કમા (૧૫૪૭) પ્રોટેસ્ટન્ટ મુનિ-

નનો પરાંબલ કયો, પછી એટલી પડતી શરૂ થઈ પણ ૧૫૫૫મા ચલે શાહામદા શીનીપને નેધરલેન્ડ, નેપલ્સ, રપેન અને અમેરિકા-માના મથક આપ્યા, તથા પેતાના બાકી પેટેલા ફર્ડીનાન્ડને આસ્ટ્રીયા અને જર્મની દેશમાનો પોતાનો સર્વ પ્રદેશ આપ્યો હતો, અને તે પછી રપેનમાના સેન્ટબટના મરમ્બ જઈ ગ્લો, જ્યાં ૧૫૫૮ માં ૨૧ મી નવેમ્બરે મરણ પામ્યો, એમ મરણ વિશે વિચિત્ર વાત પ્રમિદ છે, (જુઓ જર્મનીનો ઇતિહાસ)

ચાર્લસ ૭ મો—ફ્રાન્સના ૧૬૬ ચાર્લસનો એ ૩મો શાહમદો જન્મ ૬ સ ૧૪૦૩ માં ૨૨ ફેબ્રુઆરીએ થયો ૧૪૨૨ માં ૬૬૬ અલસના મરણથી એણે દક્ષિણ પ્રાતનો કમુને પોતાના લશ્કરના બળે લીધો હતો. પારિસ તથા ઉત્તર ભાગ ૬૬૬ હેતિના તામ મા હોલ ફ્રાન્સનો તે થોડા વખત સુધી રાજ કરાવ્યો અને ડયુક બ્રાન્ બેરોઈ રીજ નગર કામ બજાવતો નો, થોડી મુદત સુધી લગભગ ચાનમ હાલે કરી નિવડે ગાળ્યો નહિ. આ તેને મેન તથા એમ્પગની તજવા પયા ૧૪૨૬ માં કોન્ટુગોસે મોન્ટાગોસ ખાને ઉછેરે એ હતી લીધુ, એજ સમયે જોનબોર્ગ માર્ગ નામે અલખત શક્તિ ધરાવનારી બાનુએ બહેરમા આના ફ્રેન્ચે ૧૬૬ ન જૂદજૂદ રૂપ આપી કિરી ૧૭૦ નહસાડા. ૧૪૨૮ માં મે બામમા આર્લિઅન્સને તેણે હતી આપ્યુ, આજી કિરીનો તિરાસ થઈ ત્યાંથી આજી વગાવા અને તે પછી ફ્રાન્સમાથી કિરીનો ૧૬૬૬ હોરમા બદલાઈ ગઈ છેલે ૧૪૩૩ માં ફ્રેન્ચ સરકાર અને ડયુક બ્રાન્ બેરોઈ સાથે કોલકરાર થયા, તેમજ ૧૪૩૯ થી દક્ષિણમા ફ્રેન્ચોની હત શરૂ અને ૧૪૫૩ માં કેરો લોન્કપમે ટાવગોટ ના મારો જવાથી ફ્રેન્ચોની પુણું ચલતી થઈ, ને એ રીતે ૧૦૦ વર્ષની ચાનુ લકારનો અલ એના અમનમા આપ્યો. ૧૪૫૬ માં ચાર્લસ પારિસમા દાખલ.

થયો, એના બેટાની ચાલથી ચાર્લસને ઘડ-
પણમાં ઘણું દુખી થયું. ૫૩ થું હતું, એનું
મરણ મિલેનખાને ૧૪૬૧ માં ૨૨ જુને
નિર્ધન્યું.

ચાર્લસ હ મે—ફ્રાન્સનો રાજા બીજા હેન્રીનો
બીજો બેટો, જન્મ ૧૫૫૦ માં થયો. એનો
બાપ ફ્રાન્સીસ ૧૫૬૦ માં મરણ પામતાં
એ ગાદીનચીન થયો. એણે વિદ્યાભ્યાસ
વગેરેનો સારો શોખ હોવાથી એ તખીખ
વિદ્યાપર વિશેષ લગ્ન આપેના—પણ એ
કામોડોળ વિચારનો તથા નરમ તબેહનો
હોવાથી એની માતાના હાથમાં એ પુતળા
જેવો હતો, આથી એના અમલમાં ત્રાસ-
દાયક બનાવો જે જે બનીયાં તે ઇતિહાસમાં
પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં મેટ-
બાઈસોમિયાનો દિવસ ૨૪ આગસ્ટે પડે છે
તે દિવસે એણે ભારે ક્ષાત્તરી કતલ ચલાવી
હતી. એ ઇથોલિક પંથનો પુજારી હતો,
એનું મરણ ૧૫૭૪ માં ૩૦ મી મે એ
ભારે દુઃખદાયક ગમીમાં નિર્ધન્યું હતું.

ચાર્લસ ૧૦ મે—ફ્રાન્સનો રાજા ૧૮૨૪ થી
૩૦. જુનીન લુઈનો ૩ ને બેટો અને ૧૫
માં લુઈનો પિત્ર. જન્મ વર્મેન ખાતે ૧૭૫૭
માં ૬ મી ઓક્ટોબરે થયો. એનાં લગ્ન
૧૭૭૩ માં મેલેયની મેરીયા યેરિસા સાથે
થયા હતા, ૧૭૯૨ માં ચાર્લસે લડાઈમાં
થોડો ભાગ લઈ એ મેટપિટર્સખન ગયો
અને ૧૭૯૩ ના મે માસમાં ઇંગ્લાંડ
ગયો, તે પછી એણે પોતાનું ગભ્ય મેળવવાની
કોશિસ કરી. પછી તેમા કાઠ્યો નહિ; આથી
તે ૧૪ સુધી એણે હોલીરોડ તથા હાઈવેલ
ખાતે થોડી મુદત ગહી વખત ગુમથો
તે પછી ફ્રાન્સમાં અનેક ફેરફાર થતાં લુઈસ
૧૮૨૪ માં ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે મરણ પામતાં
એ ફ્રાન્સનો ગાદીપતિ થયો, એણે પ્રજા
તથા દરબારીનાં મન જીતી લીધાં હતા, પણ
પછી સ્વતંત્ર પણે રાજ્ય ચલાવવા જતાં
એ અણગમગામાં આવી. પડ્યો, તે પછી
રાજસભા બેઠિય થતાં એને ૧૮૩૦નાં

આગસ્ટમાં પોતાનો હક્ક તથા પોતાનાં
પૌત્રને હક્ક આપવો પડ્યો. પણ બંધવો
નજેજો હોવાથી તેઓએ પોતાના રાજા તરીકે
લુઈસ શીલીપ, ડ્યુક ઓફ નોરવિચખન્સને
રાજા બનાવ્યો આથી ચાર્લસ ફ્રાન્સ છોડી
મેરમેગ ગયો અને લાંથી ઇંગ્લાંડ જવા
એક અમેરિકન વદાણમા બેટો. પછી એ
હોલીરોડ તથા પેરેમૂ ખાને થોડી થોડી
મુદત રહ્યો પણ ૧૮૩૬ માં ૬ હી નવેમ્બરે
નેક્ર ખાને કોલેરાથી મરણ પામ્યો.

ચાર્લસ ધી બોટ—ડ્યુક ઓવ બર્ગડી
(૧૪૬૭-૭૭) એ શીલીપ ધી ગ્રુડ ઓવ
બર્ગડી અને ઇસાબેલા ઓવ પોર્ટુગલનો પુત્ર
હતો. જન્મ કીર્નનમાં ૧૪૩૩નાં ૧૦ નવે-
મ્બરે થયો. જુવાન વયથીજ એણે ફ્રાન્સના
૧૧માં લુઈ સાથે દુશમતી જાહેર કરી. એ
બર્ગડીન નામનો વડો જમીનદાર હતો, પણ
ડ્યુક ઓવ યિટની તથા ફ્રાન્સના બહુતી
ઉમરાવો સાથે સગપણ ધરાવતો હતો.
આથી એણે પોતાનો હક્ક વધારવા તાજ સાથે
દિલચાલ કરી, પોતાનાં પક્ષમાં અનેક ઉમ-
રાવોનાં લશ્કર લઈ પારિમમાં ખગમગાટ
મચાવી મોન્સ્ટર્ડેર્માં રાજાને હાર આપી
મનમમતી થતાં કરાવી લીધી. ૧૪૬૭માં
ચાર્લસ પોતાના પિતાના મરણથી ડ્યુક ઓવ
બર્ગડી તરીકે જાહેર થયો. પણ એનો વિ-
ચાર અસહ્ય રીત સુજન પોતાની જાદાગી-
રમાં રાજ્ય કરવાનો હોવાથી એણે લડાઈની
નૈઆરી કરવા માંડી. તેટલાં એને લુઈસે
'કાનકરન્મ' માં બેસવા તેડ્યો. ત્યાં જઈ
એણે નવો ફેસાદ ઉઠાવી ૧૪૭૫માં લડાઈ
કરી. એજ તર્કમાં ચાર્લસે વડુ પગમર થઈ
મિત્રાને સારેન્સનો ધણી બનાવ્યો. બીજો વર્ણ
એ સ્વિતઝરલેંડ ગયો, જેરેન્સપર મરમજાંટ
કરી ત્યાંનું લશ્કર હાંપી મેળયું, પણ તુર-
તજ સિવસને હાથે હાર પામી પોતાનો ભારે
ખખનો તથા લશ્કરી અમથાળ ખોયો.
તજ માસ પછી એ ફરી સ્વિતઝરલેંડમાં
નવા લશ્કર સાથે દખલ થયો, ને ગોરે

છતી લીધે; પણ ૧૪૭૬માં ૨૨ જુને સખ્ત હાર પામ્યા. એણે ને પછી ને-સી તાબે કરવા. ચાર્લ્સ પણ એની ફાજ નાહતી હોવા છતાં એ બારે બળતગારીથી લડી ઈ. સ. ૧૪૭૭ માં ૫ મી જાનેવારીએ લડતાં મુલા. એની બેટીનાં લગન શેહેનશાહ મેક્સીમિલિયન જેડે થયાં હતાં.

ચાર્લસ કાર્લ—હુડવીગ બોહાન—આયં
હયુક આય આસ્ત્રીયા અને હયુક આય ચેમની. બીજા લીધોપોશ્ક શેહેનશાહનો એ ત્રીજો બેટો હતો. જન્મ ફ્લોરેન્સમાં ૫ સપ્ટેમ્બર ૧૭૭૧માં થયો. એણે પોતાની જુવાની બહાદુર સીપાઇ તરીકે ગુમરી હતી ૧૭૮૬ માં એ રાહિનતા આસ્ત્રીયન લશકરનો વડો મરદાર હતો. એ 'મ્હોટી બહાદુરી સાથે મોરેપૂ સાથે રેસ્ટેડટ ખાને લડ્યો અને જોર-ડનને અનેક લડાઇમાં હરાવી ફ્રેન્ચોને રાહિનને બીજે પાર હાંકી મેલયા, અને 'બેજ' ને ય'ડીની ઝતૂરાં છતી લઇ પોતાની છત સપૂર્ણ બનાવી. ૧૭૯૯માં એ રાહિન તરફનાં લશકરનો વડો સરદાર નેમાયો અને ત્યાં અનેક વખતે 'જોડન' ઉપર જીત મેળવી તથા 'મેસેતા' ઉપર પણ જીત મેળવી. ૧૮૦૦ માં એની તખીયતને લીધે એને જોખમ બધાં ઓધાપરથી દુર થયું પડ્યું પણ એણે બોહમિયાના ગવરનર જનરલના ઓઢા શિવાય તરત બીજું લશકર જમાવવામાં ભાગ લીધો. હોહનજેન્ડની લડાઇ પછી એને ફરી મ્હોટા લશકરી વડા સરદારનો ઓધો આપવામાં આવ્યો અને તે વેળાં એણે જારે નામના મેળવી.

૧૮૦૫માં એણે ઇટલીમાં મેસેતા સામેના લશકરની સરદારી લીધી અને કેવડીયોરની ચાદગાર લડાઇ લડી, પણ જર્મનીના કહે-વાથી એને ઝાડને કાંડે 'કાંડીયા' માં જતું પડ્યું. ૧૮૦૯માં એણે 'આસપર્ન' ની લડાઇમાં જીત મેળવી, કે જે લડાઇથી યૂરપની ખાતરી યથા કે નેપોલ્યન કાંઇ અછંક નથી, પણ આથી નેપોલ્યને ફરી પોતાની

ચક્તી ફરવા 'વેગમાર' તરફ નફીબ અન્-માન્યું. પણ આ વેળા ચાર્લસને દુર રહેવું પડવા છતાં ૧૨ મી જુલેએ લડાઇ મોક્સ મુલત બંધ રાખવાનાં કરાર થયા. ૧૮૧૩-૧૪ની લડાઇ દરમ્યાન ચાર્લસે બાગ લીધો નહોતો પણ એ પોતાના બાકીનાં દિવસો એકાંતમાં ગુમરવા પડ્યો હતો. મર્યુ ૧૮૪૭ માં ૩૦ એપ્રિલે નિપજ્યું.

ચાર્લસ ચૉમસ ડી. ડી. એલ. એલ. ડી.—
જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૦માં ૧૭ મી માર્ચે ક્રમ-ક્રમાં થયો. એણે ૧૭૯૧ થી સેન્ટ એલ્ફ્રેડની યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કર્યો, અને ૧૯ વર્ષની વયે એ ગોસપત્ર તરીકે નેમાયો. ૧૮૦૩માં કિંગમેનીના એક પરામાં નેમાયો. આ વેળાથી એનું લક્ષ ગણિતશાસ્ત્રપર લાગ્યું. એણે મેટ એન્ફ્રુમાં ગણિત શાસ્ત્ર રસાયનશાસ્ત્ર શિખવવાનાં વર્ગો રચાવી ૧૮૦૩ થી ૧૮૦૪માં સારી પ્રસિદ્ધતા મેળવી. ૧૮૦૮માં એણે એક ગ્રંથ પ્રગટ કીધો. એના તે વેળાના ધર્મ સુધારણા સંબંધી લખાણોએ પણ ધણું લક્ષ ખેંચ્યું હતું. તથા ૧૮૧૫ના જુલેમાં ગલાસગો વગેરે ઠેકાણે ચર્ચા ઉપજાવી. ૧૮૧૭માં ૨મી પ્રસિદ્ધ કરેલાં 'ગ્રંથો Astronomical Discourses અને Commercial Discourses (૧૮૨૦માં)' થી પ્રજામાં ભારે વખાણ પામ્યો. ૧૮૧૯ માં એ સેન્ટ જોન્સ પેરીસમાં મંત્રિ તરીકે નેમાયો. ત્યાં ૨૦૦૦ કુટુંબમાંના ૮૦૦ તો એવા કામદારો હતા કે જેઓને કોઇપણ ખિસ્તી દેવળ/સાથે સંબંધ નહોતો, અર્થાં એણે પોતાનો પુરોને ૨૫ બાગમાં વહેંચી ત્યાં જુદી જુદી શાળા રચાવી, તેમજ ૪૫ થી ૫૦ શાખાય શાળા રચાવી કેન્નથ રોડ ૧૪૦૦૦ ઉપર બાળકો ગિફ્ટ્સ લેવા જતા. ગલાસગો-માં આ વેળા એણે પ્રજા ઉપર ધણો સારો છાપ આવી તેમની ધર્મનીતિ સુધારવા માંડી. ત્યાં એણે ૪ વર્ષ સુધી કારોબાર ચલાવ્યો તેમાં દર વર્ષે ૧૪૦૦ પૌંડ ઉપરથી ૨૮૦ પૌંડ સુધીનો વાર્ષિક ખર્ચ આજો કર્યો હતો.

એકાદસ ફેરવીએ એ વર્ષ સુધી એનો મન નીશ હતો. ૧૮૨૭ માં એ એડીનબર્ગમાં 'ચર્ચ આર્મી યાંચોલોજ' માં જાડી થયાથી ગયો, તે ૧૮૩૨માં એણે રાજકુવારી બાંધતાપર ગયો. ૧૮૩૪માં એને રોયલ સેસાયમી ઓફ એડીનબર્ગમાં ૧ લા ફેલો તથા પછી 'વાઇસ પ્રેસિડન્ટ' તરીકે ચુકી મદવામાં આવ્યો. ૧૮૩૫ માં એને કોલમ્બર્ક યુનિવર્સિટીએ ડી. ડી. એન. ની ડિગ્રી બક્ષી. ૧૮૩૪માં એને ચચના નામો કરનાર મહાળીનો પ્રયુજા નેમ્યો, તે વેળા એણે લાગત ધાર્મિક દેઝ દેડે ધરી ૭ વા લાગત મહેનત પછી જાગેર કીડ કે તેણે ૩૦૦,૦૦૦ પૌંડ રૂબ પામથી એકાદ કયા હતા એવું મરણ ૧૮૪૩માં ૩૦ મી મેએ મોર્નીંગ માઇક એડીનબર્ગમાં નિપજી હતું.

સર ચાર્લસ મેટકાફ—આ મહાન રાજકુવારી નરનો જન્મ ૪ સ ૧૮૭૨માં ઇંગ્લંડમાંના ફનલિસ ખાતે થયો. તે ૧૫ વર્ષની વયે કંપનીની નોકરીમાં રહી હિંદુસ્તાન આવ્યો. તે ચચ જીવોગી અને ખાલોજ હોવાથી ૧૮૦૭માં થોડું મિટાએ તેને વધીન તરીકે રજીસ્ટ્રસિમની દરબારમાં લાટોર મોમ્લો દતો, આ વેળા એને સોપેલુ કામ

ધણ મુનિ તથા બી ઠ હોવા છતાં તે એણે મુનિ ચતુરાઇ સાથે બજાવ્યું, આથી એની કીર્તિ વધી તે પછી આનાજ મહોટા અજે કામો બજારી ૧૮૦૫ માં એ મામમાં ગનરનર જનરનતો મહાન જો ધો પામ્યો. આ જોદાપર ૧૮૩૬ વેર હતો આ મુનિ દરમ્યાન એણે હિંદ માટે કેટલાં સારા કામ કયા. તેા નમોમાં એક કામ જાપાની સ્વતંત્રતા હિંદની નીવીન હતી તે ૨૦ કરી જાપાને પૂર્ણ છુગપણ આપ્યું. એવું મરણ ૧૮૪૬ માં ૬૧ વર્ષની વયે નિપજી હતું.

ચાર્લસ આલ્બો—આ વિદ્વાન રાજકુવારી નરનો જન્મ ૪ સ ૧૮૩૩માં થયો હતો. આન પિતા ગરીબ સ્થિતિમાં હોવાથી ચાર્લસ આલ્બોને ૧૧ વર્ષની વય સુધી સાધારણ

કેળાળી વડે એક વખતને ત્યાં સીપાઇ તરીકે નોકરીપર મહેનુ પડ્યું હતું પણ ચાર્લસ આલ્બોની બુદ્ધિ અતિ તિવ્ર અને જાગે બુદ્ધિ, ચચળતા તેવાવી ફિનપરફિન ચાવાકી બતાવી ચારી જગ્યા મેળવી આ સુમારે ૬૦૦૦માં ગરીબોના મકાં ટાળવાની ચચા ચારી હતી તેમાં પ્રમ્ન આગેવાનોનો એ ૨ દેવ હતો કે શ્રીમનોએ ગરીબો પર જીવમ કરવો નહિ અને ગેરધનપ્રાપ્તિથી ગરીબોને બચાવના, આ ચર્ચા જગતા જગે જગ મહેનુ મનામો જગવા નાડી તે સમાજમાં ચાર્લસ આલ્બો પી ચાનુ દાજરી હાવાથી જોડા અજામ નરી પ્રમ્ન કલ્યાણ મામો ૨૦૦૦ નિ ૨૨ મી તેા આજ કયા દિવસની ધનવાજીતો અજામ મના તેમાં કેનામ દત્ત નહિ સમ ૨૫૦૦થી મીં કાલોએ ધમ ગુરજોથી તેના ખુનાસો મામો પચ તેથી પોતાની રામ ૧૧૧૧૧૧ નહિ મનાડી એણે ખુદને પડે પોતાને નારિતક તરીકે જાગે કીધો તેનો ધમ પરીપર એજ પૂન અને ગાને પિડા આપની એ અન્યાય એજ ધર્મ હતો.

૧૮૬૦માં માડતો અને તેના હમશરીકો એ 'નેશનન રિફોર્મર' નામનું અદાડિક પત્રમાનપન કાદવા માયુ, તેમાં નારિતક મતની જડિ, ક્રિમ્ની ધમતું ખડન અને રાજ્ય નારોગા ઉપર ચચોના સ્વતંત્ર લેખ આવતા હતા.

પ્રથમ તો આ પત્રપર કામએ લક્ષ આપ્યું નહિ પછુ રફને રફને પ્રમ્નમાં આ પત્ર બોહોળો કેનાવો પામતા સરમારતું તેનીપર ધ્યાન એચાયુ, આ સરકારે ૧૮૬૮માં તેનીપર કામ ચતાયુ. ૧૮૬૮માં આવા પ્રકારના લેખો દાખી નાખના એક નાખે બાધ્યો હતો તેનો ઉપયોગ મરકારે કરી આલ્બોપર ફર્માની માડી, ૪૦૦ પૌડના હાય મચમ્ના લખાવી દડ કયાં પણ એણે કાપદી રાજથી લડી જય મેગ્ન્યો.

ને પછી સ્પેશ અને અમેરિકામાં અનેક બાપણો આપવા માંડ્યા. ૧૮૮૦માં નોર્થમટન શેહેર તરફથી પાલોમેટમાં બિરાબ્લે, પણ પોતે નાસ્તીક પથી હોવાથી કંઈદા મુજબની કસમ લેવાઈ નહિ, અને પાલોમેટના સભાસદો એના મત વિરૂદ્ધ હોવાથી એને અમથા કસમ આપવા ના પાડી, આથી આડલેન્ડે આ કાયદા સામે લડતાં મ્હોટો ખર્ચ થયો; પણ પાછળથી ખાલી પ્રતિજ્ઞા લેવાની છુટ મેલાઈ હતી, આથી બીજી ચુટણીમાં ફ્લેમર્ટી મેળની પાલોમેટમાં બીરાજ હિંદુસ્તાનની વાળખી સેવા માટે અનેક લઢને લડી નામના મેળની હતી. મરણ ૧૮૯૧માં ૩૦ મી જાનેવારીએ નીપજ્યું હતું.

ચાર્લસ ડાર્વિન—આ વિદ્વાન શાસ્ત્રીનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૦૯ના ફેબ્રુઆરીમાં જૂસબરીમાં થયો હતો. પ્રથમ ટુંક કેલવણી પોતાના વતનમાં લઈ ૧૮૨૫માં વેદકશાસ્ત્ર શિખવા એડિનબરો ગયો. પણ ત્યાં તેનો જોશ જોઈએ તેવા અભ્યાસ થયો નહિ, તે છતાં ત્યાંની સભા સનમુખ તેણે જે નિબંધો પાંચી બતલાવ્યા તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અનેક પ્રકારના પ્રાણીના શરીરની રચના અને તેમનો જાતી સંબંધ ઉપર એનું લક્ષ્યેહદ ચોંટ્યું હતું. એડિનબરોમાં ૧ વર્ષ રહી તે કેમ્બ્રિજ ગયો, ત્યાં તેણે સારા વિદ્યાઅભ્યાસ કરી ૧૮૩૧ માં બી.એ. ની પદ્ધિ મેળવી, પછી ૬ વર્ષ રહી એમ. એ. થયો. તે પછી એની વિદ્વાતાની જાણ પ્રજામાં થતાં બ્રિટીશ સરકારે અમેરિકાની દક્ષિણ બણીના નહિ જણાયલા પ્રદેશમાં શોધખોળ કરવા મોકલેલા કાફલમાં એને સ્થાવર જંગલ પદાર્થ શાસ્ત્રવેત્તાની જગાપર નેમ્બો હતો. આ કામમાં એણે ૫ થી ૬ વર્ષ ગુજાર્યા, તે સુદંતમાં તેને ધંધાં વિદ્યબણમાંથી પસાર થયું પડ્યું; પણ તેણે ધણીક શોધખોળ કરીને કીડી, મકોડા, માખ, મધમાખ, બાઈલી, વગેરે વિશે અત્યંતિક બીનાઓ પોતાના પ્રવાસ વહુનના ગ્રંથમાં દાખલ કરી.

પૃથ્વીપર પ્રાણીની જે સર્વ જુદી જુદી જાતો છે, તે સર્વ જુદી જુદી નથી, પણ એક જાતમાંથી બીજી ઉત્પન્ન થયેલી હશે, બીજામાંથી ત્રીજી એવી કેટલીક જાતો છે એકમેકમાંથી નિકળેલી હશે, એવું ચાર્લસ ડાર્વિનને અનેક પ્રાણી ઉપરથી જણાયું; અને તે મત તેણે ધણીજ વિદ્વાનથી સિદ્ધ કર્યું. તે દાલમાં તદ્દન સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર બન્યું છે, અને તેનીપર ચાર્લસ ડાર્વિનનો જે અતિ ઉત્તમ ગ્રંથ પ્રગટ થયો છે તે સર્વ વિદ્વાનોએ માન સાથે સ્વિકાર્યો છે. આ ગ્રંથનું નામ “પ્રાણી જાતિ ભેદ નિદાન” છે. આ ગ્રંથમાં મુખ્ય સિદ્ધાંત ત્રિયે મુજબ છે.

૧—પ્રાણીની ઉત્પત્તિ પ્રાણીપરજ થાય છે. દાખલા તરીકે કીડાને ધજોડી ખાશે, ધજોડીને ઘુસ ખાશે, ઘુસને સર્પ ખાશે, બીજે દાખલો જંગલી કીડાને સસલાં ખાય છે, સસલાંને કોહલાં તથા વાવ ખાય છે. આ મુજબ અશકત મનુષ્યોપર શક્તિવાન મનુષ્યો અમલ ચલાવી મુખ્ય ભોગવે છે.

૨—જીવનચત્ર એટલે પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાના ઉપજીવનારો અને રક્ષણાર્થ ઉદ્યોગ કરવો પડે છે. તે જેને પુરતો કરતાં આવડતો નથી તે નાશ પામે છે. જે કેટલાક પ્રાણીનાં દાડકાં બુધિમાંથી જરૂર છે, તે પ્રાણી દાલમાં પૃથ્વીપર જણાતાં નથી એજ એક તેનું મ્હોટું પ્રમાણ છે.

૩—પ્રાણીને અંગે કાળ વિનતાં અથવા અસ્થિતિનુસાર વર્તવાનું સામર્થ્ય સાધન એ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જે પ્રાણીમાં પ્રગળ થાય છે તે પ્રાણીના વંશ માંગો વખત ટકે છે, અને જે જોઈએ હોય છે તેનાં નાશ થાય છે.

આ સિદ્ધાંત માટે ડાર્વિન અનેક સિદ્ધાંતો દર્શાવ્યા છે; અને આ સિદ્ધાંત ઉપર સ્થાપેલું તેનું આગ્રહ છે કે “મનુષ્ય જાતની ઉત્પત્તિ એક અતિ નીચ જાતના પ્રાણીમાંથી કાલગતીએ, સ્થિતપરથી, દરજ્જે બદલાઈ ચક છે. એટલે તેનાં મતને સારાંચ એ છે.

કે દેરડા, વાદરો, અને મનુષ્ય આ પ્રાણી
એજ પ્રાણી વશમાંથી ઉત્પન્ન થએલા
હોવા નોંધએ, અને તેમની સ્થિતિ વચ્ચે,
કર્મ વર્તમાન માહાત્મથી ફરકાર થતા મોટું
અંતર પદ્મ નોંધએ એટલે વાદરો એ
મનુષ્યનો પૂર્વજ છે એમ કહેતું ચાલશે,
પણ ઉત્ક્રમ જાતીના વાદરા અને તાન
જગલી મનુષ્ય એમની વચ્ચેના વશને
કેવે જણાવા નથી તેજ સુજળ ઉદભાવ
વચ્ચે મરીમા પશુ બનેલું છે—એટલે ધાસ,
બર અને શેરડી આ પદાર્થ એકજ વશમાના
છે, અને ધાસની સ્થિતિમા સુધારો થઈ
તેમાંથી બર બન્યા અને બરની સ્થિતિમા
સુધારા થઈ તેની શેરડી બની

આ મતો ડાવિને પ્રથમ પ્રગટ કરતા તેને
લોખ તદ્દવાર નિદવા લાગ્યા, અને તેનીપર
અધર્મ તથા નાસ્તિકપણાનું આજ્ઞા ચોટાડ્યું
પણ હાનમા તેનું તે મત વિદ્વાનોએ માન્ય
હું

ચાર્લસ ડાવિને 'પ્રાણીઓની સુખચર્ચા'
વિષય ઉપર એક મહેરો થય રમ્યો છે. તેમા
એણે વિસ્તારીને સમજણ આપીછે એનું
મરચું ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના એપ્રિલ માસમા
નિષ્કળ

ચાર્લસટન—એજ નામના દેશનું મુખ્ય શહેર,
ફ્રેન્સીનનું જાણીતું શહેર છે આ શહેર
સેન્હેનાની ઉત્તર પૂર્વે ૧૧૮ મૈલ પર બાટી
મારની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૫૮૦ મૈલપર અને
'વાશિંગ્ટનની દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમમા ૫૪૦
મૈલપર છે' આ બદર શહેરના બચાવ
માટેના બાવકાનો સારા બાધેલા છે.

એનો બદરમા દાખલ થવાના માર્ગમાની
દોડદોડી ૧૨૧ ફીટ ઉંચી બાધેલી છે. આ
શહેર ૩ મૈલ લાંબુ ૨ ફીટ મૈલ પોહણ
છે અને પ્રજાને પાણી પુર પાડવા મટિ
૧૮૭૦ શીટ લેડા આરટિસ્મન દુવાઓ
બાદી તેમાંથી પાણી પુર પાડવામાં આવેછે.
જહેર ખાતાઓમા કટક દોસ, સિટીહોલ,
હાઈકોર્ટ, કિલ્લો, ગાનચાળા, પાંદચાળા,

નાટકગૃહો, આગરનેજ અને પોલીસ બરા-
બો છે ૧૮૩૭મા બરે બાધેલી મેનેજમા
પ્રતિ શાસ્ત્રનું મોટું સચક્રમાન છે
તેમજ ત્યાં મેડીકલ કોલેજે આન-
સનમા રામન-થોનિક બીરાપ તથા પાટી-
ઓને લગતા મુખ્ય મથકે દક્ષિણ કેરો-
લિનાનું આ શહેર વેપારનું મુખ્ય મથક છે
અરેનો નિકાસ વેપાર ૬૦ વા ૮૫,૦૦,૦૦૦
સ્ટરલીંગ માલનો થાયછે ૩, ચોખા, તેવ,
ટપ્પેનટાર્કન, તાગ, ઇમારતી લાકડા
કાપડ વગેરેનો મુખ્ય વેપાર ચાલેછે આખા
નિમક, લોહ, ધિમગ્રોન વગેરેનો મુખ્ય છે.
અને વેસ્ટવિજીનથી ફૂટ આવેછે આ શહેરની
સ્થાપના ૧૭૮૦મા થઈ હતી, અને થોડા
વખત પછી ફ્રેન્ચ કંપનીએ મથક કીધું હતું.
૧૭૭૦મા ચાલસટનમાંથી બિગીશ લશકરને
હટવું પડ્યું હતું ૧૭૮૦મા મગ દેનિકલિ
નહેને જતી લીધું હતું

૧૮૬૧મા ૧૨ મી એપ્રિલે સ્વદેશી લઠાઈ
જાગી અને સમટનના કિલ્લાપરથી ગળ
છાટ રતા બીજે વિને બદર કબજે થયું
હતું આ વેળા શહેરનો અધો ભાગ નાશ
પામ્યો હતો, પણ ૧૮૭૫મા થોડોક ભાગ
ફરી બધાયો હતો તેમજ ૧૮૬૫મા ૩૧મી
આગસ્ટના ધર્તિકંપે શહેરનો કેટલોક ભાગ
નાશ થયો હતો, અને તેમા ૭૦૦૦ માનસો
જખમી થયા હતા ઇ સ ૧૮૦૦મા વસ્તી
૧૮૭૧ની, ૧૮૪૦મા ૨૮૨૬૧ની ૧૮૮૦મા
૪૮૮૮૪ની અને ૧૮૮૧મા ૫૪૮૫૫ની હતી

ચાર્લસટન—ઉત્તર કેરોલિનામા મેક્લીનબર્ગનું
મુખ્ય શહેર, એટલાન્ટિકની પુવ ઉત્તર પૂર્વમા
૨૬૫ મૈલપર છે, અરે માડી, ૩, તબાક
વગેરેના કારખાના છે, તેમજ અરે ૧૮૬૭
મા સ્થાપન થએલી પ્રેસબેટરીયનની પોંડ
ચાળા છે, ૧૮૮૨ મા વસ્તી ૭૦૮૪ ની ને
૧૮૯૦ મા ૧૧૫૫૭ ની હતી.

ચાર્લસટન—એક રાક્ષસ એણે અતી તિવ્ર
તપ કરી બહાદેરને એવું વરદાન આપ્યું કે
બધા સુધી તારાથી બાહાણાનું અપમાન થશે

નહિ, સાં સુધી હું અંમર રહેશે.” આ મુજબ
એ લાંબા કાળ સુધી રહ્યો. બ્યારે કોરવો
માથા મેંચાં અને યુધિષ્ઠીએ રાજ્યભિષેક
કરવા સભા મળી ત્યારે અભિષેક વિધીમાં
એ પણ ઋષિ વેપે દાખલ થઈ, બ્યારે
યુધિષ્ઠીર રાજ્યાસનપર બેસવા ગયો ત્યારે
એ બોલ્યો “યુધિષ્ઠીર તેને જે રાજ્ય જાંતી
નવે મેળવ્યું છે તે સંપાદન કર્યા પછી નફા
બોક્કે જશે.” આ વિલક્ષણ વાક્ય સાંભળી
યુધિષ્ઠીર આસન હેઠે ઉતરી; ઋષિ જે
સગનમાં એવો શ્રાપ આપે છે તો તેથી
તપશ્ચર્યા ભરી એવું દર્શાવી રાજ્યપદ ધારણ
કરવા ના પાડ્યું. આથી બીજા ઋષિઓએ
એવું કપટપણું જાહેર કરી એનીપર શીટ
કર નાખતાં ચાર્વીક જળીને મુવો હતો.

ચાર્વીક—કલિયુગ શરૂ થતાં યુધિષ્ઠીર, શકમાં
જે ૬ નારિતકો થયા તેમાંનો આ, પેહેસો
હોવાથી, એને “નારિતક શિરોમણી”
એ નામે ‘સાપણ માધવે’, ‘સર્વ દર્શનમાં’
જણાવેલો છે, ક્ષપણિક પણ એનોજ સમ-
કાલીન હતો.

એનો જન્મ અવંતી દેશમાં ક્ષિપ્રા નદી
અને ચંબલા નદીના સંગમસ્થાને સંજોહાર
ક્ષેત્રમાં કલિયુગ અથવા યુધિષ્ઠીર શકના
૬૬૧ માં પ્રભવ સંવત્સરના ઉત્તરાયણમાં
વૈશાખ શુદ્ધ પાંચમીના રવિવારે મધ્યાહ્ન સમયે
થયો. એના પિતાનું નામ ઈંદુકાંત અને
માતાનું નામ સર્વિણી હતું. મરણ પુર-
તીર્થમાં યજ્ઞ નામે ગીરી પાસે બાદપદશુદ્ધ
હાલશી સોમવારે શ્રીમુખ સંવત્સરમાં યુદિ-
ષ્ઠીર શકનાં ૭૨૬ વર્ષ ગયા પછી ૭૨૭ મે
મે વર્ષે દશિણાયનમાં નીપજ્યું હતું.

ચાર્વીક વેદનાં કર્મકાંડ, જ્ઞાનકાંડ અને
પુનર્જન્મકાંડ માનતો નહોતો, એના મત વિશે
સર્વદર્શન નામે ગ્રંથમાં વર્ણન આપ્યું છે
તેમાં જણાવ્યા મુજબ—“વેદ ધર્ત રાક્ષસોએ
કર્યા છે. તે માહેલાં કર્મ પણ તેવાંજ છે; વે-
દોક્ત અગ્નિહોત્રી, યજ્ઞ, યાગ ઇત્યાદી કર્મ,
દ્રવ્ય હરણ અને કષ્ટ સાધ્ય છે. એ બુદ્ધિહીન

તાથા પ્રસંગ- વગરના લોકોની આશ્ચર્યક
માટેજ ઉમાં કર્યાં છે, યજ્ઞમાં પશુને માર્યાથી
પશુ સ્વર્ગમાં જતો હોય તો યજ્ઞમાન પોતાના
આપનેજ કેમ મારના નથી? કે તે તૂટતો
સ્વર્ગમાં જાય. આદ્યમાં પિંડદાન, કુર્બાની વગેરે
પિતૃ સંતોષ પામતાં હોય, તો પ્રવાણે જનારે
ભાણું શામાટે સાથે રાખવું નોંધ્યું? છોકરાં
ધરે શ્રાદ્ધ કરી પિંડ મુકશે એટલે તેને પોંદ-
ચશે. અહીં અન્ન વગેરે દાન કર્યાથી સ્વર્ગ-
માં પિતૃઓને મળે છે, તો ધરની નીચલી
ભોંયે કરેલા દાન ઉપલી ભોંયવાડાને કેમ ન
પોંદ્યે? અને તેવું કેમ થતું નથી માટે
શ્રાદ્ધ, દાન કરવા વૃથા છે. દેહથી જુદો
આત્મા પરલોકમાં જાય છે તો ફરી બધું
વગેરેના, એહને માટે કેમ આવી મળતો
નથી? માટે પરલોક નથી, દેહથી જુદો
આત્મા નથી, કે એ પરલોકમાં જતો નથી,
દેહ એજ આત્મા છે.

“દેહને સુખ આપવું, આ જગતમાં
રહી ખાઈ, પી, સ્ત્રીઓ ભોગવી આનંદમાં
રહેવું એજ પરમ સુખ છે; એજ સ્વર્ગ છે;
આ શિવાય બીજા સ્વર્ગ નથી. મહા કષ્ટ
ભોગવી દુઃખી થવું એજ નર્ક છે, માટે જીવીયે
ત્યાં સુધી સુખી રહેવું. કરજ કરીને પણ
ખાણું પીણું, કેમકે કરજ કષ્ટ પછી તે
હોઈ બીજો જનમે ફરવું પડતું નથી, કેમકે
પૂનર જન્મ નથી. લોક પ્રિય રાજ એજ ઇશ્વર,
તેમની આજ્ઞા પાલવી એજ ધર્મ છે, અને
મરણ એજ મોક્ષ છે; કેમકે પછી આ જગ-
તમાં પાણું આવવું નથી.”

વગેરે તેહજાર મનોટ્પી એણે પોતાના મ-
તનો પ્રસાર કર્યો હતો. પણ તેમાં નીતિનું
ધોરણ નહિ હોવાથી ચાર્વીકપંથ જલ્દીજ
લય પામ્યો.

ચાર વિલાયત—અક્ષાંશનિસ્તાનમાં આ ચાર
રાજ્યો એકત્ર જોડાયેલાં છે. તેમાં ‘મેમાના’
ચંદ્રકુપ, સિખારગમ અને સીરપૂત સમા-
વ્યાં છે. લોક વસ્તી ૨,૫૦,૦૦૦ની છે.

ચાર ચારી—ચાર=૪, અને ચાર-ગિત્ર, સુત્રી મુસલમાનો અબુખકર, ઝોમર, ઉસમાન અને અલીને હકદાર ખલીફા તરીકે માનેછે.

ચારી—આ ૪૦ શીટની ઉચાઈ ધરાવનારું વૃક્ષ મલાયા દેશમાં ઉગેછે. એ ઘેરાવામાં બે શીટ હોયછે. આ ઝાડના પાટીયાના વાદાણા સારા બંધાયછે.

ચારોળી—એના મોટા વૃક્ષો કોકણ, નાગપૂર, મલબાર પ્રાંત, પંજાબ, મદ્યર, કારો-આંડળને કિનારો, અને રાજપૂતણાના જંગલમાં ઉગેછે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોઈ ને મહુડાનાં પાંદડા જેવાં હોયછે, તેનાં પત્રાળાં કરેછે. એની છાયા ઘણી ચંડી હોયછે. એનું લાકડું ધમારત લાયકતું ગણાતું નથી, પણ તે કંતારી લોકોને બહુ ઉપયોગી હોયછે. એના ઝાડપર જે ફળો આવેછે તેમાં તુવેર જેવડા રાતા રંગના દાણા હોયછે, તેને ચારોળી કહેછે ચારોળીના પાકા ફળનો રંગ જાંબુડો હોયછે ને તે ફળો સ્વાદે મિઠાં રહેછે.

ચારોળીના ઝાડની છાલમાંથી કાળા રંગનું તેલ મેલગામમાં બનાવેછે. તેનું ચાતી ઉત્તમ પ્રકારનું વારનિશ બનેછે. એની છાલમાંથી એક પ્રકારનો શુદ્ધ પથ્થુ નિકળેછે. ચારોળી પૌષ્ટિક છે. એના ઝાડનાં મૂળ તુરાં અને રક્તરોગ, કફ, પિત્ત એનો નાશ કરેછે, રક્તાતિસાર ઉપર ચારોળીના ઝાડની છાલ દુધમાં વાટી મુઘ સાથે ખવાડેછે.

ચાલસીસ—યુએઆનાં મીક ટાપુનું મુખ્ય શહેર, આ ગામ ચૂરિપસ નદી કાંઠે અને તે નદી ગામ નજદીક ૧૨૦ શીટ પોહળે છે. આ ટાપુ પ્રથમ અયેનીયોને તાબે હતો પણ તે પછી મેસિડોનિયન, રોમન અને વેનિશીયનોને તાબે હતું, અને ૧૪૭૦ વેર અન્ને તુર્ક રાજ્ય સત્તા આગ્રહતી. લોક વસ્તી ૬૮૭૭ ની છે.

ચાલીસ ગામ—ખાનદેશ જિલ્લામાંનો એક ભાગ. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૦૪ ચૌરસ મેલ છે. તેમાં ૧૩૨ ગામડાં છે, લોક વસ્તી ૫૯૦૩૧

ની છે. તેમાં ૩૦૮૦૮ પુરો ને ૨૮૨૨૩ સ્ત્રી ઓછે, હિંદુસંખ્યા ૫૦૩૬૯ ને, મોહમ્મદન ૪૫૭૧ તથા પંરકામ ૪૦૯૧ની વસ્તી છે.

આ ભાંગમાં ચીરનાર, નદી પશ્ચિમથી પૂર્વ ને ઉત્તરે વહેતી બીજી શાખાઓને મળી દેશને ફળદ્રુપ બનાવેછે. દક્ષિણે, દક્ષિણપશ્ચિમ અને ઉત્તર ભાગ ખડકવાલો છે. કાળી મટોડીની જમીન ચીરનારની ખીણવાદી છે. એની ખેતીવાડી માટેની જમીન ૧,૩૪૨૬૫ એકર રોકાયેલી છે, જેમાં ૮૩૨૦૨ એકરમાં ધાન્ય. તેલના બિયાં ૧૭૨૦૯ એકરમાં, અને કપાસ ૩૦૬૪૦ એકરમાં; તથા બાકીની જમીનમાં શેરડી, તળાકુ તથા ભોપસોગની ખેતી થાયછે.

ચાલીસ ગામ—ઉપલાતું મુખ્ય શહેર. અન્ને મેટ ઈંડિયન પેનિનસુલા રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. કુલીયાથી એ ૩૦ મેલપર છે. લોક વસ્તી ૩૯૪૧ ની છે.

ચીખલકાણા, બદાળ, મેદુણુઆર, વાઘળી આ તાલુકાને તાબેછે; ચીખલકાણામાં પીરતું સ્થાનક છે. આ ગામ જિલ્લાની મર્યાદાપર હોઈ એની પાસે ચૌરગામાદ છે, મેદુણુઆર ગામ ચાલીસગામથી ૮ મેલપર ચીરણી નદી કાંઠે.

આ તાલુકામાં પાટણો અને રેહરે પામે બે પહાડી કિલ્લા છે. પાટણ તરફ કુંગરપર દેવીનું એક મંદીર છે, જ્યાં દરવરસે ચિત્ર માસની પૌર્ણિમામાં જત્રા ભરાયછે.

ચાલુક્ય—(વધુ માટે જુઓ ચાલુક્ય) અમિ કુળની ૪ શાખાઓમાંની એક. બીજી ત્રણ શાખા ચોલાન, પરમાર અને રિદાર ને નામે જાણીતી છે. ચાલુક્ય પોતાને માટે જણાવે છે કે તેઓ ગંગા કાંઠેના પ્રદેશનાં રાજ્યકર્તા હતા. આ વંશ ૧૬ શાખાઓમાં વહેંચાયેલો છે.

વાગેચા—બાધલ ખંડના રાજા (ખંડુધરની રાજધાની.)

ચીરપૂર—જુનાવારનાં રાવ.

બેહિલા—આરવારના કસીયાનપૂરનાં રાવ, પણ સુલખાના સરદાર.

ભૂના અને કાલાયા—જેસલગીરીનાં બાર,
ટકરા અને આહિર.

લંગાહા—મુલતાનના મુસલમાનો.

તોચ—પંજાબના મુસલમાન.

ખિક્ક—પંજાબનાં મુસલમાન.

સરખી—દખણનાં વતની.

મરહરાહ—સૌરાષ્ટ્રના ગિરનારમાં.

કાનીકા—મેવારના દેગોરીમાં.

ખારશા—માલવામાંના અલોટ અને
નવરામા

તાન્તીયા—ચંદપૂર અને શકુનેખારીમાં.

અયમિયા—(ચોક્કમ નથી)

કુલામેર—ગુજરાતમાં.

આગળ આપકય વશનું રાજ્ય ગુજરાત,
ખાનદેશ, કચીયાણી અને વાઝગુળમાં હતું.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં આ એક પુરાણી

રાજ્યકર્તા કોમ યદ્ય ગદ્ય, જેના વિશે સર
ડબલ્યુ. એલીયટ અનેક લેખો તથા ખામતોની
શોધો કરી તેમનાં ટોળાએ હિંદના મુખ્ય
ભાગોપર રાજ્ય સત્તા ભોગવી હતી એવું
જણાવે છે.

કચીયાણામાં આપકય વંશના પહેલા પુરવ
ન્યસિંહ વિજયાદિત્ય પછી ત્રીયેયને ૪૦
સ. ૪૮૯ માં રાજ્ય ધંમવ ભોગળ્યો હતો.
આ વંશે ૪. સ. ૧૨૮૩ સુધી રાજ્ય અમલ
કર્યો હતો, તેમજ રાજમહેત્રીમાં આણકચ
વંશે ૪. સ. ૬૦૫થી ૧૦૭૯ સુધી રાજ્ય
અમલ ભોગળ્યો હતો.

ગુજરાતમાં આ વંશે ૪. સ. ૬૩૪ થી
૭૪૦ સુધી અમલ ભોગળ્યો. આ વંશની
બે શાખાએ ગુજરાત તથા દક્ષિણમાં રાજ્ય
કર્યું હતું. નીચે મુજબ તેમનો રાજ્ય અમલ
લખાયો હતો.

મુવદેશી વલ્લભ સત્યાગ્રય

હર્ષ વર્ધનનો જીનાર (૪. સ. ૬૧૦-૬૪૦)

દક્ષિણમાં રાજ્યકર્તા શાખા.

ગુજરાતમાં રાજ્યકર્તા શાખા.

વિક્રમાદિત્ય મત્યાગ્રય (૪. સ. ૬૬૯-૬૮૦).

ન્યસિંહ વર્મા ધારાગ્રય
(૪. સ. ૬૬૯-૬૯૧).

વિનયાદિત્ય.

(નવસારી)

(નવસારી)

(ખેડા)

(નવસારી)

શિલાદિ યથાગ્રય

મગણરાજ.

બુદ્ધવર્મા.

પુલકેશીનનાગ્રય.

મુવરાજ

(૪. સ. ૭૩૧).

વિજયરાજ

(૪. સ. ૭૩૮-૭૯)

(૪. સ. ૬૬૯-૬૯૧)

(અપ્ત ૭૯૪ ૪. સ. ૭૧૩).

આવકનો કિલ્લો—માહારાષ્ટ્ર દેશમાં જુલ-
રની હદાન્થે ૧૦૦ મેઘપર અને નાણેઘાટની
નૈઋત્યે ૧૦ મેઘપર છે. હાલગા આ કિલ્લો
ખડીયર સ્થિતિમાં આવેલો જાય છે. જુલર-
થી આ કિલ્લાપર જવાનો માર્ગ પાહાડી
ખાણુમાંથી છે. તેમાંના એક પાહાડપર હક-

સરનો કિલ્લો છે, અને ખીનપુર ચાંડ તથા
જવધન એ કિલ્લોઓ છે. આ ત્રણે કિલ્લા
અને રિયવેરી કિલ્લાની વચમાં નાણેઘાટ છે.
આ કિલ્લાનો મજબુત કોટ ૧૮૨૦ માં ઈંગ્લેન્ડ
સરકારે પાડી નખાડ્યો હતો. માત્ર હાલમાં
આ ટેકરીપર પાટાડી બોકોળ ચડી શકે છે.

શિખરની ઉપર એક આતિ હોયો કરાડો છે. તેની પર દોરડાને લટકી ચઢવું પડે છે. નીચે તળેટીમાં ચાવડાખાઈનું મંદીર છે. તે જગે રાણી પુરાકળ મળે છે. આ કિલ્લો ૧૪૮૭માં અહમદનગરના નિજમશાહિ સ્થાપન કરનાર મોલીકઅહમદને પુના પ્રાંતમાંના જ કિલ્લા બાંધ્યા તેમાં ચાવડા પછુ એક હતો. બીજો બુદ્દાન નિજમ (૧૫૯૦-૯૪) નો નાદાન પુત્ર બહાદુરશાહ ઈ. સ. ૧૫૯૪માં આ કિલ્લામાં કેદ હતો, ત્યાં તે એક વર્ષ રહ્યો હતો. તે પછી તેને અહમદનગરની ગાદી મળી. ઇ. સ. ૧૬૩૭ માં આ

કિલ્લો શાહજી મોંસલેએ મોગસોને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં આ કિલ્લો છત્તી લેવા માટે એક ઇંગ્લેન્ડ તુકડી આવી, તેણે ૧ લી મેએ ફિલાયરૂં તોપોનો મારો ચલાવી કિલ્લો હાથ કાપ્યો. તે વેળા કિલ્લામાં ૧૫૦ મરાઠા સીપાઇઓ હતા. આ સીપાઇઓનાં હથિયારો છિનવી લઇ તેમને છોડી મેલ્યા હતાં. ચાવડા વંશ—આ રાજવંશ શુન્નરાતમાં ઇ. સ. ૭૨૦થી ૯૬૧ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો. ચાવડા વંશનો સ્થાપક ૧લા વનરાજનો જન્મ ઇ. સ. ૭૨૦માં થયો હતો. વંશાવળી :—

વનરાજ (૭૬૫-૭૮૦)

(૨૬ વર્ષનો ગાળો)

ચોગરાજ (ઇ. સ. ૮૦૬-૮૪૧)

રતનાદિત્ય (૮૪૨-૮૪૫) (ધૈરસિંહ ૮૪૫-૮૫૬) ક્ષેમરાજ (ઇ. સ. ૮૫૬-૮૮૦).

આસુડ અથવા ભુવડ
(ઇ. સ. ૮૮૦)

ધાવડ અથવા રાહડ
(૯૦૮-૯૩૭)

ભુલકૃ (ઇ. સ. ૯૩૭-૯૬૧)

આવંરછંદ—પિંગળશાસ્ત્ર મુજબ ૧૬ ને ૧૦ ગાત્રાની એ યતિયો તેમાં અતે લક્ષ આવે છે.

આસન્દ અથવા નીલકંઠ. આ પદ્ધતિ ઘણા દેશોનાં જંગલોમાં લેખે છે, બિટીય સસ્થાનોમાં તથા નેપલ્સ અને ઈંગલંડમાં આ પદ્ધતિ જાણીતું છે, તેમજ આ પદ્ધતિ દક્ષિણ પૂર્વ આયરલંડ તથા ઉત્તર સ્કોટલંડમાં પેર્સી પુરાકળ જણાય છે. આ પદ્ધતિના પિછાંપર બહુ અને કાળા પરા હોય છે. એ પદ્ધતિ ૬ ઇંડા મેળે છે,

અને તે લીલાં ઓખદાર હોય છે, ત્યારે કટલાક પર સુંદર કાળા લીટીઓ હોય છે. આ પદ્ધતિ ૧૪ ઇંચ લાંબુ હોય છે, એનો જાણીતો રંગ ચળકેલો જુરો હોય છે, પછુ પુછડીનાં પિછાં કાળાં હોય છે, છતાં તે પર બહુરંગની ઝાંખ હોય છે, બહુ ગાંઠ પદ્ધતિ ૧૧ ૩/૪ ઇંચ લાંબુ હોય છે, જે ઘણું ઠરી કેનેડા તથા દક્ષિણ પૂર્વ રાજ્યમાં સોંધારણ છે, એના નાહનાં બચ્ચાંને લકઠ પાળીયાથી તે ઘણા દળી મળી જઇ જોલવા સીમે છે. એ કળ-કળાટી, ઈંડા, મહાઇ ઉપર નિર્વાહ કરે છે.

ચાહની તવારીખ, વેપાર, ખેતી,
ગુરુ દોશ અને બનાવટનું વર્ણન.
ચાહ—અથવા મહાય; ચા, મહા, ચાદાય એ
નામે આ પદ્યને ગણીતો છે.

તવારીખ—ચીનમાં પ્રથમ ચાહ 'શીન'
વંશના અમલ દરમ્યાન ગણીતી થઇ હતી,
અને તે વેળા ચીનાઓ તેને દારૂ પ્રમાણે
પિતા હતા. ૪ થી સદીમાં 'વાંગમંગ' નામનો
એક પ્રધાન હતો તેને ચાહેનો એટલે તે
શોખ હતો કે આવતા જતા પરાણા થા
મુલાકાત મેનારાઓને તે ચાહે પાતો હતો.
'શાહ' વંશનો 'ચાસી' નામનો શહેનશાહ
માયાના દુખારાથી બેમાર પડ્યો ત્યારે તેને
એક હકીમે ચાહેનો કાવો કરી પાયાથી
તેનું માથું ડુખતું બધ થયું હતું.

જેપાનીસોનાં જણાવ્યા મુજબ ઇ. સ.
૫૦૦ માં 'કારમા' નામે એક અતી પરદેશગાર
હિંદુ શાહજાદો હિંદુસ્તાનથી ચીન આવી
ત્યાં મોકલેને ધર્મ પ્રેમ કરવા લાગ્યો અને
પોતાની પવિત્રાઈ બતાવવા તે પોતાના
બદનને ધણી સંખતી આપવા લાગ્યો; તે
રાત દિવસ ખુલ્લી હવામાં કપી થઇ પડી
રહેતો ને ખંડગી કરતો, 'પણ એક રાત્રે
ધણી ચાકને લીધે તેની પર ઉંચે ગમગો કરાંથી
તે ઉધાઇ ગયો, આથી બીજા દિને પશ્ચાતાપ
કરી, હવે પછી ઉપ નહિ આવે તે ચક્રી
પોતાની પાપણો કાપી તેને દુડી આપ્યો.
બીજા દિવસે જ્યાં પાપણ દાટ્યાં હતાં ત્યાં
એક અંગણો ગેપો ઉગેલો જેવામાં આવ્યો;
આથી ડારમાએ તેના પાનરા ચાખી જોયાં
જેથી તેની તનદોસ્તી થણી મુક્તી. તે
પછી તેણે પોતાના એલાઓને તે પાતરાં
આપવા આપ્યાં. એ રીતે ચીનમાં ચાહે પ્રથમ
દાખલ થઇ.

ઇ. સ. ૭૮૦ નાં સદ્દમાં 'નાંગ વંશ'ના

* આ વરો ઇ. સ. ૬૧૬ થી ૯૦૭ સુધી
રાજ્ય કર્યું હતું. આ વંશનો પેહેલો શહેનશાહ
લીશ્ચન બદાદર અને કુન્દેગાન હતો, અને છેલ્લો
ચાંગસીકચેન્તી નામે નખલો બાદશાહ હતો.
તેને યુવાન નામે લુચાસજે પદબધ્ત કર્યો હતો.

અમલમાં પેહાડી પ્રદેશમાં ચાહે હગતી હતી,
અને ત્યાંથી ચીનમાં લાવતા, તેની ઉપર
મેંકડે ૧૦ ટકા જકાત આપવી પડતી હતી.
ઇ. સ. ૮૨૪ માં મુરશાંગના અમલમાં મુઝ
ફર્નદારીમાં આવતાં ચાહે ઉપરને ૨૨ વધારી
મેંકડે ૫૦ ટકાનો કાપો. તાટશુ ના અમલમાં
પણ રાજ્ય તંગદસ્તિમાં આવતાં ચાહેપર
જકાત વધારવાની શાહાનશાહેને બહામણ
શ્રાંતે સખી ઝગરના શાહાનશાહે જણાવ્યું કે
"ચાહે ધણીજ હતમ પુટી આપનારી ચીજ છે.
જો; તેની કિંમતમાં વધારો કરવામાં આવશે
તો ગરીબો તે વાપરી નહિ શકે. તેથી તેઓ
કુખ વેકરો, માટે તેપર કર વધારવો નહિ."

જનસંખ્યાચાહે ઇ. સ. ૧૦૨૩થી ૧૦૬૩
સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો. તેના અમલ
દરમ્યાન ચાહેના મ્હોટા મ્હોટા બગીચા
અને કારખાના રચાવવામાં આવ્યા હતાં.
તે વેળા 'પીનચા' અને 'શાનચા' નામે બે
પ્રકારની ચાહ બનતી હતી. 'પીનચા' ચાહે,
પાતરાં આતશથી સુકવી બનાવવામાં આવતી
તેને કહેતા અને 'શાનચા' તડકાથી સુકવી
તેનો ભૂજો કરતા તેને કહેતા. 'શિનશાંગ'ના
અમલમાં એક રાખમને જૂદે જૂદે દેશથી
ચાહે આણવા મોકલવામાં આવ્યો, ત્યારે
તેણે ઘોડાઓ આપી ચાહેની ખરીદી કરી
હતી. તેમજ શીંગ વંશના સમયમાં ભોગલો
ચાહે માટે ઘોડા આપતા હતા.

યુરપમાં ૧૬ મી મહીની આખેરી સુધી
ચાહેની હસ્તી કોઈ જાણતું નહોતું. ૧૭
મી સદીમાં પેહેલ વેહેલી યોડીક ચાહે ઇંગ્લેન્ડ
માં લાવવામાં આવી હતી. ઇ. સ. ૧૬૭૦માં
હિંદુસ્તાનથી ઇંગ્લેન્ડમાં ચાહે દાખલ થઈ.
ઇ. સ. ૧૬૫૭માં 'જેરે' નામનાં રાખમે એન્ગ-
લેન્ડમાં ચાહ બનાવી પાવાની દુકાન
પ્રથમ ખુલ્લી મેલી હતી. તે વેળા દર રતને
૧૦ થી ૫ થોડની કિંમત આપવી પડતી.
૧૬૬૬માં લાર્ડ ચાર્લિસને હોલડમાંથી ઇંગ્લેન્ડ
માં ચાહેનો મ્હોટો વરદો આણી ને હંચ
વર્ગમાં દાખલ કરી અને તે ૩૫ ૩૫ રતને.

વેચી હતી. ઇ. સ. ૧૬૭૩માં ઇસ્ટઈન્ડિયા કંપનીએ પ્રથમ ૪૭૧૩ રતલ આહે ઈંગ્લેન્ડમાં મોકલી હતી. ૧૭૨૫માં ૩,૭૦૩૨૩ રતલ મોકલી હતી. ૧૭૪૦માં આહેની દર રતલે કિંમત ૭મી ૨૪ શિર્ડીંગની પડતી હતી. ૧૭૭૫માં આહેનો ખર્ચ ૫૬,૪૮,૦૦૦ પૌન્ડો જ વર્ષે થતો હતો. ૧૮૦૧ માં ૨,૩૭,૩૦,૧,૧૦' રતલનો ચર્ચો હતો. ૧૮૪૦માં ચૂનાઈટેડ કિંગડમમાં ૩,૨૦,૦૦૦૦૦ રતલનો, ૧૮૫૦માં ૫,૧૦,૦૦,૦૦૦ નો. ૧૮૬૬માં ૭,૭૦,૦૦,૦૦૦; ૧૮૭૦માં ૧૧,૦૬,૬૬,૩૯૦' રતલનો; ૧૮૮૦માં ૧૫,૮૫,૭૧,૦૦૦ રતલનો; ૧૮૯૦માં ૧૯,૪૦,૦૮,૦૦૦ રતલનો ને ૧૯૦૦માં ૨૪,૦૦,૦૦,૦૦૦ રતલનો ચર્ચો હતો.

જકાત—૧૮૪૦માં દર રતલે ૩યૂરી ૨ શિર્ડીંગ ૨૬ પેન્સની સેવામાં આવતી હતી. ૧૮૪૫માં ૧ શિર્ડીંગ, ૫ પેન્સની; ૧૮૬૫માં ૬ પેન્સ અને ૧૮૯૦માં દર રતલે ૪ પેન્સનો કર સેવાનો દાયદો બંધાયો હતો.

હિંદમાં ૧૮૨૦માં આસામ ખાને આહેનો જમીની સેવા મળી આવ્યો. હિંદમાં દેનો, અને ફરી ૧૮૨૩ માં તેપર ખેતી અને લક્ષ ગયું હતું. ઇસ્ટ ઈન્ડિયા વેપાર કંપનીનું તે પછી ધ્યાન, આહેનો વેપાર હિંદમાં બંધાવવાપર દોડતાં તેઓએ ૧૮૩૪ માં એક કમિશન ચીન મોકલ્યું હતું. તે પછી ઈંગ્લેન્ડ અને ઈન્ડિયામાં આહેની ખેતી ઉપલા આસામમાં કુલપુત્રાના ઉપલા ભાગમાં 'નાગા' તથા મીશમી પર્વતની વચ્ચે જુદા જુદા જોગે જણાવી ત્યાં ખેતી શરૂ કરી. તેજ વર્ષમાં કંપનીએ ચીનથી મંગાવેલ રોપાઓ કમ્પોન મોકલી તેની ખેતી કરવા માંડી: ૧૮૩૫ માં આસામ મધે જેહેલો આહેનો જગીરો 'લખમીપુરમાં' બતાવ્યો હતો, જ્યાંથી ઉત્પન્ન થતી આહેનો નાહતો જઈયો ઈંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવતો હતો. ૧૮૪૦ માં આસામ ટી કંપનીની સ્થાપના થઈ; ૧૮૪૩ માં હિંદી આહે લંડનમાં

જે શિર્ડીંગ ૬ પેન્સથી ત્રણ શિર્ડીંગ રતલને બાવે વેચાવા લાગી. ૧૮૪૦ માં આસામ કંપનીએ હિંદી આદનાજ રોપાની જેહેલો ખેતી કરવાની શરૂઆત કરી, તે પછી આહેની કિંમત સારી ઉપજવા માંડતાં ૧૮૪૮ ને ૧૮૫૧ માં ચીનથી આહેનો રોપા તથા ખિયાની અત્રે મોટી આવક કરવામાં આવતી હતી.

૧૮૮૫ માં હિંદી આદની ખેતી માટે ૨,૮૪,૦૦૦ એકર જમીન રોકાયેલી હતી. ૧૮૯૦ માં ૩૧,૨૦,૦૦૦ એકર જમીન રોકાયેલી હતી, તેમાં મુખ્ય મથકો આસામ, દાર્જીલિંગ, સીલહટ, કુરાસ (દાર્જીલિંગ રેકડીની તળાવો), કેચાર, દેહરાદુન, કમ્પોન, અને કાંમા, છોટા નાગપુર, ચીતાગોંગ, નીલગીરીની તેકડીઓ અને ત્રાવણકોરની જમીનનો ભાગ હતો. ૧૮૯૭ માં હિંદુસ્તાનમાં ૪,૯૩,૭૧૦ એકર જમીન રોકાઈ હતી. જમીનો કુલ ભાગ જહાપુરા અને સુરમાંની ખીણમાંનો હતો, બંગાલ ખાતે ૧,૨૮,૦૬૭ એકર જમીન રોકાઈ હતી, વાવન્ય પ્રાંતમાં ૭૯૬૫ એકર, પંજાબમાં ૯૯૭૦ એકર, મદ્રાસમાં ૬૩૩૫ એકર અને ત્રાવણકોર તથા કાચીન ચાલનામાં ૩૦,૦૭૬ એકર અને ઉત્તર બરમામાં ૭૪૭ એકર જમીન રોકાઈ હતી. બરમામાં આહ ઉકાળી પીતા નથી પણ તેના પાત્રાં ત્યાંની પ્રજા ખાવાના ઉપયોગમાં લીધે છે.

હિંદી આહેની નિકાશ ૩૧ મી માર્ચ પુરા થતા આહેનો દિસાખનું વર્ષ ૧૮૮૬ માં ૬૬,૬૬,૬૧૬ રતલ, ૧૮૮૭ માં ૮,૦૫,૫૭,૩૨૬ રતલ, ૧૮૮૮ માં ૮,૯૮,૨૩૪૬ રતલ; ૧૮૮૯ માં ૯,૯૩,૩૯,૮૬૮ રતલ; ૧૮૯૦ માં ૧૦,૫૬,૦૯,૫૩૩; ૧૮૯૧ માં ૧૦,૧૯,૦૩,૬૫૫ રતલ નિકાશ થયો હતો. અને ૧૯૦૦ માં ત્યાહનો નિકાશ સેપાર ૯,૫૫,૦૯,૩૦૧ રૂપિયાને તે ૧૯૦૨ માં ૮,૧૪,૯૪,૯૮૩ રૂપિયાનો ચર્ચો હતો.

હિંદુસ્તાનમાં આહેની ખેતીનો ધંધો સુરખિયોતો દાય છે; અને તેમાં તેઓએ

૩૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપા રોકેલા છે, અને તેમાં
૯,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપા યુરોપિયન નહિ એવા
અથવા નહિ નોંધાયેલી કંપનીઓએ રોકે-
લાં છે. નીચે મુજબ હિંદી આહેનો નિકાસ
વેપાર ચાલુ છે.

૧૮૭૧ માં રૂ. ૨,૧૬,૬૪,૦૦૦.

૧૮૮૨ માં રૂ. ૩,૬૦,૯૧,૦૦૦.

૧૮૯૨ માં રૂ. ૫,૯૬,૮૧,૦૦૦.

૧૮૯૪ માં રૂ. ૬,૫૮,૫૮,૦૦૦.

સીલોનમાં આહ પ્રથમ ૧૮૩૯ માં
જાણીતી થઈ. ૧૮૬૭ માં જેમ્સ ટેલરે એની
ખેતી કરવા માંડી પણ ૧૮૭૪-૭૫ વેર
ત્યાં આહેની ખેતી પર બરાબર લક્ષ આપવામાં
આવ્યું નહોતું. ૧૮૮૧ માં કાશીના પાંદડાને
રોગ લાગી પડવાથી મોટી નુકશાની થતાં
ત્યાની પ્રજાનું પ્રથમ લક્ષ આહેની ખેતી
તરફ એકદમ ગયું. ૧૮૭૦ માં માત્ર આહેની
ખેતી માટે ૧૦ એકર જગા રોકવામાં
આવી હતી, તે વધીને ૧૮૭૭ માં ૨૭૨૦
એકર; ૧૮૮૭ માં ૧,૭૦,૦૦૦ એકર;
૧૮૯૧ માં ૨,૨૩,૦૦૦ એકર રોકાઈ હતી,—
૧૮૭૩ માં આહેની નિકાસ ૨૩ રતનની
હતી. તે વધીને ૧૮૭૭ માં ૨૧૦૫ રતન,
૧૮૮૦ માં ૧,૭૨,૫૭૫ રતન; ૧૮૮૪ માં
૨૩,૯૨,૮૭૩ રતન; ૧૮૮૮ માં ૨,૩૮,૨૦-
૭૨૩ રતન; ૧૮૮૯ માં ૩,૪૩,૪૬,૪૩૨
રતન; ૧૮૯૦ માં ૪,૫૩,૯૦,૦૮૬ રતન;
૧૮૯૧ માં ૬,૮૨,૭૪,૪૨૦ રતન નિકાસ
થઈ હતી.

તેલમાં આહેની ઉત્પત્તિ ૩,૦૦,૦૦૦
રતન થાય છે, અને તે ધીરે ધીરે કાંચની,
ફીંગર તથા ત્રાસવાવમા પસરી છે.
ચીનામાં આહેનો વેપાર, જ્યારથી હિંદી
અને સીલોનની આહે ફરકેમદ થતાં પડી
સંગો છે. ૧૮૮૫ માં ચીનના મર્ચ બાગમાંથી
આહેનો અગ્રેષ્ઠ મુખ્ય નિકાસ ૨૮,૩૮,૩૩-
૧૬ રતન હતો; પણ ૧૮૯૦ માં તે
૧૦,૪૨૮૮,૫૦૦ રતનનો નિકાસ થયો હતો.
એ રીતે બેતાં ૧૨ વર્ષમાં આં કસોટો
૧૨

ઓછો માથ જવા માંડ્યો હતો. ઉપલા-
માથમાંથી યુનાઇટેડ કીંગડમ ખાતે ૩,૦૦,
૨૯૬૬૧ રતન; રશિયા ખાતે ૧૦,૮૪,-
૮૫,૮૬૬ રતન; યુનાઇટેડ સ્ટેટ ખાતે
૧,૫૬,૫૨,૦૧૬ રતન; હોંગકોંગ ખાતે
૪૪,૩૩,૬૦૦ રતન, એ શિવાય આરટ્રેલ્યા
વગેરે દેશોમાં નિકાસ થયો હતો.

હિંદુસ્તાનમાં—૧૮૯૭ના સાલમાં ખેતી
માટેની રોકાયેલી જમીન ૪,૨૩,૯૨૩ એકર
હતી અને ત્યાંથી યુનાઇટેડ કીંગડમ ખાતે
નિકાસ થયેલા માલની કિંમત ૫૪,-
૫૦,૫૪૧ પૌંડની ઉપજ હતી. ૧૮૭૮ માં
સીયોની, આહેની ખેતીની ઉપજ માત્ર ૧૫૦
પૌંડની ઉપજ હતી ત્યારે ૧૮૯૭ માં ૪,-
૦૪,૫૭૪ એકર જમીન આહેની ખેતી ખાતે
રોકાયેલી હોઈ, તેની નિકાસ યુનાઇટેડ કીંગડમ
ખાતે—૩૭,૨૮,૧૬૨ પૌંડની થઈ હતી.

૧૮૬૪ માં યુનાઇટેડ કીંગડમમાં આહેની
આયાત ૮,૫૭,૯૯૨૫૩ રતનની હતી, માત્ર
તેમાં ૨૮,૦૦,૦૦૦ રતન ચીનની હતી.
ધ. સ. ૧૮૮૦ સુધી હિંદુસ્તાન તથા ચીનની
આહે યુરપમાં જાણીતી નહોતી; પણ ૧૮૯૭
માં એકદમ આહેની આયાત ૨૩,૧૩,૬૯૭૭૮
રતનની હતી; તેમાં માત્ર ચીન ખાતેની
આવેલી ૧,૭૨,૪૨,૨૭૪ રતન હતી, તેમાં
બાકીની જે આહ હતી તેમાંની ૧૨,૪૫,૩૪,૧૬૪
રતન હિંદની અને ૮,૫૪,૯૩,૫૩૪ રતન.

આસ્ટ્રેલિયા ...	...	...	૮	રતલ
ઈંગ્લંડ ...	...	...	૫	"
કેનેડા (અમેરિકા)...	...	...	૪	"
અમેરિકા સંસ્થાન...	...	...	૨	"
હોલંડ ...	...	...	૧	"
રશિયા ...	...	...	૩	"
હિંદુસ્તાન ...	...	...	૩૫	(સેંકડે રૂપ રતલભાર કરતાં ઓછા)

ચીનમાં ચાહેની—ખેતી કેમ થાય છે તેનો ખેતીવાડાં અને ખ્યાલ આપી છેલ્લે હિંદી ચાહની ખેતીનું વર્ણન તથા ઉદ્યમ કરીશું.

ચીનમાં એના ઝાડ ૨ થી ૭ શીટ ઉંચા વધે છે, અને તે મેદાનો ઝાડ જેવાં ઉગે છે, એનીપર ઝીણા સફેદ ફુલો આવે છે જેનાં ફુલો નાહનાં હોય છે પણ તેમાં ચીકાસ ભરેલો રહે છે. ચીનમાં ચાહે વિશેનું જે પુસ્તક પ્રગટ થયું છે તેમાં ઝાહમાં ઝાહી ૨૦૦ જુદી જુદી જાતનું વર્ણન આપેલું છે.

ચીનમાં ચાહેના ઝાડ ડુંગરો ઉપરની ઉંચા જગ્યામાં ૨૫ અને ૩૦ અંશની વચ્ચે ફાઈએન, ચીફોઆંગ અને ક્યાંગસ સંસ્થાનોમાં ઉગે છે, તે શિવાય ચીનની તમામ શહેન-શાહાતમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

ચીનમાં ચાહનાં બીજ ક્યારાઓમાં નાખી અથવા કલમ કરીને વાવે છે; અને તેઓ પહાડની ફક્લિયુ દિશા તરફની કંઠથી અથવા શિખરપરનાં મેદાનપર કાંકરીની જમીન પર સારી રીતે ઉગે છે. ચાહેનાં બીજ જમીનમાં નાખ્યા પછી ૧૮૬૬ થી સડી જાય છે, તેથી

૬ થી તે ૧૦, એક બીજ બાઝમાં નાખે છે અને તે જાગ્યોને દારનીદાર કરીને ૫ થી ૬ ફોટા બીજથી જુદા જુદા રાખે છે, પછી તેને ફેંચુગા ફુટે છે, ત્યારે તેપર ઝાંઝી મેદનત લેવી પડતી નથી; માત્ર ધ્યાય ઉગી નિકળતાં તેને સાફ કરવું પડે છે, બ્યારે તે એકથી બે વર્ષનાં મ્હોટાં યાય છે ત્યારે તેમને કાટી બીજ જગ્યાએ રાખે છે, અને તે પછી ૧ વર્ષ રહી પાતરાં તોડવા માંડે છે, તે છેક ૭ થી ૮

વર્ષના ચાથ ત્યાં વેર તોડી પછી તેને ચઃ માંથી કાપી નાખે છે, એટલે ફરી નવાં ઝાડ ફુટે છે.

આ ઝાડનાં પાતરાંનાં સારા નરસો યુજી જમીન ઉપર આધાર રાખે છે, કુમળાં પાતરાં જે વસંત ઋતુમાં તોરે છે તેની લેહેજત મ્હોટા થએલા પાતરાં કરતાં વધારે હોય છે, તે ઝાડપર ઘણા પાતરાં આવવા માટે તેઓની રીત મુજબ ચોકસાઈથી ઇટે છે.

ઝાડપરથી પાતરાં તોડી કાઢવાની ત્રણ મોસમો છે, વસંતઋતુ બેસતાં, બીજ વસંતઋતુની આખેરીમાં, અને ત્રીજી ગર્મની ઋતુ બેસતાં. પેહેલી ઋતુનાં પાંદડાંની ચાહે શાહનશાહી બને છે.

નવી ચાહ ધણું કરી વપરાતી નથી, કારણ કે તેમાં કંક રહેલું છે. પણ તે પરદેશ ખાતે મોક્ષવામાં આવતી હોવાથી એક વર્ષ પછી તેની કંક ઓછી થઈ તેનો ભાવ સારો ઉપજે છે.

પરદેશ ખાતે ચીનની વુધ્ઓઈ અથવા કાળી ચાહે તથા સંગલો યાને ચીન ચાહે વખણાય છે. 'વુધ્'નો પર્વત જે ફાઈએનમાં છે તે ઉપરથી કાળી ચાહેનું નામ 'વુધ્' પડ્યું. તેમાં જે જુદી જુદી જાતની ચાહે આવે છે તેના નામો—કીઇનેયે (ફાંપાં), કુંગ્ (કાંગો); ખીહહાચી (પીકો), પાચી ચુંગ (પો ચાંગ) તાચા (ખોહિઆ), ચ્વાગચી ચાહે (સેચી) જાણીતી છે.

સંગલો અથવા લીલી ચાહેનું નામ ક્યાંગનાનના એક પહાડ ઉપરથી પડ્યું છે. અને ત્યાં જુદી જુદી જાતની નીચે મુજબ ચાહે બને છે. સંગલો (કાંગ), હીચુન (હેસન), પીચા-હેસન છ રકાન), હુનકા (તવાનકા), ચુચા (ગન પાઉદર ચાહ), ઇકરીન (ઇઆંગ-હેસન) વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

ચાહેને લેહેજતદાર જનાવવા ચીનમાં ચાહે અંદર ચાહેનાં ઝાડનાં મ્હોર, અને બીજાં ખુશબોદાર ફુલો લેખે છે. 'લુગાન અને પુદ્-ઉનદ' નામની બે જાતની ચાહે ઘણી સરસ

ગણાય છે, જે ઇંદનાનમાં ચાવે તેને પરદેશ ખાતે મોકલવા નહોતાં.

તાંતાર તથા ચીનાઓ મ્હોટા પાતરાંઓની આહેને કુટીને તેના ચોસલ્લ બનાવીને પણ વેચે છે. કમચા અથવા ઇતરડીની ચાહ ઘણું કરી ઇંદનાનની ચાહનો કસ કાઢી તેની ટાંકળાઓ બનાવે છે અને તેજ મુજબ બીજી ભતતી ચાહેમાંથી કસ કાઢી ટાંકળી બનાવે છે.

હિંદમાં ચાહેને ખેતી લાવકની જગ્યા ઉપચક્રીય ધના પ્રદેશમાં કે હિંદમાં ખેતી જ્યાં વસાદ ૧૦ ઇંચથી તે ઉચ્ચ વડુ પડે હોય ત્યાં થઈ શકે છે. સીસેનમાં ચાહેની

ખેતી સમુદ્ર સપાટીથી ૭૦૦૦ ફીટની ઉચાઈવાલા પ્રદેશમાં ચાવે છે, પણ ઓછી ઉચાઈવાલા પ્રદેશમાં જોકે ચાહેની ખેતી સારી થઈ શકે છે. એના છોડને પાંદડાં પુશકળ આવે છે છતાં તે ચાહેમાં બેઠાં તેવાં શુષ્ક હોતાં નથી. દાર્જીલીંગ ખાતે ચાહેની ખેતી સમુદ્ર સપાટીથી ૭૦૦૦ ફીટ ઉપર ચાવે છે. જાપાન તથા ચીનમાં ૪૦ ફીટી ઉચ્ચતા ધરાવનાર પ્રદેશમાં ઉગે છે. સીસેનમાં દરરોજ અડેક મજુરને ૮ પેન્સ, છોકરાંઓને ૪ થી ૬ પેન્સ મજુરી આપવામાં આવે છે, અને સ્ત્રીઓને પણ છોકરાંઓ જેટલીજ મજુરી મળે છે. ચીન, જાપા, હિંદુસ્તાન, સીસેન, આ દેશમાં મજુરી એટલી તો સસ્તી છે કે તેમની સાથે બીજા કોઈ પણ દેશ દરીદ્રાઈ કરી શકતો નથી. ચાહેનાં કારખાના ૨૦૦ પૌંડથી હજારો પૌંડની રકમ ખર્ચે સ્થાપી શકાય છે, અને તે કારખાનામાં જ્યારે મોઝમપૂર ધમાલ આવે છે ત્યારે રાત દિવસ વિજ્ઞાનિક બંતીથી મજુરો ત્યાં કામ કરે છે.

ચાહની ખેતી તથા બનાવટ—એના છોડ બીયામાંથી તેજાવ ચાવે છે, અને તેને માર્ય માસમા રેપે છે. એક વર્ષનાં છોડવા ચતાં તેની મ્હોટી મ્હોટી કુટેલી ઝાંખળાઓ કાપી નાખે છે, તે ૩ ફીટ ઉચાઈમાં રહેવા દે છે અને તેની ધટા ફેલાવા દિગે છે. આ

ઉપરથી પાતરાં ઉતારવાનું કામ, છોડ ૪ થી ૫ વર્ષનાં થયા પછી ચાવે છે. અને તે છોડ ૧૦ થી ૧૨ વર્ષનાં થાય ત્યાં સુધી તેની ઉપરથી પાતરાં ઉતારવાનું કામ ચાવે છે. તે મુદત પછી છોડવા ઉખેડી નાખે છે, ને ત્યાં છોડ રેપે છે. પાતરાં ઉતારવાની ઉત્તમ મોસમ મે અથવા જુનમાં હોય છે. કમળા પાતરાંની ચાહ સારી બને છે.

જ્યારે પાતરાં તોડી એકઠાં કરે છે ત્યારે તેમા ખુશબો ને સ્વાદ મળે છે, ને લીલીમાં હોતો નથી. ખુશબો પાતરાં સુકવ્યા પછી ઉપજ ચાવે છે. જે લેહેજન ચાહ પિવામાં મળે છે તે સ્વાદ અને ખુશબો પાતરાંને ગર્ભી સુકવતાં ઉત્તમ ચાવે છે. એકજ ભતનાં પાતરાંને તેમાંથી જૂદી જૂદી ક્રિયાથી તહેવાર ચાહ બને છે, લીલી અને કાળા ચાહ એક ભતનાં પાતરાંમાંથી બને છે. તેમને એકજ મોસમમાં તોડે છે, તે છતાં તેમાં તફાવત રહે છે. કાળા અને લીલી ચાહ એકજ ભતના પાતરાંમાંથી જૂદી જૂદી ક્રિયાથી બને છે.

ચીન ચાહ—આ ઉપરથી પાતરાં તોડતાંજ તેને વાસની સુપડીમાં પાંચરી તેનો બિનાસ સુકવી કાઢે છે. કામચેળા તેને એકથી બે કલાક સુકાવા દે છે, પછી આ પાતરાંઓને ધીમી આંચ ઉપર સુકવી કલાકમાં નાખી તેને ઝડપથી ઉકાવી ફેરવે છે. આ ક્રિયા ચારથી પાંચ મિનિટ કરી નેને ટેબલ ઉપર પાંચરે છે, ને હાથ વડે મસલે છે. મસળીયા પછી પાતરાંને ફરી કલાકમાં નાખે છે. ને ફરી ટેબલ ઉપર પાંચરી મસલે છે. આ મુજબ કલાકથી રોડ કલાકમાં પાતરાં સારી રીતે સુકાઈ રંગ પૂકડે છે, પછી તે કાળાં ચતાં નથી. તે વેળા તેને રંગ જાંખ મારતો લીલો રોખવે છે. પણ ચોક્કસ જાણ પડી તે વંચરે લીલાગ પકડે છે. આ મુજબ કર્યા પછી તેને જૂદી જૂદી ચાલ-શુભાં ચોખે છે એટલે તેમાનો કચરો દૂર ચાવે છે.

આ વર્ણન ચીનમાં ચાહ ને રીતે બનાવે છે તેપરથી આપ્યું છે

કાળી ચાહું—પાતરા તોડી લાવ્યા પછી
 મુપગમા ધણો વાર પાથરી રાખી (૧૨ થી
 ૧૪ કલાક) પછી હાથમા લઈ ઉઠાણી એકઠા
 કરીને આ દુગધાને એક કનાક સુધી તેવીજ
 સ્થિતિમા રહેવા દે છે, કે તે પાતરાનો રંગ
 બદલાયલો જણાય છે આ વેળા પાતરાનો નરમ
 અને ખુશખોદાર બને છે. પછી તેને ૨૫ થી
 ઉપર પાથરી હાથ વડે મસગો છે ને પછી
 ગોળા બનાવે છે તે પછી પાતરાને લોહાની
 કદામમા નાખે છે તેને લીલી ચાહું મુજબ
 છુછ ફરી તેના ગોળા બનાવે છે, ને પછી તેને
 ચામણી વડે ચામી છુમી કરે છે ને પછી ખુલ્લી
 હવામા સુકવે છે ૩ કલાક સુધી સુકાતા તે
 છુટા પડે છે ને બિનામ નિમુંજ ચાય છે >
 તેને ફરી કદામમા નાખી નેના ગોળા ફરી
 ફરી ફરીથી તેન ગર્ભા આવે છે & તે કાળો
 રંગ પકડે છે જે વળા પાતરાઓને સુક
 વે છે ને છુલે છે તે વેળા પાતરામા રસાયન
 ક્રિયાના ફેન્દાર થઈ ચાહુંના રવાઠ તથા
 ખુશખોમા વધારે ચાય છે પાતરાના રમ
 ઉપર હવામાથી ઓ મીઠનની અસર થાય છે,
 અને તેથી પરી ચાહેગો રંગ કાલો બને છે
 કે રતત પાતરા માથી એક રતન ચાહું
 બને છે, પણ પરદેશ મોમ્લસાની ચાહે વધારે
 સ્વકલમા આવવી હોવાથી તે ઝાઝી
 ઉતરે

જી. ૧. ૧. પ્રાગમાની જમીન દના
 અને હોહા ૮૭૨વાની માનજત પ્રમાણે
 જૂદા જૂદા રાસા પી ચાહું બને છે ચીનમા
 સરમમા સરમ ચાહું 'પીલીંગ' નામનો
 રંગ જે ૨૭ થી ૩૦ ઉત્તર અક્ષાંસ ઉપ
 રે છે જૂદા જૂદા કાળી ચાહુંને 'જૂદા જૂદા
 માંગ આપી તે પી જૂદી જૂદી બને તો ગણે
 પીઠે જે દિવા, કામ, મેષાઈ કુનોગ, કેપ
 અને પીઠા એ કાળી રાદની જાલીઓ છે
 ગોદિયા જાળ પી ણી ચાહું ફે કીન પ્રગણામા
 બને છે પી જાળની માદ ચીનમા ઉત્તમ
 ગણાય છે ને તે રંગના અમીર ઉમંગલોજ
 વાપરે છે

લીલી ચાહુંની જાતી 'વાંક' અને 'દિગ્મ'
 છે હિસન ચાહું 'સાગો'ના પ્રગણામા ઉગે છે.

ચાહુંનાં ગુણ-દોરા, તત્ત્વ
 અને બનાવટ:—

ચીનાઓના જણાવેલાં મુજબ ચાહુંનો ગુણ
 થડો છે ને તે વારવાર પિધાથી બદલતે
 નળણુ બનાવે છે ચીનમા કટલાઠ લોઢા
 ચાહું પીધાથી તેમા મર્દીની અસર નહિ
 જણાય તેટલા માટે તેમા પીતી વળા નુક
 અને નિમક સેગે ચાહુંથી અગમા કુશિ
 ચારી આવે છે ચીનાઓ પ્યાલામા ચાહું
 નાખી તેનીપર ગગ પાણી રેડે છે 'અને
 તેમા સેદેજ મિગસ વાપરે છે હિંદમા ચાહુંમા
 ખાડ તથા દુધ મેળવી પીવે છે, જેથી તેના
 રવાઠ વધી દુધથી મુઠી મળે છે. ગણિયામા
 ચાહું માહે લીંમુ નિચોની પીવે છે, જર્મનીમા
 કુમળી ચાહું બનાવી તેમા રમ અથવા તળ
 નાખી પીવે છે

ચાહું પિધાથી હોશિયારી આવે છે, અને
 કાષ્ઠક ખુગનુમા રૂઢ અટે છે ચાહું
 લોહિના જોસાને અને લોગીની ઉત્પન્ન
 થતા મેગોને દરારી દેરાનો ગુણ ધરાવે છે,
 માટે માથુ દુખાવ હોય ત્યારે ચાહું પીધાથી
 તે નરમ પડે છે લીલી ચાહું જે ધાગી ઉઠા
 લેલી પીધી રોય તો જ્ઞાનતત્ત્વમા ફેલાઈ
 બેચેની ઉપજે છે, ચીન ચાહુંથી ઘાઈ વેળા
 રૂઢ અટે છે, જે નીવા દરજ્જાના પ્રાણીને
 પાવાથી તેમનીપર લાગાની અસર થાય છે

ચાહુંમા ગુણ પી તત્ત્વ ૧ થી ૬ ભાગ
 છે ને તેમા પાટી તત્ત્વ ૧૪ થી ૧૫ ભાગ
 રોય છે તેમજ તેમા કલ્પજાત કરનારો ભાગ
 ધણેજ થોડો રોય છે, વાળા અને લીલી
 ચાહું એ ૮ અઠમારી બને છે, પણ ચાહુંના
 તાલ પાતરાને મ મરદદારમા અથવા પાણીના
 બાફથી વૃક્ષી ગરમ ક્ષેપથી તે વાળી અથવા
 ઝી ૧ થાય છે, પણ લીલી ચાહુંને રંગ આવવા
 માટે મોરચુ અથવા ગણિયન ખૂ નામની
 પેરી વપુ કાષ્ઠ વેળા વાપરવામા આવે છે.

ધણી થોડા મેનનામાં લીધાથી ચડા અગમાં સુસ્તી ઉત્પન્ન કરેછે, અને રુદ્ધ ઉપ લાવેછે, પણ વધારે વજનમાં પિતાં અંગમાં ગર્ભી તથા હોશિયારી લાવેછે. અભ્યાસીઓ રાત્રે ચાહેનો વધુ ઉપયોગ કરેછે પણ તેથી મેનને વૃક્ષાન પોંદગેછે. કાળી કરતાં ચીન ચાહે વધારે હોશિયારી લાવેછે પણ ઉપ ધણી કમ થાયછે. કાળા ચાહે એકથી પીધાથી સુસ્તી લારી, સ્ત્રીર શાંત બનાવેછે. ધણી ચાહે પીધાથી મેનને તથા મેનના તંત્રોને યાક ચડેછે, અને તેઓ નગમાં પડેછે. ચાહે જરા કચ્છાયાત છે તેથી ધણા જોલાળ આભ્યા પછી મીઠાસ ભેળા પીધાથી પેટ બંધ થાયછે. ચાહા દુધ તથા માખણ ભેળા પીધાથી તે શયદો કરેછે. દિવસના મુખ્ય ભોજન પછી તુરત ચાહે પિધાથી હજમીયતને અડચણ કરેછે.

ચાહનું રસાયણ પૃથ્વકરણ કરી તેમાંથી ૩ પદાર્થો શોધી કાઢવામાં આવ્યાછે ને તે પદાર્થો ઉપર, ચાહના ઉપર જીવોવેલા શુણે રાખેછે; તે શિવાય સેંકડે ૧૦૮ થીન, ૨૬ આલ્કાહોલ, ૯૭ ડેક્સટ્રીન, ૨૨ તંત્ર, ૧૫ ટેનીન અને તેલ; મીઠુ તથા શુદ્ધ પણ તેમાં હોયછે.

૧—ચાહમાં એક પ્રકારનું તેલ હોયછે. આ તેલ ચાહેને પાણીમાં મેળવી તેને ગર્ભી આપી તેની વરાળ બીજાં વાસણમાં એકડી કચીથી જે ઠરેછે ત્યારે તેમાં જે ચાહનાં ટીપાં જણાયછે તેને ચાહનું તેલ કહેછે. ૧૦૦ રતલ પાતરામાંથી માત્ર ૧ રતલ આવું તેલ નીકળે છે. ચાહમાં જે કુશી શુણે છે તે આ તેલને લીધેજ છે. ચાહની પરિક્ષા કરનાર તંયા તેનો ધધો કરનાર ઉપર કેટલીક વેળા આ તેલના તત્વને લીધે માઠી અમર થાયછે આથી ચીનમાં જુની ચાહેને વધારે પસંદ કરી, નવી ચાહમાં જે તેલનો વધુ જોશ હોયછે તેને નરમ પાડેછે. જેનું આ તેલ બનેછે તે તત્ત ચાહના સ્ત્રીલા પાતરામાં હોતો નથી, પણ તેને સુકવી લૂંછે ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાયછે.

૨—ચીનનામનો એક પદાર્થ લીલી ચાહના ૬૦૦ રતલમાં માત્ર ૬૨ રતલ જેવડો મળેછે. આ પદાર્થ મેળવવા નાહતા પદ્મિમાળની કાચમાં થોડી ચાહનાં સુકાં પાતરી સુકાંડે તેપર એક કાગળની ટોપલી લાગી, પછી તે કાચને એક તોળવા પતરાં ઉપર મેળાતે કાચમાંથી જે સફેદ વરાળ નિકળે, તે કાગળની લાંકેલી ટોપનીની આસપાસ રજા કણ રૂપે એકડી થાયછે. આ રજાકણો તે થીન છે. આ પદાર્થ સાધારણ ચાહમાં સેકડે બે ભાગ હોયછે. આ પદાર્થ ગંધ રહિત પણ કડવો છે. આ પદાર્થને ચાહ સાથે ધણો સળધ નથી. એમાં સમાયલા ૩ શુણને લીધે એ અતિ ઉપયોગી છે.

ચીનમાં ધણા ભાગ નાઇત્રોજનનો છે. જે હવા આપણે દમમાં લઇએ છીએ તેનો ૬ ભાગ નાઇત્રોજનનો છે. આ તત્ત ચીનમાં હોયછે ને તે પદાર્થ નીચલાં તત્તોથી બનેલાં હોયછે.

કાર્બન—૪૯૦-૮૦ } આ ભાગ ચીનમાં
હાઇડ્રોજન— ૫૦૮ } રહેછે, અને એટલો-
નાઇટ્રોજન— ૨૮-૮૩ } બધો નાઇટ્રોજનનો
ઓક્સિજન— ૧૬-૨૯ } ભાગ 'બુન' શિવાય
થીજ કોઇ પદાર્થમાં
રહેતો નથી.

* (Physiology, Part I, page 152.)
દરરોજ શરીરના ભાગમાં ધસારો થાયછે ને તેને ટકાણે નહીં પદાર્થ ઉત્પન્ન થાયછે, મેહનતથી શરીરના ભાગોમાં ધસારો થાયછે પણ પેટમાં ખોરાક લીધાથી તે દુર થાયછે ને ધસારો શરીરમાં થાયછે તે ફેફસા, મુત્રપિંડ ને યો શિવાય ફાંસે મારફતે શરીરમાંથી નિકળી જાયછે. મુત્રિયા; અને ફાસફેરિક અસિડ જે પિશાબમાં હોયછે તે શરીરના ધસારાથી પેદા થાયછે. જે કોઇ મનુષ્યના પેટમાં થીન પદાર્થ એક દિવરમાં ૩ થી ૪ એન હાઇલ કલો હોય તો તેથી પિશાબમાં જે ધસારો માલમ પડેછે તે આજો થાયછે. આ બીજા ઉપરથી જણાયછે કે શરીરમાં થતો ધસારો પેટમાં થીન પદાર્થ ચાહમાં હોયછે. આ ઉપરથી જણાયછે કે શરીરમાંના મોટા ધસારાને ધરાડેછે, અને તેથી ચાહ પિધાથી આજો ખોરાક લેવાં જમતાં નથી જ્યારે શરીરમાં.

૩. પદાર્થ 'ટૅનિક ઍસિડ' ચાહમાં હોય છે. જે ચાહ આપણે કાઠલીમાં ઉકાળીએ છીએ તે ચાહનું પાણી લોહા સાથે મળતાં 'કૅલ્શિયમ' આવે છે. આ અને બીજી અન્ય ઍસિડ ઉપરથી ચાહમાં ટૅનિક ઍસિડ છે એ સિદ્ધ થાય છે. કૅલ્શિયમ કુવાના પાણીમાં લોહાનો ભાગ હોય છે તેને પાણીમાં ચાહ કાઢી હોય તો તે કાળી બને છે, એ પણ પાણીમાં લોહાનો ભાગ શોષી કાઢવાની રીત છે. આ ટૅનિક ઍસિડ ચાહમાં હોવાથી તે પેટ કબજ કરે છે. ચાહનાં ગુણ પાતરાં લઈને તેને ગરમ પાણીમાં ધણીવાર પલાળી રાખ્યા હોય તો તેમાંથી ૧૩ થી ૧૮ ભાગ ટૅનિક ઍસિડ નિકળે છે. આ ઍસિડ ધણીવાર હવામાં રાખ્યાથી કાળા રંગ પડે છે, ચાહમાં જે ટેનીન પદાર્થ છે તેમાં કેટલાક લાવવાનો ને ખુશ કરવાનો ગુણ છે.

૪—ચેા પદાર્થ ગલ્યુટન પણ ચાહમાં રહે છે, જે શરીરને પોષણ આપે છે. ધડમાં ગલ્યુટનનો સેકડે ૬ ભાગ હોય છે તેથી તે વધુ પૌષ્ટિક ગણાય છે; પણ ચાહમાં તેના વજનન-

વધારે ધરાશે થાય ત્યારે ખોરાક વધારે જોઈએ પણ ને, ચાહ શરીરમાં ધસાશે થતો ધરાયે છે તો તે વિના જેવી શરીરને વધારે ખોરાકની જરૂર રહે છે તેમ તે રહેવા દેતી નથી. ચાહ ખોરાકનો બચાવ કરે છે ને તે ખોરાકની જગ્યા પુરે છે. ચાહ નંબળા અને ગરીબ માનસોને ઘણી ઉપયોગી છે, અને જેને નહકર ખોરાક નહિ પચતો હોય તેને સારી લાભકારક થઈ પડે છે.

૬. ઍસ ચાહમાં ૩ અથવા ૪ ઍન થીન હોય છે, એક દિવસમાં ૪ ઍન થીન કરતાં વધારે લીધાથી નાકી ઉતાવળે આવે છે, અતઃકરણ ઘણા ઉપરથી ધપે છે. અંગ ધુલે છે ને પિશાબની દાનવ ધડી વધી આવે છે, તેમજ અનેક વિચારો આવે છે.

૭. સોપારીમાં ટેનીન પદાર્થ હોય છે. સોપારી ખાનારાઓને તેમાં કંઈ દર્દનત લાગે છે, ને તેથી કંઈ આંખમાં ખુમારી પણ આવે છે, આ ટેનિનના પ્રતાપે બને છે. જે ટેનીનનો ગુણ સોપારી ખાધાથી આવેા ભાવન પ્રેરે છે તેા ચાહમાં ટેનીન પણ તેવાજ ગુણધરાવતી હોય એમ કહાય કદી સકાય. (ઈન્ડિય ગુણ વિ.)

નો ૪ થો ભાગ હોય છે, તેથી ચાહ પશુ પૌષ્ટિક ગણાય છે. નીચલા કોઠા ઉપરથી ચાહમાં ક્યાં ક્યાં તત્વો સમાવલાં છે તે જણાશે.

તત્વો.	ચાહમાં સેકડે ભાગ.
પૌણી	૫
સ્ટાર્ચ અને ગુલર	૨૭
ચર્બિનો ભાગ	૩
ગલ્યુટન	૨૦-૨૫
ટૅનિક ઍસિડ	૧૫
હાલ	૨૦
આશ	૫
જુમલે...	૧૦૦

આપણે જે ચાહ ખનાવી પીજીએ છીએ, તેમાં ગલ્યુટનનો થોડો ભાગ હોય છે. કારણ કે તેમાંનો મ્હેરિા ભાગ ફેંકી દેવામાં આવે છે. ચાહના પાણીમાં જરા સોડા નાખવાથી તેમાં ગલ્યુટનનો ભાગ ઘણો ઉતરે છે. આ ગલ્યુટન સાથે દુધ આવે છે. તેથી તેમાં પોષણ કરવાનાં ગુણ વધારે છે. ચાહને વધારે ઉકાળવાથી વધારે ગલ્યુટન મળે છે, ને તેમજ તેમાંથી થીનનો વધારે ભાગ મળે છે. તેથી ચાહ ખનાવવાની જૂઠા જૂઠા દેશમાં જૂઠી જૂઠી રીતો છે.

ગોંગોલ અને તારતર લોકો ચાહનો જુકા કરી તેને ઉકાળી તેમાં નીમક અને ચર્બો નાખે છે. ધણીવાર ઉકાળવા પછી તેને ગાળી નાખી તે કદામાં દુધ તથા માખણ મેળવી તેઓ દિવસમાં ૨૦ થી ૪૦ વખત તેને પીયે છે, ને તેટલાજ ખોરાકથી ચોતાતો નિર્વાહ કેટલાંક અઠવાડીયાં સુધી કરી શકે છે.

દક્ષિણ અમેરિકાનાં લોકો આપણે જેમ ચાહા ખનાવીએ છીએ તેમ ખનાવી પીધા પછી તેના પાતરાં વટીક ખાય છે.

ચાહમાં ઉપજાતલો શિવાય સ્થાયે, શુદ્ધ,
હોહકું અને મેજેનિંગ એ ધાતુઓ પણ છે.
એ આપણાં શરીરને ધણું અગત્યનાં છે.

ચાહમાં ચીન ખાતે કેટલીક મેળવણી
કરે છે, તે તેને જૂદા જૂદા રંગ આપે છે.
તેમાં લીલો, પીળો, સફેદ તથા જૂદા રંગ
હોય છે.

ચાહને રંગ આપનારાઓ 'જુરો રંગ
"પુશ્પન બ્લુ" અને સફેદ આજ લાઘમ
મેળવીને તેને રંગ આપે છે. પ્રથમ, પુશ્પન
જૂકા કરી પછી તેની સાથે સફેદ આજ
લાઘમને, સુહવામાં નાખી પાડો કાઢી
સધ તેની સાથે મેળવે છે. આ જૂકા તૈયાર
થતાં રંગ બને છે. જ્યારે સ્થાને કદાચમાં જુરો
છે, તે જુજ્યા પછી સુહવા ઉપરથી ઉતાર-
વાના વખતમાં પાંચથી ચાર મિનિટ જાડી
હોય છે ત્યારે પેલો રંગ ખાટે બનાવેલો જૂકો
તેમાં નાખી હાથથી ફરવે છે, તે પછી નીચે
ઉતારે છે. ૧૪ રતન ચાહમાં, આ જૂકો ૧
આસ મેળવે છે.

ચાહ વેચાતી લેતાં જે ધણી જૂકા જેવી
હોય તે નહિ લેવી. તેમજ માહે કચરો પ્રણો
હોય તે સારી નહિ. માહેમાં પાંદડાં સર્વેજ
મ્હેટાં, જૂનાટ અને જાડા તથા કાળા નહિ
હોવાં જોઈએ; પણ તેમાં કાંઈ નહાનાં ને
કુમળાં પાંદડાં હોવાં જોઈએ. ઉત્તમ જાતની
ચાહમાં હમેશાં તેનાં કુલો અને મૂળ હોય છે.
જુની ચાહનો વાસ સારો આવનો નથી.
ચાહ બનાવ્યા પછી તેને ઉત્તમ સુગંધ
આવવી જોઈએ, સ્વાદમાં મધુર અને કડ-
વાસ નહિ હોવો જોઈએ. ચાહનો પાંદડાંમાં
મેળ ધણી હોય છે, આથી તેની પરિક્ષા
નીચની રીતે કરી શકાય. ચાહ બનાવ્યા પછી
તેમાંથી પાંદડાં સધ તેમાંનાં કેટલાક પાંદડા
ઉઠાળી એક સ્વચ્છ કાચના કટકાપર પાંચરી
તેનીપર ખીજ પાતળી કાચ એસાડી તેમાંથી
ઉતરડામાં જોવું. ખરી ચાહનાં પાંદડાંનાં
કાંકા મૂળના જેટ તરફથી થોડો થોડો ભાગ
છોડી બાકીનો સર્વ ભાગ કાતરેલા જેવો

દેખાય છે. માહેલી શાખા મધ્ય શાખાથી
નિકળી કાંકા સુધી જઈ તેને નહિ મળતાં
જરાક માહેલી બાજુએ વળેલી હોય છે, અને
તેના તથા પાંદડાના કાંકા વચ્ચે જરાક
જગ્યા રહે છે. પાંદડાં નાહનાં મ્હેટાપર કાંઈક
પ્રમાણુ નથી, પણ ઉપર જણવેલા પાંદડા-
માંનાં તંતુ રચનાપર મુખ્ય આધાર છે.
વેપારીઓ કાંઈ કાંઈ વેળા એક વખત,
પકાવેલી ચાહનાં પાંદડાં ફરી સુંકાવી સારી
ચાહ સાથે મેળ કરી વેચે છે.

કેટલીક ચાહના નામ પચાનાંકાર-
ણા:—“પીકો” ને નામે જોળખાતી ચાહે ધણી
જણીતી છે તેમાં ‘પીકો’ શબ્દનો અર્થ
“સફેદ બાસ” એવો થાય છે, અને એ જાતની
ચાહ મોટે રોપાના બહુ કુમળા અથવા નાહનાં
પાતરાં લેવામાં આવે છે, જે એટલાં તે
નાહનાં હોય છે કે તે ઉપરથી તેને “સફેદ
બાસ” અથવા ‘પીકો’ નામે ચીનાઓ
જોળવે છે. આ ચાહ ધણી ઉચા પ્રકારની
હોય છે. પાછળથી પીકો શબ્દમાં ઇંગ્રેજોએ
ઝારેન્ગ પીકો, ફ્રાન્સ પીકો, રોઝ પીકો
વગેરે શબ્દો બતાવ્યા છે. એજ સુજન ‘કાંગો’
ને નામે જોળખાતી ચાહનું નામ ‘કાંગો’ એટલે
‘મજુરી’ ઉપરથી પડ્યું છે. કારણ કે આ જાતની
ચાહ તથાજ કરવામાં જાર મેહેનત અને
મજુરી પડે છે.

એટલીમાં મતમી ચાહ ચીનના ફાકીયન
પ્રાંત મધેની ‘મોહીયા’ નામની ટેકડી ઉપર
થાય છે અને તેથી તે ચાહ તે ટેકડીના નામ
ઉપરથી જોળખાય છે.

‘સુચાંગ નામની ચાહ હિંદમાં ધણી જુલુથીતી
છે. આ નામનો અર્થ તે ચાહને તદન બંધ
બેરતો છે, કારણ કે ‘સુચાંગ’નો અર્થ ‘નહાની
જાતની, એવો થાય છે, અને તે ચાહ પણ
નાહની જાતનીજ છે.

‘હાઇસન નામની ચાહ એટલે ‘ખીસતો
વસંત રત્ન’ એવું નામ ધરાવે છે, જે નામ
તેની રત્ન ઉપરથી આપવામાં આવેલું છે.

ચાહ-લીલી—અથવા ધાસના 'વર્ગની ચાહ. એને બંગાલીમાં 'બધ બેન'; હિંદુસ્તાનીમાં 'ગધ તણુ; સંસ્કૃતમાં 'ભૂસ્તણુ' કહે છે. આ હિંદમાં 'ઉગતું' એક પ્રકારનું ધાસ છે. એ લીલું છન્ન હોય છે. પૂર્વ તરફનાં આર્યપેલેગોનાં અનેક જાતમાં, સિંધોનમાં અને હિંદુસ્તાનમાં લીલી ચાહ બાગમાં અવશ્ય વાવે છે. એની પર કોઈ કદાચ જ કુલ પણ આવે છે. સિંગાપુર અને સિંધોનમાં સુગંધી તેલ કાઢવા એની ખેતી કરે છે. ડોકતર ડીમકના જણાવવા મુજબ 'નેલો લીલી ચાહ-ધાસનાં ઝાડ ઉપર અનેક વેળાં ટુકો દીઠાં હતા. આ લીલી ચાહનો મુખ્ય ઉપયોગ તેલ કાઢવાનો છે. મુરખમાં 'લ્હાબિના' વનસ્પતીનું અતર કાઢે છે તેમાં આજ તેલ બેળે છે. સાચુને સુગંધીત બનાવવા માટે લીલી ચાહનું તેલ વાપરે છે. સિંધોનમાં દર વર્ષે આ ચાહનું તેલ ૧૫૦૦ પૌંડ કાઢે છે. આ તેલ જ્યાં પણ આને તોલાને હિસાબે વેચાય છે. કોલનવોટર બનાવવામાં પણ આજ તેલનો ઉપયોગ કરે છે. સિંધોન તથા સિંગાપુરમાં જ તેલ ધાને છે તેના અધો ભાગ અમેરિકામાં જાય છે.

રાજાદી પિવા માટે લેવાતી ચાહને સુગંધી બનાવવા આપણે આ ચાહનાં પાતરાં ચાહના પાણીમાં નાખીએ છીએ.

ચાહડ તેલ ઐપથિકિયામાં—ધણું ઉપયોગી છે. એનું શુદ્ધ તેલ પીણું પાર-દર્શક અને અતિ તિબાસદાર હોય છે, અને તેનો લીણુ જોવા સુગંધ આવે છે. મરકીમાં ઉતરી ૧૫૫ કરવા આજ તેલ અક્સીર ગણાય છે. તેમજ સધિવા ઉપર એપડવામાં ઉપયોગી છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં, ઈંડા-ચિટન ચોકા આ તેલ દેશોરાપર અક્સીર ધ્યાન તરીકે ગણે છે, એમ રોં વારિંગ જણાવે છે. તાપમાં પસીનો છુટવા માટે લીલી ચાહનો કાવો પાવામાં આવે છે. તેમજ સર્દી દુર કરવા એનો બહારો લીધે છે. અને નવરૂઆવ બરાબર નહિ ચતો હોય તો એના મળીયાં અથવા પાંદડા અને કાળી મરીને

ઉકાળી પાય છે; એના પાંદડાનો રસ દરાજપર અક્સીર ગણાય છે. એડિનબરોની રોયલ ઇન્ફરમરીમાં 'આયોડોદાર્મની ગંધ દુર કરવા એનાં તેલનો ઉપયોગ કરે છે.

ચાહિસા—હિસારનો 'આ રજપૂત ટોળો 'હાલમાં' મુસલમાની ધર્મ પાળે છે. આ ટોળાના વંશજો બિકાનેર તથા હિસાર જિલ્લામાં વસે છે.

ચાહિ મૂર્તજાઅલી—ઈરાનમાં શિરાજ ખાસે 'ગદવારે'ની ટેકડી આગળના કોતરેલા શુક્રા માંની જીઆરતગાહ. આ ગારમાં ઉતરવાને સીડીઓ પથ્થરની કોતરેલી છે. માહે ૩ ઝોરડા છે અને તેને ઇસલગીઓ પોતાના પેઢેલા મુમામ હજરત અલીની કદમગાહ જણી પુજે છે. આ જીઆરતગાહ તરફ મુસલમાનો ઉપરાંત પરકેમ પણ માન ધરાવે છે.

ચાહોંગ—અકિયાળ તરફ ઉપજ થતું એક જાતનું ઝાડ. આ કદે સાધારણ કદનો ઉગે છે. એના વનો રામરી તરફ પુશકળ છે. એનું લાકડું ઇમારત બાંધવાના કામમાં વપરાય છે. **ચિકાર**—એક પંતળી વાધ. આ વાધનાં તાર ઘોડાના બાલનાં હોય છે.

ચિકાકોલી—એક નામના તાલુકાનું મુખ્ય શહેર, મદ્રાસની ઉત્તર પૂર્વે ૫૬૮ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૬,૩૫૫ ની છે, તેમાં ૧૫૦૮૭ હિંદુ અને ૧૧૮૪ મોહમેદનો છે. લોકવસ્તીનો ૨૦ ટકા ભાગ વેપારી, ૮ ટકા ભાગ વજુકર અને બાકીનો બાહુત તથા મજુર વર્ગ છે. ૧૮૧૫ માં અત્રે આ જિલ્લામાં લશ્કરની મુખ્ય હાવેણી હતી; અને ૧૮૬૫ મુધી અત્રે સેશન જુડીશરનું મથક હતું. અત્રે સરકારી કચેરી, જૈલ, ઇસ્પીતાલ, વગેરે સરકારી બહેર ઇમારતો છે. ૧૭૯૧ માં ચિકાકોલીની વસ્તીનો મોટો ભાગ દુકાળના જુખમરોથી નાશ પામ્યો હતો. ૧૮૬૬ માં કરી તેવાજ દુકાળથી ગામ જુડીશર થયું હતું અને ૧૮૭૬માં મોટી રેલ આવી હતી.

ચિકુ—આ અતી શોભાપમાન વૃક્ષ સાધારણ કદનું વધે છે. એ ઘણામર બગીચામાં તેની

મુંદર નદીને લીધે રાપવામાં આવેછે. એનાં ફળો નાહનાં લીધુ જેવડાં હોઈ ઉપર પિળા રંગની ખરબચડી છાત્ર હોયછે. છાત્રની અંદર નાહતું બદામરોડું કાળું છીજ અને ગર હોયછે. આ માવો અતિ સ્વાદિષ્ટ હોયછે. ચિકુથી થડે રૂપીકારક મેવો કદાચળ ખીજાં કાષ્ટ હશે. ચિકુનાં ઝાડપર ફળોનો બહાર વર્ષમાં બે વખત આવેછે. એક આગસ્ટ અને બીજો માર્ચ મહિનામાં. પેહેલા બહારનાં ફળો હલકી જાતનાં ત્યારે બીજી વખતનાં ઉર્ચી પ્રકારનાં હોયછે. એક જાતનાં ચીકુ તદ્દન ગોળાકાર હોયછે, અને બીજા ઝાડપર ઇંડકાટી ફળો આવેછે. નવાં ઝાડ ખીજ અથવા કલમથી ઉગાડી શકાયછે. ખીજથી ઉગેલા ઝાડપર ફળો આવતાં વિલંબ લાગેછે, પણ કલમથી ઉગાડેલા ઝાડપર ફળો જલદી આવેછે. એના ઝાડ સમુદ્ર કાંઠેની લાલ જમીનમાં સારાં ઉગેછે. ગોવામાં એના અસખ્ય ઝાડ હોવાથી ત્યાંથી તે દેશે દેશ વેચાવા જાય છે.

ચિકોરી—આ બારેમાસ ઉગતું ઝાડ, દુધ જેવા રસવાળું યૂરપ તથા પશ્ચિમ એશિયાનું વતની છે. સાધારણ ચિકોરી યૂરપમાં જાણીતું છે. એનો મુખ્ય ભાગ ખેતરની વાડપર ઉગેછે—એના જૂરા પિળા રંગના યા મેલા રંગના ઝાડ હોયછે, એના ઝાડ ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા. ફુલ ફે મહોટા બહુ અને સફેદ રંગના હોયછે. ચિકોરીની ખેતી ઇંગ્લેન્ડ તથા યૂરપનાં સરકારીમાં ફલિફાનિયામાં પણ ચાલુ છે. એના મળીયાં અને છોડ દોરોને માટે પુષ્ટીકારક ખેરાક ગણાયછે.

ચિંગવાંગ—આ ચીનનો પેહેલો શેહેનશાહી એલકાળ ધરાવનાર રાજયકર્તા ૪૦ સં ૫૦૦ પૂર્વે રજામાં માદીએ બેઠો. એ બહાદુર તથા સખત હૃદયનો રાજયકર્તા હતો. એનો 'લીતશ' નામે વજીર પણ એના જનીન ખાશિયત ધરાવતો હતો. એણે પોતાનો ખજાનો જોર જીલમથી બરપૂર કર્યો હતો, તેજા એણે અનેક સરચાતોને એક જ તોળે લાવી પોતે રાજાનો એલકાળ હલકો ગણી શેહેનશાહી

એલકાળ 'ચાચી હવાંગતી' નામે ધારણ કરી. એણે પોતાનો મત સ્થાપવા ચક્રી કાનકુશિઅસના મતના થયો બાળી નાખી વિદ્વાનોને ઘણા પગલ્યા હતા. એણે દક્ષિણ ભાગપર ચક્રાક્રમ કરી ઘણી કત્તેઓ મેળવી હતી. એણે તાતારોને હુમલા કરી અટકાવવા ચક્રી ચીનની ગંગાવર દેવાલું જાણુ કામ પુર કરાવ્યું હતું. એણે ચીનની પાદશાહી દરબાર ઘણીજ રાનકદાર બનાવી જીલ્લા હુકમત ચવાવી એશઅસરતમાં પ્રયોજી હતો, પણ છેરમે તેથી રજા થઇ મરણ પામ્યો હતો.

ચિતા-મિના—આ એક મિના નામની રજપૂત સામ્રા. એઓ રજપૂતાના અને મારવાડમાં વસેછે. એઓ દિલ્લીપતી પેહેલા ચોલાણુ રાજાનાં વંશજ કહેવાયછે. ઉનિસ અને અનુપ લાખાનાં કુંવર અને ચોલાન રાજાના બાજિજ હતા. ઉનિસે મિના સરદારની કુંવરીને વરવાથી ચિતાનો વંશ સ્થાપન થયો હતો. ઉનિસના પુત્ર ચિતાએ અબમેરની ઉત્તર સરહદપર સત્તા સ્થાપી. જેઓ ૧૫મી સદીમાં મુસલમાન થયા.

ચિતારકોટ અથવા ચિત્રકુટ—અંજા જીલ્લામાંનો આ એક પર્વત અને યાત્રા સ્થાન. અલાહબાદથી ૭૧ મૈલ ઉપર અને બંદાથી ૪૨ મૈલ ઉપર છે. આ ટેકરી તળે 'પયોણ્ણી' નદી પહેલી ૩ મૈલ ફરી વળેછે. ત્રેતા યુગમાં શ્રી રામચંદ્રજી વનવાસ દરમ્યાન અત્રે પધાર્યાહતા. નદી કાંઠે રામ ચંદ્રજીના ૩૩ દેવાલયો ફરી વળેલાંછે. આ દેવાલો. મારેના ખર્ચથી ૩૯ રામોની ઉપજાવી શીશ સરકાર તથા દેશી રાજા તરફથી આપાયછે. અત્રે રામનરમી તથા દિવાળી ઉપર મહેડી જત્રા બરાયછે. જ્યાં ૩૦૦૦૦૦થી ૪૫૦૦૦ જાત્રીઓ ભેગા થાયછે. નદી કાંઠે ૩૦ નાહનાં ઘાટોછે, વળી અત્રેજ રામાયણના કર્તા વાલ્મીકિનું આશ્રમ સ્થાન હતું. આ પર્વત ઉપર વાંદરાનાં ટોચેટોળાં વસેછે.

ચતુર—મદ્રાસ ઇલાકામાં ઉત્તર-આર્કટ
જિલ્લાનો એ તાલુકો. ક્ષેત્રફળ ૬૭૨ ચારસ
મૈલ. ૧૮૮૧માં વસ્તી ૧,૭૧૯૦૭ની તેમાં
૬૧૭૭૬ પુરુષો અને ૮૫૧૨૮ સ્ત્રીઓ હતી.
આ જિલ્લામાં જોગેન્ગ એનાઇટ પથ્થરનાં
ખડકો ઉષાધ ગણાયેલાં છે. આ જિલ્લામાં ૪
ઝરાઓથી પાણી ફરી વળેલું છે, રેલનો ભાગ
સારો ફળદ્રુપ છે અને જમીન લાલ મટીડીનાં
બેળાવાળી છે. આ તરફનાં ખેડુતો તેલંડુ
ફાતનાં છે, મુખ્ય પાક ચોખા. ધઉ અને
ગેરડીનો થાય છે. ૧૮૮૨-૮૩માં જમીનનું
મેહેસુલ ૧૯૩૭૭ પૌંડનું ઉપજનું હતું.

ચિતુર—ઉપલા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર. લોક
વસ્તી ૫૨૦૯ની તેમાં ૪૭૨૦ હિંદુ, ૧૦૨૬
મોહમેદનો અને ૬૩ ખ્રીસ્તીઓ છે. વેલોરનાં
રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૮ મૈલ ઉત્તરે ચિતરગામ
છે, અને મદ્રાસથી ૧૦૦ મૈલ ઉપર છે. અન્ને
કલેક્ટર તથા વડા જજની કોર્ટ છે. ૧૮૭૪
સુધી આ ગામમાં લશ્કરની ડાવણી હતી.

ચિતુર—મદ્રાસ ઇલાકામાં કોચીનના રાજ્યમાંનું
ગામ. વસ્તી ૧૮૭૫માં ૧૧૧૦૩ ની હતી.
પ્રાળો મુખ્ય ભાગ નાયર, વાલાચાસા અને
વણકરોનો છે. તાલુકાનું આ મુખ્ય ગામ
હોવાથી અન્ને રાજ્યનો રાજ મેહેલ છે, તથા
સરકારી કચેરીની ઇમારતો છે.

ચિતોરગઢ તથા કિલ્લો.—ઉદેપૂરનાં દેશી
રાજ્યમાંનું ગામ. ૧૮૮૧ માં લોકવસ્તી
૬૯૩૧ ની હતી, તેમાં ૫૭૩૬ હિંદુ તથા
૧૩૯૫ મોહમેદનો હતા. આગામ નીમચ અને
નસીરાગાઢના માર્ગમાં છે. નીમચથી ૩૦
મૈલદૂર અને નસીરાગાઢથી ૧૧૪ મૈલદૂર છે.
આ ગામ પર્વતના પશ્ચિમ દોળાવ ઉપર
આવેલ ચિતોરગઢની માસે છે. શહેર આસ-
પાસની દેવાલ કિલ્લાની જગતર દેવાલ સાથે
જોડાયેલી હોવાથી ગામ બચાવદાર હાલતમાં
છે. કિલ્લા પાસે વહેતી નદી ૬૮૦ ચાર્ડ
પોહાણી હોઇ તેનીપર ૯ મેહેરાણવાસો એક
પલ છે.

ચિતોર પર્વતની દાર 'ઉદેપૂર' શહેરની
નેરુત્તેથી અરવલીમાંથી નિકળે છે, અને તે
દારની સમાંતરમાં ચંબલા નદીથી પશ્ચિમ
કિનારા ઉપરથી વધી આખા શહેરની દક્ષિણે
બાણગંજી નદી સુધી વધે છે. આ દાર
મેવાડ, જયપૂર અને ધવલપૂરની પૂર્વ તર-
ફની સિમા બાંધે છે. અરવલી અને ચીતુર
આ બેઉ દારની વચ્ચે નાહના નાહના
પર્વતોની અનેક દારો છે, જે જયપૂર પ્રાંતમાંથી
આરપાર નિકળે છે.

ચિતોરનો ગઢ આજમેરની દક્ષિણે ૧૧૫
મૈલદૂર વિષાદ્રિપર્વતનાં એક ભાગ ઉપર
તળેટીથી ૫૦૦ શીટ ઉંચો છે.

ચિતોરગઢનું ક્ષેત્રફળ ૬૯૩ એકર છે.
તેની લંબાઇ ૫૭૩૭ ચાર્ડ અને પોહો-
ણાઇ ૮૩૬ ચાર્ડની છે. એકંદર માર્ગની
લંબાઇ '૧૨૧૧૩' ચાર્ડની છે. ચિતોરગામ
સમુદ્ર સપાટીથી ૧૩૦૦ શીટ ઉપર છે.
કિલ્લાનો ઉત્તર ભાગ ૧૭૬૧ શીટ અને
દક્ષિણ ભાગ ૧૮૧૯ શીટ ઉપર છે.
કિલ્લાની એકંદર લંબાઇ સમુદ્ર સપાટીથી
૧૯૯૫ શીટની અને તળેટીથી ૪૫૦ શીટની
છે. ઉત્તર તરફનો દરવાજો 'લાકોલા' નામે
છે. ત્રીજો દરવાજો 'સુરજપોળ' ૭૫૦
ચાર્ડની લંબાઇપર છે. ત્યાં પાણીની તળી
ઢાળવા ૮૪ કુવા તળાવો બાંધેલાં છે. ઉત્તર
તરફના કિલ્લા અંદરનો ભાગ ફળદ્રુપ હોઇ
ત્યાં 'લુવાર'નો પાક થાય છે. પણ દક્ષિણ
ભાગ તદન ખેતીપાટી વિનાનો છે. તેમજ
જોગેન્ગ પાસઆસનાં મેદાનો પણ બના-
વેલાં છે.

આ કિલ્લો તથા ગામ આ તરફના
મુખ્ય રાજધાની શહેર તથા બચાવનું મથક
તરીકે ઇ. સ. ૭૨૮ થી જાણીતું છે. આ
કિલ્લા ઉપર એક મુરાણો લેખવાસો રચબ
૭૫૬ શીટ ઉંચો ને ૩૦ શીટ ઘેરાવાવાસો છે—
જે ઉપર ઇ. સ. ૮૬૬ નો જન લેખ મળે છે.
તે સિવાય આ કિલ્લામાં ઇ. સ. ૭૫૫
પછીનાં અનેક લેખો મળી આવે છે.

આ કિલ્લાનાં એકંદરે દરવાજા છે. અને તે બે નાં આકારનેવા વર્ણમાં બાંધેલા છે, જે જુદે જુદે નામે બાંધીયાં છે. તેમાં રામપોળ દરવાજો બીજાની બે પાસે શીટ હાથાઈ પર છે. છેલ્લા દરવાજા પછી આ કિલ્લો અતી મજબુત બાંધેલો છે. આ કિલ્લો જેવા જવા માટે હાથમાં રજા કે વી પડે છે. ઉપલા કિલ્લામાં હવેલીઓ, દેરગં વગેરે ધણીક પુરાતન ઇમારતો છે. મેહેલો જુની બાંધણીનાં છે. રાજા કાળજયમવનો પણ ત્યાં મેહેલ છે, જે વચમાંથી પુરી પડેલો છે.

દરવાજામાં દાખલ થતાં મહેલો એક આવે છે. માહે. માહાદેવ તથા માતાઓના મંદીરા, મેહેલો અને તલાવ તથા બગીચા છે. રાણી પદમણીનો મેહેન તલાવની વચમાં છે, જેને હાલ દર-કરાવેલો છે. તલાવની સામેનાં મેદાનમાં દર દેસરાએ એક પાકાનો વધ કરે છે. ચિતોરગઢનો છેલ્લાનો ભાગ કમાનપી છે. આ કિલ્લા ઉપર એક નવગજ પીરની કબર છે જે હમજ લાંબી છે. ત્યાં મુસલમાનોની પણ ૧૦૦ કબરા છે. પીરની કબરને હિંદુ મુન્યમનો પુજે છે.

ચિતોરગઢમાંનો જોમુખીકુંડ આગલા વખતથી પવિત્ર ગણાય છે. તેની પાસે રાણી કુમાનો નવખડી. કીર્તિસ્થંભ છે, તે તેણે ૧૪૪૦ માં યુગરાતના અને ભારવાડના મુસલમાન પાદશાહોને શિક્ષત આપી તેની યાદગારીમાં તે બંધાવેલો હતો. માહે દરેક ખજુ યાને મજબાના પથ્થરો ઉપર રજપૂતો તથા રજપૂતાણીનાં નાહના. મહેલાં પુતળાં કોતરેલાં છે. ૧૦૬ પગથીએથી ઉપર જવાય છે.

લખમગી રાણાના સમયમાં ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ આ કિલ્લા પર હલ્લો કરી તેને બારે તુકમાની પોઢિયાડી હતી. આ લલાઇ. અલાઉદ્દીને પદમણીનું દરજી કરવા ચક્રી કરી ને વેળા રજપૂત ઓઓ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી રજપૂતોએ શરિયા કર્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૧૫૬ માં અકબરે ચિતોરગઢ પર ઘેરો લાવી તેને જીતી લીધો હતો; તે વેળા પણ રજપૂતોએ અમાધાર શું પરાક્રમ બતાવ્યું હતું.

ચિત્રક—એનું ગાઢ ન હતું યાય છે અને તે બીજા કિલ્લા આગળમાં ઉગે છે. એનું પાંદડાં બહાર પડતા દળવાલા હોય છે. એ બે જાનનાં સફેદ તથા લાલ ચિત્રક હોય છે, તે પ્રભાણે તેમના પુલ્લો રંગ હોય છે. આપરિમાં એના મૂળીયાં વપરાય છે. જે ઝાડને કંઈ પુટે છે તેમાં પેર હોય છે. ચિત્રકની લીલી ઊંચ ધસીને યા મૂળ ધસીને ચોપડીયાથી તે બલેસ્ટર ખાદક ઉડે છે; ને ધણી કલાથ તથા ચુરણમા વપરાય છે. ચિત્રક સર્પદંશ, તાવ, મંદગિન, અગરણ વગેરે દવા પર અકસીર છે.

ચિત્ર-કૂંડ—(જુઓ ચિતારકોટ)

ચિત્ર કેતુ—હિંદુ ધર્મ કયા મુખ્ય એ શર-સેન દેશનો તામ હતો. એની ૧૦૦,૦૦૦૦૦, ઓઓ હતી, તે જનાં તેને ત્યાં પુત્ર સતાન નહિ હોવાથી તે માહાદેખી હતો. આથી અગ્નિ, ઋષિએ એને એક દળ આપ્યું તે એની પદમણીને ખવાડતાં તેણે એક પુત્ર પ્રસન્નો, પણ બીજી ઓઓએ તે બાળકની અદેખાઈ કરી તેને વિષ આપી મારી નાખતાં રામ બારે શોક પામ્યો. આર્થ અગ્નિ અને નારદ ઋષિએ આવી તેને મોષ આપવાથી એણે રાજ્યપાટ ત્યાં કરી ચમત્તા તીરે અનુષ્ઠાન કરવા મ્લોઓ આથી તે બીજો જન્મે વિવાહ કર્યો અને ત્રિધાધર યોની પામતાં બારે માં પામ્યો. પણ એક સમે મહાદેવ પાર્વતીને સાથે જોઈ હાસ્ય કીધાથી પાર્વતીએ એને આર્થ આપ્યો કે તું હવે પછી અસરયોનીમાં જશે. અમથી તે બીજો જન્મે દત્તાત્રય રાક્ષસ થયો હતો.

ચિત્ર ચુર—ચિત્ર લખનાર અને ચુર હુણ. યમદેવનો દહેલો. એ મરણ પામેલા

માનસેને પાપ પુન્યનો હિંસાળ રાખેછે. જ્યારે યમદેવ આત્માનો ધ-સાફ કરેછે ત્યારે ચિત્રગુપ્ત તેના પાપ પુન્યનો હિંસાળ કરેછે. હાલમાં બંગાલ તરફ વસ્તી ચિત્રગુપ્ત પ્રજા આ યમ વારી ચિત્રગુપ્તને પોતાનો વડો લેખી પોતાને તેના વંશજ તરીકે ઓળખેછે.

ચિત્ર રેખન કળા—ઇતિહાસ.—હિંદુસ્તાનમાંની પુરાતન પ્રજા ચિત્ર રેખન વિદ્યા જાણતી હતી, એટલું જ નહિ પણ તે વખતે દુન્યાના બીજા રાષ્ટ્રોમાં વધારે જિત્તમ ચિતારો દોરનાર દેશ ગણાતો હતો. “યજ્ઞ અને નાગ ચિતારાતું કામ કરતા હતા અને ઉખાની સખી ચિત્ર રેખાએ ત્રિલોકમાંના જાણીતા ખુબસૂરત પુરોનાં ચિત્ર દોરી બતાવ્યાં હતાં,” આવી આવી વાતો હિંદુ પુરાણોમાંથી મળેછે.

૨૦૦૦ વર્ષ આગમજ દિંદુર ચિત્ર રેખન અતી ઉત્તમ પ્રતિનું હતું. એમ આજે સિંધુ કંઠી શકારો. આવા નમુનાના દાખલા નિમ્નમના રાજ્યમાંના અદ્વૈતનકાના શુદ્ધમાંના ચિત્ર વિચિત્ર રંગેલા ચિત્રો એક નવાઇ ગણાય. સ્વદેશી અને પશ્ચિમ તરફના વિદ્વાનો ના મત મુજબ અદ્વૈતનકાના શુદ્ધાતું રંગીન કામ ધ૦ સ૦ પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ ઉપરતું હશે અને તે ધ. સ. ૮૦૦ વેર ચાલુ રહેલું હોય એવું છે. આ શુદ્ધમાં જે ચિત્રો છે તે હુદ્દનાં છે, અને આ ધર્મો પ્રસાર હિંદમાં ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયો હતો, આથી ઉપલી તર્કને જાણપ્રતી મળેછે (જુઓ અદ્વૈતનકા). ઇટલી દેશમાં ૪મી, સદીનાં, ચિતારાઓએ પોતાના દેશમાં જે ચિત્રો દોર્યા છે તેમની ચતુર્થા અને અદ્વૈતનકાના શુદ્ધમાંના ચિત્રો કારી તેને રંગ આપવાની ચાતુરી એ બેઠે એક સરખી મળેછે. એટલે ચિત્ર રેખન જે શાસ્ત્ર છે તેની તરફ દુલ્લસ, પુરાણ ચિત્રોને એકજ જગે એકઠા કરવાની રીત, અંતઃનિષ્ઠા યથાર્થનિષ્ઠાને આશ્રય (અરિયલ પરસ્પરિહરે) અને કોઈ

પણ બાબતનું મુંદર ચિત્ર કાઢવા તરફ જે દરકાર નહિ રહેતાં ખરેખર ચિત્ર દોરવા તરફ વધારે લક્ષ આપવામાં બેઠે દેશો એક સરખા ઉત્તરો હતા.

પરોટના જણાવવા મુજબ આ દૂતર ધણે અસર્લી વખતથી ઇજીપ્ત દેશમાં માલમ હતો, જ્યાંથી ધ૦ સ૦ પૂર્વે ૨૮૧૨ ને સુમારે રોમ શહેરમાં દાખલ થયો; પણ આગરતસ પાદશાહના મરણ પછી ઇટલીક સદી સુધી આ દૂતર પડતી હાલતમાં આવી પડ્યો હતો; જેનવાસ ઉપર ચિતારવાનો દૂતર ધ૦ સ૦ ૬૬ માં રોમ શહેરમાં જાણીતો હતો.

‘ઓઇલ પેન્ટિંગ’ એટલે કે રંગ અને તેલની મેલવણીથી ચિતારવાનો દૂતર ધ૦ સ૦ ૧૪૧૫માં રોમી કાઢ્યો હતો.

‘પર્સપેક્ટિવ’ માને આબેદુબ ચિતારવાનો દૂતર ૧૬ મી સદીમાં ઇંગલંડમાં દાખલ થયો હતો. સૈથી નામીયા ચિતારાઓ ‘ટિસ્પીઅન, માઇકલ, એનજલો, રાફાએલ, વેનકાઇક, સરલેસ્પુયા, રેન્ડસ, હોગાર્થ, વગેરે ચર્ચ ગયા છે.

હિંદુસ્તાનમાં ચિત્રકળા યા ચિત્રરેખન વિદ્યા હાલ એકે પડી લાગવાની સ્થિતિમાં છે; પણ આ કળા ગયા જમાનાઓ આગમજની નાથ પામી હતી, પણ મુસલમાન વિજેતાઓએ પોતાના શોખ માટે (એકે ધર્મમાં ચિત્ર દોરવાની મનાઇ છતાં) પોતાના અમલમાં ચિતારાઓને ખાસ ઉત્તેજન આપી ઉત્તમ ચિતારા ચિતારાઓં હતા. શહેનશાહ અકબરે તો આ પ્રાણતમાં હિંદુસ્તાનપર ધણજા ઉપકાર કર્યો છે. અકબરની દરબારમાં ૧૬ ચિતારાઓ રાખવામાં આવ્યા હતા, તેઓએ માહામારતડું ફાર્સી ભાષામાં કરેલા ભાષાંતરમાંના ચિતારો દોર્યા હતા. આ ભાષાંતરને ‘રજમનોમા’ કહેછે. આ રજમનોમા અથવા તો તેની મુખબદ્ધ મકલ હાલમાં પણ વિજ્ઞાનપુરની દરબારમાં ઢાંચમળે. તેમાં ‘૧૬૯’ પાનાં તો ચિત્રોથી ભરેલાં છે. આ રજમની કિંમત ૧

૮૦૦૦૦ ની છે, એમ જણાવવામાં આવે છે. આ ચિત્રો એટલાનો ઉત્તમ ચિતારેલાં છે કે આગળ દિ'દમાં દેવા ચિતારો દોરવામાં આવતા હતા તેનો ખરો ખ્યાલ આવી શકશે.

મુસલમાન ચિતારોએ દોરેલા પૃતિહાસ પ્રસિદ્ધ પુરપોતી તંત્રીશો હાલમાં ક્યે ક્યે મળી આવે છે. મુંબઈની ચિત્રશાળામાં એવા ૧૦ ચિત્રો છે, જેમાં ફરખશિયર, બીજો શાહ આલમ પાંદશાહ અને મોહમ્મદખાન, જહાંગીર એમની તસવીરો છે.

આગળ દિ'દમાં કાગળ અથવા તાડપત્ર ઉપર ઉત્તમ પ્રકારનાં ચિતારો પાડવામાં આવતા હતા. આવા ચિત્રોમાં હાલમાં કાપમ રહેલાં નીચલાં ચિત્રો છે.

૧—જયપૂરની દરબારમાં રજમનાંમા માહેલા ચિતારો.

૨—અલ્લવરના માહારાજા વેણીસિંગને શેખસાદીના શહેરતાનને તહેવાર રંગીન વેણીસાદીની સજ્જાગરી લખાવવા પાછળ ૩ ૫૦,૦૦૦નો ખર્ચ ખેડો હતો.

૩—શેહેનશાહ એટલેનાં વિંડસર મહેલમાં 'શાહજહાનનામા' નામે એક અંથ છે. તે ૩ ૧૨,૦૦૦ ની કિંમત આપી અયોધ્યામાંથી ખરીદવામાં આવ્યો હતો.

૪—પેરિસમાં મેરથો ફરમીન દિશાટના પુસ્તકખાનામાં એવા અનેક અંથો છે. તેણે ૧૮૭૮ના પ્રદર્શનમાં એ ભાતની કેટલાક અંથો જાહેરમાં મેળવ્યાં હતા.

શેહેનશાહ આકબરની દરબારનો પુસ્તકખાનામાં આવા ચિત્રરેખાથી સુસંગતેવાં ૨૪,૦૦૦ અંથો હતા. ૧૮૮૮ નાં કલકત્તાના મ્યુઝીયમ માટે બાલુ ત્રિવોકનાથ મુકરજીએ એક પાલી બાપાનો અંથ ૧૨૦ રૂપે ખરીદ કર્યો હતો.

લખનઉ, રામપુર, આગ્રા, ગ્વાલેર વગેરે શહેરોમાં હાલમાં અનેક મુસલમાન સરદારો પોસે આગલા વખતના ચિત્ર પુસ્તક ગુલાનની પ્રતો છે, જે ૩ ૧૦૦ ની કિંમતે વેચાતી મળે છે.

કલકત્તામાં ૧૮૮૩ માં બરાખલા પ્રદર્શનમાં નીચલા અંથો હતાં. ધરાવનારી મીર હમદાદે ૨૭૭ વર્ષ ઉપર લખેલો એક અંથ.

(૨) ૧૬૮૧ માં ઔરંગઝેબ પાદશાહે એબાદીફરેવા ફાર્સિ ચિત્રપુસ્તક અક્ષરનાં ઉત્તમ નમુના, તેમાં 'મુરકા' નામનું ઉત્તમ પુસ્તક હતું.

(૩) શહાજહાનના સમયમાં લખાવવા અક્ષરોવાલો અંથ 'મુલતાનઅલીમુલ્સદીનો' હાથના 'કેતાવધ્યુ ધમાન' નામનો કીર્તિનાથ અંથ હતો.

(૪) મુસ્લિમખાદના નવાબે ઉત્તમ અક્ષરોમાં નમુના બતલાવવા બનાવેલો 'મુરકા' નામનો બીજો અંથ છે.

(૫) ટોકની દરબારમાંથી મોકલેલો અંથ અબ્દુલ રહિમાન જમીનો રચેલો અંથ ૬૦ સન ૮૫૫ (સુમારે ૩૫૦ વર્ષપર મહમદ તાહિરખાન બહાદુરના હુકમથી મહમદ એદ એલે નક્કલ કરી. 'ફતુહત હરામિન' નામ આપેલો અંથ એક સખસે ૩ ૫૦૦૦ ની મોટી કિંમતે ખરીદી તે ૩ ૧૧૦૦ માં વેચેલો હતો. પણ ટોકની સરકાર તે ૩ ૧૭૦૦૦ માં ખરીદ કર્યો હતો.

હાથી ઘાંતની ઓપોપર રંગદાર ચિત્ર પાડવાનું કામ દિલ્લીમાં મુખ્ય કરીને બને છે.

આ ચિત્રો રજમનામાં જે ઉંચી કારીગરીથી ચિત્રો દોરેલાં છે તેવી હુન્નરમંદીથી તે બનાવવામાં આવે છે. આગલા તથા હાલનાં પાદશાહ, પ્રસિદ્ધ સરદાર, જુઆમસજીદ વગેરે ધમારતનાં ચિતારો ઉત્તમ કારીગરીથી ચિતારવામાં આવે છે. હાલમાં આ ચિત્રો 'દોટામ્મ ઉપરથી દોરી તેહેવાર રંગથી તેને દેખાવવા બનીવે છે. શાહ શાહ ચિત્રરેખા, ઉત્તમરંગ અને નેમઝિક દેખાવ આ વાંત લક્ષમાં નહિ રાખનાં તેઓ હજી ઝીણી કલમથી ચિતાર પાડવા ઉપરજ લક્ષ આપે છે. તેમની કલમ માત્ર એકજ બાલની બનાવેલી હોય છે. હાલવડે ભિંત ઉપર ચિત્ર દોરવામાં પુના, તિજપૂર, દિલ્લી, અજમીર, અને બીજાં દિ'દના

મોટાં શેહેરમાં ચાલ ચાલુ છે. તેમાં વેલચુદી શિવાયનું બીજું ચિતારકામ હલકી કારીગરીનું પરિણામ જણાય છે. તેમાં માંત્ર, વાધ, હાથી, લશ્કર, સીપાઈ, દેવતા વગેરેનાં ચિતાર જગે તેમ દોરેલાં હોય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સિધીરેખા આદૃતિની તહેવાર મુસલમાની કાદેલાં ચિત્રો દેખાવમાં ધણાંજ સુંદર હોય છે. મુબબ, મદ્રાસ અને જંગલ એ ત્રણે પ્રાંતનાં મંદીરોમાં ચિત્રો દોરવાનો ચાલ છે. આગળ આ ચિત્રો હિંદી હલકી રંગથી ચિતારતા હતા પણ હાલમાં જર્મનીથી આવવા માંડેલા ઉત્તમ રંગથી ચિતારવામાં આવે છે.

આંધ્રલ પેંદીંગના ચિત્રો દોરવામાં હિંદના કારીગરો તકત પહોંતે છે, અને આ દુનિયામાં હિંદી ઇંગ્લેન્ડે હિંદમાં કામલ કર્યા પછી દિનપર દિન તેમાં હિંદી કારીગરો ધણાં આગળ વધતા જાય છે.

સાદાં લાખનાં ચિત્રો હિંદમાં ગ્રામીન કાળથી જણીતાં છે. કાગળપર, કાપડપર, કાચપર અથવા લાકડાંપર રંગરંગના ચિત્રો દોરવાં અને તેપર લાખનો રસ લગાડી તેને ગર્ભાં આપી તેપર ચિત્રો દોરે છે.

સાંગલી, જમનાથ, મદ્રાસ વગેરે ઠેકાણે એવાં ચિત્રો બનાવે છે; સાવંત વાડીનાં લાખનાં કરંડીઆ, રાવળનાં મુખડાં તથા ભાંધમાં બનતું લાકડાંપર લાખની અલેહ આપેલી ચીજો ઉત્તમ ચિત્ર યુક્ત હોય છે.

જગલાથમાં એવી ચાલ છે કે એક કાપડનો કટકો લઈ તેને છાણ મોટાંથી લિપી, પછી તેનીપર પુરાણ પ્રતિષ્ઠ ચિત્રો દોરી તેનીપર લાંબો રસ ચોપડે છે. આવી જાતનાં ચિતારો લઈ બીખનાંવાડારા હિંદમાં ધણાં બટકે છે.

કચ્છ જૂન પ્રાંતમાં ત્યાંના રાવની સ્વામીનો ચિતાર એક લાંબા કાગળ ઉપર હેતમ કારીગરીથી ચિતારેલો પેચાય છે; પણ તેની પર લાખનું રંગાન ચઢાવેલું હોતું નથી.

કાગળપર દોરેલાં ઇતિહાસ પ્રસિધ્ધ પુરોનાં ચેહેરા-પુના, યજ્ઞ, દિગ્ધી, વડોદરા

અને સાહારાજીપુરમાં મળે છે. રંગમંત્રામાંનાં કટલાક ચિત્રો હાલમાં આપી પ્રગટ કર્યા છે, અને તેની પ્રતિ જયપુરના સર્વ સંચાલકમાં મળે છે.

પુરાણ પ્રસિદ્ધ દેવતા અને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ પુરોનાં ચિત્રો દોરનારાં હાલમાં જયપુરમાં ધણાંએક જણીતાં છે. આવાં ચિતારો રૂ ૧ થી રૂ ૧૦૦ સુધી મળે છે. પત્તનમાં જુલધર પ્રાંત, જંગ અને નવાશેહેર નામે ગામમાં તેમજ કાંમો, કપરચળા, ખટમાંડુ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં હમ્પા, સાગરા, અનંતપુરમાં પણ ને બને છે. મુબબ પુના વગેરે ઠેકાણે કાચ ઉપર પણ ચિતારો દોરવાનાં કારખાનાં છે.

બરમામાં રંગૂન, મોલમીન, બેસીન વગેરે શેહેરમાં આ દુનિયા પીલેલે છે.

અલ્લક ઉપર ધણું કરી ચિત્ર દોરવાનો દુનિયા વિચનાપદ્ધતિમાં ચાલુ છે. તેઓ આ ચિત્રો જૂદા જૂદા ધંધાદારીઓના પાડે છે. આવી જાતના ૧૨ ચિત્રોની કિંમત રૂ ૪ પડે છે. કાશીમાં આવાં ચિત્રો ૬ થી ૭ રૂપે કરીને બારે મળે છે.

ચિત્રાલ—કાશ્મિર તરફની કાશગર ધાટમાં એક નામનાં રાજ્યનું રાજધાની શેહેર મરતુજની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૪૮ મીલપર કાશગર નદીને કાંઠે છે. આ દેશમાં યુરપમાં મળતી તહેવાર ફળ ફળાદી તથા ધાન્યનો સારો પાક થાય છે. દંતકથા મુજબ અફઘાન સિઆમના સમયમાં અત્રે દારૂ બનાવવાનાં કારખાનાંઓ હતા. આ તરફની પ્રજા ખડંગ, દેખાવડી અને ચંચળ છે. તેમની સ્ત્રીઓ પણ મુજસસ્ત હોય છે. ચિત્રાલનો ખાન આગળ મુલામી ધંધો છોડેલો ચલાવતો હતો. દક્ષિણ તરફ પેશાવર, પંજોરા, સ્વાત અને જલાલાબાદ તથા ઉત્તરે અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન, કાબુલ અને પારકંદ સાથે ચિત્રાલનો વેપાર ચાલે છે.

ઇતિહાસ મુજબ બાબરના વખતમાં આ મુલક કાબુલને નામે જોળખાતો હતો. આ મુલક ઉપર ચીનાઇ રાજ્ય અમલ

ચાલતો હતો. કેટલીક સદીઓપર ચીનાઓએ આ દેશ પોતાને તાબે લઈ લ્યાની પ્રજાપર ભારે જુલમ ચાલ્યો હતો. ૧૭મી સદીની શરૂઆતનાં કાશ્મિરમાં એક મોહમ્મદને ચિત્રાલ જતી લીધું હતું. તેના પછી 'ચિત્રાલની ગાદીપર આવેલા તેના બેટા 'બાગાઅયૂબ' 'મેહેતરનો' એલકામ ધારણ કર્યો હતો, ત્યારથી ચિત્રાલનાં રાજ્યકર્તાઓ એજ એલકામથી ઝાળખાયે છે. જે કાશ્મિરી મોહમ્મદને ચિત્રાલના રાજ વંશનો પાયો નાખ્યો તે ધગની અથવા ખોરાસાની ઝોવાદનો હતો. આ વંશમાં 'મહમ્મદ બેગ' નામે મેહેતર શરૂનીર થઈ ગયો, તેની પાછળ તેના બે જોડીયા બેટાઓ 'ખુશઅબ્ત અને ખુશઅહમદ' ગાદી નહીન થયા. તેઓએ ચિત્રાલના બે ભાગ પાડીને વેહેંચી લીધું.

'ખુશઅબ્ત' 'મરતજ' તથા 'ચાગીનમાં' રાજ્ય કરવા લાગ્યા, અને ખુશઅહમદને બાગે ચિત્રાલ આપ્યું. તેનામાં આ 'ખટપટયા સુલકના રજકર્તાનેબરનાં લેટાયક શરૂ નહિ હોવાથી પ્રજાએ તેને બદલે તેના બેટા 'કાતુરી' ને ચિત્રાલનો મેહેતર નમ્યો. બાગ છુટા પડ્યા પછી, ખુશઅબ્ત યાને તેના વારસાએ એકવાર ચિત્રાલ સાથે કેટલીક વખત ગીલગીત સાથે અને એક બે વખત ચીન સાથે છેડતી શોધી લડાઈ ચલાવી.

આ સમયથી ચિત્રાલીઓમાં તેમનાં રાજ્યકર્તાઓનાં નામ ઉપરથી 'કાતુરી' અને ખુશઅબ્તી એવા બે ટોળા ઉભા થયા. આ ટોળાવાલા અસલ એકજ ઝોલાદનાં હતાં, છતાં માહોમાહે લડવા અંડયાથી અને તેના કુસંપથી તેઓ નખલા પડી જંગમાં કાશ્મિરના મોઢા રાજાએ મેહેલાઈથી આ બન્ને રાજાને જતી લઈ તેઓ પામે પોતાનું વડપંથુ કબ્જાવ્યું.

અદારમી સદીની અધરૂયથી ચિત્રાલ કાશ્મિરને તાબે ગણવામાં આવ્યું. તે વખતે ચાસીનનો પ્રાંત ચિત્રાલની સામથી છુટો પડ્યો હતો, પણ કાશ્મિર દરબાગની સત્તા તબે

તે ગણતો હતો. ૧૮૭૦ માં ચાસીનના હાકમ 'મીરવલી' એ ઇંગ્લેન્ડ અમલદાર હેવકિડનું પ્રપચથી ખુબ દરવાથી તેને કાશ્મિર દરબારે દેશનિકાલ કાઢ્યો. તેના પછી 'પેહેલવાન બહાદુર' ચાસીનનો હાકમ થયો. ૧૮૮૦ સુધી સારી રીતે વરત્યો, પણ એજ વર્ષમાં તેણે બોલ કરીને ગીલગીત તરફ આવેલા 'વેન્ચાલનો' કબજે લેવાની તજવીજ કરવાથી ચિત્રાલનાં મેહેતર 'અમાન' ઉપ મુકે, તેની સામે મ્હોટી ફાજ મોકલી તેને હરાવ્યો; અને ૧૮૮૨ માં ચાસીન ચિત્રાલના કબજા તબે આવ્યું. પેહેલવાન ખુશઅબ્તી ટોળાનો છેલ્લો ગણપ કરતા હતો, જેની પડતી સાથ ટોળાની પડતી થઈ.

અમાન ઉપ મુકેને તેના બેટા અફઝુલે એર દઈ મારી નાખ્યા પછી અફઝુલે તેનાજ એક ખેશી શેર અફઝુલને તેને શરૂ કર્યો. શેર અફઝુલને તે પછી નિજમ ઉવમુલકે પદભ્રષ્ટ કરી કાણુવ નહાડ્યો. નિજમ ઉવમુલકનું ખુબ અખીલ હલમુકે ૧૮૯૫ ના વતનેવારીમાં કર્યાથી ચિત્રાલ સાથે ચિટીશોને અગકામાં ઉતરકું પડ્યું હતું, અને આથી સુજા ઉવમુલક નામે એક રાજવ મને ચિટીશોએ રાજ્યગાદી અપારી ચામીનના મુલકને ચિત્રાલથી છુટા કર્યો ને તેં ચિટીશ મત્તા તબે આપ્યો; જે હજી સુધી કાયમ છે.

ચિત્રો—એના વેવા થાયછે. તે વેલા ઉપર ફજો આવેછે, તેનો પ્રથમ લીધો રંગ હોયછે. પછી તે પાકે એટલે તેનો સુગંધિત રંગ રંગ અયછે. એના ફજો ઘણાં ફૂંડાં હોયછે. શોમા માટે દેવમદીરમાં એ ફજો ટાંગેછે. ચિત્રાના ચુલ્લુ ધંદવણી જેવાછે.

ચિત્રમુક—જુનરાતમાં ચિત્રમુક પ્રસિદ્ધ છે. એનાં ગાંડ કાસુદરા જેવાં હોયછે. એના મિ કાગા હોઈ અપટા હોયછે. એ પોખીકછે. એના ખીજ ફાડતાં ઉપરની કાગા ફાટારી જંગાં અંદરથી ખીજો મગજ નિકળે છે. તેને ગાંજુ નાટી, આખમાં આંજનામાં આવેછે, તેનો

સાથે જંગ નિહું નહિ. તો ખાસ મેળવેછે. આંખ દુખતી હોય તો ચીમ્પાન્ઝાં ચોપડવાથી જલદી આરામ ચાપછે.

ચિંમ્પાન્ઝી—“આ વાંદરા આફ્રિકા ખંડનાં રહેવાથી છે, અને તે પહાડી પ્રદેશમાં વસેછે. તેઓ ફળફળ ભૂમિવાસી જંગલમાં પોતાનો વાસ કરેછે એઓની આમડી સફેદ તથા જરા પિળાસપર હોયછે. આગળથી ચોડા લાંબા બાલ હોયછે, પણ પછાડે પુરાકળ હોયછે. મૂથાના બાલ પાતળા, કપાળ ઉપર ધણુજ ભગ જાને ગાલ ઉપર પુરાકળ યેલિયા હોયછે. વળી બધાં ઉપર ચોડા કંઠણ, પાપણ ઉપર સેહેજ કંઠણ, અને હોઠ ઉપર ચોડા છુટા સફેદ બાલ હોયછે. એહેરાનાં આંખીનાં બાગ ઉપર બાલ હોતાં નથી, પણ સેહેજ ફરચળી-દાર આમડી હોયછે. તેમની પીઠ બાલથી ભરાયલી હોયછે, અને હાથનાં કોપરિયાં આગળનાં બાલ સમુદ્ધી લાંબા હોયછે. આંગળા તથા ચારે દબેળી ઉપર બાલ હોતાં નથી. કપાળ ચપટું અને બધાં આગળ ઉંચી કિનારી હોયછે. કાન પાતળા મોટાં ને વગર બાલના હોષ નાક તદન ચપટું અને નસમોરં ઉપર ઉપમેશાં હોયછે. તેમનાં બન્ને જડમાં બહાર નિકળી આવેલાં હોયછે. મોઢું પોહોળું અને હોઠ પાતળા હોયછે. એહેરો કાળા, ભૂગ રંગનો રહેછે અને તે માનસને બીલકૂલ મજાને આપતો નથી. એના બદલની હેડ-ળનો. બાગ પાંમળી આગળથી પેડુ લગી એકદમ પાતળા રહેછે. અંગુઠો એકદમ કુટ્ટો રહેછે, પંજો હાથનો, મળતા આવેછે, અને તેના અંગુઠો લાંબા ને ભોરાયર હોયછે.

ચિંમ્પાન્ઝી ૪ થી ૫ ફીટ લંબા હોયછે, અને તે ૯ થી ૧૦ મે-વર્ષ જુવાન ગણાયછે. ચિંમ્પાન્ઝી રોજામર્થ ફરવા નિકળેછે અને જંગલમાં ઝુપડી બાંધી તેમાં જગ્યા સાથે વસેછે. એ પોતાના કદ મુજબ અતી મજબૂત છે. આ પ્રાણી ગરમ મુત્રકમાં ધણી સારી હાલતમાં રહી શકેછે, પણ યંડીવાવા દેશ તેને માફ નહિ આવતો હોવાથી તે

ત્યાં જલદી મરણ પામેછે. તેમને ફળવિષા હોય તો તે મનુષ્યની દરેક સુધરેલી નકલ કરેછે. એઓ ગંધારીને જોતાં છુમે પાડી બીભચોને એકા કરેછે અને જો કોઈ ગોળી મારી તેમનામાનાં એકાદને મારી નાખેછે તો તેઓની પાછળ દોળામધ લાગેછે પણ તેમનીપર બંદુક ફેંકી દેતાં તેનીપર તેઓ વેર લેવા છુટી પડતાં તેના કટકા કરી નાખેછે.

ચિમિરા—આ એક વિચીત્ર માછલી મુખ્ય કરી યુરપને કઠિ જેપાન તથા ઉત્તર એક-લાંટિકને કઠિ, તથા કેપ ઓવ ગુડહો-પના સમુદ્રમાં મળે છે. યુનાઇટેડ રોયલ સમુદ્રના વસ્તી આ જાતની માછલીને ‘સમુદ્ર નિલાડી’ કહેછે. એ દેખાને કદશી, ૩ ફીટ લાંબી, ચાંદી જેવા અળકતા રંગની, પણ ઉપર ભૂગ ચાંદી હોયછે. એના ધડાં એક આમડીની કાચળીમાં સીચાપલાં હોયછે. આ માછલી કટલીક રીને શાર્ક માછલીને મળતી આવેછે.

ચિચોન—યુનાઇટેડ રોયલ વેમાથતું મુખ્ય મચક. બારમી પર્વતના પૂર્વ દોળાવ ઉપરછે. આ શેહેર સમુદ્ર સપાટીથી ૬૦૦૦ ફીટ ઉપરછે. એના પાસેનાં પ્રદેશમાં કોલસો તથા લોઢું મળી આવેછે. ૧૮૭૦માં લોકવસ્તી ૧૪૫૦ ની ને ૧૮૮૦ માં ૩૪૫૬ ની તથા ૧૮૯૦ માં ૧૧૬૬૦ ની હતી.

ચિરાહ—(શુઓ કરીપાતું.)

ચિરામકોટ—નિલગીરી જલ્લાનો એક બાગ. ક્ષેત્રફળ ૪૧ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૪૦૮૦ ની છે, તેમાં ૨૩૮૦ પુરો તથા ૧૭૦૦ સ્ત્રીઓ. રહેવાનાં મકાનો ૭૩૧ છે.

ચિરાલા—મદ્રાસ પ્રલાકમાં બપાતલા તાલુ-કાનું મુખ્ય શેહેર. વસ્તી ૯૦૬૧ નીંછે, ૮૬૫૨ હિંદુ તથા ૪૦૯ મોહમેદનો છે. બન્ને કપાસનાં પ્રેસો છે.

ચિરૈહ—અથવા જીપસમ, એક જાતનો આ પથ્થર રંગે અળકો, નરમ અને ઉપયોગી છે. એના પહાડ હિંદમાં કોલકાપુર, કન્ન

તરફ છે. એના પથ્થરને ખોળી એનો ચુનો બનાવી રાકાય છે. મહીમાં બાળવાથી તેનો જે બૂકો બને છે તે રંગે સફેદ, હલકા અને ચલકાટવાળો હોય છે. પારિસ શહેર પાસે એની અનેક ખાણો છે, અને તેના સાગોળ તરીકે પેઢેલાં ઉપયોગ પારિસ શહેરમાં જ થયો, તેથી તેને પલસ્ટર ઓફ પારિસ એટલે પારિસનો સાગોળ એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઈંગ્લેન્ડમાં એને છપસમ કહે છે.

એ ગંધકના તેજા તથા ચુનાથી બને છે. આ એક નરમ સફેદ ખનીજ છે. એ ખોલી જેવા ચળકાટવાળું અને સેહેજ પારદરશક છે. ચિરોડ ધણુંકરી યૂરખમાં, ઈંગલંડ, વૉર્ક શિઅર મોગરસેટશિઅર, ડરબી ગિઅર, નોર્ટીંગહમ શિઅર તથા પેરીસ નજદીકની ખાણોમાં મળે છે. આ ખનીજમાં કુદરતી રીતે પાણીનું એકસ પ્રમાણ હોય છે, પણ ગરમ દીધાથી તે પાણી હડી જાય છે, અને જે પદાર્થ 'બાકી રહે છે તે પલસ્ટર ઓફ પારિસ છે.

આ પથ્થરમાં જે વધારે પારદર્શક અને પાસા-તાર હોય છે તેને સેસેનાઇટ કહે છે, તેથી ઉતરના દરજ્જાને અગ્રાગ્રાસ્ટર કહે છે. (જુઓ આલાગ્રાસ્ટર). પણ આ ચિરોડી પથ્થર ઉપલી બને છે. કરતાં ઉતરતો હોવાથી પકવીને તેનો છપ્પમ બનાવે છે. કાચા પથ્થરનાં છુટા કરતાં ચિરોડ (છપ્પમ) માં વધારે ચિકાસનો ગુણ આવે છે. રસાયણિક રીતે બેતાં છપ્પમ તે ચુનો અને ગંધકનો તેજા મળીને થએલું રસાયણિક મિશ્રણ છે, તેથી તેનું રસાયણિક નામ 'કૅલશિઅમ સલ્ફેટ' છે. પાણીમાં પકાણીને ચોડા વખત રાખવાથી પાણી સોસાંધ જમને છપસમનો કંકલુ જોવા બને છે. પાણી જવાની ગટરો, ચોક, પણીઆરો અને રેન્જો વગેરેનાં ઊંચાણમાં સફાઈ આણવા માટે દેથી સાગોળ બેજો આ સાગોળ બેજાવાથી સફાઈ અને ચળકાટ સારો આવે છે. રસાયન ગણનાં પ્રયોગોમાં વાયુ દ્રવ્ય જરવાની શીશીઓનાં મોહોપરનાં ગટામાં થઈને વાયુ હડી ન જાય તેટલા માટે તેના ઉપર

તે ચોપડામાં આવે છે. કોલ્લાપુરના પથ્થરોનો ઉપયોગ હાલમાં ચિરોડીના જેવા જ થવા લાગે છે, પણ કચ્છી ચિરોડીનો તેવો હજી ઉપયોગ થવા માંડ્યો નથી.

ચિલ્દલી—ચીનમાં આ સંસ્થાનની ઉત્તરે માનચુયાં, દક્ષિણે શાનટંગ અને જુનાન, પૂર્વે માનચુયાં અને પશ્ચિમે શાનસી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૮૯૪૫ ચોરસ મૈલ છે; તેમાં ૨,૮૦,૦૦,૦૦૦ ની વસ્તી છે. આ સંસ્થાન ૧૬ પ્રજામાં વહેંચાયેલો છે. પશ્ચિમ ભાગે સપાટ ને સમુદ્ર તરફ ઢોળાવદાર છે, ત્યારે શાનચી તરફનો દક્ષિણ પહાડ ઉંચો ને પહાડી છે; અત્રેની જમીનમાં ઝાઝો કમ નહિ હોવાથી ધણી મેહેનતે ધાન પાકે છે, તેમાં મુખ્ય પાક બાજરીનો છે. આ સંસ્થાનમાં પેશીન શેહેનશાહાતનું પાલતખત મળજી બાંધણીનું છે. આ શેહેરનો ધેરાવો ૨૭ મૈલનો ગણાય છે, અને ચોમેર બાંધેલી દેવાલ ૩૦ શીટ ઉંચી ને ૨૫ શીટ જડી છે.

ચીએ—આ એક અતી-ધણી કુળદ્રુપ અને સુંદર ટાપુ વૃક્ષ રાજ્યને તાબે. એશિયા માધનરના કિનારાથી ૭ મૈલ પર ગદ્દ ઓર સ્થિતનાં ગામમાં છે. એ ઉત્તર દક્ષિણ ૩૦ મૈલ લાંબો ને ૮ થી ૧૫ મૈલ પહોળો છે. ક્ષેત્રફળ ૩૨૦ ચોરસ મૈલ છે. લોક વસ્તી ૫૬૫૦૦ ની છે. મુખ્ય વસ્તી શીકાની છે. એનો દક્ષિણ કરતાં ઉત્તર તરફનો તિરાણ ભાગ પહાડી છે. અત્રેની આગે હવા ધણીજ સુશુદ્ધમાં છે. ૧૮૮૧ માં અત્રે ધર્તિકંપના લાગેલા આંચકાથી ૩૫૫ માનસો માર્યા ગયા હતા, અને ૬ થી ૪ લાખ સ્ટરલીંગની મિલકતો નાશ પામી હતી. મુખ્ય પેદાસ વાંધન, અને ફરફ તથા અંતેલિંગ, એન્ડામની તથા બકચની આમડી મુખ્ય વેપારની વ્યવસ્થા છે. એનું મુખ્ય શહેર એન્ડામનું હોય તે પૂર્વ કિનારા પર મધ્યમાં છે. તેમાં વસ્તી ૧૩૦૦૦ ની છે.

ચીઓપસ—પ્રજાપતિના મેશિસનો આ રાજ્ય, ચોથી વંશવળીનો ગણાય છે. એણે મોટી પિરામિડ બંધાવી પોતાનું નામ માદમાર.

બનાવ્યું હતું. એ ૬૦ સો પૂર્વે ૩૦૦૦ માં થઈ ગયો હતો. એના પછી એનો ગાદીવારસ બાઈ પાકા થયો તેણે પણ બીજી ગંગાવર પિરેગીડ બધાની હતી.

ચીકંદેવ—મહેસરનો આ રાજ્યકર્તા ૬૦ સો ૧૬૭૨ માં ગાદીનરીન થયો. આ રાજ્યનાં સમયમાં મરેડી સત્તા મુસ્તાફીમ થઈ હતી. ‘ઝીઝી’ અને ‘વેલોર’ ની ઉપયોગી જગાઓ શિવાજીને હાંથ ગઈ હતી, અને વિઝાપુર, ગોલકંડા, તથા તાંબેરનાં રાજ્યો તેની ધારિત્રમાં હતા, તોપણ મહેસરનાં રાજ્યને તેની ધારતી નહોતી, કારણ કે તે બહુ છેટે હતું, તેમજ ત્યાંના રાજા તેને બહાનું મળે એવું કાંઈપણ કારણ ન પેદા થવાને સાવચેત રહેતો. આ ચીકંદેવે સરહદ ઉપર જાયક સંભાળ રાખી; ન જણાય તેમ રાજ્યની સરહદ વધારવાની તક લઈને પોતાની સર્વ શક્તિઓ રાજ્ય અંદરની હાલત કાંઈ જાયક ધોરણ ઉપર મૂકવામાં કામે લગાડી. ચીકંદેવે સર્વ બાબતની હકીકત જાણવા માટે પોરતોએડીસો કાઢી. પોતાના તાબામાં આંશિક તથા દેસાઈઓ રાજ્યના ઇલાકામ ધરાવતા હતા તે છોડી દેવાની ફરજ પાડી, અને તેમને ધીરંગાપટ્ટણમાં રહેવાની ફરજ પાડી, બળવાખોર રાજાઓને નરમ પાડી સરદાર કરી મેળવ્યા. જમીનની મેહેસુલ વધારવા ચીકંદેવે તરૂંવાર કરો નાખ્યા.

આથી બેહુતો જીવમથી કંટાળી બેતરો છોડી નહાઈ ગયા. સેવટે ચીકંદેવે જમીનની મેહેસુલ વધારવા અને સ્વાયં સાંધવા એક નીચ મુદ્દિત યોજા. તે સમયે મહેસરની સર્વ રેલત જંગમ ધર્મ પાળતી હતી; આથી જંગમ ધર્મના ગુરુઓને મહેસરની દરિયાણે ૧૬ મંથપર નંદનગઢ તું મંદીરછે, ત્યાં આવી રાજ્યને મળવાનું આમંત્રણ ફેરૂંતેમને મળવાનું બહેર કારણ એ બતાવ્યું કે “તમારા સેવકોની હકીકી વર્તણૂકને માટે તમારી સાથે કેટલીક વાતચીત કરવી છે. પણ આગમજ્યો કોટ વાલી જગ્યામાં એક મહેરો ખાડો કરી રાખવામાં આવ્યો હતો, અને તે જગ્યામાં કનાતો બાંધી લઈને

ખંડ પાડવામાં આવ્યા હતા, તથા દરેકમાં મુશ્કાત લેવાની એક ઉપર છત્રીઓ હતી. ત્યાં આગળ એક પછી એક સર્વેને બેસાડવામાં આવ્યા. આ ગેળા ૪૦૦ ગુરુઓ એકઠા થયા હતા. ત્યાં રાખની સમિતિ દરેક ગુરુ આવી નમન કરી જતા અને પાછળ મિશ્ટાનને ઇન્સાફ આપવા જવા કહેવામાં આવતાં તેઓ એકમાં જતાંજ ત્યાં તેમની કતલ કરવામાં આવતી. એ મુજબ સર્વ ગુરુઓને એકજ દિવસે કતલ કરી આગમજ્યો કરેલી ગોલકંડા મુજબ તેમના એકાઓપર લશ્કરે પાછળથી હુમલો કરી મોટી કતલ કરી. બચેલાઓ પામેથી સર્વ જમીન રાજ્યની છે એવું લખાવી લીધું. એના સમયમાં મરેડાઓએ મહેસર પર ચડાઈ કરી હતી પણ તેમાં તેઓ હાર્યા હતા. ચીકંદેવે ઔરંગઝેબ પાદશાહની પ્રિતિ સંપાદન કરી રાજ્યના બિતાબ અને હાથીદાંતનું સિંહાસન મેળવ્યું હતું. એવું મરણ ૧૭૦૪ માં નિપળ્યું હતું. એણે પોતાની દેવાતીમાં રાજ્યમાં ૧૩ પ્રગણાં ઉમેર્યા હતા, અને મોંગલો શિવાય સર્વ કરતાં એક સ્વતંત્ર રાજા તરીકે તેને ઔરંગઝેબ તરફથી માન મળતું હતું.

ચીકંદારી—આ પહાડી વિશાળ વૃક્ષ મુખ્ય કરી જંગલ, ચીતાંગેંગ, કોઈબતૂર, સીસોન અને મુખ્ય ઇલાકાનાં દરિયા જંગલના પહાડો ઉપર ઉગે છે. એવું લાકડું ઉત્તમ પ્રકારના સામન બનાવવામાં ઉપયોગી છે. મદ્રાસમાં આ લાકડું ફરનીયર બનાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. એ લીલાંસપર શિક્ષા રંગનું હોય છે. એની છાંય પણ ચિત્ર હોય છે.

ચીકંયાંગ—ચીનની શાહાનશાહાતમાંનું આ એક નિસ્થાન. દરિયાણે ફાડીન, પૂર્વે સમુદ્ર અને પશ્ચિમે ક્યાંગસી. આ સંસ્થાનનું ક્ષેત્ર ૬૭ ૭૯૧૫૦ ચારસ મેલ છે. અને લોક વસ્તી ૨,૬૨,૫૬,૭૮૨ ની છે. એના પશ્ચિમ ભાગમાં અનેક નદીઓ છે. તેમાં તાંગકયાંગ સર્વોપરી વહાણો ખેડવા લાયક ગણાય છે. આ નદીના મુખ આગળ ચીકંયાંગનું પાય

તખત હાંગરુંછે. એના કારટા ઉપર અનેક ટાપુઓછે; કે જે યાંગનરજીકયાંગ નદી વેર ફેલાયલાછે. આ સંસ્થાનની પ્રજા ચીનમાં ઉઘાગી અને દુતરમદ ગણાયછે. અત્રે રેસમ બનાવવાના કારખાનાં તથા તેનું કાપું જલુવાનાં અનેક કારખાનાંછે.

આ સંસ્થાનમાંનું નીંગપો નામે શહેર કીન તથા ઇઆઓની નેહેરના સંગમ ઉપરછે. આ શહેર નજીક નીમક બનાવવાનાં આગરો હોઇ તે દેશના મ્હોટા ભાગને નીમક પુર પાડેછે. શિદપો શહેર પણ આ સંસ્થાનમાં મુખ્યછે. એ એક ઉત્તમ બંદર શહેરછે. શાઓ હોંગપુ નામે ગામમાં પુરાતંત્ર શાહાનશાહ 'હુડ'ની રાજકાર કબરછે. આ સંસ્થાન બેકે નાહનુંછેતોપ ત્યાંની ઉઘાગી પ્રજાની મેહેનતથી આખા દાસતમાંછે.

ચીકલદા—ખિરામમાં એલીયપુર જલ્લામાંના મસલાટ તાલુકાનું એક દવારીર મથક. સમુદ્ર સપાટીથી ૩૬૬૪ ફીટ ઉપરછે. એ ૫ મેલ લાંબા તથા ૩ મેલ પોહળા પર્વત ઉપરછે. ગવાતપર કિલ્લાથી ૧૩ મેલપર એલીયપુરથી ૨૦ મેલપરછે. આ ટેકરીપર ઘોડાપર બેસી ચડાયછે. ૧૮૩૯ થી ખિરામમાં ચીકલદા તદ્દરેરતી ખાટેનું મથક ગણાયછે. અત્રે યંડીમાં ૫૯ તથા ગર્મીમાં ૮૦૦ ડીગ્રી પારો રહેછે. આ ટેકરી આસપાસની જમીન કળદુષ્ક હોઇ ત્યાંની કુદત્તી મનોહરતા જોવા જોગછે. અત્રે સારા પપેટા ઉત્પન્ન થાયછે; તેમજ ચાહ, કાંથી વગેરેના બગીચાછે.

ચીકલિટોજ—બેલિવિયા તરફ વસ્તી. એક છડીયન પ્રજા. જેઓ પેરેગુઆ તથા મેડિરાની વંચમાં વસેછે. એઓ રંગે રાતા, ગોળ માથાના, ટુંકે કપાળ, નાહની ચળકતી આંખોવાળા હોયછે. આ પ્રજા ગાયજીની ઘણી રોખીનછે, પણ તેમની રાહ દસમ તથા રીતમાન ધણી દલદીછે. તેમની વસ્તી ૨૦,૦૦૦નીછે.

ચીકલિડ—આ એક પ્રકારનું ઘાસ બગીચામાં જોવાજોગ ઉગેછે. મુખ્ય કરી ચૂરપ અને એશિયાનાં બીજામાં જણાયછે. ચંડીની રૂતમાં

એ હિંદના બગીચામાં પણ જણાયછે. આ ઘાસના બિયાં પક્ષિઓને ખાવામાટે અપાયછે. તેમજ આ ઘાસ પોટીસ, કરવાના કામમાં પણ વપરાયછે.

ચીકિટન કયુરા—કાલ મિયામાંનું એક જાણીતું શહેર. ટ્યુનમની પશ્ચિમે ૩૦ મેલ ઉપરછે. આ ગજા આ ગામ ઇંડીયનોનાં તિર્થરથળ તરીકે જાણીતું હતું તથા પેહેલા સ્પેનિશોને અત્રે વજન તરફથી મોજાને જણાવે હતા. તેથી તેના માનમાં બાધેલા દેવળમાં હાલ દર ૧૦૦,૦૦૦ જનાજીઓ ત્યાં આવેછે. લોક વસ્તી ૧૮૦૦૦ની છે.

ચીકલગો—ઇંડીનોહસના રાજ્યનાં ઉત્તર પૂર્વ ખુણામાં ચીકલગો નદીના મુખપાસે અને મીચીગન સરોવરના પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનું શહેર. આ શહેર બાટીમેરથી ૮૫૦ મેલપર અને સેન્ટ્રાલ્સિકાઇથી ૨૪૧૫ મેલપરછે. આ શહેર નદીના કાંઠાથી બે ભાગમાં ઉત્તર દક્ષિણ પશ્ચિમબણી વેહેચાયતું હોઇતે ૩૦ પુલો તથા બે ટનસોથી જોડાયલુંછે. મુનાઇટ રોડમાં આ શહેર તદન ગામડાની હાલતપરથી આજે ન્યૂયૉર્કથી સેટેલ 'ઉપરનું બીચું' મ્હોટું શહેર બન્યુંછે. ઇ. સ. ૧૮૮૭માં એનું સ્તરફળ ૩૬° ૭ ચોરસ મેલ હતું, પણ ૧૮૯૦માં વધારી ૧૮૦° ૨ ચોરસ મેલ કર્યુંછે. આ શહેરની લંબાઇ ૨૧૬ મેલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પોહળાઇ ૧૦૬ મેલછે. દુનિયામાં સર્વથી મંજાવર ધાન્યનો વેપાર તથા વખારો ધરાવનાર આજે એક મ્હોટું શહેરછે. અત્રેની મુખ્ય જાહેર કમારૂતો ક્રોનાઇટ પથ્થરની બાધેનીછે. અત્રેનો પ્રજા મેહેવ ૬૦,૦૦,૦૦૦, રેટરલીમને ખર્ચે જ ધાન્યો હતા. તેમજ મુન્ડેગાનેની યાંકલુ કદનારી કોટ, એજ, મુનાઇટ રોડનું કસ્ટમ હાઉસ, અને પોર્ટ ઓશીસ, વિદ્યા દુતરની ઇન્સ્ટીટ્યુટ, વેધશાળા, ૩૦૦ દેવળ, જાહેરશાળા, અસંખ્ય ઇસ્પીતાયો, નાટકશાળા, ગાયનશાળા અને હોટલો એ જાહેર જોવા જોમ કમારૂતો. ૧૮૯૨માં ચી.

સિરી ૬૦૦. વિદ્યાર્થીઓની શરૂઆત સાથે ખેડકી મેલાઈ હતી. તે શિવાય વેપારી શિક્ષણની પાઠશાળા, યુનિવર્સિટી વગેરે છે. ૧૮૮૮માં ૧,૩૮,૫૦૦ ગ્રંથોની શરૂઆત સાથે બહેર લાયસેરી ખુલ્લી મેળી હતી. તથા મુબેરી સ્ત્રી લાયસેરી ૩૦,૦૦,૦૦૦ સ્ટર-લીંગના ખર્ચે એજ વર્ષમાં ખુલ્લી મેળી હતી. તે શિવાય ચિકાગોમાં અતી મંબવર મુમારતો ૨૦ થી ૨૫ માગવાલી તમામ રફીલની બાંધવામાં આવેલી છે.

ચીકાગોમાં પ્રજા માટે પાણી પુર પાડવાતું બાંધકામ ૧૮૮૮ માં બીચીગન મરેવર ઉપર બાંધવામાં આવ્યું છે; અને તેમાંથી ૬૪૦ મૈલ લાંબા નળાથી પાણી આલુવામાં આવે છે, અને તે નળામાંથી દરરોજ ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ગ્યાલન પાણી શેહેરને પુર પાડવામાં આવે છે. ૧૮૮૮માં લંડનથી આવેલી પેટ્રેલ વેહેલી રડીમર ચીકાગોના બંદરમાં દાખલ થઈ હતી. તેમજ આ શેહેરમાં વિદ્યાદામર તથા ઉદ્યોગનાં અનેક અસંખ્ય ખાનાંઓ છે, અને તેમાં બધાંના રમકડાંથી તે રડીમએન્થનો સુધીની દરેક નાદની મોટી-ચીજો બનાવવામાં આવે છે.

નૅસેટ અને મારકવેરીએ ૧૬૭૩માં પ્રથમ ચિકાગોની મુલાકાત લીધી હતી. તેમજ આગળ ફ્રેન્ચોએ પણ અત્રે એક નાદનો કિસ્સો બાંધ્યો હતો. દરબારનો કિસ્સો ૧૮૦૪ માં બાંધવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૩૭માં રુપા શેહેરમાં માત્ર ૪૧૭૦ ની વસ્તી હતી, ૧૮૪૫ માં ૧૨૦૮૮ની અને એજ વર્ષ પછી ચીકાગોની ચટતી દશ બેઠી હતી. ૧૮૬૦માં વસ્તી ૧૦૯૨૦૬ની, ૧૮૮૦માં ૧૦૩૧૮૫ની ૧૮૯૧માં ૧૦૬૯૮૫૦ ની હતી.

૧૮૭૧ માં ૭મી ઑક્ટોબર લાગેલી આગથી આ શેહેરનો રૂઝુ ઐસ મેઝ બાગ નાચ પાડ્યો હતો. તેમાં ૧૭૪૫૦ ઇમારતો તારાજ થઈ હતી, અને ૯૮૫૦૦ નિરાધાર રવગતા પથા હતા, અને ૨૦૦ જનોની ખુવારી થઈ હતી. આ આગથી એકદર વડસાન

૧૯૦૦૦૦૦૦૦ સ્ટારલીંગનું થયું હતું. જે ભાગ બળી ગયો હતો ત્યાં ફરીથી બધાવલી ઇમારતો તમામ ઈટ, પટથર અને યુનાની હતી, અને તેમાં-લાકડાનો ધણેજ થોડો ભાગ પાપરવામાં આવ્યો હતો. બીજી વેળાની ભય-કરે આગ ૧૮૭૪ માં ૧૪મી જુલૈજમે લાગી જેથી ૪૦,૦૦,૦૦૦ સ્ટરલીંગની ઇમારતોનો નાશ થયો હતો.

૧૮૮૬ માં 'લાઇમાર્કેટમેસેકરમાં' ૮ પોલીસ સિપાઇઓ માર્યા ગયા હતા તથા ૬૦ જણાં એનારકિસ્ટોએ નાગેલા ડિનામાઇટના ગોલાથી માર્યા ગયા હતા. બીજી વેળા એનારકિસ્ટોનું કુલક ૧૮૮૮ ના જુલૈમાં થયું હતું. ૧૮૯૩ માં ૧ લી મે થી ૩૦મી ઑક્ટોબરવેર જે પ્રદક્ષણ ભરવામાં આવ્યું તે માટે શેહેરની દક્ષિણ પૂર્વનો જેકસનપાર્ક રોકવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રદક્ષણ અમેરિકા ખંડ શોધવાને ૪૦૦ વર્ષ પુરા થયાં તેની પ્રુથકાલીમાં ભરવામાં આવ્યું હતું. આ જગદર્શન માટે ૬૩૭ એકર જમીન રોકવામાં આવી હતી. આ જગદર્શનની મુલાકાત લેનારાઓની સંખ્યા ૨૩૫૨૯૪૦૦ની ગણાઈ હતી.

ચીકાગો—ઇડિયન પ્રજાને લગતો એક ટોળો. એઓ ચિરાકોસ ટોળા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આગળ એમની વસ્તી મેકસિકો તથા મીસિસિપીના ઉત્તર ભાગમાં હતી, પણ હાલમાં તેઓ ઇડિયન સંસ્થાનોમાં વસે છે. આ ટોળાની વસ્તી, ૬૦૦૦ ની છે.

ચીકાગી—હેમ્પડનટાનનું એક શેહેર. રિફ-ગ્રીફની ઉત્તરે ૪ મેઇલરહે. અને ૬, હાઇ, કામકામ જાને લાખાનાં કારખાના છે. ૧૮૮૫ માં વસ્તી ૧૧૫૨૮ની ને ૧૮૯૧ માં ૧૪૦૫૦ ની હતી.

ચીખડી—ખાનદેશજીલ્લામાંનું આ એક નાહડું બીલનું સબ્-તાપતી નદી અને સાન-પુડા પર્વત વચ્ચે છે. લોક વસ્તી ૧૪૪૮ ની છે. તેમાં ૭૩૭ યુરોપી, ને ૭૦૭ સ્ત્રીઓ છે. જેઓ તમામ બીજા જાતનાં છે. તેમની આપા મુજસતી, મરાઠી અને હિંદીની બેગ-

વાલી છે. તાપતી કાંઠેની જમીન ફળદ્રુપ છે. પણ ત્યાંની આબોહવા સારી નથી. ઉપજ ૫૦૦ પૌંડની છે. તેમાંથી ૩૦૦ પૌંડ ખડણીનાં ભરવા પડે છે.

ચીખલી—ખિરામાં યુવદાનાં જીવામુનો વાવુકો. સેવકળ ૧૦૦૯ ચૌરસ મેલ છે. તેમાં ૧ શેહર ને ૨૭૨ ગામડાં છે. લોકવસ્તી ૧,૪૦,૦૧૧ ની છે તેમાં ૭૧૫૯૫ પુરુષો અને ૬૮૪૧૬ સ્ત્રીઓ છે. જમીનનો ૪, ૬૫, ૧૯૪ એકર ભાગ ખેતીવાડીથી ભરપૂર છે. મુખ્ય શેહર ચીખલીમાં વસતી ૪૩૯૬ની છે તાલુકાની વાર્ષિક ઉપજ ૪૪૮૫૮ પૌંડની છે.

ચીખલી—સુરત જીલ્લામાંનું એક પ્રમુખ સેવકળ ૧૬૭ ચૌરસ મેલ છે. તેમાં ૬૨ ગામો છે. લોક વસ્તી ૬૦૧૪૭ ની છે, તેમાં ૩૦૩૪૬ પુરુષો અને ૨૯૮૦૧ સ્ત્રીઓ છે. હિંદુ ૩૩૨૦૧, મોહમેદન ૫૪૦૯ અને ખરજતનાં ૮૧૫૩૭ છે. અગ્રે ધાન્ય, ગેરડી અને ફળફળાદી ઉત્પન્ન થાય છે એળીકા, કાવેરી, ખારીરા અને ઉરગાનદીથી હેરા ફળદ્રુપ છે. ૧૮૭૪ માં પ્રમુખામાં બે ફાજદારી કચેરીઓ હતી.

ચીંગલપટ—મદ્રાસના એન નામના તાલુકાનું મુખ્ય શેહર, તેમાં ૫૬૧૭ ની વસ્તી છે. ૧૫૨૮૬ હિંદુ ને ૨૩૫ મોહમેદનો છે. અગ્રે સેશન જડજની કોર્ટ, મદદનીશ કચેક-ટરની કચેરી, સિતીવસત્તન અને દીવાની તથા યુન્હગારીની કોર્ટો છે.

ચીંગલપટનો હાલમાં પડતી સ્થિતિમાં આવેલો પુરાણો કિલ્લો, વિભવા નગરના રાજાઓએ ૧૬ મી સદીમાં બુધ્ધાવ્યો હતો. આગલા રાજા અગ્રે તથા ચંદ્રગિરિમાં પોતાની દરબાર ભરતા હતા. આ કિલ્લો મેવડી દેફાલથી બાંધેલો છે. ૧૬૪૪ માં ગોલકોણના સરદારોને તામે હતો જેમના પાસથી આક્રમણ નવાબે હતી લીધો હતો, અને તેણે ૧૭૫૧ માં ચંદાસાહેબને ફ્રેન્ચોની મદદને જાહેર આપ્યો હતો. ૧૭૫૨માં ફ્રેન્ચો પાસેથી બ્રિટીશોએ હતી લીધો હતો. તે પછી એ

ફ્રેન્ચ ફેદીઓના જેલ તરીકે વપરાતો હતો, પણ ત્યાર પછી લશ્કરી અસમાન રાખવાનું મથક બન્યું હતું, પણ તે પછી અગ્રે લશ્કરની જાવણી હતી. તે વેળા ત્યાં જિંદો બખેરને અગ્રેની તુકડી દાખી દેતી, પણ સમાધાની થતાં ફાઈસેટડેવિડના કિલ્લો બાંધતાં ત્યાં અગ્રેનો અસમાન તથા લશ્કર ૧૭૫૮ માં લઈ જવામાં આવ્યો, ત્યારથી એ પડત સ્થિતિમાં છે તે પછી આ કિલ્લો પર અનેક વેળા ફ્રેન્ચોએ હત મેજવી પણ સેવટે બ્રિટીશો અજીત થયા હતા. ૧૭૮૦ માં બ્રિટીશ લશ્કરે અગ્રે સપૂર્ણ કાબુ મેળવ્યો હતો. મહેસર સાથની લડાઈ વેળા, બે પ્રસંગે આ કિલ્લો બ્રિટીશોએ હતી લીધો હતો.

ચીંગાચ—આ એક પ્રકારનું જીવડું અમેરિકા તરફ ૩૦૦ કીમીના મુલકમાં તથા 'વેસ્ટઈન્ડીઝ' માં તથા ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં પુશકળ મળે છે; તથા એ પશ્ચિમ આફ્રિકાના કિનારાના મુલકમાં પણ મળે છે. એની એક જાત રેતીમાં વસે છે. આ જીવડું ગળાથી પુઠડી સુધી ભમગડા આકારનું, હોષ, તેને ૬ ઝીણા પગ હોય છે. એ પોતાના ઇંડા ૭ દિવસ સેવી તેમાંથી બચ્યા પેદા

ના ધરાગતું. કારણ ૧૮૭૬-૭૮ના બચ્ચર દુકાળનું હતું.

ચિતલદુગના ૪૮૭૧ ચોરસ મેલના વિસ્તારમાં દર ચોરસ મેલે ૭૭ માનમોની રાસ આવે છે. સેક્ટ વસ્તીમાં ૩૬૨૫૦૨ હિંદુ (ધર્માણ માં ૯૭ ટકા), મુસલમાન ૧૬૬૬૫ (ધર્માણ ૩૫ ટકાનું), ખ્રિસ્તી ૧૪૩૭૭. ૭૮૭૫માં ૧૪૨૦ શેહેર તથા ગામમાં છે. તેમાં ૭૦૭૫૦ વસવાના મકાનો તથા ૧૫૪૭૧ ખાલી મકાનો છે.

આ જિલ્લામાં મુખ્ય ઉત્પત્તિ રાશી, જુઆર, ધણા, વગેરે ધાન્ય પાકે છે. રૂ પણ આ ભાગમાં સારો પાકે છે. તેમાં દક્ષિણ ભાગમાં નાળીયરી માટે ભાગે ડગે છે. આ જિલ્લામાં એકંદર ૧૭૯૫ તલાવો છે. જેમાંના ધણાખરા ચોડા વર્સાદને લીધે ખેતીવાડી માટે ઉપયોગી છે. આ દેશમાં વર્સાદ તથા પાણીની તાણ હોવાથી પાકને ખીલવવા માટે તલાવો બાંધવાની ખાસ યોજના હાથ ધરી ખેતીવાડીને ફળદ્રુપ બનાવવાની યોજના ધડી તે અમલમાં આણી છે. ૧૮૮૧માં બાંધેલા દોઝરી તલાવનો ખાટ ૩૧૧૮ પૌંડને ખર્ચે બંધાવ્યો હતો. ચાલુક તલાવ ૧૮૭૮ માં ૧૭૦૧ પૌંડને ખર્ચે બંધાવ્યો હતો.

અત્રે ઉનની કામળી બનાવવાનાં અનેક કારખાનાં છે. આ કામળી ૧૮ શીટ લાંબીને ૬ શીટ પોદળી બનાવવામાં આવે છે, અને તે ૨૦થી ૬૦ રૂપિયા વેરમાં વેચાય છે. કેટલીક ઉનની કામળી એવીતો ઝીણી ખુમાસદાર બનાવવામાં આવે છે કે તેનો વિદો કરી બાંધુમાં જાંતી ચકાંચ છે. આવી ઉંચાં પ્રકારની કામળી રૂ ૩૦૦થી, ૪૫૦ની કિંમતે મળે છે. મધ્ય ભાગ તરફના “પરંતવાલી જૂગિમાંથી રોડુ” મળે છે; તે શિવાય કાચ કામનાં તથા ભાગ કામળ બનાવવાનાં પણ કારખાનાં છે. જિલ્લાનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૭૯૭૬૭ પૌંડનું છે. આ જિલ્લામાં દરસાલ વર્સાદ ધણા ઓછો પડે છે. તો પડતા વર્સાદની સરેરાસ દરવર્ષની

૨૫.૩૨ ઇંચની છે. તેમાંનો અર્ધો વર્સાદ તો માત્ર એકેટલો ખરના એક જ માસમાં વસે છે, અને આજ જિલ્લાનાં કેટલાક ભાગમાં સરદ નંતુમ માત્ર ૧૦ ઇંચ વસે છે.

ચિતલદુગ—ઉપલા જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ. જેંગલોરની ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૨૬ મેલપર છે. આ શેહેર કિલ્લેબંદીવાનું પવંતની ઉત્તર પૂર્વે ટોળાવદાર ભાગ ઉપર છે. કિલ્લામાં આ શેહેર ૧૫મી સદીથી જાણીતું છે; અને પાલગર વંશના અને રાજ્યકેતા આગળ થયા હતા. ૧૭૭૯માં દેદરચાલીએ અત્રેના સરદારાનું બળ નગમ કર્યું હતું. છેલ્લા ‘નાયક’ ને ધીરંગાપટનમાં દેદરચાલીએ કેદ કર્યો હતો. આગલા પાલગર વંશનો કિલ્લો તથા મેહેલો હાલમાં પણ નગર પડે છે. દેદરચાલીએ અત્રે બંધાવેલા પથ્થરના કિલ્લામાં દીપુસુલતાને એક મેહેલ બંધાવેલી હતો; જ્યાં હાલમાં ખિટીય કચેરી ભરાય છે. કિલ્લેબંદી અંદર ૧૪ મંદીરો છે. આગળ ચિતલદુગનાં વણકરો ધણા પ્રસિદ્ધતા પામ્યા હતા પણ હાલમાં યંત્ર વડે કાપક વણવાનું આગળ વધેલું હોવાથી અત્રે માત્ર કામળી, જાડું સુતરાઉ કાપક બને છે.

ચીતાગોંગ—બંગાલના કમીશનરના તાબાનો ભાગ. એની ઉત્તરે દીપરાનું રાજ્ય, પૂર્વે જંગલી પાહાડી પ્રખતો સુલક, દક્ષિણે અકિયાળ અને ખરમા તથા પશ્ચિમે બંગાલનો ઉપસાગર છે. ક્ષેત્રફળ ૧૨૧૧૮ ચોરસ મેલ છે. તેમાં ૧૧૧૩ ગામો તથા શેહેરો છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૩૫,૭૪૦૪૮ ની તેમાં ૧૭,૭૪૩૩૬ પુરુષો અને ૧૭,૯૯૭૧૨ સ્ત્રીઓ છે. દર ચોરસ મેલે ૨૯૫ મનુષ્યની વસવાટની રાસ આવે છે. ગામમાં દર ચોરસ મેલ ૯૨; અને દર ગામમાં ૪૨.૧૦ માનસની રાંચ આવે છે. વસ્તીમાં મુસલમાનોની સંખ્યા ૨૪૨૫૬૧૦, હિંદુઓ ૧૦૧૭૯૬૩, જુધિરત ૧૨૮૫૬૨, ખ્રિસ્તી ૧૮૯૧. શીખ ૫, મલસમાજ ૮. વાર્ષિક જમીનનું મેહેસુલ ૨૯૦૭૫૪ પૌંડનું ઉપજે છે. ૧

ચીતાગોંગ—એજ નામના જુદાનું મુખ્ય ગ્રંથે તથા બંગાલનાં એક બીજું બંદર ગ્રંથે, ક્ષેત્ર ૯ ચારમ મેલ છે. વસ્તી ૨૦૯૧૯ ની; તેમાં ૧૪૪૭૮ મુસલમાનો ને ૫૬૧૦ હિંદુઓ વસે છે. જુમર્ગ વસ્તીમાં ૧૨૧૮૦ પુરૂષો તથા ૮૭૮૯ સ્ત્રીઓ છે. આ ગણતરીમાં પુરૂષો વધારે પ્રમાણમાં એટલામાં છે કે પરદેશી આવના વેપારી તથા મજૂરો પોતાની સ્ત્રી તથા કુટુંબને પરદેશ રાખી આ જુદામાં કામ કર્યા અર્થે જઈ આવે છે.

પુરાણ વખતથી ચીતાગોંગ વેપારનું મથક ગણાય છે. તેમાં પોર્ટુગીઝ વેપારીઓએ આ શહેરને, વડુ બંદર એવું નામ આપ્યું છે. ચીતાગોંગ બંદર શહેર હોવાથી અત્રે તહેવાર વેપારની જનસાનો વેપાર પરદેશ સાથે ચાલે છે.

૧૬૬૫ માં ઉમયદખાન નામે મોંગલ મરહારે આ ગ્રંથે જતી એને ઇસ્લામાબાદ નામ આપ્યું હતું. ૧૮૫૭ માં ૧૮ મી નવેમ્બરે રાત્રે બળવાખોરોએ અત્રે મુકામ કરી જેલમાના કેદીઓને છોડી મેળી અત્રેની તીબ્તેરીમાંથી ૨૭૮૦૦ પૈદાની હુલ મેળવી હતી. પણ તેમાંના ૫૦૦૦ પૈંડ પાછા પસલ દરવામાં આવ્યા હતા. આ બળવા સમયે અત્રે કશી ખૂનરેજ ચલાવવામાં આવી નહોતી, પણ જેલમાંના ફાજદારને માત્ર મારી નાખવામાં આવ્યા હતા.

ચીતાગોંગના પહાડી પ્રદેશ—એવું ક્ષેત્ર ૫૪૧૯ ચારસ મેલ છે. તેમાં વસ્તી ૧૦૧૫૦૭ ની છે. એની ઉત્તરે દીપરાનું રાજ્ય, પશ્ચિમે ચીતાગોંગ જીલ્લો; દક્ષિણે બરમા અને અકીસાળ અને પૂર્વે દીપરાનો પર્વતવાળો ભાગ. આ ભાગ જંગલથી ભરપૂર છે, છતાં તેમાં તહેવાર ધાન્યનાં ખેતરો છે. મુખ્ય પાક ચોખી, રૂ, તંબાકુ, ચાહ અને પ્રપેટાનો ચાય છે; પણ આ તરફનો ભાગ હાકર, હરણ અને વાંદરા તથા પક્ષીઓથી ભરપૂર હોવાથી પાકને નુકસાન પોહવાડે છે.

આ તરફની આબોહવા થંડી છે. સપ્ટેમ્બરમાં અત્રેની હવા ધણીજ ખરાકારક રહે છે.

ચીનનો ભૂગોળ—પ્રમલક્ષણ—ધર્મ—દેવાનું વેપાર—હુતર—ઇતિહાસ અને કેલવણી.

ચીન—દુનિયામાં પ્રસિદ્ધતા પામેલી, મ્હોટામાં. મ્હોટી રોકેનશાહાતમાં ચીનની રોકેનશાહાત પ્રાચીન કાળથી પોતાની જાહેજવાથી, દખર મંદો, અને મ્હોટાઇ માટે હાલનાં જમાના સુધી સીકમીવાળા જમાનાનાં જમાનાં વઠાણી આગે પણ મ્હોટાઇમાં ફરીકામ, રહેલી છે.

ચીનની રોકેનશાહાતમાં માહાચીન અને, માનચુગિયા તથા માગોવીયા, લીવી અને ટિબેટ એ માથે મમાય છે. ચીનનું સ્વદેશી નામ “ચંગકવો” યાને ‘મધ્યગમ’ અને ‘દીનચાચોન’ યાને આકાશી શાહાનશાહાત છે.

અસવના ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગને ઇસ ૧૨૩૪થી ૧૨૭૯ સુધી સોફા ‘કયે’ અને ‘મેગની’ ના નામથી ઝોળખતા હતા. તે પછી ધીરે ધીરે આખા દેશને ‘કયે’ નાં નામથીજ ઝોળખવા લાગા. પણ હાલમાં કયે ‘મેગની’ અને માહાચીન જેવાં નામો વિમરાઈ જઇ સર્વ દેશ ચીનનાજ નામથી ઝોળખાય છે.

ચીનની શાહાનશાહાતનું ક્ષેત્ર ૧,૩૦,૦૦,૦૦૦ ચારમ મેલ છે. એની લંબાઇ પેકીનની ઉત્તરે ‘ઐટવેલી’ થી તે કેપ સેન્ડીની દક્ષિણ સુધી ૧૬૦૦ મેલ અને પોહળાઇ ૯૦૦ થી ૧૩૦૦ મેલની છે. એનો સમુદ્ર કાંઠો ૨૫૦૦૦ મેલનો છે. આ દેશની જમીનનો ૪૪,૧૬,૨૨,૮૫૭ એકર નેટવો એકવા લાયક નામ ઉપર મરુખની ઘસ્ટી છે.

ચીનની વસ્તી જુદા જુદા જમાના અને હાલકામાં બીજે મુજબ હતી; પણ તેમાં મેંચુ-ઝીની અચોક્કસતા જણાઇ આવે છે.

- ૧૮૧૫ માં—૩૭,૪૬,૦૦,૦૦૦.
 ૧૮૩૯ માં—૪૧,૫૦,૦૦,૦૦૦. (મી.
 સ્યારોફ. રશિયન એલેક્સી મુજી.)
 ૧૮૫૨ માં—૩૯,૦૦,૦૦,૦૦૦.
 ૧૮૫૯ માં—૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦.
 ૧૮૮૭ માં—૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦.

આ દેશને ૧૮ સંસ્થાનોમાં વહેંચી
 નાખેલો છે. અને તેનું ક્ષેત્રફળ નીચે
 મુજબ છે.

સંસ્થાનનું નામ.	ક્ષેત્રફળ, ચૌરસ મેલ.
ચિહલી	૫૮૯૪૯
શાંગટાંગ	૬૫૧૦૪
શાનસી	૫૫૨૬૮
કોકીએન	૫૩૪૮૦
ચીક્યાંગ	૩૯૧૫૦
કુપીહ તે હુનાન	૧૪૪૭૭૦
ચેનશી	૧૫૪૦૦૮
કેનચહ	
કોયગચ	૪૨૯૬૧
ગાનહવાઇ	
ક્યાંગસી	૨૭૧૭૬
ક્યાંગટાંગ	૭૯૪૫૬
ક્યાંગસી	૭૮૨૫૦
સુઇચુએન	૧૬૬૮૦૦
હુનાન	૬૫૧૦૪
યુનનાન	૧૦૭૯૬૯
કચ્ચુ	૬૪૫૫૪

હાલમાં પણ આ દેશ પોતાની મોટી
 વસ્તી અને મોટાઈ માટે જાણીતું
 (પરંપરાગત અને છે. હાલમાં ચીનમાં પરદેશી
 બીજા પ્રાણી) રાજ્યો માટે ૨૧ વેપારના બંદરો
 ખુલ્લા છે, તેમાંના પાંચની વસ્તી
 ૧૦૦૦૦ થી ઓછી છે.

આ દેશમાં પાલવાધાયક જાનવરો ઝાઝા
 નથી. ત્યાંના લોકોને મુખ્ય ખેતી-બાજી-
 પાલો હોવાથી અને કુદ માખણનો ખેતર
 ઝાઝો પ્રચારમાં નહિ હોવાથી, તેઓ ઘેરો
 પાલતાં નથી, તેમજ ઉત્તર તથા પશ્ચિમ

ચીન તરફનાં ભાગ શિવાય બીજા ભાગમાં
 જાસનો ખેતર ઝાઝો પ્રચારમાં નથી.
 ચીનાઈ ઘોડા કરતાં માનચુરિયન ઘોડા
 ઝડપ અને ઉત્તમ જાતવાન હોય છે. તેમજ
 તારતરી ઘોડા અરબી ઘોડાથી સહેજ
 ઉતરતા હોય છે. ઉંઠની વસ્તી
 તારતરી તથા ઉત્તર સંસ્થાનોમાં ઝાઝી છે.
 તે શિવાય બળદ, ભેંસ અને હુકર પણ
 તેઓ પાળે છે. તેમાં બળદ ખાસે ખેતીવાડીનું
 કામ કરાવે છે. ત્યારે મેંડા બકરામાં માન-
 ચુરિયન અને તારતરી બકરાં મજબુત
 આવે છે. તીબેટ તરફ કાળા મરુદ અને
 આસમાની રંગના સીંગડાવાલા બકરાનાં
 રંગાંની તે તરફ શાલો વધે છે. તીબેટ તરફ
 'બરાસ' નામનું હરણને મળતું જાનવર
 તેના ઉનમાં વખણાય છે. હિંસક પણ
 વાઘ સાધારણ છે, અને રીંછનું તો તેઓ
 માંસ ખાવામાં મગ લીધે છે. રશિયન સર-
 હદ ઉપર જંગલી ગધેડાં, સાંબર વગેરે
 પણ વધ્યાં મળે છે. કર્તુરિયો મુગ તીબેટ
 તથા તાતાર તરફના સંસ્થાનોમાં મળે છે.
 (જુઓ કર્તુરીયો મુગ) તેમજ વાંદરા અને
 કુતરાં ઝાઝાં જણાતાં નથી.

ચીનાઓ મરઘા જાતકાં કરતાં હંસ પાળ-
 વાના ઘણા શાકીન હોય છે. તેમજ તેઓ
 હંસને કેળવી રાકે છે. પહાડી પ્રદેશમાં
 ઓઠાળ પક્ષી તેમજ 'હાઇડ્રીન' નામના બાજ
 ચીક્યાંગના હાંગચુમાં મળે છે. ચીનમાં કણ-
 તર ઘણાં સુંદર જડે છે. તેમજ રંગબેરંગી
 મરઘાની અનેક જાતો છે. આ દેશમાં
 સોનેરી રૂપેરી રંગની ચળકતી માછલીની
 પેદાશ મોટી છે. યાંગત્સજીક્યાંગ નદીમાં
 રૂપેરી ઉપરાંત રંગબેરંગી સ્વાદિષ્ટ માછલીઓ
 મળે છે. માનચુરિયાની નદીમાં મોતીનાં કાઠુંની
 મોટી ઉત્પત્તિ થાય છે, જેપર શેદનશાહનો
 હક્ક હોય છે. ચીનમાં ઝેરી સર્પ, વિષુજેવા
 છવલેણ પ્રાણી નથી પણ તીવ્રની મોટી
 વસ્તી ઉભાતાં ત્યાં ખેતરોનો ખાર નાશ
 થાય છે.

આડપાત્ર માટે 'ચીનદેશ' ઘણું જાણીતો છે. તેમાં ઔષધિ વનસ્પતિની બારે આડપાત્ર ઉત્પત્તિ થાય છે. કે. જેનું વર્ણન કુટુંબમાં કરી કરી શકાય નહિ. ચીનમાં પ્રચારતી લાકડીનું વૃક્ષો આમાં જણાતાં નથી. લોહલકડી નામનું લાકડું જે જે વડાણના લગરને ઉપયોગી હોય છે તેના પુરાકળ આડ ઉગે છે. 'લીપી હલાથુ' નામે મીઠું ઉત્પન્ન કરનાડું આડ એક ચીનની અજ્ઞયથી છે; તેની પર મ્હોર આવતાં મધમાખ, જેવાં જાંતુ મ્હોરનો મિઠાસ સુસ્વા ખેસતાં મીઠુને મનુષ્યોએ ખાંધી મેળેલા માળામાં એકડું કરી મેળે છે. આ મીઠું પાદશાહી મતા ગણાય છે. તેમજ ચરખીનું આડ જે ઉકયમુહને નામે પ્રસિદ્ધ છે તે પણ ચીનમાં ઉગે છે. (જુઓ ઉકયમુહ.) તે શિવાય લીલુનથૂ, લીલુનથૂડ અને લીઆ-ધડ નામના વૃક્ષના ફળમાંથી ઉત્તમ તેલ નિકળે છે. શાનસી તથા સહયુએન પ્રાંતમાં રોગનનાં આડ ઉગે છે. આ આડનાં યડમાં કાપા પાકી ગમે તેવા જે ઝરે છે તે તરપેન-ટાઇન તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. કુચ્ચ અથવા કામળીનું આડપણ ચીનની અજ્ઞયથી છે (જુઓ). કપૂરનાં આડ ચીનનું એક મુખ્ય ઉપજતું સાધન છે (જુઓ કપૂર.) ચીનમાં ઉગતા ખાંડનો ચીનાઓ તરેવાર રીને ઇંચે ઇંચ ઉપયોગ કરે છે.

ચીન જમાનાઓ યયાં આહની ઉત્પત્તિ માટે ખીજા દેશો પર સરમાધ ખેતીશાહી. ભોગવનું આચું છે. (જુઓ આહ.) ઇન્દુનાનના સંસ્થાનમાં તમનાં આહની ઉત્પત્તિ મ્હોટી થાય છે. તબ એ આહની સુકવેલી જાલ છે. ફળફળાદીમાં ચાંદ્રેન, લાન્ની, લોગાન, તમીતસી નામના અતી સ્વાદીષ્ટ ફળો મ્હો ચીન જાણીતું છે. ઉદશિન પંદાર્થમાં સલગમ, ગાજર, પપૈટા, સકરકંદ, કોખીન વગેરેની ખાસ ખેતી કરવામાં આવે છે, કપાસ, ગેરડી, તમાકુની ખેતી ઉપર ચીનાઓ દિનપર દિન વધારે

લક્ષ આવે છે. તેમાં ફારમોસાની ખાંડ ઘણી વખણાય છે. ચીનમાં ઘડ પાનરી અને ચોખાનો પાક થાય છે, તેમજ ચોખા ચીનમાં પ્રમુખ સર્વથી મુખ્ય ખોરાક છે. અને તે પડે તેઓ મ્હોટે ભાગે નિર્વાહ કરે છે, ત્યારે ઘડ પંકવાન માટે જ ઉપયોગમાં લીધે છે.

જનસંગિ, તીયાંગ વગેરે ઔષધિ વનસ્પતિની ત્યાં ઉપજ માટે ખાસ સંભાળ લેવામાં આવે છે. માનસુરિયામાં વસંતઋતુ દરમ્યાન 'રવનચીન' જમીનમાંથી ખાંડી કાટે છે. તે શિવાય ચોખચીન, કુસંજન, આદિ વગેરેનાં વૃક્ષ તથા છોડ સારા ઉછેરવામાં આવે છે.

તાઓ ધર્મ અને ત્રીજા બૌદ્ધ ધર્મિષ્ઠ. યાને કાનકુશિઅસના—પંચમા તો રોહેનચાદ અને અમીર ઉમરાવો છે. ચીનાઓ છન, દેવતા, ભૂત, ડકિષ્ણ વગેરેને ધણું માન આપી પૂજે છે. દેવતાઓની મૂર્તિપૂજા ઉપરાંત તેઓ પોતાના ગણવાની પૂજા ધણું માન અને આસ્તાથી કરે છે. પેકાનમાં ચીનાઓના અસંખ્ય મંદીરો છે. દેવળમાં મધ્યમાં એક ટેબલપર મૂર્તિ મેગેકી હોય છે; અને ત્યાં ચોતરાપર કુરબાનીની ખાસ જગા હોય છે, ત્યાં અનેક કિષાઓ કરી બૂળદ, વાછરડા, મેંદા અને હુકરના ભોગ આપે છે. દરેક પૂજા માટે ખાસ લેખાસ ઠેરવેલા હોય છે. જેમકે સ્વર્ગની પૂજા વેળા આસમાની પોશાખ, ધર્મિની પૂજા વેળા પિજો, સુરજની પૂજા વેળા લાલ, ચંદ્રની પૂજા વેળા સફેદ વગેરે પોશાખ પેહેરે છે. તેઓમાં વાર્ષિક અને માસિક તેહેવારો ઠેરવેલા હોય છે, તે વેળા દેવતાઓની ખાસ પૂજા ધાગધૂમથી કરવામાં આવે છે.

તાઓ પંચવાસા દુન્યાદારી ત્યાગ કરી છપ્પર મહનમાં વખત ગાળે છે. તેઓ છન પર્વા સાથે સંબંધ ધરાવતા હોવાથી તેઓને અમાધારજી માન આપવામાં આવે છે. ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો ચીંગીટનના સમયમાં થયો હતો, આ પાદશાહને બૌદ્ધની મહોટાઇ અને પરહેજગારીનો સ્વપ્નો આવવાથી તે પ્રાદશાહે ૩૦૦ ઉપાધ્યાઓને હિંદુ મોકલી બુદ્ધને પોતાના રાજ્યમાં તેડાવી તેના ધર્મનો ફેલાવો કર્યો હતો. આ ધર્મનાં ત્રણે 'પ્રાલી' અને 'ફાન' બાપામાં લખાયેલાં છે. ચીનમાં બૌદ્ધની ગંભીર મૂર્તિઓ મદીરમાં બેસાડેલી હોય છે. અને તેને મહોટા ભક્તિ બાવથી પૂજવામાં આવે છે.

ચીનાઈ હૂનરમંદી જમાંનાઓ ચયાં. વખ-લાય છે. કનતાનમાં દાથીદાંત, વિદ્યા હૂનર શીપ અને કચકરાનાં નક્ષીદાર રમડાં ઉત્તમ પ્રકારનાં બનાવે છે, તે શિવાય ચીનાઓ રેશમી કાપડ, કોડીકામ અને લાકડપેરની હૂનરમંદીમાં પ્રસિદ્ધતા

પામેલા છે. રેશમી કાપડ બનાવવા મહોટા મહોટા કારખાનાં કર્યાંગયું અને ચીકડ્યાંગના સરકાનમાં છે. તેઓ તહેવાર કીસમનું રેશમી કાપડ દાયની કારીગરીથી બનાવવાનો હૂનર જાણે છે. ચીનાઓ લાકડાપર તહેવાર વારનીચાં લગાડી ધણું શોભણતાં ધરસજુ-ગારનાં સામાન બનાવી જાણે છે. બાંધુની તહેવાર બનાવટો ચીનમાં ઉત્તમ પ્રકારની બનાવવામાં આવે છે; તેમજ ખોટા બનાવટી કુલો માથાના તથા ચેર સજુગાર માટે તહેવા-બનાવી જાણે છે. ચીનાઓએ જ કાગળ બનાવવાનો હૂનર પ્રથમ શોધી કાઢ્યો હતો. તેઓ બાંધુના ગરમાંથી પણ કાગળ બનાવવાનો હૂનર જાણે છે. ચીનાઓની છાપા કળાની રીત જોકે કંટાલાબરી છે તોપણ તેથી ઉતાવળે તથા સસ્તી કિંમતમાં કામ બુને છે. જે કાંઈ છાપવાનું હોય તેની સારી ચદ્દ નક્કવ કરે છે અને તેને પેરના અથવા બીજા મન્યુત લાકડાની બનાવેલી સફાઈદાર પાટીપર સરસે ચોંદટાડે છે. પછી તેપર હરફો ટોતરી તેનીપર સહી ચોપડી છાપે છે.

ચીનાઈ સરકાર પાસે ૮,૦૦,૦૦૦નું લગર છે; તેમાં ૬૮૦૦૦ મન્યુ જાતના; લગચક અળ. ૮૦૦૦૦ મેગોલ, અને ૬,૨૫૦૦૦ ચીનાઓ છે. ચીના સીપાહોનાં બે ભાગ છે. એક ૫૦,૦૦૦ની સંખ્યાનાલા જેમને દર માસે ૨૭ શિશંગનો પગાર મળે છે અને તેઓ લીલા વાવટાવાલા કહેવાય છે; બીજા વર્ગના સીપાહોને નોકરીને બદલે જમીન મળે છે અને તેમને નર્મમાં ૧ માસ કવાયતપર જડું પડે છે.

ચીનાઓનાં માથાં ચપટાં, નાક પોહણું, આંખો ઝીણી અને ચામડી સફેદ ચીનાઈ મન્યુ છગાં પિજાસપર હોય છે. તેઓ વહુન. માથે ગોટલી રાખે છે, અને 'તેને લાંબી કરવા' તેની સાથે ખોટાં બાલ ચુંધી બીંધે છે. ચીનાઓ સુદહેના વખ-તામાં ધણું મીઠનસાર, વડોશો તરફ બેઠ્ઠ વાળેદારી ધરાવનારા, પણ પહેરીઓ અમે

અદેખા રહેનારા છે. તેઓ બાળવયે લગ્ન કરતા હોવાથી તેમનામાં સંતતિની સારી વૃદ્ધિ થાય છે. એમનામાં ચાર વર્ગ છે. ૧ જો વિદ્વાનો, બીજો ખેડોનો, ત્રીજો કારીગરોનો અને ૪થો વેપારીનો. રાજ્યશીલો રાજકુમારી કારીગરમાં ભાગ લેતા નથી. તેઓ પોતાની ખાનદાનીયની નિયાતી તરીકે કમરે પિળો, રેસમી પટો બાંધે છે, અને તેમનાં સગાં વાદલાંઓ લાલ ઝેરો પેટુરે છે તેથી તેમની પદ્ધિ ઓળખાય છે.

ચીનાં ઇશ્વરો દેખાવે ખુબસૂરત ને મરો-ડાર લાંબી ગરદનવાળી હોય છે. હંકા પગનો જેમ ઇશ્વરની આંખ નાહતી, રેનાન. હોઠ લાંબા પરચાળાં, બાલ કાળા, પગ નાહના તેમ તે લણી ખુબસૂરત ગણાય છે. પણ સર્વમાં વધુ ખુબસૂરતી તથા મોટાઈ તેમના નાહના પગમાં હોય છે. આવા નાહના પગવાળી સ્ત્રીઓ બહાર ફરફર કરી શકતી નથી પણ મંચીલમાં એથી બગીચામાં ફરી શકે છે. તેઓ પરદેશીન રહે છે. સ્ત્રીઓ પોતાના વરની ગાલામડી જેવી ગણાય છે, અને તેથી તેઓને ભત્રીયારની સખત તાબેદારી પાળવી પડે છે.

ચીનાઈ સ્ત્રીઓનાં હંકા પગો દરવાનો રેવાજ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૧માં નીકળ્યો હતો. કહે છે કે 'તમી' વંશના શહેનશાહની રાખેલી સ્ત્રી અતી ખુબસૂરત હતી અને તેણીએ પોતાના પગને ચંત્રાથી સીકડીને અતી નાજુક બનાવ્યાં હતાં. તેણીને જોઈ આ 'ફિશન' પ્રજામાં દાખલ થઈ હતી. બીજા તવારીખ નવેશો' મુજબ 'કાન્ગિંગ' શહેનશાહની એક રાખેલી નામે 'યાપોલીયાંગે' પોતાના પગને જડડી સીકડીને બીજાના ચંદ્ર જેવા આકાર આપ્યો હતો. જેને જોઈ આ ફિશન પ્રજામાં દાખલ થઈ. હાલમાં શહેનશાહી મેહેલમાં હંકા પગવાળી સ્ત્રીને દાખલ થવા દેવામાં આવતી નથી, અને આથી આ રેવાજ હવે દિનપરદિન ઓછા થઈ જવામાં આવ્યો છે.

ચીનાઓ કેલનણીને અતી અગત્ય આપે છે. દરેક સરકારી ઓધાં, ઓકસ કેવળથી અને પરિક્ષા આપ્યા વિના મળી શકતા હાપાકળા નથી. દરેક ગામમાં જગે જગે નિશાળો છે. તેપર મામલતદાર દેખરેખ રાખે છે અને તે વર્ષમાં એવા ઓકસ ઓની પરિક્ષા લીધે છે. યુવકમાં હાપાકળા દાખલ થવા આગમન ચીનમાં હાપાકળા જણીની હતી હતો લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ થયાં ત્યાં વર્તમાનપત્ર તથા ચોપડીઓ (પેશન લેટર) હાપાય છે. ચીનમાં ઇ. સ. ૬૧૧માં પ્રગટ થવા માંડેલું પેશન લેટર આજે વેર નીચીતરીતે પ્રગટ થતું આવ્યું છે. હાલમાં તેની ૧૦,૦૦૦ નકસો પ્રગટ થાય છે. અને ફરેજ તેની ૩ આવૃત્તિઓ બહાર પડે છે. આ પત્રમાં સરકારને લગતી ખબરો, ચીનાઈ શહેનશાહનાં ફરમાનો વગેરે હાપાય છે. તેની મેહેલી આવૃત્તિમાં અર્ધ સત્તાવાર ખબરો આપવામાં આવે છે, અને પછી બે ત્રણ દિવસ બાદ તેજ ખબરો ધટતા ફરફાર સાથે સત્તાવાર રીતે જાહેર કરવામાં આવે છે. આ મુજનાં ૧ અધિપતિઓ છે. જેથી સરકારી કાગજોસર જે કોઈ અધિપતિ નિકળી જાય તેનો દુરત વેળા કાંઈ પણ અગવડ પડતી નથી. આ સાહુએનીની કંટલી જરૂર છે, તે એ પ્રીના હિપરથી માપમ પડશે કે, આ પત્ર ફરફીમાં આવ્યા પછી તેના ૧૭ અધિપતિઓને સુદન આરવામાં આવ્યા છે. ૧૦૦૦ વર્ષ પર આ પત્ર જો આકારનું હતું તેજ આકારમાં હાલમાં પણ તે હાપાય છે. તે ૪ ઇચ-પેહળું અને ૧૦ ઇચ લાંબું છે. જો નરમ પ્રાતળાં ૧૮ પીનાંવું બનેલું છે.

ચીનમાં આ ૨૪ વર્તમાન પત્ર પ્રગટ થાય છે, તેમાં ૧૦ ચેહનગ છે. તેમાંનાં માત્ર ૧૦ ચીનાઈ હાપામાં, એક ફ્રેન્ચ અને બાકીનાં ઇંગ્લેન્ડમાં હાપાય છે.

ચીનાઓ અગમનની કસરતમાં ધણ પ્રસિદ્ધ છે. ચીનાઓની વસ્તી અત્યંત હવાથી દેશ ફળદ્રુપ છે. ત્યાંની ખાવાની

પેદાવશ તેમને પુરી પડતી નહિ હોવાથી તેઓ જૂદી જૂદી જાતનાં ટોસા ઉપરાંત હંદર, ક્રીડા તગેરને પણ ખાવામાં લીધેછે.

ચીનાઓનાં વર્ષ માહ ને જમાનાની ગણતરી, રીતિ રેવાળે, તેહેવારે તથા ચલણ વિશે.

એઓમાં વખતની વેહેચણી હિંદુઓના ધોરણ પ્રમાણે કરેલીછે. તેમ મુજબ ચીનાઓ પશુ વર્ષને ૩૫૪ દિવસમાં પુરો કરેછે અને સુવંની આસ સાથે વર્ષને સરખું બનાવવા અધિક માસ લઈને દર બીજે અને ત્રીજે વર્ષે ૧૩ મહિના (૩૮૪ દિવસ)નું વર્ષ ગણેછે. સનેની ખાખતમાં તેઓ ચોકસ નહિ હોવાથી ઇસની સનની પૂર્વે ૨૧૭૭ વર્ષ ઉપર 'ઈઉટાઇ કાઇ' વંશના ૩૩ શહેનશાહ દર્વાગદાઇના રાજ્યનાં ૬૧માં વર્ષની શરૂઆતમાં (હિંદમાં આજતા શાસિવાદન મુજબ જૂદા જૂદા નામો આપીને) દર ૬૦ વર્ષના ૧ દોર, જેને ઇંગ્રેજમાં 'સાઈક્લ' કહેછે તેનું બંધારણ કરેલુંછે. અને એ ૬૦ વર્ષ પુરાં થઈને ૬૧માં વર્ષની શરૂઆતથી પાછું બીજા દોરનું પેહેલું વર્ષ ગણેછે.

હાલમાં ચીનાઓના ૭૬મો દોર થાને જમાનો આવેછે, અને તેમનો ૭૫ મો જમાનો ગઇ સદીની તા. ૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૪ ને દિને પુરો થઈ ૭૬ મો દોર આજુ થયોછે. એ હિસાબે હાલમાં આજતાં તેમનું વર્ષ (૧૯૦૪માં) ૪૫૪૦૩ છે. આ સને ધણું કરીને જવારીયા તથા બ્યોતિપ શાહ શિયાય વેપાર વણજમાં વપરાતો નથી, આ રૂનીનાઈ પ્રગ્ન મેતાનો વેલવારે સને પાદશાહ તખ્તનશીન આવું તે દિવસથી ગણેછે અને તે સને પાદશાહના મહોત સુધી ચાલુ રહેછે; ને નવે શહેનશાહ થતાં તે દિવસથી ફરી પેહેલો સને શરૂ થાયછે.

ચીનાઓનું નવું વર્ષ ધણું કરી હિંદુઓના માહા શુદી પચાને દિવસે, (કાઇ વેળા તિથીનાં ફરફારથી પાસ વદ ૦) એથી

આવેછે.) બદલાયછે. પણ જે વર્ષમાં અધિક માસ આવેછે તે વર્ષ ફાગણ શુદી પચમે અર્થવા માહા વદ બીજે બનયછે, અને તે ઇંગ્રેજ માહ જાનેવારી યા ફેબ્રુઆરીની વચ્ચે આવ્યા કરેછે. એવું બધન છતાં કાઇ વર્ષ બેઠના અધિક માસ સાથે આવી બનયછે, તો તેની નોખત ઉપર બહુવિધે મહિને આવેછે. હિંદુઓમાં તિથી તથા મહિનાઓના નામોછે તેમ એઓમાં નામો આપેલાં નથી; પણ ૧૨ માસને ૧લાથી ૧૨માં ચાંદ, અને તારીખને ૧લીથી ૨૫ મી અથવા ૩૦ મી સુધી ગણેછે. એટલે 'ફલાજા શહેનશાહના ફલાજા વર્ષનાં એટલા ચાંદનો દિવસ જે હેય તે.' અઠવાડીયાનાં પણ ચોકસ નામો નથી, પણ માત્ર રવિવારને તેમની બાપામાં 'સાહેબાએ' કરીને કહેવામાં આવેછે અને બાકીનાં બીજા વારાને તેની સાથે બેડીને એકથી ૬ સુધી નીચે પ્રમાણે ગાહેલાંછે.

આદિત=સાહેબાએ.

સોમ=અત-સાહેબાએ.

મંગળ=હિં-સાહેબાએ.

બુધ=રામ-સાહેબાએ.

બેસપત=શી-સાહેબાએ.

શુક્ર=ઉચ-સાહેબાએ.

સની=સોક-સાહેબાએ.

ચીનાઇ તેહેવારનાં દિવસો—

નવું વર્ષ—ઇડીનદાન (જુઓ પુસ્તક બીજું પા. ૧૨૬નું). આ તેહેવાર ૧લા ચાંદની પેહેલી તારીખે પડેછે.

૧ લા ચાંદની બીજી તારીખે—ફાનસને તેહેવાર આવેછે; તેમાં કંતાનમાંના હુગસો ગના મંદીર પાસે 'ટકહિંગ' પાસેના પૂજા નજીકના બગીચા 'દાકનપૂ'માં તહેવાર કાગળનાં ટુકડા તથા ફાનસો ગણેછે તે વેળાનાં લાવી ઘેરના દેવતા પાસે ગેળા ધનદોહતની શદિ થિજે એમ માનેછે.

૧લા ચાંદની તા. ૧૫ મીએ—સંગ-

પ્રથમ અંધવા સૌંદર્યના તેહેવાર ઉપર, પણ જ્ઞાનસૌ સત્તાગાંત્રી મોજ મેળવેછે.

૨ જાં આંદની તા. ૨ જી—‘યુટી’ નામના દેવતાઓ જેઓ ધર્મતંત્ર મતક્રમ છે તેઓના વાર્ષિક મહોત્સવ એ દિવસે કરેછે. અને એ દેવતા દરેક મકાનમાં ત્રીની મેજ તથા વસેછે; એમ ચીની જમીનપર મઠ નમાવી તેને સેજદો કરી બળીદાન આપી ફટાકડા ફોડી, સોનેસી રૂપેરી કાગળો ખાળેછે.

૨ જાં આંદની તા. ૨૯ મીએ—જ્યાં ચીનાઓનાં યડિયો મરણ પામ્યા હોય ત્યાં તેમની કબરોને મેજદો કરવા જાયછે. કેટલીક વેળા દુરદરજા મુલકોમાં પણ તેમને જવું પડેછે.

૩ જાં આંદની તા. ૫મી—‘યુકતાઇ’ નામના દેવતાની વર્ષગાંઠનો દિવસ હોયછે. મારે તેના રહેને માન આપવાનાં હેતુથી તે દેવતાની સ્તુતિ સરખસ આકારે દેરવેછે.

૪ જાં આંદની તા. ૫મી એ જુન ઇઓગ-ચીનનો. તેહેવાર આવેછે, જે પ્રસંગે નદીમાં બેટા સહુગારી સેહેલ કરવા ચીનાઓ નિકળેછે. તે પ્રસંગે નદીમાંની માછળોને ખોરાક આપેછે. આ તેહેવાર એવી રીતે નીજીયોછે કે ‘જાહુ’ નામના શેહેનશાહનો ઉઘાટછે. નામે વછર હોતો જેની શિખામણ મુજબ શેહેનશાહ નહિ ચાલવાથી તેણે નદીમાં પડી આપધાત કીધો. પણ તેનું શબ મળી નહિ આવ્યું. આથી તેના શબને માછલીઓ નહિ ખાઈ જાય તે માટે ચીનાઓ માછલીઓને પકારેલું ગોસ્ત વગેરે એ દિવસે ખોરાક આપેછે.

૫ જાં આંદની ૭મીએ—રોશનીનું જ્ઞાનમેનો તેહેવાર. ‘ટાંકવ’ના ૧૦ માં પાદશાહ સનાતનગુપ્ત રાજ્ય ઇ.સ. ૮૦૫ માં ચક્ર ચડ્યું, મારેથી આ તેહેવાર પાળવામાં આવેછે. આ તેહેવારની ૪ રાતો સુધી નદીમાંના દરેક વડાઓ જ્ઞાનસૌથી મહુગારેછે.

૬ જાં આંદની તા. ૧૩ મીએ—મરણ પામેલા નેપાગનોનો ‘ઉકવાયુ’ નામે તેહેવાર આવેછે.

૮ માં આંદની ૧૫ મીએ—‘યુગજોયો’ નામે તેહેવાર ઉપર તમામ મોહલાઓ ૪ રાત સુધી સહુગારી દેદિખમાન કરી નાકે નોકે વાજત્રા સાથે દયાઈ દેવતાની બક્તિ કરેછે.

૧૨ માં આંદની તા. ૧૦ મીએ—શાવાતકું નામનો મેજો ૮ દિવસ સુધી ખેંચાયે. આ મેજો લેણદેણની પતાવટનો ગણાયે. ૧૨ માં માસની છેલ્લી તારીખે તમામ વર્ષનું લેણદેણ ચુકવે કરી નવો હિસાબ ખોલેછે. આ દિવસે ગમે તેવો વેપારી પણ કદી હિસાબ ચુકવે કીધા રિવાજ રહેતો નથી. જે કામચી ન બન્યું તો તેને દીવાળીયો ગણેછે.

ચલણ—ચીનમાં આગળ ત્રાંખાના ‘સપાકા’ નામના સિકા શિવાય બીજું ચલણ કશું ચલણ નહોતું. આગળ તેઓમાં આંદીના લાકડા, ચાકટકા-

ઓ લેણદેણમાં વપરાતા, જે ચાલ ૬૭ કોઇ કોઇ માહેલા દેશોમાં ચાલુ છે. પરદેશી વેપારીઓ સાથે તેઓ સ્પેનિશ સિકાઓ વડે લેણદેણ કરતા; પણ આ સિકાની અછતને લીધે ૧૭૫૪ માં ‘મેકશુકનાં સિકા’ જે પ્રથમ ૧૦ યા ૧૨ ટકાના વટાવથી ત્યાં ચાલતા હતા તે સ્પાનિશ સિકા સાથે ચાલુ કરી ચલણ વધાર્યું હતું. પણ ૧૮૬૩ માં હોંગ-કોંગમાં બ્રિટીશ સરકારે નૂદી ટંકશાળ ઉઘાડી મેકશુકનાં સિકા પાડી તેનું ચલણ સર્વ દેશમાં દાખલ કર્યું હતું.

તોલજો—માટે ચીનમાં ટેલ, પીકલ અને કપાડી નાંખના જેખ વપરાયે.

તોલજો. જેમાં દર ટેલ ૧૬૦ની ‘કેટી’

૧; અને ૧૦૦ કેટીનો પીકલ ૧ ઠેરવેલો છે. જે ૧ પીકલનાં ઇંગ્રેજ ર૫૫ ૧૩૩૬ બપર અથવા ફ્રેંચનાં મણી ૪૩૩૩ થાયે. એક રત્નની કપાડી ૩૩૦, અને ૧ કપાડીનાં ‘પર’ તોલનો મુકાબલો એક બીજા સાથે મળેછે.

ચીનમાં કાપડનું માપ લેવા થકી ‘૧૦’ પુનનો ૧ પાળ, જે મુકરર કરેલો છે તેનું

પ્રમાણ આપણા દેશના ના ગળ ને જે તસ
જેલો અથવા અર્ધા વારમાં ગા ઈયે આણ
ભરતે ચાયછે.

ચીન દેશને દુ-આના સર્વ દેશો સાથે વેપાર
વેહેવાર જમાનાઓ થયાં ચાલુ છે. તેમાં હિંદ
સાથે આ દેશ હજારો વર્ષ થયાં નિકટ સંબંધ
ધરાવેછે.

દુનિયાની ૭ અબળયબિઓમાં સર્વોર્ધરી
અબળયબી ચીનનો ઝૂંબવર
ઝૂંબવર દેવાલ. દેવાલછે. આ ઝૂંબવર વિસ્તાર
વાલો કોટ, પીચીલિનો ઉપસા-
ગરથી ત્રણ મ્હોટા સરંચનો પૌચીથી,
શાનમી, જનસી એઓનાં ઉર્તર સંસ્કારમાં
નાંકાંઓ આગળ ધકેને પહોડો, નદી અને
મેહાનોમાં યકેને લખાય છે. આ દેવાલનો
કુમે ઘેરાવો ૧૨૪૦ મીલનો છે, અને તે સર્વ
દેશો એક સરખી ભડી ને ઉચીછે.

હસવી સનની સેકેડો વર્ષ ઉપર ચીનાઓએ
ઉપરની નાકાબદી કરવા ચકી કોટા બાધ્યા
હતા, પણ 'તાચીહવાગતી' શાહાનશાહે પોતા
ના દેશને તાતારના મુલકથી બંધાવવા સાર
મેળોલ, તાતાર લોકોના દેશની સરહદ
આગળથી તે ભારે મ્હોટો કોટ બાંધવા
માટે ૬૦ સ૦ પૂર્વે ૨૨૦ થી ૨૧૫ ની
વચમાં શરૂ કર્યો. પણ આ ગળવર કામ
તેની હયાતીમાં પુરું થયું નહિ. તે પછીનાં
અનેક શેહેનશાહોએ કુશમનોથી બચાવ
બર્યો દેશ બનાવવા આ કામ આણુ રાખી
પુરું કર્યું હતું. આ દેવાલનો જે ભાગ
પીચીય આગળથી ચાલેલોછે અને ચીન
તથા સીઆચીટગની વચ્ચેની કોશાની
એ બીજી દેવાલ સાથે જોડાયેલોછે. એના
પણા ૭ ચોરસ ફીટ પચ્ચરનાછે. એ ૧૮ થી
૨૦ ફીટ ઉચો અને તેના ધુરએ ૪૦ ફીટ
ઉંચાછે.

ચીન દેશ તથા રાજ્યની તવારીખ—બીજા
દેશો કરતાં ચીનનો ઉત્પાદક અતી પ્રાચીનકા-
ળથી તે આજ સુધી પોતાની સંપૂર્ણ તવારીખ
ધરાવે છે. ૬૦ સ૦ પૂર્વે હજારો વર્ષોપર જે

ચીનનું રાજ્ય સ્થાપન થયું તે જમાનાનાં
અસખ્ય ફેરફારો વચ્ચે પણ આજે પોતાની
નિહાંગલાલી એક ધર્મ સાથે જળવી ચકયું છે.
દુનિયાપર જ્યેનકે રાજ્યો અને અનેક
ધર્મ જમાનાઓ થયાં જાહેર યદ કાયમ રહ્યાં
છે પણ, પોતાની પૂરેદાર અને રાજ્ય સત્તા
સાથે જો કોઈ ધર્મરાજ્ય પુરાતમ પણ
સાથે કાયમ હોય તો તે ચીનાઈ પ્રજાનું રાજ
અને ધર્મછે. ચીનની તવારીખ એટલી તો
મ્હોટી અને લોંબીછે કે તેના દક્ષતરો લખાયવાં
છે, પણ અતી કુંકમાં તે નીચે મુજબછે:—

ચીનાઈ તવારીખની શરૂઆત ૬૦ સ૦
પૂર્વે ૨૬૩૭ થી શરૂ થાયછે.

૬૦ સ૦ ૫૦ વિદવાન 'ગીબન' જણાવેછે કે
૨૮૫૨ ચીનાઈ ગણતરી નૂદી નૂદી રીતે

૬૦ સ૦ ૫૦ પૂર્વે ૨૮૫૨ થી તે
૬૦ મ૦ ૫૦ ૨૧૩૨ લગી ગણાયછે, અને તે

મુનાની ઓલિપિયથી નીચે ગણાતી નથી.

ચીનદેશની તવારીખને ૪ જમાનામાં વેહેવી
નાખવામાં આવીછે. જેમાંનો પેહેલો જમાને

દુનિયાની ઉત્પત્તિ સાથે શરૂ થાયછે. આ
જમાનામાં પેહેલો શેહેનશાહ 'કુવાકુ' નામે

હતો, જેના માટે ચીનાઈ ધર્મ શાસ્ત્રમાં
જણાવેલુછે કે અસલ પૃથ્વી અને આકાશ

સાથે જોડાં હતા, પણ તે પછી તેઓ જુદા
પડ્યાં હતાં. તેજ વેળા આ શાહાનશાહ પેદા

થયો હતો. અને પછીનાં બીજા પાંચ
રાજવંશોમાં એ અગાઉ જે રૂપ ત વિખરાઈ

મધ હતી તેઓને એકત્ર કરવાના કામમાં
શુભાગ હતો. તેમની અધ્યક્ષા દૂર કરવા

પ્રથમ કુખમાં બાંધી આપવાનું, અડની છાલ
અને જનવરોનાં ચર્મનાં પેશાખ બનાવવાનું,

લાકડાના ધસારાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનું
અને બીજી કેટલીક પ્રકારની મનુષ્ય સ્મરક

માટે નવી નવી શોધો કરવાનું માન, ચીનાઈ
ઉપર જણાવેલા શાહાનશાહને આપેછે.

તે જમાનાની બીજી ઓલાદ 'કાહિ'થી શરૂ
થાયછે. આ કામસે ચીનાઈ શાહાનશાહતનો
પાયો નાખ્યો હતો. અને તેઓ તે વખતે

એવો સૌ વધારો થયો કે નિયમિત રાજ્ય સ્થાપવાની જરૂર જણાઇ. આ જમાના સુધી મરદ અને સ્ત્રી વચ્ચે વગર કાપડે વેહેવાર સંબંધ જોડાતો હતો; પણ 'ફાઈ' શાહાનશાહે દરેક જોડાને લગનનાં પવિત્ર ગાંઠથી જોડી આપવાની પહેલ કાઢી. તેમજ નળ ગુચવા, પ્રાણીઓને પાલવા, તથા પવિત્ર અક્ષરો (Hieroglyphic signs) થી તેઓનાં વિચારો જણાવતા. અને વખતને જુદો પાડી તેની ઝડપે સુકર કરી તે ઝાળખતા શિખવ્યા. તેના પછી 'શિનંગ' શાહાનશાહ થયો, તેણે જમીનની ખેડણી કરવાનું શિખવ્યું, અને ઔષધિ વિદ્યાનો પ્રસાર કર્યો. એના વખતમાં પહેલી લઘાઈ ઉડી, અને તે લઘાઈમાં એનોજ એક કુટુંબી 'હવાંગરી' રાવીને રાજ્યાસન પર આવ્યો. આ શાહા ધણે બળવંત નિવડ્યો. તેણે લખવાનો દ્વાર પોતાના રાજ્યમાં કાપ્યો કર્યો. ધુપડાને બદલે મેહેરો બાંધવાની કારીગરીને ઉત્તેજન આપ્યું, તથા ગામે વસાવી, હથિયાર, વાહાણ, ગાડી અને પાદશાહી રચાવી પ્રથમ શોધ કરી તેનો પ્રભમાં પ્રસાર કર્યો. તેના પછી 'ટેકુહ' નામે રાજ્યકર્તાએ કેલવણીનાં ફાવા થઈ નિશાળો સ્થાપી. તથા એક મરદ અનેક સ્ત્રીઓ મરણી શકે એવો રેવાજ એના રાજ્યમાં પ્રથમ ચાલુ થયો. તેના પછી 'યુઅ' અને 'શન' એ એ સમયે રાજ્યકર્તા થયા. તેઓએ દાનાઈની રાજ્યખંધારણમાં સુધારો કર્યો, અને નીતિ તથા ધર્મનો ફાવો કર્યો. એનાજ સમયમાં જગતેસ આવી હતી, પણ તેથી ચીન કાંઈ મરદ થયું નહોતું. આ શાહાનશાહે પોતાના એક 'કાન' નામના અમલદારને જે ભાગ ઉપર રેલ ચાલી હતી ત્યાં તેનો બચાવ કરવા મોકલ્યો, પણ તે નિયમન થતાં તેની જગા પર તેના બેટા યુએ મોકલ્યો. તે પછી શને રેલથી તારાજ થયેલા ભાગને આગ દેવાપર લશ્ક આપી એકેકા થયેલા કચગને બાળીનાખી જગીનને ફળદુષ બનાવી. 'શન' ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૮ માં મરણ પામ્યો.

ઉપર ચાર જમાનાં જણાવ્યા તેમાં ઉપરોક્ત ૧ લો જમાનો પુરો થતાં 'ઈ. સ. પૂર્વે' ના રાજ્યથી ચાલે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૫ : ૨૨૦૫થી બીજો જમાનો શરૂ થયો. 'હિયા' નામનો વશ પણ આજ વંખતથી ચાલુ થયો; જેણે જોડે વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું. આ વંશની ઉત્પત્તિ માટે બીજાઓનાં મતો ભૂંડાં છે. હું 'હેડી' કહે છે કે તે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૧૭ થી શરૂ થાય છે. અને 'લીઆઈડી' વીરીશીયરવેસ 'ડેટુ' નામના મંચમાં 'હિયા' વંશની શરૂઆત ઇ. સ. પૂર્વે ૨૧૮૮થી થતી વર્ણવી છે. આ શાખામાં 'યુ'ગાન મ્હોટો રાજ થયો. તેણે દેશનાં ૯ ભાગ કરીને જુદા જુદા હાકમોના તાબામાં સોંપ્યાં હતા. પણ આ શાહાનશાહે માત્ર ૭ વર્ષ અમલ ભોગવી 'મરણ પામતા તેનો બેટા 'તાઈ' ગાદીનચીન થયો. ભાઈ કોમના અમલમાં એક હાકમે શાહાનશાહને તખ્તપરથી ઉઠાડી મેલી, તેના ભાઈને પાદશાહી આપી. 'યુગાંગ' શાહાનશાહના સમયમાં કેટલાક નજીબીઓ જોઈ બળવંત હાકમ જેવા હતા તેઓએ બંડ કરી દેશને હાની પોંદ્યાડી હતી તેના પછી ૯ શાહાનશાહોએ પાદશાહી કરી, તેમાં છેલ્લે શહેનશાહ 'કાઈ કની' ધણેજ દુષ્ટ નિવડ્યો. એના જુદામી અમલથી ૬૪૪ વર્ષનો 'યુ' વંશનો અંત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૬૫માં આવ્યો.

તે પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૬૬ માં રાંગનુ ૧લા શાહાનશાહ 'ચીંગહેંગ' કંઈ ૬૦ સં ૫૦ કવિને દરવી રાજ્યાસન પર ૧૭૬૬. આવ્યો. એણે પ્રભુપદનાં કરો લટાડી દેશને અપાદ કર્યું. એના રાજ્યમાં એક સમે મ્હોટો દુકાળ પડ્યો, ત્યારે એણે બરી રાખેલા સરકારી અનાજ પ્રજને મુક્ત વેહેતી દુખ ટાળ્યું તે પછીનાં પાદશાહોની ઝાઝી તસરીખ જણાઈ નથી. ચીંગહેંગ પછીનો ૭ મો પાદશાહ 'ટાયેતુ' પ્રતાપી રાજ્યકર્તા થઈ ગયો. તેણે ગાદી

તેને પ્રજાપર શુભ કરતાં અટકાવ્યા. બેગારો માટે 'કરપીતાસો' સ્થાપન કરી, અને નૌદ્ધિ માટે ત્રિશાંતિશુદ્ધિ બધાઓમાં વચમાંનાં કેટલાક પ્રાદેશો ધણા નળણા હતા, અને તે પછીનાં ૮ એવા હો શુદ્ધી નિવડ્યા કે ચીનાઈ તવા-નીખનવેશોએ તેમની મોંઘ વડીક લીધી નથી.

તેઓમાં ચીંગડીંગ નામે પાદશાહ હતો તેના વખતમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૭. સ. પૂર્વે ૧૫૬૨થી ૧૫૮૮) તાતારલોકોએ ૧૫૬૨ રાજ્યપર ચડાઈ કરી પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ. આ વેળા માં-દરીનેનો વધેસો દોર 'પવાંકાંગે' નરમ પાડી પ્રજાને આપાદાનીમાં આણી. તે પછી યુદ્ધિંગ ગળ થયો, તેમાં ઝાઝું પાણી નહોતું, પણ તેના આશાક વછરે ક્યોનો સારો સંબંધ કરી રાજ્યને આપાદ બનાવ્યું. તે પછી ચીનમાં અપસમાં હોસા બજેડાથી પ્રજાએ જપાન તરફ નહારી જઈ વસાહત કરી. આ છેલ્લો પાદશાહ 'ચાઉસીન' એવો તો શુદ્ધી હતો કે હમેશ્વદાર સ્ત્રીના પેટમાં બાળક કેમ રહેછે તે જોવાની ખાદેશને લીધે એક છવતી હમેશ્વદાર ઓતું પેટ ચીરાવ્યું હતું. તેમજ પોતાના વછરની છુપી વાત જણવા તેડું છગર ચીકું હતું. આ શાહનશાહની આવી અનેક છુરી ચાલને લીધે એનીપર અમીરાએ ફી સામા થવાથી ગમરાઇને પોતાના જન માલને આગમાં બાળી તારાજ કર્યું.

ચાઉસીનનાં મરણ પછી અમીરોના વધ ઉવાગે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૨૨ માં ઇ. સ. પૂર્વે (ખીન મૈત મુજબ ઇ. સ. ૧૧૨૩ ૧૧૧૦) ચો વચની સ્થાપના કરી. જે ઇ. સ. ૮૬૭નર્વ ચાલ્યું.

સુવાંગ જાતે હિમ્મતવાન હોવાથી રાજ્યને બજાવવાનીથી ચલાવેલું હોવાથી અમીર ઉમ-રાવેને જાગીરા આપી વગ કર્યા, પણ તેઓ બજાવન ચંતાં સામા થયા હતા, પણ તેનો ખેડો ચીંગવાંગ કળાખાજ હોવાથી નેહુ

તેમને વધ કર્યા. તેના પછીના વારસોમાં કાંઈ ઝાઝું પાણી હતું નહિ. સુદવાંગના રાજ્યમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૧ થી ૮૪૭) ચીન ઉપર તારતરોએ પેહેલા ઇ. સ. પૂર્વે હુમલા કર્યા. તે પછીનાં અનેક પાદશાહો માંડી રિયતિમાં રાજ્ય અમલ બોમવી ગયા. સીચેન

વંશના સમયમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૮૨૭માં તાતા-રોએ હાર ખાધી, તે એટલા સુધી કે સર્વે તાતારોને પોતાનાં જગદી રહેદાણામાં જઈ બરાડું પડ્યું. પણ તે પછીનાં, હુમલા દરમ્યાન સીચેન લગાઈમાં માર્યો ગયો. અને તે પછી તાતારોનું જોર દિનપર દિન વધતું ગયું.

તી ગવાંગ શાહાનશાહના સમયમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૭૭૦ થી ચીનાઈ ઇતિહાસ ઇ. સ. ૫૦ ચોક્કસ બજેછે. તેના સમયમાં ૨૧ હાકમે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થા-પન કરી બેઠા હતા. લીંગવાંગ

શાહાનશાહના અમલમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૧ માં કાનકુશિઅસનો જન્મ થયો હતો (શુચી કાનકુશિઅસ.) આ ચીનાઈ શીલસુકતું ચીનાઈ નામ 'ટંગ કુ' હતું. તે સમયે ચીનનાં અનેક સ્વતંત્ર હાકમે અપસમાં લડી બેઠાઈ બરી રાજવનીતિ ચલાવતા હતા. આ માદા વખતનું વર્ણન 'માંગતશ' નામે કાનકુશિઅસનાં એક વિદવાન ચેલાએ લખ્યોછે. તેનો જન્મ લીવાંગના રાજ્યમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૩૭૫ માં થયો હતો. તે વખતે શેહેન-શાહતના નંકાશ પિતૃજના પતરાંપર કોતરેલાં હતા. તે પોતાનો દાવો પુરવાર કરવા ધણું ઉપયોગી હોવાથી 'દિઈનવાંગ' શેહેનશાહે તેમને તક્કાવમાં દાંટ્યા હતા. તસીનના મુલકના રાજ્યકર્તાઓનો અમલ ને બળ વધતાં ચીનાઈ શાહાનશાહનો દોર પડી બાગો. તસીનના રાજ્ય આઝારીએ પોતાનો અમલ સંચાપરી કરી નાનવાંગ શેહેનશાહને ખંડીયો રાજ બનાવ્યો. અને તે પરદેશમાં મરણ પામ્યો. તેના સગા 'ચાઉકીઉ' ને પોતાનાં

પડવાનું રાજ્ય મેળવવા પ્રત્યે મદદ કરી
ડતાં તે નખળો હોવાથી તેણે ૪૦૦૦ પૂર્વે
૨૪૮ માં તખ્તપરથી પોતાની હક તણ ચુલ્હે
કરી.

ચીનવંશની સ્થાપના થતાં 'ચી' તોખ-
મની કારકીર્દિ ખતમ થઇ. ચોસીઆંગે ચીનના
પેહેલા ગેહેનશાહનો એલકામ ધારણ કરતાં
તેની સામે ઉમરાવો બળતવારીથી થયાં, અને
તે તકરાર છેક ચોસીયાંગનો 'ચોન ગાદીએ
આવ્યો. ત્યાં સુધી ચાલી. શાહાનશાહનો
એલકામ અમલમાં લાવનાર આ રાંગ
સિયોગ્યાંગ ૪૦૦૦ પૂર્વે ૨૪૬ માં તખ્તનચીન
થયો. આ વંશ ૪૩ વર્ષ રાજ્યપદ ભોગવ્યું
હતું. તે પછી ચીનમાં એક એવો તો બળવાન
ખાંદશાહ થયો કે તે વખત સુધી તેવો કોઇ
ખીજો થયો નહોતો. તેનું નામ 'ચીહવાંગડી'
હતું. તેણે પોતાના હથિયારોનાં બળથી
જંગીરદારો અને ઉમરાવો ને સ્વતંત્ર હોતા
તેમને છતી લીધાં. ચીનની ઉત્તરે ને 'હના'
નામનાં એક તારતરી લોકો વારંવાર ઠંઠાણો
આપતા તેઓપર તેણે ક્રાદે મેળવી. અને
સરહદપરની ગંજવર દેવણ ૪૦૦૦ પૂર્વે
૨૧૧ માં બધાની. પણ તે પછી તેણે મથોનો
નાગ કરવા માંડ્યાથી વિદવાનોએ તેને ધિક્કાર્યો
છે. એના મોતથી આ વંશની સમાપ્તિ થઇ.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૬ માં લ્યુઆંગ અથવા કેટલુ
નામના એક ચોરોના સરદારે હેન-
ઇ. સ. પૂર્વે વંશની સ્થાપના કરી, જે રાજ્ય
૨૦૬ ૪૨૨ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. ચિહવાંગ-
ડીએ જે મથોનો નાશ કર્યો
તેવો નાશ ફરીથી ન થાય એવી ધારણાથી
આ રાજ્યકર્તાએ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૨
માં મિઆંથી છાપવાનો દુનર પ્રથમ શરૂ
કર્યો. તેના પછી ચીનમાં પેહેલવેહેલી
ઝોરત રાજ્ય સ્થાપનારી થઇ; જેનું નામ
'યુ હાઇ' હતું. આ ઝોરને પોતાની કુરતાથી
ઘણો ત્રાસ પતોવ્યો હતો. તેના પછી ઇ.
સ. પૂર્વે ૧૮૦ માં 'વાનની' નામે શેહેનશાહ
૧૬

થયો તેણે બધે ચુલ્હે પાંચરી આખાદી ફેલાવી
હતી. એણે પેહેલવેહેલી પોતાના રાજ્ય
જુદો, લકષ્મ આપ્યો હતો. તેના પછી વિદવા-
'પાદશાહોએ રાજ્ય કરી વિદાનોને ઠીટ આપ્યું
આપ્યો હતો. ઉડી નામે શાહાનશાહે ઇ. સ.
પૂર્વે ૧૪૦ થી ૮૮ વેર રાજ્ય કર્યું. તેણે તોતારે
સાથે ચાલુ. લકષ્મ કરી તેમને જે રાજ્ય હતા
એના અમલમાં 'લાઓતણ' અથવા 'લાઓ-
કીહન' કે જે કાનપુશિઅસના સંમયમાં એ
શીલસુદ્ર થઇ ગયો તેના બીકટ ધર્મ પેહેલ
વેહેલી પ્રસાર પામ્યો. પણ કાનપુશિઅસન
મતવાસા તેઓની સામે થતા હતા. એના
અમલમાં 'જીમાતસીહન' નામે મ્હોટો તવા-
રીખનવેશ થયો; એણે કારંપીપનનાં કાંકા
સુધી રાજ્યસત્તા ફેલાવી હતી. તે પછી
ચીનમાં ફરી જુદી જુદી જાતના સરદારો
વચ્ચે બખેરો ઉઠ્યો. જેનું, પરિણામ એ
નિપજનું કે તારતરીએ પાછું પોતાનું સ્વતંત્ર
પણું જાહેર કર્યું. તેમાં ગાઇતી શાહાનશાહ
સારી રીતે રાજ્ય વ્યવસ્થા ગયો. તેના વારસ
ખીજતી ગાદીએ આવતાં 'વાંગમાંગ' નામે
શેલી અને જુદી આખીરે તેને પદમ્મદ કર્યો.
પણ હાલની ઝોલાદ તરફથી ખીજા અખીરો
ઉઠવાથી બખેરો જાગ્યો, જેનો સેવક વાંગ-

માંગના મરજુથી આવ્યું. પણ
ઇ. સન ૨૫. તેટલાં 'કવાંગજુદ' નામે એક
નેનો શેહેનશાહ થયો (ઇ. સન.
૨૫-૨૭) તે હિમ્મતવાન હોવાથી સર્વે
બખેરો નરમ પડ્યા, એટલુંજ નહિ પણ
પોતાનો પુરો કાણુ બેસાડ્યો. 'મિંગડી' ના
અમલમાં (ઇ. સન ૫૮-૭૫) મંડીરોનું એક
એલચીળાનું હિંદુસ્તાન આવ્યું. જ્યુરેતેઓ
ચીન પાછા ફર્યા ત્યારે ત્યાં પ્રથમ બાદ ધર્મનો
ફેલાવો કર્યો. આ અને એ પછીના વખતમાં
તોતારીએ ફરી જુમવા કરવા માંડ્યા, પણ
એક જગરી કતલથી તેમને હટવું પડ્યું.
ચીનમાં પેહેલવેહેલી વિદવાન ચી લેખક
તરીકે 'ચેનહુઇ' (ઇ. સ. ૭૬-૮૮) માં
થઇ ગઇ.

માંગતીના મરણ પછી રાજ્યની હકુમત મેહેલોમાંની ચચળ ઝોરતો તથા ઝોળ-ઝોળાં હાથમાં આવી. જેથી લઘાઈઓ ત્રસ થતાં 'હાનના' ઝોલાદતુ' સેવક આવવા લાગ્યા. તેપિણુ શાહાનશાહો પોતાનો મરતબો લશકરની બળથી સંભાળી ચકતા. પણ 'ફેટલીક' વેળા સરદારો સામા થતાં શાહાનશાહ નાએલાજ ચઢ મેહેલમાં બરામ લેસતા. આ ઉપર 'હીધનતી' એ શાહાનશાહી મોહોર ઈ. સ. ૨૨૦ માં તસાઓપીગને ઈ. સ. ૨૨૦; સ્વાધીન કરી, કે જે તે સમયનો એક નામચીન સરદાર હતો. 'હુન' ની ઝોલાદને તે પછી એક 'ચાઓલી' નામે સમસે પોતાને શેહેનશાહ તરીકે જાહેર કાધો અને આથી શાહાનશાહી ઝોલાદ 'હાઉહાન' નાં એલકાબથી ઝોળખાવા લાગી. કે જે ઈ. સ. ૨૨૧ થી ૨૩૬ સુધી ચાલુ રહ્યું. તે પછી 'ઉ' દેશનો રાજા શાહાનશાહી દાવો કરી નિકળ્યો. આ રીતે તે વેળા 'ધીયુ', અને ચહ' એમ ત્રણ રાજ્યકર્તા લઈને તખ્તનો દાવો કરવા લાગા. આથી તે વખતને 'કયુ' એટલે "ત્રણ સલતનત" કહેછે.

આ ત્રણે હાકિમોના સરદારોએ લઘાઈમાં બહાદુરી બધી અનેક કામો કર્યાં. આ વેળાની અધાધૂનીને અહેવાલ 'સાનકવોચી' નામના ગ્રંથમાં વર્ણવેલો. હાઉતી જે ખરે શાહાન-શાહ હતો તેણે ફક્ત પાપવામાં નિરાશ થતાં પેતાનું તખ્ત 'વી' નાં પાદશાહને આપી દીધું; આથી 'હાઉતીના' બેટાએ પિતા ઉપર નારાજ થઈ પોતાના તમામ કુટુંબની કતલ કરી.

તે વેળા ચીનનું મુચક ચીનના વાયવ્ય પ્રાંતમાં 'સેનરત' નામે પ્રાંત હતો. જેની સાથે ધીરે ધીરે ઉપરનાં પ્રાંતો નેહાતા ગયા અને તે સમયે 'દક્ષિણ' તરફના ભાગો લાંબા કાળથી જંગલી લોકોથી વસાયેલાં હતા. આ સર્વ ભાગોને 'હાન' વંશે એકત્ર કર્યા અને તે વેળા શાહાનશાહતને જે રૂપ આપ્યું તે આજેવેર કાચમછે.

ચીનનો ત્રીજો જમાનો ઈ. સ. ૨૬૪ થી તસીન વંશની શરૂઆત સાથે શરૂ થાયછે. આ વંશે ઈ. સ. ૪૨૦ વેર અમલ ભાગવ્યો. એમાં 'યુ' અને ચનની હાલત ચાલુ લઘાઈઓથી નબળા બની હતી. 'વિ' જે હજી વેર જોવાને તેવોજ રહ્યા હતો તેને 'ઝેનના' નામે શાહાનશાહી પકડ્યો, જે શાહાનશાહી ચીનના શાહાનશાહી તખ્ત ઉપર 'યુટ' (ખીએ)ના નામથી હતો. આ યુટ અને તેની પછીનો કાંઈ પણ શમસ તે વખતને અતુસરતું રાજ્ય ચલાવી શક્યો નથી. જે રાજા થયું કંટાલા બધું ચઢ પડ્યું હતું. ઈ. સ. ૩૧૭માં ખીન સીન વંશની એક જુદી શાખા યુટી નિકળી હતી જેમાં 'યુટી' ગાદીએ બેઠો. પણ આ રાજ્યખી તેની આગમજ જે રાજ્યે ચઢ ગયાં તેથી કાંઈ વધારે સરસ નિવડ્યું નહિ; કારણ એ વખતે પણ ખૂનરેણ જરી લઘાઈઓ ચાલુ હતી. પાને 'ચા'ના મુશકના લોકોએ રાજ્ય સામે બલવો ઉઠાવતા હતા, તેમાં વળી તેમને તારતરો મદદ કરતા હતા. વળી આ સર્વ બંડ નરમ પડ્યું નહિ, તેટલાં 'યુ' એ હથિયાર ભીડી નવું શીતર ઉછું કરીધું. જે સેવકવેર ચાલુ રહ્યું. એટલે ઈ. સ. ૪૨૦ માં 'ટીગક'એ રાજ્યપાક તજી દીધું, અને તે વંશ ખદલાયું.

તે પછી 'ચુંગ' વંશની સ્થાપના થતાં તેનો પેહેલો રાજ્યકર્તા 'યુયુ' એ 'ટેયુસ' પાને ટલંદ પદિએ ચઢેલો શાહાન-શાહ એવું નામ ધારણ કરીધું. આ પાદશાહ બહાદુર હતો પણ એણે છેડે પાદશાહી કુટુંબની કતલ કરી નામને ડાઘ લગાડ્યો હતો. એના અમલમાં ઉત્તર ભાગના રાજ્ય-કર્તાઓ તાતારોની મદદથી એની સામે થયા હતા, કે જેઓએ એના તથા એના પછીના વંશોના અમલને તુચ્છકારી સામા થયાં હતાં. ઈ. સ. ૪૨૦ માં 'નાનકીન' શેહેરને શેહેનશાહાતનું પાયતખત બનાવવામાં આવ્યું હતું.

વાંચીના અમલમાં (ઇ. સ. ૪૨૪થી ૪૫૩) ધર્મીક નિશાળો તથા પાઠશાળા ઇ. સ. ૪૨૫. સ્થાપન થઇ હતી. એનો ખેટો પશુ દૂર પાઠશાલ નિવડ્યો. તે પછીના રાજ્યકર્તા કૂરતા માટે જાણીતા થયા હતા, અને તેઓ સર્વ કબોહતે મરણ પામ્યા હતા. માત્ર 'બીંગડી' ખુદતી મહેતે મરણ પામ્યો હતો. તસાંગવાંગ પોતાના મેહેલમાં ખોળાઓના હાથ ઉપર મર્યા ગયો. ત્યારથી 'સીઆમીતા ઓચીંગ' નામે એ જાણીતો સરદાર જે બલવાખોરામાં શામેલ હતો તે બળવાન થઇ પડ્યો. તેણે 'તરતરનેનો' દેશ ઇ. સ. ૪૭૭ માં હાથ કર્યો, અને શ્રંગ વંશના એક ઉલ્લા શાહાનશાહેને તખ્તે બેસાડી પાછો ઉઠાડી મેલી પોતે રાજ્ય કરવા લાગો. આ કુટુંબમાં ૮ શાહાનશાહ થયા, પણ તેમાં માત્ર બેજ સાફ નામ પાછળ સુકી ગયા હતા.

શ્રંગ વંશની સમાપ્તિ પછી 'તરી' વંશની સ્થાપના થઇ જેના પેઢેલા શહેન-ઈ. સ. ૫૫૦. શાહ 'સીયાહટાહચીંગે' સારી કીર્તિ મેળવી. 'લીયાંગ' તોખ-મનો 'હ્યુગક્ટ' પણ એક બહાદુર લડવૈયો હતો, એટલું જ નહિ પણ વિદ્યા તથા જ્ઞાનને તેણે ધણો વધારો કર્યો. પણ તે નબળો હોવાથી રાજ્યમાં અધાધૂધી ચાલી. લીઆંગના વંશે ઇ. સ. ૫૦૨ થી ૫૫૭ વેર અમલ ભોગવ્યો. તે પછી 'ચીન' વંશે ૫૫૭ થી ૫૮૯ વેર અમલ ભોગવ્યો. આ વંશના વડા 'કેટસુંતુ' રાજ્ય લોહીથી રંગીન બન્યું. તે પછી ઇ. સ. ૫૮૦ માં યાંગટીન ગાદીએ આવતાં 'ચૂં' વંશની સ્થાપના થઇ. આ વંશે ૬૧૮ વેર અમલ ભોગવ્યો હતો. યાંગટીને રાજ્યમાં આખાદી કરવાનાં ઉપાયો લીધા. એણે કેારિઆનાં રાજ્યને નબળું બનાવ્યું, અને ૬૦૪ માં તે મરણ પામતા તેને વારસ 'ઇઆંગતી' ગાદીએ બેઠો. એણે આગલા ત્રયોની નકલો કરાવી વિદ્યાઅભ્યાસને વધારો કરી રાજ્ય ચલાવવા

માંડ્યું. તેણે તાગરો સાથની લડાઈમાં મર્યા ગયો. તે વખતે 'લીઇઉન' જે એક પ્રસિદ્ધ સરદાર હતો, તેણે 'કંગતીતુંગ'ને તખ્તે બેસાડ્યો, પણ તેની યોદ્ધા પદ્ધતિ તેણે ચાહાનશાહેને જે આપી મારી નાખી પોતે તખ્તે બેઠો.

જે પછી ટાંગ વંશનો અમલ ઇ. સ. ૬૧૯ થી ૯૦૭ વેર ટક્યો. આ રાજ્ય સ્થાપન થતાં તાતાર લોકો એક બીજી જંગની પ્રજા સાથે લડાઈમાં ચૂંતાયા. આ જંગલી પ્રજા પ્રથમ તાતાર લોકોનાં હાથ તળે 'ઇમાયુસ' પહાડ તળેથી લોખંડ ખણી કાઢવાના કામપર ગોલામ તરીકે હતા. પણ તેમને છુટાપણ મળતાં ચીનની મોજ મઝાથી લોભાઇ ત્યાં વસવાટ કરવા થકી લડાઈ ઉઠાવી.

ઇ. સ. ૬૩૫ માં ખ્રિસ્તી લોકોએ પ્રથમ ચીનમાં પ્રવેશ કર્યો અને નેસ્ટો-ઇ. સ. ૬૩૫. રીઅન પાદ્રીઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવા થકી બાપલો આવવા માંડ્યાં. ૬૨૭ માં તાઇચૂંગ રાજ્યકર્તા થયો, તેણે બળતારીથી અમલ સ્થાપી 'તુરકાન' દેશ કબ્જે કરી તિબેટની પ્રજાને તાબે કરી પોતાના રાજ્યની હદ ધરાવ સુધી ફેલાવી. તેના પછીના બે વારસોએ નબળા અમલ ચલાવી જનાન-ખાનામાં પડી રહી વખત ગુળ્યાં. હીઉનતશ રાજ્યકર્તા વિદ્વાન ચતાં પોતાનાજ મેહેલમાં આવતા શીતરને ભોગ થઇ પડ્યો હતો. તે પછીના ચક્રવર્તી, તાઇતશૂંગ, તીહતશૂંગ, અને શ્રનતશૂંગ એક પછી એક અતી નબળા રાજ્યકર્તા થયા, તેમાં ઉલ્લાશૂનતશૂંગે છુદતુ એક મોટું મદીર બંધવ્યું. પ્રથમ જે લશકરે રાજ્યને આશ્રય આપ્યો હતો તેને 'મુદતશૂંગ' કાદી નામ્યું, અને પોતે અમરતતુ પાણી પી મરણ પામ્યો. તે પછીના, જે રાજ્યકર્તાએ તો મેહેલમાંના ચુલાગોનાં તાબામાં રહી અધાધૂધી ચલાવી તેમાં વૃતશૂંગ શાહનશાહે જરૂર પણ પોતાનું પાણી બતવાવ્યું હતું. તેના પછીના શાહાનશાહે પણ ખોળાઓનાં જુવન તોડવાનો.

ચાંગતીના મરણ પછી રાજ્યની હકુમત મેહેલોમાંની ચચળ ઝારતો તથા ઝોન-ઝોનાં હાથમાં આવી જેથી લઘાઈઓ ત્રણ થતાં 'હાનના' ઝોલાદતુ' સેવટ આવવા લાગ્યું. તેપણુ શાહાનશાહો પોતાનો મરતબો લશકરનો બળથી સંભાળી શકતા. પણ કેટલીક વેળા સરદારો સામા થતાં શાહાનશાહ નાએલાન મધ મેહેલમાં બરાધ બેસતા. આ ઉપર 'હીધનતી' એ શાહાનશાહી મેહેર ઈ. સ. ૨૨૦ માં તસાઓપીગને ઈ. સન ૨૨૦, સ્વાધીન કરી, કે જે તે સમયનો એક નામચીન સરદાર હતો. 'હુન' ની ઝોલાદતો તે પછી એક 'ચાઓલી' નામે શખસે પોતાને શહેનશાહ તરીકે બહેર કીધો અને આથી શાહાનશાહી ઝોલાદ 'હાઉહાન' નાં એલકામથી ઝોળખાવા લાગી. કે જે ઈ. સ. ૨૨૧ થી ૨૩૬ સુધી ચાલુ રહ્યું. તે પછી 'ઉ' દેશનો રાજા શાહાનશાહી દાવો કરી નિકળ્યો. આ રીતે તે વેળા 'વીયુ', અને 'શહ' એમ ત્રણ રાજ્યકર્તા લઈને તખ્તનો દાવો કરવા લાગા. આથી તે વખતને 'કુ' એટલે "ત્રણ સલતનત" કહેછે.

આ ત્રણે હાકેમોના સરદારોએ લઘાઈમાં બહાદુરી બધી અનેક કામો કર્યા. આ વેળાની અધાપૂધીનો અહેવાલ 'સાનકવોચી' નામના ચચમા વર્ણવેછે. હાઉતી જે ખરો શાહન-શાહ હતો તેણે કહે પામવામાં નિરાશ થતાં પોતાનું તખ્ત 'ચી' નાં પાદશાહને આપી દીધું, આથી 'હાઉતીના' બેટાએ પિતા ઉપર નારાજ થઈ પોતાના તમામ કુટુંબની કતલ કરીધી.

તે વેળા ચીનનું મધ્ય ચીનના વાયવ્ય પ્રાંતમાં 'શેનરત' નામે પ્રાંત હતો. જેની સાથે ધીરે ધીરે ઉપરનાં પ્રાંતો ભેગતા-ગયા અને તે સમયે 'દક્ષિણ' તરફના ભાગો લાંબા કાળથી નંગલી લોકોથી વસાયેલાં હતા. આ સર્વ ભાગોને 'હાન' વગેરે એકત્ર કર્યા અને તે વેળા શાહાનશાહતને જે રૂપ આપ્યું તે બાજવેર કાયમ રહે.

ચીનનો ત્રીજો જમાનો ઈ. સ. ૨૬૪ થી તમીન વંશની શરૂઆત સાથે શરૂ થાયછે. આ વંશે ઈ. સ. ૪૨૦ વેર અમલ ભોગવ્યો. એમાં 'વુ' અને ચાનની હાલત ચાલુ લઘાઈઓથી નબળી બની હતી. 'વિ' જે હથ વેર જેવોને તેવોજ રહ્યા હતા તેને 'ઝેમના' નામે શાહાનશાહી પકડ્યો, જે શાહાનશાહી ચીનના શાહાનશાહી તખ્ત ઉપર 'વુટ' (ખીનો)ના નામથી ઉતર્યો હતો. આ વુટ અને તેની પછીનો કોઈ પણ શખસ તે વખતને અતુસરતુ' રાજ્ય ચલાવી શક્યો નથી. જે રાજા થઈ કંટાલા બધું થઈ પડ્યું હતું. ઈ. સ. ૩૧૭માં ખીન સીન વંશની એક જૂદી શાખા યુડી નિકળી હતી જેમાં 'યુ-ડી' ગાદીએ બેઠો. પણ આ રાજ્યખી તેની આગમજ જે રાજ્યે થઈ ગયાં તેથી કાંઈ વધારે સરસ નિવડ્યું નહિ; કારણ એ વખતે પણ ખૂનરેણ બરી લઘાઈઓ ચાલુ હતી. વાને 'ચી'ના મુખના લોકોએ રાજ્ય સામે બલવો ઉઠાવતા હતા, નેમા વળી તેમને તારતરો મદદ કરતા હતા. વળી આ સર્વ બંધ નરમ પડ્યું નહિ, તેટલાં 'યુ' એ હથિયાર બીડી નહું શીવર ઉછેર કીધું. જે સેવટવેર ચાલુ રહ્યું. એટલે ઈ. સ. ૪૨૦ માં 'ટીગક'એ રાજ્યપાટ તણ દીધું, અને તે વંશ બદલાયું.

તે પછી 'ચુ' વંશની સ્થાપના થતાં તેના પહેલો રાજ્યકર્તા 'ચુયુ' એ 'કેયુસ' વાને ટલદ પદ્ધતિએ ચહેલો શાહાન-શાહ એવું નામ ધારણ કર્યું. આ પાદશાહ બહાદુર હતો પણ એણે હેરમે પાદશાહી કુટુંબનાં કતલ કરી નામને ગાંધ લગાડ્યો હતો. એના અમલમાં ઉત્તર ભાગના રાજ્ય-કર્તાઓ તાવતારોની મદદથી એની સામે થયા હતા, કે જેઓએ એના તથા એના પછીના વંશોને અમલને તુચ્છકારી સામા થયાં હતા. ઈ. સ. ૪૯૦ માં 'નાનડીન' શહેરને શહેનશાહાતનું પાવતબત બનાવવામાં આવ્યું.

વાંચીના અમલમાં (ઇ. સ. ૪૨૪થી ૪૫૩) ધર્મિક નિષાળો તથા પાદશાળા ઇ. સ. ૪૨૫ સ્થાપન થઇ હતી. એનાં બેટા પશુ ફર પાદશાહ નિવડ્યો. તે પછીના રાજ્યકર્તા ફરવા માટે જનશ્રીતા થયા હતા, અને તેઓ સર્વે કમોહતે મરણ પામ્યા હતા. માત્ર 'બીંગટી' ખુદતી રહેતે મરણ પામ્યો હતો. તસાંબાંગ પોતાના મેહેલમાં બોમબોના હાથ ઉપર આવે જાયો. ત્યારથી 'સીઆમિતા બીઆંગ' નામે એ જનશ્રીતો સરદાર ને બવવાબોજોમાં શામેલ હતા તે બજવાન થઇ પડ્યો. તેણે 'તરતરનેનો' દેશ ઇ. સ. ૪૭૭ માં હાથ ક્યો, અને શૂંગ વંશના એક હેસ્વા શાહાનશાહને તખ્તે બેસાડી પાછો ઉઠાડી મેલી પોતે રાજ્ય કરવા લાગો. આ કુટુંબમાં ૮ શાહાનશાહ થયા, પણ તેમાં માત્ર બેજ સાફ નામ પાછળ મુકી ગયા હતા.

અગ વંશની સમાપ્તિ પછી 'તરી' વંશની સ્થાપના થઇ જેના પેઢેલા શેહેન- ઇ. સ. ૫૫૦. શાહ 'શીયાહાહમીંગે' સારી કાર્તિ મેળવી. 'લીયાંગ' તોખ- મનો 'હ્યુગફટ' પશુ એક બહાદુર લડતો હતા, એટલું જ નહિ પણ વિદ્યા તથા જ્ઞાનનો તેણે ધણે વધારો કર્યો. પણ તે નબળો હોવાથી રાજ્યમાં અધાધૂધી ચાલી. લીઆ- ગના વશે ઇ. સ. ૫૦૨ થી ૫૫૭ વેર અમલ ભોગવ્યો. તે પછી 'ચીન' વંશે ૫૫૭ થી ૫૮૯ વેર અમલ ભોગવ્યો. આ વંશના વડા 'કિટચુ' રાજ્ય લોહીથી રંગીન બન્યું. તે પછી ઇ. સ. ૫૯૦ માં ચાંગકીન ગાદીએ આવતાં 'શૂં' વંશની સ્થાપના થઇ. આ વશે ૬૧૮ વેર અમલ ભોગવ્યો હતો. ચાંગકીને ગભરમાં આબાદી કરવાનાં ઉપાયો લીધા. એણે કારિઆનાં રાજ્યને નબળું બનાવ્યું, અને ૬૦૪ માં તે મરણ પામતા તેનો વારસ 'ધ્યાંગતી' ગાદીએ બેઠો. એણે આગલા અગોની નકલ કરાવી વિદ્યાઅભ્યાસનો વધારો કરી રાજ્ય ચલાવવા

માંડ્યુ. તેટલાં તામરે સાથની લડાઈમાં માર્યો ગયો. તે વખતે 'લીકુન' ને એક પ્રસિદ્ધ સરદાર હતો, તેણે, 'કંગતીલુંગ' ને તખ્તે બેસાડ્યો, પણ તેની ચોડુંકે પછી તેણે શાહાનશાહને ઝેર આપી ખારી નાખી પોતે તખ્તે બેઠો.

બે પછી ટાંગ વંશનો અમલ ઇ. સ. ૬૧૯ થી ૯૦૭ વેર ટક્યો. આ રાજ્ય સ્થા- પન થતાં તાતાર લોકો એક બીજી જગતી પ્રજા સાથે લડાઈમાં મુકાયા. આ જગતી પ્રજા પ્રથમ તાતાર લોકોનાં હાથ તણે 'ધમાયુસ' પહાડ તળેથી લેખડ ખજૂરી દાડવાના કામપર બોલામ તરીકે હતા. પણ તેમને છુટાપણ મળતાં ચીનની ભોજ મજાથી લોભાઈ ત્યાં વસવાટ કરવા થકી લડાઈ ઉઠાવી.

ઇ. સ. ૬૩૫ આ ખ્રિસ્તી લોકોએ પ્રથમ ચીનમાં પ્રવેશ કર્યો અને નેરો- ઇ. સ. ૬૩૫. રીઅન પાદ્રીઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવા થકી બાપલો આપવા

માંડ્યાં. ૬૨૭ માં તાઇશૂંગ રાજ્યકર્તા થયો, તેણે બળતવારીથી અમન સ્થાપી 'વૃદ્ધાન' દેશ ફત્તે કરી નિમેટની પ્રજાને તાબે કરી પોતાના રાજ્યની હદ ધરાવ મુકી ફેલાવી. તેના પછીના બે વારસોએ નબળો અમલ ચલાવી જનાન- બાનામાં પડી રહી વખત ચૂમ્યો. હીટનતશ્ રાજ્યકર્તા વિદ્વાન થતાં પોતાનાજ મેહેલમાં આવતા શીતરનો ભોગ થઇ પડ્યો હતો તે પછીના ચક્રતશૂંગ, તાઇતશૂંગ, તીહતશૂંગ, અને શૂનતશૂંગ એક પછી એક અતી નબળા રાજ્યકર્તા થયા, તેમાં હેલ્લેશૂનતશૂંગે બુદ્ધ્ય એક રહેલું મદીર બદલ્યું. પ્રથમ ને લશકરે રાજ્યને આશ્રય આપ્યો હતો. તેને 'મુહતશૂંગે' કાદી નાખ્યું, અને પોતે અમરતતુ પાણી પી મરણ પામ્યો. તે પછીના બે રાજ્યકર્તાએ તો મેહેલમાંના ગુલામોનાં તામામાં રહી અધાધૂધી ચલાવી તેમાં વૃતશૂંગ શાહનશાહે જગ પશુ પોતાનું પાણી બતવાવ્યું હતું. તેમાં પછી ૧૧ શાહા- નશાહે પણ બોળાઓનાં બુવમ, તોડવાનો.

ઉપાય લીધા, પણ તેમાં તેઓ કાળ્યા નહિ. દિતથુગે પોતાની ખુરી ચાલથી રાજ્યને નમણું બનાવ્યું અને તેના વારસે આઝીત-
 ળેએ જેભઓનાં જુલમથી બચવા ચોરોના
 રોળાંની મદદ લઈ કામ પાર ઉતાર્યું હતું.
 પણ ઇ.સ. ૯૦૩ માં આ શાહાનશાહને
 પદ્મપ્રસ્થરવામાં આવ્યો હતો. આ મદદગાર
 ચોરોનો સરદાર 'શ્વાન' નામે હતો, તેણે
 શાહાનશાહને મદદ કરી તેના બદલામાં
 'સેઆંગ'નો મુલક લીધો હતો; અને તે પછી
 બળવૃત્ત થતાં તાંગ વંશની સમાપ્તિ કરી,
 લીઆંગ વંશની સ્થાપના કરી. આ વંશે
 ૯૦૭ થી ૯૨૩ વેર અમલ
 ઈ. સ. ૯૦૦ ભોગવ્યો. તે પછી 'હાઉતાંગ'ના
 વંશે ૯૨૪ થી ૯૭૪ વેર અમલ
 ભોગવ્યો. તે પછી હાઉતસીન વંશે ૯૭૬ થી
 ૯૪૬ વેર માત્ર ૧૦ વર્ષ અમલ ભોગવ્યો.
 હાઉહાન વંશમાં માત્ર બે શાહાનશાહ થયા,
 પણ તેઓએ માત્ર ૩ વર્ષ અમલ ભોગવ્યા
 પછી 'હાઉચાઉ' ઓસાદની સ્થાપના ૯૫૧
 માં શીતથુગ નામે શેહેનશાહે કરી. એ
 જાતો અને બહાદુર રાજ્યકર્તા થયો હતો.
 પણ તેનો વારસ નજીકો હોવાથી તેનાજ
 મુધાને 'સંગ' વંશની સ્થાપના ૯૬૦ માં
 કરી. આ વંશે ૭૧૬ વર્ષ સુધી અમલ
 ભોગવ્યો હતો. આ વંશના પેહેલા પાદશાહ
 ચાક્યાંગમ્બન થયો, જેણે બેદીલ રેખતને
 તાણે કરી, પણ તાતાશે તો સપાના હુશમન
 થઈ પડ્યા હતા, કારણ કે તેઓ ફરીથી
 'કીનતારવર' નામથી ફરી ચીનપર ચડાઈ કરી
 અને 'શ્વા,યુ,સંગ' તાણે ડીધું, તથાઆગળ
 'ગેમ્સી' તથા 'શેનસીના' પ્રાંત ઉપર ચડાઈ
 કરી. તેમને નૃહસાહવા 'નીગમસંગ' રાજ્ય
 કનાએ ભોગલ તારુરેની મદદ આંગી, જે
 મદદ તેઓએ આપી હતી. પણ સંધળા છત
 પોતાનાં હાથમાં રાખી હતી, જેથી 'યુન'
 અને 'વેશ' ની પ્રાપ્તિ થઈ અને 'સચ'
 વંશની સમાપ્તિ થઈ હતી. આ ભોગલ
 વંશની આગતની તથાચીજ નજાઈ નથી.

પણ ૧૨૪૪માં આરબોએ ચીન ઉપર ચડાઈ
 કરેલી નોંધાયે છે.

સંગ વંશનાં ૧૮ પાદશાહોએ, ૩૦૦
 વર્ષ અમલ ભોગવ્યો, તેમને
 ઈ. સ. ૧૨૧૦ દરમિયાને 'હાન અને તાંગ' ના
 વંશની બરાબર ગણાતો હતો.
 આ સમયમાં ચંગીઝખાન નામનો તારતર
 બળીયો થઈ પડ્યો; તેણે પોતાનું રાજ્ય
 એશિયાના મોટા ભાગપર ફેલાવ્યું હતું.
 બરાઝખાન છેક પોલાંડ, જર્મની સુધી
 પોહોચી વળ્યો હતો. હસાઝખાને ધરાન પેસે-
 સ્તામ્બન અને આરમિનીયાના દક્ષિણ ભાગનો
 નાશ કર્યો હતો. તે પછી કુબલાઝખાને તો
 મોટી શાહાનશાહતપર કાબુ ધરાવ્યો હતો.
 જંગીઝખાનના વડાઓ કીનતારતરોને
 ચીનથી. હાંકી કહાડી, ત્યાં પોતે રહેતા હતા,
 પણ તેઓ ચીનાઈ શેહેનશાહને હકસાધ
 આપતા હતા, તેમજ 'જંગીઝખાન' પણ
 હકસાધમાંથી મોકલો થયો નહોતો. આથી
 તેણે નુસરીમાંથી ચીનઓ સામે બે મોટી
 લડાઈ કરી, જેમાંની પેહેલીમાં તેણે એક
 શાહાનશાહબંદી અને બીજી ૫૦૦ કુમારીઓ
 પોતાના તાનામાં લીધી હતી, અને બીજી
 લડાઈમાં ઉત્તર તરફનાં પ્રાંતો પોતાના રાજ્ય
 સામે બેડી નાખ્યા હતા. ૭ વર્ષ પછી આ
 પ્રાંતો જંગીસની પછી યનાર ઓકતાઝખાને
 પોતાના તાનામાં લીધા; કારણ કે મરતી
 વેળા જંગીઝખાને કહ્યું હતું કે "મારી બાકી
 રહેલી છતો મારા વારસોએ કરવી." થોડાં
 વર્ષમાં કુબલાઝખાને આખું ચીન હાથ કીધું.
 જેની દરખાસ્ત વર્ણન માદોપોસોએ પોતાનાં
 અંધમાં આપેલું છે. આ ભોગલ શેહેનશાહે
 પોતાનું રાજ્યાની નાનકીનથી ઉઠાવી પેકીન-
 ને બનાવ્યું. ભોગલે આ રોહેરને ખાનખાલીક
 કહેતા હતા. ઇ. સ. ૧૨૬૦માં કુબલાઝખાન-
 નું રાજ્ય પોંદળાઈમાં પેરસીરીક માદાસાગરથી
 રશિયાની 'નોપર' નદીરે લંબાયું હતું.
 અને લંબાઈમાં ઉત્તર પૂર્વના સપુરથી
 તે મયાકાની સામુદ્રધુનિ હતું.

હુમલાઈખાને પોતાના અમલમાં કોંગળાનું ચલણ (કરન્ડી નોટોને મળતું) ચાલુ કર્યું હતું. એણે પોતાના અમલમાં ત્રણપણું ધર્મને, અલગલગ આપી નહોતી; પણ બુકાપામાં પોતે શુદ્ધ પથ પાલવવા લાગે હતા. એણે જનપાન છતવા ૪૦૦૦ વાહણોના કાફલો બનાવી કોરીયાના રાજ્યને ઉત્તર તરફથી હુમલો કરવા કહ્યું, પણ તે કાફલો વટાણિયામાં સપડતાં પીસકેદોર ના ટાપુ આગળ જઈ નાશ પામતાં પાછો વળ્યો. તે પછી ખીન્ગ પ્રસંગે કોરોસ કરી, પણ તેમાં કાફલો નહિ. અતે ૧૨૬૪માં આ મહામત્તાપી શાહાનશાહનો અંત આવ્યો.

હુમલાઈ પછી તેનો પુત્ર ઈ. સ. ૧૩૦૦ 'ચીમતશુ' ગાંડીએ બેઠો. તેના પછી વૂતશુંગ ગાંડીએ આવતાં વેપારને ખીલવ્યો. ચીનતશુંગના અમલમાં ઈ. સ. ૧૩૨૧ માં હકુમતમાં મેહેરો ફેરફાર થયો. એણે આગલા મોંગલ અધિકારીઓને ખરતરફ કરી ચીનાઈ વિધાર્થીઓને લાયકાત મુજબ આપ્યા આપ્યા હતા. તે પછીનાં રાજ્યકર્તાઓ નમળા નિવૃત્ત્યાથી ઈ. સ. ૧૩૬૮ માં જીંગ વંશની સ્થાપના થઈ. જીંગ વંશે ૧૩૬૮ થી ૧૬૪૪ વેગ રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો. આ વંશનો મૂળ પુરુષ 'ચુઇચેન' હતો. તે નાહની પદ્ધિ ઉપરથી વધી વરા સરકારની પદ્ધિએ પોંદચી મોંગલોને દેશમાં હાંધી મેળવાની કમર કસી, તેઓપર ફટકે મેળવી. એણે 'દુગડુ' નામું ધારણ કરી મોંગોલોનું નિકદન કાઢી દેશમાં આજ્ઞાદી ફેલાવાની કોશેસ કરી હતી. એના જુદા-પણામાં એનો વારસે બેઠો તથા અંચી મરણ પામ્યાથી તેને જૂદા જૂદા શાહાનશાહોએ રાજ્ય વેહેચી આપ્યું, પણ ૧૩૯૯ માં એનો પોત્ર કીનવાન ગાંડીએ આવ્યો. તેણે પોતાના કાકાઓપર વેર લેવા ઈ. સ. ૧૪૦૦ જતા એના 'એકે' 'ઇએનના' મુનકને રાજકર્તા કાકાએ એનીપર પ્રખ્યાથી કાવી એને 'નહારાવાની

ફરજ પાડી. તે પછી હુમલુ શાહાનશાહ પોતાના અમલમાં કાચકનો અર્થ લખાવે હતો તે પુરો કરાવ્યો. તેના પછી ખીન્ગે હુમલો ૧૪૨૫ માં શાહાનશાહ થયો. તેના પછી સીઉચેનતીહ ૧૪૨૬ માં ગાંડીએ બેઠો, તેણે ૧૪૩૬ વેર અમલ ભોગવ્યો હતો એણે વાતારોને નમળાં બનાવ્યા હતા. એના અમલમાં ચીનનો શાહાનશાહ મેહેલ બળાને બસમ થયો હતો. તેના પછી ઇંગતશુંગ ગાંડીએ બેઠો. તેના પછી ૧૪૬૬ માં 'ચીંગ હવા' રાજ્યગાંડીએ બેઠો. એણે શુદ્ધ ધર્મનો પોતાની આજ્ઞાદમાં ફેરફાર કર્યો હતો. ૧૪૮૮ માં 'હુમચી' રાજ થયો, એના ઈ. સ. ૧૫૦૦ અમલમાં દુકાળ પડતાથી બંધેડાં જત્યા હતા. તે પછી 'ચીંગતીહ' શાહાનશાહ હતો. એના અમલમાં પશું દુકાળથી રાજ્યને હાની પુગી હતી. તે પછી કીઆતસીંગ ૧૫૨૨માં રાજ્ય પદપર આવ્યો. એ વિદવાન છતાં વેહેમી હતો. એના અમલમાં જોપાનીઓએ રાજ્ય પર હુમલો કર્યો. તેણે કોરણ તેમને વેપાર કરતાં અટકાવવાનું હતું. તથા તેમના એલચીને ચીનાઓએ અપમાન કરવાનું હતું. એના અમલમાં ખીન્ગ બે બનાવ એ બંન્ધા કે ત્રોચીન ચીનના લોકોએ સ્વતંત્રતા મેળવી. અને ખીન્ગ બંધેડા જનમતાં આ રાજ્ય અમલતરતું પાણી પી મુવો. તે પછી લુ કીંગ રાજ થયો. કીઆંગતીંગના અમલમાં પોર્તુગીઝો ચીનમાં દાખલ થયા હતા. જ્યારે વાન લેહ ૧૫૭૩ માં ગાંડીએ બેઠો પણ 'સેરલો' એક માનચુરિયન રાજ્યએ વિખગપતી. ૭ માર્તિના લોકોને પોતાના વાપટા એકત્ર કરીઓનાઓ સામે થયા. તથા એજ સમયે એક ખારે દુકાળ પડ્યો, તેમાં જોપાનીઓએ કોરિયા છતી લીધું, તેઓ બંધાને શાત કરવા, અને ખીકટ રિતિમાં રાજ્યકારોઆર ચલાવવા પડ્યા છતાં બળતવારીથી અંતે સામે થઈ છત મેળવી હતી. એના ૧૬૦૦ પછી 'તાઇચાંગ' શાહાનશાહ થયો, પણ તે માત્ર એક માત્ર

હકુમત ભોગવી મરણ પામ્યો, તે પછી ૧૬૨૧ માં “ મીન્કી ” શાહાનશાહ થયો. તેણે ટુંગના તાતારોપર ફરી અવાર નવાર ચડાઇ કરી, પણ દુકાળથી મોંઘ વંશપર બારે વિપત્તી આવી પડી. ઇ. સ. ૧૬૨૮માં તટુંગ-ચીંગ શાહાનશાહ થયો, પણ તેટલાં ચીનોનાં મરદારોએ એનાં રાજ્યપર ચડાઇઓ કરવા માંડી, તથા એનાજ માનસો શીતૂરીઓને મળી ગયાથી એણે પોતાના કુટુંબને પ્રથમ કૂતલ કરી પોતે આપઘાત કરી મુવો અને એ રીતે મોંઘ વંશની સમાપ્તિ થઈ.

મોંઘ વંશની સમાપ્તિ સાથે તાત્સીંગ વંશનો પાયો ૧૬૩૪થી નખાયો તે આજ વેર કાયમ રહેયો છે. આ વંશનો મૂળપુરુષ ‘તીઇનમીંગ’ હતો, તેણે પોતાના દેશીઓને સુધારી તેમને ભેખણુ પદ્ધતિ શિખરી હતી. તેના વારસ તાઇતશુગે ચીનાઓને વિદ્યાગ્નિ શિખવ્યું. એણે પોતાના મરદારોની મદદથી ઠીક કાશુ મેલવ્યો હતો; પણ તેના મોતથી માનસુરિયન બળવાળેર અમીરો પેદીનમાં દાખલ થઇ, શુગ-તતીહ’ના બત્રીજા ચીનચીનને ૧૬૪૪ માં ગાદીએ બેસાડ્યો. તેટલાં નાનકીનના મંદી-રનો એ ચીંગતશુગના બેટા સુઇઝીંગને શાહાનશાહ કીધો. તે વેળા તાતારો માથે ચીનાઇ ફાળે ચડાઈ કરી. તેને તેઓએ દરારી નાનકીન શહેર તાથે કીધું. આથી શાહાનશાહે નદીમાં પડી આપઘાત કીધો; જે પછી મીંગ વંશના એક ‘મીમાન’ નામે વંશને ફાંજસુ શહેર લઈ લીધું. તે પછી માનસુરિયન લોકોએ મોંગની ઓગાદમાંથી પોતાના લોકો ઓળખાંય તે માટે સર્વ પ્રયત્નને મોથું બોડાવી ચોટલા રાખવાનો હુકમ કર્યો, આથી ઘણા બપેડાં દરયા; કે જેમાં ધ્યાંગનસી ક્યાંગના દક્ષિણ કાંઠાપરનું મનસુરિયન લશકર નારાજ થયું હતું; એ પછી તાતારોએ ચીકપાંગ તથા ફેકીન સ્થાનો છૂટી તોંગના રાજને કેદ કરી આરી નાખ્યો; આથી તોંગના આઇ ઇકૈલ કનતાનમાં

શાહાનશાહી પદ પામ્યો. પંથુ યોંડી મુદન પછી એખસો પડતાં ‘આવાના’ રાજના આશ્રયમાં નહાથી બરાયો. પણ તે પછી ફરી રાજ્ય મેળવવા જતા માર્ગો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૫૧ માં મનસુઓનો સરદાર અમવાંગ મોંઘ ચલાવતો હતો; તેના પછી શુનચી રાજ થયો. તેના અમલમાં એક જર્મન મિશનરીએ રાજ્યમાં કાશુ મેળવી કારોબાર સુધાર્યો હતો એ શાહાનશાહ ૧૬૬૨ માં મરણ પામ્યો. આ વેળા એના બાળક બેટા ‘કાંગહી’ વજર મંડળની સાલતાથી રાજ્ય કરવા લાગો (શુઓ કાંગહી), એણે શુવાનીમાં આવતાં બળવાળેર હાકેમો તથા મોગલોને નેર કર્યા. તે પછી કાયમકના મરદાર સાથે લદાઇમાં ઉતરવું પડ્યું. તેમજ રશિયનો સાથે સુઢે કરી કરાઈ સ ૧૭૦૦ રખંદી કરી, બધે કાશુ મેળવ્યો હતો. એણે ૬૦ વર્ષ સુધી અતી ફાલેમંદી ખર્ચે રાજ્ય અમલ ચલાવી વિદ્યાગ્નિના વધારો કર્યા હતા. એના પછી ઇયૂંગચીંગ ૧૭૨૭ માં રાજ્યગાદીએ બેઠો. (શુઓ ઇયૂંગચીંગ) તે ૧૭૩૭માં મરણ પામ્યો કે તેને બેટા ‘ફીઇનલુ’ ગાદીએ બેઠો. એણે ઇયુવ પ્રભના સરદારોને કબજામાં લઇ તાથે કરી હિંદપર ચડાઇ કરવાનો કસદ કરતાં, બરમા નજીક તેનું લશકર તારાજ થયું હતું. તે પછી એણે તિબેટપર સત્તા સ્થાપન કરવાની કોશિસ કરી, તેમાં ફાલે મેળવી હતી. અને એ રીતે નિબેટના લાખાઓ ઉપર કાશુ મેળવી ને મત્તા સ્થાપન કરી તે આજ સુધી કાયમ રહી છે. એના અમલમાં પરદેશપર ફાલે મેળવવા લંકાકર ગયાથી બળવા ઉઠ્યા હતા, પણ તે આ શાહનશાહની અચળાઇ તથા ચવરાઇથી દાબી દેવામાં આબ્યા. એણે ૬૦ વર્ષનાં લાંગા રાજ્ય અમલમાં મ્હોટી નામ-દારી અને ફાલેઓ મેળવી. એણે પોતાની હયાતીમાં પોતાના બેટા ફીઆંકીંગને રાજ્ય-પદ આપ્યા પછી ઇ. સ. ૧૭૯૬ માં મરણ પામ્યો. ફીઆંકીંગે બળવાળેરોને લાંચ

ફસવત આપી તાંબે રાખ્યા હતા. પણ એના સામે એનાજ બાઇએ ઈ. સ ૧૮૦૦ થવાથી એણે પોતાના કુટુંબની થી ૧૮૦૦ ફૂર કતલ અલાવી હતી. એણે ચાંચીયાએને નંગાવવા લાંચ ફસવત આપી. એનું રાજ્ય આખા, લદાઈ વિનાનું નિવડ્યું. મરણ ૧૮૨૧ માં નીપળ્યું. કે 'તાઓકુઆમ' નામે બહાદુર શાહાનંદે ગળપપદ પામ્યો. આ શાહાનંદાહે ગાદીએ આવતાં ઉદાર વર્તણૂક અલાવી, પણ એના પુત્ર અરદારોએ બખેડા કરતાં તેમને લાંચ ફસવતથી નરમ કર્યા. એનું ગાદીએ આવ્યા પછી દુન્યામાં અસખ્ય ફેરફાર થયા છતાં એનાં રાજ્યમાં કશા ફેરફારે થયાં નહિ.

તાઓકુઆમ પછી હીતકુંગ ગાદીનચીન થયો. પણ આ ગેહેનશાહ ૧૮૬૧ માં પેકીનને ગળપમેહેવ ઇંગલીશ તથા ફ્રેન્ચોએ બાળી નાખવાની ખબર સાંભળી મરણ પામ્યો. તે પછી 'તુંગચાંગ' ગાદીએ બેઠો પણ સર્વ કારણાર 'ઝેશી' રાણીજ અલાવતી હતી આ શેહેનશાહ ૧૮૭૫ માં મરણ પામતાં, ઝેશી રાણીએ પોતાના દીવરનાં પુત્ર કવાંગશુને રાજ્યપદ સોંપ્યું; પણ આ ગેહેનશાહ સુધરેલા વિચારનો ને નખળા મનનો હોવાથી સર્વ મત્તા ઝેશી રાણીનેજ હાથ રહી. (જુઓ ઝેશી)

ચીનકયાંગ—આ ચીનાઇ બંદર શેહેર ચાંગ-ડીકયાંગ ઉપર નાનકીંગની પૂર્વથી ઉત્તર પૂર્વે ૪૦ મૈલપરછે. ૧૮૪૨ થી બ્રિટીશ મનવારે એનીપર તોપોનો મારો અલાવ્યો હતો અને ૧૮૫૩ માં એનો તદ્દન નાશ કર્યો ૧૮૬૦ માં પરદેશી વેપાર માટે આ બંદર ખુલ્લું ગેવાયું હતું. લોક વસ્તી ૧,૩૫૦૦૦ નીછે.

ચીગેરીટ—પિનાગમાં ઉત્પન્ન થતું એક વૃક્ષ. એના લાકડામાંથી ઉત્તમ તંદાણ કરનીચર બનાવવામાં આવેછે.

ચીનચીલા—આ અતી મૂવાળા બૂરા રૂવાં વાણુ પ્રાણી દક્ષિણ અમેરિકાનું વતનીછે.

આ પ્રાણી પીર, ચીલી વગેરે દેશોનાં ઉચા પ્રદેશમાં પ્રચલ્ન જણાયછે. આ પ્રાણી ધણુ મચળ હોયછે અને તે ખડકોપર નિર્ભય પણે લાંબા છેડા સુધી કુદી શકેછે.

ચીનચીલા મુખ્ય કરી ચીટીના આવપાઇ ખીણમાં પ્રચલ્ન મળેછે, અને તે પોતાની જડી રૂવાંટીને લીધે આ થંડા મુલકમાં સારી તંત્રરસ્તીમાં રહી શકેછે. એના રૂવાંનો વેપાર મ્હોટો ચાલેછે. આ પ્રાણી ઈંદ્રિય લાંબુ ને પુછડી ૫ ઈંચ, લાંબી હોયછે. તે શરીર ઘટાડી ચકવાની શક્તિ ધરાવેછે. તેનાં સાધા ટુંકા હોયછે, ને પાછલા સાંધા આંગલા કરતાં લાંબા હોયછે. એનાં રૂવાં લાંબા, જડા ને પાસે પાસે હોઇ તે ઉન જેવાં હોયછે. આ પ્રાણી પીઠ ઉપરથી કાબરચિત્ર ને રાખના રંગનું રહેછે, ત્યારે નિચેનો ભાગ શીઠા રંગનો હોયછે. એનું માથું સસલાને મળતું હોઇ, આખો ભરેલી કાળી, કાન પોહળા અને લાથી આગળથી ગોળ હોયછે. એના મ્હોપર ચેનીયા જથ્થાબધ હોયછે. આંગલા પગમાં ૪ ટુંકા આંગળા અને વગર ખીલેથી એક અચુકો રહેછે. ને પાછલા પગના આંગળા તેટલાજ છતાં તેમાં ૩ લાંબા ને વચ્ચું સડુથી લાંબુ તથા ચોથું તદ્દન ટુંકું હોયછે, જે પાછળથી મુકાયતું હોયછે. આ બધા આંગળાનાં પગ ટુંકા ને બાળથી અજ્ઞાતિ રહેછે. એની પુછડી શરીરની અરધી લંબાઇ જેવડી, સરખી જડાઇની ને બાલથી ભરેલી રહેછે. પુછડી પીઠેપર દલતી રહેછે. એનો ખોરાક રોપા તથા મૂળીવાળો છે. એ વર્ષમાં એ વખતે ૫ માં ૬ બચ્ચાં જન્મેછે. આ પ્રાણી કુદતિ બિહી-કણ હોવાથી હાથમાં લેતાં કદી કેમ્તું નથી, તેથી તે પાળી શકાયછે. આ પ્રાણી ધણુ સ્વચ્છ અને ગંધ રહિત હોવાથી એના ચાંમડી ઘણા ઉપયોગમાં લેવાયછે. એ પોતાની પીઠ ઉપર જેથી પાછલા એ પગો ઉપર હણુ રહેછે. તે આંગલા હાથના પગથી ખોરાક ખાયછે. એ ધણુ ગરમ થાયછે ત્યારે કરડવાની કોશિસ કરેછે.

ચીનચેકોચા—પીરનો આ એક સરોવર. સમુદ્ર સપાટીથી ૧૩૩૩૦ ફીટ ઉપર છે. એની લંબાઈ ૩૬ ને પોહળાઈ ૭ મંત્રની છે. ચીનચેકોચા—ખરમામાં આ વૃક્ષને હાથીનાં દાંતને નામે ઝોળખે છે, અને તે તરફ એ વેરાન ખડકવાળા પહાડી ભાગમાં ઉગે છે. એ તિતાસરીયમ પ્રાંતમાં ઉગે છે, એનું લાકડું અતી કઠણુ જાતનું છે.

ચીનચુમ—અફઘાનિયામાં હમારતી લાકડાનું આ જાનવર વૃક્ષ ઉગે છે. આ જાનનાં આડ રામ્પી તથા રેતાળ રણમાં પુરાકળ ઉગે છે.

ચીનવતપુલ—જરતોસ્તી ધર્મ એતેકાદ મુજબ ખાકી જગતમાંથી મનુષ્ય મરણ પામતાં તેનો આત્મા મિનોઈમાં જતાં ત્યાં તેનો ચિન્ત્યત પુલ પાસે ઈન્સાફ થાય છે. આ પુલ તલવારની ધારથી પણ પાતળો અને ધારદાર હોવાથી તેની ઉપરથી અરો રવાનો સેહેલાઈથી પસાર થઈ જાય છે. આ પુલ ઉપરથી જેઓ પસાર થઈ જાય છે તેઓ ખીજે છેડે તુરત મેહેરતનાં દરવાજા પર પોંદ્યે છે, અને જેઓ પાખી હોય છે તેઓ ધારદાર પૂનપરથી ગમડી દોજખમાં પડે છે.

હુનદેશ મુજબ આ પુલ 'અકાતદાઈતી' નામે જે પર્વત દુનિયાની મધ્યમાં ૧૦૦ માનસપૂર ઉંચે છે તેની ઉપર છે, જ્યાં રવાનોનાં ઈન્સાફ થાય છે.

આ પુલ પર મેહેર ઇન્દ તથા રસ્તે રાસ્ત ઈન્દ ઈન્સાફ કરનાર તરીકે ખીરાજેલા દોખે છે. જેમ એક અશો કે યુગ માનસનું રવાન છે, ઉપરથી પસાર થવા આવે છે, તેમ તે પુલ પોતાની પોહળી અથવા ધારદાર બાજુ બદલી નાખે છે. અરો માનસ માટે તે ૯ નેજાની લંબાઈ જેટલો પોહોળો થાય છે, પણ પાખી માનસ માટે તે તલવારની ધાર જેવી સાંકડો બને છે. આથી પાખી ડરીને દોજખમાં પડે છે અને મેહેરતી અજહાલી કારે ચાલી જાય છે.

આએ ખાકી અને મિનોઈ જગતને જોડનાર ચીનવડ પુલના જરતોસ્તી વિચારોને

મળતા વિચારો જુદા જુદા ધર્મોમાં જુદી જુદી રીતે આપેલાં છે. હોંદુઓમાં યમપુર જવાનું વર્ણન 'યમપુરની જાત્રા'નાં નામતરે ગરક પુરાણમાં આપેલું છે. જે વેદિક કાળમાંના આત્માની ગતિના વર્ણનથી એકે જુદું છે, તોય 'મિનોઈ' જેહાનમાં સારી જગા જેળવવા માટે પડતા કષ્ટ જરતોસ્તી મતને મળતાજ છે. તેમના રવાનને પ્રથમ યમપૂરી જતાં ૮૬૩૦૩ ચોજન માર્ગ કાપવો પડે છે અને તે લાંબા પંથ દરમિયાન પ્રથમ વૈતરણી નદી મળે છે, જેનું અત્યંત ભગંકર વર્ણન હિંદુ ધર્મ ગ્રંથોમાં મળે છે. જ્યારે આ નદી પાર કરવા પુન્ય વંતને નાહની હોડી મળે છે; તે પાર કરતાં ખીજા કષ્ટો વેડતાં રેતને યમપુરીમાં દાખલ કરવામાં આવે છે, જ્યાં 'ચિનગુપ્ત' તેનાં પાપ પુન્યનો હિસાબ કાઢી યમપાસે ઈન્સાફ કરાવે છે.

ઇસલામી ધર્મ મુજબ આ પુલને 'રીરાત' ના નામથી ઝોળખે છે, અને તે પુલ બાક કરતાં પણ પતલો ધારદાર હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. ચીનાઓ એવા પુલને 'ઉવેંગહો' કહે છે. સ્કેન્ડીનેવિયન દંતકથા જેને (Etter) એદા આ નામથી ગીતોમાં એકઠી કરવામાં આવી છે, તે દંતકથા મુજબ તેમનામાં 'છોઓ એવ' નામનો એવો એક પુલ છે. એઓનાં દેવતાઓની 'એસગર્દ' નામની જગ્યા ઉપર જવા ક્ષિરઓસ્ત નામનો પુલ મળે છે.

ચીનસાન—યાંગતમીકયાંગ નદીમાંના આ એક સોનેરી ટાપુ શેહેનશાહની અંગત મીલકતમાંનો ગણાય છે. અત્રે મોજબજાનાં મથકો હોઈ ધર્મચરુઓનાં મંડો છે. ને તેમની ત્યાં વસ્તી મ્હોટી છે.

કુપડાં ખાંધી ગમે ત્યાં વસેછે. તેમના કુપડાંની દેવાલ ૩ શીટ ઉઘી હોઈ ઉપર આવેલીતું ઝાંપરું હોયછે. તેઓ કંઠાર તેલચું ભાખા બોલેછે. તેઓ વણકરનો તથા મજૂરીનો ધંધો કરેછે. મુખ્ય ઉદ્યોગ બાંધુની તહેવાર ચીને બનાવવાનો કરેછે. તે શિવાય જંગલમાં મળતું મધ, મીણુ, બકરાં, ઠોરો વગેરે એકઠાં કરી તે વેચવાનો પણ ધંધો કરેછે. તેઓ બાંધુનાં બિયાં, જંગલી કંદ, માછલી વગેરે સર્વ પદાર્થો ખાવામાં લીધેછે. તેઓ રંગે સાવળા હોયછે. કેટલાકો જંગલમાં વસી પાંદડાનો ખોશાખ પહેરેછે. પુરો પણ સ્ત્રી જેવા લાંબા ચોટલા રાખેછે. તેઓ શખને કદી દાટછે તો કાંઈ વેળા બાળેછે.

ચીનસૂકારી—ઢોઈમતરના ભાગમાંની એક બટકતી પ્રજા. તેઓ ખેતીવાડીપર લક્ષ આપતા નથી, પણ પક્ષીઓનો શોકાર કરી તેને વેચી તેનીપર નિર્વાહ કરેછે. તેઓ સફેદ કાડીને ખોરાક તરીકે ઉપયોગમાં લીધેછે. તેમની ભાષા તામિલની ભેગ વાલીછે; છતાં ચીનસૂકારીઓની ભાષા તામીલ જાણનાર કદી સમજ શકતો નથી. એઓ ગામની બહાર કુપડાં ખાંધી વસેછે. જંગલમાં તેઓ શુક્રામાં યા ઝાડ તળે અથવા ઝાડના પોકળ યડમાં વસેછે.

ચીનાઈ તારતર—ચીનની ઉત્તર પશ્ચિમમાં આ દેશછે, અને એમાં જે જૂદી જૂદી જાતો વસેછે તેને લીધે તેના વિભાગો થએલાછે. તેના પૂર્વ તરફના ભાગમાં મુઝાચું, મધ્યમાં મોગોવ, અને પશ્ચિમમાં કાલમક પ્રજાની વસ્તીછે. આ દેશમાં મુખ્ય ભાગ દોરોડા ચારાથી ભરપૂરછે, અને તેની વચમાંથી કોપ્પી નામનું મોટું રેતીનું રણ ફેલાયલુંછે. જે પાણી તથા ઝાડપાન વિનાનુંછે. ચીનાઈ ઉર્કિસ્તાન અથવા નાહનું જુખારાને કુચેનુન અને તીનશાન પર્વતની વચ્ચેછે તેમાં કાશગર, ખોતેનહામી અને બીજા કેટલાક કિમતી પ્રજાઓં.

યાંયાંગ એ મન્યુ લોકોનું મુખ્ય શહેરછે, તેમાં કુચી નામે તેમના પાદશાહની કબરછે. આ પાદશાહની સરદારી તળે અત્રેની પ્રજાએ ૧૬૪૪માં ચીન રહે કડું હતું; અને વસતા મોગોવ, લોકો બટકતી ૭૬મી જુમરેછે. કાલમક પ્રજા શોકાર કરવાનું, ઢોર પાલવાનું, તથા અનાવવાનું કામ કરેછે. માનેચું લોકો સ્થાય વાસ કરી પડેલાછે; આ દેશના લોકો પોત પોતાના જૂઠા જૂઠા ખાનો અથવા સરદારો જેઓ એક બીજાથી સ્વતંત્રછે, તેમના અમલ હેઠળ રહેછે, પણ આજ સર્વે ખાનો ચીનના શહેનશાહના તાબેદારછે.

ચીનાઈ સમુદ્ર—ચીન અને સિયામના પૂર્વ આવેલા પેશીફિક સમુદ્રના ભાગને ચીનાઈ સમુદ્ર કહેછે. એ પોહળાઈમાં ટોરિયાથી બોર્નિયોને અડકેછે. આ મોટા ભાગનું પાણી ત્રણ ભાગમાં વહેછે. પિજા સમુદ્ર ઉત્તર ચીન અને ટોરિયાની મધ્યે; પૂર્વ ચીનાઈ સમુદ્ર દક્ષિણ ચીન સુધીનો ભાગ, અને કારમોસાથી બોર્નિયો શીલીપાઇન સાથે પૂર્વ તરફ અને ત્યાં ટાનકવિન તથા સિયામને આખાત બનાવેછે. આ હેલ્લા ભાગને ઘણા ખરા ભૂગોળ વેત્તાઓ ચીનાઈ સમુદ્ર મનિછે,

ચીનાઈ ધાસ—(જુઓ ધાસ ચીનાઈ)

ચીનાઈ પટ્ટી—હિંદુસ્તાનમાં આ શહેર 'ટાપી' ની પૂર્વે ૮૩ મેલ ઉપર હતું. હાલમાં એને 'પટ્ટી' કહેછે. અએન નામના ચીનાઈ મુસાફરે ૭ મી સદીમાં આ શહેરમાં મુસાફરી કરી હતી. અબુલફઝલ એને 'પટ્ટી હૈમતપૂર' તરીકે જાણાવેછે. હાલમાં એને 'હૈમતપૂર' પટ્ટી પણ કહેછે. આ નામ હૈમતપાન નામે સરદાર ઉપરથી પડેલું જણાયછે. આ સરદાર હુમાયુનનાં સમયમાં યદ્ય ગયોછે અને જુના વખતના ખંડીવરોછે. ૧૭મી સદીમાં એ એક પ્રાંત ગણાતો હતો અને તેનો ઘેરાવો ૩૩૩ મેલ હતો એમ અએનધસાંગ કહેછે.

ચીનાળ—હાલમાં ચીનાળને નામે, પંજાબમાં જોડાખાતી પાંચ નદીમાંની એકને પ્રાચીન કાળમાં ચંદ્રમાગાને નામે જાણખતા.

સેક્ટર સારે આવેલા લોકોએ એને 'સેન્ડ-બેગિસ' એ નામ આપ્યું હતું. કેટલાકે કહેણે તેને 'એકસાઇન્સ' ને નામે ડ્રિમ્બન અથવારોએ જણાવેલી છે. ચંદ્રભાગા (એક-સાઇન્સ) નદી આવી હંડી હોઇ તેની પોદળાઇ આવી મૂંઠાડી છે, તથા તેનો વેગ બારે છે; તથા આસપાસ મોટા ખડકોએ એમ 'એરીયન' નામે અથકરે તેનું વર્ણન આપેલું છે.

અવેકઝાન્ડર ધી એટને આ નદી પાર કરતાં ઘણી મુશીબત વેઠવી પડી હતી. આ નદી પાસેજ પૌરસ રાજનો પરાજય કરી તે જગા ઉપર 'નિશિયા' (Nissa) નામે ગામ સેક્ટરે વસાવ્યું હતું. તેજ મુજબ 'યુસેફસ' નામનો સેક્ટરનો ધોડો આ લટા-ધમાં માથો ગયાથી તેની માદગારીમા એક 'યુસેફસ' નામે ગામ સેક્ટરે વસાવ્યું હતું.

'નિશિયા' તથા યુસેફસ આ બેઉ નામનો પ્રાચીન નકાશામાં પત્તો મળતો નથી. આ ઉપરથી તે બેઉ ગામો સેક્ટર ગઈ તર-તજ ઉજડ થયાં હશે. ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં થોમસ મોરિસે એક દરની સ્વારીનું વર્ણન એ અંધમાં આપ્યું છે તેમાં તે જણાવે છે કે 'નીગી અને' યુસેફસ આ ગામનું વર્ણન માત્ર ટ્રિશિયન પુરતકોમાંજ જડે છે. પણ તે ગામો ક્યાં હતા ને કેમ ઉજડ થયાં તેનું વર્ણન જડતું નથી.

ચંદ્રભાગા એ નામ બિમા નદીને પણ આપેલું જણાય છે. પણ તે દિમાલયથી નિકળેલી નદિ હોવાથી કતકું ચંદ્રભાગાચ યમુના કાવ્ય તપાસ એ બે વાક્ય અરય પુરાણમાં દિમાલયથી નિકળેલી નદીઓના સંબંધમાં તે ઉપરથી ટ્રિશિયન લોકોએ વર્ણવી સિધુને મળનારી 'સેન્ડબેગિસ' એજ પ્રાચીન ચંદ્રભાગા હશે. કારણ 'સેન્ડબેગિસ' એ ચંદ્રભાગાનો અપભ્રંશથી ચંદ્રેલું રૂપ ખુલ્લું જણાય છે.

હવે ટ્રિશિયન લોકોએ વર્ણન કરેલી સેન્ડબેગિસ અથવા એકસાઇન્સ નદીને કેટલાક પશ્ચિમ તરફના વિદ્વાનો 'જનાખ'

એમ કહે છે. આ ઉપરથી સંસ્કૃત નામ ચંદ્ર-ભાગા, ટ્રિશિયન નામ સેન્ડબેગિસ અને ઈંગ્રેજ અથકરોએ આપેલું નામ 'જનાખ' એ સંબંધાલની ચીનાખ' એ શબ્દનું જ મૂળનાં રૂપો છે.

ચીનાખનદી—દિમાલય પર્વતની ઉત્તર ઘણીના ઢોલાવ ઉપર લદાખાની દક્ષિણે ઉંચાઈ ૩૨—૩૦ અને ૫૦ રે. ૭૭—૪૦ ના સુમારે ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉગમ-સ્થાન સમુદ્ર સપાટીથી ૧૩૦૦૦ ફીટ ઉપર છે. ઉગમ પાસે એને ચંદ્રભાગા કહે છે. આ નદી ઉગમથી ૫૦ મેલ વહે છે, કે તેને ઉત્તરથી સૂર્યભાગા નામે એક નદી મળે છે. તેનો સંગમ થતાં આ નદીની પોદળાઇ ૨૦૦ ફીટ થાય છે. સંગમથી ૫૪ માગળ વાયવ્ય દિશાએ ૧૩૦ મેલપર ઉંચાઈ ૩૩—૧૫ અને ૫૦ રે. ૭૫—૪૩ આ સુમારેપર 'કિસ્તાવાર' નામે ગામ સુધી વધે છે. ત્યાંથી નેત્રત્વ તરફ વધતી ૯૦ મેલ અંતરપર રિહર્સા નામે ગામ સુધી વહેતી પહાડી પ્રાંતમાંથી નિકળી પળખના મેદાનમાં વધે છે; ત્યાં આ નદીની પોદળાઇ ૨૦૦ વારની છે. ત્યાં પ્રવાહ ઉડો ને સ્થળ પણ વેગવાળો છે. ત્યાંથી આગળ નેત્રત્વ દિશાએ પ્રશ્ન:ખાઈ ઉંચાઈ ૩૨—૨૦ અને ૫૦, રે. ૭૪ સુધી વેદ છે. ત્યાં નદીની પોદળાઇ ઘણી વધે છે. ત્યાંથી તે નેત્રત્વે વધતી ૨૦ મેલના અંતરપર રામનગર સુધી વધે છે ત્યાંથી ૧૫૦ મેલ નેત્રત્વે વહેતી ઉંચાઈ ૩૧—૧૦ અને ૫૦ રે. ૭૨—૬૫ના સુમારે એકમ નદી એને આવી મળે છે. આ બે નદીનો સંગમ થતાં પ્રવાહ વાલી વેગદાર બને છે. ઉગમથી જેહેવમના સંગમ સુધી સુમારે ૫૪૦, મેલ લાંબી થાય છે. જેહેવમનો સંગમ થતાં તેની નેત્રત્વે ૫૦ મેલપર વહેતી ઉંચાઈ ૩૦—૩૩ અને ૫૦ રે. ૭૧—૪૬ ના સુમારે રાવી નદી આવી એને મળે છે. રાવી નદી મળતાં એની પોદળાઇ ૧ મેલ થાય છે, અને કિડાઇ ૧૨ ફીટની રહે છે. તેની આગળ નેત્રત્વે અને ૧૧૦ મેલ

વહેતી હોં અં ૨૯—૨૧ અને પૂર્વે ૨૦
૭૧—૬નાં સુમારપર સતલજ નદી ઉત્તરથી
આવી એને મળે છે. સુતાન સામે આ
નદીની પોહળાઇ ૧૦૦૦ વારની છે. ચીનાયને
સતલજ નદીનો સંગમ જ્ઞાતપણે થયો છે
ચીનાયનું પાણી લાવ અને સતલજનું ભરા
રંગનું છે. પણ સંગમ થતાં કેટલાક મેવ
સુધી આ બેઢ નદીનાં પાણી કિનારાપર
રંગભેરગી જણાય છે. આ નદીની લગાઇ
ઉગમથી સતલજના સંગમ સુધી ૭૫૫
મેવની છે. ૬૦ મેવ ઉપર એનો ઉગમ
સિંધુ નદી સાથે પણ થાય છે, સતલજના
સંગમથી સિંધુના સંગમ સુધી વચમાંની
નદીને પચનદ એવું નામ મળેલું છે.

ચીનાય—ત્રાસજીકારમાં ઉગતું એક વૃક્ષ. એનું
લાકડું કાળા રંગનું હોય છે. આ લાકડું હોડી
બાંધવાનાં કામમાં વપરાય છે.

ચીનારીથ—જેઝન નદીથી આ સરોવર બને-
લો છે. એમાં પુશકક માછલીઓ છે. એ મેડીટરે-
નીયનથી ૩૦૦ શીટ ઉપર છે. એની પાસેનાં
પર્વતો ૩૦૦ થી ૧૦૦૦ શીટ ઉંચા છે. એ ૧૨
મેલ લાંબો ને ૬ મેલ પોહળો છે.

ચીની કામ—એને કોડીકામેનો દૂનર પણ
કહે છે. આ દૂનર દુનિયાની ઉત્પત્તિ પછી
નુરતજ શરૂ થયો હતો, એમ કેટલાક
ઇતિહાસકર્તા જણાવે છે; ‘કાંધર એન્ટર કોલ્સ’
નામનો ક્રેય મિશનરી જે ૧૫૨ વર્ષ ઉપર
ચીનમાં રહેતો હતો તે જણાવે છે કે “મે યુન
ચાદાનચાહોના વખતનું ચીની કામ ત્યાં દોઢું
હતું. આ શેહેનચાહો લગભગ ૫૪૦૦ વર્ષ
ઉપર ચીનમાં રાજ્ય કરી ગયેલા જણાવવામાં
આવે છે. મોસ્ચો જુલીયનની રીધ. ઉપરથી
જણાય છે કે ચીનાઇ ચાદાનચાહો “હોઆંચી”
જે ઇ. સ. ૫૦ ૨૬૯૮ થી ઇ. સ. ૫૦
૨૫૯૯ સુધી રાજ્ય અમલગોગવી ગયો તેના
અમલમાં ચીનીકામ કરનાર કુબારો ઉપર
તકેદારી રાખનાર એક ખાસ ખાતું હતું;
અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૩ માં ‘હાન’ નજાકા
અમલમાં ચીનમાં ચીનીકામ માધારણ

હતું. ઇ. સ. ૯૦૩ સુધી ચીનાઇ કોડીકામમાં
પણ સુધારો થયો હતો; પણ તેની દૂનર
મંદી પૂર્ણ કળાએ ‘ચાન’ તખ્તના રાજ્ય-
માં ૯૬૦ થી ૧૨૭૮ સુધી પોહચી હતી.

ચીનીકામ જે મોટી યોગ્યતાએ પોહોતું છે
તે ‘પીટંગી’ અને કોલીન’ નામની બે
ચોક્કસ મટોડીથી છે. ચીનની ખરી મટોડી
કોલીન છે; અને તે ક્યાંગસીનાં સરચાનમાં
‘કિંગેટસચીન’ ના નામીયા કારખાતાઓના
આસપાસના પ્રગણાઓમાં મળતી હોવાથી,
ત્યાં એનો ઉદ્દાગ વિશેષ આવે છે. આ મટોડીમાં
માટી સાથે સીંચીક તથા ફટકી ઉપરાંત
મેંઝેનિયા, પોટાશ અને સોડા નામના ખાર
તથા લોહાનો ભાગ મિશ્ર થયેલો હોય છે.
આ મટોડીને ચીનાઓ ચીનીકામનો અર્થ
કહે છે.

સુખ્ય કરી આ મટોડી જુદી જુદી
જાતનાં પર્યદર પીટુનતણ અને ‘કાચો-
લી’માંથી બને છે. તેમાં પીટુનતણનો રંગ
લીલો ત્યારે ખીખનો રંગ સફેદ હોય છે.
આ પથરાનો ખારીક બૂકો કરી તેને લાઠી
જેવો બનાવી પછી તેને એકરસ કરી
વાસણ પકવા લાવક સુદીને લોચા બનાવી
ચરખ પર તેના વાસણ બનાવે છે. અને તેને
વિષજા વડે સાફ કરી, સુકવી ધાટ ઘડી
‘પીલ્લ’ નામે એક પ્રકારનું સફેદ તેલ ચોપડે
છે, તેથી તે સફાઈમાં વધે છે, પછી તેનીપર
તરેવાર રંગ ચડાવી તેની બનાવટમાં કેટલીક
છુપી મેજવણીઓ મેળવી તેને બટ્ટીમાં બાંજે છે.

બટ્ટીઓ ઘટ તથા ચીનીકામની બનાવે છે.
તેમાં ત્રણેથી ૪ બકારાં હોય છે. આ બટ્ટીઓ
બે વાર હાંચી અને ચાંદ વાર પોહળો હોય છે.
તેના ચયાળા ઉપર પણ કેટલાક બુકારાં હોય છે.

ચીનીકામના વાસણ બનાવતાં ધણીજ
એક્સ કાંઈગરીથી તેને બટ્ટીમાં પકાવતી વેળા
સંભાળ લેવી પડે છે. કારણકે અગ્નિ વધારે
લાગતાં તે એકરસ થઈ જાય છે, તેથી તેને
માફકસર ગર્મી આપવામાં ચતુરાઈ વાપરવી
પડે છે. એનો મોટો વેપાર ક્યાંગસી સરચાન

સેકંદર સાથે આપેલા લોકોએ અને
 બેગિસ' એ નામ આપ્યું હતું. તે
 દેકાણે તેને 'એકસાઇન્સ' ને નામે
 અંધકારોએ જણાવેલી છે. 'અંદ્રમાગા
 સાઇન્સ' નદી અતી હડી હોઇ તેની પો
 અતી મોટી છે, તથા તેનો વેગ બારે છે
 આસપાસ મોટા ખડકો છે એમ 'એ
 નામે અંધકારે તેનું વર્ણન આપેલું
 અલેક્ઝાન્ડર 'ધી એટને આ નદી
 કેરતાં ઘણી મુશીબત વેઠવી પડી હતી
 નદી પાસેજ પારસ રાજનો પરાજ
 તે જગા ઉપર 'નિશિયા' (Nile)
 ગામ સેકંદરે વસાવ્યું હતું. તેજ
 'યુસેફ' નામનો સેકંદરનો ઘોડો
 ધમાં માથો ગયાથી તેની યાદગારી
 'યુસેફ' નામે ગામ સેકંદરે વસાવે
 'નિશિયા' તથા 'યુસેફ' આ બે
 પ્રાચીન નકાશામાં પત્તો મળતો
 ઉપરથી તે બેઉ ગામો સેકંદર
 તજ ઉજડ થયાં હશે. ધ. સ.
 થોમસ મોરિસે સેકંદરની સ્વારીનું
 અંધમાં આપ્યું છે તેમાં તે જણાવેલું
 અને 'યુસેફ' આ ગામનું વ
 મિશિયન પુરતકોમાંજ જડે છે. પરં
 ધમાં હતા ને કેમ ઉજડ થયાં તે
 જડતું નથી.

અંદ્રમાગા એ નામ બિમા
 આપેલું જણાય છે. પણ તે
 નિકેલેલી નદિ હોવાથી તત્કાલ અંદ્રમા
 રાય તથા એ જે વાડખ મેસ્ય
 દ્વિમાલયથી નિકેલેલી નદીઓના રે
 તે ઉપરથી મિશિયન લોકોએ વર્ણ
 મળનારી 'સેડેબેગીસ' એજ
 અંદ્રમાગા હશે. કારણ કે સેડેબે
 અંદ્રમાગાનો અપભ્રંશથી થયેલું
 જણાય છે.

હવે મિશિયન લોકોએ વર્ણન
 સેડેબેગીસ અથવા એકસાઇન્સ
 કેટલાક પશ્ચિમ તરફના વિદ્વાનો

સેકસની ખાતે ફેસડનના સંચલકથાનમાં છેક ઇ. સ. ૧૪૦૦ ના સાલનું ચીનીકામ જોવા મળ્યું છે. ચીનાઓએ ઝિક્કી જે હમર વગેરે જે રંગરૂપનાં કોડીકામ બનાવ્યાં હતાં તેવાંજ તેઓ આજે પણ બનાવે છે.

ઇ. સ. ૧૩મી સદીમાં એક યૂરપીયન સુસાદર 'માર્કોપોલો' ચીનમાં જઈ ચીની-કામના કારખાનાઓની મુલાકાત લેવામાં ફલેમંદ થયો હતો. ૧૪૭૭ માં ઇશ્તખાના મુસલતાને 'લોરેન્ઝોડીમેડીકા'ને એક ચીનાઈ વાંઝ માનની પ્રધાણીમાં ભેટ તરીકે આપ્યો હતો, કે જે 'વોંઝ' યૂરપમાં પેહેલવેહેલો જણાયેલો ગણાયે. યૂરપમાં પૂર્વ દેશ તરફથી પ્રથમ 'ચીનીકામનાં વાસણુ લાવનાર પોર્ટુગીઝે હતા; અને તે પછી ડચ તથા ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપની સ્થાપન થતાં, એ જાતનાં વાસણુ યૂરપમાં વધારે આવવા માંડ્યા હતા.

એક તથારીખમાં રહેલી નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે વેનીસમાં—ઇ. સ. ૧૪૭૦ માં ચીનીકામ બનાવવાની શરૂઆત થઈ હતી. ટ્યુમનીનો આંડ ડચ બીજે ક્રાન્સીસ ડી મેડીકાએ ઇ. સ. ૧૫૮૧ માં આ દુકાનમાં કારખાનું કાઢ્યું હતું. પણ ૧૫૮૭ માં તેનાં મરણ સાથે કારખાનું બંધ પડ્યું હતું. તે પછી ૧૬૯૩ માં ક્રાન્સના સેંટ ટ્રસ્ટાક્ટમાં ચીનાઈ કામનું એક કારખાનું સ્થાપન થયું હતું. ૧૭૫૬ માં સરવિયામાં આ દુકાન દાખલ થયો અને ૧૭૬૦ થી એ ગમે તે વેપારી બનાવી શકે એવી છુટ મળી. સખત જાતનું ચીનીકામ પ્રથમ ૧૭૬૪ ના સરવિયા ખાતે બનાવવામાં આવ્યું હતું.

યૂરપમાં આ દુકાન લગભગ ૩૦૦ વર્ષ ચાલી દાખલ થયો છે. તે જો કે તે આગમજ એક જે સદીવેર જૂદા જૂદા દુકાનમાં હોય તેની શોધ પાછળ તન મન ધન અર્પણ કરી જે જે વિપત્તિઓ વેઠી છે—તેની તથારીખ જાણવા જોગ છે. યૂરપીયન કારીગરોને આ દુકાન શોધી કાઢતાં જે અડચણો ભોગવવી

પડી છે તે પછી કહે મેજવતાં ચીનીકામમાં ચીનાઓ કરતાં વધુ શ્રેષ્ઠતા પામ્યા છે.

મટોડીનાં વાસણુ બનાવી તેનીપર રોગાન જેવું ચળકતું પડ કરવાની અથવા કોડી કાર્ય બનાવવાની પેહેલવેહેલી કોરોસ યૂરપમાં સ્પેનના વિન્સી મૂર અથવા મુસડમાનોએ કરી હતી. ત્યાંથી બૃહદ્ધ સમુદ્રમાં એનર-કાના ટાપુ ઉપર તેઓએ કુંભારોનું મહોલું કારખાનું સ્થાપ્યું હતું. જ્યાં અંતી કિમની ને સુંદર માત્ર બનતો, તે ઉપરથી તેને 'મેન્ન-લિકાવેર' એવું નામ આપવામાં આવ્યું; અને તમામ યૂરપમાં આ મટોડીપર અલેક્ષ આપેલા કોડીકામની ધણી નવાઇ ગણાવા માંડી. જ્યારે ટીટલીએ મેન્નલીકાપર ચઢાઇ કરી મુસલમાનોને દરાવ્યા ત્યારે તેમના બનાવેલા આ વાસણુ ઇટલી આણી ત્યાંના દેવનામાં હારેદાર નવાઇ તરીકે લટકાવ્યાં. ઇટલીમાં આ જાતનો દુકાન ખીલવાનાર 'લ્યુકા રાન્થો' નામે એક કારીગર હતો. રાન્થોના જન્મ ઇ. સ. ૧૩૮૮ માં થયો, ને મરણ ૧૪૩૦ માં પામ્યો. તે ઇટલીના કુંભારોના સરદાર તરીકેની નામના પામી ગયો છે. તેના મોતનાંદ તેના વંશજોએ ૧૫૦ વર્ષ સુધી આ દુકાન પોતાનાજ કુટુંબમાં જાળવી રાખ્યો હતો. રાન્થોને એકે 'કાલિન' નામની મટોડીની મેજવણી માલમ નહોતી તોય તે પોતે બનાવેલા વાસણુમાં ફટકા અને લોહું વગેરેના નિશાણવાળી માટી વાપરતો હતો. તે પ્રતિજ્ઞા, ચિતારો, તખ્તતા, મિનીરા એવા ચેરસજુગારના રંગબેરંગી ઇતેમલથી સુશોભિત બનાવેલી ચીને બનાવતો હતો. આ 'મેન્નલીકા વેર' ઇ. સ. ૧૫૪૦ થી ૧૫૬૦ વેર ધણું વખણાયું; અને તે વેળો મહોલો મહોલો રાજાઓ ટ્યુમના સેંટ એનાઈઝેટ આપવા લાગ્યા. આ ધણી અમીર ઉમરાવોના આગ્રવથી પગલાર થયો હતો. પણ તેમનો ટેકો બંધ પડ્યો કે, દુરત આ ધણી પણ પડી ભાંગો. આ ધણી પડી ભાંગો તેજ સુમારમાં ચીનીકામની શોધ યૂરપમાં દાખલ થઈ.

ના 'કમીચુ' પ્રગણમાં 'કમીચી' શહેરમાં હોવાથી ત્યાં ઉત્તમ તહેવાર જાતવું ચીનીકામ બને છે.

કમીચી (કમીચેટસચી)ના શહેરમાં ઇ. સ. ૧૮૦૦માં સમ્પ્રાપ્ત ચીનીકામના કારખાનોઓ હતાં. ૧૮મી સદીમાં ત્યાં ૩૦૦૦ બકીઓએ કામ કરતી હતી. પણ 'ટાઈ પીંગના' ક્ષત્ર્યમાં એ શહેરના ઉદ્યોગને ધણી હાનિ પહોંચી હતી. ચીનાઓને હાથે બનતાં ચીનીકામ ઉપર તહેવાર ચિતારો દોરેલા હોય છે. તેમના ચિત્રોમાં રાક્ષસી સાંપ, સિંહ, ચટાપટાવાળું હરણ, બળદ, સપ્તર, પક્ષીઓ વગેરે જણાય છે.

જેપાનમાં ચીનીકામનો દુનર ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭માં દાયકા થયો હતો. તેમજ તે દેશમાં ચીનીકામની ખીલવણી માટે એક મોટું ખાતું ઇ. સ. ૭૨૦માં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. ૧૩મી સદીમાં યોડાક જેપાનીજ કુમારો આ દુનર પૂર્ણપણે હાંસલ કરવા ચીન તરફ ગયા હતા, અને ત્યાંથી શીખી આવી પોતાના દેશમાં આ દુનરને હદયહાર ખીલવ્યો હતો. જેપાનમાં 'મેટસુમાતુ' કારખાતું એક જામના એક બળવંત શાહાબદાએ સ્થાપ્યું હતું. તેનું મથક 'ક્યોટો' માં હતું. તે વેળા પિળા રંગના ચિત્ર વિચિત્ર તર્હાના ચીનીકામનાં અતી કિમ્તી નમુના બનાવવામાં આવતક હતા. જેપાનમાં આ દુનરને એટલો તો ખીલવ્યો હતો કે ચીનીકામના જેવી જલેહ તે લોકો લોકોપર તથા બાહ્યના કામગીરી ઉપર પણ આપી શકતા. જેપાનમાં 'કાગા' ખાનેના કારખાનમાં જાતવું ક્ષત્ર્યકામદ ચીનીકામ પૂર્ણ હિન્દમાં ધણું જાણીતું છે. જેપાનીજ ચીનીકામ ઉપર ક્ષણિક અને સ્ત્રીઓનાં સુંદર ચિત્રો અર્જા જણાય છે. જેપાનીજ કામ માટે જાણીતાં શહેરો નીચલાં છે—એરિટા, ઇમારી, ઓવારી પ્રાંત, સિટો, કાગા, મિને, ક્યોટો વગેરે.

ઈરેનમાં ચીનીકામનાં વાસણો પુરાતમ ઇરાની પાદશાહોનો સંબંધ ચીન સાથે જોડાતાં

જણાયો હતો, પણ આ દુનર બનાવવાનાં કારખાનાં ૧૨મી સદીમાં દાયકા થયાં હતાં. ઇરાનમાં ચીનીકામ સુંદરતામાં ચીનીકામની આબેહુબ નફલ કરે છે, અને તેઓ કોડીના રંગમાં નળીયાં વડીક બનાવી શકે છે.

ચીન દેશનું કોડીકામ છેક પુરાતમ જમાનાથી ખીન દેશમાં જાતવું હતું. તે યાં મુખી કે ૪૪૫૧માં પણ તેની હસ્તી માલગ પડે છે. રોસેલીની, વિલકિન્સન વગેરેની શોધો ઉપરથી થીમસ ખાતેની અસલી કબરો માટેથી ચીનાઇ બર્નિઓ ઉપર ચીનાઇ બાપામાં લેખો સુધાં મળી આવ્યાં છે. જે બર્નિઓ ચીનથી હિંદુસ્તાન માર્ગે મીસર ગએલી ધારવામાં આવે છે.

કુબારના ધંધા વિશે પ્રિતીઓના બાઇબલ વગેરે ગ્રંથોમાં પુરાતી નોંધ મળે છે. હોમર જેવા કવિઓ કુબારની સેક્ષમાં ગાયન જોડ્યું છે. થીબ્સ તથા બેનિહસનની ક્ષણપશિયન કબરોમાંથી વાસણ બનાવવા પેહેલેથી છેલ્લે સુધીનાં ચીનીકામનાં ચિત્રો મળ્યાં છે. જે ચિત્રો લગભગ ૩૮૫૦ વર્ષ ઉપરનાં છે. હિરોડોટસ પણ આ દુનર કામની નોંધ લેતાં "હોમર કવિએ 'ભૂમી' નામની એક કવિતા જોડેલી જણાવે છે" અને તે કવિતાના બદલામાં સુંદર વૉજ મેળવ્યું હતું.

પ્રાચીન કાળમાં ધણી દેશો મધ્ય મુર્દાઓની સાથે કુન, પિમદાણી, બર્નિ વગેરે સામાન દાટવાનો રવાજ ચાલુ હોતો. કુચે નિઆ ખાતે શોધી કહાડેલી એવી કબરોનો અહેવાલ 'આખીમેજેલો' આપે છે, તેમાં ધણી જાણવા જોગ ખીના મળે છે. તે કબરોમાં માનસોનાં કાલબુદ સાથે કોડીકામના વાસણો મેલ્યાં હતાં. જર્મની, ઇટલી ક્રાન્સ વગેરેમાં પુરાણી કબરોમાંથી જ્યારે કેસાં સુદાં મર્યામાં નથી, ત્યારે તેમની સાથે દાટેલા કુન કોટલી, પિમદાની વગેરે વાસણો જેવી ને તેવી જ હાલતમાં રહેલાં મળ્યાં આવ્યાં છે.

સેકસની ખાતે દેખડાના સંપ્રદર્યાનમાં છેક ઇ. સ. ૧૪૦૦ ના સાલનું ચીનીકામ નેવા મળ્યું છે. ચીનાઓએ એકથી બે હમર વધેપર જે રંગરૂપના કોડીકામ બનાવ્યાં હતાં તેવાંજ તેઓ આજે પણ બનાવે છે.

ઇ. સનની ૧૩મી સદીમાં એક યૂરપીયન મુસાફર 'માર્કોપોલો' ચીનમાં જઈ ચીની-કામના કારખાનાઓની મુલાકાત લેવામાં ફરેમંદ થયો હતો. ૧૪૭૭ માં ઇજીપ્તના મુલતાને 'લોરેન્ઝોડીમેડીકા'ને એક ચીનાઈ વાંક માનની ઇલાણીમાં બેઠ તરીકે આપ્યો હતો, કે જે 'વોંક' યૂરપમાં પેહેલવેહલો જણાયેલો ગણાય. યૂરપમાં પૂર્વ દેશ તરફથી પ્રથમ ચીનીકામના વાસણુ લાવનાર પોર્ટુગીઝે હતા; અને તે પછી ૩૨ તથા ૪૨૫ઈસા કંપની સ્થાપન થતાં. એ જાતનાં વાસણુ યૂરપમાં વધારે આવવા માંડ્યા હતા.

એક તવારીખમાં રહેલી નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે વેનીસમાં—ઇ. સ. ૧૪૭૦ માં ચીનીકામ બનાવવાની શરૂઆત થઈ હતી. ટ્યુમનીનો આંડ ડબ્બક બીજે ક્રાન્સીસ ડી મેડીકાએ ઇ. સ. ૧૫૮૬ માં આ દ્વારનું કારખાનું કાઢ્યું હતું. પણ ૧૫૮૭ માં તેનાં મરણ સાથે કારખાનું બંધ પડ્યું હતું. તે પછી ૧૬૬૩ માં ક્રાન્સના સેન્ટ ક્લાઉડમાં ચીનાઈ કામનું એક કારખાનું સ્થાપન થયું હતું. ૧૭૫૬ માં સરવિયામાં આ દ્વાર દાખલ થયો અને ૧૭૬૦ થી એ અગ્રે તે વેપારી બનાવી શકે એવી છુટ મળી. સમ્પત જાતનું ચીનીકામ પ્રથમ ૧૭૬૪ ના સરવિયા ખાતે બનાવવામાં આવ્યું હતું.

યૂરપમાં આ દ્વાર લગભગ ૩૦૦ વર્ષ થયાં દાખલ થયો છે. તે જો કે ને આગમજ એક બે સદીવેર જૂદા જૂદા દ્વારમંદોએ તેની શોધ પાછળ તન મન મન અર્પણ કરી જે જે નિપત્તિઓ વેડીકે—તેની તવારીખ બાણવા લેગ છે. યૂરપીયન કારીગરોને આ દ્વાર શોધી કાઢતાં જે અડચણો ભોગવવી

પડી છે તે પછી ફરે મેળવતાં ચીનીકામમાં ચીનાઓ કરતાં વધુ શ્રેષ્ઠતા પામ્યા છે.

મટાડીનાં વાસણુ બનાવી તેનીપર રોગાન જેતું ચળકતું પડ કરવાની અથવા કોડી કામ બનાવવાની પેહેલવેહેલી કોરોસ યૂરપમાં રપેનના વિજી ચર અથવા મુસલમાનોએ કરી હતી. ત્યાંથી બૃમધ્ય સમુદ્રમાં એજર-કાના ટાપુ ઉપર તેઓએ કુંભારોનું મહોલું કારખાનું સ્થાપ્યું હતું, જ્યાં અંતી કિમતી ને સુંદર માલ બનતો, તે ઉપરથી તેને 'મેલ-લિકાવેર', એવું નામ આપવામાં આવ્યું; અને તમામ યૂરપમાં આ મટાડીપર એકેલ આપેલા કોડીકામની ઘણી નવાઇ ગણાવા માંડી. જ્યારે ટીટલીએ મેલલીકાપર અઢાઇ કરી મુસલમાનોને હરાવ્યા ત્યારે તેમના બનાવેલા આ વાસણુ ઇટલી આણી ત્યાંના દેશમાં હારેહાર નવાઇ તરીકે લઠકાવ્યાં. ઇટલીમાં આ જાતનો દ્વાર ખીલવનાર 'લ્યુક રાનિયો' નામે એક કારીગર હતો. રાનિયોના જન્મ ઇ. સ. ૧૩૮૮ માં થયો, ને મરણ ૧૪૩૦ માં પામ્યો. તે ઇટલીના કુંભારોના સરદાર તરીકેની નામના પામી ગયો છે. તેના મોતનાદ તેના વંશજોએ ૧૫૦ વર્ષ સુધી આ દ્વાર પોતાનાજ કુટુંબમાં જળવી રાખ્યો હતો. રાનિયોને જેકે 'કાલિન' નામની મટાડીની મેવવણી માલમ નહોતી તોય તે પોતે બનાવેલા વાસણુમાં ફટકા અને લોહું વગેરેના નિશાણવાલી માદી વાપરતો હતો. તે પ્રતિલાં, ચિનારો, તખતા, મિનીરા એવા થેરમજુગારના રંગબેરંગી ઇનેમલથી સુશોભિત બનાવેલી ચીને બનાવતો હતો. આ 'મેલલીકા વેર' ઇ. સ. ૧૫૪૦ થી ૧૫૬૦ વેર ઘણું વખણ્યું; અને તે વેળો મહોલ મહોલ રાજાઓ ટેવનાં સેટ એનાકે એટ આપવા લાગ્યા. આ ધંધો અગીર ઉમરાવોના આગ્રમથી પગલર થયો હતો. પણ તેમનો ટેકો બંધ પડ્યો કે, તુરત આ ધંધો પણ પડી ભાંગ્યો. આ ધંધો પડી ભાંગે તેજ સુમારમાં ચીનીકામની શોધ યૂરપમાં દાખલ થઈ.

જાણીની થઇ કિમતી ગણાઇ. ૩ જા જ્યોર્જના રાજાની રાણીએ તેને ખાસ આશ્રય આપવાથી તેના બરની બનાવેલી ચીએને 'કુઇન્સવેર' નામ પડ્યું. આ વેડજવુડ એજ ધધામાં એટલે તે દોહતમંદ થયો કે 'ગ્રેન્ટ' તથા 'મર્સા' ખાત વચ્ચેની એક નહેર ૧૭ વર્ષ બંધાવી આપી હતી. એ દુનરમંદ વિદ્યાનેનો સુરખાઈ હતો. તેણે જ્યારે કોલારીજ કવિને ગરીબાઈથી કંટાળી પાડીનો ધધો રિચકારતા જાણ્યો ત્યારે તેને રૂ. ૧૫૦૦ તું પેનશન આપવું કયું. અને કવિતા જોડવાના ધધામાં રોક્યો હતો. તે સમયે વેડજવુડે કોડી કામની સુદરતામાં વધારો કરી તમામ યૂરપમાં ઇંગલીશ કોડી-કામનો પ્રસાર કર્યો.

ઉપથી અનેક ફાટેઓ મેળવ્યા છતાં 'કોલીન' નામની મટોડીની કોઇ શોધ કરી શક્યું નહિ. આથી ચીનમાં વસ્તા એક મિશનરી 'એનટ્રાક્ટ્સ' ચીનાઇ મટોડીના નમુના ચીનથી આણવાની ધણી કામેસ કરી, છતાં તેમાં તે કાખ્યો નહિ. પણ જે કોસેસથી નહિ બન્યું તેની શોધ અકસમાતિક રીતે થઇ. અને ચીની કામ ખરી રીત મુજબ યૂરપમાં બનવા લાગ્યું.

જર્મનીમાં ૧૬૮૨માં ફ્રેડરીક 'બાટ્લર'નો જન્મ થયો. તેને પોતાના પિતા જેવો કિમીયાનો લખ હતો, અને તેથી તે સોનુ બનાવનાર તરીકે જાણીતો થયો. પણ પ્રશિયાના રાજા ૧ લા ફ્રેડરિકની બિલિકથી તે સેકસની ગયો, પણ ત્યાંના રાજાએ તેને નજર-દેદ રાખી પોતા મોટે સોનુ બંધવવા-કહ્યું; પણ સેવટે રાજાએ તથા એજો કિમીયામા કશો ફાયદો નહિ જોઇ, ચીનાઇ કોડી કામમાં સુધારો કરવાપર રાજાના એક ખાસ કારીગર 'વાલ્ટર શચેરન્ડસ'ની સાથે એને પણ કેદમાં રાખ્યો; જ્યાં એક જણાએ ચીનીકામમાં સુધારો કરવાપર રાજાનાં પૂર્વે રાત દિવસ લક્ષ આપવા માંડ્યું. એક દિવસે અકસમાતથી પાઉરને જો વપરાતી 'આઈ' નામના ગામમાં

મળતી 'ચળકતી મટોડી (કોલીન) બાટ્લરના જોવામાં આવી. અને બાટ્લરે તેપર લક્ષ પોંદ્યાડી તેને કોડીકામમાં વાપરી જોતાં જાણીતા ચીનીકામની બરાબર તેના બનાવેલા વાસણો બન્યા. આથી યૂરપમાં જાપરી હોદા થઇ. આ શોધ આગમજ ૧૧ વર્ષ પૂરે, વાલ્ટર મરણ પામેલા હોવાથી આ સર્વ શોધતું માન બાટ્લરને મળ્યું, અને તે આથી એટલે તે તવંબર થયો કે લ'પટઆછમાં પડી ૩૫ વર્ષની હુક વયે મરણ પામ્યો. તે પછી રાજાએ ડેસડનમાં એક મોટું કારખાનું સ્થાપી આજેજી ચીનીકામ બનાવવા માંડ્યું. આગળ સેકસનીમાંથી સફેદ મટોડી 'પરદેશ જતી હતી પણ આ શોધ થતાં રાજાએ તે સખત કાયદાથી બંધ કરી છુપાણુપ તેને પીપમા ભરી લશકરી પોદરા તથે કારખાનામાં આણી તેવડે ચીનીકામ બનાવતા. આ કારખાનામાં કામ કરતા કારીગરોને સખત સોગંદથી બાંધી લઈ ભેદ જાહેર કરવાની મનાઈ હતી તથા કારખાના આસપાસ પાણીની ચર હોઇ તેપર ઉચકમુક કરવાનો પુલ ઉઠાવી ભેતા, આથી કોઈ આવજાવ કરી શકતું નહિ, પણ પાછળથી કારીગરોએ આ સોગંદ સેવટ વેર નહિ પાળતાં પરદેશ નદાથી જન્મ સર્વ ભેદ જાહેર કર્યો.

ફ્રાન્સમાં સીવરેતું કારખાનું ૧૬૯૫ માં નિકળ્યું પણ ૧૭૬૮ માં ફ્રેન્ચોએ કોલીનનો ભેદ જાણી ૧૮૦૪ પછી કોલીનના ખર્સ વાસણો બનાવવા માંડ્યા.

ઈંગલંડમાં કોલીન મુખ્ય કરી કારનાંવામાં મળેછે અને ત્યાં પણ આ દુનર ફ્રાન્સમાં શરૂ થવા સાથેજ જાણીતો થયો હતો.

હાલમાં ચીનાઈ કોડીકામનો દુનર ભેદ વધવા સાથે ખિલ્યો છે, અને તેના તહેવાર વાસનો, 'મોજ' શાખની ચીએ, ફરતીયર અને અનેક ચીએ બનાવવામા આવે છે.

ફરતી ઇંગલંડ દેશમાંજ દર વર્ષે ૫ થી ૬ કરોડનું કોડીકામ બને છે. અને તેપર એક આપવાનું સુનું ૧૦ થી ૧૨ લાખનું ખપે છે.

ચીપમંડ—આ પ્રાણી ઉત્તર અમેરિકાનાં જંગલો તથા ખેતરોમાં વસે છે. એ નોળીયાના આકારનું હોઈ તે જમીનમાં દર કરી વસે છે. આ પ્રાણી કેપડે, બીયાં અને ફણુ ધાન્યનું ભારે શોખીન છે. એઓ ઘણી વેળા મકાઈ અથવા ઘઉંના ખેતર પર દરેરો પાડી પાકેનો નાશ કરે છે.

ચીપલુણુ—રતનાગીરિ જીલ્લામાંનો એક ભાગ. ક્ષેત્રફળ ૫૬૭૦ ચોરસ મેલ છે. તેમાં ૧ શહેર તથા ૨૧૧ ગામડા છે. લોક વસ્તી ૧,૬૮,૯૨૧ ની. ૧૮૮૧માં હતી. શાસ્ત્રી નદી આ દેશની દક્ષિણમાં વહે છે. એનું ખેતીવાડી માટે શેકાયેલો ભાગ ૨૯૮૫૭૬ એકરનો છે. તેમાં ધાન્ય માટે ૨૮૦૨૭૧ એકર જગા શેકાયેલી છે. તેમાં કઠોળ માટે ૧૨૬૭૨ એકર, તેલી બીયાં માટે ૨૦૦૦ એકર, રેસા માટે ૫૨૩ એકર અને છોડા માટે ૧૧૦૭ એકર જમીન શેકાયેલી છે.

ચીપવે ઇંડીયન્સ—અલગોન ક્ષિત્ર પંથના અમેરિકન ઇંડીયનોનો એક ટોળો. આ પ્રજા 'મીનનેસોટા'ની ઉત્તર તથા કેનેડા તરફ વસે છે.

ચીપિંગ નોર્દન—ઉત્તર ઓક્સફર્ડશાયરનું એક પર્વત. લડનથી ઉત્તર પશ્ચિમે ૮૫ મેલ ઉપર છે. ત્યાં ઉન, હાથમોઝા વગેરેનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૪૨૨૨ ની છે.

ચીફ ચીફ—આ અતી સુંદર હલકવાલાં પક્ષીઓ દક્ષિણ યુરપ અને બ્રિટન તરફ વસંતઋતુમાં આવે છે; પણ સ્કોટલેન્ડમાં જળાત્તાં નથી. એ રંગે ભૂરા અને પેટ તરફ ઝાંખા સફેદ રંગનાં હોય છે.

ચીલકુ—એનાં વેલા મુરત, ગુજરાત વગેરે દેશોમાં થાય છે. એની ગોળ અને લાંબી એવો બે ભાગ છે. પાકેલાં ચીલકાં ખાવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે. એ રંગે લીલા પણ ઉપર ધાપ હોય છે. ચીલકાં ભાગસર અને ગ્રાય માસમાં પાકે છે. દમણ તરફનાં લોકો એને 'વાળક' કહે છે. એ કુમળાં હોય છે ત્યારે

ગુજરાતમાં તેને 'આરિયાં' કહે છે. આ વાતુલ છે પણ તંબાકુ પીનારને હિતાવ છે.

ચીમની—ચુલ્હા અથવા મુખ્ય કરી કારખાનાનાં એનજીનની ભટ્ટી તથા દરેક મંત્રની ભટ્ટીમાં સળગતા અગ્નિનો ધુમાડો જેસ વગેરે હવામાં કહાડી નાખવા માટે ચીમની રાખવામાં આવે છે. તેમજ જ્યાં કુદતી ફાફટ ઉપર બળતણ બાળવાનો આધાર હોય ત્યાં તે ફાફટ ઉપલ કરવામાં મદદ કરવા માટે ચીમનીની ચોક્કસ ઉચ્ચાઈ ખાસ રાખવામાં આવે છે. લોકો મોટી અથવા આગમુડીના પોરટેબલ અથવા લાવવર્ધનવ ઘણ શકે તેવાં અને બીજા 'નૉનકન ડેન્સીંગ' એનજીનોમાં 'એકઝોસ્ટ' થએલી 'સ્ટીમ' એક જેટ (jet) મારફતે ચીમનીની અંદર ખાલી કરવામાં આવે છે. જોળી ફાફટ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે એવાં એનજીનોનાં બાઇલરો માટે જ્યાં ચીમની બાંધવાની જરૂર નથી. એવી રીતે સ્ટીમ ઉત્પન્ન કરનારાં મોટા કારખાનાઓ કે જેઓમાં 'ફાયરસ' અથવા ઇન્ડ્યુસ્ટ્રી ફાફટ વપરાતો હોય ત્યાં પણ જ્યાં ચીમનીઓ બાંધવાની જરૂર નથી.

મોટી મોલો અને કારખાનાઓ કે જેઓમાં એક 'કનડેન્સીંગ એનજીન' માટે 'સ્ટીમ' ઉત્પન્ન કરવા માટે કેટલાક બાઇલરો વપરાતાં હોય ત્યાં ચીમની કેટલાક શીટ ડાયોમેટરની અને ઘણી જ્યાં બાંધવામાં આવે છે. કેટલાક હાખલાઓમાં તે એ જ્યાં ૨૦૦ શીટથી પણ વધુ હોય છે, ચીમની ડી જ્યાં કેટલેક દરજ્જે સ્થાનિક કાપણો ઉપર આધાર રાખે છે. જે કાપણો આસપાસની હવા ખરાબ થતી અટકાવવા માટે બાંધવામાં આવેલા હોય છે.

ચીમૂર—મકંચ હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તર પશ્ચિમ સંદ્રા જીલ્લામાંનું પ્રમુખ. તેમાં ૧૫૮ ગામડાં છે. ક્ષેત્રફળ ૪૧૬ ચોરસ મેલ છે. દક્ષિણ પૂર્વ ભાગ પર્વતો અને જંગલોથી ભરપૂર છે. મુખ્ય ઉત્પત્તિ શેરડી, ચોખા, તેજનાં બિયાં, ઘઉં, ર, કઠોળ, જીઆરનો છે. એનું મુખ્ય

ગામ ચીમર સુતરાઉ કાપડના વેપાર માટે બનીતું છે.

ચીયાપરા—મેકસિકોમાંનું એક રાજ્ય. ગવા-
ટેમાલા સાથે જોડાયેલું છે. ક્ષેત્રફળ ૨૭૨૨૨ ચોરસ મૈલ છે. લોક વસ્તી ૨૪૧૪૦૪ ની છે.

ચીરખોર—એનાં ઝાડ હાથ દોઢ હાથ વધે છે. જો વૃક્ષનક્ષત્રનો વસંદ પડતાં જંગલમાં અને પાહાડી જમીનમાં ચારે તરફ ઉગે છે. એ કોકણમાં ધણા પાપ છે. એને નાહનાં ફળો આવે છે, તે ખાઈને મિઠાં હોય છે.

ચીરમર—મહાબાર પ્રાંતમાં વસતી એક પ્રજા. તેમની કુલે વસતી ૨૫૮૪૦૨ ની છે. આ પ્રજા ૩૯ વ્યાતો અને તણમાં વેહેંચાયેલી છે; આ પ્રજા પુરાણી દ્રવિડીયન રોજાના વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. પુરાણા વખતમાં ચઢતી વર્ણના હિંદુઓ તેમને શુભમ તરીકે યોજાતા ત્યાં રાખતા હતા, અને હાલમાં તેઓ ધણીજ ગરીબ સ્થિતિમાં વસે છે. એઓ રાખને જમીનમાં દાટે છે, અને તેની મરણ ક્રિયા ૧૩ દિવસ વેર કરે છે. પેહેલે દહાડે તાકી પી અપવાસ પામે છે, ને બીજા દિને ભાતની કાંજીથી અપવાસ છોડે છે. તેઓ મરણ પામેલાની કબર પાસે નૈવેદ્ય મેળે છે ને પછી બોજન લિમે છે.

ચીલ્કા સરોવર—ઓરિસાનાં પુરી જિલ્લામાં આ છાલકો જૂમધ્ય સરોવર પુરીની દક્ષિણ પૂર્વે છે. એને 'મે બોવ બેગાલ'થી ૨૦૦ ચાર્ડ પોહળાઈને એક રેતીને પાટ બુદો ખાડે છે. એની પશ્ચિમે તથા દક્ષિણે ઉચી ટેકડીઓ છે. આ સરોવર ૪૪ મૈલ લાંબો ને ઉત્તર તરફનો પોહળો ભાગ ૨૦ મૈલ, પણ દક્ષિણ તરફનો વળાનદાર ભાગ ૫ મૈલ પોહળો છે. એતું ક્ષેત્રફળ ૩૪૪ ચોરસ મૈલ છે. વસંદમાં એ ૪૫૦ ચોરસ મૈલ બને છે. એની ઉગાધ ૩૩૫ થી ૬ શીટની છે. ડીસેમ્બરથી જુન સુધી આ સરોવરનું પાણી ખાર જાતી તેમાં મીઠું પાકે છે.

ચીલનનો કિલ્લો—સ્વતંત્રલેડમાં જીનોઆ સરોવર પાસે આ કિલ્લો છે. આ કિલ્લો

સરોવરની બાજુમાંના એક ખડક ઉપર છે. તેની દેવાલો નક્કર ખડકની બનાવેલી છે. જીનોઆ સરોવર તથા કાંટે ઉચાં ઉભેલા પર્વતની વચ્ચે આ મંબલર કિલ્લો ઉઠાવેલો છે. તેને ફરતાં ઉચા મિનારા છે, તથા તેનો મંબલો સરોવરના પાણીથી ૮ શીટ ઉચે છે.

કિલ્લામાં બોંધતળીએ ખડક ઝાતરી સાંકડા રસ્તામાં શુદ્ધ રોડી ઓરડીઓ કાતરેલી છે. દરેક ઓરડા આરકાંદાર સ્થંભોથી બનેલા છે. અત્રેની એક ઓરડીમાં ફ્રાન્સીસ મોનિવર્ડને કેદ કરી ને સ્થંભ સાથે સાકળ વડે તેને બાંધ્યો હતો, તે જગા હાલમાં મુસાફરોની નજરે પડે છે. આગળ અત્રે રાજકુમારી બંધવાઓનેજ કેદ કરવામાં આવતા હતા. આગલા વખતમાં મુન્હેગારોપર વાપરવામાં આવતી સખતીનાં તહેવાર ઓખરો સાચવી રાખેલાં છે. આગળ આ કિલ્લો કેદખાનાં તરીકે વપરાતો હતો, પણ હાલમાં તે ચીલનના ગવરનરની કચેરી તરીકે વપરાય છે. આ કિલ્લો જોવા માટે અરધા ટાલરનો લવાજમ આવવો પડે છે.

ચીલમથ્રમ—દક્ષિણ આફ્રીકામાં એન નામના તાજુઅનું મુખ્ય નોર્થેર. કેલાલુરની દક્ષિણે છે. તેમાં વસ્તી ૧૯૮૩૭ની છે. તેમાં ૧૮૫૮૩ હિંદુ તથા ૧૧૫૪ મોહમ્મદન છે. અત્રે દીવાની, ફાજલારી કચેરીઓ તથા પોસ્ટ ઓફીસ અને બીજી સરકારી ઇમારતો છે. વસ્તીનો ૨૫ ટકા ભાગ વણકરનો છે. ફર ડીસેમ્બર માસમાં જરાતી જાતમાં ૫૦,૦૦૦, ૬૦૦૦૦ જાતજાણી આવે છે. આ શહેર ૮ મી સંદીથી ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે અને ૧૦મી તથા ૧૭ મી સદીમાં થઇ ગએલા ચોલ તથા ચેરા રાજાઓએ બાંધેલી ઇમારતો હાલમાં ૩૯ એકર જમીનમાં પુરાણી નિશાનો સાથે જણાય છે.

ચીલ્લી—દક્ષિણ અમેરિકામાંનું એક સ્વતંત્ર રાજ્ય. આ રાજ્ય પશ્ચિમ બણી પીર, બોલિવીયા અને અર્જન્ટાઇનના કિનારા તરફ છે. આ રાજ્યનો લાંબો ભાગ એન્ડીસ

પર્વત અને પેસીફિક ઓશનની વચ્ચે છે. બોલિવિયા તથા પીર વુચેની ૧૮૭૯-૮૧ ની લઘાઈ પછી ચીલ્લીનો કિનારો જલ્દલા-યશે છે ચીલ્લીની જુમલે લંબાઈ ૨૫૦૦૦ કિલોમીટર મેટ્ર અને પોલ્કાઈ ૪૦ થી ૨૦૦ મેટ્રની છે. એના ઉત્તર ભાગમાં અનેક છાવડા હતા વહેંછે, પણ દક્ષિણ ભાગમાં નદી નીળાં વહાણુ ખેડવા લાયકના છે. તેમજ દક્ષિણ ભાગમાં અનેક ઉગ્ર સરોવરો પણ છે. ખનીજ પાણીમાં ક્ષાર અને ગંધકના મિશ્રણવાળું પાણી છે. ચીલ્લીની આબો હવા જૂદા જૂદા ભાગમાં તહેવારછે. ઉત્તર તરફની હવા ગરમ અને વર્ષા ઘોડા પડે છે, દક્ષિણમાં ૮ માસ વેર સુકા જવા અને ૪ માસ વેર વર્ષાની મોસમ હોય છે. દક્ષિણ તરફની જમીન કંઠણ હોવાથી ત્યાં માન ખેતીવાડીનો ઉદ્યોગ માલ મેહેનતે ચાલે છે. પણ ખીણોવાળી જમીન ઘાસ ચારા માટે અતી ફળદ્રુપ છે. એન્ડસ પર્વત દર હ મેશાં બરફથી ઢાકાયેલો રહે છે. એનું સહુથી ઉંચુ શિખર ૨૨૮૬૭ ફીટ છે. અને ખીણ વહાડોની સરાસરી ઉંચાઈ ૮૦૦૦ ફીટની છે. તેમાં કેટલાક જવાંલાખૂખી પર્વતો પણ છે. આથી ચીલ્લીમાં અનેક વેળા ધર્તિકંપ થાય છે. ૧૮૭૨ માં બયકર ધર્તિકંપ થયા પછી ૧૮૭૫, ૧૮૬૮ અને ૧૮૭૫ માં એક પછી એક અનેક ધર્તિકંપ થવાથી ઘણી ખરાબી થઇ હતી.

૧૮૮૫ની ગણતરી મુજબ ચીલ્લીની લોક વસ્તી ૨૫,૨૪,૪૭૬ ની હતી. ૧૮૯૩ માં ૨૮૬૭૩૭૫ ની હતી. એનું રાજધાની ગ્રેહર 'સાંટીઆગો'માં વસ્તી ૨,૫૦,૦૦૦ ની છે. ચીલ્લીની પ્રજા સ્પેનીશ અને એન્ડેનિયન ઇન્ડિયનોના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. ચીલ્લીમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ ત્રાંચુ, સાકર, ચામડું, દારૂ, સાયુ, મીણબત્તી, બીસક્રીટ, ચુટ, ઉનનું કાપડ, મીણ, નાઈલોનનાં કારખાનાંનો ચાલે છે.

અનેની પ્રજાનો મુખ્ય વ્યવસાય રોમન કેથોલિક છે. અને કેલવણીપર ધણું આર

લક્ષ પોંદ્યાત્વામાં આવે છે. સેન્ટોગોમાં પેટેલા દરજ્જાની મુનિસિપલિટી છે. આ દેશની મુખ્યભાષા સ્પેનીશ છે, તેમજ ઇન્ડિયન શબ્દોનો ધણો ભેળ છે.

મુખ્ય નિકાસ પદાર્થ-ઇન્ડિયન ત્રાંચુ, ચાંદી, સોનું, મેગેનીઝ, ચામડું, ઉન, ઘઉં અને બાજરી છે. આયાત વેપાર રૂં, ઉન, સજીવ કાપડ, લોહું, હાડ વેચર, જોલસો, યંત્રો, તબાકા, ચોખા, સાકર, સીમીટ, કાગળ, ખીર, કાચકામ, ફેરોસીન, ચર્બી, મેચીસ, ચાહે અને કારીનો ચાલે છે. આ દેશમાં ૧૭૫૦ મેટ્ર રેલ્વે લાઇન નખાયેલી છે.

ચીલ્લીનું રાજ્ય સ્વતંત્ર હોઇ ૬ મુખ્ય પ્રધાનના ઉપરીપણા તળેની કૌન્સીલથી રાજકારોબાર ચાલે છે. પાંચ સભાસદ પ્રેગીડંટ તરફથી અને ૬ કૌન્સિલ તરફનાં હોય છે. અને બીજા ૧૦૦ સભાસદો પ્રજા ચુટણીના હોય છે.

ચીલીંગવર્થ વિલ્થમ—આ જાણીતો વાદ-વિવાદ કરનાર કુદત્તી જ્ઞાનસાસ્ત્રીનો જન્મ ઓકસફર્ડમાં ૧૬૦૨ માં થયો. એ સેન્ટ જોન કોલેજનો ફેલો હતો. ૧૬૧૮માં ટ્રીનિટી કોલેજનો ફેલો થયો. એને ૧૬૨૮ માં એન કોલેજમાં ફેલોશિપ મળી હતી. એ ક્યોનિક પ થતે વળગી રહેવાના વિચારમાં હતો પણ એના ધર્મપિતા બીસપરથુડે એને પ્રોટેસ્ટન્ટ પથ માળવા જણાવતાં એ ઇગલડ ૧૬૩૧ માં ગયો. આથી એને રોમન પ થીઓ સાથે ઘણી તકરારોમાં ઉતરવું પડ્યું. એણે તે થકી ૧૬૩૫ માં એક ઉત્તમ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો—એન વર્થમાં એને સાલ્સબરીનો એન સેવર અને ૧૬૪૩ માં એંગેલેસેન્ટ તરફ એનજીન્યર તરીકે નેમાયો હતો. એન વર્થમાં એને સિવિલ યૌરમ્મા બેદ કરી અનડેન કેસલ તથા સસેક્સમાં રાખ્યો હતો. એનું મોત ૧૭૪૪ માં નિપળ્યું.

ચીલીયા—ઉત્તર પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં આ રૂપેરી રગની અતી ચપડા માળની નદીઓમાં મળી આવે છે. આ માળની પ થી ૮ તોલા.

વજનમાં હોય છે. એના બિંબડાનાં ખોટાં ચોતી બનાવી શકાય છે.

ચીવેન્ડી—આ . . . ઇમારતી લાકડાનાં વૃક્ષ સિંધોનમાં ૨૦ ફીટ ઉંચા ને ૮ ફીટ ઘેરાવાવાલા હોય છે. એનું લાકડું ઘર બાંધવાનાજ કામમાં ઉપયોગી છે.

ચીસ્તી—અશિશવંધ નામના ચળદની એક બેઠક શકિતનું નામ. આ શકિત જરતોસ્તી ધર્મ વિધવતા ઉપર મવક્કત છે. જરતોસ્તીનાં ગાથામાં જણાવ્યા મુજબ આ શબ્દ ધર્મના જ્ઞાન અથવા અક્ષત જે રવાન માટે છુટકા એળવે છે તે અર્થે વ્યવસય છે.

ચીસ્તી—ખીખપુર, દખણ અને મુઝતાનના આગલા આરખોનાં વશજો, ચીસ્તીને નામે ઓળખાય છે. સતલજ નદીને કાંઠે વસ્તી આ પ્રજા ઉદયોગી અને મુલ્કે સંપન્નમાં વસનારી છે. એઓ સ્વઅભિમાની મત ધરાવનાર સ્વભાવનાં હોય છે.

ચુકા—એના હોડ એક બ્લેટ ઉંચા હોઇ તેનાં પાંદડાં જાડાં હોય છે. દક્ષિણ અને મુજરાતમાં એની પુષ્કળ ભાજી પાકે છે. એની મોસમ કાર્તિક ને ફાગણની છે. એપર નાલનાં સફેદ ફુલો આવે છે. એ બાજી બાર

અજરણની સાથે વાણુ ભેર કરી ચુક ઉપાડે છે. ઝાડો કમળ રહેવાથી પણ ચુક થઇ આવે છે. તેમજ ચંડીથી, ખીલિકથી અને ખીખાં કારુણ્યથી આંતરડાનાં ભાસમાં તાણુ અથવા આંકડા આવે છે, અને તેથી પેટમાં દુખારો થાય છે. રીસું સફેતો તથા ત્રાંખાને પેપો કરનારને તેના એરથી આશય ઉત્તજ થાય છે. “વળા આ ચુકા દિસ્ટીરિયા અથવા ગાહુટના દર્દને પણ થાય છે.”

‘પેટની અંદર વાયુ ધવાનાં મૂળ ત્રણ છે, એક તો બહારની હવા પેટમાં અન્નાશય અને આંતરડામાં જાય છે. એ ધણું કરી ઓડકાર આવી પાછી નિકળે છે. ખીજું પેટની અંદરના મળમાંથી વાયુ પેદા થાય છે, અને ત્રીજું આંતરડાનાં રસ પડમાંથી પણ વાયુ ઉત્તજ થાય છે.

‘આ દર્દ ધણું સાધારણ હોવાથી તેપર અનેક ઉપાયો ઊભાપાસાનાં અજમાવવામાં આવે છે. કાષ્ટ સુવા, મેથીનો ફાફા, હીંગ ધીની ગોળી, લસણની કળી પેટ ભરેલું હોય તો ઉઘટી કરેવી, ઝાડો કમળ હોય તો બે ચંબચા એરડિયું લઇ તેમાં ૧૦ ટીપાં લોડેનમ તથા ૧૦ ટીપાં એસેસ ઓવ પેપ-

૧૯૦૧ માં લોક વસ્તી ૧૩૧૨૩ ની હતી. વાર્ષિક ઉપજ રૂ ૫૦૦૦૦૦ની છે.

સુડામણી—આ ટાપુ ગોવાની ઉત્તરે છે. પ્રાચીન કાળમાં અત્રે હિંદુઓની મહોદી વસ્તી હતી; પણ હાલમાં ત્યાં ખ્રિસ્તીઓનીજ વસ્તી છે. તેનું પ્રાચીન નામ સુડામણી હતું એમ સેલાદિ ખંડમાં આપેલા ૮૧માં અધ્યાયમાં મોકે ઉપરથી જણાય છે.

સુડામણી નામમાંનો 'ઉ' આ સ્વરનો શુભ યષ્, આગસો 'આ'કાર, 'ઇ'કાર અને 'મ' કાર એમનો લોપ થયાથી સુડામણીનું ચોડણુ એમ સંકુચિત રૂપ બની આ ટાપુને હાલમાં 'ચોડણુ' એ અર્વાચીન નામ ચાલુ પ્રચારમાં છે. સુડામણી=ચોડામણી=ચોડામણુ=ચોડણુ. હાલમાં તેની લંબાઈ ૪ મૈલ ને પોહળાઈ ૧ મૈલની છે. હાલમાં માત્ર ત્યાં ૨૭૫ ની વસ્તી છે.

સુડાસમા—આ પ્રજા ૧૦ મી સદીમાં સિંધથી કન્ડનાં જડોળ સાથે ગુજરાતમાં આવી વસી હતી. તેઓ પોતાને ગદવકુળનાં જણાવે છે. ડાકતર ભગવાનલાલના મત મુજબ એઓ મૂળમાં આહિર જાતના હતા. સુડાસમાને લોકો આહિરરાજા કહે છે, તે ઉપરથી પણ તેમની ઉત્પત્તિ આહિરમાંથી થઈ હશે એમ લાગે છે. બીજી સદીમાં સિંધ અને પંજાબમાં આહિર લોકો વસ્યા હતા એમ ટાલેમિના મંથ ઉપરથી જણાય છે. ચંદ્રસુડ નામના મુખીની સાથે આહિર લોકો આવેલા તેથી તેઓ સુડાસમા કહેવાયા. તેમની પ્રથમ રાજધાની વંચળા (વામનસ્થળા) માં અને પછી જુનાગઢમાં હતી. સિંધના નગરહામાં 'સમા' રજપૂત રાજ્ય કરતા હતા, તેની ઓલાદના સુડાસમા લોક હશે એમ ફર્નલ 'વાટસનનું' ધારણ છે. સુડાસમાએ કન્ડમાં વસી પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી હતી. તેઓએ પોતાનું પેઢેનું રાજ્ય જુનાગઢમાં સ્થાપન કર્યું હતું; જ્યાં જહવાએને જુનાગઢ પાસે આવેલું જુમંડી છોડવું પડ્યું. જુમંડી છોડ્યા પછી પોરબંદર પાસે ગ્રીનગર

નામની નવી રાજધાની તેમણે બનાવી, અને પોરબંદર ગાદી આણી, ત્યાં સુધી ગ્રીનગરમાં રહી રાજ્ય કર્યું. આ વંશનો મહિમાળ દ્રામે ચૂડાસમ રાજા ૧૦ મી સદીમાં (૬૦ સં ૯૧૭ માં) કાઠીયાવાડમાં રાજ્ય કરી ગયો છે.

સુદરી—રેસમ, સુતરમાંથી કન્ડ, કાઠીયાવાડ અને ગુજરાતમાં આ કાપડ બનાવવામાં આવે છે. એનીપર તરેવાર તરેલા હોઈ તે રંગીન ને કસગથી પણ બરપૂર બનાવવામાં આવે છે. આ વસ્ત્ર સ્ત્રીઓ પેહેરે છે.

સુનારગઢ—મિર્જાપૂર જિલ્લામાંનું આ એક પુરાતન ગામ તથા કિલ્લો ગંગા નદીના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર, જ્યાં ગંગા બનરસ તરફ મોટી વણાણ લીધે છે ત્યાં આવેલો છે. બનરસની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૨૬ મૈલપર અને મિર્જાપૂરની પૂર્વે ૨૦ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૮૮૧માં ૯૧૪૮ ની હતી. રોહર ૨૧૧ એકર જમીન ઉપર છે.

સુનારગઢ નદીની ઉત્તર બાજુએ વિધાદી પર્વતની એક ટેકડી ઉપર જમીનની સપાટીથી ૮૦ થી ૧૭૫ ફીટ ઉપર છે. લંબાઈમાં દક્ષિણેતર ૮૦૦ યાર્ડ, પોહળાઈમાં ૧૩૩ થી ૩૦૦ યાર્ડ છે. દેવાલની લંબાઈ ૨૪૦૦ યાર્ડની છે. આ કિલ્લાનો કેટલોક ભાગ મુસલમાનોએ સુધારી બંધાવ્યો હતો.

ઉજ્જનીના રાજા બરથનાથે અત્રે પોતાનું મથક કરી આ ટેકડી પોતાના પર્યટકો માટે પસંદ કરી હતી. તેમજ વિક્રમાદિત્યે પણ અત્રે મથક કર્યું હતું. તે પછી પૃથુસેન પણ અત્રે મથક કર્યું હતું. પણ તે પછી મોગલોએ જીત મેળવી આ કિલ્લો હાથ ક્યો હતો. આ જમાના પછી મોગલ તથા પદાણો એના માલેક થયા હતા. શાકરના અમલમાં આ કિલ્લો આસપાસ બંધાયેલી ખમારતો, હાલમાં પણ કાયમ છે. ૧૭૫૦માં બનારસના રાજા બળવંતસિંગના તાબામાં આવ્યા પછી મેનર મેનરોએ ૧૭૬૩ માં ચઢાઈ કરી પેણ તે કબ્જો નહિ. છેલ્લે બક્સરની લડાઈ પછી બ્રિટીશોને તામે થયો.

૧૭૮૧માં રાજ્ય ચત્તિસગના બંડ પછી વાર્નહેરટીંગે મેજર પોપહેમની સરદારી તળે અત્રે લશકર એકઠું કરી ચત્તિસગપર ચડાઈ કરી તેને મવાલીયરના રાજ્યમાં હાંકી મેળ્યો હતો. હેરટીંગને આ કિલ્લો મળ્યો પસંદ પડેથી તેણે અત્રે પોતાનું મથક કરી ત્યાં ને વેળા ધમારતો જાણી હતી ને હાલમાં પણ નજરે પડે છે.

હાલમાં આ કિલ્લાને તુરંગના રૂપમાં ફેરવી ત્યાં નાદાની લશકરી તુકડી રાખે છે. આ કિલ્લાપર ૧૮ તોપો ૩૨ રતલી ગોળા-વામી, તથા વાર્નહેરટીંગવાળું મકાન ને લશકરી બરાખ તરીકે વપરાય છે—એટલું કાયમ છે.

સુલી—મલબાર તથા મલાયા અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસતી એક મોહમેદન પ્રજા. સુલીયા અને કલિંગ એ બેઉ પ્રજા હિંદુ અને મોહમેદનોની બનેલી હોઈ તેઓ કારા-માંડલથી આવી વસેલા જણાય છે. કલિંગ નામ કલિંગા અથવા તેલંગ ઉપરથી અને સુલીયા નામ ચાલ રાજ્ય ધરાણા ઉપરથી પડેયું દિમે છે.

સુવિંગાગમ—આ એક પ્રકારની જનાવટ યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં પ્રજાજ વેચાય છે. એ ચિકલ નામે ચુંદરમાંથી બને છે. આ ચિકલ મેક્સિકોમાં ઉગતા છડિયા રજરને મળતા ઝાડમાંથી મળે છે. આ સુવિંગ પ્રથમ ૧૮૧૭ માં ઈડિયન રૂબરના કારખાનાવાલાઓએ બનાવ્યું હતું. આ ચુંદર મિહાસદાર હોષ પેપરચિંટ, તહેવાર દાદે અને બીજા પદાર્થોને લેહનતદાર બનીવવામાં, વાપરવામાં આવે છે. હાલમાં અમેરિકામાં એના ડાબડાઓ રેશન તથા જાહેર જગાઓપર પુરાકળ વેચાય છે.

એક સર્વ જોન—ઈંગ્લંડમાં ગ્રીક વિદ્યા ગાળતો બોહોયો ફેલાવો કરનાર. આ વિદ્વાનનો જન્મ ઇ.સ. ૧૫૧૪ માં કેમ્બ્રિજમાં થયો; એણે સેંટ જોન્સ કોલેજમાં ફેલોશિપ મેળવી. એણે ગ્રીક ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાપર લક્ષ આપ્યું હતું અને તેમાં

કુશળતા મેળવી ૧૫૪૦ માં કેમ્બ્રિજમાં ગ્રીક ભાષાનો ઉચ્ચાદ નેમાયો, એ એડવર્ડ ૬ઠ્ઠાના પેરેલા ચિદાંક તરીકે નેમાયો હતો. બ્યારે એડવર્ડ ગ્રીકીનશીન થયો ત્યારે એને મ્હોટા દરજ્જા તથા ફૂલથી નવાભયો. ૧૫૪૭ માં એ પાર્ટીમેન્ટમાં સભાસદ થયો. અને ૧૫૪૮ માં કિંગ્સ કોલેજમાં મ્હોટી પદ્ધિ પામ્યો. ૧૫૫૨ માં નાઇટનો ખેતાળ પામ્યો. પણ ૧૫૫૭ માં ૧૩ મી સપ્ટેબરે મરણ નિપળ્યું હતું. એણે લેટીન તથા ઇંગ્રેજ ભાષામાં ૩૦ ઉપર ગ્રંથો રચ્યા હતા.

ચેચેર—મલબારમાં વસતી એક પ્રજા. એઓ મલબારમાં હલકી વળુની પ્રજા ગણાય છે, અને તેઓ તાડી વેચવાનો ધંધો કરે છે. પ્રથમ આ પ્રજા સિલોનમાં લદાયક પ્રજા તરીકે નામના પામી હતી. જેમનાં વંશજો મલબારમાં આવી વસી તાડી ઉત્તરવાના ઉદ્યોગમાં પડ્યા હતા. ૧૮૫૭ ના બળવા સમયે એઓએ રાજ્ય તરફથી હમિયારો બિડી લદાઇમાં બાગ લીધો હતો.

ચેચેરર—સસેશ્વરું એક પર્વ. પોર્ટસમીપની પૂર્વે ઉત્તર પૂર્વમાં ૧૭ મેલપર અને સ્થિતનની પશ્ચિમે ૨૮ મેલપર છે. આ શહેર આસપાસ પુરાણા વખતની એક દેવાલ ૧૬ મેલ ધેરાવામાં છે; અત્રે ૧૧૦૮ માં બાંધેલું લાકડાનું દેવળ ૧૧૬૪ માં બળી ગયું હતું ને ૪૧૦ થી ૧૩૧ શીટ લાંબુ પોહણું હતું, અને ૨૭૭ શીટ ઉચાઇમાં હતું. આજ દેવળ ૧૮૬૧ માં પડી જવાથી ફરી ૧૮૬૫-૬૬માં બાંધવામાં આવ્યું હતું. અત્રેનો મુખ્ય વેપાર—જેંતવાડી તથા દોરો વેચવા ઉછરવાનો છે. ૧ લાઈએરડના વખતથી ૧૮૬૭ વેર અત્રેથી મુંડાયલા એ સભાસદો પાર્ટીમેન્ટમાં બીરાજતા હતા, અને ૧૮૮૫ સુધી ૧ નંતો હતો. શહેરની દક્ષિણ પશ્ચિમમાં બે મેલપર એનું બંદર છે. આ બંદર ૮ ચૌરસ મેલ છે. ૪૯૧માં દક્ષિણ સેકસનીના વિન્નતાઓએ એનો નાશ કર્યો હતો, અને તે પછી 'મિસા' એ ફરી બંધાયું હતું. મ્હોટા

બાવા મેમયે ગ્રેડેરને આજે તુકસાની પોહવી હતી. લોક વસ્તી ૭૮૩૦ની છે.

ચેઝાર્સ—આ દિનીશ ટોળો કાસ્ચિયન મધુ-
'દના કાંકના પ્રદેશમાં જુમી સદીમાં વસેલો હતો.
૯મી સદીમાં તેમનું રાજ્ય રશિયાની દક્ષિણ
પૂર્વ ભાગમાંથી તે કાસ્ચિયન અને વોલગાથી
તે કનપટર સુધી ફેલાયું હતું તેમનું પાલત-
ખત અત્રાખાન હતું, જેને તેઓ 'યુવંદ-
શેર' કહેતા તેઓ જૂદા જૂદા ધર્મ પાળતા
હતા. તેઓમાં કેટલાક જૂ પિસ્તી અને
મુમયમનો હતા; પણ પુરાણ કાળમાં તેમનો
તમલ દેશ જૂ ધર્મ પાળતો હતો; પણ લીધે
શેહેનશાહના સમયમાં તેઓ ધણાક પિસ્તી
થયા હતા. સાયરિસે ૯ મી સદીમાં મોહાદા
બાગને પિસ્તી બનાવ્યા, પણ તેમનું રાજ્ય
અને ધર્મ રશિયન શહેનશાહ 'નાયઝેન-
સિયન' ના સમયમાં નાશ પામ્યો.

ચેટ—આ પક્ષીની માંચ મૂળમાંથી લખાઈ
કરનાં જડી અને વાંકદાર હોય છે. એઓ
ઉત્તર તરફના દેશમાં પથ્થરવાળા સૂકા ભાગ-
માં માળા બાંધી યા ઝાડના પોવાણમાં વસે છે.
એઓ યૂરપ, ઉત્તર આફ્રિકા અને ઉત્તર
અમેરિકામાં જાણીય છે. તેમજ શિટનમાં
પણાં ભાગોમાં મળે છે. પિળી છાંટવાળું ચેટ
જાણીતું હોય તે યુનાઈટેડસ્ટેટમાં સાધારણ છે.

ચેટી—એક છટકીનું શેહેર. રેલ માર્ગ પૂર્વ
બધી ૬૯ મિલ પર છે. અને એટ્રીઆટિકથી
૮ મેલ પર છે. વસ્તી ૧૨૨૭૩ની છે.

ચેટરર—એક જાતનું પક્ષી. એની માંચ
દુઝા પણ પોહળી, પગ દુઝા પંજવાલા
અને લાંબા પંખ હોય છે. એની ૯ નાહની
જાત જાણીતી છે; અને તે ગરમ પ્રદેશમાં
વસે છે. 'બોહિમીયન વેક્સિંગ' ઉત્તર યુરો-
પમાં વસે છે. તેમજ એને મળતા ચેટરર
એશિયા, અમેરિકામાં વસે છે, પણ દક્ષિણમાં
ચંડી દરમ્યાન જાણીય છે.

ચેકવીક સર એલવીન—આ સંસાર સુધાર-
કો જન્મ ૨૪ મી જાન્યુઆરી ૧૮૦૧ માં
એનચેસ્ટર નજીક થયો હતો. એણે કા પ્રનો

અભ્યાસ કરી ૧૮૩૦ માં કોર્ટમાં ધવો
અધવણ માણ્યો. એણે વિમાં વિગેની એક
ઉત્તમ બાજત લખીને જેમિએન્સ હેમ-
જાણમાં આવ્યો. એણે પેહેલા રાજદુવારી,
સંસાર. સુધારો વગેરે પર લખ્યાં આવવા
માડતા લોર્ડ જેરીસની સરકારે એને
'ગરિબોનાં કાષ્ઠ' તપાસનારી મહામાન
મદદનીશ તરીકે કમીશનર તરીકે નેમ્યો
હતો. એણે તે રિપોર્ટ ૧૮૩૩ માં મદદનીશ
બાનતો માથે પ્રગટ કર્યો હતો. નવા પુઅર્
લોમોર્ડ' ના બધારણ વેળા એને સેક્રેટરીની
જગા મળી. તેમજ એણે કારખાનામાં કામ
કરતા બાળકોની તનદરોસ્તી અને કેનવણી
ઉપર વક્ષ આપી તેમાં સુધારો કરાવ્યો હતો.
આથી ૧૮૫૪ માં બોર્ડ ઓવ હેલ્થના મેમ્બર
સુધારો થયો. તે પછી ચેકવિક પેનસાનપર
રવાના થયો. ૧૮૮૬ માં એને કે મી બી.
નો માનવતો ખેતાજ મદ્યો અને મરણ
૧૮૯૦ માં ૫ મી જુલૈએ નિપજ્યુ.

ચેટી—રાસમાળા મુજબ આ વંશનું રાજ-
ધાની શેહેર ત્રિપુર નામે નગર હતું. આ દેશ
નવ લાખનો જણાતો હતો. સોમવશી પદ્ધતો
પુત્ર કોષ્ટા થયો, તેના કુળમાં રામપાદ થયો,
તેના વંશમાં ઉશીક નામે રાજ થયો. તેના
પુત્ર ચેટી નામે રાજ થયો. (જુઓ ઉશીક)
તેના તાતામાં જે દેશ તેના વખતમાં આવ્યો,
તે દેશ ચેટી કહેવાયો. તેની રાજધાનીનું
નામ સુકિતમતી હતું. તે પછી કેટલોક
સમય મયા પછી તેનાં બે વિભાગ પડ્યાં
એક પૂર્વ ચેટી અને જીલ્લે પશ્ચિમ ચેટી. આ
પશ્ચિમ ચેટી વંશની રાજધાની જમલપૂરની
પશ્ચિમમાં થોડા મેલ પર નમેદા તીરે છે, જ્યાં
રાજ દેહલ અથવા કલસુરી કહેવાય છે.

ચેટુષા—જાલાલના ઉપસાગરના પૂર્વ કિનારા
પરનો એક ટાપુ. લોક વસ્તી ૨૩૮૬૭ ની
છે. ફેનફળ ૨૪૦ ચોરસ મેલ છે. એવું
મુખ્ય મથક ચેટુષા છે. આ ટાપુ ખેતીવાડી
અને હામારતી લોકોનાં વૃક્ષથી ભરપૂર છે.
અને ૧૪૦૦ શીટ લંબાઈના અનેક પવેલો

છે. આ ટાપુમાં પુરાકળ જગે કુરોસીનનાં હરા નડયા છે. અત્રેથી ચોખા પરદેશ ખાતે જોડાતા જયામાં મોકલવામાં આવે છે.

અત્રે હિલપત થતી તળાકુ, એક જાતની ગજાય છે, ૧૮૮૧ માં અત્રેનું મેહેસુલ ૫૨૧૭ પૌંડનું 'ઉપજ્યુ' હતું. ૪૦ સં પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર આરાકાનના રાજ ૧લા સંધારા તરફથી અત્રે એક હાકેમ નેમાયો હતો. હાલકથા મુજબ અત્રેના એક જુદાની રાજની રાજ્ય નીતિથી પ્રજા કંટાળી, આરાકાનના ગળ પાસે દાદ માંગવા મર્ધ, ત્યારે રાજ્યે તે હાકેમને દરબારમાં તેડતાં તે સામે થઇ સ્વતંત્ર થયો. આથી રાજ્યે સમુદ્રને હોકમ કરવાથી સમુદ્રે તુફાની બની ચેડુબાના ટાપુમાં જે જે બળવાખોર હતા, તેમને પોતાના પેટામાં ધસડી તેમની લાશે આરાકાનના કિનારાપર આણી બીજ કયા મુજબ આ ટાપુ આગલા રાજદુવારી દેશનિકાય થયેલા કેદીઓનું મથક હતું.

એધેમ—કેન્ટનું આ એક જાણીતું બદર, પક્ષ અને દરિયાઈ લશકરનું મથક લડનની પૂર્વથી દક્ષિણ પૂર્વે ૩૦ મેલ પર છે અત્રે દરિયાઈ તથા ખુશકી લશકરી ખાતું, બોમ્બન પાસે હોવાથી જાણીતું છે. અત્રે એક મોટી અદાવત છે. ઇલીઝબેથના સમયમાં સ્પેનીશ કાફલાની ચઢાઈ વેળા બધાયથી ડાક, ૧૬૬૨માં હાલની જગ્યાપર બાંધવામાં આવી હતી. અત્રે લડનનો બચાવ કરવા લખકતું મંજુલત બાંધકામ કરેલું છે. એધેમ પાસે ફ્રાંટ પીટમાં લશકરી ઓરપીટલ છે. ત્રેલવિલ ઓરિપટલ દર્બાઇ અને ખુશકી લશકર મારે છે. તથા એધેમમાં પાદશાહી વહાણો બાંધવાની મુખ્ય ગોદી છે. અત્રેની ગોદી બે મેલ લાંબી હોઇ તેમાં રૂંચે ફરે છે. અત્રેની તરતી ડાકમાતું પાણી રહેવાનું ક્ષેત્ર ફળ દેવ એકર છે. ૧૮૫૧ માં અત્રેની વસ્તી ૨૮૪૨૪ ની, ૧૮૭૧ માં ૪૫૭૮૨ ની અને ૧૮૮૧ માં ૫૯૩૮૯ ની હતી.

એધેમના ટાપુઓ—આ ટાપુઓનો એક નાહનો જથ્થો પેસિસીકમાં ન્યૂઝીલેન્ડની પૂર્વે ૩૬૦ મેલ પર છે. એમાં ત્રણ ટાપુઓ છે. તેમાં મોટો ટાપુ એધેમનો ૨૮ મેલ લાંબો છે અને બીજા થોડા ખડકો છે. જુમકે ક્ષેત્ર ફળ ૩૭૫ ચૌરસ મેલ છે. લોક વસ્તી ૪૫૯ ની છે. ૪૦ સં ૧૭૯૧ માં લેફ્ટનન્ટ ક્રેગટને આ ટાપુ શોધી કાઢ્યો હતો. આ ટાપુમાં ૬૦૦૦૦ બકરાં અને ૪૦૦ ધી ૭૦૦ ઢોરો વસે છે. આ ઢોરો તથા બકરાને ત્યાંથી પસાર થતા વહાણવટીઓ ખરીદ કરે છે.

એધેમ વિલ્લમ પીટ—અર્લ ઓફ—કોઈ વેળા પીટ ધી એલકરને નામે પણ આ જાણીતો રાજદુવારી નર પ્રસિદ્ધતા પામ્યો છે. એ એક સાધારણ કમદાર ફાઈટ પીટ નામે શખસને ત્યાં ૧૭૦૮ ના નવેમ્બરમાં જન્મ્યો. એણે ઇટન તથા ઓક્સફર્ડમાં ટેંગવણી લઈ પોતાના દેશનાં જૂન જૂન બાગેમાં મુસાફરી કરી. એણે 'બ્લુસ' ખાતે ઝુટા પકડનાર તરીકે પ્રથમ નોકરી મેળવી. ૧૭૩૫માં એ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો. એણે ક્રેડિટ પ્રિન્સ આવ વેફસનો પક્ષ પકડી રાજ સામે સખગ રીતે થઇ તે વેળાની 'વિધ' ટોળી 'પેટ્રોઇટસ'ને નામે જાણીતી હતી તેમની આગેવાની લઈ 'વેલ્થવા'ની સરકારી ટોળી સામે થયો. તે પછી એની ટોળીનું બળ દિનપરદિન વધવા માંડતા ૧૭૪૨ માં વેલ્થવાલનું પ્રધાન મંડળ બાગી પડ્યું, પણ રાજને પીટ તરફ અણગમે હોવાથી તે એનું ભાગ વધેનું જોઈ ગયો, અને તેથી એને ચેમ્સ્ટર જનરલનું દ્રવ્ય મળે તેવા ઓધાપર નેમ્યો. ૧૭૫૫ માં હેન્ડ્રી ફ્રાંકસ (પાછળથી લૉર્ડ હૉલ્ડ) રેટ મેજેસ્ટ્રી થયો. ત્યારે પીટ ચેમ્સ્ટરની જગાનું રાજનાં આધુ; પણ એજ વર્ષમાં પ્રજા પેમારને લીધે ફ્રાંકસને સેક્રેટરીનો ઓધો રાજના કહેવાથી હોડવા પડતાં પીટ સેક્રેટરી થયો, પણ એ વજર જવો હતો, તે વેળા પોતાનો ક્રાન્સ સાથેનાં લંદવાનો વિચાર અમલમાં મેળવા

માંડયો; અને તેણે દયાઈ બળમાં વધારો કરવા માંડયો, આથી રાજ અને જમીન સરકારની પોતાવિરુદ્ધ લાગણી બેધ એણે ૧૭૫૭ નાં એપ્રેલમાં પોતાનો ઝોધો છોડયો, પણ પ્રજાના એના તરફના અવાજથી. જુનમાં ફરી એને અપવાર લેવો પડ્યો.

પીટ પ્રધાન પદ પર આવતાં તેણે પોતાની લઘાયક યોજના અમલમાં મેળી કેન્સેને હિંદુસ્તાન, આફ્રિકા, કેનેડા, રાહિનમાંથી સત્તા રહિત કરવાની યોજના ધડી અમલમાં મેળી; આ યોજના અમલમાં આણતાં તેમની કેટલીક મનવારો કેદ કરી, પણ એની આવી ગતિમંદ રાજનીતિથી એને ૧૭૬૧ માં ૩ જી જ્યોર્જ ગાદીએ આવતાં એકો છોડવો પડ્યો. તે બધી પીટને ૩૦૦૦ પૌંડનું વાર્ષિક પેન્શન આપતું કરી મેરોનાઈટનો ખેતાબ બખર્યો.

૧૭૬૬ વેર પીટ રાજદુવારી કામથી દુર રહ્યો, પણ તે વર્ષમાં રાજ તરફથી એને નવું પ્રધાન મંડળ સ્થાપન કરવાની અરજ થઈ પણ એણે પોતાની કેટલીક ઉલટ તોડવી પડી; કારણકે આ વેળા તે અર્લ ઓવ એધેમ ધએક્સ હોવાથી હોંડની સભામાં દાખલ થયો હતો, પણ આ વેળા એની નબળી દેહ ચાલતી હોવાથી એ માત્ર નામતું વડપણ ભાગવતો હતો. અને તેથી જનહર રાજદુવારી તકરારોમાં તેનાથી નહિ ભાગ લેવાવો લીધે ૧૭૬૮ માં એણે પોતાનું રાજનામું આપ્યું.

પણ તે બધી એણે અમેરિકાની કોલોનીઓ સાથેની બ્રિટીશ રાજનિતી વખોડી તેમની સાથે સમાધાનીથી નીવેડો આણવાનું ચાલું, પણ તેટલાં અમેરિકનોએ ક્રાન્સ સાથે ગલકરાર કરતાં; ડ્યુક ઓવ રિયમડે એવું જનહર કહ્યું કે હવે નવું પ્રધાન મંડળ સ્થાપી અમેરિકા સાથે કોઈથી ચર્ચો સુલે કરવી. આ વેળા એવેમ બેમાર છતાં હોસ ઓવ હોંડમાં આવી સખત બાપણ કરી લઠાઈ ઉઠાવવાની ભલામણ કરી, અને તેપર

મત લેતાં એની તરફણમાં સર્વ મળ્યા. પણ આ વેળા ડ્યુક ઓવ રિયમડે જે બાપણ કીધું તેનો એ જવાબ આપતા હકેયો પણ, આ વેળા એનું દિલ એટલું નબળું પડ્યું હતું કે વધુ બોલવા જતાં તે પોતાના મિત્રના અંગપર ટળી પડ્યો, આથી એને બીજો બેટા વિધ્યમ એને ધરે લઈ ગયો, જ્યાં એ ૧૧ મી મે ૧૭૭૮માં મરણ પામ્યો. આ વેળા એનો વડો બેટા વિધ્યમ આમન સમામાં વડો વચ્ચર હતો. પીટના સખત વેસ્ટ મિન્સટર એજીમાં દાટવાનો રાજ તરફથી હુકમ મળ્યો હતો, જ્યાં પ્રજા ઉધરાણાથી એનું બાવલું મેળાયું હતું. આ વેળા સરકારે તેના કન્યાં ૨૦,૦૦૦ પૌંડ ભરી તેના વંશજોને ૪૦૦૦ પૌંડનું સાક્ષીવાતું આપતું કર્યું.

ચેન્ડ્રી—સાંકળ=સાંકળપાણી. આ હંમેશા શબ્દ જમીન માપણી માટે ચાલુ પ્રચારમાં છે. એ લોકોની બનાવેલી હોય છે. એક ચેનમાં ૧૦૦ લોહની કડી હોઈ તે ૨૨ ચાર્ડ લાંબી હોય છે. દર એકર ૪૮૪૦ ચારસ ચાર્ડનો બને છે. ૧૦૦ ચારસ ચેન (૨૨x ૨૨x ૧૦= ૪૮૪૦ ચારસ ચાર્ડ) અથવા ૧૦૦,૦૦૦ ચારસ કડીનો એક એકર થાય છે.

દર ૩૩ વર્ષે બ્રિટીશ સરકાર હિંદની ખેતીની જમીનની મોજણી કરે છે, તેને સાંકળ પાણી કહે છે. આ મોજણી પ્રસંગે જમીનના કસની વધ ઘટ બેધ તેપર કર વધારે છે. સુખ ધલાકાની છેલ્લી સાંકળ પાણીની મોજણી ૧૮૬૬ માં થઈ હતી.

ચેન્ડ્રી સર ક્રાન્સીસ લેગેટ—આ કોતરદામ કળા બણનારનો જન્મ જોરડેન ખાપમાં ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં ૭ મી એપ્રેલે થયો હતો. એનો પિતા સુધારનો ધંધો કરતો હતો; એ ૧૨ વર્ષે થયો ત્યારે જ એનો પિતા મરણ પામવાથી એ પોતાની વિધવા માતા સાથે ગરીબાઈમાં વસવા લાગ્યો. ૧૭૯૭ માં એણે શિક્ષક ખાતે ૧ વર્ષ સુધી ચિખાઈ તરીકે રહેવા માટે 'રામસ' સાથે કરાર કર્યો.

એણે પોતાના હજારનો પાયો રચ્યો. એ ચીકણી મટાડીના તહેવાર આકાર બનાવી તેના ઉપરથી પેનસીલે તહેવાર ચિત્રો પાડેલા. આ એની કુશળતા બેધ જે. જે. સ્મીથ નામે ત્રાંગાપરકોતરકામ કરનાર પ્રદર્શ્યે એને ઉલટ આપી. પણ એ પોતાનું લખત પુરૂં ચયા સિવાય ૧૮૦૨ સુધી કામ છોડી શક્યો નહિ. પણ લખત 'પુરૂં' થતાં એ લડન ગયો અને દાયકા એકેડમીમાં દાખલ થઈ લાકડપર કોતરકામ કરનાર તરીકેની જગ્યા મેળવી. ૧૮૦૫ માં એણે એક સંગેમરમરનું પુતળું કોતર્યું, અને તે પછી બહુતા આસામીઓનાં પુતળાં બનાવી ૧૮૦૭ માં પરણ્યા. ૧૮૦૮ માં ગીલ્ડ હાલ માટે ૩ જ ન્યોર્થનું પુતળું કોતર્યું. એણે જોમ્સ વોટ, વૅસવર્થ, સર વિલ્યમ રકોટ, (૧૮૨૦ થી ૧૮૨૨) સર જોસફ બેકસ (૧૮૨૭ માં), સર જ્યોર્જ માલકમ (૧૮૩૭), વિલ્યમ પીટ, ૪થો જ્યોર્જ ડ્યુક ઓવ વેલિંગટન વગેરેનાં સુંદર પુતળાં બનાવ્યાં હતાં. ૧૮૧૮ માં એ રોયલ એકેડમીનો સભાસદ થયો, ૧૮૩૫ માં ૪ થા વિલ્યમ નાઇટનો ખેતાળ આપ્યો. કવિ એલન કનિંગહેમ ૧૮૧૪ થી તે એના મરણ સુધી એનો સેક્રટરી હતો. મરણ ૧૮૪૧ માં ૨૫ નવેમ્બરે ત્રિપજ્ય. એણે પોતાના ધર્મામાંથી ૧,૫૦,૦૦૦ પાંડની દાલત મેળવી હતી.

ચેનલ આપ્પસ લેન્ડસ—ઉત્તર પશ્ચિમ ફ્રાંસમાં આવેલા દાપુઓનો એક જથ્થો. ૧૦ ગી સદીમાં આ દાપુઓ નોર્મન્ડીના રાજાને ભાગ્યે ગણાતો હતો, અને તેની દાલતની પ્રજા બ્રિટીશ રાજ્યને તાણે છે. એનો અતિ પ્રાચીન છેડો ફ્રાન્સના કિનારાથી ૧૨ મૈલ પર છે. એમાં અનેક જૂના જૂના દાપુઓ છે. તે સર્વેનું ક્ષેત્રફળ ૭૫ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૫૧ માં વસ્તી ૯૦૭૩૯ ની, ને ૧૮૯૧ માં ૯૨૨૮૪ ની હતી. અનેની કુદ્રતિ લીલા અતી મનોહર હોઇ ચિત્રચાકર છે, અને ત્યાંની આબોહવા ઘણી માફકસરની

છે. વસાહ માત્ર ૩૫ ઇંચ વરસે છે. ગર્મિમાં ઉષ્ણતા ૫૦° ૫૦° થી ૫૦° ૮૦° જેર હોય છે. અને વરસ ઘણો પડેલો નથી; મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી વાડિતો ચાલે છે. મુખ્ય ઉત્પત્તિ પપૈટા, સણ, ઘઉં, સલગમ ની છે. તેમજ આ દાપુમાં દોરો ઉછેરવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

ચેનલ ધી ઇંગલીશ—આ અંતી સાંકડો સમુદ્ર ફ્રાન્સ અને ઇંગલંડ વચ્ચે છે. પૂર્વ તરફથી એ ઉત્તર તરફ ડોહરની સામુદ્ર-ધૂન પાસે મળે છે, ત્યાં એ ૨૧ મૈલ પોહળો છે. ત્યાંથી એ દક્ષિણ પશ્ચિમે ૨૮૦ મૈલ વહેતો ચોપ્સ પાસે એટલાંટિક સમુદ્રને મળે છે. સિસિલી આવસરે અને ઉસદાન આવસરે પાસે એની પોહળાઇ ૧૦૦ મૈલની છે. ત્યાં એની એકંદર સરાસરી પોહળાઇ ૭૦ મૈલની છે. બ્રિગટનથી હાવર સુધી ૯૦ મૈલ પોહળાઇ છે. પોર્ટલેંડ બીચથી કેપલાદુગ સુધી ૬૦ મૈલ છે. એની સહુથી વધુ પોહળાઇ ૧૪૦ મૈલની; સીડમાયથી સેંટ માલો સુધી છે. ભૂગોળ પ્રમાણે એનું ક્ષેત્રફળ ૨૩૯૦૦ ચોરસ મૈલ છે. ડોહર પાસે એ ઘણો ઢાલકો છે. જ્યાં ૧૨ થી ૩૭ વામની ઉંડાઇએ તે ઇંગલંડ અને ફ્રાન્સને જોડે છે. એનીજ પશ્ચિમ તરફની ઉંડાઇની રાસ ૩૯૦ વામની છે ને તે ૪૦ થી ૬૨ વામનેર ઉંડાઇ ધરાવે છે. આ ચેનલનો ઇંગલીશ કિનારો ૩૯૦ મૈલ લાંબો અને ફ્રેન્ચ કિનારો ૫૭૦ મૈલ છે. **ચેનીર મેરાય એન્ડ્રી**—આ વિદ્વાન ફ્રેન્ચ કવિનો જન્મ કોન્સ્ટન્ટીનોપલમાં ૧૭૬૨ માં થયો. એ ફ્રેન્ચ ફોન્સલ જનરલ કુલ્સ ચેનીરનો જીવે બેટો હતો. એની માતા એક અતી પ્રગલ્ભ સ્ત્રી અને ગ્રીક બાપુ હતી. બચપણમાંજ એને ફ્રાન્સ મોકલી ૧૨ વર્ષની વયે પારિસ ખાતેની એક કોલેજમાં ભણવા મેલ્યો. પોતાની માતા તથા શિક્ષકથી એણે ઓક આપાનું જ્ઞાન મેળવ્યું. ૨૦ વર્ષની વયે લશ્કરમાં દાખલ થયો, અને રટારજર્મમાં સજ-વેફ્ટનન્ટ તરીકે ૬ માસ મોકલી બાબતી ખજૂ તે પછી લશ્કરી કામનો કંટાળો આવતાં

તે પેરિસ ગયો ને અબ્યાસપર લક્ષ આપ્યું. તે પછી એ રિપતઝરલેંડ, ઇટલી અને આર્મિપેલેગો તરફ મુસારીએ ગયો. ૧૭૮૬ માં એ પેરિસ પાછો આવ્યો અને ત્યાં ત્રણ વાર કવિતાઓ રચી પસિદ્ધતા પામ્યો. ૧૭૮૭ માં એ ઇંગલંડ તરફ ફેર્ય એલગીના સેક્રેટરી તરીકે ગયો; ત્યાંથી ૧૭૯૦ માં પેરિસ પાછો વળ્યો અને ત્યાં એને પણ બળવાનો જુસ્સો થઇ આવ્યો. આથી એને કેદખાને જવું પડ્યું; જ્યાંથી ૬ મહિના પછી ૧૭૯૪માં ૨૫ જુલૈએ છુટો, અને તે પછી તે કવિતા-પરજ લક્ષ આપી. ૧૮ મી સદીનો એક બાહોશ ફેર્ય કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધતા પામ્યો.

ચેપલ—ખ્રિસ્તી મઠિત કવિતાનું મંદીર, હાલમાં એ ચર્ચથી ઉતરતું અને તેનેજ લગતું પણ તેથી જૂદું નાહના જાનિત્યકને કહે છે. રાજ દરબાર, જેન કે ઇસ્પીતાલને લગતું નાહતું દેવળ હોય છે તેને પણ ચેપલ કહે છે. ચેપલ પાને કબરસ્તાન હોતું નથી તથા ત્યાં ઘણું કરી બાપ્તિસ્મ પણ આપવામાં આવતું નથી.

ચેપલેન—લશકરી વહાણમાં નેમેલો પાદરી. તેમજ લશકર યા રાજકુટુંબ વગેરેમાં ધર્મ ઉપાધ્યાયનું કામ બજાવનારનું નામ. લશકરમાં ચેપલેનની પ્રથમ નવા બંધારણથી સ્થાપના ૧૭૯૬ માં થઇ. ચેપલેનના ખાતામાં વડા ચેપલેન જનરલનો ઓફો જનર જનરલ જેવો ગણાય છે. પેહેલા દરજ્જાનાં લશકરમાં ૧૬ ચેપલેન હોય છે; જેમની પદ્ધિ કર્નલ જેવી ગણાય છે. બીજા ૧૦ બીજા પદ્ધિમાં હોઇ તેમજ દરજ્જાને લેફ્ટનન્ટ કર્નલ જેટલી ગણાય છે. ૧૮ ત્રીજા દરજ્જાના હોય છે જેઓ મેજરની પદ્ધિ ધરાવે છે. અને પાંતરીસ યથા વર્ગમાં હોઇ તેઓ કેપ્ટનની પદ્ધિ ધરાવે છે. તેમાં ૧૩ રોમન કેથોલિક અને ૬ પ્રોસ્ટેસ્ટન્ટ રિયન હોય છે. યથા દરજ્જાવા ચેપલેનને રોજીદી ૧૦ શિલીંગ લવાજમ મળે છે, અને તે ૨૨ શિલીંગ, ૬ પેન્સ સુધી દરજ્જાબદરજ્જા વધે છે. ચેપલેન જનરલને દર વર્ષે ૧૦૦૦ પાંડ

મળે છે. લટાઇ વેળા ચેપલેનને લશકરી સ્વારોની મદદ સાથે, અને શાંત વખતે જૂદા જૂદા મથકોપર મોકલવામાં આવે છે. ચેપલેનનું કામ બરાબમાં જાણ ધર્મ બોધ આપવાનું તથા નિશાળમાં બોધ આપવાનું, તેમના કુટુંબને સારા બોધ વચનો કહેવાનું, તથા ઇસ્પીતાલમાં દેખરેખ રાખવાનું, જૂદા જૂદા પ્રકારનાં ધર્મ બોધ આપવાનાં અનેક કામો બજાવવાં પડે છે. જ્યાં નાહતી તુકડી હોય છે ત્યાં તે પરાનાં ચેપલનાં પાડીને ચેપલેન તરીકે નેમવામાં આવે છે.

દર્યાઇ ખાતાનાં ચેપલેન ૧૦૦ ઉપર છે. જેમને ૨૧૯થી ૪૦૧ પાંડો લવાજમ મળે છે. મનવારના ચેપલેનને વાર્ષિક પગાર ૭૫૯ પાંડો મળે છે.

ચેપાંગ—એક પ્રજા. એઓ નેપાલના મધ્ય જંગલવાલા ભાગમાં વસે છે. તેઓ જંગલમાં ઝાડતળે યા ગુફા તથા ખુલ્લી જગ્યામાં વસી, ત્યાં કંઈ મૂળ અને દુધ ઉપર નિર્વાહ કરે છે. આ પ્રજા મેંગોલ કોમમાંથી ઉત્પત્ત થયેલી છે. એમ મીઠા હાડગમન જણાવે છે. સરહદ ઉપરની વસ્તી રાતરત પ્રજામાંનીજ આ એક જૂદી પ્રજા છે. તેઓ ગરમ પચ્ચ ફળદ્રુપ ભાગમાં વસવાટું પસંદ કરે છે.

ચેપ્રીન્ચ—આ એક ખ્રિસ્તી દેશમાં વસતું સાધારણ પક્ષી. એને જર્મનીમાં 'શીન્ક' અને ઇંગલંડમાં હાલમાં 'શીક' અને 'ટર્વિંગ' કહે છે. એ લંબાઇમાં ૬ ઇંચ હોય છે તથા એની ચાંચ લંબાઇ અને ઉંચાઇમાં 'સરખી' હોય છે. ગર્ભિની રૂઢ દરમ્યાન નંદ પટ્ટીનું માથું અને ચાંચ બહુ, તપકિયે રંગની બને છે. પાંખો ઘણી ખરી કાળી હોય છે, અને પુછડી પણ ટાળી-હોય છે. એનો નિયલો ભાગ લાલ હોય છે. માલ પક્ષીનો રંગ નર પક્ષી કરતાં ઓછો ચેરાસપર હોય છે. એ પક્ષી ચૂરેપનાં સપળા ભાગમાં, એશિયાના ચોડા ભાગોમાં, ઉત્તર આફ્રિકા અને એઝેરના પશ્ચિમે જણાય છે. ઉત્તર ધ્રુવ તરફ કોઇ વેળા અને દક્ષિણે છેડા તરફ માથું જણાય છે. એ

૪થી ૫ થી જો છે, તેનો રંગ ગાંધી જાણીએ
અને તેપર લાલ છાંટ હોય છે. એ કાગળ
જ્યાંપર નિર્મલ કરે છે. ઈટલીમાં આ પરીનું
ગોસ લેદર/તદાર વાણી તરીકે ખવાય છે.
જામનીમાં આ પરી મધુર સરોદવાલું મળાય છે.

ચેકો—જાનકાંગના દિવસની ઉત્તર બળી
આવેલા ૩૦ ટાપુઓ મધ્ય આંધ્ર પીચીલ
ના કાખલ થવાના ભાગમાં એકાંત એકાંત
જોઈ છે. કે જે પડીની મોસમમાં ખુલ્લું મેળ-
વામાં આવે છે. અનેના પરદેશીઓના રહેવાના
મથકમાં ૧૨૦ યુરપ્ત તથા અમેરિકનો વસે છે.
આ બંદર ઉપરનું શહેર રેતીના કિનાર
કિલ્લા સાથે બાંધેલું છે, અને ત્યાંના ભાગો
તદન દાલ દવાલ રિયાતમાં છે. લોક વસ્તી
૩૨૦૦૦ની છે. પરદેશી આ બંદરપર,
અમેરિકન કાપડ, સાકર, કાગળ, લોડું,
મેચીસ અને અશીષ આવે છે, ને નિકાસ
વેપાર રેશમ, પદ્મીને આવે છે.

ચેચર રા. ગેમરેલો—આ ઇટાલ્યન લેખકનો
જન્મ સ્વેનોનામાં ૧૫૫૨માં ૮ જુને થયો. એ
રોમખાતે પોતાના કાકાની તકેદારી તળે
કુળવંશી પામ્યો હતો. કાકાની મ્હેનત બાદ
એ કાઉનસ કોર્નરેને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો,
પણ એક ઉમરાવપર કિનો લેવા જતાં રોમ
છોડી નકાસણું પડ્યું. એ ૫૦ વર્ષની વયે
પરણ્યો હતો. ૧૬૩૭માં ૧૪ અકાઉબરે ૮૫
વર્ષની વયે મરણ પામ્યો હતો. - એ એક
આપાનો વિદ્યાર્થી હતો. એણે અનેક
કવિતા તથા નાટકો રચ્યાં હતાં. એની
કવિતાએને સમ્રાટ Rimo નાં નામ ફેરફાર
૧૭૨૮માં રોમ ખાતે પ્રગટ થયો હતો.

ચેમ્પેલેન—આ અમેરિકન સરોવર ન્યૂયાર્ક
અને વેરમોન્ટની વચમાં છે. એ સમુદ્ર સપાટીથી
૯૦ ફીટ ઉપર છે. એ ૧૧૦ મૈલ લાંબો ને
૧થી ૧૫ મૈલ પોહળો છે. ૧૬૦૯માં એને
મીંઝ ચેમ્પેલેન શોધી કાઢ્યો હતો. ૧૮૧૪માં
૧૧મી સપ્ટેમ્બરે અત્રે બ્રિટીશ સેન્ટે અમેરિ-
કનોને હરાવ્યું હતું.

ચેમ્પેગની—કાન્સના પુગળા પ્રાંતની એક
કલ્લો. ૧૮૦ મૈલ લાંબો ને ૧૫૦ મૈલ પોહળો
છે. અત્રે પ્રત્યક્ષ અકારનો સહેલ તથા લાલ
કાંચ બરે છે.

ચેમ્પેગની—મલિનેઝસમાંનું એક ગામ.
વિદ્યોગની દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૧૨૮
મૈલપર છે. અત્રે હંથાગ દુનરની એક પ્રાચીન
તથા અનેક કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૫૮૦૦ની છે.

ચેમ્પેર્ડ નીકોલસ—આ જાણીતા નવલકથા
તથા હુલેવનો વ્યવહારનો જન્મ, ઇ. સ.
૧૭૪૧માં યુનિવર્સિટી ખાતે થયો હતો. એણે
પારિસની કોલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો.
એકેડમીમાં ઇન્ટરમી દરિયાકાંઠાની પરિક્ષામાં
એણે નામના મેળવી હતી, અને તેથી એ
પારિસનાં ઉચ્ચ વિજ્ઞાન વર્ગમાં કાખલ
થઈ સકળો હતો. બજવા સમયે એણે પ્રજા
તરફથી આવેલાં બધાં બામ બળગ્યો હતો.
એનું મરણ ઇ. સ. ૧૭૯૪માં ૧૩મી એપ્રિલે
મલાસકોટમાં નિપજ્યું હતું. એના રચેલાં
નાટકો તથા વાર્તા થણી જાણીતી છે.

ચેમ્પેનીહુરુર—આ બાનુ લેખકનો જન્મ
નોથમટન સાયરમાં ૧૭૨૭માં ૨૭ અકાઉબરે
થયો હતો. એ જ્યારે ૧૦ વર્ષની હતી ત્યારથીજ
તેને કવિતા રચવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો
હતો, પણ તેટલાં તેની માતા મરણ પામતાં
જયપલ્લીથી ચેરના સંસારી કામમાં રોકાયું
પડ્યું હતું; તે છતાં તેણે ફ્રેન્ચ, ઇટાલ્યન,
લેટીન, ગ્રીક અને ચિત્રકળાનો સારો અભ્યાસ
કર્યો હતો. આ બાનુ રેમ્બેલ, એલેક્સેન્ડરર
અને લેન્ડેલમેન્સ મેગેઝીનમાં લખાણો કરવાના
શરૂકરી સાહિત્યનાં શોખીનોની જાણમાં આવી
હતા. એણે લખેલા Letters on the
Improvement or the Mind નામનો
ગ્રંથ ૧૭૭૨ માં રચી પ્રગટ કર્યો. જેની તે
પછી અનેક આંકડિઓ આજ સુધી નિકળી છે.
૧૭૮૦માં એ એક સોલીસીટર સાથે પરણી
હતી, પણ તે બીજાનું વર્ણ મરણ પામવાથી
એ વિધવા થઈ. જે પછી એનું મરણ ૧૮૦૧
માં ૨૫ ડિસેમ્બરે ફેરલી ખાતે નિપજ્યું હતું.

ચેમ્બર્સ ઑવ કોમર્સ —વેપારીઓને નેમનાં વેપારમાં ઉત્તેજન આપવું, વેપાર સંબંધી સર્વેને જોડતી કરી હાથ-રીતિ નીતિથી વેપાર ચલાવવો, વેપાર સંબંધી, જોજોજની ખાતરી મેળવી તેના ઉપયોગ સર્વેને સરખો કરવા દેવો, કદાચ 'કોઈ' વેપારી સંકટમાં આવે તો તેને કોઈક રીતે મદદ કરવી; એજ આ મંડળીની હેતુ છે.

આવી પેહેલ પેહેલી મંડળી સ્થાપન થવાની નોંધ ૧૪મી સદીની આખેરી અને ૧૫ મીની શરૂઆતમાં મળે છે, કે જે વેળા 'માર્સેસ' ખાતે 'ચેમ્બર ઑવ કોમર્સ' સ્થાપન થઈ હતી. આ મંડળી મ્યુનિસિપલ કારાખાર અને વેપારી આક્રમના પ્રસારમાં ભાગ લેતી હતી. આ મંડળી અનેક વેળા સ્થાપન થઈ અને ભાગી પડી હતી, પણ ૧૬૫૦થી તે ચોક્કસ બંધાવવાથી આશુ થઈ હતી. થી ચેમ્બર ઑવ ડનકીક ૧૭૦૦માં સ્થાપન થઈ. એજ વર્ષમાં પારિસ ખાતે એક મંડળી સ્થાપન થઈ, તેમાં ૬ રાજ્ય સભાનાં સભાસદો નેમાયાં હતા, અને બીજા ૧૨ વેપારી ડીકીગેટા, જૂદા જૂદા શહેરો તરફથી ચુંદી કાઢેલા દાખલ થયા હતા; અને તે પછી શહેર વર્ષે તમામ ક્રાન્સમાં આ પ્રમાણેની મંડળીઓ સ્થાપન થઈ.

ઉપલી મંડળીની સ્થાપના પછી નીચે મુજબ નવાં મંડળી સ્થાપન થયેલાં નોંધાયોં છે. ૧૭૪૮માં લાન્સ ખાતે, ૧૭૪૮માં રોમમાં, ૧૭૦૪ માં જાટ પીલરમાં અને ૧૭૦૫ માં બોરડેસ વગેરેમાં. પણ ૧૭૯૧માં 'જેનલ એસેમ્બલી' ની સ્થાપનાથી તે બાકી પડી હતી. પણ ૧૮૦૨માં ફરી તે રાજ્ય આક્રમથી સ્થાપન થઈ હતી. પણ તેના બંધારણમાં ૧૮૩૯, ૧૮૫૧ અને ૧૮૫૨માં ફેરફાર થયા હતા. હાલમાં આ મંડળી ચારેના સભાસદો દરેક દેશનાં આગેવાન વેપારી મંડળ તરફથી ચુંદી કાઢવામાં આવે છે. આ ક્રમાંમાં ૮૫૫ ઓછા નહિ તેમ ૨૧૫૫ વધુ સભાસદો ચુંદી કાઢી શકતાં નથી. તેઓ ૬ વર્ષ વેર કાલ

રહે છે. પણ તેમાંનાં ૬ ભાગ દર બે વર્ષ બદલાય છે.

મિટલિટનમાં આવી મંડળી પ્રથમ ગવાસ-ગોમાં ૧૭૮૩માં ૧ લી જાનેવારીએ સ્થાપન થઈ. આ મંડળને પાદશાહી સનદ મળવાથી તે એકીનર્મગ ખાતે એજ માસની ૩૨ મી એ 'રેજિસ્ટર' થઈ હતી. એકીનર્મગમાં ૧૭૮૫માં બીજી સ્થાપન થઈ અને ૧૭૮૬ માં રાજ આક્રમ મેળવી.

લંડન ચેમ્બર ઑવ કોમર્સ (૧૮૮૨) સુનાઈટ્ઝ કી ગડમમાં મ્હોટી આગેવાની ભરી મંડળી ગણાય છે. મેન્ચેસ્ટરની ચેમ્બર ઑવ કોમર્સ જે ૧૮૨૦ થી આશુ છે તેમાં ૮૦૦ વેપારી સભાસદો છે, અને તેમનું એક જાહેર દીવાનખાતું ૧૮૩૭માં બંધવામાં આવ્યું હતું.

લીવરપૂલ, લીડસ, બ્રેડફોર્ડ વગેરે ઠેકાણે ૧૮૫૦ સુધી આવી મંડળી નહોતી; અને તે પછી દક્ષિણ આસ્ટ્રેલિયામાં એતું મંડળ સ્થાપન થયું. લીવરપૂલનાં મંડળમાં ૫૫૦ સભાસદો છે. મેન્ચેસ્ટર ચેમ્બર ઑવ કોમર્સના સભાસદોથી આ મંડળીનું ૧૪૦૦ પાંડનું લવાજમ દારે ઉત્પન્ન મળે છે. એમાં દરેક સભાસદ તરફથી ૧ પાંડ ૧ શિર્સોંગ અને મ્હોટી પેટી પાસથી ૧૦ પાંડ ૧૦ શીલીંગનું લવાજમ લેવામાં આવે છે.

ન્યૂયૉર્કમાં ચેમ્બર ઑવ કોમર્સની સ્થાપના ૧૭૯૮માં થઈ અને તેને ૧૭૭૦માં સરકાર તરફથી સનદ મળી. આ મંડળમાં ૮૦૦ સભાસદો છે.

સુઅર્મની ચેમ્બર ઑવ કોમર્સની સ્થાપના ૧૮૬૮માં ૨૦મી માર્ચેએ થઈ. આ મંડળ પ્રથમ સ્થાપન વેપારી, દલાલ વગેરેએ મળી સ્થાપન કર્યું અને તે કામને તે કમ્પાનનાં ગવર્નર સર રોબર્ટ ગ્રાંટે મ્હોટું ઉત્તેજન આપ્યું હતું, તેમજ અમુક મદદ આપી હતી. આ વેપારી ચેમ્બરનાં પ્રણામર સભાસદો વેપારી કંપનીનાં મુખ્ય અધિકારી તથા આ દેશનાં વેપારીઓ હોય છે. સભાસદો

દર વર્ષે ૧૫ રૂપા લવાજમ ભરવું' પડે છે, તેમજ એમ્બર તરફથી પ્રગટ થતા વર્તમાન પત્ર માટે ૧૫ રૂપાનું લવાજમ ભરવું પડે છે. આ એમ્બરમાં એક ચેરમેન (પ્રમુખ) એક ડેપ્યુટી ચેરમેન (ઉપ પ્રમુખ) એવા બે મુખ્ય અધિકારી અને ૧ સેક્રેટરી (મંત્રિ) હોય છે. સભામાં મંડળી બેઠકો ચેરમેન, ડેપ્યુટી ચેરમેન, અને બીજા પાંચ સભાસદો મળી ૭ મંદરથો રાખે છે. વેપારમાં વધારે હિતસાદ બતાવનારા અને પ્રજાના કામ માટે લાભનારા એવા ઘરથોને 'જનરરી એમ્બર', અન્યવિવામાં આવે છે. તેમની પાસેથી કાંઈપણ લવાજમ લેવામાં આવતું નથી, તેમની 'જનરલ મીટિંગ' ૩ મહિને બરાબ છે; અને વાર્ષિક સભા જાનવારીની ૧ લી તારીખે ભરવામાં આવે છે. જે વેળા વેપારી બાબતો પર મહત્વની તકરારો થાય છે.

એમ્બરલેન—મંડળનો અધિકારી, રાજ્ય ગૃહાધિકારી, કોર્ટનો ઉપરી અધિકારી, સરકારી ખજાનચી અને રાજ્ય ભિખેક વખતે પાલિકાની હજુરમાં રહેનારો.

ગાંધી ૧૩મી સદીથી લોર્ડ એમ્બરલેન રાજ્યનો એક મુખ્ય અગત્યનો અધિકારી ગણાય છે. ૧૪૦૬થી પાર્લિમેન્ટ મુકરર કર્યું છે કે એ એક અધિકારી કોન્સીલમાં રહેવો જોઈએ. તેમજ આ અધિકારી રાજ્ય ગૃહમાંના 'એડ એમ્બર', એપલ રૉયલ, તબીબ ખાતું તથા શાસ્ત્ર વેધક શિવાયનાં ખાતાં પર મુખ્ય ગણ્યો. એ રાજ્ય ધરાણામાંના વાઈસ રાજા, જેલ ટેન્ડર, એડવાલા, કાસ્ટો વગેરે ઉપર ઉપરી ગણ્યો. આગળ ચેલેરમાંની તમામ નાટકચાળા, કે જ્યાં ૧૧૦ વંદીઓ ખીરાજતા તેમને એમ્બરલેન તરફથી સનદ મળ્યા વિના નાટક કરી શકાતો નહોતો, પણ હાલમાં એ ધારો ચાલુ નથી. ૧૭૫૧ અને ૧૮૪૩માં પસાર થયેલા કાયદા પછી નાટક ગૃહમાંના નાટકો તમા નાટક ગૃહ માટેની લેવી પડતી સનદોનો કાયદો રદ. ગયો છે. એમ્બરલેન તરફથી જ રાજકીય નામ, મેજિસ્ટ્રાટ અને મેજિસ્ટ્રાટ

ની ચીફીઓ નીકળે છે. પુરાણી રીત મુજબ હાલમાં પણ લોર્ડ એમ્બરલેન 'પ્રિવી-કોન્સીલ નો' સભાસદ ગણાય છે. તેને વાર્ષિક લવાજમ ૨૦૦૦ પાંડ મળે છે. પણ હાલમાં એનો અધિકાર રાજકીય ટાળી જેવી હાલતમાં મુકાબ હોય તેપર હોય છે.

ધી વાઇસ એમ્બરલેન, લોર્ડ એમ્બરલેનનો મહત્વની ગણાય છે, કે જે વડાની ગેરહાજરીમાં તેની દરેક સત્તા ધરાવી શકે છે, બીજા રીચર્ડના સમયથી એ નવો આધિ ચાલુ થયો હતો, અને તે પણ 'પ્રિવી-કોન્સીલ' નો સભાસદ ગણાઈ ૧૮૪૪ પાંડનું સાળીયાનું મેળવે છે.

એમ્બરલેન ધી રાઈટ આનરેબલ જોસફ એમ. પી—મરહૂમ જોસફ એમ્બરલેનનો વડો બેટો, જન્મ લંડનમાં ૧૮૩૬ની જુલૈમાં થયો. એણે યુનિવર્સિટી કોલેજ રજુલમાં કેલવણી લઈ, પોતાના પિતાની બરમીગહેમનાં રફૂના કારખાનામાં દાખલ થયો, જ્યાંથી એ ૧૮૭૪ માં દુર થયો, અને તે પછી તેણે રાજકારી બાબતપર લક્ષ આપી 'રેડીકલ ટાળીમાં જોડાઈ પ્રસિદ્ધતા મેળવી. ૧૮૬૮માં એ બરમીગહેમની ટ્રેનકોન્સીલમાં સભાસદ થયો, અને ૧૮૭૩ થી ૧૮૭૬ વેર બરમીગહેમમાં મેયર તરીકે નેમાયો. એ બરમીગહેમ રજુલ બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે ૧૮૭૪થી ૧૮૭૬ વેર હતો. ૧૮૮૦માં એ ગલેસ્ટનના પ્રધાન મંડળ વેળા પાર્લિમેન્ટમાં સભાસદ તરીકે દાખલ થઈ 'બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ' ના પ્રમુખ તરીકે નેમયો, ને તે પછી એણે એટલી તો પ્રસિદ્ધતા મેળવી કે રેડીકલ ટાળીનો એ ઉપરી બન્યો. મરહૂમ ગલેસ્ટનના છેલ્લા રાજ્ય અમલમાં એ આધારી કાઇમ્સ બીલની સમત વિરૂદ્ધ હતો. ૧૮૮૬માં ૧લી ફેબ્રુઆરીએ લોકલ ગવર્નમેન્ટનો પ્રમુખ થયો. પણ ૨૬ મી માર્ચે એ ગલેસ્ટનના હોમરલ બીલની વિરૂદ્ધ હોવાથી રાજીનામું આપ્યું. જ્યારે ડચ્ક બોલ ડેવનશાયર ઉપલી ઉગરાવ ટાળીમાં દાખલ થયો ત્યારે એ લીમરલ 'યુનિયનનીરોનો

ઉપર, હો. લોડ સાલ્સબરીએ અને વોશિંગ્ટન ખાતે કેનેડયન માછલી પકડવાના વાંધાના નિવેડા માટે કમીશનર, તરીકે મોકલ્યો હતો. ૧૮૯૫માં એને યુનિવર્સિટી કૃષિનેટનાં ફેન્સીફ મેનિ' તરીકે નેમ્યો તેમજ એણે દક્ષિણ આફ્રિકાની લક્ષ્મી ઉદ્યાના સંભવ વેળા આગેવાની ભર્યા ભાગ લધુ પોતાનું ચક્રણ ચલાવ્યું હતું. ૧૮૯૬માં એને લોડ રેક્ટર ઓફ ગલાસગો યુનિવર્સિટીમાં સુટી કાલવામાં આવ્યો. ૧૯૦૩ માં એણે પોતાના આદ્ય રાજ્યમાં આપ્યું હતું.

ચેમ્બર્સ વિશ્વકોશ—આ સાહસિક પુસ્તકો પ્રગટ કરનારનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૦૦માં ૧૬મી એપ્રિલે થયો. એનો પિતા એક રાંતવાના કારખાનાનો માલિક હતો. પણ તેને કમનસીબે વેપારમાં ખોટ જતાં પડી ભાગ્યો; આથી ૧૩ વર્ષની નાહની વયે શુવાન નિશ્ચયને પોતાનો અભ્યાસ છોડવો પડ્યો. ૧૮૧૩ માં એ પોતાના વતનથી નિર્વાહ અર્થે એડિનબર્ગમાં જઈ એક પુસ્તક વેચનારને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો; અને ત્યાં પાંચ વર્ષેર નોકરી બળવી ૧૮૧૯માં પોતે જાતે છાપવાનું અને છાપવાનું કામ ચલાવવા માંડ્યું. ૧૮૨૫થી ૧૮૩૦ સુધીમાં એણે Book of Scotland અને પોતાના ભાઈ રાખર્ટની સાહસથી ગ્રેટબ્રિટન ઓફ સ્ટાંડર્ડ લાઈબ્રેરી પ્રગટ કર્યો; તે વેળા મેલેસા ઉનેજનથી એણે વિચાર્યું કે સારાં સારાં મથો પ્રગટ કર્યાથી પ્રભુ આશ્રય મળી શકશે, તેથી તે કામગર એ જેલ ભાઈઓ મંડયા, ૧૮૩૨માં ૪થી ફ્રેન્ચ-વારીએ Chamber's Edinburgh Journal પ્રગટ કરવા માડ્યું અને તે પછી Penny Magazine પ્રગટ કરી પ્રભમાં વાંચનનો શોખ ફેલાવવાનું સસ્તું સાધન સુધે પાડતાં તેની ઘણી નામના થઈ. આ ચોખાંખાનો ૧૪ મો આંક છપાતાં એ પોતાના ભાઈ સાથે જોડાઈ વિત્તમાં એન્ડ રાખર્ટ ચેમ્બર્સ નામે કંપની સ્થાપી. આ જેલ બિરાદરો લખાણો કરવા, એડીટ કરવા,

છાપવા તથા પ્રગટ કરવાનું કામ પોતે બજાવતા. તે પછી W. & R. Chambers નાં નામ તથા પોતાની અથમાળા એક પછી એક પ્રગટ કરવા ગાંડી—General Information for the people 2 Vols. Educational Course-Series; Cyclopaedia of English Literature 2 Vols. Miscellany of useful and Entertaining tracts 20 Vols. Papers for the People 12 Vols. Encyclopaedia 10 Vols. (૧૮૫૬, ૧૮૬૨-૧૮૮૮-૧૮૯૨-૧૮૯૭-૧૯૦૦ માં પ્રગટ કર્યા.)

૧૮૪૯ માં વિશ્વકોશ ચેમ્બર્સ ળીનો રચન, પીચ્સસલાવરમાં અનેક જમીનો વેચાતી લક્ષ ૧૮૫૯માં પોતાના વતનમાં સંસાર બચ્છારી સુધારા સાથે થોડીક જમીનો આપી. એડીનબર્ગમાં એ જે પ્રસંગે લોડ પ્રોવોસ્ટ' તરીકે નેમાયો. એનું મરણ ૧૮૮૩માં ૨૦મી મે એ નિપજ્યું. ૧૮૭૨માં એને એડીનબર્ગ તરફથી એલ. એલ. ડી. ની પદ્ધિ મળી. એડીનબર્ગમાં એના માનાર્થે એક પુતળું ઉભું કરવામાં આવ્યું છે.

ચેમ્બર્સ ડાયરક્ટરી—ઉપદાનો ભાઈ. જન્મ ઇ. સ. ૧૮૦૨માં ૧૦મી જુલૈએ થયો. એણે ૧૬ વર્ષની વયથી એડીનબર્ગમાં પુસ્તક વેચનાર તરીકેનો કામ શરૂ કર્યો. ૧૮૨૪ માં એણે “ટ્રીડેશન ઓફ એડીનબર્ગ” પ્રગટ કર્યો. જે એના લખાણથી એની ઓળખાનું સર વોલ્ટર સ્કોટ સાથે થઈ. ૧૮૨૨ થી ૧૮૩૪ સુધીમાં એણે ૨૪ દફતરો વિદ્યાદત્તર તથા તવારીખનાં ૨૩ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. ૧૮૩૨ માં એ પોતાના વડા ભાઈ સાથે નોંડાયેલ. તે વેળાએ એક લેખક તરીકે મોટી નામના પામ્યો હતો. “તે પછી એણે પ્રભના શોખ મુરુબ કવિતા, વિદ્યાદત્તર, તવારીખ, વગેરેનાં અથો પ્રગટ કર્યા. ૧૮૬૩ માં એને સંટ એન્ડ તરફથી એલ. એલ. ડી. ની પદ્ધિ મળી. મરણ ૧૮૭૨ માં ૧૭ માર્ચે એન્ડ

ખાને નિપજ્યુ. એણે પણ પોતાના બાધ
નેવીજ ઉત્ક અને મેહેનતથી અનેક અથો
પ્રગટ કર્યાં હતા.

ચેરમે—પુરાણુ ડચનું મુખ્ય શહેર અને
હાલના સેવોયના કેન્દ્ર સંસ્થાનનું ગામ.
પેરીસની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૭૦ મંથ ઉપર એ
પવંતોની વચ્ચે વમાયલું છે. આ ગામ આસ-
પાસ 'ચેરી' નદી વહેછે, અને ત્યાંની કુદ્રતી
લીલા અતી મોહક નજરે પડેછે. અત્રે એક
નાહતું દેવળ, કાપદાનો મહેલ અને સેવોયના
ડચનો કિલ્લો છે. અત્રે ધડીવાળ, રેસમ,
સાણું, ટોપી, કામળ વગેરેનાં કારખાનાં છે.
૧૮૭૨માં શોક વરતી ૧૦૩૩૧ની ને ૧૮૬૧
માં ૧૪૭૫૧ની હતી.

એમિન્ડ—આ સેક્સન શહેર લિપઝીકની દક્ષિણે
દક્ષિણ પૂર્વમાં ૫૧ મેલ પર અને હેસડનની
દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૪૩ મેલ પર છે. આ શહેર
સેક્સનીનું એક બીજું મેન્ચેસ્ટર જેવું છે.
અત્રે કાપડ, સૂતર, રેસમ, કપીટા, જુટ, સણ,
ધત્રો વગેરે બનાવતાં અનેક કારખાનાં છે.
૧૮૦૧ માં શોક વરતી ૧૦૮૩૫ ની હતી.
૧૮૯૧ માં ૪૫૫૩૨ ની ને ૧૮૯૦ માં
૧૩૮૪૫૪ ની હતી.

એમિન્ડ—આ અતી બાહોશ અને જાણીતો
લુધન ઇશ્વરી જ્ઞાન શાસ્ત્રી તરીકે પ્રસિદ્ધતા
પામી ગયો છે. એ જનનનર્મમાંના એક
ગામમાં ૧૫૨૨ માં હમી નવેમ્બરે જન્મ્યો.
એનું બચપણ અતિશય દાક્ષિણતામાં ગુન્નું
હતું. પણ કાઈક ગુજરાનનું સાધન મળે
તેપછી એણે પ્રથમ ફેકફાઈ અને પછી વેટન-
નર્મમાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. સારે નસીબે એને
૧૫૪૦ માં દોનીંગસ્ટ્રીટની લાયબ્રેરીમાં
લાયબ્રેરીયનની જગા મળતાં એણે ત્યાં ગુદ્રતી
જ્ઞાન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ આરંભ્યો. તેપછી એ
ઓસેડરને મળ્યાવા નોકરીએ રહ્યો. ને ૧૫૫૩
માં વેટીનનર્મ જવું પડ્યું જ્યાં તેણે Loc-
communes પર બાપલુ આપ્યું. એ
એના મ્હોળ પછી ૧૫૯૧ માં છપાણું હતું.
૧૫૫૪ માં એ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ખાતે બાપલુ કરતા

તરીકે નેમાયો. અને ૧૫૬૭ માં સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ
રહ્યો. એનું મરણ ૧૫૮૬માં ૮ એપ્રિલે
નીપજ્યું હતું.

એમીસો એડીલબર્ટ વોન—આ જર્મનીમાં
અતી પ્રસિદ્ધતા પામેલો કવિશ્વર ઇ. સ.
૧૭૮૧માં ચેમ્પેગનમાં જન્મ્યો હતો. ફ્રાન્સના
જળવાને લીધે એના માતાપિતાને ૧૭૯૦માં
પ્રશિયામાં જઈ વસવું પડ્યું. ૧૭૯૬માં એને
રાણીના હજુરીયા નોકર તરીકે નોકરી રહી,
૧૭૯૮માં પ્રશિયન નોકરીમાં જોડાયો.
૧૮૦૭માં જ્યારે સર્વ જળવો સમાપ્ત ગયો
ત્યારે એ ફ્રાન્સ આવી રહ્યો, અને પોતાના
સ્વદેશ સામે ઠી નહિ થવું એવી નેપોલ્યને
તેની પાસે કચુલાત લઈ એને કુદ્રતિ વિજ્ઞાન
શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા રોક્યો. કે જે
અભ્યાસ એણે બર્લિન જઈ વધાર્યો હતો.
૧૮૧૫—૧૮માં એ રશિયન દેશની તપાસ
કરવાના ખાતામાં જોડાયો ને જ્ઞાનમાં વધારો
કરી બર્લિનના બાગનો વડો અધિકારી થયો.
૧૮૩૫માં સાયન્સની એકેડમી તરફથી એને
ચુટી કાડવામાં આવ્યો. તે પછી એણે
સંસારી જીંદગીમાં લાંબો કાલ ગુજરી
૧૮૩૮માં ૩૧મી આમરતે મરણ પામ્યો. એણે
કુદ્રતી શાસ્ત્ર પર અનેક અથો રચ્યાં હતા,
પણ પોતાની શક્તિનો મ્હોરો બાગ કવિતા
રચવાપર દોડ્યો હતો. એણે રચેલી એક
કવિતા કે જેમાં એક મનુષ્ય પોતાનો પડખો
ખાઈદીયે છે તેનો તર્જુનો યુરપની એકે એક
બાવામાં થયો છે. એનાં સર્વ લખાણોનો
સંગ્રહ ૧૮૭૪માં ૬ આદિતિમાં બહાર
પડ્યો છે.

એમેરા—કવિ હોમરના જણાવ્યા મુજબ
આ એક રાક્ષસ હતો. તે પોતાનાં મ્હોમાંથી
સદા મળતાં કહાડતો. તેનું માથું સિંહ જેવું,
શરીર બકરા જેવું અને પુઠી ઉડતા સાંપ
જેવી હતી.

ચેર—એનાં ઝાડ મ્હોટાં હોય છે. એનાં
પાદાં એરડાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. કોકણ

પ્રાંતમાં એ પુરકર્ણ ઉમે છે. એનું લાકડું સાધારણ ઉપયોગમાં આવે છે.

ચેર—એજ નામની નદી ઉપરથી મધ્ય કાન્સમાં એક વિભાગનું નામ. આ દેશ સમુદ્ર સપાટીથી ૧૬૦૦ ફીટ ઉંચે ને ઘણુ પ છે. ક્ષેત્રફળ ૨૭૭૦ ચોરસ મૈલ છે. એક વરસી ૧૮૭૨માં ૩૩૫,૩૯૨ની ને ૧૮૯૧ માં ૩૫૫૨૭૬ની હતી. એજ નામની બહેતી નદી ૨૦૦ મૈલ સુધી ઉત્તર તરફ વહેતી ઉત્તર પશ્ચિમે વહે છે.

ચેર-થસચેરી—ઇંગ્લેન્ડમાં જુના ખંડીયરમાં આ કુખ્યાક મુખ્ય કરી પુરાતન દેવલો ઉપર ઉગેલાં મળે છે. એનો રંગ ખુશ્તો પિળો હોય છે, પણ જો એને બગીચામાં ઉગાડયો હોય તો તેનો કાળો રંગ ભૂરાસપર આવે છે. એનો અતીન્દ્ર પિળો રંગ પણ હોય છે.

ચેરખની મેરિયા લેયુથ કોલો ઝેનો-બિયા સેલ્વેટોર.—આ બાણીનો સંગીત શાસ્ત્રીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૬૦માં ૧૪ સપ્ટેમ્બરે ફ્લોરેન્સમાં થયો હતો. એણે સંગીત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ૬ વર્ષની નાહની ઉમરથીજ પિતાનાં શિક્ષણ તથે શરૂ કર્યો. ૯ વર્ષની વયે બાઈરોનમિયેફેલીસ્ટાની ગાયલુથાળામાં દાખલ થયો. ૧૭૭૮માં પેલોગન ગયો અને ત્યાં બાણીતા 'સાર્દી' ના શિક્ષણ તથે ૪ વર્ષ અભ્યાસ કર્યો તથા ૧૭૭૯માં તેનીજ સાથે મિત્રાન ગયો, અને ત્યાં પોતાના શિક્ષકને ધણીક સંગીત નાટકો લખવામાં મદદ કરી. ૧૭૮૦માં એણે પોતાનો પહેલો સંગીત એક *quinto Fabir* અક્સેન્ડ્રીયામાં બજાવ્યો. ૧૭૮૪માં એને લંડન ખાતે તેડવામાં આવ્યો અને ત્યાં રાજના ગાયણુ જોડનાર તરીકે એક વર્ષ સુધી નેટ્ટરીએ રાખવામાં આવ્યો. ૧૭૮૫માં એણે પેરિસની મુલાકાત લીધી, અને પછી લ્યૂડોનમાંજ ૧૭૮૮માં ફરી પેરીસ ગયો, અને ત્યાં ઘર માંડીને રહ્યો. તે વેળા એણે ટુક મુદતમાં સંગીત નાટકોમાં મ્હોટા ફેરફાર કર્યો. ૧૮૦૫માં એ વેનીસ ગયો. ને ત્યાં 'એ

ઓપેરા' બજાવતાવ્યા પણ તેટલાં આશ્રીયા તથા નેપોલ્યન વચ્ચે લડાઈ જંગતાં એ પાછો પ્રારીસ થયો. ૧૮૦૮માં બેલજ્યમની મુલાકાત લીધી. ૧૮૧૪માં ૧૮માં, હુધમે એને લીજપન આંત આંનરનો એલકામ આપી નામદ મતાવ્યો. ૧૮૩૫માં એણે રેવેલો ગ્રંથ આજે સપાદાર ગ્રંથ ગણાય છે. મરણુ ૧૮૪૨માં ૧૫ મી માર્ચ નિપજ્યું હતું.

ચેરમુગ—પ્રાચીન ક્રેન્ચ સંસ્થાનમાંતું બંદર અને દર્શવર્ધી લશકર ખાતાનું મથક; પેરિસની પશ્ચિમે ઉત્તર પશ્ચિમમાં ૨૩૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રેના બંદર ઉપરનાં બચાવતું બાંધકામ પેહેલા નેપોલ્યને શરૂ કરી ૧૮૫૮ માં ૩ જ નેપોલ્યને પુરું કરાખ્યું હતું. તેની પાછળ કુલે ખર્ચ ૨૦૦ લાખ ફ્રાંકને થયો હતો. પછું તે પછી ૧૮૮૩થી ૧૮૯૪ સુધી ખીજ ૪૯ લાખ ફ્રાંકનો ખર્ચ કરી તેને સુધાગવાતું રાજમથાએ ઠેરવ્યું હતું. આ બંદરનું ક્ષેત્રફળ ૨૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે અને તે મજબુતમાં મજબુત કિલ્લે બંદી ધરાવે છે. તેના વેપાર બ્હેવારનું બંદર ૭૮૬ શીટ લાંબુ ને ૬૫૪ શીટ પોહણુ છે અને તેના માહેલો ભાગ ૧૩૩૨ શીટ લાંબો ને ૪૧૬ શીટ પોહળો છે. અત્રેના દર્શાઈ ખાતાનું મ્હોડું બંદર ૧૮૫૮ માં મેહેનશાહ નેપોલ્યને ૧૮૫૮ માં મ્હારાણીને હાથે ખુલ્લું મેળાવ્યું હતું. આ ગામના રસ્તા સાંકડા ને ગલીય છે. અત્રે લેસ, રસાખન પદાર્થ, ચામડા, માકર, નીમક આદાની મીઠ વગેરેનો વેપાર ઉદ્યોગનાં ખાતાં છે. પણ પ્રખેનો મુખ્ય ભાગ જાદર તથા લશકરી ખાતામાં છે. ૧૭૫૨માં આ ગામ ઇંગ્લેન્ડે લીધું હતું. અને તેઓએ ત્યાંની બંદર ધમારતોનો નાશ કર્યો હતો. ૧૮૭૨માં લોક ધરતી, ૩૪૭૮૬ની ને ૧૮૯૩માં ૩૮૫૪૦ અથવા ૫૪૩૭૭ની હતી.

ચેરવીસ—આ મુરખ તરફ ઉગતી ઉદ્દિગ્ગ સંસ્થાનેનાં ભાગોમાં ઉમે છે, જે સપ વગેરે પદાર્થો બનાવવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે. એના પાંદડાં સ્વાદિષ્ટ અને મિઠાં લાગે છે. એની

મીઠાસદાર ભત દક્ષિણ ચૂરપમાં ઉગે છે. આ ઉદભિજ્ઞ એશિયાના કેટલાક ભાગોમાં પણ જણાય છે. મિટનમાં તેને જંગલગ ઘાસમાં આવે છે. ને જમીનમાં કવચિત ઉગે છે. સ્કોટલેન્ડમાં તેને enyarth કહે છે.

ચેરી—પૈશાવર છલ્લામાંનું એક પહાડી સેનેટરીયમ. સમુદ્ર સપાટીથી ૪૫૦૦ ફીટ ઉપર છે. પૈશાવરની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૬ મૈલ ઉપર છે. મેનર ફોર્ક પ્રથમ ૧૮૫૩માં આ મથક શોધી કાઢ્યું, ૧૮૬૧માં આ જગ્યાની પ્રથમ અજમાયશ લાઇ અને લશ્કરી સેનેટરીયમ બાંધવામાં આવ્યું હતું. અતી ગર્મીની ગોસમમાં અને ૮૦ ડીગ્રી પારો રહે છે. સપારી નામે ઝરો ૩ મૈલ ઉપર છે, જ્યાંથી અને પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે. સ્ટેશન પાસે ગંધકનાં અશ્વાસુ પાણી નાહવાનાં ઉપયોગમાં લેવાય છે અને તહેવાર ઉદભિજ્ઞ ઉગે છે.

ચેરીપંથ—આસામમાં ચેરી રાજ્યનું આ સુખ્ય ગામ શિલોંગની દક્ષિણે ૩૦ મૈલ ઉપર સમુદ્ર સપાટીથી ૪૫૮૮ ફીટ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૨૭,૨૯ ની છે. ૧૮૬૪ પછી અત્રેથી સરકારી ચેરી શિલોંગમાં લાઇ જવામાં આવી હતી. આ તરફના છલ્લામાં મિશનરી-ઓએ કેલવર્ણી આપી પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવાની ચાલુ કોશિસ કરે છે, ને તેમનું વડું મથક આજ ગામમાં છે. અને ૩થી ૪ ફીટ નીચાણમાં કોલસો મળી આવે છે. તેમાંથી ચોલ વર્ષો પર ૪, ૪૭૦૦૦ ટન કોલસો કાઢવામાં આવ્યો હતો, પણ આ તરફની ખાણોમાંથી મહા મહેનતે કાઢવામાં આવતો કોલસો મોઘો પડતો હોવાથી, વર્ષો થયાં તે પડતુ હાઈમાં છે, અને કુન્યામાં બધાથી વધારે વર્ષાદ પડે છે. અને સરાસરી વર્ષાદ ૪૬૨" ૮૫" થય પડે છે. ૧૮૬૧ માં અત્રે ૮૦૫ ઈંચ વર્ષાદ પડ્યો હતો. તેમાં ૩૬૬ ઈંચ તો માત્ર પેહેલા જુલે માસમાં જ પડી ચુકા હતો. ચેરી—એનાં ઝાડ ૪૦થી ૫૦ ફીટ ઉંચા વધે છે. તેની પર તુરંગ જેવા આવે છે. તેનાં પાદમાં નરમ સુવાળાં ને ફળ સ્વાદ દાર હોય છે. તેમાં નાહનાં

ને મ્હોટાં એવાં બે ઝાડ ઉગે છે, તે પર સફેદ ફુલો આવે છે, અને તે દક્ષિણ ચૂરપમાં પુચકળ ઉગે છે. મિટનમાં એનું લાકડું ફરતીયર વાજીત્ર, નક્ષીકામ વગેરે બનાવવામાં અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી તેની સંભાળ બહુ લેવામાં આવે છે. એની ખેતી જૂની જૂની રીતે ઝાડનાં ફળ પુલ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. એનાં રસ-ભરિત ફળો કાચી સ્થિતિમાં ખાઇ શકાય છે. કાન્સના કષ્ટિવારા તથા કોલસા ખજાનારા આ ઝાડના ફલમાંથી સપ બનાવે છે, તેમજ તેને જથ્થાબંધ એકઠાં કરી તેમાંથી દારૂ બનાવવામાં આવે છે. તેમાં ચેરી બેડી જાણીની છે. જમીનમાં રસતાની બેઉ હાર પર એના ઝાડ રોપવામાં આવે છે. નાં, અને ઈસ્તમોથેનિયામાં ચેરીફળ મકવી ખાય છે. અમેરિકામાં ચતુર્થ ઝાડ ચેરી ઔષધિ ઉપચારમાં અત્યંત ઉપયોગી ગણાય છે. દક્ષિણ ચૂરપમાં, મહાલખ તરફના ચેરી ઝાડપરનાં ફુલો અત્યંત સુંદર સુગંધી હોય છે. મેક્સિકો તથા પીરમાં ઉગતા ચેરીફલ અત્યંત સુગંધી હોય છે. ચેરીના ઝાડ, ફળ અને ટુકડી અનેક જાતો જુલ જુલ દેશમાં જૂની જૂની છે.

ચેરીકચ્—કૌલિખિયામાં પનામાંના વિભાગમાંનું એક સંસ્થાન. ક્ષેત્રફળ ૬૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે, ને વસ્તી ૪૩૦૦૦ ની છે.

ચેરીન્થ—આ ક્રેન્થ સંસ્થાન પ્રાચીન અંગ્રેજોએ મેનો એક ભાગ છે. ક્ષેત્રફળ ૨૨૮૫ ચોરસ મૈલ છે. લોકવસ્તી ૧૮૬૬માં ૩,૯૮,૨૧૮ ની ને ૧૮૮૧માં ૩,૯૨,૫૯૫ની હતી.

ચેરીન્થ-ઈન્ડીયીયર—આ ક્રેન્થ રાજ્યનાં એક ભાગ એની પશ્ચિમ તરફ બે ઔષ્ધ મિસ્કે-ફરી વળેલો છે. ક્ષેત્રફળ ૨૭૨૫ ચોરસ મૈલ છે. લોક વસ્તી ૧૮૬૬માં ૪૭૯૫૨૯ની ને ૧૮૮૧માં ૪૫૦૨૦૨ની હતી.

ચેરીમંડી—જેપાનમાં આ જંગલગ ઉત્પન્ન થતું ફળ એને સાકરના સિરામાં ઉકાળી ખાટલીમાં ભરી ચાહ સાથે ખાવામાં આવે છે. કેટલીક વેળા મિઠામાં આથી કાચો પણ

ખાઈ શકાય છે. પાંકો ચતાં તે કાયાં ખવાઈ શકાય છે.

ચેરીમૈયા—આ આઝીસ અને પીર, દેશમાં ઉત્પન્ન થતું ફળ હાલમાં ઈસ્ટઈન્ડીઝ અને બીજા ભાગોમાં પણ ક્વચિત્ મળે છે. આ ફળ ખાવામાં અતી સ્વાદિષ્ટ અને વખાણ્યા જોગ છે. એ મેગેસ્ટીનને મળતું છે. એના પુલો પણ એનાજ જેવાં સુંદર આવે છે. ચેરીમૈયા ફળ નાહનામાં નાહતું નારંગી જેવડું ને મોટું ૧૬ રતલ વજનનું આવે છે.

ચેરપુના—કેનેરાના કોરમ પુલના જંગલમાં ઉગતા ઝાડ, એનાં ઝાડ ચળકતા રંગના હોય છે. એ ૧૫૦ ફીટ ઉંચા વધે છે. કાચીન તથા ત્રાવણકોરમાં એ ક્વચિત્ જ મળી આવે છે. બીજી જાતનાં ચેરપુના ૧૮ થી ૨૦ ફીટ ઉંચા અને ૧૨ થી ૧૮ ફીટ ઘેરાવામાં હોય છે. ચેરપુનાનાં એક ક્યૂબીક ફીટમાં વજન ૪૦ થી ૪૮ પૌન્ડનું થાય છે. જ્યારે એ સુકાઈ જાય છે ત્યારે એક ક્યૂબીક ફીટ કટકો ૩૪ પૌન્ડ ઉતરે છે. એના ઝાડના પાંદડાં જે ઇંચ લાંબા ને એક ઇંચ પોહળાં હોય છે. એનાં ફળ કાંઈનાં છુન જેવાં હોય છે. આ બીમાંથી તરેવાર તેલ કાઢવામાં આવે છે.

ચેરફેડી—આ એક પુરાણો જમન રોજો પ્રથમ 'સીકર'નાં જોવામાં આવ્યો હતો. તેઓ 'હર્ડ' ના જંગલની ઉત્તર ભણી રહેતા હતા. એઓ આરમેનિયનોનાં જણીયા સરદારોનાં સખી હતા.

ચેરફેડીસ—અમેરિકન ઈંડીયનો માંતે એક રોજો. એઓ સુધરેલા ગણાય છે. આગળ તેમને તાજે જંગલનો મોટો લાગ હતો અને દક્ષિણ ભાગ તેમની વસ્તીથી ભરપૂર હતો. ૧૮૩૮ માં આ રોજાના મોટા ભાગે જંગલમાંથી નિકળી મિસીસિપીના પશ્ચિમ ભાગમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને હાલમાં તેઓ ઈંડીયન રાજ્યનો ઉત્તર પૂર્વ ભાગ રોકે છે, એમની લખવાની લિપિમાં ૮૫ મૂળાદારો છે, કે જે જ્યારે જ્યારે ૧૮૨૬ માં શોધી કાઢ્યા હતા. તેમની વસ્તી ૧૭૦૦૦ ની છે.

ચેરથનહેમ—ગ્રોસેસ્ટર સાયરમાંનું આ એક રમણીય રોહર ચેલ્ટ નદી કાંઠે સિસ્ટલની ઉત્તરે, ઉત્તર પૂર્વમાં ૪૪ મેલપર અને લંડનની પશ્ચિમે ઉત્તર પશ્ચિમમાં ૧૨૧ મેલપર છે. આ ગામ અતી મનોહર કુદતી હરીયાળી વચ્ચે આવેલું છે. અત્રેનો ખનીજ ઝરે ૧૭૧૬ માં શોધી કાઢવામાં આવ્યો હતો જે પછી ૧૭૮૮ સુધી આ ગામ ધણી પ્રસિદ્ધતામાં આવ્યું હતું. આ ગામમાં મોસમ વેળા, તરેવાર રમત ગમતો યત્રી હોવાથી પરાણા તથા ત્યાંના વસનારાઓને પણ મોજ મળે છે. તેમજ ત્યાં ફિક્કટની રમત ગમતો તથા કલ્પ વગેરે મોજરોખનાં ઘણા સાધનો છે, એંગલો ઈંડીયનો એકાદ દિવસ ગુમરવા અત્રેજ આવી વસે છે, અત્રેની કોલેજમાં ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે, તેની સ્થાપના ૧૮૪૦ માં થઈ હતી, તે શિવાય નિસાજો, દેવસો, ધાનની વખારો અને ફ્રિ લાઇબ્રેરીનાં મોટાં મકાનો છે, ૧૮૩૨ થી અત્રેથી પાર્લામેન્ટમાં સમાસદો જાય છે, ૧૮૦૪ માં લોક વસ્તી ૩૦૭૬ ની, ૧૮૪૧ માં ૩૧૪૧૧ની, ૧૮૯૧ માં ૪૯૭૭૫ની હતી.

ચેલોન સર સેઓન—સેઓન ડીનારીના ફ્રેન્ચ સરથાનમાંનું રોહર, લાંબનની ઉત્તરે ૮૪૬ મેલપર છે. અત્રે ગ્રાંબા, લોદાના કારખાનાં છે. અત્રે વત્રો તથા વહાણો બનાવવાનાં પણ કારખાનાં છે. તેમજ કાચ, કાગળ, રસા, પનનાં પણ કારખાનાં છે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૨૦,૦૫૫ ની હતી. ૧૮૯૧ માં ૨૪,૨૯૪ ની હતી.

ચેરચુર્સ—૧૭૪૧ થી ફ્રેન્ચ રાજ્યમાંનું એક સ્વતંત્ર તુકડીઓ ચેરચુર્સને નામે જાણખાય છે. ૧૮૩૧ માં આવી ધોરેવાર તુકડી આફ્રિકાના ચાણુઓપર મોકલી હતી. આ તુકડીમાં આરણી ધોડાઓજ વપરાય છે. ૧૮૮૮ માં ફ્રાન્સનો ચેરચુર્સની ૨૦ પત્રોહો હતી અને ૪ આફ્રિકા તરફ હતી. તેમનો પોગાળ આસમાની જુ અને લાલ પાટનુંનો બનેલો છે, બિડીય લશ્કરમાં આ પદનિની

પલટણને સાર્વજિક કૉર્પસ અને જર્મનીમાં તથા આસ્ટ્રીયામાં હન્સસ કૉર્પસ (jüngers) કહે છે, ૧૮૩૮ માં આવી પલટણ ખાસ જી કસ્ટામાં આવી હતી, જે બહાદુરીમાં નામના પામી હતી, હાલમાં ફ્રાન્સમાં આવી ૩૦ પલટણો હોઇ તેમનો પોશાખ કાળો બન્યું છે, અને હાલને ઠેકાણે કાળા રંગની પાટણનો પહેરે છે.

ચેશાપર—ઇંગ્લંડની પશ્ચિમ તરફનો દેશ. એની ઉત્તરે મર્સી નદી વહે છે જે એને બેકેશાપરથી ભેદે પાડે છે. એની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ ૪૮ મૈલની અને પોહળાઇ ૩૨ મૈલની છે. ક્ષેત્રફળ ૧૧૦૨ ચોરસ મેલ છે. તેમાં ૭૫ ચોરસ મેલ ખેતીવાડી માટે રોકાયેલો ભાગ છે. આ મરચાણમાંથી ખનીજ પદાર્થોમાં ખડકમાંનું મીઠું, કોલસો મુખ્ય મળે છે. અને નીમકનાં ખડકની મોડ ૧૬૭૦ માં થઇ હતી. અને એક ઝેરા જે ૨૦ થી ૪૦ વાર ઉંડા છે તેમાંથી પણ નીમક બનાવવામાં આવે છે. ચેશાપરમાં ૬૦૦૦ ગાયોને ઉછેરી તેમનાં દુધમાંથી ૧૫૦૦૦ ટન પનીર બનાવવાનો બોહોળો ઉદ્યોગ આવે છે. ૧૮૦૧ માં ક્ષેત્ર વસ્તી ૧૮૪૩૦૫ ની, ૧૮૪૧ માં ૩૮૫૬૬૦ ની તે ૧૮૮૧ માં ૭,૩૦,૦૫૮ ની હતી.

ચેરનટ—જે નામના ઝાડનું ફળ. જેનું નામ યિસલીમાં 'ચેરન્ટ્યુમ' ગામમાં એની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થવાથી 'ચેરનટ' નામ પડ્યું છે. સ્પેનિશ ચેરનટ જે અતી મીઠાં હોય છે તે ઘણાં જાણીતાં છે. તેને પ્રથમ એશિયા માઇનરમાંથી લાવવામાં આવેલું જણાયે છે, પણ ક્રિસ્ટિયનિટી તે દક્ષિણ યુરપમાં ફેલાઇ ત્યારે એના જગલો બન્યા છે, આ એક 'આર્ટી-ફલાવો' પામનારું 'ઉચુ' ઝાડ છે. ઇંગ્લંડમાં કીંગ જોનના સમયમાં દાંડવર્ધના ચેરનટ ધણાં વપાણાતાં હતાં. ચીનમાં એનાં પુગડેળ ઝાડ હોય છે ને એના ફળો રસ્તે રસ્તે વેચાતાં મળે છે. હાલમાં એટલ પવત ઉપર ચેરનટનું ૨૦ શીટ ઘેરાવાવાલું એક

ગળવર ઝાડ છે, જેના ઘંડમાં ગરીબ લોકો પોવાણું કરી વસે છે. આ ઝાડનાં ફલો ધણાં સ્વાદીષ્ટ કહેવાય છે. એનાં પાદાં લાંબા ને પોહળાં, તેનાપરની નેસો સ્પષ્ટ જણાય છે, પાદાંનો રંગ ચળકાટદાર લીલો પણ થંડીની ત્રણમાં તે બદલાઇ પિળેરંગ પડે છે. એના પાદાં કરવત જેવાં ખાંચાદાર હોય છે.

ચેરનટનાં ઝાડ સુષ્ટ અને કસદાર જમીનમાં હોય છે. સ્પેનીશ 'ચેરનટ'નાં ઝાડ લાલ જમીનમાં હોય છે, અને તે દર વર્ષે ૩ શીટ વધુ રહે છે. એના 'નટ' દરેક ટાટકામાં ૩ હોય છે, દક્ષિણ યુરપમાં ગરીબ લોકોને એ એક મુખ્ય ખોરાક મળ્યાય છે. તેઓ એને ખાંધી, અથવા રાંધી ખાય છે, તથા કેટલાકે એને જુલુ દળી તેનો લોટ બનાવી રોટલી કરે છે. એમાં ૧૫ ટકા મીઠાસ હોય છે. જ્યારે એની ખેતી કરવામાં આવે છે ત્યારે એનીપર ઉત્તમ જાતના ફળ લાવવાની ચોક્કસાઇ રાખે છે. અમેરિકામાં એની ઝાડી ૭ થી ૮ શીટ ઉંચી વધે છે.

હાલ ચેરનટ યુરપમાં ઉગાડવામાં આવે છે જ્યાં તેને બકરા તથા ઘોડાના ખોરાકમાં ઉપયોગ કરે છે, આ ફળો સ્વાદે વરાં હોય છે.

જળ ચેરનટ નદી, તક્ષાવ વગેરેમાં હોય છે, એના ઝાડ યુરપ તથા એશિયામાં પણ હોય છે. ચીન તથા ફેશીરમાં ખોરાકી તરીકે ભારે ખપ થાય છે.

ચેરનટનું ઘાકું કાણુ અને સુંદર હોવાથી તે ફરનીયર બનાવવાના તથા ઘેર બાંધવાનાં કામમાં વપરાય છે, એની જાલ ચામેડાં રંગનાના કામમાં આવે છે અને તે ઝાડની જાલથી અર્ધે ભાવે મળી શકે છે. ઇંગ્લંડમાં એના ઝાડ પુરાકળ ઉગાડવામાં આવે છે; અને સ્કોટલંડમાં તે તેને માંત્ર લાકડાં માટે ઉછેરવામાં આવે છે, કે જ્યાં તેનાં ફળ જરોખર પાકતાં વરીક નથી, કેન્ડનશાપર તથા ખીન્ડ ભાગોમાં એને ફળ ઝાડ તરીકે ઉગાડવામાં આવે છે, જે જર્મનીના

ગરમ, બાગમાં પુશકળ ઉગેછે, ત્યારે સરદ
બાગમાં ઝાઝાં ઉગતાં નથી. ।

ચેરેર—આ પુરાણું શેરેર. લીવરપૂલની
દક્ષિણ પૂર્વે ૧૬ મેલપર ડી નદીને કાંઠે
ચેશાયરનું મુખ્ય શેરેર છે. લંડનની ઉત્તરથી
ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૭૯ મેલ પર છે. ઇંગલંડમાં
ના એક અતી સુંદર જગાપર આવેલા
શેરેર તરીકે એ જાણીતું હોય તે હમી જગા
ઉપર છે. તેની આસપાસ બે મેલ જોળ અને
૭ શીટ જાડો ટાટ છે. હાલમાં અત્રેનો 'સીઝ
ટાવર' નામે કિલ્લાવાલી જગ્યા બરાબ તથા
જાહેર ઈમારતોથી રોકવામાં આવ્યો છે. ડી
નદી અત્રેથી પસાર થાય છે, તેનીપર બે
પુલો બાંધેલા છે, તેમાંનો જુનો ■ મેહેરામ
વાસો થલો સુંદર છે અને ખીજે ૧૮૩૨માં
બાંધેલો છે. આ પુલ ૨૦૦ શીટ લાંબો છતાં
તે ફક્ત એકજ મેહેરામ ઉપર ઉઠાવેલો છે.
૧૬ મી સદીમાં અત્રે બાંધવામાં આવેલા
લાકડાના મકાનો હજી કાયમ છે, અને હાલમાં
પણ બાંધેલી ઈમારતો ઉપલાજ નમુના પર
છે. અત્રે શીસ, તેલ, રસાયન, લોખંડ વગેરે-
નાં કારખાનાં છે, અત્રેનાં યુદ્ધ બનાવવાના
કારખાના ઇંગ્લંડમાં જાણીતા છે. ૧૮૮૫થી
પાલ્મોટમાં અત્રેથી એક સભાસદ ખીરાજે
છે. ૧૮૫૧ માં લોક વસ્તી ૨૭૭૧૭ ની ને
૧૮૯૧માં ૩૭૧૦૫ની હતી.

ચેસવિક—મીડલ સેક્સનું આ ૫૩' સે'ટ
પોલની પ્રથિમથી દક્ષિણે ૭૬' મેલપર ચેમ્સના
ઉત્તર કાંઠા પર છે. અત્રે લંડનના બજારને
તરતરકારી પુરી પાડવા માટે બે વિચાળ
બગીચા બનાવેલા છે. લોક વસ્તી ૧૮૬૧ માં
૬૫૦૫ ની ને ૧૮૯૧ માં ૨૧૯૬૩ ની હતી.

ચેસલ્સ. ફીલારેટ—મેહલ અથ સંસદના
લેખક તરીકે જાણીતો ચએલો વિદ્વાન.
જન્મ ૧૭૮૩ માં થયો. ૧૫ વર્ષની વયે
એ જોહાનીયન યુસેલરને ત્યાં નોકરીએ
રહ્યો. બજવા સમયે એના માલેક સાથે
એને પણ જીલમાં સજાવું પડ્યું હતું,
પાછળથી એક મિત્રની બલામજબુથી છુટકો

પામી ઇંગ્લંડ જઈ ત્યાં એક પુસ્તક અગટ
કરનારની દુકાનમાં ૭ વર્ષ સુધી નોકરી
બજવી. આ સુદત દરમ્યાન એણે ઇંગ્લેન્ડ
માહિત્યનું મોહોળું જ્ઞાન મેળવ્યું. જ્યારે
એ ક્રાન્સ આવ્યો ત્યારે લેખક તરીકે
જાહેરી શરૂ કરી. ૧૮૨૪ થી ૧૮૨૮ માં
અનેક યાદગાર અથો પ્રગટ કર્યા હતાં.
૧૮૪૧ માં એ ડાયેજ ડી ક્રાન્સમાં ઉત્તર દેશ
તરફની બાપાઓનો પ્રેક્ષક નેમાયો. જે
જગા એણે પોતાના મરણ સુધી જાળવી
હતી. મરણ વેનીસમાં ૧૮૭૩ માં ૧૮ મી
જુલેએ નીપજ્યું. એણે ચોપાન્યાઓમાં
લખાણો કરવા ઉપરાંત ૧લા ચાર્લસનું ચરિત્ર,
કામવેલ ચરિત્ર, ૧૬ મી સદીનું ક્રાન્સ,
સ્પેનપર વિચાર, જર્મની વિષેની માહિતી,
૧૮ મી સદીનું ઇંગ્લંડ અને ૧૯મી સદીની
રીતભાત ઉપર અનેક અથો રચ્યાં હતાં.
તે શિવાય શેક્ષપિયર, મેરીસ્ટુઅર્ટ, મેરી-
ટ્રાનનાં ચરિત્રો રચ્યાં હતાં.

ચેરેરે—મનુષ્યનો ચેરેરો નીચલાં ૧૪ હાડકાં-
નો બનેલો છે.

હાડકાની સંખ્યા—

૨... ...નાકના—હાડકાં.

૨... ...ઉપલા જડખાનાં "

૨... ...લઠીમય. "

૨... ...ગાલનાં

૨... ...તાળવાનાં

૨... ...નીચેના ટરખીનેટેડ

૧... ...બોમર

૧... ...નીચેના જડખાનું

૧૪ જુમલે હાડકાં છે.

મનુષ્યના ચેરેર ઉપરથી તેની નિરોગી
ચા-રોગી / સ્થિતિની પરિક્ષા થઈ શકે છે.
નિરોગી ચેરેર શાંત અને ખુશનુમાં હોય છે.
પણ કુશ્મતી રીતે ચેરેરો જુદી જુદી બેમારીમાં
તરેહવાર રીતે ફેરવાય છે.

ચીંતાવર,—આવર અથવા દેહસ્તના
ચેરેરો શીકરમંદ જણાય છે. અને

પડેલો ઘણુ ખમતો હોય એમ તેના ચેહરા ઉપરથી જણાય છે. સખન અથવા જોખમ-વાળા દંદોની શરૂઆતમાં, તાણુ અને આંકરા-વાળા દંદોમાં દમ અથવા હાફજીની બેમારીમાં, કાળખનાં અને ફેફસાનાં વરખમાં આગ્નરીનો ચેહરો ચિંતાતૂર જણાય છે. શીકડો ચેહરો ઘણું લોહી ગયા પછી, જીના તાવથી, તરૂની દરદથી અથવા ખીજ રીતે ઘણી નખ-ગામ થવાથી તથા ઘણી શીકર અથવા ધાર્તીથી ચેહરો ફિક્કો દેખાય છે. તેનું કારણ એ છે કે લોહીની અંદરના લાલ દાણા જટલા જોધએ તેટલા રહેતા નથી, અને તેથી લોહીની ખારીયત બદલાઇ જાય છે. તેથી ચેહરાનો રંગ ફિક્કો મારે છે. ઓરતને દસ્તાન ઘણું જાય અથવા નમળી ઓરતને અચ્ચું ધવાડવું પડે તો તેણીનો ચેહરો ઘણો શીકડો મારે છે.

લાલ ચેહરો—સખત તાપમાં અને ભેળનાં તથા ભેળનાં વરખમાં અને હુ લાગવાથી આંખ રાતી થઇ, ગાલ ઉપસી ચેહરો લાલચોવ બને છે. અને આવણીયા આગળ ધોરીનસ 'ધધધધ' જોરથી ચાલે છે. એ લાલ ચેહરો એવું દેખાડે છે કે લોહિનું જોર માથા તરફ અને ભેળ ઉપર જોધએ તે કરતાં વધારે છે.

કુગાયલો ચેહરો—ઘણી નખગામ અને જલદરની બેમારીમાં ગાલ ઉપસાવલા અથવા કુગાયલા રહે છે. આંખના ટોપચાં ચડી આવેલા હોય છે; ગાળને આંગળાથી દાખીએ તો તેમાં ખાડા પડી આવે છે અને આગ્નરીનો ચેહરો સુથ ગએલો અને ચેષ્ટરાવાલો હોય છે.

ઉતરી ગએલો ચેહરો—ઘણા ખરા સખત, દરદમાં જ્યારે શરીર તવાઇ જાય છે. તેની સાથે ચેહરો પણ તવાય છે, તેને ઉતરેલો અથવા સોહરાયલો ચેહરો કહીયે છિયે. બિહીક, ચીન્દા અને ધાર્તીથી તથા ખમ અને ખીજ અંગને તાવી નાખનારા રોગમાં એવો ચેહરો થાય છે. જે ચેહરો બિમારીમાં ઉતરી જાય તો તે નખગામ તથા જોખમ બતાવે છે.

સોહરાયલો અથવા ચીપટાયલો—કેલા-રાતી બિમારીમાં, ખીજ સખત બિમારીમાં, મોહોતની અણી ઉપરની બિમારીની એક ખાસ સીધી ચીજ છે. તેની મુખ્ય નિશાની એ છે કે, કપાળ કરચળી વલેલું, આંખના દોડા અંદર બેસી ગયલા અને આંખમાં ખાડા પડી ગએલા, નખ અણીદાર થએલું, બેહુ કાનપડી આગળ ખાડા પડી ગએલા, ગાલ બેસી ગએલા, હડપચી કરચળી વળેલી અને ચેહરાનો રંગ બધુ થાય છે. એવા ચેહરાને ચીપટાયલો યા મોહરાયલો કહે છે.

બિહીકલ ચેહરો અંગની ધૂનરીના દર્દમાં, વેલાપણમાં, ઘણું લોહી ગયા પછી યા શરીરના કોઈ ભાગને સખત જખમ થવાથી અથવા ઈજા પોહવાથી આગ્નરીનો દેખાવ દેહરાત બરેલો બને છે. એ શિવાય જૂદા જૂદા દર્દથી ચેહરો લીલો પિળો, રંગ પડે છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચેહરો ૧૪ હાડકાંનો બને છે તેમાં ખુદતી રચના ઘણી અદ્ભૂત છે. નાકના હાડકાં બે છે, તે નાકનાં ઉપલા ભાગમાં આવેલા છે, અને ઉપલા જડખા તથા કપાળના હાડકાં સાથે જોડાયેલાં છે. નાકની દાંડી પણ તેની જ બનેલી છે. અને નાકની નીચેના ભાગ કાર્ટિલેજનો બનેલો છે, ઉપલા જડખાં બે હાડકાંનાં બને છે અને તે એક ખીજ સાથે મધ્ય રેખામાં જોડાયેલા છે. તેની ઉપરનો ભાગ આંખના ધરના તળીયામાં આવે છે. તે બન્ને વચ્ચે માર્ગ રહે છે, તે નરકોરાનો માર્ગ છે. એથમોઇડ વોમર તથા થોડા કાર્ટિલેજનાં સાધનથી બન્ને નમકોરાની વચ્ચેમાં પડેલો ચર્ષ રહે છે. દરેક જડખાની નીચે દાંતને રેલવાનાં ૮ ધર હોય છે. 'લાકીમલ' એ નાહના પણ નાજુક બે હાડકાં જડખાની નજદીક આંખની અંદર ને ખુણે અંકે છે. આંખનું પોણી ત્વમાનિક નાકમાં વહે છે તે માર્ગ એક ના આંખની અંદરના ખુણેથી ઉતરે છે. તેમાં આ બન્ને અરિય ભાગ લે છે. ગાંઠના હાડકાં અંકેક બાજુએ અંકેક છે. આંખની નીચે દરેક ગાલ ઉપર

તે ઉચ્ચ આવેલું માત્રમ પડે છે. ઉપલા જડખાં તથા લમણાના અસ્થિ સાથે તે સંધાય છે. તાળવામાં હાડકાં મે છે, ઉપલા જડખાંમાંથી તાળવાનાં ફાંટાં નીકળે છે, તેની પાછળ તાળવાનાં હાડકાં સંધાય છે. કંઠેણ તાળવામાં આ હાડકાં તથા જડખાંનાં ફાંટા આવે છે. નીચેના ટરખીનેટો હાડકાંમાંના દરેક નાકમાં અંકેક આવેલું હોય છે, તે શિવાય મધ્ય અને ઉપર ટરખીનેટો અસ્થિ 'એથમોઇડ'ના સંધ્યધર્માં છે. આ સર્વે હાડકાં નાકના પોલમાં આવે છે. દરેક નસકોરાની અંદર તે જાનલીની માફક રહે છે, અને તેથી દરેક નસકોરાનાં ઉપલેા, મધ્ય અને નીચેના એવા ત્રણ ભાગ પડે છે, 'વોમર હાડકું', નાકના પરદામાં આવેલું છે તે ઉપર 'રેનેઓઇડ' તથા નીચે તાળવાના અસ્થિ સાથે સંધાયેલું છે. 'વોમર' અસ્થિના નાકનાં પડદામાં આવેલું છે. તે ઉપર 'રેનેઓઇડ' તથા નીચે તાળવાના હાડકા સાથે સંધાયેલું છે. નીચેના જડખાના હાડકાં નાજરોફાં હોય છે. તેના આગલા ભાગને દડપચી કહે છે. જેમાં ૧૬ દાંતના ધર હોય છે. પાછલા ભાગમાં તેને એક ફાંટો ઉપર ચડે છે અને તે લમણાના હાડકા સાથે બંધાય છે. એનો સાંધો કાનની આગળ દોવાથી જડખું હાલતાં તે ભાગ પણ દાંતે છે.

મુખ લક્ષણ સાત્રમાં જણાવ્યા મુજબ મનુષ્યના ચેહેરાના જૂદા જૂદા ધટમ ઉપરથી તેમની ખાશીયતની પરિક્ષા કરી શકાય છે. જેમકે ચેહેરા ગોલ અને ધટમદાર હોય તે વિદ્વાન, અચ્ચગ અને સખી હોય. ચેહેરાં લાંબો હોય તે નીચ ખાશીયતનો હોય. 'પોહોલો ચેહેરા' અને માતેલા દેખાવનું મનુષ્ય વિદ્વાન પણ હોવામેલો હોય. સુકાયલા ચેહેરા વાલો મનુષ્ય સતવચની હોય. ચેહેરા પર દહાડી મુઝનાં કમ બાલ વાલો બોલીદરાજ હોય. જળીયલ ચેહેરાવાલો જળીય અને નેહેસ્ટ હોય. જેના ચેહેરા પર સીતલાના ચાઈ હોય અને તેપર મળી ઝાંખે હોય તો તે 'લુચ્ચો, દગ-લમાજ અને દુષ્ટ' પુધ્ધીવાળો હોય. વાંકા

ચેહેરા વાલો કળ્યાબોર ખાશીયત ધરાવે. મેક્ષ ચેહેરા વાલો, કવિ જેહેન ધરાવનાર હોય. જૂદા જૂદા દેશના મનુષ્યના ચેહેરામાં ચોરો યા ધણો ફેર રહે છે, અને તેવા ફેરને લીધે તેઓ જુદા કયા દેશના છે તે જાણખાઈ આવે છે. ચીના એ ચપટા ચેહેરાપર ચપટા નાકવાળા દેખાય છે. જેપાનીઝ ચેહેરા ચપટો ઉકાવદાર, ઉપસેલાં જડખાં વાલો હોય છે. અમેરિકન ઇન્ડીયન ચેહેરા લાલ, ભવ્ય અને ઝનુની ખવાસ બતાવનારો હોય તેમાંના ધણખરા બડમુઝ તે બચકર મેક્ષ-વાલાં હોય છે. જંગલી આફ્રેદીયન ચેહેરા કાળો ડરામણો અને ઝનુની હોય છે. આફ્રીકીયન ચેહેરા ધટમદાર ને ગડ વર્ણુ દેખાવળો હોય છે. તુર્ક ચેહેરા સોહામ-લો અર્ધે ગુલાબી અને મોઢક દેખાય છે. ઈરાની ચેહેરા ગંબીર ધટમદાર ને પુશનુમા દેખાય છે. આફ્રિકન હુખરી ચેહેરા રંગે કાળો બચકર, ઉપસેલા હોટ ને મેક્ષ નાકવા-ળો દેખાય છે. એસકિમો ચેહેરા ઝનુની ખુબસુરત પણ ગલીચકથી મે ઢપ દેખાય છે. ચીનલે દંતો વરકમાં વરતી પ્રજા પુશનુમા ચેહેરાદાર હોય છે. મેક્સિકન ચેહેરા ભોળો અને ધર્મિ લાગણી બતાવનારો હોય છે. ટિબેટના વતનીઓના ચેહેરા ભવ્ય અને કંટો હોય છે. આરબ ચેહેરા ગંબીર લખોલો અને દ્રઢ નિશ્ચયવાલો જણાય છે. રશિયન ચેહેરા પ્હોળા પેશાની વાલો, ઝનુની પણ પુશનુમા હોય છે. યૂરપના ધણ ખરા વતનીઓના ચેહેરા ગોળ, ધટમદાર, ને ખુબચંદર હોય છે. હિંદના વતનીઓના ચેહેરા ધટવર્ણુ ને ગોળ વટનાં હોય છે.

ચેહેરાતન—કાણુલની મર્મ ઉપરનો 'એક પવિત્ર ગુહા' ચર્મ અને કાણુ શહેરના વચલા માર્ગમાં છે. કયા મુજબ આ ગુદામાં જે ચાર્પી મનુષ્ય દાખલ થાય છે તે કદી બહાર આવી શકતો નથી; પણ પવિત્ર મનુષ્ય તેમાં જઈ બહાર નિકળી શકે છે. આથી આ ગુદામાં કોઈ દાખલ થતું નથી.

(૨) આધ્યાનિરતાનમાં આ નામનો એક પર્વત ૧૨૦૦૦ ફીટ ઉચો છે.

ચેહેલ-દુખતર—સુરગાળના મેદાનમાંની અતી ખુશનુમાં જગ્યા દિશાતી ઉત્તરે ૬૦ મીલ ઉપર છે. એની પામે ખુશક નદી વહે છે અને તુફાએ ૪૦ પવિત્ર કુમારીકાઓની માદગારીમાં એક મસજીદ બાંધાવી છે.

ચેહેલમિનાર—ધરાનમાં પાસાંપોલાસના મેદાનમાં આ અતી પ્રાચીનકાળની ઈમારતનું ખંડીયર આજે કાયમ હોય તે સુસાદરોતું સદા ધ્યાન ખેંચતું રહ્યું છે. ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં મી. કા. દી. કયાસના નામે પારસી સુસાદરે ધરાનની સુસાદરી વેલા એની સુલાકાત લીધી હતી. જે વેલા આ ખંડીયરનાં માત્ર ૧૩ સ્થંભો કાયમ હતાં. મી. જી. બી. ફેઝર આ ચેહેલની લંબાઈ પૂર્વ પશ્ચિમ ૩૮૦ ફીટ અને પોહલાઈ દક્ષિણ ઉત્તરે ૩૫૦ ફીટ જણાવે છે. સપ્ટેમ્બર '૨૧૨' ફીટ લંબાઈ જણાવે છે. મી. જ્યોર્જ રૉલીન્સન તેના એક ભાગની ખાણુની લંબાઈ પોહલાઈ ૩૫૦—૨૬૦ ફીટ જણાવે છે. આ ચેહેલ મિનારનાં એકથી એક વેગળા ઉભા કરેલા ૬૦ ફીટ ઉંચા સ્થંભો જોવાનેજ છે. આ સ્થંભો ૨૭૦ વર્ષ ઉપર કેટલા હતા તેની યાદી મી. જી. બી. ફેઝર નીચે મુજબ આપે છે.

દીલા વૉલીએ...૧૬૨૧ માં ૨૫ સ્થંભો દીકા હતા.

હરખર અને એલિરિયસે. ૧૬૨૭—૧૬૩૮ માં ૧૯ સ્થંભો દીકા હતાં.

કેમફર અને નીખરે...૧૬૯૬ ને ૧૭૬૫ માં ૧૭ સ્થંભો દીકા હતાં.

ફ્રાંકલીન અને બીજા 'સુસાદરોથી તે સર ફેરપોટરના સમય સુધી...૧૮૧૧ સુધીમાં ૧૫ સ્થંભો દીકા હતા.

લેફ્ટનન્ટ એલેક્ઝાન્ડરે ૧૮૨૬ માં, કાવ-શાહ દીનશા કયાસના ૧૮૭૮ માં, હાજી સલેમાન શાહમહમદે ૧૮૯૪ માં ૧૩ સ્થંભો દીકા હતાં.

ઉપલા સ્થંભોની કારીગરી ધુનાન તથા રૂમ દેશની કારીગરીને મલતી જણાવવામાં આવે છે. આ સ્થંભો અસલ ૮ કાળા રંગના બાંધેલા હતા પણ તેપર રંગ બદાવેલો હોવાથી તે હાલમાં દ્રિષ્ટા પિળા રંગના જણાય છે. આ સ્થંભો એકજ પથ્થરનાંથી કોતરેલાં હોય તેવા જણાય છે પણ તે તેમ નથી. આ ઇમારત અસલ કેવી હતી તેની રચના તેના સ્થંભો ઉપરથી અનુમાનો ઉઠાવી મી. કા. દી. કયાસનાના મુસ્તફીની મેથમાં જણાવ્યા મુજબ 'આ મજલા વગરની બેઠી બાંધણીની ઇમારત પથ્થરનાં છાપરાની અથવા તે આગાસીવાલી હોવી જોઈએ. જ્યોર્જ રૉલીન્સના જણાવવા મુજબ 'પારસી પોલીસ'ની ઇમારતોમાં આ ઘણી વખાણાયેલી ઇમારત છે. જેના નાશમાં તદ્દન સ્તુનો ૪ જથ્થામાં વહેંચાયેલા છે, તેઓમાંના સકુથી મ્હોટો જથ્થો સમયોરસ ૩૬ સ્થંભો નો હતો. તે સ્તુનોને છ છની હારમાં એક બીજાથી સરખે તકાવને ગોઠવેલા હતા, જેથી કરી તેઓ ૨૦,૦૦૦ સમયોરસ ફીટનો ઘેરાવો રોકતા, હતા. આ સમ યોરસ જથ્થાની પૂર્વ તરફ તથા પશ્ચિમ બહુની મળી ત્રણે ખાણુપર સુદર ઝરખા હતા, જેઓને ૧૨ સ્તુનોથી એ હારમા મધ્યભાગની નજદીકમાં ગોઠવેલાં હતા. એ ઝરખા મુખ્ય ઇમારતથી ૭૦ ફીટની વેગળાઈપર આવેલાં, તદ્દન જુદા જેવાં જણાતા હોય એમ લાગે છે. તેઓ ૧૪૨ ફીટ લાંબા અને ૩૦ ફીટ પોહળા, તથા તેના કુદે ઘેરાવો ૪૨૬૦ ફીટને ઓસરે છે. આ અનુયત ઇમારતોનાં સ્થંભોની ઉંચાઈ શિવાય બીજી કંઈ રહેલું નથી.

આ ચેહેલમિનાર બાંધવાનું માને મતફેરથી સાધરસ, દરાર્પસ, અને જઈંસીસને આપવામાં આવે છે. આ હખામની વંશના ૩ બળવત પાદશાહોમાં મી. જી. ફરગ્યુસન તેને બાંધવાનું માન જઈંસીસને આપે છે,

ચૈતન્ય સ્વામી—આ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનનો જન્મ 'ઇ. સ. ૧૪૦૪ના માર્ચમાં અમાળ પોતાનું 'નવદિપ' નામે ગ્રંથમાં થયો હતો. એના પિતાનું નામ જગન્નાથ 'મિત્ર તથા માતાનું 'ગચી' હતું. ચૈતન્યે પોતાનો વિદ્યા અભ્યાસ પડીત વાસુદેવ સારંગોમાં પાસ કરી ન્યાય શાસ્ત્રમાં અતી કુશળતા મેળવી. તે વેળા નવદિપ અંગાલમાં વિદ્યાભ્યાસનું પ્રસિદ્ધ સ્થાન ગણાતું હતું. એની પેહેલી સ્ત્રી લક્ષ્મી સપ્તશતી મરણ પામતાં એ વિષ્ણુ પ્રિય નામે સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો.

ચૈતન્યને ફરી ફોર્ટના કૃષ્ણની ઉપાસના પ્રિય હોવાથી ૨૦ વર્ષની વયમાંજ સન્યાસ મહણ કરી ઉપદેશ કરવા માંગ્યો, ચૈતન્ય સ્વામી જાતી ભેદ પાળતો નહોતો, તેથી તે પોતાના પંથમાં સર્વ જાતીનાં લોકોને દાખલ કરતો. પ્રથમ ગોંડની પામેના 'શામ દાણી' નામે સ્થળના મુસલમાનોને પોતાનાં શિષ્ય બનાવ્યા. ને તે પછી શ્રી ક્ષેત્રમાં જોઈ જગન્નાથ દેવની ઉપાસના કરવામાં કાળ ગુજરી પોતાના પંથનો પ્રસાર કર્યો હતો, તે શિવાય શ્રીરામપદ્મ, રામેશ્વર, ઉડિયા, અટક વગેરે તરફ પોતે ફરી ઉપદેશથી ધણીક શિષ્યો મેળવ્યા, તે પછી કાથી, પ્રયાગ અને દંડાવનમાં ફરી પોતાનું મ્હોટું શિષ્ય મંડળ કર્યું હતું. ચૈતન્ય સ્વામીનું મરણ બ્રહ્મામાં અદ્વિતીય રીતે પડી જવાથી નિપજ્યું હતું, આ વેળા ચૈતન્યનું વય ૮૦ વર્ષનું હતું.

ચૈત્રમાસ—ચૈત્રશુદ્ધ પ્રતિપદાને દિને શાલી વાહન શકનો આરંભ થાય છે. આ વર્ષે પ્રતિ પદાને ગુડી પડવો કહે છે, (જુઓ ગુડી પડવો.) તે દિવસે સંક્રાંતિમાં નવાં વર્ષનો નામોચ્ચારા દિકા કરી બારણા સામે ધન દાટે છે, ને વેળાને મદીરમાં ચૈત્રશુદ્ધ પડવાનો ઓચ્છ કરે છે, અને તેને તેઓ લાંબ ઓચ્છવ તરીકે ઓળખે છે, દક્ષિણ હિંદુઓ ચૈત્રશુદ્ધ પડવાથી નવું વર્ષ ગણે છે, અને આ શક પંચાંગ, ન્યોતિય તથા જન્મ પત્રિકા,

બનાવવામાં શાનિવાહન રાખના શક તરીકે ગણતરીમાં લેવાય છે. આ વર્ષે થવા આગ. મળનાં ૯ દિવસો નવરાત્રીનાં ગણાય છે.

આજ મહિનાની શુદ્ધપ્રતિપદાર્થ 'દેવ નવરાત્રી'નો આરંભ થાય છે. ત્રણે 'મત્સ્ય જયંતી' આવે છે, જયંતી એટલે અંવતારની જન્મતિથી નવમીએ રામજન્મ દિવસ આવે તેને 'રામનવમી' કહે છે.

એકાદશીને દિવસે કૃષ્ણના 'અઠાસોત્સવ' આવે છે. કળી સબંધી પાતકોનો નાશ કરે નાર જે કૃષ્ણ તે હિંદોળે ઝોંકા આવે છે એમ જે જુવે છે તે હમરો અપરાધમાંથી મુક્ત થાય છે. ગુરુરાત્રી તથા વૈષ્ણવ પંથી સાધુઓમાં આ ઓચ્છવ મ્હોટા મહત્વનો ગણાય પડાય છે.

તેરસે 'અનંગ પૂજન વ્રત' આવે છે. આ વ્રત ધણીકરી વેસ્થાઓ પાળે છે. પુનેમે 'હનુમંતજયંતિ' આવે છે. આ દિવસે હનુમાનનો જન્મ થયો હતો, તે સબંધી ઉત્સાહ હનુમાનના મદીરમાં કરે છે. એજ દિવસથી વૈશાખ સ્નાનને આરંભ કરે છે. આ માસ જનોઇ પેહેરવા માટે યોગ્ય ગણેલો છે.

ચૈાઆસપસ—જુહસ્તાનમાંનું સુસા જે નદી કોંઠે બાંધવામા આવ્યું તેનું પ્રાચીન નામ હાલમાં આ નદીને 'કેરાહ' કહે છે. હાલમાં તેના કાંઠાપર સુસા શહેરનાં ખડીયરો છે.

ચૈાક—ચુનખડી અથવા કાંપોનેટ ઓપ લાઇ-મની જાત. આ પથ્થર પિળા, ગાંધાર સફેદ રંગનો અથવા સફેદ રંગનો હોય છે. એ સેહેજમાં બાગે તેવો અને જીમને સેહેજ વળગી શકે તેવો છે. એમાં સિલીકા અને એલ્યુમીનાનો ભાગ હોય છે. આ પથ્થર અતી નરમ વ્રતનો હોય છે, છતાં એનીજ કંઠ જાતના ચાકના પથ્થરની ધમારતો પણ બાંધી શકાય છે. નરમ ચાકના સુધારાને નિશાની કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે.

એ લગભગ સ્વચ્છ કારખોનેટ આવ લા-
ઇ. એક બપોરે બાળવામાં આવેછે
બપોરે તેનો કાળાચૂનો બનેછે. સીમેન્ટ બના-
વવા માટે એ વાળો ઉત્તમ છે અને એ
પૌલીશ કરવા અને બીજા કામોમાં વપરાય
છે. પાતળા સરસની સાથે મેળવેલા ચોકની
મેળવણી ઘણી ઉત્તમ બનેછે. તે બપોરે
દરેકે ત્યારે લગભગ આરમ્ભદાન્ય જેવી
સખત થઇ જાયછે. એ મેલવણી સિફાઓ,
પૂતળાં, વગેરેની બારીક ડાપ લેવા માટે
વર્ષાયછે. જો આ મેળવણી મોઢાનાં દરેક
છિદ્રમાં ઢાળીને ભરવામાં આવે તો તેની
આબેદુબ ડાપ ને ઉપર પડેછે.

કાળો ચૌક પણ કપલીજ જાતનાં છે અને
તેનો મુખ્ય ઉપયોગ ચિત્રો દોરવામાં કરેછે.
એને ડોઈંગ એટ પણ કહેછે. આ કાળા
જાતનો ચૌક મુખ્ય કરી સ્પેન, ફ્રાન્સ,
ઇટલી વગેરે દેશોમાં મળેછે; તેમજ સ્કૉટ-
લૅન્ડના કોલસાવાલી ખાણોમાં પણ ને વડેછે.

લાલ ચૌક દિક્કા રતાસગર રંગવાલો
હોયછે. તે જર્મનીમાં પુષ્કલ વડેછે. વળી
એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે 'વોડુલુર' ખાને પણ
મળે છે. ત્યાં તેની ખાસ ખાણોછે. તે તરફ
શિયાળામાં વહી આવતાં પાણીને એકઠું
કરી રાખેછે, જે માટે ટાંકીઓ બનાવેલી છે.
આ પાણી ઉન્હાળામાં સૂકાતાં તેની તળીયે
લાલ ચૌક બધાઇ જાયછે; એટલે તેના
ઝરખા મોસલ કાપી કાઢવામાં આવેછે.
ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં આ ટાંકીઓમાંથી
૮૦,૦૦૦ ટન લાલ ચૌક મલ્યો હતો. એને
આપણે ગેર પણ કહીએ છીએ.

ચૌક-ચેરી-ચેરીફને મળતા આ એક
જાતનાં ફળઝાડ ઉત્તર અમેરિકામાં ઉગેછે,
એનાં નાહનાં ફળનાં ગુમખા 'બ્લુચેરી'
જેવાં હોયછે. આ ફળ કોઈક દળજ કરવાનો
ગુણ ધરાવે છે. એની છાલ ઓપધિ ઉપચારમાં
ઉપયોગી છે.

ચોકતાસ-આ એક ઇંગ્લીશ પ્રજા 'એ
પાલામેન' પંથમાંની હોઇ, તેમજ આગળ

ગીસિસીપિના મલ્ય લાગમાં વસતા હતા,
પણ હાલમાં ઇંગ્લીશ રાજ્યની દક્ષિણ પૂર્વ
વસે છે. આ પ્રજા પણ સારી મેળવણી
મળાય છે અને તેમને તાબે ૬૬,૬૮,૦૦૦
એકર જમીન છે. હાલમાં મીથનરીઓની
રાખરીથી તેઓ અત્યંત ખેડુત અને કેળ-
વાયતા બન્યા છે.

ચોખા-એને સંકૃતમાં-તંદુલ; કાનડીમાં
ચાકી, મરાઠીમાં તાંદુળ અને હિંદુસ્તાનીમાં
ચાવડ કહે છે.

ખેરાક તરફ ચોખાની અગત્યતા અસહન
વખતથી સ્વિકારવામાં આવી છે. હિંદુઓ
તેને લક્ષ્મી અથવા સારાં નસીબતું ચિન્હ
મણતા આવ્યા છે. તેના એક સંકૃત નામ
'ધાન્ય'નો અર્થ અનુષ્ઠ જાતને પુષ્ટિ આપ-
નાર થાયછે, અને હાલમાં ઘણી કિયાઓમાં
તે બળીદાન તરીકે આપવામાં
પ્રાચીનતર આવે છે. હિંદુઓ તથા પારસી

એ લગ્નની પવિત્ર ક્રિયામાં
ચોખાનો છંટકાવ વરવદ્દપર કરી આશિર-
વાદ આપેછે. આ બાબત વિશે સ્પષ્ટતા
લખનારાઓ એક અવાજે બોલાવે છે કે
ચોખા વિર્મોઈ ઇમારે જો સદુથી જુનાં
હિંદુ લેખોમાં આવે છે, તોપણ તેની ખેતી
વિષેનો ઇસારો સદુથી પુરાણો સીનાઇ
લખાણમાં પણ કરેલો છે. 'રેટાનસાસ
જુલીયન'ના બોલાવવા મુજબ ઇ. સ. પૂર્વ
૨૮૦૦ વર્ષની વાતપર સીનાઇ શેહેનશાહ
'ચીન-નને' દાખલ કરેલી એક કિયામાં
મુખ્ય પાંચ જાતનાં અનાજ વાવવાનું હતું,
તેમાં ચોખા મુખ્ય હતા.

સખત તાપ અને વસંદાતી ભરમેસમમાં
એના છોડ હુમે તેડયું એને પાણી મળતાં
એનો પાક સારો થાયછે. ચીન, 'જપાન,
હિંદુસ્તાન ચોખાના પાક માટેનાં જાણીતા
દેશો છે. સાઉથી, કરોલીના,
પરદેશોમાં પાંક, જ્યોત્ષ્ણ અને લોહરોનિયાના
બિનાસદાર લાગમાં પુષકળ
ચોખા પાકે છે, પણ હાલમાં ત્યાંની તેવી

વિધિ નથી. હિંદુસ્તાનની બરાબર નિકાસ વેપાર સિયામ, કોચીન અને ચીનનો જ છે. ઇટલી દેશમાં પણ ચોખા પાકે છે. તેમજ ભૂપાનમાં પણ એનો મહેરો પાક થાય છે, જાવામાં ચોખા હીક પાકે છે. ૧૯મી સદીની શરૂઆતમાં અમેરિકા હિંદુસ્તાનથી ચોખા મંગાવતું હતું, પણ હાલમાં આ દેશ ખીબા દેશોને ઉત્તમમાં ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ ભત્તીના ચોખા પુરા પાડે છે.

ચોખાના વેપારના સંબંધમાં સિયામ અને સાઇબોન માત્ર યુરપ, ચીન અને એટના સંસ્થાનોમાં નહિ પણ જાઝીવમાં પણ હિંદુસ્તાનના દરીા રંગો થઇ પડયા છે, જાઝીવ દેશ હિંદ માટે ચોખાના વેપારનું સાઈ બંદર છે, જ્યાં ૫૨,૦૦૦ ટન ચોખા દર વર્ષે જાય છે. વળી દક્ષિણ, અમેરિકાનાં સંઘના બંદરો ખાતે પણ હિંદી ચોખા જાય છે. યુરપ તરફ જતા ચોખાનો અર્ધો અરધ ભાગ દારૂ બનાવવાના ઉપયોગમાં વપરાય છે.

એનું માત્ર, ધાસ જેવા તણખલાનાં છેડા પર ચમરી રૂપે થાય છે. ભાતની ચોખા માહેલા ચમરી સુકેવીને તેને છડી તલો, નાખે છે ને ચોખા જૂઠા પાડે છે, ચોખામાં ઘઉં કરતા 'રૂકુરેન' નો ભાગ ઘણો થોડો છે. ૧૦૦ ભાગ ચોખામાં ૭ થી ૮ ભાગ રૂકુરેન તથા ૩ થી ૭૫ ભાગ નાત્રોજન રહે છે. ચોખા ખાઈ રહેનાર જે તે વજનમાં ઘણા ખાય છે, અને તેનું કારણ એજ કે તેમાં રૂકુરેનનો ભાગ થોડો હોવાથી શરીરને જોઈએ તેટલું પોષણ મેળવવા માટે, રૂકુરેનનો ભાગ વધારે ચોખા ખાધા વિના મળી શકે નહિ. આવશ્યમાં થોડો સરખીનો પણ ભાગ રહે છે.

ચોખા પકાવતી વેળા તેને ખુબ ટૂંકાવવા એટલે ચોખા ઉપરતું પતણું ચોખામાં ઘુબ, પક ભાગી જરૂરમાં તેનું સાઈ પાચન થાય છે. આથી ચોખા

અગ્નિ પર તેમજ રહેવા દેતાં તેમાંનું પાણી ધી ધી દરેક ચોખા ટુકે છે. ચાનક, પકાવતાં કેટલાકા કાંઈ કાઢી નાખે છે, પણ તેમ કરવું નહિ, કાંઈ સાચે પુણીકારક જે નાંધતોજન અને દ્વાર તે નિકળી જાય છે.

નવા ચોખા ચાને પાક થયા પછી પેહેલાઈ વર્ષનાં ચાવલ રાંધ્યા છતાં બરાબર પચ્યા નથી, આથી જુના ચોખા ખાવામાં લીધેલા સારા, આવશ્ય સાચે તીખાસની જરૂર હોય છે. તીખાસદાર ખોરાક સાચે, નહિ લીધાથી જરૂરને ઉત્તેજન મળતું નથી, અને તેને ઉત્તેજક ન મળે તો પછી તે બરાબર પચે નહિ.

હિંદુસ્તાનમાં ચોખાનો પાક ૨,૬૮,૧૦૮૦૬ એકર જમીન ઉપર થાય છે. માત્ર બંગાલ પ્રાંતમાંની જમીનનો વિસ્તાર ઉપલી ગણતરીમાં લીધો નથી. ખરું જોતાં બંગાલમાં ચોખાનો બારે પાક થાય છે, માત્ર અતુમાત ઉપરથી ૧,૨૮,૨૪,૧૬૦ એકર જમીન ચોખાનાં પાક થકી શેકાયતી કહેવાય શકાય. આખા હિંદમાં લગભગ ૪ કરોડ એકર જમીન તો માત્ર ચોખાનાં પાક માટે શેકાયતી કહેવાય. નીચલા કોષમાં બંગાળ શિવાવના ખીબ દેશોમાં ચોખાની ખેતી માટે શેકવામાં આવેલો વિસ્તાર જણાવેલો છે.

પ્રાંત.

મદ્રાસ ૬૨૮૫૮૦૬

બુબાઈ (સિંધ પ્રાંત સાથે) ૨૨૩૯૧૭૮

વાયવ્ય પ્રાંત ૪૩૩૮૪૨૩

અયોધ્યા ૨૪૩૯૨૨૮

પંજાબ ૬૯૦૫૬૫

મધ્યપ્રાંત ૩૭૮૫૫૬૬

બ્રહ્મદેશ નીચલો. ૧૬૦૫૯૭

બ્રહ્મદેશ ઉપરો. ૪૦૬૭૬૮

આંધ્રાપ્ર ૧૨૬૨૭૯૧

કુર્ગ

૭૪૪૯૯

અજમીર ગારવાડ ૭૫૮

બી

હિંદનાં ચોખાનો નિકાશ વેપાર ૧૯૦૦ માં ૧૩,૨૧,૬૧,૪૯૧ રૂપાનો ને ૧૯૦૨ માં ૧૩૦૮૫૭૯૩૦ રૂપાનો થયો હતો.

૧-બંગાલમાં-૩,૩૨,૯૪૭૨૦ એકર જમીન 'આમન' (ચંડીની ઝાડમાં પાકતો, ચોખા), અને ૬૩૨,૩૮૮૦ એકર 'બરોઇ' ચોખાનો પાક થાય છે.

હાઇડર વાટે દલકતાના પ્રદક્ષણમાં બીજાલી ચોખાની ૪૦૦ જાતો જોવા મેલી હતી. એજ વિદાન જણાવે છે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં જોઈલી ચોખાની જાતો છે તે એક જ કરીએ તો તે ૧૦,૦૦૦ ઉપર થવા જશે.

'આઉસ' અથવા 'બરોઇ' ચોખાનો પાક ક્રેસેલ, મે મહિનામાં થાય છે. એના ખાટે જતાલ જમીન જોઈએ. એનો પાક જુલે, આગસ્ટમાં ઉતરે છે. આ જાતનો ચોખો દલકી પ્રતિનો ગણાય છે. બંગાલમાં આ ચોખાનો પાક રૂપે ૩ આના થાય છે.

ચંડીની ઝાડમાં થતા 'આમન' ચોખાની બોરન' અને, ચોટન' એવી બે જાત છે. તેમાં 'બોરન' ચોખા ઉનાળામાં થાય છે. દક્ષિણ કાંઠામાં પણ એજ પ્રકાર છે. આ જાતનો પાક વાવણી કર્યા પછી ૧૧ મહિને ઉતરે છે. બંગાલમાં થતા ચોખાની અનેક જાણીતી જાતોનાં અસખ્ય પેટા ભેદનાં નામો પણ છે, કે જેનું વર્ણન અત્યંત લંબાણ થતું હોવાથી અમે દાખલ કર્યું નથી.

• બંગાલી ચોખાના ધરાક વરીકે મીચોન, કુનાઇટક કિંગડમ, મોરીશીઅસ, મોથ અમેરિકા, લેસ્ટઇડીઝ, અરબરયાન, જર્મની, ફ્રાન્સ, આફ્રિકા વગેરે છે.

• દર એકરે ૧૦, ૧૫ અથવા ૨૦ મણ ચોખા પાકે છે. બંગાલમાં કુલે વેદાશ ૧,૭૦,૦૦,૦૦૦ ટન ચોખાની માપ છે. ૧૮૯૯માં બંગાલમાંના ચોખાના પાક સંબધી નીચે મુજબ આંકડા મળે છે.

૪,૨૦,૦૦,૦૦૦ એકર જમીન. તેનું ઉત્પન્ન ૩૯,૬૫૩૮૨૪૦ મણ તેમાંથી ૩,૧૫,૦૦,૦૦૦ મણ.

ઉપલા મણમાંથી નિકાશ માત્ર ૧૯૧૧-૧૨માં ૧૩૫૭૧૯૧૦ મણ. ઉપલા મણમાંથી બાકી ૪,૦૦,૦૦૦૦૦ મણ. ઉપલા મણમાંથી દેશમાં ખપત... ૩૧,૪૪૬૬૩૩૦ મણ.

• હિંદુસ્તાનનાં ચોખાનો વેપાર-સરા-સરી ને અજમાસે હિંદુસ્તાનમાં ૩,૦૦,૦૦૦૦૦ ટન ચોખા પાકે છે. તેનો નિકાશ નીચે મુજબ થાય છે.

૧૮૭૫-૭૬માં ૩ ૫૩૧,૧૦,૦૦૦ રૂપાનો ચોખાની નિકાશ.

૧૮૮૧-૮૨માં ૩ ૮,૩૦,૮૧,૦૦૦ રૂપાનો ચોખાની નિકાશ.

૧૮૯૧-૯૨માં ૩ ૧૩,૩૮,૬૭,૦૦૦ રૂપાનો ચોખાની નિકાશ.

૧૮૯૩-૯૪માં ૩ ૧૦૩૨૮૬૦૦૦ રૂપાનો ચોખાની નિકાશ.

૧૮૯૫-૯૬માં ૩ ૧૬૮૬૧૦૦ ટન ચોખાની નિકાશ.

૧૮૯૬-૧૦૦૦ પછી ૧૪૨૧૫૫૦ ટનની આબુ નિકાશ છે.

યુરપ, એશિયા, અમેરિકા, આફ્રિકા અને આસ્ટ્રેલીયા તરફ નીચે મુજબ ચોખા મોકલવામાં આવે છે.

(યુરપ)	(મણ)
યૂનાઇટેડકીંગડમ	૨૫૫૮૫
ગાલ્ટા	૪૭૬૫૦
ફ્રાન્સ	૧૦૩૫૦
બ્રિટિશ	૩૬૯૬૦
જર્મની	૮૮૦

• ત્રીસ વર્ષ પછી તેનાર ચોખાનો પકિ બંગાલમાં થાય છે. અને એક વર્ષમાં એક જ વેવરમાં માત્ર વખત પાક થનાર પણ બંગાલમાં જાતો છે. (તેને 'પાંચ દસલી' કહે છે). તેવ-ગણમાં 'દુકસલી' થાને જે વખત ચોખાનો પાક થનાર જાતો છે.

- ૧-જુલે... આઉસ ચોખા.
- ૨-અગ્રેજી, નવેબર... ચોટન, આમન ચોખા
- ૩-દીસેબર, જાનેવારી... બોરન, આમન ચોખા.
- ૪-એપ્રેલ, મે... બોરોઇ ચોખા.
- ૫-સપ્ટેબર, ઓક્ટોબર... રૂફ ચોખા.

બીજા દેશો	૩૩૦૦
(એશિયા)	
સિલોન	૧૬૩૪૫૦
રહેટસ	૧૯૫૮૦૦
એડન, અરબસ્તાન	૫૬૫૫૦
ધરાત ને બીજા દેશો	૧૭૦૦૦
(આફ્રિકા)	
ગોરીસ પૂર્વ કીનારો	૧૦૭૭૦૦
બીજા દેશો	૧૨૮૦૦
(અમેરિકા)	
ચેરટલ્ડીજ	૧૩૪૫૦
દક્ષિણ અમેરિકા	૭૧૩૦૦
કેનેડા	૨૬૫૦
આરક્ટિકા	૨૮૦૦

૭,૭૭,૫,૫૫ મણુ.

અરમાના ચોખા પરદેશોમાં મુખ્ય કરી દાર તથા કાંચ બનાવવા માટે વપરાય છે. માત્ર બંગાલી ચોખા ખાવાના કામમાં વપરાય છે. જર્મની, હોલ્લંડ, ફ્રાન્સ અને ઇટાલીમાં જનાર ચોખા દાર બનાવવા માટે ખપે છે. ઇંગ્લંડમાં બંગાલી ચોખા ખવાય છે. યુરોપીયન વેપારીઓએ ચોખાના નીચે મુજબ નામો ઠેરવેલા છે.

૧—ગ્રેડીનસ—અરમાનો ચોખો. આ ચોખો યુરોપમાં મીઠાઇ બનાવવા માટે વપરાય છે.

૨—ટેબલાર્કમ—બંગાલમાંનો, દાણો સફેદ ને ચળકતો; એને રાંધીખાવામાં લેવાય છે.

૩—કમલ—દાર બનાવવા માટે વપરાય છે. એ બંગાલી હોય છે.

૪—કારગોરાઇસ—અલદેશમાંનો એક ચોખો.

૫—ગરસેંગ અને ગ્વાકેએ હલકી ભતનાં ચોખા છે.

પરદેશ રવાના થતાં ચોખાપર નખાયલી જગતની રૂઢે વાર્ષિક મેલેસસ ૭૫૬૪૯૮૫ રૂપાની ઉપજે છે.

ચોંગ—જૂતાનેના 'લાહોપા' તરફ આ એક કરી દાર બને છે. આ દાર બાજરી, ધઉ

અથવા ચોખાને ઉક્ષાળી તેમાંથી બનાવે છે, (૨) મિ-કાંગ નદીના પ્રદેશમાં વસતી એક પ્રજા તેઓ બીજા ટાળા કરતાં અધિક સુધરેલા છે. તેમના બાલ લાંબા ને નરમ સુવાળાં. પણ ગુણવાચકાં હોય છે.

ચોગા—આ કાપડ ઉત્તના બાલ અર્ધના થેટાનાં રૂબાંમાંથી અફઘાનિસ્તાનમાં બને છે. ઉત્તના બાલથી બનતા કાપડ ને યુની. ચોગા કહે છે. 'બરાદી ચોગા' બકરાનાં બાલમાંથી બનાવે છે. 'કુકેચોગા' ઉચ પ્રદેશમાં વસતા બકરાનાં બાલમાંથી બનાવે છે, આ કાપડ જુનરા અને હિરાત તરફ બને છે. શિરીશ ચોગા હરણુ યા સાંબરના રૂવાંમાંથી બને છે. જે ૬૦ થી ૮૦ પાંડે લેવાય છે.

ચોટ—કામગીરી ભતને મળતું એક પક્ષી. એની ચાંચ માથા કરતાં લાંબી, મજબૂત અને અણીવાલી હોય છે. પુછડી રહેજ ગોળાકાર હોય છે. આ પક્ષી મુખ્ય કરી આલ્પસ પર્વતમાં વસે છે. ભિટનમાં ચોગા પક્ષી સમુદ્ર કિનારા તરફ જણાય છે. એના પગનાં પંખ લાંબા ચાર આંગળાંવાલાં નખદાર હોય છે.

ચોટ—ઉંચાઈ ઉપરથી પડી જવાથી, અથવા દમાવાથી યા માર પડવાથી, બુડી સીજ વાગવાથી ચામડી ફાટે નહિ, પણ તેનો રંગ બદલાઈને ડીચુ થાય ને અંદરના ભાગનો બંગ થાય ને ચોટ કહે છે; મેહુજ વાગવાથી હેઠળ લોહી ધાઇ આવેને તેથી ડીચુ થાય છે. એ ડીચાનો રંગ પ્રથમ ભાંખુડો, તે પછી બીજે થીમે લીલો, બહુ અથવા કાળો થાય છે. પણ જ્યારે ચોટ ઘણી જોરમાં લાગે ત્યારે આમડીની હેઠળનાં માંસ વંગેરે નરમ ભાગે પણ કચડાય છે, અને તેમાંથી લોહી નિકળીને ચામડી તળે એકઠું થાય છે. જેની ઉપર દાઢ મેદાથી તે પોચુ લાગે છે. જેમ ચામડીની હેઠળનાં ભાગે કચડાય છે તેમ તે પાછળથી વધારે પાકે છે, અને તેમાં સડો લાગુ પડે છે.

કુપાય—ચામડીને ચોડો ધકેડે પોહિંચો હોય, ને નેનો કુપાય કરવાની જરૂર રહેતી.

નથી. ચામડીની અંદર રક્તચાવ થયો હોય અને તે પોચો લાગતો હોય તોપણ તેને કુચ્ચો નહિ. ચંદ્ર લોચન (૧ ભાગ સ્પીરીટમાં ૮ ભાગ પાણી.) લગાડવાથી રક્તનું ચોપાળ થઈ જાય. એવો અને કુખારો થયો હોયતો એક કર્ચો. એ પાકે એમ દિગેતો પોટીસ કરવી. ત્યાર પછી પાકી નરમ થતાં કુચ્ચો ને જખમ ગ્રીસાસે તેને રક્તચવાની તળવીજ કરવી.

“જોસમાં ચોટ લાંગતાં ડીચું મ્હોડું થયું હોય અને પોચું થયું હોય તો તે પર જોડો લગાડવી નહિ, અથવા નસતરથી તેને ઘૂરત ચીરવું નહિ, કેમકે જ્યાં સુધી તેમાં ઘટકા ભરે નહિ ત્યાં સુધી તેમાંના લોહીને પાણું વિખેરી નાંખવાની તળવીજ કરવાથી તે બેસી જાય છે. પણ જ્યારે તેની આસપાસની ચામડી લાલ થાય, તેમાં કુખારો થાય, ઘટકા ભરી પાકવાની નિશાની જણાય ત્યારે તેના ઉપર પોટીસ બાંધી નસતરથી ચીરી પર કાઢવું, ને ચોંડુ પડતાં તેનો ઇલાજ કરવો.”

ચોટ અથવા જરખ એટલે હોય અને હાથ પગ ઉપર લાગે તો તેથી ડ્રવને જોખમ પોટાંચતો નથી. પાણુ જ્યારે કોઈ ભાગ ધણી કચડાય છે અથવા ધણી મ્હોટા ભાગ ઉપર જરખ પડે છે, અથવા પેટ ચા છાતી પર ધણી જોરમાં વાગે છે ત્યારે તે માટેલા ક્લેન્ડ તથા રૂક્સાં અથવા દિલ્લે ગુલસાન પેક્ટચે છે; આથી તે ભાગોમાં દર્દ પેદા થઈ ખરાબી નીપજે છે.

ચોત્રા—કુલ—તેપાળમાં, આ શિક્ષા પિળા રંગનું ઘડું ઉગે છે, જેનું લાકડું ચંદન પ્રમાણે ઉપયોગમાં આવે છે. તેમજ આ લાકડાને ધણી મોઢાસન સોઝો તેનો લેખ મ્હરે છે.

ચોથ—મરાઠાઓ જે રાજ્યપર જમ મેળવતા તેમની પાસેથી રાજ્યની ઉત્પત્તિના ચોથો ભાગ અંદાણી લેતા, તેને ચોથાઈ કહેતા. ચોથાઈ લેવાનો ધારો પેહેલવેલો શિવાજી એ ખાનદેશ પર ચઢાઈ કરી જય મેળવ્યો

ત્યારે ૧૭૭૬ માં કાઢ્યો. ૧૭૭૫ સુધી દિલ્લી ખતિ દંદાખાદના નીગમ પાસથી તથા દખનના રાજ્યો પાસથી વસલ કરતા હતા.

ચોથારિંગ—એના મેલાલાંખા હોય છે. એપર જે સિંગો આવે છે તે આશ્વિનમાં પાકે છે. ચોપારીસિંગ બેટાં દોઢ બેટાં લાંબી અને ચાર તરફ ધાર વાલી હોય છે. આ સિંગને વચ્ચેથી ચીરીયે તો ખરાબર બે ફાડ થાય છે, એવો પાક વર્ષમાં એકજ વેળા થાય છે. એમાં મિદાસ ઝાઝો રોતો નથી. એ કુખળી હોય ત્યારેજ શાક લાખની ગણાય છે. ગાવામાં એને ‘કમલવાળ’ કહે છે.

ચોપ—ખંભાજમાં મોઢાની નદીના ખીણ વાલા ભાગમાં આવેલી કાલસાની ખાણ, હજારાખાગ હલલામાં છે. હજારાખાગ શેહેરની ઉત્તર પશ્ચિમે ૮ મેલ પર છે. સમુદ્ર સપાટીથી ૨૦૦ ફીટ ઉપર છે. રૂક્સાં ચારસ મેલ જમીન કાલસાની ખાણથી રાકાયેલી છે, આ તરફ નીકળતો કાલસો હલકી વનતતો ને ચોડા જમ્યામાં નિકળે છે.

ચોપચીની—આ જાડનાં વેલા ચીન. શીંગાપૂર, ખરમાં, આરો પવતના પ્રદેશમાં ઉગે છે. એનું મુખ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન ચીનમાં ‘સહયુએન’ના સરયાનમાં છે, એની જડ ગાંઠવાલી ને મેલા રંગની હોય છે. આ જડ આપધિઉપચારમાં ઉપયોગી છે. ચોપચીની ચોપક, ઉણુ, હીપન અને વાતદર છે. એવો પાક બનાવી શકાય છે. એ સળ ઉપર ઉપયોગી છે.

ચોપડે—એજ નામના તાણકાનું મુખ્ય ગામ તાપી નદીથી ૮ મેલપર મૂળાધાની ઉત્તર પૂર્વે ૫૧ ને બુક્કાવલની ઉત્તર પશ્ચિમે ૨૨ મેલ ઉપર છે. આગલા દિંદુ રાજકર્તાઓના સમયનો બાંધેલો કિલ્લો હાલમાં ખંડીવર રચિતિમાં અગ્રે જોવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં ચોપડે એક મ્હોડું શેહેર હતું. ૧૮૨૦ માં આ ગામ સિંધ્યા સરકારને હાથ ગયું હતું. અને ૧૮૪૫ પછી તે બ્રિટીશને હસ્ત ગત થયું છે. લોક વસ્તી ૧૩૯૭૨ની તેમાં

૧૧૫૦૦ હિંદુ અને ૨૭૪૦ મોહમેદના છે. શહેર ૩૦૫ એકર જમીન રોકે છે.

ચોપાઈ—પિંગળશાસ્ત્ર મુજબ ૮ ને ૭ માત્રા ની ૨ યતિયો, તેમાં અતે લઘુ આવે કે ચોપાઈ છંદ બને.

ચોપીન—પુરાતન ઇગલડમાં આ અધી પાઈટ નેટલ માપ ધરાવનાર વર્ગન. સ્કોલડમાં ૩ ભાગને ચોપીન કહે છે.

ચોટ તરુ—આ અતી પ્રસિદ્ધ ચીનાઈ શીક્ષમુક અને લેખક ચીનમાં અધ્ય કાળમાં થઈ ગએલા શીક્ષમુકોમાં ખોટી નામના પામ્યો છે. એને કાનકુસિઅસથીજ ઉતરતું માન મળે છે.

ચોળે—હિંદમાં વસ્તા એક 'પરદેશી બ્રાહ્મણ'ની જાત છે. એમનું નામ ચાર (ચો) વેદ વાંચનાર ઉપરથી પડ્યું. દોઝે માને એ વેદ વાંચનાર અને ત્રીવેદી માને ત્રણવેદ જાણનાર ઉપરથી નામ પડેલાં છે. ચોળે બ્રાહ્મણોની મુખ્ય વસ્તી મુત્રામાં છે, તેઓ કૃષ્ણને પ્રજ્ઞ માને છે. ચોળે બ્રાહ્મણીઓ ઘણી સુંદર હોય છે.

ચોળોલા—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ ૧૬ અને ૧૪ માત્રાઓની ૨ યતિયો તેમાં અતે ૧ ગુરૂનો આ છંદ બને છે.

દુર્ગમન દુષ્ટપણે કરીને પણ, સજ્જનને મળિ રાજી રહે.

પર્વતની ઉપર ચડિને પછિ, પામી તલાટી શાંતી લહે —ક. દિરાચદ.

ચોમદરી—સીલોનમાં ઉગતું એક વૃક્ષ. આ અતી ટકાઉ લાકડાવાળું ઝાડ 'ટુન્ડરીટ' લાંબુ વધે છે. એ ઘેરાવામાં ૧૨થી ૨૦ ફીટ હોય છે. એનું લાકડું ગાડી બનાવવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે. એનાં ફળ આપણિ ઉપચારમાં યોગ્ય છે.

ચોરપુટ—ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જાણીતા રવાનું નામ. એમાંથી બનુએ બનાવવામાં આવે છે. આ રવાંદીબેટના બળદની પુછડી પાસેના ભાગ ઉપરથી મેળવે છે.

ચોરિ—ઉત્તર લે. રાષ્ટ્રપરતુ આ દ્વિગી શહેર પિસ્તોનની પૂર્વે ૯ મેલ પર છે. અગ્રે ૨, મગલીન, કામરે, કાલીકા, કોલસો ખુલ્લુ તથા બનાવવાનો ઉદ્યોગ આવે છે. ૧૮૫૧ માં વસ્તી ૮૯૦૭ ની તથા ૧૮૮૧ માં ૨૩૦૮૭ ની હતી.

ચોરિયાસી—સરવ શુદ્ધામાંનું પ્રગલ્ભ. ક્ષેત્ર ફળ ૧૧૦ ચારસ મેલ છે, તેમાં એ શહેર અને ૬૫ ગામડાં છે. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૧,૫૪,૬૦૮ ની તેમાં ૭૮૦૭૨ પુરુષો તથા ૭૬૫૩૬ સ્ત્રીઓ હતી, હિંદુ સંખ્યા ૧,૧૨૫૭૪ અને મોહમેદન ૨૭૧૧૮ તથા ૧૪૯૧૬ પરજાત વસે છે. આ શુદ્ધાને સર્વ ભાગ કૃષ્ણપ અને જાગસથી ભરપૂર છે. આ શુદ્ધામાં જાણવાજોગ એકે નદી નવી, પણ ઉત્તર તરફ ૧૮ મેલ સુધી તાપતી નદીની સાખા ફરી વળેલી છે. અગ્રે ધાન્ય, ચણા, તેલીબીયાં, રૂ ધાસ અને પરસુટલુ ઉદભિજ પુચડળ હોય છે. આ શુદ્ધામાં ૪ દિવાની ને ૧૦ ફાજલારી કચેરીઓ છે.

ચોરીય—હિંદમાં સુક્ષિપ્ત ૧૬૭ મેલ ઉપર આ ગામ છે ૭મી સદીમાં લખેન થ'સાંગ બ્યારે અગ્રે આવ્યો ત્યારે આ પ્રાંતને ચોરવો ૪૦૦ મેલ નો હતો, ચોરિયા=ચોક્ષિય એ 'ચોલ' દર્જે (ચોલ મંડળ) એમ 'લાસન માર્દન' વગરે જણાવે છે, પણ એ દ્રવિડ દેશની બીજે વાર છે. પણ લખેન સુક્ષિપ્ત નેની આણી તરફ જણાવેલો છે, અને તેણે પોતાના નકાશામાં એને દ્રવિડ દેશની ઉત્તરે બતાવેલો છે.

કુત્તવ પાસે 'ઝોરા' અથવા 'જેરા' નામે શહેર છે. આજ નામ ઉપરથી લખેને 'જોરિયા' એવું એનું નામ લખ્યું છે. 'કાલમિ' એ લખ્યું 'સોરા' રેજ્યા, અદારીમાનો સોરા અને જોરા એ એકજ દર્શો.

ચોરિયને ચોલ મંડળ માનીએ તો તેમાં હાલનો તંજાવર પ્રાંત ગણી શકાય; એટલે વાયવ્યે સાક્ષે પાસેના સકેરી દુર્ગથી ઇશાન્ય તરફ કાવેરીના મુખ સુધી અને નેનાવે દીદીગલથી અગ્નિએ 'કાલી મેર ભુશિર'

સુધીનો પ્રદેશ ગણાશે, એટલાનો ચેરાવો ૪૦૦ મેલનો છે.

ચોલ—દક્ષિણ માર્ગમાંના પૂર્વ કિનારાના કયા ભાગને ચોલ કહેયું એ વિષે વિદ્યવાનો માં મત નોંધ છે. માદાબારત મજા, પૂર્વનાં ૨૭માં અધ્યાયમાં ચોલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ તે ઉપરથી ક્લાણ પ્રાંતને ચોલનામ હતું એમ નિશ્ચય પૂર્વક કહેવાઈ ગયું નથી; માત્ર આ દેશ કઈ દિશાએ હતો એ જણાય છે.

પ્રેદિસર લેસન અને જનરલ કનિંગહામ આ દેશની ખોળ કરવા માટે મેદુન લીધી હતી, પ્રેદિસર લેસને દ્રવિડ દેશની કાંઈક પશ્ચિમે ચોલદેશ જણાવેલો છે, પણ કનિંગહામનાં કહેવા મુજબ દ્રવિડ દેશની દક્ષિણે ચોલ દેશ છે.

ઉપર જણાવેલા મતમાં ખરૂં કયું નેનો સ્પષ્ટ કરતાં જનરલ કનિંગહામના જણાવવા મુજબ દ્રવિડ દેશની દક્ષિણ તરફના પ્રદેશને ચોલ દેશ કહેતા એમ દરે છે. ભૂગોળશાસ્ત્રનામના ચીનાઈ મુસાફરે ચોલ દેશને (સુલીય) ચાપા 'જુલીય' એમ નામ આપી, ધન્વંતરી ૧૬૭ મેલ પર છે, એમ લખેલું છે. આ ઉપરથી તે દ્રવિડ દેશની ઉત્તરે આવે છે. પણ કોંઈકે વ્યક્તરણ રવાગિએ, રાવલ એશિયાટીક મોસાપટ્ટી માટે "જરતખમાંના દેશોનું ભૂગોળ કોષ્ટક ભારે ગોષ્ઠ પછા તેવાર કર્યું છે. તે ઉપરથી જ્ઞેતાં આદ્યના ઉત્તર ભાગને દ્રવિડ દેશ કહેતા, અને આદ્યની દક્ષિણ તરફના દાર્પને ચોલ એવી સંજ્ઞા હતી એમ જણાય છે.

ઉપર મનો મુજબ આ દેશ માટે જહા જહા જાનુમાનો કરવામાં આવેલા છે. પ્રેદિસર લેસન અને ભૂગોળનાં જણાવવા મુજબ દ્રવિડ દેશની ઉત્તરે ચોલ દેશ હતો, અને જનરલ કનિંગહામ તથા પશ્ચિમ વ્યક્તરોમ મુજબ તે દ્રવિડ દેશની દક્ષિણે હતો. ઉપરથી ચોલદેશમાંના પશ્ચિમનાં ચોલ દાલમાં કરેલો જોવાથી તે વિશય જણવા જોગ છે. ચોલ

દેશ ઉપરથી પૂર્વ કિનારને ચોલજીવ (લાવન) કારોમંજી)એ નામ પડ્યું.

આ ભાગ કાવેરી નદીની ઉત્તરે વામીર દેશમાં સમાયેલ છે. ૧૨મી સદીમાં અત્રેના ચોલના રાજા કેપ્તેમોરિન સુધી સત્તા ધરાવતા હતા. ૧૩૧૦માં મુસલમાન વિજેતાઓથી આ દેશના કદાચ બહુલા થઈ ગયા હતા.

ચોલચૂલા—મેકસિકન રાજ્યનું આ એક સુંદર મેદુર-સમુદ્ર સપાટીથી ૭૦૦૦ ફીટ ઉપર છે, મેકસિકોની પૂર્વમાં ૫૫ મેલ પર છે. ચોલ વસ્તી ૯૦૦૦ની છે.

ચોવિસ પ્રગણા—જંગલ હવાદામાં આ નાદનું પ્રગણું ઉત્તરે નડીયા, પૂર્વે જુલના તથા સુંદરખન. દક્ષિણે સુંદરખન, અને પશ્ચિમે દુગલી નદી. ક્ષેત્રફળ ૨૧૦૮ ચોરસ મેલ છે. વસ્તી ૧૮૯૨,૦૩૩ ની છે. ગામો ૫૭૬૫ છે, જે જાણી જાણી મોસાપ છે.

પ્રદેશ ટોળાવદાર, જમીન કાદવણી, દરેક ગામમાં બાગાયત છે. દેશમાં વિધાધરી, ખાલી; કાલિંદી, કમ્બામતી નદીઓ વહે છે, મુખક પાક, ચોખા, કોળ, શેરડી, તંબાકુનો થાય છે. નિકાશ વેપાર ચોખા સાકર, તળાક, બાહપાલો, માછલી, કુબાર-કામ વગેરેનો ચાલે છે. આપાત વેપાર કઠ-ધાન્યો, મસાલો, દગદ, મરચાં, ઘી, કાપડ, કપાસ, સાકર, લોહ, સાગ, પિત્તળનાં વાસુ, યુનો વગેરેનો છે.

તાતાગડ, અદ્યાગાદમાં ટાળાંચાથી બનાવવાનાં કારખાનાં છે કાલીગંજમાં શિંગડાની લાકડી, સાતગાંધિયામાં ચતરાઉ રેરમી કાપડ, બને છે. અગરપાસા; વારણગડ, નંદાદી, નખા બગંજ, કાસરહાટ, દક્ષિણમદમ, બહુરિયા, રાજપૂર, બરાસાન, ટાકી વગેરે મુખ્ય ગામો છે. **ચોસઃ ખંખેલુ—દીલ્લી** પાસે નિર્જનમહોન ચોલીયાની કબર પાસે આદ્ય રથજો ત્રાવી ધમારત છે. આ રથજો સંદેહ રાગે મરમરનાં હોષ છાપડ પણ તેજ પથ્થરથી ટેકાવેલું છે, તથા તેપર વજીન તકાં ટાટેલી છે, આ ધમારત જણીતા કવિ તથા શાહજાદા અમીર

ખસરનો માનાયે બધાવવામાં આવી હતી; અને ખસરના મિત્ર નિભમકુદીનની કબર પણ આ ઇમારતની નજદીકજ બાંધેલી છે.

ચોળા—એના પેલા થાય છે એની પર બહેન તબર લાંબી શિંગો જામે છે. ચોળાના પેલાના દીડવાની, કુમળાશિંગની અને દાણાની ભાથ કરવામાં આવે છે. દારચોળા નામે એક ચોળાની જાત છે, તેના છોડ ખડકનાં જેવા થાય છે, એ ધાન્ય પણ ચોળા જેવું જ છે.

ચૌકીદંગા—બુદવાન જીવંતમાં રાત્રીગળના કોલમા વાસા ભાગમાંની એક ખાણ. સીંગારીના ધાટમાં છે. અત્રે કોવસો ૧૫ શીટ ૯ ઈંચ તથા, ૧૪ શીટ ૬ ઇંચની જડાઈ વાયો છે, આ ખાણ ૧૮૩૪ માં પ્રથમ શોધી કાઢી જોડવામાં આવી ને ૧૮૬૧ માં આગથી તેની ભારે ખરાબી થતાં બંધ પડી હતી. ૧૮૭૮થી ૧૮૮૩ સુધી આ ખાણ ખડત હતી પણ પાછળથી તેનું જોડકામ ચાલુ થયું છે.

ચૌધારી—એના છોડ એક હાથ ઉંચા વધે છે. એને ચૌધારી કાંડ વેલ જેવી ૪ ધારાઓ હોય છે. આ કાંડ મુખ્ય કરી ખાનદેશમાં ઉગે છે.

ચૌરાધર—મધ્ય પ્રાંતમાં નરસિંગપુર જિલ્લાના એક બહિષ્કારિઓ, સાતપુડના મપાટ પર્વત ઉપર નર્મદાની ખીણની સપાટીથી ૮૦૦ શીટ ઉપર છે, અને નરસિંગપુરની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૨૨ મિલ પર છે. આ પહાડની એ ટોચો પર ૧૦૦ શીટના ગાળાથી વેહેંચાયેલો છે. એક ટોચ પર પ્રાચીન જોડ રાજાના વખતનાં ખંડીયરો છે અને અનેક તળાવો છે.

ચૌલ રેવદંડા—આ ગામ મુબંઈની અગ્રિય ખૂણે ૩૦ મિલ પર છે. એનું ઉત્તર અક્ષાંસ ૧૬, ને પૂર્વ રેખાંશ ૭૨ છે.

મુબંઈ, વસઈ વગેરે બચકો પ્રસિદ્ધતામાં આવવા આગમજ ચૌલ બદર દ્વારે પ્રસિદ્ધતા પામ્યું હતું. ચૌલ પ્રાત વિશેષ કરી, જાન્યર ચાણીનું ખાતર, સમુદ્ર મહેલની વનસ્પતિ, જાન્યર પ્રદેશ અને રાખ વગેરે કીડાઓએ

ખનાવેલા માળાનો બનેલો હોવાથી જાન્યર શાસ્ત્રવેત્તાઓની નજરે આ પ્રાંતમાની જમીનના પડ અને તે મહેલા વનસ્પતિ એ અત્યંત ઉપયોગી અને આશ્ચર્યકારક છે.

હાલમાં ચૌલ નામે વ્યા ગામ છે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં ચંપાવતી નામનું મહેલું નગર હતું. અને ચંપાવતી શહેર પરશુરામ ક્ષેત્રનું રાજધાની શહેર હતું એમ કહે છે. ચંપાવતી એ નામ, તે વેળા ત્યાં ચંપાવતું વન હોવા ઉપરથી પડ્યું હતું.

ફેરવાગેલું કહેવું છે કે વિજયપુત્રજીમાં વર્ણન કરેલા ચંપા નામે રાજાએ આ નગરી સ્થાપન કરી, તેથી તેનું નામ ચંપાવતિ પડ્યું તેમજ 'કથાલુચર અને મહાપરમહ (સ્કંદ પુરાણ) અધ્યાય ૧૬ માં મધુરા, ચંપાવતી ગીમતીની, અને પરમણી એ પ્રાચીન ૪ શહેરોનું વર્ણન આપેલું છે; પણ તેમાં ચૌલમાત્ર પ્રાચીન ચંપાવતી કહ્યું તેનો પુરવો ખુવાસો આપ્યો નથી.

'રેવદંડા' એ નામ સંબંધી અનેક ખાત્રી પૂર્વક પુરાવા મળે છે, રેવદંડામા 'રેવા' નામની નાલેલી નદી છે, તે ઉપરથી રેવદંડા એ નામ પડ્યું હશે, તેમજ બીજી નોંધ છે કે કૃષ્ણ યુગસત તરફ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેણે ઉત્તર કોંકણમાનો ભાગ બક્ષરામની સ્ત્રી 'રેવતી' ને ભેટ આપ્યો, આથી રેવતીનાં સંબંધથી આ પ્રાંતને રેવતી ક્ષેત્ર એ નામ મળ્યું અને તેનું જ અસંચીત રેવદંડા એ રૂપયુ.

મુમ્બઈમાં પહેલ તરફના મવરનરનાં બંને પાને ખોદકામ ચાલતા ૧૮૩૫મા એક પથ્થરનો રથબ મળી આવ્યો હતો. તેમાં દેવનગરી લિપીમા 'T ૧૧૮૧' નો લેખ છે કે 'વેપારી-ઓએ હળીમેળી રહેલા 'બંબાત શહેરમાં' થી 'વેજનાઈ' માટે મંડળી ગામમાનો ભાગ કોંકણના રાજા શીમત 'અપરાધિતે' ગણેસ આપ્યો છે.

* History and Antiquities of Chaul Vol. 12. No. 33—T Vid pour. Dom. Bran. Roy. As. Vol. 12. No. 33

આ પંચમાં મળેલા સ્થળ એવોજ બીજો એક સ્થળ ઐશમાં પણ જણાવે છે, તેની ઉપર તે માનવું 'ખંબત' એવુંજ નામ રચ્ય લખેલું છે, શિવાય ઐશ એ પ્રાચીન કાળમાં વૈષ્ણવી પ્રસિદ્ધ થયેલું હોય સ્થળ ઉપર લખેલા ઐશમાં શ્રીવૈષ્ણવાય આ નામનું એક રેવદંડીર છે. આ ઉપરથી 'ખંબત' એ શિલાલેખમાંનું નામ અને રેવતી શ્લોક એ પુરાણમાંનું નામ એ બેઉ દાસના રેવા અથવા રેવદંડા મારેજ વપરાયલાં છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રો. વિગસને રેવદંડા નામ સંબંધી એવોજ અભિપ્રાય ઉઘાડેલો છે. તેના મત મુજબ ખંબત એ રેવતી અથવા રેવતી શ્લોક એવું પાલી ભાષામાંનું રૂપ દશે.

ઉપર જણાવેલા પ્રમાણુપર કોઇ એવી શંકા બતલાવશે કે ૧૧૮૧માં તમરનાં રાજ કાકણમાં રાજ્ય કરતાં હોય આ અપરાધિત્ય નામનો વચમાંજ કાકણનો રાજ્ય એજ ક્યાંથી ગળ્ય કરતાં થયો. આ શંકાનો નિર્ણય જરૂર સન, ડી, કન્દાએ એવું કહ્યું છે કે 'એકે પદમનાસ (પન્દાળ) ના તમર રાજ્ય એએ કાકણનાં મુખ્ય રાજ્ય હતા તોય જૂદી જૂદી જગ્યાપરનાં તમર રાજ્યનાં સરદારો પોતાનો અમલ નાદના પ્રાંતોપર ચલાવતા હતા, તે મુજબ અપરાધિત્ય એ તમર રાજ્યનો એક સરદાર હશે અને તેણે પોતાને કાકણનાં અપરાધિત્ય રાજ્ય એમ નામ આપકારા કયું હશે, પણ પ્રૈદિસર બાંધારકરતું કહેવું એવું છે કે "આ અપરાધિત્ય ચાણુના શિલાદાર વંશમાંને હોય તેનો સંબંધ પન્દાસ અથવા કાંદાપૂતના ધરાણા સ્થળે નહોતો."

ઐશ શહેરનો ઉલ્લેખ અને તે સંબંધી વર્ણન આર્ય મંથકારો તથા યુત્પિન વિદ્વાનોનાં મંથમાંથી પણ મળે છે. ઇ. સ. ૮૦માં 'પેરિપ્લસ'ના કર્તાએ ઐશને 'ઝિમોલા' કહેલું છે. તે પછી ઇ. સ. ૧૩૦માં ટોલેમી એ ઐશને 'ઝિમોલા' જણાવેલું છે. એજ મુજબતું 'ઝિરીયને' ૧૮૦માં જણાવેલું છે. ૭મી સદીમાં વૈષ્ણવસાંગે કરેલી મુસાદરી-

ના મંથમાં એને 'ઝિમોલા' ને નામે જણાવ્યું છે. ઝિમોલા, ઝિમોલા એ સર્વ રૂપ ઐશ આ મળ્યું જણાવનાર છે, એમ 'મંથ' તું કહેવું છે, અને તે ખરું છે. કારણકે ૧૮૦ મુસાદરી પરાયા દેશમાંથી આવ્યા હતા તેઓએ અત્રેના સ્થળનું વર્ણન કરતાં, મળનાં નામમાં યોડેા ધળો ફરકાર પોતાની બાળા પદ્ધતિ મુજબ કર્યો હતો. તેજ પ્રકાર ઐશ સંબંધમાં થયો હતો. જરૂરજ મંથકારો એમ ઐશને ઝિમોલા તરીકે જણાવે છે, તેજ મુજબ આર્ય મંથકારો 'સમર' એ નામ ઐશને આપ્યું છે. ઇ. સ. ૯૧૬માં ઐશમાં આવેલા મસૂદીએ લખ્યું છે કે પશ્ચિમ કિનારાપર મને ઐશ મળ્યું હતું. તે દેશણે બલદાર(શિલાદાર) વંશનો રાજ્ય રાજ્ય કરતાં હતો, હું ત્યાં ગયો ત્યારે ત્યાં 'જર્જ' નામે રાજ્ય કરતો હતો." યોગ વર્ષપર ઐશ પાસે ઇ. સ. ૧૦૧૮માંને એક તામ્રપટ જડ્યો હતો, તેમાં 'જર્જ' નામ ઐશમાં 'હતો એવું' વર્ણન છે. આ ઉપરથી મસૂદીએ લખેલા સમર તેજ ઐશ હશે એ ખુદતું જણાય છે.

મસૂદી પછી ૨૫ વર્ષ આપજન મુદલ-દાસ તે પ્રાંતમાં ગયો હતો, તેણે પણ ઐશને સમર એમ કહેવું છે.

ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં અબુઝિદાન તે પ્રદેશમાં હશે તેણે ઐશને 'એમર' એમ નામ આપ્યું છે, અને તે હાણુની દક્ષિણે છે. એમ લખેલું છે. ઐશ રેવદંડાની દિશા અબુઝિદાનનાં વર્ણન મુજબ હોવાથી તેનું લખેલું ખરું છે.

અબુઝિદાન પછીના 'એડિસી' નો ઇ. સ. ૧૧૫૩ તો લેખ છે તેમાં તે લખેલું કે 'સિદન' થી પાંચ દિવસના માર્ગ પર સમર નામનું શહેર છે. તે મળ્યુત હોય ત્યાં નારીયળીનાં ગરો પુષ્કળ નજરે પડે છે. આસપાસનાં પર્વતોપર મુગધી વનસ્પતિ અત્યંત હોઈ તેને પરદેશમાં રવાના કરવામાં આવે છે. રાજ્ય શિલાદાર વંશનો હતો અને તે અત્યંત શ્રીમંત હોવાથી તેને મ્હોટો કર આપવો પડતો હતો."

ઉપર જણાવેલા જૂદા જૂદા આધાર ઉપરથી જણાવે છે કે જો કે સંસ્કૃતમાં ચંપાવતી, ઐશિયન ભાષામાં સિન્ધિયા, અથવા ચિમિલા; ચીનાઈ ભાષામાં ચિમોલા, અને આરબી અંધમાં સેમર, સેમર એવા જૂદા જૂદા નામો ને આપેલાં છે તે પ્રાચીન ચંપાવતીને હાલના ચાલનોજ અપભ્રંશ છે.

ચાલ સંખંધમાં એક કથા ત્યાંની પ્રજા એવી જણાવે છે કે અવન નામના બુદ્ધ મુનિનો પુત્ર ને આગળ જતાં અવન ભાગેવ નામે જાણીતો થયો. તે આજ પ્રદેશમાં તપશ્વરમાં ખેડો હતો, તેથી આ દેશનું નામ ચાલ પડ્યું.

ચાલમાં ૩૬૦ તંસાવ અને ૩૬૦ મંદીરો છે, અને આથી તે પુરાણ વખતથી જાણીતું છે. ત્યાંના કંટલાક મંદીરોનાં કામોં જોતાં ચંપાવતીનાં કારીગરો કુસળ, કુવરમંદે હતા એમ જણાય છે.

ત્યાંના એક તંસાવ પાસે કાલીકા બવાની નામની દેવીનું મંદીર છે. આ મંદીરનો ઉપસો ભાગ કાષ્ઠક ધ્વમ્બરોડો છે. આ પ્રાંતમાં ધવનોનું રાજ્ય થતા દેવી પાસેના તંસાવમાં પડી અદ્વિધ થઇ એવી દંત કથા છે.

ચાલમાં ચાલુક્ય, માદવ, તગર* અને શિલાહાર આ ધરાધાના સિક્કા નરે છે, અને તે શિવાય બીજા રાજાઓનાં પણ નાણાં જડમાં છે. આથી ચાલ ચોક્કસ રાજાને તાબે હતું એ કહેવાઈ શકાતું નથી. તેમ શિલાહાર વંશના લેખ અને તે રાજ્યનાં નાણાં વિશેષ મળે છે, તેથી શિલાહાર વંશે ત્યાં વધારે કાળ રાજ્ય કર્યું હોય.

મ્રીં હલેને ચાલમાં એક વડના વૃક્ષ તળે ખોદ કામ કરતાં તેમાંથી જૈન લોકોનું એક

તગર—જે જુદું ધરાણું નથી પણ શિલાહાર ધરાધાનો તે એક, એકકાળ છે. શિલાહારના રાજા પોતાને 'તગર' પુરસ્કારથી શ્રેય કેહતા હતા,—પ્રોફેસર લાંડારકર.

મંદીર જડ્યું હતું. તેમાં જન સાધુઓની સર્વિઓ હતી. આ મંદીર પ્રોફેસર વિલ્સનનાં જણાવવા મુજબ રજપુતાનાનાં જૈન કારીગરોએ બાંધ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૩ મી સદીમાં જૈનમાં માદવ વંશમાંનો મિત્ર રાજા રાજ્ય કર્યો હતો; ત્યારે ચાલ રેવદંડ (ચંપાવતી અને રેવતીક્ષેત્ર) એ ફરંગી તથા મુસલમાનોને સ્વાધીન થયું હતું. ચાલમાં હજી પ્રાચીન કાળની જોવા જેમ વસ્તુ અને જાણવાજોગ શોધ ચાલ તેવાં બાંધકામ છે. હાલમાં આ ગ્રેહેરની લોક વસ્તી ૫૩૫૫ની છે; તેમાં ૫૨૮૨ હિંદુ તથા ૩૦ મોહમેદાનો છે. સેનકળ ૨૮૭૧ એકર છે.

ચાલુક્ય—શુભરાતમાં આ રાજ્ય ૧ શે ઇ.સ. ૯૬૧થી ૧૨૪૨ સુધી અમલ જોગબંધો હતો. દમણના ચાલુક્ય વંશનાં અધ્યક્ષ, આલિક્ય, ચિરિકમ, ચાલુક્ય વગેરે પુરાતમ નામ ઉપરથી ચાલુક્ય એ સંસ્કૃત રૂપ કરવામાં આવ્યું છે. અને તે રાજા બનવાનું કારણ એ જણાય છે કે સંધ્યાવંદન કરતી વખતે સૂર્ય ને 'અંધ' આપવાના યોગ્યતા (સુલુક) માંથી ને વીર સુલુક્ય ઉત્પન્ન થયો તેના વંશને ચાલુક્ય વંશ. આસંસ્કૃત નામ કવિ મિત્રણ (ઈ.સ. ૧૦૫૦) અણુહિલવાડના ઇતિહાસ કર્તાએ વાપરેલું છે. પણ શુભરાતના લોકોમાં તથા ભાટોમાં સાધારણ રીતે વપરાતું નામતો ચાલુક્યથી ચલેલું અપ બંધ શોલક્ય છે. દમણથી અને શુભરાતનાં ચાલુક્ય વંશનું એકર્મ નામ છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે બન્ને ની ઉત્પત્તિ એક મૂળમાંથી થયેલી હશે. પણ આ વંશની મૂળ રાજ્ય માદી ક્યાં હશે અને ક્યાંથી તથા કયે મૂળે સોલક્ય વંશ શુભરાતમાં આવ્યો તે નક્કી કરવાને પૂરતો સાધનો નથી. ડાંબ બ્લસતરનાં મત મુજબ મૂળરાજના વંશમાંથી ઉત્પન્ન તરફથી આવ્યા હશે એમ માનવાને કારણ છે. (બુલો મૂળરાજ) આ રાજા વંશે નિજે મુજબ અમલ કર્યો હતો.

મુળરાજ ૧ સો (ઇ. સ. ૯૬૧—૯૯૧)

આચાર્ય (ઇ. સ. ૯૯૭—૧૦૧૦)

પાલભગત

દુષ્મનભગત

(૧૦૧૦—૧૦૨૬)

નાભગત

બીમ ૧ સો (ઇ. સ. ૧૦૨૨—૧૦૬૪)

સમભગત

દરીયાળ

નોબુન નાળ

કમ્બુદ (૧૦૬૪—૧૦૯૪)

સિદ્ધિન (૧૦૯૪—૧૧૪૩)

મદિયાળ

દીર્ઘિયાળ

આપ્યાળ (૧૧૪૦—૧૧૭૪)

જયપાળ (૧૧૭૪—૧૧૭૭)

મુળરાજ બીજો
(૧૧૭૭—૧૧૭૮)

બિમદેવ (૧૧૭૮—૧૨૪૨)

છ—મૂળાદારનો અરાધ્યો અદ્યાર.

છછુંદર—આ પ્રાણી દુનિયાનાં ધણાખરા ભાગોમાં જણાતું હોવાથી તે દરેકને જણીતું છે. એની તાંબડી લંબાયેલી અને અણીદાર હોય છે જેથી તે માથું જમીનમાં ખોદી શકે છે. આગલા પંચને કાચો કાઢાડી જેવું કામ બજાવી શકે છે; પણ તે દેખાતાં નથી. એના પગનાં નખો બહાર નિકળેલાં, લાંબા, ચપટાં ને વાંકા હોય છે એ જમીન ખોદવામાં માથાંનો ધણો ઉપયોગ કરે છે. એ પોતાનું માથું ગરદન તરફ વળાવી શકે તેવા મ્હોટાં ને મજબૂત સ્નાયુ ધરાવે છે. એની આંખ એટલી બધી રૂવામાં ઢંકાયેલી અને નાહની હોય છે કે તે હોયજ નહિ તેમ જણાય છે. તેમજ એના કાન બહાર હોતાં નથી. તેમ છતાં એને જરા સંસારે સંભળાતાં તે ટુરત નહામે છે. કાન નહિ હોવાનું કારણ જમીનમાં ગમે તેમ માથાં વડે દર ખોદવામાં હરકત નહિ ચાલ એમ છે. એના બોદા તથા પુછડીની ચેતન શક્તિ ધણી ખીલેલી હોય છે, એના બદનની ચાડી ધણી ખડતળ હોય છે; બાહ્ય પાને પાંસે ઉગેલા અને ઝીણા રેશમ કરતાં નરમ હોય છે. ચામડીનો રંગ કાળો તેમજ ફેટલાકે કાઠીયવ બદનનાં પણ હોય છે. એની ચામડી મખમલ જેવી હોવાથી તેને મોકાડી વધગતી નથી. એના તમામ શરીરની લંબાઈ લગભગ ૪ થી ૫ ઈંચ હોય છે. આ પ્રાણી સૂર્યની રાશની કરતાં અધારા દરમાં રહેવાનું ધણું પસંદ કરે છે. આ પ્રાણી સુસ્ત અને બિદોષી દેખાય છે; છતાં ગરમ ચતાં ધણું ઝતુની બને છે. આ પ્રાણીને પાણીમાં ડુબાડું હોય તો, બપોળે લીધે તે પોતાની આંખ ઉઘાડવાની કોશિસ કરે છે; અને ત્યારેજ તેની ઝીણી આંખ જણાય છે. આ પ્રાણી તરવામાં અતી અપજ છે; તથા એને તરસ

પણ બારે લાગે છે. તેથી તે પોતાના દરમં પાણીનો જથ્થો મ્હોટો ભરી રાખે છે.

છછુંદરનું શરીર બહુ ને નળીદાર રહે છે, તેના સાંધા ધણા ટુંકા અને બદનની ચામડીથી ઢંકાયેલા છે. મુંઠ કરવાના ઢાંતની બહાર નજદીક અર્ધા ઈંચ નીકળી આવેલી હોય છે. આંખો રૂવાથી ઢંકાયેલી અને કંદાચ-જ જણાય છે. એક મનુષ્યનો બાલ જઈ શકે એવું જ્યારે એની ચામડી સુકાયેલી હોય છે ત્યારે એની આંખનું ઊંચું જોવામાં આવે છે. કાન રૂવાથી ઢંકાઈ ગયેલા હોય છે, પુછડી ચડમાંથી ભડી અને છેટેથી અણીદાર હોય છે. એ રંગે સફેદ અને ટુંકા બાલ વાહું હોય છે. આગલા હાથ નખળા અને પાતળા છે. જે તે રૂવાથી ઢંકાયેલા રહે છે. પાંચ ટુંકાં આંગળાં મ્હોટાં અને સફેદ નખથી જોડાયેલા રહે છે. એ ૭ ઈંચ લાંબુ ને પુછડી સાથે ૮૫ ઈંચ લાંબુ હોય છે. આ પ્રાણી કાલ બિયા અને પાસીદિક મહાસાગર આગળ વસે છે. એ ઉપલા સાધારણ છછુંદરને પાંચ મળતું છે.

ધરપનું છછુંદર મજબૂત બાંધાતું હોય તે પોતાના રહેવા યત્ની કિલ્લા જેવું મજબૂત મકાન બાંધે છે. એની માદા એટી વેળા ૪ થી ૫ બચ્ચાં જન્મે છે.

છટાક—૯૧૫ ઝેનનો એક છટાક ચાલ છે.

(૨) આસામમાં સીતહટ જિલ્લામાં આ સરમાં નદીને કડિતુ ગામ. અત્રે તદીમાંથી સ્કીમરો ફરદર ફરી સકિત હોયથી આ એક બંદર ગોદર બન્યું છે. જંગલ ખાતે અત્રેથી પપેટા, મંત્રા, સુનખડી, વગેરે રવાના કરજમાં આવે છે, ને તેને બદલે પર-દેશથી કાપડકામ, સાકર, ચોખા, દાંડવેર વગેરે આવે છે.

છટ્ટી—હિંદુઓ બાળક જન્મ ચતાં છટ્ટી દિવસને છટ્ટી કહે છે; અને એ રાત્રે છટ્ટી દેવી આવી

તે બાળકનું નસીબ લખી જાય છે. આથી તે રાત્રે બાળકના પાગના પાસે કામળ, કલમ ને સાહો તથા પૂજનાં સાદિત્ય મેલે છે.

આ બાળકપૂર દેવીનો અમલ, એ વર્ષ સુધી રહે છે. આ દેવીનો પ્રસાદ તરીકે દિંગનું પાણી માથે યોપડવામાં આવે છે. આ દેવીની પૂજા એનું જ્યાં ચાણું હોય ત્યાં કરવામાં આવે છે, પણ જ્યાં એનું સ્થાનક હોય નથી ત્યાં પશ્ચિમ ગોઠવી સિંદુર ચોઢી પૂજા કરે છે.

છબી પાકવાની વિધા—(જીઓ દેરોમાથી)

છતનામ—ગંગાલમાં રંગપૂર જીલ્લાનું ગામ. લોકે વસ્તી ૯૫૦૧ ની. તેમાં ૭૪૫૮ મોહ-મેદનો તથા ૨૦૪૩ હિંદુઓ છે. મેહેર ૯૮૧૬ એકર ૬૫૨ છે.

છતરપુર—હિંદમાંનું આ એક દેવી રાજ્યની ઉત્તરે હમીરપૂર, પૂર્વે અજમેર, અસ્થાન, દક્ષિણે ઉરયા અથવા તેહેરીનો મુલક અને પશ્ચિમે એતવા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૯૬ ચોરસ માલ છે. ઉપર ૨૫,૦૦૦ પોંડની છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૧૬૪૩૭૬ ની, ૧૮૯૧ માં ૧૭૦૦૦૦ ની હતી. તેમાં ૧૫૮૧૦૮ હિંદુ તથા ૫૫૧૦ મોહમેદનો હતા. તેમાં ૩૧૫ ગાંભો છે. વસ્તીનું પ્રમાણ દર ચોરસ મેલે ૧૪૩૦૪૧ માનસોનું છે. દેશનો સુખ્ય ભાગ સપાટ અને ફળદ્રુપ છે. માત્ર અગ્નિ પ્રજ્વળે પાહોડો છે. સુખ્ય નદી કાણ નેકલે છે, સુખ્ય પેરાશ મહા બાબરી, તેલીબી, શુળી વગેરેની છે. સુખ્ય બાપા જીલ્લામાંથી છે. રાજ્યને તોળે ૬૨ સ્વાત ને ૧૧૭૨ ખાદ્દલ, ૬૩૫ તોપ અને ૩૮ ગોલંદજો છે. છતરપૂરના કાલ્ય-કંતા પુવાર જાતના રજપૂત છે. હાલના રાજાની બિસમાયસિંહ છે. બ્રિટીશ હાવણીમાં રાજ્યને ૧૧ તોપોનું માન મળે છે. છતરપૂર રાજ્યની રાજધાનીનું કિલ્લાનાકું મેહેર છે. આ મેહેર મહીપુર રેલવે સ્ટેશનથી ૪૦ મેલ દુર છે.

છતરપૂર—ઉપલાનું સુખ્ય ગામ, બંદાની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૭૦ ને સાગરની ઉત્તર પૂર્વે ૧૦૦ મેલ દુર છે. લોક વસ્તી ૧૩૨૭૪ની,

તેમાં ૧૧૧૫૪ હિંદુ તથા ૧૬૧૬ મોહ-મેદનોની છે. અત્રે કામળ તથા લોદાનાં કારખાનાં છે.

છત્તિસગઢ—૩૬ ગઢવાસો જીલ્લો. મધ્ય પ્રાંતનો આ દક્ષિણ પૂર્વ ભાગ. ક્ષેત્રફળ ૩૯૭૬૧ ચોરસ મેલ છે. લોક વસ્તી ૪૬૧૨૭૦૫ ની છે. બ્રિટીશ જીલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૨૪૨૦૪ ચોરસ મેલ છે. તેમાં ગાંભો ૧૧૭૨૪ છે ને વસ્તી ૩૧૧૫૯૯૭ ની છે. તેમાં ૧૫૪૬૮૭૭ પુરો તથા ૧૫૬૯૧૦ સ્ત્રીઓ હતી. દર ચોરસ મેલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૨૮૭૦ આવે છે.

છત્રી—સૂર્યનાં તાપથી તથા વસંદથી અંગનું રક્ષણ કરવા અસલ વખતથી છત્રી વપરાતી આવી છે. પણ પ્રાચીન ઇજિપ્ત, નીનીવેદ અને પારસી પોલીસનાં કોતરકામો ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન રાજાઓ પોતાની મહોદાઈની નિશાની તરીકે છત્રી માપાપર યોદતા હતા. તેમજ ચીન, જરખા વગેરે દેશમાં છત્રી એક મહોદાઈની નિશાની ગણાતી આવી છે.

છરાનમાં પારસી પોલીસના મેહેલની નકસી ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઉગમજી તરફના દેશના પાદશાહો પણ કઠીમ વખતથી છત્રીઓ વાપરતા હતા. નીજર નામનો નામીયો તવારીખ નવેશ અરખસ્તાનની પોતાની મુસાફરીના અંશમાં લખે છે કે “તે દેશના એક મહોદા પાદશાહને એક મસીદમાંથી પાછો ફરતાં જોયો ત્યારે મેકંડો સીપાઈઓ તેની આગળ આસપાસ હતા, અને તેના તથા તેના મહોદા કુટુંબના ફરેક શાહજાદાના હાથમાં એકેક મહોદી છત્રી હતી.” આ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતમાં છત્રી ઘણી કિમતી તથા નવાઈની ચીજ ગણાતી હતી.

છરાનમાં મેકંદરના સમયમાં બધાંજ પારસી પોલીસ ખાતે એક કોતરકામો દજ કામગીરી, જેમાં એક શેહેનશાહ સાથે બે મનુષ્યો પાટલાં છે, જેમાંનો એક શેહેનશાહને છત્રી યોદાડે છે. ઇજિપ્તમાં પણ કટકાક

અસેની કાંતરકામો હજી સુધી નજરે પડે છે, જેમાં શેહેનશાહો સરવસના આકરમાં જાય છે અને તેઓના માથાપર છત્રી ઓઢાડેલી જણાય છે.

મોરકકોમાં છત્રીનો દરજ્જો બાંધે છે. ત્યાં રાજા, રાજાના કુવર અને બાઇઓ સિવાય કોઇને પણ છત્રી વાપરવાનો હક્ક નથી, વડેસ્તાનનો સુલતાન પણ કિમતી છત્રી તળે બીરાજે છે.

ગ્રીક અને રોમન લોકોમાં બાનુઓજ છત્રીનો ઉપયોગ કરતી હતી; અને જે કોઇ મરદો તેમ કરતા તો તેમને બાવલા તરીકે ગણતા. મરણ વખતની ક્રિયા વેળા ગ્રીકલોકો સૂર્યના તડકામાં બાવલ અર્થે છત્રીનો ઉપયોગ કરતા હતા, અને રોમન લોકો સમયે તેને ઉપયોગમાં લેતા હતા.

સુતરમી સદી આગમન ઈટલીમાં છત્રી ઓઢવાનો રવાજ આજુ હતો પણ ઇંગ્લંડમાં છત્રી છેક ૧૭મી સદી પછીજ જણીતી થઇ રાણી એનના અમલમાં તડકા તથા વસાઈથી બચાવ ખાતર છત્રી ઘોડી વપરાયમાં આવી હતી.

સુધરેલા યુરપમા છત્રીનું ઇ. સ. ૧૭૮૦માં જનરલ નામે સુસાફરે પ્રથમ જણીતી કરી હતી, પણ તેને છત્રીનો ઉપયોગ દાખલ કરતાં કેવો આવકાર મળ્યો તેને લમની નીચવી હકીકત મળે છે, “જોનહેનો પિતા હેમ્પશાયર પ્રગણનાં પોર્ટમથાઉથ બંદરની ઓઢીમાં કોમરીનું કામ બજાવતો હતો. પોતાના મા બાપના મરણ પછી (જોનસહેનવે) પોર્ટગલ દેશના રાજધાની લીસબન ગેહરમાં એક વેપારીને ત્યાં કામ શિખ્યાં ગયો હતો. કામ શિખવાની મુદત પિતા પછી તે રશિયાના પ્રાચલખત સેન્ટપીટર્સબર્ગ ખાને જઈ ત્યાંની એક વેપારી પેહેડી ગાયે જોડાયો હતો, અને તે પછી વૈષાખ આગળ વધારવાના ઇગાદથી તે ધરાન ગયો હતો. જ્યાંથી સારી કમાણી કરી તે ઇંગ્લંડ ફર્યો, તે વેળા ત્યાંથી લાવેલી નવાઈની ત્રીજોમા તેની

પાસે એક છત્રી હતી. જ્યારે તે પેહેવ વેહેલો છત્રી ઓઢી લંડનનાં મેડિડનામાથી ફરવા લાગ્યો ત્યારે લોકો અજાણથી તેને ટીકતા, તથા એકરાઓ તેને બીજવવા લાગ્યા. પણ તે પછી તેજ દેશનાં લોકોએ વસાઈ તથા વડકાથી આગ લાકા માટે એનો બોહોળો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો.

ફ્રાન્સમાં સત્તરમી સદીમાં માત્ર ફ્રેન્ચ રાજાની દરબારની બાનુઓજ છત્રીનો ઉપયોગ કરતી હતી.

તુર્કસ્તાનમાં છત્રી ઓઢવાનો હક્ક બાદશાહો કુટુંબ ધરાવે, અને બાદશાહી મહેલોનાં પડોશમાં જો કોઇ છત્રી ઓઢવાની હિમ્મત કરે છે તો સુલતાનને તેથી અપમાન કરેલું ગણાય છે. તોપણ ફ્રાન્સતત્ત્વોનોપક્ષમાં છત્રીનો ઉપયોગ સાધારણ છે. અને સુલતાન તે વિશે કાંઈ પણ નહિ બહુવાનું ડાળ ધામે છે. આથી સુલતાનની નજર સામેથી કોઇને પણ છત્રી ઓઢીને પસાર થવા દેવામાં આવતો નથી. ઇંગ્લંડની રાજ્ય માંદીપર રાજ્ય રહ તથા રાજ્ય બિલેકની જે ક્રીયાઓ કરવામાં આવે છે તેમાં પણ એક સોનેરી છત્રી તળે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે મહેલોની નિશાની બતાવાવે છે. તે ક્રિયા એવા પાચ ઉમરાવો એકસ વખત સુધી રાજાને માથે છત્ર ધરી ઉભા રહે છે. એજ ઉમરાવો રાણીને માથે પણ છત્ર ધરી રાખે છે. આ છત્ર હંસખી કાપડનું બનાવેલું હોય તેને ટેકાની રાખવા માટે રૂપાના ૪ પાટીયાં હોય છે, જેને દરેક ખુલ્લે આંકડી રૂપેરી ધાંટરડી લટકાવવામાં આવે છે.

નામદાર એકવર્ક ૭ મે ૧૮૭૨માં જ્યારે હિદમા આવ્યો હતો, ત્યારે તેની શેહેનશાહી ઓવાદ જતાવવી માટે, તેનાં માથાપર એક સોનેરી ફૂત પૂકડી રાખવામાં આવ્યું હતું. પણ વિદા થતી પ્રસંગે માદગારીની નિશાની તરીકે ઘણા દેશી રાજા તથા વેપારીઓએ તે નામદારને છત્રીઓની ભેટ કરી હતી. ઈંદાર તન્કના એક અડધે ભેટ આપેલી છત્રી

ગાજર ગેટાના ઝોંકારની હતી. લખનોની રાણીએ તે નામેદારને બેઠ કરેલી હતી. બુલુડાની નીચી હતી. અને તે ઉપર સોનેરી જોડાનું મરતકામ કરવા ઉપરાંત મોતીઓનું એક ૫૩ જુદી લેવામાં આવ્યું હતું. બીજી છત્રીઓ ગીલીટ વાળા કાગળ તથા છુગસરત પક્ષીઓનાં પિંછાંની બનાવેલી હતી, અને તેમનાં હાથ સુનાનાં હતા.

આલપાકાની છત્રી બનાવવાનું પ્રથમ પેટંટ ગ્રાંજલડમાં મીઠો સોગરતરે ૧૮૪૮માં લીધું હતું. બરમીંગ્હમમાં અતી ઉત્તમ છત્રી બને છે. ત્યાં હાલમાં રેસમ અને આલપાકા સાથે વોટર પ્રૂફ છત્રી પારદશક કાચ જેવી બનાવે છે. આવી જાતની છત્રીથી તોફાનમાં તે વાપરનારને દેવાલ યા થાંભલા સાથે યા બીજી ચીજ સાથે અથડાતાં અટકાવી શકે છે.

હાલમાં જપાનમાં છત્રીનો ઉદ્યોગ બોહોબો ફેલાયો છે, અને તે તરફથી હિંદુસ્તાનમાં આવતી છત્રી ઘણી શોભાપમાન અને બેઠક સરતે ભાવે વેચાતી મળે છે, પણ તે તકલીદી કારીગરીની હોવાથી હજી દેશમાં બનતી છત્રીઓ ઉત્તમ ગણાય છે.

છંદશાસ્ત્ર—પાંચ છ પાનાનાં આ એક નાહના પુસ્તકને 'દશમ્બ'માં ગણેલું છે. અને તે વૈદિક કાળનાં લોકો જાણતા હતા, પણ તે પછી છંદ શાસ્ત્ર પર હજારો ગ્રંથ રચાઈ તેમાં ભારે વધારો થયો છે. કાવ્ય દર્પણ, અલંકાર, રસમ્બ એ સર્વ કવિતાનાં પ્રકરણ ઉપર હોઈ તેમાં અનુક્રમ, જ્યોતિ, ત્રિષ્ટુપ, ગાયત્રી છંદોની જાણે અને અક્ષરો તથા માત્રા કેટલી હોવી જોઈએ તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. નિખલ્ય કાંશે તેને છંદશાસ્ત્ર અથવા પિંગળ શાસ્ત્ર કહે છે. વેદમાં છંદ અસખ્ય છે. અંગવેદને તો 'અદ્વ. અદ્વ' કહે છે; તેનું કારણ તેમાં ઋચા વિના મંત્ર નથી પણ ઋષિઓએ તદ્દવાર છંદોમાં ધ્યંયવરની સ્તુતિ કરી છે. (બુદ્ધો પિંગળ શાસ્ત્ર.)

હલાલા—કાઠીયાવાડમાં બોધકા ચાણુના તાન માને તાલુકો. બોધકાથી નેત્રલે ૮ મેલપર

છે. પાસેનું રેલ્વે સ્ટેશન તાલુકાનું ૬ મેલ દક્ષિણમાં છે. તાલુકદાર કાલા રજાપુતો લીમડીના બાપાતં પણ જુદી ખંડણી આવે છે, લોક વસ્તી ૮૫૦ ની છે.

છાછડલી—એક નામના તેહેસીલદારીનું મુખ્ય ગામ, 'ફલાસીય' રાજ્યમાંનું શહેર છે, વસ્તી ૫૩૮૯ ની તેમાં ૩૪૪૭ હિંદુ તથા ૧૯૪૯ મોહમ્મદના અને ૨૦૮ શીખ ને ૩૫ જૈનો છે.

છાટેડુંગ—ચુરીટંકાવરનાં દેવ્ય વિભાગમાંનું આ નાહનું ગામ પેરિસની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૮૩ મેલ ઉપર છે. ૧૭૨૩ ની આગવી આ ગામ નાશ પામ્યું હતું. લોક વસ્તી ૬૫૭૬ ની છે.

છાપાકળા—આજે દુનિયામાં છાપાકળાને પ્રતાપે મદાન ફેરફાર. અને સુધારા વધારો થયો છે, તથા અનુબોધનાં જ્ઞાનમાં બોહોબો ફેરફાર તથા વધારો આજ કળા બજે છાપાકળા અંધારે થતો જાય છે.

છાપાકળાની ઉત્પત્તિનો ચોક્કસ સને નથી. આ જનર અતી પ્રાચીન કાળમાં બાબિલોન તથા એસિરિયાનાં શહેરનાહતમાં જાણીતો હતો. તે વખતની મળી આવેલી એ કળાનો ઇંટા ઉપર જે ચિત્રો તથા ઇલિદાર લેખો કોતરેલાં છે તે સર્વે અંકે દીણું તેનીપર છાપેલાં હોય તેમ જણાય છે.

છાપાકળાની ઉત્પત્તિ લાકડાં ઉપર કોતરીને છાપવા (ઉઝ એનગ્રેવિંગ) ના હુન્નરની ઉત્પત્તિ સાથે થઈ હતી. લાકડાં ઉપર કોતરેલાં ગિળાંથી છાપેલાં સરતા ચિત્રો ૧૫ મી સદીમાં જર્મની તથા ઇટલી દેશ મધે વેચાતા હતા. રોમન લોકોએ બનાવેલાં ધાતુનાં છાપ કે જેનીપર પુસ્તકો અક્ષરો કોતરેલાં હોઈ, તેવડે તેઓ જુદી જુદી ચીજોપર છાપમારતા હતા, તે બીજાં હાલમાં પણ સંગ્રહસ્થાનોમાં મેળેલાં જોવામાં આવે છે. ૧૨જીલ નામનો પ્રસિદ્ધ ઇટાલિયન કવિ, દોરો

ઉપર નિશાન કરવા માટે તે વખતે વપરાતા હાથ માટે સખી ગયો છે.

મીનમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ આગમજ બિખાં વડે હાપવાનો દૂતર ચાલુ હતો એમ કહેવામાં આવેલું પ્રથમ પેઢીન ગેઝેટ ઇ. સ. ૮૧૧ માં 'ચર ચયું હતું'. આ સુબળ જ્ઞેતાં મીન દેશમાં ઘણી સદીઓ આગમજ હાપ-કળાનો દૂતર શરૂઆતની રિયતિમાં ખીલવા માંડ્યો હશે એ જણાઈ આવે છે.

ચૂરપમાં આ દૂતર પ્રથમ વેનીસમાં જણાવેલો થયો હતો અને ત્યાં મીનના વેપારીઓએ હાપ્ય કયો હતો.

પ્રાચીન બાબિલોનીયન, મૂનાની અને રોમન પ્રભુ જ્ઞેક બિખાં બનાવવાનો દૂતર જણાવેલો હતો પણ તે વેળા કાગળ સસ્તાં નહિ મળી શકતા હોવાથી તેઓએ આ દૂતરને ખીલવવાની કદી કોશિસ કરી નહોતી.

હાપવાના દૂતરની શોધ યતાં તેને ઉપયોગ ચિત્રકળા તરફ કરવા પેઢેલાં ૬૬ ચાર્લસની મૅનચકી રમવાના પાનાં બનાવવામાં આવ્યા હતા. તે પછી મનુષ્યોનાં ચિત્રોને બિખાં ઉપર કોતરી હાપવાની ચરૂઆત થઈ. આવી જાતનું એક દીપ્ત આગમજ ખાતેથી મળી આવ્યું હતું, તેનીપર ઇ. સ. ૧૪૨૩ નો સને લખેલો હતો. આ દીપ્ત અર્લ રોયસર નામે ઉમરાવ હસ્તક છે.

૧૫મી સદીમાં હાલનાં ટાઇપ જ્ઞેવાં બિખાં બનાવવામાં આવ્યા નહોતા. તે વેળા ક્રાંકડાનાં એકજ મોટા પાટીયાં ઉપર સર્વ અક્ષરો, લીટીની લીટીઓ કોતરીને તેનીપર સહી ચોપડી તે હાપતા હતા. તે વખતનું હાપવાનું અગવંદ બનું હતું. પ્રથમ એક આખો સફેદ ચિતારો ચિતારતો ને પછી તેને કોતરવા માટે લાકડાપર ચોંટાડતા, આથી તે લખાણ યા ચિતાર લાકડાંપર ચોંટાડતા તેના વચ્ચે સુબળ લાકડું કોતરતા. આવી રીતે એકેક સફાનાં આખા દીવાંથી હાપેલી ચોપડીમાં

ચોક્કસ "માઇખવીમા પેપાપેર" (ગરીબ માનસોનું) ધર્મ પુસ્તક) મોન્ટ્રીયલ મેમોરિયલ મોહોળા દેલવે કયો હતો. આગમજ ચોપડીની એક પ્રત ૧૫મી સદીમાં ૨૫૦૦ એ તથા બીજી ૩૫૦૦ એ વેચાઈ હતી. આ ચોપડીમાંનાં બિખાં જૂઠા જૂઠા કોતરેલાં હોવાથી તે એક સરખા કોતરતા નહોતાં, અને તેથી એકજ પાનામાં તહેવાર અક્ષરો જણાતાં. આ ચોપડીઓ જાણે હાથે હસ્તકથી લખેલી હોય તેવી જણાય છે. આ બિખાંથી પાનાં હાપ્યા પછી તે બીજી તરફ કુટી નિકળતા હોવાથી હાપેલા અક્ષર પાનાને એક પાછળ એક કુટી નિકળેલી બાજુથી ચોંટાડી પુસ્તક બાંધતા હતા.

ઈંગ્લંડનો રાજા ૫ મે હેન્રી ને ૧૪૨૨માં મરણ પામ્યો તેણે આવા બિખાંથી હાપેલા ૩ પુસ્તકો મેળવવા માટે પોતાનો ભારે લાખ પગ વાપરી તે મેળવ્યા; ત્યારે તેને જાણે ૩ નવા દેસ જીત્યા હોય એટલી 'પુરોહાવી' લખાઈ ચક હતી. પણ જ્યારે તે મરણ પામ્યો તે વેળા તેની અમત હોવા નહિ જુઠાતાં આ જાણે પુસ્તકોજ માત્ર ઉંઘી જવામાં આવ્યા હતા. આથી રાજાને જ્ઞેઓએ ૩ પુસ્તકો ઉઘીના આપ્યા હતા તેઓએ પોતાની તમામ હોલત ખોધ હોય તેવા દલગીર મગા હતા. ક્રાન્સ દેશનાં અગીઆરમાં કુલ રાજાએ એક ચોપડી ઉઘીની મેળવવા પોતાના સુબા રૂપાનાં ભારે કિમતનું વાસણો જમીનગીરીમાં આપ્યા હતાં, અને તે ઉપરાંત એક મોટા હોલતનું ઉમરાવની જમીનગીરી સાથનું લખત, તે ચોપડી સહીસવામત પાછી પોંદ્યાડવા માટે કરી આપ્યું હતું.

હાપા કળાની શોધનાં માન માટે ચૂરપના ઘણાં શહેરો દાવો કરે છે. જમનીનું હાલેમ તથા ક્રાન્સનું મેલ શહેર આગેવાન છે. હાર-મેમમાં હાર-દીનસ કચર નામે રોષકનું માન ખાટે છે. મેલમાં જનકાજિટ અને તેના જમામ 'પીટરસાફર' એ શોધનો દાવો કરી

ગયા છે. આવા છુટા બિખાંઓને ગોઠવીને પેહેલાએ ૧૪૪૦માં તથા બીજાએ ૧૪૫૦માં પુસ્તકો છાપ્યાં હતાં એવા તે દેશો દાવો કરે છે. આ બંને યથો ધર્મ-સંબંધી હતાં. જેમાંનું છેલ્લું 'મેંત્ઝ બાઈબલ' હતું.

આ બિખાં બનાવવાની શોધ એવી રીતે થઈ કે એક દિવસે લૉરેન્ડીનસ હારલેમ નામના જંગલમાં ભટકતો ફરતો હતો, તે વેળા તે પરવારતો હોવાથી એક આડ તળે ભેરીને તેની હાલને પોતાપાસની નાહની આકૃતિ થોડાક અક્ષરનાં આકારમાં કોતરી કાઢી. આ પ્રથમ કામ એક પરવારતાનું અગ્નિની રમત જેવું હતું, પણ તે ચીજભાથી છાપાના ઉદ્યોગને પાપો નખાવેો હતો. આ કોતરેલા અક્ષર ઉપરથી તેને વિચાર આવ્યો કે જો કાંઈ રંગ અથવા માદિ, ચોપડીને કાગળ ઉપર દાખ્યે તો તેવાજ અક્ષર તેના ઉપર પડે, અને એ રીતે એક કરતા વધારે કાગળો ઉપર આપો અક્ષર પાડી શકાય આ વિચાર મનમાં આવતાંજ લૉરેન્ડીનસે તે શોધ ખીલવવા માંડી, તે વેળા હાથનાં લખેલા પુસ્તકોની ભારે અછત હતી અને તે મળતાં તો એવી મ્હોટી કિમત આપવી પડતી કે તે રાજ શિવાય બીજે કોઈ ખરીદી શકતો નહિ. આ રિયતિને ધ્યાનમાં લઈને લૉરેન્ડીનસે કમાવાની મ્હોટી ઉમેદથી પ્રથમ હાલનાંજ બિખાં વડે છાપવાની કોશિસ કરવા માંડી; પણ તેમાં મદદનીસની જરૂર હોવાથી તેણે 'ફ્રાંટસ' નામના એક પોતાના વિશ્વાસુ શખસને તેના બેદ ઉધાડો નહિ કરવાના સંમત સોગંદ આપી પોતાનો મદદનીસ કયો; પણ તે બેધમાન નિવડ્યો. તેણે આ શોધથી દોલતમંદ થવાના અભિપ્રાયથી લૉરેન્ડીનસને છાપાકળાનો સર્વ સામાન એક દિવસ ઉઠાવી જઈ રાહિન નદી ઉપરનાં મેંત્ઝ સેહેરમાં જઈ ત્યાં પોતાનું કામ છુપી રીતે ચલાવવા માંડ્યું, ને લૉરેન્ડીનસ જરીબધને લીધે આગળ પગલાં નહિ ભરતાં પોતાની શોધનો બદલો મેળવ્યા વિના મરણ પામ્યો.

પણ જુદા જુદા દરદનાં અકેક બિખાં બનાવવાની શોધનું માન 'જૉનગટેનબર્ગ' નામના એક જર્મનને આપવામાં આવેછે, જેણે ૧૪૭૮ માં છાપાખાનાઓમાં એક મ્હોટો સુધારો દાખલ કર્યો. એનો જન્મ મેંત્ઝમાંજ થયો હતો. તે આગમજ ચિત્રોનાં લાકડાનાં સંચા અને તમામ દારેલા કસા પ્રચારમાં હતા, પણ જુદા જુદા અક્ષરોના ટાઈપ બનાવી તે વડે છાપવાની યુક્તિ જાણીતી નહોતી. આમજ અક્ષરોનાં કોતરેલા સંચા બનાવેલા હતા, તેનીપર કાગળ પાંચરી દાખતા, આથી અક્ષરની, આસપાસની લીટીઓ છપાવી અને પછી તે લીટીની વચ્ચે સાફી પુરવી પડતી, (લૉરેન્ડીનસ તથા ફ્રાંટસની રીતે), જૉનગટેનબર્ગને જુદા જુદા મૂળાક્ષરનાં છાપ બનાવવાની યુક્તિ મુજબ; પણ તે ઘણા જરીબ હોવાથી ૧૪૭૫માં તેણે ૩ જર્મનો સાથે ભાગ કીધો તે એવી બોલીથી કે છાપવાના દૂધરની એક છુપી કળા જાહેર કરી તેઓને તદ્દન શીખત બનાવી દેવા. આથી ભાગલામનાં લખત કરી શક આરંભ્યું, ને છાપાખાનું એક ભાગીદારનાં મકાનમાં કાઢ્યું, પણ તેટલા છાપાખાનાવાવા મકાનવાલો ભાગીધો મરણ પામતાં તેના બાકાએ ભાગને દાવો કર્યો, તેથી આ કળા ૧૪૭૮માં કોઈ અક્યો. કોઈમાં સાક્ષીઓની જગ્યાનીથી પુરવાર થયું કે "હિલતા અને છુટા બિખાંથી પેહેલ વહેલો છાપનાર જૉનગટેનબર્ગ હતો, અને પોતાના ઉપલા ભાગીધાનાં મરણ સમયે તેણે ફરમાવ્યું હતું કે આ કળા કોઈ જાણી લીધે નહિતે માટે બિખાંનો નાશ કરવો" આથી કોઈ ભાગલામનું લખત રદ કર્યું.

ઉપલા બનાવ પછી જૉનગટેનબર્ગ મેંત્ઝ જઈ ત્યાં ૧૫ વર્ષની મેદનત પછી એક ફ્રાંટસ નામના એવેરીની પેસાની મદદથી ૧૪૫૫ માં મેંત્ઝ બાઈબલ પ્રગટ કર્યું. આ પુસ્તક ૬૩૭ પાનાનું હતું અને તેમાંની કેટલીક નકલો આમસંપર છાપેલી હતી, જે નકલો

બર્લિન તથા પારિસના ક્રેતાજીખાનામાં છે, તે પછી ગરનમર્ગે ૧૪૫૭ નાં માલતું પ્રયાગ પ્રગટ કર્યું, આ રીતે લાંબા વર્ષોની મેહેનત પછી એક 'બે પુસ્તકો' પ્રગટ થવાથી ગરનમર્ગેને મ્હોટું કંઈ થયું, તે કંઈ માટે ફાકરે દ્વાંદી માંડી છાપાખાતુ પચાવ્યું ને ગરનમર્ગેને સિરાધાર કરી મેંદ્યો. મેવટે ૧૪૬૫ માં સરકારે તેને પેનશન આપતું કરી કદર બુદ્ધ. છતાં તેને લાગેલા ગમથી તે ૧૪૬૮ માં મરણ પામ્યો.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ છાપાકળા નહેર યતાં ૧૪૬૬ માં રોમન અક્ષરનાં 'બિખાં' પ્રથમ બનાવવામાં આવ્યા હતા. પેહેલા ઝીક અક્ષરનાં બિખાં ૧૪૭૬ માં બન્યા અને તે બનાવવાતું માન વેનીસ, મીલાન તથા ફ્લોરેન્સ એ ત્રણ ઇટાલિયન શહેરો દાવો કરે છે. હિલ્ડ અક્ષરનાં પ્રથમ બિખાં ૧૪૮૨ માં બનાવવામાં આવ્યા હતા; જેથી ક્રિસ્ટી થર્મ પુસ્તકો હિલ્ડ બાપામાં છપાવા લાગા; જે પેહેલવેહેલાં મિલાનમાં છપાયા હતા. ૧૪૯૭ માં ટુસે આતે અને ૧૪૬૯ માં પારીસમાં છાપાખાતુ નિકળ્યું હતું. રસિયામાં ૧૫૬૦ માં પ્રથમ છાપાખાતુ નિકળ્યું હતું. ઇટાલિક અક્ષરો પ્રથમ વેનિસ શહેરમાં ૧૪૯૬ માં બનાવવામાં આવ્યા હતા. ઇંગલંડમાં ૧૪૭૩ માં વિલ્યમ કેક્ટને વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીમાં ૪ થા એડવર્ડનાં અમલમાં કાઢ્યું હતું. સ્કોટલંડમાં ઇ. સ. ૧૫૦૦ માં, આયરલંડમાં ૧૫૫૧ માં અને અમેરિકામાં ૧૬૩૮ માં તથા હિંદુસ્તાનમાં ૧૭૭૭ માં પ્રથમ છાપાખાતુ નિકળ્યું હતું.

છાપાકળાનો દ્વર નહેર યતાં પ્રથમ થર્મ સ્વયંથી ગ્રંથોનાં તર્જુમાં થઇ છપાવા માંડ્યાથી પાદરી લોકોની કેટલીક વેહેમી રીતો નહેર યતાં લોકોનાં તેઓ ઉપરથી વિશવાસ ઉઠતાં પાદરીઓએ તુશન કરવા માંડ્યું.

ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં 'રિચર્ડ આફ્ટ' નામના એક ઉગ્રેજ લેખકે બાઈબલનો

તર્જુમો ઉગ્રેજમાં છપાવ્યો; આથી વડા નિયમે હોકમ ત્રાસુ કાંચુ 'કે' તે કોઇ વાંચે નહિ, અને તે અંચની તહેવાર બૂંસો, જણાંની લોકોનાં મનમાં વસવસો ઉત્પન્ન કરવાની દોસેસ કર્યા છતાં લોકોપર તેની કશી અસર નહિ થતાં ૧૫૩૫ તથા ૧૫૩૯ માં ફરી ફરી ઉગ્રેજ બાપામાં બાઈબલ પ્રગટ થયાં.

ઇ. સ. ૧૬૬૬માં 'ઇંગલંડમાં' મ્હોટી આગ લાગી તેમાં લગભગ ૨૦૦૦૦૦૦ ગ્રંથોનો નાશ થયા છતાં પ્રાંતની નાણાં સંબંધી મદદ મળવાથી છાપાખાનાઓ ને ઉત્તેજન મળવા માંડ્યું, અને ઇ. સ. ૧૬૮૮ માં એ કામ વધી પડતાં; વર્તમાન પત્રો તથા ચોપાનાં પ્રગટ થવા માંડ્યાં; તથા અમેરિકામાં 'એહોનર' સખસે પેહેલું છાપખાતુ હાખલ કરી ત્યાં વાંચનનો શોખ ફેલાવા માંડ્યો.

હિંદુસ્તાનમાં પેહેલ વેહેલું છાપાખાતુ ઇ. સ. ૧૭૭૭ માં રતમજી કેરસારપજી નામના સખસે એક ઉગ્રેજની મદદથી કાઢી ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં પેહેલ વેહેલું ઉગ્રેજ કેસેડર પ્રગટ કર્યું હતું. તેમજ કલકત્તામાં પેહેલવેહેલું વર્તમાન પત્ર ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં ચાલુ કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાંથી Hickey's Calcutta Journal નામનું એક ઉગ્રેજ પત્ર પ્રગટ થવા માંડ્યું હતું. મુબમમાં પ્રથમ વર્તમાન પત્ર ઇ. સ. ૧૭૮૯ માં 'ધી બોમ્બે હેરલ્ડ' ને નામે છપાવા માંડ્યું અને ૧૭૯૦ માં 'બોમ્બે કુરિયર' નામનું પત્ર છપાવા માંડ્યું હતું.

હિંદમાં ગુજરાતી છાપાની શરૂઆત મરહુમ ફરદનજી મરઝાનજી નામના એક સાહસીક સખસે ૧૮૧૨ માં કરી, અને આ વેલ્ડ ખાસ બનાવવામાં આવેલા ટાઇપ શરૂમજી તથા તેમનાં કુટુંબની હિંદોળી બાનુઓની મેહેનતનું પરિણામ હતું. આ છાપાખાતુ રચાવનાં યતાં તેમાંથી પ્રથમ બોરદેહ અવસ્તા જીજ્ઞાસા છાપગરે પ્રગટ કરી, તથા ૧૮૧૪ માં પેહેલ 'વેહેલું' પચાંગ પ્રગટ થયું, જે હજી ચાલુ નિકળે છે.

તથા એજ સહાસીક નરે ૧૮૨૨માં મુખ્ય સમાચાર પત્ર પ્રગટ કરવા માડ્યું હતું. જે આજે મોટા ફેરફાર સાથે વગદાર વંતમાન પત્ર ગણાય છે.

આગળ જણાવ્યા મુજબ ગટમર્ગને ખરતો કરી ફાઉરટે શોફર બિજાનો નામના કારીગરને છુટા કરેલા શોધ. કાતરી છાપવાનો દુનર બતાવી પોતાનો બાગ્યો કાધો. શોફરસ બેજો અચળ અને કળાખાજ હોવાથી તેણે જોયું કે એક બિજુ કાતરી તેને જ્યો બનાવી પછી છાપતાં કોષ દિવસ જલદી કામ થઈ લાભ થાય એમ નહોતું, તેથી તેણે એક નવી શોધ છાપાને મોલ્ડમાં (સાચામાં) આતવાની કાધી. મોલ્ડની, અંદર અક્ષરનો આકાર ઉતારવો અને પછી તેની ઉપર તાવેલી ધાતુ રેડવી, જેથી તે ધાતુ બધાતાં બિજુ અને આ શોધથી છાપાખાનામાં મોટો સુધારો વધારો થઈ એકાએક ફેરફાર થયો, અને તેજ રીતથી આજે પણ બિજા બનાવવામાં આવે છે. શોફરસે જમન મૂળા-ક્ષરોનાં બધાં બિજાં બનાવવાથી તેનો વડો બાગ્યો ફાઉરટ એટલે મુશી થયો કે તેણે શોફરસને પોતાનો જમાઈ બનાવ્યો. પ્રથમ આ શોધ છુપી રાખી પણ ૧૪૬૨ માં તેમનાં જ કામદારોએ વિખરાઈ તે શોધ જાહેર કરી.

‘મોટરિકસ.’

મૂળાક્ષરનાં બારાખડીનાં વગેરે સર્વ બિજાંને મોલ્ડમાં આતીને બનાવવામાં આવે છે; તોય દરેક જાતનાં મૂળાક્ષર મા, કાના માનાં એક વેળા હાથે કાતરવો પડે છે. હાથે કાતર્યા મળી તે મુજબના અસખ્ય બિજાં આતીને બનાવી સકાય છે. આ હાથે કાતરેલા બિજાંને ઇંગ્લેન્ડમાં ‘પ્રેસ’ અને મુજરાતીમાં ‘ખીસો’ કહે છે. તે સાધારણ બિલાના જેવો લાંબો, એક છેડેથી જડો, બીજે છેડેથી પાતળો હોય છે. તે પોલાદનો બનાવવો હોય છે, તેના પતલા છેડા તરફ દરમને કાતરે છે. કાતરતી

વેળા ધાતુને નરમ કરે છે. ને કાતરાઈ રહેતાં તેને પાછી સખત બનાવી સકાય છે. પ્રથમ ૧૧ ઈંચ લાંબો ને $\frac{1}{4}$ ઈંચ જડ તથા છાપાની કદ મુજબની પોલાદખાનાં એક ત્રાંખાના કદના ઉપર એક છેડે ખીસાને ઠોકે, જેથી ખીસા પ્રમાણે ડીખાંતો ખાડો તે ત્રાંખામાં પડે છે, અને તે ખાડાની અંદર ખીસા ઉપરનો છાપ કાતરાઈ રહે છે. ખીસા ઉપર કાતરેલો અક્ષર ઉઘટો હોય છે; એટલે તે ત્રાંખા ઉપર સિદ્ધો પડે છે.

આ ત્રાંખાના કટકને ઇંગ્લેન્ડમાં ‘મોટરિકસ’ કહે છે, ને મુજરાતીમાં તેને ‘તખતી’ કહે છે. આ તખતીને છાપો આતવાનાં ‘મોલ્ડ’માં એવી રીતે ગોઠવે છે કે જ્યારે તાવેલી ધાતુ તેની અંદર રેડવામાં આવે ત્યારે તેનો એક છેડો તે તખતીમાં કાતરેલા ખાડામાં જાય અને તે મુજબનો છાપ તે છેડા ઉપર બધાય. આ ‘મોલ્ડ’ બાહારથી લાકડાનાં અને માહેથી લોહનાં હોય છે, અને તે મુકીમાં સમાય એટલા નાહના હોય છે. આ મોલ્ડ બે કાચાંનો હોય છે.

બિજુ આતનાર એક ટેબલ તથા એક નાહની મઠી આગળ હાથમાં મોલ્ડ લઈને ઉભો રહે છે, અને કદાઈમાં સીસું, એન્ડીમનિના બેળવાલી તાવેલી ધાતુને તે મોલ્ડમાં રેડે છે. કે તે તરત બધાઈ જાય છે, અને રેડતાં વારજ મોલ્ડમાં બેઠા શરૂમાં છુગ પાડી તેમાંથી બધાયેલા બિજાંને મોલ્ડ સાથે જોડેલા એક આંકડા વડે બાહર કાઢે છે. આ બિજાં ઘણી વેળા એક મિનિટમાં ૮ થી ૧૨ બનાવી સકાય છે. મોલ્ડમાંથી કાઢેલા બિજાં આસપાસ લાગેલી ધાતુ કાઢી તેને ગોળ પથ્થર પર ધસે છે. ને પછી બાકડાની, એક પડીપર ગોઠવી રૂ વડે ચપટા કરી તેને ફરી ધસી સુવાળા બનાવે છે. એક કલાકમાં લગભગ ૪૦૦૦ બિજાં એક માનસ બનાવી શકે છે. આ બિજુ એકજ ઈંચ ઈંચ રહે છે પણ જમણ તેનાં અક્ષર ઉપર આધાર રાખે છે. આ બિજુ ઉછ રહી સકતું નથી તે યકી.

સોની તળીએ ખાડો હોયછે, જેની આગલી બાજુએ એક યા વધુ કાપા હોયછે. ક્વાનું બિંબુ ક્ષણનાં 'ફાઉટ'નો છે તે ઝોળાખાવા માટે આ કાપા હોયછે. અને તે બિંબાં સફાઈદાર હોઈ સરખી 'ઉચાઈનાં' હોયછે.

હાલમાં એકજ મોડમાં અનેક મેટરિકસો ગોઠવેલી રૂખી જેમાંથી જૂદા જૂદા બિંબાં એકજ વેળા સામઠા બનાવી શકાય છે. આવા મોડમાં એકજ વેળા ૧૦૦ થી ૧૫૦૦ જૂળા અક્ષરો બનાવી શકાય છે, અને તેથી દર કલાકે બે માણસ ૩૦ થી ૫૦ હજાર બિંબાં બનાવી શકે છે.

ઇંગ્રેજ, ગુજરાતી છાપાની તખતી ઉપરાંત ચીનાઈ, ફાર્સી, ઇટાલિયન, પ્રાચીન એરીયન, હિબ્રુ, પેટેલવી, ખીસારોશી વગેરે દુનિયાની અસંખ્ય ભાષાની મેટરિકસો બનાવવામાં આવે છે, અને તેથી દરેક ભાષાના અક્ષરો હવે ટાઇપોથીજ છપાવા માંડ્યા છે. ઇંગ્લેન્ડમાં પેટેલા દ્વારા 'ડીપ્રેસ' મેટરિકસ બનાવેલી આવતી હતી. પણ ૧૭૨૦ થી મી. કેમ્સ નામે એક નક્ષીકામ કોતરનાર તથા પુસ્તક બાંધનારે નજર દોડાવી કામ માથે ઉઠાવ્યું અને તેમાં એટલી તો ફાટ મેળવી કે ૧૭૬૦ વેર ઇંગ્લાંડમાંના પુસ્તકો તેણે બનાવેલી મેટરિકસ ઉપરથી કાઢેલાં બિંબાંથી છપાવા હતા. તેણે ઇંગ્રેજ ઉપરાંત જૂની જૂદી ભાષાની પણ તખતીઓ કોતરી હતી.

જૂદા જૂદા ફાઉન્ટ

નાહના મોટા અક્ષરોના કદ ગુજળ છાપાના જથ્થા બનાવેલા હોય છે. તે દરેક જથ્થાને 'ફાઉન્ટ' કહે છે. દરેક ફાઉન્ટમાં જૂદા જૂદા મોડો નાં અક્ષરો સરખા જથ્થો હોય છે. અને તેમાં હજારો અક્ષરનાં બિંબાં હોય છે.

દરેક ફાઉન્ટમાં સર્વ ગૂણાક્ષરો ઉપરાંત ૧ થી ૦ સુધીનાં અંકો, તથા બાકીના પાંદોટા અથવા ટાપોના બિંબાંથી એક 'ફાઉન્ટનો સેટ' આપો બને છે. પાંદોટા 'અથવા ટાપમાં' ; , ' ; ' ; ' ; — ; ' ; ' ; તથા

" ; " ; (;) ; [,] ; * ; + ; ± ; x ; x' ; ÷ ; વગેરે.

દરેકના છુટા બિંબાં અંકે ફાઉન્ટમાં હોય છે. ઇંગ્રેજ ફાઉન્ટમાં ચાલુ હરફો ઉપરાંત 'કેપીટલ' અક્ષરોના પણ એક સેટ હોય છે. ઇંગ્રેજ એકજ ફાઉન્ટમાં ૧, ૦, ૬, ૯૦૦ બિંબાં ઉપરાંત બીજા બિંબાં હોય છે. અને તે સિવાય કેપીટલ, ઇટાલીક વગેરેનાં બિંબાં મળી ૧, ૫૦, ૦૦૦ 'ટાઇપ' હોય છે.

બિંબાં દરેક ભાષાના અક્ષરોનાં બધે મુજબનાં એક ફાઉન્ટમાં ચોક્કસ સંખ્યામાં ગોઠવેલાં હોય છે. જેમકે 'ઇંગ્રેજ ફાઉન્ટમાં

A	૮૫૦૦	J	૪૦૦	H	૮૦૦૦
B	૧૬૦૦	K	૮૦૦	T	૮૦૦૦
C	૩૦૦૦	L	૪૦૦૦	U	૩૪૦૦
D	૪૪૦૦	M	૩૦૦૦	V	૧૨૦૦
E	૧૨૦૦૦	N	૮૦૦૦	W	૨૦૦૦
F	૨૫૦૦	O	૮૦૦૦	X	૪૦૦
G	૧૭૦૦	P	૧૭૦૦	Y	૨૦૦૦
H	૬૪૦૦	Q	૫૦૦	Z	૨૦૦
I	૮૦૦૦	R	૬૨૦૦		

ગુજરાતી ફાઉન્ટ ઝીણા, જડા, ટાઇપનો હોય છે, પણ તેમાં જોડાક્ષરો, ૧ થી ૦ સુધીનાં અંકો, તથા અનુસ્વાર, માથે બીંડુ (i) એવા વધુ અક્ષરો હોવાથી ગુજરાતી ફાઉન્ટ ઇંગ્રેજ કરતાં બમણો મોટો બને છે. ગુજરાતી બિંબાં બનાવવાનું પેટેલ માન કેટલાકે જાણીએ એકદમ જાણીએ છાપાગરને આપે છે. જેમણે પેટેલા ગુજરાતી બિંબાં કલકત્તાથી બનાવી મગાવ્યા હતા અને તે બિંબાં વડે એમના દ્વારે ૧૮૦૪માં ખોરદેહ આવરતા છાપા હતી, તે પછી ફરફાંજી મર્જબાને ખાસ ગુજરાતમાં પેટેલ-વેહેલા બિંબાં બનાવ્યાં હતા.

અ	૮૦૦૦	િ	૧૦૦૦	એ	એ	ઓ	ઓ
ઇ	૩૫૦	ૃ		ક	૫૫૦		
ઊ	૩૫૦	ૄ		ખ	૪૦૦		
૧	૩૨૦૦	ૅ		ગ	૩૦૦		
૨	૨૦૦૦	૆		ઙ	૨૦૫		

અ	૩૦૦	દ	૪૦૦	લ	૬૦૦
ઇ	૨૫૦	ધ	૨૦૦	વ	૬૦૦
જ	૩૦૦	ન	૧૦૦૦	ચ	૬૦૦
ઝ	૧૦૦	પ	૫૫૦	ખ	૩૫
ટ	૨૭૫	ફ	૨૦૦	સ	૬૦૦
ઠ	૨૦૦	બ	૩૫૦	હ	૪૦૦
ડ	૨૭૫	ભ	૨૦૦	ળ	૪૫૦
ઢ	૧૫૦	મ	૮૦૦	ટા	૩૫
ણ	૨૫૦	ય	૫૦૦	શ	૫૦
ત	૮૦૦	ર	૬૦૦	શ	૩૦૦

ચ ૦. ૪૦૦

ઉમેશમાં ટાઇપ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં આવે છે. તેમાં મુખ્ય ફારસાઇન, દુલાઇન, એટ-પ્રાઇમર, દુલાઇન, ઉગલીસ બ્લેક, એટ-પ્રાઇમર બ્લેક, ઉગલીસ બ્લેક, પાઇકા બ્લેક, એટપ્રાઇમર, ઉગલીસ, પાઇકા, રમોલપાઇકા, લોંગ પ્રાઇમર, ડાયમંડ, બ્લિઅન્ટ, પર્લ, રૂબી, નાનપરેલ, બરેવિઅર, મિનિઅન, બરબાઇલ, વગેરે જૂદા જૂદા નામો છાપના કદને આપેલાં છે.

ડબલ પાઇકાની એક દુકાળ્યામાં જ્યારે ૪૨ લીટી, ત્યારે ડાઇમંડ ટાઇપની ૨૫૦ લીટી સમાય છે. ડાયમંડના એક રતલ ટાઇપમાં ૨૮૦૦ બીયાં હોય છે ત્યારે બિલીઅન્ટના એક રતલમાં ૫૦૦૦ બિયાં હોય છે. આ બીયાં બીયાં હાથમાં લઇ જોવા હોય તો તે ટાવણીના માર્યા જેવડા દિસે છે. આ બિલીઅન્ટ ટાઇપ પ્રથમ મીલર અને રીઅર્ડે 'બે' બનાવ્યા હતા.

ટાઇપની નામ મુજબ તેના કાઉન્ટના પંજુ જૂદા જૂદા નામો હોય છે, તેમજ તેની ઉત્પત્તિ પંજુ કાઇના નામ ઉપરથી યા કાઇ બનાવુ ઉપરથી હોય છે. રમોલ પાઇકાના બિયાંનું નામ ક્રાન્ડમર્ત તેના બનાવનારના નામ ઉપરથી પડ્યું હતું. કેટલીક ખિસ્તી મર્મ મર્યા જે બિયાંથી છપાયા તે ઉપરથી તેનું નામ પડ્યું છે. જેમકે 'પિકા' અથવા 'પીક' નામની રોમન ક્યોલિકની એક ક્રિયા છાપવા ઉપરથી 'પાઇકા' નામ નિકળ્યું

છે. પ્રાઇમર નામ, પરાઇમિરિઅસ નામનો અર્થ છાપવા ઉપરથી નિકળ્યો હતો. બવેરી-યર, કાનન વગેરે નામોનું મળ પણ એવું છે.

મુજરાતીમાં લગભગ ૧૪૦ જાતનાં કાઉન્ટનાનાની રીકાય છે. પંજુ ઉમેશ બાયાનાં બેજા ફેલાવા મુજબ સેક્ટો જૂદા જૂદા કદ, મરોડ અને મણુમારવાલા અક્ષરનાં બનાવટમાં આવે છે

બિયાંથી છાપવાની રીત.

બિયાં તૈયાર થતાં તેમને ખાતાદાર કેસો બનાવેલાં હોય છે તેમાં ભરવામાં આવે છે. દરેક અક્ષર માટે અલગ જૂદું ખાતું હોય છે. આ બિયાંની ઉપર નીચે અને હેડે. કેસો ગોઠવેલાં હોય છે. તેમાં નાદના મોટા બિયાંનો સંચલ રહે છે. બિયાં ગોઠવવા માટે ડબા હાથમાં 'રટીક' રાખી તેમાં કટકે કટકે 'કપોઝ' કરવામાં આવે છે, અને તે મુજબ થોડું થોડું ગોઠવેલાં લખાણ એસપર ગોઠવતાં જઇ 'ગંલી' બનાવે છે. પછી તેના પેજ પ્રૂફ બાંધવા પેઢેલાં તેના ઉપરથી ગંલી પ્રૂફ કાઢી જૂલો સુધારવામાં આવે છે; અને પછી પેજ પ્રૂફ બાંધી તેમાં રહેલી ભૂલો સુધારવામાં આવે છે. પેજ પ્રૂફ બાંધવા માટે તેને મોટી એસપર મેળા જેટલા પેજ ફોર્મ, છપવો હોય તે મુજબ પાનાની 'ગેલીઅ' ગોઠવી 'પેજ' બાંધે છે.

૧૬ પેજ ફોર્મ માટેની ગોઠવણ—

અંદરનું પડ.

બાહરનું પડ.

૧	૦૩	૧૧	૧
૨	૧૫	૧૪	૩

૫	૨૬	૩	૭
૪	૧૩	૧૬	૧

જે કોઇ પુસ્તક વારંવાર છાપવાનું હોય તો તેનું ફરી ફરી કપોઝ કરવાની કડાકટ મટાકવા ગોઠવેલા કપોઝ ઉપરથી સ્ટીરિયો ટાઇપીંગ બનાવે છે. એની શોધ ઈ. સ. ૧૭૨૫માં કરવામાં આવી હતી. આ ગોઠવેલા બિયાં ઉપર મુદ્રાનું ફેંકી પડ કરી તેને

સુખ નાદ ઉઘડી લઈ જોતા તેની ઉપર
સ્પષ્ટ અક્ષરોનાં દસ્તા વચાંય છે, પછી તેને
મઠીમાં ચોક્કસ ગર્ભ આપી પછી તેને એક
'પેના' સોડા વાસણમાં મેલી તેની ઉપર 'લોહ-
નું' ઢાંકણ હોય છે, અને તેપર એક બે છિદ્ર
હોય છે. તેમજ તે વાસણને તળીએ એક
સેરવી સકાય તેવી અને ધણીજ સફાઈદાર
પલેટ મેસેલી હોય છે, તેની ઉપર પેલા દસ્તાદાર
પલાસ્ટર ઉપર મેલી તેની પર તે ઢાંકણ મળ-
તૂત ઢાંકી તેને સ્કુથી ચપટ કરી તે પેણને
તવાએલી ધાતુની કદાહમાં બોબેડે. આ કદા-
હમાં શીશુ, એન્ડીમની, અને બેક્ટરીન એ
ત્રણ ધાતુ હોય છે. પેણે આ ધાતુથી ભરાતાં
તેને બાહર કાઢી તેને યંત્ર કરે છે, અને પછી
તેની ઉપરથી પલાસ્ટર કાઢી લેતાં સીસાંની પલે-
ટ પર છાપ ઉઠેલો સ્પષ્ટ જણાય છે. આ પલેટ
જાડાઈમાં ધણું કરી એક ઈંચનો ૬ ઠો ભાગ
હોય છે. પછી તે પલેટને આસપાસથી સાફ
કરવામાં આવે છે. આવી જાતનો સ્ટીરિયો
ટાઈપ ગમે તેટલાં બનાવી સકાય છે.

બિખાને છાપવા માટેનું 'પેહેલુ' લાકડાનું
'ચંત્ર' ઇ. સ. ૧૫૦૭માં બનાવવામાં આવ્યું
હતું. આ લાકડાના 'પ્રેસપર' બિખાં ગોઠવી
બિખાં ઉપર કાગળ ગોઠવી લાકડાની પોહોળી
પટ્ટી ઉપર મેલી તેને સ્કુથી ઘણતા એટલે
તે કાગળ છપાતો હતો. આ લાકડાના 'ચંત્ર-
માં સુધારો વધારો થતાં ૧૭મી સદીની
આખેરીમાં તેમાં સારો સુધારો કરવામાં
આવ્યો હતો. ૧૬૮૩માં મેક્સીકન ચંત્ર સારા
સુધારા સાથે જાહેરમાં મેલાયું હતું; અને
તે પ્રેસ અમરટરડમના 'બેચુ' નામના શખ્સે
પ્રથમ બનાવ્યું હતું. આ પ્રેસ ૧૮મી સદીની
આખેરીવેર સુધારા વધારા સાથે વધારા
હતું.

ત્રીજી અર્ધે આવે સ્ટાનહોટ જે ચાર્લસ
મંદોનને નામે પ્રસિદ્ધતા પામ્યો હતો, તેણે
ચંત્રમાં સુખ્ય ત્રણ ફેરફાર કર્યા હતા.
અત્યાર સુધી છાપવાનો સચો લાકડા-
નો બનાવવામાં આવતો, તે તેણે લોહનો

બનાવ્યો. તેમજ એક તાવનો આખો એક
મેજ લાકડાના સચામાં છપાતો નહોતો પણ
આ લોહના સચાને પોહોળો બનાવીને તેના
બેદદ દેખાણથી તેમાં છાપી શકાતો. અલેક્ઝાં
પ્રેસની બનાવટ પછી એટલિટન તથા
અમેરિકામાં છાપાના ચંત્રમાં સુધારો કરવા
ઉપર ખ્યાન દોડ્યું. ૧૮૧૮ માં બ્યોર્ન
કલાક્રમન નામના અમેરિકને એક ચંત્ર
બનાવી તેમાં ડેમી, રાંપલ અને સુપર રાંપલ
કદના કાગળો છપાય તેવી ચોજના કરી તેના
ફેલાવો કીધો. નાહના કાગળો છાપવાનું હલકું
ચંત્ર જોન રૂથવેલે એડીનબરોમાં પ્રથમ
બનાવી તેને 'ચેપલ' નું નામ આપ્યું હતું.
લાકડાનાં પ્રેસમાં કલાકનાં ૧૦૦ 'શીટ'
બેઉ બાળ્યે છપાવવામાં મુશ્કેલી પડતી,
પણ હાથનાં લોહના ચંત્રથી કલાકના સેકંડો
છપાઈ શકવા લાગ્યાં.

વરાળથી ચાલતો છાપાનો પ્રેસ
પ્રથમ બનાવવાનો ખ્યાલ ૧૭૯૦ના સુમાર-
માં 'શીલ્ડસેરીકલ જનરલનાં' અધિપતિ
મી. નીકલસનને આવતાં તેણે આ ચંત્રનું
'પેટન્ટ રેજીયુ' હતું, પણ તેની આ કળા
વિશે તે વેળા સક લઈ જવામાં આવ્યો
હતો; અને તેને કોઈ પ્રેસવાલાએય મદદ
નહિ આપવાથી તેની શોધ આગળ વધી
નહિ.

પણ તે પછી આવું ચંત્ર બનાવવાની
કોશિસ કરી ફ્રેડરિક કોનિંગે ઇ. સ. ૧૮૦૬
માં કરી લંડન આવી પોતાની શોધ જાહેરમાં
મેળો, પણ તેમાં ખામી હોવાથી એપર
કોઈએ જાણું લક્ષ આપ્યું નહિ; પણ તેણે
પોતાની કોશિસ ચાલુ રાખી ૧૮૧૧ માં
'સીંગલ સીલેંડર મશીન' બનાવી તેનું
'પેટન્ટ લીધું'. ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં લંડન
ટાઇપસવાળા મી. જોન વૉલટરે ફ્રેડરિક
કોનિંગને આશ્રય આપી 'બે સીલેંડર
મશીન' બનાવી એજ વર્ષની ૨૮ મી નવે-
મ્બરે ટાઇપસ ત્રણ પ્રથમ વરાળની મંદથી
છપાઈ પ્રગટ થવા માંડ્યું. આ ચંત્ર વડે

જીવે નાપરવે પડે છે, અને નાજીડા કાળે રંગ બનાવવા, પરશિયન જીવ તથા ઈંડીયન રેડને ક્લેસ સાથે બેળવી.

છાપરા—મધ્ય પ્રાંતમાં સીઓન. જીલ્લામાંનું એક સુંદર શહેર. સીઓન શહેરની ઉત્તરે ૨૨ મેલ પર છે. લોક વસ્તી ૨૮૮૧ ની છે, તેમાં ૨૦૬૩ હિંદુ તથા ૬૪૪ મોહમ્મેદના છે. આગળ આ એક શહેર હતું પણ પિંડારીઓના દોરથી નાશ પામ્યું હતું.

છાપો અમથવા કર—સોલન નામના પેહેલા ધારા બાંધનારે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૦માં પોતાની રૂંધત ઉપર છાપો નાખ્યો ત્યારથી દુનિયામાં કર નાખવાની શરૂઆત થઇ એવું માનવામાં આવે છે.

ધરાનના પાદશાહ દરાયસે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦માં જમીન ઉપર છાપો નાખ્યો હતો. આગલા વખતમાં પેસના આકારમાં કર લેવામાં આવતો નહિ, પણ દેશની પેદાશ પાદશાહને આપવામાં આવતી, જે રીત હાલના હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજાઓમાં ચાલુ છે; પણ ૧૮૮૦થી બ્રિટીશ સરકારે પોતાના ખાસ સ્થાનકોમાંથી આ રીત તદ્દન કાઢી નાખી છે.

ઇંગ્લંડમાં ૧૩૭૭ના દ્રવ્ય સુધી ઉન, અનાજ, ચામડાં એ બીજાં છાપો વસુલ કરવામાં આવતો હતો.

દશમી સદીમાં ઇંગ્લંડમાં એક ભત્તનો જમીનનો છાપો લેવામાં આવતો હતો, તેપણ આ નામનો ખાસ છાપો ૧૬૮૯-૯૦માં ક્રાન્સ સામેની લડાઇ ચલાવવાનો ખર્ચ પૂરો પાડવાને માટે નાખ્યો હતો. ૧૬૯૨માં જમીનની વરસ દહાડાની પેદાશ ઉપર ૧૦૦ રૂબા ૨૦ રૂબા લેવાનો દસ્તુર હતો. ૧૫૪૪માં દર એકર દીઠ ૮ આનાને ભાવે જમીન ભાડે આપવામાં આવતી હતી. અને ૧૬૦૦ના વર્ષમાં આખા દેશની જમીનનો જુમલે છાપો રૂ ૬૦૦૦૦૦૦૦ ઉપજતો હતો. ૩૨ વર્ષપર એક બ્રિટનમાં એકંદર જમીનનું ભાડુંનું માત્ર રૂ ૧ ૨૭૦૦૦૦૦૦૦ ઉપજતું હતું એવો અંકસરો પાર્લામેંટે કાઢ્યો હતો.

છાપા—હિંદુ કથા મુજબ, વિવસ્વાન આદિત્યની સ્ત્રી એને સાવર્ણી અને સની એવા પુત્રો તથા તપતી નામની કન્યા થઇ હતી. તેમાં સાવર્ણી નામે મનુ થનાર છે. અને સનિએ શનિ મંડળનું અધિપત્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તથા તપતી સર્વજ્ઞ રાજાની સ્ત્રી થઇ.

છાપા—મહીયાવાડમાં પોરબંદરની આડીને પશ્ચિમ કિનારે પોરબંદરથી ૨ મેલ ઉપર છે. જોવાઓએ રાણપુર છાડ્યું ત્યારથી તે પોરબંદરમાં ગાદી આણી તે પેહેલાં સુધી એ તેમનું રાજધાની શહેર હતું. વસ્તી ૧૦૦૦ ની છે.

છાયાનંદ—સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ આ રાગણી ગાવાનો વખત રાત્રીનો, ભૂતી સંપૂર્ણ છે. એટલે ખરજ શુદ્ધ, રિખજ તિમ્ર, ગંધાર તિમ્ર મધ્યમ કોમળ, તથા તિમ્ર છે, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત તિમ્ર, નિખાદતિમ્ર, તથા કોમળ બે, એ મુજબ ૭ સ્વરો આવે છે. પ્રધાન સ્વર ધૈવત છે, મહસ્વર રિખજ છે, ન્યાસ સ્વર પંચમ છે, અવરોહમાં ગંધાર બાદ છે, તથા નિખાદ પણ બાદ છે; કોઇ ખોડવ પણ કહે છે તેમાં નિખાદ વિન્ય છે.

છાલીયાર—ચુનરાતમાં રેવાકાંઠા એજન્સીનું નાહતું દેશી રાજ્ય. સેનકજ ૧૧ ચોરસ મીલ; તેમાં ૨૪ ગામડાં છે. વાર્ષિક ઉપજ ૧૨૦૦ પૌડની છે, તેમાં ૩૪૦ પૌડ ખંડણીનો ગાય-કપાડને ખરવાં પડે છે.

છાશ—દુધમાંથી માખણ રોવતાં જે પાણીના ભાગ રહે છે તેને છાશ કહે છે. છાશ સ્વીદે ખાડું, ચીટું, છતાં તે શુભકારક છે. બોહિમાં પણ ખગાડો હોય છે તેનો છાશ માહેલી ખટાસનો ભાગ તદ્દન નાશ કરે છે, અથવા નસોમાં લોહી એટલું તો સરળતા અને સફાઈથી ફરી રાક છે તે કોઈપણ રેકાણે મઠાઈ નજી નથી, તેથી કરીને પર તથા એવી ખીજ ખરાબ વસ્તુનું ગ્રમકું સાંધા આગળ થવા પામતું નથી; તેમજ મૌસુના સ્નાયુઓ કાંઈ એરી અસરથી તવાઇ અથવા મલાઈ જતાં નથી. નસોમાં લોહી ફરી

જવાથી અને બરાબર ફરી નહિ શકવાથી ધડપણ વધારે જલ્દી આવેછે, જે હાથ સારી રીતે છુટથી ખીવામાં આવે તો ધડ પછાતી અસર ૧૦ થી ૧૫ વર્ષ મોરેથી આવવા મારેછે.

જોહામાં જોહી પ્રશેર જાદ રાજાદી ખીલી નેછએ, જે તે ખીવાની તક વધારે અને તો વધારે ખીલી. કાળજી, ચામડી અને પેશાબનો મેલ હાથ ખીવાથી વધારે જલ્દી ત્યાગ થઇ શકે છે. તે ઉપરાંત હાથથી પાચન શક્તિ વધે છે અને તેથી લોહી તદ્દન લાલ રંગનું, ચોખ્ખું અને પુરાકળ જલ્દયામાં થાય છે. જે સંધીવા થાયતો શ્વાસ, મોઠાઇ, દાર, મસાસો, રોટી વગેરે પ્રદાર્ય ખાવાં નહિ નેછએ. છઠા તથા તાન ફોળા તથા તરકારી ગમે તેમ આવી. જે શરીરનો કાષ્ઠ ભાગ પા સાંધે લીસો પડ્યો હોય તો તેપર હાથ ખીલી ફાવવા કારક છે. પણ તે હાથ તરતની વસાવેલી અને સારી હોવી નેછએ.

હવે વધુના દિંદુઓ કે જેઓ મોંઘ નેવો પુરીકારક ખોરાક ખીસકુસ ખાતાં નથી, તેઓ આવલ સાથે હાથનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે. હાથની કઠી પછી સ્વાદીષ્ટ બને છે.

છીંટ—અતી સદાષદાર હાથપેલો કાલીકો. તેનીપર તહેવાર રમે. હાથવામાં આવે છે. આ કાપડ મેલખાઉ હોવાથી પર્લગના છત, સ્થાનના ઢાંકણ, તથા ચરીખ લોકો પેહેરવાના કપડાં તરીકે ઉપયોગમાં લીધે છે. એટલિટનમાં હાથાઈ છીંટ હાથમાં અત્યાંજોના પહેરવાનાં સુંદર કાપડ તરીકે ઘણું વપરાય છે. છરીનમાં આજ છીંટપર સોનેરી કલાશુત તથા રંગતી તદ્દાં પાડવામાં આવે છે.

નદરા સલાકાનું કલીકતમાં પુરામત કાળથી હાપેલું છીંટ બનાવવાનાં કારખાનાં હતા, અને છીંટ વેલાતની પ્રખરે ધણું પસંદ પડવાથી અત્રેથી છીંટ મહોટા જલ્દયામાં જનું. 'તે વેપારની ત્યાં એટલાં સુધી વધે યદ કે ત્યાંના લોકોનો વેપાર

પડી બાગવા લાગે; આથી ત્યાંની સરકારે કલીકતનું છીંટ (કપાલિકા પ્રિટીંગ આ નામે હાથમાં જણીવું અર્થે કાપડ.) પેહેરવાને ૫૦ ગાંડ અને વેપાર કરમારની રૂ. ૧૦૦ રૂંડ કરવાનો કાયદો પસાર કર્યાથી છીંટનો વેપાર પડી બાગે છે. આ છીંટને વેલાતના બજારમાંથી ઢાંકી ઘટતાં કલીકતમાં તેનો વેપાર પડી બાગે હતો. કલીકતમાં રામરાવણ ચરિત્રનાં જોડવાનાં છીંટ બનાવે છે, જે ઘણી સોભાપમાન કારીગરીથી રિપે છે. મુજબ હલાકામાં આમદવાદ, બૂજ, માવ નગર, ખેડા, ભુજ, માલેગામ, બરોડા, કાંઠા, કરાંચી, ખેલગામ જલ્દયામાં 'બનતું' જનજમ, જોડણી, રજા વગેરે હાથથી રજેલું કામ ધણું વખાણાય છે. મુજબમાં છીંટની પાપડી બાધે છે તેને 'બંદરી' કહે છે. પણ આ છીંટનો મજલ્લીપટ્ટણમાં બને છે. સરતમાં પણ સારું છીંટ બને છે.

નીચલાપલ્લી, આકાંટ, ચાંગલપટ, ઠંખા, કોકોનાડ, સાલમ, કુંબકોનમ, જોદાવરી જલ્દયા વગેરે ઠેકાણે છીંટ રંગવાનાં કારખાનાં ઘણાં છે.

પંજાબમાં—મોટામોટી, કપરથળા, આ બેઉ જલ્દયા છીંટના કાપડ સંબંધમાં જણીતાં છે. લાહોર, મુલતાન, દુસેનાબાદ, સિયાલકોટ, અમૃતસર અને કોટકમાં બનતું છીંટ યુરખ્ખેનોમાં મોટે ભાગે બને છે. કિલ્લી, રોહતક અને લાહોરમાં સોનેરી વરખથી હાપેલું છીંટ બને છે; તેનો પણ મોટો ઉદાય યુરખ્ખેનોમાં થાય છે.

વાપલ્ય પ્રાંતમાં પંજાબ પ્રાંત પ્રમાણે જ છીંટનો ઉદયોગ ચાલુ છે. તેમાં ફરખાબાદ, કોનજ, લખનો, બંદગિરાબાદ, જલ્દયા જે જણીતાં ઠેકાણાં છે.

રજપૂતાના તથા મધ્ય દિંદુસ્તાનમાં જયપૂર સંસ્થાનમાં બનતું છીંટ પુરાકળ વેચાય છે. સાંઘાનેરમાં બનતું છીંટ ઉચ્ચીકારીગરીયું હોય છે. બજાબીર સંસ્થાનમાં બનતું છીંટ 'નવાનગરી' ધણું પ્રસિદ્ધ છે. બનારસમાં

પણુ છિંટ બને છે. સાંબર, બેધપુર, ગવાલેર, રતલામ, ઉજ્જની, ઈંદાર, મુંદાસમાં છીંટ તહેવાર બને છે. સંભળપુરના છીંટનું કાપડ આઢીયા પ્રાંતની ઓરતો પેહેરવાના કામમાં વાપરતા હોવાથી તેનો મોટો ઉત્કર્ષ થાય છે. તેને તેઓ લુગા કહે છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ખોટા વરખથી છાપેલું છીંટ બને છે.

મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર પાસેનું ઉંબરેમાં છીંટ સારું બને છે. જંગલમાં કલકતા, પાટણ, દરભંગા, સારણમાં પણ છીંટ બને છે.

છીંદવાડા—મધ્ય પ્રાંતમાં નર્મદાવાડા બાગ માંનો એક જિલ્લો. એની ઉત્તરપશ્ચિમે તથા ઉત્તરે નરસીંગપૂર અને હોસંગાવાડ, પશ્ચિમે ખીતૂર, પૂર્વે સીઓની અને દક્ષિણે નાગપૂર છે. ક્ષેત્રફળ ૪૬૩૦ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૭૨ માં લોકવસ્તી ૩૧૬૨૨૮ ની, ૧૮૮૧ માં ૩૭૨૮૯૯ ની, ૧૮૯૧ માં ૪૦૭૪૯૪ ની છે. તેમાં ૧૮૫૫ ગામો છે. દર ચોરસ મૈલે ૯૫ માનસોની વસ્તી છે. લોક વસ્તીમાં ૨૦૯૨૮૬ હિંદુ, ૫૫૨૮ કપીરપંથી ૧૧૨૯૮ મોહમેદન તથા પરગત વસે છે. પ્રદેશ પહાડી ને ઉંચો છે. જંગલમાં સુગ, સિસમનાં વૃક્ષો પ્રચલ્ન છે. સાતપૂડા, બાલેષાટ અને મદાદેવ એ મુખ્ય ડુંગરો છે. ‘કન્હાન’ નામે મ્હોટી નદી અત્રે વહે છે. કાલસો પ્રચલ્ન જડે છે. ખેતી ઘઉં, ચોખા, કઠોળ, શેરડી, કપાસ, તંબાકુ વગેરેની ફરવામાં આવે છે. વેપાર—કાપડ સારું બને છે, લોખીખેરા વગેરે ઢેકાણે ત્રાંબા પિત્તળનાં વાસનો બને છે. બાર-કાંઈ, સિરગોળી, અને ખીજ ઢેકાણે કાલસો ઘણો મળે છે. મુખ્ય ગામો છિંદવાડા, મોહ ગાવ અને લોખીખેરા છે. આ જિલ્લામાં વર્ષાદ ૪૩-૨૨ ઇંચ પડે છે.

છીંદવાડા—ઉપલા જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ, સમુદ્ર સપાટીથી ૨૨૦૦ ફીટ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૮૨૨૦ ની; તેમાં ૫૭૭૭ હિંદુ, ૧૬૨ કપીરપંથી, ૧૭૫૭ મોહમેદન ને ૨૨૪ જીનો છે, અત્રે સરકારી ખગીચો, કચેરી,

કમીશનરની કચેરી, જેલ ને પોલીસ-થાણું છે. તે શિવાય કસ્તીતાલ તથા ક્રિમીશન ચર્ચ અને એંગ્લો-વર્નાક્યુલર સ્કુલ છે.

છીંધીયા—ગાંધમાં ગોન્ડ જિલ્લામાંનું એક ગામ. આ ગામ વેપારી મથક માટે તથા સુંદર મંદીર માટે જાણીતું છે. અત્રે સ્વામિ નારાયણનો જન્મ થયો હતો અને તેણે સ્થાપેલો પંથ આજે હિંદમાં બધે પસરેલો છે. સ્વામિ નારાયણનાં માનમાં સ્થાપન કરવામાં આવેલું મંદીર તંત્રમાં ‘સંદેહ માર્યાવ’નું બાંધેલું છે. દાર્તિક માસમાં અત્રે રામનવમીને ટાંકેલો મ્હોટો જત્રા બરાલ છે.

છીંધીમુ—એજ નામના તેહરીલીનું મુખ્ય ગામ હાલેગઢ શહેરની દક્ષિણે-દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૧૭ મૈલ પર છે. લોકવસ્તી ૭૯૯૦ની છે. તેમાં ૬૩૭૬ હિંદુ, ૧૫૯૬ મોહમેદનો વસે છે. શહેર ૧૩૭ એકર જમીન પર વસાયેલું છે. પુરાણા વખતમાં આ એક તદ્દન નાહતું ગામ હતું. અત્રે રોહિલા નવાબ મોહમદખાને મ્હોટી ધર્મસાગા બંધાવી હતી, જે પછી આ ગામ વસાયું હતું. પણ ‘છેલ્લી સદીમાં આ મરાઠા બ્રિટીશ કબજેદારના મથક તરીકે વપરાય છે. આ શિવાજી દીવાની વગેરે કચેરી તથા નિસાણો છે.

ધુંધખંડન—મધ્ય પ્રાંતમાંનું એક દેશી સંસ્થાન રાયપૂર જિલ્લામાં છે. ક્ષેત્રફળ ૧૭૪ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૩૨૯૭૯ ની. મુખ્ય ઉત્પત્તિ ઘઉં, ચણા, કપાસ વગેરેની છે.

ધુંદલા—અંગપર ધુંદલા પાડવાની રસમ અસલી લોકમાં ઘણી જાણીતી હતી. આ ચાલ જગતી લોકમાં જેમ ચાલુ છે તેમ સુધરેલી પ્રજામાં પણ હજી ચાલુ છે. હિંદુઓમાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓમાં આ ચાલ જાણીતી છે. કપાળ, જાલ, હોઠ, હાથપગનાં આંગળા, પાટલી વગેરે જગાપર ધુંદલા પડાવે છે. તેમાં ઘણાખરા ટપકાં, તૂળરીના પાંદડાનો આકાર તથા જૂદા જૂદા દેવતા અને માનસોનાં આકાર પાડે છે. મુજરાત પ્રાંત તરફની

સીઓતો શરીરના ઘણા ખરા મુખ્ય ખુલ્લા ભાગપર છુંદણ પડાવે છે. આ ચાલ શોભા માટે યા અસલી રીત ચાલતી આવી છે માટે હજી ચાલુ છે. આ ચાલથી કેટલીક વેળા બપુંકર પરિણામ આવે છે. કેટલાકોને ઘણા ખુંદણ પડાવ્યાથી તાપ આવી ધનુર્વા નેવો બપુંકર રોગ લાગુ પડે છે, અને તેથી પ્રાણુ દાની પણ થાય છે.

જુરી—મધ્ય પ્રાંતમાં બિલાસપુર જિલ્લાની ઉત્તર પૂર્વે આવેલી જાહંગીર, ક્ષેત્રફળ ૩૨૦ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૨૭૫૦૭ એકર ખેતી વાડી માટે અને ૪૮૫૩૮ એકર ખેતી કરવા લાયક છે. તેમાં ૧૩૪ ગામો છે ને ૧૮૮૧માં લોક વસ્તી ૧૬૦૮૮ની. તેમાં ૮૧૩૯ પુરષો તથા ૭૯૪૯ સ્ત્રીઓ છે.

છેટયૂદાક્ષ—ઉદીના ક્રેન્ચ વિભાગમાંનું ગામ. ઐજ નામની નદી કાંઠે ઓર્ડાંલેપ-સની દક્ષિણે રેલ માર્ગે ૮૮ મૈલપર છે. અત્રે હિન, લોહું, આમકું તથા તંબાકુનાં કારખાનાં છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૧૬૮૫૮ ની હતી. ૧૮૯૧માં ૨૨૫૫૩ની.

છેલછંદ—પિંગળ શાહ મુજબ ૬ ગણુનો આ છંદ અને છે. તેમાં ૧૧ તથા ૭ અક્ષરે વિસામો આવે છે.

છોટાઉદેપૂર—આ રાજ્યનો વિસ્તાર ૮૭૩ ચોરસ મૈલ છે. ઐની ઉત્તરે ખારિખાનો મુલક, ને અલીરાજપુર. દક્ષિણે કેટલાક ભાગમાં નર્મદા નદી તથા સંખેડા મેવાસના શહેરો; અને પશ્ચિમે પંચમહાલ જિલ્લો, નારકોડ સરંચાન ને ગાયકવાડી રાજ્યનાં ક્ષેત્ર તથા સંખેડા નામે પ્રગણાં આવેલાં છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૭૩૦૦૦ ની તથા ૧૯૦૧માં ૯૩૬૩૭ ની. વાર્ષિક પેદાશ ૨૫૦૦૦૦ ની થાય છે. દેશ ખંદાડી અને નાખીક છે, માત્ર સપાટ જમીન ફળદ્રુપ છે. મુખ્ય નદી નર્મદા ને ઐરેવ છે. મુખ્ય નિપજ ઘઉં, ચોખા, કાંદા, શાવેટા, ચણા, મગઈ, કઠોળ, તલ, દિવેલ, શેરડી, મહુડા, વગેરે થાય છે. જંગલમાં ઇમારતી લાકડામાં સીસમ, સાગ, સાહુના મ્હોટા

ટસો ઉત્પન્ન થાય છે. રાજ્યને ત્રિ મંદ સ્વાર, ૨૮૭ પ્યાલસ ને પોલીસ તથા બે તોપો છે. અત્રેનો સંજ કર્તા રાજ્ય મુદ્રાચલુ રજપુત છે.

મુખ્ય શહેર છોટા ઉદેપૂર રાજ્યની શહેર છે. તેમાં રાજનાં સુંદર મહેલો ઐવા ભેગ છે. આ મુલકનું જીન્નું મુખ્ય શહેર મોહન છે. જે ઉદેપૂરથી અગ્નિ દિશાએ ૨૦ મૈલ છે. આગળ મોહનમાં રાજ્યગાદી હતી પણ સત્તરમી સદીમાં બાહ્યરાજ્યોનાં રાજ્યો ઉદેપૂર રાજ્યધાની હતું. મોહનમાં તે વખતનો બધા-વેલો એક કિલ્લો છે, આ કિલ્લો માહા વિકટ જગ્યામાં હોવાથી ખરા ભોમિયા શિવાય ત્યાં દાખલ યદ્ય શકાતું નથી.

છોટાનાગપુર—જંગાળમાં કમીશનરના કારો-ખાર તથેનો દેશ, ઐની ઉત્તરે મિર્જાપુર જિલ્લો, સહાબાદ અને ગયા, પૂર્વે મોંગીર, સંતાલ પ્રગણા, બંકુદા અને મીદનાપુર; દક્ષિણે ઐરિસાલુ રાજ્ય અને પશ્ચિમે સંખલપુર જિલ્લો, રેવાનું રાજ્ય.

એમાં ૪ બ્રિટીશ જિલ્લા નામે હજારાબાદ, લોહારદગા, સીંગલમ અને માનભમ સમાય છે, તથા જીલ્લા ૭ રાજ્યો, અંગભકાર, કારે, સરગુજ, છોટાઉદેપૂર, જહપૂર, ગંજપૂર બોનિયા છે, ક્ષેત્રફળ ૪૩૦૧૦ ચોરસ મૈલ છે, તેમાં ૩૨૭૪૪ શહેરો તથા ગામડાં છે. જેમાં ૮૬૫૨૨૧ મકાનો અને લોક વસ્તી ૪૯૦૩૯૯૧ ની છે, તેમાં ૨૪૩૮૮૦૭ પુરષો, અને ૨૪૬૫૧૮૪ સ્ત્રીઓ છે. તેમાં વસ્તી પ્રજાં ૩૮૫૮૮૩૮ હિંદુ, ૨૩૫૭૮૬ મોહનદેવ, ૪૦૪૭૮ ખ્રિસ્તી, ૨૪ બુદ્ધિસ્ત અને ૨૪ અજ્ઞાતમાજીક છે. તેમાં ૬૦૧૮૬૬ કોલ્સ અને ૧૦૦૨૫૭ સંતાલી વસ્તી છે.

છોટા નાગપુરના રાજ્યો—છોટા નાગપુરનાં પશ્ચિમ ભાગમાં તેનાં દેશી રાજ્યો સોની તથા મહાનદીનાં વચલા પ્રદેશમાં છે, તેની ઉત્તરે રેવાનું રાજ્ય અને મિર્જાપુર જિલ્લો, પૂર્વે લોહારદગા અને સીંગલમ જિલ્લો,

દક્ષિણે ઓરિસા તથા સબલપૂર અને પશ્ચિમે બિલાસપૂર છે; ૧૮૮૧ ની. ગણતરી મુજબ

એમાના રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ તથા ત્યાની વસ્તી વગેરે નીચલા ક્રમાંકના દર્શાવ્યા મુજબ હતો.

રાજ્યો	ક્ષેત્રફળ ચા. મેલ.	ગામો	મકાન સંખ્યા	જુમલે	પુરખો	ઝીઓ.	દર ચ મેલે વસ્તી
અગમકાર કોરે	૮૦૬	૧૧૦	૨૭૩૩	૧૩૪૬૬	૬૮૨૬	૬૬૪૦	૧૪૦૯
સરચુના	૧૬૨૫	૨૪૯	૫૭૯૮	૨૮૮૪૬	૧૫૧૬૨	૧૪૬૮૪	૧૮૦૩
સરચુના	૬૦૫૫	૧૨૮૬	૫૧૧૨૨	૨૭૦૩૧૧	૧૩૭૩૮૯	૧૩૨૯૨૨	૪૪૦૬
ઉદેપૂર	૧૦૫૫	૧૯૬	૬૩૫	૩૩૯૫૫	૧૭૧૧૧	૧૬૮૪૪	૩૨૦૨
બજાપૂર	૧૯૬૩	૩૯૦	૧૪૭૮૦	૮૦૨૪૦	૪૫૬૯૯	૪૪૨૪૧	૪૬૦૦
ગબપૂર	૨૫૧૮	૨૪૦	૬૮૪૪	૧૦૭૯૧૫	૫૬૦૦૯	૫૧૬૫૬	૪૨૦૯
ખોરે	૧૪૪૯	૨૫૬	૪૩૭૨	૨૪૦૩૦	૧૨૪૪૫	૧૧૫૮૫	૧૭૦૮
ખારસવાન	૧૪૫	૨૪૫	૫૬૨૨	૩૧૧૨૭	૧૫૪૯૬	૧૫૬૩૧	૨૧૪૦૭
સારેકાના	૪૩૮	૬૫૧	૧૫૦૪૮	૭૭૦૬૨	૩૮૮૦૧	૩૮૨૬૧	૧૭૫૦૯
જુમલે...	૧૬૦૫૬	૩૬૩૩	૧૧૨૪૫૪	૬૭૮૦૦૨	૩૪૫૨૩૮	૩૩૨૭૬૪	૪૨૦૨

આ જીલ્લો ૧૮૦૩મા મહારાજા રાધાજી ઘોસલા ખીજા પાસથી દેવભાવના લખત રહે જિદીશ સત્તા તથા આમો છે. અને તે પછી ૧૮૧૮-૧૮૨૬ તથા ૧૮૬૦માં અનેક ફેરફારો થયા છતાં ત્યાંના રાજ્યકર્તા આખા-દાની સાથે જિદીશ હાથ તથા રાજ્ય કરે છે. છાયાભાગીર્થી—ગંગા માને ભાગીમી નદીનો એક પ્રવાહ, બંગાવમાં મહધ્યા જીલ્લામાં વહે છે. વસીદની ખતુમાંજ એ બરપૂર રહેછે અને

ઉન્હાળામાં તદન સુકાઈ જાયછે. મહધ્યા જીલ્લાના દક્ષિણ તરફથી ૧૬ મેલ સુધી વહે છે, ગંગા પ્રમાણેજ એના કિનારેના પવિત્ર તિર્થ સ્થળોનું માહાત્મ્ય છે. છાયાસીનચુલા—આ સીનચુલા પર્વતની હારમાનો એક પર્વત, જિદીશ અને ભૂતાન રાજ્યની સરહદ વચ્ચે છે સમુદ્ર સપાટીથી એની ઉંચાઇ ૫૬૬૫ ફીટની છે. બક્ષાની હાવણીથી એ ૭ મેલ ઉતરે છે.

૪૪—મૂળાક્ષરને જોગણીસમે અક્ષર.

જઈરિય—જરતોરતી દંત કયા મુજબ એક દેવીનું નામ. વંદીદાદમાં તથા યુનદેહેશમાં એની ખુરાઇનું વર્ણન આપેલું છે. એ અમરદાદ કે જે અમરશસ્ત્રે અમર્ગી તથા ઝાડ પાન ઉપરનો ઇન્દ છે, તેના હરીકે તરીકે નાશ અને ભૂખની ઉપરની દેવી છે.

જઈરિય—ધુર—(જુઓ ઝઈરિયાકે)

જઈરિયધરી—(જુઓ ઝરીર)

જઈઓતર—* ‘જરતોરતી ધર્મ ક્રિયાઓની’ ‘ઇન્દશની,’ વંદીદાદ, વિરમરદ વગેરેમાં જે ગણેલા અધોરનાન ‘ઇધોરા’ ઉપર બેસી મુખ્ય બધું છે, તે અર્થ મુજબ ક્રિયા કરનાર (હોતાર). ‘આક્રિનગાનની ક્રિયામાં જે ધણી આક્રિનગાન માંડે છે તે.’ અરવીસગાદમાં એ શખસની સામેના ધણીને રાસી અથવા ‘આત્રવધી’ કહે છે. આક્રિનગાનમાં એની સામે બેસનાર ધણીને આત્રવધી કહે છે.

‘હુજરનગેહમાં ક્રિયા કરનારા ધર્મ ગુરુઓના જે નામે દીધાં છે તેમાં એ ‘જઈઓતર’ અથવા બેતીને પ્રથમ યાદ કર્યો છે. એ ક્રિયા કરનારનો દરજ્જો એટલો મ્હોટો ગણેલો કે યુનદેહેશમાં અદ્દરમજ્જને પોતાને (સરોસ ઈન્દને રાસી તરીકે લઈ) બેતી તરીકે ક્રિયા કરતો જણાવ્યો છે. દાદરાતને દીની (પાખ ૪૮-૨) માં એ બેતીની લાવક જઆ હોંસિગાદ જણાવી છે.

જઈઓતર—* હોત. પેહેલવીમાં અને ફાર્સીમાં ‘જોર ક્રિયા’ માં અપેક્ષ કરવાની અથવા ‘રોટ મરવાની’ પવિત્ર ચીજ. ઇન્દશનેની ક્રિયામાં ક્રિયા કરી તેવાર કરેલાં પવિત્ર પાણીને જોરમાં ખાસ નામથી ખસડા કરી જોગખવામાં આવે છે. યુનદેહેશ આ જોરના પાણીની ધણી શુશ જણાવે છે. તેના જણાવવા મુજબ

અરવાનાં. વિગ નાં ફરહજ પ્રહ ત્ય)

સ્થેનમાન જરતોરતે આ જોરનો પાણીથી ‘અરગ’ મર્વ તથા રેહે નદીનાં બગેરેમાં ‘પાણીને ઉપયોગી’ કર્યાં હતા, આ કકરામાં એ ‘ઝોર’ શબ્દ સાધારણ પવિત્ર અથવા સોભા પાણીને અર્થ વાપરેલો હોય છે, અને તે વર્ણન બારી કરણની ક્રિયાનું દર્શાવે છે, બદમન યજ્ઞ (બા-૨-૫૯) દવાઝદેહ હોમાસ્ત (દમાયસ્ત)માં એ જોરનાં પાણીને ઉપયોગ જણાવે છે. રાયસ્ત, લાયસ્ત જ્યાં માલુસ હક થયું હોય ત્યાંથી જોરનું પાણી તુરત કાઢી લઈ જઈ ખીન પાણીમાં મેળવી દેવા કહે છે. (બા. ૨-૪૩) જો કાષ્ટએ આતશને મુજબો હોયતો તેને સભમાં ‘જોશ’ આતશ બહેરાગને સંપુરદ કરવા કહે છે, (બા. ૭-૯.)

જઈ—ચીનાઈ ત્રણ ડોલી વદાણુ, આ વદાણુ ધણી ઝંઘથી ચાલી શકતું હોવાથી અમેરિકા તથા યુરપમાં પણ વપરાય છે.

જખમ—આમડી ફાટે અથવા ચીરાય અથવા ધુંદાય અને તેની હેઠળના નરમ ભાગોને જખમ પોહઅધાથી તેખી ચીરાય તેને જખમ કહે છે. જખમ પાંચ પ્રકારના છે. કપાયલો જખમ-૨-ધુંદાયલો જખમ. ૩-સોકાયલો જખમ. ૪-વિધવાલો જખમ. ૫-બંદુકનો જખમ.

જખમને લીધે કેટલીક વેળા અમક, રતવા, પાધમ્મા અને સ્થાનિક મોહોત નિપજે છે. દર્દી અચક્ત હોય તથા ઇસ્વીતાલ જેવા દેહોણે દર્દી હોય ત્યાં રતવા થાય છે. જખમ પાકવાથી પાધમ્મા નામનો તાપ લાગ પડે છે. જે ભાગમાં જખમ હોય તે બહુ ધુંદાયો હોય અથવા તેની મુખ્ય લોંઘીની નળીઓ તુટી હોય, કે તુરત મરણ પામે છે.

જખમ રૂઆવાની પાંચ રીતો છે. ૧-જખમની બેહિમાલુ રહેવાથી એક ખીન સાથે ગળી જાય છે, આ લનાવ નાહનાં જખમમાં બને છે. ૨-જખમવાળા ભાગનો

ચોડા વરમ યથ તેમાં 'લીફ' પેદા થાય છે. તેના સાધનથી બેઠ બાણુ-બોડાઇ જાય છે. આ રીતે એક કે બે દિવસમાં જામ રૂઝાઇ જાય છે. જામની બેઠ બાણુ બેગી રહે તથા તેમની વચ્ચેમાં લોહી, હવા અથવા બીજો કાંઈ પદાર્થ ન હોયતોજ આ બે પ્રકારે કપાયલો જામ રૂઝાય છે. કપાયલા જામ શિવાય બીજા પ્રકારના જામ આ મુજબ રૂઝાતાં નથી. ૩-કેટલીક વેળા જામ ઉપર 'ખરેરો' વળાને તેની નીચે જામ રૂઝાઇ જાય છે. જનાવરનાં, ઘણાં જામ આ રીતે રૂઝાય છે. ૪-જામ પાકીને તેના ઉપર માસાંકુર થાય છે તથા તેથી જામ બરાબર રોકો વળે છે. ૫-માસાંકુરવાળી બેઠ બાણુને બેગી કરવાથી પણ તેના સંયોગ થાય છે. ખુલ્લા જામ, ચાંદા, ગઠ ગુમડાં, ખાંડા વગેરે માસાંકુર આવીને રૂઝાય છે. માસાંકુરથી રૂઝાતાં વખત લાગે છે. એમાં જામ ચામડીની દોર તરફથી રૂઝાતો આવી વચ્ચે ભાગ છેલ્લે રૂઝાય છે.

કપાયલો જામ ઘણું કરી ધારદાર હથિ-મારથી થાય છે. જેની બેઠ બાણુ સરખી જાય છે. આવો જામ નાહનો ફક્ત ચામડીમાં જ હોય અથવા 'મોટા રનાયુને બેઠે એટલે ઉડા હોય છે. જામથી લોહી વહેતા દુષ્પ થાય છે. આવો જામ થતાં પ્રથમ લોહી બંધ કરવાનાં ઉપાય લેવાં પડે છે. જામની અંદર કાંટરી, લોહી, કમરો હોયને તેને થંડા પાણીથી પોષ લોહીને સાફ કરવું, અને તે પછી હવા માટે નહિ જાય તેવી રીતે જામને સીવી લેવો. આ પડી બાંધી લેવી. જામની બાણુ જલ્દી સંધ્ય માટે તેને ટાંકા મારવામાં આવે છે. રેસમનાં દોરાથી, ચાંદી અથવા લોહાનાં, તારથી, અથવા, સર્જના દોરાથી અથવા ચોડાના બાવથી ટાંકા મારી ચક્રાય છે. ટાંકા બૂની બૂની રીતે મારે છે. ચામડી સીવવાની સેહેવી રીત ચોડે ચોડે આંતરે ટાંકા મારવાની છે. સોયમાં દોરો પોષ તેને જામની

આરપાર કાઢી તેને બે ગાંઠવાળા તેનાં છંડા કાપી નાખવાં, ચાંદીના તાર હોય તો તેને માત્ર વળ આપવાથી તે રહે છે. ઘોડાને બાવ હોયતો પેહેલી ગાંઠ દેતાં તેને બે ચાંદા દેવા એટલે તે દૃઢ રહે છે. ૨-૭ રીત-કપડું મોટીએ તેવી રીતે એક દોરાથી ટાંકા લેવાથી શિવય છે. આ રીત આંતરડાના જામને લાગુ પડે છે. ત્રીજી રીત-એવી છે કે જામની બેઠ બાણુમાં એક સોય પોષ તેને બેગી કરી વળની માફક તેના ઉપર વાળો અથવા દોરો લપેટવો. ચોથી રીત-જામની બંને બાણુ કવિષ બર-મેલી તેના ઉપર દોરો બાંધે છે, તે જામની બાણુ બરાબર સંબંધમાં રહે છે. જામ રૂઝાતાં તરત ટાંકા કાઢી લીએ છે. વધારે વખત અંદર ટાંકા રહેવા દીધાથી માહે પાકે છે, અને પર થાય છે. ચાંદી કરતાં રેસમના ટાંકા જલ્દી પાકે છે. ઘોડાનાં બાલના ટાંકા પાકવાની દેહેશત રહેતી નથી, પણ તે દોરા જેટલા મજબૂત રહેતા નથી.

ટાંકાને બદલે સોય અથવા, 'રેઝીન-પલાસ્ટર'ની પટ્ટીથી જામની બે બાણુને બેગી કરી રાખે તો તેથી પણ રૂઝાવાતુ કાર્ય જલ્દી થાય છે. જામની બાણુને બેગી રાખવામાં પાટો તથા સરીર સ્થિતિ મદદ કરે છે. પાટો બાંધવાથી જામની બાણુ બેગી રહે છે. જામની બાણુ બેગી રહે તેવીજ સ્થિતિમાં શરીર અને અવયવ ગળવા.

જામને શિબ્યા પછી તે ઉપર તેડુની, પાણી અથવા સાદી પટ્ટી મુકી પાટો બાંધી લેવો. જે જામ પાકે તથા માસાંકુરથી રૂઝાય એવું જાણે તો ટાંકા કાઢી નાખવા અને જામ રોજ સાફ કરી કાર્બોલિક તેવની પટ્ટી મારવા રહેવું.

કપાયલો જામ ઘણું કરી તેની આસપાસનો ભાગ કચરાયલો અથવા તુટેલો હોય છે. આવા જામો તદ્દવાર હોય છે. કાંઈ જામ ચોડા કચરાયલો તો કાંઈ વધુ. એમથી ચામડી નહિ પણ તેની પાસે રનાયુ તથા રનાયુ રજ્યુ તુટી જાય છે. રક્ત નળીયો

તથા અસ્થી કચડાઇ ચુકે થાય છે. આવા જખમને પ્રથમ ઘોષ સાફ કરવો. ઘૂટેલા તથા અર્ધ લટકતા ભાગ શ્વ. વાળા હોય તે સંધાઇ શકે એમ લાગે તો તેને રહેવા દઇ, સારી રીતે સીવી લઇ ખાંધી લેવા. જે ભાગ નિર્જીવ તથા સારા ન થઇ શકે અને પાછળથી જખમ રૂઝવવામાં અડચણ કરે તેવાને કાઢી નાખવા. જખમ પાકવાને સમયે પોટીસ લગાડવી તથા દિવસમાં એક કે બે વાર તેને ઘોવો.

ખંડુની ગોળી ધરો મા દાર કામથી જખમ જે થાય છે તે સર્વ એકજ વર્ગનાં હોય છે. પેટ છાતી અથવા મસ્તકમાં ગોળી લાગવાથી થયુંકરી મ્હોત નિપજે છે. ગોળી ચરીરમાં રહે છે અથવા આરપાર નિકળી જાય છે. આરપાર ગોળી નિકળી જતાં પ્રવેશ, છિદ્ર કરતાં, નિકળી જવાને ભાગ વધુ છુંદાયલો દેખાય છે. ગોળીના આગમાં આવતાં હાડકાં તેથી છુંદાઈ જાય છે, અગર ફાડી તેના કટકા બહાર કાઢી નાખે છે. ગોળીથી અવયવ ઘૂટી ગયો હોય મા મ્હોડું ભગદળ પડ્યું હોય અને હાડકાં ફાટ્યાં હોય તો તે અવયવને કાપવાં પડે છે. પણ તેવો જ જખમ નહીં હોય તો તેને રીતસર સાફ કરે છે. માલે. મળી આવતા હાડકાના કટકા મા ગોળી કાઢી લેવા. માત્ર રક્ત પ્રવાહને બંધ કરી પોટીસ અથવા પટી નિયમ મુજબ ખાંધવી. એવા જખમીને સારો ચોરાક અને પોટીક દવા આપવી જરૂરની છે.

તલવાર બરછી મા બાલાથી ભોકાયલો જખમ થાય છે. આવા જખમ જેમ વધારે હાંડે તેમ વધુ નિખમકારક હોય છે.

જગદેસપુર—જંગલમાં શાહાબાદ અલ્લાનું એક ગામ. ૧૮૭૨માં લોક વસ્તી ૫૪૦૦ની, ૧૮૮૧માં ૧૨૫૬૯ની હતી. તેમાં ૧૦૦ હર હિંદુ, ૨૪૭૪ મોહમેદનો હતા. શહેરનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૧૮ એકર છે.

જગદેસપુર—મુલતાનપુર અલ્લામાંના મુઝફર ખાન તેહેસીલમાંનું પ્રગણું. ક્ષેત્રફળ ૧૫૫

ચોરસ મૈત્ર અથવા ૯૯૧૦૪ એકર છે. તેમાંનું ૫૧૬૫૦ એકર ખેતીવાડીથી અને ૧૯૧૨૫ ખેડી સકાય તેવો ભાગ છે; સરકારને જમીનનું મેટેલ્સ ૧૧૦૫૪ પૌંડનું ઉપજે છે. ૧૮૬૯માં લોક વસ્તી ૧૦૦૧૦૩ની, ૧૮૮૧ માં ૯૦૧૩૮ હતી, તેમાં ૬૯૯૫૫ હિંદુ તથા ૨૦૧૮૩ મોહમેદન હતા. દર ચોરસ મૈત્રે લોકવસ્તી ૫૮૧ ની છે. એમાં ૧૬૬ ગામડાં સમાવશાં છે. અત્રે ધાન્ય, કાપડ વગેરેનો વેપાર ચાલે છે.

જગધરી—એજ નામના તેહેસીલનું મુખ્ય શહેર. અખાલા શહેરની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૭ મૈલ ઉપર છે, અને સિંધ, પંજાબ તથા દિલ્લી રેલ્વેની ઉત્તરે ૩ મૈલપર છે. ૧૮૭૨માં લોક વસ્તી ૧૧૬૭૬ની ને ૧૮૮૧માં ૧૨૩૦૦ ની હતી, તેમાં ૯૨૪૨ હિંદુ, ૨૮૫૩ મોહમેદન, ૧૩૪ જૈન, ૬૦ શીખ અને ૧૧ પરબતની વસ્તી હતી. અખાલ એ પાંડત ગામનું હતું; પણ યુરીયાના શિખરાના રાયસિંગે એને વેપારી મથક બનાવી વસાવ્યા પછી, આ ગામ અહીં દશાએ પુરું છે. નાદીરશાહે આ ગામનો નાશ કર્યો પછી, ૧૭૮૩ માં રાયસિંગે ફરી બંધાવી વસાવ્યું હતું. ૧૮૨૯ પછી આ ગામ બ્રિટીશ સત્તાતલ કાબજારથી આવ્યું હતું. એની પાસેની તેકરીઓમાંથી ત્રાંચુ તથા લોહું નિકળે છે. અત્રે તાંબા લોહાનાં તહેવારે ઓળંગે તથા સામાન બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

જગન્નાથપુરી—ઓરીસાના સમુદ્ર કાંઠાપર તું આ શહેર હિંદુઓનું પવિત્ર જનાસ્થાન ગણાય છે. આ શહેરમાં વસ્તી ૨૨૦૦૦ની હોઇ ત્યાં જગન્નાથનું પુરાણું મંદીર છે. આ શહેર ઇ. સ. ૭૧૮ માં બુદ્ધિસ્તોનું પવિત્ર સ્થળ ગણાતું હતું તથા ત્યાં બુદ્ધનો એક દાંત હતો. જના સમયે ત્યાં ૧૦૦૦૦૦ જનાશુઓ એકઠા થાય છે, ત્યાં ૧૨૦ મંદીરો છે. તેમાં પુરાણું, પેગોડા ૧૬૨ શીટ હાંચું છે, પેગોડાની આસપાસની ૨૦ મૈલ ઘેરાવાવાલી જગ્યા અતી પવિત્ર ગણાય છે. પણ અતી

પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠત્વ પામેલી જગા માટે ૧૫૦ ચોરસ શીટ જગા રોકેલી છે. જેમાં ૫૦ દેવમંદીરો છે. આ મંદીરનો પુરુષ ૧૮૪ શીટ ઉચો અને ૨૮ ચોરસ શીટ ધોરાવામાં છે. જેને 'સુરેવાલી' કહે છે, અને તેમાં સુમદા વગેરેની મંદિરો છે. એની પાસે એ મિસરી મિનારા રોકાં મંદીરો છે, તેમાંનું એક ૪૦ ચારસ શીટ છે અને તેની પાસેનામાં જગજીઓ માટેનું પકવાન ગૃહ છે. આ મંદીર ઇ. સ. ૧૧૯૮માં ઓરિસાના બિમદેએ ૫૦,૦૦૦ પૌંડને ખર્ચે બંધાવ્યું હતું. આ મંદીર દેવાચથી ૨૫૦ ચોરસ શીટથી ઘેરી લીધેલો હોઈ, સુખ્ય દરવાજો પૂર્વ તરફ છે. આ દેવગૃહ જગજી તહેજતી પૂતળાં ગોઠવેલા છે, સુખ્ય દરવાજો પૂર્વ બાજીનો ૩૫ ફીટ ઉચો છે.

અરે વર્ષમાં ૨૦ વખત જગા બરાય છે. તે વેળા ૪૦ ફીટ ઉંચાં અને ૭ ફીટ ધેરાવાવાળા ચાકના રથમાં ચૂંતિને ફેરવવામાં આવે છે. આગળ વખતમાં આ રથ તથા જગજીઓ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થતી કચાઈ મરજી પામતા હતા પણ હાલ આ દેવાજ બંધ પાડ્યો છે.

જગન્નાથરાય—આ સંસ્કૃત ભાષાનો નામાંકિત કવિ જાતે તેજશી બ્રાહ્મણ હતો. બેગીનાડ કુળમાં જન્મેલો પેદુબદ્ધ એનો પિતા અને લક્ષ્મી નામે માતા હતી. એનું જન્મસ્થળ મુઝુંડ ગામ હતું. એ ૧૨ વર્ષની ઉંમર સુધી દેવવૃણીથી બેનસીબ હતો, પણ તે પછી કાબ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન સંપાદન કરી થોડી મુલતમાં ન્યાય, ત્રિમાસ અને અલંકારશાસ્ત્રનો વિદ્યા અભ્યાસ કર્યો હતો. જગન્નાથ અકબર પાદશાહના સમયમાં હતો, પ્રથમ એણે કંઠાટકના રાજાને આશ્રી માંગ્યો, પણ ત્યાં તેની કંઠ નહિ યુગ્મવાળી જગપૂર જઈ ત્યાં સંસ્કૃતશાળા સ્થાપી, વિદવાન મંડળોમાં સાહિત્યની ઘણી ચર્ચા ચલાવી.

જગન્નાથ પડીત જગપૂરમાં હતો તે વેળા એના સાંબળવામાં આવ્યું કે દિલ્લીમાં એક મહાન વિદવાન કાજી પોતાના ઇસલામી

ધર્મના પ્રસાર માટે વિદવાંતોની યીજા મેળોનું ખંડન કરે છે, આથી જગન્નાથ દિલ્લી જઈ ફાર્સી ભાષાનો અભ્યાસ કરી તેમનાં ધર્મ તત્ત્વ જાણી કાજી સાથે વાદવિવાદ કરી પોતાના હિંદુ ધર્મની ચોક્કસ બતાવી, જેવન મતનું ખંડન કર્યું, આથી અકબર પાદશાહે એને પોતાની દરગાહમાં યીજા પડીતો સાથે રાખ્યો.

જગન્નાથ પડીત જેવો વિદવાન હતો તેવાજ તે દેખાવજો પણ હતો. અકબર પાદશાહની એક કુંવરી જેના (જેનમ) બાપનાં લવંગી એની વિદવાતા અને સુંદરતા પર મોહિત થઈ એનીજ સાથે પરણવાનું પણ લઈ બેસી હતી, અને તેથી પાદશાહની તથા પડિતની મરજી સંપાદન કરવાની તક શોધતી હતી. એક વેળા તેણી તક હાથ કરી પડિતનો પોતા તરફનો ખ્યાલ અકબરની હજુરમાં જાણી સુખ બેસી; પણ એના ૩૫થી પડિત મોહિત થયેલો હોવાથી તેણે પાદશાહની ખુશ હાલતનો લાભ લઈ જેના સાથે પરણવા મુસલમાની ધર્મમાં દાખલ થયો, ને જેના સાથે પરણીને સુખબેનમાં જીંદગી મુજરી. પણ ઘડપણમાં આવ્યા, દિલ્લીતનાં બોપથી એને વેરાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં એ કાશી ગયો; ત્યાં એણે પ્રાચલિત લઈ પોતાની વચન સ્ત્રી સાથે બ્રાહ્મણ ધર્મમાં દાખલ થવાની ઇચ્છા બતાવી. પણ બ્રાહ્મણોએ એની હચા મુજબ પ્રાચલિત આપવા ના પાડ્યું. આથી એ ગંગા તીરે જઈ ધ્યાનસ્થ બેઠો ને ત્યાં ગંગાની સ્વતિમાં શ્લોકો ગાતા માંડતાં ગંગા દરેક શ્લોકે એકે સીંદી ઉપર ચડી, એ મુજબ છેલ્લી ઉપલી સીંદી ચડી જગન્નાથ તથા તેની સ્ત્રીને પાવન ક્યોથી બ્રાહ્મણોએ તેને પ્રાચલિત આપી પોતાના અસલ ધર્મમાં દાખલ કર્યો. એના રમેલા ગ્રંથો નીચે મુજબ છે. ૨૨ ગંગાધર, એ અલંકાર શાસ્ત્ર પર મેટો વાદ વિવાદનો ગ્રંથ છે. ત્રીજો નવ્ય શતકનો ભાગિની વિલાસ, ત્રીજો કુચમર્દાની, ૪ થો અશ્વધારી અને પાંચમો ગંગા લહરી

જંગલખાત—આફ્રિકામાંના આ ટાપુ ૧૮૯૦ થી બ્રિટીશ સત્તા તળે છે. આ ટાપુમાં ઇંચિને તથા પુલકળ બંનેનો અને ચોડા યુરપીયનોની વસ્તી છે. પશ્ચિમ કિનારાપરના શહેરમાં ૩૦,૦૦૦ની વસ્તી છે. આ શહેર આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાપરનું મુખ્ય વેપારી મથક છે. અત્રેના આયાત તથા નિકાસ માલની સરાસરી દરેકે ૧૩,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની આવે છે. એજમાર= જંગલખાત (સ્વાદિલ

વંશનો એન્જ વંશનો દેશ) નો મુલક આગળ મ્હોટા વિસ્તારમાં હોઇ ૧૦ મી સદીમાં આરબોને તાળે હતો. પોર્ટુગીઝોએ ૧૫ વી ૧૭ મી સદી ખેર અત્રે આમલ થયા હતા. ૧૮૫૬માં મસ્કતના ઇમામનો મેટો જંગલખાતને સુલતાન થયો. ૧૮૭૦-૮૦ થી અત્રે સર્વ સત્તા બ્રિટીશ અને જર્મન સરકારની સંમતિથી ચાલે છે.

૧૮૮૭ મુજબ વસ્તી ને વિસ્તાર—

જંગલખાત	ટાપુનું ક્ષેત્રફળ	૬૪૦	ધારસ	મંત્ર	ને વસ્તી—૨૨૦૦૦૦
" પંખાતું	"	૮૮૦	"	"	" — ૧૦૦૦૦
" મેમ્બી	"	૨૦૦	"	"	" — ૭૦૦૦
" લાસુ	"	૫૦	"	"	" — ૨૦૦૦૦
" — નો કિનારો	"	૬૦૦૦	"	"	" — ૫૦૦૦૦૦
સોમાલી કિનારાં થાણા	"	૧૫૦	"	"	" — ૮૦૦૦

જુમલે ક્ષેત્રફળ ૭૪૨૦

જુમલે વસ્તી—૭,૬,૫,૦૦૦

જંગલખાતથી ૧૫,૦૮૦૦૦ રૂપાની કિંમતના ૨૫થી દાંત તથા કોપર નગેરે માસ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે; અને હિંદુસ્તાનથી ૨૦૭૦૦૦૦ રૂપાની કિંમતનાં દેશી કાપડ અને ૧૧,૦૦,૦૦૦ રૂપાની કિંમતના ચોખ્ખા, સાકર, આટો, ધી, વગેરે પદાર્થો નિકાસ થાય છે.

જંગલખાત—નેપાલ દેશનો સેનાધિપતિ, જન્મ ૧૮૧૬ના સુમારે કટમાંડુમાં થયો. અયપલ્લુથી એ અંબળ અને શરેા જણાયો હતો; પણ યુવાનીમાં એણે તહેવાર વ્યસનમાં પડી ડુંહંદી છ'ંદગી શુભરવા ખાંડી હતી. પણ તે વેળા નેપાળના લશકરમાં સુમેદારની પદ્ધિ મેળવી. આ લશકરમાં મુખ્ય અધિકારીઓ તેનાજ વજાવાઓ હતા. પછી જંગલખાતના કાકા રાજ્યના દિવાન થયા, આથી જંગલખાત જલદથી લશકરમાં મ્હોટી પદ્ધિ પામ્યો. પછી રાજ અને દિવાન વચ્ચે કુસંધ થયો, આથી રાજ્યએ દિવાનનું ખૂન કરાવ્યું. પછી મંગનસિંગ નામે વિદવાન પુરુષ દિવાન થયો, પણ તેની પર રાજકુવર કોખાથી તે પણ ખામો ગયો. આ પ્રસંગે કટમાંડુમાં

સંઘ કિષ્ટરથી, દવેસભાવથી અને રાજકારણ નથી રાણી તથા જંગલખાતના હાથે કાંઈ એવાં તો ફર કમો થયાં કે તેનું વધુન બની શાકબનક ને જાવકર છે. ત્યાં એકજ રાતમાં રાજ મેલેસનાં મોગાનમાં ૨૦૦ માણમેલે કતલ કરવામાં આવ્યા હતા. આવી રીતે જંગલખાતે પોતાનો દરોડો બેસાડી રાજને પુતળા પ્રમાણે ગાદી પર બેસાડ્યો. તે પછી ૧૮૪૬માં જંગલખાત પોતે દિવાન થયો; અને દરખાસ્ત સર્વ કામકાજ પોતાના સ્વાધિનમાં રાખ્યું. પણ તે પછી એણે રાજ્ય વ્યવસ્થા બચાજ સાંત અને ડાઢપણથી ચાલી ૧૮૫૦ માં તે ઇંગ્લેન્ડ ગયો; તે વેળા ઇસ્ટઈન્ડિયા કંપનીએ તેને મ્હોટી મેનમાની આપી. તે પ્રસંગે બ્રિટીશોને સદા ૨૬૬ કરો પાનું અબજ વચન આપ્યું અને તે મુજબ તે જળવા સમયે વગરો હતો.

૧૮૫૭માં લખનૌ શહેર બંગ્લોરોએ લીધા પછી ઇંગ્લેન્ડ લશકરે તેઓપર દોરો નાખ્યો. પણ શહેરમાં બંગ્લોરો પુલકળ હોવાથી ઇંગ્લેન્ડે કશું વળ્યું નહિ. પણ તે પ્રસંગે જંગલખાત ૬૦૦૦ની લશકર સાથે ૨૪

તોપો લઈ મદદે આવ્યો, ને શહેર છતી આપ્યું. આ મદદના બદલામાં સરકારે જંગ-બહાદુરને ખટું માન આપી ૧૯. તોપોની સલામતી આપવાનો ટ્રેસવ કર્યો.

૧૮૭૫માં એ ફરી જંગલડ જવા માટે મુંબઈ આવી રહ્યો પણ એક દિવસે ઘોડે-સ્વારી કરતાં ઘોડા ચમકી નહાલથી તે પડી ગયો. તે વેળા તે ધણી બેમાર પડવાથી પોતાને સ્વદેશ ગયો, પણ તે પછી સારો યધ ૧૮૭૭ માં ૨૫ ફેબ્રુઆરીએ મરણ પામ્યો હતો.

જંગમ—લીંગાધતોના ધર્મે શુર. એઓ જે જામમાં વસે છે ત્યાં એક શુરના વડપણ તળે રહે છે. જંગમ ઉપાધ્યાઓના શુર પાસે ધનામી જમીન હોય છે, જેપર તેઓ નિર્વાહ કરે છે. ૧૨મી સદીમાં તેમના પંથનો સ્થાપક બસવ થયો, તેણે તેમને શીલસુરી શોખવી, જેનાં ગ્રંથો હાલમાં એઓ બણે છે. તેઓ શિવને પૂજ્ય માનીને લીંગમ ને નામે માને છે.

એમના મત મુજબ માતાશ નિરાકાર નીરંજન જ્યોતી ૩૫માંથી પ્રથમ પ્રગટ થયાં છતાં પોતાને આત્મા ધ્વજરને આંશ છે. સત્ય ભાલકુ, વેદના જ્ઞાનકાંડને માનવો, પણ શ્રાદ્ધ કર્મ ન કરવાં. ભૂત, પ્રેત, ડાકણ, વગેરે યોની સાચી છે. અવકાળ સાચવવો, મૌસ અદીરાનો ઉપયોગ નહિ કરવો, શુરની આગ્રા અશ્વરી આગ્રા જેવી માનવી, મતિ પૂજ્ય સત્ય છે. ધ્વજર અવતાર લેતો નથી. ગો, આગણ, સંત સાધુઓની સેવા કરવી. સ્મૃતિ પુરાણને માનવાં નહિ, શુરના ગ્રંથને પૂજ્ય ગણવાં, મોટી ઉમરે લગ્ન કરવાં, ને ધર્મનો નાશ કરવો.

જંગરેન—પૂજ્ય માહેલું એક શહેર. લુધીયાના શહેરની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૨૯ મેલ ઉપર છે, ૧૮૬૯ માં એક વસ્તી ૩૫૮૮૧ ની હતી. ૧૮૮૧માં ૧૬૮૭૩ ની હતી. તેમાં ૪૯૧૦૨ મોહમ્મદન, ૬૦૯૩ હિંદુ, ૧૩૭૨ સિખ, ૩૦૨ જિન હતા. અગ્રે પોલીસ ચાલુ, નિયાજ, સરાઈ અને દવાખાનું છે.

જંગલી—અતી, ઝાડીવાલા ગિરજા ભાગને જંગલ રહે છે. હિમાલયની દક્ષિણમાં આવેલું તિરાહતું જંગલ અતી વિશાળ છે, તથા મંગાના મુખ પાનેનું સંદરબના જળપીનું છે. આ જંગલોમાં અતી ઉંચા ધાસનાં છાંડ તથા વિશાળ ઝડ ઉગે છે. આ જંગલવાલા ભાગની હવા સરદ અને તાપ લાવનારી છે. આ જંગલોમાં સાંપ, વાંદરા, ચિત્તા, વાઘ, હરણ અને બીજાં દિસક પશુઓની ભારે વસ્તી છે.

જંગલી કાગડા—અથવા દ્રાણ. આ પક્ષી લગભગ ૧૪ ઇંચની લંબાઈનો હોય છે. એ રંગે કાળો, જાંબુડી પાંખો, અને તેની કાળી ભૂરી ચાંચ હોય છે. એ ચિટીશ ટાપુઓ, તથા પૂરપના દરેક ભાગમાં જણાય છે; તેમજ એશિયા અને ઉત્તર અફ્રિકામાં તથા અમેરિકામાં પણ વસે છે. એને ખોરાક જીવજંતુ અને નશોનો હોય છે. એ પોતાના માળા ઝાડ, ખંડીયર અથવા કરામ પર બાંધે છે. એની માલ એકી વેળા પાંચ સફેદ કાળી છાંટવાળાં ઇંડા મેળે છે. આ પક્ષીને પાળયો હોય તો તે જલદી પક્ષોટાઈ જાય છે. જંગલી કાગડામાં નકલ કરવાની કુદરતી બહેસ હોવાથી એને ફળબ્યાથી એ સારી નકલ કરી શકે છે.

જંગલી જયગઢ—આ કિલ્લો 'હેલવાક' (પાટણની પશ્ચિમે ૧૩ મેલ પર છે) નામના ગામડાની પ્રશાન્ને ૬ મેલ પર સલાદી કોકણુ-પટ્ટી બાણુએ દલતા પર્વત ઉપરના શિખર પર બાંધેલો છે. કિલ્લા ઉપર જવાનો સેહેલો માર્ગ જોતાં પ્રથમ 'તોરણુ' નામના ગામડા સુધી ૩ મેલ સુધીની ચઢાણ ચઢવી પડે છે. આ ચઢણ સેહેલી છે. ત્યાંથી આગળ ડુંગરાનાં માથાપર એક પગ વાટ છે. આ માર્ગે બીજા ૩ મેલ જુડું પડે છે. ત્યાં નાવજે (પાટણ તાલુકા માહેલું ગામ) નામના ગામડાથી તોપો વગેરે લઈ જવાનો બાંધેલો માર્ગ મળે છે. ત્યાંથી આગળ એક મેલ જંગલમાંથી જુડું પડે છે, અને પછી બાંણુની ગિરજા ઝાડી

જડે છે. તેમાંથી અતી કઠથી રસ્તો શોધવો પડે છે. પછી એક 'તેકડીના આધાર આપ છે. જાણી પુગીએ છિયે, અને ત્યાંથી ૧૦૦ હાથ ઉપર નિચાણમાં ફિલ્લો જણાય છે, ત્યાં જના પરી ઉતરાણ ઉતરી 'કારવી' નાં ગિચ્છ જંગલમાંથી અતી મેહેનતે જનું પડે છે, અને તે પછીજ માહા મેહેનતે ફિલ્લાનાં દરવાજા પાસે પોંદ્યાય છે. ત્યાંથી ચારે હાથપગની સંભાળ સાથે એક નાહનો ખડક ચરવે પડે છે; અને પછીજ દરવાજામાં પ્રવેશ કરી સકાય છે. આ દરવાજા ઉપર બણી હોઈ તેની પાસેનો કોટ પડી ભાગે છે. આ ફિલ્લો ચોખ્ખો છે અને તે ૧૮૦ શીટ લાંબો તથા ૧૫૦ શીટ પોદળો છે. માહે પડી ભાગેલી અનેક ધમારતો છે; તેમજ બીજાં તલાવો પણ છે, તેમાં બે તલાવો મોટાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આગળ આ ફિલ્લામાં કાયમની વસ્તી હોવી બેઠેલે. ફિલ્લાની બહારના કંઠથીપર અનેક ટાંકોઓ છે. અને તેનું પાણી નિર્મળ છે. પશ્ચિમ તરફ ૧૦૦ શીટ સુધી ઉતરાણ સાધારણ સેહેલી છે, પણ બીજી કોઠણ તરફની બાજુની ઉતરાણ અતી ભયંકર કરાડ રેણી છે. વચ્ચું ગિચ્છ અરણ્ય ભાંજ સાદ કચેલું છે, તેથી નાંવ નેથી ફિલ્લા પર આવતાં ઝાડી અડચણ પડતી નથી. ઉપર જવાનો માર્ગ બીકટ અને અતીશય ગિચ્છ ઝાડી વાવો હોવાથી તે કાંઈ નેવા જઈ નથી, પરંતુ આ ફિલ્લા ઉપરથી 'મકરંદ ગડ' સુધી સજાદ્રિનો જે બળ્ય સુંદર અને મનોહર તલ્લીન કરનાર દેખાવ નજર સાંને આવી ઉભો રહે છે, તેવો અદ્ભુત દેખાવ કોઈજ જગેથી નિહાળવાની તક મળતી હશે.

આ ફિલ્લા વિશેના ઇતિહાસ. ઉપરથી એટલું જણાય કે ઇ. સ. ૧૮૧૦ માં પ્રતિનીધિની આશ્રિત 'તાઈતેલીયુ' નામની એક ચરવીર બાળા હતી, તેના તાબામાં આ ફિલ્લો હતો, પણ બીજા બાજુરાવના સેનાપતિ બાપુ ગોખલાએ તેનો પરાજય

કર્યો ને પોતે તેનો માલીક થયો હતો. ૧૮૧૮ માં મે આસનાં કર્નલ હિવેલના વચ્ચે તે છતી લીધો હતો.

જંગલી તંબાકુ—આ એક તંબાકુના જેવો છોડ છે. તે સલાકી અને મંગોરનાં માર્ગ પર નિલગીરિ પર્વતના એક શિખર પર 'રેવરંડ હાઈને' પ્રથમ જોઈ તેના શુભ જાહેર કર્યો હતા. તે પછી ડૉ. ગ્રેહામ અને મિસે તેને ઘાટ પર મોટી સંખ્યામાં જોયાં હતાં. ડૉ. પાડુરંગ ગોપાળ મંત્રીએ આ જાતનાં ઝાંખંડાળા તથા માવેરાનની તેકડીનાં નીચલા ભાગમાં દીકાં હતાં. તેમજ મહાબલેશ્વરનાં દેવતા ઘાટ પર દીકાં હતાં. એના શૂળાં પાસેનો દીકો જાડો હોય છે. પણ ઉપરથી તે પોદળ રહે છે. તેના છોડાપર તંબાકુના મુખા જેવા પોંદળાને જુમકો હોય છે. તેની પર પોપ અને માધ માસમાં સફેદ ધુસો આવે છે. એની જાતી ઇંગ્લીશ Lobelia Indica ને મળતી છે. એના પોંદળાં તથા ફળાંનાં ઝોણાં બીજ આંગળાએ દાખતાં તેમાંથી નિષ્કણ વાસ નીકળતાં આંખમાંથી પાણી આવી ગિટા આવે છે. એના પોંદળા તથા બીજાં કરસ જેવો સ્નિગ્ધ દ્રવ્ય હોય છે. તેમાં વનસ્પતિના મુખ્ય સત્ત્વ હોય છે. એની રસાયનિક પરીક્ષા હજી થઈ નથી. પણ ડૉ. પાડુરંગ ગોપાળે જારનાં અર્કમાં એનાં પોંદળાં તથા નિપાડાં ટીકચર હાકણ થયેલા દર્દીને ૧૬ દામ આપી તેનો શુભ તપાસ્યો હતો. આ દવાથી દર્દી મલ્લો આરામ થયો હતો, એમ ઉપલા તબીબ સેતાના ઔષધિ કોશમાં જણાવે છે.

જંગલો—સંગીત રાત્ર મુગ્ધ આ રાગથી ગોવાનો વખત દિવસનાં ૩ જા પોહરથી મધ્ય રાત્રી પર્વતનો છે. જાતી મધુર છે. એટલે અરજ શદ્, રિખવ તિથ, મધ્ય કોમળ તિથ; મધ્યમ કોમળ, પચમ શદ્, દિવતિથ, નિખાદ કોમળ, એ મુગ્ધ ૭ સ્વરો છે. આ રાગ, છલ્લાને મળતો છે. જંગલ—કાશમિરનાં રાગ જ્યાપિડનો એ સાંજો હતો. જ્યારે જ્યાપિડ ઇ. સ. ૭૫

માં દિગ્વિચયની, ધર્મગ્રાથી પરદેશમાં, મરો, ત્યારે જજને જ્યાપિડું ચોડું સેન્ય તથા સામતોને વશ કરી પોને માદીએ બેઠો. એણે ૩ વર્ષ સુધી ચિત્તાં ભરી રીતે રાજ્ય કર્યું. આ વેળા જ્યાપિડે જજને માદીપર બેઠેલા બાણી પોતાના બળમાં વધારો કરવા જ્યન્ટ રાજની મદદ મેળવી ચલાવ કરી. તેમાં શ્રીદેવ નામના એક ગામડીયાના ગોશ્વણના પરથર વડે જજને મરણ પામ્યો. મરણ ૭૪૭ માં નિપળ્યું. કનિંગહામના મત મુજબ જજને ઇ. સ. ૭૪૮થી ૭૫૧ વેર રાજ્ય કર્યું હતું.

જાંજીર—એજ નામના તાલુકાનું મુખ્ય શહેર; માગીરપીને કહે છે. ૧૮૭૨માં વસ્તી ૧૧૬૬૧ની ને ૧૮૮૧માં ૧૦૧૮૭ની હતી. તેમાં ૬૦૭૮ હિંદુ, ૩૭૨૦ મોહમેદન છે. શહેર ૨૬૪૦ એકર ઉપર છે. મ્યુનિસિપલ મેજિસ્ટ્રલ ૮૨૪ પીડું ઉપર છે. આ શહેર શહેનશાહ જહાંગીરે સ્થાપન કર્યું હતું. ખ્રિસ્તીય રાજ્યની સ્થાપના વેળા અત્રે રેસામનો મહેરો વેપાર ચાલતો હતો, અને અત્રે કરાઈડીયા કુંપનીનું મુખ્ય વેપારી મથક હતું.

જાંજીરગોવા—એને ઇંગ્લિશમાં એનગોટ કહે છે. હિંદુસ્તાનમાં આગળ આ નામ ખાતામાં વપરાતો ગોવા. એને કડીથી લેડેલો રાખતા, અને તેનો ઉપયોગ વહાણનાં સડ અને ફોરકાંતો નાશ કરવા તરફ કરતા. પણ હાલમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી.

જાંજીર—મુંબાઈ ધક્કામાં કોવાળા જીલ્લામાંનું હજારી રાજ્ય. એની ઉત્તરે રોહાનો કોંકો, પૂર્વે રોહા અને મહાડ તાલુકો, દક્ષિણે પાનકોટ કોંકો, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. એનો સમુદ્ર કોંકો ૪૦ મેલ સમાંતર લીટીમાં લાંબો છે. સેન્ટ્રલ ૩૨૫ ચોરસ મેલ છે. વસ્તી ૧૮૭૨માં ૭૧૬૬૬, ૧૮૮૧માં ૭૬૩૬૧, ૧૮૯૧માં ૮૧૭૮૦ અને ૧૯૦૧માં ૧૫૪૮૦૦ વસ્તી હતી. વસ્તીમાં ૮૦૯૮૩ હિંદુ, ૧૮૨૨૩ મુસલમાન અને

બીજી કોમની જુદી વસ્તી છે. દરબોરસ મેલે વસ્તી ૨૩૫ ની છે.

આ રાજ્યનો મુખ્ય ભાગ ૧૦૦૦ શીટ ઉંચાઈના પહાડોથી ઘરાયલો છે; અને તે પરવેનો પશ્ચિમ બાણી દ્વારા કોંકો છે. પહાડની તળેટીવાલો ભાગ જંગલી ઝાડીથી છરાયલો છે, તથા ખેતી વાડી માટે પણ રોકાયલો છે. પહાડની તળેટીમાં ચોખાનાં ખેતરો મીઠાનાં અગરો વગેરે પુચકળ છે. નારીયળા અને ખજૂરી તથા તાડ ઝાડનાં વનો આ દેશમાં પુચકળ છે.

જાંજીરની આબોહવા મધ્ય છે, સમુદ્ર કોંકોની હવા થંડી છે. થંડી ૭૬ ડીગ્રી પર છે અને ગર્ભી ૬૦ ડીગ્રી પર છે. જુલેથી આગસ્ટમાં વર્ષાદ વસં છે. વર્ષાદ સરાસરી ૧૦૦ ઇંચ પર છે. અત્રેની પ્રજાનો મુખ્ય ધર્મો માછીમારનો છે, નારીયળા, સોપારી, ચોખા, સજનો પણ પાક આ તરફ સારો ઉતરે છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ મીઠું પકાવવું, સાડી વણવાનો તથા પાકડી બનાવવાનો ચાલે છે. જાંજીરના કિલ્લામાં સારાં કાગળો બનાવવાનું કારખાનું છે.

રાજ્યમાં ૨૫ નિયાલો છે, તેમાં ૧૪ મરાઠાઓની અને ૧૧ મોહમેદનોની છે. તેમાં ૮૧૬ અને ૧૫૮ વિધાયીઓ બહુ છે. વળી ઊંકરીઓની ૩ ચાળાઓ છે, તેમાં ૧૪૧ બાળકીઓ બહુ છે.

જાંજીર—૩૫૩ રાજ્યનો મુખ્ય કિલ્લો તથા શહેર, મુંબાઈની દક્ષિણે ૪૪ મેલ ઉપર છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૧૭૮૪ની હતી. સમુદ્રથી કિલ્લાની દેવાલ ૫૦ શીટ ઉંચી છે. કિલ્લામાં નવેબર માસમાં ચોરસ બરાબ છે. તેમાં ૩૦૦૦ લોકો ભેગા મળે છે. કિલ્લાની પશ્ચિમે એ મેલ ઉપર 'નાનવાલ' નામે દોવાલંડી છે. જે ૧૫૦ શીટ ઉંચી છે.

જાંજીર ગોવા—એની ઉત્તરે ગોવા નદી, દક્ષિણે અરબી નદી, પૂર્વે હોડે પ્રાંત અને પશ્ચિમે હિંદી મહાસાગર. લંબાઈ ૧૦૬ મેલ અને પોહગાઈ ૮ મેલની છે. સેન્ટ્રલ ૪૬ ચોરસ

મૈલ છે. તેમાં ૧૦ ટાપુ હોઈ ૪૦ ગામો છે. મુખ્ય શહેર પંથ છે. આ જગ્યા ગોવામાંના ટાપુ-ગોવા, મોડલ, જુવે, કુમારજુવે, અખા-ગ, વાટસા, વાંસી, ઝેંગરી, અધરી અને જુવા (જુઓ ગોવા-ગોમાંતક.)

જઝીયા—મોહમેદન રાજ્યકર્તા પાદશાહોએ પોતાની પરજતી પ્રજા પર આ ધર્મ કર નાખવાનો ચાલ શરૂ કર્યો હતો. આમને અકબરીમાં જણાવવા મુજબ ખલીફ ઓમરે જે પ્રજા મહમદીયાન ધર્મમાં દાખલ નહિ થતી તેની પર આ કર લાગુ પાડ્યો હતો. ઉંચા વર્ગના પુરૂષ દીઠ ૪૮ દીરહમ, મધ્યમ સ્થિતિવાલા પાસથી ૨૪ દીરહમ અને ગરીબ હાલતવાલા પાસથી ૧૨ દીરહમ વસૂલ કરવામાં આવતા હતા.

હિંદમાં જઝીયા કર ડયારથી હિંદુ પ્રજા પર લાગુ પાડ્યો તેની તવારીખ ચોક્કસ નથી; પણ શહેનશાહ અકબરના રાજ્યઅમલ નાં ૭ માં વર્ષમાં આ કર પરજતી પ્રજા પાસથી લેતો બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ તે આગમજ અશાહીનીના સમયમાં આ કર લાગુ પડ્યો હતો. અકબરના અમલ પછી શહાજહાનના અમલની આખેરી સુધી આ કર બંધ પડ્યો હતો; પણ ઔરંગઝેબે ફરી જઝીયા કર વસૂલ કરવા માંડ્યો હતો. ઔરંગઝેબના અમલમાં જઝીયા કર ઉચ્ચરાવનાર મુસ્લિમી ધનાયત ઉલ્લાહખાન હતો. ૧૨ સૈયદોના અમલમાં આ કર સદનતર કાઢી નાખવામાં આવ્યો હતો.

આ કર પરજતી પર નાખવાનો સમય એ જતાવવામાં અવિષ્ટે કે "બ્યારે મોહમેદન પ્રજા પોતાના સ્વધર્મિ રાજ્ય માટે લડતા અને તેની નોહરી બંધવતા, ત્યારે પરજતી તેવી ફરજથી બાકાત રહેવાને લીધે તેમની પર આ કર નાખવામાં આવતો; અને તે કર બંધીથી રાજ્ય કળા નેમનું રક્ષણ કરવાનું વાગળી ધારતા."

પારસી પ્રકાસમાં જણાવ્યા મુજબ "ધરા-નમાં રહેતા જરતોસ્તી ઉપર સર્વથી ન્હોટો

સીતમ જઝીયા કરનો હતો અને તેને લીધે તેઓ માહી નહાલતમાં આવી પડ્યા હતા, અને તે બહાને ધણાકો વટલી જતા. તથા આ કર વસૂલ કરતી વખતે ધરાની અમલદારો જરતોસ્તીઓ પર તહેવાર જુલમ ચુલ-રતા હતાં." આ કરનો જુલમ ટાલવા માટે તે વેળાના ધરાનમાંના મુખર્જના જરતોસ્તી તરફના એલચી માનેકજી લીમજી આંટરીઆ-એ અત્રેના જરતોસ્તીઓનું ક્યાન ખેંચવાથી નામદાર ૧ લા સર જમશેદજી જીજીભાઈ ખેરોનેટ તથા શેઠ માનેકજી નશરાવનજી પીટીટે ૧૮૫૭ થી આ કર ઓછો કરતા માટે તહેવાર અર્થએ મારફતે કોશિસો ચાલુ રાખી શાહ નાસરુલ્લાખાની મહેરબાનગીથી દર સાલ મુખર્જના પાર્સીઓ મારફતે વસૂલ કરવામાં આવેલા ફંડમાંથી રૂ ૪૨૦૦ જઝીયા કર પેટે એક નામે બરી સર્વ જરતોસ્તી પ્રજાને તેમાંથી મુક્ત કરવા મોહવણ ૧૮૬૨ માં કરી હતી. પણ આ કર હજી મારે હોવાથી ૧૮૭૩ માં શાહ નાસરુલ્લાખાન ઈમલક આવ્યા તે તકનો લાભ લઈ મહાન નર શેઠ દાદાભાઈ નવરોજીની આગેવાની તળે એક અર્થ તથા માનપત્ર ઝોનાયત કરી શાહ આ બાબત પર લક્ષ ખેંચવામાં આવ્યા પછી છેક ૧૮૮૧ની આખેરીમાં શાહ નાસરુલ્લાખાને આ કર લેવાનો મારફતે, અને ત્યારથી ધરાનના જરતોસ્તીઓ આ કરથી મુક્ત થયા હતા. આ કર કાઢી નાખવાની મેહેનત અત્રે સ્થાપન કરવામાં આવેલી 'ધરાનના જરતો-સ્તીઓની હાલત સુધારનારી મંડળી' ના ઓઈ સેક્રટરી શેઠ અરદેશર સોરાખજી દસ્તર કામદીન તથા ખાનગણદાદર બમનજી બેહેરામજી પટેલે લીધી હતી.

આગળ આ જઝીયા કર મુખર્જની ઉપલી મંડળી દરતકનાં ફંડમાંથી ભરવામાં આવતો હતો. તે મુજબ ૨૧ મી માર્ચ ૧૮૫૮ થી તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૮૮૧ સુધીનાં ૨૩ વર્ષમાં ધરાનની સરકારને કુલ રૂ ૧૦૯૫૬૪ ભરવા-માં આવ્યા હતા.

જઝોડી—ઉત્તરનીની ધર્યાએ ૧૬૭ મેલ પર (Chicheats) તુ રાજ્ય ૭ મી સદીમાં હતું એમ એન યસાંગ નામે ચીનાઈ યુસાફર જણાવે છે. અબુરિહાને આ રહેરતું વર્ષન આપેલું છે, અને તેની રાજધાની ‘ખાતુરાહો’ હતી એમ જણાવે છે. તે રહેરમાં ઇખનશૂ તાત ઇ. સ. ૧૩૩૫માં ગયો હતો, અને તે એવું નામ ‘કાબુરા’ લખે છે. વળી તે લખે છે કે ‘ત્યાં એક સરોવર તથા અનેક દેવાલયો હતા.’ આવીજ રીતેનિ હાલમાં ખાતુરાહોની છે. આ બેઉનાં લેખ ઉપરથી ‘જઝોડી’ એ હાલતું ‘બુદેલખડ’ જણાય છે.

બુદેલખડમાં પશ્ચિમ તરફતું બિટવા નદીથી પૂર્વે વિધાયાસીનના મંદીર સુધી યમુના તથા ગંગાની દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ, દક્ષિણ તરફ નર્મદાના ઉગમ સુધી આવે છે. એમાં ચાંદેરી, સાગર અને બિટવારી એ પ્રાંતો સમાવર્તા છે.

જઝોડીયાના બ્રાહ્મણી રાજ્યની ‘સિમાં’ પણ એવીજ હતી. ઉત્તરે યમુના અને દક્ષિણે નર્મદા સુધી, અને પશ્ચિમ તરફતું બિટવા નદી ઉપરના ઉચ્ચેથી પૂર્વે બુદેલ નાળા સુધી પ્રસાર પામેલું હતું. બુદેલનાળા એ એક નાહનો ઝરો છે; તે બનારસ પાસે ગંગાને મળે છે. કનિંગહામ જણાવે છે કે ‘હું આ પ્રાંતમાંથી ૨૫ વર્ષ સુધી અનેક વેળા ફર્યો હતો. અત્રે જઝોડીયા બ્રાહ્મણે જ્યાં ત્યાં છે, પણ તે યમુના અથવા બિટવા એમની પેલી તરફ બીલકુલ નથી. ચાંદેરીમાં જઝોડી વાણીયા પણ રહે છે, આ ઉપરથી જણાય છે કે ‘જઝોડી’ એ દેશનું નામ હતું. દેશ ઉપરથી બ્રાહ્મણોનાં નામ-પણાં પડેલાં છે. આ ઉપરથી જુએને ૭મી સદીમાં જો જઝોડી પ્રાંત જણાવ્યો છે તે હાલતું ‘બુદેલખડ’ હતું.

‘ખાતુરાહો’ માં હાલ લેખ વસ્તી ૧૦૦૦ની છે. તેમાં જઝોડીયા બ્રાહ્મણ અને ચાંદેલરજાત રહે છે. ૭ મી સદીમાં એજ રાજ્યધાની હતું. તેણે દરોતેનું આંતર બરાબર મળતું નથી, પણ આ ગામનાં કોસ (એ મેલનો

૧ કોસ) નાહનાં હોવાથી આ મુદબ્બની બૂલ થઈ હતું.

જરલેઈ—આ યુરપમાંનું એક દ્વિપકરણ. દેનકુળ ૯૭૫૪ ચોરસ મેલ છે. લોક વસ્તી ૧૮૬૦ માં ૯,૨૪૧૨૦ ની હતી. પાંચમી સદીમાં અત્રે જૂનું પ્રગતી વસ્તી હતી. જોઆએ ઇંગ્લંડ ઉપરની સેકસોની યદાઇમાં ભાગ લીધો હતો, અને કેનીશો ઉપર ફાળ્યા હતા.

જટા માસી—આ ધાસના વર્ગની વનસ્પતિનું. ઝાડ નદી કંઠે વિરોધ હોય છે. આ, છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પસરે છે. એને જટાશંકરણ કહે છે. એનાં મૂળ સ્વાદે રહેજ કડવાં હોઈ તેનું તેલ ત્યાં થી કાઢી શકાય છે. જટામાસીનાં મૂળ બિલાડીની પુછડી જેવાં હોય છે અને તેપર સૂક્ષ્મ બાલ હોય છે. તેમાંથી બાળખવન વડે એક સુગંધીત તેલ કાઢી શકાય છે. મુબઇનાં મીઠા ‘કેમ્પે’ પાદર રત્નમાંથી લાલાસ રંગનું ૩ ઓંસ તેલ કાઢ્યું હતું. તેનું વિશિષ્ટ ગુરૂત્વ ૯૭૪૮. હતું. એ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી આવે છે. એનો વાસ ‘ચેપે’ તથા બ્રાહ્મરિયનના મિશ્રણ જેવો આવે છે. એ કડવો પણ સુગંધી છે, એનો કાવો બનાવવાનું સૂત્રમાં જણાવેલું છે. બાલ રંગના મારે હાલમાં પણ ઉત્તર તરફનાં મોટાવા લોકો જટામાસીનો ઉપયોગ કરે છે.

જટાયુ—હિંદુ ધર્મે કથા મુજબ વિનતાનો પુત્ર જે ‘વરણ’ તેના બે પુત્રમાંનો બાળે. શ્રી રામ લક્ષ્મણ સિતાને વનવાસ દરમ્યાન પંચવટી તરફ જતાં એ મળ્યો હતો. જ્યારે રામ લક્ષ્મણ મૃગ્યાએ ગયા તે વેળા, રાવણે સાચું વેશે અત્વી સિતાનું દરજી કરી આહ્વાન, ત્યારે જટાયુએ તેને. નર્મમાં ફોડી યુદ્ધમાં હતાપણે હતા, પણ રાવણે યુદ્ધિતથી એની પાખો હેઠીં ખરણ તોડી કરી નાખી સિતાને લઈ નાહડો. તે વેળા જટાયુનું આયુષ્ય ૬૦,૦૦૦ વર્ષનું હતું. જ્યારે રામ લક્ષ્મણ મૃગ્યાથી આજ્યા ત્યારે સિતાને રાવણ દરજી કરી લઈ જવાની ખબર જણાવી, પેતાનો પ્રાણ ત્યાગ

કયાં હતો જડામુર કલિંગ, ગતગામી,
મારત, રજસુયાન અને બેર- એવા પાગ
સુખે હતા.

જડામુર—હિન્દુ વમ કયા મુજબ એ અબ
જુશનો રિતા પાડે તિવં ચાત્રથી બદ્ધિ
અમમા જઈ રહેતા તેમની મામે એ મુની
વેમે જઈ રહ્યા જડામુર નેમ એક દત્ત
કે બીમમેન આશ્રમમા નહિ હોય ત્યારે
પાડવોને મારી પાંપદી દરજી કરી નવી
પાડવોએ એનું કાંઈ નહિ જાણુતા એની
માથે વિગનાયથી વર્તના લાગ્યા એક દિવસે
બિમમેન ક્રમ પ્રભાતી લાવવા બાહર ગયો
હતો, અને અર્જુન તો ઇદ્રોડમા નજીક
રહ્યો હતો, તે તક સૌથી ક્રમપદી સાથે પાડવોને
હથેલી હાથે પશુ તેના યુધિષ્ઠીર પોતાનું
શરીર ભાગી જનારાથી એને યોખી જતુ
પશુ તેના બિમમેન તેમની ગામમા આવી
અથો ને જડામુરને માગી નાખ્યો

જડામુર—મનુષ્યના જડગામા દાત મુર રીને
જેવાના હોય છે જડગામા દાતકામા
દારે દાર કાણુ હોય છે આ હિન્દુ દાતના
મુખ મનુષ્યતાથી જડગામા હોય છે ઉપર
જડામુર કાંઈ દાતનું નથી, પણ માથુ દાતે
તોજ તે દાતે છે નીચલુ જડામુર માથાની
બાજુ ઉપર ખાતી પસીયારાથી જડામુર
રહેતુ છે, ને તે ઉપર નીચે, આગળ,
માછળ હાતી શકે છે આ નીચલા જડગામાની
બાતીથી ઉપના ને નીચલા દાત એક બીજા
સાથે ધસાય છે, અને મોઢામા લીધેનો જોરાક
તેઓની વચમા આવ્યાથી તેનો ચવાધને
સુરો પાય છે

જડામુર—પ્રિમત વસોતપના ને કષ્ઠબદેવ
તેના પુત્રોમાનો એક, વડો જરત એ સત્ય
હોડી અરણ્યમા વાસ કરતો હતો, ત્યારે
દરજીના બાળકની મમતાથી અતકાદે એ
આવતા દરજીને જન્મે ગયો દરજીના જન્મ
પછી એ અગિયસ જોતી કોઈ સાક્ષીયુને
ત્યા જાગ્યો આ વેળા તેને પોતાના પૂર્વ
જન્મનું દત્તમાન જણાતાં એણે જા દેડ

ધારણ કરવાથી એ જડામુર કહેવાયો એ
એટલા મુશી જડામુર બુદ્ધિનો યથા રહ્યો હતો,
કે કોઈ આમા આવેતો આવ, નહિ તો તેમજ
પડી રહેતો એક સમે ચોરો એને નરમગ
આપવાનો રિવાજે હોડી જઈ, દેવી માને
હતન કંવા જતા દેવીએ પ્રગટ યથા ચોરોનો
નજીક ક્યા હતો તે પછી એણે જુદુંગણ રાત
ને આત્મ તત્ત્વ મોક્ષ આપ્યો હતો

જાતી—જન માધુર્યોને જાતી કહે છે. તેઓ
મિયા માટેના આન બહાર નિસરે છે તેઓ
મોદમા જનમ વૃષ્ટે નહિ તે માટે મોદ પ
કષણની પગી બાધે છે જ્યાં બેસે છે, ત્યાં
જમીન સાથે કંવા જકરાતા બાલની ચમકી
રાખે છે તેઓમા કાંઈ કાંઈ માધુર્યોમા
આ મનના મન (માથા) લીધે છે ન
તેના સાધુના દમને પરદેશથી દમરો લો
આવે છે. તે બાધા પીધા વિના પડી રહે છે
પદ દિવસ પછી સમિત ક્ષિણ યતા સુવે છે
એવડો તે વેળા અન્ન નહિ આપતા તા
વાળા વરીને બીના કપડા લગાડે છે
મત લેવાના દિવસથી તેને અન્નવ્ય મન
પોદવાડાની તૈયારી આશે છે મરતી વેળા
તેને ખાખીમા બેસાડે છે, ને મુલા પડી
વાજા સાથે લઈ જાય છે બાલિષ્ઠ, સ્ત્રીઓ
પોતાની મુજબ પુરી પાડવા તેના યજ્ઞ
વાહન તજે પડે છે, ને તેના ચેદરે
કષણના કંવા માટે સેવકો ધણા મન
ધરાયે છે

જાદ અવગના—(વુઓ અવરતા)

જાદીયાલા—પ્રજામા અમરીતસર તેહેસીન
માનુ ગામ અમરીતસરની દક્ષિણ પૂર્વ
૧૨ મંત ઉપર છે આ ગામ લાહોર ઓ
દિલ્લી રેલ્વે રેલ્વેન છે જાદીયાલાને બો
વમાની પોતાના સરદાર 'જાદી' ઉપરથી
નામ રાખ્યું હતું વરવી ૬૫૩૫ ની તેમા
૩૪૮૦ મોહમ્મદન, ૨૩૮૦ હિંદુ, ૪૦૨ શિખ
અને ૫૪ જૈન છે અને ઠાસા તથા ગાજાના
વામજુ જનાવનાના મોઢા કારખાના છે

ગામમાં પોલીસ સ્ટેશન, સરકારી અને મીશન સ્કૂલ, પોસ્ટ ઓફીસ, દવાખાનું છે.

જનક—(બુઝો બૃહદય)

જનખોરી—આ એક ટોળો જનખવારુની ખીણમાં વસે છે, તેમજ તેઓ હસનખેડ, આદમખેડ, આફ્રીદી પર્વત, વૃત્તખાઇ અને બરખાઇમાં વસે છે. તેમનાં ૧૫૦૦ લદાવક પુરો છે. જનકવારી તરફ વમતા આફ્રીદી પણ એક ગણાય છે. તેમજ તેઓ બદાહુર અને અંચળ હોય છે.

જનમાષ્ટમી—અથવા ગોકુળ અષ્ટમી. શ્રાવણ વદી ૮. શ્રાવણ વદિ અષ્ટમીને દિને શ્રીકૃષ્ણજનો જન્મ થયો, તેથી એને જનમાષ્ટમી કહે છે. આ દિવસે દેવકી પતંગ પર શયન કરેલી હોઇ કૃષ્ણ તેનું સ્તનપાન કરે છે. એની મૂર્તિ અથવા ચિત્રપર કાઢેલા ચિત્રનું પુજન કરે છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનો જન્મ (વિષ્ણુનો આરમ્ભ અવતાર) આ દિવસે રાતના ૧૨ વાગે મથુરામાં થયો હતો. કંસ નામના દુષ્ટ રાક્ષસનો નાશ કરવાને વિષ્ણુએ આ જન્મ મથુરામાં લીધો હતો. કંસ મથુરાનો ગજ ને દેવકીનો ભાઇ હતો એને નારદ મૂનીએ ભવિષ્ય વાણી કહી હતી કે દેવકીનો ૮મો પુત્ર તારો પ્રાણ લેશે. તેથી કંસે કૃષ્ણના માતા પિતા દેવકી અને વસુદેવને કારાગૃહમાં પુર્થી હતા, જ્યાં કૃષ્ણ અવતાર થયો. એ સરે જનમરણ કરે છે, તેમા પુરાણ શ્રવણ, ભોજન, નૃત્ય વગેરે ગાયન ગાઇ ભજન કરે છે. બીજે દિવસે કૃષ્ણ ગોકુળમાં ગયા તેથી તે દિવસને જનમાષ્ટમી કહે છે. આ દિવસનો મહોટો આસપ દિદુ લોકોમાં પાળવામાં આવે છે. તેમાં દહીની ઢાંડી ફાડવી એ મુખ્ય છે. બ્રે ફાડ્યા પછી દહી, દુધ, પાણી વગેરે એક મેકના મદન પર ગાળી ગોવિંદ ગોપાળા, બોક્ષતા ભજન કરતા કરે છે. તેમજ કાન્હેયા તે વખતે કેટલાકનાં અંગમાં આવે છે. આ કાન્હેયાનો કેકલુમ્બ જેટલો આસપ ચાપડે તેટલી ધામધુમ મહારાષ્ટ્રમાં ચલી નથી.

ઉપર હિંદુસ્તાનમાં વૈષ્ણવ પ્રાંચી લોકો, ગોંસાઇ, વેરાંગી આ મોહોત્સવ મહોદી ધામ-ધુમથી પાળે છે. કૃષ્ણના મંદીર સામે એક મહોટો ખડો ખણી તેમાં પાણી, તેલ, દહી, હળદ, મટોડી વગેરે ભળી તેમાં કુદકા મારે છે, અને કેટલાકે તે વખતે હોળીનાં દિવસોમાં બોલતા વાક્યો ઓચરી મોજ મેળવે છે.

જનમેજય—(૧) દિષ્ટ કુસોત્પન્ન સૂમતી રાજનો પુત્ર. એણે ૩ દિવસમાં જુમિનો જય કરી તેનું આધિપત્ય મેળવ્યું હતું.
(૨) યયાતી પુત્ર પુરતાનો પુત્ર, એણે ૪ યજ કરી વાન પ્રસથ થયો હતો. એને માધ્વ સ્ત્રીથી પ્રાચીનવાન અને પ્રાચીતત નામે પુત્ર થયાં હતા.

(૩) સોમ કુસોત્પન્ન સ્વજય રાજનો પુત્ર. એને માહામના નામે પુત્ર હતો.

(૪) ભારતિય મુદ્ધમાં પાડવાનાં પક્ષમાંનો એક રાજ. એને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધે માર્યો હતો.

(૫) સોમવંશીય પુર કુસોત્પન્ન પંડુ પુત્ર. અર્જુનનો પુત્ર જે અભિમન્યુ તેનો પૌત્ર, અને પરિક્ષિત રાજનો પુત્ર. એનો પિતા પરિક્ષિત સર્પ દશથી મરણ પામતાં એણે સર્પ સત્ર કર્યા હતા. એણે કરેલા સર્પ સત્રમાં ૧૫ વાસુકી નામના કુળો, ૧૮ તક્ષકનાં કુળો, ૧૦ એરાવતનાં નાગનાં કુળ, ૩૬ કૈરવ નાગનાં કુળ અને ૩૫ ધૃતરાષ્ટ્ર નાગનાં કુળ દબ્ધ થયાં હતાં. પણ પછી ધણી સર્પો મારવા માંડયાથી અસ્તિ જાપિએ સર્પ મંત્ર બંદ કરાવ્યું હતું.

જનરત્ન—અથવા જનરત્ન ઓરીસર. રણસેન-માં જનરત્નની સત્તા તબે અનેક તુકડીઓ કામ ભજવે છે. એક રાણીનો જનરત્ન, એક વિભાગનો જનરત્ન તે કોઈનંત જનરત્ન, અને એજર જનરત્ન. લશકરની મહોદી તુકડીના સરદારને કહે છે. સિદ્ધીશ સેન્યમાં ચિંગોડીયર જનરત્નની પદ્ધિ સાધારણ મહોદી તુકડીની ઉપરની ગણાય છે. ૧૮૮૬માં પાંચ કિદઃ માર્ગે ચિદીશ સેન્યમાં હતા. તેમાં ૧૩

જનરલ, ૪૩ લેફ્ટનન્ટ જનરલ, અને ૧૧૭ મેજર જનરલ. એમાંના કેટલાકે સારી સત્તા ધરાવે છે; પછી પાંચ વર્ગ આ બ્રિટિશ બોગન્સ પછી તે નવમો પડે છે. મેજર જનરલને ૧૨ વર્ગની વૂથે, અને લેફ્ટનન્ટ જનરલને ૧૭ મર્ગની વૂથે નોકરી તબક્કો પડે છે.

લશ્કરના સમયમાં જનરલ કમાન્ડિંગ જનરલને રાજદો ૧૦ પૌંડ ૧૫ શિલીંગ દિવસનાં; ને જનરલ મુખ્ય સત્તા પર ન હોય ત્યારે ૮ પૌંડ; લેફ્ટનન્ટ જનરલને ૫ પૌંડ-૧૦ શિલીંગ; મેજર જનરલને ૩ પૌંડ અને બ્રિગ-ડીયર જનરલને ૨ પૌંડ-૧૦ શિલીંગ મળે છે. જ્યારે તેઓ અર્ધા પગાર પર હોય છે, ત્યારે ફિલ્ડ માર્શલને ૧૩૦૦ પૌંડ વર્ષાન અને બીજાઓને ૮૦૦; ૬૫૦ તથા ૫૦૦ પૌંડનું વર્ષાન મળે છે. નોકરીથી દૂર થએલા જનરલને ૧૦૦૦ પૌંડનું વર્ષાન મળે છે; લેફ્ટનન્ટ જનરલને ૮૫૦ પૌંડ, અને મેજર જનરલને ૭૦૦ પૌંડનું વર્ષાન મળે છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટમાં જનરલની પદ્ધિ સૌથી સઢીયાતી ગણાય છે, અને તેની રચાપના ૧૮૬૬માં ફોર્મિસે કરી હતી. વૉશિંગટન જે સહીયો મહોટી પદ્ધિ પામ્યો હતો તે લેફ્ટનન્ટ જનરલની પદ્ધિ હતી. તે તરફ જનરલને વાર્ષિક પગાર ૧૩૫૦૦ સ્ટરલીંગનો મળે છે. લેફ્ટનન્ટ જનરલને ૧૧૦૦૦ સ્ટરલીંગ, મેજર જનરલને ૭૫૦૦ સ્ટરલીંગ અને બ્રિગેડીયર જનરલને ૫૫૦૦ સ્ટરલીંગ મળે છે.

જનરેયાન—ગોદાવરીને દક્ષિણ કાંઠેનું સ્થળ. એને હાલમાં નાસક કહે છે. અત્રે રામના વખતમાં સૂર્યનખા અને ‘ખર’ રક્ષાસ-વસતા હતા.

જનાબાઈ—આ કવિયજી વિશે ભક્તિ વિજયમાં વર્ણન આપેલું છે. એ કુવારી હતી ત્યારે પોતાના માતા પિતા સાથે વિદલ નાયકની યાત્રાએ ગઈ; તે પાછી ફરી નહિ. સ્વાસ્થી એણે પોતાનું આયુષ્ય વિદેશના બજારમાં ગાળ્યું. એનું પાલન નામદેવને ઘરે થયું. ત્યાં ગોણાઈ તથા રામકૃષ્ણ એઓના સમાગમથી

એ ઇશ્વર ભક્તિમાં લીન થઈ અને પ્રેમ ભક્તિથી સંત મંડળીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ. એના ભાવિકપણા લીધે ઇશ્વરી સાક્ષાત્કારની વાતો ઘણી વાર લોકોમાં જોવામાં આવી છે. એની કૃતિની અખિંત પ્રશસ્તિ છે.

જળપૂર—હાલના ભૂગોળ વેત્તાઓ આ પર્વતને અરેરાટ કહે છે. એ અરિવાનના પ્રાંતમાં ૧૬૨૦૦ ફીટ ઉંચો છે. એની પાસેનો દમાવંદ ૧૯૭૧૫ ફીટ ઉંચો છે. કેટલાક લોકો જળપૂર જુદાને ૧૭૧૨ ફીટ ઉંચો જણાવે છે. જનરલ મોન્ડીય આ પર્વતને ‘અરેક્સ’ ની સપાટીથી ૧૬૦૦૦ ફીટ ઉંચો જણાવે છે. તુર્ક પ્રજાએ આ પર્વતને *Aggrandaghi* નામ આપેલું છે. આર્મેનિયન તથા મીસનરીઓ એને અરેરાટ અથવા ‘ગ્રાન્ડ ઓવ ધી આઈ’ કહે છે. બેરેસસ અને અલેક્ઝાન્ડર જણાવે છે કે ‘તેમના સમયમાં ખસીક અખ્યાતિદીક ઇ. સ. ૭૪૯માં જ્યારે ઉપર ગયો ત્યારે ત્યાં આગલો મેદરાળ દોઢો હતો. મોહમેદન દત્ત કયા મુજબ મેદરાળ વાલી જગ્યા અરેરાટ પર નથી પણ કુર્દિસ્તાનમાંના જળપૂર જુદામાં છે. જ્યાંથી ખલીફાઓ માટે તે બાંધકામ બાંધ તેમાંથી મસજિદ બનાવી હતી. દમાવંદ અરેરાટ કરતાં ૪૦૦૦ ફીટ ઉંચો છે.

જળપૂર શહેર—આ શહેરની ઉત્તરે પગાનું રાજ્ય, પૂર્વે રેવાનું રાજ્ય, દક્ષિણે મંદલા, સીયોન અને નરસિંગપૂરનો સિટીશ શહેરો, અને પશ્ચિમે હામેહ શહેરો.

ક્ષેત્રફળ ૩૯૧૮ ચોરસ મેલ છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૫૨૮,૮૫૯ ની, ૧૮૮૧ માં ૬૮૭,૩૩૩ ની હતી. જેમાં ૯ વર્ષ દરમિયાન ૧૫૮૩૭૪ નો વધારો થયો હતો. આ વધારો થવાનું કારણ ૧૮૭૨ નાં બપોરે દુકાળથી સિટીશ સરકારે જળપૂર શહેરમાં દુકાળનાં બાંધકામ બોલાવી આસપાસનાં રાજ્યોમાંથી દુકાળીયાઓ કામપર ઉતરી પડી સ્થાપવાસ કરી રજાથી વધારો થયો હતો. શહેરમાં ૨૩૧૦ ગામનાં તથા શેરેરે

હોઈ, તેમાં ૧,૭૪૫૧૨ રેલવાનાં મકાનો છે. લોક વસ્તીમાં ૩૪૯૨૫૧ પુરુષો અને ૩૩૭૯૮૨ સ્ત્રીઓની હતી.

આ જિલ્લાનાં ૩૯૧૮ ચોરસ મૈલ વિસ્તારમાંથી ૧૫૬૩ ચોરસ મૈલ ભાગ ખેતીમાંથી રોકાયેલો છે. તેમાં ૧૧૧૫ ચોરસ મૈલ ખેતી રોકાયેલો છે અને ૧૨૪૦ ચોરસ મૈલ તદન નાપીક જમીનનો છે. મુખ્ય પાક ઘઉં, કઠોળ, ચોખા, રૂ, તેલી બિયાનો સારો થાય છે. જંગલમાં ઝુંદર, લાખ તથા રૈસમ ઉત્પન્ન થાય છે.

જળલપૂર જિલ્લામાં લોકો તથા કાલસો પુરાકળ મશે છે, અને ૧૮૮૨ માં તેની ૪૨ ખાણો તથા ૧૮૯૧ માં ૪૮ ખાણો ચાલુ ખોદકામ તળે હતી. રામધાટ, બેરાધાટ, લમેતાધાટ, તથા મહાનદી ઉપરના સિંગાપૂરમાં, તથા ખીછ જગ્યામાં કાલસો જડે છે. બેરાધાટ તરફ સુનખડી ઉંચા પ્રકારની મળે છે, તેમજ સુરવારા તરફ લીધોઆદના પથ્થર મળી આવે છે, જેનો ભાવ કલકત્તાના બજારમાં સારો ઉપજે છે. લોકોની ખાણો માટે ભવળી, અગારિયા, અરોલી, અને પ્રતાપર, ભવળીતા છે. સુરવાડામાંથી સજેમરમર મળે છે.

જળલપૂરમાં તંબુ તથા ગળીયા બનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે. જળલપૂર શેહેર મહોડું રેલ્વે જંકશન ગણાય છે. જળલપૂરની હસ્ટ હડિયા રેલ્વેની લાઇન ઉત્તર પૂર્વે અલાહાબાદ સુધી વધે છે. તેની જુમલે લંબાઈ ૨૨૮ મૈલ છે. આ રાખા ૧૮૬૭ માં ૧ લી જુને વેપારનાં વધારા અર્થે ખુલ્લી મેલવામાં આવી હતી. મુખ્ય રેલ્વે લાઇન ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનીનસુલાની મુખ્યથી દક્ષિણ પશ્ચિમે વધે છે, અને તે ૧૮૭૨ માં ખુલ્લી મેલવામાં આવી હતી.

જળલપૂરની આબોહવા તંદરેસ્તી માટે સુખાકારી ભરી છે, અને વર્ષાદ ૫૨.૧૩ ઇંચ પડે છે. માત્ર ૧૮૮૨ માં ૬૭૭૫ ઇંચ પડ્યો હતો, જે ૧૫૬૨ નો વધારો

બતાવે છે. થંડીમાં અને સખત થંડી પડે છે.

જળલપૂર શેહેર—આ જળલપૂર જિલ્લાનું મુખ્ય શેહેર નાગપૂરની ઉત્તર પૂર્વે ૧૬૫ મૈલ ઉપર સમુદ્ર સપાટીથી, ૧૪૧૮ ફીટ ઉપર છે. ૧૮૭૭ માં લોક વસ્તી ૫૫૧૮૮ની, ૧૮૮૧ માં ૭૫૭૦૫, ૧૮૯૧ માં ૮૪૪૮૧ ની અને ૧૯૦૧ માં ૮૯૭૦૮ ની હતી. તેમાં ૫૫૧૪૬ હિંદુ, ૧૬૯૧૬ મોહમેદન, ૬૨ ક્રીસ્તીય, ૬ સીખ, ૨૪૦૦ ખ્રિસ્તી, ૧૦ જુદિસ્ત, ૧૧૦૦ જૈન, ૫૭ પારસી અને ખીજા પરદેશી હતા.

આ શેહેરમાં હાલની સુધરેલી ઢપનાં માર્ગો બાંધ્યા છે. શેહેરના મધ્યમાં એક સુંદર તક્તવ કાંઠે મંદીરા બાંધવામાં આવેલાં છે. અને સુતર, ઉન, ગળીયા તેલ તથા આટાનાં કારખાનાં છે. વાર્ષિક વેપાર ૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપાનો ચાલે છે.

નિકાશ વેપાર—ઘઉં, કાપડ, ધાતુ, ચુલી ને સાકરનો છે. આયાત વેપાર—વેસાતી કાપડ, ધાતુ, નિમક, ઘી તથા તેલનો છે.

જળલપૂરમાં—મુસાનો પર્વત. આ નામ આર-બોએ હેરનની ખીજામાંના પર્વતની દારને આપેલું છે. અને જે પર્વત ઉપર સેંટકેથેરાઇનનો મઠ છે, તેને 'જૂરસિના' નામ આપેલું છે, જ્યાં સેંટકેથેરાઇનનો મઠ છે તેને જૂરસોડાનાં 'સીનાઇ' પર્વત તરીકે ધારવામાં આવે છે. અને મુસાને કાપડા ખુદા તરફથી મળ્યા હતા.

જળાલે—આઇહેમ નામના એક આરખ ખ્રિસ્તીનો બેટા. આઇહેમ 'ધાસેન' રાજાનો રાજા હતો. જળાલે આમર ખૂલીદના અમલ વેળા મોહમેદન ધર્મમાં દાખલ થયા હતા. એનું મરણ હિન્દી સન ૫૩—ઇ.સ. ૧૭૩૫—નિપળ્યું હતું.

જળીરૂ—આ પહીની ૪ જાતો હિંદુસ્તાન, આફ્રિકા, દક્ષિણ અમેરિકા અને આસ્ટ્રિયામાં જણાય છે. અમેરિકન જળીરૂ ધણું જાણીતું છે, અને તે મેક્સિકોમાં અરજનટાઇન રિપબલીકની દક્ષિણ તરફ જણાય છે. આ

પક્ષી યથી પાંચીટ ઉચ્ચ હોય છે. એના માથા સિવાય બધે સફેદ પીછાં હોય છે, તેમજ ચાંચ લાંબી વાંકઠાર હોય છે.

જાન્યુઆરી—પશુઓનાં દ્વિપમાંનાં પેદેલો. એ મેરની પશ્ચિમ બાજુએ વૃત્તગાદાર હોઇ તેની વચમાં મેર પવંત છે. એનો વ્યાસ ૨,૦૦,૦૦૦ ચોજન છે, અને એની આસપાસ એટલેજ મોટો સમુદ્ર ફરી વળેલો છે. ત્યાં જમખડો અતીચય ઉભે છે. હાલના તંદુરૂપરથી જાણીએ મુજબ એ દુનિયાનો મધ્યભાગ હોવો જોઈએ. ભૂગોળ મુજબ હિંદુસ્તાનનો ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગ આ દ્વિપમાં આવે છે, તેમાંથી માત્ર અફઘાનિસ્તાન જુદો ધારવામાં આવે છે.

અત્રે આધિપત્ય ૬૮૫ આરંભમાં પ્રિયવ્રત રાજાનો પુત્ર અગ્નિવ્રતે હાથ હતું. તેને ૫ પુત્રો હતાં. તેમને તેમના નાદના બાગે વેહેલી આખા હતા તે આ મુજબ—અજના—બવર્ષ, કીપુરવ વર્ષ, હરિવર્ષ, બદ્રાશ્વવર્ષ, રમ્યક વર્ષ, હિરણ્ય વર્ષ, કુરવર્ષ, કૃત્તમાશ વર્ષ; અને એ સર્વેની વચ્ચે ઇસાશ્વત વર્ષ છે. આ દ્વિપમાં દસ હજાર ચોજન ક્ષેત્રફળના પ્રમાણે ૫૭૦૦૦ દેશો છે. એને ભારતમાં સુદેશન હાપર કહેલો છે.

જાન્યુઆરી—એજનામના તાલુકાનું મુખ્ય શહેર. ૧૮૭૨માં વસ્તી ૧૪૯૨૪ની અને ૧૮૮૧માં ૧૧૪૭૬ની હતી. તેમાં ૫૮૨૫ પુરુષો અને ૫૫૫૪ સ્ત્રીઓ હતી. વસ્તીમાં ૮૭૪૧ હિંદુ, ૨૩૭૪ મોહમેદાન અને ૧૨૬ જૈન તથા ૧૬ પારસીઓ હતા. હાલમાં ૧૫૦૦૦ની વસ્તી છે. શહેર ૩૪૮ એકર ઉપર વસાયેલું છે. દૂર ચોરસ એકરે દર માનસની રાસ આવે છે. મ્યુનિસીપાલની કચેરી 'પલ્લે પોસ્ટ' ઉપર છે. અત્રે નિકાશ ગુલીનો છે. ૧૮૬૧માં અત્રે રેલ્વે લાઇન બંધાતા એના બંદરનો વેપાર પડી જાયો છે. અત્રે ૧૮૭૪માં ૩ જીનીંગ ફેક્ટરી હતી. તેમજ આમણ કાગળવાના કારખાનાં અને કાલીકા પ્રિટીંગ (છાપ)ના કારખાનાઓ છે. તે સિવાય હાથી દાંત, જાંગડી કામ અને

રમકડાં બનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. આ શહેર સિટીશોએ ૧૭૭૫માં પ્રથમ મેજિસ્ટ્રેટ હતું, પણ ૧૭૮૩માં રઘુનાથરાવ પેશવાએ કાલકરાર મુજબ ૧૨,૦૦૦૦ રૂપા ભર્યાથી ફરી મરાઠાઓ હસ્તગત થયું હતું; પણ ૧૮૧૭માં ચમ્બા પુતાના કાલકરાર પછી આ શહેર સિટીશોને તાબે ફરી આવ્યું હતું. તે વેળા અત્રેની વસ્તી ૧૦૪૭૪ની હતી. ૧૮૧૭માં અત્રે મુલીનો ચારો વેપાર ચાલતો હતો. આગળ જાન્યુ શહેરને ફરનો ઇશ્ટરીનો કાંટ હતો, પણ ૧૮૪૬માં તે ઘટ્ટી પડ્યો, ને હમણા તેની હસ્તી રહી નથી. શહેરની ઉત્તરે ૧ મેજ ઉપર 'આયાગજ'ની બેઠક છે. અત્રે માગલતદારનું કાલું, પોલીસ ઓફીસ, સર્જાઈનેટ જડજની કાંટ, મ્યુનિસીપલ ઓફીસ, પોસ્ટ ઓફીસ, દવાખાનું વગેરે સરકારી મકાનો છે. શહેરની ઉત્તરે નાગેચરનું તથાવ છે, જેની વચમાં ૪૦ શીટ ચોરસ ટાપુ ઉપર તહેવાર ઝાડો છે. અત્રે ૧૭૭૫થી ૧૭૮૩ માં મીંઝ કહેલે એક કિલ્લો બંધાયો હતો. આ કિલ્લામાં ખજાનો, દીવાની અદાલત, અને ખીશ કચેરીઓ છે.

જાન્યુઆરીનાની નેહેર—આ નેહેર યમુના નદી અને પહાડી પ્રાંતમાંથી નિકળે છે, ત્યાં ફેલખાદ પાસે યમુનાને પૂર્વ કાંઠેથી નિકળી ફરી યમુનાને મળે છે. એની લંબાઈ ૨૦૦ મેલની છે. આ નેહેર ધણું વડો ઉપર જુમક મળે હતી, પણ ૧૮૨૨માં સિટીસ સરકારે બારે ખર્ચ કરી, ફરી ખુલ્લી મેલવાથી ખેડુત વર્ગને તે એક આશિરવાદ જેવી થઈ પડી છે.

જાન્યુઆરી—દિલ્લીમાં 'બીચનો' નામે એક નવો ધર્મ સ્થાપક. એ આગળ વિષ્ણુનો ભક્ત હતો. એઓ યજ્ઞને એટલી હાલતમાં દોડે છે, અને ધણું ફરી ઘેરમાં અથવા ખેતરમાં દાટવામાં મવાજ સમજે છે. એઓ લખ પ્રસંગે કોરાન તથા હિંદુશીલ્પનાં વાક્યો બોલી ક્રિયા કરે છે.

જાન્યુઆરી—અહમદનગર જલ્લામાંનો એક તાલુકો. અહમદનગર શહેરની દક્ષિણ પૂર્વે

અને 'સીના' નદીની પૂર્વે છે. સ્ત્રેત્રફળ ૪૮૨ ચારસ મૈલ છે. તેમાં ૧ શહેર તથા ૭૪ ગામડાં છે. ૧૮૭૨માં વસ્તી ૭૨૯૯૪ની અને ૧૮૮૧માં ૬૦૫૬૦ની હતી. તેમાં ૩૦૯૨૫ પુરુષો; અને ૩૦૦૩૫ ઓછી હતી વસ્તીમાં ૫૫૯૫૩ હિંદુ, ૩૧૯૬ મોહમ્મેદનો તથા, ૧૮૧૧ ૫૨કોમના હતા. જનીનનું મેહસુસ ૯૭૮૬ પૈાનું ઉપજે છે. તાલુકામાં ૧ દીવાની અને એક ફાજદારી કચેરી છે. જમખીન્ડિ—દક્ષિણ અસાક જાગીર. કાંદલા પુરનાં રાજ્યમાં છે. સ્ત્રેત્રફળ '૫૫૫' ચારસ મૈલ છે. ૧૮૭૨માં વસ્તી ૧,૦૨૩૪૬ની હતી. ૧૮૮૧માં દુકાળ પડ્યા પછી વસ્તી ૮૩૯૧૭ ની થઈ હતી. તેમાં ૪૧૪૯૫ પુરુષો અને ૪૨૪૨૨ ઓછી હતી. ૧૯૦૧ માં વસ્તી ૧,૦૨૧૬૨ની હતી. દર ચારસ મૈલે ૧૭૨૬ ની વસ્તી છે, વાર્ષિક ઉપજ ૪,૬૨,૧૪૨ રૂપિયાની ઉપજે છે. રાજ્યમાં ૧ શહેર તથા ૮૦ ગામડાં છે. તેમાં રહેવાનાં મકાનો ૧૪૮૯૦ છે. મારીચીદી ગામ પાસે અની નરમ પ્રકારનો ૫૨૫૨ જડે છે. સુખ્ય પાક, રૂ, મઉ, કોળી વગેરેનો થાય છે. ઉદ્યાગ સુતરાઉ કાપડ અને કામળી બનાવવાનો ચાસે છે. ૧૮૮૩માં ત્યાં ૨૪ સાગા તથા ૧૨૨૯ વિદ્યાર્થીઓ હતા. રાજ્યના સરદાર પાસે ૫૭ ઘોડેસ્વાર અને ૮૫૨ પામદળ લશકર છે. સિદ્ધીક સરકારને ૨૦૮૪ પૈાંડ ખંડોળી ભરે છે, સરદારને કાકપુત્ર લેવાની સગંદ મળેલી છે.

જામખીન્ડિ—ઉપલા રાજપુત, મુખ્ય ગામ,
એવગામની ઉત્તર પૂર્વે ૭૦ મેલ ઉપર અને
હોદ્દાપૂરની પૂર્વે ૬૮ મેલ ઉપર છે. ૧૮૭૨
નાં લોક વસ્તી ૧૨૪૯૩ની અને ૧૮૮૧માં
૧૦૪૦૯ની હતી. તેમાં ૮૪૬૦ હિંદુ, ૧૯૨૧
મેહમેદન હતા, અન્યસિપાલીનીની ઉપર
૭૦૦ પોંડની છે.

જામના—ગંગાનો આ એક મુખ્ય પ્રવાહ,
સમુદ્ર સપાટીથી ૧૦૮૪૬ ફીટ ઉપર જામનાત્રી
ની ઉત્તરે ૫ મૈલ ઉપર વહે છે; દક્ષિણ

તરફ ૯૫ મૈત્રનો પ્રવાહ વટાની સિવાજીની
તેકડીમાં પસરે છે. તે પછી દક્ષિણ તરફ
હમીરપુર સુધી વહેતી આપા યદ્ય પૂર્વ વૃંદાણ
સેતી અંધાહવાદથી ત મૈત્રપર ગંગાને મળે છે.
ત્યાં વેર-ઝેની લંબાઈ ૮૬૦ મૈત્રની છે.
ઝેની કાંઠે દિશ્વી, આપા, શીરોજપૂર, ઇટવા
અને અંધાહવાદ આવેશાં છે, આ નદીમાંની
અનાવેલી નહેરોમાંની પૂર્વ નહેર (૧૮૨૩-૩૦)
પૂર્વથી વધતી ૧૬૦ મૈત્ર વહી જમનસિં
મળે છે, અને પશ્ચિમ નહેર (૧૮૧૭-૧૫)ની
શંકામાં ૪૩૩ મૈત્ર વેર વહે છે.

જન્મદગ્ગિ—વારણસીનું કુતોત્પન્ન ને કાપિક
કાપિની પત્નિ સત્યવતીના પુત્ર. એને ‘આર્યાક’
ને નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. દર
આશિન માસે પ્રવૃત્ત સૂર્ય સમાગમમાં સંચાર
કરવા એ સાથે રહે છે.

એ એટલો તો કોપી હતો કે એક સમયે
એની સ્ત્રી રૈલુકા નદીપર સ્નાન માટે
ગઇ હતી, ત્યાં ચિત્રરથ રાજા પોતાની સ્ત્રી
સદ્ બાવી જળક્રિડા કરતો હતો, તેને
જોવામાં રૈલુકા ગુતાયાથી ઘેર આવતાં તેને
વિશ્લેષ થયો. આથી જન્મદગ્નિએ તેને
શાસન કરવા માટે પોતાના એક પુત્રને
આજ્ઞા કરી કે “તારી માતાને બાણથી છેદી
નાખ.” પણ તેણે આવી બાધીત આજ્ઞા
સંભળી તેમ કરવા ના પાડવાથી તે માતા
તથા પુત્રને પાસાણુ રૂપ બનાવ્યા. “જ્યારે”
પરશુરામ વનમાંથી ધરે આવ્યો ત્યારે તેને
જન્મદગ્નિએ આગળ મુજબજ દેની માતા
તથા બાધને મારી નાખવા કહેતાં, તેણે કલા
મુજબ તેમને બાણથી છેદી નાખ્યાં. આ
કામથી મંત્રણ થઇ તેને ગમે તે માંગી શેવા
કણુ. પરશુરામે પોતાની માતા તથા પુત્રને
સજીવન કરવાનું તથા મેં તેમને છેલ્લા તેવું
તેમને બાળ નહિ રહે એવું માંગી, આજ
બધી કોષ રહિત થવાનું માંગ્યું. જન્મદગ્નિએ
તે મુજબ તેમને સજીવન કરી, તે દિવસથી
કોષને મનથી એવો તો નિમૂળ દ્યો કે, એક
વેળા સદ્ગત્વનના પુત્રોએ

રીતે છાયા છતાં તેણે તેમને કશી ધન્ય કરી નહોતી.

કેટલાક ઢાળ પછી કાર્તિકીવર્ષના પુત્રોએ પરશુરામપર* જેર શેવા ચક્રી જમદગ્નિને આશ્રમમાં આડી મારી નાખ્યો હતો. આ ઉપરથી પરશુરામે ફરી એને સજીવન કરી મૂકી નિઃશસ્ત્રીય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

જામનોત્રી—ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રાંતમાં ધરવાહ નામનાં આ એક ઉપજી ઉદ્ધનો ઝરો,

જામનાનાં પ્રયાદ નજદીક છે. આ ઝરો બંદરપાંચ નામના ૨૦૭૫૮ થી ૨૧૧૫૦

શ્રીટ ઉંચ પર્વતની તળેટીમાં, સમુદ્ર સપાટીથી ૧૦૮૪૯ શ્રીટ ઉપર આવેલો છે. અત્રે હતુમાનનું મંદીર છે. કહે છે કે લંકાને આગ લગાડી હતુમાને પોતાની પુછડી અત્રેનાં

ઝરામાં ખુબબ્યાથી આ ઝરો ગરમ પાણીને બનેલો છે. પણ ખરું કારણુનો તેની તળે

ગંધકની ખાણો હોવાનું છે આ ઝરાના પાણીની ગર્ભા ૧૯૪-૭ ફેરન હીટ છે. આ

ઝરો જામણુઓમાં ધણે પૂજ્ય ગણાય છે. જમ્બુકે—અથવા બડીમાઇ. એનાં ફળ ઔષધિ ઉપયોગમાં યોગ્ય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં

હરડાને જગે એના ફળનો ઉપયોગ કરેછે, ધરાનમાં એ ફળમાંથી એક પદાર્થ બનાવેછે તેને 'મ્યાના (Manna) કહેછે.

એના વૃક્ષ સિંધ, અફઘાનિસ્તાન અને ધરાનમાં ઉગેછે, એની ખે જાતાછે, અને તેનો ઉપયોગ સુનાની તખીએ ૫૦૦ વર્ષ ઉપર પણ જાણતા

હતા. એની છાશ કઠપી હોયછે.

જમ્બુકે—(૧) ધિવનો એલકાળ (૨) મદ્રાસમાં ત્રીચૂલા પક્ષીમાં શ્રીરંગમ ટાપુમાં એક મંદીર. આ મંદીર મ્હોંટા શ્રીરંગમની પૂર્વે ૪ મેન ઉપર છે. અત્રેનું મંદીર ૧૨

મી સદીમાં બંધાયેલું જણાય છે, એનો બહારનો દરવાજો ગંગવર નથી પણ મોહેલા ચોડમાંનું છે. ૪૦૦ સ્થંભોના ટેકાવદાર ટેકાથી ઉઘાડી બાંધેલું છે.

જામરૂદ—પંજાબમાં પેશાવર શહેરમાંનો કિલ્લો. આ કિલ્લો 'ખાઇખર પાસ' નજદીક

તેના મુખ ઉપર છે. ૧૮૩૬માં રજીસ્ટરસિંગના સેનાધિપતિ દરિસાંગે, શતી લીધો હતો; પણ ૧૮૪૭ના એપ્રિલમાં અફઘાની સુદાર દોસ્ત મહમદના લશ્કરે તે ઉપર ચડાઈ કરી હતી/ તેમાં દરીસિંગ માર્યો ગયો હતો પણ શિખોની શત ચંદ્ર હતી. આ કિલ્લો ૧૬૬૦

શ્રીટની ઉંચાઇ પર છે. ૧૮૭૮-૭૯ માં અફઘાન મામલા સમયે આ કિલ્લો સિદ્દીય લયકરનું મુખ્ય બચાવનું મથક હતું, અને તેમાં હાલ ૩૫૦૦ લયકર હમેશનું રહે છે. આ કિલ્લો ૩ તખક્કા પર છે, અને બે તખક્કા ઉપર તોપખાનું મોઢાયેલું છે. અત્રે ત્રીજો તખક્કો અતી ઉંચાઈવાશે હોઇ આસ પાસના પ્રદેશ પર નજર રાખવાના ઉપયોગનો છે.

જામશેઠ પાદશાહ—આ મહાન ધરાની પાદશાહ તેહેમારપના બાઇ વિલીંગાનનો પુત્ર હતો. એની માતું નામ મુસનાર હતું. એનો જમાનો તવારીખ નવેગો* ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૫૦ પર જણાવે છે. એના રાજ્ય અમલ વિશે જુદા જુદા મતો છે. અવસ્તા મુજબ ૧૦૦૦; પુન દેહેલ મુજબ ૬૧૬; અને શીરહોસ્તી મુજબ ૭૦૦ વર્ષ રાજ્ય અમલ મોગબો હતો. એને કેટલાકે 'નૂદ' પેગંબર સાથે સરખાવે છે; કેમકે એના અમલમાં જામરૂદ આવી હતી. એણે ધરાનવેજની વસ્તી આગાદ કરી ત્યાંથી નિંદા, ગદરી, અપવિત્રાઇ, કંગાશ્વત, કમ્પાઇ, અને ૬૦૦ વર્ષ સુધી મ્હોત બંધ રહ્યું હતું. એણે પ્રજાના ૪ વર્ગ કર્યા હતા; તેમાં અધીરનાન, રથેશતાર, વાતરિઓશ અને હુતોશ એ હતા. પહેલા વર્ગના ધર્મ રાઈ તરીકેનું કામ બજાવતા, બીજા વર્ગના મેહેતા મુત્સદી અને રાજ્ય કારોવાર કરતા, ત્રીજા વર્ગના સીપાહગરનું કામ બજાવતા હતા, અને ચોથા વર્ગના ખેડુત, કારીગર અને વેપારી હતા.

એલી મુજબ ૩૨૦૬, આકું દીલ તથા આનદરવીજ મુજબ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૭ થી ૨૬૬૨.

જમશેદ અહરમજદની બચારતથી 'વર' નામનું સરથાન સ્થાપી તેમાં ૧૦૦૦ મુનંદાં જોડાંઓ પસાવ્યાં હતાં તેમજ અહરમજદની બચારતથી નંદુના સખત ફરકારોની સામે નવાં સરથાનનાં લોખેને બચાવ કરવા માટે ખીજા બાંધકામો કર્યાં હતાં. અને તે પછી અધ્યેનેમવચ્ચે 'વર' નો ત્રણ વખત વિરગાર વધારી મ્હોટા કાનેા હનો. તે પછી ખચારિઝમ (ગદમનકુમંદ) નામના પદાડ ઉપર ફરોજગ નામનો આતશ ચાપન કર્યો હતો. વર સરથાન પર ઉર્વેનર નામના જરતોસ્તના બેટાને પાંદશા જમાનામાં વડા સરદાર નેમ્યો હનો. જે આગમજ 'કરસિખ' નામે પક્ષીએ આવી ત્યાં દીન જાહેર કરી હતી.

જમશેદ પોતાનાં અમલમાં આફતામી વર્ષ ચાલુ કર્યું હતું. અને જે દહાડે આફતામ મેશનાં પુરજમાં સપર પેહેચો દાખલ થાય તે દહાડે એક મ્હોટું જશન કરવાનું ફરમાવ્યું હતું.

શીરહોસી મુજબ એના અમલમાં લઘાઇનાં બખતર, તલવાર, છરા વગેરે હથિઆરોની શોધ થઇ. એણે બેનીવાડોનો દ્વાર પ્રાંતને સિખવી કાપડ વણવાનો ઉશોગ ફેલાવ્યો હતો. એણે પોતાના રેશમાં વિષા દુનરનો ફેલાવો કરી રાજ્યને એટલું તો આપાદ કર્યું કે એને, ખુદાઇ દાવો કરવાની મગરૂરી સુજી. શીરહોસી મુજબ તેણે પોતાની ખુજેર્મીયા તખત તરફ નજર કરી અને દુનિયામાં પોતાની બરોબરીઓ કાઢને જોયો નહિ. આ ખુદાને પીઠાનનાર પાદશાહે મગરૂરી કરી પુંગ તરફથી પીઠ ફરવી અને મગરૂર બન્યો. તેણે લશકરમાંથી મ્હોટા માનસોને પોતાની પ્રાંતે બોલાવ્યા, તે નીચે મુજબ બોલ્યો. "હું મારા શિવાય દુનિયામાં કાઢને પિઠાનનો નથી, આ દુનિયામાં ફરાર મારાથી જાહેર થયો છે. મારી મારફ કાઢ નામવર પાદશાહે પાદશાહી તખત દીધું નથી, આ દુનિયાં ખુશીથી મેં મજાગારી છે, આ પૃથ્વી જેમ મેં છુટ્ટી

તેવી બની છે. તમારું ખાતું, સુતું અને આરામ મારાથી છે. તમારું પેહેરવું ઓટનું અને તમારી સર્વ છુટ્ટાઓ મારાથી છે, ખુજર્મી અને તાજ તથા પાદશાહી મારાં છે, કાણુ કહેછે કે મારા શિવાય કાઢ પાદશાહ છે? દુનિયા દવાદારથી દરસ્ત થઇ, એવી રીતે કે કાઢને બીજારી અથવા મ્હોતથી નુકસાન થયું નહિ, જે કે દુનિયામાં પાદશાહો થયા હશે તોપણ મારા શિવાય ખીજા કાણુ મોતને દુર રાખ્યું છે? જાણો કે મારાથી તમારા તનમાં હોય અને જન છે. જ કાઢ અહરેમન હશે તે મારા તરફ નહિ ફરશે, જ્યારે તમે એ મુજબ જાણો છો કે મેં આ સર્વ કર્યું છે ત્યારે તમારે મ્હને દુનિયાનો પેદા કરનાર મણવો જોઇએ." આ સર્વ બુદ્ધિ જમશેદને અહરેમને ફરબથી આપવાથી તે વૃંદ ને મગરૂર બન્યો, આથી પ્રજા બેદીશ બની, તેની સામે થઈ. આ વેળા જોહાક નામે આરામ પાદશાહે બગવા-ખોરોને મદદ કરવાથી જમશેદ નિરાશ થઇ જાણીસ્તાન તરફ નહાડો; ને ત્યાંના પાદશાહ કોરંગની બેટી સમનનાજ સાથે છુપી રીતે પરણ્યો, પણ કોરંગ પાદશાહે જ્યારે જમશેદને પોતાના જમાઇ તરીકે જાણ્યો ત્યારે તેણે જોહાકની બીહીશથી તેને કેદ કરવા ચાલ્યું. આથી જમશેદ બીનાઇ તારવરી તરફ નહસવા જતાં માર્ગમાં કેદ પકડાયો ને જોહાકના હોકમથી બે પાટીયાં વચ્ચે બેળા તેને જીવનો ને જીવતો કાપી નાખતામાં આવ્યો.

જમશેદ પાદશાહ પાસે એક કરામતી લામ હતી, જેને "જામે જહાંઝુમા" નામ આપેલું હતું. આ જામમાં એકસુ વખતે જોવાથી જીવિષમાં બનનાર બનાવો જણાતા હતાં, પણ જ્યારે જમશેદ ખુદાઇ દાવો કર્યો ત્યારે તે જામની એજમતી અસર શુમ થવા સાથે જમશેદનું ખોરેદ શુમ થયું હતું.

સર જમશેદજી જીજીલાઇ બેરેનાઇટ—

આ ૧ લા માનવંત ઉગરાવં અને સખાને

હાતમદિલ નરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં ૫ જુલૈએ થયો હતો. પણ આ જન્મ રૂઝળ વિશે જૂદા જૂદા લેખકોનાં વિવિધ વિચારો હતા. ગંજનાંસુ, મુગધનો બહાર, પારસી પ્રકાશ વગેરે પુસ્તકો મુગળ આ નરનો જન્મ મુબાઇમાં ક્રાફ્ટ માર્કેટ પાછળના 'મયાઅલુવરીયો' નામે મોદલામાં થયો હતો. સુદી કાદેલા લખાણો, તવારીખે નવ-સારી, દિર્ઘી આવ પારસી, મરાઠી ત્રીજી ચોપડી (ફિળણી ખાતાની), મહાજન મંડળ વગેરે મધ્યે મુગળ નાસારીમાં મહેસર ફળીયાનાં વાન્જા મોદલામાં થયો હતો.

સર જમશેદજીનાં માતા પિતા ગરીબ સ્થિતિમાં હોવાથી એમને ફૂંક કેલવણી આપી ૧૨ વર્ષની વયે જમશેદજીના માસા ફરામજી નસરવાનજી બાટલીવાલાને ત્યાં મુબાઇ મોકલ્યા. જ્યાં મુજરાતી વાંચતા લખતા શિખી થોડુંક ઈંગ્રેજીનું જ્ઞાન મેળવી બાટલી વેચવાના કામમાં પડ્યા. તેટલાં ૧૭૯૯માં એમના માતા તથા ૧૮૦૦માં પિતા મરણ પામ્યાં. તે પછી એવણે કલકત્તા તથા ચીન મુસાફરીઓ કરી મી. તત્કાલીને મેહેનાગીરીમાં રહ્યા હતા. એમના લગન ૧૮૦૩માં ૧૩ મી માર્ચે ફ. ન. બાટલી વાલાની બેટી આવાંબાઇ સાથે થયાં હતાં (જુઓ લેડી આવાંબાઇ). એમના મરીઆઈ ભાઈ તથા શેઠ મેહેરવાનજી તત્કાલે નજીલા વખત આવવાથી પાછળથી જમશેદજીએ મેલીમ્દ અમીમ્દ, ફરદુનજી સોરાબજી અને મહમદઅલી વગેરે અહરચે સાથે વેપાર ચલાવી જૂદા જૂદા શેહેરો તથા મુલકોમાં વેપારી આવડત બાંધી હતી, અને થોડી મુદતમાં, બંગાળ, મદ્રાસ, પીનાંગ, મલાક્કા, સુમાત્રા, સિંગાપોર, સિયામ, મનિલા, ચીન, સુવેઝ, રિમન, અલેક્ઝાન્ડ્રીયા અને ઈગ્લૅન્ડ વગેરે દેશોમાં તેમણે આવડત બાંધીને ત્યાંનાં માલ ખરીદી કરવા તથા અંહીનાં માલ ત્યાં મોકલવા માંડ્યો. તેમાં સર જમશેદજીની કુશળતાથી કંપનીને

મોટો ફાયદો થયો. ચીનની તેઓ ૪ વાર સફર કરી આવ્યા હતા. ચીનની બીજી સફરમાં તેમને બારે અડચણ એ નંદી કે તેઓ જે વહાણમાં બેસીને આવતા હતા તે ધરત ઈંડીયા કંપનીમાંનું એક હતું અને તે વખતે ધરત ઈંડીયા કંપની તથા ફ્રેન્ચ લોકો વચ્ચે લડાઇ ચાલતી હતી, તેમાં એક મેકના વહાણના સીપાહો અચડી પડતા. આ સફરમાં તેમને ફ્રેન્ચ વહાણ સામું મળતાં ત્યાં બંને વચ્ચે લડાઇ થઈ. તેમાં ફ્રેન્ચ લાંબાથી આ સફરમાં જમશેદજી મુબાઇ પાધરા આવી રકયા પણ ચોથી સફરમાં ચીનથી માલ બરી મુબાઇ આવતાં ફ્રેન્ચ વહાણે વહાણ અટકાવી લુટ્યું. તેમાં સધળો માલ સર જમશેદજીનો હતો. તે પણ લુટાયો ઉપરાંત એમને કેદ કરી કેપ આવ ગુઝ હોપમાં લઈ ગયા. ત્યાંથી વિટબાણા ખમતા Scasavalliz ખાતે મળેલા એક વહાણ વહાણને ૩ ૧૬૦૦ તું દર બરી ખાધા પિધાની બારે હાડમાડી ખમી ૧૮૦૩ ની ડીસેમ્બરે મુબાઇ આવી પુગા. તે આગમજ ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીએ મુબાઇ કાટમાં લાગેલી બપુંકર આગથી જે ૧૦૦૦ મકાનોનો નાશ થયો હતો તેમાં પણ જમશેદજીને બારે તુકસાન મળ્યું હતું. આ મુગળ ૧૮૦૩ માં એમને હાડમારીઓ ધણી ખમવી પડી હતી. તે પછી એમની હાડમારીનો અંત આવતાં ૧૮૦૭ થી મુબાઇમાં દરીદામ રહી જૂદા જૂદા દેશો સાથે વેપાર કરવા માંડ્યો. ૧૮૧૪ થી તેવણે વહાણ વડીનો ધધો શરૂ કરી પોંચ વહાણો પોતાની માલેકી તલે રાખ્યા હતાં. ૧૮૨૮ માં દેશીએને 'ગ્રાન્ડ' 'પેડી' જીરરનાં હકકો મલ્યા હતા, તેમાં પેહેલા ગ્રાન્ડ જીરરનાંના સર જમશેદજી એક પેહેલા હતા, ૧૮૩૪ માં જર્સીસ આવ ધી પીસતું માન મેળવ્યું, ૧૮૫૧ માં મુસલમાનોએ કરેલા દુલડ વેળા બહારકાટના પારસી વસનારાઓને ધણું ખમવું પડ્યું તે વેળા સર જમશેદજીએ ખાધ બારાકીની

અમુક મદદ કરી હતી. એવજી ૧૮૨૩થી પારસી પંચાતના અકાબરનું માન પામ્યા હતા.

પોતાની જીવાનીમાં માત્ર ૧૧૦ રૂપિયાની હુંક પુણ ઉપર મદદત બાંધી દીધે દૃષ્ટીએ વેપારમાં પડી બે ત્રણ દાહેકામાં આ નસીબ વંત નરે રૂ. ૭,૦૦,૦૦,૦૦૦ ની ગંજવર દોલત મેળવી હતી. જેમ તે દોલત લીધે દૃષ્ટી, કુશળતા અને સારે નસીબે મેળવી હતી તેવાજ તેના છુટે હાથે ઉપયોગ સંપાદત રૂપે કર્યો હતો, જેનું વર્ણન અને દીપ આ ચરિત્રની સેવકમાં આપીયાં છે. ઇ. સ. ૧૮૪૨ ના મે માસમાં એમને સર નાઇટનો ખેતાબ મહારાણી સરકાર તરફથી મળ્યો, અને તે એલકાબનો સોનાનો ચાંદ ૧૮૪૨ માં ૧૫ મી ડીસેમ્બરે મુગધના ગવર્નર સર જોર્જ બૅરેન્ટે જાહેર દરબારમાં એનાયત કર્યો હતો. તે ઉપરાંત એમને ક્રીડમ ઓવ ધી સિટી ઓવ લંડનનું વેપારી માન મળ્યું હતું. તે પછી બેરેન્ટનો આનવંતો ખેતાબ ૧૮૫૭નાં મે માસ માં આપવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૫૬ નાં જુન માસમાં આ દેશના લોકોએ તેમનું પુતળું કાતરાવીને મુબાઇના ટાઉનહાલમાં મેલ્યું હતું, જે હજી ત્યાં કાયમ છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં સર જમશેદજીની ખાસ મુલાકાત નામદાર વડોદરાના મહારાજા ગણપતરાવ ગાયકવાડે લીધી હતી, તે વેળા રાજા સાહેબને રૂપ એક લાખનું નમૂના આપ્યું હતું; અને એજ સાલમાં એવજી નવસારી જૂનાં મહારાજા ગણપતરાવ ગાયકવાડે તેમના માનમાં મહોટા પાયાપર સરકાર તરફથી તૈયારી કરી બાદશાહી માન આપ્યું હતું.

એમના ત્રણ બેટાઓ ખરશેદજી, રસ્તમજી અને સોહરાજજી પણ પિતાના નામને જેજ આપે તેવા સંપાદતે બહાદુર તથા બહુલા નિવડ્યા હતા. સર જમશેદજીનું મરણ ૭૬ વર્ષની જીવેજ વયે ૧૮૫૯ માં ૧૪ મી એપ્રિલે નિપજ્યું હતું. આ વેળા મુબાઇ ટાપુમાં તથા પર્સિયામાં એટલી તો દલગીરી ફલાઇ હતી કે આખા શહેરે હડતાળ પાડી હતી. તથા મુબાઇની સરકારી તથા પરગતી પેઢીઓ તથા ખાતાંઓ બધા રાખ્યા ઉપરાંત; બંદરમાં પડેલી સધળી મનવારે અને વેપારી વાહાણો ઉપરથી શોકના વાવટા, ડોલ કાઢી પર અર્ધ ઉડતા કરી શોકની લાગણી બતલાવવામાં ભાગ લીધો હતો.

સર જમશેદજીની જાહેર સંપાદત લગભગ ૨૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની હતી ત્યારે ખીજ ખાનગી સંપાદત સાથે લગભગ ૪૦ થી ૪૫ લાખની તેમની જીમલે સંપાદત જીજીવવામાં આવે છે. સર જમશેદજીએ ઘણાક દુનિયાની ગીરફેશથી પડી ભાગતા મહોટા ખાનદાનોને છુપી રીતે એવીતો ઉદાર મદદ કરી હતી કે તેવી ગંજવર બક્ષેસની રકમની નોંધ તેણે કદી જાહેર પડવા દીધી નથી; તેમ તેમના વારસોએ તેવા નામીયા ખાનદાનીઓની ગરીબાઇમાં તેમના મુરખીએ કરેલી મદદની છુપી ખીના જાહેરમાં નહિ પડવા માટે જાહેરત કર્યાથી તેવી નોંધો જાહેરમાં જીજીવેલી નહિ હોવાથી; એમના ખાનદાનની સંપૂર્ણ તવારીખ છેલ્લામાં છેલ્લી જીસ્તેજી પછી મી. રતનજી બેરમજી માંડેને પ્રગટ કરેલાં ગ્રંથમાં નીચે મુજબની જાહેર સંપાદતની દીપ આપી છે, તે અંગે ઉતારી લીધી છે.

સર જમશેદજીની બહુર સખાવતની બનતી સંપૂર્ણ ટીપ.

ક્રમ	વિગત	રકમ
૧૮૨૨	શેઠ ખરોદજીનાં લગનને દિવસે દેવાદારોને છાડ્યા... ..	૩૦૪૦
૧૮૨૫	" નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટીની" શાળા માટેનાં મકાન બાંધવાનાં ફંડમાં.	૭૦૦
૧૮૨૬	" કલકત્તા દરજ્જાનાં", અધિપતીનાં ફંડમાં	૩૫૦
૧૮૨૭	" નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટીનાં" ફંડમાં	૧૧૦૦૦
"	" એફિન્સરન્ટ પ્રોફેસરશિપ" સ્થાપવા માટે	૭૦૦૦
૧૮૨૯	" એજ્યુકેશન સોસાયટીનાં" ફંડમાં	૧૦૦૦
"	" ઇસ્ટ ઇન્ડિયન એસોસિએશનનાં" ફંડમાં	૩૦૦૦
૧૮૩૨	મુંબઇ, કોલાબા ઓગાઝમેન્ટરી આગળનો કુવો બંધાવવા માટે	૩૨૦૦
"	કટક છલાના દુકાળ ફંડમાં	૫૦૦
૧૮૩૩	શેઠ ખરોદજીના પહેલાં ધણીઆળીનાં ઉકમણાં વખતે પારસી પંચાયતનાં ફંડમાં	૧૫૦૦
"	" રાતા સમુદ્રને" રસ્તે હિંદુસ્તાનનો વેપાર ખિલવવાને ઉભાં કરેલાં ફંડમાં.	૧૦૦૦
"	કારે મામનો એક કુવો બંધાવવા માટે... ..	૬૦૦
"	ભાઈ મામનો નવો પુન બંધાવવાનો ખર્ચ... ..	૭૩૦૦
૧૮૩૪	એ સાક્ષના 'ચુકાદ' તાંકણે સુરતના પારસીઓમાં વહેંચવા માટે ...	૧૫૦૦
૧૮૩૫	'કરેર રોકાણશિપ' સ્થાપવાનાં ફંડમાં... ..	૧૫૦૦
૧૮૩૬	મહાદ્વાર કેપ્ટન સેનને ઇનામ આપવા માટે	૫૦૦
"	મુંબઇના કિલ્લાની "ચર્ચગેટ" અને "એપોલોગેટ" ભાગલો પોહોલી કરવાનાં ફંડમાં	૧૫૦૦
"	શા. મોતીચંદ અમીચંદની યાદગારી જાળવવાનું ખાસ ફંડ સ્થાપી આપ્યું.	૩૦૦૦૦
૧૮૩૭	સુરતની મોટી આગ વખતની જુદી જુદી મદદનાં	૩૫૦૦૦
"	એ સાક્ષના દબાણ દેશના દુકાળ ફંડમાં.	૧૫૦૦
"	યાણાં શહેરની ખાડીપર પૂલ બાંધવાનાં ફંડમાં	૧૫૦૦
૧૮૩૮	મુંબઇની પારસી અન-એમને બાંધવા ધારેલાં દોષમાં ફંડમાં	૧૨૨૪૦
"	ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં દુકાળ ફંડમાં... ..	૧૦૦૦
૧૮૩૯	" કરનાક રોકાણશિપનાં" ફંડમાં	૬૦૦૦
"	મુંબઇ અને દેશવરો ખાતે અહમ્મદાર કરવાને 'ટ્રસ્ટ ફંડ' સ્થાપ્યું ...	૧૬૮૫૦૦
"	મુંબઇને "એલાહિયાગ" બાંધવાનો ખર્ચ	૭૬૦૦૦
"	અંડાળની ધર્મશાળા પાછલ ખર્ચનાં	૨૦૦૦૦
"	" સર જમશેદજી છજમાઇ ઇસ્પીટાલનાં" નિર્માણ ફંડ માટે સરકારને આપ્યા	૧૦૦૦૦૦
"	તેલું મકાન બાંધવાને સરકારે ખરીદી જમીન માટે વધારાના ખર્ચના આપ્યા	૪૦૦૦
"	એ ઇસ્પીટાલ માટે એક મકાન બંધાવ્યું	૫૦૦૦૦
૧૮૪૦	સર ચાર્લસ ફારમસનાં પુતળાં-ફંડમાં	૩૦૦૦

સાલ	વિગત	રકમ
૧૮૪૦.	ડયુક-ઓફ-વેર્મિંગટનને સુચારકાદી આપવાનાં ફંડમાં	૨૫૫૦
૧૮૪૧	પ્રિન્સ-ઓફ-વેલ્સનો જન્મ થયો, તેની, સુચારીમાં દેવાદારો હોડગ્યા ...	૩૦૦૦
"	પૂણાના પારસીઓ માટે અનન્નેમનું ફંડ સ્થાપવામાં મદદના	૧૦૦૦૦
૧૮૪૨	અફઘાનિસ્તાનની લડાઈમાં માર્ચા, ગાયલાઓની વિધવાઓને મદદ કરવાનાં ફંડમાં	૧૦૦૦
"	સુસ્તાનાં આંધળાં છુલાંને મદદ કરવાનાં ફંડમાં	૫૨૫
"	મી. જોન્સ મેથિસનની યાદગારીનાં ફંડમાં	૧૦૦૦
"	યુરોપનાં હંમનરમ, શહેરનાં આગનિવારણુ ફંડમાં	૬૦૦૦
"	સુરત સમદપરાની આગ વખતે મદદના મોકલવા	૫૦૦૦
"	પૂણા શહેરમાં એક પૂલ બાંધવાનાં ફંડમાં	૨૫૦૦
૧૮૪૩	હિદવાડાની સુલાકાત વખતે ધર્મનાં વિગેરે માટે	૪૦૦૦૦
"	"આન્ટ મેડિકલ કોલેજનાં" ફંડમાં પહેલીનાર બરવા.	૧૦૦૦
૧૮૪૪	ઓનરેબલ જી. ડબલ્યુ. ઓન્ડર્મનની યાદગારીના ફંડમાં	૧૦૦૦
"	ગલુદેરી, બીથીમોરા, અને મહવા ગામને મહમ્મારો કરવા વાસણો બેટ આપ્યાં	૧૪૦૦
"	પૂણા શહેરની ફરેમહેર બાંધવા પાઠલ ખર્ચવા	૪૫૦૦૦
"	એ સાવની મુનઘ બજારગેટની મોટી આગ વખતે મિપાઈઓને ઈનામ આપવા માટે	૧૦૦૦
"	પૂણાનો બદ બાંધવા માટે સરકારને આપ્યા	૭૫૦૦૦
"	ઇંગલાન્ડથી તેને માટે સાંચા વિગેરે મંગાવવાનો અને ધર્મનેરના પગાર વિગેરેનો બીજો ખર્ચ	૬૮૦૫૦
૧૮૪૫	રોક નેહાંગીર ખ. તારાચંદનાં ઉકમણામાં	૫૦૦
"	માહીમ અને વાંદરાની ખાડી વચ્ચે મોટો પૂલ બાંધવાને લેડી જમગેદજ સાથ ખર્ચવા	૧૫૫૮૦૦
"	એ પૂલપર દેખરેખ રાખનાર સરકારી ઇન્જનેર કેપ્ટન ફૂગાન્ડને ઇનામના આપ્યા.	૫૦૦૦
"	એ પૂલ બાંધનાર કંટ્રાક્ટર મી. જમગેદજ દોગમંજ નાપમામરાળાને ઇનામના આપ્યા	૧૫૦૦૦
"	માદિમની બાજુ તરફ "લેડી જમગેદજ રોડ" બાંધવાનાં ખર્ચના	૨૨૦૦૦
"	યોરખંદરનું એક તમાવ જીંડુ ફગી, ફગી બધારી અપાવ્યું	૬૦૦૦
"	મુનઘ "મેનાસિસ રોડની" ધર્મચાળાનું મકાન બધારી આપ્યું	૫૭૪૦૩
"	એજ મકાન માટે વધારાના ખર્ચના આપ્યા	૮૦૦૦
"	એ મકાન માટે જમીન ખરીદવાને ખર્ચના	૧૦૦૦૦
"	મિત્ર ફમમજ પે. દીવેયાનાં ઉકમણામાં	૫૨૫
૧૮૪૬	બહેન બાઈ નવાજબાઈનાં પૂણુ માટે ધર્મ કેમો	૬૧૦૦
"	આંધ્રવાન્ડની દુકાળ ફંડમાં	૧૦૦૦૦
૧૮૪૭	દરતુર એલવજ દોરાગજ સ બજાની યાદગારી રાખવાનાં ફંડમાં	૧

સાલ	વિગત	રકમ
૧૮૪૭	મુંબઈ "એપોલો સ્ટીટી" આળ વખતે, સેક્સરે ધનામ અપાવ્યું ...	૧૫૦૦
"	અન્ટેરી તરફ એરલાન્ડ-પારલાનો પૃથ બધાઓ... ...	૪૦૦૦
"	"ડિસ્ટ્રિક્ટ બેનીવોલેન્ટ સોમાયરીને" નિભાવુ ૪૩ કરી આપ્યું... ..	૫૦૦૦૦
"	એળ ખાતાને લેડી જમશેદજીનેનામે આપ્યા... ..	૨૦૦૦૦
૧૮૪૮	મિત્ર શેઠ મનચેરશાહ ધનછમદેતાનાં ઉત્તમણાં વખતે ધર્મ કર્યા... ..	૧૫૦૦
"	ખેશી, બાઈ માડીબાઈ અરનેરજી મોલેકજી વાચ્છનાં ઉત્તમણાં વખતે ...	૨૭૫૦
"	કલકત્તાની "પેરેન્ટલ એકેડેમિક ઇનસ્ટિટ્યુશનનાં" ફંડમાં... ..	૨૦૦૦
"	ઈંગ્લાન્ડની ડેવનપોર્ટ શહેરની લશ્કરી સ્કૂલને મદદના	૧૦૦૦
"	"આન્ટ મેડિકલ કૉલેજ" માટે "યુક ફંડ" રચાવી આપ્યું... ..	૧૦૦૦૦
"	"આન્ટ મેડિકલ કૉલેજ" માટે "ગ્રાફ્રુ ફંડ" રચાવી આપ્યું	૫૦૦૦
"	"આન્ટ મેડિકલ કૉલેજ ફંડિસકોવાજી ફંડ"... ..	૩૦૦૦
"	"રેડુડન્ટસ ક્રિસ્ટરી બેન્ક સાયન્ટિફિક સોસાયટીને" મદદ... ..	૫૦૦
"	"સર જમશેદજી જીજીભાઈ પારસી બેનીવોલેન્ટ ઇન્સ્ટિટ્યુશનને" રચાવી આપ્યું કરવાને શેઠડા રૂપિયા ત્રણ લાખ તથા બગાલ બેંકના ૨૦ શેરો વિગેરે મળી કરીઆપેલી મોટી થાપણ	૪૪૦૦૦૦
૧૮૪૯	"આન્ટ મેડિકલ કૉલેજ" માટે 'રિડ સ્કોલરશિપનાં' ફંડમાં બધાં... ..	૫૦૦
"	નવસારી "જમશેદ બાગની" ધર્મશાળા બાંધવા પાંચમીના સર્વે ખર્ચના... ..	૨૦૦૦૦
"	"યુરોપિયન પેન્શનસ ફંડમાં"... ..	૫૦૦૦
૧૮૫૦	મોલેજ, બાઈ રતનબાઈ હીરજીભાઈ સરાફનાં ઉત્તમણાં વખતે	૫૦૦
"	બાઈ અરશેદબાઈ રસ્તમજી સરાફનાં ઉત્તમણાં વખતે... ..	૫૦૦
"	સુલક, બાઈ મોતલીબાઈ દરામજી બાઈલીવાલાનાં ઉત્તમણાંવખતે... ..	૩૦૦૦
"	મણુદેવીના નસેસાલારોને પગાર આપવાને ફંડ કરી આપ્યું... ..	૫૦૦૦
"	નવસારીની દરેમહેરની ઇમારત બાંધવાનો કુલ્યે ખર્ચ... ..	૮૪૦૦
"	નવસારીની તેમની યાદગાર મુલાકાત વખતે છુટક બેરાતના આસરે રૂપિયા	૧૦૦૦૦૦
"	"સુરત ચેરિટી ફંડ" રચાવ્યું તેની થાપણના... ..	૧૨૫૦૦૦
"	"નવસારી ચેરિટી ફંડ" રચાવ્યું તેની થાપણના	૬૨૫૦૦
"	"સર જમશેદજી જીજીભાઈ ઇસ્પીટાલમાં" ટાવરનું એક મોટું ઘડીઆલ મુકાવવાના... ..	૮૫૩૧
૧૮૫૧	બોનરેબલ જ. પી. વિલોખીનાં ફંડમાં... ..	૬૦૦
"	શેઠ હરામજી કાવસજી બનાજીનાં ફંડમાં... ..	૬૦૦
"	"સ્કૂલ ઓફ-ઇનડસ્ટ્રી"-તે દાલની સાચન ઉદ્યોગ શાળાનાં ફંડમાં	૧૭૫૦
"	લાયાર ધરાનીઓ માટે, મોખાતીની ધર્મશાળા માટે બેઈટલી જગ્યા ખરીદવાનાં ફંડમાં	૧૦૦૦
"	મુંબઈ, બાયબલા તરફ "ડીકનું તળાવ" ફરી બંધાવવાના ખર્ચના	૨૩૦૦૦
"	મોતાના દીકરાઓનાં બાળકોની નવજાતની ખુશાલીમાં પારસી પંચાયતને ધર્મખાને આપ્યા	૩૦૦૦
"	"સર જમશેદજી ઇસ્પીટાલ સાથે" સુવાવડખાનાનું એક મકાન બંધાવવાને સરકારને આપ્યા	૩૦૦૦૦

સાલ	વિગત	રકમ
૧૮૫૧	લેડી જમશેદજી પૂલની વાંદરા કરમાની આશુના એ રસ્તાઓ બાંધવાને ખર્ચા.	૬૦૨૪
૧૮૫૨	'સર અસંપૂર્ણ પેરીની આદ્યારીયાં ફંડમાં	૧૦૦૦
"	મુખ્ય "સેસર હોમનાં" ફંડમાં	૨૦૦૦
"	"બોમ્બે એસોસિએશનનાં" ફંડમાં	૩૦૦૦
"	મુખ્યમતી પાંજરાપોળને ઇ. સ. ૧૮૩૫ થી ૧૮૫૨ સુધી "લાગાના" બધા.	૮૦૦૦૦
"	એજ ખાતાને ઓછામાં ઓછા ખીજ, પરચુરણ એ વખતપર આપ્યા...	૨૦૦૦૦
"	પાટણ શહેરની પાંજરાપોળને મદદના	૩૦૦૦
૧૮૫૩	મુખ્ય બજારગેટને નાકેનો કુવો બાંધવા પાછલ	૧૩૬૬
"	નવસારીની નિશાળનું મકાન બાંધવાને ખર્ચ	૧૨૦૦૦
૧૮૫૪	ડ્યુક-ઓફ-વેલિંગટન મેમોરિયલ ફંડમાં	૫૦૦૦
"	સુરતની દરેમહેર બાંધવા વિગેરેના ખર્ચના	૧૫૦૦૦
"	ઉપલી દરેમહેરનાં નિભાવ ફંડમાં	૫૫૦૦
"	સુરત "એલાહિયાગતુ" મકાન બાંધવા પાછલ.	૩૪૦૦
૧૮૫૫	"પટ્ટિઆટિક" ફંડમાં	૫૦૦૦
"	શેઠ અરશેદજીનાં એક દીકરી બાપ જીવણબાપ હોમજી. ખ. દાદીશેઠનાં જીઠમણા વખતે	૨૩૦૦
"	મુખ્યનાં મેદાનનાં જૂદા જૂદા કુવાઓ પાછલ	૭૦૦૦
"	લન્ડન-"કલેક્ટ મેકસ એસોસિએશનનાં" ફંડમાં	૨૦૦૦
"	ધરાનના જરથોસ્તીઓને સુદરેહ કુત્રી પૂરી પાડવાને ઈશાન મોકળી આપ્યા.	૫૦૦
"	નવસારીની ગતરલી જાતના લોકપર આશુ રહેલો "સુલા વેરો" નામને કર કાઢી નાખવાને ગાયકવાડ સરકારને જૂમવે ભરી દીધા	૧૧૮૦૭
૧૮૫૬	સુરતના પ્રખ્યાત કોટવાસ આરહેસર ધનજીશાહ બહાદુરનાં જીઠમણાં વખતે.	૧૫૦૦
"	ફાન્સ દેશનાં એ સાલનાં બપોર તોણણ વખતે મોકલેલી મદદના	૫૦૦૦
"	મુખ્ય મસજીદ બંદર આગળ એક મોટા કુવો બાંધાવ્યો	૭૦૦૦
૧૮૫૭	એ સાલનાં બળવાથી લાઆરીમાં આવી પડેલાંઓને મદદ કરવાના ફંડમાં	૩૦૦૦
"	મેથી, રતનજી દાદાબાપ માણેકજી વાઝાનાં જીઠમણાં વખતે	૫૫૦૦
"	"સર જમશેદજી જીજીભાઈ રૂઝ બોહ આઈના" નિભાવ માટે સરકારને આપ્યા	૧૦૦૦૦૦
૧૮૫૮	પ્રખ્યાત લડવૈયા "જેનરનું" હેવથોકનાં ફંડમાં	૭૫૦
"	પોતાનાં બહેન બાપ બાહ્યામણનાં જીઠમણા વખતે	૧૮૦૦
"	આશુ શહેરની "લોરેન્સ એનાઇમલ રફીને"	૧૦૦૦
"	"વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ" ફંડમાં	૧૦૦૦
"	નવસારીની "વિક્ટોરિયા ડિસ્પેન્સરી" માટે	૭૫૦૦૦
૧૮૫૯	મુખ્યના પારસી આધ્યા કુવાની પરતીનાં ફંડમાં મરણ પછી	૧૦૦૦૦
"	મુખ્યની ગોદીના ચારમી સુધારોના ફંડમાં	૫૦૦૦
૧૮૬૦	મરણ પછી, તેમને ખર્ચે મુખ્યની "ગોદાવરા પંથના" મોજેદોની અગિયારી તૈયાર થઇ તેના સર્વ ખર્ચના, આમરે	૨૦૦૦૦

સર જમશેદજી જીજીભાઈ સી. એસ. મુખર્જી. બીજી બેરોનેટ—(જન્મ નામ ખરશેદજી). જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૧માં હમી અક્ટોબરે મુબમ્બાઈ થયો હતો. મહાન સખી નરના આ ચચળ બેટાને બચપણમાં તે વખતના રવાજ મુજબ ઘટતી ગુજરાતી ઇંગ્લેંડ કેલવણી આપી હતી. ૧૮૨૨માં એમના લગ્ન થયા પણ આ બાધ ૧૮૩૩માં મરણ પામતાં ૧૮૩૫માં બીજવાર લગ્ન કર્યાં હતાં. ૨૦ વર્ષની જુવાન વયથી પોતાના પિતા સાથે વેપારમાં જોડાઈ નહેર બાબતોમાં પણ ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. ૧૮૪૫ માં તેવણ જી. આઈ. પી રેલ્વેનાં એક ડિરેક્ટર નેમાયા હતા. તે ઉપરાંત યૂનિવર્સિટીના ફેલોશ્પ માન મેળવ્યું હતું.

૧૮૫૯માં પેરુલા સરજમશેદજીનાં મરણથી એમને બેરોનેટનો ખેતાબ મળ્યો, તે પેરુલા ખરશેદજીના નામથી જોળખાતા હતા, પણ બેરોનેટ થતાં બીજા સર જમશેદજી તરીકે આશંકારા થયા. ઇ. સ. ૧૮૬૦માં બીજા સર જમશેદજીએ ઇંગ્લેંડની મુસાફરીએ જઈ ત્યાં મહારાણી વિક્ટોરીયાની ખાસ મુલાકાતમાં માન મેળવ્યું હતું.

તે પછી એવણુ મ્હોટે ભાગે પુને રહેતા હતા. સર જમશેદજીએ તે વેળા પોતાના બાઈ ફરતમજ સાથે ગેરનાં ધધામાં જીવસા-બાધી તેમાં ભારે ખોટમાં ઉતરી પોતાની ગંભીર દોષતને મ્હોટે ભાગ ભાગનારા-ઓનાં દેણા પડાવવામાં બરી દીધો હતો. ૧૮૬૭થી ૧૮૭૨ સુધી તેઓ મુબમ્બાઈ, લેંડસેટેરીવ કૉન્સીલના સભાસદ હતા. ૧૮૬૮માં સર જ. જી. ઓરપીટનના વધારા માટે રૂ. ૩૫૦,૦૦,૦૦૦ની બહેસ કરી હતી. તેમજ સર જ. જી. બેનીવોર્થ સ્કુલને રૂ. ૧૦,૦૦૦ની બીજી બહેસ કરી હતી. ૧૮૭૩માં એમને સી. એસ. આઈનો માનવતો ખેતાબ મળ્યો હતો. ૧૮૭૬માં હાલના નામદાર શેહેનશાહ એડવર્ડ ૭માં મુબમ્બાઈ મુલાકાતે આવ્યા હતા તે વેળા સર જમશેદજીએ તેમની

સાથે પણ મિત્રતાવ સાથે વખત ગુમર્યો હતો. ૧૮૭૭માં એવણે દિલ્લી દરબારમાં ખાસ નોતરાથી બારા લીધો હતો પણ અવાદખાદ ત્રણ રેલ્વે ટ્રેનને અકસ્માત થવાથી એમને જખરો આવેશ થયો. તે પછી પુને લથડતી રેલ્વે માથે ફરી એજ વર્ષમાં ૧૧મી જુલૈએ મરણ પામ્યા હતા.

સર જમશેદજી જીજીભાઈ સી. એસ. આઈ ડબલ બેરોનેટ—એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં ૩ જી માર્ચે થયો હતો. જન્મ નામ માણેકજી હતું. અચપણમાં ગુજરાતી તથા ઇંગ્લેંડ બાપ્તિસ્ટ પુસ્ત અભ્યાસ કરી ૧૮૭૨માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષા પમાર કરી એલ્ફિન્સ-ટન કૉલેજ તથા પૂણાની દખણ કૉલેજમાં કુલ અભ્યાસ કર્યો હતો. ૧૮૭૨ માં ૭ મી ફેબ્રુ-વારીએ એમનાં લગ્ન બાઈ જરખાઈ શાપુરજી બાઈલીવાલા સાથે થયાં હતાં. ૧૮૭૩ થી એવણે પોતાના પિતા સાથે નહેર બાબતોમાં ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. ૧૮૭૫ માં જર્મનીસ આવ ધી પીસ તથા એજ સાક્ષમાં યૂનિવર્સિટીના એક ફેલો સરકાર તરફથી તેમને નેમવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૭૭ માં એમના પિતાના મરણથી ત્રીજા બેરોનેટ તરીકે નહેર થયા; અને એજ સાક્ષમાં પારની કોમનાં વડા અકાબર તરીકે નેમવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૭૯ માં મુબાઈ સરકારની ધાન સભાના એક અધિકારી તરીકે નેમાયા હતા અને તે પછી ત્રણ મરતબે ઓધો પામી ૧૮૮૫ સુધી તે જાળવ્યો હતો. અને ૧૮૮૬ થી તેઓ કારપોરેશનના સભાસદ તરીકે સરકાર તરફથી ચાલુ નેમાયા હતા. ૧૮૮૪ માં તેમને સી. એસ. આઈનો માનવતો ખેતાબ મળ્યો હતો. ૧૮૮૬ માં ૧૬જાનનાં શાહ નાસરદવાખાને એમને એક ઓંદ, એક કપો હતા. તેમજ એવણે નામદાર વાઈસરાય લૉર્ડ રીપન તથા લૉર્ડ ડફ્રીનની પરાજીમાં મુબાઈમાં ફરી હતી તે પછી ત્રીજા સર જમશેદજીએ અનેક સગદવારી, પ્રબ ઉપયોગી તથા ધર્મ કામેમાં આગેવાન

બાગ લઈ મુંબઈમાં લોક પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. ૧૮૯૩ માં એમની એક પુરા બેટા ખરશેદજીના મરણથી આ ઉમરાવખર ભારે દુઃખ પડ્યું હતું. ૧૮૯૭ માં મહારાણી વિક્ટોરીયાની ડાયમેડ જુબીલી પ્રસંગે ઇંગ્લેન્ડ પધારી ત્યાં મ્હોસવમાં બાગ લઈ નામદાર મહારાણી તથા કુવરોની બાદશાહી મેહેમાનદારીની મેજ ભોગવી હતી. તે પછી મૂરખનાં જૂઠા જૂઠા શેહેરોની મુલાકાત લઈ હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા. તે પછી નાતવાન ફેલ થવાથી ૧૮૯૮ માં ૧૭ મી જુલેએ મરણ પામ્યા હતા.

સર જમશેદજી જીજીભાઈ ડયા બેરોનેટ એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં ૨ જી નવેમ્બરે થયો હતો. જન્મ નામ કાવશજી હતું. બચપણમાં પોતાના વડીલ ભાઈની સાથે સાથે કેલવણી લઈ ૧૮૭૩ માં આઈસની પેહેલી પરિક્ષા F. E. A. ની પસાર કરી હતી. એમનાં લગ્ન ૧૮૭૨ માં બાઈ મુનખાઈ રસ્તમજી વહાડીયા સાથે થયા હતાં. એમના વડીલ ભાઈ માણેકજી તે સર જમશેદજીની ત્રીજી પેઢીનાવજા ગાદીવારેસ હોવાથી એવણે ૧૮૭૯થી સરકારી નોકરીમાં જોડાઈ નીમક ખાતાના કલેક્ટરનો ઓધો પામ્યા હતા. આ ઓધો લાંબા વખત મુધી પ્રમાણીકપણે અને બાહોશીથી ચલાવી સરકારની બ્યાનખી પ્રશંસા મેળવી હતી, પણ તેટલાં ત્રીજા સરજમશેદજીના એક પુરા બેટા ખરશેદજીનાં મરણથી એવણે ભવિષ્યનાં ચોથા સરજમશેદજી દેખીતા વારેસ હતા; તેટલાં ત્રીજા સરજમશેદજીનાં મરણથી ૧૮૯૮નાં જુલઈ માસથી એવણે ડયા સર જમશેદજી તરીકે ઓળખાયા. એન્ડ વર્ષની ૭મી આગસ્ટે પારસીઓની સમરંત અજુમને એમને કોમના વડા અકાબર તરીકે નેમ્યા હતા. એમની બહેર જીંદગી હજી ચાલુ છે, તેઓ સુલ્હેના અમલદાર તથા કારપોરેશનના સલાસદ તરીકેનું માન પામ્યા છે, અને તે જિવાય

બહેર સંસારી બાજતોમાં આગેવાંની ભર્યા બાગ લઈ મુંબઈની પ્રમખમાં લોક પ્રિય થઈ પડ્યા છે.

જમશેદજી ધંજીભાઈ વાહાડીયા ખાન બહાદુર—આ વાહાડીયા ખાનદાનેના છેલ્લા 'માસ્તર બિહાર' તરીકે બણીતા યજ્ઞેશ નરયો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં સુરતમ થયો હતો. ૧૮૮૪ થી તેવણ સરકારી ગાદીમાં વાહાડીયાની નોકરી ઉપર જોડાયા. ત્યાં પછી તેવણનો વધારો પદિ પર પદિ જેટલી ઝડપથી થયો તેટલીજ ઝડપથી તેવણને માન તથા ધનમ પણ મળ્યા હતા. ૧૮૫૫માં સગ એસિસ્ટન્ટ, ૧૮૭૩ માં એસિસ્ટન્ટ અને ૧૮૬૬ માં વડા માસ્તર બિહાર થયા હતા. મુંબઈની ગાદીમાં આવેલા વાહાડીયાની સવળા મરામત જમશેદજી વાહાડીયાનાં વડપણ તળે થતી હતી. એટલુંજ નહિ પણ એવણે કેટલાંક નવાં વહાણો ગાદીમાં બાંધી રાખ્યાં હતાં. તેપણ એમના અમલદાર ખાન ગાદીમાં બહાણ બાંધવાનું કામ બંધ થતું આવ્યું હતું. મરણ ૧૮૯૩ નાં આગસ્ટ માસમાં નિપજ્યું હતું.

જમશેદજી નશરવાનજી તાતા—આ ઉધોગી, સાહાસિક વેપારીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૯માં થયો હતો. વધુ કેલવણી સંપાદન કરવા ૧૩ વર્ષની વયે મુબમમાં આવી, વસી એસરી-સટન કોલેજમાં કામજ થયા હતા, જ્યાં ૪ વર્ષ અભ્યાસ કર્યા પછી 'વેસ્ટ સ્કોલરશિપ' મેળવી, ૧૬ વર્ષની થયે પોતાના પિતાની પેઢીમાં જોડાઈ વેપારી અતુભવ સારો સંપાદન કર્યો હતો. એવણે પેહેલી ચીન તરફ યુસાકરી ૧૮૫૯માં કરી ત્યાં પોતાની પેઢીની સ્થાપના કરી, કે જે કેટલાંક ફેરફારો પછી ઇ. સ. ૧૮૭૧થી મેસલ તાતા એન્ડ કુંપનીને નામે એળખાય છે; જેની ખીજ શાખા બંધાન, હાંગકોંગ, શેંગહાઈ, પારીસ અને ન્યૂયાર્ક ખાતે સ્થાપન કરવામાં આવી છે. ચીનથી જમશેદજી ઇ. સ. ૧૮૬૩માં પાછા ફર્યા હતા, અને જે

વર્ષ રહીને એક દિંદી બેઠે સ્થાપવાના વિચારથી ઇ. સ. ૧૮૬૪માં ઈંગ્લંડ તરફની પેહેલી મુસાફરી કરી હતી; પ્રથુ તે વેળા મુંબઈમાં શેર સદાના પ્રવાષે બારે ઉચલ પાથલ ચઈ પૈસાની યાપણ રોકવા માટેની મુશકેલી ઉભી થતાં આ યોજના બાગી પડી હતી. ઈંગ્લંડમાં બે વર્ષ રહી મુંબઈ આવી પોતાના પિતાની સાથે એખિસિનીયાની લટા-ધના સંબંધમાં સરકારમાંથી જગે જગ રજીસ્ટ્રેશનમાં પોતાની જોરાઈની દુકાનો ખોલવાની પરવાનગી મેળવી; પોતે જાની મેહેનતે દરદરાજ ને લટાધના ભયંકર પ્રસંગે વેરાનોમાં રખડી ત્યાંના વેપાર વેહેવારમાં નસીબ અજમાની પાછા ફરતાં, બીજા કેટલાક પગસુટણ કામોમાં નફામયો ભાગ લીધા બાદ એમનું લક્ષ મીલ ઉદ્યોગ તરફ લાગતાં, મુંબઈમાંની 'મીચપોક્લી આઈલ મીલ' ખરીદી ને તેને ચૂનર કાપડની મીલમાં ફેરવી નાખી હતી; અને તેનું નામ અલેક્ઝાન્દ્રા મીલ પાડ્યું હતું. આ મીલનો કારોબાર લાંબો વખત પોતે ચલાવી સારે નફે કેશવજી નામકને વેચી નાખી, ફરીથી ૧૮૭૨માં ઈંગ્લંડની સફરે જઈ, ત્યાંના લેટેશિયરના મીલ ઉદ્યોગનો સારો અનુભવ મેળવી દિંદુરતાનમાં તેવાજ ધોરણ ઉપર મીલ બાંધવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. આ સાદસ માટે નાગપૂર ગામ પસંદ કરી ત્યાં 'એપ્રેક્સ મીલ્સ' ૧૮૭૭માં બાંધી ચાલુ કરી. આ મીલ દિંદુરતાનમાં પેહેલી પ્રતિની ગણાય છે. તેમાં ૪૦૦૦ કામદારોની રોજ ચાર્જ છે; અને તેના શેર હોલ્ડરો તવંગર બન્યા છે. આમીનમાં એક પેનશન યોજના કરી છે, જે મુજબ કામદારોનાં પગાસમાં પચીસ વર્ષ પછી ચોક્કસ વધારો ચઈ ૩૦ વર્ષ નોકરી કરતાં મથુરોને દર માસે ૩ પતું પેનશન મળી શકે છે. આ મીલની ફાલે પછી જમશેદજીએ ૧૮૮૫-૮૬માં પૅરિસરી ખાને ઉપલાજ ધોરણ ઉપર એવીજ બીજી મીલ બાંધવાનો વિચાર કર્યો હતો, અને તે માટે કંપની ઉભી થઈ હતી, પણ

કુરલાવાલી ધરમશી મીલ ખરીદતાં ઉપલે વિચાર પડતો મેલ્યો હતો. આ મીલ હાલમાં સ્વદેશી મીલના નામે ઓળખાય છે. જમશેદજીએ દર રાસે દોઢીપા કમીશનની રીતે 'બાલુ નહિ રાખતાં' મીલના કાપડમાંજ પોતાનો લાભ સમાવડો છે એવું નહેરુ કરી તેમ મીલ ઉદ્યોગને ચટની હાલતે આણ્યો. તેમજ પોતાના બીજા કારોબારમાં પણ અસલી ધોરણ ઉપર કામ નહિ લેતાં નવી નવી જાતનું કાપડ બનાવવા માંડી તેનો ફલાવો ખુદ દેશમાં કરવા માંડ્યો છે. આવા જવા માલની વધારે અપત કરવાના દેવથી દિંદના જૂઠા જૂઠા દેશોમાં આ કુંપનીની આડતો તથા દુકાનો રાખી છે.

ખારીક સુતર કાદયાના ધરાદાથી તે માટે લાંબા તારનો કપાસ ઉગાડવાનો પ્રયત્ન એવણે કર્યો છે. સરકારે ઇજ્જપશિયન કપાસ ઉગાડવાનો અખતાર કરી જોઈ, તેમાં નિશાજન થતાં તેનો એક રિપોર્ટ ધડ્યો હતો; તે સામે મી. જમશેદજી તાંતાએ ચઈ ૧૮૯૬ માં સરકારી ખાતાઓનું ખંડન કરનાર એક ચોપાન્યું લખી પ્રગટ કર્યું હતું; અને તેવા અખતારોઓ જાને કરવાને એવણે આગળ પડ્યા હતા. તેમણે દેશના જૂઠા જૂઠા ભાગોમાં એક એક એકરનાં પાંચ છ દુકડા ઉપર ઇજ્જપશિયન ર વાવવાનો વિચાર કર્યો, પણ પાણીની નહેરો તથા બીની હવા નહિ મળવાથી ધણી મુશકેલીઓ પડવા લાગી. સિધ કે જ્યાંની જમીન ઇજ્જપતતી જેવીજ છે. તથા નાઇલની માફક સિંધુમાંથી પાણીનો મ્હોટો જથ્થો મળી શકે છે. ત્યાં કેટલાક લંબાણ અખતારોઓથી ધણી સારા પરિણામ નિપજાવી શકવાની તેમને આશા હતી, પણ તે પછી વધુ અખતાર કરવા માઇસોર ખાતે ૫૦૦થી ૧૦૦૦ એકર જમીનમાં તેઓ ઇજ્જપશિયન ર ઉગાડવાની યોજના હાથ ધરી હતી.

એવણે બાપાનની નીપોન યૂસેનકેશા કંપની સાથે મળીને પી.ઓ; રહેતીનો તથા

બીજા એક સંપ્રમાં જોડાયેલી 'સ્કીમર-કુ'પ-નીઓની સામે હરીફાઈમાં. ઉત્તરી સતર તથા ૩ લઈ જવાના દરમાં ઘટાડો કરાવ્યો હતો. મુખ્યમાં એવલે પોતાની જમીનવર દોઢતને પ્રતાપે જળેજળ ભૂમ્ય ધમારતો ઉઠાવી 'મિલ્ડી'સ એસોસિએશન' ની સ્થાપના કરી મુંગધમાં સંખ્યાબધ સુંદર ધમારતો બધાવી છે. તેમજ એક તાજમાદલ હોટેલ નામે દુનિયામાં પેહેલી પ્રતિનુ એક ગંગવર હોટેલ પણ પોતાની માલેકી તજે ખુદ્દું મેશ્તું છે. તેમજ અમદાવાદમાં એક મીઠા ચાહુ કરી મીઠા ઉવોગમાં સારો જથ્થ મેળવ્યો છે.

માઈસોરમાં રેસમની ખેતી દાખલ કરવામાં, લાહોર તથા પેપુસગામમાં લોખંડની ખાણોનું ખોદકામ ચલાવ્યું છે. લાનોલીના મહોટા પાણીના ધોધમાંથી વિજળી ઉત્પન્ન કરવામાં અને ૧૯૦૦માં ભયંકર દુકાળ સમયે પોતાના જન્મ વતન નવસારીમાં આર્ટિઝિઅન કુલા બધાવવામાં એવલે મહોટો ભાગ લીધો છે. એવલે વધારે પાઠકાર સંખ્યાવત હિંદુસ્તાનમાં શોધન પાઠશાળા (રિયસ્યુનિન્ડરસિટી)સ્થાપવા માટે સરકારને રૂ. ૩૦,૦૦,૦૦૦ની રકમ બચ્સેસ કરી છે; અને તેનું બાંધકામ ધણું કરી માયસોરમાં શરૂ કરવામાં આવશે. આ પાઠશાળાને હિંદી સરકાર તરફથી પણ ઉદાર ચાલુ મદદ મળવાની જોઈવલ્ય થઈ છે.

જમશેદજી નશરવાનજી પીતીત—આ જાણીતા કવિ તથા વિદ્વાન લેખકનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં ૨૪ મી જાન્યુવારીએ સુબાઈમાં થયો હતો. એમણે ઇંગ્લેંડ બાપાની કળવણી પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમાં લઈ મેનીક્યુએશનની પરિક્ષામાં ઇ. સ. ૧૮૭૫માં પમ્માર થતાં એલડીન્સટન કોલેજમાં ડુકે સુદત સુધી અભ્યાસ વધારી; પોતાના પિતાના જોહોળા ધધામાં જોડાયા હતા.

એવલ્ય જ્યારે નિશાળમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા રચવાનો ભારે શ્રેષ્ઠ હતો, અને તેથી એવલે

"માહરી મજેહ" તથા જૂદ જૂદ નામના મથાળા હેઠળ સંખ્યાબધ કવિતાઓ વિવામિત્ર, જ્ઞાનવર્ધક, ગુલશાન વગેરે જાણીતા માંસીકામાં જ. નં. પી. નં. ૬૬ નામ તજે લખી હતી. કવિતા ઉપરાંત એવનને ગદ્ય લખાણોનો પણ તેવોજ શોખ હતો. એમની કવિતાનો તમામ સંગ્રહ તથા એવલે એકઠી કરેલી કહેવતોનો સંગ્રહ એમના મહોત પછી એમના એક મિત્ર મી. જી. ભાઈ પેરતનજી મિસ્ત્રી એમ. એ.—એ એડીટ કરી પ્રગટ કરાવ્યો હતો. તેમજ એવલ્ય કારસિતથા અંદ બાધાના પણ એક અભ્યાસી હોવાથી વંદોદ્ધ મધેની કટલીક ફરગદોનો તરજુમે કરી 'જ્ઞાનવર્ધક' માં છપાવ્યો હતો. તથા ગુલશાનનો પણ તરજુમે એવલે કરી તેને 'ગુલશાન' માં છપાવ્યો હતો; કે જે બન્ને ગ્રંથો એમના ઉપજાજ મિત્ર તરફથી એડીટ કરી છપાવવાની જોઈવલ્ય અમલમાં મેલાઈ છે. જમશેદજી જેમ કવિ અને ગદ્ય લેખક તરીકે પોતાના જૂદા જૂદા ગ્રંથોથી જાણીત થયા છે તેમ 'તહેવારના' ના મથાળ તજે વિધ વિધ નીતિ બોધક અને જાણીત જેમ વિષયો પણ લખી એમણે પોતાને અધ્યાગ અભ્યાસી તરીકે પુરવાર કર્યા હતા.

જમશેદજી પોતાના પિતા સાથે બોહોળા વેપારમાં ભાગ લેતા હોવાથી બોહોળી રોકાણો છતાં એમણે પોતાના અભ્યાસ ઉપર અને મુખ્ય કરી ગુજરાતી, બાપાની ઉમતી પાછળ તન, મન, ધનથી અધ્યાગ મેહેનત જે જે કરી હતી તે તેમના મરણ પછી તેમના ઉપજા મિત્રની કારસાજથી પ્રજ જાણમાં પુસ્તક આકારે બાહરે પડી છે.

એવલ્ય જેમ એક વિદ્વાન કવિ તથા લેખક તરીકે નામના પામ્યા છે; તેમ પોતાની છુપી સંખ્યાવત તથા સાહિત્યનાં મદદગાર તરીકે પણ નામ મેળવી ગયા છે. પોતાની ડુકે ઉમરમાં એમણે જે જે છુપી સંખ્યાવતો અને વિદ્યા અભ્યાસ તથા સાહિત્ય પ્રત્યે શીઘ્રગીરી અને ઉદારતા બતાવતી

બાપિય માટે સારી આશા આપનાર હતી; પણ એમનું મૃત્યુ ઇ. મ. ૧૮૮૮ થાં ૧૬ મી 'માર્ચ' નિપજ્યું હતું. એમનાં લગન સર દીનશાહ પીટીટનાં બેટી બાઇ હીરાબાઇ સાથે થઈ હતી; પણ તેમને ત્યાં કશાંદરજની વૃદ્ધિ થઇ નહોતી. એવણુ વિદ્યા અભ્યાસના શોખ ઉપરાંત તહેવાર કિસમના કિમતી ચિતારો તથા અસલી સિક્કાઓનો સંગ્રહ કરવાનો પણ ભારે શોખ ધરાવતા હોવાથી જે જે સંગ્રહ કર્યો હતો તે એમના મોટા પછી એમના માત પિતાએ સ્થાપન કરેલા આરક્ષેજના ખાતાને બેઠ આપ્યો હતો.

એમના મરણથી એમના માત પિતાને ભારે દુઃખ ઉપજ્યું હતું. કેમકે તેમના એવણુ એક પુત્રા બેટા હતા. એમના મોટા પછી એમની યાદગીરીમાં શેઠ નશરવાનજી પીટીટ તથા બાઇ દીનબાઇ પીટીટ એમના નામે નીચલા ખાતાંઓની સ્થાપના કરી હતી.—પારસી આરક્ષેજ, ફોર્ત રીડીંગ ઇમ એન્ડ લાઇબ્રેરી, કોલાબા લાઇબ્રેરી, ગીરગામ લાઇબ્રેરી, બાહેરકોટ ધમખવનંત લાઇબ્રેરી, અંકલેશ્વર લાઇબ્રેરી, બરચ પારસી મરહસ રુક્લ, ખેતવાડી જીમ-નેસ્પમ; ઉદવાખાનું ફવાખાનું, વાડામાંનું ફવાખાનું, શીમેલ વોર્ડે એવ ધી સાદરા આસ-પીતલ, પારસી ગાંધમખાર ફંડ, વગેરે અતી અગવનાં વિદ્યાગ્રાન ફેલાવનારાં, દુઃખી દર્શિનાદત આપનારાં ખાતાં, ગરીબ નાનારેસ બાળકોને કેળવણી આપવાનાં ખાતાં તથા બીજા ઉપયોગી ખાતાંઓ લાખે રૂપિયાની ગંજાવર સંખ્યાવતથી આજે તેમના નામ તજે ચલાવવામાં આવે છે.

જમશેદી ટોળો—આ અતી પ્રાચીન ટોળા 'સુરવાખ' નદીના બીણુવાણ પ્રદેશમાં બંટકતી રિયતિમાં વસાહત કરી પડેલા છે, અને તેઓ પોતાના પુરાતન ધરાનીઓનાં વંશજ જણાવે છે. તેમની રીતભાત વૃદ્ધોમાને મળતી હોઇ તથા તથા વસે છે, અને હુદારા-ઓનો પેશા કરે છે. અલીકુલીખાન જ્યારે

રાજ્ય કરતાં હતો ત્યારે જમશેદી ટોળાને ખીત્રા તરફ દાંડી મેળવામાં આવ્યો, તેથી તેઓ ઝાંકસસ નદી કાંઠે, ૧૨ વર્ષ વેર પગલ કરી રહ્યા; પણ ત્યાં વૃદ્ધોમાનેનો દોર વધતાં તેઓ જંગલમાં હજારરૂપ, ચાર-જુદ અને મયમિનાથી મુગાળમાં આવી વસ્યા.

પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં આજ એક એવો ટોળો વસે છે કે જે પોતાની જાંજી બટકતી સ્થિતિમાં ગુજરે છે. તેઓ પોતાને જમશેદીનાં વંશજોમાંથી ઉતરી આવેલા જણાવે છે; પણ પ્રાચીન ઇતિહાસકાળમાં તેઓ સજ્જતાની મુરગાખના કિનારા પર આવી વસ્યા હતા. તેઓ 'સાલોર' અને 'સારીક' વૃદ્ધોમાનનાં પ્રદેશ નજદીક વસે છે. તેમનાં રહેવાના તંબુ વૃદ્ધોમાનનાં તંબુ જેવાં શંકુકાર હોય છે. તેઓ બીજા એમક ટોળા કરતાં બેજ ગણાય છે, અને તેમનામાંની કેટલીક જાતને પકડી દિશાત તરફ શુદ્ધામ તરીકે વેચવાનો ધંધો ચલાવે છે. જમશેદી પ્રજા સંખ્યાત-વાલા, પરોણાગતમાં બસા પણ ખવાસે જતુની હોય છે. આ પ્રજા હજી જરોતસ્તી મજહબની રાહ રીતિ પાળે છે. અખિની સનમૂખ બકિત કરે છે અને પોતાના તંબુનો દરવાજો પૂર્વ દિશા તરફ રાખે છે, તથા સૂર્યને માન આપે છે. તેઓ લગ્નનાં પવિત્ર ગાંઠ ચોક્કસ કિયાથી જોડે છે. આ પ્રજા વિશેની બારીક બીના હજી ચોક્કસ જાહેર થઇ નથી.

જમશેદી નરોજ—ધરાનીઓનું નવું રાજ કીય વર્ષ. આ નવા વર્ષથી સરકારી વર્ષની શરૂઆત, ગણવામાં આવે છે. અને કિરીશ સલતનતમાં પણ 'મેહેસુલી' સાલ જોજ રાજથી શરૂ કરવામાં આવે છે. આ નરોજ સૂર્યની ચાલ ઉપરથી ગણાય છે. ચૈત્રદે એક અખંડ વર્ષમાં બાર રાશિ ફરીવળીને ચૂર્ષ પાછો પોતાની પેહેલી રાશિ મેશમાં આવવાથી આદતાબી નંબુ વર્ષ બેસે છે; અને તેથી તે દિવસને જમશેદી-નરોજ કહે છે. (જુઓ જમશેદ) પણ જે વર્ષમાં મેશ રાશિનો સ્વ સહવારથી ચાલે છે તે દિવસે જમશેદી

નરોજ ગણે છે; પણ જે વર્ષે મેશ રાશિનો સૂર્ય બપોર પછી થાય છે, તો તે દહાડે નહિ, પણ બીજા દિવસે સહવારમાં સૂર્ય ઉગતાં જામશેદી નરોજ ગણાય છે. અને જો રીતે ગણતાં કોઈ કોઈ વર્ષે ધરાનમાં અને હિંદુસ્તાનમાં જામશેદી નરોજ એકાદ દિવસનાં ફેર ફેર પડે છે. તેમજ હિંદુસ્તાન તથા ધરાન વચ્ચે દોઢ કલાકનો ફેર હોવાથી, ચાને ધરાનમાં સૂર્ય દોઢ કલાક મોડા ઉગતો હોવાથી અત્રે બાર વાગતાં ત્યાં ૧૦૫ થાય છે. આથી જે દિવસે બપોર સુધીમાં સૂર્ય મેશ રાશિનો ધરાનમાં થાય છે, તો અત્રે તે સૂર્ય બપોર પછી ઉપલી રાશિનો થાય છે. આથી અત્રે તે દિવસે જામશેદી નરોજ નહિ ગણતાં ધરાનમાં તેજ દિવસે આ તેહેવાર પાળે છે. ઈરાનમાં આ તેહેવાર પડવાનાં એક પખવાડીયા આગમજથી મોજ શોખનાં મેલાવણ કરવામાં આવે છે, અને ત્યાંના પાદશાહ તથા આગેવાન દરબારીઓ અને પ્રજા મોટા ઠાકમાઠથી આ તેહેવારની દરબાર ભરી તેનો હિંગામ પાળે છે.

ધરાનમાં આ નરોજનાં હિંગામનાં ખુગ-હાલીમયા પ્રસંગે તે રાત્રે શાહ તરફથી દરબાર ભરવામાં આવે છે, અને તે વેળા બહેરમાં શાહ પોતે સ્નાનીમાં બાગ લઈ દેશનાં એલચી અને પોતાના અમીર ઉમરાવોની એક સહ લાવક રીતે નજાજે છે. તેમજ આ પ્રસંગે તહેવાર રમત ગમતનાં અખાડા કરવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૦૮ માં જામશેદી નરોજનાં હિંગામ ઉપર ટેનકોઈન નામે મુસાફરે દીકરા દેખાનુ વર્ણન કરતાં તે જણાવે છે કે “આ પ્રસંગે દેશની પ્રજા કસાપલી છે કે નહિ તેની પરિક્ષા લેતા. નેમાં કેટલાકે ૧૫ થી ૨૦ શીટ ઉચી વાકડી ઉપર ૫૫ સીકડી ફેડતા આંવી શાહને જણાવતા કે “અમે બીજી પ્રજા કરતાં ઘણે ચડયા છીએ. કેટલાક કમરત કરતાં સમતોલ શરીર રાખી ત્રાન્વાનો આકાર અતલાવી દર્શાવતા કે ‘રાજ્યમાં ન્યાય બરાબર મળે

છે. પછી એક પતલી દોરી ઉપર કસરતખાન નાચતો આવી એક શીખના માથા ઉપરની માટલીની ચેર ફેડી તેના તળાએ રહેલી કુલની માળા માત્ર રહેવા દે છે. જે એવું બતાવે છે કે “મનુષ્યનું તન મટોડીનું બનેલું છે. એજ મુજબ તે બાગી જશે પણ તેના નામની સુમધી તો કુલ પ્રમાણે રહી જશે. એજ મુજબ અનેક અર્થ સૂચક નસિહત આપનારી કસરતો થયા પછી ખેડૂત તથા કાંચનો સંવાદ ચાલે છે, અને સેવેર-ઈનામ પામી ખુશ ખુશાલીમાં સેવે છૂટા પડે છે.” હાલમાં આ હિંગામ શાહ પોતાના દરબારીઓ સાથે ખાસ મોટી દમામદાર દરબાર ભરી તેહેવાર પાળે છે, અને તે પ્રસંગે રમત ગમતનાં તહેવાર અખાડા કરવામાં આવે છે.

જમાલઉદ્દીન હુસેન અબ્દુ—ફારુહીન કાશમિરીનો બેટા. એ ફરહંગે જહાંગીરી નામે ફારસી કાચના રચનાર તરીકે પ્રસિદ્ધતા પામી ગયો છે. આ મૃત્યુ એણે ૧૬૦૫ માં શહેનશાહ જહાંગીરને અર્પણ કર્યો હતો. એ અફઘનના અમલો ૩૦૦૦ અને જહાંગીરના અમલમાં ૪૦૦૦ સ્વારોનો સરદાર હતો.

જમાલઉદ્દીન અબ્દુલ રઝાક—એનો જન્મ સમરકંદ ખાતે ૧૪૧૩ માં થયો હતો. એ કાંઈ શાહરખનો બેટા હતો; જેને એને વિન્ધ્યાનગરના રાજા પાસે એલચી તરીકે મોકલ્યો હતો, અને તે પછી ધીવાન અને ઈજ્જત તરફ એજ કામે રવાના કર્યો હતો. (જુઓ શાહરખ.)

જમાલગોટા—એને યુનરાતમાં નેપાળો ને હિંદુસ્તાનીમાં જમાલગોટા કહે છે. એનાં જહા મોગલીએરડના કાડ જેવાં થાય છે. એનાં પાંદડાં સેહેજ નાહના હોય છે. એ આ કોકણ પ્રાંતમાં મુશકળ થાય છે. એ એરડા જેવો થાય છે. જમાલગોટા બારે વિષારી છે. જમાલગોટાને શદ ફરી અનેક ઔપધિમાં નાળે છે.

જામાલગોટામાંથી જે તેલ નિકળે છે તે આગળ જાણું પ્રસિદ્ધ નહોતું, પણ હાલમાં તેનો ઉપયોગ જાણાયો છે. આ તેલ ૧ થી બે આંસ સુધી આપ્યાથી ૩-૪ કલાકે પિત્ત રચક થાય છે. સિંદુરદ્વિપમાં તેને 'કેકામિક' તેલ કહે છે. કપડા ઉપરનો રંગ બરાબર બેસાડવા તેનો ઉપયોગ ત્યાંના લોકો કરે છે.

સુશૂન સુનીતા સમયમાં હિંદુઓમાં એના તેલની જે કે સમજ નહોતી પણ ભારતિય અને ચક્રદત્તે તેનાં બિયાં ઉકાળવાનો પાક કહેશે છે. તેજ સુશૂન 'મગજનુન એદિયે' નામના આરણ મંથમાં તેને કુધમાં પકાવી રાખી દસાખ જેટલું આપવા કહેલું છે. એના કળનો રચક શુષ્ક ૫૦૦ વર્ષ ઉપર હિંદનાં વૈદાને માલમ હતો. યૂરપીયન તખી-એને એના તેલની જાણ ૧૫૭૮ માં થઇ અને તેની સંપૂર્ણ સમજ ૧૮૧૨ માં મીન્ડેર યૂરપમાં જાહેર કરી હતી. આ તેલ આપવાનું પ્રમાણ ૧ થી ૨ દીપાં છે. અને તખીય શિવાય અંજાણાએ તે આપવાં નહિ. તાપમાં રોગી બેચક્ર થતાં તેની જલ ઉપર આ તેલનાં ૩ દીપાં સાકરમાં ચોળી સુકવાં કે દર્દીને જાદાસ થઇ સુદ્ધિ આવે છે. તામીસ વેદ અને યૂરપન તખીએ જૂના સંધિવામાં અને અર્ધાંગ વાયુવાદા ભાગમાં અને કશ્કપમાં છાતીપર અને તાપમાં થવન થતાં આ તેલ ૧ ભાગ અને ૩ ભાગ રેવચ, તલનાં તેલમાં મિશ્ર કરી કપાળ ઉપર ચોળે છે. એમાં ચોટું કાચાકટીનું તેલ (૩૦ દીપાં) નાખતાં બેઠ તેલનું મિશ્રણ જે ભાગને ચોપડે તે ઉપર યુદ્ધા ઉઠે છે.

જામાલપૂર—જંગલમાં મોંગીર જલ્દામાંનું ગામ. મોંગીરની તેકડીની તલેટીમાં છે. અત્રે હિંદમાં સર્વેથી મોટું લોહનું કારખાનું છે. આ કારખાનું કલકત્તાથી ૨૯૯ મૈલ ઉપર છે. આ. પી. રેલ્વે હસ્તગત છે, અને તે ૩૦ એકર જગા રોકે છે. અત્રે ૫૦૦ મૂરોખન એમલદાર અને ૩૦૦૦ દેશી કામદારો કામ

કરે છે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૧૦૪૫૩ની તે ૧૮૮૧ માં ૧૩૨૧૩ ની, તેમાં ૯૬૨૫ હિંદુ, ૩૦૩૮ મોહમેદન અને ૫૫૦ પરક્રમના હતા. ગામ ૮૩૨ એકર ઉપર વસાયેલું છે. અત્રે એક લાયબ્રેરી, નાટકશાળા, સ્વમીગ-ખાથ, ચર્ચ, શાળા, ચર્ચનું મેદાન, ક્રિકેટનું મેદાન વગેરે મોજશોખનાં મથકો છે. જે રેલ્વે કંપની તરફથી નિભાવવામાં આવે છે.

જમ્મુ—કાશમિરના રાજ્યમાંનો પ્રાંત, તથા મુખ્ય કંડર. ૧૮૭૧માં વસ્તી ૪૧૮૧૭ ની હતી. પ્રાંતનો મુખ્ય ભાગ હિંદુઓનો છે.

આ શહેર તાપી નદીને કાંઠે હોઈ, ત્યાં એક કિલ્લો પૂર્વ કાંઠાપર ૧૫૦ ફીટ ઉંચાઈ પર છે. અત્રે શિખ રાજ્યની સત્તા હતી. અને ને રણજીતસિંહના રાજ્યનો એક ભાગ ગણાતો હતો. અત્રેના રાજા ગુલામસિંહના વખતમાં એ કાશમિર સાથે જોડાઈ ગયું હતું. (જુઓ કાશમિર.)

જમુના—અસામમાંની આ નદી ઉત્તર નાગા પર્વતમાંથી નિકળી પ્રથમ દક્ષિણે વહેતી પશ્ચિમે વળી દક્ષિણ પર્વત તલેટીમાં વસાણ લઇ નવાગોંગ જલ્દામાં જલપુત્રની એક પ્રવાહ 'કાપીલીમાં' જમ્મુમુખ પાસે પડે છે. એના નીચલા ભાગમાં ૪ ટનનાં વાહનો ફરી શકે છે. એના મધ્ય ભાગમાં કિનારા પાસે કાલસો તથા ચુનખરી મળે છે.

જમ્મુ—એજ નામના તાણકાનું મુખ્ય શહેર ઇસ્ટઈડીયા રેલ્વેના જમ્મુ સ્ટેશનથી ૪ મૈલ દક્ષિણ પશ્ચિમે છે. વસ્તી ૫૦૦૦ની છે. અત્રે જેલ, દવાખાનું, શાળા, ઘરે માળવાનું કારખાનું વગેરે મુખ્ય ઇમારતો છે. ધી, ખદ્દા, તેલીબિયાં, ધાન્યનો વેપાર ચાલે છે. શહેરની દક્ષિણમાં એક ૧૩૮ કિલો છે. આ શહેર હાલમાં સારી હાલને પોંદચ્યું છે.

જામેડા—અથવા ઝરાવાલી જૂમી. આ એક બ્રિટીશ વેસ્ટ ઇન્ડીયન ટ્રાપુઓમાંનું મુખ્ય હોઈ તે ક્યૂબાની દરિાણે ૯૦ મૈલપર છે. આ દેશ ત્રણ કોન્ડીયરે, મીડલ સેક્ષ અને

કોનવાલમાં વેહેવાયેલા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૧૯૩ ચોરસ મૈલ છે. એની વધતામાં વધતી લંબાઇ ૧૪૪ મૈલ ને પોહલાઈ ૫૦ મૈલની છે. આ ટાપુનો પૂર્વેથી પશ્ચિમ, બધી બલ મોન્ટનની દાર વધે છે; તેની ઉંચાઈ ૭૪૦૦ ફીટની છે. આ પર્વતમાંથી ૧૨૦ ઝરા વહે છે, પણ તે વહાણનાં જવઆવ લાયકનાં નથી. કેન ઝેક નદી (૩૦ મૈલ લેર વહાણ જઈ શકે તેવી છે.) વહાણ ખેડના લાયકની છે.

એના મુખ્ય શહેરોમાં કિંગ્સટન (રાજધાની) અને સ્પેનીશ શહેર (આગલી રાજધાની) ટાપુની દક્ષિણ પૂર્વ તરફ છે. બી મેન્ટોએ, ફ્રેમૈય, અને પોર્ટ મેરિયા ઉત્તરમાં છે. પોર્ટરૈય પશ્ચિમ સરહદપર છે, કે જ્યાં ૧૬૯૨માં મ્હોટો ક્ષતિફલ થયો હતો. અત્રેની હવા સાર્ધારણ હોઈ દિવસનો ૭૦ ડીગ્રી અને રાત્રે ૯૦ ડીગ્રી પારે રહે છે. ગર્મી સમુદ્રની હવાથી ઝાઝી પડતી નથી. આ ટાપુની હવા તંદરેસતીના સુધારા અર્થે જલ્પીતી છે. અત્રે વર્માદની બે મોસમ આવે છે. એક વસંત અને બીજી વર્ષાઋતુમાં છેલ્લી મોસમમાં વસંદ ભારે પડે છે. ૧૮૮૦ અને ૧૮૯૩માં અત્રે મ્હોટા વટાળીયા થઈ તુફાન થવાથી મ્હોટું તુકસાન થયું હતું.

જામેકાના જંગલમાં મોઝોગની, એગની, નારીયળી અને બીજા ધમારતી ઝાડો પુરાકળ હોય છે. બીયધિ હોડ, બાછ તરકારી, જામેકા આડુ, ઝેસ્ટોર, ઓલ્ડ, આરાફટ, મ્હાઈ, લેનીલા વગેરેની ભારે ઉપજ થાય છે. આ ટાપુનો ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગ ધાસ ચારાથી ભરપૂર છે. અત્રેથી પરદેસ ખાતે ફળફળાદી, ધમારતી લાકડાં, સાકર, રમ, કોશી, આડુ અને કોકો વગેરે માલ દોઢથી બે લાખ પૌડનો રવાના ફરવામાં આવે છે. પરદેશથી આ દેશમાં કાપડ, હાર્ડવેઅર, દાર, કોલસો વગેરે આવે છે.

૧૮૬૧માં આ ટાપુમાં લોક વત્તી ૪૪૧૨૫૫ (તેમાં ૧૩૮૧૬ ગોરી ચામડીવાલા),

૧૮૭૧માં ૫૦૬૧૫૪ (ગોરી ચામડીવાલા ૧૩૧૦૧), ૧૮૮૧માં ૫૮૦૮૦૪ (તેમાં ગોરી ચામડીવાલા ૧૪૪૩૨) અને ૧૮૯૧માં ૬૩૯૪૯૨ (તેમાં ગોરી ચામડીવાલા ૧૪૬૯૨ હતા) તે સિવાય લોકવસ્તીમાં ૪૮૧ ચીના અને ૧૦૯૧૬ નીચ વર્ણનાં પરદેશી મજુરો વસતા હતા.

આ ટાપુના વતનીઓમાં નીચે મુજબ જૂદા જૂદા પંથની પ્રજાની વસ્તી છે. ૪૦૨૮૮ ચર્ચ ઓફ ઇંગવડ પંથના, ૩૫૪૨૮ બેપ્તિસ્ટ, ૨૨૯૯૯ મેથોડિસ્ટ, ૧૧૫૧૪ પ્રેસબિટરીયન્સો અને ૯૨૯૨ રૈમનકેથોલિક છે. અત્રેની શાળાઓમાં ૮૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. ટાપુમાં રેલ્વે, ટ્રિડીશ લશકર, વૉલીનટીયર્સ અને બીજા અનેક ખાતાઓ છે. જામેકા કોલબસે ૧૪૯૪માં શોધી કાઢ્યું હતું. અને ૧૫૦૦માં સ્પેનિશોએ તેનો કબજો લીધો હતો.

જય—હિંદુ ધર્મ કયાઓમાં આ નામના અનેક પુરોા પ્રસિદ્ધતા પામ્યા છે. (૧) વિષ્ણુના બે જલ્પીતા દારપાળોમાંનો એક. (૨) ઉત્તાનપાદ વંશીય ધ્રુવ પુત્ર વત્સરાજનાં ૬ પુત્રોમાંનો એક. (૩) શ્રૂત નામે જનકના પુત્ર, એનો પુત્ર વિજય નામે હતો. (૪) પુરુષ રાજાને ઉર્વશીથી થયેલા ૬ પુત્રોમાંનો નાહનો હતો. (૫) સોમ વંશીય આયુકુસોત્પન્ન ક્ષત્ર વૃદ્ધ વંશીય સંજયનો પુત્ર. (૬) સોમ વંશીય નહેષપાત્ર પુરુ વંશીય રૌદ્રાશકુલમાંનો મન્યુ રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો એક. (૭) ચક્રાચાર્યને પીવરીથી થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો નાહનો. (૮) સોમ વંશીય વદુ કુસોત્પન્ન સાત્વત વંશનો સાત્વકોનાં ૧૦ પુત્રોમાંનો પડો. એ ભારતિય વૃદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો. (૯) કુતરાધુનો પુત્ર. એને જીમરોને વૃદ્ધમાં મરણ હતો.

જયગર—રતનાગીરી તાલુકામાંનું આ એક જંદર શહેર. મુજબની દક્ષિણે ૯૯ મૈલ ઉપર સંજમેશ્વરી અથવા શાસ્ત્રી નદીના દક્ષિણ ભાગ ઉપર છે. વસ્તી ૧૮૭૨માં

૨૪૪૨ની હતી, ને ૧૮૮૧માં પણ તેટલીજ હતી. અત્રે ચોખા, તથા ગીદાનો મુખ્ય વેપાર ચાલે છે. અત્રેનો કિલ્લો ૪ એકર જમીન ઉપર સમુદ્ર સપાટીથી ૨૦૦ ફીટ ઉંચો છે. હાલમાં આ કિલ્લો લગભગ પડત હાલતમાં પડેલો છે. પ્રથમ આ કિલ્લો બીજા પૂરના રાત્રીએ બંધાવ્યો હતો, પણ તે પછી સંગેશ્વરના નાવકના તાબામાં આવ્યો હતો. ૧૫૮૩ અને ૧૫૮૪માં બીજાપૂર તથા પોર્ટુગીઝોની ચડાઇ સામે આ કિલ્લો અચાવ-બરી હાલતમાં હોઇ તે વેળા નાવકે તેનો અચાવ કર્યો હતો. ૧૭૧૩માં આંત્રે નામે બળવત ચાંચીયાઓના હાથમાં આ કિલ્લો હતો, અને ૧૮૧૮માં પેશવાની પડની પછી બ્રિટીશોને હાથ આવ્યો તે હાલમાં પણ તેમનેજ તાબે છે.

જયચંદ રાયોડ—એ બકસારથી ક્ષેત્ર સુધીના રાજ્યનો અધિપતિ હતો. એ ૧૩૪૩ માં ત્યાં રાજ્ય અમલ ભોગવેલો હતો. એનું પ્રિયસ્થળ જોનપુર હતું કે જે એણે ૧૩૫૯ માં બાંધી વસાવ્યું હતું. હાલતું જોનપુર શહેર શ્રીરાજશાહે ૧૩૭૦માં વસાવ્યું હતું. કનૈઝ ટોડના જણાવવા મુજબ જયચંદ ૧૨ ગી સદીમાં થઇ ગયો.

એની પાસે અતી મોટું સેન્યદળ હોવાથી તે 'દળ પાંગળો, એ નામથી પ્રસિદ્ધતા પામ્યો હતો. આ સેન્યદળમાં તેની પાસે ત્રણ લાખ પાદળ, બે લાખ તીરકામાવાલા, હેંથી હેનર બખતરીયા, ત્રીસ હેનર પાખરીયા અને સેંકડો હાથીઓ હતા. તે વડે એણે ઘણીક ચડાઇઓ કરી દેશે છુટ્યા. પણ દિલીષતી પુથરાજ સાથે લડતાં જાને નાજા પડ્યા; આથી શાહજુદીન ઘેરીએ પુથરાજને હરાવી કેદ કર્યો અને ક્ષેત્રજય ચડાઈ કરી. શાહજુદીનના જબજી કરી જયચંદ પોતાના કુટુંબ પરિવાર તથા સ્ત્રીઓ અને ધનમાલને બાળી નાખી પોતાના રજપૂત લશકર સાથે કેસરીયા વાગા પેહરી સામા થયા, તેમાં લડતાં જયચંદ દાર પામી નહાણી જતાં નદીમાં કુખી મરણ પામ્યો.

જયતક—પંજાબમાં સરમરના રાજ્યમાંનો એક કિલ્લો. ૧૮૧૪ની લડાઈ વેળા મુઘલોએ આ કિલ્લો ૨૨૦૦ માણસોના લશકરથી હાથ કર્યો હતો. તેની ઉપર ૧૭૦૦ બ્રિટીશોએ ચડાઇ કરી હતી પણ તેમાં તેઓ કાબા નહિ. પાછળથી એજ વર્ષમાં ચડાઈ કરી તાબે કરી મુક્યા હતા. આ કિલ્લો સમુદ્ર સપાટીથી ૪૮૫૪ ફીટ ઉપર છે.

જયતપૂર—હમીરપૂર જિલ્લામાંનું એક સુંદર શહેર એજ નામના રાજ્યનું પાપ તખ્ત છે. ૧૮૭૨માં લોકવસ્તી ૫૧૫૯ની ને ૧૮૮૧માં ૫૪૪૦ની હતી. તેમાં ૪૮૩૦ હિંદુ, ૬૧૦ મોહમેદન છે. સેન્યદળ ૧૭૨ એકર છે. હમીરપૂર શહેરની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૬૫ મૈલ ઉપર છે. બુદ્ધિસા રાજ છત્ર સાથેના કુવર જગત રાજે ૧૮મી સદીમાં આ ગામ વસાવ્યું હતું, અને તેણે અત્રે એક મંત્રાલય કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. બુદ્ધિસા પંડ બ્રિટીશોને તાબે આવ્યું ત્યાં વેર, અત્રે રાજ્યની સત્તા ચાલુ હતી, પણ ૧૮૪૨માં કામુલની લડાઈ વેળા અત્રેના રાજાએ જાંડ ઉઠાવવાથી તેને પદ્મજી કપી કાનપૂર ખાને કેદમાં રાખ્યો હતો. જ્યાં તેડ મરણ નિષ્કળ હતું. તેની વિધવા હાલમાં ન્યુજોનમાં રહે છે, તેને વાર્ષિક પેન્શન ૨૦૦ પૌડની મળે છે. રાજાના મરણ પછી રાજ્ય ગાદીનો માલિક કોઇ નહિ રહેવાથી દેશ ખાલ્સા કરવામાં આવ્યો હતો. ગામ બે મેંજ લાંબુ હોઇ તેમાં સુંદર મંદીરો અને સ્તૂબો છે. અત્રે દેશી કાપડ રંગવાનાં કારખાનાં છે.

જયંતી—હિંદી સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ, હિંદોલ રાગના આઠ પુત્ર વધુ પરિવારમાંની એક એક બાંધી રાગનું નામ. આ રાગ ગાદી તથા લલિતથી મિશ્ર છે. દાઢ ભેરવેલો છે.

જયંતી—(૧) સ્વયંભૂ મતવંતરમાંનું સંગોધિપતિ યજ્ઞ નામે ઈંદ્રની કન્યા. કૃષ્ણદેવ રાજર્ષિની સ્ત્રી. એનાજ બરત વગેરે ૧૦૦ પુત્રો હતા.

(૩) ચાલુ-મનવંતરમાં સંગોધિપતિ પુરંદર નામે ઈંદ્રની કન્યા. વારણી બૃગુના પુત્રમાંને

એક જે ગંડતેની કન્યા. આ ઘૃપપર દાનનોના સમયમાં તેમનો પુરોહિત ચક્ર તે એ. તેનાથી એને દેવધાની પુત્રી થઇ હતી.

જ્યદ્રથ—સોમવંશીય આયુકુસોતેન્ન પુત્ર, રાજાના અગ્રમીટ વંશમાંના બૃહદિષુ કુવંમાં જન્મેલાં બૃહદાય રાજાનો પુત્ર. એને વિપદ નામનો પુત્ર હતો.

(૨) સોમવંશીય અયુકુસોતેન્ન સોમપાદ રાજાનો પુત્ર.

(૩) સિંધુ દેશનો રાજા; બૃહદાયનો પુત્ર અને, ધૃતરાષ્ટ્રની કન્યા દુરાધાનો પતિ. એ દુર્યોધન પક્ષમાં હોવાથી પાંડવોનો દેશ કરતો હતો. એના વિષે એવી કથા છે કે, પાંડવો વનવાસમાં હતા તે સમયે એક કાળે એ પોતાના દેશથી નિકળી રાજ્ય-દેશ તરફ પોતાના ૬ ભાઈઓ તથા બીજા જુદા જુદા ૧૨ રાજકુવંશે અને અતી મહોદા સેન્ય સાથે કામ્યવનમાંથી જતો હતો, તેટલાં તેને પાંડવો મળ્યા. બ્યારે પાંડવો મૃગ્યાએ ગયા તે વેળા દ્રૌપદીને જોઇ જ્યદ્રથ તેનીપર ગોહિત થઈ એક દણ્ડરીયાને તેનીપર પોતાની પ્રિતિ દર્શાવી મોહલતાં દ્રૌપદીએ તેની માગણી મુશ્કેલી પોતાના પતિઓની મહોદાઇ જણાવી. આથી જ્યદ્રથ પોતે તેના આશ્રમમાં જઈ દ્રૌપદીને મળી પાંડવો માટે કવચનો ઓચરી દ્રૌપદીને પોતાની પ્રિતિમાં લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પણ દ્રૌપદીએ તેનું માન ભંગ કરવાથી જ્યદ્રથ કામાંધ થઈને અજાણને એખડી જોઇને પોતાના રથમાં બુજાતકારે બેસાડી ત્યાંથી નહોદો.

બ્યારે પાંડવોએ આ વતેમાર્ન જાણ્યું ત્યારે તેઓએ તેની પાછળ દોડી માર્ગમાં જ્યદ્રથને લગાડી સાથે પકડી તેને તથા તેના સેન્યને હરાવી દ્રૌપદીને છોડી. પાંડવો જ્યદ્રથને મારતા હતા તેટલાં યુધિષ્ઠિરે વચમાં પડી કહ્યું કે 'એને મારશે નહિ કારણકે દુઃશકા' દુષ્ટી યશે, અને ધૃતરાષ્ટ્ર

તથા ગાંધારી પણ તેથી દુષ્ટી યશે.' આ હપરથી તેઓએ એનું માનભંગ કરી હાંકી મેલ્યો.

જ્યદ્રથ આવી રીતે માન ભંગ નવાર્યાં રાયવરમાં નહિ જતાં લગાડને પાછું 'મોહલી' પોતે ગંગા કાંઠે જઈ કંદુવું તિમ તપ કરી પાંડવોને સંપૂર્ણ જીતવાનો વર માંગ્યો. કાંઠે અર્જુન નહિ હોય તે વેળા હું સર્વેને જીતશે એવો વર આપ્યો, આથી એને અભિમન્યુના યુદ્ધ વખતે ચક્રબૃમાં પાંડવોનો પરાજય કર્યો હતો.

અભિમન્યુ ચક્રબૃમાં પડ્યો આથી જ્યદ્રથને સંધ્યાકાળે આગમન મારી નાખવાની અર્જુને પ્રતિજ્ઞા લઇ બીજા દિવસે લડાઇ શરૂ કરી, અને સંધ્યાકાળે સમયે જ્યદ્રથનો (બુએ અર્જુન) પ્રાણ લીધો. જ્યદ્રથને દુરાધાથી 'શ્રદ્ધ' નામે એક પુત્ર હતો.

જ્યદેવસ્વામિ—આ સંસ્કૃત માપાનો કવિ જ્ઞને કાવ્યકુળજ આલણ મહોદા ભગવદ ભક્ત હતો. આ કવિ મહાન કવિ કાળીદાસ અને વિક્રમની આગમ થઇ ગયો હતો. કારણકે એનો રચેલો ગીત ગોવિંદ નામે કાવ્ય વિક્રમની દરજ્જામાં વસાતો હતો. એ બાળપણથી ધણેજ અચળ અને યુદ્ધિવાન હતો. એનો જન્મ જગન્નાથ ક્ષેત્ર પાસેના 'ધ્રુ'કુબિલ્ય' નામે ગામમાં થયો હતો. એણે વિદ્યા અભ્યાસ કરી કવિતા રચવાપર લક્ષ લગાડ્યું હતું. એની કવિતામાં કામળતા, શૃંગાર અને કરુણારસ ભરપૂર છે. એના રચેલો સાતઅંકી નાટક પ્રસન્નરસ નામે છે. આ નાટકમાં સિતા રાયવરથી રાવણ વધ થઇ રાજાને રાવણબિરોધ થતાં મુશ્કેલી કથા વર્ણવી છે. એનો રચેલો બીજો અથ ગીત ગોવિંદ ગદ્ય અત્રે પંચ રચનામાં રચાયેલો છે. આ રચના હેરલે ભાગ શ્રોકે પોતે આથી પુરા કર્યો હતો. એની પત્ની પદમાવતી નામે મહા સતી હતી. એક સમયે આ મહીનું સત્ત એવા; સાતવક નામે રાણીઓએ જ્યદેવ બ્યારે રાજા રુદ્ર

ગયો હતો ત્યારે સ્વામિના મરણની ખબર
એક ખેપીયા પાસે અચાનક દેહેવાડી. આથી
પદમાવતી ખબર સંભળી તરતજ મરણ
પામી. પણ જ્યદેવે આવી “અષ્ટપદીઓ”
ગાઇ કરી સજવન કરી હતી. એક વેળા
સાત્વિક રાગએ ગીત ગોવીંદનો પ્રભાર ચતો
અટકાવ્યો હતો. સાક્ષાંત દેવતાએ જ્યદેવ
સ્વામિના પ્રથમે વધારે ઉત્તમ જણાવતાં
પ્રભમાં એજ પ્રથમ પ્રસિદ્ધતા પામ્યો હતો.
જ્યદેવની અષ્ટપદીઓ કલ્યાણકી ગવીયા અનેક
તાબ અને રાગમાં ગાય છે. આ અષ્ટપદીને
તજુમો સરવિક્ષમ જો-સે ઇન્દ્રિય
ભાવામાં ક્યો છે. ઓડિસા પ્રાંતમાં કટક
શેહેર પાસે શ્રીકૃષ્ણનો વાર્ષિક ઓત્સવ થાય
છે. ત્યારે ત્યાં જનાણુઓ અષ્ટપદીઓ
ગાઇ જનગરણ કરે છે.

જયનગર—જગલના ૨૪ પ્રગણામાંનું શેહેર.
૧૮૭૨માં લોક વસ્તી ૭૭૭૨ની ને ૧૮૮૧માં
૭૬૮૫ની હતી. તેમાં ૭૧૧૨ હિંદુ, તથા
૫૭૩ મોહમ્મદન હતા. શેહેર ૧૨૦૦ એકર
ઉપર છે. મ્યુનિસીપાલિટીની વાર્ષિક ઉપજ
૪૭૭ પાંડની છે. અત્રે ગંગા નદીનો એક
શટાં વળેલો છે અને ત્યાં અનેક દેવમંદીરો
આવેલાં છે.

જયપાળ ૧લો.—લાહોરના રાજા હંધંતપા-
ળનો બેટા. એનો સરહિંદથી ધીલાન સુધી
લંબાઇનો તથા કાશમિરથી સુલતાન સુધી
ચોહળાઇનો દેશ હતો. એને ગીજનીના સુલતાન
સુલતગીને સખત દાર આપી હતી. અને
બીજી વેળા તેના બેટા સુલતાન મોહમ્મદે ઈ. સ.
૧૦૦૧માં ૨૭ મી નવેમ્બરે દાર પામી ૧૫
સરદારો સાથે કેદ પકડાયો હતો, પણ પાછળથી
એ છુટકારો પામ્યો ત્યારે એના બેટા અન-
ગપાળને ગાદી મળી હતી. જયપાળે કેદ
ચતાં અગ્નિ પ્રવેશ કરી પ્રાણુ મેલ્યો હતો.

જયપાળ બીજો.—આ લાહોરનો રાજા
આનન્દપાલનો બેટા, ઇ. સ. ૧૦૧૩માં
ગાદીએ બેઠો. ૧૦૨૨માં એને સુલતાન
મહમ્મદે ધણો હેરાન કર્યો હતો, ને રાવીને

કડિ એને સખત દાર આપી; તે પછી એ
લાહોરના સુબા તરીકે મુસલમાનોએ નેમ્યો
હતો.

જયપૂર—આ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંનું દેશી
રાજ્ય. ઉત્તરે બિકાનેર તથા પતિયાલા, પૂર્વે
અલવર, ભરતપૂર અને કોરાવલી; દક્ષિણે
ગવાઘેર, જુંદી, ટોંક અને મેવાર; અધરા
હાદેપૂર અને પશ્ચિમે કાશનધર, જોધપૂર અને
બિકાનેરનાં રાજ્યો છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૪૬૫ ચોરસ મેલ છે.
વસ્તી ૧૮૮૧ની ગણતરી મુજબ ૨૫,૩૪,૩૫૩
ની હતી. તેમાં ૧૩૬૯૧૩૪ પુરુષો અને
૧૧૬૫૨૨૩ સ્ત્રીઓ હતી. આ રાજ્યમાં ૩૪
શેહેરો તથા ૫૯૩ ગામડાં છે. તેમાં
૫૦૭૬૯૭ રહેવાનાં મકાનો છે. દર
ચોરસ મેલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૭૫નું છે. લોક-
વસ્તીમાં ૧૭૦૯૦૭ મોહમ્મદન, ૨૩,૧૫,૨૧૯
હિંદુ, ૫૫૨ ખ્રિસ્તી, ૪૭૬૭૨ જૈન અને
૭ પારસીઓ છે. વાર્ષિક ઉપજ ૬૦,૦૦,૦૦૦
રૂપાની ઉપજે છે.

દેશનો ભાગ સપાટ તથા પહાડી છે. બનામ,
ચંબા, બાણગંગા, અમાનિશાસ, ગંભીર-
બાડી, મોરેલ, હુડી, માશી, ખારી, સાખી
એ નદીઓ છે. જુગેરામાં અરાવલીનો ભાગ
અને બીજી ટેકરીઓ છે. આ રાજ્યમાંનો
સંબર નામનો બિહાને સરોવર રાજ્યની
પશ્ચિમમાં છે. એની ભૂમિમાં વર્ષમાં એકજ
પાક ઉતરે છે ને તે અઠટાંબર નવેમ્બરમાં
તેજાર થાય છે. મુખ્ય ખાજરી, મગ, મેથ,
ધઉં; દક્ષિણ ભણી જુઆર, કઠોળ, રૂ
વગેરે પાકે છે. તે શિયામ વધોક્ષત્ર પુરી
ચતાં શેરડી, અરીણ, તંબાકુ, દાઢ વગેરેના
પાક ઉતરે છે. પૂર્વ ભાગમાં ચોખાની પણ
ખેતી કરવામાં આવે છે.

મુખ્ય શેહેરો—જેકન, અમેર, લાલસોત,
ડોસા, વાસવા, બિજનઠ, હિંડા, તોડા, ભીમ,
ખામણીઅવાસ, ગંગાપૂર, માધવપૂર,
સિકાર, માલપૂરા, સાંબર, શ્રી માધવપૂર,
હાદેપૂર, રામગઢ, નવલગઢ, જુંઝડ, હાદેપૂર,

૧. લક્ષ્મણગઢ, બિસા, બિરાવા, સિંધણા, સુરાનગઢ, પદ્મણ, કોટપુતળી, ખાંડેરા, જીલોન (પાહણ), બેરાત, ખેતી, જ્યપૂર એ મુખ્ય છે.

આ રાજ્યમાં માર્બલનાં પુતળાં, સુગ્રા ચાંદીનાં ઉત્તમ ધરણાં, ઉત્તુ કાપડ વગેરે એક દુનિયામાં બનાવવામાં આવે છે. આ રાજ્યમાં નીમકનો સારો પાક ઉત્પન્ન થાય છે, જે દર મહિને ૧ થી ૧૨ આને મહિને બાવે મળી શકે છે. અત્રે વેપારના વધારા થકી લાંબી રેલ્વે લાઇન નખાયેલી છે, જે તે વડે અક્ષાદ્રવ્યાદ, મુંબઇ તથા સુરત સાથે સિધ્ધિ વેલવાર રાખી શકાય છે. તેમજ અત્રે રત્નપુતાના માલવા રેલ્વેની લાઇન પણ પસાર થાય છે. ૧૮૮૧ માં રાજ્યની હદમાં રેલ્વેનાં ૨૨ સ્ટેશનો હતાં. તેમજ રાજ્યમાં ૨૫ પોસ્ટ ઓફીસો છે.

રત્નપુતાનામાં જ્યપૂર રાજ્ય કેળવણીના વધારા માટે નળીપુટ હોઇ પ્રુદ જ્યપૂરમાં મહારાજની સ્થાપેલી એક મુખ્ય કોલેજ છે. તેમજ આ કોલેજમાં ચંદતા પ્રકારની કેલવણી સાથે દુનિયામાંની પણ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં પરિક્ષા આપી શકાય તેવી ગ્રાન્ટવુલ કચેલી છે. તે શિવાય કોલેજનાં બન્નાં માટેની નિશાળ, સરકુલેશન, વિદ્યા દુનિયાની શાળાઓ છે. અત્રે ૧૫ કન્યાશાળા, ૪૫ એલીમેન્ટરી-શાળા અને ૪૧૦ દેશી નિશાળો છે. આ શાળાઓમાં ૧૦૦૦૦ બાળકો કેળવણી લીધે છે.

અત્રેનો રાજ્ય કારોબાર મહારાજની સત્તા તથાનાં ૮ કારોબારીનાં મંડળથી ચલાવવામાં આવે છે. તેમાં જુડીશિયલ, રેવેન્યુ, લશ્કરી અને પેરેશી રાજ્યોના કારોબાર કોન્સીલનાં ૩ સભાસદોની સત્તા તથા છે. તેમાં એક જ્યપૂરનો ઉમરાવ, બીજો રત્નપુતાનાનો એક સદ્યદસ્ય અને ત્રીજો હિંદના બીજા ભાગનો કારોબારી હોય છે.

જ્યપૂરની આખો હવા માફકસરની છે. અત્રે ૮૧-૨૭ ડીગ્રી ગર્મી રહે છે અને થંડી ૩૮ ડીગ્રી પડે છે. અત્રે જાનેવારી

અને ફેબ્રુવારીમાં સખત થંડી પડે છે. વર્ષી ઝલમાં વસાહત સરેરાસ ૨૪ ઇંચ, પડે છે. વધારેમાં વધારે ૪૨-૫ ઇંચ (૧૮૯૦માં) ને ઓછામાં ઓછો ૧૨-૫ (૧૮૯૮માં) પડ્યો હતો. ૧૮૮૧માં ૨૨-૮૧ ઇંચ પડ્યો હતો.

જ્યપૂર—જ્યપૂરનાં રાજ્યનું મુખ્ય શહેર અજમેરની ઉત્તર પૂર્વે ૧૪૯ મૈલપર છે. લોકવસ્તી ૧૮૮૧માં ૧૪૨૫૭૮ ની, ૧૮૭૦ માં ૧,૭૭,૮૪૭ ની ને ૧૮૦૧માં ૧,૫૯,૫૫૦, ની હતી. વસ્તીમાં ૧૦૭૮૫૦ હિંદુ, ૩૬,૬૫૧ મોહમેદન તથા બીજી પરકોમની વસ્તી હતી.

રત્નપુતાનામાં આ સર્વોપરી અતી સુંદર શહેર છે, એનો દક્ષિણ ભાગ સિવાય બધેથી પહાડ ફરી વળેલા છે. આ શહેર અતી દબ્યવાન ગણાય છે, ત્યાં ૭ શરાશી પેટીઓ છે. કે જેમનો વેપાર લગભગ ૨૫,૦૦,૦૦૦ પૌડનો ચાલે છે, અને તે પેટીઓ હસ્તગત ૬૦,૦૦,૦૦૦ પૌડની થાય છે.

આ શહેર ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં માહારાજ જયસિંહે વસાવ્યું હતું. જેનો નકશો વિદ્યાર નામે એક આલેખે બનાવ્યો હતો. આ શહેરનું બહાર જે રેલ લાંબુ અને ૧૨૦ શીટ પોહણું છે, અને તેની બીજી થાંભા-ઓની પોહણાઇ પણ ૧૨૦ શીટની છે. આ શહેર ત્રીકોણાકાર વસાય્યું છે. તેમાં મધ્ય ભાગે માહારાજના મહેલ, બગીચા, અને રાજવંશીને રહેવાનાં મકાનો છે. રાજવાડામાં દિવાનેખાસ અથવા રાજ કચેરી છે, કે જે મકાનો સંજેમરનના પધરથી બાંધેલાં છે.

માહારાજ જયસિંહે વેધશાળા બાંધવી હતી જે હાલમાં સારી હાલતમાં છે. તેનો રામનિવાસ નામનો બગીચો ૭૦ એકર જમીન શેકે છે, તેનો નકશો ૭૦ ફીટ બેક બનાવ્યો હતો; અને તેની પાછળ પ્રથમ ૪,૦૦,૦૦૦ રૂપાનો ખર્ચ થયો હતો, આથી આ બાગ હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરી ગણાય છે. તે શિવાય શહેરમાં મુસાફરખાના, પોલીટિકલ એન્ડની જવણી, તારઓશીસ, પોસ્ટઓશીસ વગેરે અનેક સરકારી ખાતાઓ છે.

૧૮૮૨માં જયપુર ખાતે ફલેમંદ પ્રદર્શણ ભરવામાં આવ્યું હતું. જયપુર કોલેજ સ્નાતકો અને અધ્યાપકોમાં આવે છે. શેઠરમાં ટંકશાળ અને જોલ પણ છે. વસંદ ૨૪ ઇસ ૫૩ છે, ગર્મી ૧૧૭ ડીગ્રી ૫૩ છે, અને થંડી ૩૬°૮ ડીગ્રી ૫૩ છે.

જયપુરની પૂર્વે ૧૬ મેલ ઉપરની એક તેકડી પર સૂર્ય દેવતાનું મંદિર મંદિર છે.

જયપુર—આસામમાં લખમીપુર જિલ્લામાં ગામ, નામા પર્વતની સરહદ ઉપર છે. એની પાસે કોઝસાની ખાણોમાં મોટા મેદાનો આવેલા છે. શેઠર પાસેની નદીમાં વર્ષાઋતુમાં સ્ટીમરો ચાલી શકે છે. નિકાશ વેપાર શુદ્ધર, ચાહ, મીઠુ અને હાથીદાંતનો લગભગ ૬૬૦૦૦ની કિંમતનો આવે છે. આયાત વેપાર ચોખા, મિઠું, તાંબાકું, તેલ, સોડું, અને કાપડનો લગભગ ૨૦૦૦ પૌંડનો આવે છે.

જયપુર—મદ્રાસમાં વિજગપટજી જિલ્લામાંની જમીનદારી. એની ઉત્તરે કાલાહિંદ, પૂર્વે વિજગપટજીનું મેદાન, દક્ષિણે ગોલકોંડા, પશ્ચિમે ખરતાર છે. ક્ષેત્રફળ ૯૩૩૭ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૭૨માં લોકવસ્તી ૪૫૨૪૫૪ની; ૧૮૮૧માં ૬૧૧૬૫૫ની હતી. આ જમીનદારીમાં નીચલા તાલુકા છે. કારાપત (વસ્તી ૧૫૭૧૭૧ની), નવરંગપુર (વસ્તી ૯૩૫૦૨ની), મલગીરી (વસ્તી ૨૨૪૫૮ની), જયપુર (વસ્તી ૧૧૬૧૧૭ની), શુનાપુર (વસ્તી ૧૫૩૮૨૨ની) અને મયાગદા (વસ્તી ૬૮૫૨૫ની) છે. સરકારને વાર્ષિક ખંડણી આવેના જમીનદાર ૧૬૦૦ પૌંડ ભરે છે.

જયપુર જમીનદારી ખે ભાગમાં વેહેં આવ્યું છે. મોટે ભાગ રાજની સત્તાતળે એસીસ્ટન્ટ મેજિસ્ટ્રેટ એન્ડ સીવિલ સર્જન સત્તાતળે અને બીજા ભાગ શુનાપુર અને મયાગદા વગેરે મદદનીશ કલેક્ટરની સત્તાતળે છે, કે જે કલેક્ટરનું મધ્યક પર્વતીપુરમાં છે.

આવેની પ્રાંતનો ધર્મ હિંદુનો છે. પ્રાંત આર્યન, કાશીર્યન અને દ્રવિડિય-સોની છે. આર્યન હાથમાં વસેલા વતનીઓ છે, ને

તેઓ રાજ્યકર્તા, લઠાયક અને ધર્મશુદ્ધ એ વર્ગમાં વેહેં આવેલા છે, ખેડૂત વર્ગનો કુભાગ છે. ઇસ્ટ ઈન્ડિય કંપનીના સમયમાં આવેના સરદાર વિજયાનરેના રાજને તોળે હતા, પણ બ્રિટનાભની લઠાઈ પછી બ્રિટીશ સરકારે આ જમીનદારી અગીરમાં આપી અને ૧૮૦૩ માં સનદ દરી આપી, ખંડણી ઠેરવી હતી. ૧૮૬૦ પછી બ્રિટીશ સરકારે ન્યાય ખાતું પોતાને હસ્તક લઈ છ મદદનીશ મેજિસ્ટ્રેટની સત્તાતળે કારાપાર વેહેં આપ્યો હતો.

જયભટ—(૧) જયભટ વિતરાગ-શુભરાતમાં શુભર રાજવંશનો અમલ ધ. સ. ૫૮૦થી ૮૦૮ સુધી સ્થાયી રહ્યો હતો, તેમાં જયભટ ૧લો બીજાને રાજ થયો. એણે ધ. સ. ૬૦૫ થી ૬૨૦ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો. આ રાજ ધણો સદગુણી અને વિજયી થઈ ગયો છે.

(૨) બીજા જયભટનો અમલ ધ. સ. ૬૫૦ થી ૬૭૫ સુધી હતો, એના વિશે કાંઈ જાણ નથી, પણ તે યરો હતો એવું લેખપત્રથી જાણાય છે.

(૩) ત્રીજા જયભટ—આ રાજ શુભર વંશનો છેલ્લો રાજ્યકર્તા. એનો અમલ ધ. સ. ૭૦૬થી ૭૩૪ સુધી લખાયો હતો. એ રાજ આલુક્ય રાજ્યોનો ખંડીયો હોય એમ ધારવામાં આવે છે. એના મજેલા તામ્રપત્રોમાં મોઢમ વખાણ કરેલાં છે. એના અમલમાં ધ. સ. ૬૩૪નો એક તામ્રપત્ર મળ્યો છે; તેમાં જણાવ્યા મુજબ વલ્લિરાજ હાર પામ્યો હતો એમ જણાવેલું છે. આ વલ્લિ રાજ ધણી કરી ૪ થો શિલાલિપિ (ધ. સ. ૬૯૧) અથવા પાંચમો શિલાલિપિ (૭૨૨) હશે, પુલકેશિજનાત્રમે આરંભના જે યોજાને હરાવ્યું હતું તે યોજા જ જયભટનાજ અમલમાં આવ્યું હતું. એના રાજ્ય અમલનો અંત કાણુને હાથે આવ્યો તે જણાવું નથી.

જયશિખર—ઇસવી સનની નવમી સદીમાં આ રાજ પચાસરમાં રાજ્ય કરતો હતો. એક સમયે એવું જાણ તોડવા જુવડ રાજ્યે તેની.

પર ચક્રાધ કરી. જયશીખરના સાળા શરવીર શરપાળે દુશ્મનપર રાત્રીના સમયે હલ્લો કરી મુઠ્ઠી મીઢિર તથા જુવડ સૈન્યનો તલન પરાજય કર્યો; પણ જુવડ રાત્રીએ ફરી લશકર એકઠું કરી પંચાસરને ઘેરા લાલો. આ વેળાની લડાઈમાં જુવડ રાત્રીને જય થયો, સાંભળી જયશીખરે પોતાના સાળા સાથે ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીને વનમાં મોકલી, પણ શરપાળે તેને વનમાં નિભય જગે મેલી રણમાં આવ્યો. આ લડાઈ દરમ્યાન જયશીખર માર્યો ગયો, તેની સાથે સંખ્યાબંધ રાણી, દામી, દાસ અને મિત્રો બળી ઝુંબા. જુવડે જયશીખરનું પરાક્રમ નજરે નજર નેઈ જારે અજ્ઞ જયો. જ્યાં તે બળી ઝુંબા તે હેઠાણે શિવનું મંદીર બંધાવી તેમાં મિત્રની સ્થાપના કરી, ને તેનું નામ શુર્જેશ્વર પાડ્યું. શરપાળ તે પછી બેહેનની ગાંધમાં નિકળ્યો. બીજી તરફ રૂપસુંદરીએ વનરાજ આવડાનો જન્મ આપ્યો. સૂરપાળે તે બાળકને ગાંધી કાઢી ૧૪ વર્ષની વય સુધી પોતાના આશ્રય તળે ઉધારી રાખ્ય ચલાવ્યું હતું. (જુઓ વનરાજ).

જ્યેષ્ઠ—મે અને જુન માંસમાં હિંદુ ઓઝો આ તેહેવાર ૬ પ્રસંગે પાળે છે. એને અરવિ-ચારત પણ કહે છે. આ તેહેવાર ઓઝોને જો બાળકાની ધન્ય હોય તો તે મેળવવા થકી અપવાસપાળી જંગલમાં પૂજા કરવા જાય છે.

જ્યેષ્ઠ—પ્રાચીન કાળમાં અતી મહત્વના બનાવની યાદગારી કાયમ રાખવા માટે લોકો અને પરચરના યાંત્રમાં પર લેખો કેતારી જંગલમાં દાટી હતા કરતા હતા. દિલ્લીના મેદાનમાં, પ્રયાગના કિલ્લામાં, અને દિલ્લીની દક્ષિણે દિરાગશિરની દિલ્લીમાં એવા એકેક સ્થળ છે. પુરાણી દિલ્લીમાં પણ એવો એક લોકોનો સ્થળ છે, તેને કેટલાકે લોકોનો અને કેટલાકે પંથ ધાવતો બનાવેલો કહે છે. આ સુજ્ઞ જગે જગ લેખો કાયમ રાખવાની આગવા વખતમાં ચાલ

હતી. તેપર બાલમોધ અક્ષર છે પણ તે પ્રાચીન લીપિ હોવાથી તે વાંચી શકાતાં નથી. જ્યેષ્ઠ—હવેપૂરના માહારાણા રાજસિંહ પછી જ્યેષ્ઠ ૧૬૮૧માં ગાદીએ બેઠો. એણે ગાદીએ આવતાં ઔરંગઝેમ સાથે સુલ્હે કરી. આ સુલ્હેમાં એક શરત એવી હતી કે જણાવેરા ઔરંગઝેમે નાખવાથી હાથ ઉઠાવે. જ્યેષ્ઠ પોતાના પિતાની દેઆનીમાં યાત્રા સાથેની વડાઈમાં ઠીક પાણી બતાવ્યું હતું. પણ રાજ્ય રૂઢ થતાં જીલ્લામાં પડી કુંવર અમર તથા પ્રધાનને રાજ્ય સત્તા સોંપી પોતે એશમાં પડી રહ્યા હતા.

એક સમયે કુંવર અમરે ગાંડો હાથી શેઠેરમાં છોડી મેલવાથી લોકોનું બહુ વકસાન થયું; ત્યારે દીવાને તેને ઠપકો આપ્યો, અને તે વેળા જ્યેષ્ઠ રાજ્યમાં બદોનર કરવા આવતાં કુંવર અમર પોતાને મોસાળ જઈ રહ્યો; પછી ત્યાંથી દશ હજાર હાડાઓને લઈ હવેપૂર પાડે આવ્યો, પણ રાજાને પોતાના પુત્ર સાથે લડ્યું ગોચ નહિ લાગવાથી એક સરદારને મોકલી તેને સમજાવ્યો, તે જાનાં કુંવરે તેનું માન્યું નહિ, અને કામનરેમાં ખળતો મુટવા ગયો. પણ ત્યાંના બહાદુર સરદાર પાસે કશું વળ્યું નહિ. આથી આ તકરારનો અંત આણવા સર્વે મરદારો મિત્રોદીઆના કુળદેવ એકતીંગના મંદીરમાં એકઠા થઈ ઠરાવ કર્યો કે “રાણો ગજવાનીમાં રહે અને તેની હવાથી સુધી કુંવર અમર રાજધાની બહાર રહે. તે પછી ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં જ્યેષ્ઠ મરણ પામ્યા.

જ્યેષ્ઠ—આ માહારાજ મીરજી રાખને નામે પ્રસિદ્ધતા પામ્યા છે. એણે ઔરંગઝેમના રાજ્યમાં સાગમારો કામે બળવી મેહેનશાહ તરફથી મ્હોટા મ્હોટા એલકાળ મેળવ્યા હતા. આ વેળા ચિવાજ વિજયી થવા માગ્યો હતો, તેને નરમ પાડવા ઔરંગઝેમે મારવાડના રાજા જસવંતસિંહને

મોકલ્યો હતો, પણ તેણે ઉઘટી શિવાજીને મદદ કરવા માંગતા તેને દક્ષિણમાંથી. પાછો જોલાવી. લઈ તેની જગાપર. જયસિંહને નેમ્યો. એણે શિવાજીને અલવલ નહિ આવે એવું વચન આપી દિલ્લી મોકલ્યો હતો; પણ ત્યાં ઔરંગઝેબે તેને કેદ કરતાં શિવાજીને નહસાડવામાં આવતા આપી નહસાડી મેલવામાં જયસિંહનો હાથ હતો. ૧૬૮૦ માં ઔરંગઝેબના શાહાનવા અકબરે રજપૂત રાજાઓનો આશ્રય મેળવી ખંડ ઉઠાવ્યું. તેનું વેર લેવા ઔરંગઝેબે જયપૂર, મેવાડ અને મારવાડનાં રાજાઓમાં લશકર મોકલી છુટ અને કતલ ચલાવી. આથી સર્વ રજપૂતોએ એકત્ર થઈ મેગધેનાં પ્રગણા છુટી લીધાં, મસજીદો બાજી નાખી, અને કુરાનનાં પુસ્તકો બાળી નખાવ્યાં. એમાં જયસિંહનો હાથ હતો. ટાંડના જણાવવા મુજબ "જયસિંહ પોતાનાં ૨૪ સરદારોને ઇમારતમાં બેગા કરતો અને એ રયાલા સામા ધરતો, તેમાંના એકને સતારા (શિવાજી) અને બીજાને દિલ્લી (ઔરંગઝેબ) કહેતો. પછી તેમાંના એકને જમીનપર પછાડી બોલતો, "સતારાના આ હાથે થયાં છે, અને દિલ્લીનું બંધન આ મારા જમણા હાથમાં છે, અને હું ધારું તો તેટલીજ સેહેસાધથી જમીનદારત કરી નાખું." આ બધી વાત ઔરંગઝેબને કાને જતાં તેણે પ્રથમ ૨મી જગાસંદના નીહના પુત્ર કીર્તિસિંહને પિતાનું ખૂન કરવા ઉચકેરી ડોને હાથે ઝેર પાડ્યું. અને તે ઔરંગઝેબ પાસે ઇનામ માગવા જતાં તેની માનહાતી થઈ હતી.

જયસિંહ સવાઈ—ભારતવર્ષિય જ્યોતિષ શાસ્ત્ર સંબંધમાં જયસિંહ એ એક અત્યંત પુરુષ યજ્ઞ ગયો છે. આપણી તરફના કેશવ દેવચં અને ગણેશ દેવચં એ શાંક જયોતિષ થયા, તેજ મુમારે યુરુષ ખંડમાં કોષર નિકસ જનમ્યો. ત્યાં સુધી બેઉ તરફનું જ્યોતિષશાસ્ત્ર સરખી રીતિમાં હતું, એમ કહીએ તો ચાહે. પણ કોષરનિકસથી યુરુષમાં જ્યો-

તિષશાસ્ત્રમાં મોટા ફેરફાર થયા, એક ગતિ રીતિ સંબંધી હો. તેઓ પૂર્ણ અવસ્થાએ પુગા છે. આ દાલતે પુગવાને માટે, હંડખીન અને મોઢા ગમનની અવસ્થા આ બે વાનો વિશેષ કારણ બૂત થઈ એ ખરું છે, અને તે દાલતે પુગવા માટે તે તરફ બારે ઉઘાળી અને પ્રાધ્ધમાન પુરુષો થયાં તેવા અત્રે કોઈ થયા નથી. તે માળામાં મુકવા લાયક માત્ર જયસિંહ માહારાજ એક લાયક ગણાય છે.

આ વિદ્વાન માહારાજ ઇ. સ. ૧૬૯૮માં સવાઈ જયસિંહને નામે જયપૂરની ગાદીએ બેઠા. તેટલાં બાહાદુરસાહે જયપૂર પર મુદાઈ કરી જયસિંહને તથા મારવાડની રાજા અજીતસિંહને કેદ કરી દક્ષિણમાં સ્થાવી કરવા મથે ત્યાં લઈ ગયો, પણ ત્યાંથી જન્મે છુટી ઉદેપૂરમાં જઈ અમરસિંહના આશ્રયમાં રહી પછી જયપૂરનું રાજ્ય છૂટી ત્યાંના મુખાને હાંકી ગેલ્યો. પણ આથી વેર વધવા માંડતાં ૧૭૧૦માં સુલહે કરી, પણ ફરખશિખર પાદશાહના સમયમાં જયસિંહનું દિલ્લીમાં સારું માન હતું, પાછળથી પોતાને વતન આવી વિદ્યા ફુલરૂ તરફ લઈ આવવા માંડ્યું.

જયસિંહ રાણા ખગેળા સંબંધી જ્ઞાનમાં તે વખતનાં સદુથી શ્રેષ્ઠ યુરોપિયન ખગેળાવેતાઓ કરતાં ઓછા ઉતરે તેવા નહોતા. જયસિંહે પોતાનું રાજ્યધાની તરીકે જયપૂર શહેર ખાંધી વસાવ્યું. આ શહેર ખાંધું આરસપાહાણનું બંધાવેલું છે, અને તે એક સરખી ખાંધણીનું છે.

એણે જયપૂર, દિલ્લી, ઉજ્જની, કાંચી, મયુરગાંધીધરાણી રચાવન કરી હતી. ધણીમાં યત્રી નાહનાં હોય છે અને તે ધસાઈ છે, વગેરે કારણોથી એણે વેધિપયોગી એવા પથ્થર અને મૂનાની બાંધકામથી મોટાં મોટાં યત્રી બનાવી ગોઠવ્યાં હતાં. તેમાં જયપ્રકાશ, યત્ર સત્રાટ, મિતલયત્ર, વૃતપથ્થરા વગેરે કેટલાક નવા યત્રી કહી ગોઠવ્યાં હતાં. અને વેધ મોંધવા સારા જ્યોતિષો નોકરીએ રાખી ૭-૮ વર્ષ વેધની નોંધ લઈ 'જિજ્ઞાસુ' એ નામે

એ એક અથ આરબિ બાપામાં અને સિદ્ધાંત સત્રાટ' નામનો સંસ્કૃત બાપામાં લખ્યો. તે વખતે દિલ્લીનો પાદશાહ મહમદશાહ હતો, તેનું નામ પેહેલા અંથને આપ્યું છે, તેને 'મિન્જસ્તી', પણ કહે છે. આ અંથ હિજરી અને ૧૧૪૧ (ચક્ર ૧૬૫૦) નો છે. સિદ્ધાંત સત્રાટ'એ અંથ જગન્નાથ નામે પડીત પાસે ઇસવીસન ૧૭૩૧માં લખાવ્યો. એમાં ૧૩ અધ્યાય છે તે તેના ૧૪૧ પ્રકરણ છે, તેમાં ૧૯૬ સ્થળોનો વિચાર છે.

જયસિંહની વેદશાળા, વેદ અને અંથો અને તેમાંની અપૂર્વદ્વ વાતાનું સવિસ્તર વર્ણન કરવા એક જૂદો અંથ જોઇએ અને એટલું જણાવવું બસ યશ કે "યૂરપ ખંડમાં બ્રહ્મગતિ સ્થિતિ વખતે જટલી સક્ષમ કાઢી શકવાનું જ્ઞાન હતું તે કરતાં પણ વધુ સક્ષમતા જયસિંહે ખતાવી હતી.

આરબી અંથ જયસિંહે લખ્યો એમ નથી, પણ તેણે પોતાને ત્યાં ધણાક જણીતા વિદ્વાનો રાખ્યા હતા, અને તેઓ પાસે તે લખાવ્યો હશે. તેપણ જયસિંહ પોતે વેદ કુશળ, ગણિત શાસ્ત્રી અને જ્યોતિષી હતો. જયસિંહે યોજેલાં નવાં યત્રાનું વર્ણન સિદ્ધાંત સત્રાટ અંથમાં છે.

સુકલીડની ભૂમિતિના ૧૫ પુસ્તકોનો સંસ્કૃત અંથ જયસિંહના દુકમથી જગન્નાથ ચક્ર ૧૬૪૧માં રચ્યો હતો. તેનું નામ "રેખા ગણિત" આપ્યું છે. આ અંથ જયપૂર પ્રાંતમાં જણીતા છે. જયસિંહે જગન્નાથ શાસ્ત્રીને એક ગામ ધનામમાં આપ્યું હતું જે તેના વંશને હાલમાં બોગવે છે.

"કટર" નામનો એક ખીલો અંથ જયસિંહે નવન સુખો પાંચાદ્ય' ની પાસે લખાવ્યો, તે યુદ્ધલીડનાં અંથ જેવો પણ તેનાથી તદ્દન જુદો એવો એક સ્વતંત્ર અંથ છે. તેનાં ૩ અધ્યાય છે.

૧૭૩૨માં જયસિંહ માળવામાં બોગલોના મેનાધિપતિ, તરીકે નેમાયા હતા. તેમજ ૧૭૩૮માં ઇરાના તાદીગંધાહે જે ચક્રાધ

કરી તેની સામે નહિ થવામાં ડાહપણ વાપરી અથગ રહ્યા હતા. આવી રીતે ૪૮ વર્ષ રાજ્ય બોગરી ૧૭૪૩માં મરણ પામ્યા.

જયસિંહે આરબેડુ કામ તેના પછી કોઈએ ચાતુ રાખ્યું નથી. તેની બમાવેલી વેદશાળાઓનો ઉપયોગ કોઈએ કર્યો નહિ અને તેથી તે ઘણીખરી પડત હાલતમાં આવી છે. અજબ જેવું છે કે રજપુતસ્થાનમાં જયસિંહના અંથોનો કોઈ ઉપયોગ કરવું નથી.

જયસિંહવર્મા—ગુજરાતના પ્રાચિન ઇતિહાસ સુગળ 'એ ચાલુક્ય શાખાનો પેહેલો રાજા. ચાલુક્ય રાજાઓનો અમલ ઇ. સ. ૬૩૪ થી ચરૂ થયે હતો, પણ પૂળકેશીનાં પુત્ર વિક્રમાદિત્યને તેનો ભાષ આ વિજયસિંહે પ્રથમ દક્ષિણ ગુજરાતમાં પોતાનો અમલ ઇ. સ. ૧૬૯-૭૦ માં સ્થાપન કર્યો હતો. એણે કયા રાજાનું રાજ્ય જીતી લીધું હતું તે ચોક્કસ જણાવ્યું નથી, પણ તે સમયે ભરૂચની પૂર્વે રૂપ મેઘ છેડે આવેલી નન્દીપૂરી (નાદોદ) ગુર્જર રાજાઓની રાજધાની હતી, અને ત્યાંથી ભરૂચ સુધીનાં પ્રદેશ ઉપર રાજાઓનો અમલ હતો. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે વખતનાં કોઈ ગુર્જર રાજાને હરાવી જયસિંહવર્માએ ગુજરાતનું રાજ્ય હાથ કબ્જે હતું. એનું પાવતખત રોહિર નવસારી હતું, એનો એક પુત્ર બુધવર્મા એકામાં રાજ્ય કરતો હતો. એણે ઇ. સ. ૬૯૩ સુધી રાજ્યપદ ભોગવ્યું હતું.

જયારાવ—ગત્રાનીધરનો આ માદરાજા જકણરાવ પછી એક વારસ તરીકે ગાદીને માલેક થયો. જયારાવનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં થયો હતો, આથી ૯ વર્ષની બાળવયે રાજ્ય ગાદીના માલેક કરતાં તેમની વંતી મામા સાહેબ નામે દીવાને રાજ્ય કારોબાર ચલાવવા માંડ્યો, પણ રાણી તારાબાઈના ખટપટી સ્વભાવથી તેણે દીવાન પદ છોડ્યું ને તેની જગાપર દાદાજી ખાસમીવાનાને નેમ્યો. આથી બિટીશોએ રેસીડેન્ટની

છાવણી ગવાલીયરમાંથી ઉપાડી લીધી. તે પછી ગવાલીયરમાં રાજ્યમાં અધાધુધી ફેલાતાં જંગલો લુટફાટ થયાં મીડી, આથી સર લૂગોદે ચડાઈ કરી; તેમાં સિંધ્યાનું લશકર પેટ્રેલી ચડાઈમાં હતું મેળવી શક્યું અને તે વેળા સિંધ્યાના લશકરે બહાદુરીબરી તલવાર બાજીથી લડાઈ લડી નામના મેળવી હતી. આથી જનરલ વાલીઅટે સામી તરફથી આવી મહારાજપુર ઘેરી સિંધ્યાની ૨૮ સિપો લઈ લીધી. આથી તારાબાઈ તથા તેના અમીર ઉમરાવો શરણે આવતાં ૧૮,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની ખંડણી લેતી કરી, ગવાલીયરમાં બ્રિટીશ સૈન્ય વધારે રાખવાને જાહેરાત કર્યો. તે પછી મહારાજા જયાજીરાવ લાયક ઉમરના યતાં ૧૮૫૪માં રાજ્યાભિષેક કર્યો અને તેમના દીવાન તરીકે સર દીનકરરાવને નેમ્યા. ૧૮૫૭ના બળવા સમયે જયાજીરાવે બ્રિટીશને યોગ્ય મદદ કરી, પણ બળવાખોરાનું બળ વધતાં દીવાન સાથે નહાશી આગ્રે ગયા. પણ ૧૮૫૮માં સર લૂગોદે તથા સર હોલિન કેમ્પબેલના લશકરની મદદથી તાત્કાલિક ટોપી તથા ઝાંસીની રાણીને ફરસાવી તથા ગવાલીયર હતી લીધું. તે ઉપરાંત બ્રિટીશને જયાજીરાવને ગવલીયર ગઢ અને મોરારની છાવણી સિવાયના સધળા મુલક તથા ૩ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો મુલક સ્વાધીન કરી શ. સી. એસ આપઘનો ખેતાબ આપઘો હતો. ૧૮૭૫માં વડાદરાના મહારાજા મહારાજા ગાયકવાડ ઉપર રેસીડન્ટને એર દેવાનું તોલમત મેલાયું, તે કામની તપાસને માટે એક કમિશન નેમાયું તેમાં જયાજીરાવ પણ કમિશનમાં હતા, તેમણે મહારાજાને નિર્દેશ ટેરાવ્યા હતા, પણ એમનું મત કબુલ કરવામાં આવ્યું નહોતું. એજ સર્વિની આખેરીમાં આ ચક્રવર્તી મહારાજા એડવર્ડે ૭મા ગવાલીયરમાં આવ્યા હતા તે વેળા તેમને બારે માન આપવામાં આવ્યા ઉપરાંત ૮૦૦૦ માનસના લશકરની રિન્યૂ કરાવી. આ વેળા

એક બાજુના સેનાપતિનો હોદ્દો મહારાજાને પેતે લીધો હતો, અને બીજી બાજુએ કમાન્ડર ઇન ચીફ હતો. તે વેળા જે ઇન્દિય લંડાઈ લડી બતાવવામાં આવી તેથી મહારાજા એડવર્ડે બારે ખુશી થયા હતા. ૧૮૭૭માં એમને ૧૯ તોપોમાં વધારો કરી ૨૧ તોપોનું માન આપવાનું નક્કી થયું હતું. ૧૮૮૫માં મહારાજાની વફાદારીની સંપૂર્ણ ખાતરી થતાં હોર્ડે લીડને તેમને મોરારની છાવણી તથા ગવાલીયર ગઢ સ્વાધીનમાં આપ્યા હતા. એમનું મરણ ૧૮૮૬માં નિપજ્યું હતું.

જયાપીઠ—આ કાશમિરના પરાક્રમી રાજાએ કલીયુગ સને ૩૮૪૫થી ૩૮૭૭ સુધી રાજ્ય અમલ કર્યો હતો, (ઇ. સ. ૭૪૫થી ૭૭૬). સમાપ્તિની મરણ પછી એ બાઈની માદીએ બેઠો. એણે ૮૦,૦૦૦નાં સૈન્ય-સહ વિજય યાત્રા કરવા નિકળ્યો ત્યારે તેનો સાળો જજ્જ જે દેશમાં હતો તેણે એનું રાજ્ય પચાંવી પાડ્યું. આથી રાજાનું લશકર પણ ફરી ખેસતાં એક સમયે એખલો બઢકો પોડવર્ધન નગરમાં ગયો, અને ત્યાં એક અતી કુશળકમળાનામે નાયકણીને ધરે રહ્યો. એક રાત્રે જયાપીઠે તે નગરીને ત્રાસ આપતા એક સિંહને એખલે હાથે માર્યો ને તે ખીના કાઢને જણાવી નહિ. પણ બીજે દિને તે સિંહ પાસે તેની પડેલી નામવાળી મુદ્રા જમ્ત રાજાના બેવામાં આવતા જયાપિઠની શોધ કરાવી પોતાનાં મેહલમાં આણી રાખ્યો ને પોતાની પુત્રી કલ્યાણદેવીની સાથે પરણાવ્યો. ત્યારથી જયાપિઠે ઝાડનાં પાંચ રાજાને વશ કર્યા અને તેમને પોતાના સસરા જમ્ત રાજાનાં મીડીયા બનાવ્યા.

તે પછી જયાપીઠે મત્રી મિત્રશર્માના પુત્ર દેવશર્માના સેનાધિપતિપણા તળે પોતાનું રાજ્ય હતવા ગયો. માર્ગમાં એણે કાન્ય કુબ્જ રાજાને ઇ. સ. ૭૪૮માં હરાવ્યો, અને જજ્જે હરાવી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું (ઇ. સ. ૭૪૮ માં.)

જ્યાં જયાપીઠે પ્રથમ જીત મેળવી ત્યાં રાણી 'કલ્યાણુદેવી'એ કલ્યાણુપુર અને રાજાએ મહાલાપુર ગાંધે વસાવ્યું. અને કમળા નામે ગણીકાએ કમળાપુર વસાવ્યું. રાજ્યાસનપર આવ્યા પછી એણે પોતાનાં દેશમાં વિધાતાનના ફેલાવા ચક્રી વિદવાનેને આશ્રય આપી રાજ્ય સુધારણા કરી. એનાં અમલમાં જીરસ્વામી (બાકરણ શાસ્ત્રી), ચયકિકય, બદ્દામ (અલંકાર શાસ્ત્રી), કુટ્ટી-નીમતનાં કર્તા દામોદર પંચ (કવિ) અને તે શિવાય, બીજા કવિ મનોરથ, શામલત, ચંદ્રક, સંધિમાન, વામન જેવા વિદવાન કર્વિઓ હતા; જેમને આશ્રય આપી સારા ઓધાપર નેમી રાજ્ય વ્યવસ્થા સારે ધોરણે ચલાવી હતી.

એણે લંકાથી પાંચ સિંધ શાસ્ત્રીઓને તેડાવી તેઓ પાસે 'એક તલાવ પુરાવી ત્યાં જયપૂર નામે કિલ્લો તથા મેહેલ બંધાવ્યો હતો (જેનો નાશ ૧૩મી સદીમાં થયો), વળી એણે પોતાનાં અમલમાં દેવ મંદીરો ની સ્થાપન કરી હતી.

બીજા પ્રસંગે વિજય યાત્રાએ નિકળતાં એણે પૂર્વમાં વિનયાદીત્ય નામે નગર વસાવ્યું. ત્યાંથી એ એક સમયે ભિમસેનના કિલ્લામાં છુપે વેશે દાખલ થયો. જ્યાં જંગનો ભાષ રહેતો હતો, તેણે એને કેદ કર્યો. પણ તે સમયે તે તરફ 'કરોળીયા'નો રાગ ફેલાયો હતો, જેથી જોને તે રાગ લાગ્ય પડ્યો તેને હઠપાર કરતા, કે તે ત્યાં સેવટ પિડાધને મરણ પામતો. આથી જયાપિઠે પણ એજ રોગનો ભોગ થઇ પડ્યો હોય તેવો ટોંગ કરવાથી એને હઠપાર કર્યો. આવી રીતે જયાપીઠે છુટકારો મેળવી પોતાનાં લશ્કરમાં મળીજઇ ભિમનો કિલ્લો જીતી લીધો. તે પછી એણે નેપાળનાં રાજા 'આરસુડી'ને નહસાવ્યો; પણ તે રાજાએ ફરી બીજી વેળા સમુદ્ર માર્ગે લડાઇ કરી તેમાં જયાપિઠ હાર્યો ને કેદ થયો. પણ એના એક મંત્રિ દેવશર્માએ ટવપર ઉદાર થઇ રાજાને - કેદમાંથી મુક્ત

કરી નેપાળના રાજાને ત્રીજી લડાઇમાં હાર આપી.

તે પછી જયાપીઠે સીયા રાજ્યમાં જય મેળવ્યો. એના રાજ અમલમાં એક નાગમક પ્રતાપે અને ત્રાંખોનો દુર્ગર મલવાથી એણે એક કરોડ નાણાં પડાવ્યાં હતાં.

અમલની આખેરીમાં જયાપીઠને દ્રવ્ય લોભે થતાં એણે પ્રજાને છુટવા માંડી; તેમ બાહ્યોપર બારે ત્રણ વરતાવ્યો અને જેએ સામા થવા લાગા તેમને મારી નાખવા લાગે. પણ એક સમયે 'તલ' ગામના બાહ્યો રાજા પાસે દાદ મેળવવા આવ્યા, તેમણે જયાપીઠે બારે અપમાન કર્યું, આથી એ 'મીલ' નામના બાહ્યો રાજાને ત્રાપ આપતાં દરબારનાં જીત ઉપરનો એક સુનાનો સળાચો રાજાપર તુટી પડ્યો, જેથી તેને કારી જખમ થતાં રીબીને મરણ પામ્યો. એના પછી એનો પુત્ર લલિતાપીઠ ગાદીએ બેઠો.

જય પ્રજા—(જુઓ ઇસરાઇલ)

જયગા—કટકમાં સીંગંજૂમતી દક્ષિણમાં વસતી પ્રજા. એમનાં પુરુષો ચચળ, ૫ ફીટ જે ઈંચ, ને સ્ત્રીઓ ૪ ફીટ ૩ ઈંચ લાંબા હોયછે. આ પ્રજા ચચળ તથા મજબુત હોઈ તેમના ચેહેરા પોહોળા ને આંખા કાળા રંગના હોયછે. પુરુષો દેખાવડા હોતા નથી પણ સ્ત્રીઓ પ્રત્યાકર્ષક હોયછે. ૧૮૭૧ સુધી તેમની સ્ત્રીઓ પાંદડા વડે અંગ દાંકતી હતી. તેઓ દર રોજ તાન પાંદડા વડે અંગ દાંકે છે. તેઓ દર રોજ આગળ પાછળથી બદન દાંકતાં તેથી તેમને "પસા" પ્રજા કહેવા. તેઓ માથામાં બટન જેવા પિત્તળ યા ચાંદીનાં ધરેણાં પેહેરે છે. તેઓ ચકીમાં બદનપર ગરમ કપડાં, ઓદી સુતાં નથી પણ જે બાણુએ, આતંશ રોસન કરી તેની વચ્ચે સુવેછે. એઓ પાસે જમીન યા માલ મીલકત હોતી નથી. તેઓ ખેડુતોને ત્યાં કાંઈ કાંઈ મચુરી કરે છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો શેકારબાજીનો હોવાથી તેમની પાસે તીરકામું તથા કુનરો દમેશાં રહેજે. ગાપડ

મોમ તેઓ ખાતા નથી. તે શિવાય દરેક પ્રાણીને ખાવામાં બાધ જોતા નથી. તેમનો રોજીદો ખોરાક જંગલી હંદમૂળ અને બિયાં તથા ફેફસ છે. તેમનો મોઢસ ખૂબ દેવતા નથી, પણ જંગલ યા ગુફામાં દેવતા વસે છે, એમ માની તેને પશુપું જળીદાન તમા ખો ગઠનો. નેવેદ આપે છે, તેઓ શયને દાટે છે. તેઓ એક સ્ત્રી પરણે છે અને પોતાની સ્ત્રીનું નામ કદી જાણતી જોલતા નથી, એમની સ્ત્રીઓ ધરણીની ધણી શોધીને હોય છે; અને તેઓ કાન, બાલ, તથા નાકમાં તરેવાર ભાંડ ધરણી આજવે છે.

જયુજ—અર્જનદાઇનના છેક ઉત્તર તરફનો પ્રાંત; ક્ષેત્રફળ ૨૭,૦૦૦ ચોરસ મૈલ હોઇ તેમાં વસતી ૯૦,૦૦૦ ની છે. સેન ક્રાન્સીસ્કો નદી પર એજ નામનું પાપતખત છે. તે સાલ્વાની ઉત્તરે ૪૪ મૈલ પર છે, અત્રે દોલેજ અને ખાંડ સાકર કરવાનું કારખાતું છે. રોહે-રમાં સોઢ વસતી ૬૦૦૦ ની છે.

જ્યુબિલી—આ જ્યુબિલી રાજ્ય અતી પુરાણી છે. યાદુદી લોકો પ્રાચીન કાળમાં દર પાંચ વર્ષ એક તહેવાર પાળતા તેને જ્યુબિલી કહેતા. આ તહેવારની ખુશહાલીને દિવસે ગાવાત્રોને છોડી મેલતા તથા, જપત કચેલી માલ મીલકત તેમના ધણીને પાછી ફોંપતા.

રોમ શહેરમાં આગવા વખતમાં ૨૨ ૧૦૦ વર્ષની સુદતે અને પાછળથી ૨૫ વર્ષની સુદતે આ મોહોત્સવ કરતા.

રોમન કેથોલિક લોકોનો તેહેકર. જે પ્રસન્ન રોમ શહેરમાં સેન્ટ પીટર તથા સેન્ટ પાલનો દેવળમાં પત્રે પડવા જનારાઓને પોષ પાદચારી દરેક તરફથી અતીશય મોજશોખ મોગવાની છુટ મેળે છે.

દોલમાં દર ૫૦ વર્ષની સુદત સુધી કોઇ રાજનો અ મહા, જોડનાં લગ્ન યા કોઇ જાહેર ખતાની કારકીર્દી લેખાતા તેનો આન-દોત્સવ કરે છે.

૩ જા જયોર્જની જ્યુબિલી ૧૮૦૯માં થઇ હતી. યુનાઇટેડ રોયલમાં જોગટન ખાને સુરહેની જ્યુબિલી ૧૮૬૯માં તથા ૧૮૭૨માં થઈ હતી. મહારાણી વિક્ટોરીયાની જ્યુબિલી ૧૮૮૭માં થઈ હતી.

જ્યુરી—અથવા પંચની મારફતે તપાસ કરવાની રીત ઈંગલંડમાં ઇ. સ. ૪૫૫-૬૦૦ માં શરૂ થઈ હતી. જે વખતે ખોટા ઈન્સાફ કરવાને માટે જુરરોને પોતાની સમગ્રી જીવકત સુધા જવાબદાર મણવાનો કાયદો હતો. ફોર્જરી મુકરદમામાં જ્યુરીની મારફતે તપાસ કરવાની રીત ૧૧૮૯-૧૧૯૫માં દાખલ થઈ હતી. જ્યુરીમાં બેસનારાઓને એકમત થઇને પોતાનો અભિપ્રાય આપે નહિ, તો ન્યાયાધીશની મછેમાં આવે ત્યાં સુધી તેઓને અટકાવી મુકવાની તથા ખાના પીનાં તથા રોશની વગર રાખવાની છુટ છે.

જ્યુરી અથવા પંચ મારફતે ઇન્સાફ કરવાની રીત દિ'સ્તાનમાં ઉમેજ રાજ્ય અમલના ફેલાવા પછી શરૂ થઈ હતી.

જયેન્દ્ર—અથવા વિજયમહસ. આ કાશ-ગિરના રાજ્યએ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૫થી ૨૨ સધી ૩૭ વર્ષ રાજ્ય અમલ મોગવ્યો. એ વિજય રાજનો પુત્ર હતો. એની દરબારમાં સધિમતિ નામનો એક માહા વિદવાન પંડિત મંત્રીપદ પર હતો. તેની વિદવતા અને આવડથી જીભ દરબારીઓએ રાજના કાન બહેરી તેની ધન દોલત. છુટી બિખારી જનાવ્યો. તેથી મરીબ રિયતિમાં પણ તે સતોવી રહેા. આથી અદેખા દરબારીઓએ તે આખરે રાજ્ય કરશે એવી વાત ફેલાવી, આથી રાજ્યએ તેને ક્રેમાં નાંખ્યો. જ્યાં ૧૦ વર્ષ પિયઝ મોગવી આખરે રાજનાં અતી અદેખાઇને લીધે ફાંસીએ ચઢયો; અને તેજ કણે જયેન્દ્ર પણ મરણ પામ્યો. જયેન્દ્રને કોઇ સંતાન નહિ હોવાથી રાજ્ય ધણી વિનાનું થયું પણ સધિપ્રતિના સખનો લેખ અતી વિચિત્ર લખેલો હતો; કે તે મરણ

પછી ૧૦ વર્ષ ફરી સજીવન યથા રાજ્ય કરશે, આથી તેના શુદ્ધ ધર્માન્વે સધિમતીના દાહપીઠદર્શની ૧૦ વર્ષ સુધી રક્ષા કરી અને તે પછી સધિમતી ફરી અદ્ભુત કૌતકથી જીવંત યથા કાશમિરમે રાજ્ય થયો (જુઓ, સધિમતી.)

જ્યોતિષ શાસ્ત્ર.

જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ—સિદ્ધાંત મત મુજબ ગણિત, બૃગ્ગણ અને ખગોળ આ ત્રણે બાબતોના પૂર્ણજ્ઞાનને જ્યોતિષ શાસ્ત્ર કહેછે. કે જેની સાક્ષતાથી ખગોળમાંના ગ્રહો તથા ખીળ નિરાધાર પદાર્થોનું જ્ઞાન મળેછે. આ શાસ્ત્રથી સૂર્યથી ગ્રહોનું અંતર, ઘડાંકમાંના તેજસ્વિ ગોળા, તેમનો માર્ગ, તેમના ભ્રમણનો માર્ગ, મહત્વ, વેગ, ઋતુના ફેરફાર, ભરતી, ઝોટ, ગ્રહણ કેમ અને શાથી થાય છે, બૂકપ વગેરે કેમ ને શાથી થાય છે ને યરો તેનું જ્ઞાન જ્યોતિષ શાસ્ત્ર શિખવે છે. પણ તે જ્ઞાન પૂર્ણ મેળવવા માટે પ્રથમ અંકગણિત, બિન્નગણિત, ત્રિકોણમિતી, શંકુ છિન્ન, યંત્ર શાસ્ત્ર, ક્ષેત્રફળ, અંતર બિંધ વગેરે જ્યોતિષ જાણવા માટે શીખવું પડેછે.

હિંદુઓને જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાચીન કાળથી છે. વેદીક કાળમાં યજ્ઞ કરવા માટે દિવસ અને મુદ્રત જોવા હતા. જ્યોતિષ નામે જે શાસ્ત્ર છે તે અતી નાહતું છે. તેમાં માત્ર ૩૬ ગ્રહો છે, અને તે ૪૦ સં, પૂર્વ ૩૦૦ ઉપર રચાયું હોય એમ પશ્ચિમ તરફનાં વિદ્વાનો જણાવેછે, તે આગમજ્ઞ જ્યોતિષ સંજ્ઞાથી વેદીક સૂત્રો જડતા નથી.

પ્રાચીન આર્યોને જ્યોતિષ જ્ઞાન કેવું હતું તે વિશે જર્મન પ્રોફેસર 'વેર' જણાવે છે કે, આર્ય લોકોને યજ્ઞકાળ ઠેરવવા પુરતું જ્યોતિષ જ્ઞાન હતું. તેમને ૨૭ નક્ષત્રો માત્રમ હતા. તેઓ પોતાનું વર્ષ સૌરમાને (૩૬૦ દિવસનું) ગણતા હતા. અરબિક કાળ વેર તેમને ૯ મહત્તી ખાદિની નહોતી.

જ્યેષ્ઠીકાસન—ચોરીનાથી આસનોમાતું એક આસન. એમાં લાકડીની પેટે હાથ (જન્ને હાથે ખાયાભણી લાંબાફરી) પગે લાંબા કરીને ચપ્પું સુવું તે જ્યેષ્ઠીકાસન કહેવાય છે એને યજ્ઞિકાસન તથા દંડાસન પણ કહેછે.

કારણ તેમની પૂરેના બાહ્યણાદી યથોમાં તે નામે જણાતાં નથી. કેટલાક ગ્રહોને, ઋષિનાં નામે આપેલાં છે, તે ઉપરથી તે ગ્રહો જે ઋષિએ શોધી કાઢ્યા તેઓએ પોતાનાં નામે તેને આપ્યા હશે. બૃહસ્પતિને અંગિરસ અને કદને બૃહ્મ કહેશે છે. પેહેલાં ૭ ગ્રહો માનતા હતા, તેમાં સૂર્ય ચંદ્ર મુખ્ય હતા, તેમના પછી રાહુ તથા કેતુ ગણવામાં આવ્યા. મનુસ્મૃતિમાં નવ ગ્રહોનાં નામે છે, પણ યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં તેમની પૂર્ણ કરવાનું ફરમાવેલું છે. પરાયર અને ગર્ગ એ પ્રાચીન જ્યોતિષી યજ્ઞગયા, પણ તેઓ ઋગવેદના કાળમાં થયા નહોતા. હિંદુ જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓના જણાવવા મુજબ આ જ્યોતિષ વિદ્યા શ્રીકૃષ્ણ તરફથી તેમને પ્રધારે સ્પષ્ટ આકાશમાં મળી એમ જણાય છે. જ્યોતિષ સંજ્ઞા' જે પાંચ સિદ્ધાંત ગ્રંથો છે તેમાંના એનાં નામે 'શમક સિદ્ધાંત, અને 'પૌલીસ સિદ્ધાંત' એ છે. પછી જેમ જેમ, કદે માર્ગે વધતો ગયો તેમ તેમ સુદર્ભ જ્યોતિષ, ફલ જ્યોતિષ, પ્રશ્ન જ્યોતિષ, ઇલાહી પ્રકાર પણ વધતા ગયા. ખંદા સિદ્ધાંત, સૂર્ય સિદ્ધાંત, સોમ, ગર્ગ, નારદ સિદ્ધાંત ઇલાદી ગ્રંથો તે પછી રચાયાં.

જે દેશમાં આકાશ સ્વચ્છ ત્યાં ગ્રહોનું અવલોકન કરવાનું વધારે મનજીં થઈ પડે છે. આવે દેશ એક દ્વિદુસ્તાન અને ઇજીપ્ત છે; અને ત્યાં તથા ખાદીયન દેશના લોકોએ સુમારે ૪,૦૦૦ વર્ષ ઉપર એ વિષય પર લક્ષ આપવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેઓએ મદની ગતિની શોધ કરી તે મદનો સંજ્ઞા

પૃથ્વી અને મનુષ્યનાં પ્રારંભ સાથે જોડી ભવિષ્ય વર્તમાન કામ શરૂ કર્યું હતું. પ્રથમ પારાશર ઋષિએ યોક્ષસ નિવાર પ્રગટ કર્યાં. પછી વેરાહ મુનીએ કેટલીક શોધ કરી અથો રચ્યાં. તેમજ વ્યાસ નારાયણે પણ કેટલુંક લખ્યું અને તે પછી બાદ અથવા નૈન મત સ્થાપન થયો અને તે પછી દિંદિમાં સિદ્ધાંતમત, વ્યાસમત અને બાદમત એવા ૩ મતો સ્થાપન થયાં, તેમાં કાળાંતરે સિદ્ધાંત મત છૂટું થવા માંડ્યું, પછી તેનો ઉદ્ગાર ભારકરાચાર્યે કર્યો હતો. તે પછી શ્રીક (મુનાની) લોકોએ જ્યોતિષ વિદ્યાની શોધ કરવા માંડી; તેમાં ૨૫૦૦ વર્ષ પર જે ૭ જ્ઞાની પુરુષો ત્યાં થયા તેમાં એક્સ નામના મહાન પુરુષે પ્રથમ ગ્રંથ લખ્યો. તેમજ પિથાગોરને પણ આ શાસ્ત્ર પર લક્ષ આપીયું, અને તે પછી અથેન્સના એક રહીશ 'મીટાને' ૨,૧૦૦ વર્ષ ઉપર વધુ શોધ કર્યો, અને ૨૦૦૦ વર્ષ પર 'ઇરાટોઝરિથનીએ' પૃથ્વીના પરિઘનું માપ કાઢ્યું, આથી તેની કીર્તિ વધતાં ઇજીપ્તના 'પેટાલમી હેવર્થમી' નામના ગણએ તેને અલેક્ઝાન્ડ્રીયામાં તેજાવી ત્યાંની પુસ્તક શાળાનો ઉપરી કીધો. ત્યાં તેણે ખગોળ વિદ્યાને મદદ કરી શકે તેવાં યંત્રો યોજ્યાં, ને ખગોળ વિદ્યામાં વધારો કીધો. હિમારક્સે આસરે ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર મર્યાદા કરતાં વિશેષ શોધ કર્યો, મેડોની કક્ષા લખગોળ છે, સૂર્યને અંદરનું કોણ તથા અંદરથી થયેલા તથા મચનાં હતાં, તેની ગણતરી, સૂર્યનું પૃથ્વીથી અંતર, તારાઓની ગણના ઇત્યાદી શોધો કરી. એજ વિદ્યાનના પેટાલમી નામે રાજ્ય સિધ્ધનાં વંશમાં, એજ નામના રાજાએ ૧૬૦૦ વર્ષ ઉપર ખગોળવિદ્યા સંબંધી જેને શોધો કરી હતી તેનો ૧૩ અયોમાં સંગ્રહ કરી તેને 'આલમાજેસ્ટ' નામ આપ્યું હતું. જેનું અરેબીકમાં ૬૦ સં ૮૫૦ માં ભાષાંતર થયું હતું. પણ ખગોળ શાસ્ત્રને ખીલવવાનું સર્વ માન પૂરપખડના વિદ્વાનોએ મેળવ્યું છે.

૧૪૭૩ ના મુમારે પૃથ્વીમાં ક્રાપરનિકસ નાને વિદ્વાન પેદા થયો તેણે પ્રથમ પૃથ્વી ચૂંચ આસપાસ ફરે છે અને આકાશમાં નિરાધાર રહેલી એવી શોધ કરી. ગેલીલિયોએ ૧૬૦૯ માં પ્રથમ દુર્બિનની શોધ કરી, જ્યોતિષ વિદ્યામાં ઘણો વધારો કીધો અને તે પછી ચોડી સદી પર થયેલા વિદ્વાનોમાં સર આઇઝેક ન્યૂટન, જેમ્સ ફ્રેન્ચિસન, ડૉ. હર્શલ વગેરે વીદ્વાનોએ ખગોળનું અવલોકન કરી તેમાં અસાધારણ વધારો કર્યો હતો. (જુઓ :—ખગોળ વિદ્યા, ટ્રોટ, ગ્રહણ, ગ્રહમંડળ. ક્રાપરનિકસ, આઇઝેક ન્યૂટન.)

જ્યોતિષ વેદનાં નેત્ર ગણાય છે, આથી એ સપૂર્ણ વેદશાસ્ત્રમાં ગ્રેષ્ઠ ગણાય છે. આ શાસ્ત્રનું અધ્યન આકાશજ્ઞને કરવાનું જણવે છે. એનું બરાબર જ્ઞાન થતાં ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, અને દિર્ઘાંત એ ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાચીનકાળમાં દિંદિના બ્રાહ્મણો વિદ્વાન અને અચળ બુદ્ધિના હતા; તેથી તેઓએ કેટલીક વિધ્યામાં વધારો કરી અનેક અયો રચ્યાં હતાં, પણ તેઓએ દરેક વિદ્યા સાથે પોતાનો સ્વાર્થ જોડી પોતાના નિર્વાહ અર્થે તે તે વિદ્યા સાથે ધર્મનો સંબંધ જોડ્યો હતો. આવો સ્વાર્થ રાખી પોતાનાં વિચારો વિદ્યા સાથે જોડવાનું કરણ એ ધારી શકાય કે અગાઉના બ્રાહ્મણો માત્ર પોતાનું લક્ષ વિદ્યા અભ્યાસ, કુળાર્થાર્થ અને દેશના કાયદા પર રાખતા અને પોતાનું લક્ષ ખીન્ન કામ પર નહિ રાખવાને લીધે પોતાના નિર્વાહ સારું કાંઈ ઉત્તમ કરવા દરેક શાસ્ત્ર સાથે પોતાના નિર્વાહની ચુકતીઓ જોડી હતી, તેથી તેઓએ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર સાથે ભવિષ્ય વર્તમાન જોડી તેની સાથે ચુદાદિક પ્રકારમાંનાં અનૈકિક પદાર્થોનો સંબંધ જોડી આ શાસ્ત્રને ખગોળ, જ્યોતિષ અને ગણિત એ ત્રણમાં વહેંચી નાખ્યું; પણ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં એ ત્રણે સમાતાં હોવાથી આ શાસ્ત્ર આત્મી બોહોળું બન્યું છે. પણ એ જ્યોતિષ

શાસ્ત્રનો આજી મુખ્ય ઉપયોગ માત્ર ભવિષ્ય વર્તમા માટેના કરવામાં આવે છે. અને હિંદુ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર આજી ધર્મ કર્મ સાથે અને મનુષ્ય સાથે મુખ્ય સંબંધ રાખે છે.

હિંદુ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર મુજબ જ્યોતિષ દેવો હોવાને કારણે તે વિશે જ્યોતિ નિષેધમાં નજીવે છે કે રૂપક એક વખતનાર, પુણ્યવાન કોશિકા, ખીલગણિત વગેરે ગણિતશાસ્ત્ર જાણનાર; સૂર્ય સિદ્ધાંત આદિ સિદ્ધાંતો જાણનાર, નક્ષત્ર ગણિત પ્રકરણમાં પ્રસિદ્ધ, મોહરિટા નીતિવંત અને બુદ્ધ, તરસ, વ્યસન એને જીતનારો એવો જો પુરુષ તેજ જ્યોતિષી બની શકે.

જ્યોતિષનો ઉપયોગ નીચલા પ્રકરણમાં કરે છે.

નવમહો-સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, શુક્ર, શુક્ર, શની, રાહુ, કેતુ એહોને હિંદુ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં મુખ્ય ગણેલી છે, અને તે જૂદી જૂદી જાતનાં છે એમ કહે છે. એટલે શુક્ર, શુક્ર એ આદ્યજ્ઞ; મંગળ; રવિ, કાર્તીક; બુધ, ચંદ્ર એ વૈશ્વ; અને કેતુ તથા શની એ શૂદ્ર છે. (જુઓ નવ મહ.)

જ્યોતિષ શાસ્ત્રની ફરી સ્થાપના કરનાર વિદવાન ભારકરાચાર્ય હતા. તેણે સિદ્ધાંત શિવોમણી, લીલાવતી, તિથી તત્વ, જ્યોતિષ તત્વ વગેરે ઉપયોગી ગ્રંથો રચ્યાં હતાં, તેના પછી વધારે વિસ્તારીને સ્પષ્ટ રીતે કોષ્ટકો ઝાંઝુ લખ્યું નથી, પણ ક્યે ફરી જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં ગણિત સંબંધથી હીક સુધારે થતો ગયો.

અદલકાળ ચિત્ર સાથે દોષ છે. તેમજ મહર-
સંક્રાંતિનું ચિત્ર અને કૃત્ર દોષ છે. જ્યોતિષ
ચક્ર, લગ્ન, જ્ઞોતીર્ણાં તિથિ અથવા ચુદ્ધત
પણું હોય છે.

જન્મોત્તરી અંદર અહોનું મંત્રીચક્ર કાઢે
છે, કે જ્યોતી કૃત્રાદિમાં દશાઓ જોવાને
વધારે ઉપયોગી પડે છે. આગળ અહોનું
રાશી ચક્ર કાઢે છે, તેમાં જન્મ વખતનાં જે
સ્પષ્ટ અહો હોય છે તે નીચમાંથી બાદ કરીને
બાકી રહે તેના અંશ કરીને તેને નવે ભાંજી
તેમાંથી ચોટાક ફેરફાર કરે છે. જોમ નવે
અહોને સારું તંબાર કરી એક એક અહોને
સારું જે અંશ આપ્યા હોય છે તેને તે
મહના આસન નીચે લખી, આગળ એક
આસનમાં તે બધાંનો સંપાળો લખે છે. જે
એ સરવાળો ૨૦ આવેતો તે મનુષ્ય દારિદ્રતા
ભોગવે, ૧૦ થી વધુ આવેતો મધ્યમ રિયતિ
ભોગવે, ને ૩૦ ઉપર આવે તો રાજ્ય યોગ
જાણવો.

દશા વાહુ પ્રકરણ મુખ્ય છે. આરદ્રાથી
જન્મ વખતે જે નક્ષત્ર હોય, ત્યાં સુધી
જેટલા નક્ષત્રો થાય તેમાંથી પેહેલાં ચાર
નક્ષત્રો સુધી સૂર્યની દશા, પછી ત્રણ સુધી
ચંદ્રની દશા, ચાર સુધી મંગળની, ત્રણ સુધી
શુક્રની, ચાર સુધી શનીની, ત્રણ સુધી શુક્રની,
ચાર સુધી રાહુની, પછી ત્રણ સુધી શુક્રની
ને ચાર સુધી કેતુની હોય છે. જેમકે કાંઈ
મનુષ્યના જન્મ વખતે દત્ત નક્ષત્ર ત્રીસ
ધડી સુધી ભોગવ્યું છે, તો આરદ્રાથી પેહેલા
ચાર અપતેષા સુધી સૂર્યની, પછી ઉત્તરા
શ્રાવણની સુધી ચંદ્રની, જે હરન જ્યારથી
બિહુ ત્યારથી મંગળની દશાનો પ્રવેશ કહેવાય
છે; હવે મંગળની દશા ૮ વર્ષની, તેમાં
હસ્તા ત્રીસ ધડી ભોગવ્યું, માટે એક વર્ષ
એના જન્મ થતાં પેહેલું ભોગવી ગયું ને
બાકી ૭ વર્ષ ભોગવવાનાં રહ્યાં એ સુજન
કહાડે છે.

અહ = ૨૧, — ચંદ્ર, — મંગળ, — શુક્ર,
દશાનાં વર્ષો ૬ — ૧૫ — ૮ — ૧૭

અહ = રાત્રિ, — શુક્ર, — રાહુ, — કેતુ.
દશાનાં વર્ષો ૧૦ — ૧૯ — ૧૨ — ૨૧ — ૧૨.

વર્ષકૃત્રાથી એક વર્ષનું સારું નંરસું કળ
કહેવાય છે. જન્મ વખતે અર્ધ જે રાશિના જે
અંશ, કૃત્રા ને વિકૃત્રાએ હોય, તે રાશિના
તેજ અંશ, કૃત્રા ને વિકૃત્રાએ પાછો આવે,
ત્યારે વર્ષ પુરું થયું કહેવાય છે. જેવિએ
દરેક મનુષ્યને સારું નંરસું વર્ષ કયે દહાડે
કેટલી ધડીએ અને પછે જેસકે તે નક્ષી કરીને
તે ધડી પણ ઉપરથી જન્મ લગ્ન તંબાર
કરે છે તેમ તે પણ જનાવે છે. તેમજ
તેને માટે એવી એક કુટુંબી કરીને તેમાં
પેહેલા આસનમાં તે આવેલું લગ્ન મુકે છે.
આ વર્ષકૃત્રની અંદર જન્મોત્તરીની માફક
ચળાત, નવા માંસ વગેરે લગ્નો કહાડે છે,
અને સેવટે માસ ઉપજાવે છે.

જન્મોત્તરી અને વર્ષકૃત્ર ઉપરથી ભવિષ્ય
જોવાં છે. પણ જે માનસના જન્મ કાળની
યાદ ન હોય તેની યાદે જોશિએ પ્રશ્ન
મુકાવે છે, અને પ્રશ્નના વખતને જન્મોત્તરી
વખત કહીને જન્મોત્તરીની માફક જનાવે
છે, તેને પ્રશ્નોત્તરી કહે છે.

દરેક મનુષ્યને પોતાની રાશિથી બારમી
રાશિએ રાત્રિ હોય તો પનોતી, તેજ
રાશિએ (જન્મનો) હોય તો દુરે અને
બીજી રાશિએ હોય તો પગે પનોતી કહેવાય છે.
તેમજ એવો અને આઠમો રાત્રિ હોય તો
દુરે પનોતી કહે છે; વળી રાત્રિ જે દિવસે
બદલાય છે તે દિવસે જેને પનોતી જેસકની
હોય છે તેની રાશિથી ચંદ્ર ૧, ૬, ૧૧ થી

આલવા સંક્રાંતિ જન્મનો રાત્રિ બાદ કરીને તેને
૧, ૧૧, ૩૨ અને ૩૦ થી શુભ છે. એકથી શુભ
આવે તે વાર, પંદરે શુભતાં આવે, તે પછી, ૩૧
થી શુભતાં આવે તે પણ, અને ૩૬ થી શુભતાં
આવે તે અક્ષર કહેવાય છે. આ આવેલા વાર,
ધડી, પણ અને અક્ષરમાં જન્મનો વાર, ધડી,
પણ અને અક્ષર મેળવે છે, ને તેનો જે સરવાળો
આવે છે તે વાર; ધડી, પણને અક્ષરે, તરૂં
વર્ષ જેસકે જન્મ કહેવાય છે.

રાશિએ હોય તો સોનાને પામે. તેમજ ૨, ૫, ૮ મી રાશિએ હોય તો રૂપાને પામે; તથા ૭, ૭, ૧૦ મી રાશિએ હોય તો ત્રાંબાને પામે અને ૪, ૮, ૧૨ મી રાશિએ હોય તો સોડાને પામે ખીનોતી છે એમ કહેછે. આ પનોતી મનુષ્યને માંદગા પ્રકારનાં બળ દેખાડે, છોકરાને તથા દેવને ખીડા કરે, દાની તથા મરેણુ ઉપભવે, પરદેશ મોકલે અને સુખનો તથા સ્ત્રીનો નાશ કરે.

માહુ દશા તથા અંતર દશા, જન્મ-કાળ ઉપરથી હોય છે. - પણ તે ન હોય તો તેના નામ ઉપરથી પણ જોવાય છે. જેની દશા જેવી હોય તેને જન્મના સૂર્યના (તેજ રાશિના સૂર્યનો) ૨૦ દહાડા સુધી રવીની દશા, પછી ત્રીજા સૂર્યના ૧૦ દહાડા સુધી ચંદ્રની, ચોથા સૂર્યના ૮ દહાડા સુધી ચિનીની, નવમાંના ૮ દહાડા સુધી બૃહસ્પતિની, દસ-માંના ૨૦ દહાડા સુધી શુક્રની અને બાકી શેષ દહાડા શુક્રની દશા ગણવી.

દરેક મહત્તની દશા કેટલા દિવસ રહેછે તે નીચે મુજબ—

મહ નામ = ૨૫, ચંદ્ર, ગંગળ, દશાના દિવસ ૨૦, ૫૦, ૨૮, મહ નામ = શુક્ર, ચિનિ, ચંદ્ર, શુક્ર, દશાના દિવસ ૫૬, ૨૬, ૫૮, ૪૨, ૭૦.

સુદર્ત જોવાની આલ પ્રાચીન કાળથી આશતી આવી છે અને તે સુદર્ત ધણાં પ્રકારનાં છે, તેમાંના બે અત્રે દર્શાવ્યા છે.

પેહેલા પ્રકારનાં અમુક સુદર્તને સાંઈ તિથી, વાર, નક્ષત્ર વગેરે જોવામાં આવે છે, અને બીજામાં સૂર્યના નક્ષત્રથી દિવસના નક્ષત્ર સુધી ગણતાં નેટલાં નક્ષત્ર આવે છે તે દરેક બાબતને જુદે જુદે સ્થાને (સુદર્તના પ્રકારમાં) કહેવા પ્રમાણે તેમાંથી નક્ષત્ર મુકતાં. સારે રચાને આવે તો સારું સુદર્ત એવા અનેક પ્રકાર છે.

*અક્ષત—જોગિએ પંચાંગ, જન્મોત્તી,

*અક્ષતની અંદર યદ, અદ, અથવા બદ. એમાંથી કોઈ અનુજ તથા મારીનો કંકરો, ચોદ, દોલસો, પેસો, મીઠાનો કંકરો ને સોપારો એવી અને માત્ર દી દોલ છે.

વર્ષદશ, પ્રશનોત્તરી વગેરે બાબતો ઉપરથી ભવિષ્ય કહે છે. તેમજ કોઈ માંદુ હોય તે ઉપર ઉતારેલા અક્ષત જોઈને પણ કેટલીક બાબતો કહે છે. જોપિ પાસે અક્ષત લાઇ જતાં તે વખત ઉપરથી (જન્મ લગ્નની માફક) લગ્ન કહાડે છે, અને લગ્ન આવે તે ઉપરથી જુદા જુદા હોય કહે છે, તથા તે મટાડવા સાંઈ જુદા જુદા ઉપાય બતાવે છે. જેમકે મેષ લગ્ને પિત્રદોષ, વષ્યે ગોત્રદોષ, મિથૂને દેવીદોષ, કંઈ શાંકણી, સિંહે પ્રેતદોષ, કન્યાએ અંગપિડા, તોળાએ ક્ષેત્રપાળ દોષ, વૃશ્ચિકે વૈતાળ દોષ, ધન મહામાયા દોષ, મકરે ક્ષેત્રપાળનો દોષ, કુંભે પ્રેતપિડા અને મીને કંઈશા દોષ કહેલા છે.

તિથી; કળા—આપણને ચંદ્ર જે દરેક જ વધતો જોઈએ પ્રકાશીત જણાય છે તે કેટલો દેખાય છે એ જાણવા માટે જો આપણે ચંદ્ર જિજ્ઞાસુના ૧૫ ભાગ કલ્પિએ તો તે દરેક ભાગને કળા કહે છે. આ દરેક કળા ૨૪ કલાક સુધી દેખાય છે, અને ત્યાર પછી બીજી કળા દેખાવા માંડે છે. ચંદ્ર એકમથી તે ચંદ્ર ૧૫ સુધી લગભગ ૧૫ દિવસ તેની કળામાં વધારો થાય છે, અને પુનઃ એટલે પ્રતિયોગ કાળે ચંદ્રની પૂર્ણ કળા (પંદર ભાગ) એટલે સંપૂર્ણ જોવા દેખાય છે. તેમજ પુનઃ પછી બીજા પંદર દિવસ સુધી તેની કળા ક્ષિણ થતી જાય છે; એટલે તેના પ્રકાશવાલો ભાગ જોઈએ થતો જાય છે, અને આખરે અમાસ અથવા યોગકાળે ચંદ્ર બીસ-કુલ દેખાતો નથી. એ મુજબ ચંદ્ર, યોગ કાળમાંથી ૨૪ દિવસે પાછો યોગ કાળમાં આવે છે, અને એટલી મુદતમાં ઉપર જણાવ્યું તે મુજબ ચંદ્રની ૧૫ ચટતી ને ૧૫ ઉતરતી મળી ૩૦ કળા દેખાય છે, તેથી દરેક કળા ૬૦ કરતાં જોઈએ થતી સુધી દેખાય છે; અને એટલે વખત થયા પછી બીજી કળામાં પ્રકાશ માલગ પડે છે. આ જે એક પછી એક બીજી કળા (ભાગ) માં જે પ્રકાશનું દેખાતું તેને તિથી કહે છે. પેહેલી કળાએ પડેલા, બીજાએ બીજા, એ મુજબ નામો આપેલાં છે.

ઉપર જણાવ્યું કે કળા ૬૦ કરતાં ઝાઘી થકી સુધી દેખાય છે. તેને લીધે તીથીમાં હમેશાં વધ થત આવે છે. આમ થવાનું કારણ એક દિવસ ૬૦ થકીનો હોય છે, અને ચંદ્રની કળા ૬૦ કરતાં ઝાઘી થકી દેખાવાની, તેથી એક દિવસની અંદર એક કળા પુરી થઈને બીજીનો આરંભ થવાનો, અને તેથી જે પેહેલે દિવસે એક કળા જે વખતે પુરી થઈ તે કરતાં બીજે દિવસે બીજી પેહેલી થઈ રહેવાની; અને એમ કરતાં એક લગભગ ૨૪ દિવસમાં ૬૦ કળાઓ પુરી થવાની, તેથી એક દિવસમાં બે કળાઓ જણાઈ ચુકશે; અને આવી રીતે જે બને છે તેને 'ક્ષયા તીથી' કહે છે. પંચાંગમાં પડે તે મંગલવાર ૧૮ થકીને ૩૨ પણ લખે છે, તેનો અર્થ એટલો જ કે સોમવારને ૬૬૩૦ પડે એટલે ચંદ્રની પેહેલી કળામાં ૧૮ થકી અને ૩૨ પણ બગાડ પ્રકાશ દેખાઈ રહેશે, અને ત્યાર પછી બીજા થશે, એટલે બીજી કળામાં પ્રકાશ દેખાવા માંડશે. પણ જો પુનમ (પ્રતિયોગ કળા) પછી પડે હોય તો એમ સમજવું કે ચંદ્રની પૂર્ણ કળામાંથી ઉતરતી એક ઝાઘી થતી કળામાં એટલી થકી સુધી પ્રકાશ રહેવો, એટલે જોને ચંદ્રની ૧૫ મી કળા કહેતાં તે ભાગમાં એટલી થકી સુધી પ્રકાશ રહિને ચંદ્રની ૧૪ મી કળાની સેવટની હદ આગળ પ્રકાશ દેખાશે, અને પંદરમી કળાનો બધો ભાગ બીજકુલ કુળો દેખારો.

એક જગાએથી નિહાળીને ફરી તેજ જગાએ આવતાં ૨૭ દિવસ લાગે છે. આ ચંદ્રની ગતિ ઉપરથી તેને યોગ કાળમાંથી નિહાળીને પાછો યોગ કાળમાં આવતાં આસરે ૨૪ દિવસ થાય છે. આ માસને ચાંદ્ર માસ કહે છે. હિંદુઓમાં જે ૧૨ મહિનાનું વર્ષ ચાલે છે તે ચાંદ્ર માસ ઉપરથી છે, અને એ મહિનાઓનાં નામ દરેક પ્રતિયોગ કાળે ચંદ્ર જે નક્ષત્ર ઉપર આવે છે તે ઉપરથી પાડવામાં આવેલાં છે. જેમકે કાર્તિક મહિનાની* પુનમે પશુ* ફરી હમેશાં કૃતિકા હોય છે. આગસ્ટ મહિનાની પુનમે શ્રવણ હોય છે, અને તેજ પ્રમાણે આ બધાં નામો આપેલાં છે.

યોગ શબ્દ ઉપરથી માલમ પડે છે કે કાંઈ ચીજ સાચનો મેલાપ. ચંદ્રની રાશિ તથા અંશોમાં સૂર્યની રાશિ તથા અંશો એઓનો મેલાપ કરવો, એટલે સરવાળો કરવા ઉપરથી યોગ વર્તે છે. ધારો કે ચંદ્ર, ચક્ર અને કુંભ એ રાશિઓની વચ્ચે છે, સૂર્ય કન્યા રાશિ એ છે. એ બેઉનો સરવાળો આસરે ૧૬ રાશિ ઉપર કુંઈક અંશો થશે. આ સરવાળાનાં અંશ, કળા ફરી તેઓ કેટલાક ફેરફાર કરી ગએલા યોગની થકી પણ કાઢે છે. આ દરેક જુદા જુદા સરવાળાને યોગ કહે છે, અને તેનાં જુદા જુદા ૨૭ નામો પાડેલાં છે. યોગ એ આકાશની અંદર તારા, નક્ષત્ર, અથવા મહો એમાંનું કાંઈ પણ નથી. ફક્ત ઉપર કહેવા મુજબ એ જુદા જુદા સરવાળાની

એ ૧૭૧૪ નાં સપ્ટેમ્બરમાં ઈંગ્લંડનો રાજ્ય થયો. એ ૧૬૯૮ થી હોનોવરનો ઇલેક્ટોર હતો. એ ૨૯ મી સપ્ટેમ્બરે ત્રિનવીય ગયો અને ૩૧ ઓક્ટોબરે વેસ્ટમીનસ્ટર એબીમાં રાજ્યાસને બેઠો.

એને ઈંગ્રિજ બાપા આવડતી નહોતી, તેમજ ઈંગ્રિજ રીતમાનોથી નાવાકેફ હતો. એણે વિધ પક્ષને કારોબાર સોંપી ઠેરી પક્ષ સાથે સારું રાખ્યું. યોગ્ય માસ પછી સ્વઅર્થ વંશના મિત્રોએ ખંડ કયો, ને ત્રીજા જેમ્સને નામે સ્કોટીશ અર્થ મારની સરદારી તળે ખુડો ઉચકયો ને ૧૭૧૫ માં જેમ્સ સ્કોટલંડ આગ્યો, પણ હાર પામી ફ્રાન્સ તરફ ૧૭૧૬ માં નહાટો. આથી જ્યોર્જ રાજદ્રોહી ઉમરાવોને ધનસારી રીતે દેહાંત દંડની શિક્ષા કરી. ને તે પછી, ફર વર્ષે પાર્લામેંટ બરવાનો કાયદો પસાર કયો જે હજી ચાલુ છે. તે પછી જેમ્સે બીજા બાળીયા રાજની મદદથી ૧૭૧૯ માં રાજ્યપદ મેળવવાની તક સાંધી પણ તેટલાં સફર ફરમાન તેણે બળ પ્રધાનથી છુટતાં ૧૭૨૦ માં સુદે કરી.

એના અમલમાં 'સેથરલી' નામે કંપનીએ સંસ્કારને ગંગવર રકમ ધીરી હતી, તે કંપનીનો સડો ભાગતાં અનેક પરપોટા કંપની નીકળી, જે યોગ્ય વખતમાં ભાગી પડતાં ઈંગલંડના ધણાક લોકોની ખરાબી થઇ. ૧૭૨૪ માં સ્કોટલંડ ઉપર એક નુકે કર નાખ્યાથી તથા આયરલેન્ડમાં ગ્રાંડ પ્રીમ નવી તદ્દન સિદ્ધા અથલુ તરીકે બીજા વિધ પ્રધાન મંડળ પ્રધાનપદે થયું. આ વેળા સ્પેનના રાજ્યે જ્યોર્જને અધિરાજ સાથે સંપર્ક કરવાથી ૧૭૧૭ નાં યુદ્ધ તથા ફ્રાન્સે સંપર્ક કયો, તેમાં ૧૭૧૭ તથા હોલંડ પણ મળ્યાં (૧૭૨૫). આ લડાઇ ૧૭૨૭ માં જય પડી તેટલાં ૧૧ મી જુને જ્યોર્જ મરણ પામ્યો. એ ઈંગ્રિજ મળને શેષ કરી ચક્રયો નહિ અને તે ધણો ખરો હોનાવરમાં પડી રહેતો.

જ્યોર્જ બીજો—ઉપલાનો પુત્ર. હોનોવરનો ઇલેક્ટોર તથા ગ્રેટબ્રિટનનો રાજા. જન્મ હોનોવરમાં ૩૦ ઓક્ટોબર ૧૬૮૩ માં થયો. ૧૭૦૬ માં એને ડ્યુક ઓફ કેમ્બ્રિજને ખેતામ મલ્યો અને ૧૭૧૪ માં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનું બંધ પામ્યો. ૧ લા જ્યોર્જનાં મરણ પછી એ ૧૭૨૭ માં ૪૪ વર્ષની વયે રાજ્ય સુદ થયો. એ ઈંગ્રિજ બાપા સારી જાણતો હતો. એની રાણી સ્થાણી અને ચંચળ હોવાથી તે આ રાજ્યને સારી સદા આપી ઉત્તમ માર્ગ દોરતી. આજ રાણીની રૂમ-જવટથી વૌઞ્ઞપોષને પ્રધાન પદ મલ્યું. ૧૮૩૮ માં સ્પેનનેડે વાંધો પડ્યો હતો. એમાં સ્પેન પોને સમુદ્ર અને મહાસાગરો પર પોતાને શ્રેષ્ઠ જાણવી બીજી પ્રજાના વાદલોની ઝડતી લેતો આથી ઈંગ્રિજ લશકરે તેમનીપર દલ્લા કરી પોતાનું શ્રેષ્ઠ સ્થાપ્યું; પણ જેવી જોઇએ તેવી ફાલે નહિ મળવાથી વાદપોષના પ્રધાનમંડળ સાથે ઉચકેરણી ચાલી. ૧૭૪૧ માં નવી પાર્લામેંટ મળી ને જ્યુટ પ્રધાનપદ પામ્યો. ૧૭૪૨ માં જ્યોર્જ મેરીઆ ઘેરીસાનો પક્ષ પકડી જર્મનીને મદદ કરી, આ વેળા પાર્લામેંટે એકે પાંચ લાખ પૌંડ શેરડા આપવાને તથા તેની કુમકે ફ્રાન્સ મોકલવાને ૫૦ લાખ પૌંડ ખરચ કરવાને આપ્યા. વલંદા સરકાર પણ એના પક્ષમાં આગ્યા; આ બે પ્રજાનું લશકર તેમની કુમકે ગયું. જ્યોર્જ યુદ્ધ કળામાં માહિતગાર હોઈ બહાદુર હોવાથી એણે લશકરની સરદારી લઇ મેન નદીની નજીક 'ટ્રાટી'ગંના રણમાં ફ્રેન્ચ અને બેવેરીયન લશકર પર વિજય પામ્યો. (૧૭ જુન) આ બનાવ પછી ઈંગ્લંડનો કોઈપણ રાજા પોને લદાઈમાં ગયો નથી.

૧૭૫૭ માં ઇંગ્લંડનો પ્રધાન વિલ્યમ પિટ થયો. તેણે પાંચવન રાજા ફ્રેડરીકને વિજયી થયેલો જોઇ ૧૭,૦૦૦ પૌંડ મદદ આપ્યા અને યુરપ, આફ્રિકા તથા અમેરિકા અને હિંદુસ્તાનમાં લદાઈ ચલાવવાનો ચલ

કર્ચો. પીટ્ટે ક્રાન્સ પર કાઢ્યો મોકલી ક્રાન્સની મોકા સૈન્યને હરાવી. ૧૭૫૯માં રાજદંડલાઈવે હિંદુસ્તાનમાં જંગે જય જય. મેળવ્યો. જ્યોર્જનાં રાજ્યમાં અનેક મટપટો જાગી પડ્યા. બાહોશ પ્રધાન મંડળને પ્રતાપે રાજ્યની કીર્તિ વધી. ૧૭૭૦માં ૨૫ અકટોબરે જ્યોર્જનું મરણ નિપજ્યું. એના અમલમાં ઇંગ્લેન્ડ પંચાંગમાં મોટો સુધારો થયો. વર્ષમાં ૧૧ દિવસની ઘટ હતી તે બૂવ સુધારી ૧૭૫૨ માં ૩૬૫ દિવસનું વર્ષ ઠેરવ્યું.

જ્યોર્જ ડ બ્લે—ક્રેડરિક લુઇસ પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સનો વડો પુત્ર. જન્મ લંડનમાં નૉરફોલ્કહૉસ, સેન્ટ જેમ્સ રક્વેરનાં ૪થી જુન ૧૭૩૮માં થયો હતો. હાસ સુધી તો એ અત્યંત નાતવાન હતો. એ ૨૨ વર્ષની વયે ૧૭૬૦માં ગાદી નશીન થયો. ૧૭૬૧ માં એ એક જર્મન રાજ કુંવરી સાથે પરણ્યો. એના અમલની શરૂઆતમાં લડાઈ ચાલુ હતી, તે વેળા સ્પેન અને નેપલ્સના રાજાઓએ ઇંગ્લંડને વઢવાને ક્રાન્સ જોડે સુધી કરી, આથી પિટ્ટે સ્પેન જોડે લડવાની તૈયારી કરવાનો અભિપ્રાય આપ્યો; પણ જ્યોર્જ નામજુર કરવાથી તેણે રાજનામું આપ્યું. તે પછી પોર્ટુગલની મદદથી ઇંગ્લેન્ડે સ્પેનની ફાજને હરાવી. કારેબિયન ટાપુઓ, હાવાના તથા શીલીપાઇનનો દિવો સ્પેન પાસથી ઇંગ્લેન્ડ કાઢ્યાએ છતી છુટયા. પણ ૧૭૬૩માં સુલ્હેદથી નિકાલ થયો. આ વેળા બ્રિટીશ સરકારને માથે ૧૨, ૨૬, ૦૦, ૦૦૦ પૌંડનું કર્જ થયું હતું. ૧૭૬૫માં અમેરિકાનો સ્તાંપનાધારાનું બીજા ઘડવાથી અમેરિકન ઇંગ્લેન્ડે સોમા ગયા, ને તુકાનો લક્યા. આ વેળા ગ્રાનવિલ ને તેની ટોળાથી જ્યોર્જ કંઠાળેલો હોવાથી વિધ પક્ષના અગ્રસરોને પ્રધાન પ્રદ આપ્યું. આથી લૉડ ટૉકિંગહામ મુખ્ય વજર થયો. તેણે તે સ્તાંપ એકટ રદ કર્યો ને કરાવ કર્યો કે પાંચમેટના હાથમાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનો પર સંપૂર્ણ અધિકાર છે.

૧૭૬૭માં પીટ્ટને સ્વધમના અલ્લો ખેતાજ આપી પ્રધાન પદ આપવા ઠેરવ્યું પણ તે માંદો ચાલતો હતો. એજ વર્ષમાં અમેરિકન સંસ્થાનોનાં બંદરોમાં ઉતરતી માદ, કાચ, કાગળ અને રંગ એ માલપર દાણ બેસાડ્યું. આથી અમેરિકામાં તુકાન જાગવાથી ચાલક સિવાય બીજાપરથી દાણ માફ કર્યું. અમેરિકનોની આવી હડીલાઈ જોઈ ત્રીજા જ્યોર્જે તેમનું તુકાન જાગરદસ્તિથી નરમ પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેટલાં અમેરિકનોએ બાઈન વગેરે બંદરમાં આવેલી ચાદની પેટીઓમાંથી દર્ધમાં ઓભાવી ને સામા લદવા લક્યા. ૧૭૭૫માં જ્યોર્જ વૉશિંગટને લડાઈની સરદારી લીધી. ૧૭૭૬ના જુલાઈની ૪થી તારીખે અમેરિકનોએ પોતાનું રાજ્ય ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થવાનું જાહેર નામું કાઢ્યું. ૧૭૭૭ માં જનરલ બાઈમન સારાગોટા તરફ ઘેરાઈ જઈ વૉશિંગટનને શસ્ત્રે ગયો, તે પછી બીજા પાંચ વર્ષો સુધી લડાઈ ચાલી. ૧૭૭૬માં સ્પેન અમેરિકા જોડે મળી ઇંગ્લંડ માથે થયું. ૧૭૮૧માં ન્યૂયૉર્ક ટાઉન પાસે લૉડ કાંવાલીસની ૭૦૦૦ની સેનાને શરણે આણી. આથી બ્રિટીશ બળ ઘટી ગયું. ૧૭૮૦માં જ્યોર્જ બોલાવેલી પાંચમેટમાં શેરડીન, વીઅરિસ, વીલ્યમ પીટ જેવા નામીયા નરો હતા. ૧૭૮૨માં ૩૦મી નવેમ્બરે અમેરિકનો જોડેની લડાઈનો સુલ્હેથી અંત આપ્યો. ૧૩ સંસ્થાનોનું ઇંગ્લેન્ડે સ્વતંત્ર થઈ કબુલ રાખ્યું, ને તેમને પશ્ચિમ ભણીનો મોટો સુલક આપી દીધો. નોવાસ્કોશિયા વચ્ચેનો સુલક તેટલો ઇંગ્લેન્ડે તાબે રહ્યો. ૧૮૦૦ની આખેરીમાં નેપોલ્યનનું બળ વધ્યું આથી ઇંગ્લેન્ડે મીસરપર એક ફોર્ મોકલી ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા ને તે દેશ તેમનાં અસલ માલકોને સોંપ્યો, અને ૧૮૦૧ માં વેલ્સને કોપલહેગન ઉપર મોટો જય મેળવ્યો. તે પછી ચલેલી સુલ્હે કાઢી દિવસ ઘટી નહિ. ૧૮૦૪માં નેપોલ્યને ઇંગ્લંડ છુટવા મોહું સૈન્ય જમાવ કર્યું. તે લશ્કરને

સ્પેનને કાંટે દ્વારકાગર નજદીકના લૉર્ડ નેલસનનાં લશ્કરે સખત હારે આપી. આ લશ્કરમાં લૉર્ડ નેલસનનું મૃત્યુ નિપજ્યું. જયોર્જના રાજ અમલમાં શુભાશી વેપાર પાંચ કરવાનો કાયદો નિકળ્યો, ૧૮૩૦ થી જયોર્જને ગાંધા, પશુનો રોગ લાથ પડ્યો, આથી પ્રિન્સ આલ વેક્સે પ્રતિનીધી તરીકે રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું હતું. મરણ ૧૮૨૦ માં ૨૯ જાનનવારીએ નિપજ્યું. એણે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો.

જયોર્જ ૪ થી—ત્રીજા જયોર્જનો ભેટો. જન્મ સેન્ટ, નેમ્સ પેલેસમાં ૧૨ મી આગસ્ટ ૧૭૬૨ માં થયો હતો. એ ૧૮૧૦ થી રીજન્ટ તરીકે પિતાની દેવાળીમાં રાજ્ય કારાવાર ચલાવતો હતો. ૧૮૨૦ માં ૨૬મી જાનવારીએ રાજ્યપદ પામ્યો. એ રાજ્ય ગાદીએ આવ્યો ત્યારે મ્હોટી વયે પુગો હતો. એ ગોલવે સાથે બાહોશ અને વિવેકી હતો, ને વિદ્યા દ્વારને આશ્રય આપનાર પણ ઉગાડે, અને દુરાચરણી હતો. 'રીટસ-હૅન્ડ' નામે એક આતી સુદર બીધવાપર એ મોહિત થઇ ગયો હતો, પણ તેણીએ એની જોડે વ્યભિચાર કરવાની સાંક ના પાડવાથી એ યુગ્ત રીતે પરણ્યો. એ જો કેથોલિક પંથની હતી, તેથી એ ખીના જાહેર ચાપ તે તેને રાજ્ય ગાદી નહિ મળે માટે તે છાની રાખવાની ધણી કૌશલ કરી. ૧૭૯૫ માં એને માથે કરમ ચવાથી તે અદા કરવાનું સરકારે માથે લીધું પણ આ જીને તજવાની શરતે કબુલ્યું. આથી એને કારોલાઇન નામે જી સાથે પરણ્યું પડ્યું, પણ આ 'જોડું' સુખી નિવડ્યું નહિ. (જુઓ કારોલાઇન). આ બાનુ સાથે છુટાછેડા કરવા માટે 'જયોર્જ' ઘણા પ્રયત્ન કર્યા ને તે બાનુને ધણી હેરાન અને માનમંગ કરી. એણે આપરજાડ અને રડોટજાડમાં મુસાફરી કરી હતી. ૧૮૨૫ માં કામગીરી સભામાં કેથોલિક પંથના છુટકારાને ખરે જોક ખીલ પસાર થયું, પણ તે અમીરાએ નામજુર

ગમ્યું. ૧૮૨૮ માં વેસ્ટીગટનનો ડ્યુક મુખ્ય પ્રધાન અને સર રૉબર્ટ પીલ તેના હાથતળે હોમ સેક્રેટરી હતાં. ૧૮૨૯ માં કેથોલિક પંથવાલાઓને પાર્લામેન્ટમાં ઘખંચ થવાનો તથા સરકારી નોકરી લેવાનો અધિકાર, પ્રોટેસ્ટન્ટ જેટલો મેલ્યો.

ક્રૂટ રાજ પદે, આપરજાડના મુખાની જગા, લૉર્ડ ચાન્સેલર, અને રિજન્ટની પદિએ કેથોલિક ધર્મે માનનારાઓને મળે નહિ એવું હતું; તથા રાજ કેથોલિક જીને પરણે નહિ એટલી બધી રહી. એનું મરણ વીડસ્ટરના મેહેલમાં ૧૮૩૦ માં ૨૬ જુને નિપજ્યું.

જયોર્જ નેથેનીયલ બેરન કંરજન ઓવર સ્કૉટલૅન્ડ. (સ્કૉટલૅન્ડના ૪થો લૉર્ડ.)—હિન્દનાં આ મહા પ્રતાપી વૉલ્ફસરૅવને જન્મ ૯. સ. ૧૮૫૯માં ૧૧મી જાનવારીએ કરખી શાપર પધે કેલ્કટન હૉલમાં થયો હતો. ૧૮૭૨માં ઇટનની પાર્લામામાં જોડાઇ ત્યાં જતી ચંચાઇથી અનેક ઇનામે મેળવી જીવિખી ઝળકાટમંદ કારકીર્દીની શરૂઆત કરી હતી. ૧૮૮૦માં ઓક્સફર્ડ ડેવેલ્પમેન્ટમાં જોડાઇ ૧૮૮૩માં એક રેસાના માટે 'મેડીયન પ્રાઇઝ' મેળવ્યું હતું, અને તે પછી તુરતજ 'આલસોલસ ડેવેલ્પમેન્ટ'માં ફેલોશીપ મેળવી ૧૮૮૪માં ખી. એ. ની ડીગ્રી મેળવી હતી. તે પછી અડતી રેજવણી સંપાદન કરી, ૧૮૮૬માં એમ. એ. ની ડીગ્રી મેળવી હતી. ડેવેલ્પમેન્ટમાં લૉર્ડ કરજને તકરાર ચલાવવાની પોતાની બુદ્ધિને માટે બારે નામના મેળવી હતી અને તેની એ ચાલાકી માંડે ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સના પ્રમુખ તરીકે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા; પણ તે આગમજ ૧૮૮૫ થી મારકવિસ ઓવ સાલ્સબરીના ખાનગી મદદનીશ તરીકે કામ બંભવી રાજકુવારી કારકીર્દીની શરૂઆત કરી હતી; અને તે દરખીયાન દક્ષિણ કરખીશીયર તરફથી પાંચમેન્ટ માટે એક કનઝરવેટિવ ઉમેદવાર તરીકે ઉમેદવારી કરી પણ તેમાં નિપજળતા મળી હતી. તે પછી બીજેન વર્ષે 'ગલેસોનપ્પન

લીબરલોનાં હાથમાંથી લેકેશનરના સાઉથ પોર્ટ ભાગની બેઠક ખુશ્ચી લેવા શક્તિમાંન
 • ચવા પછી, દર સુટણીમાં વધુ ગતે ફરદેગ દી
 પામી પાલામ્ન્ટમાં આણ બેઠક મેળવી હતી.

લૉર્ડ ક્રમ્બન રાજકુમારી વિધવ પર જેમ
 શીદા હતો તેમ સુસાદરીનો પણ બારે શોખ
 ધરાવતો હોવાથી છટન કેલેજ છોડ્યા બાદ,
 હુનિયાની સુસાદરી કરી આવ્યા છતાં ૧૮૮૮
 માં એશિઆખડના સુલકેનો પ્રવાસ માથે
 ઉઠાવી લઇ તેમને વિષે જાતી બોળ ચલા-
 વવાનું બીકું ઝડપું હતું. આજ સાલમાં
 મધ્ય એશિઆનો પ્રવાસ પુરો કરી “મધ્ય
 એશિઆમાં રશિઆ” એવે નામનો એક ગ્રંથ
 પ્રગટ કર્યો હતો. ૧૮૮૯માં ધરાનમાં સુસા-
 દરી કરી, ‘ધરાન’ અને ધરાનને લગતો
 સવાલ’ એવા નામના બે ગ્રંથો માયાકુવ
 દસિલ અને રશીક વર્ણનિય બાબતોથી
 ભરપૂર પ્રગટ કર્યાં હતા. તે પછી જેપાન
 તથા દારીયામાં સુસાદરી કરી ‘દારદર’
 નામે ગ્રંથ રચ્યો હતો. તેમજ ‘પામીર’
 તરફ સુસાદરી કરી તેને લગતું પણ એક
 સ્વતંત્ર પુસ્તક લખી પ્રગટ કર્યું હતું. આ
 પ્રવાસના પરિણામમાં હિંદી સરદદ આગળ
 વધારીયા જવાની રાજ્યનિતીના એવણુ એક
 મજબુત દિમાયતી નિવડ્યાની શહાદત આપી
 હતી. અફગાનિસ્તાનના પ્રવાસ દરમિયાન
 કાણુલના મરહુમ અમીર અબ્દુલ રહિમાનખાન
 સાથે દોસ્તી પાડી તેની સાથે મિત્રાચારીભંચો
 જયવેદવાર આતુ રાખવાનું માન મેળવ્યું
 હતું. લૉર્ડ ક્રમ્બે આ પ્રવાસ દરમિયાન
 કરેલી જીજ્ઞાસા સંબંધી ગોષ્ઠ બોળ માટે
 રોયલ જીઓગ્રાફીકલ સોસાયટીએ સન્માનો
 આંદ ૧૮૯૪ માં એનાયત કર્યો હતો. અને
 એજ સાલમાં એક અમેરિકન બાતુ, મીસ
 મેરીલીટર સાથે પરણ્યા હતા. આ બાંતુને
 ૧૮૯૯ માં ઇમ્પીરીયલ ઓરડર ઓવ ધી
 કાઉન ઓવ ઈડિયાનો ખેતાળ નામદાર માહા-
 રાણી સરકાર તરફથી એનાયત કરવામાં
 આવ્યો હતો.

લૉર્ડ ક્રમ્બનની પાલામ્ન્ટમાંની મરકિટી
 પણ ફરદેમંદ નિવડી હતી, અને તેથી થોડી
 મુદતમાં હિંદુસ્તાન ખાતેના મદદનીશ પ્રધા-
 નનો ઓધી.મેળવ્યો હતો. લૉર્ડ સૉલસબરી
 પ્રધાનપદ ઉપર આવતાં પરદેગ ખાતાનાં
 મદદનીશ પ્રધાનનો ઓદો પામ્યા હતા. આ
 વેળા પરદેશ સાધનો આગલો બહુ બારીક
 ચક્ર પડ્યો હતો છતાં તે ઘણી કુદ્દે બળથી
 સાબવી અયાગ મેહેનત અને બારે વાક-
 ચાતુર્યથી પોતાની કીર્તિનો ટોટ મજબૂત
 કર્યો હતો. તે પછી ૧૮૯૮ માં મરહુમ
 માહારાણીએ દિલ્હના વાંધસરાય નેમી, જેન
 દરજ્જા ઓવ કેલસરતનનું આધરીશ ઉમરાવ
 પદ જખર્યું હતું. લૉર્ડ ક્રમ્બનની ૧૯૦૩
 માં વાંધમરાય તરીકેના ઓદાની મુદત
 પુરી થતી હતી પણ એ નામદારે હિંદુસ્તા-
 નમાં પોતાની વખાણવા યોગ રાજકુમારી
 બાહોશી અને મક્કમ વિચારથી દિલ્હને
 એટલા સો લાભ કર્યા હતા કે તેમની સેના વધુ
 વર્ગ એકએ એવી હિંદી પ્રજાની ખાદશને
 અનુમરી તેમના ઓધધાની મુદતમાં વધુ
 બે વર્ષનો વધારો ઇગવડની સરકાર કરી
 આપ્યો હતો. લૉર્ડ ક્રમ્બનના અમલની ‘શર-
 આતમાંજ હિંદ દેશમાં મ્હોટો દુકાળ પડ્યો
 હતો, તે પ્રસંગે જાતી દેખરેખ અને અધાગ
 કાળજીથી દેશ ઉપરના સંકટને ઓધું કરવા
 માટે જે જેહેમત આ બધા હાકેને લીધી
 હતી તેનો ઉડા છાપ હિંદુસ્તાનના દરેક
 વફાદાર જગર ઉપર મજબૂત પડ્યો હતો.

ખ.સ ૧૯૦૪ માં દીખેટમાં ક્ષિત્રીય
 લાગ વધારવા એક મીશન મોકલાવ્યું
 હતું. તેમજ એજ સાલની જેપાન રસો
 લદાઇનાં બારીક પ્રસંગે ક્ષિત્રીશ હિંદુસ્તાનની
 સરદદનાં જવાવપર બારીક લક્ષ આપ્યું હતું.
 સર જયોર્જ ન્યૂન્સ—લંડનમાં જાણીતા અધ-
 વાડીક રમુજ પર દીટખીટસનાં રથપક. એનો
 પિતા એક ધર્મચુર હતો. એ પોતાની ૩૦
 વર્ષની ઉમર સુધી માત્ર ૫૨ચૂટણ જીજ્ઞાસા વે-
 ચનાર તરીકેના ધધો કરતો હતો, એને પ્રથમ

એક રંધુણ ચોપાનુ કાઢવાનો ખ્યાલ આવતા ૧૮૮૧માં દીટખીડસની સ્થાપના કરી ૧૮૮૫ નાં ૧ મી ૦ ન્યુનમ લીખરવ પક્ષ તરફથી પાર્લામેન્ટમાં બીરાજીભો. તે મુજબ સર બોર્ડ ન્યુન્સો' સે ડમેગેજાઈન અને વેસ્ટ મીન્સટર ગ્રેઝેટની માલેકી પણ મેળવી હતી, જે હાલ તેનેજ હરાગત છે. સર બોર્ડ ડેવનશાયર પ્રગણામાં મેહોદી મીલકતનો ધણી ગણાય છે. વળી એ સેનજનાં રમનનો જખરો શોકીન છે.

જરક—હેદાપાદ અને ફાની પામે આ એક નાહતું શેહેર સિંકુ પામેની. ટેકરી ઉપર છે. વિચ્ચથો (મધ્ય સિંધ) અને હાર (નીચલું સિંધ) એમની હદ ઉપર એ, હાલમાં છે. મનહાબરી અને શીરપુક એટલે ફા તથા બિરકાટ એમની વચ્ચે ખોર' અથવા અવ-ખોર' નામે નાહતું પક્ષ મેહોદી, વરનીવાલ જોહેર 'એડસી'એ જણાવેલું એજ શેહેર હશે. ફોની તળીએ ૩ મંત્ર પર 'અવસિયાશ' છે, તેને શોકો 'કાફરકાટ' કહે છે. અને તે તામ 'મંજહીર' ના સમયનું હતું. અવ-સિયાશમાં બૌદ્ધ મર્તિના છટકા જડવા, હતા. પાસેજ એક કાનરેસો લેખ મળ્યો છે; આ ઉપરથી તે બૌદ્ધ સંબંધી છે.

જરતોસ્ત—(જુઓદ્દૃષ્ટ) પ્રાચીન કન્ધુ નામ.

જરતોસ્ત પયગંબર—જરતોસ્તી ધર્મનો સ્થાપનાર આ ગાહનાની નરનો જન્મ છરોનમાં થયો હતો. જરતોસ્ત જે જમાનામાં થઈ ગયો તે જમાનો એટલે તો હાલો અને બ્રહ્મ પેગંબરોની આગમનનો છે કે જેનો સને હજી સુધી ચોકસ પુરવાર થયો નથી. હિન્દુઓના જૂના જૂના દેશોમાં ગાહાન વિદ્વાનો અને લેખકો થઈ ગયા, તેઓએ જરતોસ્તના જમાનાને જૂની જૂની ગણ્યોથી ધ. સ. પૂર્વ ૪૦૦૦થી ૬૦૦૦ વર્ષ પરાનો જણાવેલો છે.

જણીતા તંધારીખ નવેશોએ જણાવેલા સનેની લાંબી ડીપ નીચે દર્શાવી છે.

વસ્તુનામં.	ઈસવી સન	આવસુધી પચ્છાવર્ષ
	૫૩.	(૧ ૦૩)
મુકેક્કસ	૬૧૮૪	૮૦૮૭
અયોજનમ	૬૧૮૪	૮૦૮૭
સિન્કેવમ	૬૧૮૪	૮૦૮૭
એરિયોટક	૬૩૪૮	૮૨૫૧
પુદોક્કાખમ	૬૩૪૮	૮૨૫૧
એક્કનયમ	૬૩૪૮	૮૨૫૧
હરમીપમ	૬૨૦૯	૮૧૧૨
હરમેનદસ	૬૨૦૯	૮૧૧૨
એગોનિકમ	૬૧૮૦	૮૦૮૩
શર્વરી	૩૦૦૦	૪૯૦૩
મેહોદીઆરજાદામાઈ ભર્યા	૩૦૦૦	૪૯૦૩
જખરીદજ. પા. કાપડીવા.	૩૫૦૦	૫૪૦૩
બોર્ડ દોલીન્સન	૨૬૬૪	૪૫૬૭
રાજવરમણી	૨૬૫૩	૪૫૫૬
પાલનજ. બ. દેનાજ	૨૬૫૦	૪૫૫૩
ડાં ખાતિન હાફિય	૨૩૦૦	૪૨૦૩
મેસસ	૨૨૦૦	૪૧૦૩
ફેસિયસ	૨૦૬૦	૩૯૬૩
ખુતાર્ક	૧૭૦૯	૩૬૧૨
સાધદસ	૧૩૦૯	૩૨૧૨
રેવરંડ; ડાં એલ. એચ.		
મીલ્સ	૧૫૦૦	૩૪૦૩
ડાં મેક્કનર	૧૪૦૦	૩૩૦૩
ખરશેદ. દ. કામાજી	૧૪૦૮	૩૩૧૧
એરામજ. બી. કામા	૧૩૦૬	૩૨૦૯
ફેર (...)	૧૩૦૦	૩૨૦૨
જસતીન...	૧૩૦૦	૩૨૦૩
તેમીઆલ	૧૨૨૦	૩૧૨૩
દાયોહીસ લેઅરશીઅસ	૧૦૮૦	૨૯૮૩
ઝેનયસ	૧૦૮૦	૨૯૮૩
લેક્ટેન્સયસ	૯૦૦	૨૮૦૩
મોજક	૮૦૦	૨૭૦૩
ડાં છ. વેરટ	૭૦૦	૨૬૦૩
ડાં નેકસન	૭૦૦	૨૬૦૩
વીરાધ નામું	૬૫૦	૨૫૫૩
ખુનદેજ	૬૩૦	૨૫૩૩

મચ્છી	૬૦૦	૨૫૩૩
નવરોજી ૬૨૬નજી ...	૬૩૮	૨૫૪૧
નર જોન માલકમ ...	૬૨૦	૨૫૨૩
વિલયમ જોન્સ ...	૬૧૦	૨૫૧૩
સર વિલયમ ઉગલી ...	૬૦૬	૨૫૧૨
કર્નલ વાન્સ ડેનેડી ...	૬૬૦	૨૪૧૩
એમુલ્યસ	૬૦૦	૨૪૦૩
પાર્શીરી	૬૦૦	૨૪૦૩
વીલયમ હેટન	૫૫૦	૨૪૫૩
સેન્ટ હોર્મે	૫૦૦	૨૪૦૩
કાવસજી સો. પટેલ ...	૩૮૮	૨૨૯૧

ઉપલા કોદામા જણાવ્યા પ્રમાણે જૂદા જૂદા થયેલા જરતોસ્તનો જમાનો જૂદી જૂદી ગણતરી આધારે જણાવી ગય છે.

જરતોસ્ત મિનોએહેરનાં ખાનદાનમાંથી ઉતરી આવેલો ૧૫ મો પુરુષ હતો. દીનકર્દ, મુન્દેહેશ, જાદવ્યરમરમ, વગરેકર્દદીન અને મસૂદનાં જણાવ્યા મુજબ એ સ્થિતમના ખાનદાનનો અને મિનોએહેરથી ૧૫ મી પેઢીમાં જન્મ્યા હતા. એમનાં પિતાનું નામ પોહરક-રુપ હતું અને માતાનું દુધાવો હતું (કાર્સિમાં દુધદ્ધ, પેદલવીમાં દુધવવ). ઉપલા થયેલાં એમનાં વડવાઓની ટીપ આપી છે, પણ તે હજી સંપૂર્ણ ગણાતી નથી, તોય તે લગભગ ખરી હશે.

જરતોસ્તનાં જન્મ આગમજ તેમની માતાનાં મ્હોપર ખોરેક જેવો પ્રકાશ હવાયલો જોનારની નજરે પડતો હતો, અને તેથીજ 'ખાતુદોગદો તરફ ખેંચીઓમાં ભારે માન બરમા થયું હતું'. જ્યારે આ બાત પોરુષરુપ સાથે પટ્ટણી ત્યારે આ જોડું થયું ખુશદાહ, અર્બાદ અને સંવેતા આદ મેળવવા ભાગ્ય-શાળી નિપજ્યું હતું. અને જ્યારે જરતોસ્તનો જન્મ થયો તે વેળા સર્વ પ્રદરત અતી તેજસ્વી બલિદારીમાં ખીલી નિકળી અને મિનોઈ પ્રકાશ જરતોસ્તનાં ઘેર આસપાસ ફરીવળતાં જન્મ થયો. જન્મતાં જરતોસ્ત રૂબાને બદલે દરયો હતો અને આથી આ અસાધારણ બતાવને પેહેલા ચમાદાર લેખે

મણેલા છે. જરતોસ્તનાં જન્મથી ક્રીક અને કરપ નામના દેવપરસ્ત લોકોના દિલમાં હ્રેષ્ઠત બેડી હતી અને તેથી તૂટતી. કરપ દુરાચોળોએ આ બાળકને કાષ્ઠપથ્થરોને મારી નાખવાનાં કસદ કર્યો. દુરાચોળે પોતાનાં બળ અને સત્તાને પ્રદર્શને ૭ વેળા જરતોસ્તનો પ્રાણ લેવા કસદ કર્યો, પણ દરેક વેળા નિષફળ થઈ ખતા ખાઈ પાછો હતો 'દેને'. પણ તે ખુરાના ત્રાસથી એવરે પોરુષરુપે એ મામ તજી બલબ તરફ ગયા. ૧૫ વર્ષની વય જરતોસ્તને કુસ્તી મુદરેલ પેહેલો હતો.

અવસ્તા મુજબ જરતોસ્તની એક બાઈડી હતી એમ શેક ખં ૧. કામાકૃત 'જરતોસ્ત નામા'માં જણાવવામાં આવે છે. વગરકર્દદીની મુજબ તે બાઈડીનું નામ હયોરી હતું. તેમને ત્યાં ૩ દિકરા અને ત્રણ દીકરીની ર્દિ થઈ હતી.

હવંતતનર } તીમી.
ખોઈએહેર } છાકરા. ફેની
ઈસદવારતર } પોહરકીરી.

જરતોસ્તે ૨૦ મે વર્ષથી બઝાઈનાં કામે પાછળ મંડી પોતાની આસપાસ વમનારાઓમાં માન અને હજીવ પારગો. ૩૦ મે વર્ષે પુન તરફથી બજારત પામતાં સિવન સરોવર ઝોળંગી એકાંત પહાડપર જઈ વસી પોતાનો અભ્યાસ એક ચિત્તે વધારવા માંડ્યો હતો. ત્યાં જરતોસ્તને જાદમન અમશાસ્પદ સાથે મુલાકાત થતાં તે મહાન ઈર્જદ મારફને અદ્દરમજની મુલાકાત લઈ અનેક જગ્યા સવાલો કરી પોતાનાં જ્ઞાનમાં બેદલ વધારી કરી કૌંલીક શક્તિઓ મેળવી હતી. જે ખીળી ખીળી અમશાસ્પદોની મુલાકાત લઈ તેમના મારફતે ઉંડુ જ્ઞાન મેળવી તેઓએ સોંપેલી ફરજો જાળવવાનું વચન આપી ગાય, ચોસપદ, પાણી, જમીન, આતશ વગેરેનું નાંખાકીથી રક્ષણ કર્યું હતું.

૪૦ મે વર્ષે પુખ્ત જ્ઞાન મેળવી બજબ જઈ શાહ મુશ્તાસ્પની દરબારમાં રોજન આતશ સાથે હામરી આપી પોતાની દીનની

સન્ધ્યાહિતો છાપ માયો હતો. શાહ શુચતા-
સ્પતી દરબારમાં 'ધણિક' નિરૂપના પછી
તરતોરિને શાહને જરનોસ્ત્રી દીનમાં દાખલ
હરી જુદા જુદા દેશનાં વિદ્વાનો સાથે તક-
ગરમાં હતરી સર્વ દેશને પોતાની દીનમાં
દાખલ કર્યા. જરતોસ્ત્રની મુખ્ય મદદગાર
શાહ શુગતાર્ષ, શાહાનમદો અસપંદીયાર,
જામારુષ વગેરે, દરતુર પેશુતન અને સણી
હુનોકશી એઓ ધર્મ તવારીમાં બારે નામના
પામી ગયા છે.

જરનોસ્ત્રી દીન ઈગનમાં ફેલાતાં દેવપરસ્ત
શાહ અરબરુષે શુચતારુષ સાથે અનેક લઠા-
ઇઓ કરી, પણ તે અસપંદીયાર રૂધનનને
હાથે અનેક વેળા દાર પાગ્યો હતો; પણ
એક મમે ગાહ શુગતારુષ સીસ્તાન તરફ
ગયો હતો, તે વેળા અસપંદીયાર પિતાના
ખોદથી દેહખાનામાં હતો, તે તકનો લાભ લઇ
અરબરુષે બચપર ચકાઇ કરી જરનોસ્ત્રને
આતશકેદમાં બંદી દરમ્યાન મારી નખાળ્યો
હતો. જરતોસ્ત્રનું મરણ ૭૭ મે વર્ષે નિપ-
ન્યુ જે વેળા, શાહ શુચતારુષને રાજ્યરહ
થવા ૬૭ વર્ષો થયાં હતાં.

જરથુસ્ત્રોત્તમ—જરતોસ્ત્રનો જાએનશીન, વડો
ધર્મશુર. એઓને જરતોસ્ત્રના નામ ઉપરથી
એ નામ મળેલું છે. જરતોસ્ત્ર પછી રાજ્યમાં
વશ ધર્મશુરની જગ્યાપર નેમાતા જરથુસ્ત્રોત્તમે
રાજ્યમાં રહેલું માન પામી ગયા હતા.
(જુઓ ઓરાસ્ટર.)

જરદાણુ—એના વૃક્ષ કાચુક, હિમાચલ, ઇરાન
તરફના પ્રદેશમાં ઉત્તમ પ્રકારનાં હળી તેપર
ફળો. સારાં આવે છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં
થતા જરદાણુનાં ઝાડપર તેવાં ફળો આવતાં
નથી. આ ઝાડ થંડી હવાવાલા પ્રદેશમાં
જોડાવી હોય છે. એનાં ઝાડ ખીજથી હળી
સાટે છે.

ઇરાની જરદાણુ શ્રેષ્ઠ જાતીનાં છે. જ્યારે
એ તાજાં હોય છે ત્યારે કદમાં પર જેવડાં
રહેલાં થાય છે. પણ સુકાતાં તે ચીમરાઈ
નાદનાં થાય છે. આ જર્દાણુ ઇરાનમાં બે

પણ નામથી જોળખાય છે. તેમાં જે જ-
ર્દાણુ, 'એકતુલી' કરી જોળખાય છે તે
અતિશય સ્વાદિષ્ટ હોય છે. આ જાતનાં
જર્દાણુ પુરાકળ ખાઈ ઉપર દહી ખાધાથી
ધણું નુકસાન કરે છે. ઇરાનમાં 'ઇરુપહાની
જર્દાણુ ઉત્તમ જાતનાં મળ્યા છે.

જરન્ગ—પ્રાચીન કાળમાં સિસ્તાનનાં મુર્ચનું
રાજ્યધાની ગેહેર, 'રામ ગેહેસ્તાન' હતું,
પણ આ ગેહેર પાસેથી વેહતી હેક્મદ,
નદીએ પોતાનો પ્રવાહ છેક દૂરવેર બુદ્ધ-
વાથી અસવ 'રામ ગેહેસ્તાનથી' ૩ કિ-
સના માર્ગપર જરન્ગ નામે ગેહેર અફરાશિ-
આળ નામે તુરાની પાદશાહે વસાવી તેને
સિસ્તાનનું પાર્વતખત બનાવ્યું હતું. પેટા-
કિમએ આ ગેહેરનું નામ 'જરંગ' તથા
ઇપ્સ દુકકાસ જરંગ તરીકે ઉચ્ચાર કરે છે.
હાલમાં આ ગેહેર 'ફરાક' નામે જાણીતું છે.

જરખીર—ઉત્તર પશ્ચિમ દિશમાં ઉગતો એક
પ્રકારનો છાડ. મુખ્ય કરી એ પંજાબમાં જન્મ્યા
બધ હોય છે. એનો ઉપયોગ ઝાડીમાં તથા તેની
છાલ રંગવામાં થાય છે. એની પર જાન
રંગના નાદનાં ફુલો આવે છે.

જરખીલ—આ દિશમાં જણાવું પ્રાણી
અનાજના ખેતરોનો નાગ કરે છે. તેઓ
અનાજના કણસમાં બે ધૂક પોતાના કાતરોમાં
લઇ જઇ મંતાડે છે. પણ જ્યારે ધાન્ય
નથી મળતું ત્યારે ધાસ, મૂળીયાં ઠારજ
શુભરો કરે છે. એ 'ખંસેરી' પ્રનાણે બેકે
ખાય છે અને રાત્રે જ ખેતરપર છુટ્યાલાવે છે.

દિશમાં વસ્તી એક 'કંનઇર્સ' નામની
જગથી જાત એનું ઐસ ખાય છે, તથા
એના કાનરોમાંથી ચોરાયલું ધાન્ય ખોદી
લાવે છે. એને પાગવાથી તે હળીમળા
જન્ય છે. એની આંખો બરેથી, કળી, ગોળ
અને બોડી હોય છે. એમનો સાધારણ રંગ
ચળકનો, દારકનાં જેવો, પીક ઉપર, કાળા
તપકીયા રંગના પેનગીજના જેવા કાપા
હોય છે; ને નીચેનો ભાગ સફેદ હોય છે.
પુડી ગોળ, દુકા બાવવાથી અને છેડેથી

જરાક કાળા તપકીયા રંગની મુઝાથી અઝાદિત હોય છે.

જરખોઆ—એનું શ્રીક નામ “Diponts” છે. આ પ્રાણી મિસર, ન્યુબિયા, અરબસ્તાન, બારબરી તથા તાતરીનાં રેતીના ઉઘ મેદાનમાં કાતરો ખોદી રહે છે. તેમજ તે સાઇબિરીયામાં જંગલોમાં પણ મળી આવે છે. તેઓ સૂકી, કઠણ માટી વાલી જમીનમાં તથા સરદીમાં વસવાનું પસંદ કરે છે. આ પ્રાણી ઉપરથી દિપ્પા પિળા અને ફરજીના રંગનું હોય છે. શરીરની લંબાઈ ૮ અને પુછડીની ૧૦ ઇંચની હોય છે. પુછડીથી ને બાજુ સુધી કાળાસ પર એક પટો નજરે પડે છે, જે પટાનો આકાર ચંદ્રની ધાર જેવો હોય છે. એનું માથું કુકું ને નાક લાંબુ, વગેલા લાંબા ચેબીયા, પતળા કાન, મોટી આંખો પણ મોળ ઉપરથી આવેલી પણ રંગે કાળી હોય છે, એના આગલા પગ એક નિચ્છ લાંબા ને તેને પાંચ આંગળાં હોય છે. ત્યારે પાછલા પગમાં ૩ આંગળાં હોય છે, અને તે પાછલા પગે ૬ ઇંચ લાંબા હોય છે. એનાં રવાં નરમ ને સુવાળાં હોય છે. તે બાજુ પાસે તથા અનાજ ખાઈ નિર્વાહ કરે છે. એ પોતાનાં દર આગલે કંતે ખેદે છે, અને તે ઘણું ઉઘાન હોવા છતાં

તેમાં બરાબ રહેવાની સારી જોગવાઈ કરેલી હોય છે.

આ પ્રાણી જંગલી છતાં બિટકણું છે. તેથી એને વેકડવો માટે દિવસનાં આરખો એનાં દર બંધ કરી તેને પકડે છે. એ રાત્રે ખોરાકની શોધમાં બહાર નિકળે છે. એ ૬ થી ૭ શીટની ઉંચાઈએ કુદે છે. અને દોઢવામાં કુતરા ઘોડાને પાછળ પાડે છે, તથા તે આડો તીરો દોડે છે. તે હાયા કરતાં તાકાત રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે. એની પુછડી કાપ્યાથી એની કુદવાની શક્તિ ઘટે છે. ને જો જરૂરીજ પુછડી કાપી હોય તો તે કુદવાની હિમ્મત કરતું નથી. તેનું કારણ બદન સમતોલ્ય રાખવાની શક્તિ ખેઈ રેવાનું છે. એ પોતાના રહેણાં માટે આતી સૂકી જમીન પસંદ કરે છે, તેથી તેના પગના તળાપાનાં બંધાવ માટે જગ કાઢાદિ બાલતું ઢાંકણું હોય છે.

જર્મન સિલ્વર—એને નીકલ સિલ્વર પણ કહે છે. એમાં ૪ ભાગ તાંબુ, એ ભાગ નીકલ, અને એ ભાગ જસત હોય છે; આ ઘાત સુદર રૂપેરી રંગની બને છે અને તે અતિ ધનવર્ધનીય હોવાથી તેના તંદુર વાસનો બનાવવામાં આવે છે.

જર્મન દેશનો ભૂગોળ, વેપાર ઉદ્યોગ, કેળવણી

અને ઇતિહાસ.

જર્મની—આ દેશને ઇંગ્લીશમાં Deutch-land અને ફ્રેન્ચ ભાષામાં L' Allemagne કહે છે. જર્મન દેશ તરીકે જર્મન પ્રાંત, આસ્ટ્રીયાનો કોષ્ટક ભાગ, રિવતઅરલ'ડ, નેધરલેન્ડ અને તે સંવેનો ઉપરી પ્રશિયાનો રાજ્ય ગણાય છે. જર્મની યુરપનો મધ્ય ભાગ રોકે છે, એની સિમા નોર્તી ઉત્તરે જર્મન ઓશન, ડેનીશ સામુદ્ર-ધુની અને બાલ્ટિક; પૂર્વે રશિયા તથા આ-સ્ટ્રીયા, દક્ષિણે આસ્ટ્રીયા તથા રિવતઅરલ'ડ અને પશ્ચિમે ફ્રાન્સ, બેલજિયમ તથા નેધરલેન્ડ છે.

૧૮૭૧ માં લોક વસ્તી ૪.૧૦,૫૮,૭૯૨ ની; ૧૮૮૦ માં ૪,૫૨,૩૪,૦૬૧ ની ૧૮૯૫ માં ૫,૨૨,૭૯,૯૦૧ ની ને ૧૯૦૧ માં

૫,૬૦,૦૦,૦૦૦ ની હતી. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૧૧,૧૬૮ ચોરસ મૈલ છે. અથવા યુરપનો ૬૬ પ્રાંત જેટલો દેશ ધરાવે છે, ક્રાન્સ કરતાં ચોટ્ટેર મોટો, પણ એટલિટન અને આયરલેન્ડ જેટલો મોટો દેશ નથી. એનો સમુદ્ર કાંઠો ૯૫૦ મૈલ લાંબો છે.

આ રાજ્યની કાયદા બાંધનારી પાર્લામેન્ટ સભા, ઇંગલેન્ડની માફક બે જુદી જુદી સભાઓ ની બનેલી છે. વડી અથવા ઉપરાયોની સભાનાં (Reichstag) ૫૮ અને આગની સભા મધે (Reichstag) ૩૮૨ સભાસદો છે. એના દર્યાક કાજામાં ૭૮ મનધારો છે ને લગભગ ૨૪,૧૬,૦૦૦નું છે.

રાહિત અને ઉન્નત તથા બીજી મોટી નદીઓ અને સમુદ્રની સગવડને લીધે જર્મનીનાં કેપાર બોહોબો છે. દેશમાં ૨૭૦૯૦ મેલ રેલ્વે ફરી વળેલી છે. દક્ષિણ જર્મન સરહદ ૭૦૦૦ થી ૪૦૦૦ ફીટ ઉંચી આવેલી છે, બપોની આખો દક્ષિણ ધણીજ ખુશનુમા છે. ઉત્તર કિનારે રેતીના મોટા મેદાનો છે.

જર્મન શેહેનશાહાત ૨૫ એક સપી રાજ્યોનું બનેયું છે. આ સર્વ શેહેનશાહાતની લોક વસ્તીની ૧૮૯૫ની ગણત્રી નીચલા ક્રમમાં આપી છે. ૧૮૯૦માં ૪,૯૪,૨૮,૮૦૩ ની તમામ શેહેનશાહાતમાં વસ્તી હતી તે ૧૮૯૫માં ૫,૨૨,૭૯,૯૦૧ની હતી.

રાજ્યો.	સ્ત્રીકુળ- વા. મ.વ.	લોક વસ્તી ૧૮૯૫ માં
પ્રુશિયા ...	૧૩૬,૦૭૩	૩૧,૮૫૫૧૨૩
બવેરિયા ...	૨૯,૬૩૨	૫૮,૧૮૫૪૪
સેક્સની ...	૫૮૫૬	૩૭,૮૭૬૮૮
વર્ટમબર્ગ ...	૭,૬૧૯	૨૦,૮૧૧૫૧
હેસ-ડચીઝ.	.....	.....
મેડન ...	૫૮૯૧	૧૭,૨૫૪૬૪
હેસી ...	૩૦૦૦	૧૦,૩૬૦૨૦
મેક્લીનમર્ગ ...	૫૧૯૭	૫૮,૭૪૩૬
સેક્સવિમર ...	૧૪૦૪	૩૩,૬૨૧૭
મેક્લીનમર્ગ ઓનીઝ ...	૧૧૪૪	૧૦,૧૫૮૦
આલ્ડન બર્ગ ...	૨૫૦૮	૩૭,૩૭૩૯

ડચીઝ.	.....	.....
અન્સેલીક ...	૧૪૪૧	૪૩૪૨૧૩
સેક્સ મેનીનગે ...	૯૬૪	૨૩,૪૦૦૫
સેક્સ આલ્ડનમર્ગ ...	૫૧૭	૧૮,૭૦૧૩
સેક્સ ક્રામર્ગ ગ્રાયા ...	૭૬૫	૨૫,૬૬૦૩
એન્ટ્રે ...	૮૧૭	૨,૯૩૨૯૮
મિન્સપેલીઝ ...	.....	.....
યુવર્ક બર્ગ ...	૩૩૭	૭૮૦૭૪
(સાલ્મ્સડાચમન) ...	.....	.....
અન્સેલીક (રડોલ્ફ મેડ) ...	૩૬૭	૮૮૬૮૫
બાલ્ડીક ...	૪૩૮	૫૭૭૬૬
રેસ-મીઝ ...	૧૨૩	૬૭૪૬૮
રેમ-સેલીઝ ...	૩૨૩	૧૩૨૧૩૦
સ્વમર્મર્ગ-વિપી ...	૧૩૩	૪૧૨૨૪
લીપ્-ડીટમેર્ડ ...	૪૭૪	૧૩,૪૮૫૪
ફ્રિડાઇન.	.....	.....
લ્યુબેક ...	૧૧૬	૮૩૪૨૪
બરમન ...	૧૦૦	૧૬,૬૪૦૪
હમબર્ગ ...	૧૬૦	૬૮,૧૬૩૨
રીચીસલેન્ડ.	.....	.....
આલારક્રોયરેની ...	૫૬૬૮	૧૬,૪૦૯૮૬

જુમ્બે ... ૨૧૧૧૬૮ ૫,૨૨,૭૯,૯૦૧

આ ગણત્રી લોક વસ્તીમાં મુખ્ય ભાગ - પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ પાળનારાઓનો છે, તેથી ઓછા રોમન કેથોલિક અને બધા પ્રાચીન વસ્તી છે. જર્મનીમાં દરેક પ્રાચી પોતાનો ધર્મ છુટથી પાળી શકે, ૧૮૯૫ ની ગણત્રી મુજબ નીચે મુજબ વસ્તી હતી.

જૂદા જૂદા રાજ્યો	પ્રોટેસ્ટન્ટ	રોમન કેથોલિક	જૂદા ખ્રિસ્તી	બધું	પરંપરા
પ્રુશિયા	૧૮૨૪૪૪૦૫	૬૬૨૧૭૬૩	૮૨૦૩૦	૩૬૬૫૭૫	૩૬૮૭
બવેરિયા	૧૫૨૧૧૧૪	૩૮૩૬૪૪૦	૫૭૩૧	૫૩૬૬૭	૨૧૭
સેક્સની	૩૦૭૫૯૬૧	૮૭૭૬૨	૧૦૨૬૮	૭૭૫૫	૨૬૨
વર્ટમબર્ગ	૧૩૭૮૨૧૬	૫૬૮૩૩૬	૫૩૨૨	૧૩૧૭૧	૧૩૭
મેડન	૫૬૬૩૨૬	૧૦૦૪૩૮૮	૩૩૦૨	૨૭૧૦૪	૧૧૪
હેસી	૪૪૩૮૮૧	૨૭૮૪૫૦	૮૦૦૫	૨૬૧૧૪	૧૬૧
મેક્લીનમર્ગ-ડચીઝ	૬૬૫૯૪૧	૪૨૮૨	૩૮૧	૨૮૪૪	૭૫
આલ્ડન બર્ગ	૨૬૪૩૦૪	૭૪૩૬૩	૧૧૮૦	૧૬૫૦	૨૮
લારાંગન મેડેસ	૧૧૮૭૫૩૩	૨૦૦૭૩	૧૪૫૧	૩૮૫૪	૧૫૪
ફ્રીડેન્સ	૭૦૧૮૭૭	૨૨૫૪૪	૩૨૫૨	૧૮૩૩૨	૫૮૬૧
બીર્મ રાજ્યો	૮૦૭૩૪૭	૨૩૬૬૫	૬૬૫	૫૨૦૨	૧૦૦
આલારક્રોયરેની ...	૩૧૨૯૪૧	૧૨૧૦૩૨૫	૨૭૭૧	૩૬૮૭૬	૪૪૨
જુમ્બે સમ્યા	૨૯૩૬૯૮૪૭	૧૬૭૮૫૭૩૪	૧૨૫૮૭	૫૬૩૧૭૨	૧૨૨૦
પ્રમાણ	૬૨૬૮	૨૫૮૦	૦૦૦	—૮૨	૫

જર્મનીમાં નીચલા મુખ્ય રોહેરાની વસ્તી આ મુજબ છે.

બર્લિન—૧૩૧૫૨૮૭. દરમળ—૮૦૫૬૯,
પ્રસન, ૨૯૯૬૪૦. ગ્વનીચ ૨૬૧૯૮૧. ફ્રેસન
૭૪૬૦૮૬, લીપ્ઝીક ૧૭૦૩૪૦.

જર્મનીમાં ૨૧ રોહેરામાંના દરેક ૧,૦૦,૦૦૦
ની વસ્તી ધરાવે છે. ૨૦,૦૦૦ થી ૧,૦૦,૦૦૦

વસ્તી ધરાવનારાં ૧૧૬ રોહેરા છે. ૫૦૦૦
થી ૨૦,૦૦૦ ની વસ્તી ધરાવનારાં ૬૮૩
રોહેરા છે. અને ૨૦૦૦ થી ૫૦૦૦ ની
વસ્તી ધરાવતા ૧૯૫૧ ગામો છે.

યૂરપ શિવાય આફ્રિકા તથા પોલોનેશિયામાં
જર્મન સરકારનો અંબલ નીચે મુજબ છે.

	લેવકશન ડા. મ.	વસ્તી
આફ્રિકામાં		
કોંગોલેડ, સુદામી લાત પર	૪૦૦	૪૦,૦૦૦
કેમરોન	૨,૧૫,૦૦૦	૨,૦૦,૦૦૦
ટાંઝાનિયા અને કોટ નાનાકવેલેડ	૨,૩૦,૦૦૦	
(પૂર્વ આફ્રિકા) યુસે ગારા વગેરે	૬૦,૦૦૦	
જર્મન કોટકોરોડે	૨,૪૦,૦૦૦	
માસીના ટાપુમાં	૧૫૦	૧૦,૦૦૦
પોલોનેશિયામાં		
કથમર વિલયમલેડ ન્યુગાયનામાં	૭૦,૩૦૦	૧,૦૯,૦૦૦
બિસમાર્ક આર્થ પેલેગો (ન્યુઝિલેન્ડ ધૃવ)	૧૮,૧૫૦	૧,૮૮,૦૦૦
સાલોમન ટાપુમાં	૮,૫૦૦	૮૦,૦૦૦

જર્મનીમાં ખનીજ ધાતુ પુરુકશ મળતી
હોવાથી તેનો ઉપોગ ત્યાં બોહોગો ચાલે છે.
સુખ્ય, ખાણો અને ધાતુ ગણવાના કારખાનાં
રાઉનની નીચલી તરફ સિલેસ્યાને ઉપલા
ભાગમાં હજારે તથા સેકસનીમાં છે. ચાંદી ઉપલા
હર્ન તથા મેક્સનીમાં મળે છે. અને
સીલેસ્યા તથા રેડેનીશ વેસ્ટફેલીયામાં પણ
જડે છે. પ્રશિયામાં જસત એટલુતો ઉત્પન્ન
થાય છે કે તે દુનિયામાં સર્વોપરી જસત
પુરો પાડનાર દેશ ગણાય છે. સીમ હર્નમાં
તથા પ્રશિયા અને સેક્સનીમાં મળે છે.
મેન્સફીલ્ડમાં ત્રાંગાની 'નાહની ખાણો છે.
કલ્હે ઇર્ઝબર્ગમાં, મેંગેનીઝ પાષપ્તખેડનમાં,
પારો વેસ્ટફેલીયામાં, સરગો ચ્યુર્ચામાં, મિહુ
અનેક જગાપર. જર્મનીમાં, સીકલ્પી લાતની
દરેક મીટાડી એટલી તો મળે છે કે ત્યાં
પોસેલીન તથા કુંબાર કામનો મુખ્ય દુન્યર
આગળ વધ્યો છે. તેમજ કાચ કામ સિલેસ્યા
તથા બવેરીયામાં જગ પ્રસિદ્ધ છે. ધમારતી

પથ્થરો પણ તમામ દેશમાં ફેલાયેલા છે;
તેમાં મુખ્ય માર્બલ, સ્ટેટ અને અલાબાસ્ટર
છે. જર્મનીના 'લીથોગ્રાફિક' પથ્થર જગતમાં
મશહૂર થયેલા છે. તે શિવાય જર્મનીથી
નિકાશ થતો માલ કોપાલ્ટ, સોમલ, ગંધક,
સુરોખાર, ફટકર, વાપાન (ચીરાડી), બિરમીય,
વગેરે પાદાર્થોનો મહોટો વેપાર ચાલે છે.

૧૮૭૨માં જર્મન દેશનો કુલ વેપાર
૨૭,૯૦,૦૦,૦૦૦ પૈંડોનો હતો. ૧૮૯૦માં
૩૭,૪૮,૦૦,૦૦૦નો તથા ૧૮૯૯માં સાક્ષની
આબેરીમાં ૪૫,૯૦,૦૦,૦૦૦ પૈંડોનો હતો.

આ દેશમાં જોટ, રાય, પટેટા, ઘઉં ખીટ,
કાસની ખેતી ચાલે છે. ઉન પણ અત્રે
પુરુકશ મળે છે, ને તેનો આયાત વેપાર ચાલે
છે. આસ્ટ્રેલીયા તથા દક્ષિણ અમેરિકામાંથી આ
ઉનનો મહોટો ભાગ આવે છે. હૈનિશમાં
એનો મહોટો વેપાર ચાલે છે. આ દેશમાં
૧૨ આના ભાગ દિ દુસ્તાન તથા બાકી
અમેરિકાથી આવે છે. હૈનિશમાં મહોટી
મીઠો છે.

ઝેમરશીલ્ડ, બરમેન, ડસેલ્ડાફ, ઝાંપાડખાક, ખીલ્દિલ્ડ, આ શહેરો ઉદ્યોગ માટે જાણીતાં છે. એમિન્ડ્ર, સુક્સેન શહેરો કાપડના વેપારના મુખ્ય મથક છે. ફ્રેશીલ્ડ રેસમી તથા સુતરાઉ કાપડના કારખાના માટે જાણીતું છે. આ માલતો અર્ધે અમેરિકા તથા ઇંગ્લેન્ડમાં થાય છે. તીનનો ઉદ્યોગ તમામ દેશોમાં પસરેલો છે. યાંત્રિક સામાનનાં કારખાના બર્લિન, એમિન્ડ્ર, મ્યાગેઝબર્ગ, બ્રેસલો અને સુક્સેનમાં ચાલે છે. અગ્રે બનતો લોહનો સામાન, રશિયા, હોલ્લંડ, સ્વિત્ઝરલેન્ડ અને હિન્દુસ્તાનમાં જાય છે. દારૂકામ માટે બવેરિયા જાણીતું છે. મુખ્ય વેપારી બંદર હેમ્બર્ગ; અડેના, બ્રેમેન, બ્રેમર, હેવન, ક્રોલ, ફ્યુમેક, રોટ્ટેન, ક્યાનઝીગ, કોલેસબર્ગ એમેલ, ગિરટેમંડ તથા રિરિચુંડ છે. વેપારી શહેરો બર્લિન, ક્રાંકેહર્ટ, લિપ્ષીક, મેગડેબર્ગ, અને કોલોન છે.

કેળવણીના ખાગમાં આ જર્મન દેશ સર્વોપરી ગણાય છે. ઇ.સ. ૧૯૦૦ના રિપોર્ટ મુજબ આખી જર્મન વસ્તીના છઠ્ઠા કરતાં વધુ વધુ ઝોટલે લગભગ પંચાણ લાખ વિદ્યાર્થીઓ દર વર્ષે ત્યાંની શાળાઓમાં કેળવણી લીધે છે, પછુ તેમાં લગભગ ૧૦૦,૦૦૦ કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉમેરતાં જર્મન વસ્તીનો પાંચમો ભાગ ત્યાંના જૂદા-જૂદા કેળવણી ખાતાઓમાં દર વર્ષે કેળવણી લે છે. જર્મનીની મૂળ કેળવણી આપનારી શાળાઓનો મોટો ભાગ મુક્ત કેળવણી આપે છે, અને તેમાં લગભગ ૮૭,૦૦,૦૦૦ બાળકો દર વર્ષે શિક્ષણ મેળવે છે. એ મૂળ કેળવણી આપનારી શાળાઓ. મોટેથી ૫૯,૩૦૦ સરકારી શાળાઓમાં ૧,૩૭,૫૦૦ પુરૂષ, સ્ત્રી શિક્ષકો રોકાયેલાં છે; જે ઉપરાંત ખાનગી શાળાઓના શિક્ષકો જૂદા છે. આ સરકારી શાળાઓ પાછળનો વાર્ષિક ખર્ચ ૨૬,૨૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાનો થાય છે. જેનાં ૧૭,૧૮,૦૦,૦૦૦ જેટલો ભાગ સરકાર પોતે આપે છે. બાકીનો ૬૨ ટકા

જેટલો ખર્ચ જૂદી જૂદી મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડો મળી પુરો પાડે છે. મૂળ કેળવણી આપનારી શાળામાં શીખનાર વિદ્યાર્થી પાછળ વર્ષ દરમિયાં ૧૦૦૦ ૧૯ શિક્ષક ૬ પેન્સને ખર્ચ થવાની સરેરાસ આવે છે.

જર્મનીમાં વળી દેશની વસ્તીના ૬૨ ટકા રહેવાશીઓએ મૂળ કેળવણી આપનારી અકેડે શાળા સ્થાપવામાં આવી છે, અને ૬૨ ૧૦,૦૦૦ રહેવાશીઓએ ૨૫ શિક્ષકોની રાસ આવે છે. આ શિક્ષકો સરેરાસ ૬૬૬ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપે છે. વળત એ શાળાઓમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરી શકે તેવી કેળવણી આપનારી અથવા શિક્ષકો તેઓ કરનારી ૧૦૦ શાળાઓ જર્મનીમાં હસ્તી થરાવે છે.

જે ઉપરાંત પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓની મળી ૧૮૮, કોલેજો ત્યાં સ્થાપવામાં આવી છે. એ કોલેજોમાં ૧૮૮૮નાં વર્ષમાં ૧૮૮૦૦ પુરૂષો અને ૨૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ૨૦૦૦ ગ્રેડેસરને હાથ તાલીમ લેતા હતા. શિક્ષક તરીકે ૫ થો કરનારા દર ૨૦ જર્મન શિક્ષકે ૧ શિક્ષક ત્યાં દર વર્ષે તૈયાર થાય છે. શિક્ષકોને તેમના ધંધાની તાલીમ આપવા પાછળ ૭૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા દર વર્ષે ખર્ચવામાં આવે છે.

છોકરાઓને વચસે વાંધેની કેળવણી આપનારી ૧૧૦૦ શાળાઓ જર્મનીમાં હસ્તી થરાવે છે, જેમાં ૨,૮૮,૦૦૦ છોકરાઓ કેળવણીની જૂદી જૂદી શાળાઓનું પાકટ નાન મેળવે છે. છોકરાઓને એ માન આપવાના કામમાં, યુનિવર્સિટી તરફની સનદ થરાવનારા ૧૬,૮૦૦ લાયક શિક્ષકો રોકાયેલા છે. દરેક શાળામાં ૨૬૦ વિદ્યાર્થીની સરેરાસ આવે છે અને દરેક શિક્ષક સરેરાસ ૧૭ છોકરાઓને શિક્ષણ આપે છે. આ વર્ગની શાળાઓ પાછળ વર્ષ દરમિયાં ૫,૨૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચાય છે, જેનો મોટો ભાગ મ્યુનિસિપાલિટીઓ તથા છોકરાઓ તરફથી મળતી શીમાંથી મળે છે. આ વર્ગની શાળા-

ઓના વિદ્યાર્થીઓમાંના સેંકડે માત્ર ૮ ટકા નેટલો ભાગ મુક્ત કેળવણી લે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને શિખવવા માટેનો વાર્ષિક ખર્ચ ૧૨ પૌંડો થાય છે. એ વર્ગમાં પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાહિત્ય અને બાપા શિખવવાના જે બે વર્ગો છે તેમાંના પહેલા વર્ગની શાળાઓ વધુ કરવા માટે હાલ ત્યાં દિલચાસ ચાલે છે. સોડાની એ પસંદગી એટલા ઉપરથી જ નહીં, પણ છે કે દર ૧૦,૦૦૦ માનસે ૩૫ હોટલ બધારે પહેલા વર્ગની શાળાઓમાં જાય છે ત્યારે બીજા વર્ગની શાળાઓમાં માત્ર ૨૫ હોટલો જ શીખે છે. હોટલો માટેની વચગાળેની કેળવણી આપનારી શાળાઓ માટે ભાગે સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીની દેખરેખ તળે નથી. જર્મનીમાં હોટલો માટેની જાહેર શાળાઓ માત્ર ૩૦૦ છે, જેમાં ૭૫૦૦૦ હોટલો ૨૧૦૦ સુધી તથા ૧૯૨૫ પુરૂષ શિક્ષકોને હાલ કેળવણી લે છે. એ શાળાઓ પાછળ ૮૦,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાનો વાર્ષિક ખર્ચ ખર્ચે છે.

હવે કેળવણી આપનારી શાળાઓ અને ખાતાંઓ જે પ્રકારનું શિક્ષણ આપે છે તે દુનિયામાં સર્વોપરી ગણાય છે. આ પ્રકારની કેળવણીના વર્ગમાં સઘળા હાઇસ્કૂલ, યુનિવર્સિટીઓ, હાઇર ઉદ્યોગને લગતી હાઇસ્કૂલો, ખેતીવાડીની શાળાઓ, જંગલખાતાં અને ખાણોને લગતાંઓનું શિક્ષણ આપનારી સ્કૂલો, વેટરનરી કોલેજો અને ચિત્રકળા, કેમીસ્ટ્રી, તથા ગાયનની શાળાઓ સમાઈ જાય છે.

જર્મનીમાં સઘળા મળી ૨૦ મ્યુનિસિપલિટી છે, જેમાં ૨૫૦૦ પ્રેક્ટિસરને હાથ ૨૨૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ મેળવે છે. એ વિદ્યાર્થીઓની સેંકડે ૨૨ ટકા નેટલો ભાગ હાલના અભ્યાસ કરે છે, ૨૭ ટકા તબીબી વિદ્યા શિખે છે; ૧૫ ટકા હિસાબ તથા કુશળિ જ્ઞાન મેળવે છે, ૧૪ ટકા બાપા શાસ્ત્રીનો અભ્યાસ કરે છે, ૧૦ ટકા પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની શીશુશ્રી શિખે છે અને

પા ૮૬૩ રોમન કેથોલિક પંથની શીશુશ્રીનો અભ્યાસ કરે છે.

બર્લિન, ટ્રેસદન, રાટગાર્ટ, હાલ્સ્ટાટ, હેનોવર, દાર્મસ્ટેટ; એક્સલાસાપેલ, ન્યૂરનબર્ગ, લીપઝીક અને મેગ્બીઝ ખાતેની વિદ્યા હાઇરની હવે કેળવણી આપનારી ૧૦ શાળાઓમાં લગભગ ૧૧,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ૮૫૦ પ્રેક્ટિસરને હાથ હાઇર ઉદ્યોગની કેળવણી પામે છે. આ શાળાઓના નિભાવ માટે દર વર્ષે ૪૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે.

એ ઉપરાંત હાઇર ઉદ્યોગની કેળવણી આપનારી ઉત્તરતા વર્ગની સ્ત્રી ૧૮ શાળાઓ છે, જેમાં ૩૫૦ શિક્ષકોને હાથ ૪૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ૩ ૩૦,૦૦,૦૦૦ ને ખર્ચ હાઇરની કેળવણી મેળવે છે. લશકરી અને હવાઈ લશકરને લગતી કોલેજોમાં શિખતા હોટલો બાદ કરતાં જર્મનીની હાઇસ્કૂલોમાં ૪૭૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ વર્ષ દરમિયાન અભ્યાસ કરે છે, જેમની પાછળ લગભગ ૨,૪૦,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાનો દર વર્ષે ખર્ચ થાય છે. વળી એ ઉપરાંત લીપઝીક, એક્સલાસાપેલ, ફ્રિલબર્ગ અને ટ્રેન્કેન્ટ-ઓન-મેન ખાતે વેપારી કેલવણી આપનારી હાઇસ્કૂલો, આવેલી છે. જર્મનીના એખલા પ્રશિયા વાલા ભાગમાં ખેતીવાડીનો અભ્યાસ કરાવનારી ૨૫૮ શાળાઓ છે. જેમાં ૩ ૨,૭૦,૦૦૦ નો વાર્ષિક ખર્ચ ૧૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ખેતી વાડીને હાઇર શિખે છે. એ ઉપરાંત ખેતીવાડી સાથે સંબંધ ધરાવતા ઉદ્યોગોને લગતી કેલવણી આપનારી સ્ત્રી ૧૦૦ શાળાઓ અને ૧૧૦૦ રાતની શાળાઓ છે. એ સંખ્યા હવે કેળવણી પાછળ જર્મની દર વર્ષે ૪૭,૫૦,૦૦૦૦૦ રૂપિયાનો ગંભીર ખર્ચ કરે છે.

આલોટનબર્ગ ખાતેની શાળા જે પ્રકારની સંપૂર્ણ સામગ્રી વિદ્યા હાઇરના શિક્ષણ આપવા માટે ધરાવે છે તેનું સાધન દુનિયાની કોઈ જ શાળા ધરાવતી નથી. આ શાળા

લગભગ એક મહી આગમન સ્થાપન કરવામાં આવી હતી, ને તે પછી વખતે વખતે તેની ધમારતમાં નવા ઓરડા અને વિજાગો વાપરવામાં આવ્યા હતા. ૧૭૭૫ આ શાળા હાલ જે સુંદર અને વિશાળ ધમારત ધરાવે છે તે ૧૮૮૪માં બાંધવામાં આવી હતી. હાલની જામ્સની ગંભીર ધમારત આ શાળા ધરાવ્યા છતાં તેમાં શિખવા માટે જેટલા જણા ઉમેદવાર થઈને આવે છે તે સંખ્યાઓને એ શાળા રાખી શકતી નથી, આથી ચાલુ સદીની શરૂઆતમાં તેના વિસ્તારમાં વધારો કરવા રા. ૧૫,૦૦,૦૦૦ નો ખર્ચ કર્યો હતો. બર્લિન અને ચાંસેટેન બર્લિન મહોટી મડકવાળા માર્ગના મુખ્યાપર એક ઉચ્ચી તેકડીવાલી અને સુંદર બગીચા સાથની જગા ઉપર એ શાળાની ધમારત છે. ધમારતની ઢપ 'જર્મન ક્લાસિક' છે. હાલની શાળા એક સદીની વાત ઉપર સ્થાપવામાં આવેલી શાળાનું પરિણામ છે, અને તેમાં બર્લિન ખાતેની ધજનેરી તથા શિષ્યશાસ્ત્રને લગતી બે શાળાઓ જોડાઈ ગઈ છે. ૧૮૪૯ ના વર્ષમાં એ શાળાના કારોબારમાં મહોટો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. અને ધજનેરી તથા શિષ્યશાસ્ત્રને લગતું ચહોડતું જ્ઞાન આપવા ઉપરાંત તેમાં વિદ્યા દ્વરની કેળવણી આપવાનું પણ ચાલુ કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં ગ્રિખવવામાં આવતી બાળકોને અભ્યાસ કરવા માટે ૪ વર્ષની મુદત લાગે છે. એ બાળકોને નીચલી ૬ શાખાઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે. (૧) શિષ્યશાસ્ત્ર, (૨) ધજનેરી વિદ્યા, (૩) રસાયણી વિદ્યા અને રંગવાનો દ્વર, (૪) દ્વર ઉદ્યોગનું સામગ્ર્યજ્ઞાન, (૫) સાંચાઓને લગતી ધજનેરી વિદ્યા અને (૬) દર્બાઇ ધજનેરી વિદ્યા. આ નાહના જર્મન શેહેરની શાળાએ પોતાના ઉચ્ચી કીસમના શિક્ષણ માટે આખી દુનિયામાં નામ કઢાડ્યું છે, અને ત્યાંના ૧૯૦૦ ના રિપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે નીચલા

જૂદા જૂદા દેશોમાંથી ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરવા માટે આવે—

અમેરિકા આસ્ટ્રેલિયાના ધટલી ધરાન	શ્રીલંકા ચીલી જપાન તર્કી	બ્રિટિશ બોલીવિયા મેક્સિકો રશ્યા	સરવયા સ્વિડન સ્વીટઝરલેન્ડ સાનસાલ્વાડોર મીયામ હોલેન્ડ
ઓસ્ટ્રીયા કોલમ્બિયા	નોર્વે પોર્ટુગલ	રોમાન્યા લક્સેમબર્ગ	

આ શાળાની આસપાસના બગીચાનો વિસ્તાર ૨૫ એકર જેટલો મહોટો છે. ધમારતની લંબાઇ લગભગ ૭૫૦ ફીટ અને પોહળાઇ ૩૦૦ ફીટની છે. ધમારતનો પત્થાન ૮ શબ્દને મળતો આવે છે, અને ધમારતનો મુખ્ય દાખલ થવાનો દરવાજો એ અક્ષર માહેલા વચ્ચા કાપા બહી છે. ધમારત ચાર મળલી છે; અને તેમાં રોશનીની ગોઠવણ સંપૂર્ણ છે. આ શાળાની લાયસેરીમાં ૮૦થી ૯૦ હજાર કરોડ વિદ્યાર્થીઓને લગતાંજ છે. લાયસેરીની પડોશમાં વિદ્યાર્થીઓને વાંચવા માટે સંગવડ ભર્યા ઓરડાઓ રાખવામાં આવ્યા છે. આ શાળામાં ભાષણ કરતાં પ્રેફેસર અખતારાઓ સાથે સર્વ સમજણ આપે છે. ભાષણ કરતાની ટેમજ ઉપર સંખ્યા દ્વરમાં ઉપયોગની થઈ પડે એવી સામગ્રી જોવામાં આવે છે, અને વિજ્ઞાની, આસ તથા પાણી ભાષણ કરતાં હમેશાં મળી શકે તેવી દરેક સંગવડ રાખવામાં આવી છે. ટેમજની પાસેજ 'સ્વિચ બોર્ડ', 'એર પંખ' 'રિજીસ્ટરનસ કોલેક્સ' વગેરે વિજ્ઞાનિક સામગ્રી ઉપયોગી થઈ પડતા દરેક વસ્તુ વગેરે હોય છે, જેથી દરેક બાળકનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓ તેના અખતારા સાથે પોતાની નજર આગળ બનતું જોઈને મેળવે છે. વળી શાળાને લગતાં જૂદા જૂદા કારખાનાઓમાં હેલ્થમાં હેલ્થી ગોધ મુજબના હયામદો અને યત્રો હોય છે. ત્યાં શિખતા દરેક વિદ્યાર્થી દીક સરકાર તરફથી ૪૫૦ રૂપાની રકમ વર્ષ દહોડે શાળાને મળે છે. એ રીતે જોતાં સરકાર તરફથી આ શાળા

દર સાલ ૨,૭૦,૦૦૦ રૂપાની મદદ મેળવે છે. આ રકમમાં હાકરાંઓ, તરફથી મળતો સ્વાગત ઉમેરતો શાળાની વાર્ષિક આવક ૧૫,૦૦,૦૦૦ રૂપા જેટલી થાય છે.

જર્મનીનું સરકારી ખજાનો—એનું શેહેનશાહી લશ્કર ૧૮ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. ૧૮૯૫-૯૬માં સાંતતાના સમયમાં જર્મન લશ્કરમાં ૨૨૬૧૮ અધિકારીઓ, ૫,૬૨,૧૧૬ લશ્કરીયા, ૯૭૨૮૦ યોદા હતા. આ રાજ્યમાં ૧૭૩ પાપદળ તુકડી, ૧૯ પલટો પેશની બંદુકવાળી, ૯૩ પલટો યોદાવારોની, ૬૦ પલટો તોપખાનાની, ૨૩ પલટો એનજીન્યરોની, અને ૨૧ પલટો મીલટરી ટ્રેનની હતી. લશ્કર સમગ્ર ૩૦,૦૦,૦૦૦ નું લશ્કર જર્મન સરકાર એકત્ર કરી શકે એવી સ્થિતિમાં છે, ૧૮૯૫-૯૬માં લશ્કરી ખર્ચ ૨,૩૬,૦૦,૦૦૦ પૌંડનો થયો હતો. દર્યાદ કાફો પ્રશિયન સરકારે ૧૮૪૮ પછી રાખતાં તેમાં અતી ઝડપથી મોટો સુધારો વધારો કરી ૧૮૮૯માં તેમની પાસે લશ્કરનાં ૭૭ બારકસો હતા. જેનું જુમલે, વગન ૧, ૮૬, ૧૯૬ ટનનું હતું. ૧૮૮૫માં જર્મન સરકાર પાસે ૮૭ મંતવારો હતી, અને તેપર ૨૧૮૯૦ કામદારો હતાં.

જર્મન શેહેનશાહાતની વાર્ષિક ઉપજ ને ખર્ચ નીચે મુજબ છે. ૧૮૮૧-૮૨થી ને ૧૮૮૫-૮૬ સુધી ઉપજ ૩,૦૧,૨૧,૪૭૦ પૌંડ અને ખર્ચનો અડસટો ૩,૦૫,૬૪,૨૦૦ પૌંડ; ૧૮૯૧થી ૯૬ની ઉપજ ૫,૪૫,૭૩,૦૦૦ પૌંડથી તે ૫,૮૯,૧૯,૭૦૦ પૌંડની. ૧૮૯૪-૯૫માં ખર્ચ ૬,૪૩,૨૭,૦૦૦નો થયો હતો. ૧૮૯૪-૯૫માં શેહેનશાહાતનું કર્જ ૩થી ૪ ટકાની લેનપર ૯,૫૭,૮૫,૭૦૦ પૌંડનું. જર્મન લશ્કર ખાતાની તિબેરીમાં ૬૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ મુન્નાના નાણામાં અનામત રાખી સુકવામાં આવ્યું છે.

જર્મન પ્રજા પ્રશાસનમાં એરીયન ટોળાની મોટાઇ તથા ક્રાંતિ જળવનારી બહુાય છે. સ્ત્રીઓને પ્રથમ છુટાપછુ બહુનાર, સ્વતંત્ર

રાજ્ય, યુદી કોટેલી રાજ્ય સભા, જૂરીની તપાસ વગેરે રાજ્ય કુઆરી સુધારાનો જન્મ આપનાર એક પ્રજા છે.

જર્મન નામનાં તદ્દવાર અર્થે ઉપાધવામાં આવે છે. આ ભેદ એવો છે કે 'જર્મ' નામના આગળા દે-એના લશ્કરના એક પોકાર ઉપરથી નિકળેનું છે. 'જર્મ'નો મૂળ થાનુ દે-અ અને ર્ષેનીગ બાપામાં લશ્કરને લગાડેલો છે. એટલે તે ઉપરથી જર્મન= વારમેન થાને લશ્કર માનસ એવો અર્થ હોય છે. જર્મનોને દે-એ 'આસમેન' અર્થે આસમેન' કહે છે, અને જૂરી જૂરી પ્રજાઓએ એકત્ર મળીને જર્મનીનું રાજ્ય બનાવ્યું છે, ને ઉપરથી સુધળા માનસોનું આ નામ નિકળેનું છે. જર્મનો પોને પોતાના મુશ્કરને 'પુરાયલાંડ' કહે છે, જેનો અર્થ ગાંધીક બાપા-માં લોકોની જમીન થાય છે. એ ઉપરાંત 'ફાધરલેંડ'. એ નામથી પણ જર્મનો પોતાના દેશને જોળાવે છે.

બીજા તર્ક મુજબ 'જર્મન' નામ પડવાનું કારણ તેમનાં બાલા જે મુખ્ય હથિયાર હતું તે છે. જર્મન એ સ્પર્મ (Sperm) રિપરમેન થાને બાલાવાલા) રિપરમેન ગળાથી નિકળે છે; પણ જર્મનો પોતાને 'ડ્યૂટ્સ' કહેવાડતા. તેનું રોમનોએ, 'ડ્યૂટ્સ' કહ્યું. આ 'ડ્યૂટ્સેન' શબ્દ 'જનવાયક' એક પ્રાચીન જર્મન શબ્દ ઉપરથી નિકળેલો છે.

જર્મનોનો બાંધો મજાસુત, હંચી પેશાની ધનવનાર, ભૂરા બાલના, બહુ આંખવાલા અને પુનમરત, લોહીઆર એટ્ટેરના છે. તેઓ એટ્ટેનનું અને ચોધક બુદ્ધિ ધરાવે છે.

જર્મન પ્રજા અને બાપાનાં જે વર્ગ છે. 'ફ્રાન્કફુટ' થાને હંચી જર્મન જેમાં કોરે બાપાનો ભેળ છે, ને બીજા 'નીડરફુટ' જેમાં શીરીન જર્મનીની ભેળ છે. ઉપલા બાગમાં વસનારા શીરીન જર્મન બાપા બોલે છે. આ અધુર જર્મન બાપા દ્યુધરના બાપલો પછી દેશમાં ફેલાઈ હતી.

જર્મનીના ઇતિહાસ—પ્રાચીન જર્મન પ્રજા ધર્મી થઈ હતી. તેઓ રણસંગ્રામમાં બાળ લેવા સહાત્તર રહેતા, અને પોતાની સ્વતંત્રતા બળવળ દ્વિતમ હતી. તેઓ બોલા અને સત્યવાદી હતા. તેઓ ખ્રીસ્તીના પ્રસંગે દારપર ખુશ હાથ ચલાવતા. તેઓ પ્રાચીન કાળમાં 'જર્મસ' અને 'ઓટ' નામનું ધાત્ય ઉત્પન્ન કરતા. તેમની અંધારિ ઘોડા અને બળદો ગણાતા હતા, જેથી જર્મન દેશમાં હજારો ટોરો ગણાતા હતા. તેઓ ટોરો માટે પાણીપાવાના વાવસણ સિંગડાના બનાવતા, જેની તથા સંભારી કામો સ્ત્રીઓ બળવળતી, સ્ત્રીઓપર પુકડાનું જાણું ચક્રણ નહોતું અને તેઓ પોતાના ધણી સાથે લલકર કરવા જતી, ત્યાં તેમને તેઓ ધણી મદદ કરતી અને જંગમી ચક્ષુઓની માવજત કરતી, તેમજ તેમનું માન જનસમાજ કન્યાના સુકાદામાં પણ જળવાતું હતું.

પ્રાચીન જર્મનદેશ જંગલો તથા ખીણોથી ભરપૂર હતો. ત્યાંની હવા અત્યંત ચંડી પડતી, અને તેથી ત્યાં કુખ્યાંડ જણાતાં નહિ. પ્રજા જંગલી હતી અને તેઓ પોતાના નિર્વાહ દરમિયાન શેકાર ઉપર કરતા. તેઓ ઘોડેસ્વારીમાં એકા હતા. તેઓના સુપડાં વેગવેગળા બાંધેલા હોવાથી ભયની વેળા રણસિંગડું ટુંકી જતબાધોને ચેવ-વણી આપી મદદ મેળવતા, જર્મનીમાં તે વેળા અનેક જાતનાં લોકો વસતા હતા. તેમાં કૃષીક જાતો ધણી બળવાન હતી. તે બળવાન જાતનાં 'ફ્રાંક' નામની એક જાત હતી. તેઓ ધણી શરવીર ગણાતા. તેઓ અને રોમનો વચ્ચે વારંવાર લડાઈઓ ચલી. ઇ. સ. ૪૮૬ માં તેમનો સુખ્ય સરદાર ક્લોવિસે જાંબ (હાવનું ક્રાન્સ) દેશના રોમન અધિપતિને પરાજય કર્યો. એજ ક્લોવિસે ફ્રેન્ચ પ્રજાનું રાજ્ય સ્થાપન કરનાર મૂળ પુરુષ હતો. ગોલ્ડ દેશ ત્યો ત્યારે તેની વય માત્ર ૧૯ વર્ષની હતી.

એણે તેજ સમયે 'પારિસ' રોહરને પાવતખત બનાવ્યું.
ક્લોવિસે જો કે ગતિ પૂરક હતો તે છતાં તે 'ક્રેયોનાઈ' નામની એક સુંદર ખ્રીસ્તી રાજ કન્યા સાથે પરણ્યો હતો. ક્લોવિસે ક્લોનાઈના તરફ ઘાડી પ્રિયી ધરાવતો હતો. એના ધર્માંધણાની એવી વાત જણાવવામાં આવે છે કે, એક પ્રસંગે ડાઇ જર્મન જાત સાથે લડતાં એ મ્હોટા સંકટમાં આવી પડ્યો, આથી તેણે દેવતાઓની આરાધના કરવા માંડી. તે વેળા તેની કુખીએ તેને પોતાના પેગંબરની આરાધના કરવા કહી. તે વેળા તેણે એવું પણ લીધું કે "જે તાહરો પેગંબર મ્હને સાહ્ય ચરો તે હું સૂતિ પૂજા છોડી તારો ધર્મ નિન્કારીશ." અજમ સંજોગે ક્લોવિસે જય પામ્યાથી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થયો, આથી તેના ૩૦૦૦ સરદારોએ પણ બેન્ડિપતિજમ લીધું. એવું મરણ ઇ. સ. ૫૧૧માં નિષ્કળ્યું. ક્લોવિસે પછી તેનું રાજ્ય પડતી હાલતમાં આવ્યું અને રાજ્યમાં અવ્યવસ્તા ચાલી; અને જે જે હાલતો હતા તેઓ અપસર્માં લડી જે બળવાન હતા તેઓ વડપણ મેળવી બેઠા. તેમાં 'ચાર્લસ માર્ટલ' ધણો પરાક્રમિ નિવડ્યો, તેણે બીન્ડોને છતી તેઓપર પોતાની સત્તા સ્થાપી. પોતાના હાથ તજેના શરવીરોને જનમો આપી ક્રાન્સના ધર્માંધિકારીઓની જમીનો જપ્ત કરી, અને તેમનાં વર્ષોસનો બંધ કર્યાં, આથી તેના અનેક શત્રુઓ થયા; તે છતાં તેણે તેમને મચક આપ્યું નહિ. રોમન પ્રાંતોને પોતાના પ્રાંતો સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન એણે કર્યો, આરબોએ બળવાન બની સ્પેન દેશ ઝર્યો, અને તેઓ ક્રાન્સ ઉતવા માટે લલકર લલકર થયા. તેમની સાથે બળવાચારીયો લલકર કરી. ઇ. સ. ૭૩૧માં તેમનો તાલ પરાજય કર્યો, અને તેમને નહંસાધ્યા. આથી તેની શક્તિ વધી, અને તેને ખ્રિસ્તી ધર્મના રક્ષણ કરી તરીકે જાહેર કર્યો. મરણ ઇ. સ. ૭૪૧માં નિષ્કળ્યું.

આ મુજબ જર્મન લોકો જેમ ક્રાન્સમાં રથાથી થયા તેમ દક્ષિણ તરફ ગ્રીસ, ઈતલી વગેરે દેશમાં પણ પસંદ અને તેમનું બળ વધ્યું. તેનું કારણ એ હતું કે તે જગા રામનોની સત્તા તદ્દન લય પામી હતી.

ચાર્લ્સ પછી તેનો કુવર પેપ્સિન રાજ થયો. તે ધણો કીંગલો હોવાથી તેને બતકો પેપ્સિન કહેતા. એના અગ્રિમમાં જર્મનીના મૂળના રાજ્ય કુળમાંના પુરોને રાજાનો ખેતાવ આપવામાં આવ્યો. તે સ્વે દક્ષ ઈ. સ. ૭૫૩ માં એણે જિનવી લીધાં. એની સાથે ઇટલીના પોપને ઘણીમિત્રા-આરી હતી.

પેપીન સ્વભાવે ઉચ્ચ અને ગુરો હતો. એક સમયે મેન્ગાનીમાં તે ગયો હતો ત્યાં એક સિંહને બળદ ઉપર તરાપ મારતાં જોઈ તે સિંહને મારવા પોતાના સરદારોને કહ્યું, પણ તે ઉદાયલા સિંહ પર ધસી જવાની કોઈની હિમ્મત નહિ આલવાથી પોને દોડી જઈ તેને તણવારથી મારી નાખ્યો. હતો. પેપીન ઈ. સ. ૭૬૮ માં મરણ પામ્યો.

પેપીનને બે પુત્રો હતા. ચાર્લ્સ અને કાર્લમેન. તેઓને એણે પોતાનાં રાજ્યના બે ભાગ કરી આપ્યા, આ મુજબ તેઓ રાજ્ય કરતા હતા નેટલાં ઈ. સ. ૭૭૧માં કાર્લમેન મરણ પામ્યો. ત્યારે તેનું રાજ્ય ચાર્લમે પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું, અને પોતે ચાર્લમેન નામ ધારણ કરી જર્મનીનો રાજા કહેવાયો. ચાર્લમેનનો અર્થ વડો ચાર્લસ એવો થાયછે. આ રાજ્ય જુદિ-માન અને કદાવર હતો હતો. તે રાજા હાય હતો હતો.

ચાર્લમેન મોટો શ્રીમંત રાજા હતો, તે છતાં તે આવાપિત્રમાં તથા પેટરવા ઝોટ-વામાં ઘણી કસર કરતો, તે પોતે જેમ હયા વચ્ચે પેટરનો નહિ તેમ જીવને પેટરેલાં જોઈ નાખ્યું થતો. જર્મનીની અનેક પ્રજા છતાં લીધી, તેમાં સેક્સનોને છત્તા માટે ઘણા શ્રમ ખેંચવા પડ્યા. સેક્સનો એક

નદીના મુખથી 'થ્યુરીંગ' સુધીના પ્રદેશમાં રહેતા હતા. તેમની વત્તી પશ્ચિમ તરફ રાહીન નદી સુધી પસરેલી હતી. ઇ. સ. ૭૭૨ માં - ચાર્લમેન તેઓ પર ચડાઈ કરી તેમનો પરજીવ કરી તેમનો 'ધરિસખર' નામે કિલ્લો છતાં લીધો, પણ તે પછી તેઓએ જે લડાઈ શરૂ કરી તે ૩૦ વર્ષ લગાઈ હતી, આથી ચાર્લમેન-કોષમાં આવી પરજીવ પામેલા ૪૫૦૦ સેક્સનોની એકદમ કતલ કરી. ઇ. સ. ૭૮૨ માં તેમને તદ્દન નબળા બનાવ્યા, અને જુલમ ગુમરી તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ કર્યાં. આ મુજબ તેણે લાંબાઈ તથા બવેરિયા પ્રાંત પોતાના અમલ તથે લીધાં.

ઈ. સ. ૮૦૦ માં ખ્રિસ્તમસ દાંડણે ઇતલીના રામ શેહેરમાં એ ગયો ત્યાં સેંતપીતરના દેવળમાં પોપે એના માથે રાજ્ય મુકુટ મેલ્યો અને બહુમાન આપ્યું. ચાર્લમેનને વળી બોલિમીઅન તથા દેવ લોકો સાથે પણ લડતું પડ્યું, અને તેઓને તાબે કર્યાં. એણે પોતાનું રાજ્ય ઉત્તરે બાલ્ટીક સમુદ્રથી એ આમ નદી સુધી, ઉત્તર સમુદ્ર અને ઈસર નદીથી દક્ષિણે ઇતલીના મધ્ય ભાગ સુધી અને આટલાટિક મહાસા-મરથી ઝોડર તથા બિલ્સ્ટ્રુલા નદી સુધી રાજ્યની સિમાં વધારી હતી. તેમાં રાહીન નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ અતી મહત્વનો મનાયો હતો. આ રાજ્યમાં રાજધાનીઓ બે હતી એક 'રોમ' ને બીજી 'એકન.' તેમાંનું 'એકન' શેહેર ચાર્લમેનનું માનીતું મધ્ય હતું ત્યાં તેણે મોટા મોટા રાજ્ય મેલ્યો બધાબધા એટલું જ નહિ પણ તે દેશો અતી લગ્ન ન્યાય, 'સભાજી બધાબધ' જે 'એકસલા શાપેલ' ને નામે બળીતું છે.

ચાર્લમેનનું રાજ્ય બધારણ નકસર કરવા જોમ હતું. પોતાના તાબાના સરથોનિકો નો અધિકાર એણે બેસાડી નાખ્યો. તેણે સરહદ ઉપર સેન્ય રાખ્યું. તેમને પોત પોતાની આસપાસની દેશનાં પ્રદેશ છત્તા તથા

પરદેશીઓને માટે કાળજી થતા અટકાવાનું ચેતાવવામા આવ્યું હતું. તેણે પોતાના રાજ્યમા કેટલાક ન્યાયાધિકારીને ફરતા ગમ્યા હતા. તેઓ વાર વાર ૩ માસ આંતરે દરેક પ્રાંતમાં જતા, અને ત્યાની હકીકતથી પાર-શાહને જાણીતો કરતા, દેશમાંના સામાન્ય અધિકારીઓએ કારેલા ઇન્સાફની તપાસણી કરી ચોખ્ખું કરવાનો તેમને અધિકાર હતો. તેમના ઇન્સાફથી પણ જો નિઃસહ ન થાય તો તે ઇન્સાફ ખુદ પાછાહાલ કરતો. વર્ષમા જે વેળા પાછાહાલ વડા અધિકારીઓની જે સત્તા ભરતો. તેમા થોડા રિયલિટ અને નવા જીના કાર્યકાલિગે તકરારો આવતી. તેમા શાર્મન પ્રમુખ રથાને એનો અને તેનો ફક્તો બહુ મતે થયો હતો. નવા કાયદાની મમજ તાલુકાના અધિકારીઓ જાહેરમા આવી પ્રગતને આપતા. આથી તેમને કોઈ પછુ વાતનો સશય રહેતો નહિ.

શાર્મનનું કક્ષ ધર્મ તરફ વળ્યું હતું. તે ધર્મ હિંદુઓને જહુ માન આપતો અને દરેક ગુપ્ત્યને પોતાની કમાણીનો. ૧૦મો હિસ્સો ધર્મ કર્મ માટે આપવો એવો સખત નિયમ હતો. તેમજ તેણે ધર્મ અધિકારીઓને સારા હપ્ત પ્રશ્નવાથી પ્રજામા 'તેનું' જહુ માન હતું. શાર્મન ૧૪ વખત જમતો. તે પોતાનો વખત કદી પણ આગસાઈમા ગુમાવતો નહિ. તે જમવા બેસતો ત્યારે બાંજ પાસે કાંતિહાસ વચાવતો એ લેટીન તથા ગ્રીક ભાષા જાણતો હતો. તેને ખગોળ વિદ્યાનો ધણો શોખ હતો પોતાના દેશમા વિધાના પ્રસાર થકી પરદેશના વિદ્યાવાનેને બેલાવ્યા હતા, તેમને તે ઘણું માન આપતો હતો. પીસા શહેરના 'પીતર' નામના વિદવાન પાસે એણે વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવ્યો. આવકુશન જે ઇંગ્લેન્ડથી આવ્યો હતો, તેની પામેકી તર્ક શાસ્ત્ર તથા ખગોળ વિદ્યા શિખ્યો હતો. ત્યારે એ ૪૬ વયે પુગો તે સમયે ફ્રાન્ક પોકોની જૂની વિધિ રદ કરી તેને નવો રીમન, પોકોની વિધિ

પ્રસાર પામી, ત્યારે તે એને નફા આવડતી હોવાથી, તે શિખ્યા માટે તે ભાવાની વિધિનાં એણે અક્ષરે કોતરાવી તે પોતાના મિત્રના પરવહ સુધ રહેતો અને જાણત થતો તેને ઝોગખવાનો અભ્યાસ કરી તે વિધિ શિખ્યો. એના વખત સુધી જર્મનીમા એવો ધારો હતો કે કોઈને કોઈથી ક્ષમા થાય તો તેણે પોતાના દંભના ગદલામા તેની પામે દ્રવ્ય લેવું. અથવા તો કોઈ ખીછ રીને પોતાનું વેર લેવું. આથી પ્રજામા અનેક કષ્ટ થતા. આ ધારો શાર્મને બધ કષ્ટ, અને ફલાણુ અપ્રાધ માટે ચારોપીએ અમુક ગુન્હા આપવી એવું ઠેરવ્યું. તેજ મુજબ વળી ત્યા ખીછ એક અજમ ચાખ ચાવુ હતી કે કોઈ જો અપ્રાધમા સપડાતો તો તે પોતાના તરફથી ચોક્કસ મડળ હતું કરી તેમની મારફતે કસમ લેવાડી પોતે બેચુન્દા છે એમ જાહેર કરાવી છુટી જતો. પુન કીધાથી જ જાણની ગમ્યા મેળની તેમની મારફતે પોતાને બેચુન્દા જાહેર કરી છુટકો મેળવતો, તેમજ પોતે અપ્રાધી છે કે નહિ તે દર્શાવના થકી કાલમાં ખખળતા તેવમા હાથ બેળવો, અથવા હાથપગ જધારી તલાવમા નખાવવું, અને તરીને કિનારે આવવું એવી ખીછ વેહેમી રીતો શાર્મને બધ કરાવી ખામ કાયદા બાધ્યા. વળી તેણે જમાખર્ચના ચો-પડા બરાબર રખાની ખખળો સદા ભર-પૂર રાખ્યાં હતાં. એવું મળ્યું ૮૧૪માં નિપવ્યું. એના ૩ પુત્ર હતા, પણ એ પુત્ર હવાતીમા મરણ પામતા લુછને ગમ્ય આપ્યું. આ પુત્ર ધર્મો લુછને નામે પ્રસિદ્ધતા પામે છે એ આવું મોટું રાજ્ય ચલાવવા સમર્થ નહોતો, તેણે ઇ. સ ૮૧૭ મા ગમ્યથી વડાવી પોતાના ૩ પુત્રને તે વેંટેથી આપ્યું. તેમના નામ લ્યુથમ, જેપીન, અને લુઈ હતા પણ તે પછી તેને ખીછ જીથી એક પુત્ર થયો તેને પણ તેણે તેમનાજ ગમ્યમાંથી હિસ્સો જાહેર કરી આપના અપમમાં અનેક કવદ શર થયા.

આ કલદ ૧૦૦ થી ૧૫૦ વર્ષ ચાલુ રહ્યા, તે મુદતમાં અનેક રાજ્ય ગાદીએ આવ્યા અને તેમના હાથે તહેવાર કામો થયાં. 'શાર્લમેન' પછી રાજ્ય સત્તા ચલાવવા લાયક રાજા ૪થો હેન્રિ ઇ. સ. ૧૦૫૬માં ગાદીએ આવ્યો, તેનું વય તે વેળા માત્ર ૬ વર્ષનું હતું. તે નાહનો હોવાથી તેનું વતી તેની મા ઝેગનીસ રાજ્ય કરતી. આ રાણી પોતાના જાગીરદારોથી ડરીને ચાલતી હોવાથી તેમનું બળ વધ્યું. તેને પોતાના કુંવરની ઉચ્ચતાઇનો ત્રાસ ભોગવવો પડ્યો. આ રાજા ઇ.સ. ૧૦૬૫માં ઉમરે આવતાં તેણે પોતાનું રાજ્યધાની નકો કર્યું. એણે સેક્સનો સાથે ઘણી ફર રીતે વર્તાયું ચલાવી. સેક્સનોએ ઇ.સ. ૧૦૭૩ માં હેન્રિનો પરજય કરી તેને ૩ દિવસ જંગલમાં નહસાડ્યો. પણ તે પછી ૧૦૭૫ માં "લાઝેનસાલ" નજદીક મ્હોટી લઢાઈ થઇ, તેમાં સેક્સનો તદ્દન પરાજય પામ્યા અને તેઓ હેન્રિને તાબે થયા.

ઇતલીના પોપ ૪ થા ઝેગરી સાથે એને વેર પડ્યું, પણ તે મ્હોટો ધર્મ રક્ષક હોવાથી તેની પાસે માફી માંગવા હેન્રિને જરૂર પડ્યું. તે માટે હેન્રિ પોપ પાસે ઇ.સ. ૧૦૭૬-૭૭ ની થંડીની ઝાનુમાં ગયો. જ્યારે તે પોપ પાસે ગયો ત્યારે સખત થંડી પડતી હતી પણ પોપે તેને ૩ દિવસ સુધી થંડી અને દારમાં ઉભો રહેવાની જિજ્ઞાસા કરી, તેને તે પછી છૂટા કરી દતી. એનું મરણ ઇ.સ. ૧૧૦૬ માં નિપજ્યું. પણ ચોક્કસ પોપ સાથના કલહને લીધે એનું પ્રેત સરકાર વિના ખાંચ વર્ષ વેર પથરની પેટીમાં જમનું તેમ પડી રહ્યું હતું. તે પછી ૫ મો હેન્રિ ગાદીનશીન થયો, તે પોતાના બાપ જેવો ખટપટી હતો, આથી તેને રાજ્યાભિષેક કરવા સામે લોકો થયા છતાં એણે જીલમથી રાજ્યભિષેક કર્યો. એને પણ પોપે ન્યાતબહાર રાખ્યો હતો. અને તે પછી તે ૧૧૨૫ માં મરણ પામ્યો.

એને પુત્ર સંતાન કાંઇ નહિ હોવાથી જર્મનીના દયુકેએ સુધળા દયુકને એકઠા કરી તેઓએ સેક્સનીના દયુક લ્યુથરને જર્મનીની રાજ્યગાદીપર બેસાડ્યો. તેના પણ અનેક શત્રુ ઉત્પન્ન થયા. આથી તેને નચીતાઇથી રાજ્ય કરવાનું સુખ મળ્યું નહિ. એના પછી જે જે જર્મનીની રાજ્યગાદીપર રાજ્ય બેઠા તેમને પોપ સાથે સંજ્ઞ રાખવો પડ્યો. તેઓપર પોપનો અધિશર શ્રેષ્ઠ હતો.

ઇ. સ. ૧૨૭૫ માં રોદાલ્ફ નામે પુરુષ જર્મનીનો પાદશાહ થયો. તે મૂળનો જિવત-ઝરલેડનો રહેવાશી હતો. એ હાંપના આત્મીયાના રાજાને મૂળ પુરુષ હતો. રોદાલ્ફ અને બોહિમીયાના રાજા 'ઓતોકાર ઝેમની' વચ્ચે કલ્લ થયો, અને તેઓ અપસમાં લડી પડ્યા, તે વેળા ઇ. સ. ૧૨૭૮માં દેન્યુમ નદી કાંઠે આર્ચરીલ્ડ પાસે યુદ્ધ થયું તેમાં રોદાલ્ફને જય મળ્યો અને બોહિમીઅન લોકોનો પરાજય થયો, તેમાં ઓતોકાર મરણ પામ્યો.

રોદાલ્ફ પછી બસો સવાબસો વર્ષમાં મેક્સીમિલીયન વગેરે કેટલાક પાદશાહો જર્મનીની ગાદી પર બેઠા. ઇ. સ. ૧૫૧૯માં પમો ચાર્લ્સ ગાદી નશીન થયો. તે પરામી હતો. તેની દારકાંદિ ઇતિહાસમાં વાંચવા લાયક વર્ણવી છે.

યુરપના ખ્રિસ્તી ધર્મ ઇતિહાસમાં સુધારણ થવા માટે બનેલો એક મ્હોટો બનાવ મ્હોટી જગા રાફે છે. તેમાં મહાન પોપની સત્તાને નબળા બનાવવાના ઉપાયો યોજાયાં છે. પોપ પોતાને પરમેશ્વરનો પ્રતિનિધી કહેવાતો હતો. તેઓ પોતાની યોગતા વધારવા મ્હોટા દયામથી રહેતા. આગળ કરેલા યા હવે પછી થનાર પાપોની મુક્તિ આપવાનું સ્તમ્ભ તેઓ પોતામાં ધરાવતા હતા, અને તેથી પોતાના પાપમાંથી મુક્તિ મેળવવા જે જે ભાવિકો તેમની પાસે આવતા તેમની પાસેથી તેઓ મ્હોટું દંવ્ય લેતા. આ મુક્તિ આપવાનો

અધિકાર પોતે પોતાનાં ચોક્કસ અધિકારી-
ઓને પણ આપેલો હોવાથી તેમનું પ્રાણલય
ધણું 'વંદ્યુ' હતું.

પોપ તરીકે ૧૦ મે લીયો હતો, તે વેળા
તેણે પોતાના અધિકારીઓને હોકમ દાખા કે
પ્રાધિકૃત આપી ધણું 'દબ્બ એકઠું' કર્યું.
આથી જર્મનીમાં તેઓએ પોતાનું જોર
ધણું અજમાવવા માંડ્યું. આથી ત્યાંના
વિદ્વાન લણેલા લોકોએ તેમનો દોર તેમવાનો
વિચાર કર્યો. તેઓમાં માર્તિન લ્યુથર નામે
એક પુરુષ હતો. તે વર્તમાનગમાંનો શિક્ષક
હતો, અને તેને માન આપનાર મંડળ પણ
મહોર્ક હતું. આથી તેણે પોપના દોર માટે જે
આખ્યાન આપ્યાં તે લોકોનાં મનમાં ઉતર્યા.
માર્તિન લ્યુથરે હવે કયમનો એક લેખ પ્રગટ
કર્યો, તેમાં તેણે સ્પષ્ટ લખ્યું કે મનુષ્યનાં
પાપની ક્ષમા આપવાનો અધિકાર પોપને બી-
લકુલ નથી. આખર પોપનાં અધિકારીઓને
પક્ષમાં તેઓ કોંબાવમાન થયા. તેમાં અગ્સ-
જર્મનાં અધિકારી કાજરતનસે માર્ટિનને
પોતાનો લેખ રદ કરવા કહ્યું. પણ તેણે તેની
આજ્ઞા ધિક્કારવાથી ૧૫૨૦ માં દસમાં પોપ
લીયોએ ૧૫૨૦ માં ૪૧ કલમનું એક લખાણ
પ્રગટ કરી માર્ટિનને નારિતક કહી ધર્મેબદ્ધ
કર્યો. પણ માર્ટિન પોપના આજ્ઞાપત્રને
તુચ્છકારી વર્તમાનગમાં સેંકડો લોકો સામે
બાળી નાખ્યો. આથી પાંચમાં ચાર્લસને
પણ ધણો ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે ૧૫૨૧ માં
રાહિન નદી કાંઠે વર્મનમાં મહોટી સભા ભરી,
ત્યાં માર્ટિન લ્યુથરને અખચ વચન આપી
તેડ્યો અને પોપ સામે નહિં થવા સમજાવ્યું.
છતાં તેણે તકરારથી સંવેને પોતાનું મત
ખરૂં બતાવી પાડ્યો હતો. તે પછી તેણે દિન
પર દિન પોતાના મતનો પ્રસાર કરી પોપની
સત્તાને નબળી કરવા પ્રબળે ઉશ્કેરી. લ્યુથરે
ખ્રિસ્તી શાસ્ત્રના નવાં કરારનો જર્મન ભાષામાં
તર્જુમો કર્યો હતો. એનું મરણ ૧૫૪૬ માં
નિપજ્યું; ત્યારે એનું મત સૂરપનાં ઘણા-
ખરાં ભાગોમાં પસરી ચુકે હતું.

પાંચમા ચાર્લસનો ક્રાન્સનો ૧ લો રાજા
ક્રાન્સીસ. દુશમન રૂપે હતો, અને તેથી
તેઓ વચ્ચે અનેક લડાઈઓ થઈ, તેમાં
૧૫૨૫ ની ૨૪ મી ફેબ્રુવારીએ ઇતલીની
ઉત્તરે પોન્ડિઆ ખાતે મહોટી લડાઈ થઈ.
તેમાં ક્રાન્સીસનાં ૧૦ હજાર સિપાહો માર્યા
મયા અને રાજા ચાર્લસને હાથ કેદ પડ્યો.
ચાર્લસે ક્રાન્સીસને મેદનીક ખાતે મજબુત
પ્રતિજ્ઞમાં રાખ્યો હતો; અને તેની પછી તે
સાથે મનમતવા કરારો કરી તેની છુટકા
કરી. પણ ફરીથી તેણે ખટખટ કરતાં વળી
લડાઈ થઈ. તે શિવાય તુર્કો સાથે તથા
લ્યુથરના અનુયાયીઓ સાથે અનેક લડાઈઓ
કરવી પડી. પણ તે પછી વૃદ્ધકાળે લડાઈઓ
તથા રાજ્યની અનેક જગતોથી કેટાળી-
જઈ ચાર્લસે ૧૫૫૫ માં હોલ્ડ વગેરે દેશનું
સ્વામિત્વ પોતાના પુત્ર ફ્રીડીપને સોંપ્યું અને
બીજા સંસ્થાનિકોના આશ્રયથી ૧ લા ફર્દિ-
નાન્ડને પોતાનું રાજ્ય આપવું પડ્યું. રાજ્ય
ત્યાગ કરી ચાર્લસ 'એક્સમેડુરા' ના
મકામાં જઈ રહ્યો. ત્યાં તે ધર્મ પુરતકો
પાંચવામાં તથા ટાળાં બનાવવામાં વુખત
શુભરતો. એ રીતે કેટલાક વર્ષે શુભવો
પછી, એક દિવસે મરણ સમયે પોતાની
કેવી હાલત રહે છે તે જોવા છાગાં છવ
છતાં પોતાને પ્રેત વસ્ત્ર પેહેરાવી કબરસ્તા-
નમાં લઈ જવાની ગ્રાહવણ કરાવી. પણ બે
વખતનો મંજીર દેખાવ જોઈ તેના મનપર
એવી તો માઠી અસર થઈ કે થોડા દિવસમાં
તે મરણ પામ્યો. આ બતાવ ૧૫૫૮ માં
બન્યો.

પાંચમો ચાર્લસ પછી ઇતિહાસમાં નામનો
પામેલો પાદશાહ બીજો ફર્દિનાન્ડ છે. સ.
૧૬૧૬ માં રાજ્યાસને આવ્યો. તે પ્રેતસ્તવ
મતનો વેરી હતો. આથી તેના રાજ્યમાં
અનેક ફેસાહો થયાં. આથી એણે વિવદનના
રાજા ગસ્તાવિયસ એદોલ્ફસને મદદે બોલાવ્યો.
તે મહોટા સैन्य સાથે મદદે આવ્યાથી જય
પામ્યો. તેમાં ૧૬૩૨ ની ૧૬ મી નવેમ્બરે

હુતરેનાં (પ્રશિયાની દક્ષિણે) માં મ્હોટું
યુદ્ધ થયું. તેમાં સ્વિડીશ જય પામ્યા પણ
રાજ્ય ગરતાલિયસ મરણ પામ્યો.

તે પછી જો પાદશાહ જર્મનીની ગાદી-
એ બેઠાં તેમાં બીજા ક્રાન્સીસ સુધી બાણવા
જોગ કારકીર્દિ ગુજારવા પામ્યા નહોતા.
ક્રાન્સીસ ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં રાજ્યચૂંટ થયો.
એ શરવીર હતો પણ પોતાના સંસ્થાનિકો
સાથે કેમ વરતવું તથા સંકટ સમયે કેમ
વરતન રાખવું એ તેનામાં શુભો નહોતાં,
અને તેથી સંસ્થાનિકો એની વિરુદ્ધ હતા,
તેટલાં ક્રાન્સીસે રાજ્ય નેપોલ્યન બોનાપાર્ટ
જર્મનીપર ચડી ગયો, આથી ક્રાન્સીસ રશિ-
યન પાદશાહની મદદ મેળવી લટવા તૈયાર
થયો, તેમાં મ્હોટું ૨. થયું. ઇ. સ.
૧૮૦૫માં બીજી દીસેમ્બરે આ યુદ્ધ આસ્ટોલ્ટઝ
(મોરેન્ડીયા પ્રાંતમાં) માં થયું, તેમાં ક્રાન્સીસ
હાર્યો. તે પછી ૨૫ મી તારીખે ત્રેસબર્ગ
(હંગેરી પ્રાંતમાં) ખાતે કોલકરાર થયા
આથી ક્રાન્સીસને ધણું ખોવું પડ્યું. આ
વેળા એના સંસ્થાનિકો ક્રાન્સીસ સામે થઈ
નેપોલ્યનને મળી ગયા; આથી એણે ૧૮૦૬માં
૬ઠી આગરે જર્મનીના પાદશાહને એલકાબ
તથા ૬૪ પોતે આસ્ત્રીયાના પાદશાહને
એલકાબ ધારણ કરીધો. આવી રીતે જર્મની-
ની શુભી પાદશાહીની આખેરી આવી.

જર્મનીની પાદશાહી આવી રીતે લય
પામતાં સંસ્થાનિકોએ પોતાને સ્વતંત્ર
બનાવ્યા; પણ તેટલાં આસ્ત્રીયાનું મહત્વ
વધતું ગાંધ્યું. તે વધારે બળવાન થતાં
સ્વિડન, તુર્કિસ્તાન, અને ક્રાન્સ દેશ સામે
થતા લાઠ્યું. ૧૮૦૯માં આસ્ત્રીયાનોએ નેપો-
લ્યન બોનાપાર્ટ સામે લડાઈ ઉઠાવી, પણ
તેમાં નેપોલ્યનની જીત થતાં વિગેના ખાતે
કોલકરાર થયા, તેમાં ક્રાન્સને ફરી ધણું
નુકસાન ખમવું પડ્યું. એનું મરણ ૧૮૩૫માં
નિપળ્યું. તે પછી મહત્વનાં બનાવ બન્યા
નહોતાં. ૧૮૪૮માં ૧લો ફ્રાંજોસેક ગાદીએ
બેઠો. તે આસ્ત્રીયા અને હંગેરીપર સત્તા

બોગવે છે. આસ્ત્રીયાનું રાજધાની શેડર
વિગેના દેન્યુબને કાંઠે છે.

ઇ. સ. ૧૮૪૯ ના માર્ચમાં ફ્રાંજોસે ખાતે
મ્હોટી સભા બરાબ, તેમાં પ્રશિયાના રાજ્ય
૪થા ફ્રેદરિક વિલ્હમને જર્મનીના પાદશાહનું
પદ આપવાનું સર્વેએ ઠેરાવ કર્યું, પણ
ફ્રેદરિક રાજના સર્વે લક્ષ્યગર અમથો
એલકાબ મળેલો નહિ કબુલવાથી તે ગોઠવણ
માંડી વળાઈ; પણ ઇ. સ. ૧૮૬૧માં ૧લો
વિલ્હમ પ્રશિયાનો પાદશાહ થયા પછી
૧૮૬૬માં આસ્ત્રીયા સાથની લડાઈ અને
૧૮૭૦-૭૧ ક્રાન્સ સાથની લડાઈમાં પ્રશિ-
યાના પાદશાહની જીત થવાથી ૧લો વિલ્હમ
જર્મનીનો પેલેસે શેહેનશાહ કહેવાયો; અને
એ રીતે જર્મનીની શેહેનશાહી ઉપર
પ્રશિયાના રાજાની સત્તા સ્થાપન થઈ.

આથી પ્રશિયાના પાદશાહને ઇતિહાસ
નીચે ટુંકમાં આપ્યો છે તે ઉપરથી જર્મન
શેહેનશાહતનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ સમજશે.

પ્રશિયાનું રાજ્ય પ્રાચીન છે. દસમી
સદીમાં તેનું નામ વરીક દેશને માલમ
નહોતું. પ્રાચીન કાળમાં જે લોકો ત્યાં વસતા
હતા તેઓ પોતાને 'પોરશી' કહેવાતા હતા.
'પો' શબ્દનો અર્થ તેમની બાપામાં પામે
રહેનારો થાય છે, અને તેઓ રશિયા પામે
રહેતા હોવાથી 'રશ' એ શબ્દ લીધો હતો.
પ્રશિયન પ્રજા જંગલી હતી અને તેમના
ધર્મમાં અનેક ફરવાતો પ્રચારમાં હતી.
તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવા માટે
પોલાન્ડના રાજાએ ધણો ચતન કર્યો પણ
તેમાં જ્ય મળ્યો નહોતો.

૧૩ મી સદીમાં પ્રશિયનોએ મોરેન્ડીયા
પ્રાંતમાં દાખલ થઈ હુટ ચલાવી, તારે
ત્યાંના કુચ તેમની સાથે લટવા લાગ્યા,
આથી તેણે ફટલાક સરદારો પાસે મદદ
માંગી તે તેઓએ કરી, પણ પ્રશિયનોને
ખ્રિસ્તી બનાવવા થઈ તેમનીપર તહેવાર
શુલમ ગુજારવા માંડ્યા. તે એટલા વેર કે
ત્યાં વસતી પ્રશિયન પ્રજા શુલમ નરતીથી

જરૂરજીવી નાશપાત્રી અને ત્યાં જર્મનો વસ્યા, તેઓ પોતાને પ્રશિયન કેહેવાડવા લાગ્યા.

આ મુજબ પ્રશિયામાં જોયો વસ્યા તેઓ પર કેટલાક વર્ષોવેર જર્મન સરકારનો અમલ હતો, પણ નેટલાં તેઓએ જાડ કરી પોલાંડના રાજા ઉ ના કાસિમીરને પોતાનો રાજા ઠેરવ્યો. આથી અનેક લઢાઇઓ થઇ, તેમાં હોની થઇ, ૧૮૩૬માં તેઓ વચ્ચે કોલકરાર થયા. તોય તેમના મનનો મેલ ફિટયો નહિ; આથી ફરી ૧૫૧૯ માં લઢાઇઓ થઇ, તે કેટલાક દિવસ આદ્યા પછી 'કોકો' મુકામે તેમના કોલકરાર થયા, તે કોલકરાર રહે આદ્યાજીત નામનો શખસ પ્રશિયાનો દ્યુક થયો, અને તેની ગાદી વણપરાએ ચાલવાનો ઠેરાવ સર્વેએ કબુલ કર્યો.

આ દ્યુકે પોતાના પ્રાંતમાં સારી સુધારણા કરી, નેણે કેનિગમજમ ખાતે એક પાકશાળા સ્થાપી. તે પછી પ્રશિયન બળ દિનપર દિન વધતું ગયું. ફ્રેદરિક વિલ્હમ ગાદીએ બેઠા પછી, તેણે પોલાંડના રાજા સાથે કોલકરાર કરી પોતાનું શ્રેષ્ઠ જાહેર કીધું અને પોતે સ્વતંત્ર રાજા થયો, એનો પુત્ર ફ્રેદરિક રાજ્ય ફટ થતાં ૧૭૦૧ ની ૧૧ મી જાનેવારીએ રાજ્ય ભિષેકનો મ્હોટો સમારંભ થયો અને પોતાને બીજા ખ્રીસ્તી રાજાઓ તરફથી રાજા તરીકે કબુલ કરાવ્યો.

તેના પછી ફ્રેદરિક વિલ્હમ ૧૭૧૩ માં ગાદીએ બેઠા, એણે પોતાના રાજ્યોનો ઉત્તમ બદોબસ્ત કરી પરદેશી પ્રજાને પોતાના દેશમાં વસાવી વેપાર સંજગાર વધાર્યો. એની પાસે મૈત્ર્ય મ્હોટું હતું, અને પોતાના રક્ષણ માટે પણ એક તુકડી હતી; અને તેમાં બધા સિપાહો જુદાયા ઉચાઈના કદાવર રાખ્યા હતા. આ રાજાની બીજી અનેક વિચિત્ર ખાશિયતો હતી. તે પોતાના કુરબાને જરા પણ આજસાઈમાં વખત ગુજરતાં જોતો કે તેમને શિક્ષા કરતો. તેમજ બર્જીન પાયતખતમાં ફરવા નિકળતો ત્યારે હાથમાં એક લાંબી લાકડી રાખી માર્ગમાં જે કાઈ આજણી

પડેલો જોતો તેને ખુબ ફટકાની ઉલોગી થવાની શિખામણ આપતો.

આ રાજાનો ફ્રેદરિક નામે કુંવર હતો; તે ધણે અગ્રાને અગ્રજ હતો જતાં પોતાના બાપનો વિચીત્ર દોર નહિ ખમાવાથી પોતાના એક મિત્ર સાથે પાયતખતમાંથી નહારી પરદેશ ગયો, પણ તેને ફ્રેદરિક વિલ્હમ પકડી મંગાવી મારી નાખવાની શિક્ષા કરી, પણ આત્મીયાનો રાજા મધ્યસ્ત થવાથી તેના મિત્ર 'કાત'ને તેની સામે ફાંસી આપી મારી નાખ્યો હતો. એનું મરણ ૧૭૪૦ માં નિપજ્યું. તેનો કુંવર બીજો ફ્રેદરિક ગાદી નશીન થયો, તે વેળા તેની ઉંમર ૨૯ વર્ષની હતી. એના બાપે એક કુરેહુદ્રબ એની પાસે ધણું હોવા ઉપરાંત એ વિદવાનને અગ્રજ હોવાથી એનો રાજ્ય લોભ વધ્યો. તે વેળા હજેરીની રાજ્યકર્તા રાણી મેરીઆ થરિસા હતી તેની સાથે એને વેર હોવાથી તેના સુલકપર ફ્રેદરિક ૧૭૪૨ માં હુમલો કર્યો.

ફ્રેદરિકનું બળ દિનપર દિન વધવા માંડતાં એને નબળા બનાવવા થકી આત્મીયા, રશિયા અને ફ્રાન્સ એ રાજ્યોએ એકત્ર થઈ તુર કર્યો અને તે પછી જે ૭ વર્ષ વેર લઢાઇઓ થઈ તેમાં અનેક વેળા એકમેકના પક્ષનો જ્ય થયો. એક વેળા તો ફ્રેદરિક તંત્ર પરાજ્યની અણીપર હતો, તેટલાં રશિયાની રાણી મરણ પામતાં ત્રીજો પાલ ગાદીએ બેઠો, તેણે ફ્રેદરિકનો પક્ષ લીધાથી લઢાઈનો અંત ૧૭૬૩ માં આવતાં કોલકરાર થયાં, તેમાં ફ્રેદરિકની ચોગ્યતા વધવા સાથે પણ લાભો થયાં. ૧૭૭૨ માં ફ્રેદરિક તથા આત્મીયાના તથા રશિયન પાદશાહો એકત્ર થઈ પોલાંડનો કેટલાક ભાગ જીતી લીધો. એને ફ્રેદરિક ૫ ક્રોટનો પણ એલકામ મલ્યો હતો. એનું મરણ ૧૭૮૬ માં ૭૫ વર્ષની વયે નિપજ્યું.

એના સમયમાં રાજ્યે દેશને પાયમાલ કર્યો. એણે પ્રજાને અજ મુક્ત ખાવા પુર પાડ્યા ઉપરાંત ૬ વર્ષનું જર્મીનનું મેદ

માફ કર્યું હતું. એની પાસે ચાલુ ૧,૬૦,૦૦૦ તું સૈન્ય તેમાર રહેતું હતું. એ નાસ્તીક મતીને હોવાથી વૃદ્ધ વયમાં દુખી થયો હતો. તે પછી બીજાને ફ્રેદરિક વિલ્હમ (ઉપલાનો પાત્ર) ગાદીએ બેઠો. એણે ૧૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના પછી ત્રીજાને ફ્રેદરિક વિલ્હમ ૧૭૯૭ માં ગાદીએ બેઠો, ત્યારે તે ૨૭ વર્ષની વયને હતો. એ બળવાન, રમૂધિવાન અને શરવીર હોવાથી નેપોલ્યન બોનાપાર્ટ એની અદેખાઈ કરવા લાગ્યો. કલહ માટે કોઈ કારણ મેળવવા માટે નેપોલ્યનને હાનોવર પ્રાંત દિગ્લંડના રાજાને પાછો આપવા માટે પ્રશિયાના પાદશાહે કહ્યું, તેમજ ફ્રેદરિકની રાણી લુઈ અતી ખુબસુરત હતી, તેની આખરેને કલંક લાગે તેની વાતો જાહેર કરવાથી નેપોલ્યનને જોઈતું હતું તેમ ફ્રેદરિકે મદાઈ ઉઠાવી. બેઠ પક્ષના ગંભીર લશકર ઇ. સ. ૧૮૦૦ ના અક્ટોબરની ૧૪ મી તારીખે 'એના' મુકામે મલ્યા તેમાં બેઠ તરફનાં શરવીરો બળતવારીથી લટપા. પ્રશિયાનાં ૨૦,૦૦૦ સિપાહો માર્યા ગયા અને ૩૦ થી ૪૦ હજાર દેહ પકડાયા. તે પછી બોનાપાર્ટે બર્લિન સર કરી ત્યાંથી એવી તો ગંભીર લુટ મેળવી કે આગળ તેને તેવી લુટ કદી મળી નહોતી. તે લુટમાં ફ્રેદરિકની એક તલવાર મળી. જેનીજ કિંમત રૂ ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ ની હતી. આથી ફ્રેદરિક પોતાની બાંતુ સાથે દર્શિંગબર્ગ નહાથી ગયો.

તે પછી પ્રશિયાના રાજાનું બાકી રહેલું સૈન્ય રશિયન રાજ્યના સૈન્યને જઈ મળ્યું. તે એકત્ર થયેલા સૈન્ય સાથે નેપોલ્યન બોનાપાર્ટે લટપો. ઇંગ્લેંદના પાસે ઇ. સ. ૧૮૦૭ ના જુન માસમાં લડાઈ થઈ તેમાં નેપોલ્યન જીત્યો. આથી એઓએ જોયું કે ફ્રેન્ચો, સામે દૃશ્ય ચાલશે નહિ. તે પછી રશિયન શેહેનશાહે નેપોલ્યનની મુલાકાત લઈ કોલકતાર કર્યા. તેમાં પ્રશિયન રાજાને ઘણું નુકસાન ખમતું પડ્યું. તેની પાસેથી એણ

અને રાહિન નદીની વચ્ચે મુલક લીધો. તેને પુનઃસવિક હાસેન કાસેલ અને હાનેવરનો કેટલોક ભાગ જોડ્યો. અને તેપછી સર્વનાશૂનું વેસ્ત ફ્રેલિયા નામ આપ્યું, ને લાંબા નેપોલ્યને પોતાના ભાઈ જર્જર્મને રાજા બતાવ્યો. આ ખટખટથી જટિલ પ્રદેશ નેપોલ્યનને મળ્યો તેમાં ૫૦,૦૦,૦૦૦ ની વસ્તી હતી. તેમજ ફ્રેદરિકે ૪૨,૦૦૦ થી વધુ સૈન્ય રાખતું નહિ એમ કબુલ કરતું પડ્યું; અને લડાઈના ખર્ચે બદલે ૧૪,૦૦,૦૦૦ ફ્રાંકનો ટકા આપવો પડ્યો. આ વેલા પ્રશિયાનું એકલ નષ્ટ થતાં તે ઘણી તંગદસ્તીમાં આજીવું, અને હવે પછી આ રાજ્ય કદી 'પ્રાય' ઉચકે નહિ એવું સર્વને ખાસ્યું. પણ કુદતને નિયમ કાંઈ જોરજ છે. તે પછી આ રાજ્ય કેવી મોટી ગોઝવણીએ પુણું તેનીચલા વર્ણન ઉપરથી જણાશે.

ફ્રેદરિક ઉદાર મનનો ને ધર્મી હતો. એણે ધારો કાઢ્યો હતો કે દરેકના ધર્મમાં બાઈબલ રાખવું; તથા કેળવણીને ફરજિયાત કાયદાનું પેહેલું પગલું એણે જ બંધુ. એ સ્વતંત્ર તરીકે પોતે રાજ્ય ગલાવતો હતો મરણ ૧૮૪૦ માં નિપજ્યું.

૪ થો ફ્રેદરિક વિલ્હમ રાજાને બચો હતો. એણે ગાદીએ આવતાં જે ભાવણ આપ્યું તેથી પ્રજાએ એનીપર ઘણી સારી આશા આપી, પણ રાજ્યપદ પામતાં તેની મતીમાં ફેર પડ્યો. આથી પ્રજાએ પોતાની ઇચ્છા મુજબ રાજ્યબ્યવસ્થા રાજા તરફથી કરાવવાનો નિશ્ચય કરી ૧૮૪૨ ની ૧૩ મી માર્ચે બર્લિન શેહેરમાં મોટો બળબો કર્યો. રાજાએ તેઓપર સૈન્ય મોકલ્યું. તેઓ વચ્ચે અપાઝખી થઈ પણ રાજ્યનું સૈન્ય હાર્યું. આથી બે વેળા પ્રજાપર હલો કર્યો. પણ તેમાં રાજાનું કશું વળ્યું નહિ. ઇંગ્લેંડે રાજ્ય પ્રજાની ઇચ્છાને શરણુ ચરો જોઈ બે સમાપ્ત.

તે પછી પ્રશિયન પ્રજાની ઇચ્છા મુજબનો રાજ્યકારોબાર ચાલવા લાગો; પણ

સર્વ જર્મન દેસનો પંચરવરથી સંબંધ કેવો જોઇએ તે હયું નહોતું. તે ફેરવવા ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં માર્ચ મહિનામાં કોંગ્રેસ ખાતે સંસ્થાનનાં વડાઓની સભા મળી, તેમાં અનેક તકરારો થઇ, જેમાં જર્મનીની બાદશાહનો એલકાય પ્રશિયાના રાજાને આપવું એવું હતું. પણ ફેરિકે જવાબ આપ્યો કે આ વાતમાં જર્મનીના સર્વ સંસ્થાનીકાનું એક મત મળી મને બાદશાહનાં સર્વ હક્કો આપ્યા શિવાય ફક્ત નામનો એલકાય મને જોઇતો નથી." આથી આ ફેરાવે ત્યાંજ ફર થયો. એવું મરણ ૧૮૬૧ ના જાનેવારીની ૨૭ તારીખે નિપજ્યું.

જર્મન રોહનશાહતને ચડતી કળાએ આજુનાર ૧૬૦ વિસ્થમ તે પછી રાજ્ય પદ પામ્યો. એને કોનિગ્ઝબર્ગમાં ૧૮મી અક્ટોબરે રાજ્યભિષેક કર્યો. તેણે રાજ્ય પદ પામતાં પોતાનું સૈન્ય સુધારા ઉપર તથા હાલત સુધારવા પર લક્ષ આપ્યું. આવા કામે પાછળ ધણી ખર્ચ થવા માંડતા પાલિમેંત તેની સામે થઇ. પણ તે પછી ૧૮૬૨નાં અક્ટોબરમાં પ્રિન્સ બીસમાર્કને વડ્ડર બનાવ્યો. તેણે આસ્ત્રીયા તથા પ્રશિયાના રાજ્ય વચ્ચે જલ્દીજ દલદ શરૂ થયો. ૧૮૬૬માં આ લડાઇએ જડકે લીધું. પણ એવું મુખ્ય કારણ જર્મનીના વડપણ માટે જેલ વચ્ચેની ફરીફાઈનું હતું. તે વેળા પ્રશિયન સૈન્યમાં ૨,૨૫,૪૦૦૦ સિપાહો અને ૭૭૪ તોપો હતી. ત્યારે આસ્ત્રીયન લશ્કરમાં ૨,૬૨,૪૦૦ સિપાહો અને ૭૧૬ તોપો હતી. પ્રશિયન લશ્કરે ઇંગ્લેન્ડ પસાર ફરી આસ્ત્રીયનેને જલ્દીજ નહસાડ્યા. તે પછી ૩૭ જુલૈએ મ્હોટી લડાઇ થઇ, તેમાં આસ્ત્રીયનોએ જોકે બહાદુરી બતાવવી છતાં પ્રશિયનોના નસી મોખના હથીવારો સામે તેઓ તદન નાઇલાજ થયા. આ વેળા પ્રશિયન તરફના ૬૦૦૦ સીપાહો જર્મની થયા તથા માર્ચ ગયા, અને આસ્ત્રીયનોનાં ૧૬૨૩૫ માર્ચ ગયા, તથા ધાવજ થયા. તે ઉપરાંત

૧૨૬૮૪ પ્રશિયનોને હાથે ૩૬ પકડાયા હતા. આ લડાઇમાં આસ્ત્રીયાની તરફેણમાં જે નાહતા રાજ્યો મળી ગયા હતા. તેમને પણ દંડ આપવો. પડ્યા છતાં તે, પછી થયેલા કાલ કરારમાં આસ્ત્રીયાને જોકે કાંઈ ખોતું પડ્યું નહોતું, પણ પ્રશિયાનાં રાજાનું જર્મન રાજ્યો પર શ્રેષ્ઠ વધી પડ્યું હતું. મેન નદીનાં ઉત્તર તરફના સર્વ સંસ્થાનિકોએ વિલ્લમને પોતાના વડા રાજ તરીકે કબુલ કર્યો, અને તેથી સર્વેનાં લશ્કરો પ્રશિયન રાજની આગ્રામાં રહે એવું હતું. આવી મ્હોટાઇએ પ્રશિયન રાજ્ય અતવાથી બીજા રાજ્યોને અદેખાઇ ઉપજ પણ તેમાં મનસો ૩ જે નેપોલ્યન તો તેની પર વેર લેવા થયેલોજ હતો.

ઇ. સ. ૧૮૬૬ ના આગસ્ટ મહિનામાં બર્લિનની ફરગારમાં ફ્રેન્ચ એલમીએ શહિન નદીની ડાબી તરફનો દેશ પ્રશિયનો પામે માગ્યો, પણ વિલ્લમે તે આપવા માફ ના કરી. આથી નેપોલ્યનને માફ લાગ્યું. એ એક કારણ; અને ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં લીયો-પોલ્ડ પોતાને સ્પેનના રાજ્યનો ગાદીવારેમ જણાવવા લાગ્યો, તે તેનું કહેવું બીજા રાજ્યો સાથે મસવહત કીધા વિના વિલ્લમે કબુલ રાખ્યું, આ બે કારણ ઉપરથી નેપોલ્યનને લડાઇ હકાવી.

ફ્રેન્ચ સરકાર એમ ધારણા રાખતી હતી કે પ્રશિયાની દક્ષિણ તરફનાં રાજ્યો વિલ્લમથી સ્વતંત્ર હોવાથી તેને મદદ કરશે નહિ, પણ તેઓએ તેને મદદ આપવાનું કબુલ કર્યું. આથી પ્રશિયન રાજ્યનું બળ બેદ વધી તેની પાસે ૧૦,૦૦,૦૦૦થી વધારે મ્હોટું સૈન્ય એકઠું થયું, તે સર્વ સૈન્યનું આધિપત્ય વિલ્લમે પોતે લીધું. તેના હાથ તણ જર્મન ૦હાન ગોલ્ટકે એવા મુખ્ય સરદારો હતા, તેમજ વડા રાજકુવરે પણ એક મ્હોટું સૈન્ય સરદારી તણે લીધું. ઇ. સ. ૧૮૭૦ ના જુલૈ મહિનાની આખેરીમાં યુદ્ધની સંજોગે આરી થઇ, તે પછી ૪ થી આગસ્ટે જેક

રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ થઈ. પેટેલી લડાઈ થઈ, તેમાં ફ્રેન્ચો હાર્યા, પછી વળી ૬ ઠી તારીખે માર્શલ મેંકમેઈન નામના ફ્રેન્ચ સરદાર સાથે જર્મનોએ ઝગડો ટીધો, તે લાંબો વખત ચાલ્યો, તેમાં પણ ફ્રેન્ચો હાર્યા, કે જર્મન સૈન્ય ફ્રાન્સમાં આગળ વધ્યું.

તે પછી બેઠ વચ્ચે અનેક લડાઈઓ થઈ. સપ્ટેમ્બર ૧લી તારીખે 'સેદન' યુદ્ધમાં જર્મનોએ હલ્લો ટીધો, ત્યાં નેપોલ્યનની સરદારી તળે ફ્રેન્ચોએ મ્હોડું લશકર હતું, જેઓ જર્મન બળથી હાર્યા, એ વેળાં નેપોલ્યન તથા ૮૪૦૦૦ સિપાહો, ૫૦ મ્હોટા સરદારો અને ૫૦૦૦ અમલદારો વિલ્યમને શસ્ત્રો ગયા.

'સેદન'માં આ યુદ્ધ પરાજય થતાં વિલ્યમની આજ્ઞાથી નેપોલ્યન કેસલ શહેર પાસેના વિલહેમ્મરોકના કિલ્લામાં બંધ રહ્યો. તે વેળા જે જે ફ્રેન્ચ સિપાહોએ ફરી હથિયાર નહિ પકડવાના કસમ લીધા, તેમને છોડી મેલવામાં આવ્યા હતા.

તે પછી જર્મન લશકરે પેરીસ શહેરને ઘેરો નાખ્યો. આ શહેરમાં ખાલીને તને નેપોલ્યન શરણે જવાનું જણાતાં સલાસદોએ નેપોલ્યનને પદબ્રજ કરવાનું જહેર નાખ્યું. ઠાઠી જર્મનો સામે લડવાની તૈયારી કરી, તે વેળા એલમસ અને લોરે ફ્રેન્ચો જે જર્મનોને આપે તો લડાઈ બંધ કરવામાં આવશે એવું વિલ્યમે 'કહેવાડ્યું,' પણ ફ્રેન્ચોએ ગમે તેટલા પૈસાના ભોગે જર્મનીનો એક કંડો મળ્યું નહિ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વેળા જર્મનોએ પારીસમાં કબજા થયા જ્યો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં ફાળો નહિ.

'મેટ્ઝ' નામે એક મુજબર કિલ્લો ફ્રાન્સ દેશની પૂર્વે છે, ત્યાં માર્શલ બજેન નામે મ્હોટો સરદાર હતો, તે કિલ્લાપર જર્મનોએ ઘેરો નાખી ૨૭ અકતોબરે તેમને તાબે કર્યો. આ વેળા ૧,૭૩,૦૦૦ ફ્રેન્ચ સિપાહો, ૩ મ્હોટા સરદારો અને ૬૦૦૦ ફ્રેન્ચ અમલદારો કેદ થયા.

આવે અમાધારથી ફ્રેન્ચેમંદ ખંનાવ બનાતાં મેટ્ઝ યુદ્ધમાં જર્મનોએ મોટો આનંદ. એલસ્ટવ કરીને સમારંભ વચ્ચે વિલ્યમને ૧૮ મી જાનેવારી ૧૮૭૧ માં જર્મનીનો શેરેનશાહ એવું માહત્તર પદ આપ્યું. વિલ્યમે આ પદ મ્હોટા માન સાથે સ્વિકાર્યું.

જર્મનોએ આવી મ્હોટી ફ્રેન્ચો મેળવ્યા છતાં પારીસમાંનાં સૈન્યને હટાવવા આજ્ઞા હતી. આથી તેઓએ ઘેરો નાખી મેટ્ઝા જર્મન સૈન્યપર હલ્લો કર્યો, પણ તેઓ હાર પામ્યા. ફ્રેન્ચો શરણે આવતાં ૨૮ મી જાનેવારીએ વિજયી જર્મનો પારીસમાં કબજા થયા. તે પછી ૨૭ મી ફેબ્રુવારીએ બેઠ દેશો વચ્ચે કોલકરાર થયા. આ કામમાં ફ્રાન્સ તરફથી એમથાપરે અને જર્મનો તરફથી પ્રિન્સ ખીસમર્ક મધ્યસ્થ હતા. આગળ જે જે પ્રાંતોની જર્મનોએ માગણી કરી હતી તે ફ્રેન્ચોએ કબુલી, અને તે શિવાય ૩,૧૭૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા લડાઈના ખર્ચે મારે શેરેનશાહ વિલ્યમને ફ્રેન્ચ સરદારે આપવા કબુલ્યા, આ કોલકરાર ૧૦ મી માર્ચે સહી સાબ થઈ.

આગળ ફ્રેન્ચ રાજ્ય જે મ્હોટી મ્હોટાઈની રાંચે પુરું હતું તેને પ્રશિયાના એક રાજાએ એવી તો હાલતે આણી યુદ્ધમાં કે તેણે ફરી ફરી સરકાઈ કરી નથી; અને પ્રશિયાનો રાજા તે પછી તમામ જર્મન રાજ્યોને વડો મણુપો, જે હલ તેનાં વંશને આજેવેર બોગવેશે.

શેરેનશાહ વિલ્યમે તે પછી મ્હોટી આજ્ઞાથી સાથે જાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૮૮૮ની ૯ મી માર્ચે મરણ પામ્યો. તે વેળા પાટવી કુંવર ફ્રેડરિક ગળાનાં નામુરના દર્દથી પિયતો હતો. તેને શેરેનશાહ તરીકે જહેર ટીધો. પણ તેનું મરણ તેજ વર્ષના જુનમાં નિપ જવાથી બીજે વિલ્યમ માદીનશીન થયો જે હાલનો જર્મનીનો શેરેનશાહ છે.

જરમાઈ—આ વસ્તુ એરી અને કુશી છે. એવ તથા ખીર ફારને વધારે કડવો બનાવવા માટે

આ વસ્તુ તેમાં નાખવામાં આવે છે. માથાના બાલમાં ખોરો થયો હોય. અથવા પુશકળ જી પડી હોય ત્યારે તેની જુદી અથવા મુલમ ધણોજ અક્ષરે ભાલમ પડયો છે. એની પેદાસ સીસોન તથા મલખાર કોસ્ટા ઉપર થાય છે, જ્યાંથી મુખ્ય મારફતે વેલાત તરફ રવાના થાય છે.

જર્સી—કેનદના ટાપુમાંનું મુખ્ય શહેર. નોર્મનકોસ્ટાથી ૧૪ મૈલ પર 'એમ્પટન' ની દક્ષિણે ૧૩૩ મૈલ પર છે, અને વેમ્બાથી ૯૫ મૈલ પર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૫ ચોરસ મૈલ છે, એનો કે ભાગ ફળદ્રુપ હોવાથી ખેતી વાડી માટે રોકાયેલો છે. ૧૮૦૬માં લોક વસ્તી ૨૨૮૫૫ની, ૧૮૫૧માં ૫૭૦૨૦ની અને ૧૮૮૧માં ૫૪૫૧૮ની હતી. એનો કિનારો ખડકથી ભરપૂર છે, પણ દક્ષિણ પૂર્વ કાંઠો ઉંચા કંડાથી ભરપૂર છે. જર્સીમાં હજુદર તથા મ્હોટી જાતનાં દાંત વીનાનાં દોડકા પુશકળ જણાય છે. અત્રે પપેટાની મ્હોટી ખેતી થાય છે. અત્રેથી પરદેશ ખાતે દર વર્ષે પપેટા ૬૦,૦૦૦ ટન લગભગ ૨૬૪૦૦૦ પૌંડના મોકલવામાં આવે છે. અને બકરાં તથા ઢોરોની મ્હોટી પેદાશ થાય છે; ને તે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે. અત્રેના વતની જો કે અસલી નોરમનના વંશજ ઇંગલીશો છે છતાં તેઓની રાજકુમારી ભાષા ફ્રેન્ચ છે.

જર્સી શહેર—જર્સીનું બીજું શહેર હાસન કૌન્ટીમાં મુખ્ય છે. જર્સી હાસન નદીને કાંઠે ન્યૂપોર્ક નજીક છે. જર્સી શહેર ઉદ્યોગી છે છતાં તે દેખાવું નથી. આ શહેર રેલ્વેનું મુખ્ય મથક હોઈ તે ઇસ્ટોન અને પેન્સાલવાનિયા સાથે નહેરથી જોડાયેલું છે. અત્રે લોટું, ડોલસો અને ખેતી વાડીની પેદાશનો મ્હોટો વેપાર ચાલે છે. અત્રે મ્હોટા પાયાપર સાકર, આટો, લોહ, સ્ટીલ, જસત, ખાંચર અને ચંત્ર કામ, એન્જનો, તેલ, રસાયન પદાર્થો, ઓકપૂમ, ડાકમાલ, રેસમ, ધડીયાળ અને અવેરકામ,

સીસાપેન, તંબાકુ, કુંભારકામ, સાપુ, ખીર વગેરેના કારખાનાઓ ચાલે છે. આ શહેરનું હાલનું નામ ૧૮૩૮માં પાડવામાં આવ્યું હતું. ૧૮૬૬ માં વસ્તી ૨૯૨૨૬ની, ૧૮૭૦ માં ૮૨૫૪૬ ની અને ૧૮૯૦ માં ૧,૬૩૦૦૩ ની હતી.

જર્સી—સોમવંશીય પુરકુલોત્પન્ન બૃહદ્રથ રાજાનો પુત્ર. આ રાજા કયા સતેમાં થઈ ગયો તે વિશે બે જૂદા મત છે. એ મગધદેશનો અધિપતિ હતો, અને એનું રાજ્યાની શહેર ગિરિવ્રજ હતું. એની બે કન્યા અસ્તી અને પ્રાપ્તિને તેણે કંસ સાથે પરણાવી હતી. કંસને કૃષ્ણે માધીથી એણે કૃષ્ણ સાથે ૧૭ વખત લડાઈ કરી પણ તેમાં એ બળરાખને હાથે દરેક વેળા મારાત થયો હતો.

એ જોકે કૃષ્ણથી હાર્યો હતો તોય મહા બળવાન થોડો હતો. એના પ્રધાન હંસ અને ડીમક નામે હતા, અને શિશુપાળ સેનાધિપતિ હતો. એણે સેંકડો રાજાઓને છતી કેદમાં પુર્યા હતા, અને તેમને ૧૦૦ વર્ષ પુરાં થતાં ઝડપને મળી આપનાર હતો. તેટલાં સુધિથી રાજસૂય કરવાનું ધારી કૃષ્ણને જણાવ્યું. આ વેળા કેદમાં પડેલા રાજાઓને ૮૬ ત્રૈલોક્ય દર્શાવતાં, ને ૧૪ વર્ષ બાકી હતા, કે જે પછી તેઓ સર્વેને બળી આપવાનાં હોવાથી તેઓએ શુભ ફલ મારફતે કૃષ્ણની મદદ માગવાથી કૃષ્ણે ઇંદ્રપ્રસ્થથી બીમ અર્ધનને તેડી મગધ દેશમાં ગયો, અને ગિરિવ્રજમાં આજણુ વેરો લાખસ થયો. જર્સીએ તેમને પૂતળમાં દક્ષિણ આવતાં તે તેઓએ નહિ લેતાં યુદ્ધ માંગવાથી જર્સીએ તેમને જોળખી બીમસેન સાથે લડવાનું જણાવ્યું. બીમસેન સાથે લડતાં ૧૫ મે દિવસે જર્સીએ માર્યો ગયો હતો. જર્સી મરણ પામતાં તેનો પુત્ર સહદેવ શરણે આવતાં તેને રાજ્યભિષેક કરી કેડી રાજાઓને મુકન કર્યો હતા.

જરીમરી—(જુઓ કોલેરા.)

જર્સી—૭ કેશ્વરીમાંના સ્વદિ કેશ્વરનો

આ વૃંદા દરૂર. પોતાના ડાહપણ માટે અવસ્તાઈ જમાનામાં વખણાઈ ગયો છે.

જલગાંવ—ખાનદેશ જલ્લમાં નસીરાબાદમાંનું શહેર. મુબ્બની ઉત્તર પૂર્વે ૨૬૧ મૈલ ઉપર છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૬૮૭૩ની તે ૧૮૮૧ માં ૯૮૧૮ ની તે ૧૮૯૧ માં ૧૦૬૯૨ ની હતી. તેમાં ૮૨૩૪ હિંદુ, ૧૨૭૭ મોહમેદનો તથા બીજી પરંતવતી વસ્તી હતી. મ્યુનિસીપાલિટીની ઉપજ ૨૯૬૮ પૌડની છે. શહેર ૪૧૭ એકર જમીન ઉપર છે. ૧૮૬૦માં અત્રે રેલ્વે લાઇન નખાઈ હતી. ૭૧ વર્ષ થયાં આ શહેર કપાસના વેપારનું મુખ્ય મથક ગણાય છે. ૧૮૬૨-૬૫ ના અમેરિકન લડાઈના દિગામ વેળા આ શહેરમાં રૂનો અતી ગત્તવર વેપાર ચાલ્યો હતો. અત્રે કપાસના પ્રેસો, તથા મીથોનો સારો ઉદ્યોગ ચાલે છે. શહેરમાં મુસાફરનો મંગલો, પોષ્ટઓફીસ, પોલીસનું થાણું, મ્યુનિસીપલ ઓફીસ વગેરે મુખ્ય મથકો છે. શહેરથી બે મૈલ ઉપર આવેલા એક સરોવરમાંથી પાણી નળવડે પ્રળને પોંદ્યાડવામાં આવે છે.

જલગાંવ—ખીરારમાં આકાલા જલ્લામાંનો એક તાલુકો, ક્ષેત્રફળ ૩૯૨ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૩ શહેરો તથા ૧૬૨ ગામડાં છે. તેમાં ૧૯૪૨૮ રહેવાનાં મકાનો છે. ૧૮૬૭માં લોક વસ્તી ૮૩૧૧૦ની, ૧૮૮૧માં ૧૦૫૭૩૯ની હતી. તેમાં ૫,૪૪૩૪ પુરુષો અને ૫૧૩૦૫ સ્ત્રીઓ હતી. વસ્તીમાં હિંદુઓ ૯૮૦૭૧, મોહમેદન ૭૫૨૧, શિખ ૪૦, જૈન ૧૦૦, પારસી ૭ હતા. ખેડુતોની વસ્તી ૯૭૧૫૨ની (સિંઠે ૭૬૯૦) હતી. જલ્લાની પ્રળનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીવાડીનો છે. જલનાં ગામ ઉત્તરથી જ. આઈ. પી. રેલ્વે પમાર થતી હોવાથી, તથા ખામગામની પંથુ રેલ્વે પમાર થતી હોવાથી એ એક રેલ્વે જંકશન છે. તાલુકામાં ૧ દીવાની, બે ફાજલરી કચેરી છે.

જલગાંવ—મધ્ય હિંદમાં 'જરવાની' ના

રાજ્યમાંનું પ્રગણું. ક્ષેત્રફળ ૬૭૨ ચોરસ મૈલ છે. તેમાંથી ૧૧૩૨૪ એકર જમીન ખેતીવાડી ખાતે રોકાયેલી છે, ને ૧૦,૫૫૦૦ બેકી શકાય તેવી જમીન હજી પડતળ છે. બાકીનો ભાગ પહાડો ને ખડક વાળો છે. વાર્ષિક મેહસૂલ ૮૨૮ પૌડની ઉપજે છે. ૧૮૮૧માં વસ્તી ૪૧૯૬ની, તેમાં ૮૮૩ રહેવાના મકાનો હતા. પ્રગણમાં ખીરા અંગે મીલાન નામે બે ગામડાં છે.

જલગાંવ જમ્બોદ—ખીરારમાં આકાલા જલ્લામાંનું ગામ. આકાલાની ઉત્તર પશ્ચિમે ૪૪ મૈલ પર અને સાતપુડા પર્વતની દક્ષિણે ૮ મૈલ ઉપર છે. એની પાસે આવેલા નનડુરા ગામ પાસથી જ. આઈ. પી. રેલ્વે પમાર થતી હોવાથી એનું તે ગામ રેલ્વેન ગણાય છે. ૧૮૬૭માં વસ્તી ૮૭૬૩ની તે ૧૮૮૧માં ૧૦૩૯૨ની હતી. તેમાં ૫૨૬૭ પુરુષો અને ૫૧૨૫ સ્ત્રીઓ હતી. વસ્તીમાં ૮૬૪૯ હિંદુ તથા ૧૭૧૫ મોહમેદન, ૧૦ શિખ, ૧૧ જૈન, અને ૮ પારસી હતા. શહેર ૧૪૨ એકર ઉપર વસાયેલું છે.

જલતરંગ—એક પ્રકારનું વાધ. કાચના નાહના મ્હોટા ખાલાં વળન પ્રગણથી પાપ-એ ભરી તેના કાંકા પર લાકડી ફેરવી તેમાંથી રાગો કાઢી શકાય છે.

જલદર—પંળળનું આ અતી પુરાણું શહેર સાતલજ અને બિયાના દુઆખ વચ્ચે છે. અત્રે અંબાલાથી અમરીતસરની રેલ્વે પમાર ચાય છે. લોક વસ્તી ૧૮૯૧માં ૬૬૨૦૨ની હતી.

જલાલપુર—સુરત જલ્લાનું એક પ્રગણું. એની પૂર્વે જરોદાનું મહુઆ પ્રગણું, દક્ષિણે અબિકા નદી ને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. એ ૨૦ મૈલ લાંબું અને ૧૬ મૈલ પોદળું છે. ક્ષેત્રફળ ૧૮૯ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૭૪૦૧૬ની હતી. ૬૨ ચોરસ મૈલે ૩૯૨ ની છે. તેમાં ૬૩૬૦૮ હિંદુ, ૫૪૨૮ મોહમેદન અને ૪૯૯૦ જૈનો છે. એમાં ૯૧ ગામડાં/સગાય છે. આ ભાગ ફળદ્રુપ

હોવાથી તથા સમુદ્ર કાંઠાપર હોવાથી ત્યાં ઇમારતી લાકડાં અને કળાકળાદી સારી ઉત્પન્ન થાય છે. મુખ્ય પાક જુવાર, જાજરી અને ચોખાનો થાય છે. અત્રેની આબોહવા તંદરેસ્ત છે. વર્સાફની રાસ ૪૫ ઈંચની પડે છે. જમીનનું મેહસૂલ ૩૩૭૯૫ પૌંડનું ઉપજે છે. આ ભાગમાં મે ફ્રાન્સીસી કંચેરીઓ છે.

જલાલપુર—પંજાબમાં શુજરાત તેહેસીલમાંનું ગામ. શુજરાત શહેરની ઉત્તર પૂર્વે ૮ મૈલ ઉપર છે. લોકવસ્તી ૧૮૬૮માં ૧૫૫૨૬ ની, ૧૮૮૧માં ૧૬૮૩૯ની હતી. તેમાં ૯૪૯૬ મોહમેદન, ૩૩૩૧ હિંદુ અને ૧૨ શિખ હતા. આ શહેર અતી કળદ્રુપ ભાગઉપર તથા શિયાલકોટ જોહેલમ અને જમુના જંકેશન ઉપર છે. અત્રે શાલ વણવાનો મ્હોટો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

જલાલપુર—પંજાબમાં જોહેલમ તેહેસીલમાં એજ નામની નદીઉપર આ પુરાણું ખંડીયર શહેર છે. અલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટનો એક સરદાર પોરસ સાથે લડતાં માર્યો ગયો હતો. તેની અત્રે યાદગારી કાયમ રાખેલી છે. પર્વત ઉપર આ યાદગારી તળેટીથી ૧૦૦૦ ફીટ ઉપર છે. જેની હાલમાં માત્ર દેવાલ બાકી રહેલી છે. પુરાણા વખતનાં તૂટાણા આ ખંડીયરમાંથી જડી આવે છે. મહાન આકબરના સમયમાં પણ આ શહેર હાલના કરતાં ચારધણું આબાદ હતું.

જલાલાબાદ—આ શહેરનું પ્રાચીન નામ નગરહાર હતું. જુએનથસાંગ નામનો ચીનાઈ મુસાફર જણાવે છે કે તે. “લંધનથી નિકળી ૧૭ મેલ અગ્નિએ નગરહાર(જલાલાબાદ)માં ગયો હતો. કાપુલ નદીની દક્ષિણે જલાલાબાદ પાસે ‘નગર’ નામે શહેર વિશે ટાંકીમાંએ વર્ણન આપેલું છે. નગરહાર એ સંસ્કૃત નામ એક નાણા ઉપરથી જડ્યું છે. આ પ્રાંતનો ધેરાલો ૧૦૦ મેલ જણાવેલો છે. આ ઉપરથી પશ્ચિમે જગદલકનો ઘાટ, પૂર્વે ખેખરઘાટ, ઉત્તરે કાપુલ નદી, અને દક્ષિણે સફેદકોહ પર્વત એટલી આ પ્રાંતની હદ છે.

જલાલાબાદની પશ્ચિમે એ મૈલ ઉપર બેઆમ છે, તે એની રાજધાની હશે. તે ગામ દિગ્ગાની વાયવ્ય પશ્ચિમે ૫, ૬ મૈલ ઉપર છે. દિગ્ગા એજ જુએને જણાવેલું ‘હેમો’ હતો એમ ધણાકોનું મત છે. ત્યાં બાદની એક તુમડી એક સ્તુપમાં હતી એમ જુએને લખે છે. દિગ્ગા જલાલાબાદની દક્ષિણે ૫ મૈલપર છે. ત્યાંથી ‘માનસને’ સ્તુપ વગેરે શોધી કાઢ્યાં હતાં. આ ઉપરથી દિગ્ગા એજ હશે એમ નિર્વાહ છે. અને રાજધાની બેઆમ જે જણાવી છે તે એજ હશે. ત્યાં જુના ખંડીયર ધણું જણાય છે. ઈ. સ. ૬૩૦માં આ પ્રાંત કાપિસેનના તાબામાં હતો. અને કાપિસેન પ્રમાણે તે ત્યાર પછી કાપુલના કાઠણી રાજ્યના તાબામાં અને તે પછી મુસલમાનોને તાબે ગયું હતું.

અત્રે કાબુલની દરબાર તરફથી હાકેમ નેમાય છે, જેનો પગાર નાદનો હોય છે; પણ દંડ, કર અને સ્ત્રીજન ઉપયોગી તે પોતાનું લવાજમ વધારે વસૂલ કરી શકે છે. ધનસાધનું કામ મુલ્કાં અથવા કાચને હસ્તક હોય છે.

હાલનું જલાલાબાદ ગામ મદાન અકબરે કાબુલથી હિંદુસ્તાન આવતાં ઈ. સ. ૧૫૭૦ માં સ્થાપન કર્યું હતું; અને ત્યાં શહાજહાને એક કિલ્લો બાંધ્યો હતો. જલાલાબાદનો કબજો સ્વિટ્ઝ લશ્કરે ૧૮૩૬ થી ૪૨ તથા ૧૮૭૬ થી ૮૦ સુધી લીધો હતો.

જલાલાબાદ—ઉપલા અલ્લાનું મુખ્ય શહેર, કાબુલ નદીવાસા મેદાનથી ૧૯૪૯ ફીટ ઉપર છે. પેશાવરથી ૯૧ મૈલપર અને કાબુલથી ૧૦૦ મૈલ ઉપર છે. ૧૮૪૦ માં અત્રે ૩૦૦ રહેવાનાં મકાનો હોઈ ૨૦૦૦ ની વસ્તી હતી. હાલમાં ૩૦૦૦ ની વસ્તી છે. અત્રે ગામની આસપાસ પડત કોટ છે.

જલાલાબાદ—ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રાંતમાં મુઝફ્ફર નગર શહેરમાંનું ગામ, કૃષ્ણા નદીની પાસે મુઝફ્ફર નગરની ઉત્તર પશ્ચિમે ૨૧ મૈલ ઉપર છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૬૯૦૪ ની ને ૧૮૮૧ માં ૬૫૬૨ ની હતી. તેમાં ૩૦૬૫ હિંદુ, ૪૪ જૈન અને ૩૪૮૩ મોહમેદનો છે. મુખ્ય વસ્તી પહાણોની છે. શહેર ૧૫૫ એકર ઉપર છે. અત્રે દર શક અને આદિતવારે મોટું બજાર ભરાય છે. રોહિલા નૃવાજમાને અત્રે ગંભીર કિલ્લો 'ધોરગઢ' નામે બાંધ્યો હતો. આ શહેરને મરાઠાઓના હુમલાથી ધણું ખમતું પડ્યું હતું. તે પછી શિખ લશ્કરોએ ગામને ઉજડ બનાવ્યું ત્યારથી અત્રેનો કિલ્લો તદન ઉજડ હાલતમાં છે. ૧૮૫૭ માં અત્રેના પહાણોએ વખાણવાયાયક વર્તણૂક ચલાવી હતી.

જલાલાબાદ—વાયવ્ય પ્રાંતમાં શહાજહાન પૂરમાંનું એક દક્ષિણ તરફનું તેહેસીલ ગંગાના ઉત્તર કિનારા ઉપર છે. આ તેહેસીલ ૩ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. પૂર્વ તરફના

રેતાળ ભાગનું ક્ષેત્રફળ ૪૦ ચોરસ મૈલ છે, તેમાં ઘઉં, વગેરે પાકે છે, અને જાગરી વડા ઝાડમાં પાકે છે.

(૨) મધ્યમાં 'તારાઈ' ભાગ, રામગંગા અને જાણવાલા ભાગમાં છે. તેમાં ઘઉંની ઉત્તમ ખેતી થાય છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૧ ચોરસ મૈલ છે.

(૩) પશ્ચિમી ભાગ રામગંગાથી ગંગાના ભાગ સુધી વધે છે. જેનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૦ ચોરસ મૈલ છે. આ ભાગમાં મોટું જંગલ ફરી વળેલું હોવાથી ધાસની સારી પેદાશ થાય છે.

૧૮૭૨માં અત્રે વસ્તી ૧૬૫૭૬૩ની હતી. ૧૮૮૧માં ૧૪૫૯૧૫ ની હતી, તેમાં ૭૯૯૯૦ પુરુષો અને ૬૫૯૨૫ સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં ૧૩૩૪૩૫ હિંદુ, ૧૨૪૭૭ મોહમેદન હતા. જમીનનું મેટ્રેસલ ૨૧૧૩૨ પૌંડનું ઉપર છે. તેહેસીલમાં બે ફાજદારી અને એક દીવાની કચેરી છે.

જલાલાબાદ—ઉપલાનું મુખ્ય શહેર. રામગંગા નદીની ઉત્તરે બે મૈલ ઉપર છે. ને શહાજહાનરખુની દક્ષિણે ૧૯ મૈલ ઉપર છે. ૧૮૭૨માં લોક વસ્તી ૭૧૨૭ની તથા ૧૮૮૦ માં ૮૦૨૫ની હતી. તેમાં ૪૦૭૭ હિંદુ, ૩૯૪૫ મોહમેદનો હતા. શહેર ૧૧૭ એકર ઉપર વસાયેલું છે. કાનપૂરથી અત્રે નદી માર્ગે વહાણો વેપાર અર્થે આવ જાય કરે છે. અત્રે સોમ તથા શુક્રવારે બજાર ભરાય છે.

જલાલુદ્દીન—જોરાસાનના પાદશાહ સુલતાન મોહમદ પછી આ તેનો બેટો ગાદી નચીન થયો. એ ગંગાજીવાનનો મુદ્દા હોવાથી તેનો દેશ પાલમાલ કર્યો હતો. એણે કંદહાર પાસે મોટો જંગ મેળવી પૂર્વ તરફ ખીજી જીતો મેળવી હતી. એ હેલ્લી લડાઈ ઈ. સ. ૧૨૨૧માં ઇસ્મ નજદીક ખાતુ પાસે લડ્યો પણ તેમાં એના લશ્કરનો મોટો નાશ થયો, અને એજ દિને ખીજ પાર નહોતો, ને થોડા દિવસમાં ૧૨૭ સીપાહો મેળવી તેમની મદદથી ૪૦૦૦ ઘોડે સવારોનું લશ્કર

મેળવ્યું; પણ મેગોલો સામે તેઓ લડવા
ડરતા હોવાથી એ દિલ્લી તરફ અલ્તમસ
પાસે મદદ માટે ગયો, પણ ત્યાં કશું વળ્યું
નહિ. તેટલાં તેણે સાંબળ્યું કે મેગોલોએ
ધરાન પરથી પાછા ફર્યા છે, આથી તે પોતાનું
રાજ્ય ફરી મેળવવા ત્યાં લડવા ગયો, તેમાં
લડતાં મોસોપોટેમિયા ખાતે ૧૨૩૧ માં
મરણ પામ્યો.

જલાલુદ્દીન રૂમી, મવલાના*—આ

મહાન ફારસી મુશી કવિનો જન્મ તા: ૩૦
સપ્ટેમ્બર ૧૨૦૭ ઇસ્વી(૬૦૪ હી. સ. ૬હી
રબ્બીઉલ-અવ્વલ)માં ખોરાસાનમાં આવેલા
બલખમાં જ્યાં એનું કુટુંબ લાંબા કાળ
સુધી સારી થીમત રિથિતિ, બહેર કાવિત્તિ
અને નામવરીમાં રહ્યું હતું ત્યાં થયો હતો.

હ. પૈગમ્બરના અસહાજ અને મશહૂર
ખલિફા અબુબકરના વંશમાંથી એ ઉતર્યો
હતો. જલાલુદ્દીનનો પિતા મહોમ્મદ કે જે
સાધારણ રીતે બહાઉદ્દીન વલદ તરીકે ઓળખાતો હતો અને બલખનો એક મશહૂર
હકીમ હતો તે, તે વેળાના ત્યાંના સુલતાનની
નજરમાં, એના વગ વસીલાએ જે
અદેખાઈ ઉપજાવી હતી તેથી બચવા, ઇ.
સ. ૧૨૧૨માં બલખ-હાઠો. જવાન જલાલુદ્દીનની વય તે વેળાએ ફક્ત પાંચ વર્ષની હતી, પણ રહાની (આત્મિક) ખુદમતે લગતા એના બલિષ્ઠની મોટાઈની નિશાની-ઓ એના બાળવયમાંના પાંચે અમજણના જ્ઞાન, ઉન્માદ અને સ્વપ્નાઓમાં પોતાની હાજરી બહેર કરવા લાગી. પહેલાં થોડા વખત સુધી માસાતિયેહ અને આરમેનિયામાં આવેલા અરઝિનજાનમાં વસવાટ પછી બહાઉદ્દીનને એશિયા માધ્યમમાં આવેલા હોરિન્દેહમાં ત્યાંની રયાનીક કોલેજના પ્રીન્સિપાલ તરીકે નેડાવી લેવામાં આવ્યો અને ત્યાં જવાન જલાલુદ્દીન કે જે આટલા સમયમાં પોતાના પિતાના પવિત્ર, શુદ્ધિશાળી અને સંજાળ ભર્યા શિક્ષણ નીચે મોટો થતો હતો

તે વયમાં આવી પુર્યો અને ઇ. સ. ૧૨૨૬ માં સમરકંદના લાલા શરફુદ્દીનની પુત્રી જવહર-ખાતુન સાથે પરણ્યો. આ પછી એના પિતા બહાઉદ્દીનને તે વેળાના એશિયા-મહર્ષિનર અથવા જેને ત્યાંના લોકો રૂમ કહે છે, ત્યાંના સુલતાન અબાઉદ્દીન કયકોબાદે કોનિયામાં તેજગ્યો, કે જે બૂમીને લીધે આજે જલાલુદ્દીને 'રૂમી'નું ઉપનામ મેળવ્યું છે.

ઇ. સ. ૧૨૩૧માં બહાઉદ્દીનના મુજરવા પછી જલાલુદ્દીન એસેપો અને હમ્મકસ દૂક કાળના શિક્ષણ માટે ગયો, પણ, ફક્ત વાસ્તવિક વિદ્યાઓ કે જેમાં મુખ્ય કરી એને કેળવવામાં આવ્યો હતો તેથી એને સતોષ ન મળવાથી, એના કોનિયાહ પાછા વળવા પર, કે જ્યાં તે રહેતે રહેતે એક પછી એક એમ ચાર કોલેજોને પ્રોફેસર થયો, ત્યાં, નવ વર્ષ સુધી પોતાના રહાની (આત્મિક) ઉસ્તાદ તરીકે એણે પોતાના પિતાના એક શિષ્ય સૈયદ છુરહાતુદ્દીન હુસેનીને અંગીકાર્યો, અને તે પછી તે બટકતો મુશી સંત શમ્સુદ્દીન તખિઝ જે કોનિયામાં ઇ. સ. ૧૨૪૪ ના ૨૯ નવેમ્બરે આવ્યો અને જેણે તરતજ જલાલુદ્દીનના મનપર પોતા સંબંધી એટલી બધી અસર છોડી કે પછવાડેથી જલાલુદ્દીને પોતાની ગઝલોમાં એનું નામ તખલ્લુસ તરીકે ધારણ કર્યું, અને તેના પાઠો મહણ કરવા લાખ્યો. શમ્સુદ્દીન કંઈક વઢકણ સ્વભાવનો હોવાથી કોનિયાઈના લોકોનો ગુસ્સો એની સામે ઉરકેયો, અને એક હુલ્લડ કે જેમાં જલાલુદ્દીનનો વડો પ્રમ્ત અસાઉદીન માર્યો ગયો તેમાં એને (શમ્સને) પકડવામાં આવ્યો અને ધણું કરી એને મારી નાખવામાં પણ આવ્યો, કારણ તે પછી તે ફરી કદી દિખાયોજ નહિ. પોતાના ઉસ્તાદ અને મિત્રો આ દેવ, વળી સાથે પુત્રનું અકાળ મરણ, આ સંજાળાએ જલાલુદ્દીનને ભારે શોકમાં નાખ્યો અને લોકોના દેહરના આ લોગોની યાદમાં એણે મવલની દરવિ-

* લા-મી-હાઠમહમદ અવારખીયા રિવજ.

જાની મંડળી થોડાં કે જોઆ પોતાની અવિર-
તા તેમજ જુદીજ તરાંદના પહેરવાંસ
માટે પ્રખ્યાત છે. આ મંડળી હંદુ સુધી
આરબી ન્દાની સાખાઓ તુર્કી સલ્તનતમાં
ધરાવેછે, અને જેતું વડપણ આજે છસો
વર્ષ થયાં વગર ખાંચે ક્રેનિયામાં જલાલુદ્દીનના
કુટુંબમાં રહ્યું છે. તેણે મવલાનાના કાબુના
જુરસાને નવી સદિન અને ઉત્સાહ આપ્યાં;
અસખ્ય આખ્યાનો કુરઆનની આપતો
અને હ. પેગમ્બરની હદિસો ઉપરના વિવે-
ચન સાથે શુધેલા મસનવિના નીતિ ઉપ-
દેશના મંજવર સંપ્રદનો વિચાર કવિને
પહેલાં તેના માનીતા શિષ્ય હુસન કે જે
હિશામુદ્દીનના નામે વધુ જાણીતો છે અને
જે ૧૨૫૮ ઇ. સ. માં જલાલુદ્દીનને મુખ્ય
મદદગાર થઈ પડ્યો હતો તેણે આપ્યો
હતો, કે જે પુસ્તકનું મનન કરવું અવિનાશી
આનંદ મેળવી આપેછે, એવું ઉગમજુની
દુનિયા આ મહાન અસ્તિભાવવાળા તેજ
તરફ માનેછે. હિશામુદ્દીને વારંવાર બેધુ
કે મોલવી બધું સમાજના સમાસહો સિનાઇ
અને સત્તારની બેદબરી મસનવિ મોઠા
આનંદ સાથે વાંચે છે, તેથી તેણે પોતાના
ઉસ્તાદને મોઠા પાયાપર આવીજ કવિતા રચ-
વાને લક્ષ્યાવ્યો. જલાલુદ્દીને તરતજ આ
મુચનાને ઉપાડી લીધી. પોતાની છંદગીના
ખાફાના વર્ષો દરમ્યાન મસનવિનું આખું
પુસ્તક હિશામુદ્દીનને કહેવું સ્વર્ગ કાપું અને
તે કામ પૂર્ણ થયા પછી તરતજ જલાલુદ્દીન
૧૭ ડીસેમ્બર ૧૨૭૨ (હી. સ. ૫ મી
જમાદીય આખર)ના ઉચ અને નીચ સર્વ
પાસેથી એક ઓલીયા સમાન પૂજાઈ. મરણ
પામ્યો હતો. એના પછવાડે એના બધું-સમા-
જના ઉપદેશી અધિકારપર આવનાર હિશામુ-
દ્દીન પોતે હતો, જેના ઇ. સ. ૧૨૮૪માં ચુર્-
રવા પછી જલાલુદ્દીનને ન્દાનો અને બાકી
રહેલો પુત્ર શેખ બહાઉદ્દીન અહમદ કે જે
સાધારણ રીતે મુસલમાન વસદના નામે ઓળ-
ખાઈ ગયો છે, અને બેદબરી મસનવિ “રૂબા-

બ-નામેહ”ના રચનાર તરીકે અન્યો પંકાયે
છે તેને મંડળીના સર્વથી વડા અધિકાર પર
કાયમ કરવામાં આવ્યો.

જલાલુદ્દીન મહમદ અકબર—(જુઓ
અકબાર રહેનશાહ.)

જલુસ—(અરબી શબ્દ.) મુખ્ય અર્થ
રાખ્યાસન પ્રાપ્તિ. દક્ષિણ કાકણમાં જલુસ
સને ઇ. સ. ૧૬૫૬ માં ર્ધાપન થયો
અને તે આદ્વતાથી રીતે ચાલુ છે.
આ સને બીજાપૂરના મુસલમાન અદીશશાહ
બીજાના ગાદી નચીન થતાં શરૂ થયો હતો.

દિલ્લીના દરેક પાદશાહ પોતાના રાજ્યનું
મેસજુ સાસ ૧ હું ગણી પોતાના અમલના
અંત સુધી જે શક ગણ્યા તેને જલુસ શક
કહેતા. દરેક પાદશાહને જલુસી શક જૂઠો છે.
બાબરશાહ ઇ. સ. ૧૪૯૬માં ગાદી નચીન
થયો તે પહેલાં જલુસ શક એટલે બીજરી
સન ૯૦૦ શરૂ થયો.

બાબરનાં	જલુસ	વર્ષો	...	૩૬
હુમાયુન	"	"	...	૨૭
અકબર	"	"	...	૫૦
જહાંગીર	"	"	...	૨૪
શહાજહાન	"	"	...	૩૦
ઔરંગઝેબ	"	"	...	૫૧
જહાનઘરશાહ	"	"	...	૧
ફરખશિઅર	"	"	...	૭
મહમદશાહ	"	"	...	૩૦
અહમદશાહ	"	"	...	૪
મહમદ આલમગીર	"	"	...	૫
શાહ આલમશાની	"	"	...	૪૫

ઇ. સ. ૧૮૦૩માં ઇંગ્લેન્ડે દિલ્લી લઈ
પાદશાહને પેનશન આપવું કહ્યું, તે આગમન
આ પાદશાહ ૧૦ વર્ષ સુધી માહાદશ સિંધેના
કબજામાં હતો.

જલોક—બુલોકથી સત્યલોક સુધી ઉપવૃત્ત બો-
ગમાં રહેનારા લોકો, તેમાંના પાંચમા. અને
બીજા માનસપુત્ર સનકાદિકો રહેછે.

જલોક—આ કાશમિરનો મહાપ્રતાપી રાજ્ય-
હતા કળીપૂમ સને ૧૭૬૯માં ગાદીએ બેઠો.

એને કેટલાકો મહાન અશોક રાજના પિતા તરીકે જણાવે છે; પણ ક્લવહણુત રાજતર-ગીણિં મુજબ એ અશોકનો પુત્ર હતો. એ યુધિષ્ઠર શક ૧૭૯૧માં ગાદીનશીન થયો ને ૩૦ વર્ષ રાજ્ય અમલ બોમ્બેમાં હતો એનો રાણી ધંશાનદેવી નમિં હતી, તે પણ એના જ નેની બુદ્ધિમાન અને ધર્મી હતી. એના અમલ સુંથી કાશમિરમાં ભતિ-વહું નહોતી, તે એણે ભૂદી પાડી અને ૭ ભત કરાવી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, ચંડાળ, સંકર ને વિવ્રત.

એના રાજ્ય અમલમાં સીચિયન પ્રજાએ ચડાઇ કરી તેમને એણે સખત દાર અપાવી હતી; અને કાન્યકુબ્જ દેશ છૂતી ત્યાંના કારીગરો તથા વિશ્વનોને તેડી પોતાના દેશમાં વસાવ્યા હતા. વળી એ કિમિયાનો દુબર ભણતો હોવાથી 'કેડોવેધી' નામે રસ બનાવી સુન્દ્ર બનાવી કાશમિરને તરંગર કર્યું. આ રાજા યુધિષ્ઠિજી હોવાથી તે તહેવાર અમલકારે કરી ખતાવતો હતો: જેનું વહું રાજતર-ગિણિંમાં આપેલું છે. વળી એણે યવન રાજ યુધિષ્ઠકસ સાથે 'યુદ્ધ' કર્યું. તેમાં તેને દાર ખવાડી હતી. તેમજ 'એન્ટિઓકસ' સાથે એને 'યુદ્ધ'ના કાલકાર કર્યા પડ્યા હતા. એણે શી નગરની ઉત્તરે આવેલા પર્વતપર બુદ્ધ ધર્મનું 'મંદીર બધાવ્યું હતું'; (આ શિખરને હાલમાં તખ્તે મુયેગાન કહે છે. આ મંદીરને ઇ. સ. ૧૦૧૫માં મુસલમાનોએ કાશમિરપર ચડાઇ કરી ત્યારે તેને મસજીદમાં ફેરવી નાખ્યું હતું.) આ રાજા શંકર ભક્ત હતો, તે છતાં એ બ્રાહ્મ ધર્મ તરફ માન 'ધરાવતો હતો. એનું મન્થુ ચિરનોત્પત્તિર્થમાં નિપજ્યું હતું.

જવ—આ ધાન્ય ધઉનાં ભતીનું પશુ સ્વાદમાં તથા આકૃતિમાં ભિન્ન છે. કોઇ દેશમાં એને 'સાત' પણ કહે છે. આ ધાન્ય છેક નિરસ હોવાથી ઘણું કરીને બળદ, ઘોડા, હાથી તથા બીજાં જાનવરોના ખાધામાં આવે છે. જવની ઉપર ભાતના જેવી ભડી હાલ

ચાય છે; તેને છડીયાથી યા દળીયાથી નિકળા બંધ છે. એનો પાક ગુન્વાત, તથા મારવાડમાં 'મ્હેડો' ચાય છે. મૂરખમાં પણ એ પાકે છે. બીર નામની દાર જવમાંથી બનાવવામાં આવે છે. આ ધાન્ય કનિષ્ઠ પ્રતિની જમીનમાં ઉગી શકે છે. એની ચોળના આપાધિમાં પણ ચોળેલી છે.

જવખાર—આ ખાર જવમાંથી કાઢે છે. જવની લીલી ઝંખળાએને બાળીને તેની રાખને જાળીમાં ચોળી પાણી ગાળી લેવું. તે પાણીને ઉકાળીને બાળવાથી જવખાર નિકળે છે, તેને શુક્રો જરા ખટાશપર હોય છે. તેમાં કાંચીનેટ આવ પોટાશ આદિ ખાર છે. એની પાતળી પત્તીઓ હોય છે, અને તે રંગે સફેદ રહે છે. એ ગુણમાં ઉષ્ણ, દીપન, કફદન છે. કફ, ખાંસી, શ્વેત, ગ્રામ, હૃદયરોગ, અશ્મિ, અશ્મિ, બરાળ તથા મૂત્રરોગ ઉપર તે અપાય છે. ખાંસી ઉપર સાધારણ પાનના પિંડા સાથે ખાય છે. દમ અથવા ઉધરસ ઉપર મધમાં ખાય છે. મૂત્ર રોગ ઉપર જવખાર દોઢમાસા યૌખાના ધોવરામણમાં આપે છે.

જવસન—(= કમ્બસન.) રમાયન સયોગ અતી ત્વરાથી અને ધસારાથી થતાં ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશ ગદાર પડે છે ત્યારે તેને જવસન થયું એમ કહે છે. હવા કરતાં ઓકસિજનમાં જવસન નેરથી ચાય છે, પરંતુ તે બેમાં જવસનને પ્રવ્રત કરનાર કદિયે નો ઓકસિજન છે; આથી ઓકસિજનને 'જવાલા-પ્રવર્તક' કહેવું છે. એટલે તે પોતે નહિ સજગતાં બીજા પદાર્થોને સળગાવા દીધે છે.

બીજા પદાર્થો એવા હોય છે કે તે ચોડી ઉષ્ણતાથી સજગ છે, તેમને 'જવાલામાહી' કહે છે. ત્રીજા ભતનાં પદાર્થો એવાં છે કે તે પોતે સજગતાં નથી, અથવા બીજાની પણ જવાલાને ઉત્તેજક બનાવી શકતાં નથી; જેમકે રેતી, લોહનોડાટ વગેરે. આ પદાર્થ ઘણું કરી તેમનું પ્રથમ જવસન થઇ ઉત્પન્ન થએલાં હોય છે.

જવાલામાહી પદાર્થ ઓકસિજન જેવા

અત્રે દર સપટેબર તથા અક્ટોબરમાં બનાવ
ભરાય છે. તે વેળા ૫૦૦૦૦ મત્રાજીઓ તેમાં
ભાગ લીધે છે. અત્રેના આધાત વેપાર
અરીજીનો છે. ગામમાં પોલીસ થાણુ, પોસ્ટ,
ઓફીસ, સ્કુલ, સરાઈ વગેરે છે.

જવહાર—અથવા જોહાર યા જહહારનું
દેશી રાજ્ય હાલુ જહહારમાં છે. ક્ષેત્રફળ
૫૩૪ ચોરસ મૈપ હોઇ તેમાં ૧૧૬ ગામડાં
છે. ૧૮૮૧માં લોક વસ્તી ૪૮૫૫૬ની,
૧૮૯૧માં ૫૨૮૩૧ની. તેમાં ૨૭૮૨૫ પુરુષો
અને ૨૫૦૦૬ સ્ત્રીઓ હતી. ૧૯૦૧માં
૪૭૨૬૪, તેમાં ૨૪૪૬૬ પુરુષો અને ૨૨૭૯૮
સ્ત્રીઓ હતી. વાર્ષિક મેહસુલ ૧૦,૦૦૦
પૌંડની ઉપજ છે.

ક્રાંતિના મેદાનથી આ રાજ્યની ભૂમિ
૧૦૦૦ ફીટ ઉંચાઇ, પર છે. એની પૂર્વમાં
સેલાહિ પર્વત પસાર થાય છે. આ રાજ્યમાં
ભૂપતગઢ નામે એક કિલ્લો જવહારની
દક્ષિણ પૂર્વે ૧૦ મૈલ ઉપર છે: રાજ્યમાં
૬ નિયાળો છે. અત્રેનું પાણી તદ્દરોસ્તી
બગાડના છે અને પરદેશી સુસાફરોના
પિવામાં આવતાં તે ઇન્ન કરે છે.

આ રાજ્યમાં ઇ સ. ૧૨૪૪માં કોલી
સરદારે પ્રથમ પોતાના વંશની સ્થાપના કરી.
અત્રેના સરદારને પેહેલાં મોટુંગીજ સાથે ને
પછી મરોઠાઓ સાથે ઝગડામાં ઉતરતું પડ્યું
હતું. હાલમાં ત્યાંના રાજ પતગઢાહ નામે
૧૮૮૪માં આદીએ મેઠો. તેમને દત્તક મેવાની
સુતદ છે. ૫૫૦ વર્ષ ઉપર 'જયાસુકનાથ'
નામે હુદાસાએ અત્રે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું
હતું. તેના બેટા નીમરાહને, ૧૩૪૧ માં
દિલ્લી પતિએ રાજનો ખેતાળ આપ્યો હતો.
તે દિવસના માનાયે હાલમાં જવહારમાં
તેહેવારે ખાજવામાં આવે છે; તથા તે દિવસે
નિજસાહ ગાદી નધીન થયો તે દિવસથી
રાજ્યકર્તા પોતાના રાજ્યનું વર્ષ શરૂ કરે છે.

જશરેશ્વરી—સાહનસાહ અકબરના અમલમાં
આ રાણી મહોરી પ્રસિદ્ધતા પામી ગઇ
છે. જસોરના રાજા પ્રતાપાદિત્યની આ શર-

વીર અને સદગુણી રાણી હતી. પ્રતાપાદિત્ય
શરવીર હોવા છતાં તેમાં અદેખાઇ અને
કપરીપણેનો કુષ્ટ ગુણ હતો, આથી તેની
આ ચાલ સુધારવા જશરેશ્વરીએ ઘણું ચત્ર
કર્મ પણ તેણી તેના કુણુ સુધારી શકી
નહિ. પ્રતાપાદિત્યે પોતાના કાકા બસંતરાય
તથા તેના કુટુંબનું કાંસલ કાલવાનો પ્રપંચ
રચ્યો હતો, તે જશરેશ્વરીના જાણમાં આવતાં
બસંતરાયનો બંચાવ કરવા તેણીએ ભરદર-
બાર વચ્ચે તેના રક્ષણની એતવણી આપી
રાજના કુષ્ટ વિચારોને અમલમાં મેલતાં
અટકાવ્યાં હતાં, પણ પાછળથી બસંતરાયને
પ્રતાપાદિત્યે ફરિયાદી મારી નખાવ્યો, ત્યારે
તેના કુવરને જશરેશ્વરીએ બહાદુરીથી
બચાવી લીધો હતો. આથી આજરે રાજ
માનસિંહને જસોરપર ચઢાઇ કરવા મોકલ્યો.
તેમાં રાજા પ્રતાપાદિત્ય કેદ થયો પણ રાણી
જશરેશ્વરીએ એક લશ્કરની સરદારી લઇ
માનસિંહ સામે યુદ્ધ. પણ બેઠે બાગુની
સમજુતાથી સુલ્હે થતાં તે પોતાના ભત્રી
પ્રતાપાદિત્ય સાથે દિલ્લી જવા તૈયાર થઇ;
પણ માર્ગમાં બનારમ પામે પ્રતાપાદિત્ય
મરણ પામતાં જશરેશ્વરી તેના શબ સાથે
બળી મુક.

જહ્નપૂર—આ હિંદનું પ્રાચીન રોહર કાનિષ્ક
અને કુષ્ઠના બાઇ જહ્ન રથાધ્યુ હતું. જુલ
અથવા સુકર નામે એક શહેર રાજ્યધાનીની
ઉત્તરે ૪ મૈલ ઉપર છે. તે જહ્નપૂર હશે એમ
આલ્બો જણાવે છે. અત્રેની મુસલમાનોની
જુની ઇમારતો તથા મસજિદો મળે છે

જસ્તીની—આટક 'માટર'. સેમિરીયામાંના
ફોલિયા નેપોલીસમાં ઇ. સ. ૧૦૦ માં
જનમ્યો. એનો પિતા મુનિપ્રજ્ઞ હતો,
અત્રે તેથી એને તે પંથનું શિક્ષણ મળ્યું
હતું. એણે તે પછી સ્ટોઇક શાળામાં
અભ્યાસ કર્યો. પણ તે પછી એણે જ્ય
ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો અને તેટલાં એણે
શ્રિયન ધર્મનો ચૂસ્ત ધર્મ ઉપાધ્યાય
તેમનો ધર્મ તરફનો દ્રઢ નિશ્ચય

ધર્મમાં દાખલ થઈ ધર્મ ઉપદેશકનો વેચ પેહેરી દેગેદેશ ઉપદેશ કરવા લાગો. તેમાં ધરીયસ અને રોમમાં જોણે મુખ્ય વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. ધર્મ માટે એને પ્રાણુ ત્યાગ કર્યો તે બનાવ ઇ. સ. ૧૪૮ માં યા ૧૬૫ માં બન્યો હતો, જે વિશે ચોક્કસ નોંધ મળતી નથી. એના રચેલાં ત્રયો મ્હોટા નથી, પણ ચોક્કસ છે તે ધણું ઉપયોગી અને વાંચવા લાયક છે.

જસ્તીનીઆ—આ અતી નાદનું કુલ જાડ બમીઆમાં ગયે ત્યાં ઉગાડી શકાય છે. નવાં જાડ કલમ રોપ્યાથી ઉગેછે. એની 'કોક-સિનીઆ જસ્તીનીઆ' નામની જાત અતી શોભાયમાન હોઈ તે ૪ શીટ ઊંચા વધે છે. એનાં કુસો રંગે લાલ અને બે ઈંચ લાંબાં હોયછે. કારનીયાપતીનાં જાડ ૩ શીટ વધે છે, તેનીપર શુભાળી રંગના કુલના ઝુમખા આવે છે. કાલીઓડીઆ નામના જાડપર લીંબુના રંગના કુસો આવે છે.

જસ્તીનીયન ૧ લો—ફલેવિયસ એની સીયસ. જન્મ ઇ. સ. ૪૮૨ અથવા ૪૮૩ માં ઇલેડીયામાંના હુમેસિયમના ગામ-ડામાં થયો. એનું પેરેનું નામ 'યુથુરા' પડ્યું હતું. એણે કોન્સ્ટન્ટીનોપલમાં વિદ્યા અભ્યાસ કર્યો હતો. ૫૧૮માં એના કાકા શહેનશાહ જસ્તીને એને એશિયાના લશકરના સરદારનો ઓળિ આપ્યો. ૫૨૧માં એ એલમી તરીકે નેમાયો, અને પોતાના કાકાના અંમલમાં મ્હોટી નામના પાગ્યો. ૫૨૭માં શહેનશાહ જસ્તીને રાજસુબાઓ બલામબુ કરવાથી એને રાજ્યનો ચોક્કસ ભાગ સોંપ્યો, પણ ૪ માસ પછી એણે પોતાને શહેનશાહ તરીકે જાહેર કરી રાણી થિએગેરા સાથે રાજ્યાભિષેક પાગ્યો.

જસ્તીનીયન રાજ્ય૩૬ થયો ત્યારે ૪૫ વર્ષનો હતો. એણે ૩૮ વર્ષ રાજ્ય અમલ જોગ્યો, જે કારકીર્દિ ધણીજ હવકાટમદ નિવડી. એને કે ધણો શરવીર ચોધ્યો નહોતો તોપણ એનામાં પોતાના સરદારોની સુટણી કરવાની

સારી કુદે દોવાથી એણે મ્હોટી નામના મેળવી હતી. એણે પોતાનો અમલ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી એક જન તથા ચવાવગામો ધણી, બાહોશી વાંપરી હતી. એણે પોતાની સખા આફ્રિકા, રોમ, ઉત્તર ઇટલી અને રવેનમાં સ્થાપી હતી. વળી એનું રાજ્ય એક જમરી ક્રિસ્તેબ'દીના કામથી 'મજબુતી પામ્યું' હતું, તેમાં પૂર્વ અને દક્ષિણ પૂર્વની સરદાર બાળી મજબુત બનાવી હતી, એનું મરણ ૫૬૫માં ૧૪ નવેમ્બર નિપજ્યું હતું.

જસત—ઉપતિ-ક્યાલમાઈનસ્ટોન (જસતનો માળોનેટ) અને બ્લેડ જસતનો સફાઈ આ બે રૂપથી મુખ્ય ઠેરી જસત પૃથ્વીમાં ધણો મળે છે; અને તેમાંથી જસત કાઢે છે. પેહેલો પથ્થર પ્રાચીન કાળથી જાણીતો હતો અને તેને ગ્રાંથામાં મેળવી પિત્તળ બનાવતા હતા. ક્યાલમાઈનસ્ટોન, સેલેસ્ટા, બેલકથમ, સાઈનિયા, અને ઈંગલંડ દેશમાં મળે છે. ત્રીજી જાતનાં જસતનાં પથ્થર મિસેક્ટના રૂપે આસ્ટ્રીયા અને બેલજમમ દેશમાં મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં મદુરા, પંજાબ અને રમપૂતાનામાં 'બ્લેડ' નામની અશ્વ કાત્ર કેથે મળે છે, પણ જસત બનાવવાના કારખાના આગળ યા હાલમાં કેથે હોવા વિગેરું વર્ણન મળતું નથી. યુનાઈટેડ કીંગડમમાં ૧૮૬૧ આગમજનાં પાંચ વર્ષમાં ૨૩૦૦૦ ટન કાચું જસત ખણી (૧૦૦૦૦૦ પૌંડનું) કાઢવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ૬૦૦૦ ટન નરમ જાતનું હતું, કે જેની કિંમત ૧૬ પૌંડથી ૨૪ પૌંડ દર દને ઉપજ હતી. ઉપરના જથ્થાથી અર્ધો જથ્થો વેલ્સની ખાણોમાંથી ખણી કાઢવામાં આવ્યો હતો. એજ મુદતમાં દર વર્ષે પરદેશથી આવેલા મજની રાસ ૭૬૦૦ ટન જસત અને ૨૮૦૦૦ ટન કાચી ધાતુ આવી હતી. કે જેની દર વર્ષે કિંમત ૧૭,૦૦૦૦૦ પૌંડ ઉપજ હતી. હાલમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટમાં જસત દિન પર દિન વધુ મળતું જાય છે. ૧૮૮૯માં ઉપજ ૫૮૮૬૦ (કિંમત ૧૧,૫૮૩૬૫ પૌંડ) અને ૧૮૯૦માં

૧૩૬૮૦ ટન (૧૨,૫૩૨૮૧ પૌંડ) મળ્યું હતું. સુખ્ય કરી અમેરિકામાં આ ધાતુ ઇથિયોપિયા, કેનસાસ, અને મિસોરીમાંથી મળે છે; પણ તે શિવશ્ય એની મોટી પેદાશ માટેનાં જાણીતા દેશોમાં ગર્ભની છે, અને તેથી ઉતરતી પેદાશ એટલ્યમ તથા અમેરિકામાંના સંયુક્ત સરયાનમાં થાય છે. યુનાઇટેડ કીંગડમમાં આ ધાતુના ગંભીર કારખાનાં છે. અથડા ધાતુ જહાર દેસાવરથી આયાત થાય છે. છટ્કી તથા ઓસમાં આ ધાતુની સારી પેદાશ છે. આસ્ટ્રિયા, રિડન અને, રૂપેનેમાં પણ આ ધાતુ મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં જસતનો આયાત વેચાર નીચે મુજબ હતો.

૧૮૭૬માં	૮,૨૬,૦૦૦	રૂપાનો
૧૮૮૨માં	૧૩,૫૩,૦૦૦	"
૧૮૯૨માં	૧૪,૪૧,૦૦૦	"
૧૮૯૪માં	૧૮,૨૮,૦૦૦	"

દુનિયામાં જૂદા જૂદા ભાગમાં ૧૮૯૮-૯૯ માં થયેલી જસતની ઉત્પત્તિનો કોડો નીચે મુજબ છે.

દેશ	ટન	ટન
શહિન પ્રાવિન્સ, બેલ-ગેન્યમ અને તેપરસેડ	૧૮૧૮૩૬	૧૮૨૯૯૪
યુનાઇટેડ સ્ટેટસ	૧૦૩૫૧૪	૧૨૩૧૯૪
સિલેશ્યા	૪૯૨૩૩	૧૦૦૧૬૦
ક્રાન્સ તથા રૂપેન	૩૨૬૪૯	૩૩૪૮૨
ગ્રેટબ્રિટન	૨૮૨૮૭	૩૨૨૩૩
યૂરપનાં બીજા દેશો	૫૭૬૪	૬૩૧૫
આસ્ટ્રિયા	૭૨૨૯	૭૩૦૫

જુમલે—૪૬૮૫૧૨ ૪૯૫૬૮૩

જસતની ખનાવટ—કયાકમાઇન રોડને ખુબ બૂંબે છે આથી તેમાંનું પાણી અને કાર્બોનિક એસિડ ઉડી જાય છે, અને જસતનો ઑક્સાઇડ પાછળ રહે છે. પછી તેનો ભૂકા કરી તેમાં કાલસો અથવા કોકની ભૂકી મિશ્ર કરે છે. પછી તે મિશ્રણ એક જાતની

મોટાડીની મોટી મૂસ અથવા રિટાટમાં નાખી તેને ભૂકામાં ગરમ કરે છે, તે વખતે મૂસ ઉપર મળતી ડાંકણ બેસાડે છે; અને તેનાં તળાયામાં હિંદ પાડી તેમાંથી લોહની નળા નાખી તેનો એક છેડો યુસના પૂઠ ભાગ સુધી લઈ બધા બીજો છેડો પાણીનાં વાસણમાં મુકે છે. તેમાં ગર્ભાને થોડે કલાકમાઇન માટેનો કાર્બોન એસિડ ઉડી જાય છે. જસતનાં ઑક્સાઇડમાંનો ઑક્સિજન કાલસાથી સયોગ પામી કાર્બોનિક એસિડને રૂપે ઉડી જાય છે. બાકી રહેલું જસત વરાળ રૂપે ઉડી લોહની નળા દવારે પાણીમાં ફેરે છે. જસતનાં રસમાં હવા નહિ જવા રેતાં જસતની વરાળને એકડી કરવી જરૂરની છે. અતી ઉષ્ણમાન ઉપર જસત સળગે છે, અને જસતનો ઑક્સાઇડ જની ને પણ બળે છે; આથી મૂસ તદ્દન બધા રાખી તેમાં હવા નહિ દાખલ થાય તેમ કરી નળાદારે પાણીમાં જસતની વરાળ લઈ જવાની ગોઠવણ કરવી પડે છે.

૧—ઝીંક પ્લેટ પથ્થરને પ્રથમ હવાના પ્રવાહમાં બૂંબે છે. તેથી કરી તેમાંનું ગંધક બળી જઈ પાછળ જસતનો ઑક્સાઇડ રહે છે. તેમાં કાલસો મિશ્ર કરી તેમાંથી ઉપરનું જસત કાઢે છે.

મુઠ જસત ખનાવવાની રીત. બજારમાં જે જસત વેચાતું મળે છે તેમાં શિસ, લોહ, કલ્પ, કાર્બોન, ગ્રાઇ, કયાકમિશ્ન, અને આર્સેનિકની ભેળ હોય છે. તેઓથી તેને અર્ક રૂપે ઉડાવી એકડું કરી શદ કરવું પડે છે. તદ્દન શદ જસત તૈયાર કરવાની સેટલ રીત એ છે કે જસતનાં સલ્ફેટમાં જાડા રસમાં સેલ્જર એસિડ મિશ્ર કરી તેમાં સલ્ફ્યુરેટ હેટ્રોજન ગ્લાસ છોડવી; આથી કાંઈક થરો બેસતાં તેમાંથી શદ ગાળી લઈ તે રસ કાઢે છે, એટલે તેમાંનો સલ્ફ્યુરેટ હેટ્રોજન ઉડી જાય છે, પછી તેમાં સોડિયમ કાર્બોનેટ ભેળવવો, એટલે જસતનાં કાર્બોનેટનો થરો તળાવે બેસે છે, તેને ખૂબ ઘોષ

મૂરિક એસિડમાં પિગળાવે છે. આ રસમાં વિનિયોક્ પ્રવાહ હોડયાથી જસત બેટરી માટેલા ત્રાંબાના જોડેલા તાર પર એકઠો થાય છે. અચૂંત કાંપોનેટ ચરમ કરી તેમાંના કાંપોના અસિડને ઉડાડવો એટલે જસતનો આક્રમણ સહેજ રહેશે. તેને આંખાઈ મટાડીનાં રિટાર્ડમાં ગરમ કરી જસતને સ્પર્શે એકઠો કરવો.

જસત એ બધું સફેદ રંગની ધાતુ છે. એની ગોળ સળીને આડી તોડી હોય તો તેની સુદર સ્ફટીકાકાર રચનાં બાંગેલી જગા પર નજરે પડે. સાધારણ ઉષ્ણમાન ઉપર જસત બરડ હોય છે, પણ ૨૧૨° ફેરન ઉષ્ણમાન ઉપર એ ધન વર્ધનીય અને પ્રસરણશીલ હોઈ પાતળાં પત્રાં અને ઝીણી તારો બનાવવા સાધકતું થાય છે. તે પછી જસતને થડે પાડતા તેનાં અંગે આ શુદ્ધો રહે છે, અને જસતનાં પત્રાં પણ એમજ બનાવે છે. ૪૧૦° ફેરન ઉષ્ણમાન ઉપર એ દૂરી ગરડ અને છે. આ સ્થિતિમાં તેની ખાંડણીમાં જૂટી બનાવી શકાય છે. અજમાસે ૭૭૩° ફેરન ઉષ્ણમાન પર જસત પિગળે છે, અને આરકતોષ્ણથી તે ઉડી નય છે. એની વરાળ સુલ્ફી દવામાં જવા દીધી હોય તો તે સળગી ઉઠે છે, અને સુદર લીલા સફેદ રંગની જ્યેષ્ઠ ઉત્પન્ન થઈ જસતના આક્રમણને સફેદ કપાસ જેવો ધૂમાડો નિકળે છે; તેને જસતનું ટુક કહે છે. સરદ દવામાં જસત બહારના અંગથી જલ્દી તપે છે. પણ તેનું ઉષ્ણ અંગ એક વખત કાટ ખાતાં તેના તળેનું અંગ કદી કાટ ખાતું નથી. આ એના ગુણને લીધે એનો વેપારમાં બોહોલો ઉપયોગ થાય છે. પાણીથી તેને થડાં કર્યાથી ક્લોરિન, એમિન અને અપ્રોડિનથી સાધારણ ઉષ્ણમાન ઉપર સંયોગ પામે છે. શદ પાણીમાં જસતને મેળતાં તેની પર પાણીની આસર થતી નથી; પણ તેમાં કાર્બોનિક એસિડ અને દવા એ ગ્લાસ હોય તો જસત જલ્દી આક્રમણ

ગતે છે. સાધારણ ઉષ્ણમાન ઉપર મદ અથવા જલ્લદ મિશ્રીત એસિડમાં જસત જલ્દી પિગળીને પાણીનું પૃથકકરણ કરે છે. હાઇડ્રોજન ગ્લાસ બનાવવા એનોજ ઉપયોગ કરે છે. કાર્બિક પોટાશનાં જલ્લદ રસમાં જસતને નાખી તેમાં રસ ઉડાળે છે, તેથી હાઇડ્રોજન જલ્લદ પડી તેની જગા જસત લે છે. શદ જસત ઉપર જળમિશ્રીત સદ્દુર્ગિક એસિડની ક્રિયા થતી નથી, પણ અશદ જસત તેમાં તુરત પિગળે છે. આ ઉપરથી શદ જસતની પરિણા કરી શકાય છે.

કટલીક ધાતુનાં કારનાં રસમાં જસતને નાખતાં તેમાંની ધાતુ જસત પર એકઠી થાય છે, અને જસતનો અશ ધાતુની જગા લીધે છે. મેરક્યુરનાં રસમાં ને જસતને નાખ્યે તો તે ત્રાંબાને જલ્લદ પાડે છે, એટલું જ નહિ પણ તે ને ગરમ કર્યું હોય તો પાણીનું પૃથકકરણ કરી હાઇડ્રોજનને જૂડા પાડે છે.

જસતનો ઉપયોગ દુનિયામાં બોહોલો થાય છે. ઠકાઉપણ, સસ્તી કિંમતે અને દલકાપણને લીધે એના છપ્પરાં બનાવે છે. તેનો જલ્દી આક્રમણ જવાના ગુણ ઉપરથી વિદ્યુતકર્મ જસતનો ઉપયોગ કરે છે. છાપરાપરનાં લોહાનાં પત્રાં જસતનું પાણી આપીને બનાવે છે. એને ગ્લાસહનાઈજર લોહાનાં પત્રાં કહે છે. શદ જસત ધાતુ નરમ અને બળી ઉઠે એવું હોય છે. લોહ મજબૂત હોવાથી તેને જસતથી મદી લીધાથી તે પર કાટ ચડતો નથી, અને તે કદી બળતું નથી. લોહાનાં સ્વચ્છ પત્રાંને પિગળાવેલા જસતના પિયોમાં બોળા તેની કલ્કાઈ ચડાવે છે. જસતના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર નવસાગર ચોપડે છે. જસત તેના આક્રમણને પિગળાવે છે, આથી લોહાપર જસત મજબૂત થઈ છે. જસતના રસને ચડા પાણીમાં નાખ્યાથી તે ગરડ બને છે. તેને ઝેનુ-લેટર્ડમાં કહે છે. મે એનિરુપમ કરતા જસતની વરાળ સળગવા અતી ઉષ્ણતા નેઈએ, આથી પ્રકાશ પાડવા માટે પણ એનો ઉપયોગ કરે છે.

જસતની હુલકી ધાતુ—જસત બીજી ધાતુ સાથે મિશ્ર થતાં ધણી ધાતુઓ બને છે. જે બોગં ત્રાંબુ અને એક ભાગ જસત એના મિશ્રણથી પિત્તળ બને છે. જર્મન સિલ્વર અને કેપરઆસ પિત્તળમાં થોડું નિકલ ધાતુ મિશ્ર કરવાથી બને છે, અને આ નવી ધાતુથી તેને સફેદ રંગ પ્રાપ્ત થાય છે. દુર્બિનના કાચ બનાવવા માટે સિંદુરને (રેડ લેડ) જોડે જસતના ઓક્સાઈડનો ઉપયોગ કરે છે. કલ્લક અને ત્રાંબા સાથે જસત મિશ્ર થતાં ઓન્ડ નામની કઠણ ધાતુ બને છે.

વૈદક શાસ્ત્રમાં જસતનાં ગુણ કલ્લક જેવાં ગણેલાં છે; અને ઠંડકથી માફક તેની બળ્મ બને છે. જસતની બળ્મ જોકે આસાઇડ ને અતુસરે છે. જસતનાં કુલને 'ઝિન્ક સલ્ફાઇડ' કહે છે.

જસતને પાતળું કરી કુદમાં ૨૧ વખત ઉકાળીયાથી તે શદ્દ થાય છે. એની બળ્મ બનાવવા યદી ખાપરીયામાં નાખી રસ કરે છે; અને લીંબુના કાષ્ટ વડે છુદે છે. નીચે તિવ્ર અગ્નિની આંચ આપવી, એટલે ભરમ થાય છે.

જસત કઠાઈમાં નાખીં સોળંડની કઠાઈથી છુંદુ' એટલે તેની બળ્મ થાય છે, તેને જસતનાં કુલ કહે છે. આંખોપર છારી બધાઈ હોય ત્યારે જસતનાં કુલ અને ખડીસાકર એનો ખલ કરી તે બૂકી રાત્રે હાથથી વેળા આંખમાં નાખવી, અથવા એક ભાગ કટકી અને તેનો ચોથો હિસ્સો જસતનાં કુલ એનો સારો ખલ કરી તે બૂકી મે ગુજલક તેમાં ૧૫ તોલો પાણી નાખી, દિવસમાં બે વખત પિછી વડે આંખમાં નાખવું એટલે આવેલી આંખો, ગળ, પિળા અને લાલી એની ચાંતી થાય છે.

જસદણ—કાઠીયાવાડમાં આ ત્રીજા વર્ગનું એક સંસ્થાન. જસદણ શહેર કેટલા પીઠાની ઉત્તરે ૬ મૈલ, ને બાબરની વાયબે ૧૬ મૈલ ઉપર બાબરવા નદીને પશ્ચિમ કાંઠે છે. આ સંસ્થાનમાં ૬૨ ગામો છે. ૧૮૭૨માં લોક-

વસ્તી ૩૦૧૩૪ની, ૧૮૮૧માં ૨૯૦૩૭ની ને ૧૯૦૧માં ૩૫૦૫૭ની હતી. વાર્ષિક ઉપજ ૧,૨૫૦૦૦ રૂપિયાની છે. સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૩ ચોરસ મૈલ છે. મુખ્ય પેદાશ રૂ અને ધાન્યની છે. કાઠીયાવાડમાં એ ૩ જી. નંબરનું ગામ છે. અત્રેના રાજા ૧૮૦૭થી બ્રિટીશના આશ્રીત છે. જસદણના રાજ્ય કર્તા બ્રિટીશ, માયક્લાડ અને જુનાગઢ સરકારને ૧૦૬૬ પૌંડની ખંડણી ભરે છે. લશકર ૩૪૨ માન્યોતુ છે. રાજ્યમાં ૬ શાળા, ને ૩૮૨ વિદ્યાર્થીઓ છે. પોલીસમાં ૬૦ મયારો ને ૩૪૮ પાવલ છે.

ઇતિહાસ મુજબ કાંકેર 'અલાએલા' ખાતર કાઠીઓની લખાણી શાખાના છે. જસદણ પુગણું શહેર ગણાય છે. એનું નામ ઘણું કરીને ક્ષત્રીય વંશના સ્વામિ અષ્ટન ઉપરથી પડ્યું હશે. એ વંશનો એક શેખ જસદણની ઇશાન્યે ૭ મૈલ ઉપરથી જડી આવ્યો હતો. જુનાગઢમાં ઘોરી વંશનો અમલ હતો, તે વેળા અત્રે એક મનખૂત કિસ્સો બાંધ્યો હતો, અને તે વેળા ગામ ઘોરીગઢને નામે ઝાળખાતું હતું. તે પછી કેટલેક વર્ષે એ ખરેડીના ખુમાણેને હાથ મળ્યું, ને જસા ખુમાણ પામેથી ઈ. સ. ૧૬૬૫ માં લખાણી ખાતરના મૂળપુરુષ લખાખાતરના પૈત્ર વિકાખાતરે જતી લીધું. વિકાખાતર ઈ. સ. ૧૬૮૫ માં મરણ પામ્યો, એટલે તેની માદીએ તેનો બીજો કુંવર માણીયો થયો. માણીયો ખુમાણેની સાથે લલતા નિઃસંતાન મુલો, ત્યારે તેનો નાહનો ભાઈ એવા અને તેના પછી તેનો દિકરો ઝોધને, તે પછી વાજસર ગાદીપતિ થયો. ખાતરની સત્તા જભરી હતી, ને તેણે છેક ધધુકા સુધી પાલ ભેસાડ્યો હતો; પણ એને ભાવનગરના કાંકેર વખતસિંગજીએ નમાવી જસદણ હાટ્યું હતું. તે પછી જસદણ નવાનગરે લીધું ને ત્યાં ફાજ મુકી, પણ જમજસાજનું લક્ષ થયું તે વખતે વાજસર ખાતરે જમને આટકાટ આપી જસદણ

પાણી લીધું. દર્નલ વાકરની માથે જસદણ તરફથી વાજસર આચરે કુરાવ ક્યો હતો. વાજસર પછી તેનો કુવર 'એલા' થયા, નેજે ખિટીશ સરકાર પાસથી દર વર્ષે ૩૨૪૭૫ ની રકમ લઈ ખિટીશ મુલકમાં પાલ લેવાનો પોતાનો હક્ક જતો ક્યો. એમણે ૧૮૫૨ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે પછી હાલનાં 'મકેર' 'એલા' ગાદીપર આવ્યા.

આ સંસ્થાનમાં ૬ શાખા હોઈ તેમાં ૩૮૨ વિદ્યાર્થીઓ છે, પોલીસમાં ૬૦ સવારો ને ૩૪૮ પાયદળ છે.

જસદણ—ઉપલાતું ગ્રામ્ય શેહેર, ક્રાંતરા પીયાની (તરે ૬ મેલ પર છે. જુનાગઢના ધોરી વંચના અમલમાં આવે જોરગદ નામે કિલ્લો બાધવામાં આવ્યો, ૧૮૭૨ માં વગ્તી ૩૬૬૩ની ને ૧૮૮૧ માં ૩૮૭૩ ની તથા ૧૯૦૦ માં ૩૯૦૦ની હતી.

જસમા—હિંદમાં આઝી પોતાના પતિવ્રતપણા માટે ઘણી પ્રસિદ્ધતા પામી ગઈ છે. ઈસવી સનની અગીઆરમી સદીની આખેરીમાં અણુદિલપૂરમાં સિમરાજ જેસીંગ રાજ્ય કરતો હતો, તેણે તલાવ કુવા ખોદાવવા માટે એક જાતના મજુરોને લગાડ્યા હતા, તે વેળા તેણે એ જાતની એક અતિ ખુબસૂરત જસમા નામની માળવામાં રહેતી સ્ત્રીની વખાણ સાંભળી. તે સ્ત્રીને હાથ કરવા માટે રાજાએ પાટણમાં તલાવ બાંધવાનું કામ આરંભ્યું. તે કામ માટે રાજાએ પોતાના બાણેજ કુધમલને માલવામાંથી એક મજુરોને લાવવાનું કામ સોંપ્યું, અને જસમાને પણ તેમાં તેડી લાવવાનું છુપી રીતે જણાવ્યું. માળવા પુગતાં જસમાને ઘેર જઈ કુધમલે પાટણમાં તલાવ ખોદવાનાં કામ માટે મજુરો નેમ્મએ છે એમ જસમાને જણાવ્યું. આથી જસમા તથા તેના ભત્રાંરે પોતાના જાતીલાઓને એકઠા કરી તેમને લઈ જસમા પાટણ ગઈ. ત્યાં સિધ્ધરાજે તેને પોતાના મેહેલમાં ઉતારી લેવા કહી, તેના જાતીલાઓને ગામ બહાર નાખેલી ડાવણીમાં રહેવા કહ્યું, પણ જસ-

માએ તે માટે પોતાને નાલાયક જણાવી પોતાના સાથીઓ માથે જઈ રહી. રાજાએ તેની ખુબસૂરતી જોઈ વધારે શીદા, ધંધ તેને તહેવાર રીતે, સમજાવી પણ તે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ તેની માગણી મુજબકારી કાઢી.

તલાવનું કામ પૂરું થતાં બધા મજુરોને તેમની મેહેનતની મજુરી ચુકવી આપી, પણ જસમાને થોડા દહાડાં ચોખી જવા કહ્યું, પણ તે પતિવ્રતા એવરત તેની ઈચ્છા જાણી, પોતાના જાતબાઈઓ સાથે મજુરી લીધા વિના જવા નિકળી. આ ખબર સાંભળી સિધ્ધરાજે એક હથિયારખંધ તુકડી તેમની દુબાલે મોકલી. આ તુકડીએ મજુરોની તુકડીને 'મેહેરા' નજીક પકડી તેમની સાથે કપાકપી થતાં ઘણા મજુરો મરણ પામ્યા. આથી જસમાને ઘણું લાગી આવ્યું. પોતાના માટે પોતાના જાતબાઈઓ નાહક માંથી જતા જોઈ પોતે પેટમાં કટારી મારી મરી ગઈ. અને એ રીતે સનની બદનિષ્ટા ઉધી વળી હતી.

જસાસિંહ—કપરચલાના રાજ્યનો સ્થાપક મૂળ પુરૂષ. એ જાતે જાટ જાતનો કલાવ હતો. એના સમયમાં પંજાબમાં શીખ શેઠાએ તુકાન મચાવ્યું. તે દરમ્યાન હુઆમમાં કેટલીક જગ્યા પચાવી પાડી. ઇ. સ. ૧૭૮૦માં તેનો માલેક થયો, અને તે પછી તેના વંશજોએ સત્તા સ્થાપન કરતાંજઈ અતી કળાએ પુગા હતા.

જહાંગીર પાદશાહ—સલીમ અવવા તુરકીન મોહમદ જહાંગીર. જન્મ શીખરીમાં, ૧૭ આગસ્ટ ૧૫૬૬ માં થયો. (હિન્દી સન ૧૭૭, ૧૭ મી રાખી). એની માતા રાજા બિહારીમલ કચ્છવાની બેટી હતી, જેને મરીયમ કમાન નામનો એલકાબ આપેલો હતો. એ ૧૬૦૫ માં ૧૬ આક્ટોબરે ગાદી નશીન થયો. એનો અમલ શરૂ થતાં અકબરના અમલના જે હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની એકત્રતા હતી તેની વચ્ચે તર્જાં પડ્યાં, અને નાણાપર મોહમદી ધર્મના પ્રકાર છપાયા, તથા

અપીલ, દારૂ વેચવાની અધી નિકળી મૂક. ૧૬૦૬ના માર્ચમાં જહાંગીરના વડા શાહાજહાન યુરુજીએ લાહોર બંધ ત્યાં સામે થયો, પણ દારૂ પામી કાચુલ નહોતો; માર્ગમાં પકડાતા દિલ્લી દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો. તે પછી યુરુજીને સદા તકેદારી તથા રોખવામાં આવ્યો હતો. ૧૬૦૭ માં જહાંગીરે મોહનપ્રખાનને લશકર આપી ઉદેપુર ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યો, અને બીજી લશકર ખાનખાનનની સરદારી તથા આપ્યું. પણ મલીકઅબર અમેસિનીયા, નીઝામશાહ, અને અફશાહીનાં વંશજો તથા મરાઠાઓએ જહાંગીરના અમલમાં જંગેજંગ બખેડા અને ફેસાદો ઉઠાવી પોતાની ચઢતી દશા બતાવી હતી. ઇ. સ. ૧૬૧૨ (હિ. સ. ૧૦૨૦) માં જહાંગીર શેર અફઘનખાનની વિધવા નૂરજહાન સાથે પરણ્યો હતો. (નૂરજહાન). નૂરજહાનની બાહોરી અને પાદશાહ પર તેનો કાણુ એટલો હતો કે પાદશાહી નાણાપદ તેના નામની કમિતા કાતરવામાં આવી.

નૂરજહાનના પિતા ગયાસુદ્દીનને વડો વછર બનાવી તેના ભાઈ આસાફખાનને મ્હોટી પદ્ધિ આપી હતી.

જહાંગીરે પોતાના બેટા યુરુજીને શાહાજહાનનો ખેતાબ આપી ૧૬૧૬ ના. અક્ટોબર (હિ. સન ૧૦૨૫) માં ગાદીવારસ બહેર કીધો. આ વેળા પેહેલા જેમસ તરફથી સર યામસરા એલચી તરીકે જહાંગીરની દરબારમાં આવ્યો હતો.

૧૬૨૧ માં જહાંગીર કાશ્મિર તરફ ગયો ત્યારે નૂરજહાને ફરી પોતાના જમાઈ શેહેરીયાર (એ જહાંગીરની પેહેલી સ્ત્રીનો પુત્ર અને નૂરજહાનને શેરઅફઘનથી ચએલી બેટીનો પત્ની)ને ગાદીનો વારસ બનાવવાની પેરવી કરી આથી શાહાજહાને ફરી દખલમાં ગડબડ મચામી. તે પછી બાપ બેટા વચ્ચે લડાઈ જાગી, જે ૧૬૨૫ સુધી લાગત ચાલી. મેવટે શહાજહાનને જહાંગીરના બળ પામે નમવું પડ્યું, અને તેણે પોતાની ચાલ

સુધારવાની અમીનગીરીમાં પોતાના બે બેટા દારાશોક અને ઐરંગઝેબને દિલી દરબારે મોકલ્યા.

એક પ્રસંગે જહાંગીર કાણુલ જતાં જે હલમ કાંડે મોહનપ્રખાનને હાથે કેદ પકડાયો, ત્યારે શેરવીર નૂરજહાને ઘણીજ અસાધારણ તદબીરથી જહાંગીરનો તથા પોતાના લશકરનો છુટકો કરાવ્યો હતો.

જહાંગીરનું મરણ ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં ૨૮ અક્ટોબર (હિજરી સન ૧૦૩૭-સફર ૨૮ મી) એ નિપળ્યું. એની કબર લાહોરથી ૩ મૈલ પશ્ચિમે શેખદારા તરફ છે.

જહાંગીર રાજા માનસિંગની બેહેન સાથે પરણ્યો હતો, પણ જ્યારે તેના બેટા શેહેરીયાર અને શાહાજહાન સાથે બાકુ ઝગડા ચાલ્યા તે વેળા તેણીને ઐર પાઈ, મારી નાખવામાં આવી હતી.

જહાંગીર અફઘ દારૂખાન હતો. તેનો દારૂપીવાનો જમ એક માણેકમાંથી બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ ખાણું પંચપાત્ર અકારનું હતું, અને તે એકજ ૩ ઈંચ લાંબા માણેકનું બનાવેલું હતું. આ જમ લખનેનાં પદ્મપદ નવાબ પાસે જળવાઈ રહ્યો હતો. જેને તે નવાબે કલકત્તાનાં એક બણીતા ઝવેરીની દુકાને વેચવા મેલ્યો હતો. આ જમ ઉપર જહાંગીરનું નામ સોનેરી અક્ષરે કાતરેલું હતું.

જહાંગીરના અમલમાં દરબારી બાપા ફાર્સી હતી, અને પ્રજામાં ઉર્દુ બાપા બોલાતી હતી. પણ શેહેનશાહ તથા દરબારીઓ તુર્ક ભાષા બોલતા.

જહાંગીર—તેમુરના પૌત્ર પીરમોહમદનો એલકામ. એ હિંદુસ્તાનમાં ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં ગીજની માર્ગે દાખલ થઈ તેમુરના લશકર સાથે જોડાયો હતો. ને તે પછી મુલતાન લીધું. તેમુરે હિંદુ પોતાનું મરં રાખ્યું, પણ તેટલાં ૬, માસમાં તેમુર મરણ પામતાં ૧૪૦૪ માં એ બેહેન-જાહી પદ પામ્યો હતો.

જહાંગીરખાદ—બુલંદ શહેર જલ્લામાં અનુષ શહેર તેદેસીલમાંનું ગામ. બુલંદ શહેર શેદરની પૂર્વે ૧૨ મંલ ઉપર છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૯૪૦૮ ને ૧૮૮૧ માં ૧૦૩૧૫ ની હતી. તેમાં ૭૭૨૨ હિંદુ, ૨૫૭૭ મોહમેદનો હતા. શહેર ૧૨૧ એકર ઉપર વસાયેલું છે. અગ્રે કાપડ વણવામાં કાર ખાના છે, તેમજ મસજીદો, સીરાઇ, પોલીસ થાણું અને પોસ્ટ ઓફીસ પણ છે. દર બુલંદવારે અગ્રે મ્હોડું બજાર ભરાય છે.

જહાંગીરજી એહેરામજી મર્ઝખાન—આ જાણીતા ગુજરાતી લેખક તથા 'જામે જમ-શેદ' પત્રનાં માલિક અને પંરોપકારી નરનો જન્મ ૪. સ. ૧૮૪૮માં ૨ જી સપ્ટેમ્બરે થયો હતો. મુબઇ ઇલાકામાં પેહેલું ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર રચાપનાર ફરદુનજી મરઝખાનજીના એવજી પૌત્ર થાય છે. બચપણમાં એલશીન્સ-ટન હાઇ સ્કૂલમાં કેળવણી લઇ મેટ્રિક્યુલેશનની પરિક્ષા આપી એલશીન્સટન કોલેજમાં ફુકે મુદત અભ્યાસ વધારી "રાસતગોફતાર" પત્રના મદદનીશ અધિપતિ દાખલ "જનાલિરત" તરીકેની પોતાની કારકીર્દીનું મંડાણ કરી, પાછળથી 'ટાઇમ્સ ઓફ ઈંડિયા'નાં મેનેજર તરીકેનો ઓધો મેળવ્યો હતો; જ્યાં એવજી આલાહીથી પોતાનો ઓધો જાળવી પોતાના માલિક મીં. મેથ્યુસમલ જનરલ નામુલીઝ તથા મીં. એટનગિયરીની બ્યાજબી સામસી મેળવી. આ આગેવાન પત્રના પ્રતાપે મુબઇ ના આગેવાન વર્ગમાં સારો વચ વસીલો અને માન મેળવ્યું હતું. જ્યારે મીં. એટનગિયરી એ 'મુબઇ ગેઝેટ' ખરીદ્યું ત્યારે ત્યાં પોતાના આ ચંચળ અને માનીતા મદદનીશ ને સાથે રૂખી વડા મેનેજર તરીકેનો ઓધો સોંપ્યો હતો. આ ઓધો દરમીયાન એવજી પોતાના પત્ર માટે અનેક વેળા ખાનગી ખાતમીઓ સહુથી પેહેલાં મેલવી આપવાથી પત્રની ધણી નામના વધારી હતી; મીં. ગિયરીનો એમની ઉપર એટલો તો વિશ્વાસ હતો કે તેવજી જ્યારે એશિયાની યુસાફરીએ

ગયા ત્યારે "એમ્બેગેઝેટ" નો સર્વ કારોબાર જહાંગીરજીને સોંપી ગયા, એટલું નહિ પણ પોતાના વસિલતના વહીવટદાર તરીકે પણ એવજીને જ નેમ્યા હતા. મુબઇગેઝેટથી સળધ છુટા પડતાં એવજી 'એન્વેક્ટ ઓફ ઈંડિયા' ખરીદી કાપડજી ચાલક સાથે જોડઈ 'જહાંગીર એન્ડ ઇસ્લામી પેટી' ને નામે 'જામે જમશેદ' ડાખાખાનાનો વંદીવટ ચલાવવા માંડ્યો, જે આજે જામે જમશેદ પ્રેસ તથા પત્રને સ્વતંત્ર માલિકી તળે એક આગેવાન અને પેહેલી પંક્તિનું બનાવ્યું છે.

૨મુજી લેખક તથા નવલંકથાનાં રચનાર તરીકે એવજી આજે આગેવાની ભરી નામના મેળવી છે. ગુજરાતી વાર્તા લખનાર તરીકે એવજી મેળવેલી લોકપ્રિયતા એવજીનાં ૧૮ પુસ્તકો સામેત કરી આપે છે. એવજી પોતાની જુવાની દરમ્યાન તેજી કલમ દરાજીનાં જોશમાં લખેલા પેહેલા પુસ્તક "કોતકસંઘ" થી ગુજરાતી સાહિત્યની એક નવીજ શાખા ઉત્પન્ન કરી, ગુજરાતી લેખકોનું ધ્યાન ૨મુજી લખાણો તરફ ચંચળ બનાવ્યું હતું. આ અંથે મીં. જહાંગીરને એક ૨મુજી લેખક તરીકે મ્હોટી પ્રસિધ્ધતા આપી છે. તેમજ એમની રચેલી એક બીજી નવલકથા "તારા બાઇ"એ તેનાં લખનારની 'નોવલિસ્ટ' તરીકેની કીર્તિને પાચો નાખ્યો હતો, અને 'જીજીગોરાણી'ની જાણીતી કથા 'રફાઈ'ની બીકટ નવલકથા "દાર્ટ ઓફ મીડેબ્રોથીઅન ઉપરથી પારસી જીંદગીને અનુસરતો ફરકાર કરીને પ્રારસી સંસારી ચિત્ર જમકદાર બાપામાં રજી ફરવાની શક્તિનો વાંચક વર્ગને ઉમદા ખ્યાલ આપ્યો હતો.

એવજી પોતાની ફરજની રહે વંતેક કથા-ઓ રમ્યા ઉપરાંત 'જામે જમશેદ' ની કારો માં નાદની મ્હોટી સંખ્યાબંધ વાર્તાઓ લખી હતી. તે ઉપરાંત એમના હાથનાં લખાણવા રફેઓ, સંસારી ચિત્રો, મર્મવચનો, નિદોશ ૨મુજી ટાલુકા દુચકા, આજે રસીક

લેખક પર્ગમા હોશથી વચ્ચાવ-છે. ગપસપ નામે એક પખવાડીક ચોપાનીયાનો પાયો પશુ-એમણેજ નાખી, ચાલુ રચુછ લખાણોનો મહાર આ ચોપાન્યાદવારે વાંચક વર્ગને પુરો પાડે છે.

જાહેર શેહેરી તરીકેની કારકાર્દ દર-મિયાન એવણુ સુદહેના અમલદાર તરીકે (જે. પી.), આગલી અંડરગ્રેન્ડ્સ એસે-શિએશનના એક સેક્રેટરી તરીકે, જરતોસ્તી નિશાળ મંડળીના એક સેક્રેટરી તરીકે, પારસી ચીફ મેનેજેમોનીયલ કોર્ટના એક ડેવીઝેટ તરીકે; સર. જી. જે બેનિવોલ્ડ ઇન્સ્ટીટ્યૂટનાં એક જરદી તરીકે અને ટુક મુદત સુધી યુનિસિપલ કોરપોરેશનના એક સભાસદ તરીકે ઉપયોગી સેવાઓ બજાવી છે.

પારસી કોમમાં ધણીજ નાચાર હાવતમાં સખડતા ગરીબોને જાંતી તપાસ અને શોધ બોળથી શોધી કાઢી તેમનાં દુઃખમાં સાહાય થવા માટે પ્રજાનાં સખીવજીદ બાગને ઉદ-કેરી, સ્વજાતી મેહેનત અને દેખરેખથી વર્ગ થવાં પ્રજા દુઃખમાંથી એક સખાવત ખાતું એવણુ ચલાવે છે.

ઉપર જાતી મેહેનત અને સ્વતંત્રપણે પરીપકારી કામ બજાવ્યા ઉપરાંત, એવણે ખીજા પશુ હમકોમ માટે ઉપયોગી ખાતા હરતીમાં આપ્યા છે. ખંડાળની સિતળ તેકડી ઉપર સખી વજીદ જરતોસ્તી નરનારી-ઓએ એમને હસ્તક સોંપેલા નાણામાંથી, લગભગ ૧૩ સુંદર બંગલા સુખ શાંતિગૃહના ધારણુ ઉપર બંધાવીયા છે. આ ગરીબ તથા વચ્ચે વાધાનાઓ, માટે હવા ખાવાતું તથા તદ્દરેતી સુધારવા લાયકતું સુકામ પોતાની જાતી તપાસ અને સમાજ તજે જાળવે છે. તેમજ ખદીથી પીડાતા દર-દીઓની સારવાર કરવા માટે દેવવાલી ખાતે એક સેનિટરીયમ સ્થાપવાની યોજના એવણુની સુચકબુદ્ધિને આભારી હોઇ ૩૦૦ બહો-દુરજની યાદમાં, આ પ્રમોપયોગી ખાતું ઉભું કરાવવામાં એવણેજ આગેવાની ભર્યા બાગ

લીધી હતો, અને આ અમુક ખાતાની જહાંગીરજ પ્રમુખ છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં “વલસાડના ધુણવાના મુકદ્દમા” નામે લાખબલના કસમા એવણે જાહેર હિન્મત જાતલારી, સરતના મેજાએટ મીં બાડનની તપાસ તજે વલસાડમાં ધુણ-વાના સાથ તજે ચાલતી ગેરરીતીઓ સ્પષ્ટ-પણું પુરવાર કરી પારસીઓની એક સારી સેવા બજાવી હતી. આ ‘કસ’ દરમ્યાન એમને ભારે ખર્ચમા ઉતરતું પડયાથી મુનખના અગ્રસર વર્ગે જાહેર ફંડ ઉભું કરી જામેના અધિષ્ઠિત તથા માલિક મીં જહાંગીરજને સર જમશેદજી જીજાજી બારેનાઇટનાં પ્રમુખપણા હેઠલ જાહેર ખાણુ આપી એક ચાલીતું વોલ સેવાની યાદગારીમાં કોતરકામ સાથે આખ્યા ઉપરાંત, રૂ ૪૫૦૦ ની એક પર્સ બેટ કરી હતી. આ ‘પર્સ’ લાગણી સામ રિરકારી એવણે તે નાણાને ‘અંગત ઉપયોગ નહિ કરતા ‘ખડવા મેનેટરીયમ’ માટે જાણકતું ‘એનડાઉમેન્ટ ફંડ’ સ્થાપન કરવામાં તે નાણા બેટ આખ્યા હતા.

જહાંગીરના બેગમ—જહાંગીરના તથા મુમતાજ મદાવની આ બેડીનો જન્મ ૪. ઇ. ૧૬૧૪મા ૨૩ માર્ચે થયો હતો. (ફિજરી સન ૧૦૨૩, ૨૧ મી સફર). આ ખાતુ પોતાની ખુબસૂરતી અને જાહેશી માટે તે વખતના ક્રિતિકાસ તથા ગાયનોમાં વખાણુ પાગી છે. ઇ. સ. ૧૬૪૪ માં ૨૬ મી માર્ચે તે પોતાના પિતાના દીવાનખાનામાંથી પોતાના જનાનીમાં જતી હતી, તે વેળા તે તરફના સર્વ માર્ચે બબૂકજર રોશનીથી દીપી રહ્યા હતા. તે વેળા જહાંગીરના અંગપર ઉત્તમ પ્રતિની મસલીનો પોશાખ હતો, તેટલાં અચાનક એક જાતીની બાળથી તેનો તમામ પોશાખ સંગળી ઉઠ્યો. આ વેળા તે તરફ જાણીતા અગીર ઉમરાવોનો જમાવ હોવાથી એણીએ જરાએ ધખરાટ નહિ બતલાવતા જીવ લઇ પોતાનાં ઝોરડા તગક ડોડી, પલંગ પર બજાતાં માથે ઝોડી સ્થ જનાની

બળતું બુદ્ધિયુક્ત ખરૂં, પણ તેણી સખત દાઝી ગઇ. આથી સરતના ઈન્દ્રિય તણીય ડાં બાગદનને બોલાવી તેના ઇલાજોથી એને સારી કરવામાં આવી હતી. આથી ડાં બાગદને રોહનશાહની પ્રિતી સંપાદી પેતાના દેશીઓને તમામ મોગલ રાજ્યમાં સ્વતંત્રપણે વેપાર કરવાની છૂટણું હોકમનામું મેળવ્યું હતું. આથી નબદીક ત્રીપોથી પાસેની (હાલમાં પડત છે) લાલ મસજદ ૩૫,૦૦,૦૦૦ ને ખર્ચે ૧૬૪૮ માં એણે બંધાવી હતી. એણે મરણ ૧૬૮૦માં ૫ સપ્ટેમ્બરે નિપજ્યું.

જહાનદારશાહ—અટક—મુઇઝદીન. આલમ-ગીરનો પોત્ર અને રોહનશાહ બાહાદુરશાહનો પુત્ર. જન્મ દમણમાં ઇ. સ. ૧૬૬૩માં ૮ એપ્રિલે થયો હતો. ૧૭૧૨ ના ફેબ્રુવારીમાં એનો પિતા મરણ પામતાં રાજ્યગાદી માટે બાઇઓ વચ્ચે ટોટા જાગ્યા. તેમાં જહાંદારશાહ, ફરખ્સદ અખતર અને રાશી અસરખાન સાથે લડાઇ થઇ, તેમાં ૧૦મી એપ્રિલે જહાંદારશાહની છત થઇ, ને એ રાજ્યપદ પામ્યો. જહાંદારશાહ નબળા મનનો અને રાજ્યકારોનારમાં ટુંક બુદ્ધીનો હોવાથી એનો અમલ ફાહેમ નિવડ્યો નહિ. ૯ મહિના પછી આથી પાસે થયેલી લડાઇમાં એ ફેદ થયો, ને ફરખસિયરના હોકમથી ૧૭૧૩ ની જાનેવારીમાં માર્યો ગયો.

જહાંસી—(જુઓ ઝાંખી.)

જહાનશાહ તુર્કીમાન—કારાયુક્ત તુર્કીમાનનો પુત્ર. ઇ. સ. ૧૪૩૭માં શાહાશ્વમિર્જા એ એને આઝરબીજાનની હાકમીપર નેમ્યો હતો. એણે તે હાકમી ૧૪૪૭ વેર ભોગવી; અને ખેતાની સત્તા, ધરખાનમાં વધારી, દયરે બિંઝરવેર સત્તા ફેલાવી, પણ ૧૪૬૭માં હિઝુન હસન સાંયની લડાઇમાં માર્યો ગયો. એણે ૩૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો.

જહાનુસસપતિ—વૈશાખ માસની ૭ એ આવતો તેહેવાર. આ તેહેવાર જહાનવીના પિતા જહાનુનાં માનાયે દિંદના કેટલાક બાગમાં પાળવામાં આવે છે.

જળાંદર—જોધાદર. પેટની આંદર પાણી જેવે પ્રવાહી એકઠો થવાથી તે રદ્દીને મોહું થાય છે, અને તે સાથે કેટલીક વખતે દાઘ, પગ તથા 'રોહું' પણ રદ્દી આવે તેને જળાંદર કહે છે. આ પ્રવાહિ લોહીના માહેથી આવે છે. મગજની આંદર પાણી બરાબ તેને 'મસતકતુ' જળાંદર કહે છે. પેટ અને છાતીની આંદર પાણી બરાબ છે તેને છાતીનું જળાંદર કહે છે. પુરુષની ગોળીમાં પાણી કિતરે છે તેને અંતરગળા કહે છે. કિંકુ ધરા જળાંદરની મુખ્ય ૩ જાતો જણાવે છે. ૧. જે પાણીનો જળાંદર, ૨. જે કઠોદર અથવા મામતો જળાંદર, અને ૩. જે 'વાતોદર' યાને વા અથવા વાયુ પેટમાં બરાવાવી રાગ થાય છે તે. પણ ખરૂં જોતાં જળથી જે દર્દ બને છે તે જળાંદર; આથી કઠોદર અને વાતોદર જળાંદર એ જાણ છે.

'જળાંદર' થવાના અનેક કારણો હોય છે. એક તો ચરીરમાં સ્વાભાવિક રૂધિર રહે છે, તેને કોઈ જાતની અડચણ થવાથી જળાંદર થાય છે. બીજો લોહીમાં બીગાંડ થવાથી, એટલે તેમાં બીજાં ઝેરી અને ખરાબ વિકારોનું મિશ્રણ થવાથી દર્દ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જે જાતનાં કારણો રૂધિરમિસ્રણને અડચણ તથા રક્ત દોષ, કેટલીક વાર સાંધેજ હોય છે. જેમકે રક્તાશયનાં દર્દને લીધે પેહેલાં લોહિ બરાબર ફરી શકતું નથી તેથી તે બરાબર સ્વચ્છ થતું નથી, એટલે રક્ત દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. એક દેહાણુ રક્ત પ્રવાહ અટકાય. થાય તો તેની પાછળની શિરા અને ફેશવાંહતીઓમાં લોહીનો વધારે જમાવ થાય છે, અને તેથી તેમનાં પડામહેથી રક્ત માહેલું પાણી બહારના બાગોમાં ઝરે છે. જળાંદરનાં છુટક કારણોમાં રક્તાશયનાં દર્દ; તેના પડાનાં દર્દ, ફેફસાનાં દર્દ, મૂત્રપિંડ, કહેણું તથા બરોળનાં દર્દ આવી જાય છે. રક્ત નળી ઉપર કોઈ ગોંધતું દબાણ થાય, જેમકે હમેલના વખતમાં ગર્ભસ્થાનનાં દબાણથી સ્ત્રીનાં પગ કોઇવાર રદ્દી આવે છે. રક્ત દોષ જેમકે

પાંડુ રોગમાં મોળે ચઢી આવેછે. તાવની વખતે થડી અથવા સદર્શિ લીધે મોળે ચઢી આવે-છે, શિળા અને ઝેરીમાં મર્મી જહાર કુટી નિકળતાં અંદર સમાધ જાયથી, ધણું લોહી જાયથી, તથા કેવળ થડીને લીધે જળદર થાય છે.

કલેખના રોગથી જળદર ઉઠે છે, તેમાં ઘણું કરીને પેટ રહુજેલું અને મ્હોટું થાય છે, પણ હાય પગ રહુજેલા હોતાં નથી; પણ એહેરો લેવાયલો હોય છે. આ દર્દમાં કોષ વેળા કમળાની અસર જણાય છે. આ પ્રકારનાં દર્દ પેહેલા દર્દિને પેટની જમણી પાંસળી આગળનાં ભાગમાં દુખારો થાય છે. તે થતાં ઘણા દિવસ અજીરણુ થઇ ખોરાક પચતો નથી; ને પેટ ધીરે ધીરે મ્હોટું થઈ તેપર બહુ રોગો જણાય છે. સોળે વધવા સાથે દર્દિને દમ લેવામાં હરકત થાય છે, ને છાતીમાં ધપકારો થઇ જીવ કરે છે. આ રોગ દારૂના હદ બહારના બ્વસનથી હુમલો કરે છે. એના ઇલાજ તેના હુમલા મુજબ મણેવા તખીમો પાસે કરાવવા.

શુરદાના રોગથી થયું જળદર એ પ્રકારનું હોયછે. એકતો શુરદાના તિક્ષણ વરમને લીધે, તથા ખીજી દીર્ઘ વરમમાં પણ જળદર થાય છે. આ જળદર કોષ વેળા જોરાવર તાવ આવીને દેખાય છે, તે કોષ સમે તાવ વિના દેખાય છે, અને કોઈ વેળા તાવ આવતો નથી, એટલુંજ નહિ, પણ આખું અંગ મુદજ આવવાને બદલે પેહેલે સેહેજ આંખના પોપચા ઉપર ડુગાવો હોય છે, અને ઘણા લામો વખત સુધી આખા અંગમાં જળદરની નિશાની જણાતી નથી. આ શુરદાના રોગથી ચતો જળદર ખીજી જાતોની પેઠે જાતે અસલ દર્દ નથી, પણ ખીજા દર્દ અથવા રોગની એક નિશાની તરીકે થાય છે.

દિવના રોગથી ચતા જળદરની આગમજ છાતીમાં ઝામી તરફ અથવા અતઃકરણની જગા ઉપર બહુ ધપકારો થયા કરેછે, તથા છાતી માંહેથી ઉડ્યા કરે, છાતીમાં ધબકાર

થાય, જરા આવવાથી અથવા મેહેજ મેહેનત લીધાથી દમ ભરાઇ આવે અને હાથે થાય, નાડી ઉતાવળી અને, બેકાપદાસર ચાલે, કોષ વેળા ખારી. સાથે લોહી પડે, અખતરી દેહેજતનાક અને યા બેતાબ મારે, ઉંચે નહિ ને ખાધેલું પચે નહિ, આ મુજબની અવસ્થા લામો વખત આલ્યા પછી પોપચા મુદજ છે, ને ફરી ઉતરી જાય છે. તેમજ શરઆતમાં પગની પાટલીપર સોળે ઉતર ચઢ કરે છે, અને પછી ધીમે ધીમે જાગ તરફ વધતો જઈ આખા બદનને મુજબી મેલે છે. આ જળદરમાં પેટ થોડું રહુજેલું હોય છે, નો કોષ વેળા તદન મુકું જેલું હોય છે.

ખપારે કાળખતો અથવા શુરદાનો અથવા દિવનો રોગ થયા વિના ફક્ત નનખાધથી જળદર થાય છે, તેને નનખાધનો જળોદર કહે છે. કોષ વેળા તાવ, તક્લીથી નનખાધ થઇને જળદર થાય છે, તે પણ આ જાતમાં સામેજ કરવામાં આવે છે.

જળો—આ પ્રાણીને સોળ વેળા લોહીવાળા ભાગ ઉપર તથા દુખાવા અને ચસકાને ઠેકાણે લગાડવામાં આવે છે એ બગડેલું લોહી જેથી લીધે છે, એટલે દર્દ નરમ પડેછે જળો નાહની મ્હોટી થાય છે, તે દરેક પોતાના કદ પ્રમાણે અકધાથી તે બે ત્રણ તોવા સુધી લોહી જેથી લે છે નાહની જળો ૧ દરામ, મધ્યમ કદની ૨ થી ૩ દરામ અને મ્હોટી જળો ૪ દરામ લોહી સુસી લીધે છે. અથવા તેને તોથી વગાડીએ તો તેના વચન કરતાં બમણું લોહી જેથી કાઢેલું માલમ પડે છે.

જળોને બેઠ છેડે ચોંદરી રહેવાને સાધન હોય છે, તેને મોળે ઠેકાણે ૩ ઘાંત હોય છે, તેવી તેનો દંશ ત્રિકોણાકાર દિસે છે, અને દશનાં ૩૫ હમેશાં પર્પત રહે છે. જળો ચોટયા પછી ૧૫ મિનિટમાં લોહીથી ભરાઇને ખરી પડે છે. વ્હે તે ખરી નહિ પડે. નો તેના પર મોઢાવું પાણી નાખવાથી તે તરત છુટી પડે છે જળો લગાડતી વેળા લગાડ-

વાના ભાગ ઉપર જરા પાણી અગર માટી ચોપડવી, એટલે તે તુરત વળગેછે. જળો છુટયા પછી તેના કંજમાંથી લોહી વહેછે તેના ઉપર ફળદર, બાજેત્રો કપાસ, અથવા યંત્રુ પાણી ચોપડવાથી તે તરત બધ થાયછે. દાંતમાં પાસા ઉપર જળો મેળવા સારે તેને માટે કાચની નળી આવેછે, તેમાં અથવા જાડાં કુવિધની નળી બનાવી તેમાં જળો મેળવી, કે તે પેટમાં ચાલી નહિ જાય. જે જળો પેટમાં ચાલી જાય તો તરત નીમકતું પાણી સારીપેટે પાતું કે જેથી જળો ભરી જશે. ધરતે પ્રસંગે જળો મેળવાથી અતીશે ફાયદો થાયછે. મધ્યમ કદની જળો મેળાવવી અને ધણી મ્હોટી અથવા બેસીયા જળો કેદવાયછે તે કદી મેળાવવી નહિ. નાહનાં બચ્ચાંને જળો મેલાવવામાં બહુ ચોકાશી રાખવી અને ૧ વર્ષનાં બચ્ચાંને ૨ થી ૩ અને ૭ વર્ષના બચ્ચાંને ૩ થી ૪ જળો મેલાવવી સારી. આંખના પોપચાં અને ગોળીની ચામડી ઉપર કદી જળો મેલાવવી નહિ, કેમકે એ ભાગમાંથી લોહી ધણું ઝરવાય કરેછે, તે જલ્દીથી બંધ કરી શકાવું નથી, જેથી ખરાબ પરિણામ નીપજેછે.

જા.ક.—હિંદુસ્તાનમાં આ કુલનો લેલો સાધારણ છે. એની પર સફેદ રંગના સુગંધમય ફુલો આવેછે, નવાં ઝાડ ફક્ત રોપાથી ઉગે છે. એની એક પિળા કુલવાલી પણ જાત છે. એના પાંદડાંને રસ વર્ષુ શોષક છે. ભૂજમાં ગજકર્ણુ વગેરે દર્દ દર્દ કરવાને મુલ્ય છે. કુલમાંથી સુગંધમય તેલ નિકળે છે. માલતીના એક અમેરિકન જાતીના મૂળ (Gelseminum Sempervirens or Jasminum) હાલમાં મગજનાં રોગ પર અને વિશેષ કરી દંતચણ વગેરે વિકાર ઉપર આપે છે. પ્રાચીન કાળમાં એના કુલ હિંદમાં ખુબસૂરતીની નિશાની ગણાતી હતી.

જા.કુન.—આ ઝનુની પ્રજા મલાયા, સુમાત્રા અને તેની આસપાસના દાણમાં ત્રણ તડાં વાલી વસેછે; અને તે દરેક તડામાં સંખ્યા-

બંધ તડાં છે. ૧ લી ભાદ્રપદ સંભાતમાં તથા પાસેના દાણમાં રહે છે. બીજી 'સોમ-ગપ્તલ', કેઠ, ત્રીજાત, પેરાક અને સાથે-ગોનાં જંગલમાં વસે છે. ત્રીજી ટાળો જાડુન મલાયાના પશ્ચિમ કિનારાવાલા ભાગમાં વસે છે, અને તે સીંગાપુર સુધી ફેલાયલી છે.

મ્હોટી તરફના જાડુનો કેખાવળા અને ઉચા બાંધાના હોય છે. પાણું તેમના નાક અને મ્હોટાના ઘટમ ચીનાઓને મળતો છે, તે તરફ જુલું અને આગરત ખાસમાં પુષ્કળ ફળફળાદી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તે હિંમત ઉપર લગ્ન સમારંભ કરે છે. તેઓ એક જ સ્ત્રી સાથે પરણી શકે છે, પણ પુરૂષ તેને ગમે ત્યારે તલાક આપી બીજી પરણી શકે છે. જ્યારે કાંઈ પુરૂષ મરણ પામે છે ત્યારે તેની સાથે તીર, ચાકુ વગેરે પદાર્થ દાટે છે. તેમજ પેરાકી તરીકે પાણી, ચોખા અને તંબાકું પણ મેલે છે. તેઓ જૂદા જૂદા ટાળામાં એક સરદાર જેને 'બાદીન' કહે છે તેની સરદારી તળે સર્વ વેદવાર ચલાવે છે. તેઓ ગુપ્તકર્મજન વસે છે.

જા.કે.કે.—એ એક ક્રાન્સ દેશમાં પ્રસિદ્ધ વેપારી મધ ગયો છે. એણે ક્રાન્સ દેશના પૂર્વ તરફનાં દેશો સાથે પ્રથમ વેપાર શરૂ કર્યો હતો. એનો પિતા પણ જાણીતા તવન જર વેપારી હતો. ૧૪૩૬માં ૭ માં ચાર્લસ રાજાએ એને પારિસમાં તેડી પોતાની ટંક સાળમાં મુખ્ય અધિકારી નેમ્યો. આ અધિકાર તેના હાથમાં આવતાં તેણે રાજ્યમાં તુલ્ય ધાતુનું ચલણ બહલી તેની ખરી કિંમત પ્રમાણેનાં નાણાં પડાવ્યાં, તે પછી રાજાએ તેને પોતાનો ખાનગી બનાવ્યો. એ મ્હોટો તવન જર વેપારી હોઈ એના વહાણો હતાં. તેણે જૂદા જૂદા દેશોમાં ૩૦૦ વખારો તથા પેદીઓ સ્થાપી હતી. ક્રાન્સમાંના મુખ્ય શહેરોમાં એની મ્હોટી પેદીઓ હતી. એણે અનેક ધર્મચાળા અને દેવળો બનાવ્યાં હતાં. તેમજ લોકોને કેળવણી અર્થે મ્હોટી મ્હોટી પાઠશાળાઓ પોતાને ખર્ચે

ચલાવવા માંડી હતી; ક્રાન્સ દેશનો ધણોખરો વેપાર તેને હાથે હતો. આ ત્હેની મ્હોટાઇ અને ચંદ્રતી જોઇ ધણા વેપારીઓ તેની અદેખાઇ કરવા લાગ્યા, અને તેનો નાશ કરવાની બાજુ રચવા માંડી. ચાર્લસ રાખને ને વેળા પેસાની બારે અગત પડી હતી. આથી એના દુશ્મનોને પોતાની ઇચ્છા બર સાવવાની સંવેળતા થઇ. ઇ. સ. ૧૪૪૯ માં ચાર્લસ રાખની રાખેલી “આગનેસોરેલ” નામે સ્ત્રી મરણ પામતાં પ્રજામાં એવી અફવા, ઉડી કે રાખનો શાહજાદો તેના અચાનક મ્હોતપડું કારણ છે, અને તેના પ્રપંચમાં જોકેર મીઠાશી છે એવું તેની પર તોહમત મેલ્યું. તે પછી એની પર સરકારી પૈસા વાપરવાડું અને બીજા જુદા જુદા ચુન્દા કરવાનો આરોપ મેલી પકડવાનો દુકમ આપ્યો; અને તેની સર્વ સંપત્તી જપ્ત કરી. રાખએ તેમાંના ધણાક ભાગ લઢાઇનો કામ માટે રાખી બાકીનું દ્રવ્ય તેના દુશ્મનોને વેહેલી આપ્યું. પછી જોકેની તપાસ આથી, તેમાં તેણે આ બનાવડી ઉભા કરેલા ચુન્દાનું પોકળપણું સિદ્ધ કરી આપ્યું; પણ તેનું કશું વિરોધી સામે ચાલ્યું નહિ. પછી તેને ૨૨ માસ સુધી જૂદા જૂદા પાંચ તુરંગોમાં કેદ કરવામાં આવ્યો, અને જૂદે જૂદે ઠેકાણે પોતાનાં અપરાધ માટે પ્રાવચિત કરવાની ફરજ પાડી. આ શિક્ષા કર્યા પછી તેને દસ લાખ પૌંડોના દંડ કીધો. અને તે દંડ ભરાયો ત્યાં સુધી તેને તુરંગમાં રહેવું પડ્યું. આ મુજબ તે ૩ વર્ષ સુધી કેદમાં હતો. પણ ૧૪૫૫માં તે કેદમાંથી નહારી રોમ ગયો, ત્યાં પોપે તેનો સાગરો આદર-સત્કાર કર્યો. પછી તે પોપ તરફથી વડા સાથે લઢવા જતાં ૧૪૫૬માં મરણ પામ્યો.

જાંગાલ—કુરદેશની પશ્ચિમે તદન પાસેનો પેહલો દેશ, એવું કુર જાંગલ એ પ્રસિદ્ધ નામ છે.

જાગીર—હિંદુસ્તાનના રાજાઓ પોતાના સરદારોને તેમની સેવાના બદલામાં કોઇ પણ કરાર

વિના એટલા પેલી જમીન તથા રોહેરોને જાગીર કહે છે. પોતાની જાગીર ઉપર તેને મેળવનાર સરદાર રાખના વચ્ચણ તથા દરેક રાખીય હક ભોગવી શકતા. ઇસલામી રાખ અમલ દરમ્યાન જાગીરો આપવાનું એટલું ધણું ફેલાયું હતું, આથી મોગલ રાખ ધણું નબળું પડ્યું. તેનો સખગ એ હતો કે, જાગીર મળતાં જ જાગીરદાર સરદારો સ્વતંત્ર બની સ્વઇચ્છા મુજબ કારોબાર ચલાવી બળીયા થતાં આસપાસના મુસલમાનો પોને જાગીરદારપરથી રાખ વૈભવ પ્રાપ્ત કરતા હતા.

ઈંગલીશ હસ્ત ઈંડીયા કંપનીને આવી જાગીર નવાબ મોહમદ અલીએ કર્નાટકમાં પુલાઠાત સરોવરની ઉત્તરે અને અમાપ્રાની દક્ષિણ વેર તથા દક્ષિણે કાંજીવરમથી પણ આગળ ૧૨૦ મૈલ આપી હતી, એના પોહળા ભાગમાં ૪૭ ટાપુઓ હતા, આ જાગીર હાલનાં ચીંગલપટના કસેટરની સત્તા તથા છે.

જાડ—હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રજાની મ્હોટી વસ્તી છે. તેઓ ખેતીવાડીનો ધંધો કરે છે. તેમની જુમલે સખ્યા ૪,૫૦,૦૦૦ની ગણાઇ છે. ઇતિહાસકર્તાઓના જણાવવા મુજબ તેઓ દિંદપર ચઢાઇ લાવનાર પેહેલા સીચિપનોના વંશજ છે, ત્યારે બીજા અબ્યાસીઓ તેમને જીપસીઓના સખધથી ઉત્પત્ત થએલી પ્રજાનાં વંશજો જણાવે છે.

જાડિવા—સ્પેનમાંનું રોહેર, વેલીન્સ્યાથી રેલ-માર્ગે દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૩૫ મૈલ ઉપર છે. જાણીતો ચિતારો રિમેરો ઇ. સ. ૧૫૮૮ માં અગ્નિ જનમ્યો હતો, લોક વસ્તી ૧૪૦૭૧ ની છે.

જાડોળ—આ પ્રજા સિધના સમા રજપૂતમાંથી ઉત્પત્ત થએલી છે. તેઓ પોતાને જાડવકુળનો જણાવે છે. ગેઝીટીયર મુજબ ‘જાડોળ’ એ શબ્દ જાડોળ ઉપરથી નિકળ્યો હશે, અને ‘જાડોળ’ એ ‘યોધે’ ઉપરથી ચલ્યું હશે. યોધે લોકો આદીર લોકોની પાસે હતા એમ ક્ષત્રવ રાજાઓનાં મળેલા શિક્ષા

ઉપરથી જણાય છે. વસ્ત્રભિવંશની પડતી થયા પછી થોડું લોકો કચ્છમાં આવી વસ્યા અને આહિર લોકો કાઠીયાવાડમાં આવી વસ્યા, અને પછી જન્મેએ પ્રદેશ છોડી ક્ષત્ર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું.

મધ્ય એશિયાના તાતાર લોકોની સત્તા-વણીથી તેઓ દક્ષિણ બણી નહાશી કચ્છમાં જઈ વસ્યા અને પછી ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડમાં સ્થાઈ વાસ કરી રહ્યા. આગલા વખતમાં જડોગ પોતાની પુત્રીને મારી નાંખતા. આ સાથે નિકળવાનું કારણ એવું બતાવે છે કે “સમા જાતના એક રજપૂત સરદારને એકની એક દીકરી હતી, તે ધણી સુદર અને ભણેલી હોવાથી તેના લાયકોને વર નહિ મળવાથી તેના પિતાએ કુળગોરની સહસ્રાહથી તેના વધ કર્યો, ત્યારથી એ સાથ નિકળ્યો હતો. જ્યારે બ્રિટીશ સરકારે ગુજરાત કાઠીયાવાડપર સત્તા સ્થાપી, ત્યારે એ દુતપીતીનો સાથ ત્યાં હતો, પણ મી. વિશેળી નામે પોલીટીકલ એજન્ટ તેઓને તહેવાર રીતે સમજાવી પુત્રીના લગન સમયે મદદ કરવાના કંડ સ્થાપી આ રેવાજ નિર્મૂળ કર્યો હતો.

જાતી—પ્રજામાં કોઈત શુદ્ધમાં સરકારને લાભેની નિમકની ખાણ. એને કોઈતની પાહાડી ખાણ કહે છે. એ તેરીતોય નદીની ઉત્તરે ‘માક્ષગીન’ ખાણની પશ્ચિમે ૬ મેજ ઉપર છે. એત્રં શેત્રફળ ૧ થી ૧૬ ક્યારસ મેક્ષતું છે. ૧૮૮૧-૮૨ માં અત્રેથી ખણી કોટેલ્ મીહું ૧૩૪૨૮૯ મણ હતું. તેની ડ્યૂટી સરકારને ૩૪૮૨ પૌંડ ઉપછ હતી. દર વર્ષે સરકારને એની ઉપજ ૩૧૦૩ પૌંડ ની મળે છે.

જાતી ભેદ—હુનિયામાં હિંદુસ્તાનની હિંદુ પ્રજા શિવાય કોઇપણ પ્રજામાં જાતી ભેદ પણ જણાતું નથી અને તેથી હિંદુસ્તાનની પ્રજાના જાતીભેદપણાથી જૂદી જૂદી પ્રજામાં તકાં પડ્યાં છે તેનું વર્ણન અત્રે આપવામાં આવ્યું છે.

હિંદુઓમાં હાલ જે જાતી ભેદ જણાય છે તેની ઉત્પત્તિ વિશે પ્રાચીન વેદમાં કશું વર્ણન મળતું નથી, કારણ કે તે વેદીક કાળમાં જાતી ભેદ જોવા અતર નહોતો. પ્રાચીન હિંદુઓ પોતાને રાષ્ટ્રસંબંધથી ઘણા ઘણ સુધી આર્ચક હોવાડતા, અને આ આર્ચક શબ્દનો મૂળ અર્થ દેશ ઉપરથી છે. જે દેશ માંથી આ આર્ચનો આવ્યા તે હાલનો મુગલ દેશ છે, તેને પ્રાચીન પેહેલવી ભાષામાં ઇરાનવેજ અને અવસ્તા ભાષામાં ‘અઇર્ધન વએજે, એ નામ હતું. હિંદમાં આ શબ્દનું આર્થ એવું રૂપાંતર થયું અને તેનો અર્થ ‘અઇ’ એવો થયો.

આર્થ શબ્દનો અર્થ વેદના ભાષાન્તર કરનારાઓએ અનેક કથા છે—ઉત્તમ વર્ણુ-વાલા, કર્મયુક્ત, કર્મોત્પાદન થોગે શ્રેષ્ઠ પામેલા, ઇશ્વર પુત્ર વગેરે. આ શબ્દમાં આર્થ પ્રજા આવવા આગમજ અને જે પ્રજા વસ્તી હતી અને તેમની સાથે આર્ચજનોને વેર હતું તેમનાં નામે મળે છે. તે દસુ, દાસ, પિસાય, રાક્ષસ, અસુર એવા હતા. જે કે ‘અસુર’ એ નામ પ્રથમ દેવતાઓને લગાડવામાં આવતું, પણ પાછળથી ખરાબ અર્થ આ શબ્દ વપરાયો છે. (જુઓ શબ્દ—અસર). આ ઉપરા નામે અત્રેની પ્રાચીન પ્રજાના પોતાના આપેલાં હતાં કે આર્થ પ્રજાએ તેમને પ્રસિદ્ધ કીધાં એ ચોક્કસ જણાયું નથી.

આ આર્થ પ્રજામાં હાલનાં હિંદુઓમાં જે જાતી ભેદ છે તે નહોતો; તેમાં શ્રાક્ષણ, ક્ષત્રીય, વૈષ્ય, એજા ૩ વર્ગ હતાં. શ્રાક્ષણ શબ્દની ઉત્પત્તિ પ્રાચીન શબ્દ ઉપરથી થઈ છે; ‘પ્રાર્ચના અર્પણ કરનારો’ તે શ્રાક્ષણ એવો વિદવાનોએ અર્થ કર્યો, એઓજ જીવા-ધ્યા અથવા પુરોહિત કહેવાતા. ક્ષત્રીય શબ્દ બળદર્શક મા-યો હને, આ અર્થથી તેઓ ઇદ્ર, મિત્ર અને વરુણ એ દેવતાઓને પણ ઓળખાતા. ક્ષત્રપતિ આ શબ્દ તેઓ જેતરના માલેક માટે વાપરતા. એજ શબ્દનો ‘ક્ષત્રીય’

એ સમાનાર્થક શબ્દ છે. વૈષ્ણ એ શબ્દ 'વિશ' શબ્દનું વિશેષણ છે. એનો અર્થ ગૃહસ્થનો, ધરધણીનો, અથવા સામાન્ય પ્રજાનો એવો થતો હતો. આ જાણુ વર્ણના લોકોને આર્થ કહેતા. શ્રદ્ર નામ વેદના પ્રાચીન ભાગમાં ક્યાંય જણતો નથી, તેમજ વેદમાં જાતી મિત્રણ વર્ણનું નથી. તોય આ ચારે જાતી 'બ્રાહ્મણ-વેદીક કાળમાં ભિન્ન ભિન્ન થઈ હતી.

'શતપથ બ્રાહ્મણ' મુજબ "પેહેલાં બ્રહ્મ એજ વિશ્વ હતું. એણે પેહેલાં 'ક્ષત્ર' ઉત્પન્ન કર્યા ઈંદ્ર, વરુણ, મેઘ, ઋદ્ર, પરજન્ય, યમ, મૃત્યુ એઓ ક્ષત્ર હતા. આથી ક્ષત્ર કરતાં કાંઈ શ્રેષ્ઠ નથી." રાજસૂયનમાં "બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીઓની પાસે ઉપાસના કરે છે. ક્ષત્રીજ તેને યજ્ઞ આપે છે. તેણે વિષ ઉત્પન્ન કર્યું, તેણે શદ્ર વગેરે ઉત્પન્ન કર્યા, આગી પૃથ્વી એ પૃથ્વણ છે." તૈત્તિરિય બ્રાહ્મણ મુજબ "બ્રાહ્મણની જાત દેવતાથી ઉત્પન્ન થઈ અને શદ્ર જાત અસુરથી થઈ છે."

ઉપલાજ અંથ મુજબ "પ્રજાંપતી એ પોતે જગત હતી. તેણેજ પ્રથમ "મહને પ્રજા યવાદે અને શકિત આપ" એવી ઈચ્છા કરી. તેણે પોતાના પ્રાણથી પથ ઉત્પન્ન કર્યા, પોતાના આત્માથી (મન) મનુષ્ય (પુરુષ), નેત્રથી લોકો, શ્વાસથી (પ્રાણ) જળ, કાનથી મેદો, વાણીથી બકરો ઉત્પન્ન કર્યા. તેણે પોતાનાં પ્રાણથી પથ નિર્માણ કર્યા. આથી 'પ્રાણ પશુ છે' એમ કહે છે.

આત્મા (મન એ પેહેલો પ્રાણ) છે, તેણે પોતાનાં આત્માથી મનુષ્ય (પુરુષ) ઉત્પન્ન કર્યા આથી પુરુષ પેહેલો અને જળવંત (વિશ્વવર્મ) પથ છે એમ કહે છે. આત્મ એ મનુષ્યનો સર્વ પ્રાણ ગણાય છે; અને તેનીપર મનુષ્ય જીવનનો આધાર છે."... "આ પુરુષને તે વખતે સૂચ નહોતું, કારણ કે તે વેળા તે અપ્રજો હતો. આથી તેણે કાંઈ સોહોજતીની ઈચ્છા કરી. તે પેહેલાં

એકમેકને બેડાયલા સ્ત્રી પુરુષ બેડો હતો, આથી તેણે પોતાનાં બે ભાગ કર્યા અને તેથી સ્ત્રી પુરુષની ઉત્પત્તિ થઈ."

જૂના જૂના શાસ્ત્રો તથા પુરાણોમાં નીચે મુજબ વર્ણન મળે છે. 'હરીવંશ' મુજબ બ્રહ્માથી મોઝેલો જે વિષ્ણુ તે ૧૦ પ્રજાપતિ જાતી અસખ્ય પ્રાણી ઉત્પન્ન કર્યા થયા. અક્ષરમાંથી, તેણે મંદર બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન કર્યા. ક્ષર અથવા જુદામાંથી ક્ષત્રીય ઉત્પન્ન કર્યા. વિકારથી વ્યાસ, અને ધૂમ્રાકાના વિકારથી શદ્ર ઉત્પન્ન કર્યા. વિષ્ણુ વર્ણનું ચિંતન કરતા હતા તેથી બ્રાહ્મણ મેદા, લાવ, પિળા અને જાંબુડ રંગના થયા. આથી જગતમાં ૪ વર્ણની ઉત્પત્તિ થઈ, તે એકજ રૂપથી થઈ, પણ તેમનાં ધર્મ જુદા જુદા થયા. વેદમાં ત્રણ જાતી માટે ક્રિયા કહેલી છે. શદ્ર, સૂચ-તાથી ઉત્પન્ન થયા તેથી તેઓ કર્મહિન છે. તેમને સંસ્કાર કરવાનો અધિકાર નથી. તેમજ બ્રહ્મવિદ્યા શિખવાનો અધિકાર નથી.

મહાભારત આદિપર્વ મુજબ "મનુને વંશજ એ મનુષ્ય છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીય અને જીવન મનુષ્યો મનુથીજ ઉત્પન્ન થયા. મનુથી ચએલા બ્રાહ્મણ વેદનાં રક્ષક છે."

મહાભારત શાંતિપર્વ, મોક્ષ ધર્મમાં જણાવ્યા મુજબ 'મનુ રૂપિ' કહે છે કે "જૂની જૂની જાતો નથી. આ સર્વ જગત બ્રહ્માની છે. તેણે મનુષ્ય ઉત્પન્ન કર્યા પછી દરેકના કર્મ, મુજબ તેની જાતીઓ થઈ. જે બ્રાહ્મણ તિવં જુદાનાં, કોથી, સાહામી અને કામી હતા, તેઓ સ્વધર્મ ત્યાગ કરી ક્ષત્રીય અવસ્થામાં આવ્યા. જે પિળા વર્ણનાં, બ્રાહ્મણ ગાય તથા ખેતી ઉપર નિર્વીહ કરતા તેઓ વૈસ્ય થયા. જે બ્રાહ્મણ કૃષ્ય વર્ણ હતા, તેઓએ પોતાની પવિત્રાઈ યુવાની હિંસક, ધાતકી, લોભી, જન્યા ને શદ્ર થયા. એ મુજબ પોતપોતાનાં કર્મથી બ્રાહ્મણો મિત્ર, મિત્ર જાતીનાં જન્યા, ગદ્રને ધર્મ ક્રિયા અને યજ્ઞ કરવાની સખત મનાઈ છે.

લીંગપુરાણ મુજબ "મહાદેવના લલાટ

માંથી બ્રાહ્મણ, જૂનમાંથી ક્ષત્રીય, રૂઢવ-
નાથી વૈશ્ય અને પગમાંથી શૂદ્ર જાતીની
રૂપરેખા થઈ. શૂદ્ર વર્ણ હિંદુનો અંશરૂપી છે.
એઓ સિવાય પાંચાઈ બ્રાહ્મણ (મનુ, મયા,
વશી, સિદ્ધકામ, કરનાર, દેવગૃહોદ્ધાર,
પુચાર, પરચર ક્રોધા, સોની.) પંચ મુખી
રરમેશ્વરથી થયા, તેમને માથે ચોટલી, જુનોઘ
પથા 'સ ધોપાસના' કરવાનો અધિકાર
મળેલો છે.

મિથ જાતો કેમ ઉત્પન્ન થઈ તે વિષે
હિંદુશાસ્ત્રમાંથી કેટલુંક વર્ણન મળી આવે
કે. બ્રહ્માએ માત્ર ૪ જાતો ઉત્પન્ન કરી હતી.
પશુ વખતના ફેરફારમાં ઉચ્ચ નીચ જાતીનાં
સંબંધથી ને પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ તે ઉપલી
જાતોથી જૂદી ગણાઈ. જાતી વિવેક,
બુદ્ધિજાતી વિવેક વગેરે અંશકારો એવું
જણાવી ગયા છે કે "કળીયુગ"માં જાતી
ઉત્પત્તિનો નિર્ણય કોઈ પણ સંપૂર્ણ કરી
શકશે નહિ."

આ અંશકારોનાં જણાવ્યા મુજબ અનુ-
લોમ, પ્રાતલોમ, પ્રાત્યસંતતિ અને
સંકરજાતી એવા વર્ગો બન્યા છે. પેહેલા
બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈષ્યોમાં પરસ્પર લગ્ન
સંબંધથી (પોતાથી ઉતરતી, એટલે બ્રાહ્મણને
ક્ષત્રી જાતીની સ્ત્રીથી, અને ક્ષત્રીને વૈષ્ય
સ્ત્રી વગેરેથી) થએલી, ને સંતતી તે
અનુલોમ, ઉચ્ચ જાતની સ્ત્રીને નીચ જાતીના
પુરુષથી થએલી સંતતીને પ્રતિલોમ.
જૂનોઘ નહિ પેહેરનારા એવા સાથે ઉત્તમ
જાતી સ્ત્રી સાથે બ્રાહ્મણ કરવાથી
ઉત્પન્ન થએલી ને સંતતી તે. પ્રાત્ય-
સંતતિ, અને મૂળનાં ૪ જાતોનાં ભેગમ
ભેગથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા તે સંકરજાતિ.

પ્રતિલોમથી ૬ જાતી થઈ, અનુલોમથી
૬, પ્રાત્ય અને સંકરથી ૩૬, અને તે સિવાય
ખીજ કેટલીક મળી એકંદર ૧૩૨ જાતો
થઈ. પરંતુ હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં એકંદર
જાતો કેટલી છે તે કોઈ ચોક્કસ જણાવી શકતું
નથી. જુનરાતમાં ફક્ત બ્રાહ્મણોમાં ૮૪

જાતી છે. ક્ષત્રી તરીકે કહેવાડનારા ૨૦-
પૂતોમાં ૯૯ જાતી છે અને વાણીયાઓમાં
૮૪ જાતી છે.

ગંગાધર શાસ્ત્રી કૃત "હિંદુ ધર્મ તત્વ"
નામે અંશમાં જણાવ્યા મુજબ નીચે મુજબના
સંબંધથી ને જાતો ઉત્પન્ન થઈ તે, જૂદે
જૂદે નામે જોળખાઈ છે.

વર્ગ.	બાપ.	માય.	ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા.
અનુલોમ	બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી ક્ષત્રી વૈષ્ય	ક્ષત્રી વૈષ્ય શૂદ્ર વૈષ્ય શૂદ્ર શૂદ્ર	મૂર્ધાવસિકા અબળ પારસવ માદિધ્ય (રજપૂત) ઉચ્ચ કરણ
પ્રતિલોમ	ક્ષત્રી વૈષ્ય શૂદ્ર	બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ	સત વેદેહક ચાંચળ

ઉપરના અનુલોમ, મૂર્ધાવસિકા, અબળ,
માદિધ્ય અને રચકાર એમને વેદનાં મંત્રથી
સંસ્કાર છે. એઓ સર્વે પરજેલી સ્ત્રીથી
થએલાં છે.

જાતી અભિમાન અને તરાં. હિંદુ-
સ્તાનમાં સર્વેજ નજરે પડશે. હવે જાત-
વાદા નીચ જાતને હલકી ગણે છે; ત્યારે
નીચ જાતવાદા પોતાની જાત માટે અભિ-
માન ધરાવે છે. સોની, કંસાર એ જાતવાદા
પોતાને 'પાંચાળ બ્રાહ્મણ' કહેવાડે છે. નામ-
રોને ખીજ બ્રાહ્મણો કણુક કરતા નથી, પણ
તેઓ પોતાને બ્રાહ્મણ જાત કરતાં હવે
કહેવાડે છે. તેમજ ગોકર્ણા, અનાવલા આ
જાતો કણુખી જાતથી ઉત્પન્ન થઈ છે. પરજ,
સુંચાર, પાંચકળશી, બારીયા, ખત્રી, જંગરી
એઓ પોતાને ક્ષત્રી કહેવાડે છે. પોતાને
વૈષ્ય તરીકે જણાવનારી કેટલીક જાતો છે.
તે સઘળી જાતોને બ્રાહ્મણો શૂદ્ર જાતીમાં
ગણે છે, અને તેમના ઘેરે થતા સર્વે ધર્મ
કર્મ શૂદ્ર જાતીને મળતાજ કરે છે. શૂદ્ર

જાતીમાં પણ અનેક ભેદ છે, અને તેઓ પોતામાં વડીક અથવા વેદવાર રાખતા નથી.

અમાર, પોતાને મહાર, માંગ એઓથી એટ દર્શાવે છે, અને તેમના હાથનું પાણી વડીક પીતાં નથી. તેમજ મહાર લોકો પણ પોતાને માંગ વગેરે જાતીથી હંથ સમજ, તેમના હાથનું ખાતા નથી.

હિંદુ જાતીભેદ વિશે કેટલાંક અયોમાં ખાસ વર્ણન આપેલું છે. વાણીઆઓના જે ઉપાધ્યાય કહાડ આજણો તેમને ત્યાં પુરાણ વગેરે વાંચે છે, તેમનાં વિશે સંહ્યાદ્રિષ્ટમાં ઘણી, નિંદા કરેલી છે. તેમાં આપેલા ત્રીજા અધ્યાયમાંના શ્લોકમાં લખે છે કે “કહાડ આજણને ૨૫૧ થતાં વસ્ત્ર સાથે સ્નાન કરવું. તેમનાંથી ૨૪ મેલ છે ૨૬૦, કે નથી તેમનો શ્વાસ વડીક આપણને ૨૫૧ કરે નહિ.”

ચિત્રપાવન (કાકજુરથ) આજણો વિશે એજ અંથમાં એક શ્લોક લખે છે કે ‘મહાર દહાડો શ્વાસ ત્યાં સુધી તેમનું શુભ જોવું નહિ,’ એવો પરચરામે શ્રાપ આપ્યો છે. (સં. ખં. અ. ૮૧)

દરેક જાત પોતાનું મહત્વ વધારવા માટે ઉપાયો યોજે છે. જો આ મીઠા કરતાં હંથ જાતીનાં જણાવે છે તેઓ પોતાનું મહત્વ વધારવા જમતી વેળા અખોટીયું પેહેરે છે; વિધવા વિવાહ કરતા નથી, આજણોને પૈસા આપી પોતાને ધરે હોમ, યજ્ઞ પુરાણ, કિર્તન વગેરે કરાવે છે; અને કેટલાંકો તો પોતાને ઘેર આજણોને તેડી આજણ હાથે રસોઈ કરાવી ખવાડે છે. કેટલાંકો સગાપ્રથી હંથી જાતમાં મિત્ર ચઢી શકે છે, તે સિવાય કેટલીક જાતીનાં મહત્વ વિશે પુરાણો ઘણાવાલાં છે.

સામાન્ય આચાર ઉપર જોતાં મંત્ર સરકાર અધિકારી જમને મળેલાં છે, એવી અનુલોમ જાતી સ્નાન કર્યા સિવાય યા અખોટીયું પેહેર્યો સિવાય ધર્મકર્મ તથા ભોજન કરતા નથી. તેમજ સ્નાન આગમજ દળમત વગેરે કરી લીધે છે, અને ભોજન લીધા પછી કદીપણ દળમત કરાવતા નથી. તેમજ

તેમનું ભોજન પકાવવું વગેરે પણ સ્નાન કરીનેજ કરવામાં આવે છે. આવી પવિત્ર સ્થિતિમાં હોય તે વેળા શુદ્ધ જાતનો જો કોઈ તેમને અડકે તો તુરત સ્નાન કરવું પડે છે.

સાધારણ પવિત્રાર્થ માટે સ્નાન કર્યા પછી દેવપૂજા તથા ભોજન કરતી વેળાં રેસમ અથવા ઉનનું વસ્ત્ર પેહેરે છે. આ વસ્ત્રમાં મુગટ, પિતાળર વગેરે રેસમી વસ્ત્ર યોજેલાં છે. જો ઉપલાં વસ્ત્રો ન હોય તો સૂતરાઉ કાપડને ધોધ તદ્દન એવાહેલી જમ્યામાં તેમને સૂકવે છે. ઘણું કરી સ્નાન કરી સૂતરાઉ ગિંતુ વસ્ત્ર પેહેરે છે, અને પછી સૂતરનાં કોઈ પણ સૂકાવલા વસ્ત્રને અડકતા નથી. પીતાળર અથવા ધાબળી પેહેરેથી ખીજ કોઇને અડકે તો તેમા કશી આધ રહેતી નથી, પણ સૂતરનું વસ્ત્ર પેહેર્યું હોય ને તે જો કોઇને અડકે તો તેને સ્નાન કરવું પડે છે. આવા પવિત્ર કપડા પેહેર્યા પછી ખીજ માથુસને હાથે તે તેનીપર પાણીનાં ઘાંટા પડે યા કોઈ સ્ત્રીચરાપર તેનો પગ પડે છે તો તેને ફરી સ્નાન કરી વસ્ત્ર બદલવાં પડે છે.

આજણાદિકને કાનડો, કુતરો, ખસીર, ગધેડો, કુકર વગેરે પણ પક્ષી અડકે છે તો તેમને સ્નાન કરવું પડે છે. તેમજ તેઓ ધોળી, દળમ વગેરે શુદ્ધને અડકતા નથી. મહાર, માંગ, કાથેરી વગેરેને અડકવાથી પણ તેમને સ્નાન કરી વસ્ત્ર બદલવાં પડે છે.

હંથ જાતની જો આ રજસ્વલ દરમ્યાન ત્રણ દિવસ છે તે બેસે છે. પેહેલો દિવસ શુદ્ધ, ખીજો વૈષ્ણ, ત્રીજો ક્ષત્રી અને ચોથો દિવસ આજણનો ગણી તે દિવસે સ્નાન કરે છે.

આનપાનમાં સિત્તસિન્ન જાતી નિયમો પણ ઠેરવેલાં છે. આજણું ભાસ ખાતા નથી, દારૂ પીતા નથી, અને કોઈ પણ જાતના હાથનું પકાવેલું ખાણું ખાતા નથી; પણ તેઓમાનો જો કોઈ અશીશ, ભાંગ, ગાંજ વગેરે કશી વ્યસનમાં પડે તો તેને જાતિમટ કરવા નથી.

કેટલાક દક્ષણી આલણુ ગુજરાતી આલણુએને હાથનું પકાવેલું અન્ન ખાતા નથી; પરંતુ ગુજરાતી આલણું દક્ષણી આલણુના હાથનું ખાનખાન લીધે છે. હિંદુસ્થાની આલણુ ખીજા આલણુનાં હાથનું ખાતા નથી, અને તેઓ પોતાના સુધા ખાને કાઢને આપવા દેતા નથી. કદાચ જો કાંઈ પાવેર જઈ લાગેછે તો ને સર્વ અન્ન અમર્યાપનું ગણે છે, ને નાખી દીધેછે. પણ તે તેના સુદક્ષા પાસેના 'ચોક્કા' ની બહાર કાંઈ પાણી લાવી આપે. આ લોટ મસલી આપે તો તેમાં તેમને કશી બાધ નથી.

મલબારી 'ભોરી' આલણુ કાઢને અડકતા નથી, પણ મુસલમાનોને ત્યાંની ચેટલી ખાવામાં બાધ ગણાતા નથી. નેપાળી આલણુ પોતા માટે પકાવેલું અન્ન મુસલમાનને હાથને રૂપ નહિ કરતાં જો ને અન્નને લાકડીના છેડાપર બાંધી લાવે તો તેમાં કશી અગરછેડ ગણાતી નથી. ગુજરાતી આલણુ અને ખીજા જાતના આલણુમાં ઝાઝી અમર્યાપની શુભ નથી. કેટલાક સિંધી ગુજરાતી આલણુ આમઝાની પખાલમાં પાણી પીધે છે. હિંદુસ્થાની આલણુ શરૂનાં મેરનું અન્ન ખાવામાં બાધ રાખતા નથી. પંજાબ, સિંધ અને જંગલી આલણુ મેસ, મચ્છ, દારૂ ખાવા પિવામાં હરકત જોતા નથી.

જે જાતોમાં મેસ ખાવાની બાધ નથી તેઓમાં પણ અનેક પ્રકાર છે. સસ્કાર અને કમો કરનારો સુનાર, પરબ વગેરે પ્રબ બકરો, જંગલી હુકર, હરણ વગેરે ખાયછે. કાંઈ કબૂતર ખાય છે તો કાંઈ મરઘી ખાતા નથી. ત્યારે કેટલીક જાત મરઘીનાં દંડ ખાય છે પણ મેસ ખાતાં નથી. મદાર જાત શિવાય કાંઈપણ જાત મેસ ખાતી નથી.

આલણુ કદીપણ પરજાતના હાથનું જળ પીતા નથી. પણ કેટલીક વેળા મોટવડે કાઢેલું પાણી આ નાખાનું પાણી પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક ગામમાં આલણુ માટે તદ્દન વેગળા

કુવાઓ બનાવેલા હોય છે, અને ત્યાંથી કાંઈપણ પરજાત પાણી બરી ચકતી નથી; ત્યારે કેટલેક કેકાપ્પે એકજ કુવામાંથી આલણુ મુસલમાન વગેરે પાણી બરે છે પણ તે કુવામાંથી ધેડ, ચમાર, માંગ એમને પાણી બરી લેવા દેવામાં આવતું નથી.

ન્યાત બહાર કાંઈના માટે ચોક્કસ નિયમો ઠરેલેલાં છે. પરજાતીથી અથવા પોતાથી ઉતરતી જાત અથવા પરાઈ જાતને હાથનું અન્ન ખાતું, પરજાત સ્ત્રીથી લગ્ન સંબંધ કરવો, પરજાતનો પુત્ર દત્તક લેવો, અથવા પોતાના કુટુંબમાં પરજાતનાં પ્રવંદ પ્રાગવાં, જનોઈ અને ચોટલી દારી નાખવી, રાત્ર સંધ્યા એટલાનો ત્યાગ કરવો, મમુદ્ર પર્વટન કરવું, નીચ જાતના ઘેરમાં જોગન પકાવી ખાવું, અગરછેડ તુલિ પાલવી, ગાદત્યા કરવી, મેમાસ ખાતું, દારૂ પીવી (આલણુ-દિક), અતીસુદાદિ જાતની સ્ત્રી સાથે વસતું વગેરે રીતે આલનારને ન્યાત બહાર મેલવામાં આવે છે. શુદ્ર અને મુસલમાન સ્ત્રી સાથે વસે અને તેના હાથનું પાણું લીધે તો તેને ન્યાત બહાર સુકાઈ ચકતો નથી.

આથી રીતે નીચમનો બંગ કરનારને ન્યાત બહાર કર્યા પછી તેની સાથેનો જોગન બંધાર રહેતો નથી. તેમના ઘરે આલણુ ધર્મ કર્મ માટે જતો નથી. તેને કાંઈ જનોઈ પેદેશવતું નથી; તેમજ પુત્ર પુત્રી આપવાનો વેહેવાર રહેતો નથી. તેને મંદીરમાં જવાનો અધિકાર રહેતો નથી, તે મરણુ ખામતાં તેનું ચેત હચકવા તેના ન્યાતિલાઓ કદી જતા નથી. પણ એવે સમયે જો તેનો ન્યાતિલો તેને મદદ કરે છે તો તે પણ શિક્ષાપાત્ર કરે છે. શુદ્ર, મોઢામાં વડીક ન્યાતબહાર કાઢવાનો તથા હુકા પાણી બાધ કરવાનો નિયમ છે. એટલુંજ નહિ પણ મદાર જેવી નીચ જાતમાં પણ ન્યાત બહાર કાઢવાનો કાયદો છે.

ન્યાતમાં દાખલ થવા માટે ચોક્કસ કિયા-માંથી પસાર થવું પડે છે. તેઓને ન્યાતિ-

લાગેને શરણે નહ પ્રાપ્તિત લેવું પડે છે, મુજ મુજાવી પડે છે, અનેક જાપતપ કરી દાનધર્મ કરવું પડે છે, ન્યાતને જમણ આપવું પડે છે, બ્રાહ્મણને ભોજન આપવું પડે છે, તેમજ અનુષ્ઠાન કરવાં પડે છે; ન્યાતને (જે પ્રચારમાં હોય તો) દાર પાત્રી, મીઠાઈ ખવાડતી, દંડ આપતી, સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવાં, એકેએ પતિત જાતીપાત્ર ચાલે છે.

ન્યાતમદાર થવામાં આગલા વખતમાં થયેા બચ અને નામોશી સમજતા. જાણીતા મહાન કવિ જ્ઞાનેશ્વરના માતપિતાને બ્રાહ્મણોએ ૧૨ વર્ષ સુધી ન્યાતમદાર રાખ્યા હતા આથી તેઓએ છેલ્લે જોયું કે ન્યાતીશ દાષપણ રીતે ન્યાતમાં લેતા નથી ત્યારે દુઃખી થઈ પોતાના ૪ પુત્રોને તથા પ્રયાગ જઈ ત્રીવેણી નદીમાં પડી આપણાત કરી પ્રાણ તજ્યો હતો (જ્ઞાનેશ્વર મરિચ ૫૯ ૪૦).

જાતી કર્મ.—જાતી વિભાગ થતાં આ વિભાગ કાયમ રાખવા, દરેક ન્યાતને તેના અધિકાર આપવા, તેમનાં કર્મો યોજવાં અને આચાર કાયમ કરવા, એ કામો હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રીઓએ પ્રથમ દાઢ ધર્મ. આ બધા-રણ વેદ કાળમાં ઠેરવેલા મહેતાં પણ જાતી વર્ગ થતાં આ કાયદા બધાયા છે.

આ કારણ માટે સ્માર્તસૂત્ર નામે અંથ રચાયો છે. તેના શુભસૂત્ર અને ‘સામ્યા-આરિક’ એવા એ બાજ કરેલા છે. અને તે બેઉ ધર્મ શાસ્ત્રની આગમજ રચાયલાં છે. આ સૂત્ર બ્રાહ્મણી અને ઉપનિષદો જેવાંજ દરેક વેદના જૂઠા જૂઠા છે. દાખલ તરીકે મગવેદના આશ્વલાયન અને સાંખ્યાયન એવા સૂત્ર છે. જે બ્રાહ્મણ જે વેદનો અનુયાયી હોય છે તે વેદના સૂત્ર સુજળ તેના આચાર વિચારો હોય છે. આશ્વલાયન શુભ, સૂત્રમાં પેડેનાં લગન સંબંધી કર્મનું તર્જન આપેલું છે. કારણ શ્રદ્ધાશ્રમનો લર્મથી આરંભ થાય છે, અને તેના પછી સંસ્કાર ગણેલાં છે.

બ્રાહ્મણોનાં—ઠેરવેલા કર્મમાં અધ્યાપન (વેદનું અધ્યન કરવું) અધ્યન (જાતે પોતે વેદ પઢવું), યજ કરવાં અને કરાવવાં, દાન આપવું અને લેવું એવાં ૬ કર્મો બ્રાહ્મણો મટિ, ઠેરવેલાં છે.

ક્ષત્રીનાં કર્મોમાં પ્રજનન રક્ષણ કરવું, દાનધર્મ કરવું, યજ કરવાં, અધ્યન કરવું એ ચોક્કસ છે.

દુષ્ય કર્મમાં પચતું રક્ષણ કરવું, દાનધર્મ કરવું, યજ કરવાં, અધ્યન કરવું, રથળ તથા જળ માર્ગે વેપાર કરવો, બ્યાજથી દ્રવ્ય મેળવવું, અને ખેતીવાડી કરવી.

શુદ્રનાં કર્મ—બ્રાહ્મણોએ શરદા માટે એક જ કર્મ ઠેરવેલું છે. તેએએ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી અને વૈષ્ય આ ત્રણ જાતની સેવા કરવી (મતુ ૧૮૮—૯૧.)

જાદવ—એ ચંદ્ર વંશની એક શાખા, યદુ કુળની છે. ચંદ્ર વંશમાં પાંચમે પચાતિ રાજ થયો. તેની સ્ત્રી દેવયાનીથી યદુ પુત્ર થયો. તેપરથી તેના વંશને યાદવો કે જાદવો કહેવાય છે. એ યદુ કુળમાં એક ‘બજ્રમાન’ રાજ થયો, તેના પછી તેનો પુત્ર પ્રથીક, પછી તેનો પુત્ર વિદુરથ ને તેનો છેકરો સુરસેન રાજ થયો. સુરસેન પછી તેનો વડો પુત્ર વસુદેવ ને વસુદેવના પુત્ર શ્રી કૃષ્ણ થયા. એવું કહે છે કે કૃષ્ણના વખતમાં દારિકાનાં મુક્તકમાં ૫૬ કરોડ જાદવોની સંખ્યા હતી. કૃષ્ણ આ સર્વ જાદવો સાથે લખને એક વેળા પ્રભાસ પાટણની જગ્યા કરવા ગયા. એક જગ્યા પર દુર્વાસા ઋષિ તપ કરતા હતા. ત્યાં જાદવોએ તેમની મશકરી કરવા ધારી, તેમના પેટ તાસણ બાધી ઋષિ પાસે ગયા, ને કપટથી પુછ્યું કે “મહારાજ આને શું અવતરશે?” ઋષિને તેમના ચિહ્ન ઉપરથી માલમ પડ્યું કે મારી મશકરી કરવા કપડ કરી આવ્યા છે. તેથી ત્રાપ દીધો કે એમાંથી તમો સર્વનું મોત નિપજશે. આથી તેઓ સંતાપ પુખ્ત, ને ધાણ કે આપણે એને નદીમાં ધસી નાખ્યે

ઝોટલે શું નિપજનાર છે? પણ ધસવાથી તેના પંખાણની પાન ઉગી. પછી કોઈ દિવસ જાદુવો દારૂ પીને આંદરમાં પડ્યા, ને દારૂની યેનમાં એજ પાન વેતી અકેકના પ્રાણ લીધા. આ મગચે જાદુવોનો તમામ નાશ થયો હતો.

જાદુન—આ પ્રજા તોડળલા પામે દિમાલય તરફથી વહેતી ઈંડસ નદીને કંઠે વસે છે. એ પ્રજા જાને, પદાન દોઈ પરત્વ બાપા બોલે છે.

જાદુમંત્ર—જુનિયાંના દરેક ભાગમાં વગતી પ્રજામાં જાદુ મંત્રનું એટલે ફેલાયયુ જાણાય છે. દિદેમાં દિદુ સુસલમાન વગેરે પ્રજામાં પણ તે ધણું જાણીતું છે, દિદુઓમાં શૂદ્ર દેવતાઓની કલિત સંબંધથી, ભૂતોના બચથી, દેવકાપિ અથવા પચાક્ષરી અને જાદુગરી એ દત્તન થયું. દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા, તેઓ પાસેથી વર પ્રાપ્ત કરવા, તેમનો ક્રોધ શાંત કરવો, અનર્થ ટાળવા, અથવા તેમનો નાશ કરવો 'એ સર્વ દેવકાપિપણ્યોનો ઉદ્દેશ છે. જાદુગરીમાં મંત્ર સામયોનો વિશેષ જોર જાણાય છે. આ જોડ પ્રકાર દિદુઓમાં આક્રાંતા આજ્યા છે, અને તેને સુમલભોનોના બીરમંત્રથી અજપુતાઈ મળેલી છે.

દેવકાપિપણ્યમાં કેટલાક પ્રકારો તથા સ્ત્રીઓ પણ સામેલ હોય છે. કોઈના ઘરે દેવી, કોઈને ઘરે ખડોઆ, હનુમાન, ભેરવ, વેતાળ, પીર આદિ દેવતાઓમાંનું એખાદ સ્થાનક મળે છે. તેમાં જે દેવતામાં સત્ય વિશેષ જાણાય છે, તેનીપર લોકો વધારે શીલ થાય છે. આ દેવતાઓનો ધૂણવાનો દ્વિસ મગન થા સુનિવાર, અમાવાસ્ય, પૌર્ણીમાં એવા દિવસ હોય છે. આ દિવસે જે મનુષ્ય પોતાના દેવતા પાસે બેસી ધૂણે છે, તેને લોકો જાદુ માન આપે છે. ધૂણવાના બૂંદા જૂંદા પ્રકાર છે. ભૂમિપર આસન મીડી, લોખાન બાળી, ધણી ધૂણતી માટે છે. આ ગદિત શરીરમાં પ્રવેશ કરતા તે બોલવા માટે છે; કેટલાક જમીનપર નમે છે, થા અજેટયા કરે છે. કોઈ

શરમા આવી કારડા મારે છે, તો કોઈ પોતાના હાથ કરડે છે, ધણી તે ધૂણનાર પાસે જવો અરજદાર તરીકે આવી બેમે છે તેઓ લીંચુ, નારીયળ, કપર, સોપારી, લોખાન તેને અર્પણ કરે છે. ધણી તે કેટલાક લીંચુ કાપે છે અને તેમની મનોવાસના પુરી કરે. "કાંઈ આજારી ષડતાં કેટલાક લોજી વેધને ત્યાં, તેમજ દેવકાપિને ત્યાં (બ્રામત) જાય છે અને તે બેઠના ઉપાયો કરે છે, તેમાં જાદુ કાટળ કરનારા ભગતો તેને તાવીજ, કંકુ વગેરે મની આપી પૈસા લીધે છે. બાળકની પિડા દુર કરવા માટે મરમી, એક નારીયળ, એક રાટલી ઉપર થી ચોપડી તેપર કંકુ છાટી, તે છોકરા ઉપરથી બોવાળી નાખી તે ઉતારે. ૪ રસ્તા વચ્ચે જઈ મેલે છે. કોઈ લીંચુને ૧૧ મોય બોધી તેનીપર મેસની ત્રણ લીટીઓ ખેંચી, આડ સાથે તેને તપાવ કિનારે જઈ મેલે છે. કેટલાક ભગતો જાત પિશાચ એને જાટલીમાં ફેદ કરી તે દાટે છે. થા કેટલાક તેને પાણીમાં દુખાડે છે.

બીરમંત્ર શિખવવા શુદ્ર પોતાના ચેવાને કંકુ, લોખાન લાવવા કહી, તેની પાસેથી સંઘા રૂપો, સંઘા પાવલો અથવા સંઘા આનો લઈ એકાગર રચાનમાં સાથે લઈ મળે છે. ધણી એક રસ્તો જમાપર કંકુથી વેતાળેથી આક્રિત પાડી મોહડેથી મંત્ર બોલી વેતાળ આક્રિત પર હાથ મુકાવી તેની પાસે કસમ લેવાડે છે, કે "આ મંત્ર દુ કોઈને કહીશ નહિ, થા શિખવીશ નહિ" ધણી તેને નીચેથી મંત્ર પડવા કહે છે; થા મોહડે કરવા માટે કાગળ ઉપર લખી આપે છે.

"ઝૂં-નગો આદેસ શરુ આવ બીર ભવાની મંત્રવક્ત્રો છન્નસ (અત્રે આપણને જે પદાયાની સિદ્ધતા કરવી હોય તેના નામો બોલો) લાવે, અબીર લાવે, પંજીર લાવે, ગુલાબકાં ફુલ લાવે, પેટે લાવે, બર્ફી લાવે (વગેરે) નહીં-લાવે, કુલ ગુલાબ કિસે દુધમેસે નહીં જાવાની ધની કરિતાં દ્વાદિ છપ્પન કોટકા સુંળ નિમાવ પીપલસે કુલ મંત્ર વચ્ચે મંત્ર દેશી બાવા શરુકા સળદસ સચ્ચા આણ "

આ ઉપરો મંત્ર વગર જુએ એકજ દમમાં
દરરોજ ૨૧૦૦૦ વખત બોલે છે, અને એ
મુજબ ૧૫ દિવસથી મહિના સુધી બોલે
પડે છે. આ મંત્ર સિદ્ધિ મેળવનાર માટે
નીચલાં નિયમો પાળવાં પડે છે.—માસીક
મોદગીમાં બેઠેલી સ્ત્રીનો આવળ આ મંત્ર
જપ કરતી વેળા અથવા જમતી વેળા
સામેજવો નહિ. ગદ્દ જાતીના હોય તો મંત્ર
સિદ્ધ થાય ત્યાં વેર તેણે માસથી દૂર રહેવું,
તેમજ દારૂ પિયો નહિ, એવાં નિયમો પા-
ળવાં પડે છે. આ જપ બરાબર પાળ્યા પછી
તે મંત્ર સિદ્ધ થયો કે નહિ તેની પરિક્ષા
કરવાં જપ જપી રહેતાં હાથમાં મટોડી લઈ
દાખતાં તેમાંથી સુગંધી આવવી જોઈએ,
પણ સુગંધ નહિ આવે તો નીચમ પાળવામાં
અથવા જપ કરવામાં ભૂલ થયેલી જાણવી.
તે પછી બીજે મંત્ર સિખવંશમાં આવે
છે તે નીચે મુજબ છે.

“લે જાવ આવ મહમંદા બીર, મનકોધીર
એક લાખ અઠરાં હજાર જાગલકા પીર ચલો
અગલકા બાગાની, ચલો મસાનકા. બિતાવ, નર-
ચાગલવાની, હકાવ મારો રાહ્યા. હકાવ હીરીકા
સીરી હકાવ, જંગલકા હકાવ, પિપલકા મુજ્યા
હકાવ, બહાતર હોડીંગ હકાવ, બાલરકા જાનસ
નહિ હકાવે તો સિતાબાઈકા આણ, રામ ચંદ્ર-
જીકા આણ, નહિ કામ કરે તો નહ કુંડમે પડે,
સખદર સાચ્યા, કુલમંતર ચલો, મંતર ઉશરી
બાચા શરકા સખદર સાચ્યા અંકા.”

ઉપરો મંત્ર એક દમમાં બોલાંય જોવો
જોડે થયા પછી નદી કીનારે જઈ રનામ
કરી હોમ કરેવા પડે છે. આ હોમક્રિયામાં
એલાને જાદી જાદી એટલી તો ક્રિયામાંથી
ચંસાર ચણુ પડે છે કે કેટલીક વેળા તે
એજવવાથી હારી ખાવું પડે છે.

મુંક સારવાની વિદ્યા—આ નહુ ટોણા
સિપેલા બગતો જાણે છે. આ મુંક મારવા
માટે યથમ જીરમંત્રી અહર, સીંદુર, લીણ,
સોય, ટાયણી એક માટલીમાં નાંખે છે અને
તેમાં એક બંતી મેચે છે, પછી તે માટલીને
મંત્ર સામર્થ્યથી આકાશ માંમે ઉડાવી જેની

પર મંત્ર પ્રયોગ કરેલો હોય તેના ખારણાપર
ઉતારે છે. એટલે માટલીમાંની સોય, ટાય-
ણીઓ હડી પેચા દુશમનનાં કાળજમાં
ભેડાય છે. પછી તે લોહી આકાશ માંડી
ચરણ પામે છે; પણ મુંક ઉતારનાર મળતાં
તે જ્યાં જાય છે. મુંક મારનારને મુંક પાછી
કાંઈ વાળશે એવો ભય રહેતો હોવાથી તે
પોતાનાં ઘેરમાં બંદરો અથવા મરંચો રાખે છે
અને મુંક પાછી કરતાં તેને તે અપણુ કરે છે.
મુંક મારનારને મુંક માધા પછી એટલી તો
ખીલકે રહે છે કે તે કામે કાજે જતી વેળા
પાસે છરી રાખે છે, અને જેવી મુંક પાછી
આવી કે તે છરી વડે પોતાની આંગળીમાંતુ
લોહી કાંટી તેને તૃપ્ત કરે છે. મુંકની માટલીમાં
આંકાની મૂર્તિ મુકવામાં આવે છે અને તેનું
બદન ઉપર સોયો ટોચવામાં આવે છે. મુંક
માટે બીજી પણ એક વાત જાણીતી છે; કે
કાંઈ મંત્રી આકાશ માંમે મુંક નિહાલી જતાં
જોઈ તેમ હેડે ઉતારી લોગ આપી જમીનમાં
દાડી બેઠેલા દુકમાં બંધુ કરે છે. આ મુંકને
ઉતારવા માટે મંત્ર સામર્થ્ય પણ જોઈએ.

મુંકનો મંત્ર—ૐ નમો દાદા ભેર મુસાન
વાસા ઉડકી મુંક રક્તા બાણ ચલોરે ભેર. દવિયા
મસાનમે, કુ તો સો સમનય સવાપદરમે
ધૂની દીપાયા મૂવા મુરદા મરખવાસમીતા છાડે
પુત્રકી આસે જલતી લકડી મુંકે સંમાન લેરે મેરા
બેરી તેરા ખાન સેલી સોગો શદ બાણ મેરા
બેરીને નહિમાશે તો રાન રામચંદ્ર લક્ષમણજી
આન ॥

જાનવેલ—એના વેલા એનાસામાં જો છે.
એ વેલાનાં પીંડમાં લાંબાં હોઈ ખાંચાદર હોય
છે. આ વેલી બીજાં કોડ ઉપર ચડેલી હોય
છે. પાણીનાં કિનારા ઉપર થનારી વેલી માત્ર
ઉંડાણમાં જવતી રહે છે, એ બીધધિમાં
વણી ઉપયોગી છે.

નંતીના—તુંક આવળાનીયામાંતુ આ શહેર
૧૨ મેઘ લાંબાં ને ૩ મેઘ પોહળાં સરેશ્વર
કોટ દારદ્યથી ૫૦ મેઘ પર છે. અત્રે અલી-
પાસાનો એક પડત કિલ્લો છે. અત્રે સોતેરી

લેસ, ગોરકા આગુ અને રેસમનાં કાર-
ખાનાં છે. ૧૮૦૦ માં અત્રે લોક વસ્તી
૦૦૦ ની હતી. હાલમાં માત્ર ૨૦૦૦૦
છે. તેમાં ૬ વીંટિ છે. આ શહેર ૧૪૩૦
તુર્ક સરકારને તાબે છે.

વારી—ઈસ્લામ વર્ષના પહેલો મહિનો.
મનોએ આ નામ 'યુનો' દેવી ઉપરથી
પડ્યું છે. અને આ નામ પંચાંગમાં જૂનાએ
જુવારી સાથે લખ્યું હતું. ૧૮ મી સદીમાં
મહિનો યૂરપનોએ વર્ષના પહેલા માસ
રીઝે ઠેગ્યો હતો, પણ રોમનો જણાવે છે
તેઓ છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૧ થી એ માસ
જુતા આવ્યા છે.

—આ એક અતી મોટી જાણીતી પ્રજા
કેશ્યાનમાં દીલા નદી કાંઠેના 'કાનાડી'ના
દેશમાં ૨૫૦૦૦ કુટુંબોવાલી વસે છે.
'કા'માં તેઓ સુત્રેમાનીયા અને એકાંજમાં
થા ગર્ભમાં આદીશાનના પર્વત ઉપર વસે
). આ પ્રજા દેખાવે જીવસરત, મજબુત
મને બહાદુર, પણ રીતભાતમાં તદ્દન
ગંધી છે.

દુર અલખરમઢી જીનયાહા—એનો
હો બરમઢી જરતોરતી હતો, પણ તે
સુલભાની ધર્મમાં વટલી મોટો મરતબો
પામ્યો હતો. તેના પછી ખાલીફ અબુલ
ખખ્યાસ સાહીનો વજર હતો. તેના પછી
પણ અને તે પછી પિતા તથા બપાવાની
કર્ષ્યાનીમાં જાફર ૧૭ વર્ષની વયે ખલીફ
હારન અલ રસિદની દરબારમાં નોકરી મેળવી
દરજે બ દરજે મોટી પદ્ધિ પામી વડો
વજર બન્યો હતો. જાફરપર ખલીફ મેહેર-
ખાન યથ પોતાની મેહેન અંજાસા સાથે
એવી શૈવ લગન કરી આખ્યાં કે તેઓ કદી
પણ સંસારી હક ભોગવી શકે નહિ; પણ
કુદત્તી કાયદાને બેઠ વહાલાં શરણ થતાં
ખલીફ હારને તેઓપર ગુસ્સે થઈ જાફર
તથા તેના ભાઈ અલ ફજલ તથા પિતા
યાહાને કેદમાં પુર્યા. જ્યાં તેઓ રીખીને સુવા.
તથા જાફરને પુલના છેડાપર ઇ. સ. ૮૦૩

મા ૨૯ જાનેવારીએ (દબરી સન ૧૮૭,
૧ લી સફર) ફારસીએ ચળ્યો.

જાફરઅલીખાન—એ મીરજાફરને નામે
પ્રસિદ્ધતા પામ્યો છે. એને ઇંગ્લેન્ડે જંગલના
નવાજ તરીકે નેમ્યો હતો. પાછળથી નવાજ
સરાજઉદ્દૌલા ૧૭૫૫ માં મરણ પામતાં ખીદાર
તથા ઓરીસાના નવાજ તરીકે એની નેમજી
થઈ હતી. પણ ૧૭૫૦ માં સરકારી દરબારી
કામમાં ગફલત કરવાથી જાફરઅલીખાનને
પેનશનપરજીવું પડ્યું હતું. તે પછી એનો જમાઈ
મીરકાસીમ અલીખાન એની જગાપર
નેમાયો હતો; પણ મીર કાસીમે ઇંગ્લેન્ડે
હલકતામાંથી હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવાથી
ઉદવાનાળા તરફ ૨ જી આગસ્ટ ૧૭૬૨
માં ચએલી લડાઈમાં એની હાર થઈ અને
સિટીરોએ મીરકાસીમને દેશનિકાઢ કરી
જાફર અલીખાનને ફરી આગલી જગાપર
નેમ્યો હતો. એતું મરણ ૧૭૬૫ માં ૫મી
ફેબ્રુઆરી; હિ. સ. ૧૧૭૮, ૫૪ શાબાને
નીપજી હતું. એના પછી એનો બેટો
નીજમઉદ્દીન ગાદીનશીન થયો. જાફરઅ-
લીની કબર મુરશીદાબાદમાં છે, જ્યાં એની
બેગમ તથા મીરન નામના બેવાને દાટવાં છે.

મુરશીદાબાદના નવાબોનો વંશ :—
જાફર અલીખાન ૧૭૬૫ ૫મી ફેબ્રુઆરીએ
મરણ પામ્યો. નિજમઉદ્દૌલા (દિપલાનો
પુત્ર) ૧૭૬૬ ૩ જી મેએ મરણ પામ્યો.
સફઉદ્દૌલા (જાફરનો ખીન્ને પુત્ર) ૧૭૭૦
૧૦ મી માર્ચે મરણ પામ્યો. સુલારીક
ઉદ્દૌલા (જાફરનો ૩ લે પુત્ર) ૧૭૭૩ ના
સપ્ટેમ્બરમાં મરણ પામ્યો. નાઝીરઉદ્દૌલા
(દિપલાનો પુત્ર) ૧૮૧૦ ના એપ્રિલમાં મરણ
પામ્યો. જૈનુદ્દીન અલીખાન. ....
સૈયદ મદમદ અલીખાન ૧૮૨૪ માં ૩૦મી
અક્ટોબરે મરણ પામ્યો. દુઆપુર્ન બહાન
..... મનસુર અલીખાન નસરતબહાન
૧૮૫૮ માં ગાદીએ બેઠો.

જાફરખાન—એ ઉમાદત ઉલમુલકને નામે
પ્રસિદ્ધ થયો છે. સાદીખાન મીર-અલીનો

બેટા અને યમીનદીનનો જમાઇ. એ શાહ-
નહાનનાં લલકરમાં ૫૦૦૦ સ્વારનો સરદાર
હતો. ૧૬૬૨ માં આલમગીરનો વંશર હતો.
મરણ ૧૬૭૦ માં દિલ્લી ખાતે નિપજ્યું.
એના મરણ પછી એમું શય આમો મોકલી
જમના કોકે દસાવું હતું; જે કમર હજી
કાયમ રહેલી છે.

નકશરખાન—એનું જન્મ નામ મુરશીદ કુલી-
ખાન હતું. શહેનશાહ આલમગીરે એને
અંગાણના હાકમ તરીકે ઇ. સ. ૧૭૦૪ માં
નેમ્યો હતો. એણે પોતાનું પાવત્ત મુર-
શીદાખાને બનાવી ત્યાં પોતાના વંશજની
સ્થાપના કરી હતી. એનું મરણ ૧૭૨૬ માં
નિપજ્યું. તેના પછી નીચલા આદીપતિ થયા.

મુરશીદ કુલીખાન ઇ. સ. ૧૭૦૪. શુભ-
ઉદીન (ઉપલાનો પુત્ર) ઇ. સ. ૧૭૨૬.
અલાઉદ્દીન સફરખાન ઇ. સ. ૧૭૩૯.
અલીદર્દાખાન મોહબતખાન ઇ. સ. ૧૭૪૦.
મુસ્તાફાઉદ્દીન (ઉપલાનો પુત્ર) ઇ. સ. ૧૭૫૬.
નકશરખાલીખાન (પદમજ થયો ૧૭૬૦ માં)
ઇ. સ. ૧૭૫૭. કાસીમ અલીખાન (ઉપલાનો
જમાઇ) ૧૭૬૦. નકશર અલીખાન ઇ. સ.
૧૭૬૩. નીજમઉદ્દીન (ઉપલાનો પુત્ર)
ઇ. સ. ૧૭૬૪. સયીદઉદ્દીન (ઉપલાનો બાઇ)
ઇ. સ. ૧૭૬૬. નીજમ ઉલમુલક વંશરઉદ્દીન
(મરણ ૧૮૧૦ ૨૮મી એપ્રિલ) ઇ. સ. ૧૭૯૬.
સયીદઅલમ ઉદ્દીન અલીખાન (ઉપલાનો પુત્ર)
ઇ. સ. ૧૮૧૦. સયીદ મહમદ અલીખાન.
હુમાયુનખાન. મનસર અલીખાન નસરતખાન.

નકશરખાન—ધરાનના પાદશાહ સદીકખા-
નનો બેટા. ૧૭૮૫ માં અલીમુરશીદખાનના
મોત પછી ફારસના ઉમરાવોએ એને પાદ-
શાહ તરીકે સ્વીકાર્યો, પણ એના હુકમન
આકા મોહમદખાન કે જે ધરપહાન ઉપર
ચઢ્યો લઇ જતો હતો તેની સામે માથું
ઉચકી ગયો નહિ. નકશરખાનને ૧૭૮૮
માં પ્રપંચથી મારી નાખવામાં આવ્યો હતો.
એના માથાને શહેરના દરવાજા ઉપર ટાંગ-
નામાં આવ્યું હતું.

નકશર જતાલે-મીર—આલમગીરના બેટા
અજમશાહની નોકરીમાં એ હતો. એ અતી
રસુજ કવિ હતો. એની કવિતા ફાર્સી અને
ઉર્દૂની બેલવાંધી છે. એણે રખતામાં શાહ-
નાયુ રચ્યું હતું. શહેનશાહ ફરખશીયર
સામરહ થયો ત્યારે નિંદાત્મક કવિતા રચ-
વાનાં અપ્રાધને માટે એને ઇ. સ. ૧૭૧૩
માં મારી નાખવામાં આવ્યો હતો.

નકશર સાદીક—મોહમદ ખાદીનો વડો પુત્ર,
અને હમામહસેનનો પૈત્ર. એને ૬ હા હમામ
તરીકે માનવામાં આવે છે. એનો જન્મ મુદીના
ખાને ઇ. સ. ૭૦૨ માં (હિજરી સન ૮૭)
થયો હતો. મરણ એજ શહેરમાં ઇ. સ.
૭૬૫ માં નિપજ્યું. એની પિતા તે જમા-
નામાં વખણાઈ હતી; અને એ અલીમનસ-
રની દરબારમાં માન પામ્યો હતો. એણે
ફારસીમાં રચ્યું છે.

નકશરખાન—હાદીયાવામાં બાગરીમાવાડ
પ્રાંતનું મુખ્ય ગામ તથા ગામ. હિંદી મહા-
સાગર ઉપર એ આગાદ બંદર છે. એ અહ-
મદખાદની દક્ષિણે ૧૭૦ મૈલપર અને બરે-
લીની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૧૬૫ મૈલ ઉપર છે.
એનકશ ૪૨ મીરસ મૈલ છે. તેમાં ૧૨ ગામો
છે. ૧૮૭૨ માં વસતી ૧૦૨૫૧ ને ૧૮૮૧
માં ૯૪૦૫ ની છે. વાર્ષિક ઉપજ ૪૫૦૦
પૌંડની ઉપજ છે. અત્રે ૩ તથા ધઉનો
સાતો પાક થાય છે. સભ્યમાં ૧૨૮ માન-
સેલી ફાજ તથા ૫ નિશાણો છે.

મુખ્ય ગામ નકશરખાનમાં ૧૮૭૨માં વસતી
૪૯૦૩ ની ને ૧૮૮૧ માં ૪૭૪૯ ની હતી.
એનો કિસ્સો વગેરે શુભરાતના સજ્જતાન
મુજદરે બંધાયો, તેથી એ મુજદરાખાન
કહેવાયું. મુજદરાખાનનું કુંડ નામ 'અદરાખાન'
ને તેનો અપભ્રંશ નકશરખાન એ હાવ
જંજરાના સીંદી ખવાળને તાળે છે, ને તે
અહીં બીજા વર્ગની સત્તા ચલાવે છે. ઇ.
સ. ૧૭૩૧ માં જ્યારે મોગલોની શુભરાત
પ્રાંતમાં સત્તા નબળી પડી હતી ને સોરહના
ફાજદારનો અમલ દબાવવાના પ્રદેશમાં માત્ર

નામનો હતો, ત્યારે જાહેરાતના મુસલમાન ચાલુદારો રચતા મધ બેદા હરો એમ સંભવે છે. એ ચાલુદારો તથા મુસલમાની લશ્કરના ગીપાઇઓ તથા 'મળીઓ મળી આચાર્ય' પણ કમતા ને મુસ્લિમ સાથે ચાલતા વેપારને દરકત કરતા જાહેરાતો મિદીહિલોલ ને તે વખતે મુસ્લિમ હતા તેણે તેમના ઉપર ૮૮૨૦ કચો, તેમના વહાણો બાજી નાખ્યા, ઘણા કેળીઓને કેદ પડ્યા તેમની પાસે ૬૬ માછી ચાલુદારથી ૬૩ આખી રામીનો નહિ, તેથી તેણે જાહેરાતમાં મીદી હિલોલને વેચ્યું સીદીએ ત્યારથી ત્યા પોતાના લશ્કરની તુકડી રાખવા માડી પણ પાછાથી પ્રાતમા અવ્યવસ્થા ઘણી ચાલતા હિલોલે જાહેરાતના નવાખને ધ. સ ૧૭૬૨માં જાહેરાત વેચ્યું. જાહેરાતના નવાખે મીદીને ૧૭૦૦૦ રૂપા આપ્યા ને સામુ લશ્કર આપી તેનેજ અમન કરવા મોકલ્યો ત્યારથી સીદી હિલોલ જાહેરાતમાં જાહેરાતના નવા બના દાખમ તરીકે રહ્યો આ વખતે એ તાલુકામાં માત્ર જાહેરાતમાં ગામ તથા તેની પડોસનો થોડોક પ્રદેશ એટલુંજ હતું પણ તેમાં જાહેરાતમાં દાહમોએ ધીમે ધીમે વધારો કર્યો દાહમ આ તાલુકામાં જાહેરાતમાં સાથે ૧૨ માસો છે જે જાહેરાતના નવાખ તરફથી એ મામલતદાર રહે, તેને દીવાની તથા મુસ્લિમ બંને અધિકાર છે

જાહેરાત—આ જાહેરને દાહમ 'આશ' કહે છે એ મેસેપેરેમિયા પ્રાતમાત્ર મુખ્ય રોહર છે પ્રિન્તી લર્મમાં જે પ્રગ્ન પ્રથમ દાખલ થઈ તેના આ રોહરની પ્રગ્ન હતી બા ડીન નાંમે ગાંડેના બાઇએ આ પોતાનો અમલ સ્થાપન કર્યા હતા ધર્મ શુદ્ધકારીઓએ પેહેલુ પ્રિન્તી રાખ્યું આ ર્થાપન કર્યું હતું, પણ પાછળથી આ રોહર તૂટી ગયું ગયું ૧૮૮૭ માં અને રેલવેનાર્ડન ખુલી મેળાઇ હતી રેલવેનાર્ડનના સમયમાં આ પીરપત્ર મુખ્ય મથક હતું આ રોહર મુસલમાનો પાસથી પ્રિન્તીઓએ અને પછી

મુસલમાનોએ થી લીધું હતું ૧૭૮૮ માં નેપોલ્યને એનીપર ચડાઈ કરી હતી ૧૮૩૨ માં મદમદ અલીબદલે થી લઈ લીધોની મદદથી વૃક્ષને તાબે ગાપવામાં આયુ હતું, આ રે સના અલી ઉતમ થતા હોવાથી યુ. ઇટાઈ કીંગડમમાં અસંખ્ય મોસલમાનો આવે છે ૧૮૮૩ માં તેના ૧૧૩૦૦ જાહેરાતો બરી રવાના કર્યા હતા પણ ૧૮૮૩ પછી ૩૬૦૦૦ સત્રા બરેના જાહેરાતો દરમિયાન પરદેશ રવાના થાય છે. આની વચ્ચે ૪૨૦૦૦ની છે.

જાન્યુઆરી—કેટલેક ઠેકાણે જાહેરાતને અને કાગળના ફળને જાહેરાત કહે છે પણ એ જાહેરાત કરતા જુદા છે. જાહેરાતને બે જાતી છે એમને ખાટા જાળ અને બીજાને મખાલી જાળ કહે છે ખાટા જાળના જાહેરાતો દોષ છે, તેના કુલો રાતા હોય છે, ફળો સ્વેદ અને મોટા હોય છે તેપર માર્ગરૂપ અને પૌં આસમા ફળો આવે કે મખાલી જાળના જાહેરાતો મખાલી મખાલી દાખાથી લાવેલા હોવા બેધ છે. આ જાહેરાતો વધતા નથી તેપર સ્વેદ કુલો આવે છે એના ફળો પીળા ને મીઠાસદાર રવાદમાં હોય છે જાળ વર્ષમાં બે વાર પાકે છે તે ગિવાય જાળની બીજી જાતો એ મુજબ છે —

ગુનાર્થ જાળખતુ જા.—સાધારણ ઉચ્ચકલ હોય છે તેના પાદ્ય નહના દોષ છે એની પર ફેલુનારીમાં લીલા સ્વેદ ગતા કુલો આવે છે, અને તેના ફળો વસીદમાં પાકે છે એના ફળો આમર નાહના સફરચદ જેવા હોય છે, અને તે રેખાનાર્મા મુદર દોષ છે તે પાક્યા પછી તેના રચ પિળા બને છે અને તેપર કીચીત લાન રંગની છાંટ હોય છે. ફળમાં એક મોટું બી હોય છે એને ગુલાબીવાસ આપતો હોવાની તે ગુલાબી જાળને નામે જાળખતુ છે મુઘર્ષ વગેરે ઠેકાણે એના જાહેરાત છે એના નામ પ્રા. બીધી આ દલમથી હમાડી અમલ છે એના જા. બાળ

જમીનમાં સારા ઉગે છે, અને તેને પાંચ વિવિધ આતરે પાણી પાવું પડે છે

સફેદ જાળ—એ સાધારણ ઉચ્ચાઈનું ઝાડ છે એના પાદડા અતી ઘુરૂર હોઈ તે ડાળા લીલા રંગના હોઈ છે વનાદની મોસમ, પછર એપર ફૂલો આવતાં તેનો અતી મનોહર દેખાવ. ખિલી નિમ્બે છે એના ફૂલો નાદના પેર જેવા પણુ રંગે મીઠુ જેવા સફેદ ચાકતા હોય છે જાળ ખિયામાંથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે એવું ઉત્પત્તિ સ્થાન ઇડીયન આયિપેરેંગો છે, પણ એ મુખર્મ મુશરૂળ ઉગે છે.

લાનજાળ—એના ઝાડ અતી વિચાળ ઉગે છે એના પાદડા મ્હોટા ને લાળા નવા કાળા લીના રંગના હોઈ અતી રોમાયમાન હોઈ છે એનીપર માર્થ માસમાં મોહોર આવે છે અને ફૂલો મે અથવા જુન માસમાં આવે છે ફૂલોથી આ ઝાડ ધણું ગોમાયમાન હિંસે છે. એના ફળ નાહના સફેદ જેવા ને, રંગે શુભાળી હોય છે એનાં નવા ઝાડ ખીયા પાનીયાથી ઉગે છે લાલ જમીનમાં એ જેરથી વગે છે, એને અઠ દિવસ આતરે માણી સીપનું પડે છે.

મનાકીજાળ—આ અતી મુરૂરતા ધરાવનાર વૃક્ષપર કુલો મર્મની મોસમમાં આવે છે. ફૂલો મ્હોટાં ને કીરમજ રંગના હોય છે એનીપર ફૂલો મડીની મોસમની શરૂઆતમાં આવે છે, તે લીધું જેવડા હોઈ તેવાજ રંગના થા તેપર કીરમજ રંગની જાખ હોય છે આ ઝાડનું ઉત્પત્તિસ્થાન મનાકાના ટાપુ છે નવું ઝાડ ખી અથવા જનમથી ઉગે છે એના માટે લાન જાતની જમીન જોઈએ આ ઝાડને ખાંચ ત્રિસ આતરે પાણી સીપનું પડે છે, અને તે ધરો લામે વખતે વધે છે

જાન્યવતી—જાન્યવનની કન્યા ને શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રી એને સામ વગેરે ૧૦ પુત્રો હતા.

જાન્યવન—હસદેવતાથી ઉત્પન્ન થએલો વાનર એ મ્હોટો પગદમી હતો રામઅન તાગમાં એણે ધણી મદદ કરી હતી એ

કૃષ્ણ અવતાર થતા સુધી હંધાત હતો એના એક વચન સાથે, રવમ તકમણી માટે વૃક્ષ થતાં એની પુત્રી સાથે કૃષ્ણ લગ્ન કર્યા હતા

જાન્યુ—એક પ્રજા એઓ પોતાને વામુર ધવના વચન જાણાવે છે તામ્રેખ મુશ્મ તેઓ ધં સનની ૪થી સંદીમાં જમુસગમાં પ્રથમ જઈ વરા આગળ તેમની મ્હોડી સખ્યાના પ્રમાણમાં તેઓ મ્હોટા વિદ્યામ પણુ હતા. પણુ હાનમાં માન ડાગોર તથા જેરિ તરીકે જામ કરે છે તેમની મુખ્ય વસ્તી ગુજરાતમાં છે

જાન્યુ—એના વૃક્ષ સર્વત્ર ઉગે છે, અને તે અતી ઉચ્ચાઈએ પોહયે છે. એના પાદડા જુલીના પાદડા જેવા હોય છે જાન્યુડીના ઝાડને વૈશાખ, જેષ્ઠમાં ફૂલો આવે છે આ ફૂલોનો રંગ બહારથી કાળો અને માહેથી રાતો હોય છે જગતમાં થતા વૃક્ષોના ફૂલો જીણા ને ખાટા હોય છે પણ ખામાયત જાન્યુ મ્હોટા ને મીઠા હોય છે ખામાયત જાન્યુને રાવજાણુ કહે છે જાન્યુડીની છાવા અતીચ યડક આપનારી છે એવું લામ્કુ સીવટ હોવાથી તે જ દી પ્રાહુડ નથી, તેથી તે ઇમારત બાધવામાં વપરાય છે તથા, ડુવામાં શેરાન થઇ હોય તો તેમાં જાન્યુડીની જાખળી નાખવાથી પાણી એકદમ સ્વચ્છ થાય છે

જાન્યુનું નવું ઝાડ ખીયાથી ઉત્પન્ન થાય છે ખીયા વસાંતની શરૂઆતમાં રોપે છે, ને રોપા ૧૨ માસના થતા તેને ખીજે જગે વ્યવસ્થા રોપે છે પાણી પામેની જમીનમાં એના ઝાડ જેરદાર હોય છે. એ કડકું જાતનું ઝાડ હોવાથી તે મ્હોટું થતા તેની માવજત કરવાની અગત હોતી નથી.

જાન્યુની ન્હાન, પાંચ તથા ખીજનો મુણુ ઝાડી છે આ ખીજ દવા સાથે જાહડા તથા અહણી ઉપર આપાય છે એના પાદડાની પોહીસ વિધીના તંદુર અમરીર છે જાન્યુ ફળ ખાધથી પથરીનો નાશ થાય છે અને તેના ખીજ ખાધથી જાહડો કાઠ થાય

તે શિવાય એના ઔપધિમાં સખ્યાબંધ હવાયો થોગેલા છે. . .

જા'બુલિસ્તાન—આ શહેર મુરાણા જમાનામાં બંધ અને તેના વંશજ રૂસ્તમની હાકમી તોળે હતું. હાલમાં ભૂગોળમાં જા'બુલિસ્તાનનો મુલક કંઈ જણાતો નથી. પ્રાચીન ભૂગોળ મુજબ આ પ્રાંત બલખ તથા કાંબુલની દક્ષિણે હોઈ સીસ્તાન તથા મીઝનીતું પાલખખ મેહર હતું. ક્ષત્રોષદાને અધરાન મુજબ જા'બુલિસ્તાનનું શહેર મીસ્તાનનાં પાદશાહ રૂસ્તમે સ્થાપ્યું હતું.

જામનેર—એજ નામના છત્રાણુ મુખ્ય શહેર, કુળીયાની પૂર્વથી દક્ષિણે ૬૦ મેલ ઉપર છે ૧૮૭૨ માં વસતી ૫૪૦૯ની હતી. તેમાં ૪૨૬૨ હિંદુ તથા ૧૨૫૯ મોહમેદનો હતા. શહેર ૧૦૨ એકર ઉપર છે. આગળ આ ગામ આસપાસ કોટ હોઈ બચાવનો કિલ્લો હતો, પણ હાલમાં તે નથી. ગામ બહાર રામ મંદીર, અને પોરટ આંરીસ તથા સરકારી ગાળા ગામમાં છે.

જામફળ—એનાં બાડ સર્વત્ર ઉગે છે, તેમાં હિંદુસ્તાન મુખ્ય ઉત્પત્તિ સ્થાન છે, એમાં સફેદ અને ચુવાળી એવી બે જાત છે. આ ફળ થંડુ છે. જામફળની કોશિંબરીદસારી બને છે. જામફળ ધણા ખાવે તાવનો ઉપદ્રવ થાય છે. જામફળીનાં જુના લાકડા બંદૂકના કામમાં આવે છે, એટું લાકડું ચીકણું ને કઠણ હોય છે.

જામારૂપ—અધરાન વેજમાં પ્રાચીનકાળમાં પાદશાહ શુશતારપનાં જમાનામાં આ વિદવાન પ્રસિદ્ધતા પામી ગયો છે. એ દે-જામારૂપ યાને વિદવાન જામારૂપને નામે માન પામ્યા હતાં. એ ક્ષત્રિઓનો બાધ અને હવોવનો પુત્ર યા કુટુંબી હતો. એને ગાથામાં 'જામારૂપ હવોવ' કહેલો છે. એ પોતાની બાહોશી, પાકીજગી અને ખાનદાનીયત-પણાથી શુશતારપ પાદશાહની વચરાત પામ્યો હતો. બપોરે સ્વેન્તમાન જરતોસ્ત પેગંબરે પોતાની અદુરમજદી દીન આશકરા કરી

તારે તેના ચેલાઓમાંનો એ પણ એક હતો. એણે જરતોસ્તી દીનના કાનુનનો અભ્યાસ કરી તે દીન આશકરા કરવામાં તનમન અને ધનથી દેરેક મહેનત કરી હતી, તેમાં અસપંદીયાર, ક્રોએત્ર તથા જરીર સાથે ભેગાં જઈ ધરાનમાં જરતોસ્તી મળહળ દેલાવવાની ઘણી મહેનત કરી અતો જરતોસ્તનો માનીતો થયો હતો, અનેતેથી તે પેગંબરે એને પોતાની બેટી સાથે પરણાવ્યો હતો. જરતોસ્તે દરન ઈછ્યાર શખસોને જુદી જુદી બક્ષેસો કરી હતી, તેમાં જામારૂપને ઈજેલું ટુલ આપ્યું હતું, જે ચુધવાથી જામારૂપ વધુ કાનાવ અને ભવિષ્ય કહેવાને શક્તિવાન થયો હતો. જામારૂપનો 'ગેરામ' નામનો બહાદુર બેટો અરજરૂપ સાચની દીન દુશમનાધની લડાઈમાં ધર્મ ખાતર મર્યા ગયો હતો, અને તેથી શુશતારૂપની દાર થઈ હતી. તે વેલા અસપંદીયાર રૂધનતન પાદશાહ શુશતારૂપના બોદથી બંદીખાને પડ્યો હતો તેને જામારૂપ વચરે બંદ મુકત કરી અરજરૂપ જેવા દીન દુશમન સાથે લડવા ઉશકેરી દુશમનોને પરામટે કરવા હતા. હમેરતાન મુજબ જરતોસ્તે જામારૂપને સફરંજનું ફળ ઇછાને ખાવા આપ્યું જેથી તે ભવિષ્ય જાણનાર થયો હતો. પણ જામારૂપ મોતે પોતાને જરતોસ્ત તરફથી ગુલામનું ઈજેલું ટુલ મુંધા દીવાથી એજમતી બુદ્ધ મજેલી જણાવે છે. શાહનામામાં એને ગોબેદાન મોખેદ તથા શાહનો સહાકાર વચર જણાવેલો છે. જામારૂપને ભવિષ્યવાણી કહેવાની શક્તિ હોવાથી તે જનતં જનાવોની આગાહી કરતો હતો, અને તેથી શુશતારૂપ પાદશાહ તે થોગે ધણા લાભ મેળવતો.

જામારૂપ આશા—આ વિદવાન દરતોસ્તો જન્મ ધ. સ. ૧૬૯૩ માં નવસારીમાં થયો હતો. બચપણમાં ફાર્સી બાંધા શિખી એવણુને બ્યોતિષ તથા સંસ્કૃત બાપાની તાલીમ

જામારૂપ આશાનું ચરિત્ર નવસારી પ્રકાશ ૩૨૨ પાનેથી લીધું છે.

આપનાર સંભારામ નામનો એક પંડિત હતો. એવણે 'સારસ્વત' અને 'રતનાશ્રી' નામની બે સંસ્કૃત ચોપડીઓ સંવત ૧૭૨૪ માં લખી હતી. જદ અને પેહેલવી શીખવા પોતે ઇ.સ. ૧૭૧૨ માં પ્રવૃત્ત ગયા. જ્યાંના પડા દસ્તુર જમશેદજી કામદીનજીના જદ અને પેહેલવીમાં એવણે શાગેદ થયા; વળી તેજ શહેરમાં એક સંસ્કારી અમલદાર અમલદાર ઈબને હાજેખાની સામેઈ કરી, આરખી બાપાનું ચાન મેળવ્યું. એવણે ઇ. સ. ૧૭૨૨ યજ્ઞેઈ ૬૯૨ માં ખખાતવાલા એવંદે મેહેરખાન કેખશરી કલમથી લખાવથી પેહેલવી તર્જુમા સાધની યજ્ઞશનેની કિમતી કેતાબ મેળવી હતી, જે હાલમાં આદાઈની ગોડલીઅન લાયબ્રેરીમાં મોજુદ છે. ૭ વર્ષ સુધી દોનદારી એલમ હાંસલ કરી ૧૭૧૯ માં નવસારી જઈ પાંચ ગહેા અને યરતોનો ગુજરાતી કાપામાં તર્જુમા કર્યો હતો.

તે પછી જામારૂપજીએ દિલ્લીપતી શાહમહમુદ ઉપર ફાર્સી જખાનમાં એક અર્થ કરી તેની દરખાસ્તમાં દાખલ અવાની ઉમેદવારી કરી. આ અર્થ પર પાદશાહે લક્ષ આપી સુરતના નવાબ તેમજમેખખાન ઉપર પાદશાહી ફરમાન મોકલી એવણે દિલ્લી દરખાસ્તના મીરમુનશીના આદાપર મોકલી આપવા ફરમાવ્યું. આ વેળા જામારૂપ સુરત હતા, અને તેથી એવણે તુરત દિલ્લી રવાના થયા. પણ એમના પિતાની ખજાની પાછા ફર્યા હતા.

૧૭૧૯ માં નવસારી પાછું ફરતાં જરતોસ્તી મજહબ વિશે જૂદી જૂદી બાજતો ઉપર કેટલાક સવાલો ધરાવના દસ્તુરો ઉપર તખી મોકલી તેઓ પાસેથી ખુલાસો મેળવ્યો હતો. જે રવાયતે દસ્તુર જામારૂપ ના નામથી આજે મશહૂર છે. યૂરપનાં પ્રેફેસરો બોપ અને બર્નફ જેવા વિદ્વાનોએ જખાન શના સીનો કાપદો અવસ્તાને છેક પાછલથી લાગુ કર્યો, પણ ખુદ દિલ્લીમાં ઘણા વર્ષો અગાઉ દસ્તુર

જામારૂપજીને પોતાને આ કાપદાની સમજ હતી.

૧૭૨૧ માં દસ્તુર જામારૂપજીનાં સવાલોનાં જવાબ ધરાવી દસ્તુર જામારૂપ વેલાંતી લઈ આવ્યો, તેમજ તે વિદવાન દસ્તુર આ વેળા હોમસુધી, પેહેલવી, ફરશી, નીરગસ્તાન અને ખીજ કેટલીક નજુમને લગતી ચોપડીઓ દિલ્લીમાં પ્રથમ લાવ્યો. આ ધરાવી દસ્તુરે કદમીને રોહેનશાહી એવા બે તકા પડનારા ફતવા ફેલાવ્યા હતા. (જુઓ કદમી.) જે પ્રસંગે દસ્તુર જામારૂપ આશાએ તેમાં સુખ્ય આગેવાન ભાગ લઈ જાહેરમાં મ્હોટી પ્રસિદ્ધતા પામ્યા હતા.

“એવણે એક ખખરદાર દસ્તુર, શીલમુદ, શાએર અને નજુમી હતા, એમના ઘણાક શાલણુ તથા સુસવમાન એલાઓ હતા. એવણે ‘દાવાને જામારૂપ’ નામે એક ગ્રંથ રચ્યો છે. એમની પાસે એક મંત્રવર કિમતી કેતાબખાનું હતું જેની નામના છેક યૂરપ વેર થઈ છે. એમનું મરણ ઇ. સ. ૧૭૫૩, માં ૧૯ જુલેએ નિપજ્યું હતું.”

જામારૂપજી મીનાએહેર દસ્તુર

જામારૂપ આશાના એમ. એ.

ખી. એચ. ડી. ડી. સી.

એલ; (એફન);

આ વિદ્વાન દસ્તુરો જામારૂપ તા. ૨૨ મી. નવેમ્બર ૧૮૩૦ ઈસવીને દિને મુબઈમાં પ્રયો હતો. સંવત ૧૮૯૯ના રોજ ૨૯ માહ ૫ ને દિને એવંદે થયા હતા. એવણે ગુજરાતી, જદ, પેહેલવી ફારશી તથા દરેક બાપાની સારી કેળવણી લીધી હતી.

“સર જમશેદજી છજીખાપ પારસી બેની-વેલન્ટ ફ્રન્સીસુસન” માં વિધાર્થીઓને મજહબની તાલીમ આપવા માટે એક વર્ગ ઉઠાડવામાં આવ્યો હતો, જ્યાં એવણે એક શીક્ષાગ્રહ તરીકે કાંમ કર્યું હતું. એવેજ એક વર્ગ એવણે તા. ૧ લી. અક્ટોબર ૧૮૫૯ ને દિને નોરોવાનજી મનચેરજી

કામાની નીશાળમાં ઉઘાડ્યો હતો. જે ઇ. સ. ૧૮૬૧ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો.

તા. ૨૨ મી અક્ટોબર ૧૮૬૧ ને દિને પોતાના પિતાના ઉકમણની મીજલસમાં તેવણની જગા ઉપર એવણને ફોહનશાહી પંથના દરુર ફેડવવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં પોતાના પિતાની જગા ઉપર એવણને “પારસી ભો એરોસીએશનના” એક અધીકારી ફેડવવામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના મે માસમાં આફરીનગાનમાં “તાઈમીન માને” અને “ચાવિસાદ” ૧૮-વાની બાબદમાં મોબેદમાં મોહરી તકરાર જાગી હતી, જેમાં એ દરુરજીએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. એજ વરસના ચાને ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના ઈસેમ્બર માસમાં મુખ્ય સરકારે જરથોસ્તી ધર્મને લગતાં જુનાં પુરોણા દફતરોની શોધખોળ કરવા માટે દોકતર આરટીન દાઉ અને સરદાર દરુર હોસંગ જામારપ જામાસ આજ્ઞાનાની નેમણુક કરવાથી તેઓએ માર્ચ ૧૮૬૪ માં આજે દરુરજીના કિમતી કેતાખખાનાની બેઠ લીધી હતી, જેમાં ૫૦૦ વરસ ઉપરની લખેલી સંસ્કૃત તરજુમા સાથની ખોરદેહ અવસ્તા, પહેલવી તરજુમા સાથની યજ્ઞને અને પહેલવી શાહનામા પીગેરે કેટલીક પુરાતત્વ કેતાઓ ભેંધ હતી.

તા. ૩૭ જુલાઈ ૧૮૬૬ ને દિને એવણે કેનેરીના શ્વદાઓમાંની પહેલવી તખ્તીઓ ઉકલાવીને તેના મુજરાતી તરજુમાઓ વર્તમાન પત્રોમાં છપાવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૭૫માં એવણે “જરથોસ્તી દીનની બાવ કરનારી મંડળી”ના સરનશીન રૂપે જ્ઞતા. એ મંડલીની બેઠકામાં એવણે ઇ. સ. ૧૮૭૫માં “મયોમદ” અને “જૂદી જૂદી જાતના આતશો” અને ઇ. સ. ૧૮૭૬માં “લાગની પુટે તમામ મીજલસ ધર આગળથી ચોરેક રસને બાજ લીધા વીના જાએ છે તે વિષે” એ બાબદો ઉપર રેસાવાઓ વાગી તકરારો ચલાવી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૭૬માં રૂવાનની પાઠ્ય બાજ ધરી મોબેદની એક બેઠ ચલાવવા પછી પોતે તથા તમામ મીજલસને ચાવવાને એવણે રીવાજ પાડ્યો હતો. એ ઉપર જાહેરમાં ઘણી તકરાર ચાલી હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૬માં મહારાણી તીકટારિયાના વડા બેઠા અને હાલના શેહનશાહ એકવર્તને એવણે પેહલવીમાં લખેલો દુઆનો કસીદો ભેટ આપ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૦માં ખેતવાડીના જરથોસ્તીઓએ એવણની આગેવાની હેઠળ “જરથોસ્તી ધર્મ અને ડીયા ઉપર એતેકાદ વધારનારી મંડલી” હમી છીધી, તેના એવણ પોતાની હવાતી સુધી સરનશીન તથા એક તરડી હતા.

ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં ખુરોદજી નયરવાનજી કામાજી તથા નવગેજી નયરવાનજી વાહડ્યાજીની આગેવાની હેઠલ ફેટલાક જરથોસ્તીઓએ મજમાખ ખાતે વસ્તા પારસી જુનયા જુદીન જોરતોને પેટે અવતરેલા અને જરથોસ્તી ધર્મ અને રેવાજ મુજબ ચાલનારા પણ સુદરેક કુસ્તી વગરના નવ જણને આપણી દીનમાં લાવવા માટે એક ફડ હતું છોડું હતું અને તેઓને ૨૬ મી જુન ૧૮૮૨ ને દિને માલેકજી શેઠની વાડીમાં સુદરેક કુસ્તી પેહલાની જરથોસ્તી દીનમાં લીધા હતા; તેની સઘળા આગેવાની એ દરુરજીએ પોતે કરી હતી. એ બાબદ ઉપર પારંગીઓમાં મોહરી તકરાર જાગી હતી અને મરદુમ દરુરજી પેશોતન બેહરામજી સંજાણાએ “નીરગે જવીત દીનાન” નામનું ચોપાન્યું છપાવ્યું હતું. એના ૨૬ જુલાઈમાં એ દરુરજીએ “પારોખે નીરગે જવીત દીનાન” નામનું ચોપાન્યું સપ્તેમ્બર ૧૮૮૩ માં છપાવી બહાર પ્રાકું હતું. એ દરુરજીના દરુરિ અમલ દરમ્યાન એવણની આગેવાની અને ઉપરીપણા હેઠલ સુધ તથા દેશાવરોમાં જૂદે જૂદે પ્રસંગે બધી મલી ૧૫ દરેબદગે પરદાઈ હતી.

ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં મુખ્ય મથે અનંત અનના પેસાથી મેહનશાહીનું એક આતશ-

બેહરામ બાંધવાની હીલચાલ થવાથી મરહુમ દસ્તુર પેશાતન બેહરામજી સંબંધીએ “એક શેહરમાં એક તડાને માટે દોનની” સરતે એકથી વધારે આતશબેહરામ થઈ શકે નહીં એવો વાંધો ઉઠાવી વર્તમાન પત્રમાં લખાણો કર્યા હતાં, એના ૨૬ જાન્યુઆરીએ દસ્તુરજીએ લખાણો કરી “એક શેહરમાં એક તડાને” માટે એકથી વધારે આતશ-બેહરામ થઈ શકે” એવું દીન તથા તવા-રીખની કેતાબો તથા મુબંધના બે મોશુદ દાખલાઓ ઉપરથી સીદ કરી આપ્યું હતું. એ, બાબદ ઉપર મુબંધમાં મોહરી તકરાર ભગી હતી, તા. ૨૩ મી મેએ ૧૮૮૬ ને દિને અનજુમનના આતશબેહરામનો ખાચો નાખવાની ક્રિયા એવણે જરયોરતીઓના મોહરા મેલાવડા હજુર કરી હતી. સ. ૧૮૮૭ માં મહારાષ્ટ્રી વીક્ટોરિયાની ૪૦મા વરસની જુબીલી અને ઇ.સ. ૧૮૮૭માં તે નામદારની ૬૦મા વરસની “ડાયમંડ જુબીલી” એ બન્ને ટાંકણે જઈ પહેલવીમાં લખેલો દુઆનો કસીદો તે નામદાર શેહનશાહબાલુ ઉપર મોકલી આપ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૮૨માં કોલમ્બસે અમેરીકાખંડ શોધી કહાડ્યો તેને ઇ. સ. ૧૮૮૨માં ચાર સદી પુરી થવાથી એવણે તે બનાવની યાદમાં કેટલુંક લખાણ કરી અમેરીકાખંડ ખાતે મોકલ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૨ના સપ્તેમ્બર માંસમા લડન ખાતે બરાયલી “ઝોરીએટલ કોનગ્રેસ” માં યુરપ તથા અમેરિકાના જઈ-પહેલવીના અબ્યાસીઓ “તરફથી પ્રેક્ટિસર દારમેસતેતરે” એવી દરખાસ્ત કરી હતી કે “મુબાઇવાવા દસ્તુર સાહેબો પેશાતન બેહ-રામજી સંજના તથા જામારપણ મીનોએ-હેરજીએ ઝોક્ષદંની બોદલન લાઇસેરીને અપગતાના કિમતી હુત લેખો બેટ આપ્યા છે તે માટે એ દસ્તુર સાહેબોનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત મેરી પસાર કરાવી હતી. ઇ. સ. ૧૮૮૩માં ખબાતવાલા એરવદ મેહ-રખાન કેશુશરની કલમથી લખાવલી પહેલવી

તરજુમા સાચની યઝ્દનેની મોતેબર કેતાબ જે એ દસ્તુરજીએ ઝોક્ષદંની બોદલન લાઇસેરીને બેટ આપી હતી તેની ૨૦૦), નકલો દોઢર મીલેસે બ્યાગર ૧૮૮૩ માં “કોલોનાઇસ” કરાવીને છપાવી હતી.

રોજ ૩ માહ ૩ સને ૧૨૬૭ યઝ્દેઝ્દરી તા. ૧૭ મી અકતોબર ૧૮૮૭ ને દિને અનજુમનના આતશબેહરામને પરી તખ્ત-નશીન કરવાની સગવી કીયા એવણની આગેવાની અને ઉપરીપણું હેઠળ કરવામાં આવી હતી. એ આતશબેહરામની જાર-સાજમા, તેવું ૪૬ બરાવામાં, તેના કીયા કામોમાં બારે મેહનત, એહમત, ખંત, કાલજ એવણની એકલાની હોવાથી એવણને એ મકાનના વંશપરંપરા વડા દસ્તુર ઠેઠવવામાં આવ્યા હતા. જામાજીએ કેટલાક ગ્રંથો રચી યુરોપ, અમેરિકા અને હિંદના વહાન મંડલોને પોતાની વિકતાની સામેતી પુરી પાડી આપી હતી. એવણના રચેલાં ગ્રંથમાથી એવણનાં કાબેલત અને જાડ દીનદારી જ્ઞાનની ગવાહીઓ મળે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૭ના બ્યાગર માસમાં એવણે “રદીએ ફરમાને દીન” નામનું પુસ્તક એક લખાણ દીખાયા તથા “સુલાસા સાથે છપાવી બહાર પાડ્યું” હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૩માં એવણે પુરહેલ અવસ્તા શુધ્ધ જોડણીમાં અને તેની સાથ તાલુકો ધરાવ-નારી કીયાઓની સમજણ સાથ છપાવી પ્રગટ કરી હતી, ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં એવણે જુદે જુદે પ્રમંજે કીધેલી ૮) વાએબેનો સંગ્રહ છપાવી બહાર પાડ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં એવણે “યુન્દાપરસ્તી” ની વાચન છપાવી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૭૯ માં એવણે “નીરંગ, ઉપર વાચન,” “અહુરમઝ્દને ખુશુદ કેવી રીતે કરવો” અને “આતશ ઉપર વાચન” નામના ત્રણ નોટાંયાંઓ છપાવ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં એવણે “સદર મેહરેહ-તવીલ” નો જુવરાતી તરજુમો પુરાકળ નેરો અને વધારા સાથ બીજવાર છપાવી બહાર

પાડ્યો હતો. એ ઉપરાંત એવણે કોચેલી વણીક વાળાનેના ચોપાન્યાંઓ છપાઈ બહાર પડ્યાં છે. એવણના રચેનાં ગ્રંથોમાં નાથી અગત્યનો ગ્રંથ પી એવણનો ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં છપાઈ બહાર પડેલા પહેલવી શબ્દકોષ છે, જે યૂરપના વિદ્વાન મહોમમ ધર્મો વખણાયો છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૭ ના જુન માસમાં “આઇ આદમારે જરીરાન” નામના પહેલવી શબ્દનામાનો તેજત ટિપાઈ બહાર પાડ્યો હતો. એ “દસ્તુર”ને યૂરપની યુનીવર્સીટીઓ તરફથી મહેકા એતાળો અને ધણાક વિદ્વાન મડયો સાથે એવણના એકાએકા ગળાંઓ ઉપરથી એવણની વિદ્વાની બીજી ગવાહી મળે છે. તા. ૩૧મી આગસ્ટ ૧૮૬૫ ને દિને એવણને મુંબઈની “પારસી સીક્રેટરી-ગેનરલ ટ્રેડ”ના એક દેલીગેત મેમ્બરમા આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં એવણ “ઓમો આય એવ ધી રાયથ એગીઆરિક સોસાયટી”ના સમાગમ નેમાયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૭૭માં મુંબઈ સરકારે એવણને યુનીવર્સીટીના “ફેલો” ટેરવી માન આપ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં એવણને મુલ્લા શીરાજ મદરેમાની કારેમાજ મંડળીના એક અંગી કારી ડેવવામાં આવ્યા હતા. તા. ૭ મી જાનેવારી ૧૮૮૪ ને દિને એવણને જરમનીની “ઝોરીએટ્ય મોમાયરી”ના એક મેમ્બર તરીકે સુટી કહાડવામાં આવ્યા હતાં એ દસ્તુર”ને પોતાના જડ પહેલવી જખાનોના પુત્ર જાનની કદરજાખીમા જરમનીની લુખીનગન યુનીવર્સીટી તરફથી તા. ૮ મી જાનેવારી ૧૮૮૪ ને દિને “દાકતર એવ શીલેમોશી” (P. II. 5) અને માંતર એવ-આઈમ” (VI. 1.)ની માનવતી પાવીઓ મળી હતી, કે જે માને પારસી ધર્મ શરૂઆમાં પેદાવ રેહયું એવણને મળ્યું હતું.

તા. ૧૯મી નેમ્બર ૧૮૮૯ને દિને એવણને એકાદક યુનીવર્સીટી તરફથી “દાકતર

એવ મીવિલ લોઝ (D. C. L.)ની માનવતી પાવી મળી હતી.

એમનું મૃત્યુ તા. ૨૬મી યુનિયન ૧૮૯૮ને દિને ૬૮ વરસની ઉંમરે મુઆઇમાં નીપળ્યું હતું.

જામી—આપુ—નામ મુઝીન અમદુલરીમાન. એ કાર્મો શાએર તરીકે મેડીટી પ્રમિદતા પાડ્યો છે. જન્મ દિગતમાંના જન્મ ગામ-કામાં ૭ નવેબર ૧૮૧૪ માં થયો હતો. એ પોતાના વખતમા તમામ ઈગનમા કાર્મો શાએર તરીકે જાણીતો થયો હતો. તે વખતના રાગ તથા શાદનમાં આ કવિને અત્યંત માન આપી નરાજતા હતા. એને દિરાતના સુવતાન અમુમયદ મિર્ત માવે મિત્રાચારી હતી તેના મોટા પત્ની શક-જાદા સુવતાન દસેન મિર્ત તરફથી પત્ની આ નામીયા શાએરને બારે માન મળ્યું હતું. જામીએ ૪૪ કરતાં વધુ ગ્રંથો રચ્યાં છે. એણે રચેલી પુસ્તક જુલેખાં નામની વાર્તા ૪૦૦૦ અપતોની બનેલી છે. તે શિવાય નહાલત ઉ-જન્સ, નામે સુરી તત્તનો એક ઉત્તમ ગ્રંથ રચ્યો હતો. એનું મરણ ૧૪૮૨માં ૯ નવેબરે નિપળ્યું હતું.

જાતકંદુષ—એના જ્ઞાનું મુખ્ય ઉત્પતિ સ્થાન જમેકા અને મલાકાનાં ટાપુઓ છે. પણ દિદમા તે કેટલેક ટેકાણે ઉભે છે. તેમા મલાસ ઈલાકા અને ગોવા પ્રાંતમાં કાઠાં જણાય છે. બીજા ટેકાણે બગીચાઓમાં મુંદરતા મળી એનાં કાઠ રોપે છે, પણ તેપર ફોલો આવતા નથી જાણી જણાવું કાઠ ૨૦ ફીટ લુચું વધે છે. મલાકા તથા બાલા ટાપુમા એના કાઠો પ્રાચીન કાળથી હસ્તી બોગવે છે. મલાકામા વધે થયાં તેના કાઠ મોટા વિસ્તારપર રોપવામાં આવે છે. મલાકા અને બાલા ટાપુના જાણી જણના કાઠ કરતા જમેકાના ટાપુમાંના કાઠ વધારે જોરદાર વધે છે. ત્યાં અકેક જોરદાર કાઠ ઉપરથી દર વર્ષે ૪૦૦૦ ફોલો કાઠવામા આવે છે, એક રતલ વજનમાં ૯૦ જાણીતો

ચદે છે એમ પકડીએ તો જમણા ટાપુમાંના એક મારા ઝાડ ઉપરથી એક વર્ષમાં ૪૪ રતાવ વચનનાં નવચંદ્રો મળે છે. બીજે ઠેકાણે એક ઉત્તમ ઝાડ ઉપરથી ૧૦ થી ૧૪ રતાવ ફળો નિકળે છે.

નવચંદ્રનાં ઝાડની મુખ્ય ત્રણ ભતો છે. નર, રાય અને માદા તેમાંથી પેહેલાં બે ભતનાં ઝાડનાં ફળો ધણા મોટાં હોય તે ઇંડા કૃતિ હોય છે ત્રીજી ભતનાં ઝાડનાં ફળો તદન ગોળાકાર હોઈ નાદનાં હોય છે. એના ફળોપર ને વેબટન હોય છે તે નવત્રી. તદન ગોળાકાર નવચંદ્ર ઉત્તમ પ્રતિનાં ગણાય છે. સારા નવચંદ્રને જે છિદ્ર પાડીએ તો તેમાંથી તેલ જેવો પદાર્થ નિળવેા જોઈએ, નાદનાં નવચંદ્ર ૧ પૌંડમાં ૧૨૦ હોય છે.

મધ્ય આફ્રિકાથી જે નવચંદ્ર આવે છે, તે જંગલી નવચંદ્રો હોય છે. ત્યાં નવચંદ્રોની મોટાડી ગીચ ઝાડીઓ બનેલી છે. આ નવચંદ્ર લંબોચાં હોય ખરા નવચંદ્ર જેવાં સ્વાદદાર હોતાં નથી.

નવચંદ્રનું ઝાડ મેહદ ઝાખલી અને પાંદડાથી શોભાયમાન દિસે છે. ઝાંખળાઓપર ઝીણા ઝીણા સરેદ પુલનાં ઝુમખા આવે છે, જે પછી તે પૂલમાંથીજ નવચંદ્ર બને છે. નવચંદ્ર ૩ પડ તળાચે છુપાયલી હોય છે. પ્રથમ એક ગોળ ફળ ઉગે છે, જેનો પ્રથમ રંગ તીક્ષ્ણ, ને તે પાકપર ચટનાં લાલ થાય છે. ત્યારે આ ફળ પોખાઇ તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેના નરમ ભાગમાં એક ઉભો ચીરો પડે છે, અને માહેથી પુચનુમાં. રાતા રંગનું પડ, અને તેની તળાચે. કાળા, રંગના કેટલાંક ફળ નીચાય છે. આ કેટલાંકમાંનું બીજ તે નવચંદ્ર; તેના ઉપરનું રાતું પડ તે નવત્રી; ને ઉપરની છાલ તેટલી નકામી ગણાય છે. નવત્રી લીલી હોય છે ત્યારે તે લાલ ચણાડી જેવી દેખાય છે. પણ સૂકાતાં તો ફિએ રંગ પકડે છે.

નવચંદ્રની ઉપરનું છેલ્લું કેટલું કાઢવા

આગમજ તેને ૩ દિવસ સુધી તડકામાં સુકવે છે; તથા ૩ માસ સુધી ધુંમાડામાં મેળે છે; તે પછી ઉપરનું કેટલું ભાંચ માહેથી નવચંદ્ર નિકળે છે, તેને ત્રીજા તથા ચુનાના પાણીમાં ૨ થી ૩ વાર મેળે છે, ને ફરી તેને બે મહિનાં સુધી સુકવે છે. એની ઉપર એવડી ક્રિયા કરવાનું કારણ નવચંદ્ર વર્ષો સુધી ટકી શકે તે માટે છે. નવચંદ્રનાં ઝાડપર આપુ વર્ષ આફળ ઉગે છે, પણ તે ફળો વર્ષમાં ૩ વખત તોડવામાં આવે છે. તે ગોસમ એપ્રેલ, જુલૈ તથા નવેમ્બરની છે. પેહેલા પાકનાં ફળ ઉત્તમ પ્રકારનાં ગણાય છે. બીજે પાક મોટા નિકળે છે.

કેટલેક ઠેકાણે નવચંદ્રને પ્રથમ ચુનાના પાણીમાં ગોળી સુકવે છે, જેથી તેનાં બી લાંબો વખત ટકે છે. નવચંદ્ર પ્રમાણે નવત્રીનું પણ તેલ કાઢવામાં આવે છે. તેનો આપધિમાં ઉપયોગ થાય છે. નવચંદ્રને બાશીયાથી તેમાંથી સેકડે બે તોલા તેલ નિકળે છે. કેટલાક વેપારીઓ પ્રથમ તેને બાશી તેલ કાઢી લઈ વેચવા મોકલે છે, તે ફળે રચીમાં કડવા હોય છે. મવામાં ટાપુના નવચંદ્રને ગરમ કરી ધાણીમાં નાખી પીળા તેલ કાઢે છે, તેને નવચંદ્રનું માખણ કહે છે.

નવચંદ્ર તથા નવત્રીમાંથી જે તેલ નિકળે છે તે ધાસના રંગનું પતણું હોય છે, તે સ્વાદે તીવ્ર ને ઉષ્ણ છે. યુરોપિય તબીબો નવચંદ્રના તેલનો ઉપયોગ અંગ દુખવાં પર અને પક્ષ ધાતમાં બીજા તેલો સાથે મિશ્ર કરી કામમાં લિયે છે. નવચંદ્ર વિવર્ધક છે.

નવચંદ્રની ખેતી કરવા પ્રથમ તેનાં પાકાં ફળોને ચરમાં બંને શીટ આંતરે રોપી બે દિવસ આંતરે પાણી પાવ છે. પછી મહિને દોઢ મહિને તેને ફણા પુટે છે. રોપા ત્રણથી ચાર શીટ ઉંચા ચતાં તેને ૫૦ શીટ આંતરે કાયમની જગ્યાપર રોપે છે. રોપા કરવાની જગ્યા છાશવાલી જોઈએ. એને ઉત્તમ પ્રકારની રસાળ જમીન સારી. ઝાડો મોટાં ચતાં સુધી

તેને બધારતું સખત તરફ લાગે નહિ તેમ કરવું. એને મધ્યમ સુધી હવાની જરૂર હોય છે.

જાતૈસલાવ.—રશિયન સરકારને તાબે કોટોરોસ્કી વોલગા પામે છે. માર્શ્વની ઉત્તર પૂર્વે ૧૭૩ મેલ પર છે. અત્રેના પોલોઝા માર્ગ, કંકા, તથા ૫૦ દેવળો. કાપ્પાની ડોલેજ, તથા ખુદતી જ્ઞાનશાસ્ત્રની કોલેજ છે. અત્રે આર્ય ધર્મગર્ભ મંથક પણ છે. અત્રે ૩, ૬૦ અને રેમમના કપડા વધુવાના કારખાનાં છે. ૧૮૯૧માં લોક વસ્તી ૭૯૨૦૧ની હતી. એની સ્થાપના ૧૦૨૬માં થઈ હતી. ૧૪૭૧ સુધી સ્વતંત્ર રાજ્યતું એ મુખ્ય શહેર હતું, અને તે પછી માન્ડા રાજધાની બન્યું. અત્રેની સરકારને તાબે ૧૪૭૧ ચારસ મેલ જમીન હોઈ તેમાં (૧૮૯૧માં) ૧૧૮૨૨૬૯ની વસ્તી છે.

જાતૈસલાવ—પંજાબમાંના આ એક પ્રાંત. એજ નામના પ્રાંતનો દક્ષિણ છેડા તરફનો ભાગ રહે છે. એની ઉત્તરે પૂર્વે દુરિયાપૂર, ઉત્તર પશ્ચિમે કપરથલાતું રાજ્ય, દક્ષિણે સતલજ છે. જાતૈસલાવ ૮૯૬૦ ૪ તેડેમીલમાં વેહે ચાંચલો છે. એતું ક્ષેત્રફળ ૧૩૨૨ ચારસ મેલ છે; ૧૮૫૫માં વસ્તી ૬૯૮૧૬૯ની, ૧૮૬૮માં ૭૯૪૪૧૮ની ને ૧૮૮૧માં વસ્તી ૭૯૯૫૫૫ની હતી. દર ચારસ મેલે ૫૯૭ માનસતી રાસ છે. જલ્લામાં ૫૯૭ ગામ છે.

પ્રાચીન કાળમાં જાતૈસલાવ પર અંદ્રખની રાજપૂતોની રાજ્ય સત્તા હતી. જમના વંશને હાલમાં કાંચા તેહેસીલમાં જાગીરો મોગલે છે. આ અંદ્રખની રાજપૂતનો મૂળ પ્રુથ પ્રમામાયકાએ મહાભારતની લઘઈ પછી સુવંતાવમાં આવી આ તરફ સ્થાઈ વાસ કરી રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. જુએનથસાંગ મુજબ ૭ મી સદીમાં જાતૈસલાવના રાજ્યમાં દુરિયાપૂર, કાંચાની તેકડીઓ, અંબાતું રાજ્ય મંદી અને સરહિંદ એ શહેરો હતાં. તે જોળા જાતૈસલાવ પાવતપ્ત હતું અને કાંચા

મજબૂત કોટવાલો બાગ હતો. (જુઓ કાંચાનો કાંટ).

પ્રકાશપુરાણ મુજબ જાતૈસલાવ રાજ્યને આ ભાગની સ્થાપના કરી હતી. મોહમેદન રાજ્ય અમલ પછી જાતૈસલાવ લાહોરમાંના એક પ્રાંત ગણાતો હતો. ૧૭૬૬ માં શીખ સરકારને કાચ જાતૈસલાવ આવ્યું. જુદાસિંગે અત્રે એક કિલ્લો બંધાવ્યો હતો, અને તે પછી અનેક સરકારોએ કિલ્લો તોડી કરી હતી. ૧૮૧૧ માં રજીસ્ટ્રારસિંગે જુદાસિંગને સતલજ તરફ નહસાડી જાતૈસલાવ મેળવ્યું હતું. તે પછી લાહોરતું જાતૈસલાવ મુખ્ય શહેર ગણાયું. પેટેલી શીખ લઘઈ પુરી થયા પછી ૧૮૪૮ માં જાતૈસલાવ ઉપર બ્રિટીશ સરકારની પૂર્ણ સત્તા સ્થાપન થઈ તે હાલમાં પણ કાયમ છે.

આ જલ્લામાં ૩, જોખા, પહ, કાચ, શેરડી, તંબાકુ, તેલીબીયાં, અણા, બાજરી, જુઆરનો, મુખ્ય પાક થાય છે, તથા શેરડીના રસમાંથી ખાંક બનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ ચાલુ છે. તે શિવાય આ જલ્લામાં બજાદ, ગાય દોર, ટટ્ટ, ખચ્ચર, ગધેડાં, મેદાં, બકરા વગેરેની મોટી પેદાશ થાય છે. જેતો તરફથી સરકારને જમીનની મેહેસૂલ ૨૭૫૮૭૨ પૈડાની ઉપજ છે. આ જલ્લામાં વસાઈ ૨૮૦૪૯ થાય પડે છે.

જાતૈસલાવ—એજ નામના જલ્લા તથા તેહેસીલતું મુખ્ય ગામ. આ ગામ અતીપ્રાચીન કાળથી હસ્તી ધરાવે છે. મહાભારતની લઘઈ મેળા તથા અલેક્ઝાન્ડરની યદાર્થ વેળા આ ગામ મોટી યોગ્યતાએ પ્રગેલું હતું. જુએનથસાંગ નામના ચીનાઈ મુસાફરના જણાવવા મુજબ ૭ મી સદીમાં આ શહેર એ મેલ ધેરાવામાં હોઈ ત્યાં જુદા જુદા રાજ્યોનાં જાતૈસલાવ રહેતા હતાં. મઝનીનાં ઇબરાહિમ શાહે શહેર કબ્જે કરી અત્રે મોટો ફરદાર કરી શહેરને મજબૂતાઈ આપી હતી. મોગલ સલાનશાહવ વેળા સતલજ, અને બીયાના પ્રદેશમાં આ મુખ્ય મંથક ગણાતું હતું. શાહ

કરીમપ્રદીએ અત્રે બાધેલી સરાઇ હજી બચી રહેલી છે. ૧૮૭૮ માં વસ્તી ૫૦૦૬૭ ની ને ૧૮૮૧ માં ૫૨૧૧૯ની હતી. તેમાં ૩૧૩૨૬ મોહમેન, ૧૮૫૧૪ હિંદુ, ૩૬૩ સિખ અને ૩૭૫ બેન હતા. અત્રે અમેરીકન મીશનરીઓએ ઉધારેલી શાળાઓમાં ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે; તથા સ્ત્રીકેળવણીનો ૫૫૫ દિનપર દિન પ્રસાર કરવા માડ્યો છે. અત્રે કેમ્પ તથા રોહંગ્રામી રેલ્વે સ્થાપન પમાઈ હતી હોવાથી બે રોડોનો છે. શેહેરથી ૭૦ મીલ દુર છે. કે.એ. ૧૮૪૬ માં બાધવામાં આવી હતી. ઊવણી-નું ક્ષેત્રફળ ૭૬ ચોરસ મેપા છે, ને તેમાં ૮૪૬૮ની વસ્તી છે.

બાલન.—નિખમ હેરાબાદમાં બેર ગાળાદ છડામાનું ગામ. કાદીરાબાદ નજીક બેર-ગાળાદની પૂર્વે ૩૮ મૈલપગ તથા સિક્રાબાદની ઉત્તર પશ્ચિમે ૨૪૦ મૈનપર છે. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૬૨૫૮ ની હતી. શેહેરની પૂર્વે લશ્કરી ઊવણી છે. તેમાં લોક વસ્તી ૯૮૩૩ ની છે. આ ભાગ ૧૮૨૭ માં બાધવામાં આવ્યો હતો. આ ભાગ દક્ષિણ પૂર્વથી ઉત્તર પશ્ચિમે બાધી તેમાં ઘોરેશ્વાર દેશી પાપકળ લશ્કર તથા તોપખાનું છે.

પ્રાચીન કાળમાં શ્રી રામચંદ્રજીની સ્ત્રી સીતાએ અત્રે સુકામ કૃષીથી એને જનક-પૂર પશુ કહે છે. અકબર શેહેનશાહના સમયમાં આ ગામ એક મોગલ સરદારની જાગીરી હતું. ૧૮૦૩માં મરાઠા લશ્કર સમયે કર્નલ રીવન્સે આ રોડેર કબજે કર્યું હતું. અત્રે બે હિંદુ મંદીરો છે, તેમજ સુલ્તર કાપડનાં અને સેનેરી રૂપેરી કસબ બનાવનાં કારખાનાં છે. અત્રેતો કિરોલો ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં બાધવામાં આવ્યો હતો. હાલમાં તેમાં તેહેસીલદારના ઓફીસ રહે છે. જીલ્લાના કિરોલોના ઉત્તરે આવેલો અગીયો દળણમાં જાણીતો છે. જે બગીચામાં ઉગતા કળાશાદી હેરાબાદ અને મુંબઈ તરફ રવાના કરવામાં આવે છે. બાલનની પશ્ચિમે આ-

વેલા મોતી તલાવનું પાણી પ્રજ્વળી હાજત જળવે છે.

બાલ—સામ નરીમાન નામના બાણીતા પેહેલ-વાનનો એ બેટોઃ જન્મથી એના બાવ સફેદ હોવાથી સામે વેહેમાઇ એને એક પવેત-પર મેળયો; જ્યાં વસતા એક શાહામુર્ગે તેને માથાથી પાળી ઉઠેલો. પણ થોડી મુદત પછી, સામને એક અભયન રવપતું આવ્યા ઉપરાંત લોકો તેના વેહેમી પશુ માટે હસ-વાથી તે જાલની શોધમાં પહોંચેલા બટ-કપો ને જળને એક શાહમુર્ગ પક્ષીની પનાહ-માથી શોધી દાઢ્યો. શાહામુર્ગે જળને સામના કમળમાં આપતા પોતાનું એક પીંછ આપી જણાવ્યું કે “કોઈ પણ આદત આવતાં આ પીંછ આવતશમાં મેળવે હું મદદે આવીશ.”

જળના લગ્ન કામુલના હાકેમ મેહેરાબની બેટી રોહાને સાથે થયા હતા. પ્રથમ આ લગ્ન સામે પાદશાહ મિનોઅહેર હતો પણ સામની સમજવટથી આ લગ્ન તોડાયો હતાં. જાલને ત્યાં જોહાપેહેલવાન રસ્તમ નામે જગ આશકાગ પરાક્રમી બેટો અવતર્યો હતો. જાલે અદરાશિઆબ જેવા દુશ્મન સામે અનેક મરતબે લડાઈઓમાં નામદારી મેળવી હતી. એણે પોતાની છુત્તેગીની કિવસે સીરગાનમાં ગુમયો હતા. એનો પરાક્રમી બેટો રસ્તમ તથા એના પોત્રોની કતલ બહમન પાદશાહના અમલમાં એની નજર સામે થવાથી એ પશુ દુઃખી દેશ સાથે મળ્યું પામ્યો હતો.

બાલપ—મેંસિકો તરફ ઉગતી એ નામની જડી. એ ૨ મે કાળી અને ઘણી સખત હોય છે. એની જૂકાનો તિશ્કણ વાસ આવે છે; જે એકવધિમાં વપરાય છે.

બાલપા—મેંસિકોન વેરાહજાનાં રાજ્યમાંનું મુખ્ય શેકેર. વેરાહજાની ઉત્તર પશ્ચિમે ૬૦ મૈલ દુર છે. આ શેકેર સમુદ્ર સપાટીથી ૪૩૩૦ ફીટ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૪૦૦૦ ની છે.

બાલુન—વાયવ્ય પ્રાંતનો એક જિલ્લો. એની ઉત્તરે આંધ્રી, ઉત્તર પૂર્વે જમના નદી, પશ્ચિમે

મે ગવાસેર અને પૂર્વે બેઝોનીનું સંન્ય છે. હેનરફ, ૧૪૬૯ ચારસ મંથ છે. મુખ્ય પાપ-તખત શહેર મુસા છે, પણ હલ્લાનું મુખ્ય વસ્તીવાસુ શહેર 'કાઝી' છે. ૧૮૬૫ માં વસ્તી ૪૦૫૬૦૪ ની હતી, અને ૧૮૭૨ માં ૪૦૪૪૮૭ ની હતી; ૧૮૮૨ માં ૪૧૮૧૪૩ ની વસ્તી હતી.

હલ્લામાં ૮૭૫ ગામડાં ને તેમાં ૬૬૭૩૪ રહેવાના મકાનો છે. વસ્તીમાં ૨૧૬૧૪૫ પુરુષો અને ૨૦૧૯૯૭ સ્ત્રીઓ છે. પુરુષોનું પ્રમાણ 'પર' ટકા હતું. વસ્તીમાં ૩૬૨૩૩૨ હિંદુ (સેંકડે ૯૭% ટકા), મોહમ્મદન ૨૫૬૬૬ (સેંકડે ૬% ટકા) અને જન ૧૩૦ તથા ખ્રિસ્તી ૧૪ હતા. જુદેલખાંડનો ઉત્તર સપાટ પ્રદેશ આ હલ્લા શહેરો હોવાથી એ અતિ ક્ષુદ્રકુપ ગણાય છે. હલ્લાની સરહદમાંથી વહેતી જમના નદી ચાલુ મોસમમાં વહાણના નળ આવ માટે અતિ ઉપયોગી ગણાય છે. આ દેશનો ધણો ખરો ભાગ જંગલ રહિત હોવાથી ત્યાં ખેતીવાડી સારા પાયાપર ચાલે છે. આ દેશમાં ખરીદનો પાક જુન અને આગસ્ટ મહિનામાં હોય છે, તેમાં ૩ પાક છે. રબ્બાનો પાક વસંત ઋતુમાં હોય છે. નવેંબરથી ડીસેંબરમાં અગ્રે ચણા અને ધઉનો પાક ઉતરે છે. હલ્લાના કુદે શેનરખાંડનો હપર ચારસ મંથ ભાગ ખેતીવાડી ખાતે શાકભાજી છે. તેમાં ૨૫૧ ચૌ. મે. ખેડી શકાય તેવા અને ૨૫૯ ચૌ. મે. નહિ ખેડી શકાય તેવા પડત ભાગ પડી રહેલો છે. મુખ્ય નિકાશ વેપાર ૩ અને ચણાનો છે. કાદવી હલ્લાનું મુખ્ય વેપારી શહેર એ હોવાથી ત્યાંની ઉત્તર પશ્ચિમ તરફ કાનહર માર્ગે વેપાર ચાલે છે, અને દક્ષિણ પૂર્વે મીઠાપુર અને કલકત્તા માર્ગે ચાલે છે. જાલુનની વાર્ષિક મેહેસેલ ૧૨૦૬૨૪ પૌંડની હપજ છે. તેમાંની ૮૦૯૪૨ પૌંડ જમીનની. મેહેસેલ હોય છે. હલ્લામાં એક ડેપ્યુટી કમીશનર, બે એસીસ્ટન્ટ કમીશનર, ૩ વધારાના મદદનીશ કમીશનર, માંચ તાલુકદારો, ૨૫ પોલીસનાં ચાલુ છે.

જાલુનની હવા સૂકી ને ગરમ છે, જેથી તે તંદરાસ્તીને માફક છે. ગર્મી ૮૧-૯૦ ડીગ્રી પર છે. વસંત ૨૯-૮૨ ઈંચ પર છે પણ ૧૮૮૦ માં માત્ર ૧૫" ઈંચ વરસેલો હતો.

જાલુન—ઉપલા હલ્લાનું મુખ્ય ગામ. આગળ એ દેશી સંન્યનું પાપતખત શહેર હતું. આ શહેર 'મોહા' મેદાનમાં આવી મુંદર મકાનોથી વસાયેલું છે. તેમાં એક આગસ્ટા વખતનો ખંડીપર કિલ્લો છે. આગળ મરાઠા સરદાર આ કિલ્લામાં વસતો હતો; તે કો કિલ્લાને ૧૮૬૦માં તોડી પાડવામાં આવ્યો હતો. મુખ્ય વસ્તી મરાઠા, બ્રાહ્મણ (દક્ષી પંડીત) ની છે. ઝોની આસપાસનો, પ્રદેશ સરદ અને રોળીષ્ટ હોવાથી હલ્લાનું મુખ્ય મથક 'હરામ' બનાવવામાં આવ્યું છે. ૧૮૮૨માં વસ્તી ૧૦૦૫૭ ની હતી. તેમાં હિંદુ ૮૬૦૪; મોહમ્મદન ૧૪૫૩ હતા.

જાલોર—મારવાડ અથવા બેધપૂરમાંનું ગામ. પરમાર રાજાઓએ વસાવ્યું હતું. અગ્રેનો કિલ્લો ૮૦૦ યાર્ડ લાંબો, ૪૦૦ યાર્ડ પોહોળો અને ૧૨૦૦ ફીટ ઉંચાઈ પર છે. તેમાં કાખલ ચવાનો મુખ્ય દરવાજો ઉત્તરે હોઈ બચાવના તોપખાનાં સાધનાં અતિ મજબૂત બાંધકામો છે. કિલ્લામાં પાણીનાં બે તજાનો છે.

જાલવડ—કાંપિલ્યપુરમાં પ્રાચીન કાળમાં જાવડ અને ભાવલા નામે સ્ત્રી પુરુષ રહેતા હતા. બે યતિઓની મેહેરજાનીથી જાવડ યોગનો વેપારી બની ચિકિત્સાદિત્વની કૃપાથી સોરઠમાં મધ્યમાવતી ગામ જાગીરમાં મેળવ્યું; ત્યાં જાવડનો જન્મ થયો. એક સોમે શુક્રવાર પર મોઝલોએ સ્વામી કરી સ્ત્રી પુરુષોને કેદ કરી પોતાને દેશ લઈ ગયા, તેમાં જાવડ પણ કેદ પકડાયો. ત્યાં એણે વેપારી તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી દ્રવ્ય મેળવ્યું; અને જન ધર્મના પ્રસાર ચક્રી મંદીર બાંધાવ્યું. એણે જોનું જપર દેવ મંદીરો બાંધાવી ઋષભદેવની સ્થાપના કરી; પણ રાક્ષસોનાં ત્રાસથી તેમનાં પ્રયત્ન બંધ જવા માંડ્યા.

આથી જોવડ ઇ. સ. ૫૨ માં અગ્નિ પ્રવેશ કરી મરણ પામ્યો.

જાન્યૂરી—મધ્યકાળ ઉપરની પતરી. ક્ષણી પ્રકાશોદાર અને તીખા સ્વાદવાળી હોય છે. તેના રંગ ઓરેન્જ તથા પિળાસપર હોય છે. એની પેદાયશ મલાઈ કોસ્ટા તરફ થાય છે. (જુઓ જાન્યૂરી).

જાન્યૂરી—મધ્ય. હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ માળવા એજન્સીમાંનું દેશી રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૮૭૨ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે ઇંગ્લેન્ડ સરકારના તાબેનો મેદોસર જંગલો, તથા હોલકરનો મુલક; પૂર્વે કાળી સિંધ નદી; દક્ષિણે રતનામતું રાજ્ય; અને પશ્ચિમે રતનામતું છે. ૧૮૮૧માં વસ્તી ૧,૦૮,૦૩૪ની અને ૧૮૯૧ માં ૧૧૭૬૫૦ની હતી. મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૯,૬૦,૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજ છે. આ રાજ્યમાં આગળ ચાંદીની ખાણો મળી આવી હતી. આ રાજ્ય બ્રિટીશ સરકારના અમલ તળે આવેલા રાજ્યકર્તા રાહિલા જાતના પદાણ છે, ને તેઓ નવામને નામે ઓળખાય છે. દેશનો ભાગ સપાટ તેમજ પહાડી છે. આ દેશની હવા અનીયમીત છે રાત્રે તકાલ ને દિસે તાપ પડે છે. જમીનમાં ધાતુ, ચણા, તેલનાં બિયાં, ક્રોળ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. દેશમાં બાપા હિંદી બોલાય છે. આ દેશમાં રેલ્વેનો જે ભાગ છે તે અંગ્રેજીની નસીરાખાલ થઈને દક્ષિણે 'સિંધ્યા નીમય સ્ટેટ રેલ્વે' લાઈનને નામે ઓળખાય છે. રાજ્યનાં લશકરમાં ૧૨૧ સ્વાર, ૬૯૭ પાદલ પોલીસ, ૧૫ તોપ અને ૬૯ ગોલ્ડાઈઝ છે. તે શિવાય ૨૦૦ અનિયમિત પાદલ લશકર પણ છે.

જાન્યૂરી—ઉપલાલું મુખ્ય શહેર. વસ્તી ૧૯૯૫૨ ની ને ૧૯૯૧માં ૨૧૮૪૪ ની હતી. તેમાં હિંદુ ૧૦૫૪૭; મોહમ્મદન ૮૮૯૨ હતા. અને અશ્લીલુની વખાર, પોસ્ટ-ટેલીગ્રાફ ઓફીસ, શાળા, દવાખાલું વગેરે સરકારી મથક છે. ગામ સમુદ્ર સપાટીથી ૧૪૫૦ ફીટ ઉપર છે.

આ રાજ્યની સ્થાપના કરનાર બાણીતો

પોદારો અમીરખાનનો સાળો ગુરુખાન હતો. તેને ૧૮૧૮ માં બ્રિટીશ સરકારે નવાબ તરીકે સ્થાપી, કોણે ૬૦૦ સ્વારોથી બ્રિટીશ સરકારની સેવા બજાવવી એવો હુકમ થયો હતો. ગુરુખાન ૧૮૨૫માં મરણ પામતાં દોસ્ત-મહમદ ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૮૫૭માં બંગલા સમયે બ્રિટીશોને સારી મદદ કરી હતી. ૧૮૬૫માં તે મરણ પામતાં ઇસ્માઈલ ગાદી નશીન થયો તે હાલમાં રાજ્યકર્તા નવાબ છે.

જાન્યૂરી—આ ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીયનોનો એક ટાપુ બોર્નિયોથી જાવાના સમુદ્રને લીધે જુદો પડે છે, અને સગાવાથી સન્ડાની સામુદ્રધૂનીથી જુદો પડે છે. એની લંબાઈ ૬૦૦ અને પોહાઈ ૪૦થી ૧૨૫ મેલની છે. એતું ક્ષેત્રફળ ૪૯,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. ટાપુના એકથી બીજા હેઠા સુધી પર્વતની દાર લંબાયેલી છે. આ પર્વતની ઉચાંમાં ઉચી ટોચ ૧૨૦૦૦ ફીટની છે; તેમાં ૪૩ જવાળામુખી પર્વતો છે. જેમાંના કેટલાક હજી સ્વપ્ન છે. સમુદ્ર કાંઠેની આબો હવા ગરમ અને તંદરેસ્તીને વૃક્ષાનકારક છે. પણ પહાડી ભાગમાંની હવા તંદરેસ્ત છે. જાવાની લોક વસ્તી દિન ૫૨ દિન મધતી જાય છે. ૧૮૫૦ માં ૯૫,૭૦,૦૦૦ ની હતી, ૧૮૯૧માં (મહુરા સાથે) ૨,૩૮,૬૨,૮૨૦ ની હતી. તેમાં ૪૨૫૦૪ યુરોપીયન, તથા હાફકાસ્ટ; ૨,૪૩,૦૦૬ ચીનો, ૧૪,૦૪૭ આરબો અને ૩૫૩૬ હિંદુઓ હતા. ત્યાંના દેશીઓ મલાઈ જાતનાં છે; તેમાં ૧૨,૦૦૦ દેશીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે.

આ ટાપુમાંના જાવાળામુખી પર્વતોને લીધે ત્યાં વસાઈ પડતાં જાવાળામુખમાંથી ધૂમાડાના ગોટ ગોટા નીકળે છે. જાવાની આખી લંબાઈ સુધીનો એક લશકરી માર્ગ વલંદાઓએ બાંધ્યો છે, જેમાં જંગલો કાપવાથી નિકળેલી ખરાબ દવાથી ૧૨૦૦૦ દેશીઓ મરી ગયા હતા. અત્રે બે ચોમાસાં બેસે છે. ઉગમણ તરફતું સાઈ છે, જે એપ્રેલ તથા મે માસમાં શરૂ થઈ સપ્ટેમ્બરમાં

પુરૂં ચાલે છે. ખરાખ ચોમાસું કીસેખરમાં શરૂ થઈ માર્ચની શરૂઆત સુધી રહે છે. આ ચોમાસામાં જળચર પક્ષી બારે વસંદ પડતો હોવાથી જન માણની ખૂશખી થાય છે.

જાવામાં ઉદભિજ પદાર્થની ઉત્પત્તિ સારી છે. ત્યાં વાઘ, રીછ, જંગલી હંમે વગેરે પ્રાણી જોવામાં આવે છે, તેમાં સાંપો પુશકળ મળે છે. ધાતુમાં સોનું તથા ચાંદી જૂન મળે છે. ત્યાંની સરકાર નીમક દર્યાના પાણીમાંથી ખનાવે છે. જાવામાં કાલસો તથા માર્બલ પુશકળ મળે છે. ૧૮૩૦ માં જાવાની રૂબ સરકારે ફરજિયાત ખેડવાનો કાયદો બાંધી દેશને સુધારો હતો. શેરડી, કારી, ગુળા, ચાહે, તંબાકુની ત્યાં સુખ્ય ખેતી થાય છે. રૂબ ધરત ઇડીયાતું જાવા વેપારતું સુખ્ય અને મધ્ય મધક ગણાય છે. સુખ્ય આપાત વેપાર રૂ, પરચુટલ સામાન અને રીપીરીટનો છે. જાવામાં રહેલે લાઇન ૭૫૦ મેલ વેર ફેલાયેલી છે. જાવા દેશને ૨૧ પ્રગણામાં વેહેતી નાખવામાં આવ્યો છે, જેમાંના બે પ્રગણા ત્યાંના દેશી રાજને તાબે છે.

જાવાની તવારીખ ઇસવી સનની પાંચમી સદીથી શરૂ થાય છે. ઇ. સ. ૮૦૦ માં હિંદુઓની જાવા ઉપર રાજ્ય સત્તા આલતી હતી. તે પછી બુદ્ધિસ્ટ સત્તા સ્થાપન થઈ, પછી શિવપંથી અને ૧૫મી સદીમાં મુસલમાનોએ જાવાપર પૂર્ણ કાબુ મેળવ્યો. ૧૬મી સદીમાં યુરોપીયન મુસાફરોએ ત્યાં કોઈ બાંધી વેપાર કરવાનું માંડ્યું; અને ૩૦એ ૧૬૧૦ થી જાવાપર પોતાનો કાબુ મેળવી અનેક વેળા ત્યાંના દેશીઓ સાથે ખટપટમાં ઉતરી ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં પોતાની પૂર્ણ સત્તા સ્થાપન કરી. ૧૮ મી સદીની આખેરીમાં નેપોલ્યન મોનાપાર્ટે હોલંડ છુટાથી જાવા ફ્રેન્ચેને તાબે થયું. અને તેઓએ ત્યાંથી હિંદુસ્તાનપર નજર રાખી દિલમાં રાજ્યસત્તા સ્થાપવાની નેમ રાખવાથી ઇંગ્લેન્ડે તે પોતાને તાબે લીધું અને ૧૮૧૪ના કલકત્તાથી આ ટાપુ હોલંડ-

ને તાબે ગયો; ત્યારથી તે હોલંડનો એક અતીશુદ્ધ દેશ ગણાય છે. ત્યાં હોલંડની સરકાર રાજ્યકારોનાર ચલાવે છે. **જોરજીર્મીન**—હજેરીમાંતું આ શેદર ખુશ પેસાથી પૂર્વે ૩૯ મેલપર છે. લોક વરતી ૨૪,૩૩૧ની છે.

દુનસપર—આ કિમતી, પથ્થર જૂદી જૂદી જાતનાં આવે છે. તેમાં પિજો, લીલો, ભૂરો સફેદ અથવા કાજો રંગ જાણીતા છે, અને ચોડીક જાતનાં જાસપર તહેવાર રંગબેરંગી રંગનાં હોય છે. આ કિમતી પથ્થર અનેક ખડકોમાં જથ્થાબધ મળી આવે છે. 'ગોર્ન લીનજસપર' નામનો કિમતી પથ્થર કવચિતમ મળે છે.

જાસપરની ખાણ મારેખાત તથા દખલ જાણીતું છે. પિજો જાસપર ટેનાસરીઅમમાં મળે છે. બરમાનાં પ્રાંતમાં લીલો જાસપર જડે છે.

જાસવેણુ—(જુઓ જુઈ.)

જાસવંદ—ખાગમાંના સુંદર ઝાડોમાં આ એક અતિ સુંદર ઝાડ ગણાય છે. એની અનેક જાતો છે, અને તે દરેક ઝાડપર જૂદા જૂદા પ્રકારનાં પાંદડાં આવે છે. એ ઉત્તમ પ્રકારની લાળી જમીનમાં ઉગે છે. નવાં ઝાડ અંખળીની કસમ રાખ્યાથી ઉગે છે. એનીપર બિયાં કદાચજ આવે છે.

સીંગલ લાલ જાસવંદનાં પુલો મહોટા હોઈ તેનો રંગ લાલસપર હોય છે. રૂબ લાલ જાસવંદના પુલો લાલ રંગનાં ટોષ તેને ઘણી પાંખળીઓ હોય છે. આ ઝાડ ઉપવી જાતનાં ઝાડથી નાહતું હોય છે.

શુશાબી જાસવંદનાં પુલ ગુલાબી રંગનાં હોય છે. આ ઝાડ સુમારે ૩ ફીટ ઉચુ વધે છે. સફેદસીંગી જાસવંદપર સફેદ રંગનાં એકેરી પુલો આવે છે.

સફેદ દખલ જાસવંદપર દખલ સફેદ પુલો આવે છે. જાણુવા રંગના જાસવંદપર જાણુવાં પુલો આવે છે, અને તે જુના યતો રંગ પકડે છે.

સફેદ ગુલાબી જાસવંદપર સફેદ પુલો

આવે છે, આસમાની જાસવંદપર આસમાની રંગનાં ફુલો આવે છે. ચિત્ર વિચીત્ર પાંદડાં-વાલી જાસવંદના પાંદડાં અમૂલ્ય જેવાં હોય છે.

જાહડો—મનુષ્ય જે ખોરાક રોજ ખાય છે તે પેટમાં પચ્યા પછી તેમાંનો કચરો જાહડો બહાર નિકળે છે. સારી તંદુરસ્તીમાં દરરોજ ૪ થી ૬ આંસ જાહડો આવે છે. તે જરા પિળા રંગનો અને બધાંયસો હોય છે. જાહડામાં ૩ ભાગ પાણી, ૨ ભાગ ખીછ બીજો આવે છે. તેમાં નીમખ, ઝુનો અને જંગમિશીઆનાં તથા ખીજ ખાર અને પિત્ત, વનસ્પતિનો ભાગ હોય છે.

જાહડો હમેશાં પાતળો આવે તો તે સંપ્રભુની નિશાની, અને અછરજીની નિશાની છે, પણ જો આજુ હજમ થતું નહિ હોય તો તેમાં ખોરાકની ચીજનો ભાગ પણ પડે છે. આવો જાહડો બચ્ચાને ધણી વેળા થાય છે, તે ઉપરથી બાળકનો નબળો કોઠો સમજાય છે. દૈનિક ખોરાકની વસ્તુથી પણ પાતળો જાહડો થાય છે. કાસોરાના રોગમાં પાણી જેવા જાહડો આવે છે.

હમેશાં કરતાં વધારે સખત જાહડો આવે તો તે કબજાઆતની નિશાની ગણાય છે. આવી રીતનો સખત જાહડો મરડાની શરૂઆતમાં આવે છે.

આવો જાહડો થતાં કાળજીનું કામ બરાબર ચાલતું નથી, અને પિત્ત બરાબર પેદા થતું નથી; અથવા આંતરડામાં તંગ હોવાં થવાની શકિત જોઈએ તેટલી હોતી નથી.

જાહડોના રંગ સફેદ હોય તો તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પિત્ત જોઈએ તેટલું પેદા થયું નહિ હશે. કમળા તથા પિત્તાની અને કાળજીની દૈનિક મિમારીમાં એવો જાહડો આવે છે. સફેદ કાંઈ જેવો અથવા ચોખાની પતળા કાંઈ જેવો જાહડો ધણું કરી કાસારાનાં મરજતમાં આવે છે. કાળો અથવા સીસો જાહડો આવે તો કાળજીનું દરદ અને

પિત્ત વિકાર બતાવે છે. 'કાસોમેલ' અને પાસાની દવાથી પણ જાહડોના રંગ લીલો થાય છે. માટે એ દવાઓ આપવાથી એવો જાહડો આવે તો શીકર કરવાનું કામ નથી. લોહાની બનાવટની દવાઓ આપવાથી પણ પેટનો રંગ કાળો આવે છે.

જાહડામાં લોહી યા સીમીટ અથવા લોહી સીમીટ મેલું પડે તો તે ઉપરથી જાણવું કે મરડાનો મરજ થયો છે. વખતે લોહી જાહડા સાથે મળેલું પડે છે, વખતે લોહીની છાંટ આવે છે અને વખતે જુદું પડે છે. લાલ લોહી મરડામાં ધણું પડે અને ધણું કરી લોહીની ધાર પડે તો હરમના મસાનો રોગ, ચએલો જાણવો. કાળજીનાં વરમમાં જો જાહડા વારં ધણું લોહી અને પશુ એકદમ પડે તો તે ઉપરથી કાળજીનો પાકેલો ભાગ આંતરડામાં ફટકો એમ જણાય છે. જો પીએલા માંસના પાણી જેવો જાહડો આવે તે તેમાં જરા લોહી હોય યા સુદક્ષ નહિ હોય પણ કાળાં ડિઝાં જેવો હોય અને બહુ વાસ હોય તો આંતરડું કાઢવા અથવા સડવા લાગું છે એમ જાણવું."

જાહડેસ—પશ્ચિમ એશિયામાંની એક નદી, હરકુલના સરોવરની દક્ષિણે ૩૦ મૈલ ઉપર ૧૨૦૦૦ ફીટ ઉપર દીનશાન પર્વતમાંથી વહે છે. એ પશ્ચિમે અને દક્ષિણ પશ્ચિમે વહેતી બોર્નડની પશ્ચિમથી ઉત્તર પશ્ચિમે વહેતી ૮૫૦ મૈલ વહે છે. એ ઓરસ સમુદ્રમાં ત્રણ મુખે કરી ડેલ્ટા બનાવે મળે છે. એની જુમલે લંબાઈ ૧૫૦૦ મૈલની છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૭૨,૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. આ નદીના પાણીથી તેના કાંઠે નેહેરો વાંટે જમીન ફળદ્રુપ બનાવવામાં આવી છે.

જાહડીની—આ વન આપધિ છેડની ડાંલ એપધિ ઉપયોગમાં ચોખેલી છે. મોહમાં પડેલાં ચાંકા ઉપર તેની છાલનો કાઢવો બનાવી તેના કાળા કરવાથી તે સારાં ચાય છે.

જાહર—એક પ્રકારની માખ. આ માખ આફ્રિકા ખંડમાં મેડાગાસ્કર તરફના ભાગમાં

બારે ઉદ્વેગ આવે છે. આ જીવણ તે તરફ ઉડતા રોગ 'માફક ઉમરી નિકળે છે. એ એક જાતની નાહની માંખ છે, અને ધણુ કરી તે લગ્નમાં ગળા આવે છે. ધૂળવાણી મુઠી નાચ્યા અને આકસર કરીને ત્યાંના ખુપડાઓની પામે જમાવ મની રીત્મ અને કચરાના ટમસામાં વસવાણુ તે વધારે પસંદ કરે છે. તે તક મળવે મનુષ્ય અથવા જાનવર પર હુમલો કરે છે. આ જીવણની માદા ગર્ભવંતી હોય ત્યારે મનુષ્યના પગની આમડીમાં કીણું છિદ્ર પાડીને ત્યાં બરાઈ જાય છે, અને ત્યાં તેનો ગર્ભ મજામુતી પકડે છે. થોડા વખત પછી તે ઇર્ષ તેઆર થાય છે, અને જો વહાડકાપ કરીને તે માદાને ખાદાર કાઢી નહિ નાખી હોય તો આમડી ફાડી તે બહાર પડે છે. જમીનપર પડતાને વાર તેનું પેટ ફાડી જાય છે અને ઇર્ષા નિકળી પડે છે. ૮ દિવસમાં તે ઇર્ષ સેવાય છે, અને તેમાં થોડો ફેરફાર થતાં બીજી આલાદ ઉત્પન્ન થાય છે.

જીતેલ—એનાં ઝાડ દોઢ ફાથ જેવડાં ઉંચા વધે છે. એના નાહનાં પાંદડાં ખરખરાં હોય છે. એનીપર ત્રીણા ગોળાકાર ફોલો આવે છે, તેનીપર સેંકડો ડુલો આવે છે. એનું મૂળ હગારમાં ધણી ગરચુમડાપર ચોંટાડવાથી તે ફાડી જાય છે. સજ્જનો કાવ પડ્યો હોય તો ત્યાં જીતેલનો રસ ચોખડે છે.

જીદા—હળમળું આ બંદર રોહેર લાંલસમુદ્ર ઉપર મકાની પશ્ચિમે ૧૫ મેય ઉપર છે. આ રોહેરની આજો હવે તંદરેસ્તી બગાડનારી હોઇ ત્યાં પાણીની ધણી તાણુ પડે છે. અત્રે દર વર્ષે ૧,૦૦,૦૦૦ હાજીઓ હજ્જ અફળ આવે છે. અત્રે વેપાર બોહોળો ચાલે છે, જે લગભગ ૧૦,૦૦,૦૦૦ પાંડોનો હોય છે. આખાત વેપાર ધાન્ય, સાકર, ધાતુ, માંડીના વાસણો અને ધાતુના હથિઆરો વગેરેનો છે. ને નિકાશ વેપાર કાશી, બાલસમ, આમડાં, ખજૂર, ગલીયા વગેરેનો ચાલે છે. ૧૮૯૧માં લોડવસ્તી ૪૬૯૫૦ ની હતી.

જીન—એ નામને એક ઇંગ્રેજ દારૂ-જે ૧૮૫૫, બારડો અને બીજા અનાજમાંથી અથવા મેગેવડાનું જેવા ફળમાંથી બનાવવામાં આવે છે. ઇંગલીશ જીન ઉત્પન્ન હોય છે.

(૨) એક જાતનો સાંચો. જેથી કપાસમાંથી કપાસીયાં અને રૂંદા પાડી શકાય છે. એના કારખાનાં લિંદુરતાનમાં જ્યાં જ્યાં રોનો પાક થાયછે તેના આસપાસનાં ગામેમાં ઉમા કરવામાં આવે છે. ને તે જીનમાં રૂંદા કરી પરદેશ રવાના કરે છે.

જીન્સી—જેનીલવાનિયામાંથી નિકળતી આ એક નદી. ૨૦૦ મેય ઉપર ઉત્તર તરફ વહેતી રોમેસ્ટરની ઉત્તરે ૭ મેયપર આન્ટરિપો મરેલરમાં પડે છે. એના ૧૬ અંતરમાં ૩ ધોધ આવે છે. તે ૧૮ થી ૯૦ ફીટ ઉંચા છે, અને પોર્ટલ ધોધ ૧૧૦ ફીટ ઉંચો છે.

જીનરંગમૂળ—આ એક જાતના વન-આપધિ છોડની ૧૦૦ ઉપર જાત ઉત્તર તરફનાં દેશોમાં ઉગે છે. એ આદાના ઝાડને લગતી જાતમાંનું છે, અને તેની જડ આદાં પ્રમાણે ઉપયોગમાં આવે છે. એ ધણુ કરી પલાડી અને બિનાસવાણી જગામાં ઉગે છે. તેપર બહુ તથા પિળાં મુંદર ડુલો આવે છે. આપસ તરફનો એકનો પિળા જીનમાંગ મૂળ એકઠાં કરી તેને જવર આદિ રોગો. માટેના આપધિ માટે ઉપયોગમાં લે છે. ઉત્તર અમેરિકામાં જીનમાંગ મૂળની ખેતી કરે છે અને તે તરફ એનાં ડુલો અતિ મુંદર ઉગે છે. એ ચીન, તારતરીના મુલકોમાં પણ ઉગે છે. અમેરિકાથી આ મૂળાધું. ચીન તરફ મહોટા જગ્યામાં મોકલવામાં આવે છે.

જીનાએનો—આ રોહેર રામની પૂર્વે ૨૭ મેય ઉપર છે. અત્રે પુરાણા વખતનો એક મજામુત કિલ્લો બાંધેલો છે. લોકવસ્તી ૪૦૦૮ની છે.

જીનેર—આ પ્રાણી દક્ષિણ ક્રાન્સથી તે કપ આપ શુડ દોષ સુધી અને ક્રાન્સ-ટીનાપજના પ્રદેશમાં હોઇ એને વૂંક લોકો ગિલાડી

માફક પાળે છે. આ આણી નાશુક અને શોભીતા કદ માટે બાણીતું છે. એની ગરદન લાંબી; માથું સાફડું અને મોઢું આણીદાર છે. એના સાંધા હુંકા, ગાલ હુંકા, કાન પોહળાં, પુછડી લાંબી અને આંખની કીટી હોય છે. એ પોતનાં નખ બિલાડી પ્રમાણે અંદર ખેંચી રાકે છે. એ રંગે કમરચિત્રો તથા પુછડી કદ જેવડી લાંબી અને ૧૧ કાળી કીટીઓથી ભરાયેલી હોય છે, આંખનાં ભવાં, અને ગાલ તથા નાકની દરેક બાજુએ સફેદ કાંધા હોય છે.

છનીવા—એક જાતનાં અનાજમાંથી બનાવેલો દારૂ. જેની અંદર ગુનીપર નામનાં ચોક્કસ ફળોનો રસ ભેળવામાં આવે છે. આ ફળના વાસથી તે દારૂ ઓગળાઈ આવે છે.

છનોવા—દક્ષિણ પશ્ચિમ સ્વિતઝરેન્ડમાંનો છદ્ધો. એની દક્ષિણ પૂર્વ તથા પશ્ચિમે ક્રાન્સના રાજ્યની સરહદ છે. ફેબ્રુઆરી ૧૦૮ ચારસ મેલ છે. ૧૮૮૮માં વસ્તી ૧,૦૫,૫૦૯ ની હતી. તેમાં ૬ ભાગ ક્રેયોલિક હતા અને ૮૫ ટકા ફ્રેન્ચ ભાષા બોલનાર હતા. આ ભાગ પહાડી છતાં એ નદીઓથી ફળદ્રુપ છે.

એનું મુખ્ય શહેર છમોઆ પેરીસની દક્ષિણ પૂર્વ ૪૮૮ મેલ ઉપર છે. છનોવા સરેવર પાસે છે. પ્રાચીન કાળમાં એ ગ્રીસીક શહેર હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦માં અત્રે રોમન સત્તા હતી, અને તે પછી બર્ગન્ડોને તાબે ગયું. ૪ ટી સદીમાં એ બિશપનું મુખ્ય મથક હતું. ૧૫૩૫માં કાલવિન અત્રે આવી રહી પ્રોટેસ્ટન્ટ મતનો પ્રચાર કરવા, રાત્રિ-તા મેળવવા તથા રાજદ્વારી બાબતોની ઉશ્કેરણી કરવા લાગ્યો હતો. આગળ છનોવા આસપાસ કોટ હતો, પણ ૧૮૪૭માં સુધરેલી ટાળીની રાજ્યનીતિ આવતાં હાલની ૮૫૫૨ ખાંધવામાં આવ્યું હતું. આ ગામમાં બાણીતા ફ્રેન્ચ રાજદ્વારી પ્રતિષ્ઠાના ચાહકો અને વિદ્વાનોનો જન્મ થયો હતો. ૧૫૫૯માં કાલવિને પાઠશાળાં સ્થાપી હતી. અત્રેની લાય-સેરીમાં ૧,૧૦,૦૦૦ પુસ્તકો છે; અને ૧૮૭૩

માં લાયસેરીને યૂનિવર્સિટીમાં ફેરવી નાખી હતી. તેમાં ૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. તે સિવાય ૧૮૭૯માં બંધેલી નાટકશાળા, ૧૮૨૪-૨૬ નું રેચમ્યૂઝીયમ, શ્રેય મ્યુઝીયમ વગેરેની બેવાબેગ પ્રમાણે છે. શહેરમાં ધડીયાળ, પાછાં અને હીરા સાફ કરવાનાં કારખાનાં છે. ૧૮૭૦ માં વસ્તી ૬૧૪૮૬ ની ને ૧૮૯૧ માં ૭૮૭૭૭ ની હતી.

છનોવા—પ્યોર્કીટું આ શહેર યૂર્બર્ગની પશ્ચિમે ૨૬ મેલ ઉપર છે. અત્રે આટાની મીસો તથા એન્જન બાયકરનાં કારખાનાં છે. અત્રે હોર્ટ કોલેજ છે. લોક વસ્તી ૭૫૫૭ ની છે.

છનોવા—આ પ્રદાનનું શહેર મેડીટરેનીયન ઉપર એન્જ નામના અખાતની ઉપર એપીનીયન્સ પર્વતની તલેડીમાં છે; અને તે પાતવું મુખ્ય શહેર તથા બંદર છે. પેરીસની દક્ષિણ પૂર્વ ૮૦૧ મેલ ઉપર માસેનની ઉપર પૂર્વે ૧૭૧ મેલ ઉપર મીડાનની દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૯૩ મેલ પર છે. લોક વસ્તી ૧૮૯૨માં ૨૧૨૫૦૦ ની હતી. એનું બંદર લગભગ ૧ મેલ લાંબુ છે. ૧૮૮૯માં મુખ્ય ગોદાનું કામ પુરું થયું હતું. ઉપર બાણી એનું દર્યાદ કાઢવાનું મથક તથા તોપખાનું છે; અને પૂર્વે બાણી વખારો છે. આ બંદર રાજ્યમાં એક અગત્યનું વેપારી મથક છે. એનો નિકાસ વેપાર ચોખા, દારૂ, ઓઈલ તેજ, રેસમી કાપડ, પરવાળાં, કાગળ, જેવ અને માર્બલનો બોહોળો ચાસે છે. આપાત વેપાર રૂ, ઘઉં, સાકર, કોલમો, ચામડું, કાથી, છમારતી લાકડું, માછળી, કેરોમીન તેજ, લોહું, ચરો અને રૂ તથા હિના કાપડનો ચાસે છે. દર સાલ એના બંદર મધે ૫૮૦૦ વડાણો ૨૯,૭૦,૦૦૦ ટન વજનનાં દાખલ થાય છે. શહેરમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ લોહનો સામાન, કાપડ, ચામડાં, કેળવવાનાં કારખાનાં, સાકર સાફ કરવાનાં કારખાનાં અને મેચીસ તથા કાગળની મીસો ચાસે છે. અત્રેની પુરાણી પાઠશાળા ૧૬૨૩ માં બાંધવામાં આવી હતી, તેને ૧૮૧૨ માં

વધારી સુધારી હતી, તેમાં ૧૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે; ને તેની લાયસેન્સમાં ૧,૧૬૦૦૦ પુસ્તકો છે. કોલેજમાં જ્યાં જ્યાં શેહેરમાં થયો હતો અને તેનું એક પુતળું ૧૮૬૨માં લેન્ડીઓએ બનાવી ખુલ્લું મેળવું હતું.

જનોવા સરોવર—એને પ્રાચીન રૂઝીઓ 'શેમન' સરોવર કહેતા હતા. આ સરોવર રિવટરરેડમાં સર્વથી મોટો છે. લંબાઈ ૫૬ મૈલ ને ૧૬ થી ૯ મૈલ પોહળાઈમાં છે. એની ઉંડાઈ કોઈ જગે ૧૦૦૦ ફીટ છે. એનો વિસ્તાર ૨૨૫ ચૌરસ મૈલ છે. સમુદ્ર સપાટીથી એની ઉંચાઈ ૧૨૩૦ ફીટની છે. એનો આકાર અર્ધ ચંદ્રોકા છે, ને પાણીનો રંગ ઢગ આસ્માની જેવો છે. આ સરોવર સખત થંડીમાં વીક બંધાતો નથી. એમાં નહિ સમજ પડે તેવી રીતે બરતી ઓટ થાય છે. તેમજ તેમાં પાણીના મજબૂત પ્રવાહ સાથે પાણીનાં વટોળયા થઇ આવે છે. એની આસપાસ સખ્યાબંધ ગામો તથા ઝાડો છે.

જપસમ—આ ક્ષાર નિર્જલ એવો ચાણ મળતો નથી, એને 'આનહેડાઈટ' કહે છે. અને એની સળાઓ બનાવે છે. સળા સ્થિતિમાં એને જપસમ કહે છે. આ સ્થિતિમાં તેમાં પાણીની બે અણુ હોય છે. એના ઉપર અને પારદર્શક જતનાં પુતળાં બનાવે છે. તેને કારીગર લોકો અલાખારટર કહે છે. (જુઓ અલાખારટર તથા ચિરોડી.)

જપસી—એક બટકતી પ્રજા. આ પ્રજા હિંદમાં ઇ. સ. ૧૦૦૦ આગમજ કદી જણાઈ નહોતી. તેઓ યુરપમાં ઇ. સ. ૧૩૨૨ પછી દાખલ થઇ હતી. ઇ. સ. ૧૩૪૬ માં તેઓ 'કારક્યુ' ખાતે અને ૧૩૭૦ માં 'વાલાચીયા' ખાતે બટકતી જણાઈ હતી. આ પ્રજાની વસ્તી દુનિયામાં ૫,૦૦,૦૦૦ ની ધારવામાં આવે છે. તેમાંથી ૫૦,૦૦૦ યુરપમાં વસે છે; પણ મુખ્ય ભાગ ઉત્તર આફ્રિકા અને મધ્ય, દક્ષિણ અને પૂર્વ એશિયામાં તે જંગલ ટોળાં થઇ બટકતી જણાય છે. તેઓ કંસાર, લોહાર, નાળખંધ

વગેરેનો ધંધો કરે છે. થોડેસ્વારી અચ્છી કરી જાણે છે, તથા કુટુંબ કબિલાવાલા હોય છે. એમનો કોઈ બોક્સ એક ધર્મ નથી. એમને પેશો ચોરીનો તથા સ્ત્રીઓ બવિધ કહેનારી કહેવાય છે. તેઓ ખુશ્તી મોટે મરણ પામેલા જનવરો બક્ષ કરે છે; ઉઠતા પછી પણ ખાવ છે, ખાંધીયાનો ધંધો કરે છે, સાદી, ટોપલી તથા લાકડાની તહેવાર ચીનો બનાવવાનો ધંધો કરે છે. તેઓ નાચવાનો, ગાવાનો નેમજ કસરત બાજનો દ્રખર જાણે છે.

જોખારા તરફના જપસી તેમજ ઝરફાનના કાંધપર વસ્તા જપસીઓ મુખ્ય કરી મેફનોમાં તંબુ મારી પડી રહે છે. ઉત્તર ધરાનમાં પણ આ પ્રજા બટકતીજ જાણી ગુજરે છે, અને ત્યાં તેઓ કારાચી, કારાચીના ને નામે જોળખાય છે, તે તરફ તેઓ કંસાર અને થોડાના વેદનો ધંધો કરે છે. કેરમાન સાહ તરફ તથા કુર્દિસ્તાનમાં અતી કંગાળ રશીયન જાણી ગુજરે છે. તેમની સ્ત્રીઓ ધરાની મજલેસમાં નાચનારી અને પુરુષો વાજત્ર વગડવાનો ધંધો કરે છે. ધરાનમાં જપસી પ્રજાનાં ૧૫૦૦૦ કુટુંબો વસે છે ને તેઓ સરકારને બારે કર બરે છે.

મુખ્ય કરી આ પ્રજા ધરાન, આરમેનિયા, ગ્રીસ, રોમેનિયા, હંગેરી અને જોહાનિયામાં ફરતી જર્મની, પોલાંડ, રશિયા, રોમેનિયા, ઇટલી, સ્પેન, ઇંગ્લંડ અને સ્કોટલંડમાં બટકે છે.

જાંબાલદર—આ પહાડી કિલાવાલું શેહેર સ્પેનમાં ખ્રિષ્ટીય સત્તા તજે છે. અત્રે ખ્રિષ્ટીય મનવારો તથા લલકર સદા જનથુકું પડી રહેલું હોય છે. ભૂમધ્ય મુદ્ર અત્રેથી અટલાંટિક મહાસાગર સાથે જોડાય છે. અને આફ્રિકા તથા યુરપ અત્રેજ જાણ પડે છે. જાંબાલદરનો પવંત એક નાહનાં ભૂસ્કાલા સમાન સમુદ્રમાં ૩ મૈલની લંબાઈ મુઘી ફલાયલો છે, જેની પોહળાઈ ૬ થી ૮ મૈલની છે, અને

મી. ૮૬૭ સુલેમાન સાહમહમદ દત પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા. પૃષ્ઠ ૧૭૮.

ઉચ્ચ ૧૪૩૦ ફીટની છે. આ તમામ ખડક શરૂઆતના માર્બલ પથ્થરનો બનેલો છે, તેમાં અનેક ગુફાઓ પડે છે. દર-કચ્છીસે અત્રે એક પગ મેળી બીજે પગ આફ્રિકાના એટલાસ નામના પ્રસિદ્ધ ખડક ઉપર મેળયો હતો, જે ૨૦૦૦ ફીટ ઉંચો છે.

જીઆલટરમાં લોકે વસ્તી, ૨૫,૭૭૫ ની છે. તેમાં ૬૦૦૦ ખિંટીશ સિપાહો છે, જેઓ અત્રેના ખિંટીશ કિલ્લાનું રક્ષણ કરે છે. અત્રે માર્શલ લો ચાલે છે, અને દરવાજે રાત્રે ૯ વાગે બંધ કરવામાં આવે છે. આ ગામમાં વેસ્ટના થકી ગવરનરની રમ્મ લેવી પડે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં શરૂઆતનાં બારકસોને દાખલ થતાં અટકાવવા માટે આ કિલ્લો ખિંટીશ સરકારની યાની ગણાય છે. આથી તેના દરવાજા ઉપર એક ચાકીનો ચિતાર ચિતાર્યો છે.

જીઆલટરનો કિલ્લો 'તારિક' નામના 'મૂર' સરદારના વખતનો બાંધેલો છે, જેને પાછળથી સ્પેનના રાજાએ મજબુત કિંધો હતો, પણ ૧૭૦૪ માં 'એડમીરલ સર જ્યોર્જ રૂક' નામના ખિંટીશ સરદારે આ કિલ્લાનો કબજો સ્પેનમાં લોકો પાસથી લીધો પછી, ૧૮૦૦ ની આબેરીમાં એને ધણોજ મજબુત બનાવવામાં આવ્યો છે.

જીઆલટર નામ મજબૂર મૂર સરદારનાં નામ ઉપરથી પડ્યું છે. તે વેળા આ ખડકને 'મજબૂત તારિક' નામ મળ્યું હતું, જેને સ્પેનનાં લોકે પાછળથી જીઆલટર નામ પાડ્યું હતું.

'તારિક' નામે એક આંખે કાણો બરબરી મોહમેદન સરદાર હતો. જેણે સ્પેન ઉપર પ્રથમ હુમલો અત્રેથી શરૂ કર્યો ૧૭૧૧ માં ૩૦મી એપ્રિલે આ જગા જીતીને તે બનારની સાદગારીમાં આ ખડકને પોતાના નામથી ઓળખાવ્યો. ૧૭૦૪ માં ઈંગ્લેન્ડ કાંટલાએ સ્પેનના રાજા પર્સિયા શિવિષ સામે આસ્તીયાના આર્યદયુક્ત ચાર્લસનો પક્ષ લાણી તેનો દાવો મુસ્તફીમ કરવાનાં કામમાં મદદ આપતાં તેને નામે જીઆલટર સર કર્યું. ૧૮

મી સહીમાં ૩ વેળા આ જગ્યા ફરી હાથ કરવાની સ્પેને તબવીબ કરી હતી; પણ તેમાં તેઓ હાર્યો હતા. આ ખડક ઉપરના કિલ્લા પાછળ ખિંટીશ સરકારને 'સુલ્હેના' વખતમાં ૬૦૦૦ જન્યુક રાખેલા સિપાહોનાં નિલાવ પાછળ ૨,૫૦,૦૦૦ પૌંડ આપવા પડે છે. આ કિલ્લાનાં બચાવનાં બાંધકામ પાછળ જુમલે ખર્ચ ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડનો થયો હતો. કિલ્લામાં મીઠું પાણી તથા ૧૫૦૦૦ માણસોને બે વર્ષ સુધી ચાલી શકે એટલી ખોરાકની બરી રાખવામાં આવે છે.

આ ટાપુનાં બે ભાગ બનેલા છે. ઉત્તરે ભાગનું શહેર એક સાંકડી રેતાળ જમીન ઉપર વસાયેલું છે, ને બીજો ભાગ દક્ષિણ તરફનો છે. ખડક મધ્યોથી નીચે સુધી બકારાવાળો છે, જે ફરેકમાંથી તોપનું મોઢું ફેલાય છે. આ ખડકની 'યૂરોપા પોઇટ' ઉપર એક દીવાલંડી અને તોપોની બેટરી છે.

જીઆ—એ કેવળ સ્નાયુની બનેલી મ્હોડાનાં તળીયામાં મુકાયેલી છે. એ સ્વાદ લેવાની ઇચ્છા છે. તેની ઉપર સ્ફેખા વર્ણનું અસ્તર હોય છે. તેનો આગલો છેડો છુટો હોય છે. તેની અંદરનો છેડો 'દાઇપેડ' નામના ગળાના અરિથ તથા નીચલા જડવાની અંદરની બાજુએ વળગેલો છે. જીઆ પુષ્કળ સ્નાયુ છે. પાછળથી તે પોહોળી અને મોહડાનાં પાછલા ભાગ સાથે તથા હવાની નળીનાં ઢાંકણ સાથે સંબંધ બેઠેલી રહે છે. ઉપરથી તે જરાક ગોળ અને મધ્ય ભાગમાં કાપો પડેલી હોય છે. જીઆ આગલા ભાગ ઉપર ઝીણા ઢાણા અથગા કણીથી તે ખરબચડી રહે છે. એ કણોમાં જીઆની સાથે જોળના તટુઓ આવે છે તેથી આપણે સ્વાદ પારખીએ છીએ. જીઆ સ્વાદ ઈંદ્રી છે, એટલુંજ નહિ પણ ચાખવા, ઉચ્ચાર કરવા તથા ગળાના ઉપયોગમાં પણ કામ આવે છે. જીઆ મોસના સાકાના પડની બનેલી હોવાથી તે ગમે તેમ ફરે છે ને આડી અવળી કરવાથી તે મ્હોડાનાં દરેક ભાગને અડકી શકે છે.

જામની તથા અતિ તિક્ષ્ણ સ્પર્ધાન ધરાવે છે. તેની ચામડીમાં લોહી તથા જ્વાન તંતુની નેસો અતિ ઘણી બેગી ચએલી છે. જામ ઉપર ને કરચો હોય છે તેમાં સ્વાદ લઘુ જવાની શક્તિ નથી. આ કરચો પદ્મ રોષ છે, જેની મારફતે સ્વાદની લાગણી જોમને મળે છે. જામના આગલા ભાગ પર આ ચામડાની કરચો સાદી આંખે દેખાય છે, અને તે ચોક્કસ દહાં પર કુલી મોટી બને છે. 'સ્ટોરમેટ શીવર' ઉપર આ કરચો લાંબી થઈને જલદ રાતો રંગ પકડે છે, કેમકે નળાઓમાં લોહીવી ઉપસે છે તાપ નરમ પડતા તે કરચો બેથી જામ ભૂરો તપકાયો રંગ પકડે છે. આ કરચને ઉઠના બાલની બનાવેલી પીંછી વડે સરકા ચોપડતા તે લાંબી થતી જણાય છે.

ખોરાકનો સ્વાદ તથા ચાવવામાં જામ મુખ્ય મદદગાર છે. તેને છુટ્ટી અને રમતી રાખવાથી મોઢામાં દાખામાં તે દરેક બાજુ ફરી શકે છે અને ખોરાકના બાગને જે દાંત તળે લઈ જશે તેમજ નેને તે દાંત તળે જામ લઈ જાય છે. સઘળા દાંતથી સઘળું કામ થતું નથી (જુઓ દાંત વિધા) કોઈ કરનાર, કોઈ તોડનાર, કોઈ ભાંજનાર, કોઈ દળનાર દાંત છે. રાધબો ખોરાક એકઠો ચવાનો નથી. એક ભાગ ચાવે છે ત્યારે બીજો ભાગ કડચો પડે છે, તે સઘળા ખોરાકમાં જૂદા જૂદા ભાગને જૂદા જૂદા દાંત તળે મેળવાતું કામ જામનું છે. ખોરાકની સેવા બજાવવા ઉપરાંત અજાનની પછ તે સેવા બજાવે છે ઘાટી-માંથી નીકળતા અવાજને જૂદી જૂદી ટપે, જામનું અચૂર મદદ ઉતર સાધ આપીને ઢિયે તે હોટની સાથે જામની મદદથી આપી શકાય છે.

જામ ઉપરથી મનુષ્યનાં દર્દની પશ્ચિમ નીચે મુજબ કરે છે:—

સાગ્ર માણસની જામ સાફ, ઝીણી અને પીંતી હોય છે, જે મોઢામાં ફેરો કરે છે.

તાવમાં જામ મુકી ખમરાયલી થાય છે. જામ પર જે સફેદ ઘરો બાહેરો હોય તે એમ જાણવું કે હોજરીનો બગાડ થયો છે. જે જામ, બીણી અને પીંતી હોય તે જાણવું કે કચેરું પેતાતું કામ બરાબર કર્યું નથી.

તામકામ અને મર્કાની જેરી તાવમાં જામ ભૂરી અને મુકી પડી જાય છે.

લાંબે અણીઆલી જામ થઈ હોય તે સમજવું કે જોમ પર કોઈ અસર થઈ હોવી જોઈએ.

જામના સોફી—પ્રાચીન તવારીખ ઉપરથી જણાય છે કે અલેક્ઝાન્ડરે જ્યારે હિંદ પર ચઢાઈ કરી ત્યારે આ નામની પ્રજા અંતે વસતી હતી. તેઓ દેહને કદ આપી કચર ભક્તિમાં નિગમન રહેતા. ધણું ફરી નહિ જોવાં અંગ ઉપર વસ્ત્ર રાખી, યા અંગને રાખ ચોપડી થઈ, તામકા યા વસાંતની દરકાર નહિ કરતાં ખુલ્લી જગ્યામાં પડી રહેતા. આ પથકના સાધુઓનો દાખલો લઈ તે પછી ચએલા જામના સોફી સન્યાસી યા વેરાગીને નામે હાથમાં હિંદમાં જાળખાય છે.

જામના—આ સ્પેનીશ શહેર હાલાધરની ઉત્તરે ૨૧ મેલ ઉપર છે. આજે જોવાનું મુકી મુકી તથા સુર લોકોએ બાંધેલો કિસ્સો છે. લોક વસ્તી ૮૬૭૭ ની હતી.

જામપોતો—એનાં મોટા રક્ષ થાય છે. એનાં રક્ષ કોઠણ અને પાટ પર ઉગે છે. એને પુત્રવંતી પછી કહે છે. મેંસુરમાં એના ધણું ઝાડ ઉગે છે. એના બીયાંની માળા બનાવી સોજો તેને પુત્ર પ્રાપ્ત થઈ પેહેરે છે.

જ્યોત્સ્ન—કેપ કાલોનીના પશ્ચિમ પ્રાંતનો ભાગ, અને કેપટાનના દક્ષિણ કિનારા પરનો ભાગ. ક્ષેત્રફળ ૨૬૦૦ ચોરસ મેલ છે. લોક વસ્તી ૧૧૦૦૦ની છે. એનું મુખ્ય શહેર જ્યોત્સ્ન કિનારાથી ઉત્તરે ૬ મેલ ઉપર ૨૦૦૦ની વસ્તીવાળું છે.

અર્થોર્થોટોન—કાલ જિયાના અલ્લામાંનું આ એક બંદર શહેર; વાંસિંગતનથી ૨ મેલ ઉપર છે; આ શહેરમાં બનેક કંઠવણીનાં ખાતાંઓ છે. લોક વસ્તી ૧૮૮૦ માં ૧૨૫૭૮ ની ને ૧૮૯૦માં ૧૪૦૪૦ ની હતી.

અર્થોર્થોટોન—બ્રિટીશ ગાયનાનું રાજધાની શહેર. આ શહેરમાંનાં માર્ગો સીધી લીટીમાં બાંધેલા છે. તેમજ ત્યાંના રંગબેરંગી મકાનો લાકડાનાંજ બાંધેલાં છે. આ શહેરમાંના કુલ્લાક રસ્તા વચ્ચે પાણીની નીખો હોઈ તે પુલો થા બોટ મારફતે પસાર કરવી પડે છે, અત્રેની બહુ ધમારતોમાં સરકારી ઈમારત, કૃષીકૂલ, ક્વિન્સ કોલેજ અને અક્રિયમ તથા લાયબ્રેરી છે. એ બંદર શહેર હોવાથી ત્યાં દીવાદાંડી પણ છે; અને બંદર-પર બંધાવની કિલ્લેજ દી છે. ૧૮૫૧માં લોક વસ્તી ૨૫૫૦૮ ની ને ૧૮૯૧માં ૫૩૧૭૬ ની હતી.

અર્થોર્થોટોન—અમેરિકન યૂનીયનનાં દક્ષિણમાંના આગલા બાણીતા ૧૩ રાજ્યોમાંનું એક. એની આસપાસ, ઉત્તર અને દક્ષિણ ફોરેસીના, ઓટલાનટિક ઓશન, ફ્લોરિડા અને અલાબામાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૯૪૭૫ ચોરસ મેલ છે. ૧૭૯૦ માં વસ્તી ૮૨૫૪૮ ની; ૧૮૬૦ માં ૧૦,૫૭,૨૮૬ ની ૧૮૮૦ માં ૧૫,૪૨,૧૮૦ ની ને ૧૮૯૦માં ૧૮૩૭૩૫૩ ની હતી. અત્રેની પ્રખ્યાત કૃષી ભાગ ગોશ-ઓનો છે. અર્થોર્થોટોન નામ બીજા બંધોર્થોટોન નામ ઉપરથી પડ્યું છે. એની સ્થાપના ૧૭૩૩ માં જેમ્સ ઓગલથોપે કરી હતી. અત્રે ખનીજ પદાર્થમાં સોનું, રૂબી, ક્રાલસો, લોડ, સીસું, માર્બલ, એનાઈટ, સ્ફેટ, અપસમ, સુનખડી વગેરે પ્રસિદ્ધ મળે છે. પ્રાંતનો કુલલે ભાગ ખેતીવાડી અને વેપારમાં ગુતાયલો છે. હાલમાં રૂબી ચલેલો ઉદ્યોગ સીલ, લોડ, રૂબી અને બીજા બનાવટોનાં કારખાનાનાં આલે છે. અર્થોર્થોટોનમાં દર વર્ષે લગભગ ૧૦,૦૦,૦૦૦ રૂની માંસ-ડીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એખા, ઈડીયન

ધાન્ય, ઘઉં, ઓટ, પપૈટા, સાકર; તાંબુક, મુખ્ય વેપાય છે. એનું મુખ્ય શહેર 'એટલાન્ટા' છે, અને 'સેવેલાના મુખ્ય વેપારી' મથક છે. તે સિવાય મેક્સી, આગરટસ, ક્રાલબસ અને અથેન્સ એમાં મુખ્ય શહેર છે.

અર્થોર્થોટોન—આ નામ હાલના રશિયન ટ્રાન્સ-કોકેસિયાનું પ્રાચીન નામ છે. એમી સીમાનેતાં ઉત્તરે કોકેસસ પર્વત, દક્ષિણે આર્મેનિયન પર્વત છે. એને ધરાનીઓ 'યુરલસતાન' ને નામે ઓળખતા, જે ઉપરથી પ્રચારમાં અર્થોર્થોટોન નામ આવ્યું. સેકંદરના વખતથી આ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે 'બહોળવાસી ભોગવતું' આવ્યું છે. પણ હાલતું અર્થોર્થોટોન રશિયન રાજ્યમાં ૧૭૯૯ થી ૧૮૨૯ સુધીમાં બેળાઇ ગયું છે. હાલમાં આ રાજ્ય રશિયન સત્તા તળેના સંસ્થાનોમાંનું એક છે. અત્રેની આગલી પ્રજાની વસ્તી લગભગ ૧,૦૦,૦૦૦ ની છે.

અર્થોર્થોટોન આખાત—આ એક પેસી-શીકતા ધરા છે. તે ૨૫૦ મેલ લાંબો ને ૩૦ મેલ પોલ્લો છે.

અર્થોર્થોટોન વાહડી—બોહિમીયાનું આ એક શહેર પેરગુઆની ઉત્તરે ૧૧૨ મેલ ઉપર ખનીજ ઝરા માટે વખાણાય છે. વસ્તી ૫૬૦૪ ની છે.

અર્થોર્થોટોન—આ આફ્રિકન ગ્રાણી ત્યાંના મેદાન, જંગલ ઝડીમાં પાંચથી છનાં ટાળામાં ફરે છે. આ ગ્રાણીની ગરદન અતિ ઘણી ઉચી હોવાથી તે ખરીથી સીંગમાં વેર ૧૫ થી ૨૦ ફીટ ઉંચું હોય છે, અને પાછળનો ભાગ માત્ર ફેં ઉંચો હોય છે. તેનું માથું રોબુસ્ટ પ્રજા નાહતું હોય છે; તેપર જે નાહનાં સીંગમાં હોઈ મખમલ જેવી આગડી હોઈ તેપર બાલનું ચુકું હોય છે. તેનું મોઢું નાહતું, આંખ ચળકતી અને બચેલી હોય છે. એના મોઢમાં ૧૬ દાંડ હોય છે, તેની અંધ લાંબી, ખરખડી અને સાંકડી હોય છે. અર્થોર્થોટોન રંગ ઝાંખો, પિંજો અને ગાયવાસી હાથર-ચિત્રો હોય છે. એની ખરી ફરેલી તમા પુછડી સુખખાતર હોય છે. આ ગ્રાણી અતિ ઝડપથી દોડવાની શક્તિ ધરાવે

૨૩—એનાં છોક અન્નમાનાં છોકને મળતાં હોય છે. તેપર ૨૩, બજારમાં પ્રમાણેજ આવે છે. હિંદનાં ધણાં પ્રાંતોમાં ૨૩ ઉપવ્રથ થાય છે. ૨૩ પાંચ પ્રકારનું થાય છે. એક સાધારણ, બીજું સાહજી, ત્રીજું જોયમી ૨૩, ચોથું કાળું ૨૩, અને પાંચમું શંખ ૨૩. સાહજી બારીક ને કળાસપર હોય છે, તેનાં ગુણ જીરને મળતાજ રહે છે. એનો મુખ્ય ઉપયોગ મસાલા તથા જોયધિમાં થાય છે. ૨૩ હિંદ તેમજ યુરપમાં પણ ઉપવ્રથ થાય છે. તેમાંથી તેજ કાઢવામાં આવે છે અને તેની બે ભતો છે. એક હિંદુસ્તાન તથા બીજી યુરપ તરફની. આ બેઉમાંથી તેજ નિકળે છે. જીરાનાં ગુણ તેજમાં પણ રહે છે. મુખ્ય ઇલાકામાં એનો થોડો પાક થાય છે, પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેની ખેતી થાય છે. કાનપૂરથી મુખ્ય ઇલાકામાં ૨૩ આયાત થાય છે.

જીરોન—આસિંધોનની ઉત્તર પૂર્વે ૬૫ મૈલ ઉપરનું રૂપેનીશ શહેર. અત્રે કામળ, નળાયાનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૧૬૫૬૪ની છે. એજ નામના એના પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૨૨૭૭ ચૈતસ મૈલ છે. તેમાંની વસ્તી ૧૮૮૭. મુજબ ૩૦૫૫૩૯ ની હતી.

જીરું—આ રાગણી અમીર ખુસરોએ શોધી કાઢી હતી. એનો ગાવાનો વખત ત્રીજા પોહોર પછીનો છે. ભતિ સંપૂર્ણ છે. એટલે ખરજ શદ્, રિખવ કામળ, ગંધાર તિવ્ર, મધ્યમ કામળ, પંચમ શદ્, ધૈવત કામળ, નિખાદ તિવ્ર એ મુજબ ૭ સ્વરો છે. અદસ્તર ધૈવત, ને ન્યાસ 'સ્વર' ખરજ છે.

જીલોગ—વિક્ટોરિયાનું આ શહેર મેલબોર્નની દક્ષિણ પશ્ચિમે રેલમાર્ગે ૪૫ મૈલ ઉપર છે. અત્રે ૧૮૧૫માં 'સુત્રાની બાણુની શોધ થઇ હતી. ૧૮૪૯માં અત્રેનો વેપાર વધી તે ઉંનના વેપાર માટે વખણાવું હતું. 'અત્રે પેહેલી ઉંનની મીલ વિક્ટોરિયા બાંધવામાં આવી હતી. અત્રે મુખ્ય ઉધોગ ઉંનનું કોપડ, કામળ, કળવેડાં આમડાં, દોરડાં, માછલી વગેરેનો

વેપાર ચાલે છે. શહેરમાં બે પાર્ક છે; આપાનની વિદ્યા શિખવવાનો બગીચો, સરકારી ઇમારત, ટીન દાણ અને પોન્ટ બ્રીજીસ છે. અત્રે ઇસ્પીતાલ તથા વેપાર સમાજની ઇમારત છે. ૧૮૭૧માં વસ્તી ૨૨૬૧૮ની ને ૧૮૮૧માં ૨૪૨૮૩ની હતી.

જીલ્લો—સંગીત સાંજ મુજબ આ રાગણી ગાવાનો વખત ત્રીજા પોહોરથી મધ્ય રાત્રી સુધીનો છે. ભતિ સંપૂર્ણ છે. એટલે ખરજ શદ્, રિખવ તિવ્ર, ગંધાર કામળ તિવ્ર, મધ્યમ કામળ, પંચમ શદ્, ધૈવત તિવ્ર, નિખાદ કામળ, એ મુજબ ૭ સ્વરો આવે છે. આ રાગ કાશી અને સિંધી મળાને બનેલો છે.

જવનજી જમશેદજી મોદી-શમશુલ જોસમા—આ ભણીતા વિકાન તથા છટાદાર વક્તાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૪માં ૬ ડી આક્ટોબરે મુખ્ય-કાલાખામાં થયો હતો. એમના પિતા શેઠ જીજીભાઈ દાદાભાઈ વાલી અંગીયારીનાં પંચકી હોવાથી તેમના પછી એવણ ત્યાંના પંચકી નેમાયા હતા. એવણે ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં એલરીન્સટન દાખલ થઈ ૧૮૭૧ માં મેડિકલેશનની પરિક્ષા પસાર કરી ૧૮૭૨ માં એલરીન્સટન કોલેજમાં દાખલ થઈ ૧૮૭૪ માં પેહેલી આર્ટસની પરિક્ષા પસાર કરી હતી, ને ૧૮૭૫ માં બી. એ.ની ડીગ્રી મેળવી હતી. ૧૮૭૩ માં એવણ મરાઠમ થયા હતા, કોલેજનો અભ્યાસ પુરો કરી ૧૮૭૮ માં કાયદા સંબંધી 'બ્યૂરીસ્ટ્રીસ્ટ્રી' ની પરિક્ષા પસાર કરી અભ્યાસ આગળ કરવાનો બંધ કર્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં એવણ મર જમશેદજી મદરેસામાં દાખલ થઈ ૧૮૮૬ માં એજ મદરેસામાં 'લેડી આવાંબાઈ ફેલો' તરીકે નેમવામાં આવ્યા હતા, કારણકે એવણે ૭૦ વેસ્ટ અને કારમેસ્ટરે લીવેલી પરિક્ષામાં પેહેલી પદ્ધિ મેળવી હતી. ૧૮૮૭ માં મુખ્ય સરકારે 'મુખ્ય મિનિસ્ટ્રીસ્ટ્રી'નાં એક 'ફેલો' તરીકે એમને નેમ્યા હતા. તે પછી

બીજાને વળે યુનિવર્સિટી તરફથી મુખ્ય
 મુનિસીપલ કાર્પોરેશનનાં એક સભાસદ
 નેમાયા હતા. અને ૧૯૮૯માં એવણે 'રોક-
 હોમ' ખાતેની ૮ મી. એરિયેન્સ ડાનગ્રેસમાં
 હાજર થવા યુરપ ઉપડી ગયા હતા, જ્યાં
 રિવડનના રાજ તરફથી "લિટરેચર એટ-
 ડિટ્રેન્સ"નો 'ડીપસોમા' એમને મળ્યો હતો;
 જેની સાથે એક સોનાનો ચાંદ પણ એમની
 વિદ્યતાધીની કદરશનારીમાં એનાયત કરવામાં
 આવ્યો હતો. આ વેળાની યુરપ તરફની
 મુસાફરી દરમ્યાન એવણે રોમના વડા
 પોપની ખાસ મુલાકાત લઈ સાઈ માન
 મેળવ્યું હતું; તથા હજી તરફનાં બાંધ-
 કામોમાં પીરમીડોની જાતી તપાસ કરી તે
 વિશે મુખ્ય આવતાં અનેક રસીલાં બાપણો
 આપ્યાં હતાં ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં એમને
 બર્ડીસ ઓવ ધી પીસ તરીકે નેમવામાં
 આવ્યા હતા. અને એજ સાલમાં "એનગ્રો-
 લોશકલ સોસાયટી"નાં ઉપપ્રમુખ નેમાયા
 હતા. એવણે અસલી પેહેલવી અવસ્થા
 બાપાનાં એક બાહોશ અભ્યાસી હોઈ
 એવણે અનેક કિંમતી ચંચો જાતી શોધ-
 ખોળ અને અભ્યાસથી પ્રગટ કર્યા હતાં,
 એમની બાહોશીની કદરશનારી પ્રત્યે સર-
 કારે એમને ૧૮૯૩ માં 'શમશુક ઓલમાં'
 નો ખેતાબ એનાયત કર્યો હતો, અને એજ
 વર્ષમાં એવણે ખંભાતનાં સેક્રેટરી તરીકેના
 ઓલ ઉપર નેમાયા હતા. એમને ૧૮૯૮માં
 ફ્રાન્સની સરકારે "ઓર્ડર ઓફ ડાક્ટરમેનો
 ખેતાબ બહેસ કરી, ૧૯૦૩ નાં સાલમાં
 એથી અટો ઓર્ડર ઓફ ડાક્ટરમેન મેનિસ્ટ્રોનો
 ખેતાબ બહેસ કર્યો હતો, એણે સ્વજાતી
 ધર્મે સંબંધી વાએને તથા સાહિત્ય અને
 વિદ્યાજ્ઞાન સંબંધી અને મુસાફરીનાં અનુ-
 ભવ સંબંધી લગભગ ૨૦૦ બાપણો તથા
 વાએને જૂદી જૂદી મંડળી તથા ખાતાંએ
 તરફથી આપ્યાં છે આવાં બાપણોને એકત્ર
 કરી "ગ્રાનપ્રસારક વિષયો"નામે એક બાપણ
 માળા તથા બરોડાની ધર્મ સંબંધી બાપણો

તથા વાએને" નામે બે દયદાર ચંચો પ્રગટ
 કર્યા છે. એમની સર્વ વાએનેમાં "ખેતાબ"
 ઉપરની વાએને બધી પ્રસિદ્ધતા પામી હતી.
 આ મુખ્ય સંખ્યાબંધે બાપણો ઉપરાંત
 એવણે શુજરાતી, પેહેલવી, હિંદી, ફારસી,
 તથા કેન્દ્ર બાપામાં અનેક ચંચો લખી
 પ્રગટ કર્યા હતા. દરતુર મેહેરજીરાણાની
 મહોટાઈ તથા વિદ્યવા ઉપર એક સમે
 શકે લખ જવાની ચંચો ઉઠતાં એવણે જાતી
 શોધખોળ અને અથંગ અભ્યાસ પછી આ
 બાબતપર અનેક બાપણો આપી સેવટે
 "શાહે અજબરની ફરખારમાં ખારસીએ
 અને દરતુર મેહેરજી રાણા"—હિંદી અને
 શુજરાતી વિષયો દસ્તાવેજો (ફારસી) સાથે"
 એક ચંચ હપાવી પ્રગટ કર્યો હતો. એવણે
 મરહુમ અરદેશર સોરાબજી દરતુર કામદીન
 તરફનાં ૩૭૦૦ માટે અવસ્તાની વિશેષ
 નામોની ફરદગ"ના ધનામતી હરીફાઈમાં
 ફાહેમદી મેળવી, તે ચંચ હપાવ્યો હતો,
 તેમજ પેહેલવી તથા હિંદી જામદારી, વાહુ
 ચક શાસ્ત્ર, સરોઈદાને ધરાન, સાહનામુ,
 ઈરાની વિષયોનાં જૂદા જૂદા ભાગો, અને
 તે ઉપરાંત બીજાં સંખ્યા બૃંધ ચંચો જૂદી-
 જૂદી બાપામાં એવણે રચ્યાં છે.

અવનુધન કિલ્લો લગભગ ચિવતેરી કિલ્લા જેવો છે. જુનરથી કિલ્લા સુધી જવાનો માર્ગ ઘોરેસ્વામીથી કાપી ચકાય છે. કિલ્લાની ચકાણી પીકટ અને તેના નલ લંગાઇ ની છે. આ કિલ્લો ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં ઇંગ્રેજોએ લીધો. કિલ્લાના માથા પર હાલમાં નવ સકાતું નથી. કિલ્લાનો દરવાજો પશ્ચિમ બાજુ હતો. ઉપર પાણીની પાંચ ટાંકીઓ છે. આ કિલ્લામાં બાદ ધર્મિઓએ કેટલીક શુદ્ધિઓ દુનરમદીથી બનાવેલી છે. તેમજ ત્યાં મુસલમાની ઢપની એક ધમારત છે. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં જ્યારે આ કિલ્લો ઇંગ્રેજોએ જીતી લીધો ત્યારે, તે શુદ્ધિમાંથી ધાન્યના દોહાર નડયા હતા આ કિલ્લો ઇ. સ. ૧૪૮૯માં અહમદનગરના નિજમશાહના મૂળ પુરુષ મલિક અહમદે જીતી લીધો. ઇ. સ. ૧૬૭૭ માં પુના પ્રાંતમાંના જે પાંચ કિલ્લા શાહાજી બોસલેએ મોગલોને આપ્યા તેમાંનો એ એક હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના મેની ૩ જ તારીખે મેનરે એલડીને આ કિલ્લાનો કબજો તેના હારોગા પામે માંચો, પણ તેણે કિલ્લો સ્વાધીન નહિ કરવાથી તે પર સોપાનો મારો ચલાવી જીતી લીધો ને માલિકા મરેશા શિપાઇઓના હથિયારો છિનવી લઈ તેમને હાંકી મેલ્યા.

અસુરખાઈ—કવિનાઇનનું બીજું પ્રાચીન નામ. આગળ પીર દેશમાંથી કવિનીનની શાય થતાં ખિસ્તી પંથના અસુર ધર્મ-ગુરુઓ તેને બોહોળો ઉપયોગ કરવા માંડતાં એને અસુરખાઈ કહેતા હતા. આંતરીયા તાવમાં એનો પ્રથમ ઉપયોગ ઇ. સ. ૧૬૪૦માં કરવામાં આવ્યો હતો. એનો ઝાડ પીર, બોલીવિયા, વેનઝુલા, ન્યૂગ્રેના તથા દક્ષિણ અમેરિકામાં મળે છે. (જુઓ કવિનાઇન.)

અહુન—(જુઓ એકારડીસ.)
જી પાદશાહ—(જુઓ ઉત્તર.)
જી—માથામાં યા બાલવાલા ભાગમાં જે અતિ નાહતું પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'જી' કહે છે. જીમાં નર અને માદા હોય છે.

તેની માદા મોટી હોય છે. તે ઈંડાં મુકે છે તેને 'લીખ' કહે છે. લીખમાંથી આઠ દિવસમાં નાહતી. જી અથવા 'ઈતવો' નિકળે છે, અને 'જેથી' તથા અઠવાડીયામાં મોટી જી બને છે.

જી તથા પ્રકરની હોય છે. એક જાતની જી માથા ઉપરનાં ગાંધમાં, બીજી જાતની કાપ તથા દેશજૂના ખાનગી ભાગમાં પર થાય છે, અને ત્રીજી પ્રકરની જી બીજા ભાગો પર થાય છે, અને ઘણુંકરી કપડાંમાં રહે છે. આ ત્રણ જાતની જીના રંગ અને આકારમાં થોડો ફેર રહે છે. કપડાપરની જીનું પેટ બીજી જાતની જી કરતાં વિશેષ મોટું હોય છે. અને તેનો રંગ સફેદ હોય છે. મરતની જીનો રંગ કાળો હોય છે. કાખની જીનું કદ નાહતું હોય છે.

જીનું મોટું ત્રિશીલ્પાકારમાં હોય છે. તેના મોઝાને સુંદ હોય છે, તે પોકળ ને ઝીણી હોય છે, તેથી આમડીમાં ડખ મારે છે. તેને આંખો જે હોય છે, ને છાતીનો આગ પેટ કરતાં નાહતો હોય છે; તેના છાતીના દરેક બાજુએ તથા પગ હોય છે. પગનાં આંકડા વડે તે બાલને પકડે છે. જીનો વંશવેશે ઘણો નહી વધે છે. ઘણી વેળા એક જોડામાંથી એક અઠવાડીયામાં ૫૦ જી નિકળે છે. કાખમાં જે જી થાય છે તે ચપટી હોવાથી તેને 'ચામ' જી કહે છે. જી ગંધકા તથા મેક્કાં કપડાં પહેરવાથી થાય છે, તેમજ નહિ નાહવા ધોવાથી પરસેવો એકઠો થઈ મેચ થતાં તેમાં જી ઉત્પન્ન થાય છે. જીને દૂર કરવાનો મુખ્ય એવાજ સ્વચ્છતા છે. સ્વચ્છતા બળવ્યાથી, 'જી' કદી થતી નથી. જી થઈ હોય તો બાલને સાબુ તથા ગરિયાથી ઘોઈ અથવા સરકાથી ધોઇને ઝીણી કાંસ-કાથી ચોરવાથી તે દૂર થાય છે. પારાનો મલમ, 'બહામટ ગ્રેસી પીરેટ' મલમ અથવા કયામેચ લગાડવાથી જીનો નાશ થાય છે. પારાની બાદ લેવાથી પણ જી દૂર થાય

છે. રસકપૂરના પ્રવાહીથી બાથ ધોતાં જુ
મરે છે. કેટલાકે ગંધક અથવા ગંધકનો
મલમ્ મોપડે છે તેથી જુ મરે છે.

જુથ—એના વેલાનો વિસ્તાર બંધનાં વેલા
કરતાં વધારે હોય છે. એનાં પાંદડાં ત્રિદળાં
હોય છે અને પુલો સુગંધમય રહે છે. જુથને
અમેલીના પુલ કરતાં વધારે વાસ આવે છે,
પુલ આગરદાં માસમાં આવે છે. નવાં ઝાડ
કામનાં કટકા શેરપાથી થાય છે. (જુઓ
નાથ-નસવેચ.)

જુથરખીસ—એક જાતની ટાંકળી, કે જે
સરકમ, હાંસા વગેરે હુઃખ ઉપર અકસીર
ગણાય છે. આ ટાંકળી શુદ્ધ, સાકર, વગેરેની
મેળવણીથી બનાવવામાં આવે છે. યુરપમાં
એજ નામના એક ઝાડ પર ફળો પશુ
થાય છે.

જુથખાન—જંગીખાન તાતારનો વડો
પુત્ર. એને બાગે કેપચીકેતુ ગંજવર રાજ્ય
આવ્યું હતું, પણ એ યોડા બાસ પછી
૧૨૨૬ માં એના પિતાના મ્હોત આગમજ
મરણ પામવાથી એના બેટા 'જુથખાન'ને
તે હિસ્સો મળ્યો હતો, અને તેણે રશિયા
તથા બલગેરીયા, મોરેવિયા તથા દાક્ષિણીયા
પર સત્તા સ્થાપી હતી.

જુડાસદ્રી—દક્ષિણ યૂરોપમાં ઉગતું ઝાડ
આ ઝાડ એશિયામાંના ગરમ દેશોમાં પણ
ઉગે છે. એની પર શુક્રાળી રંગના ફુલો
આવે છે. એના પાતરાં સાક્ષી તરીકે અને
ફળો અચાર ભરવા માટે ઉપયોગી છે.
એતું લાકડું ધણું મુદ્દર હોય છે. એની-
પર પોલીસ કરતાં તે ધણું મુદ્દર બને છે.
એના છોડમાંથી રંગ બને છે.

જુડીત—આ એક જુ જાતમાં પ્રસિદ્ધતા
પામેલી શરવીર બાતુ પોતાના બેયુલિયા
દેશના રક્ષણ માટે જાણીતી થઈ ગઈ છે.
એણે નેપુબદનેઝરના સરદાર હોલોફર-
નીસના તથામાં દાખલ થઈ તે સરદારને
પોતાની મોહિનીથી વશ કરી દારની નિશા-
માં નાંખી તેતું માથું તલવારે કાપી તે

સાથે લઈ પોતાના વતનીઓ પાસે ગઈ.
જે પછી તેઓએ સત્રે એકએકે હલ્લો
કરી દુશ્મનનાં સર્વે લશ્કરનો પરાજય થયું
હતો.

જુન—ઇંગ્લેન્ડ પચાંગનો ૬ ઠો મહિનો તે
રોમન પચાંગનો ૪ થો મહિનો. આગળ
આ, મહિનો ૨૬ દિવસનો હતો, પણ
રોમ્યુલસે તેમાં ૪ દિવસ ઉમેરી ૩૦ દિવ-
સનો કર્યો; પણ પૂર્વાએ તેને ૨૯ નો બના-
વ્યો; પણ ફરી જુલીયસ ઝીઝરે તેને ૩૦
નો મુકર કર્યો, જે હજી ચાલુ છે. આ
માસમાં લંડનમાં ઉજાતા ૬૧ ડીમી, ડબ-
લીનમાં ૫૬ ૫૮ ડીમી, વિયેનામાં ૬૭ ડીમી,
રોમમાં ૭૧ ડીમી, મુમ્બમાં ૯૨ ડીમી;
નેડેલાખાદમાં ૧૨૦ ડીમી, હૈદ્રાબાદમાં
૧૧૩ અને ગવળપીડીમાં ૧૦૪૦ અને
સીમલામાં ૭૮૪ હોય છે.

જુનર—(જુઓ તગર.)

જુનર—પુનાતું એક પ્રગણ. ક્ષેત્રફળ
૬૧૧ ચૌરસ મૈલ છે. એમાં એક શહેર
તથા ૧૫૩ ગામડાં છે. વસ્તી ૧૦૨૨૭૩ ની
તેમાં ૫૦૬૬૬ પુરો અને ૫૧૬૦૭ સ્ત્રી-
ઓ છે. હિંદુ સંખ્યા ૯૫૭૪૮, મોહમેદન
૫૦૦૬ અને ૧૫૧૯ પરમતી છે. ઉપજ
૧૪૭૧૮ પાંડની છે. જીલ્લામાં ૧ દીવા-
ની તે એ જિલ્લાદારી એરીઓ છે.

જુનર—ઉપલાતું મુખ્ય શહેર. વસ્તી
૧૮૭૨ માં ૧૦૨૯૮ ની તે ૧૮૮૧ માં
૧૦૩૭૩ ની, તેમાં ૫૦૪૩ પુરો અને
૫૩૩૦ સ્ત્રીઓ છે. હિંદુ ૭૯૫૩, મોહમે-
દન ૨૦૦૬ અને જૈન ૪૧૫ છે. શહેર
૨૩૩ એકર ઉપર છે. એમાં સમ જાતની
ઘાટ, પોસ્ટ ઓફીસ અને દવાખાતું છે.
મોહમેદન રાજ્ય સત્તા સમયે સારી દાલ-
તમાં હતું; પાછળથી આ ગામ પડી ભાથું
છે; પણ મરાઠા અમલ વેળા પુના સરકારતું
એક અગલતું મથક હતું. આગળ અત્રે
કાગળ બનાવવાનાં કારખાનાં હતાં, પણ
યૂરોપીયન કાગળો હિંદમાં દાખલ થતાં આ

ઉદ્યોગ તદ્દન પડી બાંધે છે. અગ્નિને કિલ્લો ૧૪૩૬ માં મલીક ઉલ્લાખને બંધાવ્યો હતો, પણ ૧૫૫૭ નાં મે માસમાં શિવાજીએ જાને છૂત મેળવી આ. ગામ લુટી ૩૦૦૦,૦૦૦ પૌંડની ગંભીર છૂટ મેળવી હતી.

ગામની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૧૬ મૈલપર શિવનેરી કિલ્લો છે કે, જે શિવાજીના બંધાવાને ૧૫૯૯ માં બંધેસે મળ્યો હતો જ્યાં શિવાજીનો જન્મ ૧૬૨૭ માં થયો હતો. (જુઓ શિવનેરી)

જુનાગઢ—આ દેશી રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૮૩ ચારસ મેન છે. તેની ઉત્તરે ગોંડલનું રાજ્ય, પૂર્વે જોતપૂર તથા બગમશા, પશ્ચિમે પોરબંદરનું રાજ્ય, અને દક્ષિણે આરબી સમુદ્ર. લોક વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૩,૮૦,૯૨૧ ની, ૧૮૮૧ માં ૩,૮૭,૪૯૯ ને ૧૮૯૧ માં ૪,૮૪,૧૯૦ થી હતી. એ રાજ્યમાં ૭ શહેરો અને ૮૫૦ ગામડાં છે. તેમાં ૬૫૭૮ મકાનો છે. ઉપજ ૨૦૦૦૦૦ પૌંડની છે. વસ્તીમાં ૩૦૬,૨૯૫ હિંદુ ૭૬૪૦૧ મોહમેદન અને ખ્રીસ્તી પરજાતી છે. અગ્નિની સરકાર દ્વિતીય તથા ગાયકવાડની સરકારને ખંડણીનાં ૬૫૬૦ પૌંડ ૮ ચિલ્દ્રીંગ ભરે છે. કાશકર ૨૬૮૨ માનસોનું છે.

આ દેશ પહાડી અને જંગલી છે, પણ ફેટલીક જગ્યા સપાટ દોષ ફળદ્રુપ છે. એમાં ઉચ્ચો પર્વત ગિરનાર આવેલો છે, તેનું સર્વથી ઉચ્ચ શિખર ગોરખનાથ ૩૬૬૬ ફીટ ઉચ્ચ છે. (જુઓ ગીરનાર) આ પર્વતમાં ધમારતી લાકડાનાં જંગલો છે. આ યુલકના માધવપૂર્વથી ઉના સુધીમાં કાંદો પ્રદેશ અતિ ફળદ્રુપ છે. અહીંની જમીનમાં એક એકરે ૩૦૦ મથુ ગોળ બૂને છે. સુખ્ય નદીઓ બાદર, ઉમેશ્વા, ઝોઝવ, દિગલુ, સરસ્વતી, મહુદ્રા, સીંગવકા, મેગળ, મજની અને રાવળ એ સુખ્ય છે. નદીઓને લીધે તેના કાંઠાનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે. અહીંની હવા સરદ અને બેજવાળી છે, ને લાં રખારી

તથા ચારણ લોકો વસે છે. સમુદ્ર દક્ષિણ પ્રદેશની હવા ઉત્તમ છે, દેશમાં આદ, ચણી, મગ, જુવાર, દીવેલ અને ૩ પાકે છે: સુખ્ય લોક વસ્તી હિંદુ, મુસલમાન તથા બાટ, અદિર, કોળી, જુમાલુ, વાળા, દાઠી, મેર, મઘ્યા, રૂબપૂત, હુઆણા, વાણીયા, બાહિણ વગેરેની છે. સુખ્ય ભાષા શુન્દરતી

બોલાય છે. મેમણ તથા હુગીણા કમ્પી સિધી બોલી બોલે છે. આ દેશમાં રેલવે:— બાવનગર ગોંડલ રેલવેના જોતકસર જંક-સન નામે રેલવે સ્ટેશનથી ચોપી અને વાઝળ ઉપરથઈ જુનાગઢ અને પોરબંદર સ્ટેટ રેલવે જે જુનાગઢ સુધી રેલવે જાય છે તે લાકનનો મ્હોટો ભાગ આ દેશમાં છે.

જુનાગઢના રાજ્યનાં રાજકર્તા વાઘસી-નોર અને રાધનપૂરના રાજ્યકર્તાના બાપાત પ્રખ્યાત જાણી કુટુંબના મુસલમાન છે. તથા તે પણ નવાબ કહેવાય છે. આ રાજ્યને ખારે પાણી દોષ વારસ ન હોય તો વગર નજરણું દત્તક લેવાની સનદ છે.

જુનાગઢ શહેર—ઉપલા રાજ્યનું સુખ્ય શહેર. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૨૦૦૨૫ ની, ૧૮૮૧ માં ૨૪૯૭૯ ની, ૧૮૯૧ માં ૩૧૬૪૦ ની હતી. તેમાં ૧૨૯૯૦ હિંદુ ૧૧૪૦૦ મોહમેદન અને ખ્રીસ્તી પરજાતીની છે.

જુનાગઢ ગીરનાર અને કાંતાના પર્વતની તળેટીમાં છે. આ કિંદમાં એક અતિ મોટા શહેરોમાંનું એક ગણાય છે. ઉપલા ભાગમાં બુદ્ધિસ્ત શુદ્ધઓ અને મૂર્તિઓનો મ્હોટો સમુદાય છે. યુગસુમના વંશતમાં અન્ને બંધા-યલી બે મુંદર વાવો કાપ્ય છે. તેમજ સુલતાન મહમદ બેગડાએ બાંધેલી મસજદ છે, જેની પાસે એક ૧૭ ફીટ લાંબી અને ૭ ફીટ ઘેરાવાવાળી તોપ છે જેનો ગોળો હજી ધ્વજ ઘેરાવાનો છે. ખ્રીસ્ત મ્હોટી તોપ કિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં ૧૩ ફીટ લાંબી અને તેનો ગોળો ૧૪ ફીટ ઘેરાવાવાળો છે. આ શહેરમાં સરકારી ધમારતો તથા

રાજ મહિલ અતિ સુંદર બાંધણીનાં તેમજ એક ધડીઆલનો મિનારો છે. ઉપર જુનાગઢ પુરાણ છે લારે, હાલતું જુનાગઢ મહમદ બેગડાએ બધાનીં તેને, સુસ્તા-દાખાદ નામ આપ્યું હતું.

જુનીપર=ચંદ્રસ—આ એક પ્રકારનું બારે-માસી ઝાડ. આ ઝાડ નૂરં અને નેરી ભત્તી એવા બે વર્ણમાં ઢૂંઢેઆવ્યું છે. તેપર તથુ ફળ સામટાં હોય છે. એના પાંદડાં સિદ્ધા, સાથે મળેલાં ને કઠણ હોય છે. આ ઝાડ થંડા મુલકનું છે એ સુખ્ય કરી યૂરપ એશિયાના થંડા દેશો, હિંદમાં કાણુલ અને હિમાલયનો પ્રદેશ, આફ્રિકા અને અમેરિકામાં પણ છે. સાધારણ જુનીપરનું ઝાડ યૂરપ, ઉત્તર એશિયા, અને ઉત્તર અમેરિકાના ઉત્તર ભાગમાં મળે છે. એનું ઝાડ તેને મળતા આંબો હાથનાં પ્રમાણમાં વધે છે; કંઈ તે ૧૫, ૨૦ અને ૩૦ ફીટ ઉંચા વધે છે. પણ એની ઝાડી ૨ થી ૬ ફીટ ઉંચી હોય છે. એના ફળને પાક પર ચઢતાં બે વર્ષ લાગે છે. આ ફળ ગોળ ટકા જેવા, બહુ કાળા રંગના અને તે પર સફેદ ઝમક પણ હોય છે.

જુનીપર તેલ તેના ઝાડમાંથી કાઢી શકાય છે. એના પાકેલાં ફળમાંથી ટરપેન-ટાઇન અને લીલા ફળમાંથી તેલ નિકળે છે. એનું લાકડું પિળાસદાર, લાલ અને ગાભામાં જૂરા રંગનું હોય છે. કંતારીઓના કામ માટે આ લાકડું ધણું ઉપયોગી છે. વળી એનાં ફળને ઈમલાંડ તથા હાલંડમાં જુનીપર તથા જીત દારૂ અનાકરમાં વાપરે છે. એનું તેલ અનેક ઔષધિ ઉપચારમાં ઉપયોગી છે.

એનું તેલ જલદર તથા પેશાનના રોગ ઉપર સાધારણ છે. આ દવાઈ સુનાની છે, અને તેનું સુનાની નામ અરકોનાસ, તમા 'બરતી' છે. એના ઝાડમાંથી વેપારને લગતો એક ભત્તનો—સુંદર નિકળે છે, જેને ચંદ્રસ કહે છે અને હિંદમાં જુનીપર વૃક્ષને પણ ચંદ્રસ કહે છે. (જુઓ ચંદ્રસ.)

જુનો—એ બપૂપીટરની બાઈડી અને સર્વ દેવતાઓની રાણી તરીકે ગણાય છે. આગળ એનો અંમલ, મ્હોટો ગણાતો હતો, ને તે અધિકાર અને રાજ્યની દેવતા ગણાય છે. એના જમણા હાથમાં સુવર્ણકંડ અને માથે મુગટ હોઈ સિંહાસન પર બેઠેલી ચિત્રારવામાં આવે છે.

જુનો—એક મહ. એની પ્રથમ શોધ ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં ૧. લી સપતેબરે મી. હાર્ડિંગે એમિનની વેદચાળામાં કરી હતી, આ મહ લાલાસદાર રંગ પર છે. એનું તેજ એક સરખું અને ઝળકાટમંદ છે.

જુબલ—પંજાબમાંનું એક પહાડી રાજ્ય. આગળ એ સરમૂરનું ખાડીયું હતું, પણ યુરપા લદાઈ પછી એ સ્વતંત્ર થયું, પણ રાજાએ બરાબર રાજ્ય નહિ ચલાવવાથી ૧૮૮૨ માં બ્રિટીશ સરકારની ઇતરાજ ચવાથી તેને ૪૪૦ પૈડાંનું વર્ષાન આપતું કરી દૂર કંઠો. પણ તેણે પોતાની ચાલ સુધારી સરકારને તે માટે અછંદ કરી તેટલાં ૧૮૪૦ માં બ્રિટીશ રાજ્ય ખાલસા કરવાનું ધાવું, તેટલાં રાજા મરણ મામતાં તેના બેટા દીકા કરમચંદને રાજ્ય ગાદીએ બેસાડ્યો, ને ૧૮૭૬ માં તે મરણ પામ્યો. એના પછી કરમચંદ ગાદીએ બેઠો, જે હાલનો રાજા છે. રાજા ભતે રોહડા રજપૂત છે. રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૮ ચૌરસ મૈલ છે; તેમાં ૪૭૨ ગામડા ને વસ્તી ૨૧૪૧૨ ની છે. સુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. રાજાને બ્રિટીશ પરવાનગી વીના મ્હોતની સગ કરી શકાતી નથી, બાકી બીજી સિફતો અધિકાર છે.

જુમા મસજીદ—હિંદુસ્તાનનાં મ્હોટો શહેરોમાં દર શકરારે સુન્ની મોહમ્મદન પ્રજા બંદગી કરવા માટે આ નામની મસજીદમાં એકત્ર થાય છે.

દિલ્લીની જુમા મસજીદ ૧૦,૦૦,૦૦૦ રૂપાને ખર્ચે ૬ વર્ષે બાંધી હતી. આં મસજીદ શાહાજહાનનાજ અમલ દરમ્યાન બધાઈ તૈયાર થઈ હતી. મુબબની જુમા

મસજીદ ૧૮૩૬ માં મહમદ અલી રોએએ બંધાવી હતી જેનો પાછળ ૩૧,૦૦,૦૦૦ નો ખર્ચ થયો હતો, આ મસજીદની ગીલફતોનું વાર્ષિક ભાડું ૨૩૦,૦૦૦ નું લેખન થતું. હાવાથી તેમાંથી તેનો ખર્ચ ચાલે છે.

અમદાવાદમાં ૧૪૨૪ માં ૪થી જાનેવારીએ મુલતાન મહમદે જુમા મસજીદ બંધાવી ખુલ્લી મેળા હતી, આ મસજીદને માહેથી દૂતરમંદીની કમરીગરીથી સજીગારી છે અને તે જુના વખતમાં જુવાલાયક બાંધકામમાંનું એક છે. બંદગી કરવાની જગ્યા ૨૧૦ ફીટ લાંબી ને ૯૫ ફીટ પોહળી છે.

જુરત—૬૬૪૨ બક્ષતું કવિતાઇ તખલ્લુસ. એને નવાબ મહોબત ખાન તરફથી આશ્રય મળ્યો હતો, પણ ૧૮૦૦માં એને લખનૌના સુલેમાન શેકુએ આશ્રય આપ્યો. એ ૬૬ વયે અંધ બન્યો હતો છતાં તે ગાયજુદાર તથા સીતાર વાજીત્ર વગડવામાં અતિ પ્રવિણ ગણાયો હતો. એનું મરણ ૧૮૧૦ માં નિપજ્યું હતું.

જુરા—પૂર્વ ક્રેન્ચ ભાગનો પ્રાંત, એની પૂર્વે રિવતુઝરલે'હ છે. ક્ષેત્રફળ ૧૯૨૮ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૮૧માં વસ્તી ૨૮૫૨૬૩ની ને ૧૮૯૧ માં ૨,૭૩૦૨૮ ની હતી,

જુરીબ—અથવા જરીબ. ખેતીની મોજણી કરવાનું એક દોરડું. અકબરનાં રાજ્ય અમલોમાં આ એક દોરીનું બનાવવામાં આવતું હતું. બ્રિટીશ જમીનની ગોજણી માટે લોદાની સાંકળ વાપરે છે. જુરીબને ૩૦ કડી અથવા ૨૦ ગાંઠ હોય છે. પણ ઉપવા હિંદમાં આ પાંચ સાંકળના ચાળાની ખેતી ૧૧ ચાર્ડ લાંબી હોય છે. દરેક સાંકળનો ગાળો ૪ ગાંઠ બરાબર હોય છે. એક ચોરસ જરીબનો ૧ ખીયો ચાય છે (જુઓ ચેન).

જુરેનિયમ—આ અતી મુંદર કુલનું ઝાડ જ્યાં વસાઈ જાયો વસે છે ત્યાં હોય છે. એને માટે ઉત્તમ જાતની નરમ જમીન જોઈએ. એની કલમનાં કટકા ચંડીની

કટકમાં જમીનમાં દાટે છે. પ્રથમ તેને કુંડમાં ઉગાડી પછી કાપમની જગે લપ જમી રોપે છે. એનાં મૂળ ધણું તાજુક હોય છે. એની અનેક જાતો છે. આ ઝાડ જુનું થતાં ન્તે કાદવા માટે છે, અને તે પર સારાં ફુલો આવતાં નથી. જ્યારે આ ઝાડ રોગીષ્ટ બને છે ત્યારે તેના પાંદડાં પિળો રંગના દેખાય છે. એની પર જાડી જાતનાં સીંગલ ને દબલ ફુલો આવે છે.

સુગંધી જુરેનિયમનાં ઝાડનાં પાતરાં કાતરે કાપ્યાં હોય તેવાં રિસે છે, અને તેમાંથી સુગંધી આવે છે. એની પર ફુલો આવતાં નથી. એનાં ઝાડ કલમથી ઉગી શકે છે.

જુદ્દા—ધરતનમાંનો એક ખુશનુમાં કસબો. એમાં મુખ્ય આરમેનિયનોની વસ્તી છે. તેમાં ઇસલામીઓની જુદ્દો વસ્તી છે. આ આરમેનિયનોને આખાસ શાહે જુદ્દા ગામ ખાસ વસાવી આપી ત્યાં તેમને પોતાનો ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળવાની છુટ આપી હતી. શાહો અખ્મદસનાં સમયમાં આ ગામમાં ૩૦,૦૦૦ આરમેનિયનોની વસ્તી હતી, પણ તે શાહાનું મોત બાદ પડી ભાઈ હતું. હાલમાં આ ગામમાં અનેક ખ્રિસ્તી દેવળો હોઇ આરમેનિયનોની મહોડી વસ્તી છે.

જુલીયન—આ રોમનો શહેનશાહ ઇ. સ. ૩૬૧ થી ૩૬૩ વેર શહેનશાહી પદ પામ્યો હતો. જન્મ કોન્સ્ટન્ટીનોપલમાં ઇ. સ. ૩૩૧ નાં જુનમાં થયો હતો. એ જુલીયસ કોન્સ્ટેન્ટીનસનો સહુથી નાંદનો પુત્ર હતો; અને કોન્સ્ટન્ટીન ધી ગ્રેટનો સાઉકો ભાઇ હતો. એનું આખું નામ 'ફ્લેવિયસ ક્લેડીઅસ જુલીયનસ' હતું. ઇ. સ. ૪૩૭ નાં મે માસમાં કોન્સ્ટન્ટીનના મોત પછી તેના ત્રણ પુત્રોનાં અમલ દરમ્યાન કોન્સ્ટેન્ટીયસ ક્લોરસ અને તેની બીજી સ્ત્રી થિયોડોરાનાં ફ્લેવિયસ વંશનાં પુરુષ દાવાદારોની એકસરખી કતલ ચાલુ પડી હતી. તેમાં એનો પિતા, વડો ભાઇ, વડો

હાંકો અને ભત્રીજા એઓ માર્યા ગયા પણ એ માત્ર છટકી બચી ગયો. એણે નીકી-મીઝિયામાં પોતાનો વિદ્યા અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ઇ.સ. ૩૧૫માં એણે અયોન્સમાં ગોઝા માસ ત્રીક શીલસુરીનો અભ્યાસ દરમ્યાન તથા પોતાના સાથીઓ સાથે ઘણા પ્રસ દિવસો, શુભર્યા. તેમાં એને, ખીશપ બેસીલ અને ગ્રેગરી સાથે મિત્રાચરી બાકી હતી. ઇ. સ. ૩૫૫માં એલીયસ માર્યા જતાં એને મીસેનની રાજ્ય ગાદીપર બેસી સિઝરનામ ધારણ કરી શહેનશાહની બેઠેન હેલીના સાથે લગ્ન કરવાની માંગણી કરી. ત્યાં દર પડતાં એણે પાંચ વર્ષની કારકાર્દિમાં શરવીર સિપાહ તથા વિદવાન તરીકેની લાવકાત બતાવી હતી. એણે તે પછી ગ્રાસિંગર્ગ તરફ જત મેળવી ફ્રેન્ચ રાજાને તાબે કરી રાહિન ઉતરી થાંડીની મોસમમાં પેરિસમાં મંથક કર્યું. એણે પ્રભુ ઉપયોગી કામોપર લક્ષ આપી પોતાના શરવીર સિપાહોની યોગ્ય કદર જીજી લદાઈમાં જીત મેળવવાથી, એને પોતાની રહેણી કરણીનાં મધ્યમપણાથી ભોક્ પ્રિય થયો. ઇ. સ. ૩૬૦ માં એણે ધરનપર પોતાનાં લશ્કરને ક્રેલેલ્ક ભાગ ચઢાઈ કરવા મોકલવાતું વિચાર્યું; પણ એના સિપાહોએ બંડ હડાવી એને આગસ્ટસ તરીકે જાહેર કર્યો. પણ એણે પોતાના કારોબારની વ્યવસ્તા બરાબર કરી પોતાનું એક લશ્કર હંટીયા અને નારીકમ તરફ અને બીજું હટલોની ઉત્તર બાજુએ મોકલ્યું, અને પોતે ૩૦૦૦ સુટેલા સ્વારો સાથે લઈ બ્રેકરોગેસ્ટ તરફ ગયો, અને ત્યાં પોતાને મૂર્તિપૂજક તરીકે જાહેર કર્યો. તેટલાં ૩ જ નવેબર ૩૬૧માં એનાં ભત્રીજાનાં મરણની ખબર સ્મયન ધડીએ સાંભળી. તે પછી એણે શહેનશાહી પદ ધારણ કરી રાજ્ય કારોબારમાં સુધારો કર્યો. ૩૬૧નાં જુલઈ માસમાં એણે એશિયા માધનરથી એન્ટીઓક સુધી મુસાફરી કરી. એણે ખ્રિસ્તી અને બપુ ધર્મે વચ્ચે મત ભેદ મણ્યો

નહિ, અને મૂર્તિપૂજક તથા ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચે અંતર રહેવા દીધો નહિ. ઇ. સ. ૩૬૩ માં એણે જ્વેરસરેમતું દેહેરું પાણું બધાવ્યું. ઇ. સ. ૩૬૩ નાં માર્ચ માસમાં જુલીયને ધરાની પાટ્યાહ સાદાપૂરે ઉપર ચઢાઈ કરી. એણે ટાઇગ્રીસ નદી પસાર કરી કેડીસપોનની નજદીક પુગો ત્યાં તેને એક ધરાની લડવૈયા પોતાનાં દેશ તરફ બેવડા બનીને જુલીયનને મળી જવાનો ઢાંગ કરી એનાં લશ્કરને એવાનો વેરાન ભાગમાં લાવી મેલકું કે બપાંના સખત તાપ અને ભૂખમરા વચ્ચે એનું લશ્કર પસાર થતું હતું, તેટલાં ધરાની લશ્કરનાં ટોળેટોળાંએ તેને થેરીને લદાઈ કરી. તેમાં જુલીયન ધામધ થઈ પડી ગયો અને ઇ. સ. ૩૬૩ નાં ૨૬ મી જુને મરણ પામ્યો. મરતી વેળા જુલીયને આપેલું બોધકારક બાપણુ નીચે મુજબ હતું.

“મારા મિત્રો તથા મારી સાથે લડનારા સેપાહો.—આ દુનિયા છોડી જવાનો મારો વખત બાવી લાગ્યો છે, તથા હું પ્રુશીયી કુન્નરતના કામને શરણ ચાઉ છું. આપણો આત્મા આપણા શરીર કરતાં ધણો ચઢી-ચાતો છે, તથા આપણો ઉમદા આત્મા શરીર છોડી જાય તેથી દિલગીર થવાને બદલે પ્રુશી થતું જોઈએ, તે હું શીલસુરી ઉપરથી શીખ્યો છું. ધરમ અને શીખવે છે કે એક ધરમી માણસને પોતાની ધારમિક લાગણી માટેના બદલા તરીકે તેની નાની ઉમરમાંજ મોત મોકલવાની તેની ઉપર વારંધડીએ મહેરબાની કરવામાં આવે છે. મારી નૈક-ચાલચલણ જે મારા સંસ્થુ તથા દિમતથી ટકી રહી છે, તેને કલંક લાગતો અટકે તે મતલબથી મારે આટલું જલદી મોત આપ્યું છે, તે દેવતાઓએ મારી ઉપર કરીધેલી નવાજેશ તરીકે હું ગણું છું. મેં કાંઈ પણ યુનાદ કરવા વગર જીંદગી જીવેલી હોવાથી હું કાંઈ પણ પશ્ચાત્તાપ કરવા વગર મૈં છું. મારી ખાનગી

જાંદગી મેં બેગુનાહ ગુજરી છે, તેની યાદથી મને ખેડી ખુશાલી ઉપજે છે, તેથી હું ખાત્રીથી જણાવો શકું કે જે ચર્યાતા સત્તા કુદરત વરદથી મારા હાથમાં મુકવામાં આવી છે તે સત્તા સ્વચ્છ રીતે તેમજ તેને કાંઈ પણ કલંક લાગવા વગર મેં જાળવી રાખી છે. આપણુદ અમલના ખરાબ તથા નાશકારક નીચમેને ધીકારી મેં મારા લોકોનું સુખ સાચવવામાં મારાં રાજ્યની બધી ખતલખ સમાવલી સમજ છે. ઝાહાપણ, ઇન્માફ તથા મધ્યમપણાથી કામ લઇ મેં મારાં કામનું સેવક બોદાની મરજી ઉપર છોડ્યું હતું. વગર જરૂરે હું કદી લઠાઇમાં ઉતર્યો નથી. કારણ કે હું સુતેદસ પગને ચાહનાર છું, પણ જ્યારે મારા સ્વદેહનાં બધાં ખાતર લઠાઇમાં ઉતરવાની મને જરૂર પડી ત્યારે લઠાઇના મેદાનમાં મારું મરણ નીપજવાની મને અગમચેતી થઇ હતી તે છતાં હું જંગમ્ભિમાં ઉતર્યો હતો. મારી પછી કોણને શહેનશાહ તરીકે નેમવેા તેના સંખધમાં હું કાંઈ પણ એશારો કરીશ નહિ, કારણ કે મારી પસંદગી વખતે ઝાહાપણ બરેલી નહિ હોય અને લશ્કર હું જેને પસંદ કરું તેને શહેનશાહ તરીકે સ્વીકારવાને ના પાડે તો જેને હું પસંદ કરું તેના જન ફાકટનેાં એખમમાં આવી પડે. હું હવે સેવકે એટલીજ ઉમેદ બતાવીશ કે તમે એક સદચુક્તી શહેનશાહનું સુખ ભોગવવા પામેા.”

ગુલીયસ સીઝર—એનો જન્મ રોમમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ માં ૧૨ મી ગુલીએ થયો. એ ૧૭ વર્ષની વયે એક અમલદારની પુત્રી સાથે પરણ્યો હતો. એનો સસરા પ્રજા વરદથી બાદી બોડેા. આથી કેટલાકેએ ગુલીયસને પોતાની સ્ત્રી તૃજવા કહી પણ એણે સાધ ના ખાડી. ખાદરી થવા માટે નામ નોંધાવ્યું આથી એની ટુંક ઉમર છતાં આવી બેઆટી કરવા માટે દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવાનું રાજ્યમાએ ડેરવ્યું, પણ

એ પરદેશ નહારી બરાથો, છેલ્લે સિંધાએ એને હામા કરી, પણ ગુલીયસ સીઝરે એશિઆમાં જઈ લશ્કરી નોકરી મેળવી. ઇ. સ. પૂર્વે લઠતાં એક મિત્રના જીવ બંચાવી ઇનમિ મેળવ્યું. તેટલાં બે વર્ષ પછી સિલ્લા મરણ મામેસેા જાણી રોમમાં જઈ રાજ્યસમામાં બેઠક મેળવી વકત તરીકે નામના મેળવી. તે પછી વકતા તરીકેની વધુ કુશળતા મેળવવા રોહડસ ટાપુ શહેર જવા નિકળ્યો, પણ માર્ગમાં ચાંચી આવ્યોને હાથે કેદ પકડાઇ ૩૨ દિવસ કેદખાનું ભોગવી ૧૨,૦૦૦ રૂપા આપી છુટકો પામ્યો, પણ પછી તેઓ ઉપર ચઢાઈ કરી તેમને મારી નાખી રોહડસ ટાપુમાં ગયો.

તે પછી પૂર્ણ અભ્યાસ કરી એણે રોમમાં આવી પ્રજા પ્રિતિ મેળવી અને ઇ. સ. પૂર્વે ૬૩ માં વડા પાદરીનું પદ પામી એકલ મેળવ્યું. તે પછી સીઝરે એક મરતમે સ્પેન ઉપર હાકગી કરી, પાછો ફેગ આવી કિસસ અને પોરખીને પોતાના પક્ષમાં લઇ રાજ્યસમા પોતાને હાથ ઠાધી અને કિસસને એશિયા, પોરખીને સ્પેન આપી પોતે (સીઝરે) ક્રાન્સ લીધું.

ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯ માં સીઝરે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ધરડા પોરખી સાથે પોતાની બેટી પરણાવી અને પછી ક્રાન્સમાં ગયો. એના અમલની મુદત ૧૦ વર્ષની થતાં એણે સર્વ ક્રાન્સ જીત્યું. બે વખત શહિન નદી જોળગી અને બે વાર ઇંગલંડમાં જઈ આવ્યો. પેહેલીવાર ઇંગલંડ બેવા ગયો. પણ બીજી વેળા અનેક લઠાઇઓ લઢી બ્રિટીશોને હરાવ્યા. સીઝરે આ રીતે ઉપરા ઉપરી જઈ મેળવ્યાથી પોરખી બદેખો પડ્યો; તેટલાં તેની સ્ત્રી નરણ પામવાથી સીઝર સાથેના પોરખીને સંખધ છુટ્યો.

કિસસ એશિઆમાં મરણ પામતાં પોરખીએ પોતાનો લાગવમ સમાંમાં વધારી મેલ્યો. સીઝરે મુખ્ય અમલદારની પદિ

માંગી પણ વગર લશ્કરે આવવા કહેતાં
મીનાકેસો જાણ્યો; સર્વે પોમ્પીને-અળી ગયા
પણુ તે આરીમાં કાંઈ નહિ હોવાથી સીઝરે
એકદમ લશ્કર સાથે રોમ પર ચઢી આવી
જીત મેળવી. પોમ્પી ડીસ 'તરફ નહાઈ
ગયો. સીઝરે સ્પેન જઈ પોમ્પીના સરદારોને
હરાવ્યા. પછી રોમ આવતા 'ડીક્ટેટર' ની
પદ્ધિ મેળવી. તેણે ૧૧ દિવસ તે ભોગવી
ડીસ ગયો, ત્યાં પોમ્પીના મોટા લશ્કર
સાથે લડતાં પ્રથમ હાર્યો, પણ બીજી ભરતને
છ. સ. પૂર્વે ૫૮ ની ૯ મી આગરે હાર્યો-
લીવાનાં મેદાનમાં પોમ્પીનો પૂર્ણ પરજય
કર્યો. પોમ્પીનાં લશ્કરમાં ૪૫,૦૦૦ પામદળ
અને ૭૦૦૦ ઘોડે સ્વાર હતા. સીઝરનાં
લશ્કરમાં ૨૧,૦૦૦ પામદળ ને ૧૦૦૦
ઘોડે સ્વાર હતા. પોમ્પી ઇજીપ્ત નહાડો,
તેની પાછળ સીઝર ગયો તેટલાં પોમ્પીને
કાંઈએ મારી નાખ્યો.

ઇજીપ્તમાં રાજ્ય થઈ ક્લિયોપેટ્રા તથા
તેનો ભાઈ ટાલેમી લડતા હતા. સીઝર
ક્લિયોપેટ્રા પર આરાક હોવાથી એકને
રાજ્ય વેહેચી અમલ કરવાનો સુકાદો
આપ્યો, આથી ટાલેમીના મોટા લશ્કરમાં
સીઝર ઘેરાયો. સીઝરે અતુરાઈ વાપરી
ક્લિયોપેટ્રાને ગાદીએ બેસાડી મીરિયામાં થઈ
એશિઆમાં ચાલ્યો. અત્રે પોંટસ રાજાએ
રોમના અમલદારોને હરાવ્યા પણ સીઝરે
તેને તરત તાબે કર્યો. પછી તે રોમ થઈ
આફ્રિકા ગયો ને પોમ્પીના બાકીના લશ્કરને
હરાવ્યું. પછી રોમ આવી કુશમનોને ક્ષમા કરી
સર્વ સત્તાધિકારીમાં ગ્રેટ ગણ્યો. તેટલામાં
પોમ્પીના દીકરાએ સામે થતાં તેની સામે
લડી છ. સ. પૂર્વે ૪૫ માં ૧૭ મી માર્ચે
જીત્યો, એમા પોમ્પીનો વંડો બેટો
માર્ચો ગયો.

૪૫૮ જરમાં એ રોમ આવ્યો અને પ્રજા
કપયોગી કામો કપર લક્ષ આપી મદદરે
તથા-કેટલાંક નવા શહેરો બંધાવ્યાં, અને
રાજ્યના કેવડરને સુધારી પ્રગટ કરાવ્યું.

આથી તેના કુશમનો અદેખા બન્યા. એના
મિત્રો એને તાજ પહેરાવવા માહતા હતા,
પણુ પ્રજામાં તરૂં હોવાથી તેમ બન્યું નહિ.
તેટલાં એના અનેક જાત ભાઇજન દેશિ થયા.
સીઝર સામે રચાવવા પ્રપચમાં ૬૦ જણા
ચામીલ હતા તેમાં ક્રિસપસ મુખ્ય હતો.
સીઝરને તેના સામેના પ્રપચની જાણ
કરવામાં આવી છતાં તે નિર્ભય રહ્યો અને
છ. મ. પૂર્વે ૪૪ માં ૧૫ મી માર્ચે રાજ્ય
સભામાં જવા નિકળ્યો; માર્ગમાં તેના
મિત્રોએ તેની પર વિતનાર આક્રમણ જાણુ
કરવાની કોશિસ કરી, પણ કમનશીબે તે
જાણી શક્યો નહિ. આસન પર બીરાજનાં
સમાસદેએ તેનો જીવો બેચી નીચે પાડ્યો
અને ત્યાં જખમી કર્યો. સીઝર ૨૩ ધાથી
વિધાઇ પોમ્પીના પુતળા પામે મરણુ તેના
થઇ પડ્યો.

જુલિયસ—રોમન મેદનવાદ આગવડસની આ
એકપુરી બેટી. તેની બાતુ રહીબેનિયાને પેટ
છ. સ. પૂર્વે ૭૯ માં અવતરી હતી. તે
પોતાની ખુબચરતી, અચળ બુદ્ધિ માટે
વખાણાઈ હતી. એનાં લગ્ન છ. સ. પૂર્વે
૨૫ મા પોતાના કુર્ષના બેટા 'માર્કસ
કલ્પુ ડીયર માર્સેલ્સ સાથે થયાં હતા. પણ
આ ભતૌરનાં મરણુ પછી તેણી માર્કસ
વિપ્સેનિયસ એટ્રીપા સાથે પરણી, જેનાથી
એને ત્યાં ૩ બેટા ને '૨' બેટીની ૪૬ી થઈ
હતી. પણ આ ધણી છ. મ. પૂર્વે ૧૨ માં
મરણુ પામતાં એના લગ્ન ટીબેરિયસ સાથે
થયાં. પણ આ લગ્ન એણીની માવજી માતાનાં
કાવતરને લીધે સુખી નિવડ્યાં નહિ, અને
છ. સ. ૧૪ માં મરણુ નિપજ્યું. એણીનો
બેટો એટ્રીપા પોસ્ટ્યુમસ ટીબેરીયનને
હાથે માર્યો ગયો અને એટીઓ જ્યંપણમાં
મરણુ પાળી.

જુલિયસ—ઇજીપ્ત પચાંગ મુજબ ૭ મો મદિનો પણ
રોમન પચાંગમાં પાંચમો મદિનો, જેને તેઓ
કલિન ટીલીયમ (પાંચમો) કહે છે. આગળ એ

૩૬ દિવસનો હતો, તે પછી ૩૧ ને પછી ૩૦ દિવસનો ગણવામાં આવ્યો, પણ જુલી-યસ સીઝરે તેને ફરી ૩૧ દિવસનો બનાવ્યો, (જુલો ઇસવી સન) (લેટીન જુલીયસ). આ મામની ૧૨ મે એ જુલીયસ સીઝરનો જન્મ દિવસ આવે છે, આ માસમાં શિતોષણ પ્રમાણ જૂન જૂન દેશોમાં નીચે મુજબ હોય છે, લંડનમાં ૬૪° અંશ, ડબ્લીનમાં ૬૧° આર્થે ગલમાં ૬૦°, બર્લિનમાં ૬૬°, રોમમાં ૭૬°, ન્યૂયૉર્ક ૭૨°, સેનક્રાન્સીરેકો ૫૮°૦૪.

જુવાર—આ પ્રતિકારક ધાન્ય પુદેલખડ, માળવા, શુન્કરાત, ખાનદેશ, વરાહ, કૃષ્ણ-ગીરિ, વાલેધાટ, ધારવાડ, સિંધ, અદાસ વગેરે પાતોમાં પાકે છે. એના સાંદા ૩, થી ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. જુવારોનાં લીલાં કણસલાં શેડી તેને ખાય છે. જેને પુખ્ત કહે છે. એ મીઠા અને પૌષ્ટિક છે. જુવારના લીલા સાંદા શેરડી જેવા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે અને તે ઢોરોનો મુખ્ય ખોરાક છે.

આ ધાન્યનું ઉત્પત્તિ સ્થાન હિંદુસ્તાન હશે, કારણ ખીછ તરફ કેયે તેના વિશેની માહિતી મળતી નથી. ફારસીમાં એને જવાર ઇ-હિંદી કહે છે. સંસ્કૃતમાં 'મુવન' એવું આ ધાન્યનું નામ છે, ને ઉપરથી શીઠ અથવા મુસનમાનોની કારકીર્દીમાં એ હિંદમાં દાખલ થયું હશે એમ જણાય છે; પણ આ ધાન્ય ખીજા કોઇ દેશમાં નજરે પડતું નથી; આથી એવું મૂળ સ્થાન તવારીખતી શહાદતની ગેરહાજરીમાં હિંદુ-સ્થાનજ હશે.

જુવાર ધાન્ય નિકાસ ચનાર માલ નથી અને વેલાતમાં તેનો ખંપ પણ નથી, આથી હિંદુસ્તાનની સરકારે તેની, નોંધ બરાબર રાખી નથી. જુવાર, બાજરી અને દાળ એ એકત્ર નોંધવામાં આવે છે; આથી એની ઉત્પત્તિ હિંદમાં કેટલી થાય છે તેની ચોક્કસ નોંધ મળતી નથી.

અનુમાન ઉપરથી હિંદમાં જુવારીની ખેતી માટે ૨,૫૦,૦૦,૦૦૦ એકર જમીન ચોકાવવી

છે. દર એકરે જુવારીનો પાક ૭ મણ ગજુનાં એવું હિસાબ ૧૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ મણ અથવા ૫૫૫૭૧૪૨ ટન થાય છે.

જૂદા જૂદા પ્રાંતમાં તેની જાતી જૂદે નામે ઓળખાય છે. પ્રાણ ખરીપ અને રખી એ બે મુખ્ય જાતી જાણીતી છે. વાવણીના વખત ઉપરથી આ જાત ઢેરવેલી છે. તે સિવાય રંગ ઉપરથી એટલે બેફેદ, પિલો, લાલ એવી જાતો છે તે જૂદી.

હિંદુસ્તાનમાં ગરીબ વર્ગ આજ ધાન્ય ઉપર નિર્વાહ કરે છે. મહેસૂર અને કુર્ગ પ્રાંતમાં ચામડાં રંગવાના કામમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. બકરાના ચામડાને લાલ મોરકો જેવા બનાવવા માટે લાંબા મોનીએ જુવારીનો ઉપયોગ કરે છે. જુવારમાંવી કેયે કેયે દારૂ, પણ બનાવવામાં આવે છે. દાણા કાઢી લીધા પછીનાં કણસલાં વેલા; તમાં બિછાનાં સાફ કરવાના ઉપયોગમાં વપરાતા અશ્વને ઢેકાણું વપરાય છે. એનાં કુમળા સાંદા શેરડી જેવા સ્વાદિષ્ટ હોય છે.

આ ધાન્ય સર્વ જાતની જમીન અને હવામાં હિંદુસ્તાનમાં પાકે છે. રખી અને ખરીપ એવી બે સ્વભાવિક જાતોને લીધે એનો પાક ક્યાંય થાય છે. જેટ અને આશિન માસ એવા બે પેરણનાં હિંગામ બે જાતોના જુવાર માટે છે. કપાસ તથા ધઉ પાકનારી ઉત્તમ જમીન તથા ખડકવાળી પણ, મરે-ગવાલી જમીન ઉપર પણ એની ખેતી થઈ શકે છે.

એના પાકને ચાર હરકતોથી નુકશાન પોંદ્યે છે. ૧—હવામાં ફેરફાર. ૨—પખી, કીડા, ઉંદર, વગેરેનો ઉપદ્રવથી. ૩—ખરાબ ઓડી ને ઓડનું વચમાં ઉગવું. ૪—રોગ. તે માટે નીચલું થોડુંક વર્ણન આપીશું.

૧—હવામાં ફેરફાર, વસાહતની અગત, બેહદ બિનાસ, વાળ થવા કરે, બેહદ ગર્ભ. જુવાર ખરીપ અને સપાટ જમીન ઉપર પાકે છે માટે તેને જોઈએ તેટલો વસાહ અને ગર્ભો મળવાથીજ પાક સારો થાય છે.

તેમાં જરા ઓછું વધતું ચાપ છે તે પાકમાં ફેર પડે છે. વાદળ થઇ આવતાં તેના કુલ્માં ફીગ ચાપ છે.

૨—પંખેરા તેમાં ધણી થતાં જ ને ખાવાની રીતગીત કરવા માટે છે. ઉદર કણસવાં યા સાંઠા કરે છે, કુકરો માહે તુટી પડી પાકનો નાશ કરે છે. ધ. સ. ૧૮૭૮માં ભંચકર દુકાળનો ખાગલે વર્ષ ઉદરનો ભારે ઉપદ્રવ વધવાથી સરકારે ખાસ પૈસા ખર્ચા કરેડો ઉદરો મારવાની તજવીજ કરી હતી.

૩—જુવારના પાકને તહેવાર જૂદી જૂદી વનરપતિ અને ધાસના, ઉગવાથી તુકસાન મોઢાંએ છે. એના લીધે જુવારનાં મૂળાંમાં માહે દાખલ થવા પોપણ કરનાર દબ્બ રોપી લેવામાં અડચણ કરે છે. દુર્ભાગે તે જુવારને વધવામાં હરકત કરનાર હોવાથી સંભાળથી તેનો નાશ કરવો પડે છે.

૪—રોગ મ્હાણી નામે રોગ એને લાગુ પડે છે અને તેજ મુજબ બીજા પણ છે. તેથી રોપા સુકાઈ જઈ દાણા બરાતા નથી. આથી રોગથી પગડેલું ધાન્ય બીજા વર્ષના બિ તરીકે વાપરવામાં આવતું નથી.

ખગાલમાં—એનો થોડો પાક થાય છે. ત્યાં માત્ર અવારનવારના પાક ઉતારવા માટે વચગાળે એની ખેતી કરે છે. વેશાખમાં રોપણી કરી કાર્તિકમાં પાક ઉતારે છે. સરાસરી અજમાસ મુજબ તે તરફ દર એકરે ૧૨ થી ૧૪ રૂપા ઉપજે છે.

વાયવ્ય પ્રાંતમાં તથા અયોધ્યામાં—જનાવર તથા મનુષ્ય માટે એની ખેતી કરવામાં આવે છે.

પંજાબમાં—૩૮,૦૦૦ એકર જમીન એની ખેતી માટે ચુંતાયત્વી છે. એલા, તેલિયા, અને શુભા જુવારીની ખેતો આ પ્રાંતમાં જાણીતી છે. દેરાગઝીખાન તથા દેરાઈસ-માઈલખાન આ જિલ્લામાં જુવાર શુભ્ય પાકે છે.

મધ્ય પ્રાંતમાં—નાગપૂર, વર્ધા, તમાડ,

ચંદામાં એનો સારો પાક થાય છે. અગ્રે ખરીપ અને રજ્ઞી એવી બે જાતની જુવાર પાકે છે.

વર્ધા અને દેરાખાદમાં—સેંકડે ૩૫ થી વધારે જમીનમાં જુવારી પાકે છે. કપાસ અને જુવાર વારા ફરતી વાવીયોથી એનો પાક સારો ઉતરે છે.

દેરાખાદ તરફ જુવારનો પાક સારો છે.

મદ્રાસમાં—ધણે ટેકાણે તેની ખેતી ચાલે છે.

મુબઇ અને સિંધમાં—૮૨૮૨૮૭૬ એકર જમીન જુવારના ખેતર પાછળ રોકાયેલી છે.

મેંકે ૯૦ થી વધારે લોકોનું શુનદાન જુવારી ઉપરજ ચાપ છે. ખરીપ અને રજ્ઞી એવા બે પાક અગ્રે થાય છે.

જુલેલન—જુનીયસ—આ અતિ પ્રસિદ્ધ

ઉપદાસ કાળ્યાના રચનારનો જન્મ ધ. સ.

૫૫ માં થયો. એ કવીનીયનમાં રહેતો હતો.

એનો પિતા એક જમીનદાર હતો. એણે

તીરો, ડોમીરીયન, દ્રેજન અને હેરીયનનાં

અમલમાં નામના મેળવી હતી.

એની રચેલી કવિતા માત્ર ૧૬ છે, પણ તે

રોમન વિદ્વાનોમાં ધણી જાણીતી છે.

એની કવિતાનો તર્જુમે ગ્રાપ્સને તથા બેનસને

કર્ષો હતો. તે વીરરસથી ભરપૂર છે. એની

જીંદગીના વૃત્તાંત વિશે ઝાઝું જણાયું

નથી.

જે—ઈઝિઝ, મૂળાક્ષરનો ૧૦ મો અક્ષર. શુન-

રાતીમાં જ, ફાર્સીમાં જીમને ટેકાણે વાપરી

ચકાવ તેવો મૂળાક્ષર છે. આ અક્ષર ઇઝિઝ

મૂળાક્ષરમાં ગઇ ૧૮ મી સદી આગમજ

ધુરતનો દાખલ થયેલો છે. આગલા વખત

મા જ અક્ષરને બદલે i અક્ષર વપરાતો

હતો. આ મૂળાક્ષર દબ્બ જાપગરોએ સુધારી

દાખલ કર્યો હતો.

જેડ—ઈસ્ટર્ડીયામાં આ જાતનાં ઝાડ ઉત્પન્ન

થાય છે. એનાં ઝાડ વિશાળ હોય તેપર

ફળો પણ મોટાં આવે છે.

(૨) આ ઇમ્બીશ જોનનું હુક નામ.

આ નામ કેન્થ juncus, લેડીન juncus

અને થીક jakobov જે દિલ્લ jacobov, 'jacob. કેટલાકે એને 'જેનકીન' તું' કુંકે નામ જણાવે છે. આ શબ્દ મશકેરીમાં ખાલવામાં આવે છે.

જેકબ—એલ્દામનો પૈ. ન. આવ્યોનો યાકુબ, હંસરાધનો પેટીયાક. એને ૧૨ પુત્રો હતા; જેઓએ દિલ્લિઓનાં ૧૨ ટોળા રચાવન કર્યા હતા. યાકુબ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૪૭-૪૬ માં ઇજીપ્તમાં ગયો હતો.

જેકમાર્શ—આ અતિ સુંદર પદ્મી અમેરિકાનાં 'એન્ડર્સ' ની પૂર્વે ઉપજી કડીબધના 'જંગલમાં જણાય છે. આ પદ્મી દેખાવમાં સુસ્ત અને નમરવશ હોય છે. એની ઝાંચ લાંબી પણ સિધી હોય છે. એના પગો કુંકા ને નાચુક હોય છે. એ કાંડા ખાઈને તેપર નિર્માણ કરે છે. આ પદ્મી પોતાના સર્કલ ઇડાં બેડમાં રેતી તળે મેળે છે.

જેકસન—મીઝીગનનું આ વેપારી શહેર આંટ નદીને કાંઠે, કીટ્ટેપટની પશ્ચિમે ૭૬ મેલ ઉપર છે. અત્રે કાગળ, આટાની મીઠો, લોહાના કારખાના ને યંત્રકામનાં ઝાંખરો, રેલ્વે એન્જીનો, માડીનાં કારખાનાં, સાબુ, છુટનાં અનેક કારખાનાં છે. આ ગામમાં વડી જેલ છે. શહેર નજદીક કોલસાની અનેક ખાણો છે. જેકસન શહેરની રચાવના ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં થઈ ને ૧૮૫૭ થી શહેર તરીકે ગણાયું. ૧૮૬૦ માં વસ્તી ૪૭૭૯ ની, ૧૮૭૦ માં ૧૧૪૪૭ ની અને ૧૮૯૦ માં ૨૬,૭૯૮ ની હતી.

(૨) મીસીસિપિના પ્રદેશમાંનું સુખ્ય શહેર પર્લ નદી ઉપર 'વેક્સબર્ગની' પૂરે ૪૫ મેલપર છે. અત્રે રૂનો વેપાર ચાલે છે. લોક વસ્તી ૫૯૨૦ ની છે.

જેકસન એનડ્ર્યુ જનરલ—આ અમેરિકાના ૭ માં પ્રેસીડેન્ટનો જન્મ વેક્સહોમાં (કિરોલિનાના દક્ષિણ કાંઠાપર) ૧૭૬૭ માં ૧૫ મી માર્ચે થયો હતો. એનો પિતા 'એક. આપરીશ' હતો અને તે એના જનમના ચોથા દિવસ આગમજ મરણ પામ્યા પછી

એનો જન્મ થયો હતો. એણે પોતાના બાઈની મદદથી વિધાભ્યાસ કરી સેવીસબરીના કોર્ટમાં કાણકા શાસ્ત્રી તરીકે રહ્યો. ૧૭૯૨ માં એ પરણ્યો હતો. આ બાતુ કર્નેલ જૉન ડાનલસનની બેટી અને મી. ૦ રૈચર્લે શામ્પસ નામે ખેડુતની બાતુ હતી. આ સ્ત્રીને ૧૭૯૩ વેર છુટા છેડા મલ્યા નહોતાં, તે છતાં જેકસન ૧૮૫૧ માં તેની સાથે 'પરણ્યો' હતો. આથી જેકસનને અનેક વેળા કુંકે મૂકમાં ઉતરતું પડ્યું હતું, અને છેલ્લે એણે પોતાના હરીફ ને મારી નાખ્યો હતો. તેનીસીના નવા રાજ્યધારણમાં જેકસન આગેવાન હતો. ૧૭૯૬ માં એ એક કૉંગ્રેસમાં આગેવાન થયો. ૧૭૯૭ માં યુનાઇટેડ સ્ટેટના સેનેટર તરીકે નેમાયો. અને ૧૭૯૭ માં વડી હાઈ કોર્ટનો ન્યાયાધીશ થયો હતો, જ્યાં ૧૮૦૪ સુધી કામ ચલી તે પછી રાજીનામું આપ્યું હતું. ૧૮૧૨ માં ગ્રેટબ્રીટન માંથી લડાઈ બહાર થઈ ત્યારે જેકસનને રાજ્યનક લશ્કરમાં મેજર જનરલનો ઝોધ્ધો આપી ૨૫૦૦ તું મૈન્ય આપ્યું હતું. તે પછી અનેક લડાઈમાં ભાગ લઈ ૧૮૧૪ માં દક્ષિણ તરફનાં લશ્કરનું વડપણ મેળવ્યું હતું. ૧૮૧૫ માં ૮મી જાનવારીએ જેકસને લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો, તેમાં કિટ્ટીશોનાં જ્યારે ૨૬૦૦ માણસો માર્યા ગયા ત્યારે અમેરિકનોનાં ૮ માણે ગયા અને ૧૩ જન્મી થયા. આની નામદારી ભરેલી બાહાદુરી બતાવ્યાથી એનું નામ ઘણી પ્રસિદ્ધતા પામ્યું. ૧૮૧૮ માં ફોર્સીટ જઈ ત્યાં જંગલમાં કરી ત્યાંને પેહેલે ગવરનર નેમાયો અને ૧૮૨૩ માં તે ઝોલ્ડો છોડી સેનેટની સભામાં ફરી ચુંટાઈ લખાય થયો. બીજા વર્ષે જેકસન પ્રેસીડેન્ટ તરીકેની ચુંટણીમાં ઉમેદવાર થયો પણ હારીકથી ઝોડા મતોને લીધે કાબો નહિ. તે પછી ૧૮૨૮ માં જેકસનને ૧૭૮ બહુ મતે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યો હતો. પોતાના અમલ દરમ્યાન જેકસને રાજકુવારી કામોમાં ઉપદેશ ભાગ લઈ

અનેક પ્રજા ઉપયોગી કામો કરીનાં હતાં. ૧૮૩૭ માં રાજકુમારી જીન્દગી તથા એકાંતવાસ સ્થિતિમાં હતો. મરણ દરમિયાન આતે ૧૮૪૫ માં ૮ મી જુને નિપજી હતું.

જેકોના—આ પક્ષી ઉચ્ચ બાંધવાળું હોય તેની લાંબી ચાચ, પ્રહોળા, અણીયામાં પંજ, અને પાતળા તથા લાંબા પગો હોય છે. એ પાણીમાં તરી શકે છે; નદીમાં તથા દર્યા કાંઠે રહી માછલીપર નિર્વાહ કરે છે. આ પક્ષી દુનિયાનાં ઘણા ખરા ભાગોમાં મળે છે, તો પણ તેનું મુખ્ય રહેઠાણ દક્ષિણ અમેરિકા, ગાયના અને ધાત્રીક દેશ છે. હિંદ તથા સિયોનમાં આ પક્ષીની ઉંચી જાતો આવે છે, પણ ધાત્રીક તરફ તે કેટલીક વેળા ૧૦ મંચ ઉચા, રંગે કાળા, રાત્રી છાંટથી ભરપૂર અને તેની આંખો લીલા રંગની હોય છે.

જેકીંચ—આ એક પ્રકારનો કિમતી પથ્થર જુરો અથવા રંગ રહિત હોય છે. પુરાતન વખતમાં આ કિમતી પથ્થર અતિ મોઢે દાગે મળતો હતો. આ પથ્થર ચક્રમકના પથ્થરના જગેના છે. જેકીંચ મુખ્ય કરી રાહિનના અંકજ તરફ, બોહિમીયો, સેકસની, ટાઇ રાય, નેવે અને ઉરક્સ, ઝીનવેડ, વગેરે દેશોમાં ખડકમાંથી મળે છે. તેમજ સીયોન તરફના ચોક્સ ક્ષરામાંથી પણ મળે છે.

જેકો—કાંચકાના પર્ગનું એક પ્રાણી. એની ૨૦૦ ઉપર જાતો છે. આ જીવકું કદે નાહાતું, રંગે મેલું ને તેની આંખી ઝીણી ગુમડાવાળી હોય છે. તેના પગ ટુંકા, મંજુદાર પંજ હોવાથી તે ગમે ત્યાં મ્હોટી જાડ શકે છે. અને તે ગમે ત્યારે સુવાળી ભીંત સીવાંગ વિગેરેને મ્હોટી ચાલી શકે છે. એ જીવ જાંતુ ખાઈ તે ઉપર નિર્વાહ કરે છે. તેમાં રાત્રેજ પોતાનો બોરાક ગોધવા નિકળે છે. આ પ્રાણી ગરમ દેશોનું વતની છે. એ ઘણું કરી ઇડીયન અને આસ્ટ્રેલીયન દેશમાં ઘણા મળે છે. એની બે જાતો દક્ષિણ યુરપમાં જણાઈ છે. પણ હિંદુસ્તાન તથા

ઇજીપ્તમાં તેની ઘણી જાતો છે. આ પ્રાણી ઝેરી હોવાથી જે અનાજને તે અડકે છે તે ઝેરી થએલું ગણાય છે. ઇજીપ્તમાં તેને 'રગતપિત'નો પિતા કહે છે.

જેકોપ્સ—મેડેલા નેમ્સના અમલમાં પાડેલા ૨૫ ગિડી ગની કિંમતનો એક મુતોનો સિકો. જેકોપ્સ લેડર—દક્ષિણ તથા મધ્ય યુરપમાં ઉગતો એક જાતનો રોપો, કે જે એશિયા તથા ઉત્તર અમેરિકાના યંડા પ્રદેશમાં મળી આવે છે. એનું થક મુલાતું ને ૧૬ થી ૨ શીટ ઉચુ પધે છે. એનીપર બહુ જુલો ગોળાકાર આવે છે. આ છોડની યોજના ઔપધિમાં યોજેલી છે.

જેકોબાબાદ—સિધના ઉપક્રા સરહદી ભાગમાંનો એક તાલુકો. સેપ્ટેમ્બર ૪૫૫ મેારસ મેય છે. તેમાં ૫૧ ગામો છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૩૫૫૪૫ની ને ૧૮૮૧ માં ૩૭૩૨૪ ની હતી. તેમાં ૨૧૮૯૧ પુરુષો તથા ૧૫૪૩૩ સ્ત્રીઓ હતી. વસ્તીમાં ૪૧૮૬ હિંદુ, ૩૦૫૬૬ મોહમેદન, ૧૯૦૮ શિખ, ૩ જૂ, ૨૨૨ ખ્રિસ્તી ને ૯ પાર્સીઓ હતા. પાર્સિક મેહેમુલ ૨૧૯૧૦ થીડના ઉપર છે. તાલુકામાં પાંચ ફોર્ગારી કચેરીઓ છે.

અત્રે વસીદ ૧૦૫૬ ઈચ પડે છે. વધુમાં વધુ ગર્ભા ૧૨૦૦૦ અંશ અને થડી ૩૨૫ અંશ પડે છે.

જેકોબાબાદ—એજ નામના તાલુકાનું મુખ્ય શહેર. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૧૦૯૫૪ ની ને ૧૮૮૧ માં ૧૧૩૫૩ ની હતી. મુખ્ય વસ્તી મોહમેદનોની છે. ૧૮૪૭ માં આ શહેર જનરલ જોન જેકોબે જીતી લીધું હતું; જે સિધમાં ઘોડેસ્વાર લશ્કરનો લાંબો મુદતથી વડો સરદાર હતો. શહેર બે મેલ લાંબુ ને ૧ મેલ પોહળું છે. અત્રે સિધની ઘોડેસ્વાર પદાત્ય તથા બહુચી પાયદળ લગકરનું મથક છે. અત્રેમી કેમ્પમાં હીવાની તથા ફોર્ગારી કચેરી, જલ, પોસ્ટઓફીસ, ટેલીગ્રાફ ઓફીસો છે. અત્રે જનરલ જેકોબની યાદગારીમાં બાંધેલી તેની કબર છે, કે જે સરદાર ૧૮૫૮ માં અત્રેજ મરણ પામ્યો હતો.

અત્રે ડીરટીકટ નડજ, ડેપ્પી કલેક્ટર અને સર્વોર્ડિનેટ નડજની કચેરી છે. અત્રેથી રેલ્વે લાઇન પસાર થાય છે. અત્રે ધી તથા ચામડીનો સારો વેપાર ચાલે છે.

વેધંસ—એકાદશ સમુદ્રની ઉત્તરે વસ્તી એક પ્રાચીન પ્રજા. ૧ લી' સદીમાં આ પ્રજા પશ્ચિમ તરફ જઈ વસી, અને તેઓએ પોતાનો વાસ હગેરીના મેદાનોમાં 'ચીધંસ' અને 'ડે-પૂબ'ના પ્રદેશમાં કર્યો. તેમાંનો એક ટોળો કારપેથીયનની ઉત્તરે જઈ વસ્યો, જેમને ગોન્સના રાજાએ ૪થી સદીમાં હરાવ્યા. આ ટોળાની દક્ષિણ ભાગ તરફની પ્રજા રોમ ડાઉન્-યૂનીયન પ્રાંત સાથે આજુ ઝગ-ડામાં ઉતરી હતી, પણ ૧૭૨માં 'મરકસ પૂરીલક્ષ', તથા 'કારસ'ને હાથે ૨૮૩ માં સમ્પત્તિ હાર પામ્યા, પણ તેમનો દોર હન્સ અને ગોથ ટોળાએ સદાનો તોડ્યો હતો. આ પ્રજા બહાદુર, લઘાયક અને સ્વારીમાં ચંચળ છે.

જેન્નરી—પુનાં જીલ્લામાં પુરંદર તાલુકામાંતું શહેર. વસ્તી ૩૨૪૫ ની છે. મ્યુનિસિપલ ઉપજ ૩૦૬ થીડની છે, આ ગામ વાત્ત-સ્થાન છે, અત્રે ખડોળાની મૂર્તિ સ્થાપન કરી તેના ખર્ચ તથા નિભાવ યકી વાર્ષિક ૫૦,૦૦૦ની ઉપતિ મળે છે, આ દેવતાની એવામાં થોડા, હાથી, વગેરે પુષ્કળ છે, આ મૂર્તિને ગંગા જળથી સ્નાન કરાવવામાં આવે છે. અત્રે જાનેવારીમાં જાત્રા ભરાય છે, તે વેળા ૧,૦૦,૦૦૦ જાત્રાળુઓ એકઠા થાય છે. આ જાત્રા સમયે ૨૦,૦૦૦ બકરા બળીદાન આપવામાં આવે છે. કે જે કોઈ વેળા ૩૦ હજાર ઉપર પણ કપાય છે.

જેઠેવંતી—રાગ દીપકનાં ૮ મુત્ર વધુ પરીવાર માંની આ સાર્થક રમતનું નામ. એનો ગાવાનો વખત પાછલી રાત્રીનો છે. જંતી સંપૂર્ણ છે, ખરજ શદ્, રિખખ તિમ, ગંધાર તિમ, અને કોમળ બે, મધ્યમ કોમળ, પચ્ચમ શદ્, ધંવેત તિમ, નિખાદ તિમ, અને કોમળ બે એ મુજબ ૭ સ્વરો એમાં આવે છે.

આ રાગણી દેશ અને ખમાચની મીલાવટથી બનેલી છે. કોઈ સોરઠ, ધોલપી અને બિલા; વલથી મિશ્ર છે. એમ પણ કહે છે. 'કોઈ ગુજરી અંધવા ગૌરી બિહાગડા અને નટથી મિશ્ર છે એમ પણ કહેવાય છે.

જેઠુમુટ—અથ પંચ. 'ઇગલેશિપલ લાપલા'એ ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં સ્થાપન કર્યો. જેઠુમુટ એટલે જીક્સ (પ્રાઇવટ) નાં બાનુયાથી. આ લોકો દ્રવ્ય તરફ બેદરકાર, શદ્ આચરણ, આજ્ઞા પાળતી અને ઉપદેશ કરવાં, પ્રવાસ કરવા એવી તેમને ૪ બાબતો માટે કસમ લેવા પડતા. આગળ બે પંથો વચ્ચે મજ-બુલ લઢાઇઓ ચાલતી હોવાથી તેમની મજ-બુલી માટે આ પંથની સ્થાપના થઈ. આ પંથવાલા લણી મરીબઇમાં વસી અતી શદ્ આચરણ રાખે છે.

જેટ—એક જાતનો કાળો ચળકતો પશુ. આ નામ ગેન્સ અથવા ગેન્સ ઉપરથી પડ્યું, કે જે ગામ એશિયામાઇનરમાં હતું અને ત્યાં એ પશ્ચર મળતા હતા, એમ 'પ્લિની' જણાવે છે. તે વેળા ત્યાં એને ગાગાટસ કહેતા, જેનું અપભ્રંશ 'ગાગટ' અને હાલતું જર્મન નામ જેટ પડ્યું છે. ઈરાની અંબરના વેપારીઓ એને કાણ અંબર કહે છે. પ્રાચીનકાળથી આ પશ્ચર એક સજ્જારનાં પદાર્થ તરીકે જાણીતો છે.

વિદ્યે તરફ આ પશ્ચર એકસ જગ્યામાં ગળે છે. સ્પેનથી પણ ઉત્તમ જાતનાં જેટ પરદેશ સ્થાના ધાય છે. સ્પેનમાં એસ્ટુરીયસના પ્રાંતમાં જેટ જગ્યાખંધ મળે છે. અને તેનું સુખ્ય કારખાનું 'આલિડો'માં છે. એના ધરણા ધણુખરા 'શેક' વેળા પેહેરવામાં આવે છે અને તે વિધવા સ્ત્રીઓ ધણું પસંદ કરે છે. જેટના જેવાંજ નકલીયાત 'ધરણાં' ઇડીયા સ્થરમાંથી પણ બનાવવામાં આવે છે. **જેઠીમધ**—એના વેલા હિંદના ધણા ભાગોમાં ઉગે છે. દક્ષિણ સુરપમાં પણ આ વનસ્પતિ ઉગે છે. આ વનસ્પતિ ઉગાડવાની જમીન હંમરાજ અને લીલાતરીવાળી જોઈએ અને

હવાતું માન ઉણુ જોઇએ. જેઠીમધની ખીંછ જાતી છે. તેના કુપ હોય છે. તે કુપની ઉચાંધ સુમારે બે હાથ હોય છે. એના પાંદડા લાંબા હોય છે, અને પાંચ પાંચ આંગળા ઉપર નસે રહે છે. ચાંણુ છલ્લામાં આહુતીનાં હુગરપર એનાં પુશકળ આવડે છે. એ ઉદાળામાં ધણાં સુકાઇ જાય છે. તેમજ પાણીમાં થનારી જેઠીમધની એક-જૂંદી જાત છે. તેને સસ્કૃતમાં 'મધુલીકા' કહે છે. આ વનપતિના મૂળને જેઠીમધ કહે છે. જેઠીમધ સ્વાદે મીઠાસદાર હોય છે.

એના વેલા દિમાલયા પ્રાંત તથા કાચીન-ચીનમાં પુશકળ થાય છે. પરદેશીએ એના મળતો આઈ દાઢી તેની સળીઓ બનાવે છે.

એ યુષ્મામાં શિતવીર્ય, કફદન, અને પાષ્ટિક છે, એનો ઉપયોગ તાપ, પિત્ત, દાહ, ઉનવા, તણુખીયો, પ્રમેહ, ખાંસી, દમ વગેરે ઉપર થાય છે.

જેઠીમધનો શીરો નીચલી રીતે બનાવવામાં આવે છે—

જેઠીમધનું મૂળાણુ ચાર પાંચ વર્ષનું થયા શિવાય આઈ કાટવાને યોગ્ય થતું નથી. સુમારે ૧૦૦ રતલ વજનના મૂળાયામાંથી ૧૬ રતલ આઈ નિકળે છે. જેઠીમધનાં મૂળાયાં લાવીને તેનાં બે ચાર આંગળ લાંબાઈના કટકા કરી તે પાણીમાં નાખી ખૂબ ધોઈ ખાંડણીમાં ખાંડે છે. એ સોટ થયેલાં મૂળાયાં એક વાસણમાં નાખી ૨૪ કલાક સુધી ધીમી આંચપર પકાવતું, પછી તેને યત્રમાં નાખી દાખથી સર્વ રસ કાઢી લેવો. એ બાકવાની તથા રસ કાટવાની ક્રિયાને મૂળાયાં ઉપર બે ચાર વાર કરવી પડે છે; અને જે રસ નિકળે છે તેને ગાળા કરી સુકલે ચઢાવવો. ઘણીનાદ ખાશીયા પછી આ કાઢવો કચરાટમાં નાખી કરી સુકલાપર મેળવો, અને ઉપર ઉપર હવાવી રસ કઢ કરવો. પછી વાસણ સુકલાપરથી ઉતારી તેને સત્રામાં રડી તેની સળીયો બનાવવી. આ સળી હાંસા ઉપર અતી અકરીર છે.

જેઠ—એક પ્રકારનો લીલો કિમતી. પથ્થર. પ્રથમ આ કિમતી પથ્થર યુરપમાં મેક્સિકોથી આવેલા સ્પેનિયડોએ આણ્યો હતો. ખરેખર જેઠ પથ્થરમાં લીલા, પીળા અંબુ, લાંલાસદાર અને સફેદ લીલા અંબાતયો પણ હોય છે. આ પથ્થર અતિ કોણુ હોય છે; પણ બ્યારે તે પથ્થરમાંથી મળે છે તે વેળા પથ્થર સેહેજ નરમ રહે છે, પણ તે પછી એકદમ કઠણુ પડે છે. આ કિમતી પથ્થર ઇરાન, ટર્કી અને કારસિકામાં મળે છે. જેઠ યૂરોપીયનોથી લાંબા જમાનાઓ સુધી અંબાણુ હતો. એ યુખ્ય કરી ચીન, સાઈબિરિયા, ન્યૂ-ગ્રીલેડ અને ખીજ પેસીરીકના દક્ષિણ તરફના ટાપુમાં તથા સિરીશ કાલખિયા અને અવાસ્કામાં મળી આવે છે.

જોકે આ પથ્થર યુરપમાં પ્રથમ સ્પેનિયડો મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકાથી લાભ્યા તે છતાં એ કાંઈ ત્યાં જાણે મળી આવતો નથી. સ્પેનિયડો લાવેલા જેઠ ખરા હજે એ પર શક નાખવામાં આવે છે. ન્યૂગ્રીલેડમાં જે જેઠ મળે છે તે ત્યાં 'લીલા પથ્થરને' નામે જાણીતો છે. ન્યૂ ક્લેડોનિયામાં મળતો જેઠ 'ઓસેનિયા જેઠ' ને નામે જાણીતો છે. ન્યૂગ્રીલેડનો જેઠ પથ્થર ઓશિયાઈ જેઠથી વલન વેગળાજ જાતનો હોય છે.

ચીનમાં જેઠ મ્હેઠા પ્રમાણમાં પુશકળ મળે છે, તેના જેટલો જથ્થો દુનિયાના ખીજ કાંઈ જાગમાં મલતો નથી. આ જેઠમાં અંબુખિના અને સોડિયમ ઉપરાંત ખીજ તાવો હોવાથી ચીનાઈ જેઠ કિમતી મણાતો હોવાથી. તે સાચો કહેવાય છે. ચીનમાં એને 'યુસ્ટોન' અથવા 'યૂચી' કહે છે. આ પથ્થર ત્યાં 'કીનયુન' પર્વતમાંથી મળે છે. તથા કેન્ટોન પ્રાંતનાં દક્ષિણ ભાગના પર્વતોમાં મળે છે. ચીનમાં જેઠ પથ્થર બે હજાર વર્ષો થયાં જાણીતો છે.

કાળા રંગની અંબવાલા જેઠ પથ્થર સાઈબિરીયાના 'બાહુ ગાવ'માં મળે છે. તેમજ બરમામાં 'બાહામો' પાસે મળે છે;

ક જેલ ધરેણાં આગવા મેકરીકન તથા મધ્ય અમેરિકનો બનાવી પેટરતા હતા. ચીનાઇ તુર્કસ્તાનમાં જિહની ખાણોમાં ચાલુ ખોદકામ થયું હોવાથી ત્યાંથી એ ધણું મળે છે. જ્યાં એક પર્વતમાં 'ટનલ' ખોદી તેમાં ૧૦૦ ઉપર ગેસેરીઓથી મળેલા બનાવી એનું ખોદકામ ચાલુ થયું છે. આ નુકસાન ખડકની અંદર રહેતા હોવાથી તે કાંટા વેળા તેનાં ચોમણાં કદી પણ મળના નથી પણ થોડી ઈંચની નાણાના કટકા મળે છે. આથી મોટા કટકા જેલ કિમતી ગણાય છે; તે માત્ર શેહેનશાહને નજર કરવા માટેના રાખવામાં આવે છે.

જનતાનમાં જેલનું ખાસ બજાર છે. જ્યાં જોડ છુટક તેમજ તેની બનાવટો પણ વેચાતી મળે છે. એનાં મુખ્ય ધરેણાં બેચ, એર્ગેંગ, વીડી અને બાલમાં ખોસવાની ધીના બનાવેલી હોય છે. અને તે હીરાના જેટલીજ કિમતે વેચાય છે.

નક્શા જોડેના એક ઉત્તમ નેકલેસ ૧૦૦૦ પૌંડથી એકાદો વેચાતો નથી, માત્ર બે દોઝર બટનની કિંમત ૩૦ પૌંડ ઉપર છે. સંધ્યારણ્ય કદના કટકા ૫૦૦ થી ૬૦૦ પૌંડ વેચાય છે. પોલીસ કીધા વગરના જેલની એક પ્રસિદ્ધ ૨૦થી ૩૦ પૌંડ એકામાં એકી કિંમતે મળે છે.

જેલખર્જ—રાકસખર્જ 'શાયરનું' આ મુખ્ય જેલર એડીનબર્ગની દક્ષિણ પૂર્વે છે. અત્રે ૧૮૨૩ માં એક જેલ રોયલકોલેજની જગ્યાએ બાંધવામાં આવી છે. અત્રેના કિલ્લો ૧૪૦૯ માં 'સુધારી' નોંધવામાં આવ્યો તેમા 'ગ્રીન' એલેક્ઝાન્ડરનું હાડખોજર તેમજ ત્યાં બાંધેલા યાદગારીઓ ગેરીસ્ટ્રુઅટ, પ્રિન્સ ચાર્લસ એડર્સ, બર્ન, સ્ટ્રાટ અને વર્ડસવર્થની જોવામાં આવે છે. અત્રે હનના દાખા પણ્યાનાં કારખાનાં ૧૭૨૯ થી ચાલુ છે. ૧૮૪૧ માં લોક વસ્તી ૩૨૭૭ ની અને ૧૮૮૧ માં ૩૩૬૭ ની હતી.

જેલવિદ્યમ—રશિરિચોદાધપના આ શાયકનો જન્મ ઇ. સં. ૧૬૯૦ માં થયો. એ એડીન-

બર્ગમાં સોનીનો ધંધો કરતો હતો. ૧૭૦૫ થી એણે પિતળના બિગાં બનાવવા પાછળ પોતાનું લક્ષ્ય રાક્યું હતું. એક લંડનના સાહકારની પૈસાની મદદથી પોતાની શોધ આગળ વધારી એને કેમ્બ્રિજ મુનિસ્ટ્રી-મીટિંગે યોડીક બંદગીની ચોપડી તથા બાયમલ છાપવા રાક્યો હતો. એણે બંદગીના પુતલકો છાખ્યાં તેટલાં એના મદદગાર તથા માન્યોની હગવગાણથી એને ધણું ખમતું પડ્યું હતું. તે પછી એ એડીનબર્ગ જઈ રહ્યો. જ્યાં ૧૭૪૯ માં ૧૯ અકોટાને ગરીબ સ્થિતિમાં મરણ પામ્યો.

જેલપૂર—દક્ષિણ કાડિયાવાડમા ગળકોટની દક્ષિણે ૪૦ મૈલ ઉપર અને પોરબંદની ઉત્તર પૂર્વે ૬૩ મૈલ ઉપર દિલ્લેનદીનાંક ગામ છે. આ વેપારી જેલર છે. અત્રે બાવ-નગર ગોડવ રેલ્વેની ધોરાજી રેલ્વે લાર્નનું રોજન છે. જેલરની દક્ષિણ પૂર્વે ૧ મૈલપર રેલ્વે રોજન છે. જેલરમાં મુસાફરોનો ખગલો, ધર્મશાળા, દવાખાનું, પોસ્ટ ઓફીસ, ટેલી-ગ્રાફ ઓફીસ, શાળા અને દરબાર છે. ઉપજ ધાન્ય અને કપાસની છે. વસ્તી ૧૧૨૧૩ની તેમાં ૬૧૧૪ પુરુષો અને ૫૦૯૯ સ્ત્રીઓ છે. વસ્તીમા ૬૩૧૮ હિંદુ અને ૪૫૧૨ મોહ-મેદનો, ૯૭૯ જૈન અને ખ્રિસ્તી છે.

જેલપૂર ખીલખા—કાડિયાવાડના દક્ષિણ ભાગમાંની એક હકરાત. તેમાં ૨ જેલર તથા ૧૪૨ માથો છે. ને ૧૮૨૫ર રહેવાના મકાનો છે. હેવફળ ૭૩૩ ક્યારસ મેલ છે. વાર્ષિક ઉપજ ૭,૬૭,૦૦૦ રૂપાની છે. લોક વસ્તી ૧૮૮૧ માં ૯૨૫૫૩ ની ને ૧૯૦૧માં ૧,૧૧,૫૪૯ ની હતી. એ એક જ કાકારને તાબે નથી પણ જુદે જુદે હાથ વેહેચાયેલું છે. રાજ્યમા ૨૫ શાળાને તેમાં ૧૨૭૪ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. કાકારના તાબે ૧૪૮ થોડેસ્વાર, ૧૮૫ પાયદળ લશકર હોય ૧૮૫ પોલીસ સિપાઈઓ છે. આ રાજ્યની ઉપજમાંથી ૫૦૨૬ પૌંડ, ૪ શિર્વીંગ પિ-ટીશને તથા ૫૧૬ પૌંડ ૬ શિર્વીંગ ગાયક-

વાડને અને ૩૭૯ પૌડ ૧૨ શિલિંગ જુના-
'૫૬ સરકારને ખર્ચાની આપવા પડે છે.
'૫૭ વાંળા કાંડીઓ ધણી સદી આગમન આ
પ્રાંતમાં આવ્યા હતા. તેમજુ 'પહેલું' યાજુ.
'દેવળીઆ મ્હોટા' એ હવે. તે પછી
ચિનલ ને તે પછી જેતપૂર સીધું હતું.
જેતપૂર હાલમાં ૧૬ તાલુકાદારને હાય છે.
બાવનગર અને ધોરાજીની વચ્ચેની રેલ્વે
લાઇન ઉપર જેતપૂર એક સ્ટેશન છે. જેત-
પૂરથી રાજકોટ, ધોરાજી, જુનાગઢ, ને
માણિકવાડ સુધી સડકો ખાલેલી છે. જેત-
પૂર રાજકોટની નેરલે ૪૦, ગોડલીની
નેરલે ૧૮ મેલપર છે.

જેનમેનલે'ડ—આર્થિક આગમનાનો. એક
જવાળા મુખી વાલો ટાપુ. ઇ. મ. ૧૬૧૧માં
જે ધણીએ શોધી કાઢ્યો તેનાજ નામે તે
આજખાય છે. આ ટાપુ આઈસલેંડ અને
સ્વીડનગંગની વચમાં ૩૬ મેલ લાંબો છે.
એનો સર્વથી ઉંચો પર્વત ચિનખર્જ ૮૩૫૦
ફીટ ઉંચો છે, ને તે જવાળા મુખીથી
ઉંચાય છે. એના ઉત્તર તથા પૂર્વ કાંઠાપર
વસંત મઠમાં માજી મારવાનો ઉદ્યોગ
આસે છે.

જેનર એડવર્ડ—સહીઅડના અટકાવ માટેની
રસીનાં આ શોધકનો જન્મ ગ્યોચેસ્ટર
શાયરમાં બ્રેકથી ખાતે ૧૭મી મે ૧૭૪૯માં
થયો હતો. એ રેવરંડ સ્ટીફન જેનરનો ત્રીજો
બેટો હતો.

સાધારણ કેળવણી લઈ એ જિરેટલ પાસેના
મોડબરીમાં રહેતા મીંડ લૂલો તળીબના
હાય તબે સિખાઈ તરીકે ત્રણે તે પછી
૨૧ વર્ષની વયે એ લંડન જઈ જનરલ ટરના
શિક્ષણ તબે અભ્યાસ કરવા રહ્યો, ત્યાં તેના
કુટુંબમાં એ બે વર્ષ સુધી રહ્યો. ત્યાં એણે
અંચળ જેહેનપી અભ્યાસ કરી શારરિક
વાહાડકાં શાસ્ત્ર સમ પરિક્ષા શાસ્ત્ર અને
પુસ્તકી શાસ્ત્રનો ખારિક અભ્યાસ કર્યો.
૧૭૭૩માં એ પોતાના વતનમાં ધંધો ચલા-
વવા લાગે. ૧૭૮૮માં એણે 'નિચરલ હિસ્ટ્રી

ઓવ કંઈ' નામે અંચળી નામનો મેળવી.
૧૭૮૨માં સેટ એન્ટુ તરફથી એને એમ.
ડી. ની ડીગ્રી મળી હતી.

એણે ૧૭૭૬થી ૧૭૯૬ સુધી સિતળા
આવતા અટકાવવાની રસીની શોધ કરી.
આ શોધનો એને પેહેલો વિચાર ૧૭૭૦માં
આપ્યો. એક દિવસે કોઈ દર્દી ગોવાવણ
એમી પાસે આવી કહેવા લાગી કે મ્હને
માથની રસી લાગવાથી સહિઅડ ઉઠતાં,
હવે સિતળા આવવાનો જરાએ લય
નથી. આ ઉપરથી ટાં જેનરને શોધ કરતાં
લજાણુ કે ગાયના અંચળ ઉપર તથા તેની
પાસે કાતરા નજદીકે જીણી ફાંખી ઉવી તેમાં
થી જે રસી નિકળે છે તે મનુષ્યના બદનમાં
આમેજ કરતા સિતળા આવશે નહિ. આથી
પ્રથમ જેનરે ૧૭૭૫થી ૧૭૮૦ સુધી સિતળા-
ના દર્દનો અભ્યાસ કરી શોધ જાહેર કરી.

ધણાક અખતગ પછી ૧૭૯૬માં ૧૪ મેએ
જાહેરમાં શોધ મેળી.

૧૭૯૮માં એણે સિતળા સંખવી શોધનો
એક અંચ પ્રગટ કર્યો. આ 'એની' શોધ
સામે પ્રથમ ધણા વિદ્વાનો થયા, પણ
એક વર્ષ પછી લંડનના ૭૦ વિદ્વાન
તળીબોએ તેની ખાતરી કરી પોતાનાં
જાહેર મત દર્શાવ્યું. આ શોધ જાહેર થયા
પછી, જેનર પર ચૂંટણી જાહેર થયા
દરબારો તથા મંડળીઓ તરફથી માનની
ધણીક નવાજેશો થઈ.

૧૮૦૨માં પાર્લામેન્ટે ૧૦,૦૦૦ પૌડની
જાહેસ આપી અને ૧૮૦૭માં ખીજ ૨૦,૦૦૦
પૌડ જાહેસ કર્યા. ૧૮૧૮માં લંડન ખાતે
એનું મુતળ બનાવી ખોલુ મેલવામાં આવ્યું.
એણે પોતાની જાણી બેકડી તથા મેથન-
હેમમાં ગુજરી હતી. મરણ ૧૮૨૩માં ૨૬
જાન્યવારીએ મગજે લોહી, ચર્મી જાગી
નિપજ્ય હતું.

જેનરીયન—એ નામની એક ઝાડની જડ
જે અભ્યાસમાં ઉપયોગી છે. એ ઉત્તર અમે-
રિકા, સ્થિતઅરવેડ, આરટ્રેસિઆ અને પીરી-

નીસના તથા આલપાઈનના પહોડા તરફ ચાલે છે.

જેન્સવેલી—વાઈસ કૉન્ગ્રીવાનું આ શહેર રૉક નદી કાંઠે ઓકાગોની ઉપર પશ્ચિમે ૯૧ મેલપર છે. અંગ્રેની નદીના પ્રવાહનાં બળથી આટાની મીસો, રૂની મીસો અને ઉનની મીસો ચલાવવામાં આવે છે. લોક પ્રસ્તી ૧૦૮૩૬ ની છે.

જેના—સેક્સવિમરને લગતું આ એક શહેર વીમરની દક્ષિણ પૂર્વે રેસ માર્ગે ૧૪ મેલપર છે. આ શહેર સમુદ્ર સપાટીથી ૫૧૮ ફીટ ઉપર છે, અંગ્રેની પાઠશાળામાં ૮૫ પ્રેફેસરો, ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે અને ત્યાંની લાયબ્રેરીમાં ૨,૦૦,૦૦૦ પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. ૧૮૭૫ માં લોક વસ્તી ૯૦૨૦ ની અને ૧૮૯૦ માં ૧૩૪૪૯ ની હતી.

જેનીએરીસ—હર્કેસ્ટાનનું પેટ્રોલ કંપાન પામેલું લશકર. સુવત્તાન ઓરખાને ૧૮૩૦ માં કેદ થએલા ખ્રિસ્તી સીપાહોને જબરીથી મોદ-મેદન ધર્મ કબુલવાની તેમના બાળકોને મુસલમાન તરીકે ઉછેરી લદાયક કેળવણી આપી હતી. પણ આ લશકરનું એક્સ બંધારણ ૧૩૬૨ માં ઓરખાનના મેટા ૧ લા અયુરયના વખતથી બંધાયું. જેનીઝેરીસનાં તે જેળાં બે વર્ગ કરેલા હતા. તેમાંનો એક બાગ ડોન્સલન્ટીનોપલની બરાખમાં વસતો, જેનો બીજો બાગ બીજા બાગમાં વસતો; જેમની સંખ્યા ૧,૦૦,૦૦૦ ની રહેતી, અને બીજું બંધારણ બિનાનું લશકર ૩,૦૦,૦૦૦ થી ૪,૦૦,૦૦૦ નું રહેતું. આ તમામ લશકરના વડા સરદારને આગા કહેતા. તેને મોતની સજા કરવા જેટલો અધિકાર રહેતો. સુદહેના સમયમાં આ લશકર પોલીસ સીપાઈ તરીકે કામ બજાવતું. લદાયકમાં પાયલન લશકર તરીકે કામ કરતા. સુલતાનના બાંકી ગોંઝે પણ એજ રીજાના રહેતા. આગળ જતાં આ લશકરીઓની સત્તા એટલી વધી કે તેઓ મહોલ ઓદેકારો બની સુવત્તાનને પરદેશી દુશ્મનો કરતાં પણ વધુ દખાવનારા થયા.

છેલ્લા સુલતાન મહમદ બીજાના સમયમાં ૧૮૨૬ માં જેનીઝેરીસોના બળબળાટથી લડાઈ હતી તેમાં સુવત્તાને તેમને બરાબં તરફ હારાની મેલી તેમાંના ૮૦૦૦ ને તો બળતામાં હોમાળ્યા અને ૧૫,૦૦૦ ને હતોત કર્યા. તથા ૨૦,૦૦૦ ને દેશનિકાલ કર્યા હતા. ૧૮૨૬ માં ૧૭ મી જુને બાહર પાઠવા બહેરનામા પછી જેનીઝેરીસોનું લશકર સદાનું વિજેરી નાખ્યું અને 'નિન્ગમી' લશકરની સ્થાપના થઈ.

જેનોદાનીસ—એનો જન્મ એશિયા માખનરના કાલોદાન શહેરમાં ૪૦ માં એક્સોપિ-યદમાં થયો હતો. કાલોદાન શહેર કવિઓના માટે પણ બણીતું હતું અને ત્યાં જ જેનોદાનીસે પોતાની ચુવાનીના દિવસો કવિતા રચવામાં ગુજાર્યા હતા.

કાંઈ નહિ જાણાયલા કારણ માટે એને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યાથી એ કવિ તરીકે સિસિલીમાં રહ્યો. પછાદક, જનબ એને આ ધંધામાં દરદી કમાણી થતી નહિ હોવાથી એ ગરીબમાં સંબડતો હતો.

એના વંખતમાં એની બયતોની તે વખતના વિદવાનો ૫૨ સારી અમર કરી હતી. એણે 'કાલોદાન' તથા લીઆના સ્વસ્થાન બાબે ૨૦૦૦ બયતો લખી હતી. એની કવિતામાં આપેલા વિચારો ઘણીજ અપૂર્વી શીલસુરીથી દર્શાવેલા હોવાથી તે કવિતા હોમરના કાવ્ય પ્રમાણે ઝાઝી પસરી નથી. એણે ૧૦૦ વર્ષની લાંબી ઉમર ગુજારી હતી.

જેનોલનના ગુફા—ન્યૂ સાય વેલ્સમાં બ્લુ-ગ્રાન્ટમાં (સીડનીથી પશ્ચિમે ૧૬૦ મેલ ઉપર) આ કુદતી હુમરમંદીના ગુફાઓ છે. એની શોધ ૧૮૪૨ માં બહેર થઈ હતી, અને ૧૮૬૬માં તે પ્રખ્યાત માટે ખુલા મેંદાયાં હતા.

જેપાન—એશિયાના પૂર્વ કાંઠાપરના આ ટાપુવાલી શહેનશાહત ૪ મહોટા ટાપુઓથી બનેલી છે. હોનથ, શિદોકક, ક્યૂસ્યુ અને

નેપાલ. નેપાનની શિદેનસાહાનુ ક્ષેત્રફળ ૧,૬૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ અથવા યુનાઇટેડ કીંગડમ કરતાં ૩૪૦૦૦ મૈલ. મોટું છે. તેમાં ૪૦૦૦ નાદના ટાપુઓ છે. ૧૮૯૨ માં ત્યાંની લોક વસ્તી ૪,૦૭,૧૮,૬૭૭ ની હતી. તેનીચે મુજબ વેદેચાવતી હતી. હાલનાં ૩૧૨૪૬૬૦૦, શિક્ષકોમાં ૨૮,૮૭,૩૮૭, કૃષ્ણમાં ૬૨,૭૦,૮૬૩, વેતોમાં ૩,૧૪,૧૦૮ ની લોક વસ્તી છે. ૧૯૦૨ માં લોક વસ્તી ૪,૭૦,૦૦,૦૦૦ ની હતી.

નેપાનમાં ધર્તકિંપ સાધારણ હોવાથી ત્યાંની પ્રમારતો લાકડાની ઝાઝી બાંધવામાં આવે છે. પણ પશ્ચિમ અષાટ બુધિપર ઝાઝા ધર્તકિંપ થતા નથી. નેપાન દુનિયામાં સર્વથા વધારે પહાડી દેશ છે. આ દેશની ખીણો અને સપાટ ભૂમિ ફળદ્રુપતા માટે વખાણાય છે. અત્રેનાં જવાણા મુખી ૧૨૩૬૫ શીટ નેપાલ ઉંચા છે. તેમાં ૮૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ શીટની ઉંચાઈના ૬ પર્વતો છે. તેમાં 'હાઈલેન્ડ' નામનો અપળ જવાળા મુખી છે. વેતોમાં ૮ જવાળા મુખી છે. આ ટાપુમાં જંગલમાં ખનીજ ઝારાઓ વહે છે. પહાડની તળેટીની સપાટ ભૂમિ ફળદ્રુપ બનાવવામાં આવે છે.

નેપાનના જૂઠા જૂઠા ભાગમાં હવામાં અચોક્કસ ફેરફાર રહે છે. ટાંકીયોમાં ચાત્ર ગરમી ૫૭૭૦ ફેરન હોય છે. ત્યારે થંડીમાં પારો ૧૬°૨' ડીગ્રી ઉપર ઉતરે છે. અર્ધમાં ૯૬° ડીગ્રી પર ચઢે છે. નેગારાઈમાં થંડીની ઋતુમાં ૨૩° ૫૨° પારો ઉતરે છે. ટાંકીયોમાં થંડી દરમ્યાન બરફ પાંચ ઇંચ નડો દરે છે. અને 'કાગાની' અપરવેલીમાં ૧૦ અંચ પારો ઉતરી ત્યાં ૧૮ થી ૨૦ શીટ નડો બરફનો થસે બાંહે છે. વસાંદનું પડવું પણ અચોક્કસ છે પણ તેની સરેરાસ ૧૪૫ ઇંચની આવે છે. આ દેશમાં ફર્ન, બાંક, કેળા, નારીયળી, ઝોડ, ખીયની અનેક ભતી ઉગે છે. તેમજ ચીન પ્રમાણે અત્રે પણ કિંકરપત્ર તથા

પક્ષીઓની વસ્તી છે. તેમાં નેપાનીજ બિલાડી જાણીતી છે.

નેપાનીએ ખેતીપ્રાડી ઉપર ઘણું ચોક્કસ લક્ષ આપતા હોવાથી તેઓ ઉત્તમ ખેતુ ગણાય છે, અને તેઓએ પોતાની પહાડી જમીનને વરીક ખેતીવાડી લાયકની બનાવી ત્યાં, ઉત્તમ ભતના ધાન્યો વાવે છે. મુખ્ય અનાજ ચોખા, બાજરી, ઘઉં, શીલેટ, મકાઈ અને ખીજાનો સારો પાક થાય છે. નેપાનમાં ચાહેની ખેતી ઇ. સ. ૭૭૦ માં શીનાઓએ દાખલ કરી હતી, ૩, સજીની ખેતી પણ મોટા પાયા પર કરવાની શરૂ કરી છે. સાકર, તંબાકુ, તાંબુ, લોહું, જસત, એન્ડીમની, કંદાઈ, ગંધક, દાઘસો, બાસાદટ, એનગેટન, ચેનાઇટ (લાસ અને ભૂરો), અટ્રીક, અબગ, રોકાડિઆ, અબરખ, કાપી યુગલ મળે છે.

વેતોના જંગલી નેપાનીએ શિવાય તમામ ટાપુ એકજ કોમથી વમાવડો છે, છતાં તેમની બોલીમાં થોડો થોડો ફેરફાર રહેલો છે. આ ટોળો પરદેશી અશક્ય ટોળાના સમાગમથી ઉતરેલો છે. તેમાં મુખ્ય તારતરો કે નેઓ કોરીયન સામુદાયનિ તરફથી દાખલ થયા, તેમજ મહાઇ દક્ષિણમાં અને એનોઇના બેગ ભૂમી સમુદાયથી ઉત્પન્ન થએલી કોમ છે. નેપાનીજ ચેહેરામાં જે ભતનાં ઘાટ રપક જણાઇ આવે છે. તેમનું કપાળ, માથું અને ચેહેરો, હાથપદર કપાળ અણીદાર નાક, નાહની આંખ, રંગે સેહેજ પિણી ને ચુલાળી હોય છે. તેમના પ્રશ્નોનાં ચેહેરાપર બહુ થોડા બાધ હોય છે. ઉત્તર તરફના નેપાનીએ મોટા માથાના, ચપટા નાક, મોટી આંખોવાળા જણાય છે, તેમની ઓંચો ઘણા સુદર મુખડોવાલી ગણાય છે. નેપાનીજ હાકરીઓનાં સુદર ચેહેરા ઉત્તમ રીતમાત, સુદર પોશાખથી ઘણી ખેચાણકારક જણાય છે. તેમાં નેપાનીજ બાળકો પોતાની સુંદરતા માટે ઘણું ધ્યાન ખેંચે છે. નેપાનીએ આપણ,

રીતમાત્ર જાણનારા, કાપડાસર વર્નનારા, પેટરવેશમાં સ્વચ્છતા જાળવનારા છે. તેમજ તેઓ કરકસર હોઈ પેતા માટે માન ધરાવી જાળવનારા છે, જેપાનીઝેમાં ૫૦૦૦ કુટુંબો અસલી શરાતમ ધરાવનારાં જાણીતાં છે.

જેપાનીઝ ભાષા આવતાઈ જાપામાંની કેરીયન અને માનસુરીયનને મળતી છે. તેમની ભાષા શિખવી જોકે ધણી અઘડી છે, પણ તે સહેજમાં ઉચ્ચારી શકાય તેવી અને મધુર છે. ૬ હી સદીથી જેપાનમાં ચીનાઈ સ્ખારાએ પગપેસારો કર્યો હતો.

જેપાનમાં ફેળવણી સેવાનો ફરજિયાત કાયદો હોવાથી ફેળવણીના બાળમાં આ દેશ થોડા વર્ષોમાં ધણે આગળ વધી શુધારાની રાંતે પુગે છે. ત્યાં શેજીંદા પત્રો સમ્પાત્ત નિકળે છે. ૧૮૬૮—૭૨ થી જેપાનીઝેએ યુરપીયન લશકર પદ્ધતિએ પોતાનું લશકર વધારી ફેળવ્યું છે. જાપાનનું જાણુક લશકર ૧૯૦૪ માં ૧૫૦૦૦૦ માણસ અને ૩૦૦૦૦ ષોર્ટસવારનું હતું, તેમાં લડાઈથી કવાયતી માણસો ૫૦૦૦૦૦ સૈનિકો અને ૧૦૦૦૦૦ થોડાનો વધારો કરી શકાય એવી ગોઠવણ પૂરી છે; તેમ અણિધીક વખતે અનામત લશકર તરીકે તેમાં ખીન્ન પાંચ લાખ માણસો વધારી શકાય એવી ગોઠવણ કરી હતી.

જેપાનીઝ નૌકા ખાતામાં જ પેહેલા નંબરનાં લશકર ખારકસો, ૧૪ ખીન્ન નંબરની ફ્લોરા, તેની સાથેનાં નાહના લશકર વહાણો અને છેલ્લામાં છેલ્લી ગોધ પ્રમાણેનાં રથી-યારો વાળી અને છેલ્લી શોધ પ્રમાણેની ટોરપીડો બેરો છે. તેની ઉપર ૩૮૬૪૬ સૈનિકો છે, જેમાંનાં ૩૧૩૮૭ તુરતજ લડવા માટે તૈયાર હાજરમાં છે. અને ૧૮૯૦ માં રેલ્વે લાઈન ૧૯૦૦ મૈલ ખુલ્લી મેળાઈ હતી. આ દેશની કુલે ઉત્પન્ન ૨૮૮૩૦૦૦૦ પૌંડની અને અર્થ ૨,૮૭,૫૦,૦૦૦ પૌંડનો છે. જાહેર કરન ૧૮૯૨માં માત્ર ૫,૮૯,૬૦,૦૦૦ પૌંડનું હતું. જેપાનનું રાજ્ય બંધારણ બ્રિટીશ રાજ્ય બંધારણને ધોરણે ચાલે છે.

યુરપીયન લોકોમાં સર્વથી પેહેલા પોર્તુગીઝે ઈ. સ. ૧૫૪૨ માં જેપાનમાં ગયા; અને તેઓનાં મીશનરી પાદરીઓએ ત્યાંનાં ધણાં એક લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવ્યા; પણ તેઓ રાજકરિબારની બાબતમાં વચમાં પડ્યા માંડ્યાથી જોમને ત્યાંના વતનીઓએ કાપી નાખ્યા, ને જીવતાં રહેલાઓને દેશનિકાશ કીધા; અને ત્યારથી જેપાનીઝેએ ક્ય શિવાય ખીન્ન યુરપીયન લોકો સાથે મેદે-વાર બંધ કીધા. પણ ઈ. સ. ૧૮૫૪-૫૫ માં ઇંગ્રેજ, અમેરિકન, તથા રશિયન લોકોએ નાંગાસાકિ ઉપરાંત મિમોદા તથા હોકાદાદિ બંદરો ખાને તેમનાં વાહાણો મરામત કરવાની તથા ખોરાકો લેવાની પરવાનગી આપી હતી; અને ત્યારપછી સને ૧૮૫૮માં જેપાનની સરકાર સાથે તેઓએ નવો બંદોબસ્ત કરી ત્યાં વેપાર ચલાવવાનો હક્ક મેળવ્યો હતો.

હિતિહાસ—અસહનાં વખતમાં ચીનમાં ધર્મ અને સુજકારોબાર ચાલુ હતો તે વેળા જેપાન સાથે ચીનાઓએ વેદવાર ચાલુ રાખ્યો હતો. પણ ૧૩ મી સદીમાં મોંગોલોએ ચીન સર કર્યું, અને જેપાનને તાબે કરવા માહું ત્યારે જેપાનીઝેએ ચીન સાથેના સંબંધ તોડી નાખ્યો હતો; પણ મોંગોલ વંશની સમાપ્તિ થતાં મોંગ વંશ ગાદીએ આવું ત્યારથી જેપાનીઝેએ ફરી ચીન સાથે સંધિ, વેપાર ચલાવવા માંડ્યો હતો.

હુનિયાની ઉત્પત્તિ અને પેહેલા મહુધ્ય માટે તેઓમાં એવી દંતકથા છે કે જ્યારે પૃથ્વી કે અદો, વ્યાસમાન કે સર્વ ઉત્પન્ન થએલાં નહેતાં, ત્યારે ઇશ્વર પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયો અને તેણે આકાશ બનાવી ત્યાં પોતાનું મથક કર્યું. તેને રાજ્ય કરવા ગમતું નહિ હતું તેથી ૮૦,૦૦,૦૦૦ દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા અને તેમની સરદારી પોતાની બહાલી બેટી સર્વને ૨,૫૦,૦૦૦ વર્ષ વેર કરવાનું વરદાન આપ્યું. તેણીના અમલ પછી ૪ ઇશ્વરો ઉત્પન્ન થયા, અને તેઓએ ૨૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષ વેર રાજ્ય કર્યું. તેમાંનો

છેલ્લો આ પૃથ્વી ઉપર આવી એક મનુષ્ય-
રૂપી કન્યા સાથે પરણ્યો, જેને ત્યાં એક
ચુનતી કૂદી થઈ જેના વંશજો હાલના જેપા-
નના મિકડો છે.

આ સર્વ દેવતાઓમાં સર્વથી મહોદ્ધ ગાન
મૂર્ત્ય દેવીને આપે છે. તે એટલા સુધી કે
મીકાકા અથવા બીજા દેવતાઓનીજ મારફતે
જેપાનીને તેની મદદગી કરી શકે છે. જેપા-
નીઓને મહોદ્ધ બાગ ખુલ્લે મળે છે. આ
ધર્મ જેપાનમાં ઇ. મ. ૧૦૦ માં હિંદુસ્તાન
અથવા કોરિયાથી લાખન થયો હતો.

જેપાનનું રાજ્ય ઇશ્વરનું હોવાથી આગલા
શેહેનશાહને મીકાકો કહેતા અને તેને ઇશ્વરી
અપ્પાર માખી તેને રાજ્યનો તથા ધર્મનો
વડો ગણતા. આગળ તેની ઇશ્વર તરીકેની
પુજા કરવામાં આવતી, અને તેને દેવતા
માની મેહેવમાથી બહાર નિકળે ત્યારે તેને
પગે કંઠીજ ચાલવા દેતા નહિ. તેમજ તેના
શરીરનો એકે એક ભાગ એટલો જો પવિત્ર
ગણતા કે બાહ્ય તથા નબ્બ પશુ કંઠી કાઢવામાં
આવતા નહિ. તેમજ તેને બામદાદમાં
રાજ્ય માદી પર દેટલાક કલાક વેર નિધર
દાવતમાં બેસી રહેવું પડતું, અને તે વિજા
તેનાથી હાથ, પગ, કે માથું'ંયા પાંપણ
વડીક જરા હિવાવી ચકાતી નહિ. પશુ જો
કમનસિમે કોઈ અવધવ હિલ્લો તો તે વરે
સડાઈ મા કુકાળ પડે એમ મનતા. આથી
દેટલાકે મીકાકો કંટાળી આ માદીપરનો
દક્ષ વડીક છોડી નહ રી ગયા હતા; આથી
તે પછી માદીપર તેનું તાજ મેળવાનો
રેવાળ ચાલુ થયો. આ મીકાકો તરફથી સર્વ
રાજકોશોનાર રાજસભા ચત્રાવતી અને
મીકાકો તો માત્ર એક પુખ્ત કરવાનોજ પાદ-
શાહ ગણાતા.

૧૨મી નદીમાં આ ઇશ્વરી મીકાકોની સત્તા
ગુદી તેના તાબેદાર શાહમદા તેની સાથે
થયા અને મીકાકોને મત્ત પવિત્રાઈ તથા
બીજા યોગ દક્ષ સોપી સર્વથી સત્તા લસ-
દરી સરદારોને હાથ કરી. તેઓમાં "કોસા"

નામે એક ક્ષીયારો ચરવીરપણાથી, આગળ
વધ્યો હતો. તેણે પોતાના બજારી ધર્મ-
ગુરનો અને રાજ્ય ચલાવનાર પ્રજાનો એવા,
જે પાદશાહી ભાગ કર્યા, તેમાં મીકાકોને માત્ર
ધર્મનો પાદશાહ કીધો, અને પોને રાજ્યકા-
રોમાર ચલાવવા લાગ્યો; જે ધારો આજ વેર
ચાલુ છે.

જેપાનીઓમાં ૮ વર્ગ છે. ૧ લા વર્ગમાં
શાહમદા; ૨ ભમાં ઉમરાવો; ૩ ભમાં સમળી
વર્ણના ધર્મગુરઓ; ૪ થામાં લશકરી
સરદારો, તથા ઉમરાવો; ૫ તથા ૧૬
વર્ગમાં વેદો, સમ્બરી અમલદારો અને
ધર્માદારીઓ; ૭મા વર્ગમાં છુટક વેપારી,
નાહના કુકાનદાર અને રંગારી તથા
ચિતારાઓ. અને ૮મા વર્ગમાં બેકુલ
તથા મજુરો.

જેપાનના આગવા મીકાકો 'મજુરીતો'
નો જન્મ ૧૮૫૨માં કિયારોના મેહેલમાં
થયો હતો. તે ૧૮૭૬ના ફેબ્રુવારીમાં ગાદી-
નશીન થયો. તે કુનિયા સંબંધી કશું જાન
ધરાવતો નહિ હોવાથી, તે નવરીજ એકાંત
ચસમાં જઈ રહ્યો હતો.

૧૮૬૮ સુધી જેપાનનાં શહેનશાહને કાંની
પ્રજા દેવતા તરીકે માન આપતી અને
તેઓ દરબારમાં પોતાના અમલદારોને બોલા-
વતા તે વખતે પોતાનાં મહોપર છુરઓ
નાખતા, અને અમલદારો તખ્તથી થણે
છે ઉભા રહેતા. એક વખત પહેરવામાં
આવેલો લેવાય શહેનશાહથી પાછો પહેરાય
નહિ; તેમજ એક વખતમાં ખાનામાં આવેલો
બોરાક પાડો તેનાથી ખાવામાં લાજ શકાય
નહિ. એવો મેહેમ ત્યાં ચાલતો.

હાલનો મીકાકો—શેહેનશાહ ૧૮૬૮ માં
માદી નશીન થયો ત્યારે તેણે જૂના જૂના
દેશનાં એલમીઓની મુલાકાત પોતાના મહે-
લમાં લીધી હતી. રાજદરબારમાં બેસનાર
આ રાજ પહેલો હતો. તે નાહની ઉમરનો
હતો તે વખતે તેણે દરબારમાં અખીરો
સનમુખ એવાં બોયદ લીધા હતા કે તે

પોતાની રેખાને એક ખરો રાજ્ય થશે, વળી તેને એવું વચન આપ્યું હતું કે, રાજ્યને લગતા સર્વ સલાહોનો વિચાર ચલાવવા માટે એક સભા ઇમારત કરવામાં આવશે, અને જુના વખતના અગ્રાનીયી ભરેલા શીવાગ્રેને નાણુદ કરવાનું જોઈતા ઉપાયો લેવામાં આવશે; તેણે તે ઉપરાંત એમ જણાવ્યું હતું કે “રાજ્યનો પાયો અજબુત નાખવા માટે વિદ્યા દુનરની શોધ આખી દુનિયામાંથી કરવી.” રાજસભા ખેલાળ્યા પછી તે કિયોટો શહેરથી ટાક્યો ખાતે ગયો હતો. એ વખતે તે સુનાની પાલખીમાં બેઠો હતો. આવી પાલખી ત્યાં માત્ર રાજવંશીઓજ વાપરી શકે છે, પણ સાધારણ પંકળીના આણુસો માટે ‘કાગા’ નામની પાલખી વાપરવામાં આવે છે.

૧૮૬૪માં હાલનો શેહેનશાહ ‘કરકો’ નામની સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો. આ સ્ત્રી ‘ઈગા-નોટપકાડી’ નામના એક મહેલો પાદિ ધરાવનારા ઉમરાવની દિકરી છે. પરણ્યા આગળ જ એ સાથે મહેલત બાંધવાની શેહેનશાહને વડે આપવામાં આવે છે. ‘રાજ્ય પાંચ ઉમરાવજીઓમાંથી એકને પસંદ કરે છે, તે તેની સાથે પરણી બીજી ૧૧ ઉમરાવજીઓને પણ રાખી શકે છે, પણ પહેલી પટરાણી તરીકેનું પદ પામી તે સર્વોપરી હક ભોગવી શકે છે, ભારે બાકીની ૧૧ જણીઓ તેનાથી ઊંચરતો દરજ્જો હોવા દરેક સાથે ભોગવે છે.

જેપાનમાં પ્રથમ ૧૮૭૦માં શેહેનશાહ તથા શેહેનશાહના પુત્ર બહેર રસ્તા ઉપર સાથે ભેવામાં આવ્યા હતા. તોપણ તેઓ જૂદી-જૂદી ગાડીમાં બેઠા હતા. તેમાં રાણીની ગાડી શેહેનશાહની ગાડીની પાછળ દર ચાલતી હતી. ૧૮૭૦માં સભામાં ત્યાંના રાજ્ય કુટુંબમાં સુધારાનો જગપેસારો એટલે બધા થયા હતા કે શેહેનશાહ અને તેની બાલુ એકજ ગાડીમાં સાથે બેઠાં ભેવામાં

આવ્યાં હતાં અને પ્રજાની ખુશહાલીને નમન કર્યું હતું.

શેહેનશાહ પોતાના મેહેલમાં કંઈ રીતે છંદગી ચુંગરે છે તે આણું જણાયું નથી. તેની બાલુઓ માટે મેહેલમાં કુશદે જગ્યા આપવામાં આવે છે. જ્યાં તેઓ બારે માસ સાથે વસે છે.

જેપાનીઝોની પ્રેત સંસ્કારની રીત — તેઓ પ્રેતને ધણું કરી બાળે છે, અને કાઢજ દારૂ છે. બાળવું હોય તો રાખને એક નાદનાં લાકડાનાં પીપમાં સીકડી બેસાડે છે, અને દારૂ હોય તો મટાડીની જરૂરીમાં દાખીને બેસાડે છે. તે બેમાડાની જગ્યા એટલી તો સંકેતિત હોય છે કે તે પ્રેતને માહે પુરવા પછી મેહેનત પડે છે. તે પ્રેતને માહે બેસાડ્યા પછી તેની પર દાંડણું વાલે છે અને પછી તે પાત્રને પાવખીમાં બેસાડી રમયાનમાં લઈ જાય છે. રમયાનમાં ધ્રમ્મારત બાંધેલી હોય છે, અને તેમાં ભેંગવાઈ સુખ જળે, ત્રણપણ, લાકડાંની ચિત્તા તેવાર કરી રાખેલી હોય છે. તે ચિત્તા પર માનથી પેણું પીપ મેળી તેની પર ચઢાઈઓ દાકે છે, પછી તેને સળગાવી દે છે. આ ચિત્તા દરેક જૂદા જૂદા ખોરડામાં હોય છે, અને રાજ બાળતી વેળા તે ખોરડાનું બારણું બંધ કરી ભેવામાં આવે છે; ત્યારે પુમાડા કુમાડીયા વાટે નિકળી જાય છે. ત્રીજે દિને સમાવાહલાં રાખ ભેવા તે જગે જાય છે. તેઓ તેનાં દાંત અને પીડના કરામનાં હાથ અને એકકાં કરી તેને એક પેટીમાં બંધ કરી તેના જન્મ ઘેરમાં મોકલે છે; અને ત્યાં તેની પેટીને દેવતાની સામેની અમરાઈ પર મેળે છે. દાંત લગરના શ્વ મનુષ્યો પોતાનાં પડેલા દાંત એકકા કરી રાખે છે કે જે ચરણ પછી તેની ચોગ્ય જગ્યાએ રાખ સાથે મેલવા કામ આવે છે.

જેપાનમાં ઉદ્યોગ દુનર—વેપારનો ફેશોનો બારે છે.—જેપાનમાં માફકસરનાં

મોટા પાયાપર ચાલતા બૂટા બૂટા ઉદ્યોગનાં 'રૉલ્ડ' ખાતાંઓ અને કારખાનાં છે. ૪૯૩ 'સ્તીમથી, ૨૪૭ પાણીના; જેઓમાંના ૨૪૭ પાણી અને સ્તીમના ભેગા બળથી અને ખાડીનાં ૧૭૮૨માં હાથે કામ લેવામાં આવે છે.

ઉપરના ૨૭૬૭ ખાનાઓમાંનાં ૨૮૫ દરેક ૧૦૦૦૦ પૌંડથી વધુની, ૨૨૭ દરેક ૫૦૦૦ પૌંડની અને ૧૧૬૪ દરેક ૧૦૦૦ પૌંડની થાપણ સાથે કામ કરે છે. બ્યારે ૧૦૦ પૌંડની ઓછી થાપણવાળાં કારખાનાંઓની સંખ્યા ૧૨૧૮ ની છે.

આ દેશની ૪૯ કોસસાની ખાણોમાંની દરેક દર વર્ષે ૧૦૦૦૦ ટન કોસસો ઉત્પન્ન કરે છે. વળી આ દેશમાં લોખંડની સારી ખાણો હાથ લાગી છે. જેમાંથી ઇંગ્લીશ જેલુ સાઈ સ્તીલ તથા ખીમ-આપર્ન બનાવવામાં આવે છે. એક કંપની રેલ્વે અસબાજ, રેલ્વે ગાડીઓ અને એનજીનો વડીક બનાવે છે.

હજાર ઉદ્યોગનાં કારખાનાં ચઢાવવા માટે પાણીનાં બળનો જેપાનમાં 'ઓસ્કા' શેહેરમાં વિશેષ ઉપયોગ કામ છે આ બળથી કરીને ૧૫૦૦૦ હોર્સ પાવર જેટલું કામ લેવામાં આવે છે.

જેપાનીઝ બનાવટનો રેસમી માલ માટે 'કુકાઈ' શેહેર જાણીતું છે. ત્યાં ૧૫૦૦૦ છુમો ઉપર જેપાનીઝ સ્ત્રીઓ દિવસના ૧૨ થી ૧૪ કલાક કામ કરે છે. અને તેઓ દરેક એક માસમાં ૫ થી ૬ વાકા બનાવી શકે છે.

નાહના મોટા ધૂડીયાલ બનાવવાનો ઉદ્યોગ જેપાનમાં ઘણો આગળ વધ્યો છે. એખલા ઓરકા શેહેરમાં ધડીયાળ બનાવવાનાં ૩ કારખાનાં છે.

૧૯૯૬માં જેપાને ૩,૧૫,૪૩૧૯૫ પૌંડની કિંમતનો વેપાર કીધો હતો. જેમાં ૧,૮૭,૭૬,૮૯૬ પૌંડની કિંમતનો આયાત અને ૧,૨૭,૬૬,૨૯૯ પૌંડનો નિકાસ વેપાર હતો. સને ૧૯૦૩માં આયાત વેપાર-૨,૭૭,૫૦,૦૦૦ પૌંડનો ને નિકાસ વેપાર-૨,૬૨,૫૦,૦૦૦

પૌંડનો હતો. નવી રેલ્વે, એ કો, તથા મોંઈત રોડક કંપનીઓ વગેરે બૂટા, બૂટા ઉદ્યોગમાં જેપાને એજ વર્ષમાં ૯,૩૯,૬૬,૯૫,૦૦૦ ડાલરની થાપણ રોકતો હતી આ દેશના આયાત વેપારમાં સર્વથી વડુ ૨, અને ૩ની બંનાવટોની આયાતનો હતો. જેપાનમાંથી આયાત બ્રહ્મ કાટીના ખવાથી તેમજ ત્યાંની સતર કાપડની મીલો ફરેઈડ રીને ચાલતી હોવાથી ૩ની આયાતને ઉત્તમન મળતું રહે છે, અને તેથી ૩ની મોટી ખરીદી કરે છે. ૧૮૯૬ માં ત્યાંની ૬૧ મીથોમાં ૨૧,૦૦,૦૦,૦૦,૦ રતલ ૩ ખખો હતો, જેમાં ૬૬૧ ૧૩,૫૬,૮૧૨ રતલ જેપાનીઝ ઉત્પત્તિનો ૩ હતો, બ્યારે ખાડીનો હિંદી, ચીનાઈ, તથા અમેરિકન હતો અને તેમાં વધુ મર્યાદી વધુ ચાને ૧૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ રતલ ૩ હિંદુસ્તાનનો હતો. આ દેશનું કળં ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં ૫,૫૨,૦૦૦૦૦ પૌંડનું હતું. એના જમીન ઉપરનાં લશકરનો ખર્ચ ૩૭૦૦૦૦૦૦ પૌંડનો ને દરિયાઈ લશકરનો ખર્ચ ૨૮,૮૫,૦૦૦ પૌંડનો ચાલુ થતો હતો. એના ખુશખી લશકરમાં ૨૬૫૦ તોપો ને દરિયાઈ લશકરમાં ૧૨૨૦ તોપો હતી.

જેપાન દેશમાં કેળવણીનો પ્રસાર—

એશિયા ખંડમાં હુક મુદત દરમિયાન સુધારા વધારામાં જેપાન દેશ જે વધીતે આજે યુરોપીયન દેશો સાથે હરીફાઈમાં ખડું છે, તે બધા સુધારાનું મૂળ સંઘીન કેળવણીની પદ્ધતિ છે. ત્યાના રાજ્યત્રીઓના અધિ-કાર નીચે ૧૦ ખાતાં છે, તેમાંનું એક કેળવણી ખાતું છે. આ ખાતું ૩ મુખ્ય અધિ-કારિઓ, કેટલાક જાણીતા વિદ્વાનો, અને એક પ્રધાન ચલાવે છે. પ્રધાનને એ મંડ-બનો પ્રમુખ નેમવામાં આવે છે. તેના હાથ નીચે ૪ ઉપમંત્રિ, ૮ મધ્યકારો અને ૯ પ્રિન્સેપલ્સ હોય છે. ઉપા પ્રકારની કેળવણી એટલે કોલેજોમાં અપાતી કેળવણી એ મંડ-બના અધિકાર નીચે છે. એ મંડગામાં ૮

* મુજરાતી શાળા પાઠ આપારો

વિદ્વાનો હોય છે. શાળાઓનું આરોગ્ય તપાસનારે એક બીજું મંડળ હોય છે, તેમાં અદ્યક્ષ હોય છે.

૧—આસ • કેળવણીનો અધિકારી—એને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સુચવનારી પદ્ધિ (ડિગ્રી) આપવાની તેમજ વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ સંપાદન કરવા માટે પરદેશ મોકલવાની સત્તા હોય છે. યુનિવર્સિટીઓ, હાઇસ્કૂલો, આસ સ્કૂલો, યુસ્તકાદ્યો, સંમદસ્થાનો, ખગોળ અને વાયુમહાસાગરનાં વેધ સ્થળો, ખૂસ્તર વિદ્યા અને ધરતિકંપ વિશે શોધ ચલાવનારી શાખાઓ, ટેકિઓનું મહા વિદ્યાલય અને વિદ્યાના વિષયમાં શોધ કરનારે મંડળ એ સર્વે આ પહેલા અધિકારીની સત્તા નીચે છે.

૨—સામાન્ય કેળવણીનો અધિકાર અને ટ્રેનિંગ સ્કૂલો, માધ્યમિક સ્કૂલો, સાધારણ શાળા, કિન્ડર્ગાર્ટન સ્કૂલો, ઉચી જી શાળાઓ, આધળા ને સુગાની શાળાઓ, કેળવણીનાં સંમદસ્થાનો અને સાધારણ કેળવણીનાં મંડળો ઉપર અધિકાર હોય છે.

૩—યાત્રિક કેળવણીનો અધિકારી.—એને શિક્ષક શાળાઓ, ખેતીની શાળાઓ, ઔદ્યોગિક શાળાઓ, ફરિયાદ વ્યાપારની કેળવણીની નિશાસો, યાત્રિક કેળવણીની નિશાસો અને શિક્ષક શાળાના શિક્ષકોને કેળવવાના ટ્રેનિંગ સ્કૂલો ઉપર સત્તા હોય છે.

જેપાનમાં કિન્ડર્ગાર્ટનનું શિક્ષણ શ્રીમંતોનાં બાળકોનેજ આપવામાં આવે છે. સાધારણ પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ ક્રમ ૪ વર્ષનો છે. આ શાળામાં અભ્યાસ અષ્ટ રહ્યા પછી ઉચી પ્રાથમિક શાળામાં દાખલ થાય છે. ત્યાંનો અભ્યાસ બે વર્ષ ચેહિંચે છે. આ ઉચી પ્રાથમિક શાળાઓ બે પ્રકારની છે. માધ્યમિક શાળા માટે તૈયાર કરનારી, અને પ્રાથમિક કેળવણીજ જેમને લેવી હોય અને આગળ અભ્યાસ ન કરવો હોય તેમને માટેની પેહેલીમાં અભ્યાસ ક્રમ બે વર્ષનો છે અને બીજીમાં ૪ વર્ષનો છે. અત્રે સુધી પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત છે, અને

છોકરાની ઉંમર ૬થી૧૪ વર્ષ સુધીની હોય છે. આટલી પણ કેળવણી પોતાના બાળકોને નહિ આપી શકનાર ગરીબ માંખણોને મોકલ મંડળી પોને ખર્ચ પુરો પાડે છે.

પ્રાથમિક શાળાની ફરજિયાત કેળવણી સુધી થયા પછી તરતજ માધ્યમિક શાળા (અભ્યાસ ક્રમ પાંચ વર્ષનો), જીઓ માટે ઉચી શાળા (અભ્યાસ ક્રમ ૪ વર્ષનો) અને ટ્રેનિંગ સ્કૂલો (બેમાં છોકરાઓનો અભ્યાસ ક્રમ ૪ વર્ષનો અને છોકરીઓને ૩ વર્ષનો હોય છે) ની કેળવણી શરૂ થાય છે. અમુક ઉંમર સુધી છોકરાં અને છોકરીને સાથે કેળવણી આપાય છે અને સાર પછી તેમને માટે જૂદી જૂદી શાળાઓ હોય છે. ઉચા પ્રકારની કેળવણીમાં નીચેની શાળાઓનો મમાવેશ થાય છે :—

યુનિવર્સિટીની કેળવણી માટે તૈયાર કરનારી હાઇ સ્કૂલો (અભ્યાસ ક્રમ ૩ વર્ષનો), જેમને આગળ અભ્યાસ ન કરવો હોય તેમને માટેની હાઇ સ્કૂલો (૪ વર્ષના અભ્યાસ ક્રમ વાળી), ઉચા પ્રકારની ટ્રેનિંગ સ્કૂલો (છોકરાનો અભ્યાસ ક્રમ ૪ અને છોકરીઓને ૩ વર્ષનો), અને જીઓ માટે કોલેજો. આ પછી યુનિવર્સિટી કોલેજોમાં ૩-૪ વર્ષ અભ્યાસ કરી ફેલોમંદ થાય તેને કાયદા, સાહિત્ય, કે વિદ્યાનાં વિષયમાં ‘ગ્રજુએટ ની’ પદ્ધિ મળે છે. જેપાનમાં ‘ગ્રજુએટને’ ‘ગકુસિ’ કહે છે. યુનિવર્સિટી કોલેજમાં છેવટે પાંચ વર્ષ અભ્યાસ કરવાથી ‘ગકુસિ’ને ‘હકુસિ’ની અતિ માન્ય પદ્ધિ મળે છે.

ઉપર મુજબ જેપાનમાં પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ ક્રમ ૪ વર્ષનો, માધ્યમિક શાળાનો પાંચ વર્ષનો અને હાઇસ્કૂલનો ૩ કે ૪ વર્ષનો હોય છે. આરફુલોમાં નીચે લખેલા વિષયો શિખવવામાં આવે છે :—

નીતિનાં પાઠો.

જાપાનીજ યાદનીજ ભાષા.

ઇતિહાસ.

ગણિત શાસ્ત્ર (અંકગણિત, અક્ષરગણિત, ભૂમિતિ અને ત્રિકોણમિતિ.)

પંર ભાષાઓ.

ખેતીવાડી.

ભૂગોળ.

પ્રાણિ વિજ્ઞાન.

વનસ્પતિ વિજ્ઞાન.

પદાર્થ વિજ્ઞાન.

નસાયન શાસ્ત્ર.

જાપાનીઝ અને આઇનીઝ લેખનકળા.

ચિત્ર કામ.

ગાયન.

દૈશિ હિસાબ.

કસરતશાળા.

ટોકિયોની યુનિવર્સિટીમાં ૬ કોલેજો છે. તેમાંની ખેતીની કોલેજ સિવાયની બધી એકજ જગે છે. આખી યુનિવર્સિટિનો ૧ પ્રમુખ હોય છે તેમજ દરેક કોલેજપર એક ડિરેક્ટર હોય છે. કોલેજોમાં એક કાયદાની કોલેજ, બીજી વેદકશાસ્ત્રની કોલેજ, ત્રીજી ઇન્જનેરી કોલેજ, ચોથી સાહિત્ય કોલેજ, પાંચમી વિદ્યા કોલેજ અને છઠી ખેતીની કોલેજ છે. એમાં પહેલી બેનો અભ્યાસ ક્રમ ૪ વર્ષનો અને બાકીનાનો ૩ વર્ષનો છે.

જાપાનમાં બે યુનિવર્સિટી છે, એક ટોકિયોની અને બીજી ક્યોટોની. જતે શીખવવાનું અને પરીક્ષા લેવાનું કામ બજાવે છે. પહેલામાં આસરે ૩૦૦ અને બીજામાં ૧૮૦ પ્રોફેસરો રહે છે. યુનિવર્સિટિમાં સાહિત્ય, કાયદા, 'વેદકશાસ્ત્ર', ઇન્જનેરી કળા અને વિદ્યા પર દેખરેખ રાખી વ્યવસ્થા કરનારી મંડળાઓ છે. પ્રોફેસરો ઘણે ભાગે જાપાનીસો છે, અને તેઓએ પોતાના વિષયોમાં જર્મની, ફ્રાન્સ, ઑસ્ટ્રિયા કે અમેરિકામાં અભ્યાસ કરી લખી પદ્ધિ મેળવેલી હોય છે. કેટલાક પ્રોફેસરો યુરોપીયન અને અમેરિકનો પણ હોય છે, પણ બધા પ્રોફેસરો જુવાન, ચપલ, આગળ જતાં અતિ કુશળ નીવડે એવાજ રાખવામાં

આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને ફ્રેન્ચ કે જર્મન શીખવું પડે છે.

હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓ માટે જાપાનમાં 'આસ' ગૅઠાયેલું છે. તેમના લાભને માટે ઇંગ્લેન્ડમાં આપણે અપાયું છે અને લાંની ટેકનિકલ કોલેજમાં પાસ થાય તે હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓને જાપાનના વિદ્યાર્થીઓના જેટલેજ હક મળે છે.

શ્રીઓ માટેની જાપાનમાં પ્રથમ યુનિવર્સિટી મીઝ નરૂસના પરમાર્થિક પરિશ્રમથી ચક્ર છે. તેણે અમેરિકામાં જઈ ત્યાં શ્રીઓને કેવું શિક્ષણ અપાય છે તે જોયું. જાપાન પાછો આવ્યા પછી તેણે લોકોનાં મન પર શ્રી કેળવણીની અગત્ય ઠસાવી અને જૂતા વિરુદ્ધ વિચાર તેમના મનમાંથી કાઢી નાખ્યા.

શ્રીઓની યુનિવર્સિટિ વ્યવસ્થાપક મંડળમાં ૪૬ સભાસદો છે, તેમાં કેટલીક શ્રીઓ પણ છે. અભ્યાસ ક્રમમાં ૩ વિષયો છે, ૧—શુદ્ધ વ્યવસ્થા શાસ્ત્ર, ૨—જાપાનીસ સાહિત્ય અને ૩—ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્ય. દરેક વિષયમાં અકાડીક ૨૧ કલાકનો અભ્યાસ અવરજક છે અને ૭ કલાકનો અભ્યાસ આનંદક છે. સ્કુલનું કામ દરરોજ સવારે ૮ થી ૧૨ વાગા સુધી અને કેટલાક વર્ગને બપોરે ૧ વાગાથી ૪ વાગતા સુધી ચાલે છે. પહેલા વિષયની બાજતમાં ધણે વખત શુદ્ધ વ્યવસ્થાની અનુભવિક કેળવણી આપવામાં જાય છે. નીનિ શાસ્ત્ર, માથુસ શાસ્ત્ર અને બાળકની પ્રકૃતિનો અભ્યાસ આવરજક છે. અને ચિત્ર કામ, ગાયન કળા અને શિક્ષણ પદ્ધતિનો અભ્યાસ મરજી ઉપર છે.

જેફરસનચોમસ—પૂનાઇટેડ સ્ટેટનો આ ૩ જા પ્રેસીડેન્ટો જર્મન વરજન્યામાંના શાહેવ ખાને ૧૭૪૩ની ૧૩ મી એપ્રિલ યવો. એનો પિતા પીટર જેફરસન એક વેલ્સમેન હતો. એને વિલ્યમ અને મેરી કોલેજમાં શિક્ષણ લઈ ૧૭૬૭ માં કાયદા શાસ્ત્રી

તરીકે કામ બનવવા લાગે. ૧૭૬૯ માં એ દૌસ ઓવ બરગરીસમાં ડેલીજેટ નેમાયે. ૧૭૭૫ માં ફિલાડેલ્ફિયા ખાતે બરાયલી બીજી કોંગ્રેસમાં સભાસદ થયો. ફરી ૧૭૭૬ માં પશુ કોંગ્રેસમાં ચુંટાઇ દાખલ થયો ને પ્રમુખપદ પામ્યો. ફરી ૧૭૮૩ માં કોંગ્રેસમાં દાખલ થયો હતો. ૧૭૮૪ માં ક્રેકલીન તથા ઝેડ્ડસ સાથે જઇ એલે પુશિયા તથા મોરકો સાથે કોલકતાર ફરી નવો સંબંધ બેસ્યો. બીજી વર્ષે એ ક્રાન્સમાં એલચી તરીકે ગયો. ૧૭૮૯ માં વાશિંગટને એને સેક્રેટરી ઓવ રેટ તરીકે નેમ્યો, પણ ૧૭૯૦ ના માસે સુધી એને તેના અખતાર લીધો નહોતો. પણ ૧૭૯૪ ની ૧ લી જુનથી જેફરસને બહેર છ'હીમાંથી દર વર્ષ પોતાની જમીનો પર ટેબલેમ રાખવાનું તથા અભ્યાસ પર લક્ષ લગાડવાનું શરૂ કર્યું. પણ ૧૭૯૭ માં એને વાઇસ પ્રેસીડન્ટ તરીકે ફરી નેમવામાં આવ્યો અને ૧૮૦૧માં ખુદ પ્રેસીડન્ટ થયો. એના આઠ વર્ષના પ્રમુખપદ દરમ્યાન એની રાજી થણી ચઢતી ઠળાએ પોંદ્યો હતી; પણ ૧૮૦૬માં લગભગ ૪૦ વર્ષ સુધીની લાગત રાજકુવારી છ'હીથી એકદમ દૂર થયો અને પોતાનું લક્ષ ખેતીવાડી પર રાક્યું. આ એકાંત છ'હી દરમ્યાન ફેબ્રુઆરી ખાતેપર મુખ્ય લક્ષ આપી મલોઝ સુધારો કરાવ્યો હતો. મરણ ૧૮૨૬ માં ૪થી જુને નિપળ્યું.

જેટલ.—આ સ્વિડીશ રહેર મોસેનિયાના અખાત પર છે. ૧૮૬૯ માં લાગેની આગથી નાશ પામતા ફરી બાંધવામાં આવ્યું છે. અત્રે કિલો, વહાણ બાંધવાની ગાદી, રેલમી કાપડ સુતરની મીલો, તખાક વિગેરેનાં કારખાનાં છે. સ્વિડનનાં વેપારી શહેરમાં આ ૩ જા દરજતું શહેર છે. અત્રેનો નિકાસ વેપાર ધમારતી લાકડું, તાર, લોહું ને આવાત વેપાર ધાન્ય, નીમ-કનો ચાલે છે. ૧૮૭૪ માં લોક વર્તી

૧૬૦૮૭ ની ને ૧૮૯૧ માં ૨૪૩૩૭ ની હતી.

જેબોલ ઇંગ્લેન્ડમાંલ વૉન—૨૧ જાણીતા -જર્મન કવિને જન્મ; (ધૂમેકમાં ૧૮૧૫-૧૮ અકટોબરે થયો હતો. મોનમાં પ્રથમ અભ્યાસ કરી એ બર્લિન જઇ વસ્યો અને તે વખતના જાણીતા કવિઓના મંડળમાં ભેળાયો. ૧૭૩૮ માં એ અથેન્સ તરફ ગયા અને એલચીના કુટુંબમાં શિક્ષક તરીકે નેમાયો; ત્યાંથી એ વર્ષ બાદ એ ધૂમેક ગયો ને ત્યાં છટાવન તથા રોનિસ સાથે ત્યને અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ૧૮૪૩ થી એને પુશિયન સરકાર તરફથી વાર્ષિક પેન્શન મળવા લાગ્યું; તે પછી એણે સેન્ટ બર્નાર્ડ, હેનોવર તથા બર્લિનમાં વસવા માંડ્યું. ૧૮૫૩થી એ સ્વિનિયનાં પાલકાળમાં બેરોલીયાનાં રાજ તરફથી એશિયાટિકનો પ્રેફેસર થયો હતો. આ ઓક્ટોબર એ ૧૮૬૮ સુધી હતો. એનું મરણ ૧૮૮૪ માં ૬ ડી એપ્રિલે નિપળ્યું હતું. એની રચેલી કવિવાઓ ચાલુ જમાનામાં જર્મનીમાં બહુ વખણાય છે.

જેમ્સ—પ્રાચીન કાળમાં પ્રથમ ખ્રિસ્તી દેવો બાંધવામાં જેઓએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો તેમાં ૩ જેમ્સ જાણીતા થઇ ગયા છે.

૧—જેમ્સ ધી એલડર. એ 'જેમીડ' નામે એક માછીમારનો પુત્ર અને સેન્ટ જોનનો ભાઇ હતો. એ ૧૨ દુતમાનો એક હતો. એ સેન્ટ જેમ્સ તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યો છે. એનું મરણ ૬. સ. ૪૪ માં હેરોડ એમીપાની તવવારથી નિપળ્યું હતું. એનો વાર્ષિક દિવસ જુલેની ૨૫ મીએ આવે છે; અને એક પથીઓ ૩૦ મીએ પ્રેલનો સ્વપ્ન માને છે. એણે સ્પેન તરફ મુસાફરી કરી હતી. એની માતા મેરી અથવા 'સાલોન' ને મામે જાણીતી થઇ હતી, અને તે પ્રાઇસ્ટની માતા સાથે સગપણ ધરાવતી હતી.

(૨) નાહનો જેમ્સ અગ્રીયસનો પુત્ર. એ પણ એક 'સેન્ટ' તરીકે માન પામ્યો છે. એનો વાર્ષિક દિવસ ૩૧ીં ડિસેમ્બરનાં. ૮મી ઓગોસ્ટે પડે છે.

(૩) સેન્ટ જેમ્સ: એનું મરણ ઇ. સ. ૬૨ માં નિન્યુ હૅવ્ન, એનો વાર્ષિક દિવસ ૨૩ મી ઓગોસ્ટે પડે છે.

૧ લો. જેમ્સ—સ્કોટલૅન્ડનો રાજા. એ ૩ જાન્યુઆરીએ બેસેલે હતો. જન્મ ઇ. સ. ૧૩૫૪ માં ડનફર્મલીનમાં થયો હતો. સેન્ટ એન્ટુના બીથપ વૉડર્સોના સિદ્ધાંત તથા એલેક્ઝાન્ડર ડીપી હતો. એનો પડો બાઇલ્ડે આર રૅન્સવે, ફ્રાન્કલેન્ડમાં મરણ પામ્યો હતો. એ ૧૪૦૬ થી ૧૪૩૭ વેર સ્કોટલૅન્ડના રાજા તરીકે ૫૬ વર્ષો હતો. પણ ૧૪૦૫ માં એને ફ્રાન્સ ખાતે મોકલવામાં આવ્યો હતો, તેટલામાં એને ઇંગલૅન્ડના ૪ થા હેન્રીએ કેદ કરી ૧૮ વર્ષ વેર નગર કેદ રાખ્યો હતો; પણ ૧૪૨૪ માં એ છુટકો પામી ખરી રીતે રાજ્યભિષેક પામ્યો હતો. છુટકો કરતી વેળા એના પાછળ ચએલા ખર્ચના ૪૦,૦૦૦ પૌંડ સ્કોટલૅન્ડ તરફથી ઇંગલેન્ડને આપવા પડ્યા હતા. એનાં સગન અલેક્ઝાન્ડર સોમરસેટની બેટી જેન લ્યુકેટ સાથે ૧૪૨૪ માં ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ થયાં હતા. એનું ખૂન ૧૪૩૭ માં ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીએ રાજદુષ્ટારી પ્રપંચને લીધે થયું હતું.

જેમ્સ ૨ જે—આ સ્કોટલૅન્ડનો રાજા પોતાના પિતાના ખૂન વેળા માત્ર ૬ વર્ષનો હતો. આથી એની માતાએ એડીનબર્ગના કિલ્લામાં જઈ આશ્રય લીધો. પણ તે કિલ્લાનો ઉપરી સર નિલ્લમ કિસ્ટોન જે 'વેનસેનર' હતો તેણે રાણીને શાહબદ્દા ઉપરથી હથે તમવાની ફરજ પાડી. આથી રાણી સ્ટર્લિંગના કિલ્લામાં જઈ બસાઈ. પણ કિસ્ટોને તેને કેદ કરી તાલે લીધી, અને રાજા ઉપરનો તેનો હક્ક તાલવી ૧૪૪૯ માં જેમ્સને રાજ્યભિષેક દીધો. ત્યાં સુધી સિવિલિઝેશનને

કિસ્ટોન રાજ્ય કારોગાર ચલાવતા હતા, પણ જેમ્સ રાજા પોતાના વયમાં આવતાં સિવિલિઝેશનને તેની ખાતા, પ્રસદ્ધ ચલાવેલી ફર વન-લુક માટે તેને સજા કરી હતી. ૧૪૪૯માં જેમ્સ આરનોલ્ડ નામની ઉમરાવ બાનુ સાથે પરણ્યો હતો ૧૪૬૦માં રૅકસવર્ગને કિલ્લો ઇંગલીશો પાસેથી છતી લેતાં લડાઈમાં માર્યા ગયો હતો.

જેમ્સ ૩ જે—આ સ્કોટલૅન્ડના રાજાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૫૨માં થયો હતો. ૧૪૬૦માં એ ગાડીનરીન થયો. એ બાગવતનો હોવાથી એની તરફથી એની માતા તથા સેન્ટ એન્ટુના બીથપ કોન્સેનર નેમાયા હતા. આ રાજા ગાયન કળા, મણિત શાસ્ત્ર, તથા દૂતર મંદીમાં કુશળ તથા વિદવાન હતો, પણ તે વખતના સ્કોટલૅન્ડના અસ્વસ્થ હાલત તરફ જોતાં રાજ્ય કરવાની કુન્હે જેમ્સમાં નહોતી. જેમ્સ મોહાસે હોવાથી એ પોતાનો ઘણો ખર્ચ વખત દૂતરમંદો, ચિતારા અને ગાયનકારીની સોહબતમાં ગુલરનો હતો. પણ એના રાજ્યમાં ઉદેશ બળવા દરમ્યાન એનું મોલ ૧૪૮૮માં ૧૮મી જુને નિપજ્યું હતું.

જેમ્સ ૪ થો—આ સ્કોટલૅન્ડના રાજાનો જન્મ ૧૪૭૩ માં થયો હતો. બ્યારે એનો પિતા બળવામાં માર્યો ગયો ત્યારે એ ૧૭ વર્ષનો હતો, તેમજ એને બળવા ખેડારીએ પોતાનાં એક હથિવાર તરીકે આગેવાન બનાવ્યો હતો; પણ એણે બળવો મખાધાનીપર આણી દેશમાં નિષ્ઠા ફેરવેનો વધારો કરવા ઉપર તથા ખેનીયડીના સુધારાપર લક્ષ આપ્યું હતું. ૧૫૦૭ માં જેમ્સ ૭ માં હેન્રીની બેટી માર્ગેરેટ સાથે પરણ્યો, જેને પોતાની ચાવાડી તથા બાહોશીથી પરદેશી રાજ્યો વચ્ચે દોસ્તીનો બાંઠ મજબુત થયો હતો. એણે ફ્રાન્સની મદદમાં રેલી ઇંગલૅન્ડપર ચડાઈ કરતાં ફ્રેડેરિક શીલ્ડની લડાઈમાં એ ઇ. સ. ૧૫૧૩ માં માર્યો ગયો હતો, અને તેમાં ઘણાક અગ્રીય પણ માર્યા ગયા હતા.

જેમ્સ ૫ મો.—આ સ્કોટલેન્ડના રાજાનો જન્મ ઇ.સ. ૧૫૧૨માં થયો હતો. ૧૫૧૩માં યથો જેમ્સ માયો જતાં એ ગાદીવારેસ થયો, તે વેળા એની માતા રાજ્ય કારણેનાર અલાવવા લાગી. તેણે ૮ માસ પછી એક બીજા પુત્રનો જન્મ આપ્યો જે ૪ માસનો થઈ મરણ પામ્યો. આથી રાણી ડગલાસ કુટુંબના વડા અર્થે ઓવ એન્ડ સાયે પરણવાથી રાજા ઉપરની તેની સત્તા પડી બાગી, અને ડ્યુક ઓવ આલબની રાજ્ય કારણેવારી વડો થયો. ૧૭ વર્ષની વયે એ રાજ્યાસન પર બેઠો. એનાં લગ્ન મેરી ઓવ સોરેની સાથે થયાં અને ત્યાં મેરીસ્કુઅર્ટનો જન્મ થયો હતો (સ્કોટલેન્ડની રાણી મેરી). જેમ્સે ૧૫૨૮ માં રાજ્ય ગાદીનો પ્રભુ એખત્યાર લેતાં રાજ્ય ધોરણ મજબૂત હાથે અલાવવા માંડ્યું. ૧૫૩૬ માં જેમ્સે ક્રાન્સ તરફ સુસાહરી કરી હતી. ૧૫૪૨ માં ૮ મા હેન્રીએ જેમ્સને યૌર્ક ખાતે સુધાકારે તેડ્યો; ને પોતે તેની વાટ જોતો ૬ દિવસ વેર ચોભ્યો પણ જેમ્સ હોબિનો ઉદ્ધવ રચનાવ જાણતો હોવાથી તેની સુધાકારે નહિ ગયો; આથી ૧૫૪૨ માં ૩૦,૦૦૦ સૈન્ય સાથે ડ્યુક ઓવ નૉર્ફોલ્કે સ્કોટલેન્ડ પર અલાઇ કરી; પણ તેટલાંમાં જેમ્સ ૧૩ મી ઇસેબેલ ૧૫૪૨ માં ૩૧ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

જેમ્સ ૧ લો.—આ ઈંગલેન્ડનો ૧ લો જેમ્સ તથા સ્કોટલેન્ડનો ૬ ઠો જેમ્સ રાજા તરીકે પ્રસિદ્ધતા પામ્યો છે. એ મેરી ટ્વિન ઓવ સ્કોટલેન્ડનો પુત્ર હતો. એનો જન્મ ૧૫૬૬ માં ૧૯ મી જુને એડિનબર્ગે કેસ્ટલમાં થયો હતો. મેરી રાણીના મોતબાદ ને ઇલી-જાએયના લાંબા રાજ્ય અમલ ને તેના મરણ પછી જેમ્સ ઇ. સ. ૧૬૦૩ માં ઈંગલેન્ડની ગાદીએ આબેસો. એ મહોલો છતાં, ગર્વિષ્ટ, પતરાળખોર અને બેઠગી રીત-ખાત વાલો હતો. એને રાજ્યભિષેક ઇ. સ. ૧૬૦૩ નાં જુલેમાં ૨૫ મીએ વેરામિન્સ-

ટરનાં દેવળમાં થયો. આ વર્ષમાં ઈંગલેન્ડમાં મર્કેટ ફેલાયથી હોવાથી પાર્લામેન્ટની સભા ભરાઈ નહોતી. આ વેળા પ્રજામાં કે પક્ષ પડ્યા હતાં. ૧-દિપ્સકોપિલીયર્ન, ૨-પુ-રીટન, અને રોમન, ક્રેયોલિક, આ બે વિભાગ ધર્મ સંબંધી મત ઉપરથી થયાં હતા. ધર્મ સંભાજનો આલતો સંપ્રદાય માત્ર રાખતો એ અભિપ્રાય વાળાં દિપ્સકો-પીલીયર્ન કહેતા. એમાં સુધારો કરવાને સપળા ઉપાધ્યા એક પદ્ધતિનાં રાખતા એવો મત પ્યુરિટન આગતજાનો હતો. પોતાનાં પક્ષકારો રોમન ક્રેયોલિક હતા. કેટલાક કારણોસર એમાંના દરેક પક્ષ જેમ્સના માનીતા થવાની આશા રાખતો. જેમ્સે દિપ્સકોપિલીયર્ન પથ સ્વિકાર્યો અને પોતાના આખા રાજ્યમાં તે સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. સર્વોર્લંટર રાક્ષીએ જેમ્સ સામે પ્રયત્ન કરવા જતાં પકડાયો. તેને ૧૨ વર્ષ વેર ટાવરગટમાં કેદ રાખ્યો જેમાં તેણે જગતની તમારીખ લખી. ક્રેયોલિકે જેમ્સ રાજા તથા તેના ઉમરાવોને દારૂ ગોળાથી ઉરાડી નાખવાનો પ્રયત્ન રચ્યો. તેઓએ ઉમરાવોની સભાના બોધરામાં સુરંગ વાટે ૩૬ દારૂગોળાનાં પીપો આણી મેલ્યા હતાં, આ સુરંગ વગેરે ખોદકામ પાછળ ૧૬ વર્ષ થયું હતું, તોય તે વાત ઉદઘા સિવસ વેર છાની રહી. ૧૬૦૫ માં ૫ મી નવેમ્બરે પાર્લામેન્ટ સભા મળવાની હતી તેના ૧૦ દિવસ આગમજ જેમ્સ રાજાને નનામી શુભ ચીઠ્ઠી મળી, આથી તપાસ કરતાં કાવત્રું પકડાયું. આથી ક્રેયોલિકે ઉપર રાજાનો ભાર કેહર ઉત્તર્યો, તેમના ઉપર ઘણાંજ સખત કાયદા બાંધ્યા, લેડનમાં કોઇપણ ક્રેયોલિકને રહેવાની તથા વકીલ કે બારિસ્ટર સૂઝની તથા ડોક્ટરનો ધંધો કરવાની મનાઈ થઇ ને તેમને કાયદાના રહસ્યની બહાર મેલ્યા, જેમ્સે ઈંગલેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડને ગ્રેટબ્રિટનનું નામ આપવાની મેહેનત કરી પણ તેમાં તે ફાળો નહિ. એના અમલમાં રખેન સાથે

ઇંગ્લંડનાં વહાણુવીઓને અમેરિકામાં વેપાર કરવા માટે અપાઝીમાં ઉતરવું પડતું હતું, પણ ૧૬૧૦ વેર જેમ્સે તેમને કથી દાદ નહિ આપતાં સ્પેનીશ દરબાર સાથે મિત્રાચારી ચાલુ રાખી હતી. એણે ગમે તેમ જાન ઉપરાવવા માંડીયાથી આમની સખા સામે યથા હતી. ૧૬૨૧ માં રાજાને કુંવર હેન્રી મરણ્ય મામ્યો ને લૉડ સાલ્સમરી ૧૬૧૨ માં મરણ્ય પામતાં રાજ્ય કારણાર વધુ બગડ્યો હતો. ૧૬૧૩ માં રાજાએ પોતાની કુંવરી ઇલીઝાબેથને જર્મનીનાં એક નાહના રાજા ફ્રેડરીકને પરણાવી, (આજ રાજ-કુંવરીની આસાદ હાલમાં ઇંગ્લંડની રાજ્ય ગાદીપર છે.)

૧૬૦૭ માં જેમ્સટાઉન ઉતર અમેરિકાના વર્જિનિયા પ્રાંતમાં વસાવ્યું. ૧૬૧૦ માં ન્યૂશાઉન્ડેડમાં વસવાની સનદ જેમ્સે કરી આપી, ૧૬૨૦ માં જેમ્સના જીવમથી કેટલાકો 'માસાચુસેટ' અખાતને કાંઠે જઈ વસ્યા, જે આજે બજવંત રાજ્ય બન્યું છે. ૧૬૧૫ માં જેમ્સે સર ટોમસરોને દિલ્લી દરબારમાં એક્ષથી તરીકે મોકલ્યો. જેમ્સે આરોનેટનો ખેતાજ રંધાપી, તે ખેતાજ લેનારને ૧૦૦૦ પાંડ રાજાને બેટ કરવા પડતાં હતા. જેમ્સ રાજાએ પેશાની તંગીને લીધે તવંગરો પાસથી નાણા ઉપારવવા માંડ્યાં, આથી લૉડ કોક દિમ્મતથી પોતાના રહોમતીઓ સાથે મામો થયો. જેમ્સે પાર્લામેન્ટની ફરકાર નહિ કરી, તેમના સમાસરોનાં હક્ક ઉપર તરાપ આરવા જતાં 'આમની' સમાનાં સમાસરો સામે થયા અને તેમણે પોતાનાં જીવન દરકોનો લેખ લખ્યો ને પોતાનું બેન્ટલ કાયમનું કર્યું. જેમ્સ તે પછી ૧૬૨૫ માં ૨૭ મી માર્ચે મરણ્ય પામ્યો.

જેમ્સ ૨ જી. - ઇંગ્લંડની બીજી જેમ્સ તથા સ્કૉટલંડના ૭ મા જેમ્સનો જન્મ ૧૫ મી ઓક્ટોબર ૧૬૩૩ માં થયો હતો. એના પિતાના મામો જતાં એ નકાશીને દાદ

ગયો અને, ત્યાંથી થોડી મુદત બાદ ફ્રાન્સ ગયો. ત્યાં પ્રથમ એણે લશ્કરમાં સરદારી મેળવી, પણ ૧૫ માં લુધ અને ઇંગ્લંડ સાથે મુલહેના કોલ કરાર વતાં એને ત્યાંથી નોકરી છોડવી પડી. ત્યાંથી એ સ્પેન ગયો અને લશ્કરી નોકરીમાં જોડાયો. ૧૬૬૦ માં જેમ્સ ડ્યુક ઓફ બૉર્નને નામે જાણીતો થયો અને વંડનમાં લૉડ હાઇ મેનસેલરને મહેરો આપ્યો પામ્યો. ૧૬૫૯ માં જેમ્સ ઓફ ડેવેરનડનની બેટી એનાહાઇડી માથે પરણ્યો હતો. પણ આ બાબત ૧૬૭૧ માં મરણ્ય પામતાં જેમ્સે જાહેરમાં રોમન કેથોલિક પંથ સ્વિકાર્યો હતો. ૧૬૭૩ માં જેમ્સને 'ટેસ્ટ એક્ટ' પાસ કરવાથી લૉડ હાઇ એડમીરલનો આધો છોડવો પડ્યો હતો. તે પછી એણે ડ્યુક ઓફ મોડીનાની બેટી મેરી સાથે લગ્ન કર્યા હતાં.

૧૬૮૫ માં આલ્ફમ મરણ્ય પામતા જેમ્સે મંત્રી મંડળને સારી સારી ઉમેદો આપી રાજ્યપદ મેળવ્યું, પણ તેણે આપેલી કબુલાતો પાળી નહિ. માથરાજ આલ્ફમનો અનોરસ પુત્ર 'ડ્યુક મનમાય' હતો તેણે ગાદી મેળવવાની કોશિસ કરી. તેલી મહે આઝાઇયે સ્કૉટલંડમાં શીતૂર મથાવ્યું. આઝાઇયે હારનાં તે પકડાયો ને ૧૬૮૫ નાં જીનમાં રાજકોહની સંજ પામ્યો. સ્કૉટલંડમાં કાંપેનનેન્ટર લોકોપર આ રાજ્યમાં બારે જીલમ થયો. ડ્યુક મનમાય ફોરસ્ટ પ્રગણમાં ઉતરી ૨૦૦૦ ની ફોજ મેળવી પશ્ચિમ તરફનાં લોકોનું મન છતી ટાંઠન રોહરમાં રાજ્યપદ મેળવી જેમ્સની જીલ્મી વતોલુક સામે થયો; પણ ૬ ડી જીલ્મી જિલ્મીટર પાસેનાં સેનગોર રણમાં જેમ્સની ફોજ તેને હરાવ્યો; એને કેદ કરી ૧૫ મી જીલ્મીએ મારી નખાવ્યો. ને કર્નલ કી જેમ્સ નામે જાણને પશ્ચિમ તરફ મન્થ તરફ બજેવા ગાયોમાં વર્તવ્યો. એજ વર્તનાં નરે પાર્લામેન્ટની બીજી બેઠક

(એટલે, ધર્મની પરિક્ષાનાં ધારા) થી ફા-
 નનાં અમલદારોને છુટા રાખવાની પરવા-
 નગી જેમ્સે પાસામેટ પાસે માંગી, પણ
 મળી નહિ. ત્યારે પાસામેટ વિસરજન કરી.
 ૧૬૮૭ થી કેથોલિક ધર્મ સ્વિકારનારને
 મ્હોટા ઝોડા જણાવા માંડ્યા, ને લશ્કરની
 હાવણી લઇને પાસે કરી. સિપાઇઓ તથા
 અમલદારોને કેથોલિક કરવાની મેદુન કરી
 પણ આથી પ્રભુ નાખુશ થઇ. જેમ્સની
 બે બેટીઓ તે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ પાળતી હતી,
 આથી પ્રોટેસ્ટન્ટને ગરિબમાં પોતાના પથની
 ચઢતી આશા હતી તેટલાં ૧૬૮૮ માં જેમ્સની
 રાણીએ એક પુત્ર પ્રસવ્યો. આથી કેથોલિક
 પંથની ચઢતી થઇ, પણ તેથી પ્રોટેસ્ટન્ટોએ
 આરોગ્યનો સાહાનુકે દિલ્લખ હોજડામાં
 અમલ કરતો હતો તે જેમ્સનો બાણુજ તથા
 જમાઇ હતો, તેની મદદ માગી. વિશ્વમે
 ૧૯ અક્ટોબરે ૫૦૦ વહાણોમાં ૧૪૦૦૦૦ તુ-
 લશ્કર લઇ સાગરો આગ્યો, માર્ગમાં પવન
 નડતાં તે યોર્કમાં ઉતરી શક્યો નહિ પણ
 'ટારને'ના બદરમાં ઉતર્યો. આ વેળા એનો
 બીજો જમાઇ ડેનમાર્કનો સાહાનુકે બર્ગ
 પણ નિવ્યતે મળ્યો તથા એની કુંવરી
 'એના' પણ દિલ્લખમાં મળે મળવા ઉપરાંત
 એનાં ઉમરાવ તથા સરદારો જેમ્સ સામે
 યથા. આથી જેમ્સ નિરાસ થયો. ૧૬૮૮નાં
 ૩૦મી નવેમ્બરે એણે કોલકરાર કરવા ઇચ્છ્યું.
 ને પોતાની રાણીને બાળક સાથે વાહીદહાલ
 મોકલી ત્યાં વહાણો તેઆર રખાવી રાતો
 રાત પોતે નહાતે ને રાત્ર્યની મ્હોટી મોહારને
 જેમ્સ નદીમાં નાખી, સિઅર્સને બંદરે વહા-
 લ્યમાં મોકલે. તે પછી ૧૫માં લુઇસ એને
 પેનશન આપતું કરી ક્રા-સમાં રાખ્યો. એજ
 વર્ષમાં 'એણે એક નાહની ક્રેન્ય ટુકડી લઇ
 આપરજડમાં મદાઇ કરી રાત્ર્ય 'મેગવવાની
 કોશિસ કરી, પણ તેમાં ફાળ્યો નહિ. તે પછી
 એ મેટ જગમાઇસ જઇ રહ્યો. જ્યાં ૧૭૦૧
 માં ૯મી સપ્ટેમ્બરે ૬૮ વર્ષે મી વયે મરણ
 પામ્યો.

જેમ્સ જ્યોજ પેઇન રેન્સ ફ્રાઈ—આ અદભૂ-
 તદિવન વેળાકો જન્મ લંડનમાં ૧૮૦૦માં
 થયે હતો. એનો પિતા એક જાણીતો લખીજ
 હતો. અને એણે પૂછની તથા ક્રા-સમાં
 કેળાણી લીધી હતી. ૧૭ વર્ષની વયે એણે
 પૂર્વ તરફની વાર્તા રચી પ્રગટ કરી; જેપર
 'યોસિંગટન એરી મનું લક્ષ જતાં તેને વણી
 પસંદ પડી, અને તેણે એને પ્રાંતની જાણમાં
 આપ્યો. જેમ્સે ૭૭ વિવચોપર ૧૯૮ દારો
 લખી કાઢ્યાં હતા. તેમાં ઇતિહાસીક અદભૂત
 કથાને મ્હોટો ભાગ હતો. તે શિવાય જન્મ-
 જ્ઞાતો તથા કવિતાનાં પણ ગ્રંથો રચ્યાં
 હતાં, એનાં હતમ ગ્રંથોમાં નીચલા ગ્રંથો
 વધુ જાણીતાં થયા છે ૧૮૨૯માં *Richelieu*,
 ૧૮૩૨માં *Henry masterlon*; ૧૮૫૨થી
 ૧૮૫૮ સુધી જેમ્સ રીચમન્ડ તથા વરજન્યામાં
 વિદીશ કોનસલ હતો, અને તે પછી વેનીસમાં
 કોનસલ તરીકે હતો, જ્યાં હતી જુન ૧૮૬૦
 માં મરણ પામ્યો.

જેમ્સ ટોન—પૂર્વોક્તે લગતું આ શહેર
 બેંગોથી રેલ માર્ગે દક્ષિણથી પશ્ચિમે ૭૦
 મેલ ઉપર છે. અને હિન, આલપકા, પીપાનો
 અને ફરનીયરનાં કારખાનાંઓ છે. ૧૮૮૦માં
 લોક વસ્તી ૬૩૫૭ની અને ૧૮૯૦માં ૧૬૦૩૮
 ની હતી.

જેમ્સ રીવર—વરજન્યાની પશ્ચિમમાં જેક્સન
 અને કાઉવાસ્ચરનેઝરો સાથે મળી 'આ
 નદી બને છે. એનો '૪૫૦ મેપને ફીટ
 રાત્ર્યમાંથી વહે છે. આ નદી પૂર્વ-દક્ષિણ પૂર્વમાં
 વહેતી રીચમન્ડ અને લીચમર્ગે, પરથી વહેતી
 આટલાંટિકમાં કારંપીયનના અખાતની દક્ષિ-
 નમાં પડે છે. આ નદીમાંથી મ્હોટી રીમરો
 સફર કરી શકે છે. આ નદીના ઉત્તર કાંઠા
 પર જેમ્સટોન પડત દાસતનું ગાર્મેન્ટ છે.
 કે જે અમેરિકામાંનું દરિયનું છે. • સ.
 ૧૬૦૭ માં પેટેલું મચક હતું.

જેમ્સવાટ—આ જાણીતા વરાળ યંત્રના શોધ-
 કો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં ૧૯ મી

જનોતરીએ સ્કૉટલેન્ડના શ્રીનોકમાં યથો હતો. એણે અયપણમાં હુંક કેળવણી સંપાદન કરી ૧૭૫૪ માં લંડનમાં આવી એક ગણિત યંત્ર ધોનારને ત્યાં નોકરીએ રહેો. ત્યાં ઉપજા કામમાં કુશળતા મેળવી સ્કૉટલેન્ડ જઈ વજાસગો રોકેરમાં ગણિત યંત્ર વગવાનો ધંધો કરવા માંડ્યો. ૧૭૬૨ ને સુમારે એણે જનરલ ઇજનેર ને નામે નહેર, બાંદર, પુલ ને તેવાં બીજાં કામોનાં નકાશાનાં એરિથમેટ કરી આપવાનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. તે વખત દરમ્યાન એણે વરાળ યંત્ર બનાવવા પાછળ મ્હોટો વખત ગુમાવવા માંડી એક થીમંત પાસથી નાણાની મદદ મેળવી યંત્ર બનાવવામાં ફાલે મેળવી સરકારમાંથી સનદ મેળવી; પણ એનો ભાગીયો છુટો પડવાથી ૧૭૭૫ માં બીજા ભાગીયા સાથે વરાળ યંત્રનો ધંધો કરવા માંડ્યો. પાર્લામેંટે વગળ યંત્ર વડે દેશને ફાયદો થશે એવું જાણી એને બીજા ૨૫ સર્વેની સનદ કરી આપી, આથી તે પછી એણે ધણી મહેનત અને ખર્ચથી તેમા મ્હોટા સુધારા વધારા કર્યા હતા. ૧૭૮૫ માં એને રાંધણ સોસાયટીનો ફેરો કરવામાં આવ્યો; ગલાસગોની પાકશાળાએ તે પછી ઠાંકતર જાવ લાગતો એલકામ આપ્યો ને ૧૮૦૮ માં ફ્રેન્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટનો સભાસદ બનાવવામાં આવ્યો. એનું મરણ ૧૮૧૯ માં ૨૫ મી આગસ્ટે નીપજ્યું હતું.

જેમીસન એના—આ બાતુ લેખક તથા હુનરની ટીકાકારનો જન્મ ડંબરીન ખાતે ૧૭૯૪ માં થયો હતો. એનું જયપણ ઉત્તર ઇંગ્લેન્ડમાં ગુજર્યું હતું. ને તે પછી ૧૨ વર્ષે વેર ‘ગવર્નેસ’ તરીકે નોકરીએ હતો. પણ ૧૮૨૩ માં મી. રૉબર્ટ જેમીસન નામના યેરિસ્ટર સાથે પરણી હતી. તે ૧૮૨૯ માં ડોમીની-કામા જઈ તરીકે નેમાયો હતો. ત્યાં એણીએ પોતાના જર્નાલના સિલ્સુ અને

પોતાની ખુદતી જહેનથી ચોક્કસ વખતમાં લેખક તરીકે પ્રમિદ થઈ, પેહેલું પુસ્તક ૧૮૩૧ માં Memoirs of Female sovereigns નામે પ્રગટ કર્યું. તે પછી ૧૮૩૩, ૧૮૩૮-૪૫-૪૬ અને ૧૮૪૮ માં તેવાજ બીજા ઉપયોગી ગ્રંથો લખી પ્રગટ કર્યા હતા. એણે ધર્મ બ્યાખ્યાપર પણ મ્હોટાક વિશયો લખ્યાં હતા. એનું મરણ ૧૮૬૦ માં ૧૯ માર્ચે એલગીનમાં નીપજ્યું હતું.

જેમેકા પેપર—જેમેકા તરફ થતા એક જાતનાં મરી જેવાં લાલ ફળ. એનો વાસ ધણો તિલ્લુ આવે છે. એ પણ આપધિમાં ઉપયોગી છે.

જેરામલસ—યૂકેડીસના પશ્ચિમ કાંઠા પર અલેપોથી ૯૦ મૈલ ઉપરનું ખંડ્ય ગામ. એ પ્રાચીન ‘કારએમીસ’ હીલીસટસનું પાપ તખત હતું. એનું ખંડીયર ૩૦૦૦ યાર્ડ ઘેરાવામાં છે. એના ખંડયરમાંથી હિરા પોલીસ નામે રામન શહેર બાંધવામાં આવ્યું છે.

જેરામ મેગનો—જન્મ ઇ. સ. ૧૩૬૫; મરણ ૧૪૬૧ માં નિપજ્યું. એ જાણીતો ફ્રેન્ચ ધર્મ સુધારક અને વીર પુરુષ જાન-દસનો શિષ્ય હોઈ તેનો જાતી મિત્ર હતો. મેગની પાકશાળામાં વિદ્યાબ્યાસ કરી તે ઓક્સફર્ડમાં દાખલ થયો, ત્યાં એણે જૉન ઉઈકલીફનાં મત અને સેગોનો અભ્યાસ કર્યો. બ્યારે એ સરદેશ પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે પોતાનાં દેશીઓમાં તે મત ફેલાવવાની ખટખટ કરી. તેની વિદવતા, વાક આનુષ અને ઉચ્ચત જોઈ પોલાંડ અને હંગેરીના રાજાઓએ તેને મ્હોટો આશ્રય આપ્યો. હંગેરી પ્રાંતમાં હતો ત્યારે લોકોમાં બાપટો આપનો હતો, તેટલાં ત્યાં જલુગ્યુ કે એ ઉઈકલીફનાં મતને મળતાં બાપલુ આપે છે, આથી પ્રજા ઉશ્કેરાતાં એને નાદસતુ પડ્યું. ત્યાંથી તે વિગેના શહેર તરફ ગયો પણ તેના શત્રુઓએ તેનો પિટો છોડ્યો

નહિ, અને તેને કદ કરી બગીચાનીમાં પૂર્ણ. સારે ડ્રેગ આતેના તેના મિત્રોએ વચમાં પડી તેનો છુટકો કર્યો. તે પછી જોન હસના મૃત સિરકાર કરવાનો તેની ઉપર આરોપ મુકવામાં આવ્યો. આ વેળા રાજાઓએ એનાં એટલાતો દાવ, કર્યો કે તેનાથી તે કુખ શહન ન થઈ શકવાથી તેણે કબુલ કર્યું કે પોતાના ચાલુ ધર્મથી જૂદાં પડતાં મનો તદ્દન ખોટાં છે. પણ તેના દુશ્મનોએ આ કબુલાત છતાં તેને છોડ્યો નહિ. આથી તેણે પોતાના શરમમાં જે ખરો મત હતો તે નિઃશય પૂર્વક ખુલ્લી રીતે બહાર કાઢ્યો. તેણે પોતાનું મત કથો-વિક પંથના વિરૂદ્ધ છે એવો એકરાર બહારમાં કર્યો. આથી તેને મ્હોતની શિક્ષા કરવામાં આવતાં જીવતા જીવન ચાંબલા સાથે બાંધી બાળી નાખવામાં આવ્યો. આ શિક્ષા જેરોમે અતિ ખુશદાસ એહેરો રાખી ખમી હતી. આ તેની દિમ્ત જોઈ તેની પાછળથી બારે વખાણ ચાલુ હતી.

જેરીયા—પેલેસ્ટાઈનનું આ એક પુરાણુ, ફોનકદાર શહેર જોરડનની પશ્ચિમે બે કલાકના માર્ગ પર અને જેરસલેમની ઉત્તર પૂર્વે ૧ કલાકનાં માર્ગ પર છે; હાલમાં આ શહેર તદ્દન ખંડીયર સ્થિતિમાં છે.

જેરૂક—કર્મચી જીલ્લાનું મુખ્ય પ્રગણુ. ઉત્તરે શેવાન, આરાન નદી અને દેલ્હિસ્તાન; પૂર્વે અને દક્ષિણે ઈર્સ, પશ્ચિમે કર્મચી તાલુકો. ક્ષેત્રફળ ૨૯૯૭ ચોરસ મેલ છે. તેમાંથી ૯૬૮૭૭ એકર ખેતીવાડીથી રોકાયેલો છે: ૧૨૧૮૫૦ એકર ખેતી રોકાયેલો છે અને બાકીનો ખેતીવા વીનાનો છે. એમાં ૪ શહેરો, ૧૪૨ ગામડાં છે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૯૨૯૦૨ ની અને ૧૮૮૧ માં ૯૨૮૨૧ ની હતી. તેમાં ૫૨૪૫૧ પુરો અને ૪૩૩૭૦ સ્ત્રીઓ છે. મુખ્ય વસ્તી મોહમેદનોની છે. પ્રગણાનો ઉત્તર ભાગ પહાડી છે. દેશમાં ૬ નદી વહે છે. જંગલમાં હિંદમાં વસતા સર્વ જાતનાં હિંસક પ્રાણીઓનો વાસ છે.

પહીઓમાં તરહે જાતનાં બતકો, રાત્રદંસ, બગલાં, સારસ, કાચ વગેરે પક્ષીઓ છે. અને ઘડસનાં દેહટા તરફનાં શેકારી કુતરા મ્હોટા કદમાં હોય છે. અત્રેની મધમાખનું મધ જાણીતું છે. આ તરફ જંગલી બિલાડી ખુશકળ મળે છે, જે કાંઈ વેળા ખેતીવાડીને પણ તુકશાન કરે છે. જંગલમાં બાણુવા વૃક્ષો ખુશકળ છે. 'જંગલ' ક્ષેત્ર ૬૭ ૨૫,૦૭૪ એકર છે. તાલુકામાં ૮ ફોનકદાર કચેરી, ૨૪ પોલીસ મથકો છે. દેશમાં ખેતીવાડી માટે ૬ બાગ ચોખાની ખેતીથી રોકાયેલો છે. અત્રેનો આવાત વેપાર સ્ત-રાક દાપડ, ધાતુ કામ, ફળદળાદી, સાકર, ધાનનો વાસ છે. નિકાસ વેપાર આમડાં અને ઉમિનજ પદાર્થ છે. અત્રેનું કુંભાર કામ ધણું વખાણાય છે. તાલુકામાં ૪૦ મેળાઓ બરાય છે. આ દેશમાંથી સિંધ રેલ્વે ૬૩ મેલ પસાર થાય છે, ને તેના ૬ સ્ટેશનો છે. આ જેરૂક ૭ મી સડીથી પ્રસિદ્ધતા પામેલું છે. અત્રે ૧૪ મી સડીની 'મારી' નામની ધમારત પડત હાલતમાં છે. તેમજ કાના-કોટ નામે ૧૫ મી સડીનો કિશો છે.

જેરસલેમ આર્ટીયોક—(જુઓ આર્ટી-યોક.)

જેરસલેમ—દિયમાં વરસલેમ, અને મુસલમાનોએ તેને 'અલકદસ' કહે છે. જમ્. ખ્રિસ્તી, અને મુસલમાનો તરફથી આ પવિત્ર શહેર તરીકે વખરાતું આવ્યું છે. એ પેલેસ્ટાઈનનું પાયા-તખત મણાતું હતું. પોર્ટુગીઝની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૭ મેલ (રેલ માર્ગે ૫૭ મેલ) ઉપર અને સિરીયાના ગેડીટરેનીયનો કિનારા પર છે. શહેર સમુદ્ર સપાટીથી ૨૩૬૪ થી ૨૫૮૪ ફીટ ઉપર છે. આ બે ચોરસ ટેકરીઓની ઉપર ખીણોથી ઘેરાયેલો બેઠાંબામાં વેહેવાયેલો છે. હાલમાં શહેરનો વિસ્તાર '૨૦૯' એકરનો છે. જેમાં ૩૫ એકર જમીન તો 'હરમઅલ સરીહની' જાણીતી ધમારતથી રોકાયેલી છે, અને બાકીની ખ્રિસ્તી, આર-માની, યાહુદી અને મહમદીયાન લતાઓમાં.

વહેંચાઇ ગઇ છે. શેહેરનો ઘેરાવો ૨૬ મેંચ છે. આ શેહેર એક સપાટ પર્વતના ઢાળપર બંધાયેલું છે, તેની આસપાસ ૩૫.૫ શીટ ઉંચી બર્બરી દેવાલ અથવા કોટ છે. જેને ફરતા ૩૪ પુરનો અને ૮ બાગીચો છે.

જેડસલેમ ૩૫૦૦.૫૫ ઉપરની તવારીખ ધરાવે છે. તેમાંના ૫૦૦.૫૫ વર્ષની તવારીખ આગ્રી જણાવેલી નથી. પણ ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપરની તવારીખ કાયમ છે. ૫૦૦ વર્ષ વેર જેડસલેમ તદ્દન સ્વતંત્ર હોઇ રાજ્યનું મુખ્ય શેહેર તથા ધર્મનું મધ્યમિન્દુનું શેહેર ગણાતું હતું. તે પછી ૧૦૦ વર્ષ સુધી ઇસરાયેલીસ્ટોને તાબે હતું, છતાં તે તદ્દન તેમને તાબે સ્વતંત્ર પણે નહોતું રેવીડની આગ-મજ ૫૦૦ વર્ષ વેર એના સ્થાપના થયેલાનું એક તવારીખમાં જણાવે છે. જેશેના મરણ પછી જેડસલેમ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ માં પરત્વન થયું હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૪૬ માં ફરી રેવીડે જીતી લીધું હતું. બેલાકાને ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૭ માં જીતી લીધું હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૬ માં બેલીકા પાસથી ફરી જીતી લેવામાં આવ્યું હતું, જે વેળા તેનો તમામ નાશ કરવામાં આવ્યો હતો, તે પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩૬ માં સાધરસે ત્યાંના મંદીરને ફરી બંધાવ્યા હતા. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૭ માં ઇસ્રેલે લીધું, અને નેહમા ઇ. સ. પૂર્વે ૪૪૫ માં આવ્યો. તે પછીનાં ૫૦૦ વર્ષ વેર જેડસલેમમાં શાંતતા જેવું કશું રહ્યું નહિ. તે વેળા આ શેહેર ઇરાની, મેડીડાનીયન, સિરીયન, ઇજીપ્શીયન અને રોમનોની સભા તળે આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૫૪ થી ૧૮ વચ્ચે આ શેહેર ફરી નાશ પામ્યું હતું. ઇ. સ. ૮૦ માં દીટપૂને, શેહેર જીતી લઇ તેનો ફરી નાશ કર્યો હતો. તે પછી એડીઅન બાદશાહની કારકીરદિમાં (ઇ. સ. ૧૧૬-૧૩૮ માં) જુડીઆ પ્રાંતનાં ખ્રિસ્તીઓને ત્રાસ આપવામાં આવ્યો. તે વેળા ૫,૮૦,૦૦૦, ખ્રિસ્તીઓની કતલ થઇ હતી.

ખ્રિસ્તી ધર્મની શરૂઆતમાં આ શેહેરમાં ૪૬, દેવળો વગેરે પુરાકોળ હતાં. તે પછી શેહેરમાં ખ્રિસ્તી. લેવળો હાલે હાલ બંધાયેલાં હતાં અને તેમાં કોન્સ્ટન્ટાઇને બંધાયેલું પવિત્ર દેવળ હુનરમંદીરો નમુનો થઈ પડ્યું હતું. ઇરાનીઓએ ઇ. સ. ૬૧૪ માં અઢાઇ કરી શેહેરમાંના દેવળોનો નાશ કરી શેહેરને પામમાલ કર્યું હતું. ઇસલામી અમલ દરમ્યાન (ઇ. સ. ૬૩૭ થી ૧૦૯૯) અને 'અલ-અકસા' નામની મસજદ વગેરે બાંધવામાં આવી. જરૂરીનાઇને બંધાયેલું મેંદ-મેરીનું દેવળ અતિ સુંદર છે. ખડીફ હાકેમ બ અસર ઉકાલે પવિત્ર દેવળોને ફરી બંધાવ્યાં હતાં, ૧૦૯૯ થી ૧૨૪૪ વેર એ સમય સત્તા તળે આવ્યું. પણ છેલ્લા હાલેકામાં ફરી 'મુસલમાનોનો અમલ (૧૨૪૪)' ત્યાં શરૂ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૫૧૭ માં ટુર્કસ્તાનના સલીમે જેડસલેમ જીતી લીધું તે પછી અનેક યોદ્ધા ફેરફાર પછી ઇસલામી રાજ્યનેજ તાબે છે.

હાલમાં જેડસલેમમાં ૨૮,૦૦૦ ની લોક વસ્તી છે. તેમાં ૬ બૂ, ૬ મુસલમાન અને બાકીના ખ્રિસ્તીઓ છે. અત્રે હાલે વેપાર ઉદ્યોગ નથી. અત્રે જાનેવારી તથા ફેબ્રુવારીમાં બરફ વર્ષે છે. અને વરસાદ અકસેબરથી શરૂ થઇ, અવાર નવાર થોભી એપ્રેલ સુધી ચાલુ પડ્યા કરે છે. હાલમાં ત્યાં બેંક તથા હોટલો બંધાયેલા છે. તથા જાણથી રહેલે લાઇન ૧૮૯૦-૯૩ માં નખાઇ તૈયાર થઇ છે.

ખ્રિસ્તીઓ મારેતું હાલમાં આ શેહેર પવિત્ર કબરવાળું ગણાયેલું. જે સ્થળ કોન્સ્ટન્ટાઇનની માતા 'હેલીના' એ બંધાવ્યું હતું તે ૩૦૦ શીટ લાંબુ અને ૨૦૦ શીટ ચોલ્હું એક સુંદર મકાન છે. જેમાં બૂધ્ધસ

આ શેહેર માહેલો ઇસલામી અમલ દરમ્યાનના બાંધ કામોનો રસીક હોવાલ જગતનાં જાણીતા મુસાદફર મીઠા હાજી સુલેમાન સાદ મદમદ દત્ત બધાંથી મળે છે.

કાષ્ટતની યાદગારીનાં સુધના બનાવોની જગ્યાઓ છે. કબરવાલા બાગમાં રાત દિવસ બતી બળે છે. આ • કબરવાલી જગ્યાનો કબરો ભેવાની. મારામારી જૂદા જૂદા ખિસ્તી થયો વરુએ લાંબો વખત ચાલ્યા બાદ તે હાથમાં આરમાની પંથવાલાઓના હાથમાં છે. અંગ્રેજ આદમની કબર છે, એવી દંત-કથા આશકારા છે.

જેરેથ—અવસ્તા જગાનામાં બહુની થએલો એક પવંત. આ પવંત ધરપદાનની નજીક કબર અને ઝીન્દેકદ નદીઓના મૂળ આગળ છે.

જેરેથ સેન્ટ—એનો જન્મ ઇ.સ. ૩૩૩થી ૩૪૫ની વચમાં રહેડોનમાં થયો. જે ગામ ક્યાં આવેલું હતું તે વિશે મતફેર છે. એના માતપિતા ખિસ્તી હતા. એણે પોતાના પિતા પાસે વિદ્યા અભ્યાસ સપાદન કર્યો હતો, ને મધી ઓક તથા લેડીન બાપાનો અભ્યાસ કરી રોમજી 'એલીયસ ડોનેટસ' પાસે શિક્ષણ લીધું, જ્યાં એણે બેપટીઝમ આપવાની વિધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ઝાલમાં થોડીક સુદત સુધી રહી, ફરી રોમની સુલાકાત લીધી અને ૩૭૦ માં એકચિલ્લામાં પોતાનો મિત્ર ફલિન્સ સાથે જઈ રહ્યો. તે પછી કોઈ નહિ જણાયલા કારણથી એ એકદમ પૂન તરફ ગયો, અને એન્ડીઓકમાં થોડી સુદત મંદવાડમાં કાઠી ૩૭૪માં એલીસનાં જન્મલ તરફ ગયો, ને ત્યાં હિલ્લમાથાના અભ્યાસમાં ૪ વર્ષ ગાળ્યા, ૩૭૯માં એ એન્ડીઓકમાં પાઠવી તરીકે નેમાયો. અને તે પછી ૩ વર્ષ એણે ડોન્સટની નોપલમાં શુભધા ૩૮૨ પછી એ રોમ જઈ પોપ કમાસસ નો સેક્રેટરી થયો. ત્યાં એ પોતાની પવિત્રાઈ, વિદવતા અને સાધુપણા માટે ઘણો બહુલિતો થયો. ૩૮૬માં લેડી પાલાએ ૪ મઠો બેથલકે-મમાં સ્થાપ્યા, તેમાંના ૩ ન-સેી માટે અને ૧ સાધુઓ માટે હતું. તેવું ઉપરીપણું જેરેથને જ સોંપ્યું હતું. ૪૧૮માં એ બેથલકેમ થી રોમ પાછો ફર્યો ને મઠો પડી ૪૨૦માં ૩૦ સપ્ટેમ્બરે મરણ પામ્યો. એને ખિસ્તી

ધર્મ સંબંધી અનેક ગ્રંથો રચી પોતાના પંથમાં મ્હોટી નામના મેળવી હતી.

જેરેથ હગલાસ વિદ્યમ—લેખક, નાટક-કાર અને લલુઆ તરીકે બહુની થયેલો આ પુરૂષ ૨૭ જાન્યુઆરી ૧૮૦૩ માં જન્મ્યો. એનું બચપણ વેન્સમેમાં શુભધુ. એનો પિતા પણ એક નાટકકાર હતો, અને તે ૧૮૦૭ માં શેરનિસની નાટકશાળાનો માયેક થયો. ૧૮૦૯ માં એ નિશાએ મ્હો. ૧૮૧૩ માં દબોઈ ખાતામાં નોકરીએ રહ્યો, પણ લઘાઈ મપતા એ ૧૮૧૬ માં લંકનમાજ વસી લાં પ્રિન્ટરના હાથ તળે કામે રહી પોતાના પંથની શરૂઆત કરી. ૧૮૧૯ માં એ 'સન્ડેમોનીટર' પત્રના કપોઝીટર તરીકે રહ્યો, અને સાલ સાદિલપર શોખ વધ્યો.

તે પછી એનું ચિત્ર સાદિલ તરફ વળતાં એણે ફ્રેન્ચ, ઇટાલ્યન અને લેડીન બાપાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તે પછી એણે મોનિટર પત્રમાં નાટકના ટિકાકાર તથા કપોઝીટર તરીકે કામ બજાવવા માંડ્યું. ૧૮૨૪ માં એ ગ્રીસ મેરી સાથે પરણ્યો. લગન આગમન એને નાટકના લેખક તરીકે થોડી નામના મેળવી હતી. ૧૫ વર્ષની વયે એણે Moral Frighthonel થાન Hare નામે નાટક લખ્યો, જે ૧૮૨૧ માં બજવી બતાવવામાં આવ્યો. ૧૮૨૫ માં એને નાટક લખવા માટે અડવાડીક પગારે રોકવામાં આવ્યો. ૧૮૨૯ માં સરે નાટક મંડળીએ એક અઠવાડીયાના પાંચ પૌંડને પગારે રોક્યો; જ્યાં Blackeyed snapper નામે એક બજ બતાવવામાં આવ્યો. તે પછી એનાં સંખ્યા બધે જોડો બજ બતાવવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૪૪ માં The Heart Gold નામે નાટક પ્રિન્સેસ થીએટરમાં બજ બતાવવામાં આવ્યો જે નાટકથી એની નામના વધી. નાટક લખવા ઉપરાંત તે જૂદા જૂદા ચોપાન્યામાં પણ લખાણ કરતો હતો. એનું મરણ કીલખન

ખાને ૧૮૫૭ માં ૮ મી જુને નિર્ધન્યુ. એના જુદા જુદા સખાણોનો સમઠ એની હયાતીમાં જ ૮ દેકાદેમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો.

જેલપ્પ—આ નવઆપણિ હોડનાં મૂળીયાં ઉપયોગી ગણાય છે, અને તે રેચક છે. એનું મૂળ વનન ગેકરીકા દેાન ત્યાં એ ૬૦૦૦ ફીટ ઉચ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનું નામ જેલપ્પ “જેલપ્પા” નામના ગામમ એનો હોડ લગતો હોવાથી પડ્યું છે. એ બારે મામ રહેનાર હોડ છે. એનીપર મ્હોટા ધુલો આવે છે તેનું મૂળીયું દેહલદન જેવું હોયછે. જ્યારે એ મૂળીયું તાજું હોય છે ત્યારે સફેદ હોઇ તેમાં કુધ જેવો રસ હોય છે. આ મૂળીયું સુકતાં ભૂરો રંગ પકડે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં ઔષધિ ઉપચારમાં જલપ મૂળીયું પ્રથમ ૧૭ મી સદીની શરૂઆતમાં જાણીતું થયું. સાધારણ રીતે એનો એક ભાગ ૩૦ ગ્રેન સુધી પણ એકસ દહાંપર અપાય છે. નાહના બાળકોને એથી પાંચ ગ્રેન આપાય છે.

જેલીત્ત—અથવા ધરીત્ત. આ રશિયન શહેર ઝારસની પૂર્વેથી દક્ષિણ પૂર્વે ૧૨૦ મૈલપર છે. અતેથી ધર્મ, આટો મોટા જગ્યામાં પરદેશ પોકસવામાં આવે છે. અને ટોરો ઉતરવાનો વેપાર મ્હોટા પાયા પર આવે છે. અને સામકું, સાપુ અને મીન-બત્તી બનાવવાનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૩૬૩૪૬ ની હતી.

જેવાર—ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રાંતમાં ખુશ્વદ શિહોર જિલ્લામાંનું ગામ. લોક વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૭૩૯૯ ની ને ૧૮૮૧ માં ૬૨૧૬ ની હતી. તેમાં ૪૨૭૭ હિંદુ તથા ૧૮૬૮ મોહમેદન હતાં. શહેર ૯૩ એકર જમીન-ઉપર વસાયેલું છે. ૧૮૩૬ માં બેગમ સમરનાં મરણ પછી સિદીકોને હાથ શહેર આવ્યું હતું; અને સતરાઇ ખરડસ અને ગરીયા બને છે. બાદરવામાં અને મ્હોટાની જત્રા ભગાય છે.

જેષ્ઠ માસ—હિંદુઓના ત્રેત્ર માસ પછીનો ત્રીજો મહિનો. આ માસમાં અનેક તેહેવારો આવે છે. જેમકે દશહરાત્ર, રંભાત્ર, ઉમા-

પૂજન, નિર્જળા એકાદશી, વટસા વિગી વગેરે. તેનું વર્ણન નીચે વર્ણવું છે.

જેષ્ઠ વદ ૧૦ મે ૬ દશ હરાવૃત્ત આવે છે. તેની કથા એવી છે કે મંમાં નદી પેહેલાં સ્વર્ગમાં હતી; અને પછી ત્યાંથી શિવની જટામાંથી અને ત્યાંથી દિમાસય ઉપર-મધ પૃથ્વી ઉપર વેહેવા લાગી. આ ઉપરથી પીનિએ મંગા સ્વર્ગમાંથી નીચે આવી, અને તેજ કારણથી તે દિવસે મંગા સ્નાન કરી દાન કરવાનું પુન્ય વર્ણવ્યું છે. કામિક, વાચિક, અને માનસિક વગેરે મંતુ-બધી થતાં ૧૦ જાનનાં પાપો મંગા સ્નાનથી નાશ પામે છે. આથી તે નદીને ‘દશહરા’નું નામ આપ્યું છે. ઉપરમે દિવસે મંગાજી તથા ગવરી પૂજન કરવામાં આવે છે.

જેષ્ઠ માસમાં ચક્ર પદ્મે જે (ચદ. ૧૨ સ) એકાદશી આવે છે તેને નિર્જલા કહે છે. આ એકાદશીને આચમનાદિ ઉદક શિવાય ઉદકપાન વર્ણ્ય કરી અંપવાસ દર્ભથી ૧૨ એકાદશીનાં અપવાસનું ફળ મળે છે. આ એકાદશી માટે એવી કથા છે કે ભિમસેન શિવાય જાણનાં ચારે પાંડુ બાઇઓ તથા દ્રોપદી અગ્નીઆરસ વગેરે ત્રેનો કરતાં; પણ ભિમનો આદાર ધણો અને જૂખની પિંડા બદ્ધ તેથી તેનાથી તેમ જનતું નહિ. ચારે બાઇઓ તથા સ્ત્રી તેને તે માટે ટોકતા અને તેથી તેણે બાસજીને અત્યત પૂન્યવાન એવી એકાદશી પુછી. ત્યારે જેષ્ઠ શુદ્ધ ૧૧ સ ને જતાવતા કહ્યું કે તે અગિયારસને દિવસે કાંઈ ખાવું નહિ, એટલુંજ નહિ પણ એક માસોસનું ફળે તેટલું પાણી વટીક મીવું નહિ, તેથી તેનું નામ નિર્જલા કિંવા ભિમ અગ્ની-આરસ પડ્યું, અને તે સુજન કરવાથી બધા તિર્થનું ફળ ભીમસેનને મળ્યું.

વટસાવિગી. ત્રત જેષ્ઠ શુદ્ધ ૧૫ મે આવે છે. આ ત્રત સ્ત્રીઓનું છે. આ દિવસે સ્ત્રીઓ વડનાં ઝાડ તળે અથવા તેની ગંજળાની પુજા કરે છે. તેના વિશે એવી કથા છે કે એક રામને પુત્ર સંતાન નહિ હોવાથી તે

સાવિત્રીની આરાધન કરવાથી તેને એક પુત્રી થઈ, તેનું નામ સાવિત્રી રાખ્યું. પછી તેનું લગ્ન સસવાન નામે રાજપુત સાથે થયું. લગ્ન થયા પછી તેણીને પતિ સસવાન એક વર્ષની દરમિયાન મરણ પામનાર છે એવું તેણીને નારદ ઋષિએ કહ્યું. સસવાનનાં પિતાને શત્રુઓએ આંધળો કરી તેનું રાજ્ય છીનવી લીધું હતું. આવા દુઃખી અવસ્થામાં સાસુ સસરાની તથા ભરતારની સેવા પરમ સતોપથી કરી, એક દિવસે તે પતિસહ અરણ્યમાં લાકડાં વિણવા ગઈ ત્યાં સત્યવાન વડના ઝાડની ડાંગળી બાંજવા જતાં, એક લાકડું તેના આંધામાં વાગતાં તે મરણ પામ્યો. ભારે યત્ને આવી તેનો આત્મા લઈ જવા માંડ્યો. ભારે સાવિત્રીએ તેની અલંકાર વિનંતી કરી પોતાના સાસુ સસરા ને રાજ્ય, આખું અને પતિનું આયુષ્ય આ મત પાળી મેળવ્યું હતું.

જેયદ્રી પૌર્ણિમા—આ દિવસે 'તળદાન, આખાથી અન્નમેધનું દૂધ મળે છે. આ યુગને જગન્નાથ પુરીમાં સ્નાન જત્રા થાય છે, તેમાં જગન્નાથની મૂર્તિ દેવળમાંથી કાઢી પાસે એક મંડપ આંધી તેમાં સ્થાપન કરે છે; અને હજારો લોકો સામે તેને સ્નાન નાખે છે.' કૃષ્ણને તેની માતાએ એજ દિવસે અન્નપ્રશનનો સંસ્કાર કર્યો હતો, આથી ક્રિંદુઓ પોતાના બાળકને તે સંસ્કાર કરવા પેટલાં (૭ અથવા ૮ મહિને) એ દિવસે સ્નાન નાખે છે.

જેરુક—અથવા ઈરુક. આ શહેર રસિયન પ્રાંત ક્યુપ્પાનનાં નીચ્ચેલ એન્ડ્રોવ પાસે એન્ડ્રોવની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૬૫ મૈલ પર છે. એની સ્થાપના ૧૮૪૮ માં થઈ હતી, તે પછી અત્રે ધાન્ય અને ઉનનાં કારખાનાં ચાલુ થયાં હતાં, સૌક વસ્તી ૩૪૨૮૮ની છે.

જેસનિરા—અતિ નાહની જાતનું શોભાપ્રમાણ કુદ્ધ ઝાડ. એની ગાંઠો મે માસમાં ઘૂટવા માંડતા છાંચકા કુદ્ધમાં જે ભાગ પાંદડાનું ખાતર, એક ભાગ કાળી મટોડી

અને એક ભાગ નળીપાનો ભૂદા એકત્ર કરી તેમાં રોળી તેને દરરોજ પાણી સીપવું પડે છે. એના કુદ્ધ થંડી જગ્યામાં રોળવા. એની પર વસાદમાં રંગબેરંગી ફુલો આવે છે. થંડીની શરૂઆતમાં ઝાડ સુકાવા માંડતાં પાણી સીપવું નહિ પણ ગાંઠો સુકાતાં બીજા મે માસ વેર તેને રેતીમાં જગવી રાખે છે.

જેસમીન—(જુઓ જામ=જુમ) આ શબ્દ ફાર્સી વાસમીન ઉપરથી નિકળેલો છે, તેમજ જાસવેણું પણ ઉપસાગ શબ્દ આધારે બન્યો છે. આ કુદ્ધ ઝાડ યુરપમાં તથા એશિયાના ઘણા ખરા ભાગોમાં ઉગે છે. એના કુદ્ધનું તેલ તથા અત્તર બનાવવામાં આવે છે. ઇસ્ટઇન્ડીઝનાં જેસમીન અતિ મુખ્યદીમય હોય છે. એનાં પીળાં-અથવા સફેદ એવા બે પ્રકારનાં ફુલ ઝાડ છે.

જેસલમીર—રજપુતાનાનું આ એક દેશી રાજ્ય. એની જુમલે લખાણ પૂર્વેથી પશ્ચિમ ૧૭૨ મૈલની ને પહોળાઈ ઉત્તર દક્ષિણ ૧૩૬ મૈલની છે. ક્ષેત્રફળ ૧૬૪૪૭ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૭૨ માં અત્રેની વસ્તી ૭૨,૦૦૦ ની, ૧૮૮૧ માં ૧૦૮,૧૪૩ ની ને ૧૯૦૧ માં ૧૧૫૭૦૧ ની હતી. દર ચારસ મૈલે ૬૦૫૮ ની રાસ પડે છે. દેશમાં ૪૧૩ ગામડાં ને ૧ શહેર છે. વસ્તીમાં ૫૭૪૪૬ હિંદુ (સેંકડે ૫૩-૧ ટકા); મોહમેદન ૨૮૦૩૨ (સેંકડે ૨૫-૯ ટકા) ને ૧૬૭૨ (સેંકડે ૧-૫ ટકા) અને પરકામની વસ્તી ૨૦૯૫૫ ની છે.

આ દેશની આખો હવા સુકી ને તંદુરોસ્ત છે. જુનમાં સખત તાપ પડે અને ગરમ પવન ટુંકી પુશાન ઉડે છે. ડીસેબરથી ફેબ્રુવારી વેર અત્રે થંડી પડે છે. અત્રે જુન, જુલઈ, અને આગસ્ટમાં સહેજ વસાદ વર્ષે છે.

મુખ્ય પાક બાજરી, જુવાર, મીઠા અને તલનો થાય છે. વસંતમાં ઘણું પાકે છે. વર્ષાઋતુ બેડીકે અત્રે હળને ઉડા બેડી રેનાળ

જમીન ખેડવામાં આવે છે. અત્રે ખેડુનો પાસેથી સરકારી મેહેસુલ ધાન્ય લઈનેજ ઉપજાવે છે. ને પછી અથવા ચણા વીંચા હોય તો પોકનો ૪ થી ૬ ઠો ભાગ વસુલ કરે છે, અને બીજા ખંડમાંથી ૭ મો ભાગ વસુલ કરે છે.

નેસલમીરમાં બકરાનાં ઉત્તરમાંથી ખરબુસ બનાવવાનો ઉદ્યોગ બહોળો ચાલે છે. ઉટના હાડકાં; શીંગડા વગેરેનો પણ સારો વેપાર ચાલે છે. તેમજ ધી, ઉન, ઉંક, બકરાં વગેરેનો ગુર્ગરાત તથા સિંધ સાથે વેપાર ચાલે છે.

નેસલમીરમાં એકજ દીવાની કચેરી છે. ને દીવાની ફાજદારી ગુન્હાનો ઇન્સાફ કરે છે. જલ્લામાં હાકેમો નેમેલાં હોય છે. મહારાવળને મ્હોત સુધીની ચકતી સગ કરવાનો અધિકાર છે.

વાર્ષિક મેહેસુલ ૧૦,૦૦૦ પૌંડ ઉપજે છે. રાજ્યમાં ૪૦૦ માનસોતું લશકર છે અને ૫૦૦ ધોડેસ્વાર છે.

અત્રેનો નિકાસ વેપાર-ઉન, ધી, ઉંક, ગાય, બેંસ, બકરાનો છે ને આખાત વેપાર ધાન્ય, સાકર, દેશી તથા વેલાતી કાપડ અને પરચુ-ટણુ જનસોનો છે.

આ રાજ્યમાં મુખ્ય શહેર નેસલમીર, કિશનગઢ, બીકમપુર, એન, સોજરા અને શાહગઢ એ બહુતાં છે.

નેસલમીર-શહેર. ઉપલા રાજ્યનું પાથખત-સમુદ્ર સપાટીથી ૮૦૦ ફીટ ઉપર છે. ઇ.સ. ૧૧૫૬માં ભાટીરાજ રાવજ બપસાથે સ્થાપન કર્યું. અત્રેની ઇમારતો પિગા રેતીના પ્રસ્થરની બાંધેલી છે. ગાય પાસે ટેકડીપર એક મુરાણું કિલ્લો છે. આ કિલ્લો ૨૫૦ ફીટ ઊંચો ને ૩૫૦ યાર્ડ લાંબો છે. કિલ્લાની દેવાલ એવડી બાંધણીની છે. તે ૨૫ ફીટ ઉંચી છે કિલ્લામાં આગલી ઉત્તમ કારીગરીનાં જેન મંદીરો છે. મુરાણું મંદીર ૧૩૭૧માં બાંધાયું છે. લોકવસ્તી ૧૦૬૬૫ની છે.

નેસી-રામાનિવાના ઉત્તર ભાગમાંજ આવેલ વિખાતું મુખ્ય શહેર; પશ્ચિમી પશ્ચિમે મેલ પર અને ઓડીસાની ઉત્તર પશ્ચિમે ૨૦૫ મેલ પર છે. ૧૮૨૭માં આ શહેર આગથી તલન નાશ પામ્યું હતું; પણ તે પછી પહેળા રસ્તા બાંધી અઢેક માળનાં લાકડાનાં ઘરો, બાંધી વસાવવામાં આવ્યું છે. લાં ૪૦ ઓક ચર્ચ અને ૬૦ જૂના લોકના એખાદતખાનાં છે. આ શહેરમાં એક નાહની પાઠશાળા છે. વેપાર દારૂ, ધાન્યનો મ્હોટો ચાલે છે. લોક વસ્તી ૯૦,૦૦૦ ની છે.

નેસુઈ-આ પંથનો ફલાવો એજ નામના શપ્થે ફલાવ્યાથી તેના નામ ઉપરથી ઓળખાય છે. એ પોતે રાગત દેશાલિક ટાળાનો એક પંથ ને ઇંગ્લેન્ડિઅસ લાભેલાએ ઇ. સ. ૧૫૩૪ માં સ્થાપ્યો હતો અને ને ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં 'ધી સોસાઇટી ઓવરસ' ને નામે કમુલ રાખવામાં આવ્યો હતો, તે ટાળાખાનો એ એક હતો.

નેસોર-ગંગાકામનાં જલ્લો. એની ઉત્તર અને પશ્ચિમે નદીયા જલ્લો. દક્ષિણે કુસાના જલ્લો અને પૂર્વે ફરીદપૂર. ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૫ ચારસ મેલ છે. ૧૮૭૧ માં લોક વસ્તી ૧૪૫૧,૫૦૭ ની ૧૮૮૧ માં ૧૫,૭૭,૨૪૯ની ૧૮૯૦ માં ૧૮,૮૮,૮૨૭ ની હતી. મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની સેંકડે ૪૦ ટકા, મુસલમાનોની ૫૯૯ ટકા છે. જલ્લામાં ૭ મીથન સ્થળો અને પ્રજાસમાજક ૩૯ છે. એના મુખ્ય શહેર નેસોરની વસ્તી ૮૪૯૫ ની, કુસાખપૂરની ૬૪૦૫ ની, અને કાટ ચંદપૂરની ૯૨૩૧ ની છે. જલ્લામાંના ૨૩૫ શહેરોમાં ૧૦૦૦ થી ૫૦૦૦ ની વસ્તી છે, ૭૬૧ માં ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ ની, ૨૯૮૮ માં ૫૦૦૦ ની છે, કાટચંદપૂર જલ્લામાં મ્હોટું શહેર હોઈ કુસાખપૂર બીજું શહેર છે. આ શહેરમાં ખાંડ બનાવવાનાં, કારખાનાં, પિત્તળ, કામના કારખાનાં અને કુંભારકામના કારખાનાં છે. આ જલ્લાપર

બ્રિટીશ અમલ ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં પૂર્ણપણે સ્થાપન થયો હતો.

• મુખ્ય પાક યોખાં, *તેલીઝિયાં, બાજરી ચણાનો ચાપડો, આ પાક માટે ૧૩,૮૧,૮૦૦ એકર જમીન રોકાયેલી છે. આ ખજુરીનાં ઝાડ ૭ વર્ષનાં થયા પછી ઉપયોગમાં લેવાય છે, અને તે ૩૦ વર્ષ સુધી ફળ આપે છે. તેનો રસ નવેબરથી ફેબ્રુઆરી વેર એકઠો કરે છે એક એકર જમીનમાંના ઝાડમાંથી ૩ ટન સાકર અને છે. જેની કિંમત ૫૦ થી ૬૦ પૌંડની થાય છે. જેસોર જિલ્લામાં ૩૧૩૩૩ એકર જમીન શુળીના ખેતરો માટે રોકાયેલી છે. જેમાંથી ૨૦૩ ટન શુળી બને છે; જેની કિંમત ૧૧૪૪૦૦ પૌંડની ઉપજ છે. આ જિલ્લામાં ૫૦ શુળીનાં કારખાનાં ચૂરપીચન માલેકી તળે અને ૫૫ દેશી *માલેકી તળે આપે છે.

મુખ્ય નિકાસ વેપાર સાકર (અર્ધા સાકર અને તદ્દન સંકેદ બે જાતની) શુળી, ચોખા ચણા ને સુન્દરબન તરફથી હમારતી લાકડાં થયે અને સીપનો આપે છે. આપાત વેપાર મીઠું, ઇંગલીશ સામાનનો છે, જિલ્લામાં સેંદ્રલ રેલ્વે સર્વ તરફ ફરી વળેલી છે. વાર્ષિક મેહેસલ ૧૧૭૧૮૫ પૌંડથી વધુ ઉપજે છે. ૧૮૮૩ માં આ જિલ્લામાં ૧૧ મેથરડેટ કોર્ટ, ૧૧ દોવાની કોર્ટ, ૧૧ પૌલીસ ચાણા સરકારી તથા ખાનગી ૭૦૯ શાળા હોય તેમાં ૨૩૮૨૩ વિદ્યાર્થીએ બહુ છે. તેમાં છોકરા છોકરીઓને પણ કેલવણી આપવામાં આવે છે. એગ્રેલ, મે અને જુનમાં ૨૩°૬૦. ડીગ્રી તાપ પડે છે; નવેબરમાં ૭૨ ડીગ્રી અને ડીસેમ્બરમાં ૬૪°૯' ડીગ્રી ચંકી પડે છે. વર્ષા ઋતુમાં વસંદની રાસ ૭૦૮" ઇંચની છે.

જેહેલમ—પંજાબમાં છેક પશ્ચિમમાંથી જે પાંચ પ્રવાહ વધે છે, તે જેની ઉપરથી આ જિલ્લાનું નામ પડ્યું છે તે નામની નદી, એને 'ખિતારતા' પણ કહે છે. *સસ્ત્રુવમાં ખિતારતાને પેટાદમી *મુજબા *ખિતારતા

નામે ઓળખાતી છે. જેહેલમ નદી કાશ્મિરનાં રાજ્યમાંથી વહેતી ત્રીનગર થઈ વાઘર સરોવરમાં લાખન થતા આંગમજ અનેક નદીના પ્રવાહ પોતા સાથે જોડતી વધે છે. મુઝફ્ફર આબ્દ પાસે એ બ્રિટીશ મુલકમાં દાખલ થઈ ત્રીશન ગંગાને મળે છે. તે પછી એ કાશ્મિર અને બ્રિટીશ જિલ્લા, હજારા તથા રાવળ પિંડી વચ્ચે દ્વં બાધે છે. આ ઠેકાણે નદીને પ્રવાહ અતિ વેગ પાસે હોવાથી તેમાંથી વદાણા સવામતી સાથે ફરી શકનાં નથી; પણ કાશ્મિર તરફના પ્રવાહમાં હમારતી લાકડાં પુરાઈ જાય છે. હજારામાં કોહાલા પાસે જેહેલમ નદી ઉપર એક ઉત્તમ પુખ બાધેલો છે. રાવલપિંડીની પૂર્વે ૪૦ મૈલ ઉપર જેહેલમ વદાણુ ખેડવા લાગ્યું છે. તે પછી જેહેલમ જિલ્લામાંથી વહેતી જેહેલમ શહેરમાંથી લાખલ થાય છે. (પોતાનાં મુખથી ૨૫૦ મૈલ ઉપર) ને પછી દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફ પ્રવાહ વળી ૧૦૦ મૈલ દોડે છે જે દરમ્યાન જેહેલમ જિલ્લાના મુજરાત અને શાહપૂર એવા બે ભાગ કરે છે. આ ઠેકાણે નદીની પોહલાઈ ૮૦૦ યૌંડની છે. તે પછી જેહેલમ નદી *જેલાંગ *જિલ્લામાંથી અતિ પોહલા મેદાનમાંથી વહેતી જમૂ પાસે ત્રીનાખને મળે છે. આ નદી ૪૫૦ મૈલ લાંબી છે, અને તેમાં ૨૦૦ મૈલ બ્રિટીશ રાજ્યમાંથી વહે છે. પાણીને વેગ દર કલાકે ૪ મૈલની દોડનો છે. એના કંઠે મુખ્ય શહેરો કાશ્મિર અથવા ત્રીનગર, જેહેલમ, પિંડી, દાદનખાન, ત્રીવાની; બેહરા અને શાહપૂર છે.

જેહેલમ—શેહેર—જેહેલમ જિલ્લાનું મુખ્ય જાવણીવાલું શહેર, જેહેલમ નદી કંઠે છે. શહેરમાં વસ્તી ૧૮૮૧ માં ૨૧૧૦૭ થી હતી. તેમાં ૧૧૩૬૯ મોહમેદન, ૭૯૬૬ હિંદુ, ૧૪૬૦ શિખ અને ૩૧૨ ખરબત છે. મ્યુનિસીપલ આવક ૧૮૪૩ પૌંડની ઉપજ છે. લાલનાં જેહેલમ શહેરની પાસેજ પુરાણ જેહેલમ શહેર છે. શિખ રાજ્ય ક્ષમયે આ

એક નાહતું ગામડું હતું. ખ્રિસ્તી સત્તા પછી એ ઊવણીનું મથક ચતાં વધ્યું છે. યોર્ડાં વંચો, સુધી એ ક્રમિકમરનું મુખ્ય મથક હતું; પણ ૧૮૫૦ માં મુખ્ય સરકારી ખાતું રાવવર્ષોડીમાં સ્થાપન થયું. આ શહેર હુશામાંથી ખણી-કાદવામાં આવતા મીઠાનું વેપારી મથક ગણાય છે. શહેરમાં સરકારી કચેરી, જેલ, પોલીસ ચોક્કી, ખગલનો, દવાખાતું, મ્યુનિસિપલ ઓશીસ, સરાઇ વગેરે સુધર મકાનો છે. શહેર પાસે જેહેલમ નદી ઉપર પંજાબ સ્ટેટ રેલ્વે લાઈનનો પૂવ ખાંધેલો છે. શહેરની દક્ષિણ પશ્ચિમે ઊવણી છે. ઊવણીમાં વસ્તી ૪૪૭૩ ની છે.

જેહાદ—મોહમ્મદનોમાં ઉઠાવવામાં આવતી ધર્મ સંબંધી લઢાઇ. મુખ્યકરી પરધર્મ સાથે ઉઠાવવામાં આવતી ધર્મ સંબંધી લઢાઇને પણ એ નામ લાય પડે છે. આરબો એને “ખુદાના માર્ગપરની લઢાઇ કહે છે. આવી ધર્મ સંબંધી લઢાઇ યન્ત્રેનદે શહેરિયારનાં અમલમાં ધરાનમાં ધર્મ ફેલાવા સંબંધી લઢવામાં આવી હતી. તે પછી અલીફ હાશન અલ રશિદનાં જમાનામાં શહેનશાહ નીશાફરસ સામેની, તથા સલાહીને ફોર સામે લઢાઇઓ, તથા ૧૮ મી સદીમાં અરબસ્તાનમાં વાહાબી-ઓએ ઉઠાવેલી લઢાઇઓ માત્ર જેહાદના નામ તળે ખરી રીતે મુકાઇ થકાય તેવી છે. આ ઉલ્લી લઢાઇ કાંઈ પરદેશીઓ સાથની નહોતી પણ પોતાના જ ભતભાઇઓ કે જેઓ પરદેશી રીતો એખત્યાર કરવા લાગા હતા તેમની સામે જેહાદ ઉઠાવી મદીના અને મકાને વટીક તે માટે ખગલું પડ્યું હતું.

જેહેર—જે ઝીજ ખાધાથી, કરીરને મસ-જવાથી, સ્વાસમાં લેવાથી, સફરને ચાપ-ડવાથી અથવા ખીચકારી વડે ચરીરમાં કાખત કરવાથી પ્રાણપાત કરે છે તે જેહેર છે. કેટલાક જેહેરો ધીમેથી મારી નાંખે છે; પણ ખીજ ઝડપથી અસર કરે છે. કાતેલ

જેહેર ધણી જલદી અસર કરી પ્રાણ લીધે છે.

જેહેર ચઢેલું જૂદી જૂદી રીતે પરખાય છે, તેમાં ખાવેલાં જેહેર તેની કંઈક અસર ઉપરથી પરખાય છે. તે તેજ નામના જેહેર મશુનમાં આપેલું છે. પણ પ્રાણી ડગ્ગોડમ રીતે ઝોળખાય છે. જેમકે—

ખીડી પીવાનાં પાદમાં છુદી દંશ ઉપર ઝોળતાં જે જેહેર ચઢ્યું હોય તેો દંશવાળો ખાગ કાળો પડશે. (૨) કાળો મટાડી ખાતાં તે તીખી લાગે તેો જાણ્યું કે સર્પ દંશ અને. મીઠાસહાર લાગે તેો ઉદરનું ઝેર ચઢેલું જાણ્યું. (૩) આ ઝેર ઉપર કર-મદાના પાતરાંને પાણીમાં ઉકાળી પાતાં જેહેર નહિ ચઢ્યું હશે તેો ઉલટી થશે ને ચઢ્યું હોય તેો થશે નહિ. (૪) મીઠું, કચરા લીંબના પાતરાં, સુકા મયોં ખાવા આપતાં તે તીખા નહિ લાગે તેો જાણ્યું કે સર્પ દંશ. દંશની : : આવી નીશાનો જણાય તેો તે સાંપ ઝેર વગરનો ને : આવી નીશાનો જણાય તેો તે ઝેરી સમજવો.

સોમલનું જેહેર ધણું પ્રસિદ્ધ છે. સોમલમાં સ્વાદ નહિ હોવાથી તે ખોરાકમાં આપવામાં આવે છે. ઉદર વગેરે જીવડા મારવામાં સોમલ વાપરે છે. હરતાળ પણ સોમલ છે, પણ તેના રંગને લીધે તે દગો કરવા માટે વાપરવી મુશકેલ છે. એ બન્ને ખનીજ પદાર્થ છે. એ લોખંડ; જસત, માંચુ વગેરે ધાતુ સાથે હોય છે.

સોમલ ખાણીમાં ખદુ ગળેનો નથી. કવ રૂપમાં, અથવા લૂકી રૂપમાં ખાધાથી તેનાં ચિન્હો જલદી જણવા માંડે છે, અને દર્દી બચવો મુશકેલ થઈ પડે છે. પણ જે સોમલનો કટકો ખાધો હોય તેો તે બંચે છે. તેંતુકડો ઝીંડો ઉલટી ચતાં નિકળી પડે છે. સોમલ ખાધા પછી એક કલાકે તેનાં ચિન્હ જણવા માંડે છે. પ્રથમ પેટમાં દુખી ઉલટી થાય છે. પેટના કોઇ પણ ભાગને દાય લમાડતાં મોહું દર્દ થાય છે, પેટ છુદી જાય

અને ચુકા થઇ કપાતું દઈ થઇ બહારડા આવે છે. પેશાબ થોડી થાય છે, તેનાં અગન બળે છે, તે કાંઈવેળા પીચાળ અટકી તે વાર્ટ લોહી પડે છે. તરમ બહુ લાગે છે, આંખમાં અગન બળે છે ને લાલચોળ થઈ પાણી ગળે છે, માથામાં દર્દ થાય છે, નાડી જરદી ચાલે છે ને નાહતી બને છે, છત્રીમાં ધપકારો થઇ સ્વાસ જરદી અને શુચવા-યકો ચાલે છે. આત્મરી બેચેન બની દરદ અને અગનને લીધે ખુબો પાડે છે, હાથ પગમાં આંકડાં આવી તાણુ થાય છે, નાડી બેસી જાય છે, તથા ચેડેરો સોહરાય છે; જે પગી દિલનો ધપકારો બધ થઇ મ્હોત નિપજે છે. કાંઈ વેળા ૬ ૧ બને છે કે ઉલટી બહારડા વગેરે નિશાળા જણાયા વિના ઝોઢમ આત્મરી થડો થઇ જાય છે, તેની નાડી બેસી જાય છે, અને સેહેજ બેસુદ્ધ થઈ મગજ પામે છે. સોમન ખાનારની છુદી સેન્ટ મુધી નિર્વાકાર રહે છે. કાંઈ વેળા સોમન લીધા પછી પાંચ, સાત કલાક પછી ચિન્હો જણાય છે.

સોમનનાં ઝાણમાં ઝાણ બે ઝેનથી મરણુ નિપજે છે. સોમન લીધા પછી ૧૦ થી ૧૫ કલાકમાં મરણુ નિપજે છે. કાંઈવાર મેત્રણુ કલાકમાં નિપજે છે અને કવચિત પાંચ દિવસ પછી મ્હોત નિપજે છે.

ઉવગી અને જાડો થઇ સોમન નિકળી જાય તેા શાર, તેથી આ બેઉ ક્રિયાને ઉત્તેજન આપવું. ઉલટી થવા માટે ગંરમ પાણી અને દુધ આપવાં રહેવું. ગળામાં આંગળી ધાલી ઉલટી કરવી. ધપકાકચુના અને પાણીમાં મીઠું નાખી તે પીને ઉવટી કરવી. ઉવટી નહિ થતી હોય તેા રતમક પંપ વાપરવો અને તેનાથી હોજરી ધોઇ નાખવી. ઝાડો થવા માટે ઝેરડીયું અને દુધ આપવું. તરમ લાગે છે માટે પુશકળ પાણી, સરખત અને ચુનાનું નીતર પાણી પાવું તથા આલિન્હ ઝાંઘઘ વાપરવું.

હડતાલ અને મનશીલ—આ બંને

પદાર્થોમાં સોમન હોય છે. એના જેહરનાં સોમનના વિષ પ્રમાણેજ લક્ષણ જણાય છે. એના ઉતાર માટે કોળાનો રસ પાંચ છે, કાંઈ છડે અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપે છે. ધંધાસો, સંજહંસ, જુધ, કીરીયાતું, એમાંથી એકનો કાઢો પીવા આપે છે. અફીલુનું ઝેર—(જુઓ અફીલુ વાળો વિષય.)

એન્ડીમનીનું જેહર—ટાયટરમિટિક અને કસોરાઇઝ ઓવ એન્ડીમની પ્રમાણુ બહાર લીધાથી જેહર જેવી અસર કરે છે ટાઈટર-ઇમેટિક ઓપધમાં વપરાય છે, તેની ગાળા ૬ થી ૬ ઝેન છે બે ઝેન અથવા વધારે લીધાથી મૃત્યુ નિપજે છે. તેમાં ગુણ ઉવટી આણુવાનો છે. માટે થોડો વધારે લે તેા તે ઉલટીમાં નિકળી જતું દર્દીપર કશી અસર થતી નથી. એના ચિન્હ સોમનનાં જેહર જેવાંજ જણાય છે. તે જૂઠા બોળખવા મુશકેલ છે. એમાં ઉવટી, બહારડો ને પેટમાં વેદના થાય છે; મ્હોડું તથા ગળું રેડુજ આવે છે. એના ઉતાર માટે સિકોના ટીકવર આપે છે. તે શિવાય માયાફળ, હરડાં, બેહેડાં અથવા કાયાની ચાહ અથવા અગર દાડમની છાલ આપે છે. તે શિવાય, દુધ, શુદ્ધરતું પાણી પાય છે.

રસકપૂરનું જેહર—રસકપૂર તથા પારાની કેટલીક ચીજો વિપારી છે. ચોખું રસકપૂર, ડિંગલોક, રેડ એકસાઇઝ ઓવ મર-કપૂરી વગેરે પારાની વિપારી દવા છે. રસકપૂર લીધાથી મોહું, ગળું અજનાળ અને પકવાશયની ચાંમડી વળી જાય છે. તેથી મોટામાં કડવાસ ને ધાતુનો રવાદ લાગી ગળું અમગાઇ જઇ ઉલટી ઝાડો થઇ તેમાંથી લોહી પડે છે. આતરડામાં દાહ અને ચાંદા થાય છે. ઝાંખા પેટમાં દુખારો થાય છે, તે દાખવાથી વધારે લાગે છે. પેટ કુલી નાડી જરદાદ ચાલે છે ને તાવ આવી શ્વાસ વધારે ચાલે છે. દાંતના પારા ચઢી મોહું અકડસાટ પકડે છે, પછી આંકડા અને તાણુ થઇ શુગળાટ થતાં

દર્દી મરણ પામે છે. ત્રણ ચાર ઝેનથી કમી પ્રમાણમાં રસકપૂર લીધાથી ઝાઝું ધાતક થતું નથી.

મોઢું લાવવા માટે બુદ્ધા બૂદ્ધા મનુષ્યને પારાની દવા વધારે આછી લાગે છે. પારા શિયાય ત્રાંચુ, સોલું, સોમલ, એન્ડીમની, બીડમય, ડીછોલીસ, અરીણ, હાંડો, સૈનિક અંસિક વગેરેથી મોઢું આવે છે.

સમજા પારાના જેહરનો ઉપાય ઇંડીની સફેદી છે. ૧૨ થી ૧૫ તાલમ ઇંડીની સફેદી લઈને ૨ પાઈટ થંડા પાણી માથે મેળવવી અને તેમાંથી ત્રણ ચાર ગલાસ ભરીને દર બે ત્રણ મિનિટે પીવા કરવું. જેથી ઉલટી થઈ ઠીક લાગશે. મોઢું ચઢી આવે અને થુક ઘણી નિકળે તો બે દ્રામ ફટકીના પાણીના ડોગળા કરવા.

વનસ્પતિનાં જેહર તરીકે બિલામો, ચિત્રક, ઈંદવરણું, નેપાળો, ચોર, વગેરે કારી જેહર છે. અરીણ, ધંતૂરો, ગાડોલીછટેલીસ, કોનાયમ વગેરે થેન આણુનાર જેહર છે. વનસ્પતિ ક્ષોભક ઝેર દગો કરવા માટે વપરાતા નથી, પણ કોઇ વાર બૂલ ચુકથી ખાધામાં આવતાં જાહડો ઉલટી વગેરે થાય છે.

ચિત્રક—૩ જાતનાં થાય છે; રાતો, કાળો, અને સફેદ. તેના કુલના રંગ પ્રમાણે તેના એવા ૩ ભાગ પાડ્યા છે. તેના મૂળીયાં ધરીને ચોવડીયાવી ફેલ્લો વાપ છે. ગર્ભપાત મટે તેને ચેનિમાં મેલવામાં આવે છે.

લિલામો ખાધાથી, ગર્ભી થઇ જાહડો ચેશાન વાટે લોહી પડે છે. ને સરીરમાં અગત ઉડી લાલ ચાંદા થઇ ફેલ્લા ઉટે છે. બંદાર ચોપડતાં બિલીસ્ટર માફક ફેલ્લા થાય છે.

ચેપરણું દુધ પેટમાં જવાથી જાહડો તથા ઉલટી થઈ બેમારી વધે છે. આંખે લોગતાં આંખનો વરમ ત્રાય છે. સરીરે લોગતાં ત્યાં દાહ અગર ફેલ્લો થાય છે.

નેપાળો, ઈંદવરણી, એળીઓ—વગેરે દવામાં વપરાય છે, પણ વધુ પ્રમાણમાં લેતાં

જાહડો થઈ ઉલટી થાય છે, ને કાષ વેળા તે પછી મરણ નિપજે છે.

ત્રાંચાનું જેહર, મોરચુથુ—ત્રાંચાના કાટથી પીપડી તથા પેટમાં દુખારો થાય છે ને જોરમાં ઉલટી થઇ જાહડો થઇ હાથ પગમાં જોટલા બાજે છે. તાણ થઈ કમળો પછુ થાય છે, એનો એલાન રસકપૂર જેવો જ છે. એમાં ઉલટી ઘણી થાય છે. દેથી વેદો, ઇડીંજીનો રસ સાકર નાખી પાય છે.

સીસાનું જેહર—કરકાષ મોઢો, મુરદાર-સીંગ, સીંદુર, શુગર એવં બેટ એ સર્વ સીસાની બનાવટો જેહરી છે. એમના જેહરથી મોઢમાં મોઢો પણ ધાતુનો સ્વાદ આવી ગણુ ચીમવાઇ નઈ ઉલટી-આની લોહી પડે છે. જાહડો બધ થઇ પેટ દુખી હાથ પગમાં આંકડાં આવી હાથ પગ રહી નાય છે.

મધમાખ, મકોહાના વિષ ઉપર રેતી-માંની કાળી મટોડી અને ત્રિકળને ગો-મૂતમાં ઘથી તેનો ભેપ કરે છે.

ધોત્રાના જેહર પર પાશેર દુધમાં ૧ તોલો સાકર નાખી પાય છે. લાલ એરડીના મૂળ પાણીમા ઓગળાવી પાવું. ૩-ગાયત્રી દુધ, મધ, ખાંડ અને ધી એકત્ર કરી પાય છે.

કુચલાનાં જેહેરપર કાળી ખાનવેલના પોંદાની ડાંખણીનો રસ પાશેર તથા દિવસ પાય છે.

માછલીનું જેહેર ચઢતાં દાઢ બળે છે. સોળે ચઢી શળ ઉઠે છે. એના ઉતારા માટે મોરની પીછીની ધૂધ આપે છે.

મધમાખ, માખ, વનમાખ, ચમેરેના દંડ ઉપર કીડીના દરમાંની કાળી મટોડી અને ત્રિકુળા એકત્ર કરી ગોમૂત્રમાં મેળવી લેપ કરવો. મધમાખીનો દંડ ચતાં તેના ડાંખમાં કાટે ભોકાયેલો હોય તો તે કાઢવો. અને તેનીપર તપકીર પાણી ચોપડવું અથવા તબાકુને પાણીમાં હાકાળી ચોપડવું.

ભાંગની ઢેક ઉપર હાસ ને ચોખા ખવડાવવામાં આવે છે, અથવા દહી ખવાડે છે.

વિષ્ણુનો ડાંખ ચતાં ડાંખવાલી જગાપર પ્રથમ અગન બળી બાજુ ત્યાં અગ્નિ અઠકાડયો હોય તેવી ભારે અગન બળે છે. અને તે પછી શરીરમાં વેદના થવા માંડે છે. રધય, નાક, છબ, એ જગોએ વિંછી કરડ્યાથી, તથા ઘાસ ગળી જઈ અત્યંત વેદના થવા માંડતાં મનુષ્ય મરણ પામે છે. આ ધ્રાણીના ઝેરના ઉતાર માટે ધણીક જાણકારો નીચેલો મંત્ર પશુ વાપરે છે. જેમકે = બિસમીલ્લા રહિમાન રહિમ ! પીર-પેગંબર રસુલકે આલાહરે ! હમ્મર કહે મે ઉતારાવ, વિષ્ણુ ઉતારો રાજા રામકી દુહાધ, શુરકી સંગત, મેરી ભગત મુરો મંત્ર હમ્મરી બાખા” ઉપલો મંત્ર મહાજુને દિવસે ગંગામાં અથવા સમુદ્રમાં ગળાવેરનાં પાણીમાં જઈ રજ વખત ઉચ્ચારવો અને એ રીતે સિદ્ધ કરવો. જેને વિંછી કરડયો હોય તેનો ઉતાર કરતી વેળા મંત્રથી મંત્રીને, ને રખીયા દંખ ઉપર ચોપડવી એટલે ઝેર ઉતરે છે.

દેશી વેદો એ દંખપર, ૧—આંકડાનો પાલો અને રાઈ વાડીને તેનો અથવા વછનાગનો લેપ ચોપડે છે. ૨—કાંધને પાલો પાણીમાં વાડી તેનો લેપ કરે છે, એટલે

તતકાળ ઝેર ઉતરી જાય છે. ૩—નવસાગર અને હડતાળ પાણીમાં વાડી લેપ કરવો એટલે તતકાળ વિષ ઉતરી જાય છે. ૪—મોરચુથુ દંદિમાં ધણી ચોપડવું, અને રોકવું.

કાળો વાંછી કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાંચ ઉર્જા થાય છે, આથી ભારે વેદના થઈ સર્વાંગપર બરફ પડ્યા જેવું લાગે છે. એની વેદનાં મટાડવા આંકડાનું લાકડું ધરી લેપ કરવો. અથવા આંકડાનાં પાંદડાં, વછનાગ અને રાઈ વાડી લેપ કરવો.

ઉંદરનું જેહેર ચઢતાં દંશમાંથી લોહી વહે છે, તે સફેદ હોય છે; તે શરીર પર ગલીચીથી યાચ છે અને તાવ, અરુચી, અગે દાઢ એ લક્ષણો થાય છે. એના ઉપાય તરીકે ૧.—આમલીનાં રસમાં ૨ તોલા ઘેરોસાને જુના ધીમાં પલાળી ૭ દિવસ ખવાડવું. ૨.—પારો, ગંધક, કપૂર, ઘેરોસા, શીરસ એમને રૂનાં ચીકમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. ૩.—આધાડાનાં બીજો મધમાં મેળવી પાવું. ૪.—ખોરાં કાપરાને ગ્રાનાં રસમાં ધણી તેનો લેપ કરવો.

ગરોળીનું જેહેર ચઢતાં અગન બળે છે, સોળે ચઢે છે, સુધયા ભોકાયા જેવું થાય છે, પરસેવો પડે છે અને શરીરપર રાતા રંગની ફાડકીઓ ઉઠે છે. એના ઉતાર માટે ‘કટોલી’ નાં કાંદા પાણીમાં ધણી પાય છે.

સાંપના જેહેરપર બ્યાં દંખ માર્યો હોય ત્યાં અગ્નિ મુકી તે જગા બાળવી. ૨.—દંશ થએલી જગાની આસપાસ મજબુત દેરીએ બાંધવી ને વિપારી જગાને કાપવી અથવા તે મર ચોખા મુકી લોહી કાઢવું. આથી ઝેર ઉતરે છે. ૩.—મહાજુગનાં બી પોણા તોલો લઈ છુદી તે ખવાડવું. અને તેનેજ પા તોલો છુદી અખળતાં પાણીમાં બીજવી, તે ચંકું પડતાં પાવું. ૪.—ધી, મધ, માખણ, પીંચળી, આદુ, મરી, કૈષવ એ એકત્ર કરી ખવાડવું. ૫.—અરીકાનું અંજન કરવું અથવા અરીકાનું પાણી પાવું.

કુતરાંતુ જેહેર (જુઓ કુતરાં). એતું જેહેર ચઢતાં પ્રાણી જાનકિન થાય છે, ધાતુ સ્લેષક રહે છે, તે થોડે મોઢમાંથી લખ પડે છે. તે આંધળો અને જેહેરો ચક્ર-દ્વિધા કરે છે, તેના પગ, ખાંધ, ડાક, વગેરે લુવાં ચાંપે છે, અને ડાક નિચી, નૂતી પડે છે, એ હડખાયલા કુતરાંના લક્ષણ છે.

કુતરાને દશ ચતાં મ્હેનો જેહેરો બદલાઈ કાળું, લોહી વહે છે. તેથી માથામાં દુખારો થાય છે, તાવ આવે છે, આંગ ધૂન્ને છે, તરસ લાગે છે, ચૂંચી આવે છે, બુદ્ધિ ખરા, સંતાપ, ચ્વાસ, આંખોમાં પિળાસ, ચૂત્રમાં કીડા, ઉન્માદ, કુતરાના જેવું બસવું, બીજા જાનકિને કરડવા જવું ઇત્યાદી લક્ષણો થાય છે. ચોખામું આવતાં તેની હાથત વધુ જગાડી નાખે છે. તે પાણીના શબ્દ, યા સ્પર્શ અથવા અવશેષકનથી બચતીત થાય છે. આ-હડ સુધી રોગી પેંહચતાં તે કદી બચતો નથી.

કુતરાના જેહેરપર ૧-અધાણતું મૂળીયું, એક તોલો છુદી એક તોલા મધ સાથે અવાડતું અને દશ ઉપર કોરકડ અને સૈધવ માંધવું; આમુજબ ૩ દિવસ કરવું. ૨-ખાવળનાં પાંદડાનો રસ ૪ તોલા ને ૧ તોલા ધીમાં મેળવી ૩ દિવસ પાવું. ૩-મરધીની વિઠાનો તેપર લેપ કરવો. હડખાયલા કુતરાના જેહેરપર ૧-ઉદરની લીંડી પાણીમાં મેળવી તેની સુકી છુકી બનાવી તેને જખમ ઉપર માંધવી. ૨-સુન્તુ તપાવી તેનો ગ્રમ ડખપર આપવો. ૩-સાબરસીંગના જૂઝાને ૩ તોલા સુધી બશેર પાણીમાં ઉઠાળી તે ફે શેર રહે કે તેને પાવું.

કાંતરણતું જેહેર ચંટતાં દંશવાલી જગા સડે છે અને તેમાંથી લોહી વહે છે, તથા તાવ, દાહ, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, તહેવાર કોહાડ, અને તહેવાર સોજા ચઢે છે. એતું જેહેર કમકમાટ ઉપજાવનાર રીતે પુટી નિકળે છે, એનીપર કાળી અને ધોળી ગોકરણી, ભોંકર, કાળીપાટ, રાતી અને મેવેત મટાડી, કાઠ અને સરસવના ઊડાના બીજ એ વાડી તેનો લેપ કરે છે.

દોરોને જેહેર અવગમ્ય હોય તો તેના ઉતાર માટે દોરચુંજના મૂળીયાને ઘાસમાં છુદી તેમાં શીકેકાર્ખનાં મિયાતું ચુર્ણ મેળવી અવગાવે છે.

ભમરાના ડખપર 'ભેસના' દુધતું માખણ ચોપડે છે.

મુરંદારસીંગના જેહેરપર ગાયતું દુધ, ખાંડ મેળવી ખાય છે.

ચુંજના જેહેરપર ચોખાનાં રસમાં ખાંડ, પક્ષાળી પાય છે (જુઓ ચુંજ.)

નખ, દાંતનાં જેહેરપર કાવો લીંડો, શમી અને વડની વડવાઇઓ એમનાં કૈકેમાં ગરમ પાણી નાખી તેનો દશ ઉપર લેપ કરે છે.

સરડાના દંશથી શરીર લાલ, કાળું, લીપું વગેરે રંગ પકડી રોગીને શાંતિ, અતેસાર વગેરે થાય છે. તેના ઉપાય તરીકે આંકડાનાં મૂળને ચંડા પાણીમાં છુદી પાય છે.

કાચની જૂકી પેટમા જવાથી જેહેર જેની અસર કરે છે. કાચના કટકાએને ક્ષુદ્રીજ તિક્ષણ ધાર હોય છે. તે પેટમાંના આતરડામાં વાગવાથી તેને ઇજા થાય છે. ઉલટી, જુવાળ, પેટ ચઢકી દુખવું, તાવ, તરસ વગેરે વિકારો થાય છે. એનીપર એરડનાં મૂળ પાણથી આરામ થાય છે.

જેહેર મોહુર—જૂદીજ જાતનાં ઇરાની બકરાઓની હોજરીમાં પેદા થતો પદાર્થ. તે અતિ સુવાળો અને ઘેરા લીલાં-રંગનો હોય છે. બીજાં જાનવરોના માથામાંથી મળતા બીજા ઉપયોગી પદાર્થો એજ નામે ઓળખાય છે.

જેહેરો કમુરો—હિંદમાં ઉગતું એક જાતનું ફળક્રાડ. એતું ફળ ઔરેજ નેદલું અને પીલી છાલતું આવે છે. આ ફળનો ગર તથા બીયાં ઘણાં જેહેરી હોય છે, અને તે માત્ર ઔષધિ ઉપચારમાં કામ આવે છે.

જૈતશ્રી—દેશી સંગીત સાત્ર મુજબ માલકોશ રાગનાં ૮ પ્રત વધુ તરીકે ધનાશ્રી, માલશ્રી, સુધરાધ દુર્ગા, ગધારી, બીમપાલી; કામોદી વર્ણમાં છે. તેમાં જૈતશ્રી પણ એક છે.

એ જાતી સંપૂર્ણ છે. એટલે રિખળ કોમળ અને બાકીનો સ્વર તિવ્ર છે. અહસ્વર ખરજ, અથવા ગધાર છે. વાદી સ્વર પણ ખરજ, પંચમ સ્વર અને ન્યાસ સ્વર પણ છે. ધૈવત અને નિખાદ અનુવાદી સ્વર છે. એનો ગાવાનો વખત દિવસના ૩ જા પહોરનો દેરવેલો છે. એ બાર્યા, ધોલ, બેરારી અને દેશકારથી મિશ્ર છે. એને કોઇ ખોડવ કહે છે. તેમાં ગાંધાર બાદ છે.

જૈતરાગ—દેશી સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ આ રાગગુણી ગાવાનો વખત દિવસના ૩ જા પહોરનો છે. જાતી સંપૂર્ણ છે—એટલે ખરજ શુદ્ધ, રિખળ કોમળ, ગધારતિવ્ર, મધ્યમ 'તિવ્ર,' કોમળબે, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત કોમળ, નિખાદ તિવ્ર એ મુજબ ૭ સ્વરો આવે છે.

અહસ્વર નિખાદ અને ન્યાસ સ્વર ગધાર છે. સંગીત કળાધરમાં જણાવ્યા મુજબ એને કોઇ કલ્યાણગુણ કાકમાં આવે છે. તેમાં તમામ સ્વર-તિવ્ર આવે છે, અને મધ્યમ કોમળ પણ આવે છે.

જૈતપંથી—આ કોમળી વસ્તી બ્રિટીશ હિંદુ-સ્તાનમાં ૧૨૨૨૮૯૬ની છે. આ પંથનો સ્થાપક ઋષભદેવ હતા. આ ધર્મ મુખ્ય ફરી મેવાડ, અને મારવાડ તથા શુભદ્રાતમાં વસે છે, બંગાલ પ્રદેશમાં, કલકત્તા તથા મક્કાના દોસ્તાના ઉત્તર ભાગમાં પણ એમની મોટી વસ્તી છે. આ કોમળ મુખ્ય મથક શુભદ્રા તથા માયસોરમાં છે.

એમનાં ૨૪ તિર્યકર નીચે મુજબ થઈ ગયા છે,

તિર્યકર નામ.	ચિન્હ.	જન્મ સ્થળ.	મરણ સ્થળ.
વૃષભ અથવા આદિ નાથ.	વૃષ.	અયોધ્યા.	શુભદ્રાત.
અજીતનાથ.	હાથી.	સાવલી	પારસનાથ.
સંભૂનાથ.	ધોડો.	અયોધ્યા થા વિનતા.	શીખર.
અમિનન્દનાથ.	વાંદેરા	દોરાન.	
મુમતીનાથ.	દોંચપક્ષી.	દોરાણી.	
પંથમન્નાથ.	રાતું કમળ.	બનારસ.	
મુમાશ્રવ નાથ.	સાથીઓ.	અંદ્રપૂરી.	
અંદ્ર પ્રભુ.	અંદ્ર.	કાકીન્દ્રાપુર.	
સુવિધીનાથ.	મહ-મગર.	બદીલપૂર.	
શિતળનાથ.	કુલ.	સિંધ-સિંહપૂર.	
શ્રી વાસનાથ.	ગેડો.	અંધાપૂરી.	અંધાપૂરી.
વાસુપાદ્યા.	ખાડો.	કંપીલપૂર.	શીખર.
વિમળનાથ.	સની કુક્કર.	અયોધ્યા.	"
અનન્તનાથ.	સાહુડી.	રતનપૂર.	"
ધર્મનાથ.	વિધુલેખા.	હસ્તીનાપૂર.	"
ચાન્તિનાથ.	હરણ.	"	"
કુચુનાથ.	બકરો.	"	"
આરનાથ.	માછલી.	"	"
મલ્લીનાથ	કળશ.	મીથીલા	"
મુનીસુદત.	કાચબો.	રામગીરી	"
નમિનાથ.		મડીલા.	"
નેમિનાથ.	ચંખ.	દવારકા	ગીરનાર.
પારસનાથ.	સાંપ.	બનારસ.	શિકારપૂર.
માહવિર અથવા વર્ધમાન.	સિંહ	ચિત્રકોટ (ચિત્રકુટ)	ખાવાપુરી.

* એ ધર્મ પાળનારી સંસારી વસ્તીનો મોટો ભાગ મૂર્તિપૂજક છે. તેવું નિત્ય કર્મ આપું—સવારે પથારીમાંથી ઉઠી એક ઠોકાણે બેસી દિવસમાં પાળવાનો નિયમ* આદરવો; પછી દહેરે જઈ ગરમ પાણીથી નાહી તીર્થકરં પ્રભુને ચંદન ડુળ ફળ ચઢાવતાં ને ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાન થવું હોય તે સાંભળવું; પછી ઘેર આવી દાંતણુ કરી જમવું. વળી પાછમે પહોરે દહેરે જઈ પૂજન દર્શન કરી આવી સાંજ પહેલાં જમવું ને રાતે ખ્યાન સ્મરણ કરી સુવું.

મૂર્તિ નિલ પૂજતી તે અમુક તીર્થકરની હોય છે. ને બીજું કેટલીક તે દેવતાઓની ને કોઈ કોઈ સાધુની હોય છે. કોઈ શ્રીમંત વળી પોતાને ઘેર મૂર્તિ પૂજા રાખે છે, પણ ઘણું કરીને સાંઝે દહેરે જવાનો જ ચાલ છે. પદ્માસનવાળી બેઠેલી એવી મૂર્તિ આરસ પાઠણની હોય છે. તેને વચ્ચે પહેરાવતા નથી પણ કોઈ કોઈ ઠોકાણે સત્તારે આંગી ચોટ છે; ધરેણું પહેરાવવામાં આવે છે. પૂજારી ઘણે ખરે ઠોકાણે ભોજક છે ને કોઈ કોઈ દહેરે આલણ કે આવક વાણિયા પણ હોય. જાતાના ઠોકાણામાં પાલીતાણા પાસે શેત્રુંજીની ડુંગરી ઉપર આદીયાધના દર્શનવું છે; ત્યાં બીજા દહેરાં પણ છે. ઝીરનારા ડુંગર પર દહેરાંઓ છે તેમાં નેમિનાથનું અવસ્થ દર્શન કરવાવું છે. પારકરમાં (રણુની પશ્ચિમે) ગોડી પાર્શ્વનાથ ને તારંગ ઉપર અજિતનાથ છે. આપુ ઉપર આઠ ને અંબાજીની ડુંગરી ઉપર પાંચ દહેરાં છે. જંબુસર પાસે કાનીમાં ત્રણ દહેરાં, અમદાવાદથી ચાર કેસ ઉપર નેરવાડામાં એક દહેરું ને અમદાવાદમાં ઝવેરીવાડામાં બેય-રામાં દહેરાં છે; જામનગરમાં કેટલાંક દહેરાં છે. મુર્તિરાતની બહાર તે કેસરીઆજીની જાતરાએ જાય છે; જગાડમાં સપેત શિખરનાં દહેરાંની ને દક્ષિણમાં આંત્રી પારસનાથની છે.

મંત.—પુરૂષ તથા સ્ત્રી બંનેએ કરવાનાં તે આવાં દાંતણુ કરવા સંબંધી નવકારસી તે બે ઘડી દિવસ ચલ્યા સુધી હમેશ દાંતણુ ન કરવું, બે ઘડી પહોર દહોડ પહોર દિવસ ચલે બે હાથ બોડી નોકાર ત્રણ ગણી દાંતણુ કરવું; ખાવા પીવા સજ્જી, એક ટંક જમવું, મોણું જમવું, દિવસના નવ વાગેથી પાંચ વાગતા સુધી ઉતું પાણી પીવાની છૂટ વગેરે. આગલા દિવસના પાંચ વાગેથી તે ત્રીજા દિવસના સવારના નવ વાગતાસુધી કંઈ પણ ખાવું પીવું નહિ, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત આઠ દિવસ અપવાસ કરવાનાં વ્રત. લાગલાગટ પંદર કે તીસ દિવસ અપવાસનાં વ્રત. એક દિવસ આંતરે આંતરે અપવાસ ચાર માસ કે છ માસ કે વર્ષસુધી કરવાનાં વ્રત. બીજવું તે દર માસની સુદ બીજાં તેવીઆર અપવાસ કરે, એમ બે વર્ષ સુધી કરે ને ઉત્તમજીમાં શીશળવું લાખું કરે. પાંચમનું વ્રત તે પાંચ વરસ ને પાંચ માસનું, દરેક માસની સુદ પાંચમે તેવીઆર અપવાસ કરવો. આઠમ વ્રત તે આઠ વર્ષ સુધી દરેક માસે સુદ આઠમે અપવાસ કરવો. એકાદશી વ્રત તે અગિયાર વર્ષ ને અગિયાર માસનું, દર માસની સુદ ૧૧ નો અપવાસ. પુનેમનું વ્રત એક વર્ષનું. પુનેમ અમાસના ચોવીઆર અપવાસ

* એ નવ શિખોમાં એક ભટ્ટાઈજી હતી ને તેઓએ જે સમ્રાટાય ચલાવ્યો તે દિગંબરી કહેવાય છે. તે મતે મૂર્તિઓને સજ્જાર રહિત રાખવામાં આવે છે; સાધુઓ કાયા રંગવું વચ્ચે રાખે છે. ને એવો મેરપીછનો રાખે છે—સાધુઓને પાળવાના નિયમ વધારે સખત છે. મુજરાતના જૈન ધર્મીને મોટો ભાગ તે શ્વેતાંબરી છે, સાધુઓ સફેદ વચ્ચ ને એધે રાખે છે. શ્વેતાંબરી ગચ્છામાં લોકાગચ્છના અથવા ડુંડિયા તે મૂર્તિ મૂળતા નથી, ને મૂર્તિ પૂજક તે તથા ગચ્છના કહેવાય છે. પાછળથી જગા તથા આચાર્ય ઉપરથી ચોરાસી ગચ્છ કહેવાયા પણ તેમાંના હાલ ચોડાકજ રહ્યા છે—નમદા-શંકર.

* ગુજરાત સર્વે સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૧૩૭થી. અત્રેથી વંદન લીધું છે.

કરે. પાંખી ચૌદસ—દર માસની સુદ તથા વદ ૧૪એ ચોવીઆર અપવાસ કરે ને સાધુ વૃત્તિથી દિવસનું ૮ થી રાતના ૮ મુઠ્ઠી એક સ્થાને બેસી રહેવું. સ્થાનકની ઓલી—સુદ તથા વદની ૫, ૮, ૧૧, ૧૪ એવા જમરે ૨૦ અપવાસ કરે ત્યારે એક ઓલી કહેવાય. ૨૦ ઓલી તે ૪૦૦ અપવાસની. એ ઉપરાંત પુનઃ તેવા અગાસના અપવાસ ૫૦ મેળવતાં ૪૫૦ થાય ત્યારે ૨૦ સ્થાનની ઓલી થઇ કહેવાય વગેરે. સ્ત્રીએ કરવાનાં ખાસ પ્રત્યાં દશ પચકાણુ નાના તે આવણુ મુદ્દ પછી ૧૫ મુઠ્ઠીના. પેહેલે દિવસે અપવાસ ચોવીઆર, બીજે દિવસે એકાસાણુ, ત્રીજે દિવસે એક ટંક બાવું ખાવું, ૪થે રસકસ વિના એક ટંક ખાવું, પાંચમે એક કાળીઓ જમી પછી ચોવીઆરવાળી બંધ રહેવું, ૬ઠે એક ટંક ખીર ખારી, ૭મે તળીતાવી પકવાન વગેરે ખાવું, ૮મે ધઉની ચીજ એક ટંક ખારી, ૯મે અંગ હલાખ્યા વિના એક ટંક, ખાવું, ૧૦મે એક હાથ જમણા હાથે, ૧૦મે ચોવીઆર અપવાસ. દશ પચકાણુ મોટામાં વધારે અપવાસ વધારે નિયમો છે. કલ્યાણિક-વ્રત, પાંચ વર્ષનું તેમાં ૧૫ના અપવાસ. હમેશ માગશરની ૧૧ થી આરંભ એ મુંન અગિયારસ કહેવાય. એ એક વર્ષ કરે અથવા પાંચ કરે તે કલ્યાણિક વ્રત પૂરું થાય. ૫૫ ધડીઆ ચાર દિવસનું, રોજ બપોરે ૫૫ ધડીમાં જમી પાણી પીધ પછી બંધ કરી ચોવીઆર વાળી રહેવું. ધડીઆ, સોળ દિવસનું, રોજ બપોરે એક ધડીમાં જમી, ઉપર પ્રમાણે નિયમે રહેવું. એ ધડીઆ જતરીસ દિવસનું, બપોરે બે ધડીમાં જમી ઉપર પ્રમાણે રહેવું.

આશ્વ પટાણા—આવણુ વદ ૧૧ થી તે બાદરવા સુદ પાંચમે મુઠ્ઠી પચસણુ ચાલે છે. ધર્મ બ્યવસ્થા—રાખનારા તે આચાર્ય શ્રીપૂજ તથા યતિ સાધુ અને ત્યાગીઓ છે તીર્થંકર મહાવીરને ૧૧ સિસ્થ દતા. તેઓએ પોતપોતાના વાડા કીધા, જે ગચ્છ કહેવાયા.

ત્રણ સિંધ એક મતે રહ્યા ને બીજા આઠના આઠ મળીને નવ ગચ્છ બંધાયા. શ્રીપૂજ પરણતા નથી પણ માદી પતિ દાખલ બોટા ઠાક રાખે છે; તે પોતાના જ્યાના સરં પતિ ઉપર સત્તા ચલાવે છે ને એ યતિઓમાંથી એકઠો જે વીસા મોરવંક કે આસવાળ હોય તે એવાને પોતાની ગાદીનો વારસ કરેવે છે. યતિઓ અપાસરામાં રહી પોતાનાં ધર્મ કર્મ કરે છે ને આવકોને ધર્મનાં વ્યાખ્યાન સંબંધાવે છે. તેઓ કાંઈ પણ જાતના છોકરાને નાની વયે ખરીદ કરે છે ને પછી દશ અગિયાર વર્ષ વિધિએ પોતાનો એકો વારસ કરે છે. સાધુવૃત્તિયે રહેનારી સ્ત્રી આર્મ તે યતિની પેઠે વરતે છે ને સંસારી સ્ત્રી આવડીઓને ધર્મ બોધ કરે છે. ત્યાગી સાધુઓ મનના વિદ્યારથી સદિત થવાનો અભ્યાસ કરે છે ને કેટલાક નિયમ પાળે છે, જેવા કે હમેશ પાણી ગરમ કરેલું હારીને પીવું, રાત્રે ખાવાનું પીવાનું કાંઈપણ ખાવે નહિ, જમીન ઉપર પથારી તેમાં ધામળીના ત્રણ પડવાળી પથારી કરી તે પર ચૂવું, ઉપાકે પગે હમેશાં ચાલવું, રસ્તામાં કે પરદેશ જવામાં કાંઈપણ જાતના વાહનપર બેસવું નહિ, ચોખાસામાં સ્થલાંતર કરવું નહિ.

સિદ્ધાંત—(૧) જગતને કાંઈ કંઈ નથી પણ તે અનાદિકાળથી છે; તેને નાશ નથી. (૨) તેના દરેક પરમાણુમાં જીવ છે; કેટલાકને ગતિ કરવાની શક્તિ હોય છે ને કેટલાકને નથી હોતી; કાંઈને થોડી ને કાંઈને ઘણી ઇદ્રિઓ હોય છે. (૩) જીવ મુખ્યત્વે પાંચ ગતિયે હોય છે—તિર્થંક, નારડી, મનુષ્ય, દેવતાને સિદ્ધ. (૪) જીવ માત્ર કર્મને વશ છે એટલે સારાં નરસાં કર્મ પ્રમાણે ગતિ પામે છે; દેવતાઓ પણ કર્મના નિયમને આધિન છે; ઉપર કહી તે પાંચ ગતિમાં પહેલી બે તે નકારાં કર્મથી છે. (૫) સિદ્ધ પદ ધણું ઉચું ને આધુ છે તેથી તેને મનુષ્યતા કામ સાથે સંબંધ નથી; સિદ્ધ અમર છે ને એ

પદ છવ પામે એ તેની જન્માંતરના ફેરાથી મુક્તિ ને પૂર્ણ સુખરૂપ મોક્ષ છે. (૬) કોઈ પણ મનુષ્ય ધર્મના દેહકથાદિ તિથમ પાળવાથી સિદ્ધ નેરો કે સિદ્ધ વાય; મનુષ્યન સિદ્ધનું પદ પામે. (૭) કોઈપણ જીવનંતુને ખીડા ન ચાપુ પણ સુખ ચાપુ તેવું કરવું, મત નિષ્ક્રમે અપવાસ કરવા, અને પુષ્પાળી દેવતા તીર્થંકર સિદ્ધ સાધુની બંકિંગએથી જીવનું પરમ કથાલું છે.

જૈમિની—આ મહાન ઋષિ શકતાપનનો પુત્ર અને કોત્સ કુસોત્પન્ન કૃષ્ણ દેખાયન વ્યાસનો શામ શાપ્પાનો શિષ્ય, એ મ્હોરો વિદ્વાન હોતો. એણે ‘અપાત્તો ધર્મ જિજ્ઞાસુ’ અને ‘અપાત્તો વ્રત્ત જિજ્ઞાસુ’ એ બે સૂત્ર લખ્યાં હતા, તેમાંના બીજા સૂત્રનું મત વ્યાસે સ્વિકારી પેઢેલા સૂત્રનું મત એને સ્વિકારવા કહ્યું હતું, તે ઉપરાંત પૂર્વોત્તર મિમાસા એવા બે ગ્રંથો રચ્યાં હતાં. તેમાં વ્યાસે એના પશુનું ખંડન કર્યું હતું. એણે પણ એક ભારત ગ્રંથ રચ્યો હતો, પણ તેમાંના અશ્વમેધ શિવાય બાકીના પ્રકરણોના નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. જૈમિનુંદ મુકામ ‘નિસવટ’ મુળે પાસે યોગી વેશે હતું. એમનું

૧ શ્વેતાંબર મંતે શ્રી કે હરકોઈ નીચ ભવનો તે તપ તપા મુક્તિથી મુક્તિ પામે છે; દિગંબર મંતે શ્રીને મોક્ષ નથી, ધર્મ ક્રિયા કરવાનો કે સૂત્રિને અલંકારનો કોને અધિકાર નથી. કર્મ તે જીવ સામે દુષ્ પાણી ચેડે મળેલું છે, પણ દિગંબર કહે છે કે જીવના આડ અંશને કર્મ સામે સંબંધ નથી. એક મંતે ધર્મના યુદ્ધમાં સામે યનારને મારી નાખવામાં ધર્મ છે પણ બીજે મંતે યુદ્ધમાં પણ માણસને મારી નાખવો નહિ. એક મંતે સાધુને પછી ભૂખ લાગી હોય તો લલિત ખાય, ટાડું પાણી પીએ; બીજા મંતે ગરુડ બહેતર પણ જાટથી તોડી ફળ ખાવું નહિ. એક મંતે તીર્થંકર સર્વોપર દેવતા છે ને બીજે મંતે તે દેવતા નથી પણ પરમગુરુ છે એક મંતે સાધુ મેલાના કાન વધે છે પણ બીજે મંતે નહિ. શ્વેતાંબરમાં કેટલાક તે ૪૫ ને કેટલાક તે ૩૨ સૂત્રને માને છે પણ દિગંબર તે માત્ર ૧૦ સૂત્ર સૂત્રને માને છે.

પૂર્વ મિમાસા આવે પ્રજામાં ધણું પ્રસિદ્ધ છે. (ભુજો અશ્વમેધ.)

જૈયાની વંશ—સીપારી એતેકાદ મુળ્ય પ્રાચીન ધરાનમાં મેહ આપ્યાદી વંશે લાંબો કાળ રાજ્ય અમલ બોગવ્યો તેમાં મેહેઆપાદનાં મરણ પછી જીઆદરામે જૈયાની વંશની સ્થાપના કરી હતી. એણે મહેઆપાદનો પુરોણો ધર્મ ચાલુ કર્યો હતો. દસાતીર મુળ્ય જૈયાની વંશના સ્થાપક જીઆદરામ, ઉપર ઉતરેલી ખોદાઇ કેતાબમાં નીચે દર્શાવ્યા મુજબનું કરમાન હતું—

“જો જીઆદરામ, આપાદ આરાદના બેટા ? જ્યારે તારા પિતાએ રાજ્ય તબ્યું ત્યારે હવે તું પાદશાહી લે, અને ‘ફરસંદાજ,’ જે મેહાપાદનો મનહળ છે, તેને તું આરાદતા કરી સજુગાર આપ.’ જે તને પેગંબરીમાં પસંદ કર્યો છે અને ફરસંદાજના મનહળથી તને શોભા આપું છું અને સજુગાર છું. એ મેહેઆપાદનાં તરીકાને સારા તરીકાથી રાખ, કેમકે તે અદ્ધર-મનહી દીન છે અને એ મનહળ ખોદા પરસ્તોમાંથી નારાજ નહિ થશે.....

જ્યારે આમલ વખતમાં લોકોએ બુદ કામ કીધાં ત્યારે આપાદ આરાદ તે લોકોમાંથી ઉઠી ગયો, અને તેના નિકળી ગયાથી જ્યાં સુધી તેની જગાપર જે તને બેસાડ્યો ત્યાં સુધી લોકોએ દુઃખ ભોગવ્યું છે.”

એના વંશમાં યએલા પાદશાહો એનો જ ખોલ પ્રથમ વાપરતા. આ વંશનો છેલ્લો પાદશાહ જીઆલાદ હતો, ને રૈયતથી કંટાળી જોદિનથીન થયો હતો. આ ડોળાના પાદશાહોએ ધરાનમાં ‘અરપાર ચાને ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષની બેહદ લાંબી સુદત સુધી રાજ્ય અમલ કર્યો હતો, એવું ફનેસ્તાનવાળો કહે છે.

જોગવીલે, છન સાયરડી—જન્મ ૧૨૨૪ માં થયો, મરણ ૧૩૧૯ માં નિપજ્યું. એ જીની ફ્રેન્ચ ભાષાનો બીજો તત્ત્વારીય નવેસ. ફ્રેન્ચ રાજ્યના ત્રણ વિભાગ મરતાં પેઢેલા

કાળમાં 'વિલેહારુઅંગ,' ખીખ જમાનામાં જોઅંગવિલે અને ત્રીજા કાળમાં ક્રેમસારે ચર્ધ ગયા. આ કાળમાં ક્રેમ્ય તવારીખ નવેશો ચર્ધ ચયા તેવા ખીજ કાઠપણુ પ્રજામાં થયા નથી. આ જોઅંગવીલેને ૧૨૪૧ માં રાજ્ય આશ્રય મળયો હતો. પછી ૭ વર્ષ સેંટલુષ કુલેડ માટે નિકળ્યો, ત્યારે એ પંથુ સાથે જોડાયો હતો. આ લઢાઇમાં એણે રાજ્યસેવા સારી બજવી. આજ લઢાઇની મુદત દર-મ્યાન એને તવારીખ લખવાનું સુચ્યું અને સેંટલુષ ઉપર એ તદ્દન શીદ હતો. ખીજ કુલેડની લઢાઇવેળા એ સેંટલુષ સાથે નહિ જતાં તવારીખ લખવા પાછળ મડ્યો અને તે ઇતિ-હાસ ૧૩૦૯ માં લખી પૂરો કયો.

લોકજેઠ્ઠી—જવાનું મધ્ય સંસ્થાન. ક્ષેત્ર-ફળ ૧૧૯૧ ચૌરસ મેલ છે. લોક વસ્તી, ૪,૭૪,૫૧૯ ની છે. મુખ્ય શહેર એજ નામનું હોષ તેમાં ૪૪,૯૯૯ ની વસ્તી છે. અત્રેનાં મુલતાનનો મેહેલ તથા મુરાતમ ખંડીચરો જોવાજો છે.

લોકતાન—આરખ તવારીખ નવેશોએ આરખ પ્રજાને જે વિભાગમાં વેહેચી નાખી છે, તેનું નામ. તેમાં જોક્તાન અથવા ખાતન આરખો હેખરના પુત્રો છે અને તેઓ અસલ આરખ ગણાય છે. તેમજ અદનાન પ્રજા હમ્મખાઇલનાં વંશજો છે, તેઓ આરખ તથા પરજાતની જોળથી ઉત્પન્ન થએલાં છે.

લોકોપીન—એ સ્વિકૃત કોંટીનું મુખ્ય શહેર (ક્ષેત્રફળ ૪૪૩૮ ચૌરસ મેલ ને લોક વસ્તી ૧૮૯૨ માં ૧૯૩૩૮૯ ની) વેટર સરોવરની દક્ષિણમાં સુંદર જગ્યા પર વસાયલું છે. ગોથેનખર્ગથી રેલ માર્ગે પૂર્વમાં ૧૧૫ મેલ પર છે. અત્રે 'સેફ્ટી મેચીસ,' કાગળ, ગલીચા અને તંબાકુનાં કારખાનાં છે. ૧૮૭૫ માં વસ્તી ૧૩૧૪૨ ની ને ૧૮૯૨ માં ૧૯૯૦૨ ની હતી.

જોગ—દેશી સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ આ રાગ આવનો વખત મધરાત પછીનો છે. જાતિ સંપૂર્ણ—ખરજ-શુદ્ધ, રિખવ કોમળ,

મધાર તિવ્ર, મધ્યમ કોમળ, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત કોમળ, નિષાદ તિવ્ર. એ મુજબ ૭ સ્વરો આવે છે. સંગીત કળાધરમાં જણાવ્યા મુજબ આ રાગ કાળિંગદાને મળતો છે. પરંતુ તેમાં તિવ્ર મધ્યમ આવતો નથી તથા તેના ટંગમાં ફરક છે.

જોગની—ફ્રેન્ચ વિભાગનું આ કિલ્લે બદી-વાયુ શહેર પેરિસની દક્ષિણ-પૂર્વે ૯૦ મેલ ઉપર છે. અત્રે કાપડ, સણ અને બુંદુકનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૫૯૭૧ ની છે.

જોગી ગોપા—આસામમાં ગોલપારા જિલ્લામાં એક યાત્રા સ્થળ. બ્રહ્મપુત્રા નદીના ઉત્તર કિનારાપર છે. ખ્રીશ્તીએ આસામ લીધા આગમજ આ એક મુખ્ય વેપારી શહેર ગણાતું હતું, પણ તે પછી પડી ભાડું છે. અત્રે દુધનાથનું મંદીર હોષ પાસે પવિત્રમાંથી કાતરેલા અનેક શુદ્ધાઓ છે, અને તેથી અત્રે દર વર્ષે અસંખ્ય જાત્રીઓ આવે છે. ગોલપારા જિલ્લાનું આગળ એ એક મુખ્ય શહેર હતું. અત્રે 'ખીનની' રાજનો મહેલ છે.

જોગીપંથ—હિંદુસ્તાનમાં આ રોજો લાંબા કાળથી જાણીતો છે. તેઓ પોતાના મૂલ પુરૂષ શિવને જણાવે છે. તેમના આચાર્ય તરીકે આદિનાથ, ચૌરંગીનાથ, મન્થંદ્રનાથ, મીનનાથ, ગોરખનાથ, નિત્યનાથ, આનંદનાથ, નિરંજનાથ, ભૈરવનાથ, બુદ્ધનાથ, વગેરે જાણીતા થયા. આ સર્વનાથ વિશેનો ખાસ જુદો ગ્રંથ છે. આ નાચોનાં મધક જોગજો છે. પેંજીમાં શિવદીનનાથનું મંદીર છે. નાથ પંથીઓ જોતપૂરના રાજના શુર કહેવાય છે.

જોગીયા—દેશી સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ એક રાગણી. 'જોની' જે જાતી છે. એક શુદ્ધ જોગીયા, ૨ મંગલી જોગીયા. તેમાં શુદ્ધ જોગીયા સંપૂર્ણ છે, એટલે ખરજ-શુદ્ધ, રિખવ કોમળ, મધાર તિવ્ર, મધ્યમ કોમળ, પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત કોમળ, નિષાદ તિવ્ર એ મુજબ ૭ સ્વર આવે છે. આવનો વખત પોહોર દિવસ-ચંદ્રના પછીનો છે. આ રાગણી દીલગીરીભરી છે.

જોગીયા અસાવરી—એક રાગણી. જાતી સપૂર્ણ. એટલે—ખરજ પચમ શબ્દ, રિખવ ધેવત કોમળ, મધ્યમ પણ. કોમળ, ગધાર અને નિખાદે તિમ, એ પ્રમાણે ૭ સ્વર સમાયલા છે. એનો આવાનો વખત સહવારનો છે. એ જોગીયા તથા અસાવરીની ખનેડી છે (જુઓ અસાવરી.)

જોગીમસ્તક—જોહિમિયાનું ખાણોવાળું શેહેર. એ ધર્મશૂર અને કાર્ત્તવ્યેશ્વરી ઉત્તરે ૧૦ મેઘ ઉપર દક્ષિણ ઉત્તરાણી પર ૨૪૦૦ ફીટ પર છે. અત્રેની ખાણોમાંથી ચાંદી, નીકલ, ખીસ્મિથ અને પૂરેનિયમ મળે છે. લોક વસ્તી ૬૬૨૮ ની છે.

જોડાક્ષર—બાકરણુ સાત્ર સુખ્ય બ્યારે 'જો' કે વધુ વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર એવો સાથે આવે કે તેમની વચ્ચે કોઈ સ્વર સંભળાતો નથી ત્યારે યુક્તાક્ષર (જોડાક્ષર) લખીએ છિયે. જેમકે આન આ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં 'અ' અને 'ન' આ બે અક્ષરની વચ્ચે કોઈ સ્વર સંભળાતા નથી માટે તેને જુદાં લખતા નથી પણ એકત્ર કરીને લખીએ છિયે. જેમકે:—

કીરતન નહિ પણ—કીર્તન.
કુતસિત " " —કુત્સિત.
કુપથ્ય " " —કુપથ્ય.
સુવર " " —સુવર.
કલપ " " —કલપ.
ધશવર " " —ધશવર.

ગુજરાતી ભાષામાં જોડાઅક્ષર સેહેલથી લખાય એવાં રૂપો યોજેલાં છે. જેમકે 'શ' ને વાસ્તે 'ઃ', 'ર' ને વાસ્તે 'ઃ', 'ઃ'; એઓ એ રીતે લખાય છે. શ્વ=શવ; સર્વ=સરવ, ચક્ર=ચક્ર, ઃ, 'ઃ', 'ઃ', આ રૂપો વેપારનાં ધસારામાં બહુ સહાય થયેલાં શ તથા ર ના બુના આકારના કકડા કહેવાય છે.

ઉપગ્રી રીતીએ જોહવણી મેહલી નહિ આવે તો વ્યંજન ચિન્હ કરીને અક્ષરને જોડાયે છિયે; જેમકે ઉદગાર=ઉદગાર ઉત્થાન=ઉત્થાન.

જોડાક્ષરોને વાંચવાનો અનુક્રમ એ છે જે કાળી બાજુએ લખાય છે તે પેહલો

બોલવો. શબ્દ=શબ્દ; હસ્ત=હસ્ત, અથવા અલ્પની બાજુએ જે લખાય તે પેહલો, અને નીચેનો તે પછી બોલાય. જેમકે સમાપ્ત = સમાપ્ત; શ્વ=શવ; સર્વ=સરવ; સાત્ર=સાત્રતર. છેલ્લાં વ્યંજનની સાથે સ્વર ન લખેલો હોય તેને છેલ્લો બોલવો. ઃ=ર.

જોડા—ધણું કરી જોડાચામડાનાં જળનાવવામાં આવે છે, શોખીનો રસમી, અથવા કંતાનના જોડા પેહેરે છે. જોડાનો મુખ્ય ઉપયોગ કહી-યે તો પગનો બચાવ કરવાનો છે. પગને કાઠાં, અથવા કાંકરાથી ધગ નહિ થાય, તેમજ થડી અને વરસાદથી બચાવ થાય એટલેજ તેનો ઉપયોગ છે. આથી જોડા સારા કેળવેલા નરમ ચામડાનાં પેહેરવાં જોડાં. તળીયું નરમ અને વળે તેવું હોય તેની સીવણમાંથી માટે પાણી નહિ ભય તેવા પેહેરવાં. તેમજ આંગળા ખુલ્લા નહિ રહેતાં પગના ભાગપર દબાણ થાય નહિ તેવા જોડાં. જોડા જોડાં તે કરતાં તાજ અથવા માહેડું અસ્તર નરમ અને લીસું નહિ હશે તો ચાલતાં ત્રાસ પડે છે એટલુંજ નહિ પણ પગને આંટણ થાય છે, જેથી કેટલીક વેળા વેદના થાય છે.

જોડાનાં અસમ્ય પ્રકાર છે, પણ જેમાં ઉપર જણાવ્યું તેવા શુભ જોડાં. જલ્દી ચાલવા માટે જોડા પગમાં બંધ બેસતો ને પાટલી સુધી ચઢાડ જોડાં, અને તે હલકો હોઈ ટુંટી આંચવાલો હોય તો તેથી જલ્દી ચાલી શકાય છે; તેમજ તેનાથી ચાલતાં સમતોલપણું જળવાઈ પગ મોરચાવાનો ભય રહેતો નથી.

જોડાં એ એશ આરામી અને નાણુકતા સાચવવા માટેનું સાધન છે. એમ સમજવું જુલબધું છે. સરીરના ઉપલા ભાગ કરતાં પગ તરફનાં ભાગમાં રૂધિરાભિસરણુ જોણું હોવાથી તે થડી હવાથી જલ્દી સરદ થાય છે; અને તેને ધગ થતાં તે જલ્દી સારી થતી નથી. આથી પગના બચાવ માટે જોડા જેવું રસણુ (કવચ) રાખવાની ખીજા ભાગે કરતાં પગને વધારે

જરૂર છે. ભોજા નહિ પહેનારના પગને ચીરા પડી પગ ખેડાળ બને છે. તથા તેને આંટણો પડે છે. જોઠુંજ નહિ પણ થંડી અને વસાદમાં સરદ જમીનમાં ઉઠાડે પગે ફરવાથી તહેવાર દહો લાગુ પડે છે. કેટલીક વેળા તળાયાનાં ગિરામાંથી ખરાણ જતુંઓ દાખલ થઈ રોગ લાગુ પડે છે.

પ્રાચીન કાળથી ભોજા પેહેરવાનો રવાજ સર્વ દેશોમાં ચાલુ છે; પણ દરેક દેશની ઝડતને અનુકૂળ તથા ભોજ પેહેરવા માટે જૂઠા જૂઠા દેશ જાણીતા છે. થડીના મુલકોમાં ગુઠણવેરનાં ભોજા પેહેરે છે ત્યારે ગરમ દેશમાં માત્ર તળીયા ઢાંકાય તેવા ભોજા પેહેરે છે. તેમાં હિંદુસ્તાનમાં પગમાં ચર્મ રાખી દેવ દર્શન નહિ ચાપ એવો ધર્મ બાધ હોવાથી પગમાંથી ઝટ કાઢી શકાય તેવા ડાલકા ભોજા પેહેરે છે.

પ્રાચીન લોકો ચામડાનાં, કપડાનાં, એક જાતના ઝાડના પાંદડાનાં અથવા લાકડાનાં પેહેરતા હતા. પિયાગોરસ પોતાના એલા-ઓને ઝાડની ડાલનાં બનાવેલાં ભોજા પેહે-રાવતા હતા. તે વેળા સ્ત્રીઓ એક જાતના ચંચલ પેહેરતી હતી. રોમન લોકો બીજાના ચંદ્રના આકાર, હાથી દાંતના બનાવી તે પોતાના ભોજા ઉપર જડતા હતા. 'કલીઝૂવા' આદિવાસી પોતાના ભોજાને કિંમતી પદ્ધતિથી સજ્જારતો હતો. આગલ ઇંગ્લંડ દેશમાં એટલી તો લાંબી ચાંચવાલા ભોજા પેહેરતા હતા કે તેથી ચાલવામાં થણી આડચણુ પડી, આથી તેઓ તેની ચાંચને ગુઠણ સાથે બાંધી લેતા હતા. તેમાં શ્રીમંત તથા મોજલા એસ્કા લોકો તો ચાંદી સુનાની સાંકળથી તે ચાંચ બાંધી લેતા. આ નવાઈ જેવી રીત' છે ૧૪૬૭ સુધી ચાલુ હતી.

હિંદુસ્તાનમાં તહેવાર પ્રકારના ભોજા બને છે (જુઓ ચામડાનો વિષય.) તેમાં કેટલાક કિંમતી કસબ કામથી ભરેલા હોય છે. આગલા રાજવંશીઓ જે ભોજા પેહેરતા તે હંભરોની કિંમતના ગણાતા. અને તેને

સાયવવા માટે સદા એક હથુરીયા રાખવામાં આવતો. બ્યારે પાદશાહ યા રાજા તખ્તે બેસે ત્યારે તેઓ ભોજા કાઢી ખેચતા અને તે વેળા 'ભોજા સાયવનાર દિગારી તેની રખવાળી કરતો.

બોધપુર—એને મારવાડનું પણ રાજ્ય કહે છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૪૪૫ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૨૫,૨૧૭૨૭ ની હતી. મુખ્ય શહેર બોધપુર. પાવતખત ગણાય છે.

એની ઉત્તરે વિકાનેરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મુજરાત પ્રાંતનો પાલણપુર ઇલાકા અને કચ્છનું રજુ. ઇલાકા જે જયપૂરનું રાજ્ય; પૂર્વે કિશનગઢ, અગ્નિએ સિરોહીનું રાજ્ય; પશ્ચિમે સિંધ પ્રાંત તથા વાપબ્ય મુલ્કે જસલમીરનું રાજ્ય છે. રાજ્યની વાર્ષિક પેદાશ ૨૫,૦૦,૦૦૦ રૂપાની છે. આ રાજ્ય બ્રિટીશ સરકારનું ખડીયું છે.

આ મુલક સપાટ અને અતિ વિસ્તીર્ણ હોવાથી રેતીના મેદાનોને લીધે તેમાં ઝાંઝો પાક થતો નથી. પૂર્વ તથા ઇલાકા તરફનો ભાગ પહાડી હોવાથી રસાળ છે. આ દેશમાં ઉંટ, બળદ અને ગરેડાની વિશેષ પેદાશ થાય છે. ત્યાં ઉંટ વડે રેતીના રજુમાં હળ ખેડી ખેતી કરે છે. દેશમાં હુણી નામે એક જ નદી વહે છે. તેમજ સભર નમના ખારા સરોવરમાંથી મોટા જથ્થામાં મીઠું પાકે છે. આ દેશમાં વસાદ અતિ યોડા વસે છે. તથા દિસે તાપ અને રાત્રે તહાડ પડે છે. મુખ્ય પાક ઘઉં, બાજરી, મીઠું, કપાસ, શેરડી અને અપ્રીણનો છે. ખનીજ પદાર્થમાં માત્ર ઇમારતી પથ્થરો નિકળે છે. મુખ્ય લોક વસ્તી રજપૂત, મોરા રખારી, ચારણ, વાણીયા, બાહાણુ, અને મુસલમાનો ની છે. તેમની ભાષા મારવાડી છે. રતલાખ માળવા રહેલે' આ દેશના યોડા ભાગમાંથી પસાર થાય છે. આ રહેલે લાઇન બોધપૂર જંક-શન નામે સ્ટેશનથી વાપબ્ય તરફ ૬૪ મૈલ સુધી વધે છે. આ મુલકમાં મુખ્ય શહેર બોધપૂર,

પાલી, નાગોર, પોકણી, વાલોત્રા, જાલોર, બાલ
ભોર અને ચોતન એ મુખ્ય છે. તેમાં
જોધપૂર 'મારવાડ' કિલ્લે જાદીવાડું શહેર
છે. અંગ્રેજો રાજ્ય કરતાં સૂર્યવંશી રાજા
વતના રજપૂત છે. અને તે મહારાજના
એલકામથી ઓળખાય છે. આ રાજ્યનાં
લશકરમાં ૩૫૪૫ સ્વાર, ૫૦૨૦ ખાદળ,
૨૭૦ તોપ અને ૨૪૦ ગોવંદાએ છે.
હાલનાં રાજ્ય કરતાં મહારાજ જસવંતસિંહજી
છે. જેવણ ૧૮૭૩ માં ગાદીએ બેઠા હતા.

જોધપૂર—હિપ્પા રાજ્ય મુખ્ય શહેર. લોક
વસ્તી ૬૦૪૩૭ ની છે. ઇ. સ. ૧૪૫૯ માં
રાવ જોધાએ વસાવ્યું અને ૧૪૬૧ થી
તે રાજધાની તરીકે વપરાસમાં આવ્યું સારથી
તે હજી પાવતખત તરીકે છે. આ ગામ
પહાડીહારના દક્ષિણ દેશાવપર વસાયેલું છે.
એની પાસે મ્હોરો કિલ્લો, રેતાળ પથ્થરના
પહાડી શિખરપર છે જે ૮૦૦ ફીટ ઉંચો
છે; ને તેમાં રાજ્ય મેહેસો છે. શહેર આસ-
પાસ ૬ મેલ લાંબો કોટ ફરીવળેલો છે; ને
તેમાંથી દાખલ થવાના ૭ દરવાજા છે.
શહેરમાં રાજાનાં મહેસો, ઠાકોર તથા અમી-
રોનાં મહેસો તથાવેળાં અને સંખ્યાબંધ
મંદીરો છે. ઇમારતો શુદ્ધ પથ્થરની બાંધેલી
હોઈ તે ઉપરતું નક્ષી કામ હુન્નરમંદી-
બધું છે. જોધપૂરની ઉત્તરે ૩ મેલ ઉપર
'મારોર'નું પુરાણું પરિવાર રાજ્ય સમઘનું
મંદીરું શહેર છે. (જુઓ જોધા.)

જોધખાઈ—માલદેવ રાજાની આ બેટી અને
જોધપૂરનાં રાજા ઉદેસોંગની બેહેન. એનાં
લગ્ન અકબર સાથે ઇ. સ. ૧૫૬૯ માં
થયાં હતાં. આ રાણી સાથે અકબરને ઘણી
પ્રિતી બાકી હતી. તેઓ અજમેરના મુઘ-
ઝદીનગ્રી જીઆરતે પગે ચાલીને ગયા હતા.
તેઓ દરરોજ ૬ મેલ પગે મંજલ કાપતા
ગયા હતા. ત્યાં જઈ પુગતાં મુઘઝદીને સ્વ-
પનામાં આવી અકબરને ભવિષ્યના ગાદી-
વારસના સગન બધાં સમાચાર આપ્યા
હતા. તે પછી જોધખાઈએ જે બાળક

પ્રસન્ન્યો તેનું નામ મીરઝાસલીમ રાખ્યું. જે
જહાંગીરને માથે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ થયો.
જોધખાઈ ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં મરણ પામી.
એ બાઈની કબર આજા નજદીક ફત્તેપૂર
શિકીના તોપખાનાની લૂમીપર ૧૮૪૦ સુધી
કાયમ હતી.

જોધા—મારવાડના આ રાણા રણમલ પછી
ગાદીનંદીન થયાં. એ હિમ્મતવાન અને જ્ઞાની
હતા. એણે નાના ટંકા બખેડામાં નહિ પડતાં
દેગની વ્યવસ્તામાં કામ માલ્યો હતો. ૧૪૫૯માં
કોઈ ચોગીની મદદથી એક નવા શહેરનો
પાયો નાખી તેનું નામ જોધપૂર રાખ્યું
(સંવત ૧૫૧૫ માસ જોધ) અને ઇ. સ.
૧૪૬૧ માં 'મંડોર'થી રાજ્યગાદી ઉઠાવી
જોધપૂર આણી. રાવ જોધાનો વડો કુંવર
સાંતવ જુદીના એક કુંવરીનો કુંવર હતો.
તે જસલમીરમાં રહેતો; તેણે પોકણીથી પાંચ
મેલ અંતરે કિલ્લો બાધી તેનું નામ સાંતલ-
મેર પાડ્યું હતું. ચોથો કુંવર કુદો મેરતીઆ-
ના મેદાનમાં જઈ વસ્યો, તેના વંશજો
મેરતીઆ કહેવાંયા. તેઓ મારવાડમાં પ્રખ્યાત
નલવારીઆ ગણાય છે. આ કુદાની કુંવરી
મીરોખાઈ મેરાડના રાણા કુંભા સાથે પરણી
હતી. ૬ મા કુંવર વિકાએ પોતાના કાકા
'કંદાવ' સાથે ઉત્તરમાં જઈ વિકાનેર વસાવ્યું.
રાવ જોધો ૧૪૮૯ માં ૬૧ વર્ષની વયે
મરણ પામ્યો. એના ૧૪ કુંવરો હતા.

જોન—ઈંગલંડનો રાજા. બીજો હેન્રી ને રાણી
એલીનારનો સહથી નાહનો પુત્ર. જન્મ
ઓકસફર્ડ ખાતે ૨૦ ડીસેમ્બર ૧૧૬૭ માં
થયો. ૧૧૮૫ માં એને આયરલંડનો ગવર્ન-
ર નેમ્યો હતો. તે પછી એનો વડો ભાઈ
રિચર્ડ ક્રેડેન્સ લશ્કારથી પાછા ફરતાં આઝી-
યાના ડયુકને હાથ પકડ્યો હતો, તેનો લાભ
લઈ જોને-ઈંગલંડના રાજ્યનો કબજો કરવા
માંડ્યો; પણ તેટલાં રિચર્ડ ૩૦ લાખ રૂપયા
આપી છુટકો મેળવી ૧૧૯૪ માં ઈંગલંડ
આવ્યો. તેટલાં જોને તેની મારી પગે લાગી
મેળવી. તે પછી રિચર્ડ ૧૧૯૯ માં લશ્કરમાં

ઝેરી તીરથી માંચો જતાં જોન ૨ જી મેઝે ગાદીનરીન પયો. ઝેલો રાજ ચતાં પોતાની રાણીને તલાક આપી. એક ઉમરાવની બાલુ કસાએલા સાથે પરણ્યો. તે પછી પોતાના બત્રિજ આરથર સાથે લઢી તેને કેદ કરી મારી માંખ્યો, આથી જોને નારમ્ડી પ્રાંત ખોયો.

જોનનાં અમલની શરૂઆતમાં પોપ તરીકે ત્રીજો ઇન્ટોસેટ મહા સત્તાવાન ગણાતો હતો. તે લોભી પણ પરાક્રમી ગણાતો હતો. ૧૨૦૫માં 'ઇન્ટેમરી' કરવાના ઇમ્બડના પ્રમુખ બીશપની જગ્યા પોતાના માનીવાને આપવાનું નક્કી કર્યું. આથી પોપ વચ્ચે ફેસાહ ભગ્યો, તેથી જોને પાદ્રીઓના વજીર જપત કરી. તેમને દેશનિકાલ કર્યો. આથી ૧૨૦૮ માં પોપે ઇમ્બડનો નિષેધ કરાવ્યો. જોથી દેશમાંની ધર્મ ક્રિયા બંધ પડી, ને મરણ ક્રિયા થઈ શકી નહિ, તેથી મુઠ્ઠા ધર્મ. વિધી પીના દટાતાં, યા સમુદ્રમાં નાખતાં પડતા; આથી પ્રજા બધા પામી, પણ જોને જોએ ધર્મ વિધી કરવા ના પાડતા તેમની મીલકત જુઠાવી લઈ દેશ નિકાલ કરતો. તેમની રાખેલી ગુપ્ત સ્ત્રીઓને જાહેરમાં આણી કેદ કરી રામન કેથોલિક પાદ્રીઓની અનીતી ઉઘાડી પાડતો. આથી ધણાક પાદ્રીઓએ પોપની આજ્ઞા નિષ્કાર્યે રોકી; જેથી પોપે ૧૨૦૯ માં જોનને નાત બહાર મેલ્યો. આથી જોને પ્રથમ પ્રજાના ખાસો આમ વર્ગ ઉપર ભારે જુલમ ગુજારવા માંડતાં ધણું લોકો પરદેશ જઈ વસ્યા, આથી જોન પોપને શરણે જવાની મરજી લાંગટનને જણાવી પણ જોન તેમની શરતો કબુલ કરી શક્યો નહિ. એ પછી પોપે ત્રીજો હુકમ કાઢી જોન સાથે વેહેવાર રાખનારને પણ ન્યાત બહારની સજા કરી. તે પછી જોનને પદબદ્ધ કરવાનું જાહેરનામું કાઢી ક્રાન્સના રાજા શીલિપને તેનાં રાજ્યનો કબજો લેવાનો હુકમ કરતાં શીલિપે ૧૭૦૦ વહાલોનો કાફલો ભેગો કરી સામે થયો. આ વેળા જોને

૬૦,૦૦૦ થી મ્હોટું લશ્કર જમા કર્યું પણ તેને પતિત જાણી ધણાકે ઉચ્ચાટ મનથી તેવી નોકરી કરતા. આ વેળા પાનડોઈ નામે પોપનો એક પ્રતિનિધિ પોપ તરીકે આગે હતો. તેને જન ચરણે ગયો ને પોતાનું તાજ તેને ચરણે મેલ્યું, પાનડોઈ પોપને નામે તે સિદ્ધારી ઇમ્બડના નામ પાસથી સલામત ૩. ૨૦૦૧૦ ની વર્ષિક અંકણી પોપને મજે એમ ઠેરવ્યું. તે પછી જોન ૧૨૨૩ માં શક્તિ પામ્યો.

આ વેળા શીલિપને પોપે પાછો જવા કહ્યું. પણ તે ચુસ્તે થઈ 'લુકસાની' માગવા લાગો તેટલાં જોન તેના રાજ્ય પર ચઢાઈ કરી લડવા લાગો; હેલ્થે ૧૨૧૪ માં સુઢે થઈ. પણ જોને પોતાની જુલમી રાજનીતિ ચલાવવાથી તાલુકદારોમાંના કેન્ટશ્પરીના બિશપ લાંગટન તથા પેમ્બ્રોકના અર્ચ બિશપની સરદારી તળે લશ્કરે જોન ઉપર ચઢાઈ કરી જોનને નહસાડ્યો. સેવટે નિશ્પાયે જોને મેગનાથાટા ઉપર ૧૨૧૫ માં ૧૫ થી જુલે સહિ કરી. પણ તે પછી જોને ગુપ્ત રીતે પોપની મદદ મેળવી પરદેશી લશ્કરનાં બળે પોતાનાજ દેશને ઉજડ કરવા માંડ્યો. આથી તાલુકદારોએ શીલિપનાં કુંવર હર્ષની મદદ મેળવી. હર્ષ ૧૨૧૬ માં ૧૨ જુલે લંડનમાં આવી રાજા કહેવાયો. તે વેળા જોને ફાજ એકઠી કરી સમુદ્ર કાઢે જતાં મોગેમાં તેનું સર્વસ્વ વૃક્ષાનમાં ડુબી જવાથી તે નાસી પાસ થઈ એજ વર્ષની ૧૭ ઓક્ટોબરે મરણ પામ્યો.

જોન ૨ જો—ક્રાન્સને રાજા. ૬ ઠા શીલિપને બેટા, જન્મ ૧૩૧૯ માં થયો. ૧૩૫૦ માં ગાદીએ બેઠો. ૧૩૫૬ માં એડવર્ડ ધીબ્લેક પ્રિન્સે એને પોપીવર્સ આતે કેદ કરી ઇંગ્લંડ લઈ ગયો. ૧૩૬૦ માં બ્રિટીગનીના કોલ કરાર પછી એ ક્રાન્સ ગયો ને પોતાની બદલી પોતાના બેટા ડયૂક ઓવ અન્જુને કોર્થકરાર પુરા ચાલ ત્યાં સુધી જામીનગીરીમાં ઇમ્બડમાં રાખ્યો; પણ તે શાહનદો ઉપર

લંડની નકાદી ક્રાન્સ આબો. લેન કાર પુરા કરવા અસક્ત થવાથી પોતાના વચનને ખરો નિવડી પાછો ૧૩૬૪માં ઉગલેડ ગયો; ત્યાં તે તેના વર્ષમાં ૮ મી એપ્રિલે મરણ પામ્યો, તેના પછી તેના બેટા પાવલો ચાર્લસ ગાદીનસીન ગયો.

લેન ઓવ આસ્ટ્રીયા—પાંચમા ચાર્લસ શહેનશાહનો એ અનેરસ પુત્ર. જન્મ ૧૫૪૭ માં ૨૪ ફેબ્રુઆરીએ થયો. એના પિતાના મોત પછી એનો સાવકો ભાઈ શ્રીલિપ બીજો ગાદીએ બેઠો. તેણે એને વર્ષાસન આપ્યું હતી માન સાથે પ્રિન્સ ઓવ પ મા સાથે અખ્યાસ કરવા રાખ્યો એની બચપણથી વધણી લઘાયક હૃદય તરફ હોવાથી ૧૫૭૦માં એને આનેક્ષમાં મૂકીએ ઉઠાવેલા બળવા સામે લડવા મોકલેલા લશ્કરના સરદારની જગ્યા આપી. આ વેળા એને અદભૂત પરાક્રમ બતાવી મૂકીને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા હતા. ૫ મી ઓક્ટોબર ૧૫૭૧ માં એણે લીપેન્ડોની લડાઈમાં તુર્કોને સખત હાર આપી હતી. એણે તે પછી ઉત્તર આફ્રિકામાં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનું ધાર્યું પણ શ્રીલિપ અટકેલા થઈ એને મીલાન મોકલ્યો, ને તે પછી ૧૫૭૬ માં નેધરલેન્ડના ગવર્નર જનરલ તરીકે મોકલ્યો, ત્યાં એણે પ્રજાની અત્યંત પ્રિતિ સંપાદન કરી, આથી શ્રીલિપ એનીયર વેર લેવાનું ધારી ૧૫૭૮ માં ૧ લી ઓક્ટોબરે શુભ રીતે એર ખવાડી મારી નખાવ્યો; કારણકે લેન કદાચ નેધરલેન્ડના રાજ્ય થઈ એણે એમ તેને ભગ હતો.

લેન કવિલ—આ છાંડ દક્ષિણ-પૂરેપમાં ઉગે છે. એના કાંઠા જેવા કંઈ હોય છે. એની પર જે થી ૬ પિળાં ટુલો આવે છે. એના ટુલમાંથી તદ્દવાર સુગંધી મેલાં બને છે.

લેન ઓવ આર્ડ—આ પીર સ્ત્રીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૧૨ માં ૬ લી જુને લોરેન્સમાં આવેલા ડોમરીમેના ઘમઝામાં થયો હતો. આ સ્ત્રી બચપણમાં ઘણી ચપળ અને ખડ-

તા કામ કરનારી હતી. એણીએ હુંક કેગવણી લીધી હતી. એણે બ્યારે પોતાની ઉમરમાં આવી તે વેળા એક જનાવ એના દેશમાં બન્વાથી એણીનું તામ પ્રસિદ્ધતા પામ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૫૨૩ માં ક્રાન્સલુ ક્રાન્સ હરણ કીધા પછી ત્યાં પોતાની પાંચમેટ બોલાવી તે છતાં ક્રાન્સના મધ્ય પ્રાંતોમાં કેટલાક ફ્રેન્ચ લોકો હજી હતા જેઓ પોતાનાં પાદશાહી વંશના પુરુષને ગાદી ઉપર ભેગા ઈચ્છતા હતા. એ વેળા ક્રાન્સના પદમદ રાજાનો બેટા ચાર્લસ પોતાનાં હાથમાં રાજ્ય કારાગાર લેવાને ઘણી તજવીજ કરતો હતો. તેણે અર્ધ આર ડગલાસ નામના રકોટ-લડના એક ઉપરાવને મોટી લાંચ આપી તેના ૬૦૦૦ હાથકરોનું લશ્કર પોતાની મદદ બોલાવ્યું હતું, પણ પોપીટીઅસની મોટી લશ્કરમાં તેઓની હાર થઈ અને ચાર્લસને નાશી જવું પડ્યું.

ક્રાન્સનો આ શાહનશાહી મોજમજામાં લમેશાં રહેતો હતો. તેણે પોતાની હજીરમાં ઘણાંક લગ્નકા લોકોને રાખ્યાં હતાં, અને પોતાનાં હક માટે ઝાઝી મેહેનત કરતો નહોતો, પણ તેના હાથ તળેના વફાદાર ઉમરાવો તેને માટે પોતાનો પ્રાણ અપવા તૈયાર હતા. આખરે ૧૪૨૯ માં ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે મોટી લશ્કર થઈ તેમાં ઈંગ્લેન્ડની હાર થઈ. આ સંબંધે છતાં ચાર્લસની અપઆશી સુધે ઉડી નહિ.

ક્રાન્સનો સંબંધો ઉત્તર ભાગ ઈંગ્લેન્ડે શરણ થઈ ગયો અને સંપત્તિઓની આશા છુટી ગઈ. ઈંગ્લેન્ડે અપ્રતીઅન્સ 'શહેરરી ઘેરા લાલ્યો હતો, તે માંડેલું લશ્કર તથા પ્રજા જુએ મરવાની તખવારીમાં હતી, પણ આ સંબંધી શહેનો કેખાવ એક નાની ખેડુતની બેટી લેન ઓવ આર્ડ દેવની નાખ્યો.

આ સ્ત્રીને રાજ રાત્રે તરેહવાર સ્વપના-
ઓ આવતાં હતાં. એક રાત્રે તેણીએ
સેન્ટ માઇકલને સ્વપનામાં જોયો. એ ફરેસ્તો
આથા ઉપર હીરાતું તાજ પહેરી તેણીની
પાસે આવ્યો અને બસારત કરી કે તેણીએ
લદાઇમાં ઉતરવું. આ વેળા તે શોમપેન
ગામમાં રહેતી હતી અને ધણીવાર ત્યાંના
મેજસ્ટ્રેટ નામે બેડીકાર્ટ પાસે જવાનો પત્ત
કર્યો પણ ત્યાંથી તેણીને હાંધી કાઢવામાં
આવી. છેલ્લે મેજસ્ટ્રેટને દયા આવીયાથી
તેણીનો વિચાર પ્રુછ્યો. જોઆને જણાવ્યું
કે “મારા દેશને દુશ્મનના હાથે છોડવાને
અને ઇશ્વરે આગાહી કરી છે.” આ ઉપ-
રથી મેજસ્ટ્રેટ તેણીને હસી કાઢી અને
તેણીના કાકાને ભલામણ કરી કે નેતરના
મારથી તેણીની સૂઝ ઠેકાણે લાવવી. આખરે
મેજસ્ટ્રેટના મનમાં દયા આવીયાથી તેણે
તેણીને ચાર્લસ ઉપર ભલામણ પત્ર આપ્યું,
અને એક તલવાર તથા મરદનો લેખાસ
આપી ૭ મહાસેા સાથે ૪૫૦ માઇલની
મુસાફરીએ લદાઇના હિંગામ વચ્ચેથી
મોકલી.

ચાર્લસ આ વેળા સીનાના શહેરમાં
રહેતો હતો, ત્યાં ધણીક ધક્કા ખાવા પછી
જોન ઑવ આર્કને દાખલ કરવામાં આવી.
ચાર્લસે રમુજને ખાતર સંદો સીપાહનો
લેખાસ પેહેયો અને દરબારમાં પોતાના
અખીરોની વચ્ચે બરાઇને બેઠો. જોન
ઑવ આર્ક જેવી લાં દાખલ થઇ કે ચોક્કસ
રીતેજ ચાર્લસ પાસે જઈ ગયું ઉપર પડી
અરજ કરી કે “આરલીઅન્સ શહેરનો
ઘેરો હાડવાને આકાસ તરફથી તેણીને
બસારત થઈ છે, માટે તેણીને લદાઇમાં
મોકલવી. જોકે જોઆને ચાર્લસને કોઈવાર
અગાઉ જોયો નહોતો તોએ આ રીતે
શોધી કાઢવાની વાત દેશમાં વિજળી માફક
ફેલાઇ ગઇ.

સેવટે આરલીઅન્સ ઉપર જનાર લશ-
કર સાથે તેણીને મોકલવાનો ઠરાવ થયો.

લદાઇમાં જવા અગાઉ એક ઉમરાવે તેણી
સાથે પરણવા માંગ્યું પણ ‘ફ્રાન્સને છોડ-
વવા યશી ઇશ્વરને અપેલુ થઇ છું’ એવું
કહી તેને ના પાડી. રાત્રીએ આ વેળા
તેણીને એક જખતાર બેટ આપ્યું અને
જોઆન ઑવ આર્કના માંગવા મુજબ એક
અસલી મૂર્તિની પછગાડેથી આગલા જમા-
નાની દોટસી દાલ તલવાર કાઢી આપી.
તે ઉપરાંત એક ભપકાદાર વાવટો તૈયાર
કીધો કે જે ઉપર ઇશ્વરિસ્ત ઇનસાફ
કરવા બેઠેલો હોય એવું એક ચીત્ર પાડેલું
હતું. તેણીએ એક નાનો છરો ગળે લઇ
કાવેલો હતો. આરલીઅન્સ શહેર આંગળ
આવી પોંદયતા દુશ્મનપર હુમલો કરી
શહેરમાં દાખલ થઇ. તેણીએ બમેવાર
ઇમ્જોને દિશ્મતથી મારી હટાવ્યાં. ખીજા
વાર તેણીને ગળામાં એક સખત તીર
વાગ્યો પણ તેણીએ પોતાને હાથે તે તાણી
કાઢ્યો. ફક્ત ત્રણ કલાકમાં ઇમ્જોનેના
૬૦૦૦ માણસોનો ધાણુ વાળ્યો. આખરે
કાંઈ ઉપાય નહિ જોવાથી ઇમ્જોને હડી
જવું પડ્યું. જોકે જોન ઑવ આર્ક
જેણીનું નામ હવે ‘મેડ ઑવ આરલીઅન્સ’
યાને ‘આરલીઅન્સ શહેરની નાજનીન’
એવું પડ્યું હતું, તેણીએ આંક દિવસ
લશકર ઉપર સરદારી ચલાવી આંક મહિ-
નાનો ઘેરો હાડાવી નાખ્યો. ત્યાંથી જ્યારે
તે ફેસમાં દાખલ થઇ ત્યારે તેણીને મોકું
માન આપવામાં આવ્યું. ત્યાંથી રાજ
ચાર્લસના હોકમથી તેણીએ ખીજા સરદારો
ની મદદ લઇ ખીજા ફટલાંક શહેરો
હાથ કીધાં.

આ જીતથી હલકમાં આવી જઇ રાજ
ચાર્લસે જોન ઑવ આર્કને પોતાની સાથે
લઇ ‘રિલીમસ’ શહેર તરફ ગયો. માર્ગમાં
જોન ઑવ આર્કનું નામ સાંભળી જુદા
જુદા શહેરો તાબે થયાં. ત્યાર બાદ ચાર્લસ
સને ગાદીએ બેસાડવાની કિંદા થઇ, જે
કિંદા થવા પછી જોન ઑવ આર્ક પોતાના

સ્વદેશ જવાની રમ માંગી પણ રાજ તથા અખીરાની આગુચ્છી તેણીને લશ- કરમાંજ જોડાઈ રહેવું પડ્યું. ઇંગ્લેન્ડ સ્થા- કરે હવે પાછા દલા કરવા માંડ્યાં. આ વેળા એની દિગ્મત આગળ એની નહોતી, કારણ કે તેણીને સ્વપના આવતાં હતાં કે હવે લશકમાં જવું નહિ, પણ અધ્યાત્મિક આલેસે તેણીને રમ આપી નહિ. તેજ વેળા તેણીની માનીતી તલવાર લડતાં ભાંગી ગઈ અને બીજી દુશ્મનના હાથમાં ગઈ. આ બનાવોથી તેણીની ઉલ્લસ મરી ગઈ અને ઘણીવાર જખમી થવાથી તેણી ના- કુર્વા થઈ પડી. એકવાર કોષનહેગન ઉપર હુમલો કરી તે પાછી ફરતી હતી તેટલાં સામેથી એક ઇંગ્લેન્ડ છોકરી આવી, જેને ખેતાજ બેન સાથેના સીપાહો ના- હાશી ગયા અને એ બી એખમી પડી જવાથી કેદ થઈ. કેદ પકડાયા પછી ત્રીજેજ દહાડે 'ઇનકવિઝિશન' કોર્ટે તેણીને ડાકણ તરીકે તપાસ કરવા માટે ડ્યુક ઓવ જરગડી પામેથી માંગી લીધી. તેણીએ બંદીખાનામાંથી નાહાશી જવાની કોશિસ કરી પણ તેમાં નીચફળ થઈ. આલેસે તેણીના છુટકારા માટે બાદસાદી રકમ આપવા માંગી પણ તે કબુલ નહિ કરતાં, તેણીની છૂપી વાત જાણવા માટે તહેવાર તદખીરો રચાઈ. 'ધલો જુલમ ગુજરાવાથી તેણીએ જડબે પાસે કબુલ કર્યું કે 'મને ફરેરતાઓની બશારત છે એ બધું ખોટું છે.' જડબેએ તેણીને દેશ- નીકાલની સજા આપી પણ તે વંડ બીચ- પમે ગમી નહિ. તેણીપર કેદખાના મધે ધણા દુઃખો પાડવામાં આવ્યાં. તેણીને વધારે અપરાધમાં ઘસડવા માટે કોઈએ તેણીના કેદખાનામાં મરદનો પોશાખ મેળાવે ને તેણીએ પેટ્ટીચાથી પાછી તવાઈ આવી. સેવટે તેણીની તપાસ થઈ તેમાં બાળી નાખવાની ધાતકી, ટેપ મારવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૪૩૧ માં ૩૦ મી મેએ સહવારમાં

જાહેર મારકીટમાં લઈ જઈ ત્યાં તેને બાળી નાખવામાં આવી હતી.

બેન ઓવ આર્ક—ડ્યુક ઓવ લેકેસ્ટર ૩, બે. એડવર્ડની ૪ થી બેટો. જન્મ ૧૩૪૦ માં ૨૪ જુને થયો હતો. ૧૩૫૯ માં એનાં લગન લેકેસ્ટરની ડ્યેસ સાથે થયાં. ૧૩૬૨ માં એને ડ્યુકનો ખેતાજ મળ્યો. પણ એની પેહેલી બાનુના મરણ પછી એ ૧૩૭૨ માં ફરી પીરૂધીફક્સ ઓવ કેસ્ટીલની બેટી સાથે પરણ્યો; અને કેસ્ટલનાં રાજાનો ખેતાજ પામ્યો. પણ તે પછી તે દેશ ટ્રેસ્ટેમરના હેનને કબજે હતો. જેને જ્યાં જ્યાં લશકમાં ભાગ લીધો તેમાં ઝાઝો ફાલેમંદ થયો નહિ. પોતાના પિતાના અમલમાં બેન આગે- વાન મંડળમાં સારી નામના પામ્યો હતો. એ પણ પાદ્રીઓની સામેની ટોળીમાં મળી વિકસીતની ટોળીમાં મળી ગયો હતો; અને તેથી એ આમ વર્ગમાં લોકપ્રિય નહોતો. ચાંદ ટેલસેનાં બળવા સમે પ્રગમે લંડનમાંનો સેવોય નામે જૈનનો મેહેન બાળી નાખ્યો. જેને હેનિ ઓવ ટ્રેસ્ટેમર માથે સ્પંડે કરી. ૨ જ રિચર્ડના અમલમાં એને ડ્યુક ઓવ એક્વિટીનો ખેતાજ મળ્યો. ૧૩૯૬ માં એ પોતાની બીજી સ્ત્રીના મરણથી તેની એક સેહેલી ક્યેરાઇન રવાનફોર્ડ સાથે પરણ્યો. એવું મરણ ૧૩૯૯ માં ૩ જ ફેબ્રુઆરીએ નિપળ્યું હતું.

બેનપૂર—વાયવ્ય પ્રાંતનો એક જિલ્લો. એ અશાહબાદનો ઉત્તર પૂર્વનો ભાગ ગણાય છે. એને ઉત્તર પશ્ચિમે અને ઉત્તરે ઓઈ, પ્રતાપ- ગઢ, અને સુવત્તાનપૂર, ઉત્તર પૂર્વે અઝીમઘર, પૂર્વે ગાંડીપૂર દક્ષિણે અને દક્ષિણ પશ્ચિમે બનારસ, મિર્ઝાપૂર અને અવાહવા છે. ક્ષેત્ર- ફળ ૧૫૫૪ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૫૩માં વસ્તી ૧૧૪૩૭૩ હતી. ૧૮૬૫માં ૧૦,૧૫૪૭ની; ૧૮૭૨ માં ૧૦,૨૫,૯૬૧ ની; ૧૮૮૧ માં ૧૨,૦૯૬૬૩ની. દર ચોરસ મૈલે ૭૭૮ માનમોની રાસ આવે છે. એમાં ૭૧૨૦ ગામડાં અને તેમાં ૨૦૪૩૮૭ રહેવાનાં મકાનો છે.

વસ્તીમાં ૯૦૦૬ ટકા હિંદુ અને ૯૦૦૪ ટકા મુસલમાનો છે.

મુખ્ય પાક રૂ, બાજરી, જીરુ, મેથ, ધઉ, જોટ, ચણા, અને કઠોળનો છે. આ દેશમાં બ્રિટીશ સત્તા સ્થાપન થયા પછી ગુળાની મોટા પાયાપર ખેતી કરી તે માલ બનાવવામાં આવે છે. તેનાં મોટા કારખાનાં છે, અને ૧૪૦૦૦ એકર જમીન ગુલાની ખેતી માટે રોકાયેલી છે, અત્રે ખસખસ વાવી અપીણુ મેળવે છે.

જોનપુર—ઉપલા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર. ગોમતી નદીના ઉત્તર કાંઠા પર છે. ૧૮૭૨માં વસ્તી ૩૫૦૦૩ ની ને ૧૮૮૧ માં ૪૪૮૪૫ ની હતી. તેમાં ૨૫૯૨૦ હિંદુ, ૧૬૮૩૨ મોહમેદન, ૯૬ ખ્રિસ્તી હતા. આ શહેર પ્રાચીન કાળથી જાણીતું છે. મોહમેદન રાજ્ય અમલ વેળા એ જાણીતું શહેર થયું હતું. અત્રે ગામલા વખતમાં અનેક જોવા-જોગ બાંધકામો છે. તેમાંના કેટલાક પદ્મન અમલ સમયનાં છે, જ્યારે અત્રેના રાજ્ય-કર્તાએ દિલ્લી પૂર ફરે મેળવી ત્યારે ગોમતી કાંઠે 'શીરાક' નામે એક કિલ્લો બાંધ્યો હતો. તેના બાંધકામ માટે ૩ યુધિષ્ઠ દેવળનો નાશ કરી તેમાંના પથ્થર કિલ્લાના બાંધકામના ઉપયોગમાં લીધાં હતાં. ૧૮૫૭ના બળવા પછી અત્રેના કિલ્લાનો તબ નાશ કરી નાખવામાં આવ્યો છે. આ કિલ્લો લગભગ ૧૩૬૦ માં બંધાયો હતો; એવું અત્યુગાન કરવામાં આવે છે. ૧૪૨૦ માં અત્રેના સુલતાન ઇબ્રાહિમે બંધાયેલું હમામખાતું હાલ કાયમ છે. એજ સુલતાને ૧૪૧૮માં 'અતાશ મસજદ' બંધાવી હતી, કે જેની હાલમાં ઝાઝી નિશાની રહી નથી. ૧૪૫૦ માં મદ-મદની બેગમ બાબીરાજની લાલ દરવાજાવાળી બાંધેલી ઇમારત કાયમ છે. ૧૪૭૮ માં બાંધેલી જામે મસજદ જેવા વાયક હાલતમાં કાયમ છે. ૧૫૬૯-૭૦ માં અત્રે યજ્ઞ મંજેલા જોમીનખાન હાકેમે ગોમતી નદીપર ચાર એકરાખવાસો ૭૧૨ શીટ લંબાઈનો પથ્થરનો

બંધાવેલો પુલ હજી અસલ હાલતમાં કાયમ છે. આ બાંધકામ પાછળ ૩૦૦,૦૦૦ પૈડાનો ખર્ચ થયો હતો.

જોનપૂર હાલમાં વરીક વેપારી મધક ગણાય છે, ત્યાં અત્રે બનાવવાનાં કારખાનાં મોટા પાયાપર ચાલે છે. આગળ અત્રે ઉત્તમ પ્રકારની કાગળ બનાવવામાં આવતા હતા, પણ હાલમાં તે ઉદ્યોગ પડી બાગો છે, અત્રે મેશરૂટ, જડન વગેરેની કાંટ છે. જોનપુરી—એક રામણી, એનો ગાવાનો વખત ૧૦ વાગે દિવસનાં છે, એની જાતિ સંપૂર્ણ છે. એનો દાઢ સિંધ બેરવોનો છે, જે મંધારનાં સ્વર છે તેજ સ્વર જોનપુરીનાં છે, (જુઓ મંધાર.)

જોનશીક્સ—આ અમેરિકન શીપસ્ટનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં હાર્ટફોર્ડમાં થયો હતો. એવું બાપીકુ નામ એકમંડ શીક્સ-મીન હતું, પણ તેની માતાએ સેન્ટપીટર્સ બર્ગ ખાતેનાં અમેરિકન એકથી મીંડ સ્તા-ઉત્ત સાથે બીજવાર લગ્ન કર્યા, ત્યારથી તેને પોતાનું નામ બદલી જોનશીક્સ રાખ્યું.

એની માદાસ્ત શક્તિ અજબથી પમા-કનારી હતી. માત્ર ૧૧ વર્ષની વયે જોપ-ડીઓની મદદ વિના તેણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ઇ. સ. ૧૮૨૦ સુધીની તથા-રીખનો એક દળદાર પોથી લખી કાઢ્યો હતો, તે દરરોજનાં ૧૨ કલાક અભ્યાસમાં ગાળતો હતો. અને ૧૬-૧૭ વર્ષની વયમાં ૮ પારકી ભાષામાં પૂર્વિજ્ઞ થઈ તેમનું સાહિત્ય વાંચી કાઢ્યું હતું; જેમાં દિવ્ય અને સંસ્કૃત સાહિત્ય મુખ્ય હતું. મરણ ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના જુલિમાં સખત તાપ પડવાથી માથે લોહી ચડતાં નિપજ્યું હતું.

જોન હુધિસ અરખાઈ—આ જાણીતા આફ્રિકા તથા અરબજ્ઞતાનના મુમાંરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૫ માં સ્વિત્ઝરલંડમાં થયો હતો. એણે નિપટ્રીક તથા મૅટિન-બનની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરી ૧૮૦૬ માં

લડન ગયો. ત્યાં આફ્રિકામાં સુસાફરી કરવા મોકલવાને મંજૂરી સ્થાપન થઈ; તે મંજૂરી તરફથી જોન હુથ સુસાફરીએ જવા માટે તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેણે પ્રથમ અરબી ભાષાનો અભ્યાસ કરી અરબસ્તાન તરફની ખીજા ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો, અને તરકા, તલકા, તથા ભાજી પેરકરી પર જીવી શકાય એવી રેલ પાડવા માટે પોતા પર તહેવાર સંપત્તિ એચી. ૧૮૦૯ ની જાન્યુઆરીમાં તે ઇંગ્લંડથી નિકળી ૪ મહિને માલદીના ટાપુમાં જઈ પુગો, અને માલદી સિરિયા જઈ કરાન વગેરે પ્રાંતોનો અભ્યાસ કરી પોતાનું નામ 'ઇમરાદિમી અબદલ્લા' રાખ્યું. ૧૮૦૯ ના સપ્ટેમ્બરમાં તે એલેપ્પો ગયો. સિરિયામાં ૨૫ વર્ષ ગુમરી પાસમા-ધરા, દમાસ્કસ વગેરે ભાગોમાં ફર્યો. ૧૮૧૨ ની ફેબ્રુઆરીમાં એલેપ્પોથી તુર્કિસ્તાનમાં જઈ ત્યાં ૭ માસ ગુમરી, અને ત્યાં કેરો-નની કમરવાલી 'પિટરા' નામના નોખીયા દટાઈ ગયેલા શહેરની પેઢેલી શોધ કરી. તે સપ્ટેમ્બરમાં કેરો ગયો, ત્યાં પોતાની સુસાફરીનો એક ઉત્તમ અંશ રચી પ્રગટ કર્યો હતો.

કેરોમાં એણે ઇજીપ્શિયન અને આફ્રિકન ભાષા શિખી 'એસની' શહેરમાં જઈ નાઈલ નદીના મુકદ્દામાં ફરી ન્યૂબિયાની ઉત્તર તરફ રહેલ ઉપર પાછો વળ્યો. 'એસની'થી કોઈ વર્ષનાર આગળ જતી હતી તે સાથે જોડાવા માટે તેને ત્યાં એક વર્ષ વેરંચોળનું પકડું લેઈ ૧૮૧૪ નાં માર્ચમાં 'દિરાહ' ખાતેથી મજેલી વંતર સાથે બેઠક હાંમરી અને તૈસાની તથા પાણીની વાંગી ભેગવી રાહ કરી. આ મુશ્કેલ સુસાફરી કરી છેલ્લે એ 'શીડી'ના કસબામાં પુગો, ત્યાં ગુલામી વેપાર અતિ બહોળા વિસ્તારમાં ચાલુ હતો. અને ત્યાં દર વર્ષે ૫૦૦૦ ગુલામો વેચામ છે, ત્યાંની પ્રજા બુદન પર માખણ ચોપડે છે, સ્ત્રીઓ માન લગાઈ પેદેરે છે, સારે મદો નગ્ન હોય છે.

ત્યાંથી જોન બરખાઈ મસોવા જવા ચાલ્યો હતો, પણ કારવાન વિખરાઈ જવાથી તે સુઆહીનનાં બંદરે ગયો. આ વેળા જોન બરખાઈ પાસે માત્ર ૪ ડોલર હોવાથી તે બીજા માણી ગુજરાન કરતો. તેટલાં ત્યાંના આગામિ એને, મારી નાખવા કાઠતો એણે ઇશ્તિહમ પાલાનું બકામણ પત્ર લખાવતાં તેણે એની સારી ખબર લેતી કરી, નવાજ અરબસ્તાન મોકલ્યો. ત્યાંથી એણે મક્કા તથા મદીનાની દબાઈ કરી જતી અતુભવ લેવાનો ડેરાવ કરી ૧૮૧૪ની જુલાઈમાં હાજરૂં ગયો, ત્યાં એની છુડી વેપારીઓએ સ્વિકારી, તબિ; પણ ઇમરાદિમ પાલાના હકીમે એને ૧૦૦૦ રૂપિયા ધીરી મદદ કરી હતી. હમી સપ્ટેમ્બરે હાજના વેશમાં બરખાઈ મક્કે ગયો, ત્યાં મસજીદમાં જઈ કાખાના પથ્થરને મોસા લઈ જમજમના કુવાનું પાણી પી દરેક કિયાનો અતુભવ મેળવ્યો; અને પછી મદીના જઈ ૧૮૧૫ના જુનમાં કેરો ખાતે પાછો ફર્યો, ત્યાં પોતાની તમામ સુસાફરીનાં અંચો લખી 'ઇંગ્લંડ મોકલવા' દીધાં, અને ખીજા સુસાફરીએ જવાનો ડેરાવ કરી નવી વખતની વાટ જોતો ચાલ્યો તેટલાં ૧૮૧૭માં ૧૫મી ઓક્ટોબરે કેરોમાં જ મરણ પામ્યો.

જોન્સટન—વેનસાલવાનિયાનું આ શહેર પીટરબર્ગથી રેલ માર્ગે પૂર્વથી દક્ષિણે ૭૮ મૈલ પર છે. અત્રે લોહ, રતીલ, આમડાં કેળવવાનાં, તથા ઉનના કારખાનાં છે. ૧૮૮૬માં અત્રેનું પાણીનું ગાંધકામ ફાટવાથી ત્રોડી રેલ આવી હતી. ૧૮૮૦માં વસ્તી ૮૩૮૦ની અને ૧૮૯૦માં ૨૧,૮૨૫ની હતી.

જોન્સટન એલેક્ઝાન્ડર—કિંથ એલ. એલ. ડી. એફ. આર. એસ. ઇ.—આ જુગોગે વિલા સંખ્યાથી અંચો, પ્રગટ કરનાર તથા નકશા બનાવનારનો જન્મ એડિનબર્ગમાં ૨૮ ડીસેમ્બરે ૧૮૦૪ માં થયો. એણે ૧૮૧૩ માં પેરેલા નકશા બનાવી પ્રગટ કરેલા અંચનું નામ—National-

Atlas આપ્યું હતું. આ નકશા ઉપરથી તેની કદર ખુલ્લું રહેતું હતું. ભૂગોળવેત્તા તરીકે નેમ્યો. તે પછી એને જર્મની, વગેરે દેશો ફરી પોતાના Physical Atlas માટે ધણીકા પ્રાપ્તો એકઠી કરી (૧૮૪૮-૧૮૫૬). આ એના કામથી યુરપની ભૂગોળ સંબંધી મહત્વના એકે તેને નવાબો. ૧૮૫૭ માં એણે 'ભૂગોળ કોશ' રચી પ્રગટ કર્યો. ૧૮૫૧ માં એણે એક પૃથ્વીનો ગોળાર્ધ બનાવ્યો. જે અતિ શ્રેષ્ઠ કારીગરીનો નમુનો હતો. ૧૮૬૨ માં Royal Atlas of Geography નામે એક પ્રગટ કર્યો; જે એક ધણીજ મુંઝવે જનાવટથી બનાવ્યો હતો, તેમજ તે પછી એણે ભૂગોળ તથા ભૂસ્તર વિજ્ઞાન નકશા પ્રગટ કર્યા, તેમજ એલીસનની યુરપની તવારીખ માટે એક લશકરી નકશો તે પછી બનાવ્યો હતો. અને તે પછી એણે અતિ વિદ્યાર્થીઓ માટેનાં નકશાનાં અનેક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા હતા. એનું મરણ ૧૮૭૧ માં ૧૦ મી જુલૈએ નિવળ્યું.

૬૦ જોનસન સેવેન—આ મહાન વિદવાનનો જન્મ સ્ટાર્ક શાપરમાં સિયરીલ ગામમાં ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૭૦૯ માં થયો હતો. એનો માત પિતા ગરીબ સ્થિતિનાં હતા. એના પિતાની પુસ્તકો વેચવાની દુકાન હતી. બચપણમાં જોનસનને 'સ્ક્રીપ્સ'નું હૈં લાગુ પડ્યું હતું. બચપણમાં પોતાના જામની નિશાળમાં શિક્ષણ લઈ લૅટીન તથા ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ બચપણથી સ્વહૃદી અને દુશ્મની હોવાથી અભ્યાસપર જેવું જોષ એણે લક્ષ આપતો નહિ, પણ તેથી ચાલુ મહેતાશના હાથના ઝપેટા ખાતો. પણ જુદી તિજ હોવાથી અભ્યાસનો પાડ એક વખત વાંચતાંજ તે મોઢે કરી શકતો. ૧૯ વર્ષની ઉમરે પેંલોક કોલેજમાં દાખલ થયો, પણ પૈસાની નેમવાપ નહિ હોવાથી એ વધુ અભ્યાસ કરી શક્યો નહિ. એણે પોતાનો અભ્યાસ પોતાના પિતાની દુકાનમાંના જૂઠા જૂઠા ભાંપાનાં

અથો વાંચી બેઠે વધારો કર્યો હતો, અને તેજ અભ્યાસે આગળ એને મોટી કીર્તિએ પહોંચાડ્યો.

ત્યારે એનો પિતા મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પુત્ર માત્ર ૨૦ વર્ષની નિકળી, અને ધધા રોજગારપર જોનસનનું ચિત નહિ હોવાથી એણે પોતાની મા તથા ભાઈને દુકાન સોંપી પોને 'નોકરી' માટે પરદેશ જઈ એક નિયાજમાં શિક્ષક તરીકે નોકરીએ રહ્યો. પણ ત્યાં નહિ બનવાથી બર્મિંગહમ ગયો, ત્યાં એક ફ્રેન્ચ અંધનું ભાષાન્તર કરવાનું કામ એને સોંપ્યું. આ અંધ એલિસિનીયા ટેલની સફર સંબંધી હતો. આ ફ્રેન્ચનું ઇંગ્રિશમાં તર્જુમે કરી આપતાં ૫ પૌંડ જોનસનને મળ્યા.

થોડી મુદત પછી પોતા કરતાં ૨૨ વર્ષ મોટી ઉમરની એક વિધવા સાથે પરપયો. લગ્નમાં તેને ૮૦૦ પૌંડ મળ્યા. આ રૂપાની મદદથી એણે પોતાના ઘેરમાં બોર્ડિંગ શુલ્ક સ્થાપન કરી; પણ વિદ્યાર્થીઓ નહિ મળવાથી તેણે લંડન જઈ નિર્વાહ કરવાનું ટેરબુ. આ વેળા તેની સાથે માત્ર આર્થિક (પાછળથી મોટો નાટક લખનાર તે થયો) હતો. ૧૭૩૭ માં લંડનમાં તેણે દાખલ થયા. પણ ત્યાં જોનસનની ગરીબીની ખીજ યશ આત યથા લંડનમાં જો ક એણે કીર્તિ મેળવી પણ એના ૨૦ થી ૨૫ વર્ષે તે તદન દારિદ્રતામાં યુક્ત, લંડનમાં આવ્યો ત્યારે એની પાસે માત્ર એ ગીતી હતી. અને તે એક-ઘેરના પાંચમે માળે કાતરિયાંપર જઈ રહ્યો હતો. એ વખતે એને એલીજાએ પકડ્યો ત્યારે બહુલિતો વાર્તા લખનાર રિચર્ડસને એને પાંચ પૌંડ આપી હોડ્યો હતો. આ વેળા એને સેવેન નામે ડ્રૅપ્સ સાથે મિત્રાચારી થતાં તેના દુરગુણો જોનસનમાં આગેજ થયાં. જેની સાથે આખી રાત જંગી બટકનું અને જથોરે મુઠું રહેવાની આદત જે પડી તે એને જન્મ મુઠી કાઢવાની પડી.

જોનસને લંડનમાં જૂદા જૂદા લેડીન, ક્રીક, ઇંગ્લેન્ડના તરફમાં, કવિતા, નાટક, નિબંધ, વગેરે ને કોઈ કામ સોંપે તે કરી નિર્વાહ કરેતા. ૧૭૩૮ માં એણે લંડન નામે કાવ્ય, રમ્યુ ને પોપ નેવા આદિ વિદ્યાનને પણ ગમ્યુ અને તેથી તેની કિર્તિ વધી. પણ પુસ્તક પ્રગટ કરનાર તરફથી જોનસનને માત્ર ૧૦ ગેની, મળી, અને બીજા કાંઈની ૧૫ ગેની મળી હતી. તે પછી જોનસને 'એરીન' નામે કર્ણારસીક નાટક રચી ગ્યારિકને આપ્યો, જેણે પોતાની રંગભૂમિ પર, સુધારા સાથે બજવી બતાવ્યો, પણ પ્રજાના શોખ મુજબ તેણે લખાણ નહિ હોવાથી તે જરૂરીજ બંધ થયો.

જોનસન પદ લખાણમાં નહિ ફાવવાથી તેણે તે પછી ગદ્ય લખાણ પર લક્ષ આપ્યું. અને જેટલું જૂન મેમેરીનમાં લખવાનું થયે કહ્યું, એનો મિત્ર સેવેજ ને પાછળથી વેલ્સમાંની એક તુરંગમાં મરણ પામ્યો તેણે ચરિત્ર રચી જોનસને પ્રજાને અજાણ કરી હતી.

૧૭૪૭ માં કેટલાક પુસ્તક પ્રગટ કરનારા-આએ જોનસનને ઇંગ્લેન્ડ ભાષાના કાશ રચવાનું કામ સોંપી તેની લખામણીનાં ૧૫૭૫ ગેની આપવા કબજાવા. આથી જોનસને એચારલ્ડનાએ તે શ્રી પોતાનું કામ આરંભ્યું. લૉડ ચેસ્ટર્ફીલ્ડ તે વેળા વિદ્યામ્તાને ઉત્તેજન આપનારો ગણાતો હતો, તેની સાથે જોનસનને આ કામથી મિત્રાચારી થઈ, પણ જોનસનના વિચિત્ર સ્વભાવને લીધે એ ચાર વેળા લાંબી અપમાન મળતાં એણે તેણે કદી નામ લીધું નહિ; પણ જ્યારે જોનસને કાશ તેચાર કપો ત્યારે પોતાને તે અર્પણ કરે એવી ઇચ્છાથી વર્લ્ડપત્રમાં જોનસનની ભારે તારીફ કરી; પણ જોનસને તેના ઉત્તરમાં લૉડ ચેસ્ટર્ફીલ્ડને 'આર્મિક સપ્લેટમાં' પત્ર લખી તેને અર્થ અર્પણ નહિ કરવામાં આવશે એવું જણાવી પોતાની પડતીમાં હિજીનાર તરફનો તુચ્છકાર બતાવ્યો.

જોનસનની ડિક્શનરીનું કામ ચાલુ હતું

તેની સાથે એણે બીજા એ રચ્યો, રચ્યાં તે 'ફાલ્સ' અને 'એડલર' નામે હતાં, એમાં રપેક્ટેટર પ્રમાણે જૂદા જૂદા વિષયોપર લખેલાં નિબંધો છે. જોનસન ૧૭૪૮ થી ૧૭૫૮ સુધી ફ્રીટ સીટમાંના એક ઘેરમાં રહેતો હતો, અને એણે ત્યાં પોતાનો ચાલુપર કાશ રચ્યો હતો. તે પછી જોનસને 'સેલ્સ' નામે કથા રચી. આ કથા રચવાનું કારણ એ હતું કે ૧૭૫૮ માં એની માતાના મરણથી મ્હોટો ખર્ચ આપવાથી આ અથ રચવો પડ્યો હતો.

૧૭૬૦ માં નીચે જ્યારે શાદીએ આપ્યો, તેણે જોનસન ૬૬૨ પૃષ્ઠ દર વર્ષે ૩૦૦ પૌડનું વર્ગસન બાંધી આપી તેની વિદ્વાનીની કદર પુછ.

૧૭૬૪ માં જોનસને વિદ્વાનોની મંડળીની સ્થાપના કરી, જેમાં બે, ગિમન, ગ્યારિક, ગોલ્ડસ્મિથ, રોલ્ડસ, ફ્રાન્સ, વિલ્કમ, જોનસન વગેરે મહાન વિદ્વાનો સમાસિદ્ધ હતા. આ સભામાં જુના તથા નવા ઇંગ્લેન્ડના ચર્ચ સાધતી અને તે પ્રજામાં જાહેર થતાં પ્રજાનું તેપર લક્ષ યોદ્ધાનું, અને તેથી સારાં ઇંગ્લેન્ડ મ્હોટો ઉદાવ થતો હતો. આ મંડળીનો જોનસન પ્રમુખ હતો. ૧૭૬૩ માં એને બોસવેલ નામે એક જુવાન વિદ્વાન સાથે જોળખાણ પડી. જેની જોનસન તરફની પૂજ્ય શુદ્ધિ જેલ વચ્ચે ભારે મિત્રાચારી બાકી હતી, અને બોસવેલે જોનસનનું અતિ રસીક ચરિત્ર રચી પ્રસિદ્ધતા મેળવી હતી. વળી 'બોસવેલ' સાથે જોનસને દરેક મુસાફરી પછી બોસવેલ સાથે જોનસન રેસ્ટલેન્ડની પશ્ચિમે આવેલા હાઈબ્રીડના ટાપુમાં જઈ એડીનબરો મ્હોટમાં ફરી પોતાને દેશ આવી મુસાફરીનો અથ પ્રગટ કર્યો. તે પછી જોનસને સેક્રસીપર નાટકરનાં નાટક ઉપર ટીકા તથા તેની ટીપ સાધની નવી આટલિ કાઢવાનો જે ૧૦ વર્ષ થયાં વિચાર જાહેર કર્યો હતો તે પાછળથી વર્ગસન મળતાં આજાણથી અથ રચવાનું બાજુ મેલ્યું.

હવું. પણ પ્રભના આગ્રહને લીધે એણે એક વર્ષમાં તે અથ મહા વિદ્યાત્રીએ લખી પ્રગટ કર્યો. આ સમયે અમેરિકન લશ્કર ઉઠી. અમેરિકનોએ સ્વતંત્રતા જાહેર કરવાનું જાહેર નામું પ્રગટ કરતાં જોનસને તેની સામે સરકાર તરફથી વિદ્યાભરી લલત ચલાવી નામના મેળવી હતી.

જોનસને ગ્રીમ જ્યૉર્જ રાજ તરફથી ૩૦૦૦ રૂપાનું સાળીપાણું મળતું હતું જેથી તે પોતાનો દરજ્જો નિભાવી શકતો.

૧૭૭૭ માં લંડનના ૪૦ અંચ પ્રગટ કરનારાઓએ એકત્ર થઇ આગલા નામીયા કવિઓનાં ચરિત્રો તથા કાવ્યોનો એક અથ લખાવી પ્રગટ કરવાનો વિચાર ઠાપ્યો. અને તે કામ જોનસને ૨૦૦ પૌંડ લખામણીનાં આપી સોંપ્યું. આ વેળા જોનસનનું વય ૭૦ વર્ષનું હતું. ઉપરોક્ત અથ જોનસને ૧૭૮૧માં લખી તૈયાર કરી આપ્યો.

તે પછીનાં જોનસનનાં છેલ્લા દિવસો મિત્રોનાં મરણ શોકથી દુખી નિવડ્યાં. તે સુમારે ગોલ્ડસ્મિથ (૧૭૭૪); બ્યારીક (૧૭૭૬) જેવા વિદવાન મિત્ર મરણ પામ્યા.

તેટલાં વર્ષો તેની સ્ત્રી ૧૭૮૨ માં એક દટાશન ગવૈયાનાં પ્યારમાં પડી, અને તેની સાથે ૧૭૮૪નાં જુનમાં પરણી, આથી પ્રભ લાગણી ઉદ્ભવેલ; જેથી તેઓ પરદેશ વહાવી ગયા, અને લાંબો વખત જીવ્યાં. પણ આથી જોનસને ગાઢ દુઃખ લાગ્યું. તે દિલગીરીમાંજ નવેંબરમાં મરણ પામ્યો.

આ વેળા તેની સાવકી બેટી તેની પાસે હતી. જોનસન પાસે જે ૧૫,૦૦૦ની જીંદગાની હતી તે પોતાના વફાદાર સિદ્ધી નોકરને તેની નિમકદલાલીના બદલામાં ભેટ કરી ગયો. એનાં શબને વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીમાં પુરવામાં આપ્યું હતું.

જૉન્સ સરવિદ્યમ—એક ઉત્તેજ પૂર્વ દેશનો બાપા શાસ્ત્રી. આ વિદવાનનો જન્મ ૨૮ સપ્ટેમ્બર ૧૭૪૬ માં થયો હતો. એનો પિતા ન્યૂનનો મિત્ર અને વિદવાન ગણિત

શાસ્ત્રી હતો. એણે હારો ખાતે દકરી તથા સુમનરથી કેળવણી લઈ ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી કોલેજમાં ૧૭૬૪ માં દાખલ થયો. એક વર્ષ પછી કોલેજ છોડી એ અલ્બરેન-સરના વડા યુનિવર્સિટી થયો. જ્યાં એણે પાંચ વર્ષ સુખવૃત્તિ ૧૭૭૪ માં એ કાયદા શાસ્ત્રી થયો. એ વર્ષ પછી એને 'કમીશનર ઑફ બેન્ક્રપ્ટ'માં નેમવામાં આવ્યો. ૧૭૭૦ માં ડેનમાર્કનાં રાજાનાં આશ્રયથી નાદી-રચાઈ પાદશાહનું જન્મ જ્ઞાત દારસીમાંથી ફ્રેન્ચ બાપામાં તર્જુમે કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું. ૧૭૭૨ માં દારસી વ્યાકરણ રચ્યું, ૧૮૮૦ માં એણે પુરાણી અરબીક કવિતાનો તર્જુમે કરી પ્રગટ કર્યો. ૧૭૮૩ ના માર્ચમાં બંગા-લની હાઇકોર્ટના વડા જડજની જગા મળી. અને તેજ વેળા એને નાઇટનો ખેતાબ મળ્યો. ત્યાં એણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી ટિંક શુસલમાન કાયદા સંગ્રહ રચવાનો વિચાર કર્યો. ત્યારે યાયલ એસિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપના કરી અને તે મંડળનો સરજૉન્સ પેહેલો પ્રમુખ નેમાયો. ૧૭૮૬ માં એણે કાળીદાસનું શકુન્તલાનાં નાટકનો તર્જુમે કર્યો અને તે પછી મતુના કાયદાનો તર્જુમે પ્રગટ કર્યો. ૧૭૯૦ માં ૨૭ એપ્રિલે એ મોટી પડી મરણ પામ્યો.

એના મરણ બાદ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ એની યાદગારીમાં સેન્ટપોલ કથીફલ સ્થાપ્યું, તથા બંગાલમાં એનું પ્રતિજ્ઞ હતું. ૧૭૯૯ માં લૉડ ટીંગટ મૈયે એના લખાણોનાં સંગ્રહના ૬ દફતરો પ્રગટ કર્યાં હતા, અને જીન એ વધારાનાં ૬૬૮ તરો ૧૮૦૧ માં પ્રગટ કર્યા હતા. ૧૮૦૪ માં એની જીંદગીનો જ્ઞાત રચાઈ પ્રસિદ્ધ થયો.

જૉન્સ હેવન—ડીનકરડીન સાયરનું આ માછી મારનું ગામડું, મોન્ટ્રેરની ઉત્તરે ઉત્તર પૂર્વમાં ૯૧ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૦૪૭ ની છે.

જોનહુ'૨૨—આ શારરિક વિદ્યા જાણુનાર વિદ્વાનનો જન્મ ઇ.સ. ૧૭૨૮માં થયો હતો. એ એના ૧૦ બાઈઓમાં સહથી નાહનો હોવાથી બધા લાડમાં ઉછેરીથી ૨૦ વર્ષની ઉંમર વેર તેણે કેળવણી વડીક લીધી નહોતી. એ ૧૦ વર્ષનો હતો ત્યારે એનો પિતા મરણ પામ્યો, પણ એ રમતીલાળ હોવાથી બહુવાં પર લક્ષ આપનો નહિ. મ્હોડી ઉંમરે આખરે નાસીપ્રાસ થઈ પોતાનાં બધેથી જે સુધાર હતો તેને ત્યાં એ નોકરીએ રહ્યો. પણ તે કામથી એ જલદીજ દંડાગી ગયો. છેલ્લે એણે વિચાર કીધો કે પોતાનો બાપ જે લંડનમાં ડોક્ટર હતો તેના દાય તમે કામ કરવું. તેના બાપએ એને પોતાના દાય તમે સિખવા રાખ્યો ત્યાં જોનહુ'૨૨ે વદાડકાપમાં એવી તો સાધાઈ બતારી કે બવિશમાં એ શારરિક શાસ્ત્રી તરીકે નામ કાઢે એવું જણાયું. એણે ત્યાં ૧ વર્ષમાં એવી તો કુશળતા બતાવતી કે, એ ખીજાઓને વદાડકાપ કરવાનું વડીક સિખવવા લાગ્યો. એણે તે પછી પ્રતિષ્ઠા મેળવેના જઈ જનવરોપર અખતરા કરતો રહ્યો, અને એ રીતે એણે પોતાનો અભ્યાસ એટલો તો વધાર્યો કે રાત દિવસનો મ્હોટો ભાગ તે અભ્યાસ અને જુદે જુદે ઠેકાણે એજ કામ જાળવવામાં વખત ચુલવવા લાગ્યો. એણે પોતાનાં શોખ મુજબ એક ખાસ જનવરખાતું સ્થાપી તદ્દવાર જનવરોને સંમદ કરી તેમની ઉપરથી પોતાનો અભ્યાસ વધાર્યો હતો. એ ૬૬ વર્ષની ઉંમર ચુલરી ૧૭૯૩માં મરણ પામ્યો.

જોનહુસ—આ બેલ્ડિમીયન ધર્મ સુધારકનો જન્મ ૧૩૬૧ માં થયો, ને મરણ ૧૩૮૫ માં નિપજ્યું, એણે પ્રેમ ખાતે અભ્યાસ કર્યો હતો. એ ઉલ્લીફનો મત સ્વિકારી તેના મંથ આધારે પ્રજા સામે બાપણો કરવા લાગ્યો. એણે નાહના મ્હોટા અનેક મથો રચી પુરવાર કરી આખું કે ધર્મીધીકારી-ઓએ રચેલી 'મમતારિક વાતો તદ્દન બનાવડી છે, આ રીતે તેણે ધર્મગુરુઓનો દોષ

બતાવ્યાથી એની પર તેઓ ક્રોધ્યા, અને તેનીપર ધર્મ વિરોધી તરીકેનો આરોપ મેળી તપાસ મલાવી, ત્યારે પોપે તેને દોષીત ઠેરવી ઉછડીફનાં મતો એને તબવાં એવો હોકમ કર્યો, અને તેના મતનાં જોનહુસ પાસેનાં, ૨૦૦ મથો બાળી નખાવ્યાં. પોપનાં આ કૃત્યથી પ્રેમની પ્રજા પોપ સામે યદ, અને તેઓએ જોનહુસનો પક્ષ પકડ્યો. આથી પોપે તે શહેરની ધર્મ સંબંધી વિધી બંધ કરાવી, જોનહુસને કેદ કરી તેનાં સર્વ લખાણો બાળી નખાવ્યાં, જોનહુસે પોતાના મતનાં ખરાપણા સાર મકમપણે જાહેરમાં વાંચેજો આપવા માંડી, પણ આથી ઉઠેલા તુશનથી એને ધણી પીડા ભોગવવી પડી; છતાં એણે પોતાનું મતજ ખડું છે એવું જનશ્રવણ લાગ્યો. આથી એને મ્હોતની સિસા થતાં જીવતાં જીવત ધાંબલાને બાંધી બાળી નાખવામાં આવ્યો. આ દુર શિક્ષા એણે અતિ ધીરજ અને શાંતપણે ખમી પ્રજાને અજળ કરી.

જોહ્ન—મિસોડીયું આ શહેર કેન્સારી શહેરની દક્ષિણે રેલ માર્ગે ૧૬૭ મૈલ ઉપર છે, અને ધીસું તથા જસતની ખાણો હોઈ તેને શદ કરવાની બઢીઓ પણ છે, વસ્તી ૯,૯,૯૩ ની છે.

જોફ્રે—એ અન્ન સંસ્થાનનો ડયુક હતો, ઈંગ્લંડનો ખીજો હેલિ રાજ એનો બેટો હતો. આ જોફ્રેને ઇમદંડના પેદુસા હેલિ રાજની મેડીટા નામે છોકરી સાથે પરણાવી હતી, પછી સ્વીડન રાજની પુત્ર થઈ મરણ પામ્યો, ત્યારે મેડીટાનો આ પુત્ર ઈંગ્લંડનો ગાદીવારસ થયો, એના વંશને પ્લેટ જનેટ રાજવંશ કહે છે, આ વંશના રાજાઓએ ૧૧૫૪ થી ૧૧૯૯ સુધી ઈંગ્લંડનું રાજ્ય કર્યું.

જોબનાથ—દાલમાં આ ગામ 'જોમ' નામે જલ્હમનાં ઝામાં કાંઠાપર છે, પણ તેની સામે જમણા કાંઠાપર ખંડીયરો છે, તેને જીવું જોબનાથ અથવા 'જીના ભેડાર કહે છે. આ રાજ્ય જોબનાથ અથવા જોબનાથ

નામે નગર હતું. અત્રે મીઠું લઈ જવાનાં બે મોટા ઝાગો છે, એક લાહેર તરફ જવાનો ને બીજો શુભતાન તરફ જવાનો, આ ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં રાજ્યધાની હશે.

સીકંદરના સંખ્યમાં અત્રે 'સોરીટી' નામે રાજ્ય હતો, તેની ગાજ્યધાની એ હશે. આ હાલનાં પિંડલાદનખાન શહેર પ્રસિદ્ધતામાં આખા પેદેશમાં મોટું શહેર હતું. બાગરે પેદેશી સ્વારી એની પરજ કરી. આ 'સોરીટ' રાજ્યનો પ્રાંત કયો તે વિશે ગ્રીક ઐતિહાસિક એક મત નથી. સૂચો લખે છે કે "ત્યાં મીઠાનો ડુંગર છે, તેમાંથી એટલું તો મીઠું નિકળે છે કે—તે સર્વ હિંદુસ્તાનને પુર પડે છે," આ ઉપરથી 'એલાત' અને 'ચિનાબ'ની વચ્ચેનાં દુઆબ તેની તરફ હતો એમ નહિ, પણ સિંધ સાગર દુઆબની ઉપરનો ભાગ પણ હતો. એટલે હાલતું પિંડલાદન શહેર અને શાહપુર એ પ્રાંત સિંધુથી ગિનાબ વેર હતા.

આ રાજ્યની અનેક કથાઓ મીઠાએ વર્ણવી છે, "અત્રેનો રાજા ૬ શીટ હોયો હતો, તેની પ્રજા પણ ધણી સુંદર હતી, તેઓ કદરૂપી સંતતિને મારી નાખતા અને સારાં ક્રમદાને ઉત્તરતાં. તેણે સિકંદરને એક કુત્રો ભેટ આપ્યો હતો કે જે હાથી અને સિંહ સાથે રમતો હતો.

ભોર—(શુઓ જાઓ.)

જોર્જ વૉશિંગ્ટન—આ સ્વદેશ અભિમાન કુશળ રાજદુવારી નરનો જન્મ અમેરિકાના વેસ્ટ મેરસેડમાં ૧૭૩૨ માં થયો. એ ૭મે વર્ષે નિશાળમાં ભણવા ગયો. ત્યાં ને પોતાની ઉમર જેવડા ઉકરાઓની પલટ જવાની લઘાઈની રમતો રમી. તે બારે ઉંચાળી, સ્તંભાળ, અને નિર્ભીક હોવાથી તેની પ્રસિદ્ધતા થતાં. તેને ૨૦ મે વર્ષે લશ્કરમાં એક નાહના અમલદારની પદ્ધિ મળી, તે પછી યોરક દલાઈ કેન્સો સાથે લઘાઈને પ્રથમ આગ્યો. તેમાં આ જુવાન ચરવીર-

નું ચાતુર્ય જણાયું. અને તેની કાર્તિ યોગદર્શ પસરી. પછી ઇંગ્લંડની સરકારે અમેરિકાનાં ઇન્ફેન્ટરિયર કર નાખ્યો. પણ જે પક્ષમાં લોક પાર્લિમેન્ટમાં નથી તે પક્ષનાં અમેરિકન આપીશું નહિ એવું સી લોકોએ જણાવ્યું. આથી મોટી લઘાઈ થઈ. ઇંગ્લેન્ડ સરકારને જર્મનીએ મદદ કરી, અને અમેરિકાને કેન્સોએ મદદ કરી, તેમની લઘાઈએ ૮ વર્ષ વેર આવી, તેમાં જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટનને અનેક પરાક્રમ કીધાં. છેલ્લે તે સુખ્ય સેનાધિપતી થયો અને એણે સ્વિડીશ લશ્કરનો તદ્દન પરાજય કર્યો. ૧૭૭૬ માં અમેરિકા ઇંગ્લંડથી તદ્દન સ્વતંત્ર હોયે એવું જાહેરનામું પ્રગટ કીધું, અને તે તેમની સ્વતંત્રતા ૧૭૮૩ માં બીજા સર્વ રાજ્યોએ કબુલ કીધી. પછી વૉશિંગ્ટન પોતાના ઓધાતું રાજ્યનામું આપ્યું.

એ રીતે અમેરિકાનાના સર્વ સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં. તેનો રાજ્યકારાખાર ચલાવવા કેટલાક યુગ મુખી કામ મોટા રાજ્યધિકારી પ્રથમે નેમયો એવું હતું. તે મુજબ વૉશિંગ્ટનને ૧૭૮૯ માં પ્રેસીડેન્ટ તરીકે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યો. આ પદ ૧૭૯૬ સુધી જોર્જ વૉશિંગ્ટનને મોટી શુદ્ધિયો જળવી. પછી પોતાની જીંદગી પોતાના પતનમાં ખેતીવાડી કરી ચુકી. ત્યાં એ ૧૭૯૯ માં ૬૭ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

જોર્જ વૉશિંગ્ટન અતિ સદ્ગુણી અને ધર્મશિળ હતો. તે તદ્દન નિર્ભીક હતો. સુખ્ય સેનાધિપતિ અને પ્રમુખના પદ પર હતો ત્યારે તેણે પોતાની સરકાર પાસથી ખાવાપિયા તથા ઠરડા પેહેરવા ઓઢવાનો જીટલો ખર્ચ લાગે તેટલોજ માત્ર લીધો હતો; પણ મોજગાજા મારે કાંઈ લીધું નહિ, તેણે તન મન ધનથી પોતાના દેહતું સ્વાર કરવાનું ધારી તે પર ચિંત્યોટાડી બારે કદ વેડી પોતાની મુસાદ પોંદ્યો હતો.

જોરડન—પેટેસ્ટાઈનની આ પ્રસિદ્ધ અને સુખ્યનદી ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી ફલાવતી છે. એનો સુખ્ય પ્રવાહ 'હસબની' નામે હરમન

પર્વતની પશ્ચિમ બાજુમાં હસગીવાના ક્યુસિ શહેર પાસેથી નિકળે છે.

મેડન દક્ષિણ તરફ ૧૦૦ મૈલ વહેતી અને વચમાં ખીના સરોવરને મળતી ડેન્સીમાં મેડીટરેનિયનની નીચે ૧૨૯૨ શીટ ઉપર ગઈ મળે છે. એનો પ્રવાહ મેડીટરેનિયનની ઉપર ૧૭૦૦ શીટ ઉપરથી આવે છે. એની જુમકે ઉચાઈ ૩૦૦૦ શીટ ઉપરથી નીચે આવે છે. આ નદી પહોળાઈ ૫૦ થી ૫૦૦ યાર્ડ છે, નદી ઉત્તર ભાગમાં ખેતરોને ફળદ્રુપ બનાવે છે પણ નીચાણમાં ઉત્તર ભાગમાંથી પસાર થાય છે.

જોરાત—આસામમાં સખસાગર જીલ્લાનું પ્રમુખ વસ્તી ૧૪૩૯૮૫ ની છે. ઉપજ ૧૨૩૮૨૧ પૌંડની છે. અત્રે ચાહેની ખેતી મોટા પાયાપર ચાલે છે, જેમાં ૧૦૦ બગીચા છે. જોરાત—ઉપનાલું મુખ્ય શહેર. ડીસોમ નદી ની દક્ષિણે છે. વસ્તી ૧૯૮૪ ની છે. આ ગામ ટ્રેડ ચાહનાં બગીચાવાલા ભાગમાં છે. અત્રે ૩, તથા મીઠાનો વેપાર ચાલે છે. તેમજ નિકાસ વેપાર રેસમ, ૩, રાઇ અને ઇમારતી લાઝાનો ચાલે છે. અત્રે જોરાત ટી કંપની મોટી જગ્યા ધરાવે છે. ગામમાં દવાખાનું અને શાળા છે.

જોરલા—મેક્સિકોના રાજ્યમાંના આ જગ્યાના સુખી પર્વત સમુદ્ર સપાટીથી ૪૩૨૫ શીટ ઉપર અને તેના મેદાનથી ૧૬૪૦ શીટ ઉંચે છે. મેક્સિકો શહેરની પશ્ચિમે દક્ષિણ પશ્ચિમ થી ૧૫૦ મૈનપર છે. ઇ. સ. ૧૭૫૯ માં ૨૯ મી સપ્ટેમ્બરે ધણા માસ સુધી ધડાકા થયા પછી ફાટ્યો હતો.

જોવેટ ખેનજમીન—પમેટોનાં લખાણોનો તર્જુમે કરનાર, વિદવાન લેખક. જન્મ ૧૮૫૭ માં થયો. એણે સેન્ટપાલ સ્કુલમાં કેળવણી લીધી તે તે પછી જેવીપથ કોલેજમાં વડુ અભ્યાસ સંપાદન કરી ૧૮૩૭ માં 'રોક્રોસરિપ્' મેળવી અને ૧૮૩૯ માં 'પેટેલ' છનામ મેળવ્યું, તથા ૧૮૪૧ માં લેડીન નિબંધમાં છનામ મેળવ્યું. ૧૮૪૦

થી ૧૮૭૦ સુધી એ કોલેજનાં શિક્ષક તરીકે રહ્યો. ૧૮૫૫ માં એ ઓક્સફર્ડમાં ગ્રીક પ્રોફેસર તરીકે નેમાયો હતો. ૧૮૭૫ માં લીડન તરફથી ડોક્ટરની ડીગ્રી મેળવી. એડીનબર્ગ તરફથી ૧૮૮૪ માં અને કેમ્બ્રિજ તરફથી ૧૮૯૦ માં ઉપુલ્ક એલફાન્સ મેળવ્યા હતા, અને ૧૮૮૨ થી ૧૮૮૬ સુધી એ વાર્હસ મેનસેલર તરીકે નેમાયો હતો. ૧૮૬૦ માં એણે કુદતી જ્ઞાન શાસ્ત્રનાં લખાણો કર્યા હતાં. એણે પમેટોના પ્રસોતરનો તર્જુમે કરી ૧૮૭૧ માં તેનાં ૪ હજારે અને ૧૮૭૬ માં તેની બીજી આદિતિનાં પાંચ હજારે પ્રગટ કરી ભારે નામના મેળવી હતી. ૧૮૮૫ માં એરીસટોટલના 'પોલીટીક્સ' નો તર્જુમે પ્રગટ કર્યો હતો, મરણ ૧૮૯૩ માં ૧લી અક્ટોબરે નિપજ્યું. જોરોહ—જુઝાનો એક રાજો, એ એમેરિકા તથા જેડીયાનો પુત્ર, એ ૮ વર્ષની વયે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૪૧ માં ગાદીનશીન થયો, એણે ધર્મ સંબંધી સુધારણા કરી જેસસેમમાંથી મૂર્તિ પૂજન દુર કરી હતી, પણ પાછળથી એણે 'જોહાવા'ની પૂજા કરવાની રીત ચાલુ કરી હતી, એણે મરણ દેરોટા નિકાસાચની લઘાઈમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૯ માં નિપજ્યું હતું.

જોસીફાઇન મેરીયા રોઝા—ફ્રાન્સની શહેનશાહ બાલુ. જન્મ ૨૩ જુન ૧૭૬૩માં થયો. ૧૫ વર્ષની વયે તે ફ્રાન્સ ગઈ અને ૧૭૭૯માં વાઈકોન્ટ અલેક્ઝાન્ડર હોસ્ટેનસ સાથે પરણી. હોસ્ટેનસ હોલેન્ડની રાણી હતી, અને તેનો પુત્ર ઝમે નેપોલ્યન થયો હતો. જોસેફાઇનના ધણી ટેરોરના રાજ્યમાં માર્યા ગયો અને જોસેફાઇન નહાથી બચવા પામી. તે પછી ૧૭૯૬માં ફ્રાન્સમાં નેપોલ્યન બોનાપાર્ટ સાથે તેણીનાં લગ્ન થયાં. જોસેફાઇને નેપોલ્યનને તેના બારીક વખતમાં અનેક વેળા ચંચળ જેહેનથી મદદ કરી હતી. પણ જોસેફાઇનને પુત્ર સંતાન નહિ થવાથી ૧૬મી ડીસેમ્બર ૧૮૦૯ માં નેપોલ્યનથી છુટા છેડા કરવા પડ્યા.

તે પછી એ એવરેક્સમાં જઈ રહી, મરણ ૧૮૧૪માં રહી એ એ 'માલમેસન'માં નિપજ્યું.

• જોહનસબર્ગ — બ્રિટીશ ત્રાન્સવાલનું આ ખાણેવાલું મુખ્ય શહેર, સમુદ્ર સપાટીથી ૬૦૦૦ ફીટ ઉપર કિંબર્લીની ઉત્તર પૂર્વે ૨૯૮ મેલપર અને કપટોનની ઉત્તર પૂર્વે ૮૩૮ મેલપર છે. આ બેલ શહેર સાથે ૧૮૯૨થી રેલ્વે સંપર્કથી જોડાયું છે. અત્રેથી પ્રિટોરિયા ૩૦ મેલપર છે. ૧૮૮૮ પછી અત્રેથી સુનું ધણું નિકળવા માંડ્યું હતું. ૧૮૮૮માં ૨૩૦૬૪૦ ઔંસ, ૧૮૯૦માં ૪૯૪૩૯૧ ઔંસ અને ૧૮૯૧માં ૭, ૨૯, ૨૯૮ ઔંસ સુનું નિકળ્યું હતું. અત્રે અનેક બેંકો, હોટલ, કલ્લો વગેરે સુંદર મકાનો ઘોડી મુદતમાં બધામાં છે. અત્રેની આબો હવા ધણી તંદ્રાસ્તીને ફાયદાકારક છે. ૧૮૯૧માં વસ્તી ૪૦૨૧૫ ની હતી; ૧૯૦૦ની ત્રાન્સવાલની લઘા પછી આ શહેર બ્રિટીશોના તાખામાં પૂર્ણપણે આવ્યું હતું.

જોહાક — ધરાનમાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયેલા આ પાદશાહ માટે તહેવાર મતો છે. કેટલાક એને જમશેદનો માણે જણાવે છે. ફરદુનજ મર્જાનના શાહનામાં મુજબ તે 'મિરદાસ' મરદાસતાજનો બેટા હતો. અરદેશર કામદીનકૃત ધરાનની તવારીખ મુજબ એ અલવાનનો બેટા હતો. જોહાન-આરા મંથ મુજબ એ મયોમદના બેટા શિયામકનો વંશજ હતો. વાહુદીઓ મુજબ એ નીમરૂદ હતો. એણે દુર્જદુષ્ટ કંગ નાગે એક મ્હેટો મેહેલ બધાંવો હતો.

ઇતિહાસીક કથા મુજબ એણે ૧૦૦૦ વર્ષ મુદકી રાજ્ય અમલ બેગવ્યો હતો. અહરેમને પલીદ ખાણું ખાવા આપ્યું જેથી એણે ખુશીમાં આવી તે જ માગે તે આપવા જણાવ્યું; પણ શહેતાને એનાં ખભાંપર ચુમી લેવાની માંગણી કરી જ બહાવ રહેતાં તેણે તેપર બોગા લીધા ને અનદીઠ બન્યો, કે તે જગાં ઉપર બે નાગ પેદા થયા. આ નાગોપર

તહેવાર દવાઓ પડ્યા છતાં તે દે નહિ થવાથી કાપી નાખવામાં આવ્યા, પણ તેઓ પાછાં ઉગી નિકળી પાદશાહનું બેઠું આવની તલબ કરવા લાગ્યાં, આથી અહરેમને હકીમને વેશે આવી બકરાનાં બેળનો તેમને ખેરાક આપી ચાંત પાડ્યા, પંથુ તેમને ચુપ રાખવા માનસનાં ભેજ ખવાડવાનું કરમાવ્યું, આથી જોહાક દરરોજ બે મનસોનાં ભેજ તેમને ખવડાવવા માટે રૈચ'દી કાલ અક્ષાપી. આજ સમયે પાદશાહ જમશેદ જોહાકના માનસોને હાથે માર્યો ગયો. તે સમયે આખ-તીન નામના સખસની ચારતને હમેવ રહેવાની ખબર જોહાકને પડી. એ ખબર એમ પડી કે એક રાત્રે તેને સ્વપનું આવ્યું કે "ત્રણ સખસો તેના મેહેલમાં ધણી આવ્યા અને તેમાંના એક નાહના સરદાર જોહાકના માથામાં ગુરજ મારી તખ્તપરથી તેને નીચે તોડી પાડ્યો." તેવોજ એ પાદશાહ ધણી બેચેન હાલતમાં જગી ઉઠી તે સ્વપનાની તારીર નજીમીઓથી પુછી. નજીમીએ જણાવ્યું કે "શાહ જમશેદની આલાદથી એક જણ પેદા થશે તે તને કેદ કરશે ને પોતે પાદશાહ થશે." આથી જોહાકે આખતીનની હમેલદાર બાગુને કેદ કરાવી તેને મારી નાખવાનો હોકમ કીધો, પણ દસ્તુરેએ તેને મારી નાખવાને બદલે બંદીખાને નખાવી. જોહાકે તે વેળા હોકમ કીધો કે તેણીને બંદીખાને નાખ અને દરરોજ તેના પેટ ઉપર લાકડીનાં ૧૨ ફટકા માર્યા કરે કે જેથી તેણીનાં હમેલ ટુટી પડે. પણ તેટલાં ચોક્કાનાનાં મેહેરખાનીથી તે બાગુ નહિથીને 'યરશ'નાં રહેકાણુ તરફ ગઇ, ત્યાં સુરોશ ઇજદે તેને પેટ ફરજદ ફરદુન અંવતરેરો એવી અગાહી કરી કહ્યું કે "કાવેઅહગાર નામનો લુહાર વગર ખાનાને લશકર સાથે તારા બેટાને મળશે, માટે તને હું બે પેટીઓ ખતાઉં" તેમાં પોશાખ તથા હથિઆરો અને બે લગામો છે તે વળાડને કે તુરત બે ઘોડા ઉત્પત થશે, પછી તેપર સવાર થઇ તે બેટા ધરાનપર ચઢાઇ કરી શકશે."

આ સર્વ બનાવ સરૈશ ઇન્દની આગાહી મુજબ બન્યો, (જુઓ કાવે) બીજી તરફ કાવેઅંદગાર નામના લોહારના ૭૨ બેટાઓમાંના ૭૦ ફરજદાને જોહાડ પોતાના સાથે માટે મારી, નખાબાં અને બાકી રહેલા બે બેટાઓનાં મથુ તેજ, હાલ કરવા ધાર્યું. આથી કાવે તેની સામે થયો અને પ્રજાની મદદથી મહાકું લશકર એકઠું કરી સરૈશ ઇન્દની બસારતથી ફેરેદુનનું મુકામ શાધી કાઢી તેને લેવા માટે સામેા ગયો. ફેરેદુનને એ બીનાની ખબર પડતાં તે પોતાની માતા સાથે સામેા ગયો, ને લશકર સાથે જોહાડ જોહાડને ગોરાઇન્દની મદદથી જર કરી મારી નાખવા લાગો. ત્યારે સરૈશઇન્દ આવી જણાવ્યું કે આખર હજારના વખતમાં એની ૧૫ દિવસની પાદ-શાહી બાકી રહી છે. ને એણે મહોત જોહાં પેહેલવાન ફેરસારખ ખીન અસરતના હાથે ચલાવું છે. માટે જોહાડને તેના હોઠમથી દમાવંદના પાદાપર બાંધી ખીન્દરામાં પુરી ઉધો લટકાવ્યો ને ઉપર પોતાનો શુરજ મેલ્યો, પણ તે પહાડ કમકમ્યો. ત્યારે હાદર અહર-મજદે કાલ આપ્યો કે “હું તથા જરતોરત પેગંબર કયામત પુરી થયા પછી હાં ઇન્દ-શને કરીને તેને પાક કરશું.” તે ખીન્દરાને મથાળે એક મુરગ છે. જ્યારે જોહાડ તે લોહાની બેડી આડી આડીને ફરેરાજ દોરા જેવી પાતળી કરે છે ત્યારે પેગે મરચો

વારો છે કે, તે લોહાની સાંકળ જેવી ને તેવીજ યદ્દ જાય છે. જ્યારે એ જોહાડની પાદશાહીના વખત આવશે ત્યારે તે મરચો વાસસે નહિ, ને ખીન્દ શુરજથી બાંગી જઈ જોહાડ જહાર નિકળશે ને ૧૫ દિવસ પાદશાહી કરશે. પણ તેટલાં ફેરસારખ તેને મુરગ મારી નાખી કરશે.

જોહાર—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણ પૂર્વ આરેલા દિપકલ્પમાંનું એક સ્વતંત્ર રાજ્ય. અત્રેના રાજ્ય કર્તા મુલતાનના એકકાખથી જોળા-ખાય છે. એના રાજ્યમાં ૨,૦૦,૦૦૦ ની લોક વસ્તી છે. ૮૦૦૦ ચારસ મૈસ જમીન ખેતી-વાડીથી રોકાયેલી છે. આ દેશમાં કાશી, મરી, ચાહ વગેરે પદાર્થોની ખેતી પરદેશી મુજબ હાલમાં કરવામાં આવે છે. આગળ અત્રે માત્ર સાથુ ચોખા, ટેપચોકા, નાળી-એરી, અનીનાસ, ગેમખીયર, મસાલોના અને ગુંદરની મહોટી ઉત્પત્તિ થતી હતી. પણ હાલમાં ત્યાં ચાહે એવી તો ઉત્તમ હુગાડવામાં આવે છે કે તે આસામ તથા સિલોનની ચાહે કરતાં ચઢકતા પ્રકારની ગણાય છે. આ રાજ્યમાં ચાહેના બગીચા ૮૦૦ એકર જમીન રોકે છે. જે, મધેનાં ૧૬૫ એકર બાગ ઉપર ચાહેની ખેતી કરવામાં આવે છે. બગીચા વર્ષમાં ત્રણ વેળા ખેડવામાં આવે છે. અને ફરવરીની મુદતમાં ૧ વખત ખાતર પુરે છે. આવી રીતે ખેડા-યથી જમીનમાંથી એકર દીઠ સરાસરી ૫૦૦ રતલ ચાહે ઉત્પન્ન થાય છે.

૩—લીસગો મુળાક્ષર.

અધરિચ્યાંક—જરતોરિત દંતકથા મુજબ આ એક ધુરુ દેવતું નામ છે. આ દેવ હોશન-ગેહના વખતથી સુરજ હોય છે ત્યાં સુધી પોતાનો દોર ચલાવી ભલી પેદાશનાં ચસં-

ખ્ય શ્રવતાં પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે, પણ એથી ઉશ્કડું આ વખતપર 'વંધાપર' કુતરો જે મિત્રોની પેદાશ છે તે ભલી પેદાશનું રક્ષણ કરે છે. અવસ્તાના વિશેષ નામોની ફરહ-ગમાં જણાવ્યા મુજબ મધરાત પછીનાં અતિ અધિકારમાં ખેતરો મધે તુકસાન કરનારે એ કોષ ઉદરની ભતતું જાનવર હોય, કે જેનો એ વખતે જાગૃત રહેતો 'વંધાપર' નામનો કુતરો નાશ કરતો હોય.

છનીમ—મોરેવિપાતું આ શહેર વિચેનાની ઉત્તરથી પશ્ચિમે ૬૩ મેલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૨૨૫૪ ની છે.

અંગારીયા—આ નામ અંગાર ઉપરથી નિક-લેણું છે; કે જે કાલમકે અથવા પશ્ચિમ મંગોલિયન પ્રાચીની શાખા છે. તેમનું રાજ્ય 'હમી' ની પૂર્વે પશ્ચિમથી બધાખાસ રસોવર વેર ફેલાયલું હતું. ૧૭૧૭ માં તેઓએ તીખેટપર હુમલો કરી તેમનાં પાયાતખતને તુકસાન પોંદ્યાવીધું હતું, અને ૧૭૫૭ માં ચીનના તમામ દેશમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો.

ઉપરો ભાગ 'ઇલખીજીને' કહેવા કહે છે અને તે ભાગ અતિ ફળદ્રુપ છે. ત્યાં રશિ-યનોએ ૧૮૭૧ થી પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. ૧૮૮૦ માં ત્યાં ૧,૦૦,૦૦૦ ની વસ્તી હતી.

અંધુરક—ઉટપર લાંબીને લદાઇમાં વાપરવા લાયક તેષ. આગળ આ તેષ લદાઇ દર-મ્યાન ઉકપર ગોઠવી તે પડે લદાઇ હતા.

અમઝમ—મકામાં આ અતિ પવિત્ર કુવો ૭ શીટ ૮ ઇંચ ઘેરામાં અને તે ૫૬ શીટ ઉંડા છે. આ કુવાનું પાણી મુસલમાનો ધણું પવિત્ર ગણે છે. તેને દાહજો બંદગી કરી પછી

પાયે છે, અને ખાટલી યા દાંડીમાં બરી દૂર દેશ વેર ઉમદા ભેટ, તરીકે લઇ જાય છે; અને આ પાણીથી ધોએલાં અમા મુસલમાનો પોતાના કપડાંને ખાટા સંભાળી જાળવી રાખે છે.

૧૮૮૩ માં મીઠું ૬૦ ફેક્ટોરે આ પાણીનું પૃથકરણ કરી એણું હતું, ત્યારે તેને આ પાણી તંદરોસ્તીને તુકસાન કરનાર જણાયું હતું.

અમખાખિવ—સંલસખરીની દક્ષિણ પૂર્વમાં ૧૫ મેલ ઉપરનું આ એક પુરાણું ખંડીયર, સમુદ્ર સપાટીથી ૩૩૦૦ શીટ ઉપર છે, અને એક મમારતવાલો કિલ્લો ૨૮૦ શીટ લાંબો, ૩૫ શીટ ઉચો ને ૧૬ શીટ જડી દેવાલવાલો છે.

અમાનેહ—ગાઝીપૂર જલ્લાનું દક્ષિણ તરફનું તેહેસીલ, ગંગા નદીના દક્ષિણ ભાગમાં છે. સ્વેચ્છા ૩૭૯ ચોરસ મેલ છે, તેમાં ૨૫૦ ચોરસ મેલ ખેતવાડી ખાતે, ૨૨ ચોરસ મેલ ખેડવાલાયક અને ૬૭ ચોરસ મેલ નાપીક જમીનનો ભાગ છે. લોક વસ્તી ૨૨૫૯૪૫ ની છે, તેમાં ૧૦૯૯ પુરો ને ૧૧૬૦૦૬ સ્ત્રીઓ છે, તેમાં ૧૯૮૦૦૨ હિંદુ, ૨૭૭૦૩ મોહમેદન, અને ૨૪૪ ખ્રિસ્તીઓ છે. તેહે-સીલમાં ૩૩૪ શહેરો તથા ગામો છે. સરકારને જમીનની મેહેસલ ૨૪૧૨૮ પૌંડની ઉપર છે, ને ખેતીવાડીની મેહેસલ ૫૦,૬૩૫ પૌંડની ઉપર છે.

એણું એજ નામનું મુખ્ય શહેર ગાઝી-પૂરથી ૧૦ મેલ ઉપર છે, વસ્તી ૫૧૧૬, તેમાં ૩૧૨૬ મોહમેદનો તથા ૧૯૮૭ હિંદુઓ વસે છે. અને ધાનનો મ્હોટો વેપાર ચાલે છે, ગામમાં કોટ, પોલીસ યાજુ અને સ્કુલ છે.

અમિનામોરસ્ક—આ સાર્વભિચય શહેર ટેમાસ્કની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૩૫૦ મેલપર છે, લોક વસ્તી ૬૦૦૦ ની છે.

અયૂલેનરોહ—સ્વસગ્રીહન આ શહેર લીધ-
ઝીકની દક્ષિણથી દક્ષિણ પશ્ચિમે ૫૧ મેલ
ઉપર છે. લોક વસ્તી ૭૯૭૦ ની છે.

અર—દક્ષિણ પશ્ચિમ ક્રાન્સનું એક સંસ્થાન.
બે આદિ બિરકેથી આ વેગળા પડે છે. જેમકે
૨૪૧૫ ચારસ મેલ છે. ૧૮૬૧ માં વસ્તી
૨૯૮૯૩૧ ની ને ૧૮૯૧ માં ૨૬૧૦૮૪ ની
હતી.

અરમ્મકશામ—બોબારાની એક મુખ્ય નદી.
એને કૌલિક પશુ કહે છે. સમરકંદની પૂર્વે ૧૭૫
મેલ ઉપરથી એ નિકળે છે. એના એક
પાટ ૩૫ મેલ સુધી ખીડમાં વધેલો દિમ
ક્ષેત્રથી બરપૂર છે; બધાં તેને “મકા દરીયા”
કહે છે. પછી એ પશ્ચિમે સમરકંદ તરફ
વહે છે; અને તે પછી ઉત્તરે ચોડી મેલ
વહેતી, મેમનાથ પર્વત પાસે બે નહેરમાં
વહેવાર કરી બોબારાની રશિયન સરહદ-
પર સાથે મળી જાય છે. આરતે બેઉ
તરફની નદી ફરીવળવાથી મધ્ય ભાગ
ટાપુ બની રહ્યો છે તેને ‘મયનકાળ’ કહે છે.
આ ભાગ રશિયન તુર્કસ્તાનમાંના કૌથી
ફળદ્રુપ જણાય છે. હિસાર અને ઉરમિતાન
પાસે સુનાની રજકલો મળે છે.

અરખ—આ મૈસહારી પ્રાણી દક્ષિણ હિંદુ-
સ્તાનમાં તરસ, ઉત્તર હિંદમાં લક્કડ વાઘ
કે છંરાક અને શુન્નરાતમાં અરખ કહે છે.
એ પ્રાણી વર્ગની જાતીના માથા મ્હોટા
અને લંબોઆં, પુછડી ડુંકો, અવયવો સેટેજ
લાંબા, પંજ અંગૂઠા વગરનાં અને બાલવાલા
હોય છે. આ પ્રાણી અનેક પ્રકારનાં જણાય
છે. ટપકાંવાળા અને ચટાપટાવાળાં અરખની
એ રીતે બે જાતો છે. ટપકાંવાળી જાત
આફ્રિકા ખંડમાં છે અને ચટાપટાવાળી
જાત હિંદુસ્તાનમાં વસે છે. આફ્રિકન
અરખના ઉપલા જડબાની પાછલી દાદો
સ્ટેજ નાહની, નીચલા જડબાની પાછલી
દાદો છેક ટુંકી અને ગરદન બાજુ વગરની
હોય છે. અરખનાં ઉપલા જડબામાં દરેક
તરફ આગલા દાંત ૬, રાક્ષસી દાંત ૧,

આગલી દાદો ૪, અને પાછલી દાદ ૧ મળી
કુલે ૧૨ એટલે ઉપલા આખા જડબામાં
૨૪ દાંત છે. તેનક નીચલા જડબામાં દરેક
તરફ આગલા દાંત ૧૬, રાક્ષસી દાંત ૧,
આગલી દાદ ૩, અને પાછલી દાદ ૧ મળી
કુલે ૧૨ એટલે આખા નીચલા જડબામાં
કુલે ૨૨ દાંત હોય છે. આગલા દાદમાંના
વંચલા દાંત ધણુ લાંબા તેમજ રાક્ષસી
દાંત અને આગલી દાદો પણ લાંબી હોય છે.

ચટાપટાવાળા તરસનાં શરીરની માથા
સાથે લંબાઈ ૩ ફીટ અને પુછડીની લંબાઈ
૧ ફીટની છે, તેની પુછડી પર લાંબા બાલ
ઉગે છે. તેની ગરદન અને પીઠપર પણ બાલ
લાંબા હોય છે તેથી તેને યાજ હોય તેવું
દેખાય છે. આમત્રા પગ કરતાં પાછલા ટેકા
અને ધણુ વાંકા વળી ગએલા છે, તેથી
અરખ બપોરે ચાસે છે ત્યારે તેના પાછલા
પગ જલ્દી ધસકતા હોય તેમ જાણે છે, તેમ
જતાં પણ તે અપથી ઢોડી શકે છે. તેના
આગલા પગના કરતાં પાછલા પગના પંજે
ડુંકો છે. બધાં પ્રાણીઓ કરતાં અરખ ધણુ જ
બદશિક્ષક દેખાય છે. તેના શરીરનો રંગ
ઝાંખો ભૂરો છે, તેમાં બદામી અગર કાળા
સાંકડા ચટાપટા પડેલા હોય છે.

હિંદના ધણુ ખરા ખુલ્લા પહાડી ભાગોમાં
તેની વસ્તી વધારે જણાય છે. ઘાસ જંગલોમાં
તે બાએજેન વસે છે. મધ્ય પ્રાંતો અને
વાયવ્ય પ્રાંતોમાં તેમજ શુન્નરાતમાં પણ
તેની વસ્તી ધણી છે. એશિયા ખંડના
નેઝલ્ય ખુલ્લા ભાગોમાં તથા ત્યાંથી ફલાઈને
છેક ઉત્તર આફ્રિકા ખંડમાં પણ તેની
વસ્તી છે, જગાલી ઉપસાગરથી પૂર્વ તરફ
અને સીબીનમાં તે જણાતાં નથી.

હિંદુસ્તાનનાં અરખ ભાગોમાં તેની વસ્તી
વધારે છે. પથ્થરના ખંડો, અને હડા કો-
તરોમાં તે વસે છે, કોઈક વેળા મ્હોટા
ચએલા ઘાસનાં ખીડ અને શેરડીના ખેતરોમાં
પણ બે હડા ખાડા કે કોતર જેવું રહેવાનું
મળી આવે તો તેમાં પણ તે રહે છે, દિવસે

તે બોડમાં પડી રહે છે; અને રાત્રે શેકાર બોળવા બહાર નિકળે છે. પોતાની રહેવાની જગાથી થોડે દુર સુધી તે બટકે છે, અને તમામ રાત હોડવામાં મુગ્ધ રહે છે. એઓ રોળાબધ વસતા નથી, માત્ર બે સાથે ફરે છે. એઓ મુખ્ય કરી મુલેલાં પ્રાણીનો બહુ સોધતા ફરે છે. તેઓ બળવત જડમાને યોગે ભારે શેકાર સેહેલથી ધસડી જાય છે. એઓ મહાંતે ધોરમાંથી બોદી કાઢી તેને હાડકાં સુધાં ખાઈ જાય છે. વળી એ બીજા પ્રાણીએ તળેલાં હાડકાંને પણ ખાઈ જાય છે.

આ પ્રાણી ફર, જમરું છતાં તે બિહંકલુ છે. શેકારીથી તે જીવ લઇ નહાસે છે, એનો શેકાર કાલાથી કરવામાં આવે છે, તે સાચું થતું નથી પણ પગ વચ્ચે પૂછડી ધાલી નાહસે છે. એને નાહનપલુથી પાળતાં હળી મળી જાય છે. એની માદા દર વેતરે ત્રણ ચાર બચ્ચાં જન્મે છે, આ પ્રાણીની ચરખી માનસનાં કુખતા સંધાપર ચોખવામાં આવે છે, તેમજ સંધીવાના રોગમાં પણ તે અકસીર છે.

અર્થ—આ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૬૬૬ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં વસ્તી પ્રજા જર્મન ભાષા બોલુનારા તથા પ્રોટેસ્ટાંટોની છે. ૧૮૭૦ માં વસ્તી ૨૮૪૭૮૯ ની ને ૧૮૯૦ માં ૩૩૯૦૧૪ ની હતી. અંધ સરોવર સમુદ્ર સપાટીથી ૧૩૪૧ ફીટ ઉપર છે, ને તેની લંબાઈ ૨૫ મૈલ ને પોહળાઈ ૨૩ મૈલની છે.

એનું મુખ્ય રાજધાની શહેર અર્થ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં મુખ્ય વેપારી કારખાનાવાળું શહેર છે. આગલા વખતનાં નાહનાં ધરો ને સાંકડા માર્ગો હાલમાં પણ કામમ છે. ૧૮૩૨ માં અત્રે સ્થાપન કરેલી પાઠશાળામાં ૧૦૦ શિશુઓ તથા ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા. તેમજ ૧૬૯૯ માં બાંધેલો ટ્રાન્કોલ, બોરેનિક માર્ડન, ૬ પુલો અને શહેરની પ્રસ્તકાલમ (૧૦૦૦૦૦ છાપેલાં ગ્રંથો ને ૮૦૦ હસ્તલેખો) એવા લાયક ઇમારતો છે. વસ્તી ૫૬૬૯૫ ની ને ૧૮૯૦ માં ૯૦૦૦૮ ની હતી.

અરસ—એનાં ઝાડ હરવાળી જેવા ખેતરની જમીનમાં અને વાડીમાંની સરદ જમીનમાં હોય છે, એની જાણ વેશાખ જેટમાંસમાં થણી ઉત્પન્ન થાય છે. એના પાંદડા ઝીણા મેદી જેવાં હોય છે, પુષ્પ સ્વાદે તે કડવાં રહે છે. આ બાજુ વાયુ નાશ કરે છે.

અરીનમદ—હમાદનમાં એક આવેલો સરોવર. આસપાસ 'સએકિત' પર્યટનમંદીર છે, એને અવસ્તામાં વખાણેલો છે.

અરીદ—એ પાદશાહ લોહરાસ્પનો બેટો, અને શુશ્વતારપનો બાઇ હતો. એ એક ચુસ્ત જરતોસ્તી જનસારોમાંનો એક હતો. એણે અરજસ્પ સાયની દીન કુશમધની લડાઈમાં જોડો ભાગ લીધો હતો, તથા જરતોસ્તી દીનને એશિયા માધનર (૩મ) તથા હિંદુસ્તાન તરફ ફેલાવવા માટે અસપંદિયારે માથે ઉઠાવેલા કામમાં મુખ્ય મદદ કરી હતી. જ્યારે પાદશાહ શુશ્વતારપ પોતાના પિતાથી નારાજ થઇ રૂસાઇ ગયો હતો, ત્યારે અરીદે તેને પાછો સમજાવી આણી રાજ્યગાદી પિતાની હંધાતીમાં સોંપી હતી.

અરજસ્પ સાયની લડાઈમાં અરીરનિદરકશા નામના અરજસ્પના સરદારને હાથે માર્યો ગયો હતો, એનો જરતૂર નામે એક બેટો હતો.

અવેરાત—પ્રાચીન કાળથી હિંદુસ્થાન, ઇરાન, વગેરે દેશનાં શ્રીમતો અવેરાતનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે. એાતી શિવાયનાં દરેક અવેરાત તેની અસલ હાલતમાંથી જૂલ સ્થાપ્તકર રૂપમાં લાવવા તેને અનેક ક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે. એાતી માત્ર એવું એક અવેરાત છે કે તેને અસલ હાલતમાંથીજ પેહેરી શકાય છે. તેની માળા વગેરે બનાવવા તેને હિંદ પાડવાં પડે છે, બાકી, હિયા, પાકેત, લાવ, જેડ, જેટ, પાના, જમરદ, શીરજ, આક્રિક, સંગ્રહસય, ચુરખન, પાવ બેંદર વગેરે અવેરાત તેની અસલ હાલતમાં તહેવાર કટકાના આકારમાં મળી આવે છે, જેને કારીગરો જુદી જુદી કૃતિઓથી જુદા

જૂદા આકાર આપી સહુમાર ઉપયોગનાં બનાવે છે.

મોઢા ભારત અને ચાહાનામા ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન ઇરાની તથા આર્યન રાજ્યથીઓ તથા ગ્રીક તેો અવેરાત વાપરતાં આવ્યા છે, અને આ દેશમાં ધરેણું કાંધક, સેંકડો પ્રકારનાં બનેછે, જે જૂદી જૂદી પ્રજા જૂદા જૂદા આકારનાં પેહેરે છે. તથા તેના આકાર મુજબ તેના નામો આપેલાં છે. (જુઓ ધરેણું)

પરા ખાટા અવેરાતની પરિક્ષા અનુભવ અને ચોક્કસ નજરથીજ થઈ ગકેછે, અવેરાતની પરિક્ષા કરનાર વર્ગ અવેરીને નામે ઓળખાય છે, અને તેના ધરેણા બનાવનારા પચીગરને નામે જણીતા છે. અવેરાતની પરિક્ષા હાંમા અનુભવ પછી તેના રંગરૂપ, તેજ, પ્રકાશ અને ધ્વજન ઉપરથી કરી શકાય છે.

મોતી, સીપની અંદરથી મળે છે, મોતી પ્રાચીનકાળથી સીંધેન અને એન તરફના સમુદ્રમાંથી મળે છે. મોતીઓ કાંદાની હાલ પ્રમાણે એક ઉપર એક પડેથી બધાયવાં હોય છે. મોતીની પરિક્ષા, રંગ, રૂપ અને વજન ઉપરથી થાય છે સફેદ અને આખર મોતી કિમતી ગણાયછે, અને ગાદરા રંગનું મોતી દલગી ભતતું ગણાય છે, તેને જરસા (ચુનાના રંગનું) કહેછે, જે મોતીમા પિલાસદાર રંગ હોયછે તે આખર ગદેદ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. આ મોતી શ્રીમતો ધણું પસંદ કરે છે. જે મોતીનું પેહેલું થડ ઝાણુ લીલાસદાર હોય છે તે પણુ વખણાય છે પણુ જે તે પડ લીલા રંગનું હોય છે તે તેનું તેજ ધણુ વખણાય છે, કારણ કે તેનું તેજ દમેશા કાયમ રહે છે. જે મોતી ખાલેસ સફેદ રંગનું હોય છે તેને ફાર્સીમા 'પુશઆન' અને 'નજમ' કહે છે. આ મોતીનો ચમકાટ તેજદાર હોવાથી એ પણુ શ્રેષ્ઠ ભતી ગણાય છે દુધના રંગના મોતીને 'સીરકામ' કહે છે, પણુ જે

લગાર પિલાસપર હોય છે તે તેને 'તનખી' કહે છે. જે મોતીમાં પિણા રતાસ સાથે આમેજ થએલો હોય છે તેને 'વેઈ' કહે છે. આખા ચુનામી રંગનું મોતી ધણું કિમતી ગણાય છે પણ તે કાંઈ કદાચજ મળતું હોવાથી તેની અસાધારણ કિમત ઉપજે છે. એક પ્રકારનું મોતી સફેદી સાથે લગાર લીલાસપર હોય છે, જેને શાશનીમાં રાખવાથી ધનુષ્યાકાર કમાન પડે છે. એને 'રસાસી' કહે છે આ મોતીનો રંગ જલદી ઉડી જાય છે. મોતીનો ઉપયોગ સુરમે બનાવવામાં તથા કુવન આપનારી દવા બનાવવામાં કરે છે. (જુઓ મોતી)

હીરા—(જુઓ હિરો)

જમરૂદ—અનેક ભતનાં આવે છે. જમરૂદ સવજી લીલાસદાર, જંગારીનો રંગ. જંગારના જેવો લીલો; જખાખીનો રંગ માખની પાંખમાં જેમ લીલાસ માલમ પડે છે તેવો હોય છે. હીરાની ભતના જમરૂદનો રંગ રીલાનના પાંદડા જેવો ગદ્યો, લીલો હોય છે. તે ચિવાયે 'અસી' અને 'કરાસી' નામના જમરૂદો ઉપમા જમરૂદો કરતાં સફાઈમાં વજનમાં, કચાઈમાં અને કિમતમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે.

ઉત્તમ ભતના જમરૂદને 'જવરજદ' કહે છે; પણુ કેટલાક અવેરીઓ જમરૂદ અને જમરૂદ એ બે જૂદા જૂદા જગાહેર ગણે છે જમરૂદ કરતા જવરજદ ચકના પ્રકારનું ગણાય છે. જમરૂદના નંગો જેમ મ્હોટાં મળી આવતા નથી તેમ તે એક રંગના પણુ ધણુજ જૂજ થયે છે. જમરૂદનું નંગ પાસે રાખવાથી ખરાબ સ્વપના આવતા નથી તેમ તેને શીશ્ર વગેરેનો મરજ હોય છે તે તે દેદ થાય છે. તમીંગાઓ જમરૂદને ઝાપધિ ઉપચારમાં યોગ્ય છે, અને તેના ચુણુ ચગ દર્શાવેલા છે જાંડા વાટે થડનું લોહી વગેરે ઉપર જમરૂદનું ચુણું ખાવા આપે છે.

ફીરોગની ખાણો તીમેટ, નિશાપૂર, ખોરાસાન, ગીજની, કેરમાન અને તૂસ

તરફ અનેક છે. ઉત્તમ ભતનો શીરોળ નિશાપૂર તથા ખુરસાનનાં પ્રાંતમાંની ખાણોમાંથી મળે છે. અખૂલ સહજી નામનો શીરોળ ચટતા દરબાનો ગણાય છે. સુલેખાન અથવા સંખલનાં નામનો શીરોળ ઘેટ ભતનો હોય છે. સુનેરી છાંટવાલા શીરોળને 'જરગુના' કહે છે. તે શિવાય પિળાં, આસ-માની રંગના શીરોળ 'પેહેલી' ભતના શીરોળથી ઓછા કિમતી ગણાય છે. શીરોળનો રંગ તથા તેજ ગર્ભા, ચીકાસ અને ગંધથી હડી ભય છે; પણ ચરખી તેનો અળકાટ વધારી શકે છે. શીરોળનો રંગ ખુશદાયક હોવાથી તે આંખોને આનંદ પમાડે છે.

અલભાસ હિંદુસ્તાનમાં ખુદેલખંડ તરફની એક ખાણમાંથી તથા પૂર્વ તરફનાં ટાપુઓમાં પણ એની ખાણો મળી આવી છે. અલભાસ સફેદ, નિર્મળ, સ્વચ્છ કાચ જેવું, સફેદ પણ લગાર પિળાશદાર જીતી નામનું, પારાના રંગનું શિઆળ નામનું; તથા લીલા રાતા અને કાળાસદાર રંગના અલભાસ ભાગીતાં છે. અલભાસ અત્યંત સખત ભતનું જવાહેર છે. અલભાસની રજકણ ખાવામાં આવ્યાથી મનુષ્ય મરણ પામે છે.

અંકીક—(જુઓ અકીક.)

લાજપદ—નામનો કિમતી પથ્થર બદમ-શાનના જલ્દાના પડોસમાંના પર્વતોમાં મળે છે. આ પથ્થર નિતજ થોડી છાંટવાળો હોય છે, આ પથ્થર સદાકદાર અને ખુશ રંગનું હોય છે. ધણું કરી આ પથ્થરનાં ખાણો કુળ, વીટી, આંખની દવા અને પેટના મરજની દવાઓ બનાવવામાં આવે છે.

સંજર્ણસખ નામના કિમતી પથ્થરની ખાણ ચીન દેશમાં આવેલી છે. આ અવેરાત સફેદ અને કાળા રંગનું હોય છે. આ અવેરાતમાંથી વારણ બને છે. એને તખીએ-એ બોલપિ ઉપચારમાં પણ ચોળેલું છે.

ખુરજાન નામનું કિમતી પથ્થર, લાલ, ઘેરા લાલ અને સફેદ રંગના હોય છે. આ પથ્થર સમુદ્રને તળાએ મળે છે. એનું મુખ્ય ઉપતિ વધાન 'ફરગીરતાન' (કાને ચૂરપ) જણાવવામાં આવે છે. એ સમુદ્રમાં બધારે હોય છે ત્યારે નરમ અને સફેદ રંગનું હોય છે; પણ બહાર કાઢતાં તે સખત બની લાલાસ રંગનું બને છે, તખીએ એને છાટીમાંથી પડના લોહિ આટ ઉપયોગી ગણે છે, આ કિમતી પથ્થર ધણું કરી બોલપિ ઉપચારમાં દેશી વેદોએ ચોળેલું છે.

પાવજેહેર—ચીનના પ્રાંતોમાંથી મળી આવે છે, એ પીલા, સફેદ લીલા અને આદી રંગનું આવે છે. એમાંથી તલવારની મુકે, વગેરે શોભતી ચીજો બનાવવામાં આવે છે. ખરાં પાવજેહેરને ધણી દુધમાં નાખતાં દુધ બધાઈ ભય છે, કેટલાકા એને સાંપનાં ડંખના ઉતાર તરીકે વ્યક્તીર જણાવે છે.

યાકુત એની ખાણો સિંહલદિપના ટાપુમાં છે, તેમજ જંગબાર તરફ લાલ યાકુતની ખાણોનાયો એક પર્વત છે. યાકુત ૪ કિમતનાં હોય છે, લાલ અગર નર્દ, અને સફેદ, યાકુતમાં પણ સ્વર્ણી સરસ યાકુત લાલ ગણાય છે. (જુઓ યાકુત)

લાલની ઉપતિ બદમશાનના માર્ગપર વિલાયતે ખેતલાનના પર્વતોમાં છે, પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં લાલ જણાયા નહોતાં, પણ એક પ્રસંગે ધર્તિકંપ થતાં પહાડની કાટમાંથી લાલનાં કેટલા મોટા જથ્થામાં મળી આવ્યા પછી દુનિયામાં લાલની જાણ મધ હતી. લાલ રંગે લાલ, પિળા અને જમરદ જેવા લીલા રંગનાં પણ આવે છે, કેટલાક દુધરમદો વાલ બનાવટી પણ બનાવે છે, તેની પીછાન એ છે કે કુદતી લાન 'મુસનુષ' નાં લાલ કરતાં વજનમાં ભારી અને સખ-તાઇમાં મજબુત હોય છે, બીજી પસિદા કરવાની એ રીત છે કે બનાવટી લાલને સરના કીરણ સામે મેલતાં કેટલાક લાલ અને કેટલાક સફેદ રંગના તાલમ પડે છે.

આગાઝીગ—આ ઇજ્જતિયન ડેલ્ટામાંનું શહેર રેવેનું મુખ્ય મથક હોઇ કેરોની ઉત્તર પૂર્વે ૯૦ મૈલ ઉપર છે, અને પાસેથી ઇસમાલીયા અને નાઇલનાં સ્રીકા પાણીની નેહેર વહેછે, તીવ્ર અલગીબરની લદાઇ પછી સિટીશોએ આગાઝીયા તાબે કરી હતું. વસ્તી ૧૯૦૪૧ ની છે.

આડપાન.—વિદ્યા—(જુઓ ઉદ્દમિજ પદાર્થ.)
આડ શેવાડી—એનાં આડ વેઠેળામાં ઉપન થાય છે. એ ૧ હાથ જેવડાં હયા વધી શકે છે. આ આડને કાંઠાના ભોમાં જેવાં પાંદડાં હોઇ તે પોહળાં હોય છે. આ આડ ધણાક પ્રાંતોમાં હોય છે. એ બારેમાસ મળે છે.

આનંદમ—આ ડચ શહેર આના નદી ઉપર અમસ્ટરડમની ઉત્તર પશ્ચિમે ૫ મૈલ ઉપર છે. અન્ને ધાન્ય, તેલ, લાકડાની અનેક મીલો છે. તેમજ કાગળ, રંગ, કાંછ, તંબાકુ અને સરસનાં કારખાનાં છે. ૧૬૯૭ માં અન્ને પીટર ધી ગ્રેટ વહાણ બાધવાનો દૂતર શિખવા માટે અન્નેનાં કારખાનામાં છુપા વેશે ચાકરીએ રહ્યા હતા. જે યુવકમાં પીટર ધી ગ્રેટ જેવો મહાન નર રહેતો હતો તે યુવકની મુવાકાત તેના વચન ઝાર અલેક્ઝાન્ડરે ૧૮૧૪ માં લીધી હતી. લોક વસ્તી ૧૪૫૪૫ ની છે.

આનીદેહ—અંગાલમાં જેમર હલ્લાનું પ્રમણું. ક્ષેત્રફળ ૪૭૫ ચોરસ મૈલ છે; પ્રમણામાં ૮૨૪ શહેર તથા ગામો છે. વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૨૮૬૪૧૧ ની ને ૧૮૮૧ માં ૩૨૬૮૩૫ ની હતી. તેમાં ૧૧૫૮૯૭ દિંદુ, ૨૧૦૮૯૫ મોહમેદન, ૪૩ ખ્રિસ્તીઓ છે. પુરૂષ સંખ્યા ૧૬૦૭૫૪, અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૧૬૬૦૮૧ ની છે. દર ચોરસ મૈલ વસ્તી ૬૮૮ ની છે. પ્રમણામાં એક મેહે-સુલી અને મામલતદારની કચેરી, ૧ દીવાની ને ૧ ફાજદારી કોર્ટ છે. એના મુખ્ય રોડેર આનીદેહમાં વસ્તી ૨૦૦૦ ની છે.

આફર—કેટલીક ધાતુઓની ખાણમાંથી મળતા કચરાને બાળવા પછી તેમાંથી ગંધક અને

જસદ નિકળી જવા પછી એક પદાર્થ બાકી રહે છે, તેને આ નામ આપેલું છે. આ પદાર્થને રેતી સાથે તાપમાં નાખતાં એક જાતની તેની મૃતુ ભૂકી થાય છે. જે કાંચ અને કોરી કામને રંગ આપવાના કામમાં આવે છે.

આફરવાડી—પંજાબમાં શિખાકોટ હક્કાનું ઉત્તર પૂર્વનું તેલસીલ. ક્ષેત્રફળ ૩૦૨ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૪૮૨ ગામડાં, ૧૯૪૨૮, મકાનો અને ૩૨૪૫૪ કુટુંબો છે. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૧૬૩૧૯૦ ની, તેમાં ૮૫૯૧૫ પુરૂષો અને ૭૭૨૭૫ સ્ત્રીઓ છે. તેમાં મુખ્ય વસ્તી મોહમેદનોની છે.

ખેતીવાડી ખાને ૧૮૭૭ થી ૮૨ સુધી ૧,૪૪૬૪૮ એકર અથવા ૨૨૬ ચોરસ મૈલ ચૈકાવની છે. તેમાં ધાન્ય, ચોખા, જુવાર, શેરડી, રૂ, વગેરેનો મોટો પાક થાય છે. વાર્ષિક મેહેસુખ ૧૯૧૦૭ પૌંડનું ઉપજે છે.

આબ—આ તુર્કીશ કુર્દીસ્તાનમાંની નદી. લીગવીનની ખીણમાં એના મુખ્ય પ્રવાહ વધે છે, અને એ અસેરીયાના મેદાનમાં વધે છે. ઉપના આખના મુખ પાસે અંધુર નામે ખડીવર શહેર આવેલું છે, જે હાલમાં નીમરદને નામે જાણીતું છે. આરબ ભૂતોળ વેત્તા તેને અશદર તરીકે જણાવે છે.

આધ્યાત્મ—એક દેતીરાત્મ. ઉત્તરે મુશાલગેઢ, રાત્તમ અને સેવાનાતુ રાત્તમ, પૂર્વે ધાર અને અમ્મલિરા, દક્ષિણે અલીરાજપૂર, જોગત અને પશ્ચિમે પંચમહાલનું આવેદ પ્રમણું. ક્ષેત્રફળ ૧૩૩૬ ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૫૫૦૦૦ની ને ૧૮૮૧ માં ૯૨૮૩૮ની, તેમાં ૪૭૯૪૩ પુરૂષો અને ૪૪૯૯૫ સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં ૭૮૫ ગામો છે. વસ્તીમાં ૪૦૦૯૪ દિંદુ (સેંકડે ૪૩ ટકા), મોહમેદન ૨૨૭૫, જૈન ૨૦૨૭, શિખ ૧૦ અને બીજાં જાતની ૪૮૫૩૧ ની છે. દેશમાં ચણા અને ઘઉં, અરંદ, બાદલી, રૂ, ખસખસ અને શેરડીનો પાક થાયછે, ખગીયામાં આદુ વગેરે ઉદ્દમિજ પાકે છે.

તથા સદી ઉપર આધુનિક નામે એક બીલ છુટારાએ. અત્રે વસાહત કરી એક નાહનો કિલ્લો બાંધ્યો. પછી આ તરફના સર્વ ભાગનું નામ તેના નામ ઉપરથી પડ્યું છે. હાલનો કાંકાર રાંદોર રજપૂત જોધપૂરનાં રાંદોર રજપૂત ટોળાનાં છે. તેમના એક આગલા વડવા કિશનદાસે મોગલ પાટ્ટાહની મારી સેવા બજાવવાથી અને અત્રેના આગલા બીલ સરદારે ગુજરાતના હાકેમનું ખૂન કર્યાથી કિશનદાસને આ રાજ્ય બક્ષેસમાં આપ્યું હતું. તે પછી મરાઠા હોલકરે રાજ્ય પર સત્તા સ્થાપી, ત્યાં સુધી અત્રેના રાજ સ્વતંત્ર હતા, અત્રેના રાજની ઉપજ ૧૮૭૧૦ પૌંડની છે. તેમને ૧૧ તોપનું માન મળે છે. રાજ પામે ૫૦ થોડેસ્વાર અને ૫૦૦ પાયદળ લશ્કર છે.

આધુનિક.—ઉપલા રાજ્યનું મુખ્ય શહેર મહી પશ્ચિમે ૮૨ મૈલ પર અને ઝાલોદની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૩૬ મૈલ ઉપર છે. શહેર આસપાસ મટાકીની ખેતલ, ઉત્તર તરફ મહારાજના મહેલો છે.

આમરો.—ખ્રિસ્તીસત્રનાં જોવડો જે મોટો કિલ્લો થાય છે; તેને જામરો કહે છે, એને ઈંગ્રેજમાં 'પેમરીંગસ' કહે છે, એ શરીરનાં ઘણા ભાગ પર થાય છે. જ્યાં એ થાય છે ત્યાં આસપાસની ચામડી રદ્દજેલી તથા કેટલીક વાર તેનાં સંબંધનો ભાગ સડી જાય છે. કિલ્લો નાહનો અથવા મ્હોટો અને એક અથવા વધુ થાય છે. તેની અંદરનો રસ અથમ પાણી જેવો હોય છે, પણ પાછળથી પડે મિશ્રિત થાય છે. ને તે છુટતાં ઘાટું પડે છે. આમરો ધનાં જવર આવે છે. એ એક જે અડવાડીઆમાં મટે છે. એ નળની તળીયતપર ફગસો કરે છે. એમ થતાં એને સોય અથવા શસ્ત્રથી કાઢવામાં આવે છે. આમરો છુટતાં તે પર 'મૃતંભાસ' હોય તો ને છુટું પાડવા માટે પોતીસ કરી રૂઠ લાવવા આયોરોધ્મી, કાષ્ઠાલિક તેલ, મોરસિક મલમ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

અમા—આ શહેર તથા કિલ્લો નૃમિદીયામાં કોચેનની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૧૦૦ મૈલ ઉપર છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૧ માં હોનીબાલ અત્રે હાર પામ્યો હતો.

ઝાંમી—ટંનાસરીયમમાં. અમદરદે જલ્લામાંની આ નદી તથા પેંગોડ પાસે ચામાસ પર્વતમાંથી ૮૬ મૈલ સુધી ઉતરે ઉતર પશ્ચિમમાંથી વેહેતી 'વલ્લનરા' નદીને મળે છે. તે પછી આ નદી અતારાનને નામે મેલગીનમાં 'સાલવી' તરફ પડે છે.

ઝારા—ડેલમેટિયાની રાજ્યધાનીનું શહેર, દ્રીસ્ટીની દક્ષિણ પૂર્વે ૧૩૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રે આગલા રામન રાજ્યની અનેક એધાણીઓ છે. અત્રે કાચ કામનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૧૨૮૬૨ ની છે. મુખ્ય પ્રજા ઇટાલ્યન છે.

ઝારા મોઝા—(જુઓ સારાગોસા.)

ઝારીયા—અંગાલમાં માનગૂમ જલ્લામાં કાલસાની ખાણોવાલું મેદાન. પારસનાથની ટેકરીની દક્ષિણ અને દક્ષિણ પૂર્વે છે. આ મેદાન કલકત્તાથી ૧૭૦ મૈલ ઉપર છે.

ઝાડમા—ઈકવેટોરમાંનું શહેર. એન્ડસ પર્વતના પશ્ચિમ ટોળાવ ઉપર છે. અત્રે સુન્નાની તથા પારાની અનેક ખાણ છે. લોક વસ્તી ૬૦૦૦ ની છે.

ઝાલાવાહ—આ દેશી રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩૦૪૩ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં ૧૪૫૫ ગામડાં ને એ શહેરો છે. વસ્તી ૧૮૭૫માં ૨,૨૬,૦૦૦ની, ૧૮૮૧માં ૩૪૦૪૮૮, ૧૮૯૧માં ૩૪૩૬૦૧ ની છે. તેમાં રહેવાના ૬૩૦૦૧ મકાનો છે. વસ્તીમાં ૩૧૯૬૨૨ હિંદુ (સેંકડે ૯૩ ટકા), મોહમેદન ૨૦૮૬૩ છે.

આ રાજ્યની ઉતરે તથા પશ્ચિમે કોટાનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગવાલિયરનાં રાજ્યનો કેટલોક ભાગ, પૂર્વે ગવાલિયરનાં રાજ્યનો મુલક. દેશમાં કાળાસિંધ અને પાર્વતી નામે નદીઓ વહે છે. તેથી જમીન ફળદ્રુપ બનેલી છે. તેમાં ઘઉં, બાજરી, ચણા, ચોખા, કપાસ, જુવાર, મકાઈ, તંબાકુ, અરીસ, કમુળી

તથા તમામ જનનાં કંઠોળો પાક થાય છે. મુખ્ય વસ્તી રજપૂત, બીલ, વાણીયા, મુસલમાન અને પરકામની છે. તેમની ભાષા માળવી છે. રાજ્યને તાબે ૧૨૫ સ્વાર, ૪૪૦૦ ખાદળ અને ૯૫ તેણે તથા ૧૫૦ ગ્રામદાને છે. રાજ્ય, કંઠો અગ્રા રજપૂત છે, અને તેઓ મહારાજ રાણાના એલકમથી ઓળખાય છે. મુખ્ય રાજધાની શહેર જાલરા પાટણ કિલ્લામંદીવાનું કાળીસિધને કાંઠે છે. રાજ્યનું એકંદ્ર મેહેસુવ ૧૫૨૫૨૩ પૌંડનું હપને છે, તેમાંના ૧૧૮૩૬૭ પૌંડ જમીનની મેહેસુવનાં હપને છે. આ મેહેસુવમાંથી ૧૩૨૪૮૦ પૌંડ ખજાના ખાતે અને ૨૦૦૪૩ પૌંડ જામીરદારો તથા ધર્મ સ્થાનકોના હપજ ખાતે નોંધાય છે. રાજ્યમાં ૨૨ નિશાનો છે, તેમાં ૧૧૩૯ વિધર્થોએ બજે છે, જાવાવાડની આખો હવા તદ્દરોત્ત છે, પણ ગર્મમાં ગર્મી સખત પડે છે, વર્ષાદ ૩૦ થી ૪૦ ઇંચ પડે છે.

જાલેરાપાટન—જાલારનાં દેશી રાજ્યનું મુખ્ય શહેર. આ ગામ પહાડની તળેટીમાં છે, શહેરની પાસે ચદ્રભાગા નદી વહે છે. શહેર પામેના ૧૫૦ શીટ હમી રેકડી પર ફિરો બાધેલા છે. હાનનાં શહેરની દક્ષિણમાં પુરાણુ જાવાર શહેર છે, ઇ. સ. ૧૭૯૬ માં જલમમિદે આ શહેર વસાવી શહેરની ૪ મેલ ઉતરે 'ચોઆની' નામે હાવણીવાર્દ શહેર વસાવ્યું હતું. જલમમિદે એક પથ્થર શહેરની મધ્યમાં મેળાવી તેની પર એક એવો ભેખ કોતરાવ્યો હતો કે જેની કાંઈ અને રાજ્ય કંઠો થાય તેણે કરંદેમ ને કર આદ કરવા અને ગમે તેવા શુદ્ધા માટે ૩. ૧-૪ દંડ કરવો. આ કાયદો રાજ આગ્રાથી ૧૮૫૦ પછી ૨૬ કરવામાં આવ્યો છે. રાજ મેહેલો તથા હમેરી હાવણીમાં છે, અને રાજ્યની ટકાણ પણ છે. વસ્તી ૧૧૪૬૯ ની છે, તેમાં ૬૦૪૨ પુરો અને ૫૪૨૭ સ્ત્રીઓ છે, તેમાં ૯૩૭૮ હિંદુ, ૨૦૯૧ મોહમેદન છે, મોહાનીમાં વસ્તી ૨૦૩૦૩ની

છે, તેમાં ૧૪૨૨ હિંદુ અને ૬૦૮૦ મોહમેદન છે.

અલોહ—પચમહાલે જલ્લામાનો તાલુકો. એની ઉતરે ચીચકારીનું રાજ્ય, પૂર્વે જુલહાવ ગઢનું રાજ્ય, દક્ષિણે કાંઠો તાલુકો, પશ્ચિમે જાસીયા. એની પૂર્વ તરફ અનાર નદી વહે છે. ક્ષેત્રફળ ૨૬૭ ચોરસ મેલ છે. વસ્તી ૩૬૭૮૫ ની હતી.

અલોહ—ઉપલાલું મુખ્ય શહેર. વસ્તી ૫૫૭૯ ની તેમાં ૨૬૫૯ હિંદુ, ૧૦૬૧ મોહમેદન, ૬૯ જૈન અને ૧૭૯૦ પરભત હતી. શહેર ૯૪ એકર જમીનપર વસાયલું છે. મુખ્ય વસ્તી બીલ અને કાળીઓની છે. શહેરમાં ધાન્ય, કુભારકામ અને કાપડ તથા હારી દાંત બાગડોના વ્યવે છે.

જાંસી—ઉતર પશ્ચિમ પ્રાંતના કમીગનરના તાલાનો ભાગ, જેમાં જાંસી, જાનુન અને લગીતપૂર જલ્લા સમાવ્યાં છે. આ ભાગમાં જુલહાવનાં પણ મ્હેલો ભાગ સમાવ છે. ક્ષેત્રફળ ૪૯૮૭૬ ચોરસ મેલ છે. વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૯૪૪૯૩૪ ની ને ૧૮૮૧ માં ૧૦૦૦૪૫૭ ની હતી. તેમાં ૧૨ મેહેલો તથા ૨૧૪૦ ગામડાં છે, તેમાં ૧૫૫૩૧૯ રહવાનાં મકાનો છે. વસ્તીમાં ૫૧૮૮૨૮ (૫૧.૮ ટકા) પુરો અને ૪૮૧૬૨૯ (૪૮.૨ ટકા) સ્ત્રીઓ છે. વસ્તી ૬૨ ચોરસ મેલ ૨૦૦૦૭ ની છે. વસ્તીમાં ૬૪૨૩૬૭ હિંદુ, (સેકડે ૯૪.૨ ટકા), મોહમેદન ૪૪૭૮૨, જૈન ૧૨૪૪૭, સિખ ૧૦૦, ખ્રિસ્તી ૭૧૪ અને ૭ પારસી છે.

આ દેશમાં વસ્તી ૭૪૦૨૭૯ ખેતીવાડી પર નિર્વાહ કરનાર પ્રભા, ૩૨૦૧૧ જમીનદાર, ૯૫૧ જમીનના એજન્ટ, ૨૯૯૦૬ ખેડુત અને ૭૮૩૧૧ મજૂરો છે.

ખેતીવાડી માટે રાકાવની જગ્યા ૨૧૪૮૮ ચોરસ મેલ છે. તેમાંની ૧૮૮૭૨ ચોરસ મેલ અવર્નમેન્ટ મેહેસુવ ભરનારી છે. જેમાં ૩ મુખ્ય શહેરો છે. મદમાં લોક વસ્તી ૧૫૯૮૧૦ ની, કાલ્લીમાં ૧૪૩૦૬ ની અને

લક્ષીતપૂરમાં ૧૦૬૮૪ ની. એમાં દીવાની અને મેહેસુલી કોર્ટ ૩૧ છે, ફાજલારી ૩૨ અને ૭૮ પોલીસ થાણું છે.

ઝાંસી—વાયવ્ય પ્રાંતમાંનો એક જિલ્લો. એની ઉત્તરે ગવાલીયર અને સમથારતુ રાજ્ય, પૂર્વે દેહસાન નદી, જે હમીરપૂરથી અને જૂદો પાડે છે, દક્ષિણે લક્ષીતપૂર અને ઉચ્ચાતું રાજ્ય; અને પશ્ચિમે દાતીયા, ગવાલેર તથા ખાનીયા ખાનાતું રાજ્ય, આ જિલ્લો આસપાસનાં જિલ્લોથી ઘેરેલા જાણીતો છે. ક્ષેત્રફળ ૧૫૬૭ ચો. માઈલ. એનું મુખ્ય રાજ્યધાની શહેર ઝાંસીના આબાદ જામી શહેર પાસે છે, પણ મુખ્ય વસ્તીવાળું શહેર મઉ છે.

લોક વસ્તી ૧૮૬૫ માં, ૩૫૭૪૪૨ ની, ૧૮૭૨ માં ૩૧૭૮૨૬ થી અને ૧૮૮૧ માં ૩૩૭૨૨૭ ની હતી, એમાં ૬૨૫ શહેર તથા ગામડાં છે. તેમાં ૫૪૪૭૪ મકાનો છે. દેવ ચારસ મેય '૨૧૨'વી વસ્તી છે. વસ્તી ૧૭૨૮૮૪ મુશ્યો અને ૧૬૦૩૪૨ સ્ત્રીઓની છે. પંચવાકા:—૩૬૬૪૮ હિંદુ (૨૬૩૬૮૪૯૬ ટકા), મોહમેદન, ૧૩૭૫૮ (સંકેડે ૪૧ ટકા).

ઝાંસી જિલ્લો જુદેલખંડનો પહાડી મુલક ધરાવે છે. દક્ષિણ તરફ વિધ્યાની તળેટીથી ટોળાવદાર અને ઉત્તરે જંમનાના ભાગ તરફ સપાટ છે. દક્ષિણ તરફ નાહાની ટેકરીઓની દારો લંબાએલી છે, અને તે ઉત્તર પૂર્વ તથા દક્ષિણ પૂર્વ તરફ ધધે છે. જિલ્લામાં મુખ્ય પહાડી ટોચ ઉપર ફેરારનો કિલ્લો છે. એ 'ગોરાયા' પ્રગણમાંથી નિકળી ખાટવા નદી સુધી લંબાય છે. ઝાંસીની ઉત્તરે ૧૨ મેલ ઉપર ખરવાસાગર છે, અને ખરવા સાગરની પૂર્વે ૮ મેલ ઉપર અરબ સરોવર છે.

ઝાંસીનો ઉત્તર ભાગ સપાટ છે; અને સાં કપાસની ઉત્તમ ખેતી થાય છે. એમાં ખાદ્ય, ખટવા, દેહસાન નદી વહે છે. અને ૨૩૦૦૦ એકર જમીન સરકારી જંગલ

ખાતાને તામે છે, જંગલોમાં હિમારતી લાક્ષી ઉત્તમ પ્રકારનાં મળે છે.

ઇતિહાસ. ઝાંસીમાં પ્રથમ આવી વસનારા પરિહાર રજપૂતો હતા, જે જમના વંશજોને હાથ લેઈ આ જિલ્લામાં ૨૪ ગાંમડાં છે. પણ ૧૨ મી સદી આગમજની અત્રેની તવારીખ જુદી જણાઈ નથી. પ્રથમ મોહબા વંશના રાજ્ય પછી ચંદાતું રાજ્ય સ્થાપન થયું કે જેઓએ ફેરારનો પુરાણ કિલ્લો ઉચા પહાડ ઉપર બંધાવ્યો હતો. ૧૪ મી સદી પછી જુદેલા રજપૂતોએ અને સત્તા સ્થાપી મહુને પાપતખત બનાવ્યું હતું, અને તે પછી ફેરાર કિલ્લો છતી ઝાંસીનો સર્વ મુલક પોતાની સત્તા તથા લખ તેના દક્ષિણ ભાગને જુદેલખંડ નામ આપ્યું. બહા જુદેલા રૂદા પ્રતાપના હાલમાં વંશજો આ ખંડમાં છે, તેમના વંશજોમાંના એકે ઉચ્ચારતું રાજ્ય સ્થાપ્યું (જુઓ ઉચ્ચાર.) ૧૭ મી. સદીમાં ઉચ્ચારમાં ખીરસીંગદેવ રાજ્ય કસો હતો, તેણે ઝાંસીનો કિલ્લો ખાંધો, પણ ખીરસીંગે જહાંગીરની ઉશ્કેરણીથી અબુલફઝલતું ખુન કર્યું. આથી અકબર કોધે ભરાયો (જુઓ અબુલફઝલ) તે ૧૬૦૨ માં લશ્કર મોકલી ઝાંસી ઉગડ કર્યું, પણ ખીરસીંગ નાહારી ગયો. ૧૬૦૫ માં જહાંગીર ગાદી નશીત થયા પછી ખીરસીંગે તેની મહં સંપાદન કરી પોતાનો હક મેળવ્યો, પણ સહાજદાન ગાદીએ એસતાં એણે ખંડ કર્યું; પણ તે પછી સમાધાની કરી છતાં આગલી સ્વતંત્રતા રહી નહિ. આ મુદ્દા દરમ્યાન ઉચ્ચાર અનેક વેળા મોગલોને હાથ ગયું, તેમ કેટલીક વેળા જુદેલા સરદારોને હાથ આવ્યું, તેમાં ચપતરાય તથા છતરસાલ મુખ્ય હતા. પણ ૧૭૦૭ માં જહાંશીરશાહે ઝાંસી ખસેડ કર્યું. ૧૭૩૨ માં મોગલોની ચઢાઈ લીધે છતરસાલે મરાઠાઓની સાલતા મેળવી, જેઓએ મધ્ય પ્રાંતપર જાહશખની સરદારી તથા ચઢાઈ કરી. મરાઠાઓએ આ વેળા પોતાનો હક

મેળવવામાં ધણી ચતુરાઈ વાપરી, રાજ્યનો ૬ ભાગ મેળવ્યો કે જે સાગ ૧૮૩૪ માં ઝાંસીનોશો હતો. ૧૭૪૨ માં તેઓએ ઉર્ચા પણ આક્રમણ કરવાનું ધાતું પણ કશું વળ્યું નહિ.

પેશવાને તાબે ઝાંસી ૩૭૨૦૦ વર્ષે ભેર હતો. પણ પાછળથી સાંના રાજ્યકર્તા સરદારોએ સ્વતંત્રતા મેળવી, જ્યારે બ્રિટીશોએ બુદ્ધિ-ખંડમાં પ્રથમ હાથ નાંખ્યો, ત્યારે ઝાંસીપર 'મીયોરાવ ભાઉ' સરદાર હતો. ૧૮૦૪ માં ૮ મી ફેબ્રુવારીએ તેણે બ્રિટીશ વા-પણ કચૂકી સનદ મેળવી; અને તેના કાલ-કાર ૧૮૦૬ માં થયા. સીરોરાવભાઉ ૧૮૧૪ માં મરણ પામ્યો, જે પછી તેનો બેટો રામચંદરાવ ગાદીએ બેઠો. ૧૮૧૭ માં બ્રિટીશ સત્તા સર્વ પેશવાઈ રાજ્યપર સ્થાપન થઈ, અને ૧૮૩૨ માં રામચંદરાવને રાજનો ખેતાળ બ્રિટીશોએ આપ્યો. પણ એનો અમલ નમળો નિવડ્યો; મેહેસૂલ ખરાબર વસૂલ થતી નહોતી તથા રાજ્યમાં જ્યાં સાં છુટકાટ આગતી હતી. રામચંદ ૧૮૩૫ માં મરણ પામ્યો, તે પછી તેનો કાકો રઘુનાથરાવ ગાદીએ બેઠો. પણ આ રાજા કુછંદી અને બેદરકાર હોવાથી કરજ વધ્યું. તેમાં ગવાશેર તથા ઉર્ચાના રાજાનું હેતુ બારે હતું. એનું મરણ ૧૮૩૬ માં કર્જદાર હાલતમાં જ નિપજ્યું.

આ વેળા ફરી રાજ્યપર ૪ દાવાદારો ઉઠ્યા. આથી તેમની તપાસ માટે કમીશન નેમાયું, તેમાં ગંગાધરરાવનો હક્ક કણ્ણ રાખી તેને ગાદીએ બેસાડ્યો, પણ તેનામાં બાહોશી નહિ હોવાથી બ્રિટીશ સરકારે કારણનાર ખેતાના હાથ રાખી મેહેસૂલ આચળ કરતાં જમણું વધારી, ૧૮૪૨ માં સર્વ સત્તા રાજાને સોંપી; પણ ગંગાધરરાવ તે પછી ૧૮૫૩ માં નિપુત્ર મરણ પામ્યો. આ વેળા ઝાંસીનું રાજ્ય અને જાલન તથા ચંદેરી હલ્લો બ્રિટીશ સત્તા તળે બેઠી રાણીને રૂ. ૫૦૦૦૦ નું પેન્શન આપવું કહ્યું, અને

રાણીને બીજે દત્તક પુત્ર લેવાનો હક્ક આપ્યો નહિ; આથી ૧૮૫૭ના બગવાના સમયે બ્રિટીશ સરકારને તેનાં મનમાં પરિણામ ભોગ પડ્યાં. (જુઓ લક્ષ્મી બાઈ-ઝાંસીની રાણી ૧૮૫૭ માં ઝાંસી તરફ બગવાનો પ્રભાવક થયો. જે માસમાં અંગ્રેજી પ્રત્યા, લશકર બેદીલ બતી, અને જુન ૧૨ મી દેશી પદ્મદેવ કિલ્લો છતી ખમ છુટ્યો તથા તે વેળા અનેક યુરપ્પન આ લશકરોને મારી નાખ્યાં; પણ બચેલાં યુરપ્પન સિપાહોને કિલ્લામાં કેટલાક રાખી કસમ લઈ વગર દરકને છોડી દેવાનું જણાવે તેમનાં હથિયારો મુકાવી સર્વેની કમલ છોડ્યા વેળા લક્ષ્મીબાઈએ બગવાખોરો સરદારી લીધી હતી; પણ ખીછ તાં ઉર્ચાના સરદારોએ ઝાંસીના મુલકપર અછુટો મુકાવી, દેશને પાપમાલ દીવો. ૧૮૫૫ માં ૫ મી એપ્રિલે કિલ્લો અને દેશ સર છુટ્યો છતી, લીધો અને કાલ્પી તરફ ચલાઈ ગયો. આ વેળા માત્ર ઉત્તર તરફ સરદારો બ્રિટીશોને વફાદાર રહ્યા હતા. અલદાઈમાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ કમલ થઈ હતી આ વખત પછી ઝાંસી બ્રિટીશ શક્તિ તરીકે સહાનું જોડાઈ કાવમ રહ્યું છે.

શક્તિને ૧૦૦૨૭૩૪ એકર જમીનમાં ૪૨૮૩૪૮ એકર ભાગ ખેતીવાડી ખાતે ૧૮૬૬ માં રોકાયેલો હતો. અને ૧૮૮૧ માં ૪૫૦૫૬૦ એકર હતો. મુખ્ય પાક કપાસ, બાજરી, તપ, કીણ, તેલીબીયા, ધઉ, ચણા વગેરેનો થાય છે.

દેશમાં ખેતીવાડી વસાહતી અંગને લીધે સારી ખીલતી નથી. સાં સરાસરી વસાહત ૩૫ ઈચ ૨૪ દોકમ પડે છે. આ છુટલામાં અનેક વેળા દુકાળ પડ્યો છે, તેમાં ૧૭૮૩, ૧૮૩૩, ૧૮૩૭, ૧૮૪૭ માં સખત દુકાળ પડ્યા હતા. તે પછી ૧૮૬૮-૬૯ માં પણ બારે દુકાળ પડ્યો હતો. ૧૮૯૭-૧૮૯૯ માંનો છેલ્લો દુકાળ તેવોજ બારે હતો.

આ જિલ્લાની વાર્ષિક મેહેસૂલ ૭૭૧૪૬ પૌંડની ઉપર છે. ઝાંસીની આબો હવા સુધી પણ સખત છે. ગરમી ૮૦ ડીગ્રી પડે છે અને સખત તાપ ૧૧૬° ૩૦' ડીગ્રી મે તથા જુનમાં પડે છે. અને થંડી ૪૨° ૩૦' ડીગ્રી પડે છે.

ઝાંસી—ઝાંસી જિલ્લાનું પશ્ચિમ તેહેસીલ. ક્ષેત્રફળ ૩૭૯ ચોરસ મૈલ છે, તેમાંથી ૧૮૬ ચોરસ મૈલ ખેતીવાડી ખાતે છે. વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૭૨૮૬૧ ની અને ૧૮૮૧ માં ૮૦૬૭૧ ની હતી; તેમાં ૪૩૨૨૩ પુરુષો અને ૩૭૪૪૮ સ્ત્રીઓ હતી. મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. તેહેસીલમાં ૧ દીવાની, ૧ ફોજદારી કચેરી અને ૧૧ પોલીસ થાણાં છે.

ઝાંસીના આબાદ—ઝાંસી જિલ્લામાંનું મુખ્ય ગામ. જિલ્લાના તદન પશ્ચિમ ભાગમાં ઝાંસી ફોરેસ્ટની દેવાલથી ઘેરાયેલું છે. હાલમાં તે ગવાલેરના સરકારને તાબે છે, અને કિલ્લો પણ સિંધ્યાને તાબે છે. લોક વસ્તી ૨૪૭૩ ની છે. આ ગામમાં ૧૦૮ ડીગ્રી ગરમી પડે છે, વસીદમાં ખટવા નદીમાં રેલ આવતાં આવજનવેળા વેહેવાર બંધ પડે છે. આ ગામ જોવણીનું મુખ્ય મથક હોવાથી અને સરકારી અમલદારોનાં જૂદાં જૂદાં ખાતાંઓ છે.

ઝીંકુવાડ—એના ઝાડ ત્રણથી ૪ ફાથ લંબા વધે છે. એના પાંદડાં નાદનાં હોય તે કાંધક ફોરડના પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઉપર જુલાખી ફળનાં ઝીણાં ફળો આવે છે. તેમાં આ પાંખડીઓ હોય છે. આ ફળ જૂદાં જૂદાં સુકાવા માંડતાં તે પાખડીઓ જૂદી જૂદી બને છે. કુતરાના ઝેર ઉપર ઝાંઝરીનાં બા, કંબુ, કોણું, જુનો ગોળ, અને હોઠાનું પાણી એ સમજી ખાંડી પાય છે.

ઝીંકુવાડ—કાઠીઆવાડમાં કાલાવાર પ્રગણાનું દેથી રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૧૬૫ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૧૫૭૬૬ ની. એમાં ૧૭ ગામડાં અને તેમાં ૯ ખંડણી બરનારા સ્વતંત્ર છે. ઉપર ૮૦૦૦ પૌંડની છે. ખંડણી

૧૧૦૭ પૌંડ ૭ શિર્ડીંગ બિરીય સરકારને બરે છે, મુખ્ય વસ્તી કોળીઓની છે.

અમદાવાદના સુલતાનોના આરંભમાં ઝીંકુવાડ સુલતાનોના તાગામાં આવ્યો. પછી બ્યારે અકબરે ગુજરાત જીતી લીધું સારે જુને મોગલ ચાલું સ્થાપ્યું. અકબરની સદીમાં મોગલ રાજ્ય પડી બાઈયું સારે કોળીઓએ આ તાલુકો જીતી લીધો ને તેમની પાસેથી હાલના તાલુકદારોનાં પૂર્વજ કુંભોજીએ જીતી લીધું. આ તાલુકદારો કોળી કાકરા છે. તેમના જણાવવા મુજબ તેઓ પ્રાંગધરાના પેહેલા કુળના આધારો છે, પણ ઘણા વર્ષો ઉપર તેમના પૂર્વજમાંથી કાક કોળી કન્યા સાથે પરણ્યાથી તેને ન્યાત બહાર કાઢ્યો હતો. આ તાલુકદારોની એ શાખા છે.—રાસાણી અને મેલાણી. મૂળ પુરુષ કુંભોજીના પૌત્ર રાયસિંગજી તથા મેલોજી ઉપરથી એ શાખાઓનાં નામ પડ્યાં છે. ઝીંકુવાડના કુળમાં એ શાખાઓના ઘણા વંશજો છે. પ્રાંગધરાના રાજા સાહેબ. અયરસિંગજીએ ૧૮૧૪ માં તે જીતી લીધું ને તેને એ વર્ષે વહિવટ ચલાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં ગાયકવાડને ખંડણી આપી નહિ શકવાથી સરકાર તરફથી એનો વહિવટ એક વહિવટદાર તરફથી ૧૮૧૫ વેર ચલાવ્યો. ૧૮૨૦-૨૧ માં ઇંગ્લેન્ડે આપવામાં આવ્યો. ૧૮૨૧ થી અમદાવાદના કલેક્ટરે તે પર બખ્તિ મુકી. ૧૮૩૯ માં કાઠીઆવાડ એજન્સીની હુકમતમાં સોંપ્યો સારથી તે આજ સુધી રહ્યું છે.

આગળ આ તાલુકામાં ઝીંકુવાડ, ફોરેસ્ટ ને એકડે એ ૩ શાખોમાં મીદાનાં અગર હતો, પણ હાલમાં તે બંધ કરી તાલુકદારોને તેના બદલામાં બિરીય સરકાર ચોક્કસ નુકસાન આપે છે. ઝીંકુવાડમાં સરોખાર થાય છે.

ઝીંકુવાડ—ઉપવાડનું મુખ્ય ગામ. વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૩૦૫૮ ની ને ૧૮૮૧ માં ૩૭૭૦ ની હતી. આ અતિ પુરાણું ગામ હોય તેમાં એક કિલ્લો તથા તલાવ આગલા

વખતનો બાંધેલો છે. કિલ્લાના દરવાજા આગસા વખતના હિંદી હુન્નરમંદીના ઉત્તમ નમુના છે. સિદરાજ નેસિંગનાં પ્રધાન ઉલ્લેખે એવેનો કિલ્લો તથા તથાવ બંધાવ્યાં હતા, અને સિદરાજનો જન્મ પણ અત્રે જ થયો હતો. અમદાવાદના સુલતાનના વખતમાં અત્રેનો કિલ્લો તેમણે મુખ્ય, મથક ગણાવે હતું; પણ અકબરના સમયમાં મોગલોનું અત્રે થાણું હતું.

બીજી કથા મુજબ અત્રેનો કિલ્લો તથા તથાવ સિદરાજે બંધાવ્યો હતો અને ઉદ્ભવે તેનો મંત્રી હતો. કરણની રાણી મીસનદેવી ગર્ભવતી હતી ત્યારે કુંડા રખારી જેણે ક્રીડાવાડ વસાવ્યું તેણે રાણીને કીચાનદના બાવાની સાજતા માંગવા કહાથી તેના પ્રતાપે સિદરાજનો જન્મ થયો હતો. આથી જ્યારે સિદરાજ પાટણની ગાદીનો માલિક થયો ત્યારે કુંડા રખારી ઉપર તેની ઘણી મેહેરબાની હતી. ક્રીડાવાડ એ નમ્ર પડવાનો સંભવીત ખુલાસો એ લાગે છે કે આ ગામ રણને મોખરે આવવાથી અહીં અંકવા (=મુગળ) ધણાં ચાલે છે.

ક્રીડાવાડનો પુરાણો કિલ્લો સમયોરસ છે. તેની અંકેડી બાજુ સુમારે ૮૦૦ યાર્ડ છે. તેની બિંતો નક્કર ગચ્છીની હોષ તે ૫૦ ફીટ હંચી છે. દરેક બાજુની મધ્યમાં દરવાજો છે. તેના ઉપર માળ છે, તે બન્ને બાજુની કૈંસાકાર હારો જે ટેલે મળે છે અને તે કમાનેનું કામ સારું છે તેઓને આધારે રહેલો છે. કિલ્લાની ભીંતની જાડાઈમાં કૈંસાકાર ૬ હારે દરવાજામાં આવેલી છે, અને તેઓની ઉપર પથ્થરની ગચ્છી છે. કિલ્લાનાં અંકેડા ખૂંટામાં અંકેડા બુરજ છે, તેનો સામાન્ય આકાર તો સમયોરસ છે, વચ્ચે દરવાજો તથા ખૂંટાનાં દરેક બુરજની વચ્ચે; ચત્તાર સમયોરસ હાથાણિયો અથવા વધુ છે. એના દરવાજા એટલી તો બારીક નક્કી કામથી કાતરેલાં છે કે તેનો ચિતાર ફોટોગ્રાફીજ લેવાય શકાય.

કિલ્લાની અંદર દક્ષિણ તરફનાં દરવાજાની સામે એક ગોળાકાર '૩૦૦' યાર્ડ ઘેરાવાનો કુંડ છે, તેની આસપાસ પગધિયાનો વણ છે, અને નિયમિત અંતરે ખડિયા છે; આ આગળ થઈને ઢેર અથવા પગઢાવાલી ગાદી. તલાવના પાણી સુધી જઈ શકે છે. આ કિલ્લાનાં ૪ દરવાજા છે. તે જૂદા જૂદા ખડેરના આકારમાં હજી સુધી રહેલાં છે, અને તેઓ માહેલાં બે દરવાજાને ખૂંટાની હાથણી સહિત જે ભીંત સાધેલી છે તે ઘણી સપૂર્ણ છે. આ જે સમયોરસનું વર્ણન આપ્યું છે તે કિલ્લાની અસલ સ્થિતિના ક્ષેત્રનો ૪ થો ભાગ છે. તેની આસપાસ એક દલદરી ભતતો, કિલ્લો ફરીને ફરી લેવામાં આવ્યો છે; અને ગોળાકાર હાથણિયો ચણીને તેને મજબુતી આપી છે, તથા વચ્ચે કમાનદાર દરવાજા કર્યા છે. આ ભાગમાં હાલનું ગામ વસાયલું છે. પણ અસલના કિલ્લામાં જે ધંધારતો હતો તે તમામનો નાશ થયો છે, અને એ ઠેકાણે છેક જંગલ બની ગયેલ છે.

ક્રીડાદી—સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ આ રાગણી ગાવાનો વખત ત્રીજા પોહોરથી મધ્યરાત્રી સુધીનો છે. ભત્તી સપૂર્ણ—ખરજ શદ્, રિખવ તિવ્ર, મંધાર તિવ્ર, મધ્યમ કોમળ તિવ્ર બે, પંચમ શદ્, ધૈવત તિવ્ર, તથા કોષ તિવ્ર કોમળ બે પણ લગાવે છે. આ રાગણીની બે ભત્તી છે દેશી ક્રીડાદી ને પહાડી ક્રીડાદી.

ક્રીડાદી પહાડી—આ રાગણી ગાવાનો વખત શાસ્ત્ર મુજબ દિવસના ત્રીજા પોહોરનો છે. ભત્તી ખોશ છે; નિખાદ વર્ણ છે અને ખરજ શદ્, રિખવ તિવ્ર, મંધાર તિવ્ર, મધ્યમ કોમળ, પંચમ શદ્, ધૈવત તિવ્ર, એ મુજબ છે સ્વર આવે છે. મધ્યમ સ્વર વાદી સ્વર આવે છે. ધૈવત ન્યાસ સ્વર છે. આ રાગ પંજગમાં ધણે સારો જંગેજગ ગવાય છે.

ક્રીડા—સેકસનીનું આ રોડેર નાઈવ પામે લીખની દક્ષિણે દક્ષિણ પૂર્વમાં ૨૧૧ મેલ-

પર છે. આ શહેર અતિ ફળદ્રુપ ભાગપર છે. તેમજ આ શહેર સેકસનીમાં સબ્બ અને કુમાસના કાપડના ઉદ્યોગ માટે જાણીતું છે. લોકવસ્તી ૧૮૭૫ માં ૨૦૪૧૭ ની ને ૧૯૦૦ માં ૨૫૩૬૪ ની હતી.

ઝીટાન—માર્શલની ઉત્તર પશ્ચિમે ૨૫ મેલ ઉપરનું આ શહેર એલેપ્પો પ્રાંતમાં છે. અત્રે લોકોની ખાણો પુરાકલ છે. લોકવસ્તી ૨૦,૦૦૦ ની છે, પ્રખ્યાત મુખ્ય ભાગ ખ્રિસ્તી આરમ્બેનિયનોનો છે.

ઝીટામીર—રશિયન સરકારને તાબેનું મુખ્ય શહેર. ડીનપર નદીના પ્રદેશમાં કીકની પશ્ચિમે ૮૦ મેલપર છે. વસ્તી ૫૬૭૮૨ ની છે.

ઝીટા—પશ્ચિમ સેકસનીનું આ કિલ્લે બાંધેલા શહેર; લીપઝિકની દક્ષિણ પશ્ચિમે રેલમાર્ગે ૨૩ મેલપર છે. અત્રે ઉન, દુર્બાંનનાં કાચ, રૂં, કાલીકો, સાકર, મીણ કાપડ, પ્યાના-ફાઈ વગેરેનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૨૧૩૮૦ ની છે.

ઝીં—સતલજ નદીના પશ્ચિમ તરફનું દેશી રાજ્ય, પંજાબ હાકાકામાં છે. એની ઉત્તરે કરનાળ, પૂર્વે પાણીપત, દક્ષિણે શહતક, પશ્ચિમે સરસા તથા હિરસર હલ્લો આવે છે. ક્ષેત્રફળ ૧૨૬૮ ચોરસ મેલ છે.

દેશનો સપાટ ભાગ ફળદ્રુપ છે. જમીન રસાળ હોવાથી તેમાં ઘઉં, બાજરી, જુવાર, ચોખા, શેરડી, તળાક, કપાસ, વગેરેનો સારો પાક થાય છે. મુખ્ય વસ્તી શીખ, જાટ, રજપૂતની હોય તેમની બાપા હિંદુસ્તાની છે.

અત્રેના રાજ્યકર્તા પતિવાધાના રાજાના એક કુટુંબી છે, આ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં ગજપતિસિંહે સ્થાપ્યું હતું. તેમના પછી બગાસિંહ રાજ્યપદ પામ્યા. એઓ રણજીતસિંહના ગામા હતા. એણે ગરાહજોની હાર ચતાં લોડલેકને હોલકર સામે લડવામાં મદદ કરી મહેરા લાભ મેળવ્યો હતો, અને બ્રિટીશ રાજ્ય સાથે સંબંધ જોડ્યો હતો. ૧૮૧૯ માં પ્રદેસિંહ ગાદીએ બેઠો, તે પછી જગતસિંહના પુત્ર મરહુ પામતાં રાજ્ય ખાલસા

કયું, પણ સિરંપસિંહે પોતાનો દાવો રજૂ કરવાથી તેને રાજ્યનો અર્ધો ભાગ આપી ૧૦૦૦ ની ઉપમરો વધુ મુલક આપ્યો હતો. પણ ૧૮૫૭ નાખળવા સમયે સારી મદદ કરવાથી બ્રિટીશ સરકારે ૩ ૧, ૧૬, ૬૦૦ ની ઉપજનો મુલક એનાયત કર્યો. આ રાજ ૧૨૬૪ માં મરહુ પામતાં ૨૫ બિરસિંહ ગાદીનધીન થયો. હાલમાં ઝીંદના એ રાજ્યકર્તા છે.

લોક વસ્તી ૧૮૮૧ માં ૨૪૯૮૬૨ ની ૧૮૯૧ માં ૨૮૪૫૬૦ ની હતી. તેમાં ૧૩૬૯૦૯ પુરુષો ને ૧૧૨૯૫૩ સ્ત્રીઓ હતી. રાજ્યમાં ૮ શહેરો તથા ૪૧૫ ગામડાં છે; ને ૫૧૩૯૨ રહેવાના મકાનો છે. દર ચારસ મેલે વસ્તી ૨૦૩ ની છે. હાલમાં વાપરેક મેલેસબ ૭૦૦૦૦૦ રૂપિયાની છે. રાજ્યનાં લશકરમાં ૧૨ તોપો, ૨૩૪ તોપખાનાનાં, માનસો ને ૩૯૨ થોડેસ્વાર લશકર ને ૧૬૦૦ પાયદળ લશકર છે. રાજ તરફથી બ્રિટીશ હદની સેવા માટે ૨૫ થોડેસ્વારો રોકાયેલા હોય છે.

ઝીં—ઉપલા રાજ્યનું મુખ્ય શહેર. વસ્તી ૭૧૩૬ ની છે. તેમાં ૪૦૯ હિંદુ, ૨૮૨૩ મોહમ્મદન, ૬૫ શિખ અને ૧૫૫ જૈનો છે. અને રાજનાં મેલેલો છે.

ઝીનો—આ વિદવાનનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ માં એલિઆમાં થયો હતો. એ પરમિનાઇડીશનો સાગેર્દ હતો, અને પોતાના શિક્ષક સાથે એથેન્સ આવી રહ્યો હતો. એની જીંદગીનાં પેહેલાં વર્ષો શીલસુરીના અભ્યાસમાં અને એકાંતવાસમાં ગુજરી હતા. એને પોતાના દેશ વિષે એક દાઝ હતી. તેજારે છેલ્લે આથેન્સમાં આયો ત્યારે તેણે પોતાના દેશને ('નિઅરકસના') હાથમાં ગયેલું જોયું જાપી તે ધણે દુઃખી થયો, અને તેણે નિઅરકસનો નાશ કરવાનો ઉપાય સોધ્યે. તેમાં પકડાતાં તેને ઇન્સાફ માટે પાદશાહ પાસે લાયા. ત્યારે તેણે પોતાના મદદગાર તરીકે તમામ દરબારી અને પ્રજાને જણાવી બોલ્યો કે

ધર્મચરિત્રોને વેરી થઈ તેમનો છત્ર કરવા લાગ્યો. છેલ્લે એના ત્રાસથી બોહિમીયન પ્રાંતના હાકમ સિલ્વર્મૅન્ડે પોતાની બેઠેન એને લંડનમાં આપવા કબુલી, તેટલામાં એ મરકીથી ઇ. સ. ૧૪૨૪ માં મરણ પામ્યો.

જીરત—આ ૩૫ ગામકું પૂર્વીયની નજીક છે. ઉદ્યોગ, સાધુ, મીણખત્તિ, પોલિશિંગ વગેરેનો આલે છે. વસ્તી ૬૩૭૨ ની છે.

જુગારી—ચીનાઈ સરહદ ઉપરની પહાડી દારવું નામ. આ પર્વત ટીનરાન, અને પશ્ચિમ આશ્રિતાઈ પર્વત તરફ વધે છે. પ્રાચીનકાળમાં આ પર્વત વાલો દેશ જુગારી અને કાલમક પ્રજાનો હતો. હાલમાં આ પ્રદેશમાં હુગન્મ, કાલમકસ, ચીનાઈ અને કોરગીઝો વસે છે.

ઝુરિય—‘રિવતરલે’ડમાંનું આ શહેર, લોક ૯૦,૦૦૦ ની છે. એનું પુરાણ નામ ‘કુરિકમ’ હતું, પણ હાલમાં ઝુરિયના નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ સમુદ્ર સપાટીથી ૧૩૫૦ ફીટ ઉચે છે, અને તે પહાડી ખીણમાં ‘લિમર’ નામની નદી ઉપર વસાયલું છે. એનાં રક્ષણ માટે આસપાસ કોટ બાંધી લઈ ખાઈ બોદેલી છે. મહોદ્દા સાંકડા અને મકાનો પુરાણી બાંધણીનાં છે. ૧૮૭૨ માં અત્રે યુનિવર્સિટી સ્થાપવામાં આવેલી કાયમ છે, ગરીબ તંગ-દરત તથા અપંગ અને લંગડાઓ માટેનાં અત્રે આશ્રય સ્થાનકો છે. ૧૬૨૦ માં સ્થાપેલું ‘કેતાબખાતું’ હાલમાં કાયમ છે, જેમાં ૮૦,૦૦૦ પુસ્તકો, હસ્તલેખો અને ૪૦૦૦ સિક્કાઓનો સમહ છે.

શહેરની નજીક આગ્નિ ખૂણે ઝુરિય નામનો સરોવર ૨૫૬ મૈલ લાંબો ને ૨૬ મૈલ પોહોળો આવેલો છે. તેનાં પાણી અતિ નિર્મળ છે. તેના કાંઠાપર આઠપસ પર્વતના પહાડની હાર લગાઈલી હોઈ, તબેલીમાં અનેક ગાગો છે. શહેર તરફનો સરોવરનો કાંઠો સફેદ દરસખંદીથી બાંધેલો છે. શહેરની પાંસેનો વિટલીગર્ગના પહાડ ઉપરથી સુંદર મનોહરતા નિહાળવા રહે મારફતે ચલાય

ચંદવામાં આવે છે. આ પહાડના મધ્યાખાપર હવા ખાવાનાં મથકો છે.

જુલું દેશ અને પ્રજા—ઉત્તર નુરેશમાં આ ખ્રિસ્તીય પ્રેટ્રેક્ટોરેટમાંનું ૮,૯૦૦ ચોરસ મંદનો દેશ. આ દેશ એનીવાડી તથા ટોરો કિહેરવા માટે લાયક ગણાય છે. તેમજ અત્રે ત્રાંબુ, ચાંદી, સુન્દર, વસત, ટીન, એ-સબેરટાસ અને કોલસો ધણો મળે છે. લોક વસ્તી ૧,૬૦,૦૦૦ ની જુલું પ્રજાની છે; તેમાં ૬૦૦ ચોરી પ્રજા છે. અત્રે જુલું અને કાશીર સરહદોની હાકમી આલે છે. ૧૮૮૭ પછી આ દેશ બ્રિટીશ સત્તાને માન આપે છે.

જુલું પ્રજા હજી જંગલી સ્થિતિમાં છે. તેઓમાં પુરોનાં ૩ વર્ગો કહેલા છે. ‘અપાંગની’ યાને કસાયલા શિપાઈઓ; ‘ધસીમ-પોર્થલો’ અને ધર્મીનગીજવા, એટલે જીવાન સીપાઈ અને આમાણુટ એટલે હાકરાઓ, જેઓ લદાઈમાં નહિ ગએલા. ઉપલા બે વર્ગમાં જુલુંઓ પોતાનાં માયા ઉપરના બાલ ગોલ કુંડાળા જેવાં રાખે છે, તેથી તે ઝોળખાય છે; અને હાકરાઓના માયા ઉપરના બાલ કંઠી બોડવામાં આવતાં નથી. દરેક કસખામાં લદાયક ટોળીઓ વસે છે. તેઓમાં નાહની ઉમરે લગન થતાં નથી, પણ મહોટી ઉમરે થાય છે. આગળ તેઓમાં એવો રવાજ હતો કે ન્યાંમુધી એક પુરૂષ કોઈ પણ લદાઈમાં ભાગ લીધે નહિ ત્યાં વેર તેનાથી લગન થઈ શકતાં નહોતાં, તોપણ લગન માટે રાજકોનો હોકમ લેવો પડે છે. તેઓ મહોટી ઉમરે લગન કરે છે. લગન કરવાની પસંદગી સ્ત્રીપર આધાર રાખે છે, અને તેજ પોતાનો પતિ જોળી લીધે છે.

તેઓમાં એવો વેદમ છે કે કન્યાના બાપને ૧૦ ગામોની ભેટ કરે તો કન્યા મળે. આ રીતની ભેટ કરીને જે ધણીએ ૪ ચોરસો મેળવી હોય તેને ‘ગોસમી’ જેતાળ અને માન મળે છે. આ ‘ગોસ’ પોતાની ઓઝોની મેહેનત ઉપર ચૂન-રાન કરી સ્વસ્થ જીવગી ચુલરે છે. જુલું ઓની સુખ્ય દેહલત તેમની ગાયો છે.

પુરપોના ૩ વર્ગ છે, તેમ સ્ત્રીઓનાં પણ છે. કુમારી ઝોરતને ‘ઉત્તમેષી’ કહે છે, પરણેલી કુરબંદ વિનાની ઝોરતને ‘અમેશક’ કહે છે, અને સંસારી છોકરાંવાલી ‘સ્ત્રી-નાના’ નામે ઝાળખાય છે. લગ્ન માટે સ્ત્રી જ્યારે પુરુષ સામે માગણી કરવા જાય છે ત્યારે તે પોતા સાથે કંઈકીક પરણેલી સ્ત્રીઓને રાખે છે, જે તેનાથી થોડે છેટે ચાલે છે. મરદ પરણવા રાજી થતાં પેલી પરણેલી ઝોરત પાસે આવી ગીત ગાવા માંડે છે. ખીન્દીને એક દોરને હલાલ કરવામાં આવે છે, જેનો નાસ્તો તેના ખેસ કુટુંબીઓ કરે છે. તે પછી ‘ઉગાઝીસોની’ ક્રિયા, અને મણ-કાથી નાહવાની ક્રિયા શરૂ થાય છે. તે ક્રિયામાં પાણીમાં મણકા ભેળી તે પાણીવડે સ્ત્રી પુરુષ એકબેકને નહવાડે છે; ન પછી તે દાણા સ્ત્રી પુરુષનાં પગ પાસે બેરે છે. જે તે એક-કા કરી પોતા પાસે રાખે છે, રીતમાં તેઓ ગાય, બળદ આપે છે. તવગર માળાપની બેઠી ૨૦ થી ૨૫ ગાય બળદ અને તેથી પણ વધુ આપે છે.’

‘તેઓમાં જનાકારી, ભૂતપિશાચ અને રાજા માટે યુદ્ધે ભોલવું એ અજીમ ગુન્હા ગણાય છે. આવાં કર્મ કરનારનું ઘેર તારાજ કરી શુન્દેગારને સોટાવડે મારી નાખવામાં આવે છે. જે સોટા અને શુન્દેગારના કપ-હોનો તલન નાશ કરવામાં આવે છે.

તેમના પેશાખમાં પુરુષો માત્ર રૂવાંની લટકતી પરીઓની તોરણુરોટી ધાધરી પેહેરે છે; બાકી તેમનાં સણુગરમાં મીઠાં અને રંગ હોય છે. સ્ત્રીઓ ઝાડમાં મૂળીયાનાં રેશર્તું બનાવેલું વસ્ત્ર પહેરે છે અને ‘કાંઈવાર ચુક-ણુવેરનો લટકતો ધાધરો પેહેરે છે.

‘પરણેલા પુરુષો માથું મોઝાવતી વેળા માથા ઉપર બાળની ગોળ કડી જેવું કુંડળું રાખે છે, અને ઝોરતો પણ તેનેજ મળતી ચોટલી જેવો ચુન્છો રાખે છે. તેમની સ્ત્રીઓ વડીક મરદ જેવું માથું ઝોડાવે છે. આ માથાપરની ગોળ ‘કડી’ને તેઓ ‘મસ્તગોડા’

કહે છે. અને ચોટલીને ‘મમખીટી’ કહે છે. આ ‘મમખીટી’ને લાલ ગેરથી રંગે છે.

શુદ્ધ મરદોને બાંધો મધ્યમ, દેખાવડો મેઝ ચંચળ હોય છે. તેઓ ચાલવા તથા દોડવામાં ધણા ચપલ અને બહાદુર હોય છે. તેઓ નાહના કુપડામાં વસ્ત્રો દોવાથી ગંદી-લા રહે છે.

તેઓ સાધારણ વેળાસ કરતાં લકાઇના વેળાસમાં ધણા ચોક્કસ હોય છે. આ વેળાસ રફ્ટીસ હાઇલેન્ડર્સ જેવો એક ટુંકા ખીલા-ડીની ચામડીને ભડો ધાધરો પહેરે છે, જે શુદ્ધ વેરન હોય છે. ખમાં તથા શરીર ઉપરનો ભાગ બળદના ચામડાંથી સજ્જગારે છે. તેમજ ચામડાંથી માથું પણ ઢાંકે છે. આ ટોપ ‘ઝોટર’ નામની જલ બિસાડીની ચામ-ડીની બનાવે છે. તેઓનાં હથિયારોમાં ઢાલ તથા ભાલા મુખ્ય હોય છે, ઢાલ બળદના ચામડાની બનાવે છે. જેની વચ્ચેથી એક લાકડી જડી લીધેલી હોય છે; અને તેને એક છેડે ચિત્તા તથા વાધના રૂવાંનો સણુ-ગાર કરેલો હોય છે. આ ઢાલ મનુષ્યના કદ જેવડી મોટી હોય છે, તેથી દોડતી વેળા મા પવનમાં તે ધણી અગવડભરી ઘર્ષ ખેડે છે, તેઓ પોતા સાથે ભાલા પાંચથી છ રાખી તે વડે સામસામાં લડે છે. તેમની લશકરી ટુકડી જૂદા જૂદા રંગથી રંગેલી ઢાલ ઉપરથી ઝાળખાય છે. તેમાં સફેદ લાક-વાણું લશકર કેળવાયલું, ગણાય છે.

શુદ્ધ ભાયા કારીર ભાવાને મળતીજ છે. તેમની ભાયા મુલદ પણ કંઈક છે.

ઢેકઆરટીસ—આરમો એને જીદન કહે છે; તેમજ “સયરે દમાને” નામે પણ ઝાળખાવે છે. આ નદી ૧૨૦૦ ફીટની ઉંચાઈ ઉપરથી પ્રસાંગેલ સરોવરની દક્ષિણે ૩૦ મૈલ ઉપરથી ‘દીનશાન’ પર્વત ઉપરથી વહે છે. એ ‘દીનશાન’ના પ્રવાહ સાથે પણ ભેદાય છે. એ ઉપલા પ્રવાહને ‘નારીન’ કહે છે, એ પશ્ચિમ બાણી ૪૦૦ મૈલ વહેતી ખાકદના ખનાતમાં સખલ ઘમ દક્ષિણ

પશ્ચિમે ૩૦૦ મેલની વલાણુ હીથે છે. વળી ફરીતે રશિયન હટમાં દાખલ થઈ વૂરત ઉત્તરે ૪૦૦ મેલ વધે છે. તે પછી આ નદી સપા કાર ગતીથી ઉત્તર પશ્ચિમે વધતી એરલ સરોવરને ઉત્તર પૂર્વથી ત્રણ મુખે મળે છે. એની જુમલે લંબાઈ ૧૫૦૦ મેલની છે. એના પાટનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૦૦૦૦ ચોરસ મેલ છે, અને એ ૮૫૦ મેલ વેર સફરી વલાણુ લાયકની છે. એરલ સરોવરથી ૪૦૦ મેલ સુધી એમાં અનેક ટાપુઓ આવે છે. આ નદી માટે તવારીખ નવેરો, કવિ, ખગોળ-વેત્તા, રામકુવારી નરો, લઢવેયા, સરદારો વગેરે અનેક લખાણો કરી ગયા છે. અગાઉ આ નદીને 'જેકતાસ' કહેતા હતા, પછી 'તારાઈ' અને 'નાયણી' પણ નામ આપેલું હતું.

એક્ટીકસ—મેક્સિકોના રાજ્યનું રાજધાની શહેર (ક્ષેત્રફળ ૨૪૭૫૭ ચોરસ મેલ છે ને લોકવસ્તી ૫૨૬૯૬૬ ની) મેક્સિકોનાં રાજ્ય-માંના એક્ટીકસના આસપાસનો મુલક ચાંદીની ખાણો માટે જાણીતો છે. ત્યાંની ખાણોમાં ૧૫૦૦૦ માનસો કામે લાગેલાં છે. ૧૫૪૦ માં ખાણો ખોદવા માંડ્યા પછી તે-માંથી કાઢેલી ચાંદી લગભગ ૧,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની કાઢવામાં આવી હતી. લોક વસ્તી ૬૦,૦૦૦ ની છે.

એટલેક—(જુઓ શંદલેડ)

એટકીલ—રિચર્ડ જેમ્સ મૅરીસને ૧૮૩૦થી જ્યોતિષ સંબંધી દર વર્ષે પંચાંગ કાઢવા માંડ્યું તેનું નામ. આ એટકીલનાં પંચાંગની દર વર્ષે ૧,૦૦,૦૦૦ થી ૨,૦૦,૦૦૦ નકલો ખપે છે. એનો જન્મ ઇ.સ. ૧૭૯૪માં થયો હતો, અને ૧૮૭૪માં પત્ની ફ્રેન્સુવારીએ એ મરણ પામ્યો હતો. એ દર્બાઈ ખાતાનો ક્રમાન્કર હતો. એ પોતે હિંદુ ભાષાનો વિદવાન ગણિત શાસ્ત્રી અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રી તરીકે જાણીતો થયો છે.

એડોનેરક—આ રશિયન શહેર ડોનનદી ઉપર વૉરોનજની ઉત્તરે ૭૦ મેલ ઉપર છે. આ મોટું મુખ્ય સ્થળ છે. વસ્તી ૯૮૦૦ની છે.

એનંઓટો—આ પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન વિદ્યાશાસ્ત્રી તથા શીશુમુદ્રનો જન્મ કાઝ ખાને ૧૮૧૩માં ૧૬ જુને થયો હતો. એણે અભ્યાસ કીલ, હીપક્રીક, તથા જર્વાન ખાતે કર્યો હતો. ને પછી એણે ઇટલી તથા ફ્રાન્સમાં મુસાફરી કરી હતી, અને કેમમાં લાંગોકાળ રહ્યા હોતો. ૧૮૩૯માં કીલ આપણુ કર્તા તરીકે કામ જગવનો હતો. તે વેળા મોકસવોદક ખાતે તેડવામાં આવ્યો. ૧૮૪૭માં એણે ત્રિપકીક પ્રાચીન વિદ્યા શાસ્ત્રીનો આધે સ્વિકાર્યો હતો, અને ત્યાં એણે પ્રાચીન વિદ્યા-શાસ્ત્રીની એક મંડળી ડબી કરી હતી. એનંઓટો અનેક પ્રાચીન વિદ્યાના મ્યુઝીયમને ડીરેક્ટર હતો. ૧૮૫૫માં એ 'બોન' ના દૂતર ઉલોમના મ્યુઝીયમનો ડાયરેક્ટર થયો હતો, અને ત્યાંથી ૧૮૬૭માં જર્વાન ખાતેની પાઠશાળામાં નેમાયો હતો, પણ નવા આધા-પર જવા આગમજ ૧૮૬૯માં હમી સપ્ટે-બરે ગોટ્ટિંગ ખાતે મરણ પામ્યો હતો.

એનજન—આ ધરાની શહેર તામિલનાડુ તહે-રાનના માર્ગમાં છે. લોકવસ્તી ૧૫૦૦૦ની છે.

એન્ટ—આથોનિયાના ટાપુમાંના એક મોરિયાના કાંઠાથી ઉત્તર પશ્ચિમે ૯ મેલ પર અને સિફલોનીયાની દક્ષિણે ૮ મેલ ઉપર છે. એ ૨૪ મેલ લાંબો ને ૧૨ મેલ પોહલો છે. લોકવસ્તી ૪૪૫૨૨ની છે. એનો મધ્ય ભાગ અતિ ફળદ્રુપ છે. ૧૮૯૩માં ત્યાં બારે ધર્તિકંપનો આંચકો લાગ્યો હતો. એનું મુખ્ય શહેર એન્ડ આથોનીયન ટાપુમાં સર્વેથી મ્હોટો ટાપુ છે. લોક વસ્તી ૧૬૬૦૩ની છે.

ઝાનીઆ—આ અતિ સુંદર વર્ષાપ કુલે ગ્રાંડ છે. એની અનેક જાનો છે. તેનીપર જૂની જૂની જાતનાં એકવડા ને ખેવડ, કુલો આવે છે. ગળલ કુલનાં ઝાડપર પ્રથમ ઝીણાં કુલો આવતાં તેને ખીલવા આગમંજ તોડી નાખે છે, અને ગ્રાંડે ત્રણ શીટ ઉચું વધતાં તેને સારાં કુલો આવે છે. ગળલ કુલ અને સીંગલ કુલનાં રોપા જ્યારે પાને

એખીડ—પામિનમાંતું આ અરબિયન સુંદર
શેહેર મોખાની ઉતરે ૬૦ મેલ ઉપર છે.
લોક વસ્તી ૭૦૦૦ ની છે.

એખીસી—પૂર્વ આફ્રિકાની નદી. એ પશ્ચિમ
કિનારામાંથી નિકળે છે. એ ૩૦૦ મેલ
સુધી સફેદી વહાણ લાવતી છે. એની
પાસેના પ્રદેશ આખો હવાની બાજમાં તુક-
સાનકારક છે. એ ૧૫૫૦ અને ૧૬૦૦
મેલ સુધીની લંબાઈ ધરાવે છે. એના પાટ
લગભગ ૫૦૦૦૦ મેલના ધેરાવાવાળા રાજ્યમાં
ફરીવળેલો છે, ને તેને કંઠે અનેક રાજ્યો
તથા શહેરો છે. સમુદ્રથી ૫૫૦ મેલપર
પોર્ટુગીઝોના બુઝો પાસે કુ એની લંબા-
ઈના પાટ બિટીશ સરકારમાં ફરી વળેલો
છે. સમુદ્રથી ૮૦૦ મેલ ઉપર વિક્ટોરિયાના
ધોધ સુધી વહાણો જઈ શકે છે. આ ધોધ
૧૮૫૦ માં ડૉ. લીવિંગસ્ટોને શોધી કાઢ્યો
હતો. આ ટેકાણે નદી ૧૦૦૦ વાર પહોળા
છે. એખીસીના ઉદ્ભવ ક્ષેત્રફળ ૨૫૦૦
ચોરસ મેલ છે.

એમોરા—સ્પેનનું આ અતિ પ્રાચીન શહેર
મેડીટી રેલ માર્ગ ઉતર પશ્ચિમે ૧૫૦ મેલ
પર છે. અગ્રે આગલા રોમન દેવળ તથા
બનના કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૧૪૫૭૭
ની છે. એજ નામના પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ
૪૧૩૫ ચોરસ મેલ છે. લોક વસ્તી ૨૭૦૦૭૨
ની છે.

એમોરીન—કલીફોર્નિયા આગલા અધિપતિનો
રાજ્યકીય એલકામ. હાલમાં આ એમોરી-
નના વંશને મલખારમાંના કેટલાક પ્રાંતમાં
જણાય છે. એમોરીન એલકામ સેમીરામ
(સેમીરામીસ) અથવા સમુદ્રી થા વાસુદ્રો,
દર્બાઈ રાજ ઉપરથી નિકળેલો છે. ૧૮ મી.
સદીમાં ૧૭૯૨માં ૧૮ આગરે એમોરીન
છટ્ટઈડીયા કંપની સાથે કરેલી શત્રુ મુજબ
વરલો હતો. ૧૭૯૪ નાં સપ્ટેમ્બર અને
૧૮૦૬ માં ૧૫ મી નવેમ્બર એમોરીનને
વધાસન આપી બાંધી લીધો હતો. ૧૫૧૩માં
એમોરીન એક એલચી ખાતું પોતાના

એલચી મારફતે પોર્ટુગલ મોકલાવ્યું હતું,
જે એલચી લાં ગયા પછી ખિસ્તી ધૂમમાં
દાખલ થવાથી ૩ જા જાને તેને નાશ
બનાવી નાં. ઓફ ફોસ, નામ આપ્યું હતું.
પણ તે હિંદુસ્તાન પ્રદેશ આપો ત્યારે તેને
એમોરીનની દરબારમાં મારી નાખવામાં
આવ્યો હતો. ૧૫૩૨ માં આ એમોરીનની
પ્રત્યોત્તર મોકલો ભાગ ખિસ્તી ધૂમમાં દાખલ
થયો હતો, અને તે વેળા મોહમ્મદનોથી
રક્ષણ મેળવવા થઈ પોર્ટુગીઝોનાં કાફલાની
એમોરીને બધા મદદ માંગી ત્યારે તેઓના
૨૦,૦૦૦ માનસોએ એક દિવસમાં ખેડિતમ
લીધું હતું; અને તેથી તેઓ માટે એક
દેવળ તુરત બાંધવામાં આવ્યું હતું.

એમોરક—રશિયન પોલાંડનું આ કિલ્લો
લંદોવાયું શહેર વારસોની દક્ષિણ પૂર્વે ૧૫૪
મેલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૭૭૨૫ ની છે.

ઝેરકેચલાં—સે.લાદિ પર્વતના પ્રદેશમાં એનાં
વક્ષ ઉમે છે. આ વક્ષનાં ફળ, પાંદડાં અને
સર્પ ભાગ ઝેરી હોય છે. એના પાંદડાં ઉપર
કાંઈ પદાર્થ ખાતાં વિકાર થાય છે. આ
આંડનાં ફળનાં બીજને ઝેરકેચલાં કહે છે.
તે દવામાં વપરાય છે. અશીષુ તથા બાંગની
માફક કેટલાકને ઝેરકેચલાંનું વ્યસન હોય છે.

ઝેરકેચલાં અપટાં, જોળ તે કાંઈ હોય
છે. તેનું ખાસ સાવ 'ઝીકન્યા' નામે છે.
ઝેરકેચલાં દેશ અને ઇંગ્લેન્ડ બોપધીમાં
ધણ વપરાય છે. તે અતિ કડવું હોય છે.
તે કેટલાક પશુ અને કિરાને મારવાનાં
ઉપયોગમાં પણ આવે છે.

ઝેરકેચલાંનાં વિષનાં ચિન્હ ધનુર્વા
જેવાજ હોય છે. વિષ લીધા પછી થોડી
મિનિટમાં અંગર એક બે કલાકમાં ચિન્હ
ચર થાય છે. તેમજ દાંત ખીલી બેસે છે
અને આખા શરીરમાં તાણ આવે છે.
એનું વિષ ચટતાં તાણ રહિ રહીને આવે
છે. આથી દર્દી બે ચાર કલાકમાં મરણ
પામે છે; થા ઉપાય ચતાં સારા થાય છે.
ઝેરકેચલાંનાં ભૂખાના અર્ધાંદ્રામથી ઝીકન્યાના

૩ એનથી, એસટાકટનાં ૩ થી ૪ એનથી પ્રાણ દાની થાય છે.

આ એરનાં ઉતાર માટે ઉઘડી કરાવવી; જુલાળ આપવા. એર કોચવાનાં ચિન્હ ચર ચતાં કોચરોમાં મુકાયે છે. અથવા કોચરવ દાખડેડ આપે છે. એર કોચવાપર કોચરવ દાખડેડ વિષ છે, તેનાં અથવા કોચરો કામનું, યેનમાં દર્દને રાખે છે. તેપર પ્રાણિજ કાલસો, ટાનીક અંકિડ, વગેરે આપાય છે.

એર કોચવાને પસીને ખીલ, ગુમડાં તથા સોળ ઉપર ચોપડાય છે. તેને ધીમાં તળીને પેટની ચુક, દુખારો, કરમ, અડો તથા ઉઘડી ઉપર ખાવામાં આપે છે. જનાવરને વિષાખાધ થતાં એનાં મૂળ અથવા ખીમાં ઘસીને ચોપડાયથી વિકાર દૂર થાય છે.

એલમ—(જુલો નેદેલમ.)

એલેડ—આ ટાપુ ડેનમાર્કમાં ડેડગેટ અને બાહરીક વચ્ચે છે. લંબાઇ ૮૦ મેત્રની, ને પોહલાઇ ૬૦ મેત્રની છે. ક્ષેત્રફળ ૨૬૭૦ ચોરસ મેત્ર છે. લોકવસ્તી ૭૨૧૭૦૩ ની છે. મુખ્ય શહેરો કોપેનહેગન, એક્સીનોર અને કોરસોર છે.

એશી હોઆનુ કાંગીચો ચોંગચેંગ શાકંગ ચીનહીન ચંગશી—ચીનની આ અતિ બાહોય શહેનશાહ આનુનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૦ ની આખેરીમાં થયો હતો. એનો મંચુ જાતનો પિતા એક નાહનો અમલદાર હતો. તે ઘણી ગરીબ અને લીધે ૧૮૩૫ માં કંતાન જઈ રહ્યો, પણ ત્યાં કથું પેટ પુરવું પણ નહિ મળતું જોઈ પોતાની પ્રિય બાળકી એશીને વેચવા કાઢી, અને એ રીતે એક તખ્તર ચીનને ત્યાં એશીને ગોલામડી તરીકે વેચી હતી.

ઉપલી હકીકત આ મહાન બાનુના ખીજા જન્મ વૃત્તાં લખનાર ખેટી બતાવી એવી હકીકત રજુ કરે છે કે, આ બાનુ 'શેનકુષ' નામના નામીયા અમલદારની ખેટી હતી; અને તેની મતા રાજ્યવંશી ખાનદાનની હતી. એશી મંચુ જાતની હોવાથી એઓમાં

પગ ફેંકા કરવાનો રવાજ નહિ હોવાથી એશી રાણી આ ધાતકી રવાજથી તદન સત્રામત રહી યોગ્ય વિચારખાસ કરવા નથી-ખર્ચત નિવડી હતી.

ચીનનો શહેનશાહ 'હીતકુંગ'ને પેટે કશાં સંતાન નહિ થવાથી તેણે, નવી રાણી કરવાનો વિચાર ૧૮૪૮ માં કર્યો, અને ૧૫ થી ૧૮ વર્ષની મંચુ જાતની કુશીન કન્યાએને પસંદગી માટે દેશો દેશથી તેડી. આ સંખ્યા બધે ઉમેદવાર કન્યામાં એશી પણ દાખલ થઈ, તેમાં પરીક્ષા લેતાં ૧૦ ચુટી કદાઈ, જેમાં એશી પણ હતી. એ સુજળ એશી રાણીપદ પામતાં બુદ્ધ નશીમે ૩ વર્ષ પછી ૨૦ મે વર્ષે એને મર્મ રહ્યો, અને એક પુત્ર પ્રસૂતાં તે બિવિધના શહેનશાહની માતા ગણાઈ. આથી ખીજા પટરાણીઓમાં અદે-ખાઈ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ, પણ એશીએ પોતાની બેહદ દાનાઈ અને કાએલ્યનથી શહેનશાહ તથા ખીજા વડી રાણીઓનું એક નો મન છતી લીધું કે તે અદેખાઈની ભોગ થવાને બદલે સર્વેની પ્રિય બની.

આ વેળા ઇંગ્લેન્ડે તથા ફ્રેન્ચે જોડે ચીનને વાંધે પાતાં યુરપ્પનેએ વાકુનો કિલ્લો તાબે કરી પેટીનપર ચડી જઈ શહેનશાહી મેહેલ તારાજ કર્યો. આ વેળા શહેનશાહ તથા એશી પોતાના ૬ વર્ષના બાળકને લઈ 'જેહો' નામના રોકર ગાઢમાં ભરાયો ને ત્યાંજ ૧૮૬૧ માં કહેશત ખાઇ ખરણુ પામ્યો. આથી 'વુઝાચીંગ' ૧૨ વર્ષની બાલ વયે ચીનનો શહેનશાહ કહેવાયો. પણ આ વેલા રિજન્સી કોન્સીલ નેમી રાજ્ય વહિવટ સલાહી વડી રાણી સાથે પોને શહેનશાહની ખરદાસ્ત લેવા લાગી. પણ એશીને સ્વતંત્ર રાજ્ય સલાવવાની ઉલટ હોવાથી શહેનશાહના ભાઈ (પોતાનો દીપર) પ્રિન્સ કુંગને પોતાની મસનહતમાં લઈ રિજન્સીકોન્સીલનાં ખીજા એ અમલદારને 'શહેનશાહની મરણુ ક્રિયા મોભા સુજળ નહિ કરવાના તોહમતથી પકડી ફાંસીએ સલાવ્યા. અને એ રીતે એશી તથા

વડી રાણીએ સર્વ સત્તા હાથ કરી કુંગને વઢો વછર નેર્યો. પણ ૧૮૬૩માં કુંગને ખરતરફ કરી ફરી પાછળથી પોતાના વિશ્વવસમાં લઈ વછર બનાવ્યો હતો.

૧૮૭૨માં બાળક શેહેનશાહ ૧૮ વર્ષની લાયક ઉમરે પોંદ્યતા અસલી રવાજ મુજબ કુશીનકાઓની પરિક્ષા લઈ 'પ્રિન્સ યંગ' ની પુત્રી 'એલાઉને' ને પસંદ કરી. તે પછી શેહેનશાહ લાયક ઉમરનો થતાં ઝેશીને સર્વો કારેખાર સંપૂર્ણ કરવાનું વડી રાણી એ ઝેશીને સુચવ્યું. અને શેહેનશાહે મરતી વેળા આપેલો એકસ એખત્યાર નામું ઝેશીને બતલાવ્યું; પણ હવે તેની કશી નફર નહિ જોષ ઝેશી સામે બાળી નાખ્યો. પણ ઝેશીને આથી પોતાને મરદમ પનિના અવિશવાસી પછાપર બારે શરૂએ ચઢ્યો, અને તે પછી તેણી સ્વતંત્ર પણ વર્તવા લાગી. તે એટલા સુધી કે ધણી વેળા શેહેનશાહની પણ મરજી વિરૂધ્ધ હુકમ બજાવવા લાગી. ૧૮૭૪માં શેહેનશાહે 'પ્રિન્સ કુંગ'ને વછરાત ઉપરથી દુર કર્યો છતાં ઝેશીએ તેને વછરાતપર કાયમરાખી પોતાની સત્તા બજાવી બતાવી હતી. પણ ૧૮૭૫માં શેહેનશાહ મરજી પામ્યો. આ વેળા જીવાન શેહેનશાહ બાતુને હમેલ હોવાથી તે જો પુત્ર પ્રસવે તો ઝેશીની સત્તા નિરમૂળ થઈ, જીવાન વહુ રીન્ડ યાપ, એમ હોવાથી ઝેશી તથા વડી રાણીએ મળી જીનો રવાજ નો એક કાયદો અમલમાં મેળી વહુનો હક હુઆડી પોતાના દીપર 'પ્રિન્સ યંગ'ને બેટા ૪ વર્ષનો હતો તેને રાજ્યપદ આપ્યું અને પોતે રીન્ડ થઈ. તે પછી 'પ્રિન્સ કુંગ' ૧૮૮૪માં રાજનામું આપ્યું. ને તેથી 'પ્રિન્સ યંગ' નેમાયો. જેના વહિવટમાં ઝેશીએ સર્વ સત્તા હાથ રાખી પોતાની બાહોશીથી પ્રખ્યાતિ સંપાદન કરી. શેહેનશાહ કપાંગજી નરા કડક અને સ્વતંત્ર ખવાસનો તથા સુધારા તરફ વળેલો હોવાથી તે ઉમરે પુખ્ત છતાં ઝેશીએ તેની કુલ સત્તા ૧૮૯૪માં

પોતાને હાથ લીધી. પણ ૧૮૯૬માં 'ટવાંગ યુની' નામના વિદ્વાન શિક્ષા શરૂના સુધરેલાં વિચારપર દોરવાઈ શેહેનશાહે રાજ્યમાં યુરપ્યન સુધારાં દાખલ કરવાનાં કાયદાં બઢવાનો નિશ્ચયો, અને સામાયનાર અધિકારીઓને દેશ નિકાલ કર્યો. તે પછી વહુ આપણુદ સત્તા ચલાવવા જતાં ઝેશીએ તેને એકદમ નજરકંદ કર્યો. ૧૮૯૮માં ૨૦મી સપ્ટેમ્બરે દેશ મારફતે, શેહેનશાહને વહિવટમાંથી દુર કરેલો જણાવી સર્વ સત્તા હાથ કરી, સુધારાવાઓને નેમને દેખેપોંદ્યાપા દતા.

આ શેહેનશાહજાંતુ ગાયનતી બારે સોખીન છે, ૬૦ વર્ષની ઉમર થઈ ત્યાં સુધીતે પ્રદેષોષ હતી અને સર્વ વહિવટ તથા વછરે સાચની મુલાકાત એક પરદા આડે બેશીને વાતચીત કરી ચલાવતી. ઝેશીએ હુંકી પગચાલી જીએને મેહેલમાં દાખલ થતી બધું કરવાથી આ રવાજ ચીનાઓમાંથી દિનપર દિન નાણુદ થવા માંડ્યો છે. ૧૯૦૧માં 'બોક્સર' ના બળવા સમયે ચીનમાં મિશનરી તથા ખ્રિસ્તી અમલદારોની બારે કટલ ચાલી, તે વેળા યુરપ્યન રાજ્યોનાં સામટા લશકરી હુમલાથી પેકીન છતીલેતાં ઝેશી ખમના સાથે દુર નહાથી ગઈ પણ પાછળથી કાલકાર થતાં ૧૯૦૨ ની જાનેવારીમાં પેકીનમાં આવી રાજ મેહેલમાં વસવાટ કર્યો હતો, હાલમાં સર્વ કારેખાર ઝેશીને તાણે હોઈ શેહેનશાહ માત્ર નામનો છે.

એહાન—ટારમાનિયાના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપરતું 'ખાણુવાણુ' શહેર. સ્ટ્રેહાનના ખંદરથી રેલ માર્ગે ૨૯ મેલ ઉપર છે. શહેરની વસ્તી ૧૮૯૧ માં ૬૦૦૦ની હતી. ૧૮૬૪ માં આ શહેર નજદીકથી ઉત્તમ પ્રકારની ખ્યાંદીની ખાણો જડી આવતાં તે ચઢતી કળાએ પુખ્ત છે.

ઝોનિયસ—આ માછલી ૨ શીટ ૯ ઈંચ લાંબી હોય છે. એ પિત્તાગ્રમલાયની સૌમ્ય દ્રવ્યનિર્મિત સીંચાણ, બંધવાર, કારોબાંડ, બગોલનો આખાત, જોનાસરીયમ, કંતાન, ચાપના સંસ્કૃત, મંદુરા અને નાંવાતા સંસ્કૃત મળે છે. આ માછલી, ખાવામાં મુશ્કેલ સ્વાદીષ્ટ હોવાથી તે ધર્મી પક્ષવર્તી આવે છે.

ઝામ—અરધનિરંતાનમાંની આ નદી (અથવા ઉત્તર બંધુચીરંતાન) ઉત્તર પશ્ચિમમાં ગોમુખને મળી, સુલેમાન પર્વતમાં પડેલી ડેરાઈસમાધલખાન પાસે ઈંડસને મળે છે. એની આસપાસનો દેશ ૧૮૮૯ માં બ્રિટીશોને તાલે આવ્યો હતો.

ઝામબાર—હંગેરીનું આ શહેર બક્સ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. ઇસ્કથી રેલ માર્ગે ઉત્તર પૂર્વમાં ૪૨ મૈલ ઉપર છે. વસ્તી ૨૧૪૩૫ ની છે.

ઝોરાસર—બાબિલોનમાં જે મહેલા રાબ વંશે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૩૫ થી ૨૦૧૧ (૨૨૪ વર્ષ) સુધી રાબ કહ્યું હતું તેનું નામ. આ સ્થળે સદીના અંતે દખ્ખાન ૭ રાબઓ થયા હતા. બુસેબસની આર-ઝેનિયન અંધમાં જણાવેલી બેરોસસના ખાલદીયનોની દીપમાં ઝોરાસરનું નામ એક રાબવંશનું આપ્યું છે. એપરથી એમ જણાય છે કે બાબિલોનપર જે ગીદીયન રાબ રચાઈ તે હશે.

ઘરાનીની તવારીખ મુજબ આ વંશ બરથોલેમેઓએ સ્થાપન કરેલો હતો. કેમકે શુશતારપના અમલ પછી દમુરો તથા મોબેદાનું જોર વધતાં તેઓએ પોતાની સત્તા બગેબગ મુસ્તાકીમ કરતાં જઈ તેમને એક ટોળો બદખથી બાબિલોન જઈ ત્યારબાદ રાબ જીતી કરી હામ થયો હતો, અને તેઓએ ૨૨૪ વર્ષની મુદત અમલ ભોગવ્યો તે દરમ્યાન તેમના ૮ જાએનઝીન પાદ-ચાહ થયા હતાં.

ઝોલા-એમીલી—આ બાણીતા-રેન્ડ વાર્તા બિલખનાર તથા વિધવાનેના જન્મ ૨ છે એપ્રેલ ૧૬૪૦ માં એક્ષ ખાતે થયો હતો. ૭ વર્ષની વયે એનો પિતા મરણ પામતાં તે પોતાની દુહન આશ્રય લેકલ જઈ રહ્યો. પછી આ ઘડી ૧૮૫૭ માં મરણ પામતાં ગરીબ હાલતે પુગો, પછી એની પિતાના મિત્રોએ મદદ કરવાથી એણે મોવમોં બિલખાસે વધારી ૨૦ વર્ષની વયે માસેવ ખાતે એક ઓરીસમાં કલાર્ક તરીકે રહી ત્યાં કવિતા રચવાનો શોખ ખીલ્યો, પણ તે પછી ૧૮૬૨ માં એક યુક્સલરને ત્યાં નોકરીપર રહી વાર્તા લખવાની શરૂઆત કરી. પેહેલી વાર્તા સ્યુરડીવોવસ, લે મોસ્ત રીઝડી મારસેલ્સ અને પેરીસ્ત ફેક-વીન નામની વાર્તાઓ લખી બહાર પાડી, આ વાર્તાઓમાં તેણે મનુષ્ય જાતનાં સ્વભાવનાં આબેહુબ ચીત્રો દોર્યા હતાં. તે પછી 'લાસોમરી' નામની વાર્તાઓ લખી, જેની ૫૦ આવૃત્તિઓ બહાર પડી હતી. તે સિવાય એણે લારેરી, લામેટીલુમેન, લાડી બેક્લી, ડેક્ટર પારકેલ, પારીસ, રામ, પગેરે વાર્તા તથા ગ્રાનિના થયો છપાવી પ્રગટ કર્યા હતાં. ૧૮૯૭-૯૮ માં કેપટન ક્રેટુસનો કબ્રો ચાલતાં તેમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લઈ સરકાર સામે થતાં તેને એક વર્ષના કેદખાનાની તથા ૩૦૦ ફ્રાંકના દંડની સજા થઈ પણ તે ઇંગ્લાંડ યુક્તિથી નાહાસી ગયો. તે અરસામાં 'ફેકનડીટી' નામની કથા લખી, જે ૧૮૯૯ માં છપાઈ. ક્રેટુસનો છૂટકા થતાં એ પેરીસ આવી રહ્યો હતો. ૧૯૦૨ માં અકસ્માતિત મુતના ઝોરામાં દ્રઢ સંધી મુમગાઈ મરણ પામ્યો હતો.

૮૨ મેલ૪૨ છે. અત્રેનાં પુરાણા કિસ્લાને હાલ જેલમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યું છે. ૧૮૭૫ માં વસ્તી ૩૧૪૯૧ની ને ૧૮૯૧માં ૪૪૧૯૨ ની.

ઝાંસી—અલાહબાદ હકુમતમાંનું ગામૃદું. આ મેદર અતિ પ્રાચીન કાળનું ગણાય છે.

‘ધ. મ. પૂર્વે ૨૨૦૦ માં અત્રે પ્રતિસ્તાનનું રાજ્ય હતુ, અને પુરવા અત્રે પ્રથમ રાજા થયો હતો. અકબરનાં અમલદારમ્માન આ અગત્યનું ગામ હતું. હાલમાં આ મેદર નવા ને જુના એવા બે ભાગમાં વેટયાયલું છે. જુનામાં ૨૦૭૭ તી, ને નવામાં ૧૪૦૪ ની વસ્તી છે.

સ્તનજી દરામજી શેઠના—કૃત.

જ્ઞાન યુક

જ્ઞાન

ગુજરાતી "સાધકલોપીડિયા"

પુસ્તક ૫ માંની

અંશ }
તૈયાર છે.

વિષયાનુક્રમણિકા:—

{ કિંમત
૩ રૂ-૦-૦

વિષયાનુક્રમણિકાનું સામટું સાંકળિયું.

વિદ્યા તથા શાસ્ત્રો (સંગીત, પિંગળ, રસાયન, અક્ષિત, જ્યોતિષ, તાલચક્ર, ખગોળ, વાયુચક્ર વગેરે)	૪૦૪
વૈદક અને શાસ્ત્રિય-શાસ્ત્ર તથા દર્શનો	૪૦૪
ખનીજ મહાર્ષ અને ધાતુ તથા અંગશાસ્ત્ર સંબંધી	૪૦૪
પ્રાણી વર્ણન	૪૦૫
વિદ્યા દાનર, કળા કોશલ્યા અને ખનાનર	૪૦૫
ભાષા, ગ્રંથ, રમત ખમત અને વાચનર વિશે	૪૦૫
રાહ રસમ, તેહેવારો, ખિલાઓ અને જોડા	૪૦૫
વિવિધ જ્ઞાનસંગ્રહ	૪૦૬
ઇતિહાસ સંબંધી	૪૦૬
વનસ્પતિ શાસ્ત્ર સંગ્રહ	૪૦૬
જન બર્ણન (જની જૂદી કેમોના પૃથક્, ટોચા કેનાદિ વિષયા	૪૦૭
જન્મ ચરિત્રો (જની જૂદી જાગના મી ગુરંગના)	૪૦૮
નર્મ હર્ષ જ્ઞાન વિષયો	૪૧૦
ભગવાત વર્ણન, નાજી, સત્તાત વગેરે	૪૧૦
૧ (પદાવલિ, નામ, અને જૂદી જાગના અને જુદા	૪૧૦
૨ (ખડ, રાત્ર, ધલાન પ્રાતો, ટાપુ, શેઠરો વગેરે	૪૧૧

વિદ્યા તથા શાસ્ત્રો સંબંધી.

[સંગીત, પિંગલિ, રસાયન, ગણિત, જ્યોતિષ, નાટ્યકળા, ખગોળ, વાયુચક્ર વગેરે.]

ગેંડસ ૫	ચમ્પકછંદ ૩૩	જ્યોતિષની હિંદુ ધર્મ
ચક્ર ૧૩	ચર્ચરી ૪૦	સાધનું—... .. ૨૩૪
ચક્રપદછંદ ૧૪	ચામરછંદ ૭૦	તમામ વર્ણન... .. ૨૩૫
ચંચરીછંદ ૧૭	ચાવરછંદ ૮૬	જપલન (કમ્પશન) ૨૬૬
ચંચળાછંદ ૧૭	ચોપાઇ ૧૬૭	છલ્લ—રાગણી ૩૧૪
ચંચલિછંદ ૧૮	ચોખોલા ૧૬૭	છલ્લો—રાગણી ૩૧૪
ચતરંગ ૨૦	ચોપદીછંદ	જુનો—મદ ... ..
ચંદ્રછંદ ૨૦	છંદસાસ્ત્ર ૧૭૬	જેજવતી—રાગણી ૩૨૮
ચંદ્ર ૨૨	છાયાનટ ૧૮૫	જેવથી—, ... ૩૫૭
ચંદ્રગુપ્તનો કાલ ૨૭	છેલછંદ... .. ૧૮૮	જંત—રાગ ૩૫૭
ચંદ્રરેખા ૨૮	જમતો—રાગણી ૧૮૬	જેમ—, ... ૩૬૨
ચંદ્રવર્તમ ૨૯	જયંતી—રાગણી ૨૨૨	જેગીયા—રાગ ૩૬૨
ચંદ્રરેખાછંદ ૨૯	જ્યોતિષ શાસ્ત્ર ૨૩૩	જેગીયા અસાવરી ૩૬૩
ચંદાના ૩૦	જ્યોતિષનો દતિદાસ ૨૩૩	જેનપુરી—રાગણી ૩૭૦
ચંદ્રીકા... .. ૩૧		જીઝીરી—રાગણી ૩૯૧
		જીઝીરી પદાડી ૩૯૧

વેદક તથા શાસ્ત્રીય શાસ્ત્ર અને દવાઓ.

ધોરીનસ ૧૧	ગહડો ૩૦૭	જેહેર—સીસાનું ૩૫૫
ગપા—રાગ ૩૩	જબ ૩૧૧	,,—મધમાખનું ૩૫૫
ગરખી ૪૧	જુલર ખીસ ૩૧૭	,,—દિંગળાનું ૩૫૫
ગસકા ૪૨	જેહેરો ને તેમનું વર્ણન ૩૫૩	,,—ખળનાગનું ૩૫૫
ગાંદી ૫૫	જેહેર—સોમસનું ૩૫૩	,,—દેડકાનું ૩૫૫
ગાંદુ ૫૫	,,—હડતાલનું ૩૫૪	,,—કુચલાનું ૩૫૬
ગાંધા ૫૯	,,—અરીચનું ૩૫૪	,,—ઉંદરનું ૩૫૬
ગામડી ૫૯	,,—એન્ડીમનીનું ૩૫૪	,,—મરોળીનું ૩૫૬
ગુકો ૧૪૦	,,—રસકપુરનું ૩૫૪	,,—સોપનું ૩૫૬
ગેહેરો ૧૫૭	,,—ચિત્રકનું ૩૫૫	,,—કુતરાનું ૩૫૭
ગોટ ૧૬૫	,,—બિલામાનું ૩૫૫	,,—કોતરણનું ૩૫૭
જખમ ૧૯૧	,,—ચોરનું ૩૫૫	,,—ભમરાનું ૩૫૭
જડયાં... .. ૨૦૦	,,—તેપાળાનું ૩૫૫	,,—સરડાનું ૩૫૭
જરીમરી ૨૬૩	,,—ત્રાંચાનું ૩૫૫	,,—દાયનું ૩૫૭
જળદર ૨૮૦	,,—ગોરચુરનું ૩૫૫	જેહેર મોહોર... .. ૩૫૭
		અમરો... .. ૩૮૬

ખનીજ પદાર્થ અને ધાતુ તથા યંત્ર શાસ્ત્ર સંબંધી.

ગદમક... .. ૧૩	ચાંદોની ગાળવાની રીત ૫૦	ચાંદોના ચુલુ સંમે ૫૪
ચાંદોની ઉપજ ૪૯	,, ગિયધાતુ ૫૨	,, ઉપયોગ ૫૪
,, કૃતિ... .. ૪૯	,, કસોટી ૫૨	ચિરોડ... .. ૧૦૪
,, ખનાવટ ૪૯	,, ગીલીટ ૫૩	ચીમની ૧૩૭

ગોઠ ૧૬૧	જસતને શુદ્ધ, બના	છપસમ ૩૧૦
જનનસિદ્ધર ૨૪૬	વનાની રીત ... ૨૭૩	જેકીય... .. ૩૨૭
જસત ૨૭૨	જસતનો ઉપયોગ ... ૨૭૪	જેટ ૩૨૮
જસતની બુનાવટ ... ૨૭૩	જસતની હવણી ધાતુ ૨૭૫	જેડ ૩૨૯

ખાણી વર્ણન.

ધોઢાખાખી, ... ૧૬	બીલીવા ૨૭૯	જાળો ૨૯૦
ધોડો ૧૭	ચેટ ૧૪૩	જાગર ૩૦૭
ચકનાસ ૧૩	ચેટર ૧૪૩	જાનેટ ૩૦૯
ચકોર ૧૫	ચેરીન્ય ૧૪૭	જાસક ૩૧૩
ચક્ષુ.શ્રવા ૪૩	ચેમિરા ૧૦૪	જાડ ૩૧૬
ચામ ૮૧	ચોઝ ૧૧૫	જેકમાર્મ ૧૨૬
ચિખાન્ડી ૧૦૪	છડુદર ૧૭૩	જેકાના ૩૨૭
ચીંગણ ૧૦૯	જગલી કાગડો ... ૧૯૫	જેકો ૩૨૭
ચીનચીલા ૧૨૭	જખીર ૨૦૩	જરખ ૩૮૧
ચીપમક ૧૩૭	જરખીલ ૨૪૫	જાબરો ૩૯૭
ચીફચીફ ૧૩૭	જરમોઆ ૨૪૬	જોનીયસ ૪૦૧

વિધા હુન્નર, કળા કૌશલ્યા ને બનાવટો.

ચઠાઇ ૧૭	ચાહ દિંદમા ૮૮	ચીનીકામ ૧૩૧
ચરગાખાર ૪૦	ચાહ સિતોનમા ... ૮૯	જોપાનમાં ... ૧૩૨
ચામકાનો હુન્નર ... ૬૦	ચાહ ચીનાઇ ૯૦	જોરાનમાં ... ૧૩૨
,,-તેની હિંદમાં કળા ૬૦	ચાહની ખેતીનો ઉદ્યમ ૯૧	જોરખમાં ... ૧૩૩
ચામકાનો વેપાર ... ૬૨	ચાહ શીન ૯૧	જોટલીમાં ... ૧૩૩
ચામકા કળાવવાની કળા ૬૩	ચાહતું રસાયણ પૃથકરણ ૯૩	જોન્સમાં ... ૧૩૪
ચામકા રગરાની રીત ૭૦	ચાહના નામોની ઉપતિ ૯૫	જોર્જીમાં ... ૧૩૫
ચાહની તવારીખ	ચાહતું તેલ આપણી ક્રિયામાં ૯૬	ચુવિગ-ગમ ... ૧૪૨
વેપાર, ખેતી, શુભ-	ચિત્ર રેખન કળા .. ૧૮૦	છટાક ૧૭૩
દાષ અને બનાવ-		છમી પાડાની વિધા ૧૭૪
ટુંકું વર્ણન ૮૭		

સાપા, ગ્રંથો, રમત ગમત અને વાજીત્રો વિષે. ...

ચક્રમા ૧૩	જલતરમ ૨૬૪	છપાકાના બૂદા બૂના
ચાચનામે ૪૬	જાપાકળા ૧૭૬	કાઉટ ... ૧૮૧
ચારતાર ૭૨	,, નો ઇતિહાસ ૧૭૬	જાપવાની રીત ૧૮૨
ચિખાર ૮૬	,, હિંદમા ... ૧૭૬	ના વત્રો ... ૧૮૩
ચુધાન ૧૪૦	,, ખીયાની શોધ ૧૮૮	જાપવાની સાહી ૧૮૪
જદ, અવગ્ના ... ૨૦૦	,, મેડરિકસ ... ૧૮૦	જોર ૧૮૬

રાહ રસમ-તહેવારો તથા ખેતાઓ ને ઝોદા.

ચક્રવર્તિ ૧૪	ચેપલેન ૧૪૬	જાજીયા વેરો ... ૧૮૮
ચાહ ૪૭	ચેમરલેટ ૧૫૦	જનરલ ૨૦૧
ચાહલો ૪૮૬	ચેસુમ ૧૫૫	બૂમિલી ૨૩૨
ચાન્સેલર ૫૬	છુદણા ૧૮૭	

વિવિધ જ્ઞાન સંગ્રહ.

ચક્રશાસ્ત્ર	૬૪	છાપાકળા	૧૭૬	છનીવા	૨૦૯
છગ	૧૫	છપવાની સાહી	૧૮૪	છુન	૩૧૭
ચપાતી	૩૫	છપો	૧૮૫	છુરીબ	૩૨૦
ચમરી	૩૭	છાશ	૧૮૫	છુલે	૩૨૩
ચસમા	૪૨	જ ક	૧૯૦	જે	૩૨૫
ચાંદ	૪૭	જ ગલ	૧૯૫	જેક	૩૨૫
ચાંદ્રમાસ-૫૫	૪૭	જ છરગોળો	૧૯૭	જેકીય	૩૨૫
ચાન્સેરી	૫૬	જયસ્થંભ	૨૦૭	જેકોબ	૩૨૭
ચારકાલ	૭૧	જયરી	૨૩૨	જેટ	૩૨૮
ચુદરી	૧૪૧	જયમ	૨૬૮	જેક	૩૨૯
ચેન	૧૪૫	જવાયામુખી	૨૭૦	જોડાચાલર	૩૬૩
ચેમખર્સ ઓફ કેમર્સ	૧૪૯	જાતા	૨૮૧	જોડ	૩૬૩
ચોલેકમિનાર	૧૬૦	જોડુમંત્ર	૨૯૦	જંખુરક	૩૮૦
ચોગ	૧૬૫	” ખીમંત્ર	૨૯૦	જમખમા	૩૮૦
ચોગા	૧૬૫	” સુક મારવાના મંત્ર	૨૯૧	ઝવેરાત	૩૮૨
ચોથ	૧૬૬	જાનેરારી	૩૯૨	ઝાફર	૩૮૫
ચોપીન	૨૬૭	જાસપર	૩૯૬		
ચોરપટ	૨૬૭	જીન	૩૯૮		

ઈતિહાસ સંબંધી.

ચીનનો ઇતિહાસ	૧૧૮	જર્મનીનો ઇતિહાસ	૨૫૩	જેપાનનો ઇતિહાસ	૩૩૪
ચાપાનેરો	૫૭	જેનીઝેરીસ	૩૩૨	હુલુચોનો ઇતિહાસ	૩૪૧
ચોલ રાજાઓ	૧૬૯				

આડપાન, વનસ્પતિ, ખેતીવાડી, મૂળીયાં, ફળફૂલ, પાન,
મેવા, અનાજ અને જડીબુટ્ટી વગેરે.

ધામ ચીનાઈ	૧	ચંદ્રસ	૩૧	ચાહ નો ઇતિહાસ	૮૭
ધાસગજી	૪	ચંદ્રલી	૩૨	” વેપાર	૮૯
ધાસ પિત્ત પાપડો	૪	ચંધ્યતી	૩૩	” કિંદનાં	૮૧
ધેડસ	૫	ચમેલી	૩૭	” ચીન ઈ	૯૦
ધેવડો	૫	ચમોગમ	૩૭	” ખેતી	૯૧
ધોટી	૬	ચમેલી	૩૮	” અનાવટ	૯૨
ધોટીવેલ	૬	ચપાન	૩૯	” આપણિ તાલ	૯૩
ધોડાકાતરી	૬	ચલોરેન્ડસ ઓફ	૪૧	” તુ પુચકરણ	૯૩
ધોડાવણ	૬	ચલેણી	૪૧	” ચાહ લીલી	૯૬
ધોલીકા	૧૨	ચાઈના રટ	૪૩	” ચાહોગ	૯૬
ધોળ	૧૨	ચાઈ	૪૩	ચિકુ	૯૬
ચક્રિશ	૧૫	ચાણે	૪૩	ચિમરી	૯૭
ચંગાલ	૧૬	ચાએમ	૪૪	ચિત્રક	૯૧
ચણા	૧૮	ચાકવત	૪૫	ચિત્રો	૧૦૩
ચણી	૧૮	ચાપો	૫૮	ચિમક	૧૦૩
ચંદ્ર બટવો	૨૧	ચાફ	૮૪	ચિરાટ	૧૦૪
ચંદ્ર પુષ્પા	૨૬	ચારોળી	૮૪	ચીકરારી	૧૦૬

ચીકનિડ	...	...	૧૦૭	ચોળા	...	...	૧૬૯	છથપોતો	...	...	૩૧૨
ચીંગેરીટ	...	...	૧૨૭	ચોધારી	...	...	૧૬૯	છર	...	...	૩૧૪
ચીનચો આપ	...	...	૧૨૮	જમલી તળાડ	...	...	૧૬૬	છમુદવાક	...	...	૩૧૬
ચીનચમ	...	...	૧૨૮	જટાભાસી	...	...	૧૬૯	છુધ	...	...	૩૧૭
ચીનાઈ ખાસ	...	...	૧૨૯	જટમુક	...	...	૨૦૩	છુડસાદી	...	...	૩૧૭
ચીનાય	...	...	૧૩૧	જમણગોડો	...	...	૨૧૯	છુનીપર	...	...	૩૧૮
ચીસુ	...	...	૧૩૭	જરણુ	...	...	૨૪૫	છુરેનીપર	...	...	૩૨૦
ચીરખોર	...	...	૧૩૬	જરખીર	...	...	૨૪૫	છુનાર	...	...	૩૨૪
ચીરેન્ડી	...	...	૧૪૦	જરખાઈ	...	...	૨૬૨	જેક	...	...	૩૨૫
ચુકા	...	...	૧૪૦	જવ	...	...	૨૬૬	જેકાપસોડર	...	...	૩૨૭
ચુવિર્ગ-ગમ	...	...	૧૪૨	જવખાઈ	...	...	૨૬૬	જેડીમધ	...	...	૩૨૮
ચેર	...	...	૧૪૩	જરડીનીઆ	...	...	૨૭૨	જેનશીપન	...	...	૩૩૧
ચેરનયસ ચેરી	...	...	૧૪૩	જાઈ	...	...	૨૮૨	જેમેકાપેપર	...	...	૩૪૫
ચેરવીવ	...	...	૧૪૩	જાનવેલ	...	...	૨૮૧	જેસલેમ આર્ટિસ્ટ	...	...	૩૪૬
ચેરી	...	...	૧૪૪	જામ	...	...	૨૮૪	જેલમ	...	...	૩૪૯
ચેરીમેળી	...	...	૧૪૪	જામુ	...	...	૨૮૫	જેસનિરા	...	...	૩૫૦
ચેરીમેળા	...	...	૧૪૫	જામણ	...	...	૨૮૬	જેસમીન	...	...	૩૫૦
ચેરુપુત્રા	...	...	૧૪૫	જામણ	...	...	૩૦૦	જેહરીકચુરી	...	...	૩૫૭
ચેરુનટ્ટે	...	...	૧૪૬	જાનપડ	...	...	૩૦૩	જેનકવિય	...	...	૩૬૭
ચોઈચેરી	...	...	૧૬૨	જાનત્રી	...	...	૩૦૫	જેરમ	...	...	૩૮૨
ચોઈખા	...	...	૧૬૨	જાસવેલુ	...	...	૩૦૬	જાડવાન વિદ્યા	...	...	૩૮૫
ચોખા કન	...	...	૧૬૬	જામરડ	...	...	૩૦૬	જાડચોવાળ	...	...	૩૮૫
ચોધારીશિખ	...	...	૧૬૬	જીમની	...	...	૩૦૭	જીઝર	...	...	૩૯૦
ચોપચીની	...	...	૧૬૬	જીતેલ	...	...	૩૦૮	જેનીઆ	...	...	૩૯૬
ચોખારી	...	...	૧૬૭	જીનસીંગ મુળ	...	...	૩૦૮	જેરકાપવા	...	...	૩૯૮

જન વંશુન.

જૂદી જૂદી કોમોનાં પથ, મત, ટોળાં ધત્યાદી વિપયા.

ચક્રમા	...	...	૧૩	ચાખ	...	...	૫૯	ચેપાંગ	...	...	૧૪૭
ચમ	...	...	૧૪	ચારિન	...	...	૭૧	ચેરકર	...	...	૧૪૫
ચમચો	...	...	૧૬	ચાહિરા	...	...	૮૬	ચેરોગીસ	...	...	૧૪૫
ચમાર	...	...	૧૬	ચિતા-મિના	...	...	૮૭	ચેકતાસ	...	...	૧૬૨
ચમતાઈ	...	...	૧૭	ચિકિવિટાઈ	...	...	૧૦૭	ચોમે	...	...	૧૬૭
ચચાર	...	...	૧૭	બીકાસા	...	...	૧૦૮	ચોતુથ	...	...	૧૭૧
ચતુર ઉપાધ્યા	...	...	૨૦	ચીનસર	...	...	૧૨૮	ચંચમ	...	...	૧૮૫
ચક્રુન	...	...	૨૯	ચીન્સુકરી	...	...	૧૨૯	ચનખોરી	...	...	૨૦૧
ચક્રસન કાપરત	...	...	૨૯	ચીપવે	...	...	૧૩૭	ચખાઈ	...	...	૨૦૪
ચત્રમિયા	...	...	૩૩	ચીરમર	...	...	૧૩૮	ચમશેદીચેખા	...	...	૨૧૮
ચપુર્ગ	...	...	૩૬	ચીસ્તી	...	...	૧૪૦	ચપુ	...	...	૨૩૧
ચબાચુદે	...	...	૩૭	ચુકાસમ	...	...	૧૪૧	ચપુગા	...	...	૨૩૧
ચમાર	...	...	૩૮	ચુલી	...	...	૧૪૨	ચલોક	...	...	૨૬૮
ચમિદા	...	...	૩૮	ચેચો	...	...	૧૪૨	ચલપાર	...	...	૨૭૦
ચચમારા	...	...	૩૯	ચેચાઈ	...	...	૧૮૩	ચનકેન	...	...	૨૮૨
મર	...	...	૬૦	ચેદીપર	...	...	૧૮૩	ચલદ	...	...	૨૮૩

[illegible]

સર્વ ધર્મજ્ઞાન ત્રિપથો.

(જન્મ-મરતી-તી. હિન્દુ-હિન્દુ. ગ્રાન્થો-ગ્રાન્થો. શ્રી-શ્રી-શ્રી-શ્રી-વિપથો સમગ્રવાં.).

ધાર્મિક...	૨૧	ચતુર્માસ-હિન્દુ...	૧૬૧	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૨૪૫
ચતુર્દશી-હિન્દુ...	૨૦	છટી-હિન્દુ...	૧૭૩	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૨૬૩
ચતુર્ મુખ-હિન્દુ...	૨૦	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૧૮૦	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૨૮૦
ચ પાછા-હિન્દુ...	૩૫	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૧૮૦	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૨૯૫
ચમર-૧૦...	૩૭	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૧૮૦	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૩૧૫
ચમર-૧૦...	૩૮	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૧૮૦	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૩૩૫
ચાન્દ્ર-હિન્દુ...	૫૬	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૧૮૦	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૩૫૫
ચાન્દ્ર-હિન્દુ...	૭૧	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૨૦૦	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૩૭૫
ચાર-૧૦...	૮૪	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૨૦૧	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૩૯૫
ચાન્દ્ર-૧૦...	૧૨૮	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૨૧૮	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૪૧૫
ચાર-૧૦...	૧૮૦	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૨૨૭	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૪૩૫
ચેપ-૧૦...	૧૮૭	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૨૩૩	જન્મ-મરતી-તી-૧૦...	૪૫૫

ભૂગોળ વર્ણન.

નદી, નાળાં, સરોવર, તલાવ વગેરે.

મોધરા...	૫	ચેમ્પસેન...	૧૪૮	જેમ્સ રીવર...	૪૪૮
ચેમ્પસેન સરોવર...	૧૩	ચેમ્પસેન...	૧૬૧	જેમ્સ રીવર...	૪૫૨
ચેમ્પસેન...	૩૬	છાટામાગીયા...	૧૮૫	જેમ્સ રીવર...	૪૬૫
ચેમ્પસેન...	૩૭	જેમ્પસેન નેહર...	૨૦૮	જેમ્સ રીવર...	૪૮૧
ચેમ્પસેન...	૪૧	જેમ્પસેન...	૨૦૫	જેમ્સ રીવર...	૪૮૨
ચાન્દ્ર...	૪૭	જેમ્પસેન...	૨૦૬	જેમ્સ રીવર...	૪૮૫
ચીનચેન્દ્ર...	૧૨૮	જેમ્પસેન...	૨૨૦	જેમ્સ રીવર...	૪૮૬
ચીનાઈ સમુદ્ર...	૧૪૮	જેમ્પસેન...	૩૦૭	જેમ્સ રીવર...	૪૮૭
ચીનાઈ...	૧૨૮	જેમ્પસેન...	૩૦૮	જેમ્સ રીવર...	૪૮૮
ચીનાઈ...	૧૩૧	જેમ્પસેન...	૩૧૦	જેમ્સ રીવર...	૪૮૯
ચીનાઈ સરોવર...	૧૩૮	જેમ્પસેન...	૩૧૬	જેમ્સ રીવર...	૪૯૦
ચેનલ ધી ઇંગ્લીશ...	૧૪૬	જેમ્પસેન...	૩૧૬	જેમ્સ રીવર...	૪૯૧

પહાડા—હિલ્સ—અને કુદતી અદભુતતા ને ગુફા.

ચંદ્રધર...	૧૪	ચિતારકોટ...	૪૭	જાનસઅલજુદા...	૨૦૨
ચંદ્રગીર...	૧૬	ચિતારકોટ...	૪૮	જાનસઅલજુદા...	૨૦૩
ચંદ્રગીર...	૨૦	ચિતારકોટ...	૪૮	જાનસઅલજુદા...	૨૦૬
ચંદ્રગીર...	૨૬	ચિતારકોટ...	૪૮	જાનસઅલજુદા...	૨૨૩
ચંદ્રગીર...	૨૮	ચિતારકોટ...	૪૮	જાનસઅલજુદા...	૨૨૫
ચંદ્રગીર...	૩૨	ચિતારકોટ...	૪૮	જાનસઅલજુદા...	૨૩૨
ચાન્દ્રગીર હિલ્સ...	૪૪	ચિતારકોટ...	૪૮	જાનસઅલજુદા...	૨૪૮
ચાન્દ્રગીર...	૭૧	ચિતારકોટ...	૪૮	જાનસઅલજુદા...	૨૫૭
ચારમાગ...	૭૨	ચિતારકોટ...	૪૮	જાનસઅલજુદા...	૨૬૭
ચાપડનો હિલ્સ...	૮૫	ચિતારકોટ...	૪૮	જાનસઅલજુદા...	૨૮૧
ચાર્લ્સનગામ...	૯૫	ચિતારકોટ...	૪૮	જાનસઅલજુદા...	૨૯૬

ખાતે—રાજ્ય—ઇલાકા—ખાતે—રાજ્ય, શેહેર વગેરે.

ધીલાન...	૫	આન્તીખન...	૫૬	ચીનુનું સાહિત્ય...	૧૧૫
ધેણાસેખનાથ...	૫	આનસામા...	૫૬	ચીનુનું ગણતરી, વારો...	૧૧૬
ધેણામર...	૬	આપરા...	૫૭	ચીનુનું ચતુર...	૧૧૭
ધેણાકી...	૧૧	આપાનેર...	૫૭	ચીનુનું તવારીખ...	૧૧૮
ધેણા...	૩૧	આમરાજ નગર ૧-૨...	૭૧	ચીનકયાંગ...	૧૨૭
ધેણા...	૧૬	ચાર જુદા...	૭૧	ચીનકાન...	૧૨૮
ચક્રતિથે...	૧૪	ચારત્રીસ...	૭૨	ચીનાઇ વારતર...	૧૨૮
ચક્રામ...	૧૫	ચાર્લેટનબર્ગ...	૭૨	ચીનાપરી...	૧૨૮
ચક્ર...	૧૫	ચાર્લેટન...	૭૨	ચીપકુણુ ૧-૨...	૧૩૭
ચક્રચો...	૧૫	ચાર્લેટ...	૮૨	ચીપ ગન્ટન...	૧૩૭
ચક્રમાગર...	૧૫	ચાર્લેટનાપત...	૮૩	ચીમર ૧-૨...	૧૩૭
ચક્રમા...	૧૬	ચાવરીમ...	૮૪	ચીપાપસ...	૧૩૮
ચક્રનાવતી...	૨૧	ચાનીસગામ...	૮૪	ચીનમજમ ૧-૨...	૧૩૮
ચક્રપુર...	૨૧	ચાલીસગામ...	૮૪	ચીંટી...	૧૩૮
ચક્ર...	૨૧	ચિકાકોલી...	૮૬	ચુકા...	૧૪૦
ચક્રકોત...	૨૬	ચિતુર ૧-૨-૩...	૮૮	ચુકામણી...	૧૪૧
ચક્રગીરિ...	૨૬	ચિનાઇ...	૧૦૨	ચુનારગ...	૧૪૧
ચક્રગીરિ...	૨૬	ચિવેન...	૧૦૪	ચેવેર...	૧૪૨
ચક્રગીરિ...	૨૬	ચિગમકોટ...	૧૦૪	ચેરી...	૧૪૩
ચક્રનગર...	૨૮	ચિરાવા...	૧૦૪	ચેટ્ટા...	૧૪૩
ચક્રપુર...	૨૮	ચિલ્લી...	૧૦૫	ચેમ ૧-૨...	૧૪૪
ચક્રાવતી...	૩૦	ચીએ...	૧૦૫	ચેવેના ઠાપુઓ...	૧૪૪
ચક્ર...	૩૦	ચીકયામ...	૧૦૬	ચેનક આઇસવેડમ...	૧૪૫
ચક્ર ૧-૨...	૩૧	ચીકદા...	૧૦૭	ચેરી...	૧૪૮
ચક્ર...	૩૧	ચીકચાય...	૧૦૭	ચેમપગી ૧-૨...	૧૪૮
ચક્રેરી...	૩૧	ચીકવિનકપુર...	૧૦૭	ચેમ...	૧૪૮
ચક્રેર...	૩૩	ચીકગો...	૧૦૭	ચેમિ...	૧૪૮
ચક્રપા...	૩૩	ચીકાપી...	૧૦૮	ચેર...	૧૪૮
ચક્રપા...	૩૪	ચીખલી ૧-૨-૩...	૧૦૮	ચેરજી...	૧૪૮
ચક્રપા...	૩૪	ચીખલી...	૧૦૮	ચેરપજી...	૧૪૮
ચક્રપા...	૩૪	ચીગલપટ-૧-૨-૩...	૧૦૮	ચેરીકપ્...	૧૪૮
ચક્રપારજી...	૩૪	ચીમ્યુએ...	૧૦૮	ચેરીન...	૧૪૮
ચક્રપારન...	૩૬	ચીતવજી ૧-૨-૩...	૧૦૮	ચેલનહેમ...	૧૪૮
ચક્રપાવતી...	૩૬	ચીતવજી...	૧૧૦	ચેલનસર...	૧૪૮
ચક્રપા...	૩૬	ચીતગોંગ-૧-૨-૩...	૧૧૦	ચેલપર...	૧૪૮
ચક્રપા ૧-૨...	૩૬	ચ-૫...	૧૧૦	ચેટ્ટર...	૧૪૮
ચક્રપા ૧...	૩૬	ચીન...	૧૧૧	ચેમવિ...	૧૪૮
ચક્રપા ૧...	૩૬	ચી હાવત...	૧૧૧	ચેપટ ૧-૨...	૧૪૮
ચક્રપા ૧...	૩૬	ચી વસ્તી...	૧૧૨	ચેલ...	૧૪૮
ચક્રપા ૧...	૩૬	ચી ના પદી, આપાન...	૧૧૨	ચેલિયાગી...	૧૪૮
ચક્રપા ૧...	૩૬	ચી ખેતીવાડી...	૧૧૩	ચેરીપ...	૧૪૮
ચક્રપા ૧...	૩૬	ચી નો પદ...	૧૧૩	ચેલ...	૧૪૮
ચક્રપા ૧-૨...	૩૬	ચી દુધરમદી...	૧૧૪	ચેલપુત્રી...	૧૪૮
ચક્રપા ૧...	૩૬	ચી પ્રમ...	૧૧૪	ચેલિસ પ્રમણા...	૧૪૮

[illegible]

१ ...	३६२	अर्थ ...	३८२	ओढा ...	३६२
... ..	३६२	अर्थशास्त्र ...	३८२	ओढ १-२ ...	३६२
लोपा ...	३६२	आगाभीम ...	३८५	ओस्त ...	३६४
रुद्र ...	३६३	ओनीट १-२ ...	३८५	ओरिय ...	३६४
१-२ ...	३६४	ओरियाला ...	३८५	ओरुदेस ...	३६४
१-२-३ ...	३६५	ओधुआ १-२ ...	३८५	ओडीकस ...	३६६
१ ...	३६५	ओभा ...	३८६	ओडवेड ...	३६६
१० ...	३६४	ओरा ...	३८६	ओडोरेक ...	३६६
... ..	३६५	ओरागोआ ...	३८६	ओन्यान ...	३६६
१ ...	३६५	ओरीपा ...	३८६	ओट ...	३६६
... ..	३६६	ओरमा ...	३८६	ओपीड ...	३६८
१-२ ...	३६७	ओलावाड १-२ ...	३८६	ओरोरा ...	३६८
५० ...	३७८	ओवेरापाटन ...	३८७	ओरोस्क ...	३६८
... ..	३७९	ओमो ...	३८७	ओरोड ...	३६९
... ..	३८०	ओसी १-२-३ ...	३८७	ओडान ...	४००
... ..	३८०	ओसी नोआआद ...	३८८	ओमओर ...	४०१
... ..	३८०	ओकुवाड १-२ ...	३८८	ओवरीक ...	४०१
१२२ ...	३८१	ओटयू ...	३८१	ओविडू ...	४०१
१३ ...	३८१	ओरान ...	३८२	ओसी ...	४०२
... ..	३८१	ओरिमीर ...	३८२		

નીચલા પ્રયો ત આરંભે .

(જાણીતા પુસ્તક પ્રગટ કરનાર તથા વેચનાર પાંચથી
આરંભનાર પામૃધી મળશે) .

(રતનાજી ફરંસીજી સંકેત) — કંઠાણુ મુળ્ય બદલકેટ :
અમદાવાદિમાન સ્વીત ન મર ૩૮૫)

૩. આ.

ચામનીજ ટેટગ-રંગીની વાર્તાનું પુસ્તક એમા ૩૩
વાર્તાઓ અરંભિયન નાછટમની ૬૫ ઉપર છે .. ૧-૪

મમાસખી-આ પુરાણ પુસ્તક ચિત્રો, કાન નામુ
તથા તાતીને સાથે (આવૃત્તિ ત્રીજી) ... ૧-૮

હકદારનો હક-ચિત્રપૂર્ણ વાર્તા ... ૧-૦

એશિયાની સદગુણી બાનુઓ-જાણીતી બાનુ-
ઓના સચિત્ર વૃત્તાતો .. ૧-૮

સંજા દર્શકે કોશ ... ૧-૦

સુંદર હેલન-મહાન ઈ હોમરની ઇલીયડ આધારે
રચેનું પુસ્તક ... ૦-૬

શુભ ખુશરો નાટક ... ૦-૪

મેસમેરીઝમ ... ૦-૬

ફોટોગ્રાફી-હાનની નવી સુધારેલી રીઝો ઇપી
પાઠના દૃશ્યનો રચના અથ ... ૦-૧૦

કાવ્ય બનાવવાનો સુન્નર ઉચોગ-હાલતી રીઝો
કાવ્ય બનાવવાનો રચના અથ, ઇતિહાસ
સાથે ... ૦-૧૨

જ્ઞાનચક્રનાં માય દર્શકો ... ૧૫-૦

જુમલે ૩.. ૨૩-૧૨.

(દરેક અંશનું પોસ્ટેજ લુકું)

